

अज्ञाननिमिरान्धानां ज्ञानांजनशलाक्या ।
नेत्रमुन्मीलित येन तस्मै श्रीगुरुवे नमः ॥

५५६
होवा

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૧ હું]

વિ. સં. ૧૯૮૪ : વૈશાખ

[અંક ૧

ધર્મ

રમણલાલ વસન્તલાલ દેસાઈ

કૃત્રિમ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણ ધર્મ માર્ગો : સર્વ ધર્મના એ માર્ગ. માનવી ઉભો રહી પ્રભુને ભજે કે પદાસન વાળી ભજે; રૂદ્રાક્ષની માળા ફેરવે કે અક્ષીકની માળા ફેરવે; મંદિરમાં જાય કે મરુજીમાં જાય; ભરમ ચોપડે કે તિલક કરે; જરા રાખે કે દાઢી વધારે : એ તેને અનુકૂળ પડે એવો આચાર સેમે. પ્રશ્ન એટલો જ કે આચાર તેને પ્રભુની નિકટ લાવે છે કે નહિ, એ પરિણામ ન આવે તો બધાયે આચાર મિથ્યાચાર છે, બધાયે કર્મ અકર્મ છે, અને બધાય ધર્મ અધર્મ છે.

અલ્લાને નામે આંસુ ઢાળતો અલી અને હરીનું નામ લેતાં મુર્છાવંશ ચતો ગૌરાંગ, ગાતો નરસિંહ મહેતો અને નાયતી મીરાબાઈ, ધ્યાનરથયોગી કે પ્રાર્થના ગાતો પાદરી, એમાંથી કાણુ સાચું કે ખોટું? અલી કરતાં નૃસિંહનો ભાવ ચંદીવાતો કે મીરાબાઈ કરતાં મનસુરની ભક્તિ વધારે તિવ્ર, એ કંઈક જાણી જરૂર જ ક્યાં છે? ભક્તનો પ્રભુ સાનિધ્ય મેળવવાનો તલસાટ એજ તેની ખરી પરીક્ષા છે. પછી તે ભજતાં રહે કે હસે, ભક્તિભાવમાં ગાય કે નાંચે એ તેના વ્યક્તિગત ભાવની વાત છે.

અને પ્રભુનું સ્વરૂપ ? જ્ઞાન અને વાણી નેતી નેતી કહી અટકી જાય છે, ત્યાં પ્રભુના સ્વરૂપનું વર્ણન કાણુ કરી શકે ? માનવીની અંખના તેને ઝાડમાં શોધે છે, પહાડમાં શોધે છે. માનવીને લાગે છે કે તેનું તેજ સૂર્યમાં દેખાયું અને ચંદ્રમાં દેખાયું. ધડીકમાં તેને લાગે છે કે એ અંતર્યામી તો હૃદયજ્ઞ વસી રહેલો છે, અને ખીજી જ ધડીએ તેને દેખાય છે કે પ્રભુનું પ્રતિબિંબ ફાલતા ચાલતા માનવીમાં પડી રહ્યું છે. કોઈકે વખતે સ્મિત કરતા બાળકમાં પ્રભુનું સ્મિત ઉઘડી આવે છે, અતે કોક વખત વિકરાળ કેસરીની ગર્જનામાં તેનો શબ્દ ધોર ગાજી ઉઠે છે. પ્રભુનું સ્વરૂપ કયું ?

મયા તતમિદં સર્વં જગદ્વ્યક્તમૂર્તિના ।

કોઈ ભક્ત તેને પિતા તરીકે જુએ છે. વધરતંત્ર ઉપર ઈસુના દેહમાં ખીલા જડાતા હતા. પ્રભુનું હૃદય તેને પિતા સરખું દેખાયું. ઈસુ પોકારી બોલ્યો :

‘ઓ દયાસાગર પિતા, મ્હારો વધ કરતા આ જલ્લાદોને ક્ષમા કર.’

મહમદે પ્રભુને શાંતિ અને સલામતીનો સાગર કહ્યો છે. મુસ્લામનો અર્થ જ શાંતિની સ્થાપના.

આપણે મસ્જિદ, મંદિર અને મિનારા ઘણાં બાંધ્યાં. મઠ, દેવળ, ઉપાશ્રય અને પેગાડાની રચનાઓ કરી. હવે તો જગત એવું એક મહામંદિર માગે છે કે જેના ધુમ્મટમાં સર્વ દેવો અને સર્વ દેવાલયો આવીને રહે. જેના રંગમંડપમાં હિંદુ, હિંદુ રહીને ધ્યાન ધરે, મુસ્લીમ મુસ્લીમ રહી ઘુંટણીએ પડી નિમાજ પઢે. અને ખ્રિસ્તી કોસને નમન કરે, બુદ્ધનું પદા અને પારસીના આતશ બહેરામ સાથે સાથે પૂજાય. તથા જગતના પ્રત્યેક મનુષ્યને જીવન, જ્ઞાન અને સૌંદર્યનો સાક્ષાત્કાર થાય !

સંદેશ

૧

શુદ્ધદેવની તથિયત નરમ છે અને તેમને નિઃશ્ચય છે કે તમારા પત્ર માટે તે કંઈ ને પાકેલી શક્તા નથી.

અનીલ ક. ચન્દ
(૧વીન્દ્રનાથ રાગોરના મંત્રી)

૨

ઉત્તમ કોટીનાં લખાણુ પ્રગટ કરવાનો તેમનો ઉદ્દેશ છે, ખોલ ઘણું ઉચું રાખેલું છે. મુશ્કેલીઓ અનેક પ્રકારની નહોતી. તો પણ જો અંતથી વળગી રહેશે તો તેમની અભિલાષા પાર પાડવી એ કંઈ અશક્ય નથી.

આ નવા સાહસને હું સર્વ પ્રકારની કૃતેહ ધન્યું છું.

ગાવિન્દભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ !

અર્પણ

પ્રભો! મેં વીણેલાં હૃદયસરનાં શબ્દ કુસુમે
ગુંથી ઉપકાલે નયન નીતર્યાં બિન્દુ અળકયે
ધ્રુજન્તી અંગુલિ પર પમરતી પુષ્પ સરણી.

હું અદૃષ્ટ છું, ક્ષુબ્ધ હું તેજઃકયોતિ!
કંઠે, દ્રવેલાં રસવેલ મોતી,
ગુલાવવા માળ વન્ને પલોટી.

જેને હૈયે સહનશીલતા બિમ્બેલી પ્રકાશે,
મીઠી આંખયે મધુપ મુખડે ગુણગ્રન્થી ચુસન્તી;
શબ્દો કાળા અગર ઉજળા હાર્દમાં જે સમાવી,
વારિ-સોતો નયન-સરનાં બિન્દુ વાટે ઉલેચે.

જેના મોંઘા મધુર શબ્દો અસંતાને છુપાવે,
જેનાં મીઠાં અમૃત ઝરતાં નેન હૈયું હલાવે;
પ્રસ્વેદોનાં રવિ ટપકીયાં નીર સાન્દર્ય-વેલી
ઘેલાં ગર્વી અપ્પુધ જનની દેવી સત્તા પુજાવે.

ચંચળ કર્મેની છાયા, જીવન-રસવાટિકા,
અર્પું આ પુષ્પમાળા હું, પ્રભુ કંઠે પરોવવા.

કંઈક અગત્યનું

વાંચકોને—

તીવ્ર ભાવનાને વશ થઈ, અનેક ઉચ્ચ આશયોથી પ્રેરાઈ, અમે આ માસિકની શરૂઆત કરીએ છીએ. ગુજરાતમાં અનેક માસિકો જન્મે છે અને અલ્પ આયુ ભોગવી તે મૃત્યુને આધીન થાય છે. આ પરિસ્થિતિ અમારા ખ્યાલમાં છે. પણ એ સ્થિતિનાં જે મૂળ છે તે મૂળની કડવાશ અમે જોઈ છે. અમારે તેમાં મધુરતા પુરવી છે. લાંબા આયુષ્યની ચોક્કસ આશા સાથે અમે પ્રથમ પગલી પાડીએ છીએ. આશાની સિદ્ધિમાં અમે આપનો સહકાર ઇચ્છીએ છીએ.

માસિકનો આ પ્રથમ અંક છે. અમે તેને સુંદર બનાવવા શક્ય કર્યું છે. પરંતુ પ્રાથમિક મુશ્કેલીઓનાં કારણે તેમાં ભણપોની સંભવિતતા પણ છે. અમે તેમાંની કેટલીક જાણીએ પણ છીએ. વળી ચિત્રો પુરો આપી શકાયાં નથી; વિષય વૈવિધ્યતા ભાવના પ્રમાણે સાચવી શકાઈ નથી. છતાં અમે જે આપ્યું છે તે સુંદર ને જરૂરી તો છે જ.

અમારી કાયમી ભાવના માસિકને ગુજરાતનું સર્વ સામાન્ય, છતાં શક્ય ક્ષેત્ર, પત્ર બનાવવાની; પ્રગ્નમાં તે દ્વારા વાચનની ભૂખ જગાડવાની; પ્રગ્નને શિષ્ય ને શૈશ્ય વાચન પુરું પાડવાની; શ્રી. કામદારે, આ અંકમાં, પોતાના લેખમાં, દર્શાવ્યા છે તે પંથને અપનાવવાની; સંસ્કૃતિના વિકાસમાં શક્ય સુંદર ફાળો આપવાની અને કલા, સાહિત્ય, ભાષા, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, માનસ-શિક્ષણ-અર્થ શાસ્ત્ર, નરવીરોનાં જીવન ચરિત્ર, જગત સાહિત્ય દોહન, સ્વ અને પર પ્રાન્તીય અને રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય પરિચય વિગેરે, જીવનના પ્રત્યેક જરૂરી, વિષયોને તેમાં ગુંથી તેને ગુજરાતી પ્રગ્નના જીવન સ્તંભ સમું બનાવવાની છે.

સ્થાનિક અનુકૂળતાને વિચારી, બહારના સલાહકારોને અમે નથી આમન્ત્રી શક્યા. છતાં જે સ્થાનિક છે તે સરસ્વતીના પુત્રો સમા અને વિખ્યાત છે. તેઓ અમને શોભાસ્પદ છે. અમારી માગણી સ્વીકારવા માટે અમારી સાથે ગુજરાત પણ તેમનું આભારી છે. તેમની અમને અપાતી સહાય ગુજરાતને પણ અજવાળશે. આપ તેમનો અમૂલ્ય લાભ એક પણ મહિને ન ચૂકતા.

આ બધું છતાં અમારાં આશા, સિદ્ધિ અને વિજયનો આધાર તો તમારા અભિપ્રાય ને ડોકારે પર અવલંબે છે, એ ન વિસરતા.

૨૦૧

ઉગતા કે પ્રતિષ્ઠિત; પુરુષ કે સ્ત્રી-પ્રત્યેક લેખકોને અમારું સહર્ષ આમન્ત્રણ છે. કલા, સાહિત્ય કે જીવનના હરકોઈ અંગના પ્રતિબિંબને ગ્રીક્ષતા યોગ્ય લેખ માટે 'સુવાસ'માં ગણિત સ્થાન છે.

પ્રગટ ન થઈ શકે તેવા લેખ ત્વરાએ ખાજા મોકલવા માટે ઘટિત પ્રબંધ થશે. ટિકિટો ખીડેલ હશે તો તેમ કરવામાં વધુ અનુકુળતા જળવાશે.

‘સુવાસ’માં પ્રગટ થતા પ્રત્યેક લેખનું સ્વામિત્વ તે તે લેખના લેખકને સ્વાધીન રહેશે. પ્રત્યેક લેખકને તેના પ્રગટ થયેલ લેખની પાંચ કોપી સારું સુવાસ’ને અંક પણ મોકલી આપવામાં આવશે.

લેખકને યોગ્ય પુરસ્કાર આપવાની યોજના વિચારાઈ રહી છે. તે આવતા અંકથી અમલમાં મુકાશે. લેખકો લેખની સાથે તે યોજનાના ધોરણ સંબંધી પણ પોતાના વિચાર દર્શાવે એમ ઇચ્છીએ છીએ.

લેખકો પોતાના લેખ સાથે બ્લોક કે ફોટો મોકલી આપશે તો તેને પ્રગટ કરવા માટે ઘટિત પ્રબંધ થશે.

ચિત્રકારોને—

આપને પણ અમારું ઉપર પ્રમાણે આમંત્રણ છે. સુયોગ ચિત્રોનો ઘટિત ખદ્દો આપવામાં આવશે.

ગ્રાહકોને—

આ અંક અમે આપને મોકલીએ છીએ. એજ રીતે ખીન્ને અને ત્રીન્ને પણ મોકલીશું. દરમિયાનમાં આપની ઇચ્છા ગ્રાહક તરીકે, કોઈ પણ સંયોગોમાં, જે નજર રહેવાની હોય તો આપ અમને ત્વરાએ લખી જણાવશો. નહિતર કાયમી ગ્રાહક તરીકે અમે આપનું નામ નોંધી લઈશું.

‘સુવાસ’ દર હિન્દુ મહિનાની અજવાળી ખીજથી પાંચમ સુધીમાં પ્રગટ થશે. તે પ્રમાણે યોગ્ય મુદતમાં ન મળે તો તરત કાર્યાલયને લખી જણાવવું.

‘સુવાસ’ને લગતો દરેક પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર, ‘સુવાસ કાર્યાલય, રાવપુરા, વડોદરા;’ એ સરનામે કરવો.

નવું સામયિક કેવું હોવું જોઈએ ?

કામદાર કેશવલાલ હિંમતરામ

ગૂજરાતમાં કેવાં સામયિકોની હાલ જરૂર છે એનો વિચાર કરવાની અગત્ય છે. સામયિકો આપણે ત્યાં ઘણે ભાગે સાહિત્યનાં હોય છે. તેમાં કવિતાઓ, વાર્તાઓ, વિવેચનો, અવલોકનો વગેરે આવે છે. પ્રકાશકો અને લેખકો વધતા જાય છે. વાચકોની સંખ્યા વધે છે, પણ તેમની રુચિ એક જ જાતની ન હોવાથી સામયિકો જનમ્યાં અને બંધ થયાં એવો અનુભવ થાય છે. આ અનુભવ કડકો છે. પણ તે સત્ય છે. એટલે તેના ઉદ્દેશ્યથી કાઢીને ફોલ થવો જોઈએ નહીં.

લોકોની રુચિ એક જ જાતની નથી હોતી એ હું હમણાં જ કહી ગયો. સામયિકો આ વિવિધ રુચિઓને પોપે એવાં નીકળી શકે નહીં ? તે માટે ગૂજરાતમાં સામગ્રી નથી ? તે માટે વિચારકો અને લેખકો નથી ? આ બાબત ઉપર વિચારની જરૂર છે. હું ઘણો વખત થયાં એવું મત ધરાવતો આવ્યો છું કે આપણાં સામયિકોમાં આવતાં વિવેચનો વિવિધ હોઈ શકે. તેમાં આપણે ચાલુ પ્રશ્નો કેમ ચર્ચા શરૂએ નહીં ? દૈનિકો અને સાપ્તાહિકો એ કામ કરે છે. પણ દૈનિકોનું કર્તવ્ય જુદું છે. સાપ્તાહિકોનું કર્તવ્ય જુદું છે, અને માસિકોનું, દ્વિમાસિકોનું, ત્રિમાસિકોનું કર્તવ્ય જુદું છે.

આપણાં સામયિકોમાં સાહિત્યની ચર્ચા માત્ર ગૂજરાતની કરવામાં આવે છે. પણ હિન્દના બીજા પ્રદેશોનું સાહિત્ય ગૂજરાતી સાહિત્ય કરતાં વિશેષ સમૃદ્ધ છે, તેની ખબર બહુ ઓછાં સામયિકો લે છે. મરાઠી, બંગાળી, અને હિન્દી સાહિત્યો વિશે આપણો જનસમાજ બહુ ઓછું જાણે છે, તે ભાષાઓના સામયિક સાહિત્ય વિશે આપણાં સામયિકોમાં કાંઈકવાર જ ચર્ચા જોવામાં આવે છે.

દક્ષિણ હિન્દનું સાહિત્ય તો આપણને એકદમ અજાણ્યું છે.

બીજું, ઇંગ્રેજ અને યુરોપીય સાહિત્યોના અભ્યાસીઓ હાલ ગૂજરાતમાં ઓછા નથી. પણ તેઓ ભાષાંતરો સિવાય બીજું વિવેચન આપણને આપતા નથી. અને આ ભાષાંતરો પણ જુની સાહિત્યકૃતિઓનાં જોવામાં આવે છે, ધારે તો તેઓ ઘણું સારું કામ આપી શકે.

આ ઉપરાંત, આપણાં સામયિકોમાં હવે બીજી જાતનું સાહિત્ય આવવું જોઈએ. આપણે હવે પ્રજાસત્તાતંત્રના જમાનામાં આવીએ છીએ, પ્રજાસત્તાતંત્રના બીજા દેશોમાં અત્યારે છે. તેમના રાજકારણ ઉપરનું સાહિત્ય ઘણું છે. તેમની અર્થવિદ્યા તો અનેરી છે. તેના સાયન્સની પણ અનેરી છે. દૈનિકોમાં અને સાપ્તાહિકોમાં આ ચર્ચા જરાય આવતી નથી. આનાં રાજકારણ ઉપર અને અર્થકારણ ઉપર, અનેક ગ્રંથો બહાર પડે છે. તેનો પરિચય ગૂજરાતી પ્રોફેસરોને તો હોય જ. તેઓ એ પરિચય ગૂજરાતને આપી શકે તે માટે સામયિકોએ પ્રયત્ન કરવી ધટે.

નવું સામયિક કેવું હોવું જોઈએ?.. ૭

આ મુદ્દો માત્ર સામયિકને ઉપયોગી છે એટલું જ નહીં. તે દૈનિકાને માટે એટલો જ ઉપયોગી છે.

જેમ ધૂરોપના પત્રકારો વિષયોની વૈચણી કરી નાંખે છે તેમ આપણા પત્રકારોએ પણ વિષયોની વૈચણી કરી નાંખવી જોઈએ.

હું ત્યારે આંતરરાષ્ટ્રીય વૃત્તાંતોનાં અવલોકનો આપણાં દૈનિકામાં અને સાપ્તાહિકામાં વાંચું છું ત્યારે મને લાગે છે કે આપણે આ દિશામાં હજુ ઘણું કરવાનું છે.

આપી પ્રવૃત્તિ માટે સારા વ્યવસ્થાપકો અને પ્રકાશકો જોઈએ. તેમનામાં વિશાળ બુદ્ધિ જોઈએ, તેઓ મંસ્કારવાળા જોઈએ. તેમને લેખકોની પિછાન જોઈએ.

આશા છે કે આ "સુવાસ" સામયિકનાં સાહિત્યમાં આવો વિવિધ સુવાસ આપી શકશે. તો જ "સુવાસ"નો સુવાસ ગૂજરાત માટે અનેરો રહેશે.

કેડ

ચંદ ધીરે હસો ! ચંદ ધીરે હસો !

મારે હસવાના કેડ તમ સાથ—ચંદ ધીરે હસો, ધીરે હસો !

નીર ધીરે વહો ! નીર ધીરે વહો !

મારે વહવાના કેડ તમ સાથ—ચંદ

કમલ ધીરે ખીલો ! કમલ ધીરે ખીલો !

મારે ખીલવાના કેડ તમ સાથ—ચંદ

ચંદ્રો ધીરે ખસો ! ચંદ્રો ધીરે ખસો !

મારે ચંદ્રિકા ખનવું તમ સાથ—ચંદ

સ્વપ્નસેવી

ક્રમબદ્ધ*

કુસુંખી પગલાં પાથરતી જિણા હજી હમણાં જ અદૃશ્ય થઈ હતી. તેનાં પગલાંને સોતેથી મળતો સૂર્ય રસકિરણો વર્ષાવતો પંખીઓ ફિલકિલાટ કરતાં પ્રભાતની રમણીયતા પૃથ્વીને અજવાળતી:

પણ એ અજવાળું મણીપુરની હદમાં નહોતું પ્રવેશતું. ત્યાં આજે શોકની ઘેરી છાયા પથરાઈ હતી. નગરના અમૃગણ્ય વણિકનો સુવાન પુત્ર, લગ્નનો પ્રથમ માસ પણ પૂરો માણ્યા વિના, બહેલા પ્રભાતમાં આજે અવસાન પામ્યો હતો.

કંચનકુમાર તેનું નામ સત્તરેક વર્ષની તેની ઉંમર. સંખ્યાના સોદામણા રંગ સગો તેનો વર્ણ; કુટડી તેની કાયા. તેની આંખમાંથી અમૃત વરસે. તેના લલાટ પર તેજસ્વિતા ચમકે. તે, તે સર્વની સાથે, બાળપણની ને માતાપિતાના સુખને સોડમાં લઈ આજે ચિંતાએ ચડતો હતો.

બાનુમતી તેની પત્ની. સોળેક વર્ષની તેની ઉંમર. તેના દેહમાંથી સૌંદર્ય ટપકે. પુરુષત્વને અંગેઅંગમાં છુપાવવા ઝંખતું તેનું યૌવન. તેની આંખોમાંથી મદ ઝરે. પ્રકૃતિએ સર્જનની ભૂખ ભરી તેનું હૈયું ગુંથેલું.

મૃત્યુની ધોર છાયામાં, પત્યરી હૈયાને પણ પીગળાવતું તેનું કરુણ રૂદન હતું.

દિવસો વિતતા ચાલ્યા. કાળનો પ્રવાહ શોકના અખૂટ રસને સક્રવવા માંડ્યો. પણ રાત્રીનાં માતાપિતા તે સુંકાય તે પહેલાં તે રસમાં ઝોગળા ગયાં. પુત્રને મળવા તે સ્વર્ગમાં ચાલ્યાં.

ગર્ભવતી બાનુમતી નિરાધાર બની. તે સ્થિતિમાં તેણે એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો; બાળુમાંથી નીકળતું જણે રત્ન.

ન્હાની બાળીકાને હાથમાં લઈ ફરતી. બાનુમતી અપ્સરનો અવતાર લાગતી. વાસના ભૂખ્યાં અનેક પતંગિયાં તેના દેહ સૌંદર્યની આસપાસ ભમતાં. પણ તે તે સર્વને તુચ્છકારી કાઢતી. બિછળતા યૌવનને દબાવી બાળીકામાં જ ચિત્તને પરાવવા તે પ્રયાસ કરતી.

પણ તે પ્રયાસ અંત સુધી ટકવો મુશ્કેલ બન્યો. તે વણીક ગૃહે ઉછરી હતી; તેનામાં પુનિત સંસ્કાર હતા. મૃતપતિની તેને સ્મૃતિ સુવાસ હતી. છતાં યૌવન, વીંછીની જેમ તેને ડંખતું હતું, દારિદ્ર્ય તેને બંધીવરાવતું હતું. નિરાધારતા આંસુને ઉકેરતી હતી.

અનેક પ્રસંગો તેણે મારી હકાબ્યા, પણ એક સમયે સાકરનો સમુદ્ર ચાલીને તેને આંગણે આવ્યો.

* અક્ષરશઃ સાચી આ વાત છે, છતાં તીવ્ર કલ્પનાનેય ચંભાવે એવી તેમાં રસ ગુંથણી છે.

- તે પ્રસંગે આંગળીના વેદા હજી વિતાયા નથી. તેનું એકેય પાત્ર હજી બોલું થયું નથી, છતાં દૂરના ભૂતમાં ઝગમગતો હોય એવો તેનો પ્રવાહ વહે છે.

આના આશ્રેષ્ઠનમાં મારો ઉદેશ કેવળ વાતો ને રસદર્શન પુરતો જ હોઈ નામનો ફેરફાર એ હથિત માન્યો છે.

જ્યમાળા નામે એક રૂપરમણી. રાજજમાઈની તે રખાત. તેને ત્યાં સમૃદ્ધિની છાજો ઉછળે. ગણિકાનું બિરૂદ ધારવામાં તે ગર્વ દર્શાવે. તેનું યૌવન એસરી ગએલું, પણ રીઝવવાની કળા તો તેની દારી ગણાય. તેણે લાનુમતીને આંગણે આવી, તેના સમી નિરાધાર વિધવાને આશ્રમતી વધે, આશ્રય આપી પુણ્ય કમાવા ઇચ્છા દર્શાવી.

લાનુમતી જૂલી. તેની આસપાસ અનેક જાજો ઝુંથાતી હતી. તેમાંથી છુટવાનો એકજ તેને ઇલાજ લાગ્યો. તેણે જ્યમાળાનું આમન્ત્રણ સ્વીકાર્યું.

જ્યમાળા સહર્ષ તેને રાજમંદિર સમા પોતાના રમણીય ભુવને લઈ ચાલી.

લાનુમતી ત્યાં મહેમાનગતી માણવા લાગી. જ્યમાળાએ શરૂઆતમાં તેનું પુનિત સ્વમાન સાચવ્યું. તે તેને આમ્રદશી રસલયી બોજન જમાડવા લાગી; તે બોજન ને પીણા સાથે ગુપ્તપણે તેને માદક પદાર્થો આપવા લાગી.

તે લાનુમતીનું યૌવન ઉઘડતા કુસુમની જેમ ફાટવા માંડ્યું.

જ્યમાળાએ તક સાધી. એક રાત્રે તેણે બાળીકાને ઘેન આપી સુવાડી દીધી. લાનુમતીને તેણે દિવાનખંડમાં નહોતરી. સૌન્દર્યની હરિકાઈના બહાને તેણે તે યૌવનાને વસ્ત્રાલંકાર સમજ્યા. બંનેએ માદક રસપાન કર્યું. લાનુમતી ત્યાંજ સુઇ ગઈ. જ્યમાળા ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

તે સમયે તે ખંડમાં એક યુવાન આવ્યો. વણિકને છાજતાં તેનાં વસ્ત્ર હતાં. તે વસ્ત્રમાંથી અત્તરની ખુશબો બહેકતી, તેણે લાનુમતીને જગાડી; જનગતી યૌવનાને બાહુપાશમાં લપેટી. મદભરી લાનુમતી લાન વિસરી. તેને પુરુષત્વનો રપર્શ અતિ મીઠો લાગ્યો.

તે પછે તેનું સ્ત્રીત્વ ચગદાયું; તેનું યૌવન રોળાયું. તે રસસાગરની માછલી બની. સાગરમાંથી છુટવું તેને દોલલું લાગ્યું.

પણ બીજેજ દિવસે, જ્યારે ઉક્ત યુવાન મુસલમાનના વેશમાં આવ્યો ત્યારે, લાનુમતીને લાન આવ્યું. પણ તે લાન ઘણું મોટું હતું. પોતાની રિયતિ તે સમજી ગઈ. પાછા ફરવું અસંભવિત હતું. તે સંયોગને તાબે થઈ.

પણ તેની નિર્દોષ બાળીકા : મંજરી જેનું નામ : તેની હવે શી રિયતિ? લાનુમતી મુંઝાઈ તેનું માનવત્વ તેને પોતાની સમીપમાં ઝંખતું હતું. તેની માનવતા તેને પુનિત આશ્રયે મુકવા ઇચ્છતી હતી. તે તે બંને લાવના વચ્ચે કચરાવા માંડી.

પણ આ પતનના સમાચાર રાજ્યના પાટનગરે પહોંચી ચુક્યા હતા. ત્યાંના એક પવિત્ર ગૃહસ્થની માનવતા, તે સાંભળતાંજ, જિજ્ઞાસા આવી. તે ત્વરાએ મણીનગર દોડી આવ્યો. રસ અને શરમના સાગરમાં કુબેલી લાનુમતી પાછી ફરે તે તેને અસંભવિત લાગ્યું, તેણે બાળાનો કબજો લીધો.

સુભદ્ર તે વણીકનું નામ. બાળાને સાથે લઈ તે પાટનગરે પાછો ફર્યો.

પણ જ્યમાળાને આ ન ગમ્યું, તે સૌન્દર્યની વાંડી ખીલવતી હતી. વાડીનું ઉગતું તેજસ્વી કુલ તે ઝુટવાનું ન જોઈ શકી. તેમાં તેને પોતાની અસ્પતા ને તિરસ્કાર પણ લાગ્યાં.

તેણે રાજજમાઈને વાત કરી. તેની વાસના ધેલી આંખો સમીપ તેણે મંજરીના મધંમઘટા દેવી લાવી સ્વરૂપને વર્ણવી બતાવ્યું. જમાઈએ એ બાળાને પાછી મેળવવાનું તેને વચન આપ્યું.

સુભદ્રને આ સમાચાર મળ્યા. તે મુંઝાયો. છતાં હિંમત તેણે સાચવી રાખી. એક દયાળુ વકીલને તેણે સ્વપક્ષમાં લીધો. બંનેએ મળી બાળાને અબેઘ રક્ષણ નીચે મુકી.

રાજજમાઈ અકળાયો. તેના વ્યક્તિત્વની કાળાશ અપ્રતિમ હતી. પન્થે આલતી પ્રત્યેક સુંદરીને તે સ્વાદને ચોખ્ખું રસવેલ માનતો. તેણે, પ્રવાસ થેલાં દંપતિઓને રોકી, રમણીય પ્રભાત કે ખીલતી સંધ્યાના પ્રકૃતિ મન્દિરમાં, પતિને બાંધી, તેની નજર સામે, પત્નીના શિયળને, લીલો સાળુન્દરી પોટેલી માત ધરતીના અંગ પર, અબડાવવાની મોજ માણી હતી. એક સ્ત્રીને સપડાવી તેનાં અંગને તેણે, અનેકની સાથે ઉપભોગવામાં, પુરુષાતનને કેળવ્યું હતું. સસરે બદ્ધાં કંઈક ગામતો તે રાજવી હતો. છતાં વરતુ લઈ તેના પૈસા આપવાના થમને તેણે અરપર્ય માન્યો હતો.

ભાનુમતીના રસકૂપમાં તે ઝીલ્યો હતો. પણ મંજરી તો ખીલતું કુસુમ તેના ભાવિ રસસ્વાદને જતો કેમ કરાય ?

તેણે સ્વપક્ષ જમાવ્યો. મુસલમાનોને ધર્મના નામ પર તેણે ઉરકર્યા. પોતાની બાળા સાથે એક માતા મુસલમાન બને; હિન્દુઓ એ બાળાને ઉડાવી નય: તે કેમ ચલાવાય ?— બાળાને પાછી મેળવવા તેણે નિર્ણય કર્યો. જ્યમાળાને તેણે મોખરે રાખી.

જ્યમાળાએ સુભદ્ર ને વફોલ પર બાળહરણનો દાવો માંડ્યો. વફોલ પોતે પોતાના બચાવમાં ઉભો.

ભાનુમતીની સ્થિતિ કંદોડી બની. એક બાલુ માતૃત્વ બાળાને ઝંખતું હતું; જ્યમાળા તેને પ્રેરતી હતી, બીજી બાલુ ધર્મ ને પુત્રીની શુદ્ધતા. તે ગુંચવાઈ. પણ જ્યમાળાએ આખરે તેને પોતાની કરી.

સમાજ એટલે સાગર. તેનું બળ અથાગ લેખાય. પ્રસંગે તે ન્યાયદેવને પણ ડોલાવી નાંખે. જ્યમાળાને એવું પક્ષબળ હતું. સુભદ્રને પણ તેવો પક્ષ જમાવવા જરૂર જણાઈ. તેણે રિક્કોની એક જંગી સભા બોલાવરાવી.

રાજજમાઈ ચમક્યો. સુભદ્રની પક્ષસત્યતા તે જાણતો હતો; વફોલનાં શુદ્ધિચાતુર્ય તણે અનુભવ્યાં હતાં; રાજવીની સાર્વિક વલણ તેણે પારખી હતી. અને એ સર્વમાં સંમત બળ મળે. તે થતાં પોતાની હાંસી તેને દૂર ન લાગી.

તેણે અનેક ઉપાય ચિન્ત્યા. સૌથી સહેલો ઉપાય તેને દ્રવ્યનો લાગ્યો. પણ સુભદ્ર દ્રવ્યથી ચલે એ અસંભવિત હતું. પરીણામે તેણે વફોલને આંગણે એક દૂતને મોકલ્યો.

વફોલે દૂતને સન્માન્યો. દૂતે ટેબલ પર નોટની એક થોકડી મુકી. વફોલે તે જોયા પણ વિના તેને પાછી સોંપી. દૂત ધમકી આપી પાછો ફર્યો.

વફોલ રાજજમાઈના પક્ષે જામેલા રૌદ્ર બળને જાણતો હતો. પણ તેણે મક્કમતાને સ્વાર્પણમાં જ માનવતા નિહાળી.

રાત્રે સુભદ્રની પ્રેરણાથી નાગરિકોની જંગી સભા મળી. સુભદ્ર ને વફોલે તેમાં પોતાની સ્થિતિ ને પક્ષ સમજાવ્યાં. અનેક નાગરિકોએ, સ્ત્રીત્વની રક્ષાને ખાતર, તેમને પડખે ઉભવાનો નિશ્ચય કર્યો.

રાજજમાઈને આ સમાચાર મળ્યા તે ગુંચવાયો. તેના અનેક ઉપાય નિષ્ફળ ગયા હતા, છેલ્લો દંડનો ઉપાય અજમાવવા હવે તે નિર્ણય પર આવ્યો.

તેણે તાત્કાલીક તક ઝીલી; સભા હજી વિખરાઈ નહોતી. નગરજનોનો બહોળો ભાગ તે સભામાં જ હતો. સુભદ્રનું ઘર તે સભાની સમીપમાં હોઈ ત્યાં ફાવતું મુરકેલ હતું. ફવાય તો ધાર્યો લાલ પણ મેળવવો કઠિન હતો. પણ વફોલનું ઘર દૂરના એકાંત વાસમાં હતું. કેસને લગતા ચોક્કસ પુરાવા પણ તે ઘરમાં જ હતા.

તેણે પોતાના ગુપ્ત અનુચરોને સૌકેતિક આજ્ઞા કરી. અનુચરો દોડ્યા. વક્રીલના દિવાનખંડને ઘાસલેટ છાંટી ત્યાં તેમણે દિવાસળી અંપી. આગ પોતાના તેજસ્વી સ્વરૂપમાં પ્રકાશી ઉઠી. પવન તેની મદદે આવ્યો. ગુપ્તચરો તરત જ ત્યાંથી નાસી છુટ્યા.

સભામાંથી પાછા ફરતાં માનવોને દૂરથી આગના ભણકાર ~~જાણ્યા~~ આવ્યા. સર્વે ત્યાં દોડી આવ્યાં તેમણે ધરતે પાણીથી છાંટવા માંડ્યું, પણ આગ પોતાના રૌદ્ર સ્વરૂપમાં પ્રવેશી ચુકી હતી.

પણ વક્રીલ સહાયહીન નહોતો. પરદેશી સત્તાધિશોની તેને મિત્રના હતી. તે સર્વ પોતાના સૈન્ય સાથે ત્યારે ત્યાં દોડી આવ્યા. આગને કાથુમાં લેવાનાં સાધનો પણ તેમને આંગણે હતાં. તે સર્વની ઓકત શક્તિએ આગનો સામનો કર્યો. ને અંતે મધ્ય રાત્રિની ઘેર છાયા નીચે, આગ કાથુમાં આવી.

બીજે દિવસે, પ્રભાતની રમણીય પળે ત્યારે માનવીને આદલાદનો અંગુલિ સ્પર્શ કરી તેમાં હવનનું માધુર્ય સિંચતી હતી ત્યારે, વક્રીલ પોતાની પ્રિય સમૃદ્ધિના અવશેષોને બીની આંખે નિહાળતો ઉભો હતો.

તેની અનેક પ્રકારની મોંઘી અંગત સામગ્રી આગમાં ભસ્મ થઈ ગઈ હતી. કન્યા કેસને લગતા પુરાવા અને બીજા અનેક કેસોની વિગત રાખરૂપે પલટાઈ ગઈ હતી. છતાં વક્રીલે શાંતિથી આ દંડ સહી લીધો. તેની સહનશીલતાએ, પુરાવા નાશ પામ્યા છતાં કેસ, મળ્યુંત બન્યો.

તે અને સુભદ્ર હવે બચારી રિથિતિમાં મુકાયા. તેમના પર ગમે તે ક્ષણે સશસ્ત્ર હુમલાની સંભવિતતા ઉભી થઈ. પરિણામે તેમને, દરપણે અબેલ રક્ષણ નીચે વિચરવાની વ્યવસ્થા કરવી પડી. છતાં કન્યાને બચાવવાના તેમના પ્રયાસ તો પ્રદિષ્ટ જ થતા ગયા.

છેલ્લે દિવસે તટસ્થ ન્યાયાધિકારીએ બંને પક્ષની હકીકત સાંભળી. ભાનુમતીએ કડવા મુખે પુત્રીની માગણી કરી—જે કે તેનું અંતર તો તેને દૂર ને દૂર પુગિત છાયા નીચે છન્છનું—: જ્યમાળા, રાજજમાઈ ને તેમના વક્રીલે ધર્મના બદાને કન્યાનો કળજો માગ્યો. તેમની વિરૂદ્ધમાં, દયાળુ વક્રીલે પોતાનાં અપ્રતિમ શુદ્ધિ-આતુર્ગ દાખવ્યાં. સુભદ્રે વાસનાની નર્કમાં કુમળી કન્યાના ભાવિ વિનાશને વર્ણવી તેના રક્ષણની જવાબદારી લેવામાં ન્યાયની મદદ માગી.

ન્યાયાધિશે પરિરિથિત પર સચોટ દષ્ટિપાત કર્યો: કન્યાપક્ષે નીતિ ને પવિત્રતા હતાં; માતાનું હૃદય હતું; રાજવિ ને પરદેશી સત્તાધિકારીઓની મૂક વલણ હતી; સુભદ્ર ને વક્રીલનું સ્વાર્પણ હતું. નાગરિકોનું સંઘમળ હતું. તેની વિરુદ્ધમાં રાજજમાઈની મક્કમતા હતી. રાજવીની તટસ્થતા હતી; વાસના-વર્ગનું રૌદ્ર બળ હતું. દ્રવ્યનું ઝરણુ હતું; અનીતિ હતી.

ન્યાયકેવી કન્યાની પવિત્રતાના પક્ષે જઈ બેઠી. તેના પુત્ર-ન્યાયાધિશે તદ્યોગ્ય મુકાદા મંજૂઆવ્યો.

વક્રીલ ને સુભદ્રનાં સ્વાર્પણ દૃખ્યાં; પ્રજ્ઞની ભાવના ફળી. છતાં અંત સુધી કન્યાના વિકસતા સૌંદર્યની આસપાસ તેમને અબેલ રક્ષણની વાડ તો ચુંચવી જ પડી.

તાજેતરમાં તે કન્યાએ પ્રમુતામાં પ્રવેશ કર્યો.

યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

જવાબદાર અને કર્તવ્યનિષ્ઠ પત્રકાર તરીકેની કીર્તિ યુગરાતમાં ધણા ઓછા માણસોએ પ્રાપ્ત કરી છે. શ્રી યુનીલાલ વર્ધમાન શાહનું નામ તેમાં મોખરે છે.

વડવાણમાં, ૧૮૮૩ના મેની ખીછ તારીખે દશા શ્રીમાળી સ્થાનકવાસીજીન વણિક કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો. ૧૯૦૩માં મેટ્રીક પસાર કરી તે પત્રકારિત્વના ધંધામાં જોડાયા. છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષથી તે 'પ્રજગંધુ'ના ઉપનંત્રી તરીકે કામ કરે છે. તે પત્રમાં 'સાહિત્ય પ્રિય'ની સંજ્ઞાથી લખાતા વિવેચનને લગતા લેખો સાહિત્ય રસિકોમાં ખૂબ હોંશથી વંચાય છે. તે પત્રની આજની વ્યાપક ખીલવણીમાં તેમનો હિસ્સો મહત્વનો છે.

એક પત્રકારનું હૃદય અતિ વ્યવસાયી, શ્રમભર્યું અને દોડધામનું હોય છે; તેમ છતાં ફાજલ સમયમાં પોતાનાં વાચન, અભ્યાસ ને લેખન પ્રવૃત્તિ, આગળ

જેમને આ વર્ષનો રજુછતરામ સુવર્ણચન્દ્રક અપાયો છે.

વધારતા જ રહ્યા છે. લગભગ પચાસ ગ્રન્થ તેમના નામ પર ચડી ચુક્યા છે.

તેમની છેલ્લી બે નવલકથાઓ—'કર્મચોગી રાજેશ્વર' ને 'રાજહત્યા'—એ તેમને નવલ કથાકાર તરીકે પણ મહામોઘું સ્થાન અપાવ્યું છે. 'રાજહત્યા' ગ્રંથમાં જૈન પત્રોમાં ચર્ચા જાગતાં તેના તેમજ શાન્તિથી ખુલાસા કરેલા.

એક વિજયી પત્રકાર ને નવલકથાકાર તરીકે તેમને આ વર્ષનો રજુછતરામ સુવર્ણચન્દ્ર અપાયો છે.

કશા ઉદાપોહ વગર, 'પ્રજગંધુ'ના પડદા પાછળ રહીને, નિરભિમાનપણે ને શાન્તિથી

જીવન-સુવાસ

‘આનંદકુમાર’

જીવનમાં ઉત્થાસ એ સુવાસ.

શુદ્ધ પ્રેમ એ પણ સુવાસ.

કર્મબળો આત્મમંતોષ એ સુવાસ જ છે.

જીવનમાં ચારિત્ર એ સુવાસ.

મંયમ અને શાન્તિ એ પણ સુવાસ.

માધુર્ય, મહત્વાકાંક્ષા અને આનંદ; પ્રેરણા, પ્રતિષ્ઠા અને કલા: એ સુવાસના પરાગ.

જીવનનું દર્શન એ નરી સુવાસ.

સેવા અને સાદગી એ પણ સુવાસ.

નિર્દોષતા, નવીનતા અને નવચેતન એ સુવાસનાં પુષ્પો.

જીવનમાં સન્ત સમાગમ એ સાચી સુવાસ.

સ્વાશ્રય, સ્વતંત્રતા અને સ્વાધીનતા એ જીવનની મધુર સુવાસ.

જીવનમાં દેશ-દીક્ષા એ અમૂલ્ય સુવાસ.

પરિવર્તન એ પણ સુવાસ.

કિલકિલાટ અને મુક્ત હાસ્ય એ સુવાસની સુખદ પળો.

તમત્રા અને તલસાટ; ધગશ અને ઊર્મિ: એ સુવાસના મિત્રો.

સુવાસ એજ જીવન.

જીવન એજ સુવાસ.

તેઓ પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ક્યેં ગય છે. પત્રકાર તરીકેના પોતાના ચાલુ વ્યવસાય ઉપરાંત આજે ખાસ તો તેઓ ઐતિહાસિક અને સામાજિક નવલકથાઓ ઉપર જ વિશેષ ધ્યાન રોકી રહ્યા છે, અને અને તેટલી સ્થિરતા તથા વધુ અભ્યાસ અને ચિંતનપૂર્વક લેખન કરવામાં જ પોતાના અવકાશનો સમય ગાળે છે. જાહેર પ્રવૃત્તિમાં તેમનો રસ સાહિત્ય પૂરતો જ મર્યાદિત છે.

ભારતવર્ષ એટલે સંસ્કૃતિઓની સરિતાઓનું સંગમસ્થાન. ભારત માતા એટલે સંસ્કૃતિઓ ને સંસ્કાર મૂર્તિઓની જન્મદાત્રી. તે જન્મદાત્રીએ વિવિધ પ્રકારની સંસ્કાર મૂર્તિઓને વિવિધ ક્ષેત્રે જન્મ આપ્યો છે. સ્વદેશ બાંધવોની સેવામાંજ તે સંસ્કાર મૂર્તિઓએ અસ્મિતા નિહાળી, માતાની સંતતિના ઉત્કર્ષમાંજ તેમણે પોતાનું અદ્ભૂત તત્વ રેડ્યું. વિવિધ ક્ષેત્રોને હૃદય રસથી તેમણે પોપણ પાડ્યું. કો'ક સંસ્કાર મૂર્તિએ સ્વદેશ સેવા પાછળ જીવન નિયોગ્યું, કોઈ કે સમાજને હૃદય અર્પ્યું, કોઈકે સાહિત્ય પાછળ સર્વસ્વને હોમી દીધું, કોઈકે કલામાં જીવન સત્વ રેડ્યું, કોઈકે ધર્મ પાછળ પ્રાણ પાચ્યા, કોઈ સંસ્કાર અને ત્યાગની પરમમૂર્તિ તરીકે આદર્શ જીવન જીવી ગયો. એણે કે વતે અંશે એવાં જીવન જીવનાર એકેએક રાષ્ટ્રની સંસ્કાર મૂર્તિ લેખાય.

શ્રીયુત્ રણજીતરામ આવી સંસ્કારમૂર્તિ હતી કે કેમ તે, હાલે પ્રશ્ન રૂપ રહે પણ સંસ્કાર-મૂર્તિનું ધડતર જે ગુણોની ભૂમિકા પર ધર્મ શકે તે સર્વ ગુણો તેમનામાં એણે વતે અંશે પ્રકાશી રહ્યા હતા. સર્વ ગુણોમાંથી એણે વતે પ્રકાશ મેળવી પ્રકાશ પુંજ તરીકે તે જીવી ગયા. સર્વ ગુણો પાછળ જીવન સત્વ ખર્ચી ગુણ પોષક-મૂર્તિ તરીકે તે પ્રકાશી ગયા. પ્રકાશના પુંજ અને ગુણની મૂર્તિ સરીખી એ માનવ પ્રતિમાને સંસ્કાર મૂર્તિ લેખવામાં અતિશયોક્તિ ન જ ગણાય.

ને સંસ્કારમૂર્તિ એટલે રાષ્ટ્રનો પ્રકાશ; સંસ્કારનું પ્રેરક બળ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા કેળવવાને અને સંસ્કારના સિંચન અર્થે તે સંસ્કાર મૂર્તિની જીવન કથા આવશ્યક લેખાય. તે જીવન કથામાં રાષ્ટ્રીય મહત્તા ને સંસ્કારનાં મૂળ અને વિવરણ સમાયાં છે. તે જીવન કથા સાચા પ્રેરક બળનું આત્મ તત્વ ધરાવી શકે. સંસ્કાર મૂર્તિની જીવન કથામાંથી તે તત્વ આપણે પીવું રહ્યું.

૧૯૩૮ના કાર્તિક સુદ ખીજને દિવસે સુરતમાં તે મૂર્તિનો જન્મ થયો. સુરત એટલે પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષની જાહોજલાલીનું મૂર્તિમન્ત સ્વરૂપ; ગુજરાતની એ આંખ; ભારતીય મહત્તા અને ગુજરાતની સંસ્કૃતિનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા એ નગરમાંથી પ્રગટેલું રત્ન ગુજરાતમાં સંસ્કાર પ્રવાહ વહાવી નવું એ એ નગરના પ્રતિનિધિત્વની સાર્થકતા; સાથે તેનાં ધન્ય ભાગ્ય પણ ખરાં જ ને ?

રણજીતરામના પિતાશ્રી વાવાભાઈ મહેતા મુંબઈ યુનીવર્સિટીના એલ. સી. ઇ. હતા. તેમનો સ્વભાવ કડક અને મનસ્વી હતો. પુત્રની રમતિયાળ બાળ્યાવસ્થાને તેમણે નિયમનને પન્થે વાળી. તેમની માતા મમતાળ હતા. તે મમતાએ રણજીતરામમાં સ્નેહને સંસ્કારનું સિંચન કર્યું. બાળ્યાવસ્થા વિતાવી યૌવનને ભવ્ય આંગણે જ્યારે તેમણે પગ મૂક્યો ત્યારે તેમની દષ્ટિ સમક્ષ માતાની મમતામાંથી પ્રગટેલાં સ્નેહ, દયા, વિનય, સંસ્કાર ને પિતાના

કડક સ્વભાવમાંથી પ્રગટેલી મર્યાદાની પાળો સર્ગર્થ રહી. પણ ચૈવનમાં પહોંચતાં પહેલાં પ્રાથમિક જીવનના ધડતરે તેમના જીવન પન્થને દિશા મૂલ્યન કરાવ્યું.

અમદાવાદ અને પાલીતાણા એ તેમના પ્રાથમિક જીવનનાં પરમસ્થાનો; એ સ્થાનોએ તેમનામાં વિશિષ્ટ ભાવનાઓ જન્માવી; તેમનો સ્વભાવ એકલમુરે હતો, મિત્રોમાં તે માનતા નહિ. ભાઈ જયસુખલાલ અને દરિપ્રસાદ મહેતા એ બે તેમના બાલપણના સ્નેહી: સ્નેહાકર્ષણ વધતુંજ આવ્યું. છતાં રણજીતરામ પોતાની ગુપ્ત ભાવનાઓ અને છૂપી વાતો કાઢી ને કહેતા નહિ. દુર્ગુણ અને અનીતિ પ્રત્યે તેમને પૂરેપૂરો તિરસ્કાર હતો, અને એ તિરસ્કારમાંથી જન્મેલી ભાવના ગમે તેવા સ્નેહીને છોડતાં અચકાતી નહિ.

બાલ્યાવસ્થા વીતી. પ્રાથમિક જીવનને સંસ્કાર સિંચન કરી લીધું. જીવનપન્થનું પ્રથમ છતાં નિશ્ચિત પગથીજી કુદાઈ ગયું. અભ્યાસમાં ઝોટાવાનો હક્કે વારો આવ્યો. વિશિષ્ટ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ ને ભાવિ રત્નોનો કેળવણી પ્રત્યે અણુજમો એ સાંપ્રત ભારતનો સામાન્ય નિયમ છે. આ નિયમનું ધડતર કેળવણીની ઉધી રચનાને અનુસરી થયું છે. સામાન્ય માનવી તે રચનાને અનુસરી જાય પણ જીવન મુરો શોધતો શુદ્ધિમાન તેનાથી ન સંતોષાય. કેળવણીની યાંત્રિક રચના તેમાં પેસનારને કસવાને-તેજસ્વી બનાવવાને બદલે પીસી નાખે છે. રણજીતરામને તેમાં પીસાનું ન ગમ્યું. શારીરિક નિર્બળતા પણ એક કારણ હતું. વ્યવહાર પુરતી કેળવણી લઈ, કહેવાતી ઉચ્ચ કેળવણીને તિલાંજલી આપી જીવનક્ષેત્રમાં તેમણે પગ મૂક્યો.

એક વર્ષ ફેલો તરીકે ગાળ્યું. તે સમય દરમિયાન તેમની ગણતરી સામાન્ય વર્ગમાં જ રહી. ઉચ્ચ ભાવનાઓ તેમનામાં જન્મી પણ પ્રસરવાની અનુકૂળતા મળી નહિ. ભાવનાઓને બલિધ્યની રંગભૂમિ પર રમવા દઈ વર્તમાન કાર્યક્રમને તેમણે આગળ ધપાવ્યો.

ઉમરેક હાઈસ્કૂલમાં હેડ માસ્તર તરીકે તેમને સ્થાન મળ્યું. એ સ્થાન તે તેમના જીવનનું એક અગત્યનું પ્રકરણ છે. એ સમય દરમિયાન ઉચ્ચ જીવનની તેમને કંઈક ઝાંખી થઈ. અનેક સાક્ષરોના તે પરિચયમાં આવ્યા. તેમના અક્ષરો તથા લખાણ મુરખ ને સ્વચ્છ બન્યાં. ભાવનાઓને પ્રસરવાની અનુકૂળતા મળી. કેળવાયેલ અને ઉચ્ચ વર્ગમાં તેમની ગણતરી થવા માંડી. પણ છ એક માસ પછી તે સ્થાન છોડવાની તેમને સ્વાભાવિક પ્રેરણા થઈ. શિક્ષક તરીકેની નિષ્ફળતા તેમને સાલવા માંડી. જે ક્ષેત્રમાં સફળતા ન મળી તે ક્ષેત્રમાંથી તેમણે રાજીનામું આપ્યું.

દરેક ક્ષેત્રમાં સફળતા મેળવવી તે માનવશક્તિની પહોંચતી બહાર છે. એક ક્ષેત્રનો વીર અન્ય ક્ષેત્રમાં દીન થઈ ને ઘણીવાર ધુમ્મા કરે છે. આ દીનતા તે વીર ને શુદ્ધિમાન હોય તો પારખી લ્યે છે. નિષ્ફળ ક્ષેત્રને ત્યજ દઈ સાચા ક્ષેત્રમાં તે પગ મૂકે છે. પણ આર્થિક સંયોગો કેટલીક વાર માનવીને આમ કરતાં અટકાવે છે. આર્થિક સંયોગોને હુતકારી કાઢી સફળ ક્ષેત્રને જે અપનાવી લ્યે છે, તે સાચો વીર બને છે. ખીન્નની વીરતા નિષ્ફળતામાં ઓગળી જાય છે, શિક્ષણ ત્રિવલક નિષ્ફળતામાં પોતાનો જીવનરસ ઓગળી-ઝરી ન જાય તે આશયે આર્થિક સંયોગોની સામે જઈ ને પણ રણજીતરામે હેડ માસ્તર પદને તજ દીધું. પણ નસીબ તેમની સહાયે આવ્યું.

પ્રો. ત્રિજીવનદાસ ગજ્જર તે કાળે વિજ્ઞાનવીર લેખાતા. રણજીતરામ તે વીરના મોંઘા ગણાતા સમાગમમાં આવ્યા. સમાગમમાંથી સ્નેહ જન્મ્યો. સ્નેહમાંથી સંબંધ જન્મ્યો. પ્રો. ગજ્જર એટલે કલા સાહિત્યના પ્રેમી ને પૂજારી અને વિદ્વાનોના પરમ મિત્ર. કલાના પૂજારી તરીકે કલાના અધ્ય્યક્ષ તરીકે તેમણે વડોદરાનું કલાભુવન સ્થાપેલું. સાક્ષર શિરોમણી ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી અને મણીશંકર રતનજી ભટ્ટ તેમના વ્હાલા મિત્રો; શ્રી. મણીશંકર ભટ્ટે પ્રો. ગજ્જર અને રણજીતરામના સંબંધ વચ્ચે સાંકળ તરીકે કાંચ કરેલું. પ્રો. ગજ્જર સાથેના સંબંધથી રણજીતરામમાં જે ચેતન ને જાવનાઓ રફુરી તેણે શ્રી. ભટ્ટના કાંચને સાર્થક કર્યું.

૧૯૦૫ના જુનમાં પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ મળી. એ પરિષદ અંગે રણજીતરામની સેવા અઘાળાં ને અપૂર્વ હતી. 'લોક ગીતો' નામનો પોતાનો નિબંધ વાંચી તેમણે એ પરિષદને મુગ્ધ કરેલી. તેમની આ સેવા, જાવના ને સાહિત્ય પૂજાએ પ્રો. ગજ્જર ઉપર પણ સારી છાપ પાડી. પોતાના બાલ્ય તેમજ આંતરિક જીવન સંબંધમાં તેમણે રણજીતરામની સલાહ લેવી શરૂ કરી. રણજીતરામ ૧૨મું હૃદય જાવને અનુસરી સાચી સલાહ આપી રહ્યા. આમ થતાં બંનેનો શેક નોકર વચ્ચેનો સંજ્ઞા મિત્રતામાં પરિણમ્યો.

મુંબઈમાં રણજીતરામ, ગજ્જર સાહેબના યંગલેજ રહેતા. પ્રો. ગજ્જરના વિચારો અગાધ, અપૂર્વ ને રસમય હતા. રાત્રે ઉઘતી વખતે રણજીતરામ પાસે તે તેની નોંધ લેવ-રાવતા; રણજીતરામને આ કાર્યમાં રસ પડતો. તેમનું હૃદય ઉત્સુકતા ભર્યું રહેતું. રાત્રિની શાંત પળોમાં પણ પ્રો. ગજ્જરના વિચારોને ટપકાવતાં તેમને આનંદ થતો. ગજ્જર સાહેબ એ તેમનું અઘાળાં મમતા હતી. તેમની લખેલી 'સાહેબની વાતો'માં જૈરવનાથનું પાત્ર પ્રો. ગજ્જર ઉપરથી જ આલેખાયેલું હતું.

૧૯૦૭માં બીજી સાહિત્ય પરિષદ મળી. તે પરીષદ અંગેની તેમની સેવા પહેલી પરિષદ કરતાં પણ અધિક હતી. મંત્રીઓ તરીકે બીજાઓ હોવા છતાં તેમણે મંત્રી તરીકે કાર્ય કરેલું. સાહિત્ય પરિષદના સાચેજ તેઓ એક અંગ હતા. સાહિત્ય પરિષદ તેમના વિના અટકી પડત એમ કહેવામાં પણ અતિશયોક્તિ તો નથી જ. ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસને પોષતી અને દેશના નામાંકિત પુરુષોએ જેના પ્રમુખ પદને શોભાવ્યું છે. જેની આજની વિકસિત સાહિત્ય પરિષદને સાચું દિશા સૂચન તો તેમજેજ કરાવ્યું. ૧૯૦૭માં તેઓ પ્રો. ગજ્જર સાહેબથી છુટા પડ્યા છતાં બંનેની એકમેક પ્રત્યેની મમતા અઘાળાં હતી.

વિજ્ઞાન ને કલામૂર્તિના મંત્રી પદે તેમની જાવનાઓને વિકસિત બનાવી હતી. હંમે તે જાવનાઓ ચોક્કસ દિશા સૂચન અને બહોળો અભ્યાસ માગતી હતી. તેમની સાહિત્ય સેવાએ ગુજરાતમાં તેમના નામને ઝળકાવ્યું હતું, અન્ય ક્ષેત્રમાં ઝળકાવવાની જરૂર હતી. આ અર્થે તેમણે પ્રયાસ આદર્યા અને રા. વિશ્વનાથ પ્રજુરામ વૈદ્યની સહાયથી તે પ્રયાસમાં તેમને સફળતા સાંપડી. રા. વૈદ્યે શ્રી. પ્રભાશંકર પટ્ટણી સાથે રણજીતરામનો ભેટો કરાવ્યો.

પ્રભાશંકર પટ્ટણી એટલે વિચક્ષણ રાજપુરુષ; કાકિયાવાડના તે તાજ વગરના રાજ. તેમનું વ્યક્તિત્વ અપ્રતિમ, તેમની શુદ્ધિ પરિપક્વ; રણજીતરામનું નામ તેમણે સાંભળ્યું હતું. એક લાયબ્રેરીઅનની તેમને જરૂર હતી અને રણજીતરામને તે પદ સોંપવાનો તેમણે વિચાર

ધર્મી. પણ રણજીતરામની શુદ્ધિએ તેમને આકર્ષ્યા. પોતાના ખાનગી સેક્રેટરીનું પદ આપી તેમણે રણજીતરામને પોતાની પાસે રાખ્યા. કાઠિયાવાડના અપ્રતિમ સત્તાધારીના મંત્રી પદથી તેમનું નામ કાઠિયાવાડને ખૂણેખાંચરે પહોંચી ગયું.

ભાવનગરમાં તેમણે પોતાનું વિશિષ્ટ રથાન જમાવ્યું. વિકાસ, શુદ્ધિ, અભ્યાસ ને કર્તવ્યનું બહોળું ક્ષેત્ર ત્યાં તેમને સાંપડી ગયું. ત્યાં રહી પ્રથમ તેમણે પોતાના માયકાંગ્રેસ શરીરને સુધાર્યું. પછી સાહિત્યની સેવા ને અભ્યાસ આદર્યા. વિખ્યાત આર્ટન લાયબ્રેરીના મોંઘા ને અમૂલ્ય ગ્રન્થોને તે પચાવી ગયા. તે ગ્રન્થોના ઉડા અભ્યાસથી તેમનું જ્ઞાન ઝળકી લોક્યું. શ્રી. પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ તેમને જોઈતા ગ્રન્થો મંગાવી આપવાનું વચન આપ્યું. ઐત્તિહ્ય વિષયના પૂર્ણ અભ્યાસથી તેમની શુદ્ધિ, શક્તિ ઝળકી ઉઠી. આર્ટન અને કાઠિયાવાડની અન્ય લાયબ્રેરીઓને તેમણે વિકાસના પાયા પર ચડાવી. સાહિત્ય ને અભ્યાસનું આ કાર્ય પૂર્ણ થતાં તેમણે એક મહાતેજસ્વી કાર્યક્રમ હાથ ધર્યો. આજે પણ ગુજરાત તેનાં મીઠાં ફળ આપી રહ્યું છે. કાઠિયાવાડ તેના નામથી ગર્વ લઈ રહ્યું છે.

ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજના ઈતિહાસના પ્રો. શ્રીયુત નૃસિંહપ્રસાદ કાળીદાસ ભટ્ટ સાથે રણજીતરામને પરિચય થયો. ત્યારના નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ તે અત્યારના ભાવનગરના દક્ષિણામૂર્તિ ભવનના મંચાલક શ્રી નાનાભાઈ. એ વખતે પણ નાનાભાઈ ને અત્યારના જેવોજ બાળકો ને વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે પ્રેમ હતો; બાળકો ને વિદ્યાર્થીઓને પણ તેમના પ્રત્યે તેવોજ પ્રેમ હતો, રણજીતરામ એ પ્રેમના ભાગીદાર બન્યા. તેઓ અનેક વખત નાનાં નાનાં બાળકોને પોતાની પાસે ખેલાવતા ને તેમની ભાવનામય સૃષ્ટિને આવાં બાળકોની મારફત સિદ્ધ કરવા મથતા. અનેક વખત બાળકોને લઈતે જંગલમાં જતા; કુદરતનો અભ્યાસ કરતા ને કરાવતા. તેઓ અનેક વખત ભેગા મળતા અને ભાવનામય સૃષ્ટિઓ રચતા. સાહિત્ય, દેશ, સમાજ, શિક્ષણ ને બાળકોનો ઉદ્ધાર એ એમની ભાવનામય સૃષ્ટિનાં લક્ષણો હતાં. એ લક્ષણોને સિદ્ધ કરવા તેમને એક સંસ્થાની જરૂર જણાઈ. શ્રી. પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ તેમની એ માન્યતાને ટેકો આપ્યો. નાનાભાઈ ને રણજીતરામનો ઉત્સાહ વધ્યો. અને એ અચાગ ને તનતોડ પ્રયાસો આદર્યા. તે પ્રયાસોના પરિણામે તેમણે એક સંસ્થા ઉભી કરી. એ સંસ્થાએ તેમની ભાવનામય સૃષ્ટિને સિદ્ધ કરી બતાવી. આજે એ સંસ્થા 'દક્ષિણામૂર્તિ'ના નામે જાણખાય છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડની તે અજોડ સંસ્થા છે. તેની સેવાઓ ભારતભરમાં વ્યાપી ગઈ છે. રણજીતરામનું તે સાચું સ્મારક લેખાય.

ભાવનગરની નિવાસ દરમિયાન તેઓ ગુજરાતની અનેક નામાંકિત ને જાહેર વ્યક્તિઓના નિકટ પરિચયમાં આવ્યા. શ્રી રવિશંકર રાવળ સાથે તેમને મિત્રતા બંધાઈ. અને એ મુનશીની શ્રેષ્ઠ નવલકથા 'ગુજરાતનો નાથ' ને અપૂર્વ બનાવવામાં ભેગી સહાય કરી. 'ગુજરાતનો નાથ'ના પાત્ર મુત્સદ્દી મુંબલપર તેઓ આકર્ષીત હતા.

પ્રવૃત્તિઓના પુંજનુંજ તેમનું જીવન અનેકું હતું. ગુજરાતના સાંસારિક વ્યક્તિત્વને ખીલવવાની તેમની ભાવના અજોડ હતી. શિક્ષણ, સેવા, સાહિત્ય, સમાજ ને મંત્રીપદ-એક એક કાર્યમાં જાણવતે અંશે તે અટવાયેલાજ રહેતા. તે સમયે ત્રીજી સાહિત્ય પરિપદને તેમણે પોતાની અધ્યાગ-સેવા અર્પી. તે સેવાના પરિણામે પરિપદ કંઈક સફળ થઈ પાણ્ય થોથી પરિપદ

તેમની અથાગ સેવા છતાં નિષ્કુળ ગઈ. તેમને દુઃખ થયું. પરિપત્નમાં ટટો થયો. કવિ શ્રી ન્હાનાલાલ એ પરિપત્ની દૂર થયા. અત્યાર સુધી પણ તેઓ દરજ છે. પણ સાહિત્ય પરિપત્ની દૂર થયા છતાં મનસ્વી સ્વભાવના કવિ શ્રી ન્હાનાલાલનો સ્નેહ સંબંધ તે પરિપત્નના એક અંગ સરખાવેલુ જીતરામ સાથે જળવાઈ રહ્યો તે જ રણજીતરામના હૃદયની નિર્મળતા સૂચવે છે.

ભાવનગરના નિવાસ દરમિયાન અનેક ગુણોનો તેમનામાં વિકાસ થયો. દયાની પરમ ભાવનાએ તેમના જીવનમાં અદ્ભૂત સ્થાન મેળવ્યું. ભાવનગરના સર્વ સંતાધીશના મંત્રી પદે છતાં ત્યારે તેઓ દીન દુઃખીને સહાય કરવાને દોડી જતા ત્યારે તેમનો માનવ પ્રેમ ઝળકી ઉઠતો. નાનાભાઈ સાથેના નિકટ પરિચયે પણ તેમના જીવનની ઉન્નતિને વિશિષ્ટ પ્રકારનો સાથ આપ્યો.

પણ હવે કાર્યક્ષેત્ર જાણે સંકુચિત પડતું હોય તેમ. ભાવનગર છોડવાનો તેમને વારો આવ્યો. શ્રી. પ્રભાકર પટ્ટણીની નિમણૂક મુંબઈના ગવર્નરની કારોબારી કાઉન્સિલમાં થઈ હતી. રણજીતરામને પટ્ટણી વિના ભાવનગરમાં ગોઠે તેમ નહોતું. હોડા અભ્યાસ પછી દેશી રાજ્યો પ્રત્યે પણ તેમને આલુગમો થયો હતો. શ્રી. પટ્ટણીએ તેમને મુંબઈ આવવાને કહેલું મોકલ્યું. ૧૯૧૨ માં ભાવનગરની લઘુ વિદ્યા સ્વીકારી તેમણે મુંબઈનો પન્થ લીધો.

પટ્ટણી સાહેબનો રણજીતરામ પ્રત્યે અથાગ પ્રેમ હતો. મુંબઈ આવ્યા પછી તેમને સારી નોકરી અપાવવાનો તેમણે પ્રયાસ કર્યો. તે પ્રયાસના પરિણામે રણજીતરામ, શેઠ નરેશ્વર દારજના સેક્રેટરી થયા. મુંબઈના નિવાસ દરમિયાન પણ તેમની સેવાઓ તો અપૂર્વજ હતી. તેમનો ઘણો ખર્ચો સમય નિઃસ્વાર્થ સેવા અને ખર્ચાઓને કળવવામાં જતો. નિઃસ્વાર્થતાના આ પરિણામે તેઓ ધનસંચય, માન કે લખાણ ભેંચે કરી શક્યા નહિ, પણ છતાં નૂતન ગુજરાતનું સર્જન જે ગણીગાંડી વ્યક્તિઓનાં નામે ચડે છે તેમાં તેમનું અગ્રસ્થાન છે. એક નાના માનવી તરીકે જીવ્યા છતાં સંસ્કાર મૂર્તિ તરીકે તે લેખાતા ગયા. પાંચમી સાહિત્ય પરિષદને તેમની સેવાએ સફળ બનાવી. રવિશંકર રાવળનાં ચિત્રો વિષે સારો અભિપ્રાય આપી તેમણે તેમનાં કેટલાંક ખરીદી પણ લીધાં.

અત્યાર સુધી લેખન પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે તેમણે લક્ષ્ય આપ્યું નહોતું. પણ હવે તેમનું મગજ ત્યાં દોડી રહ્યું. જાહેર સભાઓમાં બાપણ કરવાં તેમણે શરૂ કર્યા; છૂટી છવાઈ લેખન પ્રવૃત્તિ પણ આદરી. તેમના લેખોથી ગુજરાતનાં માસિકાને પોષણ મળતું ગયું. ઇતિહાસનો તેમને ખાસ અભ્યાસ હતો. તે વિષયનું એક પ્રમાણભૂત પુસ્તક બહાર પાડવાની તેમની ઇચ્છા હતી. પણ પૂરતી સામગ્રી મળી રહે ત્યાં સુધી તેમનું જીવનનાવ યોગી શક્યું નહિ. ઇતિહાસ વિષેની સંસ્કારમૂર્તિની એ અધૂરી સામગ્રીને કાર્યસ સભાએ ઉદારતાથી ખરીદી લીધી છે. ઇતિહાસ ઉપરાંત હિંદુસ્તાનની સ્ત્રી કવિઓ વિષે એક પુસ્તક લખવાની તેમની હોંશ હતી. 'વસંત'માં તે તેમણે શરૂ પણ કરેલું, પૂરું કરવાની તેમની હોંશ અધૂરી રહી ગઈ. છૂટાં છૂટાં પત્રોમાં શરૂ કરેલાં અવનવાં એકે એક પુસ્તકોને પૂરાં કરવાની તેમની ઇચ્છાને કાળ રાક્ષસે ઝડપી લીધી.

નરોત્તમ મોરારજીનો જીર્ણમાં એક બંગલો હતો. તેમનાં છોકરાં તે બંગલે રહેતાં. જીર્ણ અંધેરી પાસે એક ખુણામાં આવેલું છે. શેઠ નરોત્તમદાસની ઈચ્છાથી રણુજીતરામને તેમનાં છોકરાં કેળવવાને જીર્ણ રહેવાને જવું પડ્યું. રણુજીતરામનો નવું જાણવાનો અને શીખવાનો શોખ અત્યંત મોટો હતો. એ શોખના પરિણામે ગમે તે રથલે કંઈ ને કંઈ વસ્તુ તે ઝડપી લેતા. જીર્ણનો સાગર કઠિો રળિયામણો, સાગરના જળમાં તરતાં શીખવાની તેમની ઉત્કટ ઈચ્છાએ તેમને સાગર જળના રસિયા કર્યા. તરતાં શીખવાને તે નિત્ય સાગર કઠિો જતા લાગ્યા.

૧૯૧૭ ના જીનની પાંચમી તારીખ હતી. સાગર શાંતિથી ધ્રુવવતો હતો. તેના ઉંડાં જળ બીપણ કુરતાથી રિમત વેરી રહ્યાં હતાં. સંસ્કાર મૂર્તિ સરીખા રણુજીતરામ હસતા સાગર સાથે રમત રમવાને ત્યાં આવ્યા. સાગરમાં તેમણે પડતું મૂક્યું પણ સાગરે સહકાર ન આપ્યો. સંસ્કાર મૂર્તિ સાથે રમત રમવાને બદલે તે તેમને પોતાના અતલ ઉંડાણમાં ખેંચવા લાગ્યો. રણુજીતરામ સાગરને તળીએ પહોંચ્યા. ચાર દિવસ સુધી તેમના શયનો પણ પત્તો ન લાગ્યો. ગુજરાતની સંસ્કાર મૂર્તિને સાગર આપી ગઈ ગયો હતો.

ચોથે દિવસે તેમનું શયન મળ્યું. મુખ પરની ઉર્મિઓ અને લાવનાઓને સાગરે ચૂસી લીધી હતી. વિધવા બનેલા શાંતિ બેને અશ્રુપૂર્ણ નયને પતિના શયને નિહાળ્યું. તેમના હૃદય પર કારી ઘા થયો. શેઠના કુટુંબની વતસલતા તે ઘા રૂઝવવાને અશક્ત નીવડી.

નૂતન ગુજરાતનો સર્જનહાર ગયો. ન્હાનકડા માનવીના સ્વરૂપે તે જીવ્યો, છતાં ગુજરાતથી તેની મોટાટપ અણુજાણ ન રહી. ધન સંપત્તિ તે મૂકી ન ગયો છતાં વિધવા થયેલી પત્નીના હાથમાં પોતાની લાવનાનાં મૂર્તિ સ્વરૂપ સરીખાં એક પુત્ર અને પુત્રી મુકી ગયો. તેમના મરણ પછી ચાર મહિને શાંતિ બેને બીજી છોકરીને જન્મ આપ્યો. અશોક, અરણ્યકેશીર અને ઉર્વશીની એ ત્રિમૂર્તિ.

રણુજીતરામનો સ્વૃણ દેહ ગયો પણ તેનો સૂક્ષ્મ આત્મા તો ગુજરાતના સંસ્કાર, શિક્ષણ, સાહિત્ય વિગેરે ક્ષેત્રોમાં જડાય ગયો છે. તે જડતર તે સંસ્કાર મૂર્તિની જીવનસિદ્ધિનું સ્વરૂપ છે.

કેટલાક માનવી જીવન જીવે છે: પોતે મહાન બની બીજાને અદ્ય બનાવવા. કેટલાક માનવી જીવે છે: પોતે અદ્ય બની બીજાને મહાન બનાવવા. રણુજીતરામ બીજા પ્રકારનું જીવન જીવ્યા. પણ બીજાઓને મહાન બનાવવાના તેમના પ્રયાસમાંથી તેમની પોતાની મહત્તાનું વૃક્ષ આજે ફાલી નીકળ્યું. સામાન્ય ભૂમિકા પર જીવન જીવી ગયેલો કો'કજ માનવી તેમના જેટલું અમરત્વ પામ્યો હશે. ગુજરાતના સિદ્ધહસ્ત નવલકથાકાર શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશી એમને વિષે ઉચ્ચારે છે: ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાના એ અવતાર હતા. તેનેજ માટે તે જીવતા; તેનેજ માટે ત્યાગવૃત્તિ ધારી; તેનેજ માટે તે નવા નવા માણસોના સંસર્ગમાં આવવા ક્ષેપતા; તેનેજ માટે એ ગમે તે વેડી બધાને એ લાવનાએ પ્રેરવાને મથતા; તેમના હૃદયમાં એકજ વિચાર હતો: આપણું સાહિત્ય ક્યારે સમૃદ્ધિવાન થાય, આપણી કલા ક્યારે વ્યક્તિત્વ પામે, આપણો ઇતિહાસ ક્યારે સજીવન થાય, આપણી સામાજિક ને રાષ્ટ્રીય સાનુકૂળતા ક્યારે સધાય, આપણી સંસ્કૃતિ ક્યારે વિજય પામે-અને આ બધાને પરિણામે નવીન

૨૨ " સુવાસ : વૈશાખ ૧૯૯૪

ગુજરાત ક્યારે અવતરે. એમની નજર આગળ નવીન ગુજરાત સ્વપ્નું નહોતું, જીવંત વ્યક્તિ હતી. બધાને એ પ્રેરતા તે એકજ લક્ષ્ય તરફ: ગુજરાતનાં ગૌરવ, એકતાનતા, અસ્મિતા.

ગુજરાતની અનેક મંડાઓએ તેમના સ્મરણને સ્થાયી કર્યું છે, અનેક પત્રોએ તેમની જીવન નોંધ લીધી છે, અનેક પુસ્તકો તેમને અર્પણ થયાં છે. ગુજરાતી સાહિત્યની શ્રેષ્ઠ કાવિની નવલકથા 'ગુજરાતનો નાથ' તેમને અર્પણ કરતાં શ્રી. મુનશી ઉચ્ચરે છે: 'ગુજરાત પ્રળય અને પ્રગતિમાન, એક અને અતુલ બને એવાં સ્વપ્નો જે નિરંતર સેવતા, તેનો ઇતિહાસ જેનું પરમ ધ્યેય હતું, તેની સાહિત્ય સેવા જેનો જીવન મન્ત્ર હતો તે મિત્ર અને મહાત્મા રણજીતરામને.'

તે તેમનું છેલ્લું, 'સાચું અને ચીર' સ્થાયી સ્થૂલ સ્મરણ તો છે તેમનો સુવર્ણ ચંદ્રક. ઇતિહાસ, સાહિત્ય, કલા, પૂનશ્ચરિત્વ, કવિતા વિગેરેમાંથી એકાદ ક્ષેત્રમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનારને તે વર્ષે વર્ષે અપાય છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી, રવીશંકર રાવળ, રમણલાલ દેસાઈ વિગેરેએ તે ચંદ્રક મેળવવામાં પોતાનું અહોભાગ્ય માન્યું છે.

રણજીતરામનો સ્થૂલ દેહ જ્યાં જીવંત નથી પણ તેમનો સૂક્ષ્મઆત્મા સર્વત્ર વિલસી રહ્યા છે, તેમનાં સ્મરણોથી માનવી રાચે છે. રણજીતરામ ગયા છે, તેમનું નામ અને ભાવના કાળની ચે પેલે પાર છે.

“ કાં. કેમ છે, મંચુ ? ” ન્યાલચંદ શેડે પૂછ્યું.

“ સાઈ, બાપુ ! ”

“ શું સાઈ ? તારે મોઢું તો જો. ”

“ શું કઈ ? આફત અતે દરદની ભારી એવી થઈ ગઈ છું. ”

“ પણ શરીરે બરાબર સુવાણુ ન થાય ત્યાં સુધી તારે બહાર શા માટે નીકળવું જોઈએ ? ”

“ પેટમાં શેર ધાન તો જોશેને ? ઘણા દી ઘર બહાર ન નીકળી. હવે તો રાટલાની ચિંતાય કરવી પડશે ને ? જો કાંઈ હતું તે તો એના મંદવાડમાં વેચી બાપું. ”

“ મંચુ તારે પૈસાની બહુ જંગળ ન કરવી. તમે અત્યાર સુધી અમારી સાથે કેવો મંચંધ રાખ્યો છે. તારી બાઈના મંદવાડમાં ભુરાએ આકરો કરતાં પાછું વાળાને નોતું જોયું. ”

: લેખક :

“ બાઈ તો અમીર માણસ ! એમને એવો રોગ ન હોવો જોઈએ; પણ આયણું ખૂટે ત્યારે જ એવો રોગ ચાય ને ? ”

“ ભુરાએ અમારી સાથે મરતાં સુધી મંચંધ રાખ્યો, અને શું હું ભુરાની ગેરહાજરીમાં એની ઈરીને જૂએ મરવા દઈશ ? ”

“ અરે, તમારો તો પૂરણ પરતાપ છે. તમારી ખાસે કાળી રાતે પૈસા માગવા આવું તો ય તમે ક્યાં ના પાડો એમ છે ? પણ મને તો ઘણા દીવડી ઘરમાં બેઠાં બેઠાં મુંઝવણ થતીતી, એટલે આજ બહાર નીકળવાનું મન થયું. ”

“ તને બરાબર આરામ ન થાય ત્યાં સુધી તારે ક્યાંય જવાનું નથી. થોડા ઘણા પૈસા જોતા હોય તો દુકાનેથી લેતી જજે. ” ન્યાલચંદ શેડે ઉદારતાપૂર્વક કહ્યું.

મંચુ શેઠની સામે આભાર ભરી નજરે જોઈ રહી.

મંચુ ખવાસણુ હતી. બહુ રૂપાળી હતી.

*

*

*

ભુરા તેની આખી જિંદગીમાં કાંઈ સાથે જગડ્યો હોય એવું જાણવામાં નથી. તેના મગજમાં તકરાર કરવાનું કેન્દ્ર ઈશ્વરે મૂક્યું જ નહીં હોય, નહીં તો આટલી સોજાઈ—

માણસમાં સંભવે જ કેમ ? બહુ નાનો હતો ત્યારે ય બૂખ્યો થયો હોય, તો જરા રડવા સિવાય ક્યારે ય તે રડતો નહીં. અને જરા સમજણો થયા પછી તો તે બૂખ્યો ખેડો રહે પણ માગે નહીં, એટલી સુંવાળપ તેના સ્વભાવમાં આવી હતી.

આવા રાંક દોડરાને કેમ દુભવાય, એ ખ્યાલથી જ ભુરાની માતાએ, તેના બાપુના અવસાન પછી, ધરધરણું નહીં કરેલ. પાંચ વરસની નાની વયે બાપ ગુમાવી, ભુરા માતાને આશરે જ મોટો થયો હતો. ભુરા તો કંઈ ન માગતો, પણ તેની માતા તેને માટે દસરડો કરવામાં પાછું વાળીને ન જોતી. પરિણામે ભુરા પંદર વર્ષનો થયો ત્યારે તેની માતાએ તેને પોપવામાં પોતાની શક્તિનો અણુએઅણુ ખરચી નાખ્યો હતો.

માતા ગર્ભ અને ભુરા ભરી દુનિયામાં એકલો બની ગયો. પંદર વર્ષનો ખવાસનો છોકરો કાંઈક કમાણી કરતો થઈ જ ગયો હોય પણ ભુરામાં તો ખવાસપણાનો અંશ સરખોય ન હતો. કમાણું એટલે શું એનો તેને ખાસ ખ્યાલ ન હતો.

સુમેળે ભુરાની માતાએ મરતાં પહેલાં એક વરસે તેની સગાઈ કરી રાખેલ. માતાના ગામતરા પછી એક વર્ષ મહા જુશીયતે પસાર કરી ભુરા પરણ્યો.

ભુરાની વહુનું નામ મંચુ. મંચુ ચતુર હતી, રંગીલી હતી, રૂપાળી હતી, અને સ્વભાવની મીઠી હતી. તેણે આવીને ભુરાના ઘરનો બધો ભાર પોતા પર ઉપાડી લીધો. બે ગાય લઈ તેનું દુધ વેચવું શરૂ કર્યું. ભુરા તો હજી ય કામ ન કરતો. શું કામ કરવું, કેમ કરવું, એ તેને સમજાતું જ નહીં. મંચુ પણ તેને બનતાં સુધી કાંઈ કામ ચીંધતી જ નહીં. ભુરા મંચુનાં કામ આડે ન આવતો, પણ મંચુ જે કાંઈ કરવાનું કહે તે નિષ્ક્રિય કરી નાખતો.

મંચુ તેનાં સહજવનમાં એટલી તો એતિપ્રીત બની ગઈ કે, તેની માતા જ્યારે તેને તેડી જવા આવી, ત્યારે તે તેની સાથે ગઈ જ નહીં.

“ તું કેમ આવી ? ” મંચુએ માતાને પૂછ્યું.

“ તને તેડવાં.”

“ ક્યાં તેડી જવી છે. ? ”

“ ઘેર.”

“ કાને ઘેર ? ”

“ આપણે ઘેર ” મંચુની માતાએ નવાઈ પામતાં કહ્યું.

“ તમારે ઘેર ને ? માઈ ઘરતો આ રહ્યું.”

“ બે દી થયાં પરણી, ત્યાં આ તારું ઘર થઈ ગયું ? ” માતાને પુત્રીની વિચિત્રતાથી અચંબાનો પાર ન રહ્યો.

“ મેં એનો હાથ ઝાલ્યો તે ઘડીથી આ ઘર માઈ થઈ ગયું, ” મંચુએ જરા શરમાતાં પોતાનો હાથો રજુ કર્યો.

“ તારું ઘર, બાઈ, તારું ! પણ નાતની રીત પ્રમાણે આણું પરિવાણું ક્યાં વિના છૂટકો છે ? ”

“ બા, મારે કાંઈ નથી જોતું ? ”

“ પણ અમારે અમારી આબરૂ ખાતર બધું કરવું પડેને.”

“ પણ મારે તો આવવું જ નથી. ”

“ આવ્યા વિના ન ચાલે અમે મોટાં કહીએ એમ તારે કરવું પડે. ”

“ બા, તું કાંઈ સમજે છે કે નહીં ? ”

“ શું સમજું ? ”

“ હું પિયર આનું તો મારાં ઘેર-મારા ધધાનું શું થાય ? ”

“ થાય શું ? એટલા દી ભુરો ધધો સાચવે. ”

“ અરે એ એવી માથાફટ કરે તો તો શું જોઈએ ? ”

“ બે દી કરવું ય પડે. ”

“ પણ એ કરે એવા નથી. ”

“ તો ભલે હેરાન થાય. આપણે શું કરીએ ? ”

“ શું બોલી ? હેરાન થાય ? એ ? અને હું મોજ કરવા તારી સાથે ચાલી નીકળું ? ના, બા, ના ! તું જ મારે નથી આવવું. ! ”

માતા એકલી પાછી ગઈ. તેણે દીકરી સાથે રસણ લેવાની ધમકી આપી, બોલવા-વહેવાર બંધ કરવાનું કહ્યું; પણ બધું નિરર્થક; મંથુ એકની બે ન થઈ.

મંથુ સમી રૂપાળી અને ઘરરખુ વહુ મેળવવા માટે ભુરો અન્ય ખવાસોની અદેખાઈનું પાત્ર બન્યો હતો. એ બધા અવારનવાર ભુરાને મંથુ પર સખતાર્થ કરવા ચડાવતા, પણ ભુરો એમની વાત એક કાને સાંજળી બીજા કાનથી કાઢી નાખતો.

મંથુનાં દુધનાં ઘરાક બધાં સારાંસારાં માણસો હતાં. એ બધાં ગામમાં દુધનો ભાવ રૂપિયે દશ શેર હોય તો પણ મંથુ પાસેથી આઠ શેર દુધ લેતાં. મંથુને જરૂર પડ્યે એ ઘરાક પાસેથી અંગ ઉધાર રૂપિયા પણ મળતા.

બીજા ખવાસ કહેતાં કે મંથુ રૂપાળી છે, એટલે તેની ઘરાકી તેના રૂપને લીધે હતી કે તેની પ્રમાણિકતાને લીધે હતી, એ નક્કી કરી શકાય તેમ ન હતું. પણ મંથુ જેટલી રૂપાળી હતી તેટલી જ પ્રમાણિક હતી. ઘરાકની સગવડ સાચવવામાં પણ એકી ! કાષ્ટને એકાએક પાંચ-સાત શેર દુધ વધારે જોતું હોય તો ય, મંથુ ગમે ત્યાંથી વ્યવસ્થા કરી દેતી.

ન્યાલઅંદ શેડને ઘેર મંથુ જ દુધ દેતી. શેડનો છવ જરા ટુંકો હતો, પણ શેડાણી તો લાખ રૂપિયાનું માણસ ! મંથુ, શેડાણીને કાંઈ કામકાજ હોય તો મદદ કરતી અને શેડાણી પણ મંથુને ‘ જાણુતી ’. ઘણા વખતના મીઠા અંબધથી શેડાણીને મંથુ પર મમતા અંધાર્થ ગઈ હતી; અને ન્યારે ન્યારે કાંઈ ખાસ કામ હોય, ત્યારે તે મંથુને બોલાવતી; મંથુ પણ શેડાણીનું કામ હેંશિહેંશિ કરતી; કારણ કે તેને ન્યારે દુધ પેટે અગાઉથી પૈસા લેવાની જરૂર પડતી ત્યારે શેડાણીની લાગવગથી જ એ કામ સાધી શકાતું.

આ શેડાણીને સુવાવડમાં ઝીણા તાવ લાગુ પડ્યો, અને થોડે વખતે એ તાવને બે ચાર જાણીતા વૈદ અને ડાક્ટરોએ ક્ષય હોવાનું જણાવ્યું. શેડ મુંઝાયા, નાણાંની કાચળીને કાપમ બાંધી રાખનારને લાચ્યું કે હવે કાચળીના મોટાં છોડ્યા વિના છૂટકો નથી. હવાફેર માટે શેડાણીને બહાર ગામ લઈ ગયા. પણ ત્યાં શેડને એક માણસની જરૂર પડી. ક્ષયનાં દરદીની નજીક રહેવા ત્રાઈ તૈયાર ન હતું.

મંથુને શેડની મુંઝવણની ખબર પડી અને તેણે ભુરાને મોકલી આપ્યો.

શકાઈને તો સાઈ ન જ થયું, પણ શેઠને ભુરા અવાસના ઉમદા સંભાવનો બંધાખર પરિચય થયો.

આ વાત પછી બે વરસે ભુરા કોઈ મોટરની અડફેટમાં આવી ગયો, અને તેની કરોડ-રત્નજીને સ્થેજ ધક્કો લોગવાથી તેના શરીરનો નીચલો અડધો ભાગ ખોટો થઈ ગયો.

ભુરા મર્યો નહીં, પણ માદા પડ્યો, કેટલાક મંદવાડ એવા હોય છે કે એમની સંરખા-મણીમાં મૃત્યુ આવકારપાત્ર લાગે છે. રીઆઈ રીઆઈને મરવા કરતાં તરત ફેસલો પતી જાય એ ખરેખર આશિર્વાદરૂપ છે. પણ પોતાનું સ્વજન જ્યારે અસાધ્ય દર્દનું ભોગ થઈ પડે ત્યારે તેને ઝેર આપી દુઃખમુક્ત કરવાની કોઈની છાતી ચાલે કે? એ વખતે તો મગજમાં એક જ ખ્યાલ રહે, અને તે સુશ્રુષાનો; ધણી વાર દરદી પોતે કટાણીને મોત માગે છે. પણ માગ્યું મોત ક્યાં મળે છે જ ?

ભુરાની આવી જ દશા થઈ. તેને ઝાડા-પેશાબનો ખ્યાલ ન રહેતો, દિવસ ને રાત તે રીઆતો. પણ મોત તો તેનાથી દૂર જ નાસતું. અસલ વેદનાંથી તે બરાડા પાડતો.

બિચારી મંચુ, બહા પતિની અકથ્ય વેદના જોતી, રડતી, અને આનંદમાં રાખવા આકાશ-પાતાળ એક કરવા મથતી, પણ બધું વ્યર્થ !

પતિની સેવા કરતાં મંચુએ પોતાનાં શરીરનો વિચાર પણ મૂકી દીધો. દિવસ ને રાત તે તરફડતા ભુરાના ખાટલા પર જ બેસી રહેતી. દુધનો ધંધો તેણે છોડી દીધો હતો. ઘરની ચીજોચીજ વેચી તે દવા-દારૂ કરતી. ભુરા પથારીમાં પડ્યો પડ્યો બધું જોતો અને મનમાં મુંઝાયા કરતો.

“મંચુ !” એક દિવસ ભુરાએ કહ્યું.

“કેમ ?” પાસે બેઠેલ મંચુએ વધારે પાસે આવતાં કહ્યું.

“હવે તો છૂટું તો સાઈ !”

“એમ કાચર શું થઈ જાયો છો ?”

“હું બચું એમ તો નથી જ, પણ જેટલો વખત જીવીશ એટલા વખતમાં તને પાય-કરતો જઈશ.”

“એવું શું બોલો છો ?” મંચુએ આંખમાં આવેલ આંસુ ખાળવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું.

“ખરું કહું છું. ધંધો તો તે મૂકી દીધો લાગે છે.”

“તમને સાઈ થાય તો ધંધો તો ભવ આખો કરવાનો જ છે ને !”

“અને ગાયો તો તે” મંચુની વાત ન સાંભળતો હોય તેમ ભુરા તો બોલ્યે જ ગયો, “વેચી નાખી લાગે છે. દવાનું ખરચ કેટલું બધું ! કમાણી કાંઈ નહીં. ઘરની ધરવખરી બધી અલોપ થવા માંડી છે, હું નથી સમજતો ? તું બાવી બની; મને ઉગારવા મથી રહી છો. પણ મંચુ, હું જીવું એમ નથી. મહેરબાની કરી હવે મારે માટે બોલું ખરચ કરવું બંધ કર.”

મંચુ રડી રહી હતી.

“મંચુ—મંચુ, આમ જો તો.”

મંચુએ નીચું જોઈ રડ્યા જ કર્યું.

“મંચુ, મારી સામું તો જો,”

મંચુએ આંસુબરી આંખે ભુરા સામે જોયું.

“જો, તું કેવી દુબળી થઈ ગઈ છે! મારી રંગીલી મંચુ આવી હોય?” ભુરાએ મંચુના હાથરકાં જોવા વાળપર હાથ ફેરવતાં કહ્યું, “તારા ઉપકારનો બદલો તો સો બવ સુધી વળાય તેમ નથી.”

મંચુ શાંત રહી.

‘ભુરા જરા શાંત થયા પછી, મંચુએ તેને કહ્યું, “મને એક વચન આપશો?”

“શું?”

“જો જો હો, વચન બરાબર પાળવું પડશે.”

“પણ શું?”

“તમારે માટે ગમે તે કરું તેમાં મને અટકાવવી નહીં. હું ધર વેચી નાખું તો ય કાંઈ બોલવું નહીં.

“પણ પાછળથી તારું શું થશે?”

“વળી બોલ્યા કે? તમારે બધું જોયા જ કરવું.”

“હીક! તો તું ય મને એક વચન દે.”

“હું?”

“હા. તું!”

“એવું વળી શું છે?”

“હું મરી જઈ તો તરત જ તારે કોઈ સારો આચરો શોધી લેવો.”

“એ બાબત વળી વચન હોય? મને હીક પડશે એમ હું કરીશ.”

“ના, એમ નહીં, મારે માટેનો તારો ભાવ હું બરાબર સમજું છું, તારા પિયરવાં સાથે તે મારે કાળે જ અણુઅનાવ કર્યો છે. મને સાબો કરવા જ તું ધરની એકએક ચીજ અત્યારે હાંટાવી રહી છે. પાછળથી તું શેટલા કાળે પારકાં દળણાં દળી, મારી બાની માફક, કાયા ધસતી નાખે તો મને અસહ્યતિ થાય...” ભુરા શ્વાસ લેવા થોભ્યો.

‘મંચુ ભુરાના સરળ પ્રેમનો બરાબર અનુભવ કરી રહી હતી.

“હું દુખી નહીં થાઉં” મંચુએ કહ્યું.

“કેમ જાણ્યું?”

“તમ દેવસમા પતિની દુઆ હોય, પછી હું દુઃખી થઉં ખરી?”

“પણ મારી વાત કબૂલ છે ને?”

“જો મને અગવડતા પડશે તો હું જરૂર કોઈ સારો આચરો શોધી લઈશ, બસ?”

મહત્વના પ્રશ્નની પ્રુદ્ધે દીલે ચર્ચા કરી આ પુગલ એક બીજાને વચન દઈ ચૂક્યું. ધરનું બધું રાચરચીકું વેચાઈ ગયું, અને મંચુ ઉજાગરા તથા હાડમારીથી માંદો પડી ગઈ, ત્યારે ભુરા ગયો.

મંચુ માથે પહાડ તૂટી પડ્યો.

ધણા દિવસ સુધી તે ધર બહાર જ ન નીકળી. ધણા ખવાસ ભુવાનો મંચુનો હાથ મેળવવા તત્તપાપક યદ રહ્યા હતા, પણ મંચુના મનની ખબર કોઈને પડતી નહીં. મંચુની માતા કાણે આવી, ત્યારે તેની સાથે પણ મંચુ નાતરા બાબત કંઈ બોલી નહીં.

લંગલગ ૭ માસ ઘરને ખૂણે એકાંત જીવન ગાળ્યા પછી, મંચુ એક દિવસ ગામમાં નીકળી; ન્યાલયંદ શેઠ તેને રસ્તામાં જ મળી ગયા. મંચુ શીક્રી થઈ ગઈ હતી, છતાં તે રૂપાળી તો લાગતી જ હતી. શેઠ મંચુને થોડા રૂપિયા દીધા—ધીવાં. પાકા વાણીઓ, દાનમાં દીધેલ રકમ પણ, ચોપડામાં લેણા ખાતે ચઢાવે તો આશ્ચર્ય ન પામવું.

નિરાધાર મંચુને આશરો મળી ગયો. તેણે ન્યાલયંદ શેઠનો અંતઃકરણ પૂર્વક પાઠ માન્યો. પોતે પૈસા આપી મંચુ પર કરેલા ઉપકારને જોઈ, શેઠ વારંવાર મંચુને ત્યાં જતા: નવી જુની વાતો કરતા: જે કંઈ જોતું હોય તે વિના સંકામે માગી લેવા કહેતા.

“મંચુ,” એક દિવસ શેઠે કહ્યું, “કુનિયા કેવી વિચિત્ર છે. આપણે મળીએ તેમાં એમને તો સંકાની નજરે જ જોવાનું.”

“હોય!” મંચુએ કહ્યું, “જગતને મોટે કુચો દેવા જવાય છે?”

“હા, પણ તને અમથી અમથી ઊતારી પાડે એ કેવું ખરાબ?”

“એમાં મને શું?”

“પછી ક્યાંક સારે ઠેકાણે તાતડું કરવું હોય તો અડચણ આવે ને?”

“મને એની કશી પરવા નથી. મારે તમારો આશરો છે એટલે બસ.”

“હા!” શેઠને હોંકારો પૂરવાનું જ થોડું લાગ્યું.

“અને તમારા જેવા આખરદારની રખાત કહેવાનું, એમાં અમને શું શરમ?”

મંચુએ ઉમેર્યું.

મંચુનું છેલ્લું ત્રાકણ સાંભળતાં શેઠ પાણી પાણી થઈ ગયા. મંચુસમી સૌંદર્યવતી સ્ત્રીના પોતે માલિક જતી શકે, એ કલ્પનાએ એમને રોમાંચ થયો.

પછી તો તે મંચુને વિશેષ મદદ કરવા લાગ્યા. અને ધીમે ધીમે પોતાનું પ્રભુત્વ તેની પર સ્વીકારાવવાનું શરૂ કર્યું.

મંચુ, શેઠના મનોભાવ સમજી શકતી; પણ ચાર વર્ષથી વિધુર બનેલ પિસ્તાળીસ વર્ષના શેઠ, મંચુનાં લાવણ્યથી આકર્ષાય તેમાં નવાઈ જોવું કશું ન હતું. મંચુએ ખૂબ વિચાર કરી જોયો. વહેલો મોઝો કાઢીને આશરો શોધ્યા વિના તેને છૂટકો ન હતો. અવાસ કામના કાઈ અણધારે વર તરીકે સ્વીકારવા કરતાં, સંસ્કારી શેઠની રખાત થવામાં શું ખોટું હતું?

મંચુએ શેઠના પ્રેમ કરવાના પ્રયત્નની અવહેલના ન કરી, અને ધીમે ધીમે તે શેઠની રખાત બની રહી. શેઠ તેનું બધી આગતમાં ખ્યાન રાખતા. તેને રહેવા માટે સારા લતામાં મકાન લઈ આપેલ. શેઠે તો તેને પ્રેમના ઊભરામાં પોતાને ઘેર જ આવવા કહેલું, પણ મંચુએ પોતે એ વાતની ના કહેલ.

“હું તમારી સાથે રહું તો બાઈનાં બાળકો પર ખોટી અસર થાય.” એ એક જ મંચુની દલીલ હતી. આવેગમાં ખેલી ગયેલ શેઠને પણ પાછળથી પોતાની શૂલ સમજાઈ હતી અને તેણે મંચુ માટે રહેવાના મકાનની ભાડાચિઠ્ઠી મંચુના નામની જ કરાવી હતી. અલગત, ભાડું તો શેઠ જ ચૂકવતા.

શેઠ-મંચુનો વહેવાર પાંચેક વર્ષ ખરાબર ચાલ્યો. ભોડો દીકા કરતાં, પણ તેની બહુ અસર ન થતી. ભોડાને દીકા કરવામાં ખાસ કાંઈ લાભ ન હતો—અને શેઠની રિયતિમાં, દીકા કરનારમાંના નવાણું ટકાએ મંચુ જેવી. રૂપવતીને સ્વીકારી જ હોત, એ વાત પણ

નિશંક છે—તોય લોકો કહેતા કે, “ શેઠને જાતે દિવસે આવી જુદી શું મુજ ? પૈસા ભરીને ય પરણી લેવું તું, પણ ખવાસણ સાથે કાંઈ વહેવાર હોય ? ”

મંથુ સાથેના વહેવારને પાંચેક વર્ષ થયાં અને શેઠનાં સંતાનો મોટાં થઈ ગયાં. તેમને જ્ઞાતિમાં વરાવવા—પરણાવવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. ઉંમરમાં વધવા સાથે અને થોડે અંશે નવીનતાનો મોહ પણ ન સંતોષાવાથી, શેઠને મંથુનું આકર્ષણ પહેલાં જોવું નહોતું રહ્યું. તેને માટે કરવું પડતું માસિક ત્રીસેક રૂપિયાનું ખર્ચ, તેમને હવે નિરર્થક લાગવા માંડ્યું, અને આખરે ખાતર, સારાં વેત્રાઈ મેળવવાની લાલસા ખાતર, તેમને મંથુનો મંગ ત્યજવામાં જ સાર્થક સમજાયું.

પોતે સારા માણસ છે. મંથુને તો જુરાને લીધે, તેના અહેશાનનો બદલો વાળવા, અંગઉધાર પૈસા ધીરે છે. એવો પ્રચાર શેઠે બાકુતી માણસોદ્ધારા શરૂ કરાવ્યો. અને તેનાં છોકરાનાં સગપણ થવા લાગ્યાં.

મંથુ, શેઠની—ખરચીની રાહ જોયા કરતી હતી, પણ કશા સમાચાર જ તેને ન મળતા. ચાર પાંચ વાર તેણે કાંઈ મારફત, શેઠને જોલાવ્યા, પણ શેઠ જાણ્યા જ નહિ. પછી તો તેણે પોતે શેઠ પાસે આવી પૈસાની માગણી કરી. કાંઈ ખીજું બેઠેલ તેનો મંથુને ખ્યાલ ન રહ્યો.

“ મારે થોડાક રૂપિયા જોઈએ ? ”

“ અંગઉધાર ને ? ” શેઠે નક્કર પ્રશ્ન પૂછી, બેઠેલ માણસ સમક્ષ પોતાની પવિત્રતા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

“ એટલે મંથુ તો શેઠની ધૃષ્ટતા જોઈ જ રહી.

“ એટલે ? ” એમ કે, અભણમાં માણસને અત્રે ધરેણું થાકમાં રાખીને રૂપિયા આપીએ. બહુ જાણીતાં હોય તેને અંગઉધાર...” શેઠ મંથુને વ્યાજ વટાવની રીત સમજાવવી બેઠા.

“ શું થયું છે, શેઠ ? ” ખવાસણ દાંત પીસી બોલી.

“ શેનું ? ” શેઠે નિર્જન હાસ્ય કરતાં પૂછ્યું.

“ મારું ખર્ચ તો તમે જ પૂરું પાડો છો ને ? ”

“ હા, એ પૈસા તારે હવે ભરી દેવા પડશે. જુરાની શરમે હું આટલા દિવસ ન બોલી, હવે એવું નહિ ચાલે. ” વાતમાં જુરાનું નામ સંડોવી, શેઠ પોતાના જૂત જીવનની વર્તણૂક સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો.

“ શું બોલ્યા ? ” મંથુ વિદ્રાગ વાધજીની માફક તકુડી.

“ જો બાઈ, એમ ગુસ્સો કર્યે કાંઈ ન વળે, મારા એક હજાર રૂપિયા લેણા નીકળે છે તે ભરી જશે. ” કહી શેઠ જતા રહ્યા.

મંથુ તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ.

માણસની અધમતા આટલી હદ સુધી જઈ શકે, તેની તેને કલ્પના જ નહીં આવેલ. તેને કંઈ ને કંઈ કરી નાખવાનું મન થયું. પણ એકલ—નિઃસહાય વનિતા વગવસીલાવાળા લક્ષ્યાધિપતિને શું કરી શકે ?

ઘેર આવી તેણે છાતીફાટ રૂદ્ધ કર્યું.

તેને મરતાં મરતાં ય આશરો શોધી, સુખી થવા માટે આગ્રહ કરતો જુરો યાદ આવ્યો. ક્યાં એ ખવાસા ! અને ક્યાં આ વાણીઓ ! કે જેણે ફેનિયાની તરફબોધી અગ્નિ સ્ત્રીનું વર્ષો સધી સાહચર્ય સેવી, હવે તેને ફેંકી દેવામાં જરાઈ કંપારી પણ ન આવડતી !

મંચુએ શેઠ પર ભરણુપોપણુનો દાવો માંડ્યો. શેઠે સામે લેણુનો દાવો માંડ્યો. મંચુનો દાવો જીતી ગયો. શેઠના ચોપડા ખોલ્યા કે, પોતાના જુના માણસની વિધવાને મદદ કરવાના આશયથી, શેઠે મંચુને પૈસા આપ્યા હતા. ન્યાયની તુલા જળવનાર કોરટે ફરમાન કર્યું કે, મંચુએ શેઠનું લેણું ભરી દેવું. ન્યાયની દૃષ્ટિએ માણસના ખોલ કરતાં લખેલા ચોપડાની પ્રમાણિકતા વિશેષ ફરી.

પછી તો શેઠ છેલ્લે પાટલે બેઠો. તેણે મંચુના ઘર પર જતી બેસાડી. મંચુને જોલમાં ય જવું પડે તેનો પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો. મંચુના ઘર પાસે લોકોનું મોટું ટોળું જમા થયું. સહુ કોઈ સાચી વાત જાણવા છતાં, શેઠને સાફ લગાડવાના આશયથી મંચુનું વાંકું ખોલવા લાગ્યા.

“ખવાસની જાત જ હરામખોર !” એકે કહ્યું.

“હા, ખરી વાત છે.” બીજાએ ટાપસી પૂરી.

“શેઠ બિચારા બરીબ જાણી મદદ કરવા ગયા, ત્યાં નમાજ પઢતા મસીદ ગળે વળગ્યા જેવું થયું.”

“શું છે, ભાઈ, ?” દેવશંકર મારાંજે ટોળામાં ડાકું ધાલી પૂછ્યું.

“કંઈ નહીં, દેવા !” એક જણે કહ્યું.

“એ તો ગરીબ, ધોળગરાં કેવાં થાય તેનો દાખલો છે.” બીજાએ કહ્યું.

“પણ છે શું ?” દેવાએ પૂછ્યું.

“તારે શું કામ છે ?” એક વાણીયાએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ના, ના. કહો તો ખરા” દેવા વાત જાણવા ઉત્સુક બન્યો.

“દુકાને જ દુકાને ! શેઠ ગુરસે થશે.” બીજાએ દેવાને સલાહ આપતાં કહ્યું, “કાઠની પંચાતમાં આપણે શું કામ પડવું જોઈએ ?”

દેવા ટોળામાંથી બહાર આવ્યો. સલાહ આપનાર ભાઈ તો હજી ટોળામાં જ ઉભો હતો. ટોળામાંથી નીકળી દેવાએ એક છોકરાને પૂછ્યું, “અલ્યા આ શેની ધમાલ છે ?”

“આ ઘરમાં મંચુ રહે છે ને...” છોકરાએ સાફ વાત શરૂ કરી.

“હા—” દેવા રસપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યો.

“તેની પાસે ન્યાયચંદ શેઠ પૈસા માગતા હશે, એટલે...”

“પણ મંચુ તો શેઠની રખાત છે.”

“એ હશે, પણ શેઠ હવે એ વાતની ના પાડે છે.”

“ના પાડે છે ?”

“એ વાતના બેદ ઊંડા છે. મંચુએ શેઠ પર ભરણુ પોપણુનો દાવો માંડેલ અને શેઠે લેણુનો...”

“અને શેઠ છુલ્લા લાગે છે ?”

“હા”

“શેઠ કેટલા રૂપિયા માગે છે ?”

“એક હજાર.”

દેવા મંચુનો પાડોશી હતો, વાણીયાનો ગુમાસ્તો હોવા છતાં તે “ગોરપણું પણ કરતો, અને ધણીવાર તે મંચુને ત્યાં બાહ્ય તરીકે જમવા પણ ગયો હતો. શેઠને તેણે અનેકવાર

મંથુને ત્યાં આવતા જોયા હતા. અને એકદમ એ વાર તો તેણે શેકને મંથુ સાથે અડપલાં કરતાં પણ જોઈ લીધા હતા. એ જ શેક શું મંથુને જોલમાં મોકલશે ? દેવો વિચારમાં પડી ગયો.

દેવો અત્રીસ વર્ષનો હતો. દસ વર્ષ પહેલાં તેનાં લગ્ન થયેલ, પણ તેની પત્ની તરત જ મૃત્યુ પામી હતી. માઆપ તો પહેલાં ગુજરી ગયેલ. ઘર વેચીને તે ચેરણેલ; ઝંરીનાં ગુમાવવાની સાથે તેણે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું હતું. તેની નાતમાં કન્યાઓની અછન હતી. દેવા જેવા, વેપારીના સામાન્ય કાટિના ગુમાસ્તાને કન્યા કાણુ દે ?

દેવાને પરણવાની પ્રયત્ન ઈચ્છા હતી. તેના ત્રીસ રૂપિયાના દુંકા પગારમાંથી પાઈ પાઈ કરીને તેણે નવ વર્ષમાં આરસો રૂપિયા એકઠા કર્યા હતા. ઘણી જગ્યાએ તેણે કન્યા બાજત માગ્યાં નાખેલ; પણ ક્યાંય મેળ પાતો ન હતો. ધીમે ધીમે તેને ખાત્રી થતી જતી હતી, કે તેને માટે આખું જીવન વિધૂર રહેવાનું જ સર્મથું હતું.

મંથુની દેકાડી સ્થિતિ જોઈ તેને હમદર્દી ભર્યો વિચાર આવ્યો, “ મને તો કાઈ કન્યા દે એમ જ નથી. મારા પૈસા મને શું કામ આવશે ? આ ખાઈને આપી દીધા હોય તો ! ”

દેવો વિચાર આવતાની સાથે તેનો અમલ કરી નાખતો, કાણુ જાણે કેમ; તેને મંથુ માટે એકએક સહાનુભૂતિ થઈ. આવી અને તે પોતાના પૈસા લેવા હોડ્યો. થોડીવારે એક હમરની થેલી લઈ આવી, તે ટોળામાં ઘુસ્યો અને મંથુના સામાનની નોંધ કરતા નાજરને પૂછ્યું, “ આ બધું શું છે, ભાઈ ? ”

“ તું તારું કામ કર. ” નાજરે તોછડાઈ પૂર્વક કહ્યું.

“ મંથુ પાસે એક હમર રૂપિયા લેણા નીકળે છે. બોલ, તારે ભરી દેવા છે ? ” એક સિપાઈએ દેવાની ચાટ પાડવા કહ્યું.

“ હા, હું એ ભરવા જ આવ્યો છું. ” દેવાએ કહ્યું.

“ શું ? ” નાજરે નવાઈ પામતા પૂછ્યું.

“ હું મંથુ પાસે લેણા નીકળતા પૈસા ભરી દેવા આવ્યો છું. ” દેવો શબ્દેશબ્દ છૂટો પાડી બોલ્યો.

“ મંથુ તારી શું યાવ ? ” નાજરે પૂછ્યું.

“ એ ગણવાનું આપને શું કામ છે ? એના વતી હું એક હમર રૂપિયા ભરી આપું છું. દેવાએ રૂપિયાની થોડકીઓ ગણવી શરુ કરી.

એક આખ્યાયિકાનું મૂળ

મંજુલાલ ર. મજમુદાર એમ. એ. એલ.એચ. બી.
પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર; વડોદરા.

[૧]

ગુજરાતી હોય વાંચનમાળાની બીજી યોષીમાં 'બે બાઈડી અને છોકરા' એ નામથી એક પાઠ આપેલો છે. એ પ્રસંગ મરાઠી વાંચનમાળામાં પણ છે. આ પાઠમાં સમાયેલી આખ્યાયિકા ખૂબ પ્રાચીન છે. તે બતાવવાનો આ લેખનો આશય છે.

લોક કથાઓનો ગુણનાત્મક અભ્યાસ કરનાર જાણી શકે છે કે આજે, આપણને ખૂબ પરિચિત લાગતી એવી વસ્તુ વાતો અને દૃશ્યકથાઓ, લાંબી કાળ પરંપરાથી ઊતરી આવેલાં હોય છે.

આખ્યાયિકાના 'જૂના કરાર'માં રાજાઓનો ઇતિહાસ આપતાં, સૌલોમન રાજાનું હકાવણું અને તેની વિચક્ષણ બુદ્ધિ બતાવનારી કથાઓ આપવામાં આવી છે. ત્યાં આ 'બે બાઈડી અને છોકરા' વાળી તકરારમાં એણે કેવી રીતે ચુકાદો આપ્યો તે વાતો આપી છે.

જે આખી વાર્તા સંજાણુનો હોય વહોરી લઈને પણ શબ્દ શઃ અહીં ઊતારી છે. જેથી તેનું સામ્ય ધરાવતી દિલ્લી વાર્તાઓ સાથે, તેની ગુણના કરવાનું મુગમ પડે. બાઈબલમાંની કથા, દિલ્લી કથાઓથી કેટલી જુદી પડે છે તે સરખાવવાનું વાંચકનેજ સોંપું છું.

* જુઓ. I King 16-28. (Old Testament).

Solomon's Judgment

(I King, 16-28)

16. Then came there two women, that were harlots, unto the king, and stood before him.

17. And the one woman said, O my lord, I and this woman dwell in one house; and I was delivered of a child with her in the house.

18. And it came to pass the third day after that I was delivered, that this woman was delivered also; and we were together; there was no stranger with us in the house, save we two, in the house.

19. And this woman's child died in the night : because she overlaid it.

20. And she arose at mid-night, and took my son from beside me, while thine hand-maid slept, and laid it in her bosom, and laid her dead child in my bosom.

21. And when I rose in the morning to give my child suck, behold, it was dead : but when I had considered it in the morning, behold, it was not my son, which I did bear,

22. And the other woman said; Nay : but the living is my son, and the dead is thy son. And this said, No; but the dead is thy son, and the living

બાઈબલમાંની કથાનો સાર આ પ્રમાણે છે:

રાત્ર (સોલોમન) પાસે બે સ્ત્રીઓ આવીને બેસી રહી. એકે કહ્યું, ‘અમે બે એકજ ઘરમાં રહિયે છીએ, અને અમને બન્નેને એ ઘરમાં છોકરો જન્મ્યા હતા. મારો છોકરો જન્મ્યે ત્રીજે દિવસ થયો અને આ બાઈને છોકરો આવ્યો, અમે બંને બેમાં એકજ ઘરમાં હતાં. અને કોઈ પરમાર્થ માણસ ઘરમાં આવ્યું નથી. આ બાઈનું છોકરું રાતમાં મરી ગયું કારણ કે એનાથી તે ક્યારઈ ગયું હતું. એટલે પછી તેણે મધરાતે બીડી, મારા પાસામાંથી માંડ બાળક લપાડી લીધું : અને તેને પોતાની સોડયમાં લીધું. મરેલું બાળક મારા પાસામાં મૂક્યું ! તે વખતે કામ કરનારી બાઈ બેઠતી હતી. સવારમાં બીડીને બાળકને ધવરાવવા જઈ છું તો બાળક મરી ગયું હતું ! મેં ધારીને તપાસી ત્યંતુ તો જણાવું કે એ બાળક માંડે નહોતું જ.”

બીજીએ કહ્યું, “ના, ના : હવતું બાળક ત્હારું છે; અને મરી ગયેલું ત્હારું હતું.”

આ પ્રમાણે સોલોમન રાત્ર પાસે બન્ને જાગે પોતપોતાનો પક્ષ રજૂ કર્યો.

રાત્ર સોલોમને ધક્કાતર વિચાર કર્યો : અને એક તવવાર મંત્રાવી : અને હુકમ કર્યો કે ‘બાલકનાં બે અરધિયાં કરો; અને બન્નેને વહેંચી આપો.’

એવો હુકમ સાંભળી બાળકની સાચી માતું અંતર કકળી બેઠી. એ બોલી બીડી : “બાલક એને આપો. એને હણી નહિ.”

બીજી (ગળે પહુ મા) બોલી : “છોકરો ત્હારો એ નથી ને ત્હારો એ નથી, કલેને એનાં અરધિયાં થાય !”

સોલોમને તત્કાળ નિર્ણય કર્યો : “સાચી માને જીવતું બાળક સોંપી દો.”

આ ન્યાય સાંભળી ઈસ્રાયેલના અનુયાયીઓ પ્રસન્ન થયા : તેના ઈન્સાફમાં પ્રભુનું રહાપણ રહેલું જોઈ, સૌ રાત્રનું સન્માન કરવા લાગ્યા.

—આમ જણાય છે કે સોલોમનનો ન્યાય કેવળ પુરાવા ઉપર નહીં, પરંતુ મનુષ્ય-હૃદયનાં ચેષ્ટિતો ઉપર વધારે ભરોસો રાખતો. બાઈબલમાંની આ આખ્યાયિકા ઈસ્તીસન પૂર્વેની એટલે નિદાન બે હજાર વર્ષ પહેલાંની તો હતી જ.

is my son. Thus they spake before the king (Solomon).

23. Then said the king, The one saith, This is my son that liveth, and thy son is the dead : and the other saith, Nay : but thy son is the dead, and my son is the living.

24. And the king said, Bring me a sword. And they brought a sword before the king.

25. And the king said, Divide the living child in two, and give half to the one, and half to the other.

26. Then spake the woman whose the living child was, unto the king, for her bowels yearned upon her son, and She said, O my lord, give her the living child, and in no wise slay it; but the other said : Let it be neither mine nor thine : but divide it.

27. Then the king answered and said : Give her the living child, and in no wise slay it. She is the mother thereof.

28. And all Israel heard of the judgment which the king had judged, and they feared the king, for they saw, that the wisdom of God was in him to do judgment.

પ્રસ્તુત આખ્યાયિકા ખીજે સ્વરૂપે હિંદના સાહિત્યમાં દેખા દે છે. હિંદુસ્તાનમાં એ આખ્યાયિકાનો પ્રચાર તેટલો બધો પ્રાચીન નહીં, તો પણ હજાર, દોઢ હજાર વર્ષ ઉપરાંતનો તો છે જ. ખાસ કરીને દ્વાદશીય સાહિત્ય કરતાં, જૈનોના આગમ ગ્રંથોમાં તેના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે.

મલયગિરિની 'નંદીસુત'ની ટીકા (આશરે ઈ. સ. ૧૨મું સૈકું) તથા રાજશીખરનાં 'આંતર કથા સંગ્રહ' અથવા 'વિનોદ કથા સંગ્રહ' (૧૪મું સૈકું)માં તે મળી આવે છે. પરોક્ષ જ્ઞાનના દષ્ટાંત તરીકે મલયગિરિ પ્રસ્તુત કથાને પોતાની ટીકામાં ઊતારે છે.

રાજશીખરે આ અને એવી ખીજી અવાન્તર કથાઓને આધારે જ પોતાના 'આંતર કથા સંગ્રહ'માં આ આખ્યાયિકાને સાંકળી લીધી છે.

'નંદીસુત'ની ટીકામાંના પ્રસંગોના સારાંશ આમ છે:

એક વ્યાપારી રોકને બે ખની હતી. તેમાંની એકને પુત્ર હતો; ખીજી વંધ્યા હતી. છતાં બંને મળીને ખાગકનું લાલનપાલન કરતાં હતાં: એટલે બંનેનું સરખું બ્દાલ ભેઠને ખાગકને ભાગ્યે લાગતું કે તેને અપરમાતા છે.

રોકને એક વખત સકુટુંબ પરદેશ જવાનું થયું. આ દેશમાં તીર્થંકર સુમતિસ્વામીનો જન્મ થવાનો હતો. જૈવનું કરતું ને રોક અહીં આવીને ગુન્દરી ગયા; અને બંને ધણિયાણી વચ્ચે ગધડો બેસા થયો.

એક શોકાણી કહે 'મહારી છાકરો છે તેથી હું' ધરની રણીધણી છું.' ખીજી કહે: 'હું' પણ રોકનીજ પરણેલર છું' ને ? તેથી ધરબાર મહારાં છે.'

બંને જણુ ન્યાય માટે રાજદરબાર ગયાં: પણ ત્યાં એમની વઢવાડનું સમાધાન થયું નહીં.

આખરે આ દાવાની વાત મહારાણી મંગલાને કાને આવી: આ રાણિના પેટ જ સુમતિસ્વામી તીર્થંકરનો જન્મ થવાનો હતો.

મહારાણીએ રાણીવાસમાં પેલી બે શોકાણીઓને બાલાવીને કહ્યું કે 'મારે ઉદરે જ પુત્રનો જન્મ થશે તે તમારા વાદનો નિવેડો લાવશે; મોટા થયે એ અરોહ વૃક્ષની છાયામાં બેસશે તે વખતે એ તમારો ન્યાય કરશે. તેથી ત્યાં સુધી તમે સલાહ સંપત્તી રહેા અને કરોા બિન્નશાવ લાવશેા નહિ.'

આ પ્રકારનો સંદેશ નિર્ણય સાંભળી, અપરમા જાણે ખુશ ખુશ થઈ ગઈ હોય એમ જણાઈ આવ્યું. તેથી મહારાણીએ તત્કાળ ન્યાય તોળ્યો કે: 'આ બાલકની ખરી મા નથી!'

ખરી માને બાળક તથા ધરબાર મળ્યાં: અને અપર માનું સ્થાન ઊતરતું થયું.

'આંતર કથા સંગ્રહ'માંના પ્રસંગ ત્યાં જુદો પડે છે. તેટલો જ ભાગ અહીં સરખામણી માટે બતાવ્યો છે: એ કથા પ્રમાણે—

".....બંને રાજ દરબાર ફરિયાદે ગયાં. મંત્રીએ માણસોને હુકમ કર્યો કે 'પહેલાં બધી મિલકતના બે ભાગ કરો. તેમ થયા પછી, કવત વડે બાળકનાં પાલુ બે અડધિયાં કરો: અને બંને જણુને પછી તે બધું અડધે ભાગે વહેંચી આપો.'

ખરી માના હૃદય ઉપર તો જાણે વીળળી તુટી પડી! એ યરયર મુજબા સાગી: પોતાના પ્રાણ સમા બાળકના બે કકડા થતા એનાથી રોં ભેયા નથ? એની આંખ આગળ એ ભયંકર દૃશ્ય ખડું થઈ ગયું: અને એનાથી ચીસ નખાઈ ગઈ.

મંત્રીને પડે પડે એ વિનવવા સાગી: 'પ્રધાનજી! એમ ન કરો! એ બાળક મહારં નથી: અને ચૈસાને મહારે હવે શું કરવા છે? એ બાળક પેલી બાઈનું છે: એ ત્યાં ભરે સુખે રહે અને બધી લક્ષ્મી ભોગવે! મારે પેટ તો ગમે તેમ કરી, કોઈ કોઈના પરમાં રહી હું બરી લાકરા! બસ, દૂરથી પાલું એ બાળકને છૂવતો બેઠ, મહારી આંખો હું ટાકી કરીશ: અને તેટલાથીયે હું આ મારી છંદગી સુખે ખૂરી કરીશ: નહીં તો, એ બાળક વગરની છંદગી મને હમણાંથી જ ખારી થઈ જશે!"

ખીજ ગળેપડુ મા કાંઈ પણ બોલી નહીં.

તે હપરથી પ્રધાને, ખરી માનું સાચું બહાલ અને તેનું અંતરનું દુઃખ પારખી લીધું.

પ્રધાને સાચી માને બાલક સોંપાવ્યું તેમજ ધન સમૃદ્ધિ પણ સોંપાવી, અપર મા રામની મારી નીચું બેઠા રહી હતી તેને, પ્રધાને ધીમે ધીમે કપડા દીધા.

આમ આપણે જોઈ શકિય છિયે કે ઉપરના બન્ને પાકમાં થોડાક ફેરફાર સિવાય, ખૂબ મળતાપણું છે. ફેરફાર છે તે માત્ર બે મુદ્દાઓનો: (૧) એક તો અધિકારો નિર્ણય કાણુ કરે છે તે અને (૨) બીજું, ખરી વાત બહાર કઢાવવાને માટે આપેલો બનાવટી ઠરાવ : આ બેમાંથી પહેલો ફેરફાર ગૌણ છે: કારણ કે તેવો ન્યાય કરવાને માટે તો ગમે તેવો ચંકાર, અને શાણો માણસ વાતમાં ગણાવી શકાય: પરંતુ ઠરાવનાં વચનો બન્નેમાં જે જુદાં પડે છે તે મહત્વનો ફેરફાર છે. બન્નેમાં નન્દીસુતનો દીકાકાર, જે ઠરાવ આપે છે અને જેનાથી તરત બન્નેના દિલની સાચી વાત પકડાઈ જાય છે તે ઠરાવનાં વાક્યો વધારે સુક્ત અને રસપ્રદ લાગે છે. વળી આવો ઠરાવ (મલયગિરિની દીકામાં ગણાવેલો) બાઈબલમાંના 'સોલોમનના ઠરાવ' કરતાં ઘણો જુદો પડે છે, તે દષ્ટિએ તેનું મહત્વ ખ્યાનમાં લેવા જેવું છે. બાઈબલ વાળી કથાનું આબેહૂય પ્રતિબિંબ 'આન્તર કથા સંગ્રહ'ના પાકમાં જણાઈ આવે છે.

આ તો મંસ્કૃત દીકા-ગ્રંથોમાંનાં પાકાન્તરોની વાત થઈ. તે ઉપરાંત આ કથા, જૂના ગૂજરાતી તથા જૂના મારવાડી ગદ્યમાં બિતરેલી જોઈ શકાય છે. તેનું મહત્વ ભાષાની દષ્ટિએ તથા તુલનાત્મક દષ્ટિએ ગણવાનું છે. જૂના ગૂજરાતી ગદ્યની કથા આ પ્રમાણે છે:

જૂના ગૂજરાતી ગદ્યમાં આખ્યાયિકા

એક પુરુષને બે સ્ત્રી! કાલાંતરે નાહની સ્ત્રીએ પુત્ર જન્મ્યો! પિલુ વડી સ્ત્રી પાસે, સંભાળે, રમાડે પાસે સુઆડે, સર્વ થોડ કરે! તે નિમ માતા જાણુ! બલે નિમ તિમ પુત્ર વાધઈછઈ! તે બાલક બેડુ પાસે જઈ!

ઈમ કરતાં વર્ષ ૨ થયાં એતલઈ પિતા મૃત્યુ પામ્યો! કેતલાએક દિને અંતે રોડનો મન વિણડો 'એ બાલક તો મુઝને હજ્યો છે! તે માટે એ પુત્ર એ ધન હું હાથ-કરે! એ સકળને દાસી સમતુલ્ય કરી રાખું'!

પછે વડવાડ માંડી બોલી! 'હું પુત્રની માતા હું ધનની ધણિયાણી'!

પેલી કહે 'પુત્ર મઈ જાયો ધરની ધણિયાણી હું'!

ઈમ રોડકચને ઝગડો લાગો!

વડતી વડતી બેહુ રાજ પાસે ગઈ! 'હે મહારાજ, એ પુત્ર મહારો, ધન પિલુ મહારો'—ઈમ બે સ્ત્રી કહેવા લાગી!

પછી બિન્દે સોકચને બિસારી, બાળકને બિચમાં બિસારી બેહુને કહઈ!

'બાલકને બોલાવો જે પાસઈ આવશે તે બેહુની માતા'!

બાલકને બોલાવો! બાલક બેહુ પાસઈ જઈ બેહુ સાહમે જોઈ! બાલક ન જાણે જે આ માતા, આ નહીં માતા!

રાજ નઈ ચિતા બોળી!

પછે રાજની રાણી રાજાં છે તે ગર્ભ પ્રભાવઈ સુમતિ બોળી જે 'મહારાજ, એ ન્યાય હું કરે'

પછે રાણીઈ ધણી રીતઈ કહ્યું પિલુ ન સમજે!

નિવારઈ કહ્યું! 'એક પુત્ર થ્યો. એક ધન થ્યો!' તો પિલુ ન સમજે! તિવારિ રાણી કહે 'પુત્ર ને ધન બેહુ અરોઅરખ બિહાચી થ્યો'!

તિવારે ચોરમાન હરખી ! સગી માતા દિલગીર યાદ ! 'અરથો ધન વહેંચે તિવારે-એ બાલક મરે !' તો પછી ધન સ્થા કામનો ? !' ઈમ વિચારી રાણીને કહ્યું !

'હું ખોટી છું ! એ પુત્ર વિહારી અર્થ કરશો મા ! એ પુત્ર ધન સોકચને આપો ! હું દલાણું કરી પેટ ભરીશ ! એ જીતી હું હારી !'

પછી રાણી સોકચને દુર કરી ! સગી માતાને પુત્ર ધન-પર સર્વ મુખો !—એ સુમતિનાયની માતાની બુદ્ધિ-કથા !

બીજું પાઠાન્તર એક 'પુણ્યાચાર કથા' નામના દિગમ્બર ગ્રંથની પ્રતિમાંથી નીચે પ્રમાણે મળી આવે છે:—[પાઠાન્તર]

અયાનન્તર રાજગૃહ નગરમે સમુદદત વૈશ્ય રહે ! તિહક ભાર્યા વસુદત્તા વસુમિત્રા દોય ! તિહકે છાટી વસુમિત્રા કે પુત્ર હુવો !

સો દોન્યોહી પુત્રને ખિલાવે ! અર આંચલ સુસાવે !

કેતાચક દિનમે રોક મુવો ! વાં દોન્યાં સ્ત્રીયા મેં વિવાદ હુવો !

વા કહે 'મહારિ પુત્ર !' વા કહે 'મારિ પુત્ર !' તખ ચો ન્યાંવ એણીકજી-કને આયો !

સો રાન-વતે ચો ન્યાંવ હુસું નહી ! તખ અભયકુમારજી બહોત પ્રકાર કહિ ઠીક પાડયો ! સો કહી ત્યાંને ઠીક ન પડયો !

'બાલકને ધરતી ઉપર મેલિડયા કહી એ છરી સોં દોય દુક કરી દોન્યોને આપો આપો બાંટિ દોહ !

તખ વાહ બાલકકી માતા વસુમિત્રા છિ જિહિ કહ્યા ! 'ચો બાલક ઇનેહી દોહ ! હૂ દેખિ હી જીહી ! મારિ ક્યાને ? !'

તખ વેકો અધિક સ્નેહ દેખિ વેને માતા જાણિ, બાળક વેને સોખો !

—આ બન્ને, ભાષામાં થયેલાં રૂપાન્તરો 'આન્તર કથા સંગ્રહ'ના પાઠને સર્વોચ્ચ અનુસરે છે; કારણ કે બન્નેમાં દરાવતું ધોરણ, બ્રાહ્મણની કથાને અનુસરતું છે, છતાં જે પાઠાન્તરોમાં નિર્ણય કરનાર વ્યક્તિ તો જુદી જુદી જ હોય છે. 'આન્તર કથા' ... માં કેઈ અગ્નિયા રાજનો મંત્રી દરાવ આપે છે; ઉપરના બીજા જૂની મારવાડી કથાનકમાં રાજગૃહના શ્રેણિક રાજનો મંત્રી અભયકુમાર અને જૂની ગૂજરાતી આખ્યાયિકામાં તીર્થકર સુમતિરવામીની માતા એવી રાણી (જે પ્રમાણે નંદીસુતની ટીકામાં આવતા પાઠાન્તરમાં આવે છે તેમ) પ્રજનો નિવેડો લાવે છે.

આટલી સરખામણી ઉપરથી રાજશેખરની 'આન્તર કથા સંગ્રહ'માંની આખ્યાયિકા-માંના નવામા રાજ તથા મંત્રીને આપણે શ્રેણિક તથા અભયકુમાર એવા નામથી ઓળખીએ તો હરકત જણાતી નથી.

આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે જૂની મારવાડીમાં આપેલા પાઠાન્તરનું મૂળ 'આન્તર કથા સંગ્રહ' હોય, અને જૂની ગૂજરાતીમાં મળી આવેલા પાઠનું મૂળ 'નંદીસુત'ની ટીકા હોય.

બ્રાહ્મણમાં પહેલવહેલ્લી દેખા દેતી આ આખ્યાયિકાનો હિંદના સાહિત્યમાં આ પ્રમાણે પ્રકારાન્તર થયો છે એમ જાણતાં લોકકથાઓ કેતું સ્વરૂપ બદલે છે તે જોવાનો આનન્દ આપણને મળે છે.

વિશેષ વક્તવ્ય

શ્રી. પંડિત લાલચંદ્ર લજ્જાવાનદાસ ગાંધી
જૈનપંડિત; પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર

લોક-કથાઓના તુલનાત્મક અભ્યાસદ્વારા લોક-કથાઓનાં મૂળ શોધવામાં રસ લેતા મહારા સાક્ષર મિત્ર શ્રીયુત મંજુલાલ ર. મજમુદાર એમ. એ. એલ એલ પી. (ભાષાન્તર મદદનીશ, પ્રાચ્ય-વિદ્યામંદિર, વડોદરા) સ્વ. ડૉ. એલ. પી. ટેસીટારીના લેખના આધારે ' એક આખ્યાયિકાનું મૂળ ' ને પ્રમાણે જણાવે છે; તે કરતાં ઘણા પ્રાચીન સમયથી ભારતવર્ષમાં ખાસ કરીને જૈન-સમાજમાં જાણીતું હતું. જૈનોના આગમ-સાહિત્યમાં એનાં સૂચનો અને ઉલ્લેખો ઉપલબ્ધ થાય છે.

શકસંવત ૫૯૮ (વિ. સં. ૭૩૩)માં જૈન સિદ્ધાન્ત-સૂત્રો પર ચૂલ્હિ નામે ઝોળખાતી વિરત્ત પ્રાકૃત વ્યાખ્યાઓ રચનાર જિનદાસગણિ મહત્તરે પણ ઉપયુક્ત દૃષ્ટાન્ત-આખ્યાયિકા જણાવે છે, તેઓએ-આવસ્યકસૂત્રની ચૂલ્હિમાં (સ. કે. સં. ૧૯૮૪માં પ્ર. પૂર્વભાગમાં, પૃ. ૫૪૯, ૫૫૧ માં) ઔત્પત્તિટ્ટી બુદ્ધિના ઉદાહરણોમાં બે પ્રકારે સૂચવી છે; તથા એજ ચૂલ્હિના ઉત્તર ભાગમાં (સ. કે. સં. ૧૯૮૬માં પ્રકાશિત પૃ. ૧૦ માં) ચતુર્વિંશતિસ્તવ-વ્યાખ્યામાં પાંચમા તીર્થંકરનું નામ ' સુમતિ ' પાડવામાં વિશેષ કારણરૂપે સૂચવેલ છે; તે ત્રણે કથાઓને પ્રાકૃતમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરી અહિં ઉતારે છું.

(૧)

" પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં, એક વાણિયો બે ભાયાંઓ સાથે અન્ય રાજ્યમાં ગયો. ત્યાંજ મૃત્યુ પામ્યો. અને સ્ત્રીઓ કહેવા લાગી કે- ' આ મહારો પુત્ર છે. ' પુત્ર-નિમિત્તે વિવાદ થયો. અમાલ્યે કહ્યું કે- ' દ્રવ્યને બે ભાગમાં વહેંચી, કરવતવડે આ બાલકના બે ભાગ કરો, ' બે સ્ત્રીઓમાંથી એક બોલી કે- ' એવી રીતે યાઓ. ' માતા બોલી કે- ' પુત્ર એનો યાઓ, એને મરાવશે નહિ. ' એથી એ પુત્ર તેણીને આપ્યો. "

(૨)

" એક પુત્ર માટે બે શોક્યોનો વિવાદ છેદાતો ન હતો (ફેસલો આપી શકાતો ન હતો). આ તરફ ગર્ભવતી મહારાણી ઉદ્ધાનિકાએ- (ઉજાણીમાં-આગમાં) ગર્ભ હતી. ત્યાં બંને સ્ત્રીઓ ઉપસ્થિત થઈ. મહારાણીએ કહ્યું કે- ' મહારો પુત્ર, જે મરો, તે અર્થશાસ્ત્ર શીખરો; ત્યાર પછી આ અશોકદેવની નીચે બેસી તમારો વિવાદ છેદશે (ફેસલો ચૂકવશે); ત્યાં સુધી તમે બંને સરખી રીતે ખાઓ, પીઓ. ' ને સ્ત્રીનો પુત્ર ન હતો, તેણીએ વિચાર્યું કે- ' આટલો વખત તો મળ્યો છે. ' એમ વિચારીને તે સ્ત્રીકાર્યું. એથી જણાઈ આવી કે-તેણી સાચી માતા ન હતી. "

(૩)

“ભટ્ટારક (પૂજ્ય-પાંચમા તીર્થંકર સુમતિ) ગર્ભમાં હતા, ત્યારે તેમની માતાએ, જે શોકાયોનો ૬ મહિનાથી ચાલતો વિવાહ હોયો હતો કે-‘ અહિં અશોક નામના શ્રેષ્ઠ વૃક્ષ નીચે મ્હારો મહામતિ પુત્ર, (વિવાહ) હોદશે. ’ જિન-માતાએ ત્યારે તે બંનેને એમ કહ્યું, ત્યારે તેમાંની એક બોલી કે-‘ એમ થાઓ. ’ પરંતુ પુત્રની માતા એમ ઈચ્છતી ન હતી. એ જાણીને વિવાહ હોયો, એ ગર્ભમાં રહેલા જિનના શુભ વડે; એથી એ જિન સુમતિ નામે ગયા.”

એ જ પ્રમાણે વિરહાંક હરિભદ્રસૂરિ, કે જેમની વિદ્યામાનતા વિક્રમની આઠમીસદીથી અર્વાચીન માની શકાય તેમ નથી; તેઓએ પણ આવશ્યક સૂત્રના વિવરણ (આગમોદય સમિતિ પ્ર. સં. ૧૯૫૩ ઉત્તરાર્ધ પૃ. ૫૦૨)માં ચતુર્વિંશતિસ્તવની વ્યાખ્યામાં પણ પાંચમા તીર્થંકરનું નામ સુમતિ પડવામાં વિશેષ કારણ તરીકે એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

“જેમનો પતિ મૃત્યુ પામ્યો હતો. તેવી જે સપત્ની (શોકાયો)નો વિવાહ સુમતિજિન ગર્ભમાં હતા, ત્યારે તેમની માતાએ હોયો હતો. તે બંનેને કંથુ કે-મ્હારે પુત્ર થશે, તે જીવાન થશે; ત્યારે આ શ્રેષ્ઠ અશોક વૃક્ષ નીચે તમારો વિવાહ હોદશે, ત્યાં સુધી ઐક્યવાણી (સંપીલી) થાઓ. ’ બીજી બોલી કે-એમ થાઓ, પરંતુ પુત્રની માતા તે પ્રમાણે ઈચ્છતી ન હતી, આપણ વિવાહ હોયો, એમ કહેતી હતી. એ જાણી તે પુત્ર તેણીને આપ્યો.” (આકી ઉપર પ્રમાણે).

જિનદાસગણિ મહત્તરે રચેલી નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિમાં, તથા હરિભદ્રસૂરિએ રચેલી નંદી-સૂત્રની વૃત્તિમાં પણ આવશ્યકસૂત્રની ચૂર્ણિ તથા વૃત્તિમાંથી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ઔમત્તિકી છુદ્ધિનાં અનેક દષ્ટાન્તોમાં એનું સૂચન કર્યું છે. વિક્રમની તેરમી સદીના પ્રારંભમાં-કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્યકાલમાં વિદ્યમાન જણાવતા મુગ્ધસિદ્ધ વ્યાખ્યાકાર મલયગિરિએ, ઉપર્યુક્ત ચૂર્ણિ અને વૃત્તિને અનુસરતાં નંદીસૂત્રની વ્યાખ્યામાં આગમોદય સમિતિ, મુરતદ્વારા સં. ૧૯૭૩ અને ૧૯૮૦માં પ્રકાશિત પૃ. ૧૫૫ અને ૧૫૮માં કથા નં. ૧૭ અને ૨૫ તરીકે) પોતાની શૈલીએ એજ છુદ્ધિના ઉદાહરણોમાં પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારનાં દષ્ટાન્તોને જે પ્રકારમાં સૂચવ્યા છે.

વિક્રમની ૧૪ મી સદીના અંતમાં અને ૧૫ મી સદીના પ્રારંભમાં વિદ્યમાન રાજશેખર સૂરિએ આંતર કથા સંગ્રહ (જે વિનોદ કથા સંગ્રહ નામથી અને ચતુરશીતિ પ્રગંધ નામથી પણ પ્રકટ થઇ ગયેલ છે) માં છુદ્ધિના અધિકારમાં પ્રતિપાદિત દરેલી કથાઓને મલયગિરિની નંદીસૂત્રની દીકામાંથી ઉદ્ધૃત કરેલી હોવાનું ૨૫૪ સૂચન કર્યું છે. જેમાં ઉપર્યુક્ત (૧) કથા પણ છે.

વિરહાંક હરિભદ્રસૂરિએ પ્રાકૃત ઉપદેશપદ (સુક્તિકમલ મોહન ગ્રં. માં પ્ર.)માં પણ છુદ્ધિના પ્રકારોમાં ઉપર્યુક્ત દષ્ટાન્તો (૧-૨)નું સૂચન કર્યું છે, વિ. ગં. ૧૦૫૫માં વર્ધમાન-સૂરિએ, અને વિ. ગં. ૧૭૭૪ માં મુનિચંદ્રાચાર્ય એ ઉપદેશપદની વ્યાખ્યાઓમાં પણ પોતપોતાની શૈલીએ સદજ ફેરફાર સાથે ગંદોપ-વિસ્તારથી એ દષ્ટાન્તો સૂચવ્યા છે.

સુમતિનાથ-ચરિતને ગં. પ્રા. માં રચનારા હેમચંદ્રાચાર્યે શોભપ્રભાચાર્યે અને કવિ અમરચંદ્ર વિગેરે એ પોતાની પૂર્વે થઇ ગયેલા ચૂર્ણિકાર-વૃત્તિકાચાર્યો શીલાંકાચાર્ય વિગેરે ગ્રંથકારોના ઉલ્લેખોને અનુસરી ‘ સુમતિ ’ નામ પડવામાં વિશેષ કારણ તરીકે પૂર્વોક્ત દષ્ટાન્ત (૩)ને દર્શાવ્યું છે.

એ વિગેરે અવલોકન કરવાથી જણાય છે કે-ઉપર્યુક્ત આવશ્યકસૂત્રનાં નિર્વૃક્તિ-ભાષ્ય તથા નંદીસૂત્રમાં બીજા (મુદ્દા)રૂપે એ દષ્ટાન્તોનું સૂચન હોવાથી વિક્રમની પાંચમી સદીમાં અથવા તેથી પણ પહેલાં એ વ્યાખ્યાવિકાસનું ગૌરવ, સ્વેતોંગર નૈનાગમ સાહિત્યના પ્રણેતા-ઓની પરંપરાને મળે છે.

હેમચન્દ્રાચાર્ય

ગુજરાતે મોડે મોડે પણ જેમના વ્યક્તિત્વને પૂજવાનો, જેમની પ્રતિભાને અમર સ્મૃતિ-મંદિરે સ્થાપવાનો નિર્ણય કર્યો છે તે શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યનો જીવન પ્રવાહ અદ્વિતીય ને અનોખો છે.

જગતમાં રાજસર્જકો—King-makers—ઘણાંય થયા છે. પણ તે સર્વને તેમ કરવાને પાપનો આશ્રય લેવો પડ્યો છે; તેમનાં પોતાનાં જીવનો પણ એ જીવંતે અંશ અદ્યતાને આધીન થયાં છે. ચાલુક્ય સમા સાહસવીર ને જીદિસમ્રાટને પણ ચન્દ્રયુગને સર્ગવતાં અધર્મ ને અનીતિનો આશ્રય લેવો પડેલો, પણ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજ એક એવા છે કે જેમણે સિદ્ધરાજને વિદ્વતાથી આંબ્યો; કુમારપાળને વિરાટ ને સંસ્કૃતિ—સર્જક રાજવી બનાવ્યો, છતાં તે પોતે સંસારથી નિર્લેપ રહ્યા.

તેમની વિદ્વતા ને સંગ્રહણ શક્તિ પણ જગત સાહિત્યમાં અનંક છે. સવાલાખ શ્લોક પ્રમાણના પૂર્ણ સંસ્કૃત વ્યાકરણને એક વર્ષમાં સર્જનારની વિદ્વતા અમર વિદ્વાનોને પણ પૂજ્ય લેખાય.

સંવત ૧૧૪૫ ના કાર્તિક સુદ પુનમે ધંધુકામાં તેમનો જન્મ થયો. તેમના પિતાનું નામ ચાચિગ. માતા પાહિણી. તેમનું જન્મનામ ચંગદેવ.

ન્હાની હંમરે પણ જીદિ અશ્વૈદિક સૃષ્ટિઓ રચે. તેમની આંખોમાં લોકોત્તર તેજ રમે. તેમણે તે સમયના પ્રખર જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ દેવચન્દ્રને પોતાના તીક્ષ્ણ જીદિ પ્રભાવથી મુંઝવ્યા. દેવચન્દ્રસુરિએ પાહિણી ખાસે તેમની શિષ્ય તરીકે માગણી કરી.

પાહિણી સુસ્ત જૈન હતી. તેણે ગુરુદેવને છાકરો સોંપ્યો. પણ તેનો પતિ ચાચિગ ધર્મવિમુખ હતો. તે તે સમયે બહારગામ હતો. પુત્રાર્પણના સમાચાર મળતાં તે ત્વરાએ ધંધુકે દોડી આવ્યો. તેણે પુત્ર માટે ધમપછાડ કર્યા.

દેવચન્દ્રસુરિ ચાચિગના સ્વભાવથી પરિચિત હતા. તેથી તે તેના આખ્યા પહેલાંજ ધંધુકથી વિદાર કરી ખંભાત ચાલ્યા ગયેલા, ને ત્યાં છાકરાને તેમણે સુસ્ત જૈન મન્ત્રી ઉદયનને હસ્તક સોંપેલો.

આચિગ ખંભાત દોડી આવ્યો. તેણે પુત્ર માટે લાંબણુ આદર્શ. પણ ઉદયને તેને મીઠાશથી પીગળાવ્યો; દ્રવ્યથી વશ કર્યો. તેણે પુત્રની દીક્ષા માટે અનુમતિ આપી. મન્ત્રીશ્વર ઉદયને ચંગદેવનો ભવ્ય દીક્ષામહોત્સવ ઉજવાવ્યો.

આઠ વર્ષની ઉંમરે ચંગદેવ દીક્ષિત થયા. મુનિ નરીકે તે સોમચન્દ્રના નામે ઝોળખાયા. ન્હાની વયેજ તે સર્વે શાસ્ત્રો ભણ્યો. અનેક વિદ્યાઓ તેમણે કંકરથ કરી. શાસ્ત્ર કે સાહિત્યમાં જે કંઈ હતું તે તેમણે ઝીલી લીધું. તે ઉગતા સૂર્ય સમ લેખાયા.

અગ્યાર વર્ષની ઉંમરે તેમને આચાર્યપદ આપવામાં આવ્યું, ત્યારથી તે હેમચન્દ્રાચાર્યને નામે ઝોળખાયા.

તે પછી તો તેમની શુદ્ધિમાં દૈવત ઉભરાય છે. તે પાટણ જાય છે ને સિદ્ધરાજ જ્યસિંહને વિદ્વતાથી મુગ્ધ કરે છે. સિદ્ધરાજની વિનંતિથી તેઓ સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનની રચના કરે છે. સાહિત્યના અનેક પ્રાચીન ગ્રંથોને તારવી તેમાંથી તે સરસ્વતીને ચરણે શુદ્ધ નવનીત ધરે છે.

તે અરસામાં સિદ્ધરાજ ભત્રીજા કુમારપાળ પર તેમની નજર ચોંટ છે. સિદ્ધરાજની નાવારસતાને તેઓ સમજી જાય છે. કુમારપાળનાં રાજલક્ષણોને તેઓ પારખી લે છે. સિદ્ધરાજ કુમારપાળ પર ક્રુપિત હોય છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય તેને તેની સામે રક્ષણ આપી પોતાના આભાર તણે લે છે.

તે પછી તો સિદ્ધરાજ મૃત્યુ પામે છે; કુમારપાળ ગુજરાતની ગાદીએ આવે છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય ભૂતકાળમાં કરેલા સંકડો ઉપકારો તેના અંતરમાં ઉભરાઈ આવે છે. તે તેમને રાજમન્દિરે નહોતંતરે છે. ને તેમને પૂજનીય ગુરૂપદે સ્થાપી તે તેમની આરાધના વાંછે છે.

તે હેમચન્દ્રાચાર્ય ધીમે ધીમે તેને વશ કરે છે; તેનામાં નવ-મંત્રકૃતિનું પ્રેરણા બળ રહે છે. પશ્ચિમ ભારતમાં ધર્મનો વિજય સ્થપાય છે. અહિંસા ને સત્યને પ્રજા અનુસરતી થાય છે. ને અહિંસક મંત્રકૃતિના તે નરવીર એટલા ઉઠ્યાં ખીજ રાપે છે કે આજે હજાર હજાર વર્ષ પછી પણ ગુજરાતની અજોન પ્રજાને પણ, હિંસા તરફ ધૂણા છૂટે છે.

હેમચન્દ્રાચાર્યની પ્રેરણાથી કુમારપાળ સોમનાથ મહાદેવના મંદિરને સમરાવે છે; ધર્મ ને સ્થાપત્યના અનેક નવાં મંદિરો ચણાવે છે; રાજનીતિમાં પણ અહિંસાનું તત્વ ઉમેરે છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય આ મંત્રકૃતિ-રચનામાં પરાવાયેશ છતાં સાહિત્યને તેઓ નથી વિસરતા. નવાં ને નવાં અમૂલ્ય ગ્રંથો તેઓ સર્જતાજ જાય છે.

ને ચંગદેવના જન્મ સમયે જે ગુજરાત હતું તેને કાષ્ઠ નવાજ પુનિત શિખરે મુખી, અમૂલ્ય ગ્રંથોથી તેને અલંકૃત કરી, ત્યાગ ને દૈવી જીવનનું તેમાં માધુર્ય પુરી, તે નરમોર્થે સ્વર્ગે સિધાવે છે.

જેનોને મન તો તે મહાન આચાર્ય પૂજનીય છે જ; પણ ગુજરાત તેમને હજી હવે સંભારવાનું છે.

શેકસપિયર.

શેકસપિયરનો અનુવાદ નજ થઈ શકે એમ માનનારાઓને નીચેની બેટ ધરી અમે તે પર તેમનો મત વાંછીએ છીએ.

—જુલિઅસ સીઝર, એ તે મહાકવિનું લવ્ય ઇતિહાસીક નાટક છે. તેમાં મહાન પોમ્પીને હરાવી રોમના નરવીર ને સરખુખત્યાર બનેલ સીઝરનો પ્રતાપ, તેનું ખૂન ને તે ખૂનના પારિણામીક પ્રસંગો ગુંથાયા છે. રાષ્ટ્રઆતમાં પ્રગ્ન સીઝરને વધાવતી હોય છે; સીઝરના ગુપ્ત વિરોધીઓ પ્રગ્નને તેમાંથી વારવા પ્રયાસ કરે છે.—

પ્ર. વિ :

(પ્રગ્નજનોતે)

શાનો મહાલવો છે ઉત્સવ તમારે ? .

શા વિજય તે વરી લાવ્યો છે ધર આંગણે ? .

કઈ કેવી ખંડણીઓ અનુસરે છે રોમે તેને ?—

ચુમવા રથચક્રને તેના : વિજય અર્પ્યા પુષ્પ સ્વરૂપે.

ઓ ફુલાંઓ, અરે પત્થરી પુતળાંઓ, બાન વિહોણી ચીજથીયે—

ઓ ઉતરતી પંક્તિનાંઓ;

અરે ઓ શિલામય હૈયાંઓ, રોમનાં ઓ દુષ્ટ સંતાનો,

વિસરી ગયાં છો શું પોમ્પીને તમે ?

વારંવાર ને વખતે વખતે દિવાલની ટાચે, કિલ્લાને કાંગરે,

ધુમ્મટ, બારીએ, અરે ધુમાડીઆંને મચાળે

નિજ સંતાનો હાથમાં સાથે

તમે ચડ્યાં છો. ને

ઉપા સંધ્યાને સંગમાવતી પળો પર્વન્ત

ત્યાં ખેડાં છો; શાંત મધુરી આશાએ—

મહાન પોમ્પીને રોમની શેરીઓમાં પળતો નિહાળવાને.

ને જ્યારે ત્યાં નિરખતાં તમે તેના રથનેજ કેવળ

નથી ત્યારે ઝમકાવી દિગન્ત વ્યાપી ગર્જનાઓ શું તમે ?—

જેના પડધા—

નિજના ઉડા સાંકડા બહેણમાં પડ્યા ઝીલતી

ટાઇઅર નિજ તીર નીચે સ્વયં ધ્રુજ ઉડી.

તે નહોતાં ધાર્યા શું સ્વચ્છંદર વસ્ત્રો તમોએ ?

ને આજે ઉજવો છો પર્વતિથિ ?

ને આજે વેશે છો તેના પન્થમાં પુષ્પ તમે ?—

જે પોમ્પીના લોહીમાં હાથ બોળ્યે વિજય વરી આવ્યો છે,

ચાલ્યા જાઓ !

ધેર દોડી જાઓ, ધ્રુવણીએ પડો;

દેવતાઓને સ્તવો :

આવી કૃતમતાએ ન્હોંતરેલા વિનાશમય રાગને.

આવી પડતો સહજ અટકાવવાને.

x

x

x

ગયા માર્ય માસમાં અવસાન પામેલા શ્રી કેશવલાલ હુર્ષદરાય ધ્રુવ ગુજરાતના સમર્થ સાહિત્યકાર, અભ્યાસી હાથા વિશારદ ને મદાન અનુવાદક હતા. અનુવાદની પ્રત્યેક આવૃત્તિને તીક્ષ્ણ ને રસદષ્ટિથી કરી તેઓ તેની નવીન આવૃત્તિને શક્યસુંદર બનાવવા અકલ્પ્ય જહેમત ઉઠાવતા.

‘ગીતગોવિન્દ’ના તેમના અનુવાદની પ્રથમ અને છેલ્લી આવૃત્તિમાંથી અહીં આપેલી એકજ લોકની અનુવાદ વૈવિધ્યતા તેમની તે કળાની સાક્ષી પૂરે છે.

ધેરાયો ધન રાધિષ્ઠ ગગનમાં તાપીરછ છાયાં વને,
બ્દીએ બાલમુકુન્દ આ રજનિએ જોડેજ જાઓ તમે;
એવાં વેણુથી નંદનાં નીસરતાં ફુંજે વને નિર્જને,
જમી જે જમુના તટે જુગલની લીલા રમૈ ધન્ય તે.

ગોરમે ધનધોર, ધોર રજનિ ધોરે તમાલો ધુણે,
ખીણે બાલમુકુન્દ સંગ લઈ જા, રાધા ! ગૃહે એહને;
એવાં વેણુથી નંદનાં વિચરતાં સાનન્દ વૃન્દાવને,
ફુંજે ફુંજ મળેલી કેલિ હરિ ને રાધાની જે ધન્ય તે.

‘વસુંધરાનાં વ્હાલાં દવલાં’ અને ‘અપરાધી’ એ એ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીની છેલ્લી કૃતિઓ છે. એક ‘કુલછાયા’ના બેટ પુસ્તક તરીકે પ્રગટ થઈ છે; બીજી ‘કુલછાયા’માં હપ્તે હપ્તે પુરી થઈ છે.

‘વસુંધરાનાં વ્હાલાં દવલાં’ એ ગુજરાતના ચાલુ પ્રવાહોનું જીવંત પ્રતિબિંબ છે. તેમાંનું પ્રત્યેક પાત્ર લેખકની સર્જનશીલતાને ન સ્પર્શીએ તોપણ, વાસ્તવિકતા ઝીંકી લેવાની તેમની શબ્દ શક્તિના પ્રતાપે જીવંત છે. તે લુપ્ત પાત્ર સર્જનનો આછો પ્રતાપ બતાવે છે; મદારીનું દિલમાં ઉતરવાની લેખકની કળા દર્શાવે છે: અનાયાસપણે કિર્તિને દાકતર, કામેશ્વર ગોર ને રાજકર્મ-ચારીઓનાં પાત્રો પ્રગ્નના એ કહેવાતા ઉદ્ધારક વર્ગો પ્રતિનો લેખકનો પુણ્ય-પ્રકોપ દાખવે છે.

અમરચંદ શેઠના પ્રતાપ નામે પુત્રથી, પુત્રવતી અનેકી તેલુ નામની નીચ વર્ણુની કન્યાને ગામ છોડી ભાગલું પડતાં તે જ્ઞેષ્ઠમાં પૂરાય છે; પુત્ર અનાયાસપણે મુકાય છે. અનાયાસપણે ભાગી તે મદારીના હાથમાં જાય છે. તેલુ જ્ઞેષ્ઠમાંથી છૂટી; સ્ત્રી-દલાલોના હાથમાં ફસાઈ, અણુઅણુમાં લાલકાકાની વડુ થાય છે. પણ તે તે જાણતાં લાલકાકાને તેને ખજા વડુ ને આંતરિક ખેદન તરીકે નભાવવી પડે છે. તેલુ ત્યાંથી નાસે છે. તેનો દયાળુ દિકરો એલો બચવો હોય છે. તેની શોધ નિષ્ફળ જાય છે. ને અનેક પ્રસંગો વટાવી અન્ય ઉદ્દેશો પ્રતાપને મળે છે. પ્રતાપનો દુનિયાદારી પુત્ર તેલુના તાલીમના પ્રતાપથી બચી ગયો હોય છે, પણ પ્રતાપ, તેલુને નગરે જોતાં, વારસામાં ભાગની બીકે ડરી ઉઠે છે. તેલુ તેને મુક્ત કરી અદ્રશ્ય થાય છે.

‘એનું આપખું ક્ષણિક છતાં મુંદર હશે,’-શ્રી મેઘાણીના આ શબ્દો કથાને અદ્વરશ: લાગુ પડે છે. કથા પ્રકૃતિનાં રમણીય તત્ત્વો કે ચિરંજીવ પ્રવાહોને સ્પર્શ કર્યા વિના ગુજરાતની વાસ્તવિક સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ ઝીંકતી આવી જાય છે. સૈને પ્રત્યક્ષત્વે કહેવામાં વંચી ન આવે.

નવલકથાનું નામ વાસ્તવિક છતાં, પ્રકોપ સુચક છે. વસુંધરાને પદપાતી કહેવી એ બીન જરૂરી છે. તેને પ્રાણીમાત્ર સંતાન સમાં વ્હાલાં છે. પણ સૃષ્ટિનું ચક્ર હંમેશા પરિવર્તન પામતી ગતિએ ચાલુ જાય છે. જે ઉચ્ચ હોય તે નીચ અને, શક્તિ હોય તે અશક્ત અને; અશક્ત શક્ત થાય, નીચ ઉચ્ચ થાય ને માનવીના મગજમાં ભરાયેલી ‘અંક’ની ભાવનાના બળે સખળ નિર્મળને હંમેશા દબાવતો જ રહે. પરીણામે કોપ એકે પ્રત્યે જરૂરી નથી. પ્રત્યેકમાં સમભાવની ખીલવણીની જરૂર છે. એક માર્ગ પ્રતે હમદર્દી દાખવવા જતાં, ખીલતી ગુચ્છતા વધારાય તે સમતોલનાનો અભાવ સુચવે છે. ગાડાખેડુઓની મુશીબત વર્ણવતાં, તેઓ કુતરાં બિલાડાને કચરી, નાંખે એ પ્રતિનાં પગલાં સામે કોપ દર્શાવે એ ગાડાખેડુઓ પ્રતિની શુદ્ધ હમદર્દી નથી; પણ કુતરાં બિલાડાને માનવી કરતાં નીચ માનતી અશુદ્ધ ભાવના છે.

આ ભાવના ધીમે ધીમે વધતી જાય છે. તે ભારતીય પ્રગતિનું આધ્યાત્મિક પતન સુચવે

છે. ખ્રિસ્તી ધર્મની તેમાં સીધી અસર છે. પ્રત્યેક યાદ રાખવું ધોરે કે માનવીનેજ પ્રભુનો પ્યારો દર્શાવતાં ખ્રિસ્તી ધર્મે ગોરીપ્રગ્લેજ પ્રભુપ્રિય ને શ્રેષ્ઠ માનતી ભાવના જન્માવી છે.

પ્રગ્નજીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગોને એકજ સગંગ કથામાં આટલી સરસ રીતે ગુંથી શકવા માટે લેખક અભિનંદનને પાત્ર છે.

‘અપરાધી’નું ક્ષેત્ર કંઈકે મર્યાદિત છે.

ખાપના કોપથી ગભરાઈ અંજી નામની એક ખેડુત કન્યા પોતાના જન્મતાં બાળકને કુવામાં નાંખે છે. પોલીસ તપાસ ચલાવી તે કન્યાને કોર્ટમાં રજુ કરે છે. કોર્ટના ન્યાયાધીશ શિવરાજસિંહ, કન્યાને ઓળખી, તેના બાળકની ઉત્પત્તિમાં પોતાનાજ યૌવનની ભૂલનું પરિણામ જુએ છે. ને તે, અધર્મથી બચવા ને તટસ્થતા સાચવવા, કેસ હાથ નીચેના ન્યાયાધીશને સોંપે છે.

શિવરાજસિંહ સરસ્વતી નામે એક વિદુષી ને અંશકારી કન્યાના પ્રેમમાં હોય છે. તે તેની સાથેનાં લગ્નની તૈયારીમાં છે. સરસ્વતી અંજીને બચાવવા તેના કેસમાં હાડી ઉતરે છે, અંજી તેને પુરુષનું નામ આપવા ત્ના કહે છે; પણ અંતે સરસ્વતી સમજી જાય છે.

શિવરાજસિંહ; હૃદયનુ તીવ્ર મન્યનના પરિણામે, અંજીને એક હમદર્દી વકીલ સાથે લગાડી મુકે છે. પણ કુપિત સરસ્વતી તો તેને ત્યજી જાય છે. શિવરાજ ગુનેહગાર તરીકે રવેન્ડાએ પોલીસને આધીન થાય છે. તેનો સસરો કબુલાત પાછી બેચવા તેને સમજાવે છે. છતાં તે મક્કમ રહે છે. તેને કેદની શિક્ષા કરવામાં આવે છે. તે પશ્ચાતાપ કરતા મુખે તે વધાવી લે છે. તેની આ સાત્ત્વિક ક્રિમતના સમાચાર સાંભળી સરસ્વતી જેલમાં તેની સેવા કરવા આવે છે, ને ત્યાં તે તેના પ્રિયતમને પરણે છે.

‘વસુંધરાનાં વ્હાલાં દવલાં’ સમાજને આખો મારવા સાથે તેનું પ્રતિબિંબ ઝીલે છે. ‘અપરાધી’ પ્રજા આગળ ધ્યેય રજુ કરે છે. પહેલીમાં હમદર્દી સાથેજ કોપ ગુંથાયો છે. બીજામાં શાંત રસ વહે છે. પહેલીમાં સમાજનું પ્રતિબિંબ ઝીલાયું છે. બીજા જેલ અને ન્યાયાલયો સાથે સ્ત્રી સંસ્થાઓનું વાતાવરણ ગુંથે છે.

સરસ્વતીનું પાત્ર સ્ત્રી-જીવનને ધ્યેયલક્ષી છતાં શિવરાજસિંહને છોડતી વખતે તેમાં સ્નેહહીનતા આવે છે; પિતાને છોડી શિવરાજ પાસે આવતાં તેમાં માર્દવતાનો ધ્રાત થાય છે. માન્યતાને ખાતર પ્રકૃતિનાં સનાતન તત્ત્વોનો ભોગ આપતાં શીખવવું, એ કોઈ પણ ંયોગોમાં ઠીક નથી. માન્યતા યુગે યુગે ફેરવાતી રહેશે. પણ સ્નેહ, અંશકાર, લગ્ન, માર્દવતાં વિગેરે ગુણો પ્રત્યેક યુગના અંશકાર સમા છે, અમુક માન્યતાને ખાતર તેને ઝેર ન આપો.

શિવરાજસિંહનું પાત્ર જેટલું વ્યવહારહીન છે તેટલુંજ સરસ્વતીના પિતા મી. પંડિતનું પાત્ર વ્યવહાર હોલોહલ છે. બંને સામસામાં પદલામાં શોભતાં છે; વૈવિધ્યતાને બંને સાચવે છે. રામભાઈ વકીલ અંજીની સાથે નાસવાની જે દિમિત દાખવે છે તેમાં જો કે માનવતા ભરી છે, છતાં એ માનવતા અનુકરણને યોગ્ય તો નથીજ. ચાણુદારનું પાત્ર ‘એડેશન’ ઈચ્છતા અધિકારીઓનું આબેહૂય માનસ દાખવે છે. છુટ્ટા ચાઉસનું પાત્ર જેટલું ગૃહનોકરોને આદર્શ સમું છે તેટલુંજ શિવરાજસિંહનું તેના પ્રતિનું વલણ અનુકરણીય છે. પબ્લીક પ્રોસીક્યુટરની શિવરાજ પ્રતિની હમદર્દી વિના નવલકથાનો ઉત્તર ભાગ કરડો બની જત.

આખી નવલકથામાં સગંગતા એક સરખી જળવાય છે.

કલાન્દષ્ટિએ ‘વસુંધરાનાં વ્હાલાં દવલાં’, કરતાં આ ઉચી કૃતિ છે.

ગુજરાતમાં માસિકો અનેક ઉગે છે, અને તરતજ આથમે છે. એ સ્થિતિમાં આ નવીન સાહસ શા માટે?—જાનો ઉત્તર અમે પ્રથમ પૃષ્ઠે આપી દીધો છે. અમારી યોજના અને 'માસિક'નું ઘડતર પણ અમે એજ પૃષ્ઠે રજુ કર્યા છે. જે આઠ સલાહકારોએ પોતાના અમૂલ્ય સમય અને શક્તિની અમને શક્ય ભેટ ધરવા કૃતજ્ઞ છે તેમનો આભાર આ સ્થળે ઉચિત ગણીએ છીએ.

x x x

તરતમાં ગુજરાતે શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યનો સારસ્વત યત્ર ઉજવવાનું નક્કી કર્યું છે. એના ઉત્પાદક શ્રીયુત્તર કનૈયાલાલ મા. મુનશી છે.

શ્રી મુનશીએ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યને વિદ્યુત સ્વરૂપે ચીનરવામાં કરી નથી રાખી. ઐતિહાસીક નવલકથામાં નવલકથાકાર તરીકે છુટ લેવાનું કદાચ તેઓ જ્ઞાનું બતાવી શકે. પણ 'Gujrat and its Literature'માં તેમણે શ્રીમદ્ વિષે ચોક્કસ વર્ષ પર જે લખ્યું છે તે તેમનો શ્રીમદ્ વિષેનો ચોક્કસ અભિપ્રાય સુચવે છે. તે લેખન પછી તેમને મત ને કર્યો હોય તો તે હર્ષનો વિષય છે. પણ જે જૈનોના કેવળ મતજ મેળવવાને ખાતર શ્રીમદ્નો પુનઃ એક નવીન પાત્ર તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તો જૈનોએ આ યત્નને અજ-માવતાં ચેતવું જરૂરી છે.

x x x

લખનૌની ધારાસભાએ બાળ જન્મપર કર નાંખવા વિચાર્યું છે. આ પ્રકારના વિચારમાં પણ પ્રજાદ્રોહ નથી એમ માનવું મુશ્કેલ છે. પ્રજાવૃદ્ધિને બેકારી કે રાષ્ટ્રના પતનનું કારણ માનવું તેમાં શાસકવર્ગે પાયેલી પીચકારીના ઝેરનો કેવળ ઉભરોજ છે. ગાંધીજીએ સંતતિ નિયમન અર્થે પ્રજાચર્ય દર્શાવ્યું; પરદેશીઓ તે માટે યાત્રિક સાધનો સૂચવે છે; ઉક્ત ધારાસભા કરેનો ડર બતાવવા માગે છે; એન્ડ્રુઝ પ્રજાને પરદેશ ધકેલવાની યોજનાઓ રચે છે, પણ ચારેનો ઉદ્દેશ તો એકજ છે: પ્રજાનો ઘટાડો. ગરીબ હિંદની આંતરશક્તિને તેના શાસકો મારે છે; તેની સંખ્યાં શક્તિને તેના હિતચિંતકો કચરે છે. સર્વે બળોને ભારતીય પ્રજાના નાશમાં પ્રવૃત્ત કરનાર શાસકવર્ગ સામ્રાજ્યવાદની દૃષ્ટિએ તો ખરેખર ધન્યવાદનેજ પાત્ર છે.

x x x

કોંગ્રેસની પ્રાન્તિક સરકારોએ દેખીતાં જે શુભ કામ કર્યાં છે તે માટે પ્રજા તેમની આભારી છે. પણ તે સરકારોએ અંગ્રેજ નીતિથી શું ઉલટું કર્યું છે તે વિચારવાને દેશનાં અમૂલ્ય મગજોએ રોકાવું જરૂરી છે. ને અંગ્રેજ નીતિ ભારતના સાર્વત્રિક લાભમાં ન જ હોય

એમ માનનારાઓના તોટાના અભાવને પીક તરીકે લેખી, તેઓ પ્રગતે જો સત્ય સમજાવે તો તે તેમના મૌન કરતાં વધારે કિંમતી નીવડશે.

x

x

x

જર્મનિ, છપ્પાલિ ને ગ્રાપાનની ત્રિપુટી, એગિસીનીયા, ચીન, રપેન, બૌમધ્ય, મેક્સીકો ને ઑસ્ટ્રિયામાં જે ઝળકતા વિજય વરી છે, તે જોનાં તેનું ભાવિ ધણું ઉજ્જવળ ભાસે છે. ખ્રિસ્તને તેમની સાથે યુદ્ધ કરતાં સહકાર વધારે લાભદાયી છે. યુદ્ધમાં ખ્રિસ્તને સટ્ટો ખેલવાનો છે. સહકારથી ત્રિપુટી, ખ્રિસ્તને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એ પાંચ રાજ્યોનું જ નગત બનશે. આમ કરવામાં ખ્રિસ્તની તેજસ્વીતા જો કે કંઈક અંશે ઘટશે, પણ તેમ ચતાં, ત્રિપુટી, આવતા પછીના નવા યુદ્ધ, પચાસેક વર્ષ લગભગ, સુધી ખ્રિસ્તપર હાથ ઉગામવાનું જોખમ નહિ વ્હોરે. આ બંને વચ્ચે ઝાલાતી ખ્રિસ્તની પરદેશનીનિ આજે પાંગળી બની છે.

x

x

x

મુંબઈ યુનીવર્સિટીએ ‘એકસ્ટનશન’ વિદ્યાર્થીઓની યોજના સંબંધી કંઈક વિચાર કર્યો; ને પછી તરતજ તે પ્રશ્ન પર પડે પડે પડ્યો. પણ એ પ્રશ્ન આજે ઘણો જ ગંભીર છે.

સમૃદ્ધિ અને સરસ્વતી માટે ભાગે એક રથજે નથી રહેતાં. સરસ્વતીનેજ પૂજતા અનેક વિદ્યાર્થીઓ, એવી તીવ કૌટુંબીક જગજો કે આર્થિક સંકટામયોમાં અટવાયા રહે છે, કે કોલેજનાં બારણાં તેમને અરુપર્યથ ચર્ચ પડે છે. આવા સરસ્વતી પૂજકો સ્વભાવથી ઐકાંતિક હોય છે. રોકાવરશીપો વિગેરેની સગવડતા તો દુન્યવી વિદ્યાર્થીઓનેજ ફાળે જાય છે. સાચા પૂજકોને તો, માટે ભાગે, ઘરનો ભાર ઉપાડી તે ઉપરાંતમાં મળતા સમયમાં ખુલ્લો બેસી પુસ્તકોને સર્વસ્વ અર્પતાં જીવનની ક્ષણો વિતાવવી પડે છે.

આ સંબંધમાં દેશીજ યુતી. ની કંઈક સગવડતા જો કે છે; પણ જેને ખુબજ આગળ વધવું છે એવાને માટે તે ઘણીજ સાંકડી ને મર્યાદિત છે. સાચા વિદ્યાર્થીઓને માટે કોલેજનો અભ્યાસક્રમ એ નિરર્થક જોવાળ છે તેઓ તો કોલેજના M. A. ના કેસમાં હોય તે કરતાં પણ અનેકગણાં વાંચન અને અભ્યાસ થોડાંક વર્ષોમાં રાત્રિઓની સોડમાં કરી લે છે. યુનીવર્સિટીને આવાઓની પરવા નથી. તે તો કેવળ તેના બારણામાં અમુક દલાક ગાળી ઉપાધિઓ મેળવનારાઓને સાંસારિક ને આર્થિક વિજય અર્થે આડકતરી સહાય કરવામાં પોતાનું શ્રેય સમજે છે.

સાચા અને ઉડા અભ્યાસીઓને અપનાવવાની નીતિને આપણી યુનીવર્સિટીઓ અનુસરે એ આજની વધુમાં વધુ તીવ જરૂરીઆત છે.

x

x

x

વીતતા દિવસોમાં અનેક વિખૂતિઓ સંસારપરથી અદ્રશ્ય થઈ. તે સંબંધમાં કંઈ પણ ઉચ્ચાર કરતાં, તેની દુઃખદ મૂક નોંધને કેવળ અમે અહીં વધુ ઉચિત માનીએ છીએ: વિજ્ઞાનવીરોમાં : માર્કોની, જર્મનીશ બોઝ ને લોર્ડ રથરફર્ડ, રાજધુરંધરોમાં : રામ્સે મેક્ડોનલ્ડ, પ્રભાશંકર પટ્ટણી ને ભુપેન્દ્રસિંહ. સાહિત્ય શિરોમણીઓમાં : છોટાલાલ ભટ્ટ, કવિ વિહારી, કૌશલાલા વગીશ, ચન્દ્રશંકર પડ્યા, નારાયણ વિસનજી ઠક્કર, કેસવલાલ હ. ધ્રુવ, ને ગાલાભાઈ ઠંઠરાસરી.

તા. ૨૪-૩-૩૮: ધિટનના વડા પ્રધાન ચેમ્બરલેને, આમની સલામાં, ધિટનની પરદેશનીતિ પર ભાષણ કરતાં, જર્મનિના હુમલા સામે ઝેકાસ્લેવેકીયાનું સશસ્ત્ર રક્ષણ કરવાની ફાન્સની નીતિને અનુસરવાની કે રશીયાએ નહોતરેલી ફેસીસ્ટ વિરોધી પરિમિત લગતા આમન્ત્રણને સ્વીકારવા અનીચ્છા દર્શાવી.

તા. ૨૫-૩-૩૮: ગાંધીજીએ બેરબોઈ ખાતે ભાષણ કરતાં અહિંસાને નબળાઈનું સાધન બનાવવા કરતાં તેનો ત્યાગ વધારે ઉજ્જવળ દર્શાવ્યો.

મુંબઈ ધારાસભામાં, રસભરી ચર્ચાના અન્તે, ચાલુ વર્ષનું ચંદાન પત્રકમાં સરકારની ઇચ્છા પ્રમાણે, વિવિધ પ્રકારની ગ્રાન્ટો આપવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો.

મદ્રાસની ધારાસભાના મહાસભાપક્ષના મોવડી તરીકે થી. રાજગોપાલાચારીય પુનઃ ચુટાયા. મેક્સીકોએ તેલના કુવાના ઇન્કરાઓને પાછા ખેંચવાનો નિર્ણય કરવાના પરીણામે બ્રિટિશ અને અમેરીકન વ્યાપારીઓને ભારે નુકશાન બોગવનું પડે તેમ છે. ધિટને મેક્સીકન સરકારને તે સંબંધી વિરોધ-ચાદી પાડવી છે. અમેરીકાએ મેક્સીકોને ફેસીસ્ટ બનતું અટકાવવા તેનાં આ પગલાંને ચલાવી લેવા ધાર્યું છે પણ સાથે જ તેણે યોગ્ય અસર ઉપજાવવા મેક્સીકન ચાંદીની ખરીદી અટકાવી છે.

તા. ૨૬-૩-૩૮: નાઝી પક્ષને ઉચ્ચાવી નાંખવાનું કાવતું કરવા માટે ૪૬ સ્ત્રી-પુરૂષોની બર્લિનમાં ધરપકડ કરવામાં આવી.

જનરલ ગોર્ગે વિએનાની પુનર્વિટનને લગતો કાર્યક્રમ ગાહેર કર્યો.

હીટલરે, જર્મનિની ભૂત અને વર્તમાન પરિસ્થિતિ પર, કોએનીન્સગર્ગમાં ભાષણ આપ્યું. ફાન્સની પાક્ષિએન્ટે હવાઇ હુલ્લાથી ફાન્સનું રક્ષણ કરવા ૨૭૦૦૦૦૦ પાઉન્ડની ગ્રાન્ટને મંજૂરી આપી.

તા. ૨૭-૩-૩૮: ના. વાઈસરોયે ક્ષય નિવારણ ફંડમાં મદદ માટે રેડીઓ પર ભાષણ કર્યું.

ના. મુનશીના પ્રમુખપદે, સાહિત્ય એસદમાં, સર્વ સામાન્ય લિપિને લગતી વિચારણા ચર્ચ.

તા. ૨૮-૩-૩૮: નાનકીંગમાં જાપાનીઓ તરફથી ચીનની નવી સરકાર સ્થાપવામાં આવી.

જનરલ ફાન્કેએ એબડો નદી પરના મેક્સીનેન્ઝા શહેરને કબજે લીધો.

પુકાવ રેલ્વે પર ચીનાઓએ લીચીંગ અને સીનીંગ કબજે કર્યા.

તા. ૨૯-૩-૩૮: બેવરલોને ફાન્સીના કાર્યક્રમમાં સોવીયેટ ૧૯ નો વધારો કર્યો.

આસામના મહાન સાહિત્યકાર લક્ષ્મીનાથ બોઝ બેરૂઆ અવસાન પામ્યા.

તા. ૩૦-૩-૩૮: મુસોલિનીએ રોમમાં ભાષણ કરતાં શસ્ત્ર અને વસ્તી બંનેમાં વધારાની જરૂર જણાવી. ઇટાલિની વસ્તી ચાર કરોડ આળીશ લાખની છે તેને દસ વર્ષમાં પાંચ કરોડ પહોંચાડવાની તેણે ભાવના દર્શાવી.

તા. ૩૧-૩-૩૮: ઇટાલિયન સેનેટ સમક્ષ મુસોલિનીએ પ્રગટે ત્રીજા મહાન યુદ્ધમાં હારવાની યોજનાનો નિર્દેશ કર્યોના બીનસત્તાવાર સમાચાર ફેલાયા.

મિસરની ધારાસભાને લગતી સુટણીમાં મારામારીએ પ્રવેશ કર્યો.

માણસાની ઉઝ ખનતી લડતને જવાહીરે હમદર્દીનો અંદેશ પાડ્યો.

તા. ૧-૪-૩૮: દલકતામાં મહાસભાની કારોબારોની બેઠક મળી.

મંચુકા પ્રાન્તમાં મહાનિષેધની શરૂઆત થઈ.

દિલ્લીમાં રાજસભાની બેઠકની શરૂઆત થઈ.

તા. ૨-૪-૩૮: મુંબઈની ધારાસભામાંના લીગ પક્ષે સભા પ્રહમાંથી 'વોક આઉટ' કર્યો.

તા. ૫-૪-૩૮ મુંબઈની ધારાસભાએ કર્ણાટકને અલગ પ્રાન્ત બનાવવાની ગવર્નરને

લેખામણ કરાવ કરાવ કર્યો

તા. ૬-૪-૩૮: મુંબઈની ધારાસભાએ ના. મુનશીની લેખામણથી, ૧૯૩૨ નો સ્પેશીયલ

ઈમર્જન્સી પાવર રદ કર્યો.

અમદાવાદમાં શેરબજારનો મામલો વધુ ઉઝ ખન્યો પક્ષ વિરોધના કારણે બજારનાં તાળાં તુટ્યાં.

તા. ૭-૪-૩૮: ના. વાઈસ્રોયે મધ્યસ્થ ધારાસભાની મુદત એક વર્ષ માટે લંબાવી.

હિંદુસ્તાનમાં ઠેર ઠેર જલિયાંવાળા દિનની ઉજવણી થઈ.

કેદીઓને લગતા પ્રશ્ન માટે ગાંધીજીએ બગાળના ગવર્નર લૉર્ડ બેઓર્નની મુલાકાત લીધી.

તા. ૮-૪-૩૮: ગાંધીજીએ દલકતાની પ્રેસીડેન્સી જેલમાં, રાજદ્વારી કેદીઓની મુલાકાત લીધી.

ખીહટ્ટા રેલ્વે અકસ્માત સળધમાં થોમસન રિપોર્ટ પ્રગટ થયો. તેમાં અકસ્માતની જવાબદારી રેલ્વેને શીર નાંખવામાં આવી.

ચિટનના વડાપ્રધાન ચેમ્બર લેને, આમની સભામાં, પરદેશનીતિ પર લાપણ કરતાં શસ્ત્ર-સજ્જતા અને ઈટાલિ સાથેની મિત્રતા પર ભાર મુક્યો.

તા. ૧૦-૪-૩૮: ઑરિસ્સાના જર્મનિ સાથેના બેઝાણ મંબધમાં બને દેશના પ્રજામતની ગણતરી થઈ.

તા. ૧૧-૪-૩૮: મૈસુરમાં સ્થાનિક કાંગ્રેસ આગેવાનો પકડાયા.

લવીંગ્તોની પીપળહિંદારને લગતી નીતિને સફળ બનાવવા નવનવી વિચારણાઓને સુધરીત ટેકો મળતો જાય છે.

તા. ૧૨-૪-૩૮: ખીહટ્ટા રેલ્વે હોનારતનો ભોગ બનેલાઓને ઘટીત બદલો અને એ પ્રકારનાં અંજનો હવે મર્યાદિત રીતે વાપરવાની કપનીને લેખામણ કરાવાનું સરકારે જાહેર કર્યું.

મુંબઈમાં ઉજવાયેલ મહાવીર જ્યન્તિમાં નામાંકિત વ્યક્તિઓએ પોત પોતાની દૃષ્ટિએ શ્રીમાન્ મહાવીરના જીવન રહસ્ય પર વિવેચન કર્યું.

તા. ૧૩-૪-૩૮: લાવતગરમાં વિજળીના દર સામેની ખુબેશ ઉઝ સ્વરૂપ પકડતી જાય છે.

તા. ૧૪-૪-૩૮: પ્રે. રૂઝવેલ્ટ - અમેરીકાના ઉદ્ધાર માટે ત્રણ અખજ ડોલરના ખર્ચનો નવો કર્થિકમ રજુ કર્યો.

શાન્તિ નિકેતનમાં કવિવર ટાગોરનો જન્મદિન ઉજવાયો.

તા. ૧૫-૪-૩૮: ગાંધીજીએ વાઈસરોયની મુલાકાત લીધી

હરદ્વારના મેળામાં લવકર આગ પ્રકટી નીકળી.

ગ્રાહકોને:-

‘સુવાસ’ દર મહિને પાંચમી તારીખ સુધીમાં નિયમિત રીતે પ્રગટ થતું રહેશે.

‘સુવાસ’ના જીવનનો, તે જે સેવાઓ બિડાવે તેની હયાતિનો, આધાર આપના સહકાર પર અવલંબે છે એ આપ કાંઈ પણ અંચોગોમાં નહિ જ દિસશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

ત્રણ રૂપિયાના બદલામાં તે આપને ત્યાં, દર મહિને, જીવન સુધી અંધારે એવી મીઠાશ, અંતરને ઉત્તરિએ પ્રેરતી સૌરભ, સાહિત્ય અને કલાનો રસયાળ, ને સ્વ અને પર પ્રગ્ન ને દેશનાં સાચાં પ્રતિબિંબો લાવશે.

* * *

વાચકોને:-

‘સુવાસ’ જેટલું સુવાસ કાર્યાલયનું છે તેથી જે વધુ તો તે તેના ગ્રાહકોનું, લેખકોનું, ચિત્રકારોનું, હિતચ્છુઓનું ને વાચકોનું છે. તેને શ્રેષ્ઠ બનાવવાની અમારી ભાવના છે. છતાં તેમાં કંઈ ક્ષતિ લાગે તો તે માટે દરજુજર ચાલીએ છીએ.

‘સુવાસ’ માટે મોકલાતી સૂચનાઓને અમે ભાવથી વધાવીશું.

વાચકોની પૃછપરછ અને સૂચનાઓ કે પ્રશ્નોના જવાબ પત્રો દ્વારા આપવા કરતાં તેને અવશ્યિત કરી ‘માસિક’માં ઘટીત રીતે પ્રગટ કરવા અમે અવકાશ રાખ્યો છે. વાંચકો તેનો લાભ લે એ હિતચ્છુ છે.

પ્રગ્નજીવનને જરૂરી એવાં ચર્ચાપત્રો કે પ્રગ્નવાણીને અમે આવકારીશું.

લેખકોને:-

પ્રગટ થતા પ્રત્યેક લેખના પુરસ્કાર પેટે અમે પાના દીઠ, લેખની યોગ્યતા પ્રમાણે રૂ. બાપી ૧ સુધી આપીશું. ગંભવિત છે કે કેટલાક લેખકો પુરસ્કારને સ્વીકારવાની ઇચ્છારહિત પણ હોય. પરિણામે વ્યવસ્થા સાચવવાને ખાતર, પુરસ્કાર સ્વીકારવાની ઇચ્છા સેવના લેખકો, લેખના દાસિયામાં, 'પુરસ્કાર' શબ્દ લખી મોકલે એ જરૂરી છે.

જો આંકમાં લેખ પ્રગટ થાય તે આંકની નકલ સાથે પ્રગટ થયેલ લેખની પાંચ નકલો અમે મોકલાવીશું. પણ લેખકો અને માસિકનો સંબંધ અમે નમયતાભર્યો ઇચ્છીએ છીએ. એટલે લેખકો તેમને મળતા પુરસ્કારમાંથી માસિકનું આદકપદ ચાલુ રાખતા જ રહે એ અમે વધુ જરૂરી માનીએ છીએ.

પ્રગટ ન થઈ શકે એવા લેખોની વ્યવસ્થા માટે ગુજરાતના પ્રત્યેક પત્રકારો મુશ્કેલી જ અનુભવે છે. અમે તેને માટે આ રીતે પ્રયત્ન કર્યો છે :

અપ્રગટ લેખોના અમે બે વિભાગ પાડીશું. એક, શ્રમ, અભ્યાસ, ને હિતસાહૃપૂર્વક લખાયેલા પણ તેમાંની કઈક તુટી કે અન્ય કારણે અમે ન સ્વીકારી શકીએ તેવા. બીજા, માસિકો પર લેખો મોકલી આપવાની થઈ પડેલી ફેશનને અનુરૂપ હોય તેવા. પ્રથમ પ્રકારના લેખો અમે અમારે ખર્ચ પાછા મોકલાવીશું. બીજા પ્રકારના લેખોની યાદો અમે 'માસિક'માં પ્રગટ કરતા રહીશું; અને લેખકો જો તે યોગ્ય મુદ્દામાં ટપાલખર્ચ મોકલી પાછા નાદિ મંગાવી લે તો ના જુદકે અમે તેને રૂ. કરીશું.

પાછા મોકલાતા લેખો તેના લેખકને નિઃસાહી ન કરે તે માટે અમે તેની સાથે જ તેમ કરવાનાં કારણ પણ દર્શાવતા રહીશું અને લેખકો જો એ કારણ પ્રમાણે લેખને પુનર્જીવન આપશે તો અમે તેને જરૂર સત્કારીશું.

લેખો અમે આ પ્રકારના વધુ પસંદ કરીએ છીએ :

ગમે તે વિષયને સગતા પણ નક્કરપર્શી, હુંકા ને ભાષાશુદ્ધિ ને કલાપૂર્વક આલેખાયેલા.

ને તેજ સણે તે સુવર્ણરથમાં બેસી મુનિવરની સમીપ ચાલ્યો.

દીપેન્દ્રસખી આવે છે, ચોપડા નવા લખાય છે, ને પ્રથમ પૃષ્ઠે શબ્દો પડે છે:

‘ધના-શાલિભદ્રની રિદ્ધિ હોજી.’

પણ એ ધનનો ને શાલિભદ્ર કાણ અને કેવા હતા, તે કયા યુગમાં થયા, તેમનો વૈશવ કયા પ્રકારનો હતો, તેમની રિદ્ધિ કેટલી વિપુલ હતી, તેમનાં માનસ કેવાં હ્રમ્ય ને નિર્ભજ હતાં તે પ્રત્યેક હિરીએ જાણવું જરૂરી છે.

તે જાણવાને, અને તે જાણતા હોય તેમને શબ્દસર્જ તે રમણીય પ્રતિમા પૂજવાને, આ અંકની વાર્તા, ‘લક્ષ્મીના લાડકા’, વાંચવાની જલામણ કરીએ છીએ.

શાલિભદ્ર આ અંકમાં છે; ધનનો આવતા અંકે પ્રગટશે.

હવેનું ચિત્ર તે વાર્તાને જગવું છે.

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૧ હું]

વિ. સં. ૧૯૮૪ : ૯૭૪

[અંક ૨

પુરુષ અને પ્રકૃતિ

૪

પ્રકૃતિ દેવીના રમણીય ભુવનને બિલોરી આંગણે મારી સ્વપ્રધેશી આંખો જી ચોંટી.
દાર પર મેં વામ્યું:

“સૃષ્ટિને કાં તો અનાદિ માન, કાં તો ઉત્પત્તિના કારણ વિષે અપ્રત્યક્ષ માન.”

મેં મસ્તક નમાવ્યું. દાર ખુટ્યાં થયાં. ધ્રુવતા ચરણને રત્નજડી ભૂમિએ ફેરવતાં હું
ભુવનમાં પ્રવેશ્યો.

સર્જન, રિધિતિ અને વિનાશના ત્રિચક્રી રથના શિખરે પ્રકૃતિદેવી નાચતાં હતાં. તેમની
કાયા કમનીય હતી. નંદનવને શોભતા સ્વર્ગની, કામદેવને વીંઝતી રતિની, સૃષ્ટિના પ્રાકૃતિક
આભૂષણોની-કલ્પનાને પણ વિસરાવે એવી અવસ્થા મોહકતાએ તેમનાં અંગ ઉભરાતાં. પ્રત્યેક
અંગમાંથી રસ તેજના નવનવીન કુવારા છૂટતા. રથચક્ર પર તેનાં પ્રતિબિંબ પથરાતાં.

દેવીનાં અસંખ્ય અંતાન તે ચક્રોની આસપાસ ધ્રુમતાં હતાં; સ્વ અંતરની પ્રેરણા પ્રમાણે
તેઓ ચક્રોને ચૂમતાં હતાં. અંતરોને શૂંચતી દોરી પ્રકૃતિદેવી ખુલાવતાં.

નિર્મળ જળે ભર્યા પાત્ર સમાં તે અંતરો હતાં; દોરીનું પ્રતિબિંબ ઝીલી તે સ્વરૂપ

પામતાં. સર્જનના ચક્રને તેમની સેવાની જરૂર પડતી: ને દોરીમાંથી રનેહ, વિગતીય સંયોગની ભૂખ ને અંતતિની લાલસા નીતરતાં; રિચતિના ચક્રને તેમના સહકારની જરૂર પડતી: ને. તેજ દોરીમાંથી જીવનની ભૂખ, મહત્વાકાંક્ષા ને લોભ ટપકતાં; વિનાશના ચક્રને તેમની જરૂર પડતી: ને દોરી પૂર છર્પા, દ્વેષ, દર્દ ને જીવનનો થાક ચમકતાં. ચૂસાયેલ અંતાનને તાજગી અર્પવા દોરી પુનઃ સર્જનનાં રમકડાં નચવતી. ને ત્રણે ચક્ર એમ ગૃતિમાન રહેતાં; પ્રકૃતિદેવીનું નૃત્ય અરખલિત વહેતું.

“માત, આ શું?” અશ્રુભીની આંખે મેં પુછ્યું.

દેવી હસીને બોલ્યાં, “સનાતન આનંદ.”

“આનંદ!” ઘેને ટળવળતાં તેમનાં અગણિત અંતાન-પુરુષો, પ્રાણીઓ-પ્રતિ આંગળી ચીંધી હું કમકમ્યો.

“હા, આનંદ.” એજ મધુર સ્મિતને પુનઃ વર્ણવતાં દેવીએ કહ્યું, “મારો રથ અમર છે. ત્રણે ચક્રની ગતિ સનાતન છે. તેને કાયમ રાખવા આ ક્રમ ને પ્રતિગિય જરૂરી છે. પણ પ્રત્યેક પ્રતિગિયમાં હું ક્ષણિકતા પુરૂં છું; તેમાં વૈવિધ્યતા ઉમેરી હું નવીનતાનો વ્યાપક આનંદ પ્રગટાવું છું. કેવળ પ્રતિગિય છતાં હું તેમને દૃષ્ટિ વિભ્રમે ઘેરી સ્વતંત્રી મોજ માણવા દઉં છું. કેવળ આભાસ છતાં હું તેમને રસજંપતાએ માધુર્ય બહું છું.”

“પણ દૃષ્ટિ વિભ્રમ એ પણ પ્રતિગિય જ છે ને?”

“હા,” વાતસલ્ય વેરતાં માતા બોલ્યાં, “પણ અગણિત આંદાએ, અતીવ કસાયે, તે ઝાંખું બને છે. પાત્રની પ્રતિગિય વાહકતા ઘટે છે. ક્રમે તે નિર્મૂળ બને છે. ને પાત્ર ચક્રસેવામાંથી મુક્ત થાય છે.

“ને પછી?” મારાથી સહસા પુછાયું.

“પછી સનાતન નિર્મળ આનંદ.” માતાના મુખ પર અસૌકિક દિવ્યતા પ્રગટી.

હું અંમળ્યો. પણ માફ અંતર હાથ ન રહ્યું. ઉભરાતી વ્યથાએ મેં પુછ્યું, “પણ આ અમરતા, ગતિ: તે સર્વની જરૂર શી છે?”

“ભાઈ,” એજ મધુર, છતાં આછી વ્યથાએ સ્પર્શ્ય સ્મિત વેરતાં માતા બોલ્યાં, “એને અપ્રત્યક્ષ કણ્ઠ્યા પછી તો તું અહીં પ્રવેશ્યો છે.”

મેં બહાર પગલાં માંડ્યાં. અંતર તે કણે પોકારી ઉઠ્યું:

“હવે એ શરતે અહીં નહિ પ્રવેશું.”

ને દેવીના અરખલિત નૃત્યનો અણકાર સંભળાયો.

જીવન સન્ધ્યા

[હરિષ્ઠી વ્રત]

રસપુટ ભરી પી પી હૈયાં સનાતન તાજગી-
ભરી કુમળી ને સન્ધ્યા ખીલી ન ધન્ય શું જિન્દગી ?
બહુ સમયથી હૈયે જેની હતી કુંળી વાંછના,
સુભગ સરલા સન્ધ્યા તે ને ભૂલી નિજ યાતના. ૧

ગગનપટનાં સૌન્દર્યોનો ધડી ન ભોક્તા બને ?
ધુમસપટમાં વીંટાયેલું ન વિશ્વ ગમે તને ?
પરમ ગહના શાન્તિ-શાન્તિ-છવાઈ રહી જગે,
દરદ દિલનાં ભૂલી જા, ને કિલોલી રહું ખગે. ૨

જનહૃદયમાં કલાન્તિ-કલાન્તિ-અરે શીદ તો પછી ?
મિજલસ મંહી નિઃશ્વાસો શા-નિગાહ શું તીરછી ?
ગત જીવનનાં વર્ષો ચેલાં ઢળી કલિ શાં પડ્યાં ?
સ્મિતલહરીનાં જાન્હાં અચુ-છળી ઉછળી દડ્યાં ? ૩

વિષમ વનના વાયુ-ફૂંકે ડૂબે નલ ભાણુજે,
તિમિર પડે આયુ એવું-પ્રભુનું નિર્માણુ ને !

અમારી પિછાન

જીવનિયાં છે ન્યારાં :

અમારાં જીવનિયાં છે ન્યારાં :

જગથી જુદી જાત અમારી, જગથી જુદી વાત;
રહેણી કરણી રંગબરેલી, ચિત્ત એતનિયાંની ભાત.

અમારાં૦

અમને પ્યારી મસ્તી અમારી, ગાતાં ગીત અનસ્ત;
નરનારી સહુ કોઈ જાગે, જાગે વિશ્વ સમસ્ત.

અમારાં૦

સૂરજકિરણની રોશની હૈયે, ઝગમગ કેવી જવલ્લન્ત;
અંતરનું જગ રેલવિયે સૌ, ઉજ્જવળ તેજ અનન્ત.

અમારાં૦

દિવસ ઊગે કે રજની આવે, લાવે તેજ તિમિર;
અભંગ આશા ને અલિલાષા, ના ઉર શોક લગીર.

અમારાં૦

હસતાં હૈયાં હાસ અને હું, હસાવતાં જગ લોક;
કરુણા ટાળે માનવ ઉરની, અંતર એવાં ઠોક.

અમારાં૦

મૂળજીભાઈ પી. શાહ

હિંદમાં ઈસ્લામનાં પ્રથમ પગલાં*

અનુવાદક : રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, એમ. એ.

(હવે) આપણે વિન્ધ્યાની ઉત્તરે આવેલા હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ તરફ વળવું પડશે. એ ઇતિહાસ અત્યાર આગમ્ય આપણે રાજ્ય હર્ષની કારકિર્દી સુધીનો તો જોયો. સને ૬૪૮ની સાલના સુમારમાં હર્ષનું મૃત્યુ થયું, અને તેના મૃત્યુ સાથે તેણે સ્થાપન કરેલા રાજવંશ અને રાજ્યનો અંત આવ્યો. વળી તેના મૃત્યુથી ઉત્તર હિંદના રાજકીય પ્રશ્નોમાં ચીનને ભાગ લેવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો. મહારાજા કનિષ્કના સમયથી બૌદ્ધ ધર્મના ચીનમાં થએલા પ્રચારને કારણે પૂર્વ તરફના દૂરના પ્રદેશો સાથે હિંદુસ્તાન ગાઢ સંબંધમાં આવ્યો જતું હતું; અને દરિયાનો માર્ગ ટુંકો, સરળ, સલામત અને વ્યાપારને ઉપયોગી હોવાથી ચીન સાથે દરિયા માર્ગનો સંબંધ વધારે જળવાયો. ઈ. સ. ૫૨૬માં તો બૌદ્ધ ધર્મ શાસન અર્થે હિંદુસ્તાન કરતાં દક્ષિણ ચીનને વધારે મહત્વ મળ્યું; કારણ બુદ્ધસંધના મુખ્ય ધર્મગુરુ અને ભગવાન બુદ્ધના અઢાવીસમા ધર્મ વંશજ તરીકે સ્વીકારાયલા બોધીધર્મે પોતાના મંદિરે હિંદમાંથી બદલી ચીનના કેન્ટન શહેરમાં રથાપ્યો. આ ગુરુથાનમાં થએલો ફેરફાર શક લોકોના હુમલાને આભારી હતો કે હિંદનાં રજવાડાંઓમાં બુદ્ધધર્મની અસર ધસાતી હોવાના કારણે હતો, તે અત્યારે કહી શકાય નહિ. એટલું તો ખરું જ કે નાનકીંગના સત્તાધીશોએ બોધી ધર્મને ભારે આવકાર આપ્યો. ધર્મપીઠ ચીનમાં ખસેડી એટલે ધર્મગુરુઓની મુખ્ય ગાદી ચીનમાં આવી, અને તેને પરિણામે હિંદુસ્તાનમાંથી અનેક બૌદ્ધધર્મી સાધુઓ અને ગૃહસ્થોએ ચીન વગેરે પૂર્વ તરફના દેશોમાં મુસાફરી અને વસવાટ કરવા માંડ્યાં.

સાતમી સદીમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ ચીન બેમાં થઈ ગયાં અને ચાન્ગ નામના રાજવંશની સત્તા નીચે ચીનમાં એક જળરજસ્ત મહારાજ્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. એ રાજ્ય અમલ દરમિયાન જનતાએ આવેલો જુએન-સંગ કોઈ પણ પ્રકારની રાજદ્વારી વિધિ લાવ્યો નહોતો, છતાં બૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજાવવાની તેની અપૂર્વ કળાએ રાજ્ય હર્ષને મુગ્ધ બનાવ્યો, અને તેને અંગે આ ચીની મુસાફરના આશ્રયદાતા ચીનના શહેનશાહ સાથે મૈત્રી બાંધવાની દુર્વેને ઈચ્છા થઈ. સને ૬૪૧માં મહારાજા હર્ષે ચીનના શાહ તાર્ધસન્ગના દરબારમાં એક પ્લાલાણની આગેવાની નીચે એલચી મંડળ મોકલ્યું, અને જુએન-સંગ હિંદ છોડવાની તૈયારી કરતો હતો તે દરમિયાન તે ચીનથી મૈત્રીનો સ્વીકાર પામી પાછું વળ્યું. ચીનના બાદશાહે પ્રત્યુત્તરરૂપે સને ૬૪૬માં પોતાનું એલચી મંડળ હર્ષ પાસે મોકલ્યું. જુએન-સંગ બુદ્ધ ધર્મના કિંમતી સંપત્તિ સહ સહીસલામતીથી ચીન આવી પહોંચ્યો હતો, તે જાહેર કરવાને પ્લાને પણ આ મંડળ મોકલ્યું હોય; પરંતુ તે મંડળ હિંદુસ્તાન પહોંચ્યું તે પહેલાં રાજ્ય હર્ષ મૃત્યુ પામ્યો હતો.

* સાતમી સદીથી અગિયારમી સદીનું ઉત્તર હિંદ : હોવેલ ફ્રાંસ 'આર્ય સત્તાનો ઇતિહાસ'માંથી

રાજ્ય હર્પ અને તેના કુટુંબે યૌદ્ધસંધને ખતાવેલી અતિશય કૃપાને લીધે તેના મંત્રી-મંડળમાંથી જ તેને માથે દુશ્મનો ઉભા થયા. અર્જુન અથવા અરજુસ નામના એક મંત્રીએ હર્પના વંશનો રાજગાદીનો હક્ક નષ્ટ કરાવ્યો અને પોતે રાજગાદી ઉપર બેઠા. વિન્સેન્ટ સ્મિથ અને બીજા ઇતિહાસ નેતાઓએ આ પ્રસંગ ઉપરથી અરજુસને ગાદી ખૂંચવી લેનાર તરીકે ગણ્યો છે. પરંતુ આર્થ જ્ઞાતિના ઇતિહાસના હિંદા અભ્યાસીઓ અરજુસના આ કૃત્યને રાજ્ય છીનવી લેવાના પ્રકાર તરીકે ગણતાં આંચકા ખાશે. આર્થ કાયદા પ્રમાણે રાજ્યકર્તાના કુટુંબમાં જ રાજ્યનો વારસો અવિચ્છિન્નપણે જાય એવું બંધન નથી. આર્થ જ્ઞાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે રાજ્યસભાની સંમતિ રાજ્યગાદી ઉપર કાઢીને પણ બેસવા માટે જરૂરની ગણાતી. એ વાત ખરી છે કે રાજ્યસભાની આવી સંમતિ મોટે ભાગે નામની જ હતી, કારણ રાજ્યને પોતાના મંત્રી પસંદ કરવાની તેમજ તેમને રજા આપવાની સત્તા હતી. અને રાજ્ય મોટે ભાગે પોતાના જીવતાં જ આ મંત્રીઓ અને રાજ્યસભા પોતાની મરજીને વશ રહે એવી તજવીજ કરી શકતો; પરંતુ આપણે કેટલાક પ્રસંગો નોંધ્યા છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજ્યના હિત ખાતર કોઈ રાજ્યના મૃત્યુ પછી ચાલતા વંશને બદલી બીજા જ લાયક વંશમાં ગાદી સોંપવાનો પોતાનો પેઢીધર ચાલતો નામનો હક્ક રાજ્યસભા કોઈ કોઈ વખત ખરેખર વાપરતી. આ ઉપરથી યૌદ્ધ લેખકો અરજુસને કુદરતી રીતે ગાદી ખૂંટવી લેનાર તરીકે ગણે, તથાપિ મહારાજા હર્પના મંત્રી મંડળે તેને પસંદ કરી રાજ્ય નીચે એટલે હર્પનો ખરેખર વારસ આપ્યોતિ મુજબ અરજુસને જ ગણવો જોઈએ.

કનોજમાં હર્પનો તથા બાળી નાખ્યાનો બનાવ નોંધાયો છે; એને જો અકસ્માત તરીકે ન ગણવામાં આવે તો તે એટલું દર્શાવી આપે છે કે હર્પની પોતાની જ જીંદગીમાં તેના યૌદ્ધ-ધર્મ તરફના પક્ષપાત તરફ નાપસંદગી ખતાવવાની કેટલાક લોકોએ હિંમત કરી હતી. હર્પનો મહા બલવાન માંડલીક કુમાર ધાર્મિક સમજાવમાં હર્પ સાથે સંમત નહોતો. સાતમી સદીમાં યૌદ્ધધર્મ ચીન દેશમાં સંપૂર્ણ કળાએ વિકાસ પામ્યો હતો, પરંતુ તેજ સમયે ઉત્તર તેમજ દક્ષિણ હિંદમાં યૌદ્ધધર્મ મોટા ભાગે લોકધર્મ તરીકે પોતાની સત્તા ખોઈ બેઠો હતો. એથી બ્રાહ્મણ ધર્મ પોતાની ગણેલી રાજકીય સત્તા ફરી જમાવવા માટે હર્પના મૃત્યુનો લાભ લે એ સ્વાભાવિક જ ગણાય. હર્પના કુટુંબને રાજ્યગાદીમાંથી ખાતલ રાખવાના પરિણામે કેટલી ગેરબ્યવસ્થા ઉત્પન્ન થઈ તેનો વીગતવાર અહેવાલ મળતો નથી. રાજ્યસભાના ત્રણ હક્કમથી હર્પના કુટુંબીઓ અને પક્ષવાળા શાંત પડી બેસી રહ્યા હશે એમ માની શકાય નહિ. વળી સખત અનાવૃષ્ટિને લીધે પડેલા દુષ્કાળથી તે સમયની અશાંતિ વધી પડી હોવી જોઈએ પરંતુ અરજુસની પાસે લશ્કરની સત્તા હતી એટલે તેણે ચીનથી આવેલા એલચી-ઓનું અપમાન થયા છઈ તેમનાં તરફ ખરાબ વર્તન ચલાવવા દીધું ન હોત તો એજ લશ્કરથી તે બધી મુશ્કેલીઓ દૂર કરી શક્યો હોત. આ એલચીઓના રક્ષકોની કતલ કરવામાં આવી, પરંતુ વાન્ગ-હ્યુન-સે નામનો એલચીમંડળનો પ્રમુખ પોતાના મદદનીશ સાથે નેપાળમાં ન્હાસી છૂટ્યો. નેપાળ આ વખતે ટીબેટના રાજ્યને તાબે હતું.

નેપાળમાં તેમને મૈત્રી ભર્યું રક્ષણ મળ્યું, અને ઉપરાંત પોતાના અપમાનનો બદલો લેવા માટે સૈન્ય પણ મળ્યું. સ્ત્રોતસાન-અમ્પો નામનો ટીબેટનો રાજા હર્પ જોવા ઉત્સાહી યૌદ્ધ નહોતો, પરંતુ ચીનના શહેનશાહનો તે વક્ષદાર મિત્ર હતો, કારણ વેન-એન્ગ નામની સ્ત્રીના રાજાની કુવરીને તે પરણ્યો હતો. નેપાળના રાજાએ વાન્ગહ્યુન-સેને સાત હજાર

માણસોનું લશ્કર આપ્યું હતું તે ઉપરાંત ટીબેટના રાજાએ તેને એક હજાર માણસોનું લશ્કર આપ્યું. એ સૈન્યની સહાયથી વાન્ગ-લુન-સે આખા મગધદેશ ઉપર ફરી વળ્યો, અને પોતાના અપમાનનો ભયંકર બદલો લીધો. ઉત્તર પ્રાન્તનું મુખ્ય શહેર થોડા સમયમાં એક ખૂનખાર ઘેરાને અંતે તેણે તાબે કર્યું, અને કિલ્લા અંદરના ત્રણ હજાર સૈનિકોને તેણે શિક્ષા તરીકે ગરદન માર્યો. ત્યાર પછીનાં યુદ્ધોમાં અરણ્યસનું સૈન્ય પરાજય પામી વીખરાઈ ગયું, અને અરણ્યસ જતે પોતાના સમગ્ર કુટુંબ સાથે વાન્ગ-લુન-સેનો કેદી બન્યો. હર્ષના કુમાર નામના મિત્રે આ ચીની સેનાપતિને લશ્કરી સરંજામ અને દોર ઢાંકની સહાય આપવાનું વારંવાર ધાર્યું; અને હર્ષેનો રાજસત્તા પડી ભાગવાનો તેણે લાભ લઈ આસામ અને પૂર્વ ગંગાળમાં પોતાની રવતંત્રતા જાહેર કરી. વાન્ગ-લુન-સેની વિજય પૂર્ણ સવારી પુરી થતાં તે દુર્ભાગી અરણ્યસને સાથે લઈ ચીન ગયો, અને પોતાની વિખિતો આવો દુઃખ ભર્યો છેડા આવ્યો તે તેણે ચીનના શહેનશાહને જાહેર કર્યું. ઈ. સ. ૬૫૭માં વાન્ગ-લુન-સે ફરી હિંદુસ્તાન આવ્યો; પરંતુ આ વખતે તે શાંત બૌદ્ધ જ્ઞાણી તરીકે આવ્યો હતો. ચીનના જ્ઞાણીઓ નેપાળ થઈને હિંદમાં આવતા અને ઉત્તર હિંદમાં જઈ હિંદુકુશના ઘાટમાં થઈને પાછા ફરતા. વાન્ગે પણ જ્ઞાણી તરીકે તેમજ કર્યું.

હર્ષના મહારાજ્યની ખંડિત અવસ્થાની અસર એ થઈ કે આર્ય સંસ્કૃતિનું શક્તિમાન મધ્યમિદ્ય મગધથી બદલાઈ દ્રાવિડ (વિન્ધ્યાના દક્ષિણ પ્રદેશ)માં ગયું. આ સંબંધમાં પાછળ વિવેચન આવી ગયું છે. પરંતુ આર્યવર્તની છિન્ન ભિન્ન થયેલ રાજ્ય વ્યવસ્થાનું એક બીજું પરિણામ વધારે ભયંકર આવ્યું. આરણ લોકો હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું મજબૂત અને કાયમનું સ્થાન પામવાની તક ખોળતા હતા તે તક તેમને મળી. ઈ. સ. ૭૧૦ના અરસામાં મહમદ ઈબ્નકાસીમ નામના માત્ર સત્તર વર્ષની વયના એક કિશોર લઢવૈયાની સરદારી હેઠળ અલીકા વાલીદના સૈન્યે સિન્ધ ઉપર હલ્લો કર્યો, અને દાહિર નામના ખાલજી રાજાને હરાવી તેને મારી સિન્ધ નદીના મુખથી મુલતાન સુધીના પ્રદેશને છતી લીધો.

હિંદુસ્તાનના આ પ્રથમ મુસ્લીમ વિજેતાઓમાં મૂર્તિપૂજક હિંદુઓ માટે ભારે તિરસ્કાર હતો, તથાપિ તેમનામાં આરણ સંસ્કૃતિના પ્રેમ-શીર્ષના સદ્ગુણો વસતા હતા. ઇસ્લામની ખીનકળવાયલી દુનિયામાં આરણો પોતાની સંસ્કૃતિ ફેલાવતા હતા. આ સદ્ગુણને લીધે શર-આતના આરણ ઇતિહાસકારો હિંદુસ્તાનના લોકોનાં વખાણ બહુ ઉદારતાથી કરતા હતા. દાખલા તરીકે અગિયારમી સદીના છેવટના ભાગમાં પોતાની મુસાફરીનો અહેવાલ લખનાર અલ-ઇઝ્ઝી હિંદુઓ માટે આ મુજબ લખે છે: “ હિંદુઓ સ્વાભાવિક રીતે ન્યાય-વૃત્તિ વાળા હોય છે, અને પોતાનાં કર્તવ્યો કરતાં ન્યાયવૃત્તિમાંથી ખિલકુલ ચલિત થતા નથી. તેમની વિશ્વાસપાત્રતા, પ્રમાણિકપણું, અને આપેલું વચન પાળવાની ચીવટ બહુ જાણીતી છે. તેમના આ સદ્ગુણો એટલા જાણીતા છે કે તેનો લાભ લેવા ચારેબાજુએથી ખીન લોકો આ દેશમાં ભેગા થાય છે. ” જે ક્ષત્રિય લઢવૈયાઓ મહમદ કાસમની સહાયે થયા હતા તેમના પ્રત્યે મહમદ બહુ દૂરતાથી વર્ત્યો, પરંતુ જ્યારે તેણે સંપૂર્ણ વિજય મેળવ્યો ત્યારે દેશને શાંત પાડવા માટે ખાલજીને પોતાના પક્ષમાં લઈ તેમનો ઉપયોગ કરવાની તેને જરૂર પડી હતી. તેણે ખાલજીને પોતાનાં મંદિરો સમરાવવા દીધાં, પોતપોતાના ધર્મ પાળવા દીધા, કર વેરો ઉઘરાવવાનું હિંદુઓને સોંપ્યું, અને સ્થાનિક વ્યવસ્થાની ચાલતી પ્રણાલિકા કાયમ રાખી હિંદુઓને જ તેનો કારભાર સોંપ્યો.

એક પાનું*

[કર્ણ છતાં પૂજનીય જીવનની મનોવેદનાનું]

સંપાદક : વ.

હું સંસારથી પર છું. માનવી મને સમજી શકતાં નથી; હું મંસાર સાથે મેળ ખાઈ શકતો નથી.

મારે મુંઝવણો છે. કાઈ મને મૂર્ખ માને છે, કાઈ વિચિત્ર માને છે, કાઈ વિરમ્ય જનક માને છે.

કાઈના પર મને દ્રેષ નથી. પાપીને પણ હું દયાભાવથી આહું છું, કેમકે માનવી જે કરે છે ત્યાં તેને પ્રેરનાર પ્રયત્ન શક્તિને વારવાની અશક્તિનું પરિણામ, ગેરલાભમાં તો બિચારો, તે જ ભોગવે છે.

વૈરની ભાવના મારામાં જન્મતી નથી. પ્રત્યેક માનવીના વર્તન પાછળ, હું તેના કરતાં અનેક ગણી ભગ્ય પ્રેરક શક્તિ નિહાળું છું. તે શક્તિને હું માત્ર સ્વરૂપે પૂજું છું.

માનવી માત્ર પ્રત્યે મને નિર્મળ ને નિરવધિ સ્નેહ છે. પણ માનવી તે સમજી શકે તેમ નથી. તેને રસવિધ્યતા ભેદો છે. કેવળ મધુરતાના સ્વાદને અનુભવવાની શક્તિ કુદરતે તેને બક્ષી જ નથી.

પારમાર્થિક અનીતિ કે ઉચ્ચ ધ્યેયની સાધનાયે અધર્મનું આચરણ; બંનેમાં હું તો પાપ જોઉં છું. પરમાર્થ ને ધ્યેય એ આભાસ છે. કાઈક સમયે તેનું સ્વરૂપ પલટાઈ પણ જાય. પણ પાપ તો વળગ્યું જ રહેશે.

મજૂરી એ શ્રમ છે; કલા, સાહિત્ય ને સંસ્કૃતિ મનનાં પ્રતિબિંબ છે; મહત્વાકાંક્ષા પ્રાકૃતિક પ્રેરણા છે. પણ અન્તમાં તો ત્રણે, મંસારના ચક્રને ગતિમાન રાખવા પુરતાં જ છે. શ્રદ્ધા જીવનનું નર છે.

સ્વાર્પણ બે પ્રકારે : એક ધ્યેય લક્ષી; બીજું મુક્તિ વાંછતું-મંસારથી પર એવું સ્વાભાવિક. ધ્યેય લક્ષી સ્વાર્પણને નભાવવા ઝનૂનનું બળ જોઈએ.

હરણેલું સ્વત્વ, ઝૂંટવણી કે સ્વાર્પણ બે રીતે જ મેળવાય. ત્રાગાથી નામદાઈને માનસ-વિકૃતિ ખીસે છે. પ્રભુના અમુક વર્ગ માટે તે કદાચ શોભી શકે. પણ આખા રાષ્ટ્ર માટે તો તે અધઃપતનનું મૂળ છે.

સ્વાર્પણ જ્યારે અનીતિનું મૂળ નીવડે ત્યારે તે સ્વાર્થ બને છે. સ્ત્રી પુરુષ બંને એમાં દૈહિક આનંદ છતાં અનીતિ છે એમ માનનાર, ન આહતી સ્ત્રીને જો અન્ય સ્થાને વસાવે તો તે માનસિક સ્વાર્થ જ છે.

દ્રવ્ય એ મંસારનો દલાલ છે. તેનો ત્વરિત વિનિમય અસ્થિરતા પ્રેરે છે, તેની કેવળ સ્થિરતા જડતા પ્રગટાવે છે. તે તો ક્રમે પલટાતી સરિતા રૂપે વહેવો જોઈએ. સૃષ્ટિપટ પર તે તે સ્વરૂપે વહે પણ છે. પ્રવાહમાં ઉમેરો કરી વિન્ય વાંછવો તે આભાસ છે. તે તો વહેણ જ્યાં જોરદાર હશે ત્યાં ખેંચાઈ જશે. સાગરમાંથી વાદળાં, વાદળમાંથી વૃષ્ટિ, તેના યોગે જલકુંડ, સરોવરો, સરિતાઓ કુવા ને પુનઃ સાગરે. મહારાજ્યોએ દ્રવ્યનો એવો વિનિમય સચવાતો જોવો જોઈએ.

* તેના સંપર્કે જીવનનું માધુર્ય પામ્યો એવા, એક કર્ણહતાએ ઘેરો છતાં, મહાન પુરુષની જીવન નોંધમાંથી, અંગતતાને શક્ય રીતે ઓછી કરી, ઝુપત રીતે તારવી લીધેલું આ પાનું છે. તેમાં કંઈ દોષ થયો હોય તો ક્ષમા પ્રાર્થું છું.

વાચકો જો રસ લાખવે તો એ આખી ભગ્ય જીવનકથાને અહીં ઉતારવાની મારી ભાવના છે.

સૃષ્ટિનું ચક્ર કઈ ગતિએ ક્યાં ચાલે છે તે વિષયમાં માઈ અંતર ખુલી ગયું છે. એ એક સંતોષ છે. પણ આટલું નથી સમજતો: સૃષ્ટિ શાને?—અકસ્માતથી, ઉદ્દેશથી કે અનાદિ?—અનાદિ માનતી રિયલિટીએ મન પહોંચ્યું નથી. ઉદ્દેશથી હોય તો તે ઉદ્દેશ કાનો અને કેવો? અકસ્માતથી હોય તો સૃષ્ટિનો કંઈ અર્થ નથી.

ને હું અસંતોષ અનુભવું છું. સૃષ્ટિનું મૂળ મને તેની શોધમાં આકર્ષે છે. તે અર્થે સંસારથી પૂર્ણપણે છૂટા થવું જરૂરી છે.

દીક્ષાનો હું વિચાર કરું છું. પણ મારે સ્ત્રી છે, સંતાન છે. તેમને વિનાશયે છોડવા વિચારતી બાવના હજી મને નથી મળી.

સ્ત્રીની આહવાને ચોચ તરવો, સંભવિત છે કે, મારામાં ન હોય. માઈ અંતર ઈચ્છે કે સ્ત્રી અન્ય સ્થાને વસી હોત, પણ હવે એ નિરર્થક છે. ને હવે પુનઃ.....પણ સ્વાર્પણ કે અન્યના સુખ અર્થે પણ, અનીતિનો વિચાર એ દાંભિક અધર્મ છે.

દૂરથી મેઘધનુષ્ય સમ પ્રિય લાગતા સદૃશ્યનને અનુભવવાની ઈચ્છાએ રંગી, ન્હાની વય સ્ત્રીના હાથનો અસ્વીકાર દાખવી ન શકી. પણ ધીમે ધીમે આંતરચક્ષુ ખુલ્યાં. સંસારની સપાટીથી લિપ્ત મેં માઈ ક્ષેત્ર જોયું. સ્ત્રીએ મને જળવ્યો. મેં સ્ત્રીની મનોવેદના જોઈ. માઈ અંતર ચીરાયું. પણ ઉપાય શો?—લાત મારી માલી જન્ય એવી કાષ્ઠિક વિદુષી પત્ની મને મળી હોત, તો હું હર્ષથી એ લાતને વધાવી પ્રેમથી તેને સ્વતંત્ર કરત.

પણ જે સ્વતંત્રતાને સામી વ્યક્તિ, કાષ્ઠ પણ સંયોગોમાં ભોગવી શકે તેમ નથી, તેવી સ્વતંત્રતાના આશ્રયે ધારી, તે વ્યક્તિને છોડવી તે ત્યાગનો દંભ છે.

પ્રકૃતિદેવી મને બોલાવે છે. અવાજ તીવ્ર બને છે. હું જવા તલસું છું. છતાં જેમની જવાબદારી આવી પડી છે એમને વિલાં નથી મુકી શકતો.

પણ મારે જીવન છે. સંસારમાં હવે ટકી શકવું અસંભવિત છે. માતા-પિતા કે ભાઈભાંડુઓ પ્રત્યેની અંતરે ઉપાડેલી જવાબદારી હવે પુરી થવા આવી છે.

પણ સ્ત્રી—સંતાન તો આજીવન આશ્રયી છે. સંતાન ઉંમરે પ્રવેશી માતાને આશ્રયે થયે ત્યાં લગી.....પણ અંતર ચીરાઈ ઉઠે છે. એટલાં વર્ષ તો શું, પણ એટલા મહિનાનો સંસાર પણ મને ગાળી નાંખી યમને સોંપી દે.

ને છતાં કદાચ તે રીતે ગળીને ચલાવું, તોપણ તે સમયે સ્ત્રી તો યૌવનના મધ્યાન્હ-માંજ ઉભી હોય ને ! તેને કેવળ માતૃત્વે ધૃક્ષવામાં પ્રકૃતિનો શુનોહ ન ચાય ?

મારી મહત્વાકાંક્ષા મરી ગઈ છે; જીવનની ઈચ્છા આશ્રયી ગઈ છે. પ્રકૃતિનું દર્શન બને બને તો સંસારને તેનું પ્રતિબિંબ દર્શાવવું, એજ મારી ભાવનાત્મક આશા છે.

સંસાર અર્થે સંતતિનિયમન એ ઝેર છે. મારે માટે તે જરૂરી છે. સંસારથી દૂર દૂર ધૃક્ષાયો હોઈ ષ્ણાયર્થે એ જ માઈ જીવન હોવું જોઈએ. સ્ત્રીની એ વિષયમાં ત્વરિત અનુભૂતિ વાંછુ છું.

મેં મન્ય લખ્યા. નાયક પદ ભોગવ્યાં. સંસાર દૂરથી મને ઓળખે છે. પણ માઈ વાસ્તવિક સ્વરૂપ સંસારે નથી જોયું. લુપ્તે તો તે સમજે તેમ પણ નથી. જેમણે જોયું છે તે, તેમાંના એકાદ બે સિવાય, તેમાંના આંજ અંશને પણ નથી ઓળખી શક્યા. હું સંસારથી દૂર દૂર કાષ્ઠિક વનમાં કે સરિતાને કિનારે, પ્રકૃતિ માતાની ગોદ ઈચ્છું છું.

ને સંસાર કહી શકે તેથી એ ઓહો પરિમદ રાખી, શ્રમના વિનિમયમાં નહવું મેળવી સ્ત્રી ને સંતાનના જીવન-માધુર્યને વિક્ષેપતાં, બાવના, ખ્યાન ને પ્રકૃતિ-દર્શનની વાંછનામાં જીવનની અન્ય અવસ્થાઓ વીતાવું.

સાંગાપાંગ સુરંગ બંધ્ય અતિશે ” અને

પદેપદ રસાળ બ્રૂણવતી એવી મહા કવિ પ્રેમાનંદ કહેલી ગુજરાતી વાણીમાં કોઈ પણ કેકાણે અશુદ્ધિની છાંટ હોય, અર્થ વિહીન પદ રચના હોય, કે સમજવામાં મંદાય અરતતા રહેલી હોય, તે કેમ સાંખી શકાય ? સર્વાંગ સુંદર કોઈ સુંદરી હોય પણ તે એક અવ્યવસ્થી હીનાંગી હોય કે કોઈ વિકૃત અંગવાળી હોય તો તે કેવી લાગે ? તેના તરફ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય ? તેવું જ કવિતા સુંદરીનું પણ છે. કાવ્ય સાફ હોય, પણ તેમાં એવા શબ્દો પેસી ગયા હોય કે બદલાઈ ગયા હોય, અને તેથી તેનો અર્થ ન સમજાતો હોય તો પછી તે કાવ્ય વાંચવાની કંઈ મઝા પડતી નથી. લેખકોના હોય કે સરતચૂકથી એવી રીતે કાવ્ય

દુષિત બની જાય છે, અને તેથી શબ્દો સુધારીને તેવા દોષોની શુદ્ધિ કરવાની જરૂર છે. મહારાજ લખવાનો ઉદ્દેશ આપણાં ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યોને માટે છે. પ્રેમાનંદ, શામળ, અખો, ધીરો કે દયારામ કોઈ પણ કવિનું એકાદ કાવ્ય લ્યો. તેમાં કોઈને કોઈ એકાદ અશુદ્ધ પાક તમને જણાયા વગર નહિ રહે. કેટલાક પાક એવા અશુદ્ધ હશે કે જેનો કંઈ અર્થ જ સમજાતો નહિ હોય. તેમાં વપરાયેલા કેટલાક શબ્દોના અર્થ જ યંતા નહિ હોય. કેટલીક લીટીઓ અર્થવાળી હશે. પણ મૂળ વસ્તુ સાથે તેનો કંઈ અંબંધ જ નહિ હોય. એવા પાકો લઈયાઓના અજાનથી કે સરતચૂકથી લખાઈ ગયા હશે, અથવા બોલનારા કે ગાનારાઓના પ્રમાદથી કે અજાનથી ખોટી રીતે મુખપાક થઈ તેમની પાસેથી નડેલો ઉતારી લેનારાઓએ ખોટી રીતે નકલો ઉતારી લીધી હોય અને એમ ખોટા પાક હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં લખાયા હોય; અને પછી તે જાણેલા પુસ્તકોમાં છપાયા હોય. જાણેલાં પુસ્તકોમાં પણ કંપોઝીટરોની ગફલતથી કે પ્રુક્ટરીડરોના કહાપણથી કે સરતચૂકથી કાવ્ય પંક્તિઓમાં વિકૃતિ થઈ હોય. પણ અત્યાર સુધી છપાયેલા કાવ્ય ગ્રંથોમાં ઘણે કેકાણે અપપાક કે અશુદ્ધ પાકો રહી ગયેલા માલમ પડે છે. તે બધાને સુધારી, શુદ્ધપાકો સાથેના કાવ્યગ્રંથો છપાવવાની હજી સુધી વિદ્વાનો તરફથી કાળજી રખાઈ નથી કે દરકાર કરાઈ નથી. આ બાબત ગ. બા. હરગોવિંદદાસ, કાંટાવાળાનું મેં એક વખત ધ્યાન ખેંચ્યું હતું, તેમણે એવી જરૂર સ્વીકારી પણ હતી. પણ એ કામ એક બે માણસનું નથી. કોઈ મંદચા ઉપાડી લે અને બે ચાર સારા પ્રાચીન કાવ્યો સમજનાર અતુલવી વિદ્વાનોની કમીટિ નીમી તેમની મારફત એકે એક કાવ્યની પાકશુદ્ધિ કરાવે તોજ બની શકે એવું છે. એટલું જ નહિ પણ જેટલી મળી શકે એટલી વધારે હસ્તલિખિત પ્રતો મેળવી, સંશય પડતા પાકો સરખાવી જુએ, તોજ તેમાંથી સારામાં સારા

અને શુદ્ધ પાઠો હાથ લાગે. દિ. બ. કેશવલાલભાઈ કૃપ તો પોતાની શક્તિ અને માન્યતા પ્રમાણે પાઠશુદ્ધિ કરતા હતા અને “સત્યભામારોપદર્શિકાખ્યાન”ની એમની સંશોધિત આવૃત્તિ તેમના મુયોગ્ય શ્રમનું ફળ મોલુદ છે.

પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યોની આવી દુર્દશા જોઈ હરકાઠ સમજી વિદ્વાનોને ખેદ થયા વગર રહેશે નહિ; યતો જણાતો નથી એ આશ્ચર્ય છે. અને વધારે આશ્ચર્ય તો એ છે કે પ્રાચીન કાવ્યો તો સાહિત્યમાં બોળરૂપ છે, અને સુધારી સુધારીને સાચવી રાખીને આ યુગમાં કામ શું છે એનું માનનારા અને કહેનારા પણ પડ્યા છે. એનો અર્થ તો એજ કે કુટુંબમાં કે દેશમાં ઘરડાં ખોખરાં માણસો પડ્યાં હોય તેમને ગોળીબારથી ઉડાડી દેવાં, ભલેને તેમણે તેમના જમાનામાં બહુ ઉપયોગી કાર્યો કર્યાં હોય તોયે શું! સંસ્કારી પ્રજાનું સાહિત્ય શુદ્ધ અને ગૌરવવંતુ હોય છે, અને જેમને પોતાનું પ્રાચીન સાહિત્ય શુદ્ધ અને ગૌરવવંતુ જોવાની ઇચ્છા હોય, તેમને તો તેમાંની અશુદ્ધિઓ દૂર કર્યા વગર ચાલે એમ નથી. એ વગર ઇતિહાસનું સંશોધન પણ ચર્ચ શકવાનું નથી કેમકે કાવ્યોમાં જ સમાજનો ઇતિહાસ સમાઈ રહેલો હોય છે. મરાઠી, હિંદી, બંગાળી કે બીજી કોઈ પણ ભાષાના કાવ્યગ્રંથો જુઓ. તેમાં તમને ક્યાંઈએ અશુદ્ધિ કે અર્થ સંદિગ્ધતા માલમ પડશે નહિ. ગુજરાતી ભાષાનાં પ્રાચીન કાવ્યો જેટલાં જૂનાં છે તેટલાં જ જૂનાં એ ભાષાનાં કાવ્યો પણ હશે. કદાચ કેટલાંક વધારે જૂનાં પણ હશે. પરંતુ તેમાં નિરર્થક શબ્દો કે સંદિગ્ધાર્થ પંક્તિઓ જોવામાં નહિ આવે. એ ભાષાઓનાં જેટલાં પ્રાચીન કાવ્યો છપાવી પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં હશે તે બધાં સંશોધિત કરીને શુદ્ધ સ્વરૂપે જ પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે. મોરારોપતની આર્યાઓ, તુકારામના અણંગો કે રામદાસ સ્વામીના મ્લોકો વાંચશો તો તેમાંના શબ્દોના અર્થ ખેસાડવામાં મુશ્કેલી નહિ પડે. તુલસીદાસજીની રામાયણ-રામચરિતમાનસ કે સુરદાસજીનાં પદો જુઓ. તેમાં અમુક શબ્દ ગમે તેમ ગોઠવાઈ ગયેલો કે વિદ્યુત પેસી ગયેલો નહિ જણાય. તે તે ભાષાના વિદ્વાનો પ્રાચીન પુસ્તકને બહાર પાડતાં પહેલાં તેના સંસ્કરણને માટે ભારેમાં ભારે પ્રયત્ન ઉઠાવે છે, ને અનેક પ્રતો મેળવી પાઠશુદ્ધિ કરે છે. કોઈની શુદ્ધ પ્રત ન મળે તો એ ચાર વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો મેળવી વિચાર કરી શુદ્ધ પાઠ કેવો હોઈ શકે, તેની કલ્પના કરી પાઠશુદ્ધિ કરે છે; નાગરી પ્રચારિણી સભાએ તુલસીકૃત રામાયણને શુદ્ધ કરવાને માટે કેટલો બધો ભગીરથ પ્રયત્ન કરેલો છે ? ભારે શ્રમ કરીને તુલસીદાસજીના વખતની હસ્તલિખિત પ્રત તેણે મેળવી અને તેના ઉપરથી તેની શુદ્ધ આવૃત્તિ કઢાવી. ગુજરાતી ભાષાના રામાયણ, મહાભારત કે ભાગવતને માટે કોઈએ એવો પ્રયત્ન કર્યો છે ? ગુજરાતની બેદરકારી ને ઉપેક્ષાવૃત્તિ તો જગતમાં અજોડ છે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો ને શામળની વાર્તાઓમાં ઘણા અપપાઠો શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે. હિંદીમાં તુલસીકૃત રામાયણ જેટલી લોકપ્રિય છે તેથી ગુજરાતી આગ્ય જનતામાં ગિરધરની રામાયણ વધારે પ્રિય છે. તેને શુદ્ધ કરવાની ઘણાં વર્ષો ઉપર મને જરૂર જણાઈ હતી અને સુભાષ્યે કવિ ગિરધરના ખુદના હસ્તાક્ષરની લખેલી પ્રત મને મળી આવી ને તે ઉપરથી રામાયણની પ્રત મેં શુદ્ધ કરી. જેના ઉપરથી સરતા સાહિત્યવાળા સ્વામી શ્રી. બિહુ અખંડાનંદજીએ સરતા સાહિત્ય તરફથી ગિરધરકૃત રામાયણ બહાર પાડી છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે અણુખેડાયેલો પ્રદેશ છે તે આ-પ્રાચીન કાવ્યોના શુદ્ધિ-કરણો છે. જે પ્રાચીન કાવ્યોની જરૂર છે તો તેને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જ વાચકો આગળ

મૂકવાં નેઈએ. ખરા ખોટા ગોઠવાયલા શબ્દો કાયમ રાખીને પછી તેનો તાણી તૂટીને અર્થ બેસાડવા પ્રયત્ન કરવો એ નકામું વારિમંથન છે. અસોધિત પ્રાચીન કાવ્યોમાં કેવી ભયંકર અશુદ્ધિઓ હોય છે તેનાં દષ્ટાંતો બહુ શોધવાં પડે તેમ નથી. શુદ્ધિકરણની દૃષ્ટિથી નેનારને સેકડો જૂલો જણાશે. અને જેને તે ખૂંચશે તે જાણકારોમાં પૂછગાછ કરીને શુદ્ધ પાઠ મેળવી તૃપ્ત થશે. શ્રી. જગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી તથા શ્રી. દામોદર ડાહ્યાભાઈ મહેતા ન્યાયાધ્યાનનું મંત્રોધન કરતા હતા ત્યારે દમયંતીના રૂપવર્ણનની એક પંક્તિ—“ખસતો જતો એ પાસે” —એમને અર્થ વગરની લાગી. તેમણે પંડિત શ્રી. ગદુલાલાજીને તેનો ખુલાસો પૂછ્યો. પંડિતજીએ જરાવાર વિચાર કરીને પંક્તિ બેસાડી આપી કે “ખટ તોયજ તોય પાખે:” (ત્યાં પાણી વગર છ કમલો છે.) અને તરત સંદિગ્ધ પાઠની ધડ બેસી ગઈ. એક દયારામનું પદ નેઈએ. “દયારામ કાવ્ય સંગ્રહ”માં નીચે પ્રમાણે અશુદ્ધ પાયાં છે—

“મળ વહાલું રે વૈકુંઠ નહિ આવું. ન ગમે ચતુર્ભુજ થાવું,
“નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું— મળ વહાલું

“સોહીએ લલિતા ત્રિવેણીમાં રે ગિરધારી, સંગે સોહીએ જ્યાં રાધે પ્યારી
“તે વિના આંખ ન ઠરે મહારી મળ વહાલું
“ત્યાંથી શ્રી જમુના ગિરિવર છે એ નહીં, મુને અશકિત છે ધણી બેહેની,
“તે વિના મહારો પ્રાણપ્રસન્ન રહે નહીં— મળ વહાલું

+ + +
“હેવા વિશ્વ શિવ સખી રૂપ થયા, હેવા રણુ રણુ તે રસનારે રહ્યા,
“ઉદ્ધવ સરખા તે તણુ કૃષ્ણ થયા— મળ વહાલું

+ + +
આ પદ કોઈ જાતા પાસેથી મુધરાવી લેતાં નીચે પ્રમાણે શુદ્ધ પાઠ બેસી ગયો—
“મળ વહાલું રે વૈકુંઠ નહિ આવું, મને ન ગમે ચતુર્ભુજ થોવું,

“ત્યાં મુજ નંદકુંવર ક્યાંથી લાવું?— મળ વહાલું
“સોહીએ લલિત ત્રિલંગી મ્હારે ગિરિધારી,
“સંગે સોહીએ જ્યાં રાધા પ્યારી,
“તે વિના આંખ ન ઠરે મહારી. મળ વહાલું.

“ત્યાં શ્રી જમુના ગિરિવર છે નહિ,
“મુને આસકિત છે ધણી એ બેની, ૧
“તે વિના મહારો પ્રાણ પ્રસન્ન રહે નહિ— મળ વહાલું

+ + +
“જ્યાં વસવાને શિવ સખી રૂપ થયા,
“અજ્ઞ^૧ મળ રજના તરસ્યા જ રહ્યા,
“ઉદ્ધવ સરખા તે તણુકૃષ્ણ^૨ થયા— મળ વહાલું

+ + +
એવાં ધણાં દષ્ટાન્તો આપી શકાય એમ છે. વગેરે

લક્ષ્મીના લાડકા

‘ પ્રભા ’

પ્રાચીન સમયની આ વાત છે.

મગધમાં તે સમયે શ્રેણીક રાજ્ય કરતો હતો. તે વિશાળ પ્રદેશનો સ્વામી હતો. તેની સમૃદ્ધિ અમાપ હતી. તેનું ઐશ્વર્ય દૈવી લેખાતું. તેને ચિલ્લણા નામે રસ, સૌન્દર્ય ને તેજની વેલ સમી પટરાણી હતી. અભયકુમાર નામે જીદ્દિનો પ્રિયતમ મન્ત્રી ને સુવરાજ હતો.

રાજગૃહ તેની રાજધાની. તેની શોભા રમણીય હતી. ભારતનું તે કેન્દ્ર નગર લેખાતું. ધર્મોની તે પ્રિય ભૂમિ મનાતી. ત્યાંની પ્રજામાં કલા, વિલાસ, સમૃદ્ધિ ને શૌર્યના પ્રવાહ ઊભરાતા.

તે નગરમાં અનેક શ્રેષ્ઠીઓ વસતા. તેમની સમૃદ્ધિ કુબેરને પણ ઈર્ષ્યા ઉપજાવતી. તેમના રમણીય વૈભવ પાસે સમ્રાટ શ્રેણીકનું દૈવી ઐશ્વર્ય પણ ઝાંખું લાગતું.

એક સમયે, પર પ્રદેશના કોઈક વ્યાપારી, મહામૂલી રત્નકંબલો લઈ, તે નગરમાં તે વેચવાને આવ્યા. શ્રેણીકની કીર્તિ તેમણે સાંભળી હતી. તેઓ તે તેની પાસે લઈ ગયા. અંકેક રત્નકંબલની કિંમત તેણે સવાલાખ સોનામહોર આંદી. શ્રેણીક વિરમય પામ્યો. તેણે તેમાંની એક ખરીદવા અશક્તિ દર્શાવી.

નિરાશ વ્યાપારીઓ પાછા ફર્યા. રરતે શાલિભદ્ર નામે એક લક્ષ્મીવન્ત વણિકનું ભવ્ય ભુવન આવતું. તે ભુવનની રમણીયતા ને સૌરભ ઈન્દ્રને પણ લલચાવવાનું સામર્થ્ય ધારતી. વ્યાપારીઓ ક્ષણભર ત્યાં થોભ્યા. વણિક માતાએ તેમને અંદર તેડ્યા.

તે માતાનું નામ ભદ્રા. તેણે રત્નકંબલો જોઈ; વ્યાપારીઓની વિગત જાણી. નગરના ઉપભોગ સામર્થ્ય પર પડતો ડાઘ તેને ન ગમ્યો. તેણે કંબલો ખરીદવાની ઈચ્છા દર્શાવી પૂછ્યું:

“ કેટલી છે ? ”

“ સોળ. ” વિરમિત વ્યાપારીઓએ ઉત્તર દીધો.

“ સોળ જ ! ” માતાએ નિરાશાની છાંટ દર્શાવી. પછી ઉમેર્યું, “ ફીક લાવો. ”

વ્યાપારીઓએ આશ્ચર્યની અવધિ અનુભવી. તેમણે સોળ કંબલો ઉખેળી. જેના પ્રકાશથી રાજભુવન ઝળહળી રહેલું તે કંબલો વણિક ભુવનની છતોમાંથી છટતાં તેજકિરણો પાસે ઝાંખી લાગી. માતાએ તે સંકેત્રાવી, ભંડારી પાસે તે સોળેનું મૂલ્ય ચુકવાવી, વ્યાપારીઓને માનભેર વિદાય કર્યા.

મુન્ધ વ્યાપારીઓ, માતાના ગુણ ગાતાં, ભુવનની સમૃદ્ધિને પ્રશંસતાં, પાછા ફર્યા. તે સમયે તેમણે તે માતાને દાસીને કંબલો ચીરવાને આદેશ આપતી સાંભળી.

રાજવી શ્રેણીક કંબલો ખરીદવાની ના તો કહી. પણ રાણી ચિલ્લણાનો પ્રતાપ ને ઐશ્વર્ય અનુપમ હતાં. તેણે કંબલોની વાત સાંભળતાં જ તેમાંની એક તો, ગમે તે મૂલ્યે પણ ખરીદવાને આમ્રહ સેન્યો.

શ્રેણીક લાચાર બન્યો. તેણે વ્યાપારીઓને પુનઃ તેડ્યા. વ્યાપારીઓએ ખરીદીનો વૃતાંત કહી, કંબલો આપવા અશક્તિ દર્શાવી. પણ તે ચીરાયાની વાત તેઓ, ડરથી થેલાં ન કરી શક્યા.

શ્રેણીક ચિસ્લણાની હક પાસે નિરૂપાય હતો. વ્યાપારીઓના ટૂતાંતથી હવે તે વિસ્મિત બન્યો. ચિસ્લણાએ તેને પાનો ચડાવ્યો. પણ અન્ય કંઈ ઉપાય નહોતો. અન્તે તેણે એક રાજસેવકને, તે કંબલોમાંની એક શુપ્તપણે ખરીદી લઈ આવવા, યોગ્ય કિંમત આપી, ભદ્રાને ઘેર મોકલ્યો.

ભદ્રાએ સેવકને સત્કાર્યો. પણ વિગત જાણતાં તેણે કહ્યું, “મારે ખત્રીસ પુત્રવધુઓ છે. કંબલો સોળ હતી. મેં એકેકના બે કકડા કરી પ્રત્યેક પુત્રવધૂને તે આપેલા. તેમણે તે પગ લૂંછી બારીએથી ફેંકી દીધા છે. હવે શું થાય ? કકડેથી ચાલશે ?”

સેવક પાછો ફર્યો. શ્રેણીકને તેણે વિગત કહી. શ્રેણીક વધુ વિસ્મિત બન્યો. ચિસ્લણાએ પોતાની અસ્પતા સુચવી મધુર રીસ અપનાવી.

શ્રેણીક મહારાજની હતો. પ્રગતી અફાટ સમૃદ્ધિ ને અનુષ્ઠાન ઉપભોગ શક્તિના દર્શને તે મુગ્ધ થયો. તે ખરીદનારને નજરે નિરખવાની તેને બર્મિ થઈ આવી. તેણે શાલિભદ્રને તેડું મોકલ્યું.

પણ તે તેડાના ઉત્તરમાં, શાલિભદ્રને બદલે, તેજ ને ગૌરવથી ઓપતી, તેની માતા આવી. શ્રેણીકે તેનું સન્માન કર્યું. તે શ્રેણીકને નમન કરી બોલી:

“રાજન ! મારો શાલિભદ્ર તો દેવ સમો. રમણિય ને પુષ્પ સમો સુકામળ. તે તો ઇન્દ્ર સમ ઐશ્વર્ય ને ઉપભોગમાં મહાલતો વસે છે. તે ભૂમિસ્પર્શને ન સહી શકે. આપ બે આંગણે પધારી અમ આવાસને પાવન કરો તો તેને મળાય; અમને આપતાં દર્શન થાય.”

શ્રેણીક ઉડા આશ્ચર્યમાં હૂંપ્યો. તેણે સમૃદ્ધિના લંડાર સમા જીવનને, દેવ સમા શ્રેષ્ઠીને, નજરે નિરખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભદ્રા માતાને તેણે આંગણે આવવાનો સમય આપ્યો.

ભદ્રા ઘેર ગઈ. તેણે ત્વરાએ આજ્ઞાઓ આપવા માંડી. અસ્પ સમયમાં રાજમંદિરના બારણેથી તેના જીવન સુધીનો માર્ગ પુષ્પ ને મુગંધી ધૂપથી મહેકવા માંડ્યો; રંગબેરંગી વસ્ત્ર ને ધ્વજ પતાકે તે શોભવા માંડ્યો; રત્નમઢ્યાં ઝુમ્મરે ઝીલાતાં તેજ કિરણે તે દીપવા માંડ્યો. તે માર્ગ પર સુસ્વવાન વસ્ત્ર પથરાયાં. રથને રથને મંડપો રચાયા. શાલિભદ્રના જીવનને બારણે સુવર્ણરથલ પર શોભતાં નીલેમણી મઢ્યાં તોરણોમાં વિચરતું સુર્યને પણ વહાલું લાગ્યું. તેના આંગણે ઓપતા મોતીના સાથીઆની રમ્ય ગુંચણીમાં તેનાં અનેક કિરણો અટવાયાં.

શ્રેણીક, તે માર્ગ પર થઈ, શાલિભદ્રને આંગણે આવ્યો. બારણે ભદ્રામાતાએ તેનો સત્કાર કર્યો; તેને મોતીએ વધાવ્યો. તે આગળ વધ્યો. જીવનની દિવ્યતાના દર્શને મુગ્ધતા અનુભવતો તે ચોથા માળ સુધી પહોંચ્યો.

આ માળ પર સત્રાટના વૈભવને પણ શરમાવતું દેવભોગ્ય ઐશ્વર્ય વિહસતું. મોતીએ ગુથ્યા હીરના ચંદરવા; રત્નજડી છતોમાંથી વેરાંતાં તેજ કિરણો; જ્વાહર મઢ્યાં સુવર્ણનાં મુલાયમ આસનો; કિતરોને લગ્નવતું સંગીત ગુંજન; દૈવી ધૂપથી મધમધતી રમ્ય ને માદક ખુશબો; ભીંત પર ઓપતાં રત્નરસે ચીતર્યા રમણિય દ્રવ્યો; દષ્ટિને વિભ્રમે ઘેરતી મીનાકારી; કિરણોની પીચકારીએ, નવ પરીણિતાને વેશે, રમતાં દર્પણો; ઉપરાંત આ માળ પર, ઉપનિવાસને યોગ્ય સામગ્રી લગવાની વધુ સમ શોભતી.

તે માળ પર શ્રેણીક થોડ્યો. તેથી આગળ વધતું માનવીને મુશ્કેલ હતું. ઉપરનો ભાગ તો દેવનિવાસ લેખાતો. ત્યાં શાલિભદ્ર સૌન્દર્ય વેરતી ખત્રીસ રમણીઓ સાથે નિત્ય

વિલાસ ભોગવતો. એક ભદ્રાજ ત્યાં કોઈક સમયે સંદેશ આપવાને પ્રવેશતી. આ અવસરે પણ તેજ ત્યાં ગઈ.

શાલિભદ્ર, તે સમયે, નંદનવનની અટારીએ અપ્સરા દેવી ઇન્દ્રની જેમ, ગોપીઓમાં ચંદ્રનીએ છાયા કુસુંબી કૃષ્ણની જેમ, શોભતાં વિલસતો હતો. સ્મિત, સૌન્દર્ય, તેજ, શુદ્ધતા, સુકામળતા, રમણીયતા તે સૌંદર્ય તેનાં અંગમાંથી નીતરતાં. માતા અમીભરી નજરે પણભર તેને જોઈ રહી. પછી બોલી:

“ભાઈ, ઐશ્વરીક આવ્યા છે.”

“ઐશ્વરીક !” માતાને સત્કારતાં, નમન કરતાં, વિરમય વેરતાં, શાલિભદ્રે પુછ્યું, “એ કઈ ચીજ છે ?” ને શ્રમ થડકતા સ્વરે ઉમેર્યું, “ખરીદી લઈ નાંખોને વખારે.”

“ભાઈ,” માતા વાતસલ્ય ઓપતું સ્મિત વર્ણવતાં બોલી, “ઐશ્વરીક એ કંઈક ચીજ નથી. તે તો આપણા રાજવી છે. તને જોવાને આવ્યો છે.”

“રાજવી !” એ શબ્દ સાંભળતાં જ શાલિભદ્રના અંતરે વ્યથા ઉમેરાણી. “મારે પણ સ્વામી ? હું પરતંત્ર ?”-ને બીજી જ ક્ષણે તે સુકામળ વીરે ત્વરાએ સ્વનંત્ર થવાનો, ન્યાં રાજવીની સત્તા ન પહોંચે એવા પ્રદેશમાં વિચારવાનો નિર્ણય કર્યો.

માતાના આગ્રહથી તે સ્ત્રીઓ સંગે નીચે આવ્યો. રાજવીએ તેને ઉમંગભરે સન્માન્યો. વાતસલ્ય ઝરતાં નયને તેણે તેને અંકમાં લીધો. સ્વર્ગમાંથી ઉતરી આવેલા કામદેવ સમી આ પુરુષ પ્રતિમાનું તે રસપાન કરવા લાગ્યો.

પણ બીજી જ ક્ષણે માતા બોલી:

“રાજન ! એ માનવી છતાં દેવ સમો છે. સંસાર કે સંસારીઓનો સ્પર્શ તે ન સહી શકે. તેને જ્યાં દો.”

વિસ્મિત રાજવીએ શાલિભદ્રને જતો કર્યો. તે જુદાવને દોડતા કૃષ્ણની જેમ, ત્વરાએ ઉપર ચાલ્યો.

માતાએ તે પછી, રાજવીને ત્યાં જન્મવાનો આગ્રહ કર્યો. તે તેને અનુકૂળ થયો. ભદ્રા રસોઈની વ્યવસ્થામાં પરીવાર્ષ. રાજવી સ્નાનખંડમાં ગયો.

તે ખંડની શોભા મનમોહક હતી. તે, અંગ પર યોગવાનાં સુગંધી દ્રવ્યો, તેલો, અત્તરો ને કુસુમોની સુવાસથી જહેકતો હતો. શીત કે ઉષ્ણ જળના, ભાતભાતનાં સુગંધી જળ કે અત્તરના, રત્નજડાના ઇંગ્રેડિયંટ કુવારથી ઇમ્મિગ્નિત પ્રવાહ વહેતો. તે પ્રવાહ, તે ઝીલનારના શરીરને કુસુમબાણુની જેમ, સ્મિત વેરતી નવયૌનનાના હસ્તમુગલની જેમ, લપેટી નાંખી, સુવર્ણવાટિકાને માગે ચર્ષ, ઉપભોગાયેલ વસ્તુઓને સાથે લઈ, ગૃહકૂપમાં પ્રવેશતો.

ઐશ્વરીકે ત્યાં, સેવકોની સહાયથી, અંગ પર સુગંધી દ્રવ્ય ચોળ્યાં; સુવાસિત જળથી સ્નાન કર્યું. સ્નાનના રસતરંગમાં તેની રાજમુદ્રિકા અંગુલીએથી સરકી પ્રવાહની સાથે ચાલી. ઐશ્વરીકે ફાંફાં મારવા લાગ્યો. માતા ત્યાં આવી પહોંચી. તેણે ગૃહકૂપના જળને, યન્ત્રદ્વારા, અન્ય માગે વાળ્યું. જળહીન કૂપ ત્યાં પેરાયણ વસ્ત્રાલંકારથી ઓપી ઉઠ્યો. ઐશ્વરીકે તે અલંકારની વચ્ચે ફીક્કી લાગતી પોતાની મુદ્રિકા જોઈ.

તે અવાક બન્યો. માતાએ તેને કૂપમાંથી તેની મુદ્રિકા મંગાવી આપી.

ઐશ્વરીકે તે મુદ્રિકા પહેરતાં, ગૃહકૂપ પ્રત્યે તાકી રહ્યો. તેની આંખમાં વિરમય ઉભરાયો.

કુપમાં વેરાયેલ સમૃદ્ધિ તેને મગધની તિબેરી પણ ચૂકવી ન શકે એટલી કિંમતી લાગી. તેણે માતા સામે નેયું.

“રાજન !” તેના વિસ્મયને વાંચતાં ભદ્રા બોલી, “મારા શાલિભદ્ર તો દેવ સમ સોહામણે ને વૈભવી છે. દેવાંગનાઓ સમી તેની સ્ત્રીઓ સાથે તે નિત્ય નવનવા વિલાસ ભોગવે છે. તે વિલાસમાં વપરાયેલ વસ્ત્ર, અલંકાર કે ઉપભોગ સામગ્રી પ્રતિદિન આ કુપમાં ફેંકાય છે. અન્ય દિને તે નવાં ભોગવાય છે.”

“એ શી રીતે ?” શ્રેણીકે સહસા પુછ્યું.

“એ !” પલ્લવર થોભી, નયનમાં ઉભરાતી વ્યથાને વારતાં માતા બોલી, “તેના પિતા ગોભદ્ર, તેમનું તેના પર અતીવ શ્લાઘા વરસે. તેમની સમૃદ્ધિ અખૂટ હતી. પુત્રને તેમણે જતીશ સ્વપ્નવતી કન્યાઓ પરણાવી. તે પછી તે સંયમ સ્વીકારી સ્વર્ગે ગયા. પણ પુત્ર પરનું વાતસલ્ય તો સ્વર્ગે પણ કાયમ રહ્યું. ત્યાં રહ્યા તે પ્રતિદિન પુત્રભવને નવનવી ઉપભોગ સામગ્રી મોકલાવે છે.”

માતા સ્મૃતિદેશને પરાવાઈ. શ્રેણીકે ગર્વ અનુભવ્યોઃ અખૂટ સમૃદ્ધિનો સ્વામી, દેવનો પણ પ્રિય ને સૃષ્ટિના આભુપણુ સમો પુરૂષમણી તેનો પ્રગ્ગજન હતો.

કંઈક ક્ષણો પછી તે પરીવાર સાથે જન્મવાને બેઠો. મધુર રસવન્તીએ તેનું ચિત્ત ડોલાવ્યું. રાજભુવનનાં બોળને પણ તુચ્છકારની અહીં તેણે સંભવિતતા અનુભવી.

દિવસ આયમ્યે તે પાછો ફર્યો. ભદ્રાએ તેને રમણીય વિદાય આપી. તેણે ભદ્રાની કંઈક સેવા માગી. પણ ભદ્રા, તેનો આભાર માની, સ્વભુવને પાછી ફરી.

શાલિભદ્ર પ્રસાદની સાતમી ભૂમિકાએ તો પ્રવેશ્યો. પણ તેના અંતરની વ્યથા ન ઓલાવાઈ. તે ભુવનમાં, સુંદરીઓના નયન ચમકારમાં, કે સ્મિતપુષ્પમાં હવે તેને રસ ન રહ્યો. આસપાસ પથરાયેલ અંશુર્યમાં તેને સ્વતંત્રતાની ઊણપ લાગી. તે ઊણપને ત્વરાએ પુરવાના તે વિચારમાં અટકાયો.

તે સમયે નવનવીન રથને વિચરતા, ધર્મધોળ નામે એક મુનિવર શિષ્યવૃન્દ સાથે રાજગૃહે પધાર્યા. શાલિભદ્રને તે, સમાચાર મળ્યા. તેના અંતરમાં આશાનું ઝરણુ પ્રગટ્યુંઃ ‘તેના પિતા ગોભદ્રઃ તે શ્રી વીરના શિષ્ય ધર્મ, સ્વતંત્રતાએ મહાલી, સ્વર્ગને શોભાવતા હતા. તે તેવો કાં ન થાય’?—ને તેજ ક્ષણે તે સુવર્ણ રથમાં બેસી મુનિવરની સમીપ આદ્યો.

મુનિવરે રસ ઝરતો ઉપદેશ દીધો. શાલિભદ્રનું અંતર ઊભરાયું. તે ત્વરાએ પાછો ફર્યો. તા પાસે તેણે દીક્ષાની અનુમતિ માગી.

માતા ચમકી. કાણુભર તે ગભરાણી. પણ પછી પુત્રનો વૈરાગ્ય તેને ક્ષણિક લાગ્યો. તે હસીને બોલી.

“ભાઈ, સંયમ એ તો ખડ્ગની ધાર. તે પર ચાલવું દોહાડું છે. ને તું તો નિત્ય વિલાસી. તારાથી સંયમની કદીનતા શે સહાય ? પ્રયોગ કરી તો જો. પ્રતિદિન અંકેક સ્ત્રીને તો ત્યજ જો.”

શાલિભદ્રે માતાનું વચન સ્વીકાર્યું. તેણે પ્રતિદિન અંકેક સ્ત્રીને તજવા માંડી. તેના મુખ પર શાન્તિ ને વૈરાગ્યની નિર્મળતા વ્યાપી. માતાને ગભરાટ વણ્ટયો. પણ પુત્ર તેના જ વચનને અનુસરતો હતો. તે બીની આંખે, પુત્રવધુઓને દિલાસો આપતાં, પુત્રના આ મહદ વૈરાગ્યને જોઈ રહી.

વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન

ચીમનસાલ

આર્યભિશપ ડેવોસને જ્યારે સાપેક્ષવાદના સિદ્ધાન્તની ધર્મ પરની અસર વિષે એઇન્સ્ટીનને પ્રશ્ન પૂછ્યો ત્યારે તે મહાન વૈજ્ઞાનિકે ઉત્તર દીધો કે, “નામદાર, સાપેક્ષવાદ એ શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાન્ત છે. ધર્મ સાથે તેને કશો સંબંધ નથી.” પણ આ ઉત્તર સત્યથી ખૂબ વેગળો હતો.

વૈજ્ઞાનિકોએ વિજ્ઞાનના વિકાસ માટે તેને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી સ્થિત દર્શાવવા વારંવાર પ્રયાસ કર્યો છે. પણ તે પ્રયાસમાં રહેલી અસત્યતાને અંતરમાં જાણવા છતાં તેઓ તેને અનુસરે છે તે તેમના વાદ વિષે તેમની પોતાની જ અથદા સૂચવે છે. કેટલાક સહુદયી વૈજ્ઞાનિકો તેને જાહેરમાં કબૂલી લે છે.

હર્બર્ટ ડોંગલેએ લખેલા ‘Through Science to philosophy’માં એ કબૂલાતને વ્યાજખી ઠેરવવામાં આવી છે. લેખક ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન પર વિજ્ઞાનની સીધી અસર દર્શાવે છે. અને વિજ્ઞાન કે જેનું ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ હોવું જોઈએ તે તે સ્વરૂપની સાથે ધર્મણુમાં આવી કેવાં અનિચ્છનીય પરિણામ ઊપજાવે છે તેનું તેઓ વિવેચન કરે છે.

કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોને આ વિજ્ઞાન-નિરીક્ષણ ન ગમ્યું, અને તેમાંના એક સર આર્થર એડીંગ્ટને ‘Philosophy and Science’ નામે પુસ્તકમાં ડોંગલના ગ્રન્થની કડવી સમાલોચના લીધી. તે સમાલોચનામાં તેમણે તત્ત્વજ્ઞાન કરતાં વિજ્ઞાનની ઉચ્ચતા સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો અને ડોંગલવાદ માટે શોક દર્શાવ્યો.

આમ જ્યારે વિજ્ઞાનવાદ પશ્ચિમમાં તેના વ્યાપક સ્વરૂપે ખીલેલો છતાં ત્યાં તેની જરૂરીઆત અને સત્યતા વિષે અનેક પ્રકારે ઊદ્ઘાપોદ્ધ ઊડ્યો છે ત્યારે તેની પ્રાથમિક દશામાં પ્રવેશતા આપણે તે વિષે પ્રથમથી જ વિચારી લેવું વધારે જરૂરી છે.

વિજ્ઞાન શુદ્ધિ અને ગણતરી પર આધાર રાખે છે. ધર્મ ને તત્ત્વજ્ઞાન થદ્ધા ને અંતરને અનુસરે છે. ધર્મે પોતાની દૃષ્ટિએ પ્રત્યેક વસ્તુઓનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કર્યું; વિજ્ઞાન તેને પોતાની આંકણીએ માપવા નીકળ્યું. પણ વિજ્ઞાનની આંકણી નિર્ણિત નથી. શુદ્ધિ કે ગણતરી-ફેર કે વિકાસના પરિણામે તે ફર્યા કરે છે અને પરિણામ પણ ફેરે છે.

ન્યુટને નવા સિદ્ધાન્ત સર્જ્યાં. એઇન્સ્ટીને તેને ખામીભર્યાં ઠેરવ્યાં. આજે એઇન્સ્ટીનના ધણાખરા સિદ્ધાન્તો ખોટા ફર્યા છે. આમાં સત્ય ક્યાં શોધવું?

વિજ્ઞાન પ્રત્યે સૂઝ એ તો એક પ્રકારની અંધતાજ ગણાય, પણ પ્રત્યેક વસ્તુની કિંમતને આંકી જોવી એ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પણ જરૂરી છે.

પ્રવૃત્તિ એ માનવીનો જીવનધર્મ છે. સૃષ્ટિના આદિકાળથી પ્રવૃત્તિના આશ્રયે જ માનવી નક્કોતો આવ્યો છે. કર્મ-પ્રવૃત્તિથી દૂર હકનારને કુદરત માનસિક પ્રવૃત્તિમાં હડસેલે છે. વિજ્ઞાને માનવીને સુખી કરવા યત્ન શોધ્યાં. કુદરતે તેને તે શોધમાંથી ઊપજતી મુશ્કે-

હીઓ ને તેના ઉદ્દેશની પ્રવૃત્તિઓમાં ધકેલ્યો. જગતના મહાનમાં મહાન વૈજ્ઞાનિકે પણ એટલું તો કબૂલ્યું જ છે કે, "આદિ-યુગમાં માનવી જેટલાં સુખી ને શાન્ત હતાં તેટલાં આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં નથી."

વિજ્ઞાનનું પૂર્ણ કુદરતની ગહનતાનો ઉદ્દેશ ને માનવીના બાહ્ય સુખની શોધમાં સમાર્પ્ય છે. પણ આજે વિજ્ઞાનદારા કુદરતના ઉદ્દેશની તો આશા પણ અમ્મલવિત બની છે. વિજ્ઞાન સૃષ્ટિની શરૂઆત વિષે જે પ્રમાણો ને ઉદ્દેશ આપે છે તે કરતાં તો એક બાળકનો તે વિષયનો કુદરતી અભિપ્રાય વધારે માનનીય ગણાય. વસ્તુગત અને મનોગત અનન્તતાઓ, સ્થળ, કાળ, પદાર્થ ને આત્માના એકીકરણને સાધતું તત્ત્વ વિજ્ઞાનની કદખાનીયે બહાર છે. ને રાજતન્ત્રની મંચાલન-નીતિ પર અવલંબતું માનવીનું બાહ્ય સુખ વિજ્ઞાનને શી રીતે આશ્રયી શકે ?

ચોવીશ કલાકમાંથી માનવી ૭ કલાક જે કામ કરે, ૭ આત્મિક પ્રવૃત્તિને અર્પે; ૭ જીવનચર્યામાં વીતાવે, ને ૭માં નિવૃત્તિ બોગવે તો જગત શાન્તિ, સ્નેહ ને સુખથી ચાલ્યા કરે. પણ વિજ્ઞાન તો કામને ઘટાડી બેકારી નીપજાવે છે; ને બેહદ શક્તિનો સંચય કરી તે તે શક્તિને વાપરવા વિષેની નિરર્થક કે મંદારક પ્રવૃત્તિમાં મોડાવાઈ માનવી આત્માને પણ વિસરી જાય એવી તેને સ્થિતિમાં મૂકી દે છે.

વિજ્ઞાને માનવીને ખૂબ જ ગર્વોંક બનાવ્યો છે. ને તેના પરિણામે તે કુદરતને આધીન પ્રશ્નોમાં પણ માથું મારતો થયો છે. પણ નિરવધિ શ્રમ વેડી અન્તે તો તેને પાંધું જ પડતું પડે છે.

અમેરિકાની પશ્ચિમે મહાવૃક્ષોથી ઊભરાતાં ગાઢ જંગલો હતા. વિજ્ઞાનને એવું નિરર્થક ભૂમિરોકાણ ન ગમ્યું. તેણે તે જંગલો ઊખેડી ત્યાં માનવ-વસવાટ સૂચવ્યો. રાજ્યે તે સૂચનને અમલમાં મૂક્યું. પણ તેમ કરતી વખતે તે ભૂલી ગયું કે એ જંગલોના પરિણામે જ પશ્ચિમેથી ધસતા રેતીના વંટાળ આગળ વધતાં અટકતા હતા. જેવાં જંગલો કપાયાં કે તરત જ રેતીના જંગી વંટાળિયા આખા અમેરિકાને રંગડવા માંડ્યા. જંગલોની જગ્યાએ વસેલાં ગામોને તો તેમણે રેતીના રાક્ષસી હગમાં જ ઢાંકી દીધાં. આજે સરકારને ત્યાં ફરીથી જંગલો વસાવવાની જરૂરિયાત જણાઈ છે.

વિજ્ઞાનની સહાયથી પરિવર્તન પામેલી આવી તો અનેક વસ્તુઓને આજે મૂળ સ્થિતિમાં લાવવાની આવશ્યકતાઓ ઊભી થઈ છે.

કરોડો વર્ષોથી કુદરત પુરૂષ-સ્ત્રીનું જન્મપ્રમાણ સાચવતી આવી છે. પણ આજના વૈજ્ઞાનિકોને એ પ્રમાણ બ્યવસ્થિત નથી લાગતું. તેમણે વિજ્ઞાનની સહાયથી તે પ્રમાણ જળવવાની યોજના ઘડી છે. પણ એ સહાયના પરિણામે ઊભી થનારી. અનેક મુશ્કેલીઓના સામનામાં શ્રમ વેડાવનારી આવી યોજના કરતાં તે પ્રજા કુદરતને જ આધીન રાખી શાન્તિથી જીવન વીતાવતું શું જોઈ ?

કર્નલ હીન્ડનબર્ગ સેન્ટગીલ્ડાસના એકાન્ત રાપુમાં ધાતુ અને રખપરનાં હૃદયના પ્રયોગે અમરતાનો અખતરો કરી રહેલ છે. પણ આવી અમરતાની માનવીને જરૂર છે ખરી ? માનવી ન્યારે જીવનથી થાકી આરામ શોધતો થાય છે ત્યારે મૃત્યુ તેને મધુર સોડમાં લે છે. પ્રયોગ સફળ થાય તો મૃત્યુ મોંઘું નહિ બની જાય ? ને પ્રયોગનું ફળ ચેતનથી થન-

ગંતતાં માનવીને શિક્ષાસમાં બનાવવામાં પરિણમ્યું તો ?-તે સમયે આપઘાત માટેની નવી શોધો કરવી રહેશે.

વિજ્ઞાનની સમગ્ર વિશ્વને જરૂરીઆત સિદ્ધ કરવી મુશ્કેલ છે. કેવળ વ્યક્તિઓની જરૂરીઆતના પરિણામે તે વિષય આજે પ્રદેશવ્યાપી બની ગયો છે. એક મનુષ્યને શસ્ત્રોમાંથી દોઝત કમાવી હોય, ને તે તેવી શોધોમાં વિજ્ઞાનને વહેતું મુકે છે. કોઈ રાષ્ટ્રને ગ્રંહારક શક્તિ સાધવી હોય, ને તે તેમાં વૈજ્ઞાનિકોની સહાય લે છે. કોઈ માનવીને જીવન-દીર્ઘતા પ્રિય હોય ને તે અમરતાના પ્રયોગ કરાવે છે. પણ આ બધા પ્રશ્નો વ્યક્તિલક્ષી છે. તેને જગત-લક્ષી બનાવવા ન ઘટે. જગતની જે જરૂરીઆતોને પૂરવાનો ધર્મ કુદરતને આધીન છે તેની નિરર્થક જવાબદારી માનવીએ ન ઓઢી લેવી જોઈએ. ન્યારે કુદરત તેવા ધર્મથી અંશમાત્ર પણ વંચિત થશે ત્યારે ગમે તેટલું ઉન્નત વિજ્ઞાન પણ જગતને એક ઢાણ માટે પણ વધુ ટકાવવાને અસમર્થ નીવડશે.

ધર્મ અને આત્માના અવાજે પ્રત્યેક વસ્તુને નિર્ણય કરી નાંખી છે. જલ્લાંગનાં આદિ-અનાદિ તત્ત્વો, જ્યોતિષ્યક, કાળ, પ્રદેશ, આત્મા, રાજ્દ, વસ્તુધર્મ વિગેરેનો ઉકેલ તેણે કરી લીધો છે. એ સર્વના ઉકેલમાં જુદા જુદા ધર્મમાં કંઈક ફેર જો કે પડે છે, છતાં તે સર્વનું તે ઉકેલ દ્વારા ધ્યેય તો એકજ છે: આધ્યાત્મિક વિદ્યાસ ને શાન્તિની સાધના. વિજ્ઞાને પણ આમાંના કંઈકનો જુદિશક્ય ઉકેલ જો કે કર્યો છે પણ તે ઉકેલને વૈજ્ઞાનિકો પોતે પણ બ્યાજખી નથી લેખતા. ને ઉપરાંતમાં વિજ્ઞાનનું ધ્યેય જિજ્ઞાસુશક્તિના સંતોષ ને બાહ્ય સુખ શોધમાં જ સમાયું છે. જીવનશાન્તિનો સ્વીકાર હજી તેણે નથી કર્યો.

- જગતમાં ખરી રીતે જોતાં જરૂરી જેવું કંઈ જ કામ નથી. પણ સૃષ્ટિ ચાલુ રહેવાની છે માટે માનવીએ કંઈ ને કંઈ પુરૂષાર્થ કરવો જ જોઈએ એ સિદ્ધાંત પર આખા જગતનો અટ્ટત્તિધર્મ ને માનવીની મન-પ્રેરણાઓ રચાયાં છે. એ ધર્મ ને એ પ્રેરણાઓને જેમ અને તેમ શાન્ત ને રસભરી બનાવવામાં જ માનવીનું સુખ સમાયું છે.

આ માન્યતા જો કે તત્ત્વજ્ઞાનને લગતી છે છતાં ગમે તેવા પ્રવૃત્તિપ્રિય માનવીને પણ કળજીવી પડે તેટલી તે વ્યાપક સત્યભરી છે. તેમાં પ્રકૃતિનું નવનીત ઊભરાય છે. જગતના પ્રયજ્ઞમાં પ્રયજ્ઞ મહત્વાકાંક્ષી નરવીર નેપોલિયને બલ્ય સિંહાસનો ને તેજસ્વી રાજ-મુગટોના પ્રભુત્વ કરતાં એક ખેડૂતના શાન્ત જીવનને વધારે મધુર ગણાવ્યું હતું. જેમની પ્રવૃત્તિઓ પણ પૂજનીય ગણાય છે એવા, હિંદના પ્રિય મુગટ સમા, પંડિત જ્વાહરલાલ નહેરૂએ એ પ્રવૃત્તિઓ ને તેમાં ધુધવાતી અશાન્તિ કરનાં ગિરિનાં શૃંગ કે પ્રકૃતિની ગોદને વધારે જ્ઞાલી લેખી છે. ને ત્યાં જ વિજ્ઞાનનો પરાન્ત છે.

વિજ્ઞાનને ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાન સાથે સંબંધ નથી એમ કહેવું એ તો અસત્ય કરતાં પણ વધારે ફૂર છે. સત્ય તો એ છે કે બંને એકમેકનાં પ્રતિસ્પર્ધિ છે.

તત્ત્વજ્ઞાન પ્રવૃત્તિને જીવનને ટકાવી રાખવાનું સાધન લેખે છે; વિજ્ઞાન તેને જીવનધર્મ માને છે. તત્ત્વજ્ઞાને રંગાયેલ પ્રવૃત્તિ કુદરતને માતા માની તેની પાસે દૂધ માગવા દોડે છે; વૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ કુદરતને કચરો તેનાથી દૂર સ્વનંત્ર ક્ષેત્રોમાં વિહરવા માગે છે. તત્ત્વજ્ઞાન પ્રેરણાઓમાં અમૃત ને શાન્તિ સિંચે છે; વિજ્ઞાન તેમાં મદ પૂરે છે. તત્ત્વજ્ઞાન જીવનને, ધીમેથી ચાલતાં, ધમ્મજીઓને મર્યાદિત કરી, માત્ર પ્રકૃતિ સાથે રમત કરતાં, શાન્તિને સાધતાં,

વેરાયાં પુષ્પને વીણવાનું કહે છે; વિજ્ઞાન તેને રથમાં બેસી, તે દોડાવતાં, પ્રત્યેક ઇચ્છાઓને અનુસરી, તેને પૂરવાનું શીખવે છે. આ શીખવતી વખતે તે બૂલી જાય છે કે ઇચ્છાઓને સંતોષવાની નીતિ ધાસના જીવનમાં અમિકણ સમી છે. સર્વસ્વને બાળ્યા પછી પણ ક્ષેત્રને તો તે રખ્યાથીજ રંગે.

માનવવૃત્તિઓ પાશવી છે. માનવી માનવી વચ્ચે શક્તિને સમૃદ્ધિનું ઝોઝામાં ઝોધું અંતર એ જ જગત શાન્તિનો ઉપાય છે. પણ વિજ્ઞાન એ અન્તરને વધારેમાં વધારે બહોળું બનાવે છે. તે યાન્ત્રિક મહાબળો સર્જે છે ને શક્તિધારી પ્રજા તે બળોને છીનવી લઈ અશક્તને રહેસવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. વિજ્ઞાનના અભાવમાં આ સંહારક શક્તિ ને અંતર આઘાત બની જશે.

વિજ્ઞાને આજ સુધીમાં શક્ય વિકાસ સાધ્યો. પણ માનવી તે વિકાસથી શું રખ્યો? વ્યવહારનાં ત્વરિત સાધનોએ જૂમિનું અંતર ઘટાડ્યું. પણ માનવીની દોડધામને તો તેણે હતી તે કરતાંએ વધારી મુકી.

વૈભવ ને આરામનાં સાધનો વધ્યાં, ને માનવી તે સાધનોનો ગુલામ બન્યો.

વિજ્ઞાને સુએઝની નહેર બોદી; ને શસ્ત્રધારી પ્રજાને કાળી પ્રજા પર નજર રાખવાનું દાર મળ્યું.

સ્વતંત્ર શ્રમ મધુર હતો. તે યન્ત્રલક્ષી ને સમૃદ્ધગત થતાં પ્રાણુહીન ને સંહારક બન્યો. ધનના ત્વરિત વિનિમયે પ્રજાનાં ચિત્તને અસ્થિર બનાવ્યાં.

મુદ્રણકળાએ પ્રગતિ સાધી ને જ્ઞાન વ્યાપારનો વિષય બન્યું; નિન્દા ગૃહ-ઉંચરો ત્વજ જગતવ્યાપી બની.

વૈદક વિકાસ સાધ્યો, ને તેના ટકાવ માટે રોગોને વધવાની ફરજ પડી.

વિજ્ઞાને મહાબળો સર્જ્યા; ને તે એક બાજુ ઢળી પડતાં પ્રજાઓ વચ્ચેનું અંતર વધ્યું. ન્હાને પાયે થતાં કામ મોટે પાયે મુકાયાં; ને માનવી વધુ જોખમી બન્યો.

પ્રત્યેક વસ્તુ જીવિને ત્રાજવે તોળાવા માંડી; ને જીવિની બહારના પ્રદેશની કિંમત ધરી, શ્રદ્ધાનાં પૂર ઘટ્યાં.

શ્રમ ખૂંટવાયો; ને શ્રમજીવી માનવી પાંગળો ને બેકાર બન્યો.

વિજ્ઞાને આ રીતે, અનેક પ્રકારે, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં મૂળ સમાં શ્રદ્ધા, આત્મવૃત્તિ : શાન્તિને જોખમમાં નાંખી દીધાં છે. વિજ્ઞાન વિકાસ પામીને જો તત્ત્વજ્ઞાનની નીસરણીએ ચડી જાય તો તે જોખમ વેરાઈ જશે. નહિતર ભાવિની રહી સહી ઉત્તજવંશતા પણ ઘેરાતી ભાસે છે.

વિજ્ઞાન કદાચ શુભ આશયે વિકસ્યું. હશે; પણ તેનું ફળ અશુભમાં પરિણમ્યું છે. પ્રત્યેક વસ્તુએ પોતાનું પરિણામ પ્રથમથી વિચારવું ઘટે.

વિજ્ઞાનને સર્ગવનાર અને પ્રેરનાર અન્તે તો કુદરત જ છે; એટલે તેના વિરોધની પાછળ કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યય જરૂરી નથી. તેના સ્વરૂપ ને તેનાં અંગોનું નિરીક્ષણ એ એક પ્રકારનો અભ્યાસ છે. પણ તેની પાછળ જીવન સમર્પણની ભાવના કેળવવી એ નિરર્થક-વાદની પાછળ હોમાવા જેવું છે.

‘સુવાસ’ને અભિનન્દન

‘સુવાસ’ના સંપાદક-સંચાલકો !

સુવાસ પ્રસરાવવાની ઉદ્દેશ્યેલી પ્રશસ્ત ભાવના માટે અભિનન્દન ! કુદરતની કૃપાથી સુવાસ પ્રાપ્ત કરનારા વિરલા જ પરાપદારાચ સુવાસ પ્રસરાવી શકે છે. સુવાસનો અર્થ વિશાલ છે. સુવાસનું તત્ત્વ ગંભીર છે. સુવાસની મહત્તા સમજવી સહજ નથી. સુવાસ અબીટ અને સુખ-કારક હોવા છતાં સર્વ કોઈને સુવાસ સહજ સુલભ હોતી નથી. સુવાસનો લાભ, સર્વ કોઈ યર્ષ શકતા નથી. સુવાસનો આદર, સર્વ કોઈ કરી શકતા નથી. સુવાસની કિંમત સર્વ કોઈ આંકી શકતા નથી. સુવાસની મહત્તા, સર્વ કોઈ પિછાણી શકતા નથી. સુવાસથી સુવાસિત, સર્વ કોઈ યર્ષ શકતા નથી. જીવનમાં સુવાસ ઝીલવી અને સુવાસ ફેલાવવી—એમાં જીવનની સફલતા છે.

જે સુવાસ, સુવાસિત સુંદર સુપુખ્તો આપી શકતાં નથી; જે સુવાસ, સુગંધી પદાર્થો આપી શકતા નથી; જે સુવાસ, સુગંધથી બહેકતા ધૂપો ફેલાવી શકતા નથી; જે સુવાસ, સૌરભથી પંડિત ભાગ્યદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી મધમધતાં અને આર્કષતાં તેલો, અત્તરો અથવા પરિમલથી બહેકતા પરફ્યુમરી-સેન્ટ-લવંડરો આપવા સમર્થ થઈ શકતાં નથી—એવી અપૂર્વ ઉત્તમ પવિત્ર સુવાસ, જીવનમાં ફેલાવવી એ નાનું-સૂનું કામ નથી. દુર્વાસથી દુર્વાસિત ન થતાં, સુવાસમાં સુ-વાસ કરી સુવાસ ફેલાવવાનું ન ચૂકવું, એ રાધા-વેધ જેવું દુષ્કર કાર્ય છે. લક્ષ્ય ન ચૂકનારા અભ્યાસી જ એ સાધવા હિંમત કરી શકે છે; લક્ષ્ય-વેધક પરમ અભ્યાસી વિરલા સાધક જ એ ગહન કાર્ય સાધવા શક્તિમાન થઈ શકે છે. ગંભીર જવાબદારીવાળું એ કાર્ય સાંગોપાંગ પાર ઉતારવા દીર્ઘદર્શી રિયર પ્રજા શુદ્ધિશાલી મહાનુભાવો જ સમર્થ થઈ શકે છે.

જેમને જીવનમાં સુવાસની પ્રાપ્તિ થઈ હોય, તેઓ ધન્ય છે. જેઓ સુવાસની આવશ્યકતા, ઉત્તમતા અને મહત્તા સમજી શકે, તેઓ પણ ધન્યવાદને પાત્ર થઈ શકે. જેઓ સુવાસ ફેલાવવાની પ્રશસ્ત ભાવના ધરાવે છે, એટલું જ નહિ; સુવાસભર્યા સુવિચારોને સુવચનોદ્વારા ઉચ્ચારી શકે છે; જેઓ મનનીય લેખોમાં ગુંથીને સુવર્ણમાં સુવાસ મૂકી શકે છે; જેઓ વાતાવરણને પવિત્ર સુવાસમય કરવા સતત પ્રયત્નો કરે છે; સાચી સુવાસ ફેલાવનારા, તે સંતો, શારદાના ઉપાસકો મહાકવિઓ, વિદ્વાન વક્તાઓ અને લેખકો સાચાં અભિનન્દનોને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અક્ષય સુવાસ ફેલાવી ગયા, સત્પુરુષોના શિરોમણિ શ્રમણ ભગવાન

મહાવીર જેવા મહાપુરુષો. જેઓ ધોર વિદ્યોથી ડર્યા નહિ, દુષ્ટોનાં આક્રમણોથી લેશમાત્ર ડર્યા નહિ. પ્રયત્ન પરિપક્વો અને ઉત્કટ ઉપસર્ગો વચ્ચે નિશ્ચલ-અડગ ઉભા રહી શક્યા. જેઓ પોતાના ધ્યેયને ચૂક્યા નહિ. જેઓ ધોર તપ-સાધનાઓથી સાધ્યને સાધ્યા વિના અટક્યા નહિ. જેમણે સ્વજીવનની સુવાસથી અચલ પ્રતિજ્ઞા-પાલનના આવિષ્કારો કર્યા, અદ્ભુત ધૈર્યનાં ઉત્તમ દર્શાવતો પૂરાં પાડ્યાં. જેઓએ સમભાવ દ્વારા-રાગ-દ્વેષાદિ-જન્યદ્વારા, ઇન્દ્રિય-જન્ય, કપાય-જન્ય અને મનો-વિજયદ્વારા દુર્ગંથો પર જય પ્રાપ્ત કરવાનું, અજરામર થવાનું, સમસ્તકર્મ કલેશોથી વિમુક્ત થવાનું અપૂર્વ જ્ઞાન આપ્યું.

મહાવીર જેવા મહાપુરુષોના જીવનની સુવાસે હઠ્ઠરો, લાખોનાં જ નહિ કરોડોનાં જીવનો સુવાસિત થયાં. મહાવીર જેવા જ મહાપુરુષોએ અહિંસાનો પવિત્ર મંદેશ આપી વિશ્વ-ગંધુત્વની સુવાસ પ્રસારાવી. જેઓએ વૈર-વિરોધ રામાવવાનાં, શત્રુઓને પણ મિત્રો બનાવવાનાં, મૈત્રીલાવના વિસ્તારવાનાં, સુવાસિત પવિત્ર સૂત્રો અર્પણ કર્યા. વિશ્વધર્મનાં-અનેકાન્તવાદનાં વિશ્વ-માન્ય તત્ત્વો વિસ્તાર્યા. વિશ્વ-હિતકર અમોઘ પ્રયોગોના સદુપદેશો વર્ણવ્યા. સત્ય સિદ્ધિનો પ્રકાશિત કરી સત્ય, પથ્ય, પ્રિય, હિતકર મધુર વાણીમાં રહેલી પ્રલાવકતા-સુવાસનો પરિચય કરાવ્યો. જે જગદ્ગધુ જગદ્ગુરુની સુવાસે સંયમના સન્માર્ગો સૂચવ્યા, નિઃસ્પૃહ શ્રમણ-નિર્ગ્ન-થોનાં પવિત્ર સદાયરણો ફરમાવ્યાં, ગૃહસ્થોની ઉચ્ચિત ફરજ સમજાવી, ઔચિત્યનું ઉચિત જ્ઞાન આપ્યું. હેય, ક્ષેય અને ઉપાદેયનું-કર્તવ્યાર્કન્ય વિવેકનું વિજ્ઞાન શિખર્યું. માતૃ-ભક્તિની પ્રેરણાઓ આપી. નીતિ-ન્યાયના નિયમોની માન્ય મર્યાદાનું નિર્માણ કર્યું. પુરુષાર્થોનાં પરમ રહસ્યોનો પ્રતિબોધ કર્યો. પાપ-પ્રવૃત્તિથી પ્રતિક્રમણ કરવા તથા મનઃવચન અને કાયાને શુભ પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રવૃત્ત કરવા પ્રબોધ આપ્યો. સમય માત્ર પણ પ્રમાદ ન કરવાનું શિક્ષણ આપ્યું. સ્વાશ્રયના બોધપાઠો અને અન્ય અમૂલ્ય સેંકડો શિક્ષાસૂત્રો શીખવ્યાં. સર્વ કક્ષાઓમાં પરમશ્રેષ્ઠ ધર્મકક્ષાનું ઉચ્ચ જ્ઞાન આપ્યું. જગત્પતી પરમ-માન્ય મહાવિભૂતિ એ મહાવીર જેવા મહાપુરુષોના જીવનની અને સદુપદેશોની સુવાસ ફેલાશે તો સ્વ-પરને પરમાનન્દનો પરમલાલ પ્રાપ્ત થશે એવી આશા છે.

વીરનિર્વાણ સંવત્ ૨૪૬૪ }
 ત્ર શુ. ૧૩ મહાવીર-જન્મતિથિ }
 ગંભીરા બિહારી, વડોદરા. }

લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી
 (જેન પંડિત, પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિર)

વાર્તાલાપના પ્રકાર

[એક હજારો નિબંધ]

શ્રી. ભદ્રાચુલાલ મોતીલાલ મજમુદાર
બી. એ; એલએચ. બી.

વાર્તાલાપ આપણા દૈનિક વ્યવહારમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. તેમ છતાં નવાઈની વાત છે કે વાતચીતમાં રસમય બનવાની કલા ઘણા યોગને સાધ્ય હોય છે.

આપણી લાગણીઓ વ્યક્ત કરવાનું મહત્વનું સાધન વાચા છે. મનુષ્ય જાતિ પ્રાથમિક દશામાં હતી, તે વખતે વાચાશક્તિનો વિકાસ થયો નહોતો. પ્રાથમિક મનુષ્યોને હર્ષ, શોક, ભય, ક્રોધ, વગેરે લાગણીઓ ઓછા પાડીને અથવા છસારા કરીને વ્યક્ત કરવી પડતી. મનુષ્ય જાતિને શરૂઆતમાં લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા કેટલા પ્રયાસ કરવા પડતા હશે તેની વિચાર કરતાં આપણને વાણીનું મહત્વ સમજશે. ધીમે ધીમે વાચાશક્તિનો વિકાસ થતો ગયો. મનુષ્ય જાતિને ઘણા પ્રયાસને પરિણામે વાચાની શક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. ક્રમેક્રમે આ શક્તિનો ઘણો વિકાસ થયો. અર્વાચીન સમયમાં, સુધરેલા દેશોમાં સારી વાતચીત એ સારી રીતભાતનું એક આવશ્યક અંગ ગણાય છે. તમે સંસ્કારી વાર્તાલાપ કરી શકો તેમ હો તો સુધરેલા દેશોમાં સમાજના આગળ પડતા વર્ગોમાં સન્માન જરૂર પામી શકો.

વાતચીત કરવાની પદ્ધતિ ઉપરથી માણસના સંસ્કારનું માપ નીકળી શકે છે. માણસનો સ્વભાવ પણ તેનાથી પારખી શકાય છે. જુદા જુદા માણસોની વાતચીત કરવાની રીત પણ જુદી જુદી હોય છે. વાર્તાલાપના વિવિધ પ્રકારો, વિવિધ મનોવૃત્તિનાં સૂચક છે. છેવટે કંઈ નહિ તો રહેજ વિનોદ ખાતર પણ જુદા જુદા માણસોની વાતચીત કરવાની શૈલીનું નિરીક્ષણ કરવા જેવું છે. મૂંઝે પોતાને તો આવા નિરીક્ષણથી ઘણી વાર રમુજ પ્રાપ્ત થઈ છે. મારા જેવો અનુભવ ઘણાંયને થયો હશે. આપણા નિકટના સંસર્ગમાં આવતા મિત્રો અને રોડી-ઓથી માંડી જેના પરિચયમાં માત્ર કાર્યવશાત આવવાનું થયું હોય તેવા તમામ મનુષ્યોની વાતચીત કરવાની શૈલીનું અવલોકન કરીશું તો આપણને નિર્દોષ આનંદ સાથે ઘણું જાણવાનું મળશે.

માણસનું મન બહેત્રાવવાનું એક સરસમાં સરસ સાધન વાર્તાવિનોદ છે. મનુષ્ય સ્વભાવ જ એવો છે કે, કામમાંથી રહેજ પુરસદ મળે ત્યારે તેને વાર્તાલાપ કરવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ

થાય છે. વાર્તાલાપની વૃત્તિ જે માણસોમાં જોઈએ તે કરતાં વધુ પ્રમાણમાં ખીલેલી હોય છે તેમને આપણે વાતોડિયા તરીકે ઓળખીએ છીએ. વાતચીત કરવાનો શોખ કેટલીક વ્યક્તિઓની માફક કેટલાક દેશોને પણ હોય છે. યુરોપ ખંડમાં ફ્રાન્સના લોકો સાધારણ રીતે વાતોડિયા સ્વભાવના ગનાય છે. અંગ્રેજોને મિતલાપી કહેવાય છે. આપણા દેશમાં, ગુજરાતના લોકોને આપણે કેટલેક અંશે વાતોડિયા સ્વભાવના કહીએ તો ખોટું નથી. ગુજરાતીઓ પછી વાતચીતના શોખીનોમાં ગંગાળીઓને મૂકી શકાય. દક્ષિણીઓ તથા મદ્રાસીઓ પ્રમાણમાં ઓછું બોલનાર હોય છે. તમે આગગાડીમાં મુસાફરી કરતા હો અને સાથે ગુજરાતી મુસાફર હોય તો તે તમારા વિષે અને તેટલી માહિતી વાતવાતમાં મેળવવા પ્રયત્ન કરશે. તમે ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં જતો છો, શા માટે જતો છો? શું ધંધો કરો છો વગેરે પ્રશ્નોની પરંપરા કરવાનો આપણો ગુજરાતીઓનો સ્વભાવ થઈ ગયો છે.

આગગાડીના થોડાં સહવાસમાં, કેટલાક વાતરસિયાઓ, ઘણો નિકટનો પરિચય કેળવી શકે છે. કોઈવાર મુસાફરીનો કંટાળો દૂર કરવામાં આવી વાતચીત મદદગાર થાય છે. પરંતુ કોઈવાર કેટલાક જિજ્ઞાસુઓના પ્રશ્નો વિંચનારૂપ પણ લાગે છે. આવા જિજ્ઞાસુ વર્ગના વાતરસિયાઓ ઘણે ભાગે આગગાડીમાં કે ધર્મશાળાઓમાં મળી આવે છે. ઘણીવાર આગગાડીમાં એવા માણસોનો ભેટો થઈ જાય છે, જેઓ ગમે તેવા અંગત પ્રશ્નો પૂછતાં પણ પાછા પડતા નથી. આવે પ્રસંગે વાતચીતનો શોખ સામા માણસને ઉપાધિરૂપ થઈ પડે છે. કેટલાક વાતરસિયાઓ જીજ્ઞાસાથી ભરેલા હોય છે. ઉપરાઉપરી પ્રશ્નો પૂછતાં તેઓ થાકતા નથી. તમે જાણે કોઈ વક્રીકળતી ઉલટપાલટ તપાસના જવાબ આપતા હો તેવી લાગણી અનુભવો છો.

એક વખત મને આવા જિજ્ઞાસુનો ભેટો અમદાવાદથી નડિયાદ વચ્ચે મુસાફરી કરતાં થયો હતો. મહેમદાવાદ સ્ટેશનેથી આવા એક જિજ્ઞાસુ લાઈએ આવી મારી સામેની બેઠક ઉપર જગા લીધી. ગાડીએ મહેમદાવાદ સ્ટેશન છોડ્યું અને પેલા લાઈના વાર્તાલાપની શરૂઆત પ્રશ્નોની પરંપરાથી થઈ.

“ક્યાંથી આવો છો?” પેલા જિજ્ઞાસુએ પૂછ્યું.

“અમદાવાદથી.” મેં જવાબ આપ્યો.

“ક્યાં જતો છો?”

“નડિયાદ જાઉં છું.”

“તમે રહીશ અમદાવાદના કે નડિયાદના?”

“વડોદરે રહું છું.”

“વડોદરે ક્યાં રહો છો?”

“રાવપુરામાં.”

“અમદાવાદ કંઈ કામ પ્રસંગે ગયા હશો.”

“હા” કહી, મેં છાપામાં મેં ધાફ્યું.

પરંતુ પેલા જ્ઞાસુની જ્ઞાસા એમ જલદી તૃપ્ત થાય તેમ નહોતું. તેને વાત કરવા કંઈક સામગ્રી નોંધતી હતી.

“કંઈ વેપારના કામે ગએલા?”

“હું વેપાર કરતો નથી”, મેં જવાબ આપ્યો; અને ઉમેર્યું, “એક સ્નેહીતે મળવા ગએલો.”

ત્યાર પછી પેલા ભાઈએ હું શો ધંધો કરું છું, ધંધામાં કેટલી કમાણી થાય છે, હું પરણેલો છું કે કુંવારો, શી સંતતિ છે વગેરે અનેક પ્રશ્નો મને પૂછ્યા. મેં યથાશક્તિ પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપ્યા. એટલામાં નડિયાદનું રેશન આવ્યું અને પેલા જ્ઞાસુ મિત્રને રામરામ કરી મેં છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. વાતવાતમાં અંગત પ્રશ્નો અને તેટલા ઓછા પૂછવા નોંધ્યો. જ્ઞાસુવૃત્તિ ઉપર અને તેટલો સંયમ રાખવો એ સારી વાતચીત માટે ધણું આવશ્યક છે.

કેટલાક માણસોને હુંકામાં પતે તેવી વાત લંબાવીને કહેવાની ટેવ હોય છે. એકવાર તેઓ બોલવા બેઠા એટલે ક્યારે અટકશે તે ભાગ્યે જ કહી શકાય. તેમની વાતમાં પૂર્ણ વિરામને સ્થાન જ હોતું નથી. વધુ પડતી લંબાણની વાત કરનાર લોકો મુદ્દાસર વાતચીત ભાગ્યે જ કરી શકે છે. તમારે કંઈ અગત્યનું કામ હોય અને રસ્તામાં બોગબોગે લંબાણથી વાત કરનાર કોઈ મળે તો તેની સાથે વાત કરવામાં નોખમ રહેજો. તમે રહેજ શિષ્ટાચારને વશ થઈ બે મિનિટ ચોલવાના વિચારે વાત કરવા બિલા રહો, તો વીસ મિનિટમાં પણ ભાગ્યે જ છૂટા થઈ શકો. લંબાણથી વાત કરનારા ઘણે ભાગે અપ્રસ્તુત વાત ઉપર ચઢી જાય છે. તમે ધેરથી કપડાં પહેરી બહાર નીકળવાની તૈયારીમાં હો, અને આવા લંબાણથી વાત કરનાર ગૃહસ્થ તમારે ત્યાં આવી ચઢે તો બહાર જવાનો વિચાર તમારે લગભગ માંડી જ વાળવો પડે. તમે વાંત હુંકાવવા ગમે તેટલા પ્રયાસ કરો પણ વ્યર્થ! જેમ કેટલાક ભાષણ કરનારાને ક્યાં અટકવું તેની ખબર હોતી નથી, તેમ કેટલાક વાતરસિયાઓ એકવાર વાતે ચઢ્યા એટલે અટકવાનું જાણતા નથી. મનુષ્ય જીવન હુંકું છે અને તેમાં વાતો કરવા સિવાય બીજાં ઘણાં કામો કરવાનાં હોય છે એ વાત તેઓને માન્ય હોતી નથી. સમયની મર્યાદા તેમની આડે આવી શકતી નથી. લંબાણથી વાત કરનારા ઘણીવાર નિષ્પાલસ સ્વભાવના હોય છે. પરંતુ તેમની મોટી મુશ્કેલી એ હોય છે કે તેઓને મુદ્દાસર બોલવાની ટેવ હોતી નથી. કેટલીક વાર તો તેઓ વાતના મૂળ મુદ્દાને પણ વિસરી જઈ, વિષયાંતર કરી નાંખે છે. તેમને તમે કોઈ બાબતની રહેજ માહિતી પૂછો તો તેઓ ઘણી લંબાણ અને અપ્રસ્તુત ચર્ચામાં ઉતરી પડે છે. આવા લોકોને કોઈવાર રેશન ઉપર કંઈ સંદેશો પહોંચાડવા મોકલ્યા હોય તો તેઓ મુદ્દાની વાત ઉપર આવે તેટલામાં ટૂંક ગિપડી જવાનો પ્રયત્ન આવે છે! વધારે પડતા લંબાણથી વાતચીત કંટાળારૂપ બની જવાનો ભય રહે છે. વાર્તાલાપ, વાર્તાલપના રૂપમાં ફેરવાઈ ન જાય તે ખાસ સંભાળવા જેવું છે.

[અપૂર્ણ]

મંચુ ખવાસણ

ઈ. ન.

[આ વાર્તાનો પ્રથમ અર્ધભાગ ગયા અંકે પ્રગટ થયો છે :

ન્યાલયદંડ શેઠે પ્રથમ હપપત્ની તરીકે સ્વીકારેલી અને પછી તરછોટેલી મંચુ નામની ખવાસણને દેવો નામનો બ્રાહ્મણ, પૈસાની મદદથી તેની દુઃખદ સ્થિતિમાંથી બચાવી લે છે.
તે પછી—]

બુધા જોઈ રહ્યા.

ન્યાલયદંડ શેઠને સંતોષ થયો. બે વાતે. પૈસા મળ્યા અને મંચુ સાથે પોતાને નહીં, પણ દેવાને સંબંધ છે એવું કહ્યું, એટલે પોતાની પવિત્રતા પણ સિદ્ધ થઈ.

ધીમે ધીમે લોકોએ ગણગણાટ આદર્યો.

“ગાંડો થઈ ગયો લાગે છે.”

“ગાંડો શું? મંચુડી બોલી રૂપાળી છે? એની પાછળ ગાંડો ગયો લાગે છે.”

“શું જમાનો આવ્યો છે! બ્રાહ્મણનો દીકરો જીડીને ખવાસણ સાથે સંબંધ રાખે! હરિ! હરિ!”
ટીકા કરવા સૌ તૈયાર હોય છે.

મંચુ તો આ મા'રાજની મહત્તા જોઈ જ રહી.
ચર્ચા-નિંદા કરતાં બધાં જતાં રહ્યાં. રહ્યાં દેવો ને મંચુ.

“આ તમે શું કહ્યું?” કંઈવારે મંચુએ પૂછ્યું.

“માણસ તરીકેની ફરજ બજાવી.” દેવાએ કહ્યું.

“પણ હું તમને આટલા બધા રૂપિયા ક્યારે લરી રહીશ?”

“મારે એની કાંઈ ઉતાવળ નથી, અને ... હવે તમે શું કરશો?”

“ત્યાં પગ લઈ જશે ત્યાં જઈશ.” મંચુએ નિરાધારતાપૂર્વક કહ્યું.

“મારું કહ્યું કરશો?”

“શું?”

“અત્યારે મારે ત્યાં ચાલો.”

થોડી રકમકને અંતે મંચુ દેવાને ઘેર ગઈ.

મંચુને ઘરની ચીજોથી થોડીધણી વાકેફ કરી દેવો દુકાને ગયો.

મંડુ વિચારે ચડી. તેને ભૂતકાળના વિચાર આવ્યા. ભુરો સાંભર્યો, શેઠની નાલાયકી સાંભરી અને તે રડી. ખૂબ ખૂબ વિચાર કરી તેણે કોઈ ખવાસ સાથે નાતરું કરી લેવાનું નક્કી કર્યું. દેવો આવ્યો ત્યારે મંડુએ તેને કહ્યું, “મારે જવું છે.”

“ક્યારે?” દેવાએ પૂછ્યું.

“આજે જ.” મંડુએ મક્કમતાપૂર્વક કહ્યું.

“ક્યાં?”

“મારે મારો કાંઈ રસ્તો શોધવો પડશે ને?”

“શું કરવા ધાર્યું છે?”

“લુઓ...મારું રૂપ હજી ઓસરી નથી ગયું. મારી પાછળ ગાંડા થનારા ખવાસ મને મળી રહેશે.”

“એકાએક આવો નિર્ણય કેમ કરવો પડ્યો?”

“અમારો શેઠ સાથેના મંત્રબંધ ધણો લુનો. અમે શેઠનાં કામ કરવામાં બાકી નથી રાખ્યું. હું રાંડી એ પછી શેઠે જ મને ભોળવી. પાંચ વરસ અમે સાથે રહ્યાં. હવે તેમને આગરૂં આડે આવી, એટલે મને હોમી દીધી. તમને ય હું તમારી સાથે રહું તો લોકો સમક્ષ ભુંડા દેખાવાનો પ્રસંગ આવે જ, માટે તમારા અને મારા ભલાને માટે મારે જવું જ જોઈએ.” મંડુએ પોતાનું હૃદયમંથન રજુ કર્યું.

“હું ન્યાયવંદ શેઠ જેવો લાગું છું?” દેવાએ માહું લાગ્યું હોય તેવા સ્વરે કહ્યું.

“ના—ના, તમારી ઉદારતાથી તો હું છક થઈ ગઈ છું. પણ મને મદદ કરવી તે એક વાત છે અને મારી સાથે રહેવું તે બીજી વાત છે.”

“લુઓ, હું તો જગતથી તરછોડાયેલો માણસ છું. મારે નથી કોઈ સગું કે નથી કોઈ સંબંધી! એકલો અંટુલો વસું છું. તમને પોતાને હરકત ન હોય, અને જો તમે મારી સાથે રહેશો તો મારી એકલતા ટળશે. નાત ભલે મને નાતબદાર મૂકે, લોકો ભલે મને નિંદે, પણ તમે મારી સાથે રહેશો તો મને તો શાંતિ જ રહેશે.”

“એક વાર શેઠે પણ મને આવું જ કહેલ.” મંડુ કંઈ નિર્ણય કરી શકતી ન હતી.

“પણ એમાં ફેર હતો. શેઠે તમારી સાથે છૂપો વ્યવહાર રાખેલ. હું તમે ઈચ્છતાં હો તો, તમારી સાથે છોડ્યોક પુનર્લગ્ન કરવા તૈયાર છું. વિચાર કરી લુઓ! પછી તમને ચોગ્ય લાગે તો જ મારી સાથે રહેજો. જવું હોય તો ય તમે છૂટાં છો. તમે જાવ તો ય તમારે રૂપિયા બાબત ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. એ તો મેં તમને આપ્યા જ.”

દેવો બહાર ગયો. મંડુએ ખૂબ વિચાર કર્યો. તેનો અનુભવ તેને આપ્યા જવાનું કહેતો હતો; પણ દેવાનું મુખ, તેની સમ્મતિ, તેની ઉદારતા, તેનો ભાવ તેને આકર્ષો રહ્યાં હતાં. જેમ જેમ તે વિચાર કરતી ગઈ તેમ તેમ તેને દેવાનું આકર્ષણ વધતું ગયું.

દેવો ઘેર આવ્યો ત્યારે મંડુએ જ તેને સામેથી કહ્યું, “મેં તમારી સાથે રહેવાનું નક્કી કર્યું.”

“મારાં સદ્ભાગ્ય!” દેવાએ કહ્યું.

દેવાએ ખવાસણને ઘરમાં ઘાલ્યાના ખખર તેના પિત્રાઈ હેમતને પડતાં, તે દોડ્યો આવ્યો.

“કેમ છે, દેવા?” હેમતે શિષ્ટાચારનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“સારું. ભાઈ, આ જ તો તમે મારા પર કૃપા કરી!” દેવો તેના આગમનનું કારણ અશબ્દ કહી શક્યો હતો.

“મારો ભત્રીજો.”

“હા, તો પૈસા ભરી દે.”

“અરે, બ્રાહ્મણભાઈ પાસે પૈસા ક્યાંથી હોય ? ગરીબ બિચારો માથો જરી. તમે હસન-ભાઈને ન સમજાવો ?” ગરજે ગધેડાને પણ કાકા કહેતાં ન અચકાય એ કાઠિનો હેમત હતો.

“શું જુગારના પૈસા માગે છે ?” દેવાએ હેમતના કાનમાં કહ્યું.

“હા.”

“અરે ! તમારા બ્રાહ્મણના છોકરા એવા કુછંદે ચડી જાય એ તો બહુ ખરાબ !” દેવાએ ‘તમારા’ શબ્દ પર ભાર મૂકી કહ્યું.

“પણ એ બ્રાહ્મણના છોકરાને બચાવવો તમારા હાથમાં છે.” હેમતે શાંતિપૂર્વક મહેલું ગણી જતાં કહ્યું.

“ભલે, એમાં શું ? આપણે ક્યાં જુદા છીએ ?” દેવાએ મીઠાશથી કહ્યું.

“એટલે જ તો તમને કહેવા આવતાં પગ બપડે છે ને.” હેમતે ઉમેર્યું.

જરા દૂર જઈ દેવાએ તેની સાથે આવતા એક જાણુને નજીક બોલાવી કહ્યું, “રૂઝ, હસનને કહેજે કે મહાશંકર પાસેથી આજ સાંજ પહેલાં પૈસા વસૂલ કરી લે.”

આટલું કહી દેવો મોટરમાં બહારગામ જતો રહ્યો. દેવાનો આદેશ એટલે તેનાં માણસોને મન દેવ આદેશ હતો. મહાશંકરને ઐરીનાં ઘરેણાં ગીરા મૂકી બે કલાકમાં પૈસા ભરી દેવા પડ્યા. હેમત હેજતાઈ ગયો. તેને એક છેડેલો ઉપાય સૂઝ્યો. તે મંચ પાસે દોડ્યો. અને ત્યાં જઈ તેના પગમાં પડતું મૂક્યું.

દેવો જખ્ખર દાદો હતો. પણ તેનું એક પણ માણસ તેને ઘેર ન આવતું. મંચ પાસે તો દેવો પહેલાંનો જ દેવો હતો. ઘરમાં પગ મૂકતાંની સાથે જ દેવો બહારની દુનિયા વિસરી જતો. ઘરમાં કામ કરનારાં ચાર-પાંચ માણસો હતાં. નવા બંધાવેલ બંગલામાં માળી પણ રહેતો. પણ આ બધાં માણસો મંચની પસંદગીનાં હતાં. તેમનો પગાર નિયમિત ચૂકવાતો. તેમને મંચ તરફથી વારપરબે ભેટ પણ મળતી. આ માણસો સિવાય દેવાનું કાંઈ ઝાળખીતું મંચ પાસે આવતું નહીં, એટલે હેમતને હાંફેલો હાંફેલો આવેલો બોધ તેને નવાઈ લાગી.

“શું છે ?” મંચએ પૂછ્યું.

“ગરીબ બ્રાહ્મણને બચાવો.” હેમતે પગમાં પડ્યાં પડ્યાં જ કહ્યું.

“પણ છે શું ? અને તમે છો કાણ ?”

“મને ન ઝાળખ્યો ? હું હેમત. દેવાભાઈનો પિત્રાઈ.”

“તમે સરખા તો બેસો. બ્રાહ્મણના દીકરાને પગે લગાડી હું પાપમાં પડું છું.” હેમત નિરાંતે બેઠો.

“બોલો હવે શું છે ?”

“મારો એક સગો છે, તેની પાસેથી વહુનાં ઘરેણાં ઉતારાવીને દેવાભાઈએ પૈસા પડાવ્યા. બિચારાને આપઘાત કરવાનો વારો આવ્યો છે. બચાવો ! બ્રાહ્મણના દીકરાને બચાવો !”

“તમે શાંત થાઓ. હું એ પૈસા પાછા અપાવીશ.”

“અરે, એમ તો દેવાએ ય કહ્યું’તું. પણ એની વહુનાં તો બાપડીનાં ધરેણા ગયાં. હવે મારો કે તારો બધું તમારા હાથમાં છે.”

“કેટલા રૂપિયા છે ?”

“પાંચસો.”

મેંડુએ ધરમાં જઈ પાંચસો રૂપિયા લાવી તે હેમતને આપતાં કહ્યું, “હ્યો, આ પાંચસો રૂપિયા લઈ એ ધરેણાં છોડાવી લાવો. બસ ?”

“અરે, તમારો તો પાડ માનું તેટલો ઓછો ! આજે તમે એક કુટુંબને જીવતદાન દીધું.” હેમત મેંડુનાં વખાણ કરતો કરતો ગયો.

દેવો આવ્યો ત્યારે મેંડુએ હેમતને પૈસા આપ્યાની વાત કહી.

“એને શું કામ પૈસા આપ્યા ?” દેવાએ જરા ચીકાતાં પૂછ્યું.

“બિચારાની વહુનાં ધરેણા ઉતરે એ હું ન જોઈ શકું.”

“પણ આ તો એ હરામખોર છે કે જોણે આપણને નાત બહાર મૂકાવી, નોકરીમાંથી રજાગાવ્યાં હતાં.”

“પણ બ્રાહ્મણ તો છે ને ?”

“તે’ બધી બાજુ બગાડી દીધી. એ મહાશંકરને મેં ધરાદાપૂર્વક બોળ્યો હતો. મહા-શંકરને કાંઈ છોકરું નથી, અને તેની મિશ્કત પર હેમતની આંખ છે, એટલે મહાશંકરદ્વારા હેમત પર વેર વાળવાનો આ માર્ગ મેં શોધી કાઢ્યો હતો.”

“તમારા મનમાંથી વેર વાળવાના વિચાર કેમ જતા જ નથી ? તમને હવે શેની ખામી છે ? એ મગતરાંઓની સામે પણ શા માટે લુચ્છો છો ?”

“મારામાં તારા જેટલી ઉદારતા નથી. તે દિવસે રૂડાએ વાત કરી કે, ‘ન્યાયચંદ કાઢને મોઢે કહેતો’તો કે, ‘અવાસણુ કાઢની નહીં,’ ત્યારે જો તે મને ન વાર્યો હોત તો હું જરૂર એના ધરને આગ લગાડાવત. અવાસણુ કાઢની નહીં ! અને તમે વાણિયા બ્રાહ્મણ કાના યાવ તેમ છો ? ભાઈ ભાઈને ફેલી ખાતો હોય તે શું જોઈ જાયાપણાનો દાવો રાખતો હશે ? એ બધાને તો રીબીરીબીને માર્યા હોય તો સીધાદોર થઈ જાય. પણ તું બહુ દયાળુ છો ને !”

“આપણું છુડું કરનારને આપણે સજા કરી દઈએ તો તે ઇશ્વરની સજામાંથી છુટી જાય છે, અને આપણે ઇશ્વરના ગુનેગાર બનીએ. ઇશ્વરનું કામ આપણે કરી લેનારા કોણ ?”

“મંગુ ! તારી વાત તો અજબ છે. વેરવાળવાના મારા હગ્ગર વિચાર તારા એક વાક્યથી શાંત થઈ જાય છે. તને એ લોકો પર ખરેખર ક્રોધ નથી આવતો ?”

“મને શા માટે ક્રોધ આવે ? ભગવાને મારી સાચી દાનત જોઈ મને તમારા હાથમાં સોંપી. આ શું ઓછું સુખ છે ? અને હું મને અન્યાય કરનાર પર ક્રોધ ન કરું તોપણ ઇશ્વર તેમને તેમનાં અવળાં કામ માટે ક્યાં છોડે તેમ છે ? ન્યાયચંદ શેની

છે? એ શેકને ધાનના વાંધા પડે એ ઝોહું છે? હું તો પ્રભુ પાસે હાથ જોડીને મારું છું કે, મારે હાથે કાઠનું ભુકું ન થાય.”

“ખરી રીતે તો તારી વાત સાચી છે. પણ એટલી સાધુવૃત્તિ કેળવવી મુશ્કેલ છે ને!”

મંચુ અને દેવો કેટલાંય વર્ષો સુધી સંપૂર્ણ આનંદથી જીવ્યાં. બંને ધરડાં ચયાં. દેવો માંદો પડ્યો, અને બે પ્રેમી આત્માઓને ભુદાં પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો.

“મંચુ,” દેવાએ કહ્યું, “તારી ઈચ્છા આપણા પૈસાની શી વ્યવસ્થા કરવાની છે?”

“જે તમારી ઈચ્છા તે મારી ઈચ્છા.”

“ના, એમ નહીં. તને દુનિયાની ભલાઈમાં ભલે શ્રદ્ધા હોય; મને નથી. હું જઈ અને પાછળથી મારી બુદ્ધી વિધવાને કોઈ કંઈ કનડગત કરે તો મારે ભૂત થવું પડે.” દેવાએ ગમ્મત કરતાં કહ્યું.

“જાવ જાવ! મને કોણ કનડગત કરે?”

“તને સાઠ વરસેય જગતનો અનુભવ નથી. અત્યારે મારી બીકે કોઈ તારી સામે જંગી આંખેય નથી જોતું. પણ મારી આંખ મીચાય એટલે મારા કંઈક પિત્રાઈ મારી મિલકત પર પોતાનો હક્ક ખેસાડવા કૂદી પડે.”

“તો તમને ઠીક પડે તેમ કરો.”

“મારો વિચાર એમ છે કે, કોઈ સારા વડીલને બોલાવી મારી બધી મિલકત તારા નામ પર લખાવી દઉં.”

“અને શું શું ધરમાદો કરવો તે પ્રભુ લખાવી દો,” મંચુએ ઉમેર્યું.

“ના, એ તું કરજે.”

“મને એમાં સમજ ન પડે. મારે માટે પૈસાનો વહીવટ કરવાનું રાખી, બધાં મકાન તમને ઠીક પડે તેમ દઈ દો.”

“બોલ, તારે કયું મકાન રહેવા રાખવું છે?”

“મને પરાનું નાનું મકાન ફાવશે.”

“આ બંગલો નહીં?”

“તમે ન હો તો આ બંગલો મને ખાવા દોડે.”

“તો આ બંગલો ગરીબ નિશાળિયાઓને રહેવા આપી દઈએ તો?”

“બહુ સારું.”

“અને—” મંચુને એકાએક વિચાર આવતાં તે બોલી, “મારી એક વાત માનશો?”

“શી?”

“એક મકાન તમારા પિત્રાઈ હેમતને આપો.”

“હેમતને?”

“હા.”

“કદી ન બને!”

“તમારો ભાયાત છે. ઘાહણુ છે. એટલો એનો હક છે.”

“તારો બહુ આગ્રહ હોય તો મહાશંકરને એક મકાન આપું. પણ હેમતને તો હું રાતી પાછી પણ નહીં દઉં.”

વીલ થયું. દેવાની વિશાળ મિલકતમાંથી એક મકાન મહાશંકરને આપવાનું પણ લખાયું. દેવો ગયો. તેની પાછળ ચોરાસીની નાતમાં હેમત પણ જન્મવા ગયેલ. મંગુએ પોતે દરેક ઘાહણુને જમ્યા પછી રૂપિયો રૂપિયો દક્ષિણા આપેલ.

થોડા દિવસે હેમતને—મહાશંકરનું નિર્વશ જાય તો તેનો વારસો મેળવવાની આશા રાખતા હેમતને—ખબર પડી કે મહાશંકરને દેવાના વીલમાં એક મકાન મળ્યું છે. તેણે મહાશંકરને બોલાવ્યો.

“મહાશંકર, તને દેવાનું એક મકાન મળ્યું એ ખબર છે ને?”

“હા, કાકા!”

“ગમે તેવો તોય ભાઈ”

“પણ કાકા, લોકો કહે છે કે એ મકાન તો મને મંગુબાના કહેવાથી મળ્યું છે.”

“એ તો ઠીક, પણ વીલમાં તને મકાન આપવાનું લખ્યું છે એ વાત તો બરાબર સાચી છે ને?”

“હા-હા, મેં એ વકીલને જ પૂછી જોયું છે.”

“તો પછી ધરમના કાગમાં ઢીલ શેની? મકાનનો કબજો માગી લે.”

“પણ એમ ઉતાવળ કેમ કરાય? દેવાકાકાને મર્યા હજી એક માસ તો માંડ થયો, ત્યાં મંગુબાને કહેતાં જીલ કેમ ઉપડે? તે દિવસે એમણે જ પાંચસો રૂપિયા પાછા આપ્યાં તો ને? થવાનું હશે તે થશે. હું તો કહેવા નહીં જઉં.”

“તું તો ગજબ વેદિયો છે. હવે એવી લાજ શરમ હોય? અંતે ખવાસણુના તે ભરોસા હોય? ખવાસણુ કોઈની નહીં. તું તારે આપી દે નોટીસ, કે મકાનનો કબજો મને સોંપી દે.”

કેટલીક વાટાઘાટને અંતે મહાશંકરે મંગુને મકાન સોંપવા બાબત નોટીસ આપવી એમ નક્કી થયું.

“હં, જમને વકીલને મળ. આવ્યું એટલું આપણા બાપનું. બાકી ખવાસણુ કોઈની નહીં.” મહાશંકરનું નિર્વશ જાય તેવી માળા જપતા સિસેર વર્ષના હેમતે આંખ મીચકારતાં સલાહ આપી.

મહાશંકર ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે તેની વહુએ તેને એક કાગળ આપ્યો. કાગળમાં મંગુના વકીલે તેના ભાગમાં આવેલ મકાનનો કબજો લઈ જવા લખ્યું હતું.

અર્થશાસ્ત્ર એ એક વિજ્ઞાન છે.

વિજ્ઞાનના બે મૂખ્ય વિભાગો :—(૧) વિચાર વિજ્ઞાન કે વિચારશાસ્ત્ર ને (૨) વસ્તુ વિજ્ઞાન કે વસ્તુશાસ્ત્ર અથવા પદાર્થવિજ્ઞાન. વિચારશાસ્ત્ર અને વસ્તુશાસ્ત્ર વચ્ચેનો ભેદ, તેના સિદ્ધાન્તોની નિશ્ચયતા કે ચોક્કસતામાં જે તફાવત છે, તે છે. વસ્તુશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો અચળ છે, જેમકે H^2O એટલે પાણી. સમયના પ્રવાહમાં આ સિદ્ધાન્તોમાં ફેરફાર નથી થતો. અચ્ચત વિજ્ઞાન આગળ વધે, વિકાસ પામે પણ તેના જે મૂળભુત સિદ્ધાન્તો અંધાયેલા હોય છે તેમાં ફેરફાર પડતો નથી. વિચારશાસ્ત્રનું તેથી ભુલું છે. વિચારશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો વસ્તુશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો જેટલા નિશ્ચયાત્મક નથી હોતા. વિચારશાસ્ત્રો, જેમ જેમ માનવસમાજ પ્રગતિ કરતો જાય છે તેમ તેમ વિકાસ પામે છે અને પ્રથમ અંધાયેલા સિદ્ધાન્તોમાં, સમય જતાં, સંશ્લેષો બદલાતાં, ફેરફાર થતો જાય છે. જેમકે આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાંની અર્થશાસ્ત્રની, આચારશાસ્ત્રની, નિતિશાસ્ત્રની, માનસશાસ્ત્રની, રાજ્યશાસ્ત્રની કેટલીયે માન્યતાઓ આજે બદલાઈ ગઈ છે અને આવતાં પચાસ વર્ષમાં આજે માન્ય થયેલા સિદ્ધાન્તોમાં ન કદપી શકાય તેવા ફેરફાર થઈ જવાના.

અર્થશાસ્ત્ર વિચાર વિજ્ઞાનની એક શાખા છે અને વિચારશાસ્ત્ર તેમજ સમાજશાસ્ત્રની પ્રત્યેક શાખા સાથે સંબંધ ધરાવે છે.*

અર્થશાસ્ત્ર એટલે અર્થવિજ્ઞાન કે, સંપત્તિશાસ્ત્ર પણ પદાર્થવિજ્ઞાન નહિ. પદાર્થવિજ્ઞાન તો નિશ્ચયાત્મક વિજ્ઞાન છે, બ્યારે અર્થશાસ્ત્ર માત્ર અર્થનો કે પદાર્થનો જ વિચાર નહિં કરતું હોવાથી, નિશ્ચયાત્મક વિજ્ઞાન નથી. અર્થશાસ્ત્ર, અર્થનો, પદાર્થનો કે સંપત્તિનો સ્વતંત્ર વિચાર નથી કરતું પણ સંપત્તિ માનવજીવન સાથે કેવી રીતે સંબંધ ધરાવે છે, માણસ સંપત્તિને કેવી રીતે સ્પર્શે છે, માણસ અને સંપત્તિ પરસ્પર કેવી રીતે સંકળાયેલાં છે, તેનો તે વિચાર કરે છે. એટલે કે અર્થશાસ્ત્ર માત્ર અર્થનું જ વિજ્ઞાન નહિં પણ માણસના આર્થિક જીવનનું વિજ્ઞાન છે.

માનવજીવનની જંગલી અવસ્થામાં અર્થશાસ્ત્ર નહોતું. જેમ જેમ માનવી, જીવનમાં પ્રગતિ કરતો ગયો, તેનો બાહ્ય વ્યવહાર વધતો ગયો, તેની વિચાર શક્તિ વિકાસ પામતી ગઈ, તેમ તેમ તે વ્યવહાર ઉપર વિચાર કરતો ગયો અને ધીમે ધીમે શાસ્ત્રીય રીતે પોતાની આસપાસ રહેલા સમગ્ર પદાર્થનું મનન કરતો તે આગળ ચાલ્યો. શરૂઆતમાં જેટલું તેનું વ્યવહારનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત હતું તેટલું તેનું અર્થશાસ્ત્ર પણ મર્યાદિત હતું. સમાજ જેમ જેમ વિકસિત થતો ગયો તેમ તેમ તેની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ વધતી ચાલી. સમાજશાસ્ત્રનાં બીજાં

*અર્થશાસ્ત્રનો વિચારશાસ્ત્રનાં બીજાં અંગો સાથેનો સંબંધ બીજા લેખમાં ચર્ચવામાં આવશે.

અંગોમાં પણ સમાજની પ્રગતિ સાથે વિકાસ આવતો ગયો અને અર્થશાસ્ત્ર પણ ખૂબ જ પ્રગતિ સાધવા લાગ્યું. આ સ્થિતિમાં માત્ર વિચારશાસ્ત્રોનો જ વિકાસ થતો હતો તેમ ન હતું, સાથે સાથે વસ્તુશાસ્ત્ર પણ બેનમૂન પ્રગતિ સાધતું હતું. અર્થશાસ્ત્રના વિકાસમાં વસ્તુશાસ્ત્રની પ્રગતિએ ઘણો ફાળો આપ્યો છે. પ્રથમ માત્ર વ્યક્તિ પુરતું અર્થશાસ્ત્ર હતું તેમાંથી કુટુંબ, મંડળ, ગામ, પ્રાંત અને રાષ્ટ્ર પુરતું અર્થશાસ્ત્ર, વિકાસ ક્રમના ધોરણે, થયું. પણ વસ્તુ-વિજ્ઞાનની શોધખોળોને પરિણામે અર્થશાસ્ત્ર માત્ર રાષ્ટ્રનું મંડી આંતરરાષ્ટ્રિય થયું અને વિશ્વવ્યાપક બન્યું.

માનવગત પ્રગતિ કરતી હતી, સાથે સાથે વિજ્ઞાનો પણ વિકાસ પામતાં હતાં; વિજ્ઞાનનાં જુદાં જુદાં અંગોની પ્રગતિ એક બીજાને અવલંબી થઈ રહી હતી. હજુયે માનવી પ્રગતિ કરતો જ નથી છે અને તેની સાથે વિજ્ઞાનોને વિકસાવતો નથી છે.

૧૯મી સદી સુધી અર્થશાસ્ત્રનો વિકાસ એકદેશીય થયેલો. અર્થશાસ્ત્રીઓએ માત્ર અર્થ ઉપર જ વિશેષ ધ્યાન રાખેલો અને પરિણામે અર્થનો ઉપભોગ કરનાર માનવીને ભૂલી ગયેલા. અર્થશાસ્ત્ર એટલે માત્ર સંપત્તિની જ ઉત્પત્તિ અને તે ઉત્પત્તિ કેવી રીતે વધારે ફાયદાથી શકે તેના ઉપરજ અર્થશાસ્ત્રીઓએ વિચાર કરેલો. પરિણામે સંપત્તિનો વિનિમય, સંપત્તિની વહેંચણી અને સંપત્તિના ઉપભોગ ઉપર, માનવ જાતનું આર્થિક કલ્યાણ થાય તેવી રીતે, વિચાર કરવામાં આવ્યો નહિ.

અર્થશાસ્ત્રની આવી એકદેશીય ખામી ભરેલી પ્રવૃત્તિની ૧૯ મી સદીની મહાન વ્યક્તિ-ઓએ ઝાટકણી કાઢી. કાર્લ માર્ક્સ, રસ્કોન, અને ફ્રીડ્રીક્ જંગેલા પ્રખર સાહિત્યકારોએ, અર્થશાસ્ત્રને, માત્ર થોડાક સ્વાર્થી લોકોના સુખ માટે તૈયાર કરેલા સ્વાર્થવિજ્ઞાન તરીકે જાહેર કર્યું. આ લોકો જો કે અર્થશાસ્ત્રીઓ નહોતા એટલે તેમની ટીકા ઘણી અસાધ્ય તથા આતંકશયોક્તિ ભરેલી હતી પણ તેમની ટીકાથી એટલું તો ચોક્કસ થયું કે અર્થશાસ્ત્રમાં માનવીના આર્થિક કલ્યાણ પ્રત્યે ખાસ ધ્યાન અપાતું નોંધ્યું, જે દૃષ્ટિબિંદુને આજ દિવસ સુધી અવગણવામાં આવ્યું હતું.

આજે અર્થશાસ્ત્રનું દૃષ્ટિબિંદુ તથા ધ્યેય બદલાઈ ગયાં છે. અર્થશાસ્ત્ર માત્ર અર્થની ઉત્પત્તિ ઉપરજ વિચાર નથી કરતું પણ તેની ન્યાયપુરઃસર વહેંચણી તથા તે વડે સમાજના પ્રત્યેક સભ્યનું આર્થિક કલ્યાણ કેવી રીતે સાધી શકાય તેની ઉપર ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરી રહ્યું છે. પહેલાંના અર્થશાસ્ત્રીઓ માનતા કે માણસ સંપત્તિ માટે છે એટલે કે સંપત્તિની ઉત્પત્તિ કરવા સર્જાયેલો છે; આજના અર્થશાસ્ત્રીઓ માને છે કે માણસ સંપત્તિ માટે નથી, પણ સંપત્તિ માણસ માટે છે, માણસ સંપત્તિના ઉપભોગ માટે સર્જાયેલો છે. જગતમાં સંપત્તિનો ત્રોટો નથી છતાં બેકારી અને ગરીબાઈના પ્રશ્નો આજે સારાયે જગતને યુગબાવી રહ્યા છે, કારણ કે સંપત્તિની વહેંચણીમાં ખામી છે. અર્થશાસ્ત્ર આ ખામીને દૂર કરવા મથે છે. સંપત્તિ જરૂરની છે, ઉપયોગી છે, કારણ કે તેનાથી માણસની જરૂરિયાતો સંતોષાય છે; સંપત્તિ અર્થશાસ્ત્રનું માત્ર સાધન છે, માનવજીવનનું આર્થિક કલ્યાણ તે તેનું પરમ ધ્યેય છે.

અર્થશાસ્ત્ર સંપત્તિનો મૂખ્ય ચાર રીતે વિચાર કરે છે. (૧) સંપત્તિની ઉત્પત્તિ, (૨) સંપત્તિની વહેંચણી, (૩) સંપત્તિનો વિનિમય, અને (૪) સંપત્તિનો ઉપભોગ. આ વિચારમાં દૃષ્ટિબિંદુ, સમાજ અને સમાજના પ્રત્યેક સભ્યનું આર્થિક કલ્યાણ કેવી રીતે થાય, તે જ રાખવામાં

ઈનામી યોજના

શબ્દ એ પૃથ્વીનું પ્રથમ ભૂપણ છે. તેની ઓગસ્વીતાને જાળવવાની ફરજ વિધાતાએ લેખકોને માથે નાંખી છે.

લેખકો જગતે અનેક સર્ગવ્યા છે. પણ તેમાંના જેમણે શબ્દને દૈવત પાતું, તેને રસે સિંચ્યો, તેઓ અમર સ્મૃતિભોગ્ય લેખાવા જોઈએ. એવા સ્મૃતિભોગ્ય લેખકોમાંના સર્વશ્રેષ્ઠનો નિર્ણય ગુજરાતની દૃષ્ટિએ હવે ત્વરાએ થવો ઘટે. એ અર્થે જ અમે આ યોજના રચી છે.

માસિકના પ્રત્યેક અભ્યાસી વાંચકને હિંદના સર્વશ્રેષ્ઠ પચીસ લેખકો ને તેમની અમર કૃતિઓનાં નામ તા. ૨૨-૬-૩૮ સુધીમાં લખી મોકલવા અમે આગ્રહભરી લજામણ કરીએ છીએ.

આવેશ ઉત્તરોમાં વધુમાં વધુ મત ધરાવનાર લેખકો ને તેમની કૃતિઓને જેમણે સૂચવી હશે તેમને અનુક્રમે નવ, છ ને ત્રણ માસ સુધી 'સુવાસ' વિનામૂલ્ય મોકલાશે. પ્રથમ આવનારનો ફોટો 'સુવાસ'માં પ્રગટ થશે.

પ્રયત્નસેવીઓની સગવડતા માટે કેટલાંક વિખ્યાત નામો અમે અહિં સૂચવીએ છીએ. પણ ચુંદાચેસ નામોમાં તે હોવાં જ જોઈએ એવું બંધન નથી.

વૈદિમકી-રામાયણ.

વ્યાસ-મહાભારત.

કાળીદાસ-શાકુન્તલ.

બાણ-કાદંબરી.

ભવભૂતિ-ઉત્તરરામચં.

શ્રીહર્ષ-નૈષધ.

માધ-શિશુપાલવધ.

પાદસિતાચાર્ય-તરંગવતી.

ધનપાળ-તિલકમંજરી.

હેમચન્દ્રાચાર્ય-ત્રિશક્તીશ.પુ.ચ.

ગુણસીદાસ-રામાયણ.

પ્રેમચન્દ્રજી-સેવાસદન.

મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદી-અદ્ભૂત આલાપ.

બંકીમચન્દ્ર-રત્ન.

શરદબાણ-શ્રીકાન્ત.

ગોવર્ધનરામ-સરસ્વતીચન્દ્ર.

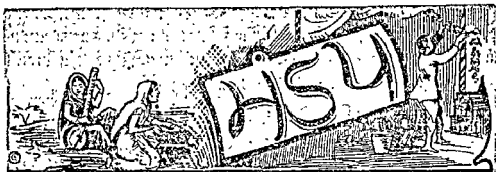
સર મહમદ ઈકબાલ-ફાતી મરાખીક.

રાગોર-ગીતાંજલિ.

આવે છે. કોઈપણ એક વ્યક્તિની આર્થિક ઉન્નતિ કેવી રીતે થાય તે દૃષ્ટિબિંદુથી અર્થશાસ્ત્ર સંપત્તિનો વિચાર નથી કરવું પણ સંપત્તિ સમાજમાં રહેતા પ્રત્યેક માનવીનો આર્થિક ઉદ્ધાર કેવી રીતે કરી શકે તેનો તે વિચાર કરે છે. અર્થશાસ્ત્રમાં માનવ કલ્યાણને મહત્વનું સ્થાન આપવાથી અર્થશાસ્ત્ર જડવિજ્ઞાન, સ્વાર્થવિજ્ઞાન, મટી માનવવિજ્ઞાન બન્યું છે.

સર ઇકબાલ મહમદ

‘સારે જહાંસે અચ્છા હિંદોસ્તાં હમારા’—

એ અમર પંક્તિઓના ગાનાર, ઉર્દુ સાહિત્યના વિશ્વવિખ્યાત કવિવર, સર મહમદ ઇકબાલ ગઈ ૨૧મી એપ્રિલે લાહોરમાં અવસાન પામ્યા. મૃત્યુ સમયની તેમની શાન્તિ મધુરતાભરી હતી. ‘હસતે મોઢે હું મૃત્યુને બેટીશ’ એ તેમના છેલ્લા શબ્દો હતા. વિખ્યાત પત્રો ને પુરૂષોએ તેમને માનભરી અંજલિઓ અર્પી.

તેમનો જીવનપ્રવાહ, અનેક લેખકો ને કવિઓનો હોય છે તેમ, દુઃખ કે દર્દભર્યો નહિ પણ વિજયી, ઉન્નત ને રમણીય હતો. કૌટુંબીક મુશ્કેલીઓનો તેમને જો કે સામનો કરવો પડેલો પણ તેમની સ્થિતિ તો દંમેશ માનવન્ત ને પ્રભાવભરી જ રહી છે. નૂતન એશિયાના મહાકવિઓમાં તેમણે અમરસ્થાન શોભાવ્યું છે. શ્રીમાન રવીન્દ્રનાથને બાદ કરતાં તે નવભારતના કવિશિરોમણી હતા.

તેમના મૃત્યુ પર શોક દર્શાવતાં શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે કહ્યું :

સર મહમદ ઇકબાલના મૃત્યુએ આપણી સાહિત્ય-સૃષ્ટિમાં એવું ગાયકું પાડ્યું છે કે જે પૂરાતાં યુગો વીતશે. ભારતવર્ષ કે જેનું સ્થાન આજની સૃષ્ટિમાં ખૂબ સાંકડું છે તે જોની કવિતાની કિંમત દિગ્ગન્તવ્યાપી છે તેવા કવિને શુભાવતાં ગરીબ બન્યું છે.

તેમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૮૭ના ડિસેમ્બરની જન્મીસખીએ શિવાલકોટમાં થયેલો. એમનાં માતાપિતા ધર્મચુરત, મધ્યમવર્ગનાં ને સુશીલાદી કુટુંબના અંગરૂપ હતાં.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણનાં દ્વાર વટાવી તે જન્મનગરની સ્કૉલર્શીપ શન કૉલેજમાં જોડાયા. ત્યાં પ્રથમ વર્ષ વીતાવી તેમણે લાહોરની સરકારી કૉલેજમાં પ્રવેશ કર્યો. અહીં તે વિખ્યાત આંગ્લ-સાહિત્યકાર આર્નોલ્ડના ટ્રાંસર્ગમાં આવ્યા. આ ટ્રાંસર્ગે તેમનામાં રહેલી નૈસર્ગિક કવિત્વશક્તિને ખીણવવામાં મદદતો ભાગ ભજવ્યો.

પંજાબમાં આ સમયે ઉર્દુભાષા પ્રવેશી ચૂકી હતી. તેના વ્યાપક પ્રચાર માટે તે ભાષાનાં કાવ્ય ને સાહિત્યના અનેક મુશાયરાઓ યોગ્યતા. સુવાન ઇકબાલ પણ તે મુશાયરાઓમાં ભાગ ભજવતો ને એ વયે પણ તેની કવિત્વશક્તિ અનેકને આજળ્યા સમર્થ થતી. ઇકબાલના ઉર્દુભાષા પ્રતિના પ્રેમની આ સ્થિતિએ રમણીય ખીણવણી કરી.

લાહોરનો અભ્યાસ પૂરો કરી તેઓ કેમ્બ્રીજ ગયા. ત્યાં તેમને ડૉ. મેગટેગર્ટ, પ્રો. પ્લાઉન ને પ્રો. નીકલસન જેવા અનેક આંગ્રજ-વિદ્વાનોનો મોંઘો સહવાસ મળ્યો. આ સહવાસથી તે પોતાના અમરસ્થાન પ્રતિ ત્વરાએ દોરાતા ગયા. તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિને અણધાર્યો વેગ મળ્યો.

અભ્યાસ પૂરો થતાં તે લાહોરની ઓરિયન્ટલ કોલેજમાં વ્યાખ્યાતા નિમાયા. ત્યાં પોતાની તેજસ્વી આકર્ષણ શક્તિથી તેમણે અનેક વિદ્યાર્થીઓને 'વશ' કર્યાં.

કંઈક વર્ષ વીતતાં તે જર્મની ગયા. મ્યુનિચની યુનિવર્સિટીએ તેમને ડૉક્ટર ઓફ ફિલોસોફીની પદવી આપી.

તે હિંદ પાછા ફર્યા ત્યારે તેમનું માન બેહદ વધી ગયું હતું. ઉર્દૂ સાહિત્યના તે પ્રખર વિદ્વાન ને સર્જનશીલ કવિ ગણાતા થયા. તેમની કવિતાના ચમકારમાં પંજાબ વશ થતુ ગયું. જાહેર મુશાયરાઓમાં તેમનું સ્થાન અદિતીય ને અનોખું બન્યું. ત્યાં કર્ણુરસ ઝરતાં તેમનાં કવિતાએ અનેકને આંસુ વેરતાં બનાવ્યાં.

આ અરસામાં તેમણે પોતાનું પ્રથમ કાવ્ય 'કોહે હિમાલય' પ્રગટ કર્યું. તેમાં દેશભક્તિના રમણીય સૂર ગુંથાયલ હોઈ પ્રજાને તે અતીવ પ્રિય થઈ પડ્યું.

તેમનો અરબી ભાષાનો અભ્યાસ પણ ઊંડો હતો. લંડન યુનિવર્સિટીએ તેમની તે ભાષાના પ્રોફેસર તરીકે નિમણૂક કરી. આ પદ એક હિંદીને માટે ખૂબ મોંઘું ગણાય. પરદેશી અને તેમાં પણ બ્રિટનની યુનિવર્સિટીઓ હિંદીને આવાં પદ સોંપતાં વર્ષો સુધી વિચાર કરે છે અને જ્યારે પોતાના માણસો એ વિષયમાં હિંદી કરતાં અનેકગણા ઉતરતા પૂરવાર થાય તો જ તેવા કોઈ પ્રખર અભ્યાસી હિંદીને તેઓ તે પદ સોંપે છે.

સરકારે આ અરસામાં તેમને નાઈટની પદવીથી નવાજ્યા.

શિક્ષકપદ વીતાવી તેમણે રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમના અંતરમાં દેશભક્તિનું પૂર છતાં બહારથી તે મર્યાદિત હતા. વિશાળ દૃષ્ટિ છતાં મુસલમાન ધર્મપ્રતિ તેમને અનહદ પ્રેમ હતો. રાઉન્ટેબલ કોન્ફરન્સમાં તેમણે પ્રતિનિધિપદ શોભાવેલું.

પંજાબની ધારાસભાના તે વર્ષો સુધી સભાસદ હતા.

અનેક દિશાએ વિજ્ય વર્ષા છતાં તેમનું અમરસ્થાન તો સાહિત્યકાર તરીકે છે. 'કોહે હિમાલય' પછી તેમણે જર્મન મહાકવિ ગેટેની શૈલિમાં 'ફામી મશખીક' લખ્યું. પ્રથમ ૧૯૨૧માં પ્રગટ થયું; બીજું ૧૯૨૫માં.

'કોહે હિમાલય'માં તેમણે સ્વદેશભક્તિના તાર ગુંથ્યા. 'ફામી મશખીક'—'પૂર્વનો સંદેશ'માં તેમણે સ્નેહ ને તત્વજ્ઞાનના પાક આલેખ્યા.

ફારંસી ભાષા અને સાહિત્ય પણ તેમણે શક્યએક રીતે પચાવેલાં. તે ભાષામાં તેમની પાંચ રસિક કૃતિઓ પ્રગટ થઈ છે. આ કૃતિઓએ તેમને જગતવિખ્યાત બનાવ્યા.

ગયા દિસંબરમાં સાઠ વર્ષ પૂરાં થતાં ઠેર ઠેર તેમનો હીરક મહોત્સવ ઉજવાયો.

તે લોકપ્રિયતાની એ મધુર સ્મૃતિની ખુશબોને અનુભવતાં ઇકબાલે યમને સત્કાર્યો.

મહાકાવ્યો

દરેક દેશને પોતપોતાનાં મહાકાવ્યો હોય છે. આ કાવ્યોમાં તે તે દેશની સંસ્કૃતિ ને પ્રગ્જીવનનાં પ્રતિબિંબ તરવરે છે. કેટલીકવાર રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા કે કલાત્મક ગૂંથણીના કારણે પણ કાવ્યો રાષ્ટ્રીય મહાકાવ્યોના પદે મૂકાય છે.

ઈંગ્લાંડના મહાકાવ્ય ‘પૅરિઝાઈઝ લૅસ્ટ’માં કાવ્યકાર મિલ્ટને બાઈબલમાંના જ અમુક સળંગ પ્રસંગો રસભરી રીતે ગૂંથ્યા, છતાં અંગ્રેજ પ્રજાનું માનસ અને કોમવેલ-યુગ તેમાં આબેહૂબ રીતે ચીતરાયલ છે.

ધરિાનના મહાકાવ્ય ‘શાહનામા’માં ત્યાંના શહેનશાહોનો ઇતિહાસ મુખ્યપદે છતાં તે ઇરિાનિયન સંસ્કૃતિના મહાકાવ્ય સમું લાગે છે.

ડાન્ટેએ ‘ડીવાઈન કોમેડી’ મહાકાવ્યના ધ્યેય વિના જ આલેખેલું, પણ અદ્ભુત ગૂંથણીના કારણે તે ઇટાલિનું મહાકાવ્ય લેખાયું. તેમાં સીઝરયુગની પ્રજાનાં દર્શન થાય છે.

ગ્રીસ-યુરોપનાં મહાકાવ્યો તરીકે ‘ઇલીયડ’ અને ‘ઓડીસી’ જગજહેર છે. તેમાં ગ્રીકપ્રજાનાં વીરત્વ ને રસજીવન આલેખાયાં છે.

હિંદનાં મહાકાવ્યો તરીકે ‘રામાયણ’ ને ‘મહાભારત’ સુપ્રસિદ્ધ છે. હિંદની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ તેમાં આબેહૂબ ગૂંથાઈ છે.

આ રીતે ત્રત્યેક દેશનાં મહાકાવ્યોમાં અગ્રસ્થાને તો તે તે દેશની અસ્મિતા જ રહે છે. પણ જગતમાં બે મહાકાવ્યો એવાં છે કે જેમાં અગ્રસ્થાને પરદેશ રહે છે અને તે પરદેશ તે હિંદ છે.

આ મહાકાવ્યોનાં નામ ‘એડા’ અને ‘લ્યુસીડાસ’. પહેલું સ્કેન્ડીનેવિયાનું; બીજું પોર્ટુગલનું.

‘એડા’માં ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦માં હિંદના કોઈ મહાપુરૂષે સ્કેન્ડીનેવિયામાં વિચરી ત્યાં પાડેલી છાપનાં કેટલાંક પાનાં રોકાય છે. ‘લ્યુસીડાસ’માં એડો-એડો ડી આલ્બુકરે ૧૫૦૯થી ૧૫૧૫ સુધી હિંદમાં રહી જે પરાક્રમો કર્યા તેનું કલાત્મક આલેખન છે.

卐

શેક્સપિયરનાં નાટકો.

શેક્સપિયરનાં નાટકો તે શેક્સપિયરનાં પોતાનાં જ છે કે તે તખ્તલુસ કે નામની છાયા નીચે અન્ય કોઈ મહાવિદ્વાને લખેલાં છે તેનો નિર્ણય હજી ઈંગ્લાંડ કરી શક્યું નથી. જગત-સાહિત્યનો પણ એ એક ગહન કાયડો છે.

તાજેતરમાં ઈંગ્લાંડના કવિઓએ આ કાયડાનો ઉકેલ આણવાને એક નવી જ યુક્તિ અમલમાં મૂકવા વિચાર્યું છે.

મહાન સાહિત્યકાર સ્પેન્સરના અવસાન સમયે તેના સમકાલીન કવિઓએ તેની કબરમાં અકેક સ્મૃતિ-કાવ્ય ને કલમ મૂકેલાં. સ્પેન્સરની કબર ખોદી જો એ કાવ્યો તપાસાય તો નાટકોના કર્તૃત્વ વિષેનો નિર્ણય સહેલાઈથી થઈ જાય.

卐

Trumpet

મહાયુદ્ધની ગ્રેરણામાંથી, આજ સુધીમાં, જગતમાં જે કાવ્ય-સાહિત્ય જન્મ્યું તે, સર્વમાં શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું 'The Trumpet' એક લેખાયું છે.

*

*

*

જર્મનિ અને યુરોપના મહાકવિ ગેટેનું પ્રિય પુસ્તક 'શાકુન્તલ;' પ્રિય પાત્ર 'હનુમાન.'

વક્તા

જગતના બે મહાન વક્તાઓ: પ્રાચીન યુગનો હોમરથીનીસ; મધ્યયુગના અન્તભાગનો બર્ક. એક પોતાની વક્તૃત્વકલા સાગરકંઠે મોંમાં કાંકરા ભરી જળમોઝાંઓને ઉદ્દેશી ભાષણ કરતાં કેળવી હતી; બીજાએ મિસ્ટનના મહાકાવ્ય 'Paradise Lost' ના બીજાભાગમાંનાં સેતાનમંડળીનાં ભાષણો મોટેથી વાંચી વાંચીને કેળવી હતી.

ભિન્નમાળ

જગતનાં ભૌગોલિક સ્થળો કે વ્યક્તિઓનાં નામોની પાછળ ધણીવાર ખૂબ જોડા ઉદ્દેશો સમાયેલ હોય છે. આ ઉદ્દેશોની જો શોધ થાય તો કેટલાક અણઉકેલા કાવ્યાનો સહેલાઈથી અન્ત આવી જાય.

પૂર્વે શ્રીમાળ નામથી ઓળખાતું ભવ્ય નગર આજે ભિલ્લ કે 'ભિન્નમાળ'ના નામે ઓળખાય છે. રાજા ભોજે તેનું નામ ફેરવેલું.

'શિશુપાળવધ' નામે ગ્રંથિત મહાકાવ્યના કર્તા કવિ માધના પિતાની સમૃદ્ધિ અખૂટ લેખાતી. પુત્રનું ભાવિ ધૈર્યલ ભાસતાં તેમણે, આયુષ્યનાં વધુમાં વધુ સો વર્ષના છત્રીશ હજાર દિવસની ગણગરીએ, હીરામોતીએ ભરેલા છત્રીશ હજાર કળશો સાથે બીજા પલુ વિપુલ સામગ્રી પુત્રને વારસામાં સોંપી.

પલુ પુત્રનો સ્વભાવ સ્વર્ગીય હતો. ધનની ગણતરી તેને ન ગમી. નિરવધિ દાન આપતાં, દૈવી ભોગ ભોગવતાં, કંઈકે વર્ષોમાં જ અખૂટ સમૃદ્ધિ તેણે વાપરી નાંખી. તે દરિદ્ર જન્યો. શ્રીમાળ છોડી તે અવન્તિ ચાલ્યો.

અવન્તિમાં તે સમયે સરસ્વતીપ્રિય ભોજ રાજ્ય કરતો. કવિઓનું તે મહા મોંઘું આશ્રયસ્થાન લેખાતો. માધ મુસાફરીના થાકથી માંદો પડતાં તેની સ્ત્રી તે ભોજની રાજસભામાં ગઈ. રાજ્યએ તેનું ઘટીત સન્માન કર્યું. ને મહાકાવ્યના એક અક્ષર પેટે સવા લાખ સોનાન્હોર આપી, બીજો દિવસે માધની સર્વે ઇચ્છાઓ મંત્રોષવાની ભાવના દર્શાવી, તેને તેણે ધૈર્ય મોકલી. પલુ માધની અંગનાએ તે મહોરો ધૈર્ય પહોંચતાં પહેલાં જ રસ્તે દાનમાં વાપરી નાંખી. ને તે ધૈર્ય પહોંચતાં માધ અવસાન પામ્યો.

ભોજને આ સમાચાર મળતાં તે રડી પડ્યો. તેણે માધપત્નીને સતી થવાની સગવડતા કરી આપી, તેના પ્રિયપતિ ને મહાકવિને તેણે રાજરાજેન્દ્રને યોગ્ય અગ્નિસંસ્કાર કર્યો; ને શ્રીમાળના નામે ઓળખાતું જે નગર આ માનવરત્નને ન સાચવી શક્યું તેને તેણે 'શ્રી'થી ઉલટું 'ભિન્ન' કે 'ભિલ્લમાળ'નું નામ આપ્યું.

ગુજરાતી સાહિત્યનો નવો ફાળ પ્રતિવર્ષે હમણાં વિપુલ પ્રમાણમાં જિતરે છે. પણ તે સાહિત્ય તેટલા જ પ્રમાણમાં યન્ત્રવક્ષી ને પ્રચારાત્મક બની રહ્યું છે. પ્રાચીન સાહિત્યની પંક્તિઓ પાછળ જે કુદરતી મધમધાટ રહેતો તે આજે અદ્રશ્ય થતો લાગે છે.

આજે પાનાદીક સાહિત્યની કિંમત ગણાય છે. ને પાનાંની ગણતરીએ લેખકો સાહિત્ય સર્જે છે. પરિણામે એક પંક્તિમાં સમાય એટલું ઘણી વાર એક પાનામાં પણ નથી અનુભવાતું.

રસભર્યું ને શબ્દને તોળતું જો હોય તો આખા જીવનમાં પણ ન આલેખી શકાય એટલું લખાણ આજના ઘણાખરા ગ્રાહક લેખકો એક વર્ષમાં લખી નાંખે છે. આ સ્થિતિ શું શોચનીય નથી ?

પણ ગુજરાતને એટલું સાન્નત્ય લેવાનો તો અવકાશ છે જ કે આ સ્થિતિ તેની એકલાની નથી પણ આખા જગતની છે. શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં કેટલાંક લખાણોને બાદ કરતાં આજના પ્રગતિવાદી જગતનું સર્ગતું સાહિત્ય કેવળ યન્ત્રોમાંથી જીતતાં બીજાં સરીખું જ છે. આનું મુખ્ય કારણ કદાચ એ પણ હોય કે યન્ત્રવાદમાં કચરાતી આજની પ્રગતિ એ જ પ્રકારનું સાહિત્ય રચે છે. યુરોપના ખૂબ વંચાતા ને લોકપ્રિય લેખકોમાં ડાન્ટે, વર્લ્ડ, મિલ્ટન કે ટેનીસનનું નામનિશાન પણ નથી, અને શંકસપિયરને નહિ જેવું જ સ્થાન છે.

હિંદમાં પણ આ જ પ્રકારની પરિસ્થિતિ છે. આખા જીવનનું સત્ત્વ નિચોવી, વર્ણોના નિરવધિ શ્રમ પછી, તૈયાર કરેલા એક જ ગ્રંથની કિંમત પાનાંની ગણતરી પર. ને એ ગણતરી એકાદ મહિનામાં આલેખી નાંખેલા ગ્રંથની સમાંતર કક્ષાને સાચવી રાખે તેવી.

પણ ગણતરી કરનાર કરે પણ શું ? જીવનના સત્ત્વ કરતાં મદભર દોડતું લેખન આજની પ્રગતિ વધુ ગમે છે.

એવા લેખકો માટે તો છાનાં અશ્વ એ જ કદાચ સાન્નત્યનો માર્ગ હશે.

*

*

*

જગતમાં કોઈ પણ વસ્તુ ન્યારે જીવન સાથે વણાઈ જાય છે ત્યારે તે એક પ્રકારનું વ્યસન બને છે. પરંતરતા પણ એવું એક વ્યસન છે. તેમાં ડૂબી ગયા પછી માનવીને ઘણી વાર બહાર નીકળવું પણ નથી ગમતું. રાજકર્તાઓ એવી વૃત્તિઓનો લાભ લેવામાં પાવરધા હોય છે.

ઉત્તર ગુજરાતનાં કેટલાંક ન્હાનાં દેશી રાજ્યોમાં મહાન મંત્રીઓની વંશ જ પ્રગત્યો આજે એવાં દુઃખમાં દટાયેલ છે કે જેનો ઇતિહાસ પણ સ્વતંત્ર પ્રગતિ આંખમાંથી

લોહી નિતારે. એવાં રાજ્યોના જગીરદારો પોતાને શહેનશાહ માની બેઠા હોય છે. તેઓ પ્રજાને ઈચ્છા પ્રમાણે લૂંટ છે; તેમનાં સ્ત્રી-સંતાનોને વેઠમાં બેઠાવે છે; વણિક પ્રજાને દાખવા ગામની વચ્ચે શિકારો ખેલે છે; પોતાનાં સજેલાં ને ખાતર બેળવેલાં અનાજને વધુમાં વધુ ભાવે ખરીદવાની વ્યાપારીઓને ફરજ પાડે છે. પ્રજાની ગરીબાઈ એટલી તીવ્ર છે કે તેનાં દૂધ-પીતાં સંતાનોને દૂર નગરોમાં મજૂરી કરવી પડે છે; અને આ રાજ્યો તે મજૂરીની આવકમાંથી ભાગ પડાવે છે. એ ભાગનો મુખ્ય ઉપયોગ ઉપરી સત્તાનાં મોં ઢાંકવામાં થાય છે.

છતાં ત્યાંની પ્રજા શાન્તિથી આ બધું સહે છે. હિંદની કેળવણી પ્રજાને તેની ખબર પણ નથી પડતી.

હિંદી સરકારે હિંદની કેટલીક કામોને જન્મથી જ ગુન્હેગાર ગણી છે. આ કામોને કેદી કરતાં પણ દુઃખતર જીવન ગુજારવું પડે છે. કેદી ને તેમની વચ્ચે તફાવત એટલો કે કેદીઓને રોટલો સરકાર પૂરે; આ કામોને તે હાથથી કમાવે.

સરકાર ગુણ ખીલવણીનો ધર્મ ભૂલી; કામો સ્વાતંત્ર્યની મીઠાશ ભૂલી. માનવીમાં પશુતા કેળવવાનો ક્રમ ચાલ્યો. ને એ પશુતા પ્રગટતી પણ ગર્ભ. ભુદ્ધ અને પારતંત્ર્ય તે કામોને સ્વાભાવિક ચર્મ ગયાં. પરિણામે તેમાંથી છૂટવા ન તેમણે મરતક ઊંચક્યાં; ન તેમનો પ્રશ્ન તે હિંદી પ્રજાનો જાહેર પ્રશ્ન બન્યો.

આજની મહાસભાવાદી પ્રાન્તિક સરકારોએ તે કામોને તેમનાં બંધનમાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રશ્ન હાથ ધર્યો છે. તેનો જો યોગ્ય ઉકેલ થાય તો તે સરકારો સાચાં અભિનન્દનને પાત્ર છે.

*

*

*

*

સ્વતંત્ર યુનિવર્સિટીની ગુજરાતને આજે એટલી જરૂર છે તેટલી કોઈ પણ પ્રસંગે નહોતી. મ કહેવું તે અનુચિત નહિ જ ગણાય.

આજે પ્રાન્તો પણ જ્યારે ભાષા અને સંસ્કૃતિ વાર જુદા રચાતા જાય છે ત્યારે ભાષા અને સંસ્કૃતિ જ જેનું મૂળ છે તેવાં વિશ્વ-વિદ્યાલયની શું તે તે પ્રદેશવાર જરૂર નથી?

ગુજરાત-યુનિવર્સિટીની જરૂરિયાત વિષેનો પ્રશ્ન ઘણાં વર્ષ પૂર્વે ઊઠેલો છે. તેની સિદ્ધિ માટે ના. ગાયકવાડ સરકાર અને મા. મુનશી વિગેરેએ અગ્રગણ્ય ભાગ ભજવેલો. પણ પછી તે પ્રશ્ન થાળે પડી ગયો. આજે ફરી તેને જગાવવાની જરૂર છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણ ભલે મર્યાદિત રખાય. પણ પ્રાથમિક શિક્ષણ તો દેશનાં પ્રત્યેક સંતાન માટે જરૂરી છે. એક મહાન દેશ એટલા, અને સંસ્કૃતિ અને ભાષા વિષયક ભિન્નતા ધરાવતા, આખા મુંબઈ ઇલાકામાં એક જ યુનિવર્સિટી હોય તે શું પ્રજા માટે લગભગરૂપ નથી?

ને આપણી ચાલુ યુનિવર્સિટી કે જેનું બંધારણ પ્રજાને અનુકૂળ છે એમ કહેવાની કલ્પના પણ કોઈ ન કરી શકે તેના આશ્રય નીચે પ્રશિક્ષણનો પ્રશ્ન છોડી દેવો એ તો ઉત્તરિથી ઉલટું જ છે.

ધંધાવન લાખ વિદ્યાર્થીઓથી શોભતી ઇટાલિની સવાલાખ પ્રાથમિક અને દશહજાર કુન્ડરગાર્ટન શાળાઓ, અને એક કરોડ ને દશ લાખ વિદ્યાર્થીઓને કેળવતી જાપાનની લાખખો પ્રાથમિક શાળાઓની સરખામણીમાં આપણી પાસે પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે શું

સગવડતાઓ છે? કેટલી શાળાઓ છે? ને ક્ષેત્રફળ કે મંખ્યામાં તો આપણે તે જાનેમાંથી એકે દેશ કરતાં ઊતરતા નથી જ.

અને જે માટે આપણે ગર્વ લઇએ છીએ તે આપણા પ્રાચીન આર્ય-શિક્ષણને ચાલુ યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન પણ થું છે?

આ જાને શિક્ષણને* યોગ્ય પાયા પર મૂકે, ગુજરાતી સંસ્કૃતિને રક્ષે, તેની લાપાને વિકસાવે ને ઉચ્ચ શિક્ષણને સ્વાશ્રયી બનાવે એવી એક સ્વતંત્ર ગુજરાત-યુનિવર્સિટી હવે તરતમાં જ સ્થપાય એ ગુજરાતી પ્રજા માટે જીવનરક્ષાની પ્રથમ જરૂરિયાત છે.

*

*

*

બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળની એક અગ્રગ્ન ચાલાકી એ છે કે તે તેને જે કરવું હોય તે જ તે નથી કરતું એવા પ્રજાકાય આરોપને પ્રસરાવી પોતાનું ધાર્યું કરવામાં તે પ્રજાની ઇચ્છાને જ અનુસરતું હોય એવી તે રિયલિટી ઉપગ્રવે છે. ને પ્રજા તેને તે યુક્તિની સિદ્ધિમાં સહકાર આપે છે.

યુરોપનાં વિકસતાં બળ સામે યુદ્ધ વિના બ્રિટનનો આરો નથી. તે તે યુદ્ધની પૂર્ણપણે તૈયારીમાં પણ પરાવાયું છે. પણ તે યુદ્ધની વાસ્તવિકતા વિચારવાનો પ્રજા માટે તેણે અવકાશ પણ નથી રાખ્યો. તેની પ્રજા-સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર જાને-તો તેને લડવા માટે ક્યારનો આગ્રહ કરી રહી છે. 'ઈંગ્લાંડ નબળું પડી ગયું છે; જરૂરિયાત છતાં પણ તેનામાં લડવાની તાકાત નથી'—હિંદી વર્તમાનપત્રો પણ અમી જૂઓ પાડી રહ્યાં છે.

ને હવે જો ઈંગ્લાંડ યુદ્ધમાં ઊતરે તો તેની વાસ્તવિકતાની સ્વયંસિદ્ધિ સાથે તે યુદ્ધને ધર્મયુદ્ધ ગણી શકાય એવું તેણે પ્રસરાવેલું વાતાવરણ આજે તો સફળતાને આરે જ ઊભું છે.

'અન્ય-પરિચય ને સ્વીકાર

સ્વયં સંકોચના કારણે આ અંકે અમે 'અન્ય પરિચય' નથી લઈ શક્યા તે માટે વાંચકોની દરગુજર ચાહીએ છીએ. અને પુસ્તકો મોકલી આપનાર બંધુઓને અમે તેની નોંધ આવતા અંકે લઈ શકવાની ખાત્રી આપીએ છીએ.

બાલજીવન, યુવક, પ્રચારક, દરનામ દિવાકર, શિક્ષણ પત્રિકા, ક્ષત્રિયમિત્ર, આત્માનંદ પ્રકાશ, ગુજરાત શાળાપત્ર, વૈદ્ય કલ્પતરુ, સ્ત્રી-શક્તિ, ખેતીવાડી વિજ્ઞાન, ગ્રામ સુધાર વિગેરે સામયિકો અમને મળ્યાં છે. તે સર્વની નોંધ પણ 'અન્ય પરિચય' સાથે જ લેવાશે.

૧૬-૪-૩૮. સીકરના રાજકુંવરને વિધાયત મોકલવાની જયપુર નરેશ અને કંપ્ટન વેબની યોજના સામે રાજમાતાના વિરોધને પ્રત્યેક સહકાર મળતો જાય છે.

૧૭-૪-૩૮. મુંબઈમાં હુલ્લડ.

૧૯-૪-૩૮. બિહારમાં સરકારી મકાનો પર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકી શકે તેવો ત્યાંના પ્રધાનમંડળે કરેલો નિર્ણય.

૨૦-૪-૩૮. મુંબઈમાં હુલ્લડ રાત્રે થતું જાય છે.

પ્રસિદ્ધ મરાઠી સાહિત્યકાર ચિંતામણરાય વૈદ્યનું અવસાન.

૨૧-૪-૩૮. સર મહમદ ઉકબાલનું અવસાન.

૨૨-૪-૩૮. લખતૌમાં મુસલમાનોના સિયા અને મુન્ત્રી બંને પક્ષ વચ્ચે અયડામણ.

૨૩-૪-૩૮. જાપાને અમેરિકાની સ્ટીમર પનાય ડુબાઈલી તેનું આડાચાર લાખ પાઉન્ડના બદલાયી નિરાકરણ થયું.
જયપુર નરેશની હઠ સામે સીકરની પ્રત્નની યુદ્ધની તૈયારી.

૨૪-૪-૩૮. લર્વીંગ બહિષ્કાર દીન.

મુંબઈમાં એક લૈન હોરાસર વૂરી પડવાના કારણે ચાર માનવીનાં મૃત્યુ ને સાત ધાયલ.

૨૫-૪-૩૮. ઉગ્રાંડ અને આયર્લેન્ડ વચ્ચે થયેલા આર્થિક સમાધાન પર હેલ્લી સહીઓ થઈ.

૨૬-૪-૩૮. ગાંધીજીનું 'નિર્બળતા અને મૃત્યુસાક્ષ' ને લગતું નિવેદન.

મહેસુરમાં વિદ્યુતશ્વિયમ સામે મનાઈલુકમ સામે રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવવા મળેલી દશ હજારની મેદની પરના ગોળીબારને કારણે બત્રીસનાં મરણ ને ૪૮ ધાયલ.

સિટનના, આમની સશામાં રજુ થયેલા, નવા અંદાજપત્રકમાં ૯૫ કરોડ પાઉન્ડનો ખર્ચ ને ત્રણ કરોડ પાઉન્ડ લગભગના બચાવની જોગવાઈ.

૨૭-૪-૩૮. આલ્બેનિયાના રાજાનું લગ્ન.

૨૮-૪-૩૮. કોમી સમાધાનના કારણે ગાંધીજીએ મી. ઝીણાની મુલાકાત લીધી.

ઝોરિસાના ગવર્નર રજા પર જતાં તેમની જગ્યાએ પ્રધાનમંડળના હાથ નીચેના મી. ડેઈનને નીમવાના થયેલા નિર્ણયને જો અમલમાં મૂકવામાં આવે તો ત્યાંના મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળે રાજીનામાં આપવાનો કરેલો નિર્ણય.

૩૦-૪-૩૮. મુંબઈની ધારાસભાએ કમીશનરને મવાડીઓને હફાર કરવાની સત્તા આપતું ગુડાબીલ તેમજ ૧૯૪૨ની મ્યુનીસીપલ કોર્પોરેશનની ચુંટણી માટે પુખ્તમતાધિકાર, પ્રાથમિક શિક્ષણ અને વોટરોડ કલબને લાયસન્સ સંબંધમાં સુધારાને લગતા ખરડા પસાર કર્યા.

પુનામાં અખીલ મહારાષ્ટ્ર હિંદુ યુવક પરિષદ મળી.

અમદાવાદમાં કવિ-સંમેલન.

વિદ્યુતશ્વિયમના ગોળીબાર પર ગાંધીજીનું નિવેદન.

કારભારમાં સોપેર ગામમાં લાગેલી બચકર આગ.

૧-૫-૩૮. મે-ડે ની ઠેર ઠેર થયેલી ઉજવણી.

ગાંધીજી પેશાવર છિતર્યા.

૨-૫-૩૮. કાયાકલ્પના પ્રયોગ પર માલવિયાજીનું નિવેદન.

સીકર પ્રકરણનું સમાધાન થયું.

૩-૫-૩૮. રાષ્ટ્રધ્વજ વિષે મૈત્રેયુરના દિવાન સર મીરજા હસ્માઈલીની સંમતિપત્રી ચોખવટ,

ચીન—નપાન યુદ્ધમાં ચીનનો હાથ મજબૂત બનતો નથી છે.

હટાસિની મુલાકાતે ગયેલા હીટલરનો રામમાં થયેલો બળ સત્કાર.

ઓરિસસના ગવર્નર પોતાની રજા રદ કરી.

૪-૫-૩૮. આંધીજીએ સરહદના ગવર્નરની લીધેલી મુલાકાત.

હીટલર—મુસોલિની મુલાકાત.

૫-૫-૩૮. કોમી હરફરખી કરતાં પત્રો સામે પગલાં લેવાની મા. મુનશીએ દર્શાવેલી ઈચ્છા.

બ્રિટનની આમ સભાએ એંગ્લો—આયરિશ કરારને આપેલી મંજૂરી.

૬-૫-૩૮. વેલેન્સીઆ પર જનરલ ફ્રાંકોનો બેંચ મારો.

લેકેશાયરનું બીનસરકારી વ્યાપારી પ્રતિનિધિમંડળ દિલ્હી આવ્યું.

સરદાર વલ્લભભાઈ, આચાર્ય કૃપલાનીજીની સાથે, ગોળી બહારના બનાવની તપાસ માટે,

મૈત્રેયુરના પાટનગર જેંગ્લેર ભિતર્યા ને દિવાને તેમને મુલાકાતે બોલાવ્યા.

૭-૫-૩૮. મૈત્રેયુરના ઝગડાનું, રાષ્ટ્રધ્વજ સાથે રાજ્યનો ધ્વજ પણ રહે એ રાત્રે, સમાધાન થયું.

૮-૫-૩૮. હીટલર અને મુસોલિનીએ પરસ્પર સહાયતા કરેલાં ટુંક પ્રવચન.

સીકરના રાવરાજ સાથે સમાધાન પછી જયપુર નરેશે તેમને રાજ્યમાં પ્રવેશવા કરેલો

મનાઈ હુકમ.

ઈજીપ્તના વડા પ્રધાનનું રાજીનામું.

૯-૫-૩૮. હીટલરે હટાસિની લીધેલી વિદાય.

આંધીજીએ સરહદની વિદાય લીધી.

લાહોરમાં આંધીજીએ તદ્વારના ત્યાગમાં દર્શાવેલી મદાનગી.

લોર્ડ રેન્ડીએ, કામચલાઉ ગવર્નરની નિમણૂક સંબંધમાં, આમની સભામાં, નાફેરનીતિ

નહોર કરી.

૧૦-૫-૩૮. જમનાલાલ બલજના પ્રમુખપણા નીચે જયપુર રાજ્ય પ્રજામંડળની બેઠક.

સુભાષચંદ્ર મુંબઈ પધાર્યા.

સિન્ધના ગવર્નરના લશ્કરી મંત્રી પર ખૂની હુમલો.

૧૧-૫-૩૮. આંધીજી મુંબઈ પધાર્યા.

શ્રી સુભાષ ચોજા મી. ઝીણાની મુલાકાત લીધી.

વડા પ્રધાન સાથે મતભેદના કારણે મધ્યપ્રાન્તના ચાર પ્રધાનોનાં રાજીનામાં.

૧૨-૫-૩૮. બ્રાઝીલમાં બળવો ને તેનું શમન.

પ્રજાસંઘની ખુલ્લી બેઠકમાં બીનહરમ્યાનગીરી ને રૂપેના પ્રશ્ન પર ગરમાગરમ ચર્ચા.

મુંબઈમાં ભરાતી વડા પ્રધાનોની પરિપદમાં હાજરી આપવા આવી પહોંચતા પ્રધાનો.

૧૪-૫-૩૮. મુંબઈમાં, શ્રી સુભાષ ચોજાના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયેલી નહોર સભામાં પંડિત જવાહર-

લાલ અને વડા પ્રધાનોનાં બાપણો.

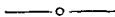
તેલના પ્રકરણને પરિણામે મેક્સીકોએ બ્રિટન સાથેના સંબંધ તોડ્યા.

૧૫-૫-૩૮. બ્રિટિશ એલચીએ મેક્સીકો છોડ્યું.

એકોસ્લેવેટ્રીઆએ જર્મન લઘુમતિને સંતોષવાની આપેલી ખાત્રી.

૧૬-૫-૩૮. લ્હોંગ બહિષ્કાર સંબંધમાં, આફ્રિકામાં સુલેહ થતાં બહિષ્કાર હટાવવાનો સત્તા અપાઈ.

- ૧૭-૫-૩૮. પ્રભાત હાલોને સ્વીકારતું મહેસુર રાજ્યનું નહેરુનામું પ્રકટ થયું.
મહાસભાવાદી સરકારે સંયુક્ત રીતે હુડિયામણને પ્રમં દિંદી સરકાર આગળ રજૂ કરશે એવા સમાચાર.
- ૨૦-૫-૩૮. લાહોર કાવત્રાં કેસવાળા રાજદાન પૃથ્વીસિંહ ગાંધીજીને રાજ્ય: જુદું ખાતે તેમની ધરપકડ; મહાસભાજી તેમના છૂટકારા માટે દિંદી સરકારને વીનવશે.
- ૨૧-૫-૩૮. બ્રહ્મચારી શુભેશ્વરે છોડી મૂકવાના કારણે મધ્યપ્રાન્તના એક પ્રધાન મી. રામકૃષ્ણ, પ્રભ વિરોધના કારણે, આપણું પડેલ રાજનામું.
- ૨૨-૫-૩૮. એકાદશેવેકીઆની સુરેન્દ્ર પક્ષની જર્મન લઘુમતિના અસંતોષના કારણે યુરોપમાં બિભે થયેલો ગુંથવાડો.
જપાન સાથેના યુદ્ધમાં ચાલીશ હજાર ચીનાઓ કેદ પકડાયા અને એક લાખની પીછેહઠ વાયમાં મૂકાઈ.
લર્ડોએના બહિષ્કાર સત્તાવાર રીતે પાછા ખેંચાયો.
- ૨૩-૫-૩૮. ફૂટબોલમાં ખાંડના કારખાનામાં થયેલી દોનારતના કારણે ૧૯ જાનની ખુવારી.
દિંદ-જિટન વેપારી મંત્રણા ભાગી પડી.
- ૨૪-૫-૩૮. એકાદશેવેકીઆ ને સીકરને ગંભીર બનતો મામલો.
મધ્યપ્રાન્તના વડા પ્રધાન સામે સ્વાર્થવૃત્તિના મૂકાયેલા આક્ષેપો.
કાનપુરમાં જંગી હડતાળના અંગે વિક્રમે મામલો.
- ૨૫-૫-૩૮. શ્રી રાજેન્દ્રપ્રાણીની માંદગી.
અમદાવાદના શેર બજારનું બિઝ વાતાવરણ.
મધ્યપ્રાન્તના પ્રધાનોએ રાજનામાં પાછાં ખેંચ્યાં.
- ૨૬-૫-૩૮. સીકરના વિક્રમે મામલો સંબંધમાં તપાસ સમિતિ નિમાઈ.
- ૨૭-૫-૩૮. સમવાયતંત્રની યોજના સંબંધમાં, દિંદી વજરે, આગની સભામાં, નાફેરવાદી નીતિ નહેરુ કરી.
પંડિત જવાહરલાલની યુરોપ જવાની તૈયારી.
- ૨૮-૫-૩૮. દિંદી વજરના નિવેદન સંબંધી શ્રી. સુભાષ બોઝ, જવાહરલાલ અને અન્ય પ્રભુશ્રીય આગેવાનો ને પત્રોના વિરોધદર્શક અભિપ્રાયો.
- ૩૦-૫-૩૮. મધ્યપ્રાન્તના પ્રધાનોના હગડા સંબંધમાં નિમાયલ તપાસ સમિતિએ પ્રધાનો પરના કેટલાક આક્ષેપો ખીનપાયાદાર ડેર્યા.
- ૩૧-૫-૩૮. ગુજરાતમાં વરસાદની સરખાત.
બેહલ સદાઓરી પર કડક અંકુસ મૂકવાની મુંબઈ સરકારની યોજના.

આ અમે નથી કહેતા—

ગુજરાતની સાહિત્યસેવા કરવાના ઉદ્દેશથી જન્મ લેતા આ માસિક (સુવાસ)ના પ્રથમ અંકમાં સુંદર રાસ અને કાવ્યો ઉપરાંત ટુંકી વાર્તા, જીવનચરિત્ર તેમજ પ્રાચીન ઐતિહાસિક લગતા મનનપૂર્ણ લેખો, ટુંકા સમાચારો અને અન્ય પરિચયના વિભાગો વાંચતાં ગુજરાતને એક સાઈ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

અહ્યાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૧ હું]

વિ. સં. ૧૯૨૪ : આપાઠ

[અંક ૩

તુષારખિન્દુ

• સ.

જ્યારે પ્રભાતની મુરમ્બ જ્યોતિ પૂર્વાકાશમાં કિંશુક ને ગુલાબનાં ફુલ ગૂંથતી હોય, ફૂલગૂંથણી પર તે મુવર્ણ ને રજતની આછી છાંટ પાથરતી હોય, મેઘધનુષ્યનું તેજ ચૂસી તે ગૂંથણીને તેની પીચકારીએ તે રંગતી હોય—

રસધેલી ઉપા તે ગૂંથણીના પાલવે નયનતેજનાં મોતી ટાંકતી હોય, અવર્ણ અંગની પ્રભા બક્ષી પાલવમાં તે પ્રાણ પૂરતી હોય—

નિર્દોષ પંખીઓના ફક પર માધુર્યની દેવી રમતી હોય, રૂપેરી સરવરના શાન્ત કલવરને કિન્નરો ખેંતાં હોય—તેમના જલતરંગે અસ્સરાઓ હીંચતી હોય, ડોલતાં વૃક્ષો સંગીતને પ્રાણવી પૂરતાં હોય, ગુંગતા ભ્રમરો કામદેવના ચાપ પર ખેલતા હોય—

નિર્સર્ગ કુસુમવનનાં ઝૂંગાર સજતી હોય, રતિ રસમંદિરમાં મુક્ત સ્નાન કરતી હોય—

માનવી મધુરતા ખીવા નીસર્યા હોય, ધરતી મધુરસ સુસવા ફૂંપજો પ્રગટાવતી હોય—

તે સમયે, ઉપાના અલીકિક પ્રતિબિમ્બને ક્રીલતા તે સરોવરે, નાયતા કમળપત્ર પર :

હું એક તુષારખિન્દુ નેહું હું.

નીચે સરોવર હીલોળા હ્યે છે, પુષ્પ નાચે છે; ઉપર વ્યોમનું અવર્ણ ભારણ છે.

છતાં તે ખિન્દુ મોતી સમું અણીશુદ્ધ ચમકે છે.

પણ નિર્સર્ગનું હેત બ્યારે તેના જીવનમાંથી ખેંચાઈ જાય છે : કોઈક મન્હરની પાંખના નજીવા રપરીથી પણ તે સરી પડે છે; સરોવરના અનન્ત જળમાં સમાઈ જાય છે.

ને તે ક્ષણે તેવાજ માનવ જીવનની છાયા મારા સ્મૃતિપટે તરવરે છે.

પ્રભાત આટલું રમણીય છતાં તે જ રમણીયતાની પાછળ તે કેટકેટલાં દુઃખદ દશ્યો ગોપવે છે. જે પળે તે માધુર્યના શૃંગાર સજે છે તે જ પળે માતાઓ સંતાનને ગુમાવતી હશે, હિંસકાના હાથે નિર્દોષનાં લોહી વહેતાં હશે, રોગ-ભય-ભૂખથી પ્રકૃતિનાં અગણિત સંતાનો અવાચ્ય પીડાને અનુભવતાં હશે.—

સંસાર પણ તેવો જ છે.

રમણીય પ્રભાતમાં નાચતા પુષ્પ પર જેમ તુપારબિન્દુ, તેમ મોહક સંસારમાં ડોલતી નાવ પર માનવીનું જીવન.

હીલોળતા સરોવરે, નાચતા પુષ્પ પર, અમાપ ભાર નીચે બિન્દુ જેમ ચમકે છે; તે જ રીતે અનિશ્ચિત જીવનનાવ પર, અકલ્પ્ય દુઃખ દર્દથી પીસાતો, માનવી મુગ્ધતા અનુભવે છે. પણ પ્રકૃતિનું હેતુ આચમતાં તે નજીવા કારણે પણ નિર્જીવ બને છે.

ને તે સમે, ડાહ્યા માનવો તેને 'મગજનો નખળો' કહી ગર્વ અનુભવે છે.

પણ જો તે કારણ વિના, તુપાર બિન્દુ જેમ સ્પર્શ વિના, સ્વાભાવિક નિર્જીવતા વરે, બિન્દુ બાલસૂર્યના પ્રથમ કિરણે જેમ વિલય પામે—

તે ભગ્વીર કહેવાય છે:

તુપારબિન્દુ તે સમે જૂસી જવાય છે.

પૂજારિણી

[પૃથ્વીછંદ]

ગુલાબસુમનો થંકી ગુલગુલાળી આંલો ગ્રંહી,
અમી અધરમાં ભર્યા શશીઝરંત ઝીલી સુધા,
હો અમિત નૂર રોશન ભરેલ જ્યોતિ, હરી
જિયા ગગન વૃંદ તારલ થકી; નવા ચૈવંને
વસંત વનરાજીની સુરખી અંગ અંગે ભરી.
સુહાળી શરદે દીધી મૃદુલ રમ્યતા; ચંદ્રની
સ્ફટિક ફીણ શી વળી ધવલ જિજ્ઞાસી ચાંદની.
નર્યા નયનમાં ભર્યા મૃગકટાક્ષનાં અંજનો.
મંથૂર રસનર્તનો, તનંમરોડે ભાવે ભરી
મરોલમદ, એમ અંગ જીપસી યુવામોહિની.
સરોજ કમનીયતા, શિરિષની સુવાળી ધરી
કુમાશ, ઉરને કુણું જ નવનીત જેવું ઘડયું.
સમીર કલ મંદગીત વળી, સિંધુ વિશાળતા.
નિસર્ગ અણુઓ તણી બનું નિસર્ગપૂજારિણી.

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

નિર્ઝરણી

(વિધાગિની વ્રત)

૬ પથ્થર મધ્યમાં વહી,
મધુ સ્વપ્નસ્થ સુમર્મરે રમે,
પુનિતા ખલુ વિશ્વ તાજગી,
ઝરણી વા રસ-માધુરી ઝમે ?...૧
નિકટે સરની દ્રવી રહી,
રમતીલી ખુલ્લે શું નિભત ?
કલનાદ શું અન્તરે લર્પા,
વહને ને તલમંતી અમૃત...૨
“ તિમિરે હતી આવરી મહને
ધરણીએ અટલી શિલા તળે
પટ વા મધુ વિસ્તરે હવાં,
રસિલા જામિં શું ઉરે ઉછળે ? ”...૩
મધુ શુંજન એ હતું ઉરે;
કુંળા આશા કંઈ અન્તરે રફુરે,
પ્રતિભિગ્નિત વ્યોમની છળિ,
નિજ ન્હાનાં ઉરમાં શું વિસ્તરે ?...૪
વન વૃક્ષ સુહાગી પુલડાં,
ફૂલોં શાં લુપ્ત ઝૂમતાં અને
પટને શુભિવિસ્તરે કુંળે,
સલિલોને મુજ ચૂમતાં વને...૫

વિહંગો મહસ વારિ ન્યાં પીતાં,
રસકેલી મહસ ધૂન ન્યાં મયે,
કવિ કાઠની ઉર પાંખડી;
વળીશું જ્ઞાન પરાગથી લયે ? !...૬
નિજશુંજન ફૂળને વળી,
અલિલાપા કુંળા મુગ્ધ ઉરની
સરિતા બની નૈશ હું હવાં,
નવલાં ને ધવલાંય વરની...૭
મધુ મર્મરતાન ડોલશું,
શુભિ જામિં રસછોળ શું ધરી,
વહીશું રમણા કરી મીડી,
રસ બીનાં વનને જને કરી....૮
પટમાં કંઈ સેતુ ખૂલશે,
નગરી નૌતમ વાટિકા ફૂલે,
રમતાં રસના નિધિ ઉરે,
રસદારો મુજ સ્વર્ગ ખૂલશે....૯
ધટમાં કંઈ ઘોડલાં રમે,
પલુ ત્યાં શું વિધિ ફૂર હા ! બને;
ગળા ઓગળા શું સરે જતું,
પરિશ્વરે ઝરણું લધુ શમે !...૧૦

(અનુષ્ટુપ)

છેટાં કેટલાં છે કહો—પારણું મૃત્યુ-પાલખી,
ન રેખા શન્યતામાં જાંવડી નિજ ઓળખી ?...૧૧

ફતૂનાં કુતુમાકર

સ્વાધ્યાય અને સ્વાનુભૂતિના આ કાવ્યમાં સુપ્રસિદ્ધ દેવ્ય કલાસ્વામી “ તિઓદિલ ગોતિયે ” ની
‘ જંગ-લલક ’ ની પ્રેરણા પામી હૃદયને મુક્ત-નિમુક્ત વહેવા દીધું છે. સેખક

હૈયાના મહેલ

મહારા હૈયાના મહેલ કદી સૂના ના જહેન !

સૂના ના જહેન !

હૈયું છલકાય રનેહ ભિમિ ભિસરાય રાજ

આત્મપૂર ઘોડલે હીયું હો જહેન !

હીયું હો જહેન !

વાડી યુહાય મહેક મહેકે દેરાય રાજ

આત્મજળ ખેડલે સીયું હો જહેન !

સીયું હો જહેન !

કુલડાં પ્રગટાય સહસ્ર પાંખડી પ્રસારી રાજ

હૈયાના રંગથી રંગુ હો જહેન !

રંગુ હો જહેન !

ચાંદની વેરાય જગત ચોકમાં રેલાય રાજ

એકલ અનંતમાં જિડુ હો જહેન !

જિડુ હો જહેન !

જિડુ જિડુ ને સખિ ! પાંખો મિડાય રાજ

હૈયાના દેવ વિના સૂનું હો જહેન !

સૂનું હો જહેન !

રાસકવિશ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજી*

પ્રો. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

એમ. એ., એલ. એલ. બી.

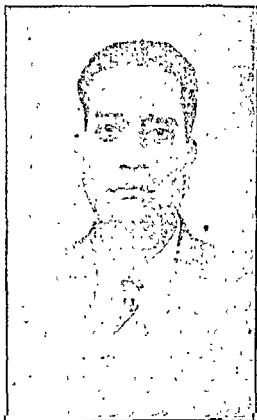
કુવિચિન્તક ખજરદારે દર્શનિકાની પ્રસ્તાવનામાં કહ્યું છે કે “કવિતા અને તત્ત્વ-ચિન્તનનો મહાયોગ વિરલ છે.” એ કથન સાવ સાચું છે, કેમકે તત્ત્વજ્ઞાનનાં તેજસ્વી કિરણો =

પડતાં ઝાકળ સમી સુકુમાર કવિતા બીડી જાય છે. કવિતાની કુમળી પાંખો તત્ત્વ-ચિન્તનનો ભાર જવલ્લેજ ઝીલી શકે છે. એમ છતાં કોઈક નૈસર્ગિક પ્રતિભાશાળી કવિને દ્વાથે અમંગલ લાગતી એ બે વસ્તુઓનો સુભગ મેયોગ અચોક્કસ કવચિત્ત બેવામાં આવે છે. આવો વિરલ યોગ આપણા નવીન કવિઓમાં રા. ખજરદારે તેમજ સદગત ઉપેન્દ્રાચાર્યજીએ પોત-પોતાની ધૃશ્વરદત્ત કાવ્યકલા દ્વારા સાધ્યો છે.

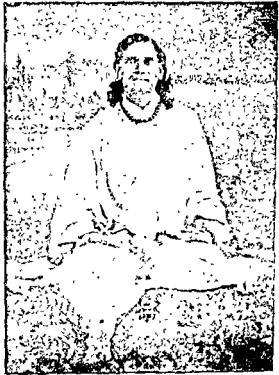
છતાં કવિ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી તરફ આપણા સાહિત્ય જગતનું લક્ષ નોંધએ તેવું દોરાયું નથી. કેટલાકને મન એમનું સાહિત્ય માત્ર શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગને માટેજ નિર્માયકું છે, અને એની સાથે સામાન્ય જનસમાજને કંઈજ નિસંજાત નથી એવો ભ્રમ છે, તો કેટલાકને

એ સાંપ્રત સમયને પ્રતિકૂળ એવા સાંપ્રદાયિક તત્ત્વથી જ માત્ર ભરેલું છે એવો ખોટો ખ્યાલ છે! કેટલાકને નારિતકતાના આ જમાનામાં જ્ઞાનભક્તિની એ વાત જ ગળે બિતરતી નથી, તો કેટલાક પોતાની હળવા સાહિત્યથી ટેવાયલી હોનરીઓને એ પાક પચાવવો ભારે પડશે માની એને અડકતાજ નથી! ગમે તે કારણ હો, પણ એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે આપણે એ સાહિત્ય તરફ અક્ષમ્ય ઉપેક્ષા સેવી છે, અને પરિણામે એ દ્વારા મળતો અક્ષમ્ય લાભ શુભાચ્યો છે.

એક પક્ષ વળી એવું માનતો આવ્યો છે કે ધર્મપ્રચાર અને ઉપદેશના ઉદ્દેશથી સરજાયલા એ સાહિત્યમાં શુદ્ધ સાહિત્યનાં લક્ષણો સંભવે જ નહિ. શુદ્ધ સાહિત્ય તો સાહિત્ય

ખાતરજ— Art for Art's sakeની માફક રચાય; ખરૂં કાવ્ય તો સ્વયંભૂજ રહેશે. આ મંતવ્ય એ સાહિત્યના અમુક અંગ માટે અમુક અંશે કદાચ સાચું હશે, છતાં સર્વ અંગ માટે સર્વાંશે સત્ય નથી. ત્યારે સાહિત્યનો સાધન તરીકે સર્વત્ર ઉપયોગ થતો હોય, ત્યારે કવિતાને ખાતર કવિતાનો એ સિદ્ધાંત સર્વાંશે શી રીતે સ્વીકારાય ? ભક્તકવિ નરસિંહ મીરાંએ ભક્તિને ખાતર પદો રચ્યાં, માટે એ પદોને કાવ્ય નહિ કહીએ ? જ્ઞાનીકવિ અખાએ વેદાંતના કદિન વિષયને સમગ્રવવા કલમ પકડી, અને જ્ઞાનીને કવિમાં નહિ ગણવા સાક્ષ્યાદ્ જણાવ્યું એટલે એને કવિ નહિ લેખીએ ? એજ રીતે તત્ત્વકવિ ઉપેન્દ્રાચાર્યજીએ ઉપદેશને માટે કવિતા લખી એટલાજ માટે શું એ કાવ્ય નહિ ગણાય ? ઉદ્દેશ ગમે તે હો, કે ન હો, પણ જે સાહિત્યમાં કાવ્યનાં સ્પર્શ તત્ત્વો હશે, કવિતાનાં મૂલગત લક્ષણો હશે, રસાત્મક વાક્ય કાવ્ય એ વ્યાખ્યાને જે પરિપોષતું હશે તે સાહિત્ય શુદ્ધ સાહિત્ય હોઈ ચિરંજીવ રહેશે. શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજીનું ધણું સાહિત્ય આ રીતે સનાતન રહેવાને સર્જાયું છે.

શરદકવિશ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજી

આપણે એ સાહિત્યનું શુભદર્શન કરીએ તે પહેલાં એની ઉધાર બાલુ જે ન જેવી અને છેકજ ઉપેક્ષણીય છે તે જરા જોઈ જઈએ. એ સાહિત્યનો કેટલોક ભાગ સાંપ્રદાયિક હોવાથી સામાન્ય વર્ગને એમાં રસ પડતો નથી, તેમજ તત્ત્વચિંતનને કવિતામાં વણવા જતાં કોઈ કોઈ વાર કવિતા નીરસ નીવડે છે. એમનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં શબ્દબાહુલ્યે કરી રસક્ષતિ થવાનો મંભવ રહે છે, તેમજ સંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ પ્રચુરતાથી થએલો જોવામાં આવે છે. વળી પ્રાસાનુપ્રાસ ઉપર એઓ વધુ પડતું વજન મૂકે છે. પરિણામે પ્રાસ કેટલીક વાર કૃત્રિમ લાગે છે, અને આવી શબ્દચમત્કૃતિ લાવતાં અર્થહાનિ થવાનો ભય રહે છે. એક શબ્દનાં અનેક આવર્તન અને અનુકરણ (onomatopoeitic) શબ્દનો છૂટથી ઉપયોગ કેટલાક અપવાદ સિવાય નિરર્થક લાગે છે. અને ‘માથા કરતાં પાધડી મોટી’ જેવાં કેટલાંક કાવ્યનાં લાંબાં મથાળાં ધણી વાર સુચ્ચિયુક્ત નથી લાગતાં, જો કે કાવ્યના લક્ષ્યાર્થને સ્ફુટ કરવાના ઉદ્દેશથી એનો બચાવ પૂરેપૂરો થઈ શકે છે.

શ્રીમ ઉપેન્દ્રાચાર્ય રચિત સાહિત્યની વિશિષ્ટતા એ છે કે એનો પ્રત્યેક અક્ષર પવિત્રતાથી અંકિત છે. એના શબ્દશબ્દ ઉપર વિશુદ્ધિની છાપ બેઠે છે. ધર્મની નિર્મલતા ભર્યા

એ સાહિત્યની અસર ઉચ્ચ અને ઉર્ધ્વગામી છે. એથી કરીને હાલના જમાનામાં તો એ ખાસ ઉપયોગી છે. વીસમીસદીના રવિવારની કે બીજી રજાએ એ ઘડી મોજ કે આરામ માટે જ્યારે ગમે તે પ્રકારનું સાહિત્ય પીરસાતું હોય ત્યારે શ્રુતિતાલ્પ્ય એ સાહિત્ય અત્યંત આવકારણીય છે. હજીવા સાહિત્યને નામે હીન કોટિનું સાહિત્ય જ્યારે સમજાની અધોગતિ કરી રહ્યું હોય ત્યારે ઉન્નત જીવન ધરાવતું એ સાહિત્ય પરમ આશીર્વાદરૂપ છે. એનું માત્ર એકજ ઉદાહરણ જોઈએ. મદમસ્ત યૌવનના રંગો ચીતરતાં કુશળ કલાધરની પીંછી પણ ઘણીવાર મર્યાદા ઓળંગી જાય છે, ત્યારે એજ યૌવનને શ્રી૦ ઉપેન્દ્રાચાર્ય સંયમને જાંટણે કેવું વિશુદ્ધ અને મનોહર બનાવે છે !:

“ શોભતાં સુખવંતાં રે કે તનમનજલવંતાં જોખનીયાં;
 ચેતનવંતાં રે કે અજાજ રસવંતાં જોખનીયાં.
 ચન્દન સમાણાં રે કે ખૂબ મધમધતાં જોખનીયાં;
 જીવનના દીવડે રે કે ઓર ઝગમગતાં જોખનીયાં.
 પુણ્યપ્રદ મંત્રમી રે કે અમૃત ભરેલાં જોખનીયાં;
 સત્યનાં મંગમી રે કે પ્રભુતા વરેલાં જોખનીયાં. ”

શ્રી૦ ઉપેન્દ્રાચાર્યજીએ અનેક પ્રદેશમાં એમની કલમ અજમાવી છે. એઓએ સંખ્યા-બંધ લખેલો ને કીર્તનો લખ્યાં છે. કેટલાંય સ્તવનો ને સત્કાર ગીતો રચ્યાં છે. અનેક બાલ-ગીતો ને અભિનયગીતો યોજ્યાં છે. અને એ સર્વથી અનેખી ભાત પાડતા રાસ જોને એઓ મંડલાકારકીર્તનનું નામ આપે છે તે પણ ઘણાય અર્થાં છે. એઓએ એકલા પદ્યમાં જ નહિ પણ ગદ્યમાં પણ પોતાની કલમને સફળ રીતે રમતી મૂકી છે, અને ગમ્મતભર્યા દૂયકાઓ, સરસ બાલસંવાદો અને હાસ્ય ને ભક્તિભર્યા રસિક સંવાદોનું મુંદર સાહિત્ય પણ પુષ્કળ પીરસ્યું છે. એમની એ વિવિધ વાનીઓમાંથી આપણે આજે માત્ર એમના રાસનોજ રસસ્વાદ કરીશું. એ બધાનો વિચાર કરવો એ આ ટૂંકા લેખમાં શક્ય નથી.

આ પ્રસંગે ગુજરાતી રાસની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને ઇતિહાસ આપવાની વૃત્તિ થઈ આવે છે, પણ લંચાણુભયે તેમ નહિ કરતાં પ્રસ્તુત વિષયનેજ વળગી રહીશ. રાસની સાચી કિમ્મત જનસમાજ એને ચલણી નાણાની પેઠે કેવા અપનાવે છે એના ઉપર અંકાય છે. પ્રાકૃત સમાજ રાસનો સાચો પરીક્ષક છે, અને જે રાસમાં ખરું રાસત્વ હોય છે તેજ એની કડક પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ લોકપ્રિય અને પ્રચલિત થાય છે. શ્રી. ઉપેન્દ્રાચાર્યજીના રાસ સમાજે સરસ સત્કાર્યો છે અને સાર્વજનિક છે. સમાજની કસોટીમાંથી પાર જીતેલા એ રાસ ગામડે ગામડે પહોંચી ગયા છે, અને ‘આવો રખારણુ હો મારે નેસકડે’ જેવા મુંદર રાસ તો ઘરઘરનું ઘરેણું થઈ પડ્યા છે. એથી આપણે દૈનિકી કહી શકીએ કે શ્રી૦ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી એક સિદ્ધહસ્ત રાસકવિ છે, અને રાસયુગના અધિષ્ઠાતા કવિવર ન્હાનાલાલના ગ્રહમંડળના એક તેજસ્વી ગ્રહ તરીકે સાહિત્યકાશમાં અચલ પ્રકાશ છે અને સદાય પ્રકાશશે.

એઓ એકલા સાહિત્યનાજ નહિ પણ સંગીત અને કલાના પણ સુદૃઢ દષ્ટા હતા, અને સર્વને એમણે સાહિત્ય-સંગીત-કલાની ત્રિવેણીનાં પુણ્યપાન કરાવ્યાં છે. સોહામણુ રસપદ્યનાં સુભગ દર્શનદ્વારા સંસ્કારનાં પીથૂં વહાવ્યાં છે. એમના એ મહોત્સવો જેમણે નગરે નિહાળ્યા હશે તે કહી શકશે કે પવિત્ર સંસ્કારોની કેવી ગંગાયમુનાઓ એ મંસ્કારમૂર્તિ ગિરિરાજમાંથી વહેતી હતી. પ્રથમ રંગભૂમિ પરિપક્વના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી૦ રમણલાલ દેસાઈએ એ રસપદ્યનાં વ્યવસ્થિત પ્રયોગ માટે જે પ્રશંસાયુક્ત ઉદ્ગારો કહાડ્યા છે તે સર્વથી સુયોગ્ય છે.

હવે આપણે એમના રાસનું થોડું રસદર્શન કરીએ. એ રાસનું ક્ષેત્ર વિશાળ છે, અને એના વિષયો વિવિધ છે, એટલે એનું સંપૂર્ણ દર્શન કરવું અશક્ય હોઈ આપણે વાનગીરૂપે એમાંના થોડાક લઘુનું. એઓએ યદ્ર અને તારાનાં, વાઙ્ણી અને વીજ્ણીનાં, નિશા અને ઉપાનાં અને એનાં અનેક નિસર્ગદર્શનનાં મનોરમ ગીત ગુંથ્યાં છે. મધુર ગ્રામગીતો અને ભાવભર્યા ગોપગીતો ગાયાં છે. ભારતના ગૌરવભર્યા ભૂતકાળનાં અને ચેતનભરી જ્વલંત દેશભક્તિનાં ગીતો આપ્યાં છે. અને દરેક મહોત્સવમાં વ્હાલસોયા નિમંત્રણનાં અને ભાવભરીના સત્કારનાં ગીતો તો હોય જ-હાલે પછી એ એમની કૃતિ હોય કે એમના રાસનેય ધડીભર ભૂલવે એવા રાસ લખનાર એમનાં વિદુષી ધર્મપત્ની અને સાક્ષરથી નવલરામનાં દૌહિત્રી શ્રીમતી જ્યન્તીદેવીની પ્રસાદી હોય. એ સર્વમાં જો કે સંગીતના કાયમ સૂરની માફક તત્ત્વચિંતનનો તાર સગંગ ગૂંથાયલો છે, છતાં આપણે જોઈ શકીયું કે એથી રાસના રસને કંઈ વાંધો આવતો નથી.

શરદઋતુની સોહામણી રાત્રે ગુર્જરીની રસવેલો ગરબે ખૂલે છે અને એની રસકુંજો ગરબે ગાળે છે એ સુભગ અનુભવ કોઈથી અજાણુ નથી. એથી એક શરદનું મધુર આગમન વર્ણવતાં કવિ લખે છે:—

“વર્ષાનાં ધેનગાદાં વાદળાં વેરાણાં,
આબો કંઈ શરદતણો કાળ, પ્રેમલ પ્રાણુ હો!
ઝીલો પ્રકાશ કાંઈ અન્દ્રઅન્દ્રિકાનો.

એ રે રસધાર તણાં તરસ્યાં કંઈ કાળનાં,
અમૃત પીવાનાં મળ્યાં હાલ, પ્રેમલઁ ઝીલોઁ
ઝળક ઝળક કરતા ખીલ્યા તારલાઓ,
પ્રકૃતિનાં જાણે સુભગ હાસ, પ્રેમલઁ ઝીલોઁ

અને એ શરદની રટિયાળી રાતે અમૃતઝરતો ચંદ્ર ક્ષિતિજના ક્યારામાંથી જાણે તેજનું ઝાઝ ઊગતું હોય તેમ પૂર્વમાં ઊગતો હોય છે એ ચિત્ર કવિ કેવું સુરેખ આલેખે છે !—

“સિન્ધુથી પોવાઈને, આખા જગત સમક્ષ,
ક્ષિતિજના ક્યારા ચક્રી, આલે ઊગ્યું વૃક્ષ!
સૌન્દર્યસાર જેવું, આનન્દકંદ એ છે,
શાન્તિની છાય અનુપમ, એ મન્દ મન્દ દે છે.

એના આશ્રયમાં કરી રસગાનો,
એના આશ્રયમાં કરી રસપાનો,
એના આશ્રયમાં કંઈ રસ છાનો,

સફભાગ્યવન્ત લે છે.—સૌન્દર્યસારઁ”

નિર્મલ શરદની એ રૂપકા રાતલડીમાં રસગાનો કરી સફભાગ્યવન્ત થવા રૂપાની ઘંટડી શા મીઠા સૂરવાળી ગુજરાતણો નીકળી પડે છે. ઘંટડીઓ રૂપે કવિ એમને ઓળખાવે છે કે:—

“કંઈ મધુર મધુર રણકારતી અમે ઘંટડીઓ,
અમે કરીએ મંગલ નાદ, સુધાભરી ઘંટડીઓ.”

સુધાભરી એ ઘંટડીઓને-ગરવી એ ગુજરાતણોને-કવિ ગરબે રમવાનું નેહ ભર્યું નિમંત્રણ આપે છે, અને એના ઉત્કટ આનન્દમાં ગુલતાન બની સંસારનાં દુઃખોને ધડીભર ભૂલી જવાને જણાવે છે:—

(અપૂર્ણ)

સુખ શોધતાં*

શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

[કાલીદાસનું મોહક રાખવાલિય નહિ, મિથુન કે કાન્તેનું ભાષાગૌરવ નહિ, રોકસપિથરની રસીક ચમત્કૃતિ નહિ છતાં શ્રી રમણલાલનાં નાટકો પર માધુર્યની કંઈક એવી છાયા તરવે છે કે જેમાં વારંવાર ઝીલવાનું મન થાય.

ગુજરાતી નાટ્યસૃષ્ટિમાં તેજસ્વી કલાવિધાનનું ગૌરવ તો શ્રી મુનશીને ફાળે ભય છે. પણ તે તેજ કરતાં એ વધુ આહુલાદક પ્રશાન્તતા શ્રી રમણલાલને વરી છે. ગુજરાતની નહાનકડી રસસૃષ્ટિમાં મા. મુનશી સૂર્યપદે રહે તો શ્રી રમણલાલ અમૃતનીતરતા ચન્દ્રનું સ્થાન સાચવે છે. શ્રી મુનશીનાં પાત્રો તેજસ્વીતા સાથે જ, મોટે ભાગે, કંઈક અસ્પર્શભાવ ને દાહકરાક્તિ દાખવે છે. શ્રી રમણલાલનાં પાત્રો પ્રશાન્ત, સ્નિગ્ધ, માનવતાએ ઓખતાં ને હૈયે વસી ભય તેવાં હોય છે.

તેમના હવે પછી પ્રગટ થનાર, જેના પ્રથમ અંકનો પ્રથમ પ્રવેશ નીચે અપાયો છે, 'અંજની' નામે નાટકના એક જ પ્રવેશમાં, માલિની નામના સ્ત્રીપાત્રમાં, જે માનવતા વિહારે છે તે, તેટલી જ પંખિઓમાં, ગુજરાતી સાહિત્યમાં તો અજોડ બને તેવી છે.

અહીં અપાયેલ પ્રવેશ એ આખા નાટકની 'ભૂમિકા'નો ભાગ ભળવે છે. તન્વી.]

[સ્થળ : આજા અંધકારવાળું વન.

સમય : રાત્રીનો અંધકાર.

પાત્રો : પુરુષ-અને સ્ત્રી, દેવકન્યા.

સૂચન : ઓછો પ્રકાશ-કલ્યાણના મૂરમાં વાંછત્રો-સીતાર-દીવરૂના અને ક્યુટ-આજાં તળમાં અદૃશ્ય વાગતાં હોય છે.

પુષ્પમાળ પહેરેલો પુરુષ પ્રવેશ કરે છે. વાદળોંભર્યા આકાશમાં વીજળી ચમકે છે.]

* 'સંચાલિત્ય'ની એટલી તરીકે તરતમાં પ્રગટ થનાર 'અંજની' નામે નાટકમાંથી : શ્રીમાન પ્રકાશના સૌભાગ્યથી.

(હરિગીત)

પુરુષ—

ચપલા ચમકતી આલમાં ફાણ,

ભુકતી ખીજ પળે;

અમૃત વરસતા ચન્દ્રનું

રિમત સુહવતું સુખ જો ચળે.

કળી ખીલતી વિકસે કુસુમમાં,

કુસુમ ધરણી ઢળી પડે;

ફાણ વેરી સૌરભ સુભગ જો,

પીખાઈ પગપર આથડે.

[ચપલા-ખીજળી ચમકે છે-વાદળાંમાંથી ચન્દ્ર નીકળી આવે છે, અને તેના પૂર્ણ ગોલકમાંથી ટુકડો કપાઈ જાય છે. પુષ્પ ખીલી રહે છે. આખું દ્રશ્ય પરિમલમય બને છે, અને અંતે પુરુષના પગ પાસે તે પુષ્પ ખરી પડે છે. ગીતની કડી પ્રમાણે દૃશ્ય રચાય છે.

ખીજ પાસથી સ્ત્રી આવે છે.]

સ્ત્રી—

ચપલા તણાં ચુંબન, મયંક

મુખાકૃતિ રસની ભરી;

સુકુમાર પુષ્પે છલકતી,

છખીલી પરાગ મનોહરી.

ફાણ જીવવા સર્મથ શાને,

રૂપ રસના ટુકડા ?

સુખ ચમક જોતા માનવીનાં,

રુદનભર શાં મુખડાં ?

ફાણ છે તમે ?

પુરુષ-માનવજાતનું હું પુરુષ તત્ત્વ છું. તમે ?

સ્ત્રી-હું સ્ત્રી છું. સુખ શોધું છું. સુખની ફાણો જ કેમ ? સુખ સંનાતન-જન્મથી મૃત્યુ સુધી પહોંચતું કેમ નથી ?

પુરુષ-આપણે સરખી શોધમાં નીકળ્યાં. હું પણ એ જ શોધું છું. આકાશને પૂછું છું, પૃથ્વીને પ્રશ્ન કરું છું, પાતાળમાં પડ્યા પાકું છું. અરે સુખ ક્યાં છે ? જીવનભર કરાર આપે એવું શાશ્વત સુખ ક્યાં છે ?

સ્ત્રી-આજ સુધી આપણે જીદમાં રહી શોધ કરી. આજથી બેગી શોધ કરીએ તો કદાચ સુખ જડે પણ ખરું.

(રૂપિયાનો ખણખણાટ થાય છે, અને રૂપિયાનો ઢગલો બને છે.)

જુઓ, જુઓ. આ સુખનો ઢગલો તો નહીં હોય ?

(બન્ને જણ દોડી ઢગલાને અડકતાં દાઝે છે.)

સ...સ...આતો અગ્નિના તણખા છે. હાથ લગાડતાં દાઝી જવાય છે.

પુરુષ—અને એ હજારોની પાછળ ધ્યાન, વટાવ, યુક્તિ, લુચ્ચાઈ અને કંજુસાઈનાં રાક્ષસી સુખ મને દેખાય છે. ધનમાં સુખ નથી. ધનનો સ્પર્શ દેહને અને આત્માને બાળી નાખે છે.

(આકાશમાંથી રાજદંડ, રાજમુકુટ ભિતરે છે.)

સ્ત્રી—જુઓ, જુઓ. પેશું સુખ આવતું દેખાય છે! પકડી લેઈએ ?

(પુરુષ અને સ્ત્રી બંને દોડી તેની પાસે જાય છે, જતા બરોબર અટકી જાય છે.)

કેમ અટક્યા... ?

પુરુષ—એ સત્તા ! રાજસત્તા ! એના પગલામાં હું વેર, ઝેર, ખૂન, મુદ્દ, શોષણ અને લક્ષણ જોઈ રહ્યો છું. તમને કાંઈ દેખાય છે ?

સ્ત્રી—અરે હા ! ગુલામી... સ્ત્રીઓનાં બાહાર... ભૂમિ ઉપરના રક્તરેલા-વિધવાનાં આંસુ-માતાનાં રુદન હું જોઈ છું—સાંભળું છું. અરે, અરે ! આ જગતમાંથી સત્તાનો લોપ કરો. માનવીનાં સુખ સત્તા નીચે કચરાઈ રહેલાં છે !

પુરુષ—પણે શાન્તિનું વાતાવરણ દેખાય છે. ચાલો ત્યાં સુખ શોધીએ.

સ્ત્રી—હા, પરમ સુખ—પરમ શાન્તિ ત્યાંથી જડશે. કેવો સરસ તુલસીકયારો ! આ રુદ્રાક્ષની માળા હું પહેરું. અડકની માળા તમે પહેરો. અને ભરમ લગાવીશું કે ચંદનનું તિલક કરીશું ?

(તુલસીકયારો, રુદ્રાક્ષ, અડક, ભરમ અને ચંદન પડેલાં દેખાય છે. તેમનો સ્પર્શ કરવા જતાં—)

અરે, ભાગો, ભાગો.

પુરુષ—પણ શું છે ? ભય પામવાનું કારણ ?

(તે પોતે રુદ્રાક્ષને અડકી ફેંકી દે છે.)

આ તો શયતાનની કરામત ! એને અડકતા બરોબર હું કોસ, ચિતા, ખંજર અને ઝેરના ખાલા નિહાળી રહ્યો છું ! એ શું ધર્મનાં પરિણામ ?

સ્ત્રી—મ્હેં તો વળી દેવદાસી જોઈ, શિષ્યોની લક્ષ્મી અને લલનાને લૂંટતા ગુરુ જોયા, અને શસ્ત્રોને આશીર્વાદ આપતા પાદરીને નિહાળ્યો. સુખ ત્યાં નથી જ.

પુરુષ—ન ધર્મમાં, ન ધનમાં, ન સત્તામાં. ત્યારે સુખ ક્યાં હશે ? એને હવે ક્યાં શોધવું ? ક્યાંથી મેળવવું ?

સ્ત્રી—જુઓ, જુઓ, પેલો હાથ હવામાંથી ઊપસી આવે છે. એ કૈંક સુખ આપવા માટે જ હશે.

પુરુષ—બીજો હાથ પણ રહામે જ આવે છે ! કેટલો મજબૂત ?

સ્ત્રી—બંને હાથ સ્વામરહામા વળગવા જાય છે. બંનેમાં કાંઈ ચુંબક છે શું ?

પુરુષ—અસભ્ય ચુંબક છે. બંને મળશે એમાંથી સુખની ઝડીઓ જરૂર વરસશે; નહીં ?

સ્ત્રી—અરે, અરે, પેલો કુમળો હાથ કચરાઈ ગયો !

પુરુષ—અને એની પાછળ સ્ત્રીઓની દાર ચાલી આવે છે. એ બધાં રડે છે કેમ ?

સ્ત્રી—જુઓને, પાછળ આવતા પુરુષો કેટલો ઉત્પાત કરે છે ? કોઈને મારે છે, કોઈને ઝૂંડે છે, કોઈને અણગમતાં બાલકો આપે છે, કોઈને છોડી ચાલ્યા જાય છે.....

૧૦૮ .. સુવાસન : આપાદ ૧૯૯૪

પુરુષ-પણ જુઓ ને ! પેલી સુંદર સ્ત્રીઓ પેલા પુરુષોને કેમ ખોલાવી રહી છે ?

સ્ત્રી—એ તરફ ન જુઓ. એ તો પેલા દઝાડનારા પૈસામાંથી દેહ વેચાણ થાય છે ? અ પત્નીવત....

પુરુષ-અને તેના પડછાયારૂપ પતિતા ! લગ્ન પણ કાઈને સુખ નહીં આપે ?

સ્ત્રી—ત્યારે સુખ ક્યાં શોધવું ?

(લિખારીઓનું ટોળું ગાતું ગાતું આવી અદસ્ય ચર્ચા જાય છે :

પોઢી ગયો, હવે પોઢી ગયો,

આજ દીનનો દયાળ રામ પોઢી ગયો.)

પુરુષ-જગતની આ કંગાલિયત ?

સ્ત્રી—રામ પોઢી જાય ત્યારે સુખ ક્યાં શોધવું ?

(વાતાવરણમાંથી ગાતી ગાતી દેવકન્યાઓ આવે છે, અને અદસ્ય થાય છે)

દેવ કન્યાઓ—

સુંદરતા ભર સૃષ્ટિ મહો, જગી એ માનવજાત,
સુખની શોધ મહો ડગમગતી, ગાળે એ દિનરાત;
સુખનો સિંધુ રેલી રહ્યો, લિછળી રહી ભરતી અમોઘ,
સુખની હેલી રહી રસ રેલી, સુખના વરસે ધોધ.

આંખડીમાં અમૃતનાં અંજન, ધન્ય ક્ષણે અંજનય,
પડો ખૂલતાં સચરાચરમાં, સુખ સૃષ્ટિ દેશાય.
એ અંજન માનવને હૈયે, ઢાંક્યા છે અણમૂલ,
માનવતાને માનવ પરખે, દેવો વરસે ફૂલ.

સ્ત્રી—આકાશવાણી સાંભળી ?

પુરુષ-હા, માનવહૈયે સુખદષ્ટિનાં અંજન ઢાંક્યાં છે. હૈયાં કેમ ઉઘાડ્યાં ?

સ્ત્રી—ખીણ રીતે ન આવડે તો આપણાં હૈયાં તોડીને-ફોડીને-ચીરીને પણ ઉઘાડ્યાં જ રહ્યાં. નહીં ?

પુરુષ-ચાલ, ત્યારે, હૈયાંને ચીરીને પણ ઉઘાડીએ, અને માનવતાનું અંજન આંજીએ.

સ્ત્રી—અને પડો ખોલી સુખની શોધમાં એક ડગલું આગળ વધીએ.

પુરુષ-પણ એ કેમ આંજવું ? આવડશે ?

સ્ત્રી—હું મહેનત કરી જોઉં. ચાંચ્યો આવ મહારી પાછળ.

(૨)

શાલિભક્તને સુભદ્રા નામે એક બહેન હતી. તેને, તેજ નગરમાં વસતા, ધન્ય નામના ઝેંઘડી વેરે પરણાવી હતી. તે ધન્યનો જીવન પ્રવાહ, અનેક દુર્ગમ ખડકોને વીધી, રમણીય ભૂમિ પર પથરાયલ, સરિતાના પટ સમે હતો.

તેનો જન્મ પ્રતિષ્ઠાનપુર નામે નગરમાં એક સામાન્ય વણિકને ઘેર થયેલો. તેના પિતાનું નામ ધનસાર. તેની માતા શીશવતી. તેના જન્મની પળથીજ તે ઝેંઘડીને ઘેર લક્ષ્મી ઊભરાણી. શિશુવયે પણ તેની કાન્તિમાં મોહકતા ચમકે. તે ભાગ્યવાન લેખાયો. ત્રણ મોટા ભાઈઓની વચ્ચે તે સૂર્યની જેમ શોભવા લાગ્યો.

ન્હાની વયેજ તે જ્ઞાન ને કળામાં નિષ્ણાત થયો. માતૃપિતાનું તેના પર અકથ્ય વ્હાલ વરસે. મોટાભાઈઓમાં તે વ્હાલ પ્રત્યે ઈર્ષ્યા ઊભરાણી. તેનું ગૌરવ તેમને અકાંઈ લાગ્યું.

પિતાએ પુત્રોની ઈર્ષ્યા પારખી. તેણે તેમને સમજવડા; પણ સમજવટ નિષ્ફળ ગઈ. પરિણામે તેણે, તેમનીજ ઇચ્છાથી, તેમનાં ભાગ્ય ને શુદ્ધિની પરીક્ષા કરવાને, સ્વતંત્ર વ્યાપારના પ્રયોગમાં, તે સર્વને સરખી સહાય કરી.

મોટાભાઈઓ સામાન્ય વ્યાપારમાં પડેવાયા. તેમાં નહતું કમાઈ તે પાછા ફર્યા.

પણ ધન્ય માનસપરીક્ષક હતો. તેણે ત્યાંના રાજકુમારનું તરંગી માનસ અવલોક્યું. તેનો લાલ ઊઠાવવા તેણે નિશ્ચય કર્યો.

તેણે એક સશક્ત બોક્કડો ખરીદ્યો. તે બોક્કડાને તેણે, રાજકુમારના બોક્કડા સાથે, શરતી યુદ્ધમાં ઉતાર્યો. બોક્કડો જીત્યો. શરત પ્રમાણે તેને એક હજાર સોનામ્હોર મળી. તે લઈ તે ઘેર આવ્યો.

માતૃપિતાએ તેને ભાગ્યવાન લેખ્યો. ભાઈઓએ તેને જુગારી માન્યો. નગરજનોએ તેને રસચર્ચાની માળમાં ગૂંથ્યો.

ભાઈ પુનઃ ઈર્ષ્યાળુ થયા. પિતાએ કંટાળી પુનઃ પરીક્ષા આદરી. તેણે, તે સર્વને, સરખું સુવર્ણ આપી, વ્યાપારનો નવીન પ્રયોગ કરવાને મોકલ્યા.

મોટાભાઈ ધીંગાળના વ્યાપારે પડેવાયા; તેમાં કંઈક ગુમાવી તે નીચે મોઢે પાછા ફર્યા.

ધન્ય સુવર્ણ લઈ નગરચૌકે ગયો. ત્યાં તેણે ચંડાબોધી વેચાતો એક પતંગ બેચો. તે પતંગનો તેણે વિચિત્ર હતિહાસ સાંભળ્યો:

તે નગરમાં એક લોભી ધનિક વસતો. પોતાનું દ્રવ્ય તેણે ક્યાંક ગોપ્યું હતું. તે માંદો પડ્યો. માંદગીમાં તે પતંગે રહ્યો. અન્તિમ સમયે પણ તે પતંગને જ વળગી રહ્યો. મૃત્યુની પળે તેણે, પતંગ સાથેજ સળગવાની, ઈચ્છા દર્શાવી.

તેના પુત્રે તેના રાગને પતંગ સાથે રમવાને લઈ ગયા. ત્યાં રાગને તેમણે અમિત્રંરકાર

દીધો, પણ પલંગ પર ચંડાળોએ પોતાનો હક્ક દર્શાવ્યો. પુત્રોએ, તકરારમાંથી બચવાં, ચંડાળોને તે પલંગ સોંપી દીધો. ચંડાળો તેને ચોટે વેચવા લાવ્યા. પણ તે પલંગ લોભી ધનિકના શયનો હોઈ કાઈ તે ખરીદતું નહોતું.

ધન્યે ક્ષણુ ભર થોભી વિચાર કર્યો. તે પછી પલંગ તેણે ખરીદી લીધો. તે લઈ તે ઘેર પાછો ફર્યો.

ભાઈઓએ તેની મસકરી આદરી. પણ ધન્યે પલંગને ચીરવા માંડ્યો. તેમ કરતાં, પાયાના પોલાણમાંથી, ચાર કિંમતી રત્ન સરી પડ્યાં. તે લઈ તેણે પિતાને સોંપ્યાં.

પિતાએ તેનું ભાગ્ય પ્રશંસ્યું. ભાઈઓએ આ પ્રસંગમાં અકસ્માત માન્યો. પણ ધન્યને મન તો આ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ ને ઝીણવટભરી ગણુતરીનુંજ પરિણામ હતું. લોભી ધનિકની હક, તેની સમૃદ્ધિગુપ્તતા, પલંગ સાથે તેના ચિત્તની એકતાનતા, તેનો હળાહળ સ્વાર્થ ને પલંગને સાથેજ બાળવાની તેની તીવ્ર ઇચ્છા પાછળ તેણે તે પલંગમાંજ, મનચક્ષુએ, તેની સમૃદ્ધિ વાંચેલી. ને તે ચક્ષુ સાચાં પડ્યાં.

ધન્યનું ગૌરવ વધતું ચાલ્યું. ભાઈઓથી આ ન બેવાયું. તેમણે તેના વધનો ઉપાય ચિન્ત્યો. પણ તેમની ઈચ્છાને દિવર બ્હાલો હતો. તેમણે તેને ચેતવી દીધો. ધન્ય ત્યાંથી ગુપ્ત વેશે દૂર ચાલ્યો.

તે ન્યાં ન્યાં ગયો ત્યાં લક્ષ્મી તેને પગલે અનુસરી. તેની સહાયથી તેણે લોક પર ઉપકાર આદર્યા. તે ભાગ્યવાન લેખાયો. સર્વ સ્થળે તેને સન્માન મળ્યું. તેનું સ્વરૂપ પણ તેજસ્વર ચૌવનની ખીલની કળી સમું આકર્ષક હતું. તે નગરમાં જાય તો નયનબાણુ વર્ષે; સમૃદ્ધિ તેની સેવિકા બને. તે વનમાં જાય તો વસંત ખીલે.

કંઈક સમય વીતતાં તે રાજગૃહે જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે નિવાસ અપનાવ્યો. તેની બુદ્ધિ ને કીર્તિની સુવાસ સ્વર્ગીય પુષ્પની જેમ દૂર દૂર સુધી બેઠેકવા માંડી. લક્ષ્મી તેને આંગણે બેસાડાણી. તેની સાહસિકતાની કથાઓ ગૂંથાણી. તેના શૈયમાંથી પ્રેરણા જન્મી.

તે નગરમાં, તે સમયે, ઐશ્વરીક રાજવી હતો; ગોલદ્ર નગરશેઠ હતો; કુસુમપાળ ઉપવનપતિ હતો. તે ત્રણેની સોમશ્રી, મુલદ્રા ને પુષ્પવતી કન્યાઓએ તેને પ્રિયતમ તરીકે અપનાવ્યો. તે ત્રણેનાં તેની સાથે લગ્ન થયાં. ઐશ્વરીકે તેને સન્માન આપ્યું; જાગીર બક્ષી. તેને અંતર્ય મળ્યું; ઉપભોગ મળ્યા. તે તેમાં મ્હાલવા લાગ્યો.

એક દિવસે તેણે, સ્વભુવનની અટારીએ રમતાં, ગરીબોનું એક ટાળું બેચું. તે ટાળાએ તેનાં નયન ભીંજ્યાં. તેમાં તેનાં દુઃખી માથાપ હતાં; ચીંથરેદાલ લાભીઓ હતી. તેણે તે સર્વને સ્વભુવને તેડ્યાં. તેમની પાસેથી તેણે જળવૃંદ કે સમૃદ્ધિ ખૂટતાં તેઓ, પુત્રની કીર્તિ સાંભળી, આ બાબુએ વળ્યાં હતાં. તેઓ નગરમાં પુત્રને શોધતાં હતાં; તેના ભાઈ, લજ્જાએ ઘેર્યા, ગામબહાર બેસાડા હતા.

ધન્યે તેમને સાન્તવન આપ્યું. ભાઈઓને તેણે તેડાવી લીધા. તે સર્વને તેણે 'સુખ ને ઐશ્વર્ય બક્ષ્યાં. તેઓ સર્વે આનંદમાં મ્હાલવા લાગ્યાં.

પણ ભાઈઓનાં ઈર્ષ્યાં બને તકેટી સ્વભાવ પુનઃ બિજળી આવ્યાં. ધન્યની સમૃદ્ધિમાં તેમણે પોતાનીનુંજ પ્રતિબિંબ જોયું. તેમાં તેમણે સરખો દિરસો માગ્યો. તેની સહાયથી ધન્યથી ભિન્ન રહેવા તેમણે ઇચ્છા દર્શાવી. પિતાને દુઃખ થયું. ધન્ય કંટાળ્યો. તે, એક રાત્રે તે સર્વને છોડી, ગુપ્તવેશે ત્યાંથી દૂર લાગ્યો.

પણ તેનું ભાગ્ય બળવાન હતું; લક્ષ્મીનો તે લાડકો હતો. તે બંને તેનાં નિત્યનાં સાથી હતાં. તેઓ તેને, હતું એ કરતાંએ વધુ ભવ્ય ઐશ્વર્ય અર્પવાને, કૌશામ્બી નગરીએ ખેંચી ગયાં.

તે નગરમાં, તે સમયે, શતાનિક રાજા રાજ્ય કરતો. તેના લંડારમાં એક અમૂલ્ય રત્ન હતું. પણ તેના શુભ કે ઉપયોગની કાંઈને માહિતી નહોતી. રાજાએ તેની માહિતી આપનાર માટે સામન્ત રાજાને સમાંતર પદ, વિશાળ જગીર ને કુંવરીના હસ્તથી શોભતું અદ્વિતીય ઈનામ જાહેર કર્યું હતું.

ધન્ય આગળ આવ્યો. તેની રત્નપરીક્ષણશક્તિ અત્યંત હતી. તે શક્તિ તેણે, કળાતો અભ્યાસ કરતાં, મેળવી હતી; રાજગૃહની રાજસભામાં તે ખીલવી હતી. તેણે રત્ન હાથમાં લીધું. તેના શુભ તે, સિદ્ધહસ્ત કલાકારની જેમ, વર્ણવી ગયો. તે વર્ણન સાચું નીવડ્યું. રાજાની મુગ્ધ બન્યો. તેણે ધન્યને સૌભાગ્યમંજરી નામે પોતાની કુંવરી આપી; પાંચસો ગામનો માસ આપ્યો; દૈવી ઐશ્વર્ય અર્પ્યું.

ધન્ય આ રીતે પુનઃ વૈભવી બન્યો. તે, તે નગરમાં, રાજભોજ્ય વિલાસને અનુભવવા લાગ્યો. તેમ કરતાં તેણે ગરીબોને પોષવાને, તે દ્વારા કીર્તિને વધુ વ્યાપક બનાવવાને, નગરની બહાર એક સરોવર ખોદાવવા માંડ્યું.

એક સમયે તે, તે ખોદકામ નજરે નિહાળવાને, સરોવરની પાળે પહોંચ્યો. તેના મસ્તકે છત્ર ઝુલતાં; તેના અંગ પર વસ્ત્રાલંકાર ઝળહળતાં. તે મળુરોને તેમના કામને નિહાળતો હતો. તે સમયે તેની તીક્ષ્ણ દષ્ટિએ, દૂરના મળુરોની મધ્યે, શ્રમની તરતી મળુરીએ પરાવાયાં, પોતાનાં માતપિતા, લાઘવિભાગીઓ ને સુકામળ પ્રિયાને અવલોક્યાં. તેને ક્રમક્રમાં આત્યાં; 'સુભદ્રા: લક્ષ્મી ને ઐશ્વર્યના પ્રિયતમ શાલિભદ્રની વહાલસોયી ગદેન-તેની પણ આ સ્થિતિ?'

તે પળભર યોગ્યો. ખીજી પળે તેણે તે સર્વને પોતાની સમીપ બોલાવ્યાં. પણ કાંઈ તેને જાણખી ન શક્યું. તેણે પણ શુભતા જાળવી રાખી. તે સર્વનાં ભાગ્ય ને

માનસને અવલોકવાની તેને ઇચ્છા થઈ.—‘જેમને સમૃદ્ધિની મધ્યમાં છોડ્યાં તેમની આ સ્થિતિ?’—તેમને હવે ક્રમ અને શાંતિથી યથાસ્થાને સ્થાપવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો. પણ છતાં તેમને ભોજનમાં સગવડતા ને સામાન્ય સુખ બક્ષવાની તેણે સરોવરમંત્રીને સૂચના કરી. તેમ ચર્તા બીજા મહુરોને તેવાં સુખ સગવડતા મળ્યાં. તે સર્વ તેમને આહતાં થયાં.

તે હવે પ્રસંગે પ્રસંગે સરોવરની પાળે આવવા લાગ્યો; મહુરોની ને કુટુંબીઓની ખંખર અંતર પુછવા લાગ્યો. કંઈક દિવસો વીતતાં તેના માતપિતાની દૃષ્ટિમાં શ્રમ ને તાપથી પડળ બાઝ્યાં. તેણે તેમને છાશ-ધી વાપરવા સૂચના કરી. છાશ પોતાના ભુવનેથી લઈ જવા તેણે તેમને અનુમતિ આપી.

ધન્યનાં માતપિતા રોજ થયાં. કુળવધૂઓને તેમણે આ મહાભોધું કામ સોંપ્યું. તેમ થતાં, પ્રત્યેક વધુ, પ્રતિદિન, છાશ લેવાને, ધન્યના ભુવને આવતી થઈ.

ધન્યે સૌભાગ્યમંજરીને, પોતાનો પૂર્વ ઇતિહાસ કહી, તે સર્વનું યોગ્ય માન સાચવવા સૂચના કરી. મંજરીએ આશ્ચર્ય અનુભવ્યું. તેણે સુભદ્રાને સખી લેખી. તેને તે મહાભોધી ચીજો અર્પવા લાગી. સુભદ્રા લાગ્યવતી લેખાઈ.

એક દિવસે ધન્ય સુભદ્રાના વારાને અવસરે સ્વભુવને રહ્યો. તેણે તેને પોતાની સમીપ તેડાવી. તેના સૌંદર્યનાં તેણે શુશુભાન ગાયાં. ગુપ્તવેશે જ તે સૌંદર્ય રસપાનની તેણે માગણી કરી.

સુભદ્રા હાંસ્યકાઈ. તેણે ધન્યને તુચ્છકાર્યો. તેના અંગ પર પવિત્ર તેજ પથરાયું. ધન્યે ગર્વ અનુભવ્યો. તેણે પોતાની વદાલસોયા પત્નીને કડણુ છતાં નિર્મળ સ્વરૂપે નિહાળી. તેણે પોતાનું સ્વરૂપ ખોલ્યું.

સુભદ્રાએ તેને ઓળખ્યો. તેની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ ચમક્યાં. તે ધન્યના ચરણે ઢળી. ધન્યે તેને હરતયુગલમાં લીધી. કંઈક ક્ષણો સ્વર્ગીય આનંદમાં બીતી.

સુભદ્રા તે પછી ત્યાં જ રોકાઈ. પતિભુવનની તે દેવી બની.

ધન્યની ભાભીઓ, સુભદ્રા વીતતી મંથ્યા સુધી પાછી ન ફરતાં, ન્હાની દેરાણીને મેણાં મારવા મંડી. તેમાંની એક તેની તપાસ કરવા ધન્યને ઘેર આવી. ત્યાં સુભદ્રાને તેણે દિવ્ય વેશમાં જોઈ. તે ચમકીને ક્રોધભેર પાછી ફરી. સાસરિયાને તેણે કાલિદ શબ્દોમાં વિગત સંભળાવી.

સર્વેનાં મસ્તકે જાણે તગતગતી વીજળી પડી.

અંધ સસરો ત્વરાએ ગામમાં આહ્યો. ગામના મહાજનને તેણે ફરીવાદ કરી. મહાજનના મોવડીઓએ, ધન્યના ચરિત્રની સુવાસ પર તેઓ જો કે મુગ્ધ છતાં, શાન્તિથી તેની વિગત સાંભળી. તેઓ વિસ્મય પામ્યા. વાતને સાચી માનતાં પણ તેઓ અચકાયા. છતાં તેમ હોય તો ધન્યને સમજાવવા તેઓ તેના ભુવને આહ્યા.

ધન્યે તેમને સન્માન્યા. પણ તેઓએ વાત ઉકેલતાં તેણે સૂચક મૌન સેવ્યું. મોવડીઓ નિરાશ થઈ પાછા ફર્યા. તેઓ ઉપાધના ચિન્તવનમાં પડેલા.

પણ ધન્યના પિતાને એ ચિન્તવનક્રમ ન પાલવ્યો. તે ત્વરાએ ધન્યના ભુવને પહોંચ્યો. ત્યાં તેણે કડુણુ છતાં ક્રોધભર આજીજીઓ વર્ષાવી. ધન્યની આંખો પલળી. તેણે પિતાને ભુવનની અંદર તેડાવ્યો. તેની સમીપ તેણે પોતાનું સ્વરૂપ ખોલ્યું. પિતા હર્ષથી ઘેરો બન્યો. ધન્યે તેને ત્યાં જ રોક્યો.

તે પછી ધન્યની માતા આવી; તેના ભાઈ આવ્યા. તે સર્વને પણ ધન્યે એ રીતે રોક્યા.

છેલ્લે ધન્યની ભાભીઓ આવી. ધન્યે તેમને તુચ્છકારી કાઢી. રાજવી શતાનિક પાસે રાડ પહોંચી. રાજવીએ ધન્યને ન્યાયથી વર્તવા આજ્ઞા મોકલી, પણ ધન્યે પોતાની પર આજ્ઞા મોકલવાના રાજવીના હક્કને સ્વીકારવા ના કહી.

શતાનિક ક્રોધે ભરાયો. તે સૈન્ય લઈ ધન્યને કેદ કરવા આવ્યો. ધન્ય પણ સામંત રાજવી હતો. તે પોતાના સૈન્ય સાથે શતાનિકની સામે ગયો. જાને વચ્ચે તીક્ષ્ણ યુદ્ધ થયું. ધરડો શતાનિક જમાઈના હાથે હારી ગયો. તેના અંતરે અથા ઊભરાણી.

પણ મન્ત્રીઓએ અન્તે માર્ગ કાઢ્યો. ધન્યની મદદતા તેઓ સમજતા હતા. તેના આવા વર્તન પાછળ તેમને કંઈક ગૂઢ આશય લાગ્યો. ધન્યના પૂર્વજીવનને તેઓ જાણતા નહોતા. ધન્યની ભાભીઓને તેમણે તેમનો પૂર્વજીવન પૂછ્યો. ભાભીઓએ તે જીલ્લુવટથી ગાંધ બતાવ્યો. મન્ત્રીઓએ ધન્ય તેમનો ગુમ થયેલો દિયર હોવા અંભવિતતા દર્શાવી.

ભાભીઓએ એ કથન પર શોધખોળ આદરી. ધન્યના પગ ધોઈ તેમણે તેનાં અંગદક્ષણ પારખ્યાં. દિયરને તેમણે ઓળખી કાઢ્યો. ધન્યે પ્રથમ તેમને ગભરાવી, પણ પછી તેમનું ધટીત સન્માન કર્યું.

શતાનિકને કાને આ વિગત પહોંચી. તેણે ધન્યને મિત્રભાવે રાજભુવને તેડ્યો. ધન્યે તેને સ્નેહ ને વિનયથી પોતાનો આશય સમજાવ્યો:

“રાજન! મારા ભાઈ નજાળા ને શુદ્ધિની કયાશબ્ધો છે; ભાભીઓ તેમને નયવે છે. મેં ઘણીવાર તેમનો વય-ગર્વ સાચવ્યો. મારું સર્વસ્વ તેમને સમર્પી હું દેશવટે ચાલી નીકળ્યો. પણ તેમનાં ભાગ્ય કાયાં છે. લક્ષ્મી તેમનાથી દૂર લાગે છે. હું નમતું તોળું તો તેઓ લક્ષ્મીમાં ભાગ માગે છે; ને તે લષ્ટ, તેને ગુમાવી, તેઓ દુઃખી થાય છે. રાજગૃહની મારી અપૂટ સમૃદ્ધિ તેમની પાસેથી ચાલી ગઈ. એટલે તેમનાજ સુખને ખાતર મેં સખત હાથે કામ લેવા, ભાભીઓને શિખામણ દેવા, આ માર્ગ અપનાવ્યો.”

શતાનિકે જમાઈની કુનેહની પ્રશંસા કરી. ધન્યે અવિનય બદલ તેની ક્ષમા માગી.

ધન્યનું કુટુંબ, આ રીતે, પુનઃ સુખના સિંહાસને ચડ્યું. ધન્ય તે સર્વને સાથે લઈ, ભારતના પાટનગર સમા, રાજગૃહે ચાલ્યો. રાજવી શ્રેણીક તેની સામે આવ્યો. ધન્યને તેણે સામન્ત રાજવીનું પદ બદલ્યું. તેજ ને સૈન્યની વેલ સમી ચાર ઊગતી સુન્દરીઓએ તેને પતિ તરીકે અપનાવ્યો. તે આક વનિતાઓનો કન્ય બન્યો.

પણ તેના ભાઈ હજી પણ અમૃતોષમાં ગુંગળાતા હતા. ધન્યે તેમને કેટલાંક ગામ આપ્યાં. તે સર્વ પોતપોતાના રચાને ગયા. પણ દરિદ્ર બનતાં તેમને વાર ન લાગી. વણ્ણ-રાઓને વેશે તેઓ રાજગૃહમાં આવ્યા. ધન્યે તેમને આશ્રય આપ્યો.

ભાઈઓએ હજી પણ ધન્યથી જુદા થવા ઈચ્છા સેવી. પણ તેમ કરતાં આવનાર વિનાશ તેમની નજરે પડ્યો. ભાઈની ક્ષમા માગી તેઓ તેના સહભાગી બન્યા.

ને આ રીતે, કુટુંબને કલ્પવૃક્ષ સમો, જુમિને રત્ન સમો ને ઓઓને કામદેવ સમો ધન્ય લક્ષ્મીના લાડકાવાયા પુત્રની જેમ મ્હાલવા લાગ્યો.

એક દિવસ તેની પત્ની, શાલિભદ્રની ખેડેન, સુભદ્રા તેને ન્દવરાવતી હતી. તેનાં અંગે અલંકાર છતાં મુખ પર વ્યથા હતી. તેની આંખો અશ્રુભીની હતી. તે આંખોમાંથી એક એ અશ્રુ ધન્યના અંગ પર પડ્યાં.

ધન્યે જાંચે જોયું. સુભદ્રાને તેણે રડતી જોઈ. તેને રડવાનું કારણ પૂછ્યું.

“સ્વામિન” સુભદ્રા બોલી, “મારો બાઈ શાલિભદ્ર. તે વૈરાગ્યભીનો’ બન્યો છે. હંમેશ તે એકેક સ્ત્રી ત્યજે છે.”

“ધેણા” ધન્ય વચ્ચે જ બોલ્યો, “વૈરાગ્ય તે એમ વરાય? પહેલી જ પજે પૂર્ણ નહિ તે વૈરાગ્ય શા?”

“એમ?” આંખને પત્તકારે ફકલુ નચવતી અન્ય સ્ત્રીઓ બોલી, “આપ આછા અનુભવ તો લઈ જુઓ.”

“આ ક્ષણથી જ”—બોલતાં ધન્ય બોમો થયો. ને વસ્ત્ર પહેરી તે ત્વરાએ શાલિભદ્રને ઘેર ચાલ્યો.

રડતી સ્ત્રીઓ તેની પાછળ આવી. તેમણે તેને કરુણ સ્વરે પાછા વળવા વિનવ્યો. પણ તેમનાં મોતી સમાં આંસુ પણ ધન્યને ન પીગળાવી શક્યાં.

તે શાલિભદ્રને આંજણે પહેાંચ્યો. શાલિભદ્ર તે સમયે પ્રાસાદની છેલ્લી ધૂમિકાએ હતો. ધન્યે તેને નીચે બોલાવ્યો, કહ્યું: “વૈરાગ્યે આમ રંગાય? ચાલો મારી સાથે.”

શાલિભદ્ર એ ઈચ્છિતો જ હતો. છતાં આટલી ત્વરાથી તે ચમક્યો. તેણે ધન્યની આંખોમાં જોયું. બંને ક્ષણભર અવાક બિભા.

શાલિભદ્ર, તેજ વેરતા તે ભુવનને બારણે, માખણમાંથી સર્જાયેલી ‘સુક્રામળ’ પ્રતિમા સમ લાગતો; ધન્ય આરસમાંથી ક્રમે ઘડાયેલી જાણે તેજસ્વી માનવમૂર્તિ. શાલિભદ્ર ઉપવને રક્ષાયેલું ગુલાબનું ટુલ; ધન્ય જાણે સરોવરે શોભતું પંકજ. શાલિભદ્રમાં લાગણીનો પ્રવાહ તરવરે; ધન્યમાં તીખાશની છાયા. શાલિભદ્ર જાણે ઉપવનની રસવેલ; ધન્ય વનનો અનુભવ છોડ. સ્વરૂપ, સમૃદ્ધિ ને અશ્વર્ય બંને જાણે લક્ષ્મીનું લાડ તોળતા. રાજગૃહના નંદનવનમાં શોભતા જાણે કુમાર ને કામદેવ.

તે બંને આજે જીવનનો રમણીય પ્રવાહ પસંદાવતા બિભા હતા.

પણ શાલિભદ્રના અંતરમાં અન્તે રતેલ ને સુક્રામળતા બિભારાયાં. તે માતા ને સ્ત્રીઓની અનુમતિ લેવા ભુવનમાં પ્રવેશ્યો.

ધન્યના મુખ પર સ્મિત તરવર્યું. તે ભુવનનાં પગથીયાં બિતર્યો. ત્યાં તે સમયે દીક્ષિત થવાને સજ્જ થઈ આવતી તેની સ્ત્રીઓ તેને સામે મળી. તેની આંખોમાં વિજયની ચમક બિભરાણી. તે સ્ત્રીઓ સાથે શ્રી વીરની સમીપ ચાલ્યો.

ત્યાં સર્વે દીક્ષિત થયાં.

શાલિભદ્રને આ સમાચાર મળ્યા. તે ત્વરાએ મહાવીરની સમીપ દોડી આવ્યો. તેણે તે જ પજે દીક્ષા લીધી.

રાજવી શ્રેણીકે બંનેનો દીક્ષામહોત્સવ બિજવ્યો.

કલા અને જીવન

રણછોડલાલ પરમાર

હેહનો આત્મા સાથે જે કંઈ સંબંધ હોવાનો ભાસ થાય છે, તેવાજ પ્રકારના સંબંધથી કલા જીવન સાથે સંકળાએલી છે. કલા અને જીવનનો આ અરસપરસ સંબંધ જ કલાને જીવનનું એક પ્રાધાન્ય અંગ બનાવે છે. ખરૂં જોતાં કલાવિહીન જીવન જીવન જ નથી. પરંતુ કલા એટલે શું ?

માનવ હૃદયમાં રાગાત્મક અને વૃત્તાત્મક એમ બે વૃત્તિઓ રહેલી છે. રાગાત્મક વૃત્તિ મનુષ્યનાં હરેક પ્રકારનાં કાર્યોમાં સદાયજૂત બની માર્ગદર્શનનું કાર્ય કરે છે, અને વૃત્તાત્મક વૃત્તિ તેને કાંઈ અલૌકિક અંસારમાં વિહરાવી તેમાં જ એકાગ્ર બનાવે છે. ખરૂં જોતાં તે અલૌકિકતાજ “ કલા ”ની જનની છે, જે આપણને વિકાસપથે લઈ જવા મથે છે તેમજ આપણા અશાન્ત, વ્યૂહભર્યા, દુઃખમય જીવનને શાન્ત સમીરથી છાંટી તેને શાન્તિ અને સુખના સૌરભભર્યા વાતાવરણમાં મૂકી દે છે.

કલા ભાવો વ્યક્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન છે. જો કલા ભાવોને વ્યક્ત ન કરે તો કલાનું અસ્તિત્વ જ ન રહે.

કલા માનવજીવનનું પ્રાધાન્ય અંગ એટલા જ માટે છે કે મનુષ્યની જે ભાવનાઓ, આવેગો કે તરંગો હૃદયમાં જન્મે છે, તેમને પ્રગટ કરવાનું તે આવશ્યક સાધન બને છે, કલ્પના અને માનવની વિવેકશક્તિનો તે વિકાસ કરે છે, મૂર્ત કે અમૂર્ત ભાવોને સૂક્ષ્મ રીતે નિહાળી તેમને તે વિસ્તૃત સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષમાં મૂકે છે. કાંઈ નિર્બળ કે નિરાશ્રિતને દુઃખી જોઈ, તેને દુઃખ દેનાર અત્યાચારી તરફ ધૂણા ઉત્પન્ન થાય છે અને કષ્ટ પડવાનું કારણ સરળ રીતે સમજી શકાય છે. એટલે કલા કલ્પનાને વિસ્તૃત કરે છે. કાંટા વાગવાથી ઈર્ષ્ય થશે જ- એવા પ્રકારની સચોટ ભાવનાઓ હૃદયમાં ઉદ્ભવે છે, સત્યથી પ્રત્યક્ષ થાય છે અને અંદરો-અંદર પ્રેમભાવની જ્વલિ કરે છે. હુંકામાં કલા કલ્પના પર અવલંબે છે અને કલ્પનાને કલાનું આલંબન છે.

કલા સંસારના દુઃખી, અનાશ્રયી, નિર્બળ તેમજ પીડિત માનવો પ્રતિ સહાનુભૂતિ શકાય છે, તેમને સ્વાર્થપરાયણતાના વિષયી વાતાવરણમાંથી બહાર લાવીને નિઃસ્વાર્થની શુદ્ધ, અને નિર્મળ લહરીઓમાં મૂકે છે.

કલા માનવીના નિસ્તેજ વદનમાં અપ્રતિમ તેજ સંગારે છે. કલાથી એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન થાય છે કે જેમાં સાંદર્ય, સૌજન્ય, સદાચાર, નમ્રતા, ભદ્રતા વગેરે ગુણો કલાકારના પ્રવલ્ન વિના સદૃજ ઉદ્ભવે છે, તેને માટે પ્રવલ્ન કે શોધની જરૂર રહેતી નથી.

ત્યારે માનવદષ્ટિ કાંઈ મુંઝવે વરતુ નિહાળે છે, ત્યારે તે એકાએક તેના તરફ આકર્ષાય છે. બાળક, યુવાન, અને વૃદ્ધ સમગ્રા તેના સૌન્દર્ય પર મન્ત્રમુગ્ધ થઈ જાય છે, એવું કારણ સંસારનો

સૌંદર્યપ્રેમ. પરંતુ સૌંદર્ય અને તેનું સાંગોપાંગ જ્ઞાન કલા દ્વારાજ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એનાથી જ વસ્તુના લલાખૂરાનો ભેદ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

મહાન કલાકારો આપણને સોદામણી ચિત્રો, કૃતિઓ, પ્રતિમાઓ વિગેરે નાના પ્રકારની રચનાઓ અર્પીને સૌંદર્યોપાસક બનાવે છે. કોઈપણ કલાપૂર્ણ વસ્તુ તેના સૌંદર્યથી જ સુંદર દેખાય છે, બહારના દેખાવની આવશ્યકતા નથી.

સાહિત્યકારોમાં એક પક્ષ કલા અને નીતિના સંગમથી દૂર છે; દ્વિતીય પક્ષ નીતિ વિનાની કલાને નકામી કહે છે.

પ્રથમ પક્ષ કલાને પ્રકૃતિસૌંદર્યમાં તદ્દુપ માને છે. તે કલાને કલાની દૃષ્ટિએ જ જુએ છે અને છાતી ઠોકીને કહે છે કે કલા કલા માટેજ છે ("art for art's sake"). તેમનું માનવું છે કે જે કલાકાર આપણને શિક્ષણ આપવા ઇચ્છે તેને શિક્ષક કે ઉપદેશક કહી શકાય પરંતુ કલાકાર નહિ. વિશ્વની આ અનંત સૃષ્ટિની માફક કલા પણ આનંદનો જ પ્રકાર છે. એમાં નીતિ, તત્ત્વ કે શિક્ષણનું સ્થાન નથી. એના અસૌકીક માયાયકથી આપણી હૃદયતંત્રી આનંદજાળકારે ગાળી બેઠે છે. ઉચ્ચ કોટિની કલામાં કોઈ તત્ત્વ શોધવા પ્રયત્ન કરવો તે સૌંદર્યદેવીના મંદિરને કલુષિત કરવા બરાબર છે.

દ્વિતીય પક્ષ તેનો સખ્ત વિરોધ કરે છે અને માને છે કે જે કલાકાર અશ્લીલતા, બ્રબ્દતા તેમજ અસાધુતા પ્રદર્શિત કરે છે તે કલાકાર નથી પરંતુ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વ્યભિચારી ભાવોનો પ્રચારક છે. લેખક યથાર્થવાદી (Realist) હોય, પરંતુ સમાજ સન્મુખ પોતાની અશ્લીલ ભાષાનું નમ સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરે તો તે કલાકાર કહેવાતો નથી. એ દૃષ્ટિએ અપરાધી, વેશ્યાગામી, અરાજકતાદીઓજ કેવળ પતિત નથી, પરંતુ આવા લેખકો અને કલાકારો પણ પતિત ગણાય છે.

ઉપરોક્ત બંને પક્ષોમાં કાંઈક સત્ય તો છે જ પરંતુ આધુનિક સાહિત્ય પ્રથમ પક્ષની અવહેલના કરે છે. કલા માટે કલા હોય તો એનો અર્થ પૈસા માટે પૈસા એમ થયો. પછી પૈસાનો સદુપયોગ કે દુરુપયોગ થાય તે જોવાનું રહેતું નથી; કલાની સર્વોત્તમતા સિદ્ધ કરવા તેમનું માનવું યથાર્થ ભલે હોય પણ અશ્લીલ સાહિત્ય સમાજને નફા કરતાં નુકશાન વધુ કરે છે. 'સદેવંત સાવળીંગા' કરતાં 'સ્નેહયત્ત' આપણને કેટલું વધારે આપે છે તે તો તેના અભ્યાસીઓજ કહી શકે.^૧ "કલાની કિંમત ત્યારેજ કરાય જ્યારે તે જીવનને ઉમદા બનાવે અને માનવીના બુદ્ધિવિપયક પોષણ ને નીતિગત અંશોને તે સહાયકર્તા બને." "કલા જીવનને ખાતર છે."

કલા માટે કલા નહિ પરંતુ જીવન માટે કલા છે. જેણે ઉત્તમ રીતે જીવન વીતાવ્યું તે જ મોટા કલાવંત. જીવવા યોગ્ય જીવનનાં આવશ્યક તત્ત્વો જે કલામાં પ્રગટ કે અપ્રગટ રીતે ગૂંથેલાં ન હોય તે કલા શા કામની? સાચી કલા નીતિવિહોણી ન હોઈ શકે. આપણા વિકસિત માનસના ગુણો મનને પણ મંતોય ન આપી શકે ત્યાં કલા ક્યાં રહી? જે મહાન કલાકાર થવા માગે છે તે નીતિથી વેગજો રહી શકતો નથી. આના સમર્થનમાં ગાંધીજી કહે છે કે:

૧. "Art is to be valued only when it ennobles life and contributes to the intellectual nutrition and more sustenance of man." "Art is for 'life's sake'".

“ત્યારે માનવો એમ કહે છે કે કલા એજ સર્વસ્વ છે અને જીવનમાર્ગ સાથે તેને કંઈ સંબંધ નથી તેવી માન્યતા તેની સિદ્ધિમાં સહાય અર્થે જરૂરી છે ત્યારે હું તેનો ભારપૂર્વક ઇન્કાર કરું છું. કલા જીવનમાંથી જન્મે છે અને જીવન પર તે પ્રતિબિંબિત થાય છે. વસ્તુસ્થિતિ આમ હોતાં જીવન પ્રત્યેની તેની જવાબદારીઓ વિષે એપરવાઈ નહીં ચાલે. તેથી દૈનિક કલાકારને જાણે નીતિની મર્યાદાજ ન હોય તે રીતે ગમે તે પદ્ધતિએ વર્તનાર વિષે બોલવું એ વધુમાં વધુ વિવેકહીન બાબત છે.”*

પરંતુ કલાની કસોટી શું ?

તે કલા કલા નથી જે પોતાની કસોટી પોતે ન કરી શકે. કલા પોતેજ પોતાની વ્યાખ્યા કરી લે છે. ભારતી વિદ્વાનોના મતાનુસાર કલાની કસોટી છે: ‘સત્યં શીવં મુંદરમ્’.

કલા પાંચ વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે: કાવ્યકલા, સંગીત કલા, ચિત્ર-કલા, મૂર્તિકલા, વસ્તુકલા. આ પ્રત્યેક કલાનો જીવન સાથે સંબંધ હુંકમાં જણાવો જરૂરી છે.

કાવ્ય માનવજીવનની રાગાત્મક વ્યાખ્યા છે. મદ યના હિતસાદ વખતે કાવ્ય આપણને જોમ અર્પે છે, દુઃખ પ્રસંગે ધૈર્ય બક્ષે છે અને આરામનિરાશાના પુલ્કની મધ્યમાં પડેલા માનવીને તે ત્વરિત વેગ આપે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતામાં એકાગ્ર બનાવીને તે માનવને કલ્પનાના એવા સ્વરૂપમાં એવી રીતે જોડે છે કે ત્યાં દુનિયાની સાચી અલિપ્તચિત્રિત થતી હોય.

સંગીતકલા એવી આકર્ષક કલા છે કે જોને વરા થવાથી પથર પણ પીગળી જાય છે, જળ ઝરવા લાગે છે, અણુરપર્શિત ઝૂલો ઝૂલવા લાગે છે, દીપક સળગી ઊઠે છે અને સુકાં વૃક્ષો લીલાં દેખાય છે. જડવસ્તુઓ પર પણ એની આટલી બધી અસર છે તો ચેતનની વાતજ શી ?

ચિત્રકલા અને મૂર્તિકલાનો પણ આપણા જીવન સાથે ગાઢ સંબંધ છે. આજે આપણે તરેહવાર કંદરાઓ, પ્રામ્યમૂર્તિઓ અને એવીજ શોધખોળો ઉપરથી આપણા પ્રાચીન ગૌરવની અને જીવનની આધુનિક જીવન સાથે તુલના કરી શકીએ છીએ. તે જ ચિત્રો અને મૂર્તિઓથી આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસનું જ્ઞાન સંપાદન કરી શકીએ છીએ.

આજનું વિજ્ઞાન આપણને વસ્તુકલાની ઉપયોગીતા શીખવે છે. વિમાન, ટેલીફોન એનાં તાદરશ દૃષ્ટાંત છે. સાહિત્યમાં પાત્રોની મૂંઝણી અને તેમના ચારિત્ર્યોમાં ખૂરસું લાલિત્ય તે તેની વસ્તુકલા છે. કલાકારો નજીવા પ્રસંગમાંથી મહાન પ્રસંગો બિલા કરી વસ્તુને એવી સર્વાંગરેષ્ટ કરી મૂકે છે કે પ્રેક્ષકો તેનો રસ પીતાં ધરાતાં જ નથી. હુંકમાં કલા જીવનપર અવલંબે છે અને જીવન કલાપર.

કલા એટલેજ જીવન અને કલા એટલેજ સત્ય.

* I object emphatically when people say that Art is everything, that it makes no matter in life has to be held subserviant to its fulfilment. Art grows out of life, it reacts upon life. This being so, it cannot disregard its responsibilities to life. It is therefore to the last degree absurd to talk of the artist whatever his line of work, as if he stood without the field of ethics.

વાર્તાલાપના પ્રકાર

શ્રી. લદાયુજાલ મોતીલાલ મજમુદાર
બી. એ.; એલએલ. બી.

જેમ કેટલાક માણસો આમોદોનની રેઈની માફક બોલે જાય છે, તેમ કેટલાક માણસો તદ્દન મૌનજ સેવે છે. આવા મૌન સેવનારા માણસો સાથે વાતચીત કેમ કરવી તે પણ પ્રશ્ન થઈ પડે છે. તમારે ત્યાં કોઈ સર્ગા-રેલી મહેમાન થઈને આવે અને બોગ બેગે તે વધુ પડતા મિતલાપી હોય તો તેમની સાથે વખત ગાળવાનું કામ ઘણીવાર મુશ્કેલીભર્યું નિવડે છે. આવા મૌન સેવી ગૃહસ્થને ત્યાં મળવા તમે જાઓ અથવા તે તમારે ત્યાં આવે ત્યારે વાતચીત કરવાનું કામ બન્ને પક્ષ માટે મુશ્કેલ બને છે. વાતચીતનો ગમે તે વિષય તમે પસંદ કરો, પરંતુ સામે પક્ષ મિતલાપી અથવા મૌનનું સેવન કરનાર વૃત્તિનો હશે, તો વાતચીત ભાગ્યેજ સંખાવી શકાશે. આવા માણસો સાથે વાત કરવામાં ઘણીવાર અગવડ ભરેલી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. વાતચીત પણ એક પ્રકારની રમત છે. બન્ને પક્ષની મદદ વગર આ રમત રમી શકાય નહિ. કેટલાક લોકો વાતચીત કરવામાં એટલા મુંઝા હોય છે કે તમે તેમને ભાગ્યે જ બોલતા કરી શકો.

જૂદા જૂદા ધંધાના લોકોની વાતચીત કરવાની પદ્ધતિ પણ જૂદી જૂદી હોય છે. શિક્ષક, વકીલ, દાકતર કે બાપારી આ બધાનો વાતચીત કરવાની પદ્ધતિમાં ઘણો તફાવત હોય છે. મારા એક મિત્રે જૂદા જૂદા વ્યવસાયમાં પડેલા માણસોનો બોલીચાલીનું એટલું સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યું છે કે તે માણસની બોલવાની રીત ઉપરથી તેના વ્યવસાયનું અનુમાન કાઢી શકે છે. તેનું અનુમાન ઘણું ભાગે સાચું હોય છે.

વાતચીતનો વિષય બેગા થયેલા બધાને સામાન્ય રસ. ઉપજાવે તેવો હોવો જોઈએ. કેટલીકવાર વાર્તાલાપ અમુક ખાસ વિષયને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવે છે ત્યારે તે વિષયમાં જેમને રસ ન હોય તેમને માટે તે વાર્તાલાપ નિરસ બની જાય છે. જ્યારે જૂદા જૂદા વ્યવસાયમાં પડેલા મિત્રો અથવા સંબંધીઓ બેગા મળે ત્યારે બધાને સરખો રસ પડે તેવા વિષયો ઉપર વાર્તાલાપ કરવો જોઈએ તેને બદલે એકાદ બે માણસો અમુક ધંધાની અથવા વિષયની વાતચીત કરવા માંડે છે ત્યારે બીજાઓને ફરજિયાત મૂંગા રહેવાનો પ્રસંગ આવે છે. વાતચીત હંમેશાં સ્વચ્છ અને સમયને અનુલક્ષી થવી જોઈએ.

વાતચીતમાં વારંવાર પોતાની અંગત બાબતોનો ઉલ્લેખ કરવાની રીત પણ પસંદ કરવા જેવી નથી. કેટલાક લોકોને વાતચીતમાં પોતાની મહોદાઈનાં કે બાહોશીના બાણોનાં કુંકવાની ટેવ પડેલી હોય છે. પરંતુ આવી જાતની વાતચીતથી સાંભળનારાઓની એક રીતે અવગણના થાય છે. પરિણામે વાતચીતનો રસ જોઈએ તેવો મળતો નથી. વાતચીત કરતી વખતે તમે જેની સાથે વાત કરતા હો તેના તરફ આદરભાવ કેળવવો આવશ્યક છે. મહત્તાના શિખરેથી વાત કરવાની રીત ભાગ્યે જ આવકારદાયક લેખી શકાય. આવા લોકો જાણે ડહાપણનો ઈજારો લઈને બેઠા હોય તેવી વલણ ધારણ કરીને બોલે છે. પરંતુ આવા વાર્તાલાપ સાંભળનારને ઘણી વાર દંટાળો ઉપજાવે છે.

કેટલાક લોકોને બહુ મોટેથી વાત કરવાની ટેવ પડી ગયેલી હોય છે. આ લોકો તમને રસ્તામાં મળે, તો છેટેથી જૂમ મારી તમારી તબિયત વગેરેના સમાચાર પૂછવાના. આવા લોકો જાણે સાંભળનારા બહોરા હોય તેવી ઢબે વાત કરે છે. તમને જોઈને છેટેથી 'ક...મ છો ફલાણુ બાઈ!' 'ક્યાં આ...લ્યા?' વગેરે પ્રશ્નો મહોટેથી પૂછશે. પાંચ મિત્રો બેગા મળ્યા હોય ત્યાં પણ તેમનો અવાજ ખ્યાન ખેંચવાનો. આથી ઊલટા પ્રકારના વાર્તાલાપ કરનાર લોકો પણ હોય છે. કેટલાક લોકોને ધીમેથી—બહુ જ ધીમેથી વાત કરવાની ટેવ પડી હોય છે. તે જે કંઈ વાત કહે તે ઘણી જ ખાનગી હોય તેમ, કાનની લગોલગ આવી વાત કરે છે. આવા લોકો બહુ જ ધીમેથી વાત કરે છે. પછી વાતનો વિષય ગમે તેવો સામાન્ય હોય તેની દરકાર નહીં.

વાતમાં ખાસ દમ ન હોય તોપણ તેમની વાત કરવાની રીત જ એવી હોય છે કે ખીજા માણસોને શંકા ઉપજે! ગમે તેવી સામાન્ય વાતચીત પણ આવા લોકો તમારા કાનમાં મ્હોં ધાલી કરવાના. આવા કાનકરડનારાઓ કેટલીક વાર નિર્માલ્ય વાતોને પણ વધુ પડતું મહત્ત્વ આપી દેતા હોય છે. કેટલીક વાર શરમાળ પ્રકૃતિના માણસો પણ આવી રીતે વાત કરે છે.

સાધારણ વાતચીતને ઉચ્ચ ચર્ચાના રૂપમાં ફેરવી નાખવાની કેટલાકને આદત પડી હોય છે. તેઓ દરેક વાતચીતમાં વધુ પડતા ગંભીર અને ભારેખમ હોય છે. ચર્ચાના શોખીનો ઘણી વાર વાર્તાલાપની મજા મારી નાંખે છે. તેમના કથનથી તમે રહેજ નૃદા પડ્યા તો બોગ મળ્યા સમજો. આવા લોકો દરેક બાબત ઉપર મક્કમપણે અભિપ્રાય આપી શકે છે, અને તે અભિપ્રાય સાચો જ છે એમ માનતા હોય છે. તેઓ માંધીજ કે જવાહરલાલ નહેરૂથી માંડી ક્ષીટનના વડાપ્રધાનની કાર્યપદ્ધતિ ઉપર ટીકા કરી શકે છે અને તેમની બૂલો બતાવી શકે છે. તેમના મંતવ્યથી તમે જૂદા પડો તો તમારી સામે વાંચુદના મોરચા માંડતા તેમને વાર લાગતી નથી. તેઓ કેટલીકવાર તો પોતાનો કક્કો ખરો કરવા જ ચર્ચા કરતા હોય એમ લાગે છે. તેઓ પોતાના મતને ગમે તે મંજૂરગામાં વળગી રહે છે. તેમને નીચેની પંક્તિ યથાર્થ રીતે લાગુ પાડી શકાય તેમ છે:—Though vanquished he would argue still!

આવા લોકો ગમે તેટલી સામાન્ય ચર્ચાને ગંભીર રૂપ આપી દે છે. ઘણીવાર મિત્રમંડળમાં પણ વાતવાતમાં તેઓ લડી પડે છે. આપણી જૂની પેઢીના કેટલાક સાક્ષરોની વાતચીતનો સમાવેશ આ પ્રકારમાં થઈ શકે તેમ છે.

કેટલાક માણસોને પોતાની વિનોદવૃત્તિ માટે બહુ ઊંચો અભિપ્રાય હોય છે. તેમને દરેક

પ્રસંગમાં હાસ્ય દેખાય છે. તેમને હસતાં હસતાં વાત કરવાની આદત પડી ગઈ હોય છે. તે જે કંઈ બોલે તેમાં વિનોદ હોવો જોઈએ એમ માની તેઓ બોલતાં બોલતાં હસ્યા કરે છે. કેટલીક વાર સાંભળનારને હાસ્ય શોધવા માટે પ્રયાસ કરવો પડે છે. બોલતી વખતે વારંવાર હા...હા...હા...હી...હી...હી કરતાં બોલવું તે શિષ્ટ વાતચીતનું લક્ષણ બાગ્યે જ ગણાય. કેટલીકવાર આવા અપ્રાસંગિક વિનોદ કરનારા વિદ્યુત જેવા લાગે છે. ધણીવાર તેમના કવચતના વિનોદથી કંઈને માફુ લાગી જાય છે. હાસ્યવિનોદ વાર્તાલાપને રસમય બનાવે છે. પરંતુ તે અપ્રાસંગિક કે અસ્થાને હોય તો ઓડનું ચોડ વેતરાઈ જવાનો ભય રહે છે. 'રોગનું મૂળ ખારી અને કળિયાનું મૂળ હારી' આ લોકોક્તિમાં ઘણું સત્ય સમાયેલું છે.

કેટલાક લોકો આજીવ્યાજીવી પરિસ્થિતિનો વિચાર કર્યા વિના ગમે તેમ બધી નાંખે છે. જે મંડળમાં વાર્તાલાપ ચાલતો હોય તે મંડળમાં હાજર રહેલા કોઈની લાગણી દુઃખાય તેવું જાણે અમને પણ બોલાય નહિ તેની અંભાળ રાખવાની જરૂર છે. કેટલાક લોકો બ્યારે બોલે છે ત્યારે કંઈનું કંઈ બકી નાંખે છે. તેઓ બેશક પ્રમાણે બોલ્યા કરે છે. આવા લોકો માટે મૌન એજ ભૂપણ દે છે.

સામાન્ય વાર્તાલાપમાં અંગત દીકાને સ્થાન હોવું જોઈએ નહિ. કેટલાક માણસોને વાતવાતમાં અંગત આલેષ કરવાની કુટ્ટેવ પડી હોય છે. પરંતુ આવે વખતે સામા માણસો વાણી સંયમ રાખી વાર્તાલાપને ઉચ્ચ જૂગિકા ઉપર રાખે એમાં જ ગૌરવ રહેલું છે. કડવો ઘુટડો ગળી જવાની કેટલીક વાર જરૂર પડે છે. સંસ્કારી વાર્તાલાપનું રહસ્ય નીચેની પંક્તિમાં મુંદરીને વ્યક્ત કરેલું છે:

અનુરવેગકરં વાક્યં સાયં પ્રિયહિતં ચ ચત્ । (ગીતા)

આવી જાતનું વાક્ય તપ આચરવું ઘણું દુર્ધટ છે.

કેટલાક લોકો માત્ર ઈશારાથી અને ચાળાથી જ વાર્તાલાપ કરે છે. વચમાં વચમાં શબ્દો પૂર્તિરૂપે મૂકે છે. તેઓ ડાકું હલાવી, ભમ્મરો ચલાવી, કે હાથ હલાવી તેમની લાગણી પ્રદર્શિત કરે છે. તેઓ જીભનો ઉપયોગ અને તેટલો ઓછો કરે છે. એક મોટા ગણતા અમલદારના સંસર્ગમાં હું આવ્યો હતો. તે હંમેશાં ઈશારાથી અથવા મ્હેં વાકુચુકું કરી વાતચીત કરતા હતા. વચમાં વચમાં મહાપરાણે જીભને તરદી આપતા. કોઈ માણસની બુદ્ધિની પ્રશંસા તેમને કરવી હોય તો પોતાના માથાને આંગળી અડકાડતા. કોઈ મૂર્ખ છે એમ તેમનું કહેવું હોય તો માથાને અંગુડાનો સ્પર્શ કરી અંગુડો હલાવતા. તેનો અર્થ એવો થતો કે અમુક માણસના મગજમાં કંઈ અક્કલ નથી! માત્ર ભૂસું જ છે. ધીમે ધીમે આ અમલદારના સંસર્ગમાં આવનારા અમે તેમની ઈશારાપદ્ધતિથી વાકેફગાર થઈ ગયા હતા. તેઓ તેમની વિવિધ વૃત્તિઓ અને લાગણીઓ આદિકાલના મનુષ્યોની માફક ઈશારાથી દર્શાવતા.

કેટલાક એકની એક વાત વારંવાર કરવા ટેવાયેલા હોય છે. કેટલાક માણસો, તેમના જીવનપ્રસંગો અથવા અનુભવો વારંવાર વર્ણવ્યા કરે છે. આવા પ્રસંગે સાંભળનારા તેના તેજ હોય છે ત્યારે હાસ્યાસ્પદ દેખાવ ચાય છે. વાત કરનાર ઘણી વખત અમુક વાત અગાઉ તેણે કરી છે તે બૂલી જાય છે.

સારા લેખકો હંમેશાં સારા વાર્તાલાપ કરનારા હોય એમ નથી હોતું. ઈંગ્લાંડનો મુખ્ય સિદ્ધ કવિ તથા લેખક ઓક્સીવર ગોલ્ડસ્મીથ વાર્તાલાપ કરનાર તરીકે ઘણો કઠગો હતો. કેટલીકવાર તે વાર્તાલાપમાં ખોટી જીદ કરતો અથવા બધી નાંખતો.

ગોલ્ડસ્મીથ માટે કહેવાય છે કે: He wrote like an angel but talked like Poor Pot. સારા વાર્તાલાપ કરવા માટે એક પ્રકારની માનસિક ચપળાઈની જરૂર છે. ગોલ્ડસ્મીથ આવી ચપળતા દાખવી શકતો નહિ. તેથી તેનો વાર્તાલાપ કઠગો બનતો.

ગુજરાતી સાહિત્યના ફાળાના ઘણાખરા લેખકો તથા કવિઓ સારા વાર્તાલાપ પણ કરી જાય છે.

વારંવાર વિચારમાં પડી જનારા માણસો ભાગ્યે જ છટાદાર વાતચીત કરનારા બની શકે. સ્ત્રીઓ સામાન્ય રીતે પુરુષો કરતાં વાતચીત કરવામાં ચપળ હોય છે. તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેઓ બહુ વિચાર કરવાનું કે દલીલ કરવાનું પસંદ નથી કરતી. તેમનો વાર્તાલાપ ઘણે ભાગે ઉપરછલો હોય છે. કેટલાક લોકો વાર્તાલાપમાં એટલા ચપળ હોય છે કે તમે તેમની વાતચીતમાં રહેજ ભાગ લેવા જાઓ ત્યાં વાર્તાપ્રવાહ આગળ વધી ગયો હોય છે. આવા પ્રકારના વાર્તાલાપ કરનાર એકઠા થયા હોય ત્યાં ગંભીર પ્રકૃતિના મનુષ્યોને મૌન સેવવાનો વારો આવે છે.

ગુજરાતમાં હમણાં હમણાં વાર્તાલાપનો એક નવીન પ્રકાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. જાણીતા વક્તા અથવા લેખકનો વાર્તાલાપ ગોઠવવાની યોજના સામાન્ય થતી જાય છે. આવા વાર્તાલાપોમાં એક મુખ્ય વક્તા હોય છે. આ વક્તાને શ્રીતાઓ પ્રશ્ન પૂછે છે અને વક્તા તેમને ઉત્તર આપે છે. પરંતુ આવા વાર્તાલાપનો સમાવેશ ભાષણમાં જ કરવો જોઈએ. સામાન્ય વાતચીતનાં તત્ત્વો આવા વાર્તાલાપમાં ઘણાં ઓછાં હોય છે. મને તો આવા વાર્તાલાપ ભાષણ જેવા જ લાગ્યા છે. કેટલીકવાર શ્રોતૃવર્ગ મેળવવાની મુશ્કેલીને લઈને કોઈ જાણીતા વક્તાનું ભાષણ વાર્તાલાપના રૂપમાં ગોઠવવામાં આવે છે.

જૂઠાં જૂઠાં મનુષ્યોની વાતચીત કરવાની રીતનું અવલોકન કરતાં જણાશે કે સરસ અને મંત્રકારી વાર્તાલાપ ઘણાં થોડાં મનુષ્યો કરી જાય છે. વાર્તાલાપ એ પણ એક કલા છે તે માન્યતા ઝડપથી પ્રસરતી જાય છે. વાતચીત કરવાની કલાનો પણ બીજી કલાઓની માફક વિકાસ થવા માંડ્યો છે. વાર્તાલાપ આપણા દૈનિક જીવનનું એક જરૂરી અંગ છે. દરેક માણસની વાતચીત કરવાની રીત ભલે નિરાળી હોય. પરંતુ મીઠાશ, સહૃદયતા અને ચપળતાનાં તત્ત્વો સારા વાર્તાલાપ માટે આવશ્યક છે એ વાતનો અસ્વીકાર કોણ કરશે?

જગત-સાહિત્યમાં શૃંગાર

નરસિંહ

રસાનુભવ એ જીવનનું રમણીય સુખ છે. તેનાથી મન મુગ્ધ બને છે. અત્યેક ઇન્દ્રિય જેમ પોતપોતાનું સુખ વાંછે છે તેમજ આંતરદષ્ટિ પણ રસસુખ વાંછે છે.

એ રસ નવ પ્રકારે છે: શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રોદ્ર, વીર, ભયાનક, ખીલત્ત્વ, ને શાંત. આ નવે પ્રકારને મધુરમાં મધુર રીતે ખેડનાર રસરાજ્યવી લેખાયા; જગત-સાહિત્યના તે તારકો મનાયા.

એ તારકોએ અત્યેક રસનું ખેડાણ કર્યું. પણ શૃંગારનું ખેડાણ વધારે આકર્ષક બન્યું. પ્રકૃતિને પણ એજ ગમે. કેમકે, અન્ય રસો જીવન વિદ્યાસમાં પોષક તત્વ સમા છે; શૃંગાર જીવન, સર્જન અને સ્થિતિનું મૂળ છે.

શૃંગારના અનેક વિભાગ પડે. પ્રકૃતિ ને જીવનના મધુર સૌન્દર્યને વર્ણવતો શાંત-નિર્મળ શૃંગાર; સહજજીવનની મનોહરતા તાદૃશ્ય કરતો રસીક શૃંગાર; અંતરમાં રમતી રસભાનાઓને સ્પર્શતો મુગ્ધ શૃંગાર; સૃષ્ટિમાં અવર્તી રહેલા વિલાસ અને વિહારને દાખવતો વિલાસી શૃંગાર; અને, વિગ્નતીય સંયોગને મધુર શબ્દો અર્પતો ઉન્માદક શૃંગાર.

જગત-સાહિત્યના શિરોમણીઓ શૃંગારના આ અત્યેક વિભાગમાં ઊંડે ઊતર્યા છે. શેક્સપિયર, મિલ્ટન, ડાન્ટે, વર્જીલ, લાસ, કાળીદાસ, બાણ, ભવભૂતિ, પાદ્મલિપ્તાચાર્ય, ભટ્ટહરિ, જયદેવ, શ્રી હર્ષ, જયદેવ, કોકિલ, ભરત, વાત્સ્યાયન, માધ, ટેનીસન, વર્ડસ્વર્થ, ક્રીડ્સ, શેલી, ગેટ, ટાગોર વિગેરેએ, પ્રકૃતિબક્ષી કલાએ, તે રસને મનોહર સ્વરૂપે ખીલવવા પ્રયાસ કર્યો છે. એ પ્રયાસને તેના લાક્ષણિક સ્વરૂપમાં દર્શાવવાનો અહીં આશય છે.

મહાકવિ શેક્સપિયરથી તેની શરૂઆત કરીશું.

શેક્સપિયરે અંખ્યાબંધ નાટકો લખ્યાં; અનેક ન્દાનાં કાવ્યો લખ્યાં. તે સર્વમાં શૃંગાર પ્રધાન કૃતિઓ જો કે ઓછી છે; છતાં અન્ય રસ પ્રાધાન્યતામાં પણ શૃંગાર રસભર્યું ડોકીઉં તો કરીજ નય છે.

પ્રથમ શૃંગારરસપ્રધાન નાટકો અવલોકીએ. તેમાં મુખ્ય ચાર છે: 'રોમિયો જુલિયેટ,' 'ટમ્પેસ્ટ' 'મીડ સમર નાઈટ્સ ડ્રીમ' અને 'એઝ યુ લાઈક ઇટ.' આમાં પ્રથમમાં શૃંગાર તેના મધુર ને રસીક સ્વરૂપમાં ઊભરાતો હોવા છતાં તે કરુણાન્ત છે.

વેરોના નગરમાં એ વિરોધી કુટુંબ વસતાં હોય છે. એકમાં રોમિયો જન્મે છે; ખીજું જુલિયેટને જન્માવે છે. રોમિયો રાજાલીન નામે એક સ્વરૂપવતી કન્યાને આહતો હોય છે, પણ કન્યા તેને તિરસ્કારે છે; ને દુઃખી રોમિયો મિત્રના પ્રયાસથી જુલિયેટના મંસર્ગમાં આવે છે. બંને એકબેકને ચાહી ગુપ્ત લગ્ન કરે છે. તે જ દિવસે બંને કુટુંબના મુવાનો વચ્ચે યુદ્ધ થતાં રોમિયોના હાથે જુલિયેટનો એક કુટુંબી મરાય છે. રોમિયોને રાજ્યી દેશપાર

કરે છે. રોમિયો રાત્રે શુભપણે જુલિયેટને મળી દેશવટે જાય છે. જુલિયેટની નર્સ આ સર્વમાં સખી અને દૂતી તરીકે વર્તે છે.

જુલિયેટનાં માથાપ તેનાં લગ્નની તૈયારી કરે છે. જુલિયેટ રોમિયો સાથે તેના લગ્ન લગ્ન કરાવી આપનાર ધર્મગુરુ પાસેથી ઘેનની દવા લાવી શય સમી જોભાન બને છે. તેને મૃત માની દાટવામાં આવે છે. ધર્મગુરુ રોમિયોને આ સમાચાર પહોંચાડે છે, પણ રોમિયોને તે ન મળતાં જુલિયેટના મૃત્યુના સમાચાર મળે છે. તે ઝેર લઇ રાત્રે વેરાના આવે છે, ને જુલિયેટની કબર પાસે જાય છે. ત્યાં જુલિયેટને પરણવા ઇચ્છનાર પેરીસ કબરને ફૂલ ચડાવવા આવ્યો હોય છે. જાંને વચ્ચે વિચારમૂલકથી યુદ્ધ થાય છે. પેરીસ મરાય છે. રોમિયો કબર ખોદી, ઝેર પી, જુલિયેટ સમીપ સુઈ જાય છે. જુલિયેટ ઘેન વેરાતાં જંગે છે. ધર્મગુરુ ત્યાં આવે છે; ને રોમિયોને મરેલ જોઈ તે જુલિયેટને ત્યાંથી ઊઠવા કહે છે, પણ જુલિયેટ ના કહી રોમિયોના ઝોળે વળગેલ કતિલ ઝેર ચૂસી તેની સમીપ સુઈ જાય છે. ત્યાં આવેલ રાજવી, ધર્મગુરુ પાસેથી આ વાત સાંભળી દુઃખ અનુભવે છે; અને જાંને કુટુંબ વચ્ચે શાન્તિ થાય છે.

નાટકનો આ કથાભાગ. હવે તેનું રસમંદિર અવલોકીએ.

જુલિયેટનો પિતા પેરીસને પોતાને આંગણે આવવાનું આમન્ત્રણ આપતાં કહે છે:

1. Earth-treading stars that make dark heaven light:
Such comfort as do lusty young men feel
.....such delight.

Among fresh female buds shall you this night.

એક વૃદ્ધ, જમાઈ પદ ઇચ્છતા યુવાનને આંગણે આમન્ત્રતાં આવાં શૃંગારિક વેણથી તેને ઉત્તેજે તેમાં તત્સમયની રોમન રસિકતાને તાદસ્ય કરવાની જોટલી ભાવના છે તેથી એ વધુ કવિની નાટકને શૃંગારરસથી તરબોળ રાખવા પ્રતિની વલણ છે.

જુલિયેટની માતા તેને પેરીસ સાથે સ્નેહ બાંધવાની શિખામણ આપતાં કહે છે :

2. This precious book of love, this unbound lover,
The fish live in the sea.....
By having him making yourself no less...
ને આ વખતે પાસે જોભેલી નર્સ ઉમેરે છે :

1. નીલ જ્યોતને પ્રકાશવન્તુ કરતી-પૃથ્વીના તારકા સખી:
ખીલતી કળીઆ સરીખી કુમારિકાઓમાં
એવો દિલારો આજ રાત્રે પામશે તમે
જેવો યુવાન કામાદુરો.....

2. પ્રેમનો આ અમૂલ્ય ગ્રંથ, અણુગ્રંથાયો પ્રેમી,
રોમાવવા નિજ સ્વત્વને વાંછે છે.....
માછલી તો સાગરે રોત્તે.....
તું તેને પામી,—જરીકે નહાની થયા વિના,

ગર્દભિલ્લનો પૂરોગામી બનશે એવી ભવિષ્યવાણી ભાખી તેમણે, શકારને સ્મશાનમાં ગર્દભ-
વેશે નયન્યો હતો એવી લોકવાયકા હતી. પણ આ વાયકા એકપક્ષીય હતી. કેમકે સૈનિકો
તો તેવી કોઈપણ વાતનો ભારપૂર્વક દસીને ઈન્કાર કરતા.

અવન્તિમાં તે સમયે અતિદાનના કારણે ગરીબામાં પટકાયલ ચાફત નામે એક
તેજસ્વી પ્લાહણવીર વસતો. વસંતસેના નામે ગુણવતી ગણિકા તેના પર અનુરાગવતી હતી.
તે એક રાત્રે જ્યારે ચાફતને આંગણે જતી હતી ત્યારે શકાર પોતાના સૈનિકો સાથે તેને
સામે મળ્યો. ગણિકાને જ્ઞેતાં જ તેની આંખોમાં ઘેન ઊભરાયું. તે ચેતચાળા કરતાં બોલ્યો :

“અરે, ઓ મધુરી લલના ! ઓ ચપલાક્ષી ! તું ક્યાં ચાલી નય છે ? શું પેલા
ભિખારી ચાફતને મળવાની તને હોંશ છે ? આવ, આવ, મારી પાસે આવ. હું રાજ-
રાજેશ્વરનો શાળો, દુનિયાનો દેવ, પૃથ્વીનો પુરુષોત્તમ, સ્વર્ગનો શિરોમણી ને પાતાળનો
પતિ શકાર છું. જન્મદગ્નિપુત્ર બીમ મને જોઈ નાસી ગયો છે. સત્યભામાપતિ પરશુરામ
મારી સામે આવતાં ડરે છે; તું રસભરી મારી સમીપ ચાલી આવ.”

ને જ્યારે વસંતસેના એ નરદેવને જોઈ નાસવા માંડી ત્યારે શકાર તેની પાછળ
પંડતાં ગયો :

“અકી ઓ વસંતસેના ! તું નાસી જવાની છે ક્યાં ? શું બોલી ? કાળા હાથે પેલા
ભિખારીનું ઘર છે ત્યાં ? પણ ઊભી રહે, હું હમણાં જ તને પકડી લઉં છું. તું અંધારામાં
દેખાતી નથી, પણ તારા ઝાંઝરની મુગંધ હું સાંભળું છું; તારા ફૂલહારનો રણકાર હું દેખી
શકું છું. તને હમણાં જ શોધી વળું છું.”

એમ બોલતો શકાર વસંતસેનાને શોધતાં ચાફતના ઓઠલે જઈ ચડ્યો. વસંતસેના
; સમયે ઘરમાં પ્રવેશી ચૂકી હતી, પણ ઘરની એક દાસી કંઈક કામ પ્રસંગે બહાર આવતી
હતી. શકારે તેને હાથમાં લીધી, પણ પછી બૂલ સમગ્નતાં દાસીને ખોખરી કરી તે સૈનિકો
સાથે નાસી ગયો.

વસંતસેના ચાફતને મળી તરત પાછી ફરી. તે સમયે તેણે, શકારના ભયની કદપનાથી
પોતાના અલંકાર ચાફતને સોંપ્યા. રાત્રે ચાફતના ઘરમાંથી તે અલંકાર અકસ્માત ચોરાઈ
ગયા. ચાફતે ચોરીની વાત ગોપવી રાખી; ને અલંકારના બદલામાં વસંતસેનાને તેણે, પોતાની
સ્ત્રીના સ્ત્રીધનમાં બાકી રહેલી, એકની એક બહુમૂલ્ય મોતીની માળા મોકલાવી. પણ
વસંતસેનાને ચોરીના સમાચાર ને ચોરાયલા અલંકાર જાને મળી ગયાં હતાં. તેણે તે અલંકાર
ને તે માળા બંને ચાફતને યુક્તિથી પાછાં મોકલાવ્યાં. ને ચાફતના ગુણ પર વધુ મોહિત
બની તે તેને પુનઃ મળવાને આવી.

તે રાત્રે તે ચાફતની સાથે જ રહી.

સવારે વહેલો ઊઠતાં ચાફત બાગમાં ફરવા નીકળ્યો. વસંતસેના જગતાં તેને ત્યાં
લઈ આવવા તેણે રંચ મોકલાવ્યો. પણ રથબૂલના કારણે વસંતસેના ચાફતને બદલે
શકારના બાગમાં જઈ ચડી.

પત્ની અને સંતતિ*

ચીમનલાલ

પુરુષે પત્નીઓ કેટલી પરણવી અને મંતાનોનું શું નિયમન સાચવવું તેનો નિર્ણય આજનાં લગભગ દરેક જાહેર સ્ત્રીપુરુષો અને સામાયિકો પોતપોતાની મતિ પ્રમાણે સંભળાવી રહ્યાં છે. તેમનો સર મુખ્યત્વે એક પત્નીવાદ અને મંતાનની અતિ અદ્ય સંખ્યા પ્રતિ દબા છે. આ સર સંભળાવતી વખતે તેઓ આથી કોણે જે યુગમાં ગંધારણ હોય તે યુગને પણ નિહતાં નથી અચકાતાં. પણ એમ કરતાં પહેલાં એ યુગદષ્ટિનું નિરીક્ષણ કેટલું જરૂરી છે તે તેઓ વિસરી જાય છે.

તાર્કિક દષ્ટિએ તો આ પ્રશ્નના વિચારને જરૂરે સ્થાન નથી. પણ જે રાષ્ટ્રવાદને સ્વીકારી લઈએ; માનવીએ સુખ, સમૃદ્ધિ ને જોમમાં જીવવું જોઈએ એ જરૂરી માની લઈએ તો પછી આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ એ સમાજની અતિ આવશ્યક જરૂરિયાત બને છે.

રાષ્ટ્રીય ઉત્થતિનું મૂળ પ્રજાની સંખ્યા, શૌર્ય ને સંસ્કાર પર અવલંબે છે. પ્રજાની વધુ પડતી સંખ્યા રાષ્ટ્રને હાનિકર્તા છે એમ પરંતંત્ર પ્રજાના નાણકો કદાચ કહી શકે પણ સ્વાતંત્ર્યયુગમાં તો તે પ્રત્યેક દષ્ટિએ રાષ્ટ્રીય બળનું પ્રતિક લેખાયું છે. એટલે સ્વતંત્ર ભારતે સંતતિવૃદ્ધિને આવકારી હોય તો તે રાષ્ટ્રીય અસ્થિતાને તેજસ્વી બનાવવાના કારણેજ.

સંતતિનાં શૌર્ય, સંસ્કાર ને તેજસ્વીતાનો આધાર માતૃપિતા પર રહે છે. સંતાનમાં સંસ્કાર સિંચી શકે એવી શુણ્ણ અને રૂપવતી માતાઓ અગણિત હોઈ શકે. કારણ કે રૂપશુણ્ણ સ્ત્રીમાં સ્વાભાવિક છે, ને માતૃત્વ પુરુષને પ્રત્યેક સ્ત્રીમાં સિંચેલું હોય છે. પણ શુણ્ણ, રૂપ, સમૃદ્ધિ ને શક્તિવાન, નિરોગી, વાત્સલ્યભર્યા વિદ્વાન ને તેજસ્વી પુરુષો તો ગમે તેવા રાષ્ટ્રમાં પણ ગણ્યાગાંડ્યા જ હોઈ શકે. આવા પુરુષો પાસેથી રાષ્ટ્ર પોતાનાં વધુમાં વધુ સંતાન મેળવી શકે તો તે તે રાષ્ટ્રનું એક સીલામજા લેખાવું જોઈએ.

પ્રત્યેક માનવીએ યાદ રાખવું ધરે કે સ્ત્રી એ ધરતી છે; પુરુષ ખેડૂત છે. નિર્જળ કે સખળ, મૂર્ખ કે હુદ્દિમાન, આળસુ કે પુરુષાર્થપ્રેમી, ગરીબ કે સમૃદ્ધ પ્રત્યેક ખેડૂત જમીનનો સરખે ભાગે અકેક ટુકડો જીતી લે તે કેટલું ખેડુલું લાગે છે? તે કરતાં તેજસ્વી ને સમૃદ્ધ ખેડૂત રક્ષાળ જમીના મોટા ભાગને રાક્ષા તે દ્વારા રસમયો બદોલો મોલ નીપજાવે ને આળસુ, નિર્જળ ને મૂર્ખાઓને ભાગે સામાન્ય જમીનો યોગ્ય યોગ્ય ટુકડો રહે છે તેમાં શું ખોટું?

આ વિચારસરણી પર પ્રાચીન આર્યાવર્તનનો બહુપત્નિવાદ રચાયો હતો, ને તેના પરિણામે નુકસાન કરતાં લાભ વધુ પ્રમાણમાં થતો.

* એક નવીન દષ્ટિમિત્ર તરીકે આ લેખને અહીં સ્થાન આપ્યું છે. તન્વી.

એક લોહીની પ્રજામાં સંસ્કારસમાનતા ને સંપ વધુ વધુ પ્રમાણમાં સંભવી શકે. જેના પર કર્મ કે કુદરતે કૃપા દાખવી છે તેની પાસેથી રાષ્ટ્ર તે કૃપાનો સુંદરમાં સુંદર લાભ તોજ ઉઠાવી શકે જે તે તેને સંખ્યાબંધ માનવોને પોતાનાં માનની સ્થિતિમાં મૂકે. આ સ્થિતિને નૈસર્ગિક બનાવવાનો ઉપાય એકજ છે અને તે વધુ પત્નીઓનો, અને તે દ્વારા વધુમાં વધુ સંતતિનો.

કૃષ્ણ, વસુદેવ કે અર્જુનના અકેક પુત્રની કિંમત જો અન્યના સેંકડો કુમારો કરતાં, રાષ્ટ્રીય ઉત્થાનની દૃષ્ટિએ, વધુ પ્રમાણમાં અંકાતી હોય તો તેઓ યોગ્ય પત્નિઓ દ્વારા સેંકડોની સંખ્યામાં સંતતિ ઉત્પન્ન કરે તેથી રાષ્ટ્રને ગૌરવાલ શો ?

બહુપત્નીવાદ વ્યભિચારને પ્રેરે છે એ દલીલ તો તે વાદથી ઊઘટા પદવાને જ હળવું કરે છે. સમૃદ્ધિ કે શક્તિસંપન્ન માનવીઓ જેમને પત્ની તરીકે અપનાવે તેઓ મોટા ભાગે એ પ્રકારની તેજસ્વી સ્ત્રીઓ હોય છે કે જેઓ સામાન્ય પતિના સનત સંપર્ક કરતાં શક્તિસંપન્નના અદ્ય સંસર્ગે પણ વધુ સુખ અનુભવે. ને એવા તેજસ્વી પુરુષોનું પુરુષત્વ પણ એટલું પ્રબળ હોય છે કે બહુપત્નીવાદના અસ્વીકારના કારણે આજે જે નિર્થકતા, અસંતોષ અથવા વ્યભિચારમાં પરિણમી રહ્યું છે તે વધુ પત્નીઓના સંપર્કથી પ્રત્યક્ષ સમૃદ્ધિ ને સુખવૃદ્ધિમાં પરિણમે. સ્ત્રીઓને અસંતોષ ને પરિણામે વ્યભિચારની માન્યતા તો એવા પુરુષોના પુરુષાત્વની આંકણીમાં ખામીના કારણે ઉદ્ભવેલી છે.

તાર્ત્વિક દૃષ્ટિએ તો શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય ને તેવી શક્તિના અભાવમાં નિર્ભજ એકપત્નીવ્રત એજ મનિવતાનો સાચો પન્થ છે. પણ એ સર્વશક્ય નથી જ. ને રાષ્ટ્રવાદના ક્ષેત્રમાં તો સદ્ધાન્ટિક બહુપત્નીવાદ ઊઘટો લાભદાયી છે.

પણ આજે આપણે તો નથી રહ્યા સાચા એકપત્નીવ્રતવાદી કે નથી રહ્યા સૈદ્ધાન્તિક બહુપત્નીવ્રતવાદી. ખ્રિસ્તી ધર્મે પ્રગટાવેલ બનાવટી એકપત્નીવાદને જ કેવળ આપણે અનુસરી રહ્યા છીએ. ને તેમાં નિર્મળતાની મુશ્કેલીના કારણે કાળૂના પ્રવાહથી ડરી, સૈદ્ધાન્તિક બહુ પત્નિવાદને ન અપનાવતાં, શુપ્ત કે અદ્યતીત રીતની, વિનાશને નહોંતરતી, બહુપત્નિની પદ્ધતિને ઉત્તેજ રહ્યા છીએ.

બનાવટી એકપત્નિવ્રતવાદે જે રીતે નેપોલિયન અને તેના વંશનો ઉચ્છેદ કરી ફ્રાન્સને જગતનું સર્વશ્રેષ્ઠ સામ્રાજ્ય બનતાં અટકાવ્યું તે જ રીતે તે વાદમાં બીજાં પણ અનેક ઉચ્છેદોનાં મૂળ સંભવી શકે છે. ફ્રાન્સના એ નરવીર સમ્રાટે જે નેપોલિયનને છુટાછેડા આપી તેને ભગ્નહૃદયા બનાવ્યા પછીજ ન્હાનકડી ઓસ્ટ્રિયન રાજકુંવરીને સ્વીકારવાની નીતિને બદલે નેપોલિયનનું વંધ્યત્વ નિશ્ચિત થતાં તેને સાચવીને તેની સાથેજ અન્ય યોગ્ય રાજકુંવરીઓને સ્વીકારવાની નીતિને અપનાવી હોત તો તેની સંતતિ ને સંબંધનું બળ તેને ફ્રાન્સના સિંહાસને ટકાવી રાખી સુખી કરત એટલુંજ નહિ પણ ફ્રાન્સના ભાવિને પણ તે ઉજ્જવળ રાખત.

રાજવંશી કે શક્તિસંપન્ન પુરુષોમાં મોટા ભાગે એક કરતાં વધુ સ્ત્રીઓ ભોગવવાની વૃત્તિઓ સ્વાભાવિકપણે ખીલી ઊઠી હોય છે. પણ એક પત્નિવ્રતનું બંધન તેમને પ્રગટપણે અને વ્યવસ્થિત રીતે તેમની તે વૃત્તિઓને સંતોષવા દેતું નથી. પરિણામે એ વૃત્તિઓને

સંતોષવા તેમને કાં તો પ્રથમની નિર્દોષ પત્નીઓને ક્રમવાર છૂટાછેડા દેવા પડે છે અથવા તો અપરિણીત કે, અન્યની સ્ત્રીઓનાં શિયળ લૂંટવાં પડે છે. કેટલાક પુરુષો તે બંને માર્ગને અનુસરે છે, અને તેમ કરતી વખતે તેઓ શક્તિ, ગુણ ને સમૃદ્ધિને એ રીતે વેડપી નાખે છે અને એવાં કાવવાં અજમાવે છે કે જેનો કદપના પણ ઘણા ઉપખવે. મધ્યયુગમાં હેનરિ આદિ આ નીતિને અનુસરેલા. ત્યાર પછીના યુગની તરવિપચક સ્થિતિનો 'લંડનના રાજ-મંદિરનાં રહસ્ય' (Mysteries of the Court of London) ના આલેખક પોતાની નવલકૃતિમાં તાદશ ચિતાર આપ્યો છે. ને વર્તમાનયુગમાં તો આપણે પોતાને ઘરઆંગણે પણ અનેક પુરુષો એ નીતિનો ગેરલાભ ઉઠાવી રહ્યા છે.

બહુપત્નીવાદ વ્યવસ્થિત બનતાં પુરુષની સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની જવાબદારી વધે છે. તેનાં પુરુષાર્થ ને શક્તિની ખીલવટ થાય છે. આજે પુરુષે દ્વિતીય લગ્ન કરતાં પ્રથમ સ્ત્રી ત્યક્તા ગણાય છે. બહુપત્નીવાદમાં તે સહભાગિની અને.

છતાં સંભવિત છે કે આજના શક્તિહીન ભારતના પુરુષોમાં બહુ પત્નીઓને દરેક રીતે સંતોષવાની તેજસ્વીતા ન પણ રહી હોય. પણ એનો અર્થ એવે ન થવો ઘટે કે જે યુગે એ વાદને અપનાવ્યો તે યુગે અનુચિત કર્યું છે.

વર્તમાન યુગના પણ કોઈ શક્તિશાળી પુરુષમાં, સંભવિત છે કે, બહુપત્નીવાદની વૃત્તિઓ ઊભરાઈ આવે. તે સમયે બહેતર છે કે તેણે સૈદ્ધાન્તિક બહુ પત્નીવ્રતવાદને સ્વીકારી પત્નીઓને સહભાગિની બનાવવી, પણ પ્રથમને ત્યક્તા બનાવી છૂટાછેડાના મૂળને જો તે ઉત્તેજન આપશે તો તે બેવડા અનર્થ ને અધર્મનો ઉત્પાદક બનશે.

સંતતિનો વિષય તો આજે સળગતો પ્રશ્ન બન્યો છે. પ્રજનાયકો ને પત્રો દરેક જણ સંતતિનિયમનને જરૂરી જણાવી રહ્યાં છે. કોઈ તેને ષ્ઠાચર્ય દ્વારા સૂચવે છે; કોઈ વિજ્ઞાનની સહાયથી તેને અમલમાં મૂકવા ભલામણ કરે છે.

ષ્ઠાચર્યને સૂચવનાર તો કેવળ આદર્શવાદીજ ગણાય. પ્રજનો સંકેડોમો ભાગ પણ ષ્ઠાચર્યને સેવી શકે નહિ; અને જે કોઈ મહામાનવી તે એવે તે તેને શ્રદ્ધાના તેજ અને આધ્યાત્મિક ભાવનાના બળથી સેવી શકે. નહિ કે સંતતિનિયમનને આતર.

એટલે સંતતિનિયમનનો માર્ગ કેવળ એકજ છે; વિજ્ઞાન અને યન્ત્રનો ઉપયોગ. અને તેથી થનાર પ્રજાશરીરના નાશની કદપના કરવાને કોઈને અવકાશ નથી.

છતાં પ્રજાશરીરના નાશને બાલુએ મૂકીએ તોપણ સંતતિનિયમનની જરૂર શી રીતે સિદ્ધ કરાય છે તે નથી સમજાતું. તેથી બ્રમણા દેલાવનારાઓ કાં તો નથી જાણતા રાજ-પ્રખંચને, ને નહિતર નથી જાણના ઇતિહાસને.

સૃષ્ટિની શરૂઆતથી આજ સુધીમાં જે જે રાષ્ટ્રો પરંત્ર બન્યાં તે તે રાષ્ટ્રોમાં તેમના શાસકોએ પ્રજાની સંખ્યાને ઘટાડવાની નીતિ અપનાવી છે, અને તે નીતિને સિદ્ધ પણ કરી છે. આ ઐતિહાસિક સત્ય છે. નીતિને અમલમાં મૂકવાના માર્ગ પછી ગમે તે હોય.

આજે હિંદનો શાસકવર્ગ એ નીતિને શું નથી અનુસરતો ?

છે તે કરતાં પણ દશ ગણી પ્રજાને સહેલાઈથી પોપી શકે એટલી કુદરતી સમૃદ્ધિ છતાં ભારતવર્ષની પ્રજા આજે ભૂખે મરે છે. ને તે સમયે સંખ્યામાં ઘટતાં પ્રજા સુખી થશે એમ કહેવામાં આવે તેનું પરિણામ જેઓ પ્રજાને ઉદ્દેશસર ભૂખે મારે છે તેમના તે ઉદ્દેશની સિદ્ધિમાં સદાય સિવાય બીજું શું હોઈ શકે ?

નિર્જળ અને સાધનહીન સેનાપતિ સૈનિકોને, આપઘાત દ્વારા, દુશ્મનોને હંકારવાનો આદેશ દે તે માર્ગ તો પ્રજાવિકાસને આતર સંતતિનિયમનના કથન સામે ખૂબ સાંકડો સંભવે છે.

તે સમયે ભક્તિનો જીવાળ ચાલ્યો હતો. ‘મા’નું સૌંદર્ય પુત્રો ઉપર કોઈક દિવ્ય ભૂરખી નાંખી રહ્યું હતું; હૃદયને તંદુરસ્તી બાંધવાનો કોઈક નવો જ પંથ ઉઘાડો કરી રહ્યું હતું. ત્રિરંગી પ્થજ, એ ‘મા’નો અનુપમ શણગાર. કેટકેટલાં વીરહદયો એ પ્થજના ભવ્ય રૂપ વડે અંગત્તે તેના ચરણમાં જીવન અર્પણ કરી દે છે. ‘મા’ની સેવામાં જ પરમ મુખ્ય અનુભવે છે!

સેવા અનેક રીતે અર્પો શકાય છે. દરેક મનુષ્ય સૌથી પહેલો મુખનો જ વિચાર કરે છે. ‘મુખ’ એ શબ્દમાં કેવું બહુ ભર્યું છે! એ શબ્દ સાંભળતાં મૃત્યુને આરે બિલેલો માનવી પણ સ્વર્ગ તરફ જવાનું છોડી, આ પૃથ્વી ઉપરજ પાછા આવવાની આતુર ઈચ્છા કરે છે. સેવાથી મળે છે એવું દિવ્ય મુખ કદાચ બીજે કયાંયથી મળી શકતું નથી.

બાળકો શબ્દો વડે ‘મા’ના ગૌરવનું ગાન ગાતાં હતાં, તેના પવિત્ર શણગારને મસ્તક નમાવી ઉન્નતિ તરફ જવાનો કોઈ દૃઢ એકલ્પ કરી તે પ્રમાણે વર્તતાં હતાં. લેખા પણ તે તરફ ખેંચાઈ. પ્થજને મૂક વંદન કરી તેણે દર્દીઓની સેવા ઉપાડી, તેમને જ પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું. અચપચુથી તેનો સ્વભાવ સેવાભાવી હતો, અને તેની એ વૃત્તિને માતૃપિતા તરફથી પણ પોષણ મળતું. પંદર વર્ષની ઉંમરે તેણે આ કામ ઉપાડ્યું. દવાખાનામાં દર્દીઓની સારવાર કરતાં તેને કોઈ ચોર આનંદ મળતો. પ્રભાતનો અનિલ મનુષ્યને જે જગતમાં લઈ જાય છે, તે જગતમાં લેખાને દર્દીઓનાં હાસ્ય લઈ જતાં. સાગરનાં ઘેરાં ગર્જન માનવીને કેવાં મુખ અર્પે છે! દર્દીઓની સેવા કરતાં લેખા એવું જ મુખ અનુભવતી. લેખા દર્દીઓની જીવનસંજીવની હતી.

તેના શરીરનો રંગ આછો ચુલાળી હતો. તેના આંધ્ર ઉપર સદંતર રમી રહેલું મોહક હાસ્ય સામી વ્યક્તિને ભ્રમમાં નાખી દેતું. તેની

નાની પાતળી દેહલતા વૈદ્યામાં ફરતી ત્યાં દરેકના હૃદયમાં બીનો આશાસંગાર થતો. તે હાથની દવા વૃદ્ધ, યુવાન, બાળક દરેકને પ્રા અર્પતી. લેખા દર્દીઓનો પ્રાણ હતી.

સેવામાં તલ્લીન ચર્ચ ગમેલી લેખાને પર્ણીત નિદ્રાગીનો વિચાર આવતો નહિ. એને હતો કે એ બંધન એના કાર્યનો કદાચ અં લાવે. એણે સેવા સાથે જ શાદી કરી હત દેવામાં કોઈ આવવા માગે છે, આવી શકે કેમ, એ વિષે એ ભાગ્યેજ વિચાર કરતી. એનું મોહક સૌંદર્ય બીજાને એના તરફ ધર લાવતું તેનું શું? એના આંધ્ર ઉપરનું હા બળે મુખન જ માગતું હોય એમ લાગતું શું? કોણ બળે એનામાં કઈ શક્તિ હતી કોઈને પણ પાસે આવવા દેતી નહિ. લે હજી અસ્પર્શ હતી.

આ કામને અંગે તેને ઘણાં બધાં જ આજીબ થએલી. ચંદ્રમુખરાય બક્ષી સાથે

ઐવીજ રીતે ઝોળખાણુ થએલી. પહેલા જ પ્રસંગે લેખાને જોતાં જ ચંદ્રમુખને કેં કેં ચર્ષ થયું હતું. લેખાનું ધ્યાન તો હતું સેવામાં જ.

બહેન પાસે લેખા બેસતી ત્યારે ચંદ્રમુખ પણ ત્યાં રહેતો. લેખા કેવા રૂનેદથી દર્દોની સારવાર કરે છે એ જોઈ તે નવાઈ પામતો. તેણે જનસેવામાં ખરેખર જીવ પરોવ્યો હતો. ત્યાં સ્વાયં-હેતો; કાઈને છેતરવાનું કશું પણ નહોતું. કાઈને મદદ કરવાનો પ્રસંગ આવતાં તેના હાથ સળવળવા માંડતા, પગ તે તરફ જવાને જ ઉપડતા. હૃદયમાંથી હારથ ઊભરાઈ તે ઓષ્ઠ અને આંખદ્વારા બહાર વહી જતું ત્યારે લેખા કેવી સુંદર દેખાતી!

હાં એમ તેનું કામ આગળ ચાલ્યું. વિશ્વ પ્રેમમાં એતપ્રેત ચર્ષ ગએલી લેખા, લેખાને બૂલી ગઈ. પોતાને જીલવા પાછળ કોઈક સિદ્ધિ મહાસિદ્ધિ હમેશાં આવે છે. એ સિદ્ધિ બે જગા તરફ લઈ જાય છે. એક ઉપર-ન્યાં માનવી માનવી બની રહે છે. બીજી નીચે-ન્યાં માનવી પોતાપણું ગુમાવી બેસે છે.

લેખા ઉપર જતી હતી-અન્યના જીવનમાં પ્રભાતના નવીન રંગની રોળી પૂરતી પૂરતી ઉપર જતી હતી. પોતાના ઉપર અન્યના કંઈનો ભુરખો ઝોડીને ઉપર ચઢતી હતી. જેમ જેમ તે ઉપર ચઢતી તેમ તેમ પેસો ભુરખો ઝાંખો પડતો જતો. એ આછા ઝોળા નીચેથી, તેનું મુખ કેવા દિવ્ય તેજથી અંકિત થએલું નજરે આવતું! પછી એ ભુરખો અદસ્ય ચર્ષ જતો.

આહા! તે વખતની લેખા!! કેવું લગ્ય તેનું સ્વરૂપ! તેજસ્વી આંખો, બીડાયેલાં ઝોણ, અને તે ઉપર ઘડી ઘડી ફરકી જતું પેદું મોહક હાસ્ય! પ્રકાશના મુલક તરફથી, કાળા સહર કેસ છૂટા મૂકી, પવનની ધુમરીઓ હટાવતી, પસારેલા હસ્તમાંથી તાજગી વેરતી કે અપસરા ઊતરતી હોય, એવી તે દેખાતી!!

ત્યારે દર્દીઓ દર્દો ન રહેતા. તાજગીની છોખો બધે ફરી વળતી. દર્દો બધાં બિડી જઈ પાછા પગે ભાગવાની શરૂઆત કરતાં. લેખા હસતી અને દર્દીઓનાં મુખ એ જોઈ હસી ઊડતાં. પરિણામે સફળતા આવે કે નિષ્ફળતા, પણ લેખા જીવ મૂકીને કામ કરતી.

તેને આ કામમાં ઉત્તેજન આપનાર તેની માતા અને દાદા હતાં. અદારેક વર્ષની ઉંમરે તેણે તેના પિતાને ગુમાવ્યા. લેખાના વિશ્વપ્રેમને મજબૂત કરવામાં દાદા ઘણા અદાયજૂત થતા. તેઓ વારંવાર કહેતા, “લેખા, બેટા, કેવું પવિત્ર તારું કામ છે! એ છોડીશ નહિ.” તે કામ પરથી આવતી ત્યારે દાદા તેની સેવામાં હાજર થઈ જતા. તેઓ લેખાની માતા પિતા થાય.

આજે માતા પણ નથી. લેખા અને દાદા બે જ જણ છે; ત્રીજો એક સ્ત્રી નોકર, અને એમ સંસારનું ગાંઠ ચાલ્યું જાય છે.

લેખા અને ચંદ્રમુખની ઝોળખાણુ વધીને મૈત્રીમાં પરિણમી. દાદા પણ એથી ખૂશ થયા. ચંદ્ર એમની સાથે પણ રહ્યો. ગમે. હતો. તે દરેક રીતે લાપક છોડેરા હોવાથી, તેને લેખા સોંપવામાં એમને વાંધો મળતો નહિ. દાદાની માન્યતા ખરી હતી—લેખા અને ચંદ્ર એક બીજાને ચાહતાં હતાં. ચંદ્ર ઘણી વખત દાદા પાસે એમની વાતો સાંભળતો બેસી રહેતો. લેખા ઘણા કામમાં ગૂંચાએલી હોય, બોજનનો સમય ન મળે, ત્યારે દાદા પણ આખો વખત ભૂખ્યા રહેતા. છોકરી ઘણા કામમાં હશે—એટલે વિચાર માત્ર તેમની ભૂખ ઉડાવી દેતો. એમને લેખા સિવાય બીજું હતું ચે કાણુ? હાં, હમણાં ચોગ સમયથી ચંદ્ર મળ્યો હતો. તેના તરફ એમને પ્રેમ થયો.

લેખા ઘેર આવીને શાંત થતી, ત્યાર પછી દાદા ઘણી વાતો ઉપાડતા. ગમે સૂતી વખતે રાજ એક એક નાની બોધક વાર્તા કહેતા. કોઈક વખત ચંદ્રને પણ યાદ કરી લેતા. તે કેવો સારો છોકરો છે એ વાત લેખા આગળ દાદા કેટલા આનંદથી કરતા! તે હસી પડીને કહેતી, “દાદા ચંદ્ર જોડે તમારે પરણવું તો નથી ને? કેં બહુ વખાણુ કરે છે!” ત્યારે તેઓ કેટલા ખૂશ ચર્ષ જઈને જવાબ આપતા, “નારે! મારે પરણવું નથી, કોઈક બીજાને પરણાવવું છે.” પછી દાદા અને પૌત્રી સાથે બેસી ચંદ્રને યાદ કરતાં.

ચંદ્ર ઘણો હોશિયાર છોકરો હતો. લવિષ્યમાં તેને પહેલા દરજ્જાના ધારાસાચી બનવાની અભિલાષા હતી. તેના પિતા તેને તે માટે તૈયાર કરતા હતા. તે પાતળો અને જીવો હતો. સ્વામ

પણ સુંદર-એવા ચંદ્રના વાંકડિયા વાળ બીજાને કેવાં આકર્ષી લેતા. તેનું મુખ પણ આકર્ષક હતું. એક વખત લેખા અને ચંદ્ર વચ્ચે સ્વ-સૌંદર્ય વિષે મતભેદ થયો—ગમ્મતમાં બંને દાદા પાસે ન્યાય કચ્છવાવા દોડી ગયાં.

લેખા કહે—તે ચંદ્ર કરતાં ઘણી જ સુંદર છે. ચંદ્ર કહે—તે લેખા જેટલો જ આકર્ષક છે. હવે સાંભળીએ દાદા શું કહે છે. તેમણે આંખો બંધ કરી કહ્યું, “જેવી લેખા સુંદર છે તેવો જ ચંદ્ર સુંદર છે. જેવો ચંદ્ર સુંદર છે તેવી જ લેખા સુંદર છે.” દાદા બંનેને બાયમાં લઈ દસી પડ્યા. લેખા ચંદ્રને ગાલ ઉપર ચપ્પ લગાવી ત્યાંથી દોડી ગઈ. એમ ઘણી વખત ગમ્મત પણ થતી.

ચંદ્ર સાથેની મૈત્રીએ લેખાના કાર્યમાં વિશેષ પાડયો નહિ. સેવાના કાર્યને તે ચંદ્ર કરતાં વધુ માહતી. ચંદ્રને એ ખબર હતી. શરૂઆતમાં તેને ઓછું આવી જતું, પણ હવે લેખાને કાર્ય સંબંધમાં સમન્તા પછી, એ બાબત તે ભૂલી ગયો છે. હજીય ક્યારેક ઓછું આવી જાય તો પહેલાંના જેવું તેને દુઃખ નથી થતું.

લેખા છુટ્ટોના સમયમાં બહારનું કામ પણ કરતી; કાર્મ દર્દીની સારવારનું કહેણ આવે તો તે સ્વીકારી લેતી. આટલું બધું કામ લેવાની દાદા ના પાડે ત્યારે તે કહેતી કે તેને કામ વિના ગમતું જ નથી. ઘણી વખત દાદા હક પકડીને તેને આરામ લેવાની ફરજ પાડતા. લેખાની તંદુરસ્તી જળવધ એ જ તેમનું પરમ કર્તવ્ય હતું. તેઓ એને માટે ખૂબ કાળજી રાખતા. તંદુરસ્તી વગરનું મનુષ્ય પોતા માટે અને દુનિયા માટે નકામું છે, વૃક્ષનાં જર્જરિત ચર્મ ગચ્છેલાં પાન જેવું છે.

લેખા! કેવા નિસ્વાર્થ ભાવે તું લોકોની સેવા કરે છે! પારકાનું દુઃખ મિટાવવામાં તે કદી પાછી પાની કરી નથી. સ્વદેહને ઘસી નાખવા સિવાય બીજા બદલાની તને અપેક્ષા પણ નથી. હં! એમ તારું કામ આગળ ચાલ્યું જાય છે.

એક વખત ચંદ્ર પત્ર લખી આવ્યો. લેખાએ પૂછ્યું, “શાની application-અરજી છે?”

તે બોલ્યો,
“પરણવાની.”
બંને ખૂબ હરયાં.
પછી લેખાએ
ફરીથી પૂછ્યું,
“કેના ઉપર
મોકલવાની છે?”

“તારા ઉપર
વળી,” કહી ચંદ્ર
નજીક ગયો;
બોલ્યો, “મારા
આટલા હસ્તાક્ષર
લલે રહ્યા તારી
પાસે. હું અજ્યા-
સાર્યે દૂર જાઉં છું.”

પછી બંને
દૂર પડ્યાં.

[અપૂર્ણ]

તે બોલ્યો “પરણવાની”

અર્થશાસ્ત્રની વ્યાપકતા

ન. હ. વ્યાસ.

માનવજીવનમાં અર્થશાસ્ત્રના જ્ઞાનની ઘણી આવશ્યકતા છે. અર્થશાસ્ત્ર સિદ્ધાન્તની દૃષ્ટિએ તેમજ વ્યવહારની દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસક્રમમાં, તેમજ માનસિક વિકાસ માટે ખાસ ઉપયોગી છે. અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસથી અનેક વૈજ્ઞાનિક સત્યોની સમજણ પડે છે. માનવ અને સંપત્તિના પરસ્પર અંગ્રંથની ખરેખરી વાસ્તવિક સત્ય ઘટનાઓ અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસથી સમજાય છે. કેળવણીની કાર્ષપણ યોજનામાં અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસને સ્થાન અવશ્ય મળે છે કારણ કે માનવ જીવનનું આર્થિક સંસ્કરણ તેના પર અવલંબે છે. આ આર્થિક સંસ્કરણ માણસને માત્ર ભૌતિકવાદીજ બનાવી દે છે તે માન્યતા બૂલભરેલી છે. આજે અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસનું દૃષ્ટિબિંદુ બદલાઈ ગયું છે, અને અર્થશાસ્ત્ર તો સમાજમાં રહેલી અસમાનતા, તથા સંપત્તિની વહેંચણીમાં રહેલા અન્યાયને પરિણામે ઉદ્ભવતી અનેક વિષમતાઓ-માનવીના આર્થિક જીવનને ગુંગળાવી નાખતી વિષમતાઓનું ભાન કરાવે છે; માનવતા પ્રેરે છે. માનસિક વિકાસમાં અર્થશાસ્ત્રને ફાળો કાઢપણુ વિજ્ઞાન કરતાં એટલો નથી. અર્થશાસ્ત્ર માનવજીવન અને સમાજની અનેક વિકટ આર્થિક ઘટનાઓ તપાસે છે અને તેના પર કાળજી પૂર્વક તેમજ ધીરજથી વિચાર કરે છે; તેનાં કારણો અને મૂળ શોધે છે. અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસથી કાળજીપૂર્વક નિરીક્ષણ કરવાની ટેવ પડે છે તેમજ સચોટ વિચારણા અને સ્થિર મને પૃથક્કરણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. માણસના આર્થિક જીવનના વિવિધ આશયો તથા સમાજની આર્થિક આંત્રીધુંડીઓ અર્થવિજ્ઞાનની વાસ્તવિકતાને કસે છે અને કસાયેલું વિજ્ઞાન માનસિક વિકાસમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

માણસના વ્યવહારીક જીવનમાં અર્થશાસ્ત્ર ડગલે ને પગલે મદદરૂપ થાય છે. જીવનના કાર્ષપણ ક્ષેત્રમાં માનવીને તે ઉપયોગી થઈ પડે છે; પછી તે કારીગર હોય, શ્રમિક હોય, વેપારી હોય, રાજદ્વારી પુરુષ હોય, કાર્ષપણ હોય. મજૂરને અર્થશાસ્ત્રનું માત્ર ભાગ્યુત્ક્રમ જ્ઞાન પણ પોતાની ઉત્પાદનમાં શી ઉપયોગીતા છે, પોતાને વાસ્તવમાં મજૂરી ફેટલી મળવી જોઈએ, પોતાના હક્કો માટે કેવી રીતે લડવું જોઈએ વિગેરેનું ભાન કરાવે છે અને તેના જીવનને ઉન્નત બનાવે છે.

અર્થશાસ્ત્રની, માનસિક વિકાસમાં તેમજ જીવનના વ્યવહારમાં ફેટલી ઉપયોગીતા છે તે જોઈ ગયા પછી તેનો ખીજાં વિજ્ઞાનો સાથે ફેટલો સંગ્રંથ છે તે જોઈએ.

અર્થશાસ્ત્ર ને સમાજશાસ્ત્ર:—સમાજશાસ્ત્ર સમાજમાં રહેતા માનવીના જીવનની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિનો, માણસના સમગ્ર જીવન-વ્યક્તિગત, આર્થિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક નો વિચાર કરે છે. અર્થશાસ્ત્ર માનવીના સમગ્રજીવનને સ્પર્શતું નથી; તે માત્ર તેની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ અને આર્થિક ઘટનાઓનોજ વિચાર કરે છે. સમાજશાસ્ત્રનું ક્ષેત્ર બધાંય વિચાર-શાસ્ત્રો કરતાં મોટું છે અને તે પોતાના વર્તુળમાં બધાંયને સમાવી દે છે. એટલે કે અર્થ-

શાસ્ત્ર તે સમાજશાસ્ત્રનું એક અંગ છે. સમાજશાસ્ત્ર બધાં વિચારશાસ્ત્રોની જનની છે અને અર્થશાસ્ત્ર તેનું એક લાડકું બાળક છે. અત્રે સમાજશાસ્ત્રને સર્વાંગમુંદર, સંપૂર્ણ વિકસિત થયેલા શાસ્ત્ર તરીકે કલ્પવામાં આવ્યું છે.

અર્થશાસ્ત્ર ને રાજ્યશાસ્ત્ર:— અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્ર બન્ને સમાજશાસ્ત્રનાં અંગ છે. અર્થશાસ્ત્ર માનવજીવન સાથે સંકળાયેલી સંપત્તિનો વિચાર કરે છે જ્યારે રાજ્યશાસ્ત્ર માનવજીવનને નિયંત્રિત કરતા રાજ્યતંત્રનો વિચાર કરે છે. સંપત્તિની ઉત્પત્તિ અને વહેંચણી ઉપર રાજ્યતંત્રની ઘણી અસર થાય છે. સુગવસ્થિત, મજબૂત, ન્યાયપૂર્વક ચાલતા રાજ્યતંત્રની નીચે સંપત્તિનું ઉત્પન્ન થણું ઘણું અને તેની વહેંચણી પણ સારી રીતે થશે, જ્યારે અગવસ્થિત અને અન્યાયપૂર્વક ચાલતા રાજ્યતંત્રમાં ઉત્પન્ન અને વહેંચણી પ્રગ્નને લાભકારક સંભવતાં નથી.

જેમ રાજ્યતંત્રની, પ્રગ્નની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર, અસર થાય છે તેમજ રાષ્ટ્રની આર્થિક સ્થિતિ અને આર્થિક સંસ્થાઓ રાજકીય સંસ્થાઓ ઘડે છે. જેમકે ખેતીપ્રાધાન્ય રાષ્ટ્રનું રાજ્યતંત્ર ઉદ્યોગપ્રાધાન્ય રાષ્ટ્રના રાજ્યતંત્રથી ભુદું હોય છે.

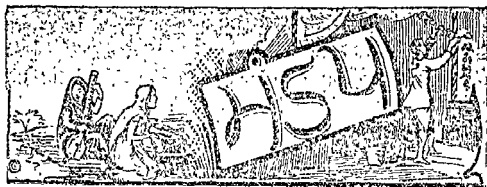
અનેક સામાજિક પ્રશ્નો જેવાકે ઈશ્વરાપદ્ધતિ, કર પદ્ધતિ, રેલ્વેઓનું નિયંત્રણ કેપતી-ઓદ્ધાર કે રાજ્યદ્ધાર, અર્થશાસ્ત્ર તેમજ રાજ્યશાસ્ત્ર બન્નેને સરખી ઉપયોગીતાના હોય છે. આવા બન્ને શાસ્ત્રોને સાધારણ લાગુ થતા સામાજિક પ્રશ્નોની આર્થિક તેમજ રાજકીય બાબતોને બન્ને વિજ્ઞાનોના સિદ્ધાન્તોના સમન્વયથી ઉકેલ કરવામાં આવે છે. એકલું અર્થશાસ્ત્ર કે એકલું રાજ્યશાસ્ત્ર આવા પ્રશ્નોનો સંતોષકારક નીવેડો લાવી શકતું નથી.

દુકામાં અર્થશાસ્ત્ર અને રાજ્યશાસ્ત્ર પરસ્પર નિકટ ગ્રંથધ ધરાવતાં અન્યોન્યાયથી વિજ્ઞાનો છે.

અર્થશાસ્ત્ર ને ઇતિહાસ:— માણસ પોતાના આર્થિકજીવનની અને આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની કેવી રીતે પ્રગતિ કરતો ગયો તેનો ઇતિહાસ અર્થશાસ્ત્રને ઘણેજ ઉપયોગી છે. અત્યારનું અર્થશાસ્ત્ર માનવજીવનના આર્થિક ઇતિહાસનુંજ પરિણામ છે. માનવજીવનની સમગ્ર બાબતોને નિહાળતા ઇતિહાસનું, અર્થશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ એક પ્રકરણ છે. અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો બરાબર સમજવા માટે અર્થશાસ્ત્રના ઇતિહાસના અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. અર્થશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસનો પાયો છે. ઇતિહાસ વિનાનું અર્થશાસ્ત્ર મૂળ વિનાના ઝાડ જેવું છે. અને અર્થશાસ્ત્ર વિનાનો ઇતિહાસ ફળ વિના ઝાડ જેવો છે.

અર્થશાસ્ત્ર ને નીતિશાસ્ત્ર:— બન્ને સમાજશાસ્ત્રનાં અંગ છે. અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના મુળેયથી, માણસની આર્થિક પ્રવૃત્તિમાંથી કેવળ સ્વાર્થ અને શોષણનાં તત્ત્વો ઓછાં થઈ, અનુકરમ્પા ન્યાય અને સમાનતાનાં તત્ત્વો દાખલ થાય છે. સંપત્તિના ઉત્પન્નમાં, વહેંચણીમાં, વિનિમયમાં તથા ઉપભોગમાં નીતિનાં તત્ત્વો ઘણા મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. પ્રગ્નનું નૈતિક ધોરણ જેટલું ઊંચું તેટલી આર્થિક અસમાનતા ઓછી, અને શોષણ પણ ઓછું. નૈતિક ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરેલી પ્રગ્નમાં, સંપત્તિની ઉત્પત્તિ, વહેંચણી ને ઉપભોગસમાનતા ન્યાયના ધોરણપર બેવામાં આવશે.

અર્થશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્રના સમન્વયથી એકબીજાની મુદ્દીઓ પરસ્પર પુરાઈ ગઈ છે. નીતિશાસ્ત્રે અર્થશાસ્ત્રની જડતાને દૂર કરી છે જ્યારે અર્થશાસ્ત્રે નીતિશાસ્ત્રની વણવિચારેલી અથોમ્ય દાનવૃત્તિને હરાવી છે.

શ્રી હીરાલાલ પારેખ

ગુજરાતના જુની પેઢીના વિદ્વાનોએ હમણાં હમણાં અંસાર પરથી ત્વરાએ વિદ્યાપ્રેરણા માંડી છે. તેના ન જીવવાય એવા ધા હજી તાજાજ છે ત્યાં શ્રી હીરાલાલ પારેખનું અવસાન નોંધાય છે.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આસી. સેક્રેટરી તરીકે તેઓ વર્ગોથી ગુજરાતને જાણીતા હતા. 'અન્ય અને અન્યકાર' દ્વારા લેખકોની તેમણે ન વિસરાય એવી સેવા બજાવી છે. શ્રી. બોગીલાલ સાહેબરા અને બીજા પણ કેટલાક જિગતા કે વિદ્યાર્થીલેખકો તેમના માર્ગદર્શને આજે ગુજરાતમાન્ય બન્યા છે. એવા અનેક લેખકોએ તેમના અવસાનના સમાચાર પર અશ્રુ વહાવ્યાં હશે.

મુંબઈ ઈલાકાના સ્વદેશમન્ત્રી શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી તેમને અંગ્રજિ અર્પતાં કહે છે :

'ભાઈ હીરાલાલ પારેખના અવસાનથી મને આઘાત થયો છે. આજે પંદર વર્ષ થયાં અને ગુજરાતના સાહિત્યક્ષેત્રમાં સહયોગીઓ હતા. ને અંગત સંબંધે તો મેં એક ભાઈ ગુમાવ્યો છે.

સાહિત્ય પરિપક્વની સ્થાપનાથી એ એની સાથે જોડાએલ હતા; અને આજે પરિપક્વ ને ભૂમિકા પર આવી છે તેનો યશ એમને છે. તેમની ખોટ પરિપક્વને, સાહિત્યને અને સંશોધનને અણપુરાવણી રહેશે.'

શ્રીમતી 'વિદ્યાજ્ઞેન' નિધિકંક તેમની દુઃખદ મૃત્યુનોંધે 'લેતા' લખે છે:

'તેઓએ સાદી, સરળ અને સ્વચ્છ હૃદયગી ગાળી છે. લગભગ Puritanism તરફ જો એટલે દરજ્જે એમનું જીવન પવિત્ર હતું. ઈશ્વરપરાયણતા દેહની નહિ પણ ખરા દિલની હતી તે એમની સાથે ગાઢ પરિચયમાં આવનાર જાણે છે.

સાહિત્યના સાચા ઉપાસક ને સમાજસેવા માટે તીવ્ર લાગણી ધરાવનાર હોવા સાથે વ્યવહારકુશળતા તેમનામાં મોટા પ્રમાણમાં હતી. નિખાલસ દિલ એ એમનો મોટો ગુણ હતો જે વડે બહોળું મિત્રમંડળ તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું.....આટલું કામ કરવા છતાં તેમનામાં આગળ પડવાની ઇચ્છા નહોતી; નમ્રતા, સુગમતા અને કર્તવ્યનિષ્ઠતાના ઉમદા સંદર્ભો વડે શાંત જીવન વ્યતીત કરી પોતાને કૃતકૃતાર્થ બનાવવાનું સુભાગ્ય એમને પ્રાપ્ત થયું હતું.'

શ્રી મેઘાણી તેમને બાલભાવે અંગ્રજિ અર્પતાં અનેક સ્મૃતિપ્રસંગો તારવે છે; અને

તેમને 'હીરાકાકા'ના હુલામણા નામે પ્રબોધતાં તે તેમની એકધારી મુંગી સેવા, નવીન પ્રવાહને ઝીલવાની તેમની તત્પરતા ને લેખકો પ્રતિની તેમની હમદર્દો પર પ્રશંસાનાં પુષ્પ વેરે છે.

*

*

*

સંવત ૧૯૩૦ના ચૈત્ર સુદ દશમે સુરતમાં તેમનો જન્મ થયેલો. મોસાળપણે કંઈ સંતાન ન હોવાથી તેઓ તે કુટુંબના પણ વારસરૂપ બન્યા.

પ્રાથમિક ને માધ્યમિક શિક્ષણ તેમણે ઉમરેક ને અમદાવાદમાં લીધું. સન ૧૯૦૦માં મેટ્રીક પસાર કરી તે ગુજરાત કૅલેજમાં જોડાયા. ગણિતની ક્યાશના કારણે તેમને પ્રીવિયસમાંજ ત્રણ વર્ષ પીતાવવાં પડ્યાં. કૅલેજ છોડી તે નાગપુર એલીવાડી અભ્યાસ નોંઝીએ જોડાયા. પણ છેવટે ૧૯૦૮ માં તેમણે બી. એ. પસાર કરી; ને કૅલેજમાં તે દક્ષિણદેશી નીમાયાં. એમના સહકર્મી તરીકે શ્રી ચીમનલાલ દલાલ ને શ્રી ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર હતા.

સન ૧૯૦૭ માં અને ૧૦ માં તેમણે કેળવણી અને ઇતિહાસ સંગ્રંધી વિદ્યાભ્યાસ નિર્ગંધો લખી મુંબઈ વિદ્યાપીઠનાં બે ગૌરવભર્યા ધનામ છતાં.

તે પછી તેમણે એમ. એ. માટે પ્રયાસ કર્યો. પણ તેમાં નિષ્ફળ જતાં તે મુંબઈની સેકન્ડરી ટીચર્સ કૅલેજમાં જોડાયા. પણ તે અરસામાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના આસી. સેક્રેટરી નીમાતાં તેમણે તે સ્થાન છોડી દીધું.

સોસાયટીએ તેમના જીવનમાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો. તે અને સોસાયટી એકાકાર બનતાં ગયાં. તેમના જીવનધડતરમાં સ્વ લાલશંકર ઉમિયાશંકરની ઊંડી અસર તો હતી જ. હવે તે શ્રી રમણભાઈ નીલકંઠ અને બીજા અનેક સાહિત્યશિરોમણીઓના સંસર્ગમાં આવ્યા. આ રીતે, ગુજરાતમાં અપ્રતિમ ગણ્યામ એવો વ્યક્તિસહવાસ તેમને સહજ બન્યો.

ગુજરાતસાહિત્યસભાના મંત્રી તરીકે દશ વર્ષ સુધી તેમણે સ્થાન સાચવ્યું. તે દરમિયાન ઐતિહાસિક વ્યાખ્યાનમાળા, સાહિત્યકળાપ્રદર્શન, વાર્ષિક સમાલોચના, સાહિત્યપરિક્ષા ગેરે નવીન પ્રવૃત્તિઓ યોજાલી. રણજીતરામ સુવર્ણચન્દ્રકની તેમની યોજના તો એટલી સફળ પડી છે કે ગમે તેવા સમર્થ લેખકો પણ તે ચન્દ્રક આજે હર્ષથી સ્વીકારી લે છે, અને તે દ્વારા ગુજરાતના એક મુંગા સેવકની સ્મૃતિ કાયમ રહે છે.

૧૯૨૦ ની સાહિત્યપરિષદમાં તે મંત્રી નીમાયલા. તે પરિષદને સફળતાથી પાર ઉતારવામાં તેમણે યોગ્ય જહેમત ઉઠાવેલી. ત્યારપછી સાહિત્યપરિષદ-મંડળના મંત્રી તરીકે તેઓ છેવટ સુધી કાયમ જ રહ્યા છે.

એમનું વાંચન બહોળું અને સર્વદેશીય હતું. લેખન પ્રત્યે એમને જો કે અલગમો હતો છતાં પાછલાં વર્ષોમાં તેમણે 'અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન' નામે એમ વિસ્તૃત ને અબ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમના છુટક લેખોની સંખ્યા તો સેંકડો ઉપરાંતની થવા જાય છે.

પણ તેમની સફળતા તો લેખક કરતાં સંપાદક તરીકે વધુ કીર્તિકર છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી આજ સુધીમાં પ્રકટ થયેલા અનેક અમૂલ્ય ગ્રંથોના સંપાદનમાં તેમણે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર'નું સંપાદન તેમના વિના આટલું સફળ નજ બની શકે.

છેલ્લા કેટલાક માસ થયાં તેમની તબિયત નરમ રહેતી હતી. શ્રી. કેશવલાલ મુવના અવસાન સમયે તેમણે, પંચારીવશ છતાં, તે સાહિત્યશિરોમણીનાં અનેક સ્મૃતિચિત્રો લખાવેલાં. ગર્હ'તા. ૨૦મીએ તેઓ અવસાન પામ્યા. પ્રભુ એમના આત્માને શાન્તિ બક્ષો.

અન્ય પરિચય

૧. તેજપાલનો વિજય : લેખક : પંડિત લાલચન્દ્ર લ. ગાંધી. પ્રકાશક : અભયચંદ્ર લ. ગાંધી, હેરીસ રોડ, લાવનગર. કિંમત. રૂ. ૦-૮-૦.

‘જૈન ધર્મ પ્રકાશ’ નામે માસિકના સુવર્ણાક માટે લખાયેલ પણ ત્યાં મોડો થતાં પુસ્તકનું રૂપ પામેલ આ લેખ છે. તેમાં સુખ્યત્વે મન્ત્રીશ્વર તેજપાલે ગોધાના ગર્વોદ્ધિ રાજવી ઘૂઘુલ પર મેળવેલા વિજયનું વર્ણન છે. તે લેખની સાથે અંકોટ, ગોધા, પાવાગઢ ને ચાંપા-નેરના આજ સુધી અપ્રગટ ઇતિહાસ પણ પુસ્તકમાં ઉમેરાયા હોઈ ઇતિહાસ ને ઐશોધનની ગણતરીએ તે આતિ અગત્યનું બને છે.

પુસ્તકની ભાષા ગૌરવવન્તી, શૈલી સંસ્કૃતની ને ગૂંચણી પંડિતાઈભરી છે. અગિયારમી સદીના અલંકારથી લદાયેલ આજની ગુજરાતી સુન્દરીની તેમાં મોહકતા ટપકે છે. આપણા પંડિતો ભાષામાં આટલો સુન્દર યુગવિનિયમ સાચવી શકે છે તે તે વિષયની વૈવિધ્યતાની બાબતમાં ગુજરાતી પ્રજાના ગૌરવનો વિષય છે.

પુસ્તકને અન્તે આપેલ, લેખકના આજસુધીના, અન્ય ને લેખોની કાયરી પંડિતજીની સાહિત્ય સેવાનો સુન્દર પરિચય કરાવે છે.

૨. પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર જૈનાચાર્યો : લેખક : પંડિત લાલચન્દ્ર લ. ગાંધી, પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા-પ્રકાશકનું નામ ને પુસ્તકની કિંમત લેખકને પૂછાવતાં મળી શકશે.

સંપાદકે પોતાના નામની ગુપ્તતા સાચવી રાખવા પ્રયાસ કર્યો છે પણ તેમણે પોતાના નામ પર કરેલો અન્યનિર્દેશ જોતાં તેઓ શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ હોવા સંભવે છે.

શ્રીમદ્ વિન્યાનન્દ સરિશ્વરજીના જન્મશતાબ્દિ ઉત્સવ પ્રસંગે રચાયેલ આ ન્દાનકડા અન્યમાં પણ લેખકનો શ્રમ પ્રતિબિમ્બિત થાય છે. વિક્રમ સંવતની પણ પૂર્વેથી આરંભી વીસમી સદી સુધીના તેજસ્વી જૈનાચાર્યોનો તેમણે તે અન્યમાં ટુંકે છતાં તલસ્પર્શી પરિચય કરાવ્યો છે.

બારમી સદીના મુનિવરોનો પરિચય કરાવતાં તેમણે તે મુનિવરોને મા. મુનશીએ પોતાની નવલકથાઓમાં કેવા વિકૃત સ્વરૂપે આલેખ્યા છે તેનું પણ ટુંકું વિવેચન કર્યું છે.

જૈન મુનિવરોના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ તરીકે આ અન્ય સ્થાન શોભાવે છે; અને જૈન તેમજ જૈનેત્તર બંને દષ્ટિએ તે આદરણીય છે.

આખૂ (ભાગ પહેલો-આવૃત્તિ બીજી) : લેખક : શ્રીમાન જ્યન્તવિજયજી મહારાજ-પ્રકાશક : મન્ત્રી-શ્રી વિજયધર્મસુરિ જૈન અન્યમાળા; છોટા સરાફ, ઉત્તરજૈન (માળવા). કિંમત રૂ. ૨-૮-૦.

મહાતીર્થ આખૂ સંબંધી આ પહેલાં પણ સચિત્ર વર્ણનો તો અનેક બહાર પડેલાં, પણ પ્રમાણબૂત ઇતિહાસ, ઐશોધન, શિક્ષાલેખો, ઉત્પત્તિથી માંડી આજ સુધીની તે તીર્થ ને ત્યાંનાં અપ્રતિમ દહેરાસરોની સત્ય હકીકતો, જરૂરી ફાટાઓ, અને જૈનમંદિરો ઉપરાંત તે ગિરિરાજ પરનાં બીજાં પણ અનેક વિખ્યાત સ્થળોનાં વર્ણનની દષ્ટિએ તો આ અન્ય અનોકલ છે.

આખૂના પ્રત્યેક યાત્રિકે તે જોડમાં રાખવો જરૂરી છે. ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક ગ્રંથોમાં કલાત્મક ગૂંચણી અને રસિકતાની ખામી તો ગુજરાતમાં વ્યાપક બની ગઈ છે. પરિણામે તે ખામી આ ગ્રંથને ગુજરાતના તે વિષયના ખીન કોઈ પણ ગ્રંથ કરતાં ઉતરતો ઠેરવી શકે તેમ નથી.

આહલણવાડા : લેખક-પ્રકાશક ઉપર પ્રમાણે. કિંમત ૦-૪-૦.

આખૂની માફકજ આહલણવાડા તીર્થને લગતું આ ઐતિહાસિક ને વર્ણનાત્મક સચિત્ર પુસ્તક છે. વિધાનો ઘણાં ચોક્કસ છે; વર્ણન મુશોભ્ય છે.

સુભાષિત પદ્ય રતનાકર (ભાગ ત્રીજો) : સંગ્રહક અને અનુવાદક : મુનિ શ્રી વિશાલ-વિજયજી. પ્રકાશક : ઉપર પ્રમાણે. કિંમત રૂ. ૧-૪-૦.

જુદા જુદા અનેક જૈન જૈનેતર, સંસ્કૃત ને પ્રાકૃત, ગ્રંથોમાંથી તારવેલાં સુભાષિતોનો આ સંગ્રહ છે. સંગ્રહકે પ્રથમ તો તે સ્વઉપયોગ માટે તારવેલાં પણ પછી અનુકૂળતા મળતાં તે પુસ્તકરૂપ બન્યાં. તેના આ ત્રીજા ભાગમાં આહલણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્રના ધર્મ ને તેમનાં ક્ષેત્ર તેમજ જીવનમાં જરૂરી ગુણો પરનાં સુભાષિત વચનોનો સમાવેશ થાય છે. પ્રત્યેક સુભાષિતની સાથે તેનો સરળ ને સુવાચ્ય અનુવાદ આપેલો હોઈ આ ગ્રંથ અભ્યાસી વર્ગ અને સામાન્ય જનતા બંનેને ઉપકારી થવા સંભવ છે.

રાસપદ્ય : લેખક અને પ્રકાશક : મુળજીભાઈ પીતાંબરદાસ શાહ. પ્રસ્તાવના લેખક : કવિ શ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામ. કિંમત રૂ. ૧-૦-૦.

લેખકનો આ ચોથો રાસસંગ્રહ છે. પ્રથમના ત્રણ સંગ્રહોને ગુજરાતી પ્રજાએ વધાવી લીધા હોઈ આ ચોથાને પણ તે વધાવશે એ નિઃસંદેહ છે.

પ્રસ્તાવનામાં કવિ શ્રી ન્હાનાલાલે રાસની વ્યાખ્યા કરી રાસનાં સાચા પારખનાર તરીકે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીને ઝીંચું સ્થાન આપ્યું છે ને તે ઉચિત છે.

કવિતા મધ્યસ્થ ખીચ કે તત્વગાનને ઝીલી શકે. પણ રાસના વિજયનો આધાર તો શબ્દજાણકાર ને ભાવમાધુર્ય પર રહે છે. આ સંગ્રહમાં તે બંને સુંદર રીતે જળવાયેલ હોઈ તેની પ્રગ્નપ્રિયતા સ્વાભાવિક છે.

રાગઓ ને કેટલાક ત્યાગીઓની લાંબા નામની મહેઠ્ઠાની મશ્કરી હિાવવા છતાં આપણે તે મોહ જો ચાલુ રાખીએ તો તે દંભજ લેખાય. સ્થાન અને અટક બંને દર્શાવવા 'મહાકવિ શ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ' લખાયું હોય તોપણ 'શ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ' વધારે ભગ્યતા ને સાદાઈભર્યું છે; તેમાં કશી ઉણપ રહેતી નથી.

લેખકનો પ્રયાસ હરેક રીતે પ્રશંસા ને ઉત્તેજનને પાત્ર છે.

બીજનેસ પ્રોડન્ટ (ભા. ૧-૨.) : લેખક અને પ્રકાશક : ગદુલાલ સી. ચોક્સી, વડોદરા. કિંમત : રૂ. ૨-૮-૦.

ગુજરાતી પ્રજાનો મોટો ભાગ જ્યારે બેકારીમાં પીસાઈ રહ્યો છે તે સમયે ધરગથ્ય અને હરેક પ્રકારે ઉપયોગી ચીજોની બનાવટ સીખવતું આ પુસ્તક પ્રજાના બહોળા વર્ગને લાભદાયી થઈ શકે તેમ છે. તેમાં દિવાસળીઓ, જરૂરી દવાઓ, તેલ, સોડા, સાબુ, આસવો, શરબતો વિગેરે બનાવવાની રીત ને તેમાં વપરાતી ચીજોનાં પ્રમાણ આપ્યાં છે. આ પુસ્તક જો કે પ્રયોગસિદ્ધ કરતાં અનુવાદભર્યું વિશેષ લાગે છે છતાં આપણા ન્હાનાં ક્ષેત્રમાં તો તે આવકારદાયી છે જ.

પુસ્તકની કિંમત ઘણી વધારે છે. અને ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ ને તે પ્રજાના જ હાથમાં મૂકાનાર પુસ્તકનું અંગ્રેજી નામ અનુચિત લાગે છે.

પ્રથમ પરિચય

ખાલજીવન—તંત્રી : રમણલાલ નાનાલાલ શાહ. ખાલજીવન કાર્યાલય, ખાજવાડા, વડોદરા. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩. મે માસના વાર્તા-અંકમાં પ્રાણીજીવનની સુંદર વાર્તાઓ ઉપરાંત જોગજીવન અને કચ્છની પત્રા સુંદર વાંચન પુરું પાડે છે. જીનના અંકમાં સુંદર મુખચિત્ર, રસમરી ચાલુ વાર્તા, જીવંતનું અવનનું, ને ખાલજીવનનાં ખાલજીવો વિગેરે ધ્યાન આકર્ષે છે.

સુવક—તંત્રીઓ : સુનીલાલ શાહ ને મોહનભાઈ પટેલ. ઓફિસ : વડોદરા. પ્રકાશક : મોતીલાલ મથુરભાઈ પટેલ, ચરોતર પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ, આણંદ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨.

મે માસના અંકમાં ઉચ્ચતા પાને, પરદેશની ખર્ચાળ ટીપ્પીઓ, તંત્રી નોંધ, અવલોકન, જર્મન સુવકની શ્રમજીવી પ્રવૃત્તિ, ભુલાભાઈ દેસાઈનું કુંક જીવનચરિત્ર તથા જીનના અંકમાં રસાયણ ને અર્થ-શાસ્ત્રને લગતા લેખો, ઉચ્ચતા પાને, મુલાખબોઝ, શું વાંચશો? તંત્રી નોંધ વિગેરે સમૃદ્ધિ આ માસિકનું અંગ્રગણ્ય સ્થાન સાચવી રાખે તેવી છે.

શ્રી. જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર—તંત્રીઓ : પ્રો. હોતલાલ જૈન. પ્રકાશક : ધી સેન્ટ્રલ જૈન ઓરિયન્ટલ લાયબ્રેરી, આરા, બિહાર. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૪.

અનેક માનદ તંત્રીઓના સહકારથી ચાલતા ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા આ ત્રૈમાસિકમાં, હિંદી અને અંગ્રેજી બંને ભાષામાં ગૂંથાયલ, વિવિધ પ્રકારની ઉપયોગી લેખ સામગ્રીમાં, ક્ષણિકના વિષયો વાદી વિદ્યાનંદને લગતો લેખ ખૂબ જ મહત્વનો છે.

Mass Uplift—તંત્રી અને પ્રકાશક : ભીખાલાલ બી. કપાસી બી. એ., સયાજીગંજ, વડોદરા. એક અંકની કિંમત આઠ આના.

પ્રથમ નવેંબરમાં અને પછી ફેબ્રુઆરીમાં પ્રગટ થયેલ આ પત્રના બે અંક ભેતોં વિશે, ઉદ્યોગ, અર્થશાસ્ત્ર વિગેરે વિષયોમાં તે અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બંને ભાષામાં ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડે છે એમ કહી શકાય.

આત્માનંદ પ્રકાશ—પ્રકાશક : જૈન આત્માનંદ સમા, જાવનગર. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૪-૦. વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ બંને માસના અંકોમાં પ્રગટ થયેલ નીતિ અને ધર્મ વિષયક જુદા જુદા લેખો સામાન્ય જનતાને પણ ઉપયોગી થાય તેવા છે.

ગુજરાત શાળાપત્ર—તંત્રી અને પ્રકાશક : એચ. ટી. ધોધારી, પ્રો. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજ; અમદાવાદ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦.

મે-જીનનો અંક ભેતોં આ પત્ર કેળવણી વિષયમાં પોતાનું જીનું સ્થાન સારી રીતે સાચવી રાકે છે એમ કહી શકાય.

વ્યાયામ—તંત્રી અને પ્રકાશક : ધો. ના. વિદ્યાસ. વ્યાયામ કાર્યાલય, વડોદરા. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૮-૦.

આ પત્રના જીન માસના અંકમાં વ્યાયામ અને બીજા વિષયો પર પણ વાંચવા યોગ્ય લેખો નજરે ચડે છે.

વૈદ્યકથતરુ—તંત્રી અને પ્રકાશક : વૈદ્ય રવિચંદ્ર જટારાંકર ત્રીવેદી. રીચીરોડ, અમદાવાદ. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦.

મે અને જીનના અંકોમાં નાગપુર વૈદકીય અધિવેશનનાં ભાષણો ઉપરાંત તદ્દવિષયની બીજી પણ ઉપયોગી સામગ્રી સચવાઈ છે.

શ્રામજીવન—તંત્રી મંદળ તરફથી સંચાલક સમિતિ : રાજરત્ન સેવકલાલ દલમુખભાઈ વિ. પ્રકાશક : સયાજી સહકાર સેવક સંઘ, વડોદરા. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦.

જીન માસના અંકમાં ખેતી અને શ્રામજીવનને લગતા લેખો ઉપયોગી તેમજ રસમર્થા છે. બીજી સામગ્રી પણ સુંદર વાંચન પુરું પાડે છે.

પ્રચારક—આર્યકુમાર મહાસભાનું મુખપત્ર. કારેલી ળાગ, વડોદરા. વા. લવાજમ રૂ. ૨.

એપ્રીલના અંકમાં ભાષા, શિક્ષણ, સાહસ, સંસ્કૃતિ, રાજકર્મણ વિગેરે પર મનનીય લેખો પ્રગટ થયા છે.

શિક્ષણ પત્રિકા—તંત્રીઓ ગિજ્ઞુભાઈ અને તારાખેન. દક્ષિણામૂર્તિ, ભાવનગર. વા. લવાજમ રૂ. ૧.

વૈશાખ અને જ્યેષ્ઠ માસના અંકોની લેખ સામગ્રી ખાતરશિક્ષણ સંબંધમાં આ માસિકનું અગ્રપદ સારી રીતે સાચવી રાખે છે.

ક્ષત્રિયમિત્ર—તંત્રી અને પ્રકાશક : ધીરસિંહ બહે. ગોહિલ. નવાપરા, ભાવનગર. વા. લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦.

મે અને જીનના અંકમાં પ્રગટ થયેલ ક્ષત્રિયોને લગતા લેખો તે કામને જનતિકારક અને તેવા છે.

ખેતીવાડી વિજ્ઞાન—પ્રયોજક : દુલેસય અંતરીયા; એન. તંત્રી : મગનલાલ દેસાઈ. લીંબડી, કાકિયાવાડ. વા. લવાજમ રૂ. ૨-૮-૦.

માસિકના એપ્રીલ અને મે બંને માસના અંકો તેના નામને યોગ્ય સમૃદ્ધિ પીરસે છે.

આમસુધાર—સંપાદક : સોમાભાઈ પટેલ, સુણાવ (પાયા : આણંદ.)

આ સાપ્તાહિક પત્રનો ૧૭-૫-૩૮નો ઇલેક્ટ્રોકલ્ચર અંક તે જીન અને ઉપયોગી વિષયની સુંદર સામગ્રી પીરસે છે.

આમત્સેવા—તંત્રી : સોમાભાઈ મહેતા. ઉનાવા (કોલા) વા. લ. રૂ. ૨-૦-૦

આ પત્રમાં આમોદ્ધારને લગતા ઉપયોગી વિષયો પ્રગટ કરવામાં આવે છે. જીન માસના અંકમાં શ. બ. ગોવિંદભાઈ દ્વાયીભાઈએ સુંદર સૂચનાઓ આપતો લેખ લખ્યો છે.

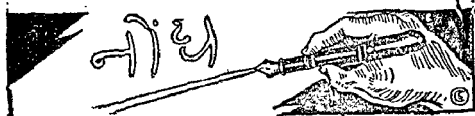
જૈન જ્યોતિ : તંત્રી ધીરજલાલ ટોક્રશી શાહ. પ્રકાશક : જ્યોતિ કાર્યાલય, પાનકોરનાકા, જીરમા મસ્જદ સામે, અમદાવાદ. વા. લવાજમ રૂ. ૪-૦-૦.

જૈન સમાજના અગ્રગણ્ય સાપ્તાહિક તરીકે આ પત્ર યોગ્ય સામગ્રી પીરસી રાકે છે.

આ ઉપરાંત સુરતથી 'સીરાક્તિ,' વડોદરાથી 'દશનામ દિવાકર' અને અમદાવાદથી 'જૈન-સમાચાર' વિગેરે પત્રો મળ્યાં છે. ત્રણે પત્રો નામની યોગ્યતા જાળવી રાખે છે.

ઈનામી યોજના

પોસ્ટ-ઓફીસ તરફથી તરતમાં રજીસ્ટ્રેશન મળી જશે અને ગુજરાતની સમસ્ત પ્રજાના હાથમાં અમે અમારા માસિકને ત્વરાએ મૂકી શકીશું એવી આશાએ ગયા અંકમાં પ્રકટ થયેલ 'ઈનામી યોજના'ની મુદત અમે દૂંઢી રાખેલી. પણ રજીસ્ટ્રેશનના અભાવે અમારી એ આશા હજી ફળીભૂત થઈ નથી. 'સુવાસ'ના પ્રચારને, પરિણામે, અમે અમારી ભાવના પ્રમાણે વ્યાપક બનાવી શક્યા નથી. એટલે યોજનાની મુદત એક માસ માટે લંબાવી તા. ૨૩-૭-૩૮ની કરીએ છીએ.

ઊગતા અને ગરીબ લેખકોના જીવનને ટકાવવાના ઉપાય પ્રતિષ્ઠિત અને શક્તિમંત્ર પત્ર લેખકો યોગ્ય પુરસ્કાર વિના એક લીટી પણ ન લખે એ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક છે. મફતિયાં પુસ્તક વહેંચતી ગ્રંથસ્થાઓના લેખનકાર્યને કોઈ પણ લેખક હાથમાં ન લેવું; ઊગતા ને સામાન્ય લેખકોએ કીર્તિને ખાતર મફત લખતી વખતે પોતાનું એવું લખાણ વર્તમાન કલ્પમજીઓનો રાટલો ઝૂંટવે છે એટલુંજ નહિ પણ એ પદ્ધતિ લવિષ્યમાં પોતાનો પણ રાટલો ઝૂંટવશે એ અચૂક રીતે ધ્યાનમાં રાખવું; પૈસા લીધા સિવાય લેખકે પુસ્તક કે લેખ છપાવવાની પ્રકાશકને પરવાનગી ન આપવી; ને તફરૂંચી ને સાહિત્યચોરીઓને અટકાવવા સામુદાયિક ઉપાય લેવા.

આ નીતિ લેખકોના જીવનને શક્ય ને સગવડતાભર્યું બનાવશે.

ગયા મહિનાના અન્તમાં સદાએ શ્રી સારાભાઈના પ્રાણ લીધા. ને સદાનાં ઝેર પ્રગ્નની દષ્ટિએ ચડ્યાં.

માનવી નિર્મળ છે. જ્યાં લાભ અને સુખનો આભાસ જુએ ત્યાં તે આંખો મોંચીને દોડવા માંડે છે. પણ રાજકર્તાઓનો ધર્મ છે કે પ્રગ્નની એવી આંધળી દોડને તેમણે અટકાવવી.

દારીની બદી તે પીનાર કે તેના કુટુંબને નુકશાન કરે છે; સદો અનેકને અવળે પન્થે ચડાવી, પ્રજાદ્રવ્યને અસ્થિર કરી, જીવનને અશાન્ત ને ઝેરીકું બનાવે છે. તેના પરિણામે સુખી તો કો'કજ થાય છે; હજારોના ભોગે એકાદ ને દુઃખ તો સદાના મૂળમાંજ છપાયલું રહે છે.

દારીનું જો વ્યસન અટકે તો સદાની શું બેકાશતા પણ ન અટકી શકે ?

દેશી રાજ્યોની પ્રગ્નને હમણાં ઉત્સવનો યુગ છે. મહેસુર, માણસા, વળા, રામદર્ગ વિગેરે સ્થળે સત્તાધીશ રાજવીઓ સામે તે વિજય વરી છે. કાચીનના રાજવીને પ્રજાકીય મહત્તા અને અધિકારોને રાજતંત્રમાં ગૂંથવાની દીર્ઘદષ્ટિ દોડાવવી પડી છે.

ઉત્તર ગુજરાતનાં ન્હાનકડાં દેશી રાજ્યોની જે પ્રગ્ન આજે પશુજીવન ગાળી રહી છે તેણે જો આ યુગનાં અમૃતપાન મુલતવી રાખ્યાં તો તેનાં ઝેર કાયમનાં છે એ તેની સ્મૃતિએ જડાવું જોઈએ.

લાગણી અને લાવનાને વશ થઈ, હિંદુ-મુસ્લીમ સમાધાન અર્થે, ગાંધીજી શ્રી ઝીણાને આંગણે ગયા. જગતદષ્ટિએ મી. ઝીણાનું મહત્ત્વ વધ્યું. તેમનું એવું મહત્ત્વ વધારવા માટે ગાંધીજીને ફટલેક સ્થળેથી મીડો કપકો પણ મળ્યા.

પણ છેવટ વિજયી તો લાવનાજ નીવડી. મી. ઝીણાએ ગાંધીજીની વેદના પ્રતિ દાખવેલી એપરવાઈએ તેમની અક્રડતાને ખુલ્લી કરી છે. ગાંધીજી સાથેના પત્રવ્યવહાર પ્રગટ કરી તેમાં તેમણે દર્શાવેલી પોતાની ગર્વલગ્નતા ને સંકુચિત નીતિનાં જગતને પણ તેમણે દર્શન કરાવ્યાં છે.

ને એ દર્શને મહાસભા વધુ બળવાન બની છે. મુસ્લીમો મી. ઝીણા કરતાં ગાંધીજીમાં વધુ ઉત્કટ ધર્મ ને દેશપ્રેમ દેખતા થયા છે. ઝીણાને તજ ગાંધીજીને અપનાવવામાં તેઓ ગૌરવ લઈ રહ્યા છે.

તેમનું એ ગૌરવદર્શન પ્રસંસનીય છે.

૧-૬-૩૮. અમદાવાદમાં દારૂનિષેધનાં મંજલાયરણ.

૨-૬-૩૮. યુરોપના પ્રવાસે જતા પંડિત જવાહરલાલનાં કેરકેર તખતખતાં બાપણે; મુંબઈએ તેમને આપેલી આવહાની વિદાય.

સીધા—સુત્રીના ઝગડાને અંગે લખનારમાં કંઈકુઓર્ડરની શરૂઆત.

સીકરની પ્રભ સામે જયપુર—પોલીસનાં સસત્ર પગલાં. પ્રભએ રણગજુમાં કરેલા પ્રવેશ મેવાડપતિએ પ્રભની રાજપ્રીય અજવળો પ્રત્યે કડકાઈ દાખવવાનાં મંજલાયરણ કર્યા.

૩-૬-૩૮. ઝેકાસ્લેવકીઆએ રપેનની રાષ્ટ્રવાદી સરકારનો કરેલો સ્વીકાર.

૪-૬-૩૮. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની આ સાલની ઈન્ટરની પરીક્ષામાં ૩૧૫૯ માંથી ૧૩૬૬ વિદ્યાર્થીઓ પસાર થયા.

હિંદુ મુસ્લીમ સમાધાન સંબંધમાં વિચારણા કરવાને મુંબઈમાં, મી. ઝીણાના નિવાસસ્થાને, મળેલી લીગ કાઉન્સિલની બેઠક.

૫-૬-૩૮. જોડા મંડળમાં બાપણ કરતાં મી. ઝીણાએ મહાસભાની કેટલીક નીતિરીતિઓ પ્રત્યે દર્શાવેલો સખત વિરોધ.

૬-૬-૩૮. મુંબઈમાં બિઝનેસ નરેશના લગ્ન ભુવને, પુનર્વંશના સમિતિમાં, નરેન્દ્રમંડળના બંધારણ વિષે ચાલતી કડક મંત્રણાઓ.

આ વર્ષની મેટ્રિકની પરિક્ષામાં સિધીનો પેપર ફૂટી જવાથી, તે વિદ્યાર્થીઓની પુનઃ પરીક્ષાના પરિણામને બાવિને વિષય બનાવી, મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ બાકીના ૧૬૫૬૬ વિદ્યાર્થીઓમાંથી ૮૮૧૬ વિદ્યાર્થીઓને પસાર કરતું પરિણામ જાહેર કર્યું.

૭-૬-૩૮. પૂર્વના પંજાબએલને મોંઘુપુરાનજીક અકસ્માત નડતાં બે માનવી મૃત્યુને સ્વાધીન; ચોત્રીશ ધાવણ. મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો સેનેટનો બેઠકમાં આવતા વર્ષનું ૧૨૬૪૦૦૦ ની આવકે ૧૨૨૩૦૦૦ ની ભવકનું અંદાજપત્રક પસાર થયું.

વળામાં સત્યાગ્રહની શરૂઆત થઈ.

મુંબઈમાં, મા. મુનશીના પ્રમુખપદે મળેલી, સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સભામાં, કરાંચી સમેલનમાં થયેલ કરાંચોના અમલ મટેની યોજના વિચારણા, તેમાં મુખ્યત્વે શ્રી મુનશીના અર્થશતાબ્દિ ઉત્સવ ને શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય સારસ્વતયજ્ઞની જગવણી સંબંધમાં ઘટીત વ્યવસ્થા થઈ; ને સિપિ મુધારણા પર ચર્ચા ચાલી.

૮-૬-૩૮. ચીનની સરકારને પોતાનું નિવાસસ્થાન હેન્કાઈ ફેરવતું પટે એલા પરિશિયતિ. જાપાનના તેની સાથેના યુદ્ધની આગેફુચ.

૯-૬-૩૮. ફ્રાન્સની સરહદમાં બીનઅનુમતિએ પ્રવેશનાં પરદેશી વિમાનો સામે ગોળીબહાર ચલાવવાની વડાપ્રધાનની નીતિને ફ્રાન્સની પાર્લિમેન્ટે વધારી લીધી.

૧૦-૬-૩૮. નવનવા વિજયને સાધતા રપેનના બળવાખોર સૈન્યની આગેકદમ; ફ્રેન્ચ અને બ્રિટિશ સ્ટીમરો પર પણ તેણે લગાવેલો સપાટા.

૧૧-૬-૩૮. મુંબઈ યુનિવર્સિટીની આ વર્ષની બી. એ. નો પરીક્ષામાં બેઠક ૧૬૫૮ વિદ્યાર્થીઓમાંથી ૧૦૫૩ ની સફળતા જાહેર થઈ.

ઇંગ્લેન્ડ ને ઑસ્ટ્રિયા વચ્ચે મેચની શરૂઆત.

૧૨-૧-૩૮. માણસાનું, પ્રજાપક્ષને લાભદાયી, સમાધાન જાહેર થયું.

યુરોપમાં ધરતીકંપના આંચકા.

હીટલરના પ્રતિનિધિ દર હેસે પાંચ લાખની મેદની સમક્ષ બાબજી કરનાં જર્મનીની શાન્તિને નિર્બળતા માનવા સામે જગતને ચેતવણી આપી.

સંયુક્ત પ્રાન્તમાં વારંવાર પડતી હડતાળો સંબંધમાં તપાસ કરવા નિમાયક રાજેન્દ્ર સમિતિના મંત્રુર લાભદાયી વિપોર્ટનો ત્યાંની સરકારે ફરેલો સ્વીકાર.

૧૪-૧-૩૮. મેટ્રિકની પરીક્ષાના સિદ્ધ વિભાગમાં ૨૨૨૭ માથી ૧૨૧૪ વિદ્યાર્થીઓ પસાર જાહેર થયા. મુંબઈ ઈલાકાના વડાપ્રધાન શ્રી જેરતું અમદાવાદ ખાતે થયેલું જાહેર સ્વાગત; અને શ્રી જેરે તે અવસરે કરેલા પ્રેરણાદાયી બાબજી.

કોમી સમાધાન સંબંધમાં મહાસત્તાના નેતાઓના મુસ્તકીમ હીમતા પ્રમુખ મી. મહમદ-અલી ઝીણા સાથે ચાલતા સંદેશાઓના છેવટ પહેલા પાંડિત જવાહરલાલને, તે સંબંધમાં, મી. ઝીણા સાથેના પત્રવ્યવહાર દ્વારા જવાબી ફેલાવલો દુ ખદ જાનવી.

૧૫-૧-૩૮. સંયુક્ત પ્રાન્તમાં કોલેરાના ઉપદ્રવને પરિણામે છેલ્લા બે માસમાં નોંધાયેલ ૧૫ હજાર મરણ; અને અનેક કુટુંબોની પાયમાલી.

પીળી નદીમાં પૂર આવતાં ચીન અને જપાન બંનેને થયેલું જંગી નુકસાન.

ઝીણા—જવાહર પત્રવ્યવહાર દ્વારા જવાબી મી. ઝીણાએ ગાંધીજીની અનુમતિ લઈ પોતા અને ગાંધીજી વચ્ચે ચાલેલ પત્રવ્યવહાર પણ પ્રગટ કર્યો જેમાં કોમી સમાધાન માટે ગાંધીજીની આજીજી અને લાગણીભરી ઈચ્છા પ્રત્યેની મી. ઝીણાની જેપરવાઈ જણાઈ આવી.

૧૬-૧-૩૮. વળાની પ્રજાના સત્યાગ્રહને પરિણામે ત્યાંના દરબારને નમવું પડ્યું.

નિમેષર સુકાદા મુજબ પ્રાન્તોને નાણાં આપવાની હિંદી સરકારની અશક્તિના કારણે મુંબઈ સરકારને પચીસ લાખની ખેટનો અડસટ્ટો.

પૂર્વ જંગળના બાલજીભારીયામાં બાબજી કરતા શ્રી સુભાષચન્દ્ર બોઝ પર ફેંકાયેલ પત્રચેરો.

૧૭-૧-૩૮. પાંડિત જવાહરલાલ નહેરુ સ્પેનની મુલાકાતે. સ્પેનના પ્રમુખ સાથે તેમની વાનગીત.

કોચીન નરેશ જવાબદાર રાજ્યતંત્ર રચવાની ફરેલી જાહેરાત.

૧૮-૧-૩૮. શાન્તિકેન્દ્ર સ્થાપવાની ગાંધીજીની સૂચના. મહાસત્તાના દીકારોને તેમણે તે સંસ્થામાં જોડાઈને સોઠા દૂર કરવા ફરેલી બક્ષામણ.

મી. ઝીણા સાથે મુસલમાનોમાં પ્રગટતી વિરોધની લાગણી.

પાંડિત જવાહરલાલે સ્પેનમાં યુદ્ધસ્થળોની મુલાકાત લીધી. સ્પેનની પાર્લામેન્ટે તેમનું લઘ્ય સન્માન કર્યું.

હાંસીમાં, છેલ્લો શ્વાસ ખેંચતા પતિનું મૃત્યુ જોવાને અશક્ત યુવાન પત્નીએ પતિ પહેલાંજ પોતાનું જીવન સમર્પ્યું.

૧૯-૧-૩૮. આયરની નવી ચુંડણીમાં મી. ડી. વેલેરાના પક્ષને મળેલી બહુમતિ.

મધ્યસ્થ અને મુંબઈ ધારાસભામાં છૂટાછેડાના કાયદાને લગતાં બીસી મુકવાને રચાતી યોજનાઓ.

૨૦-૧-૩૮. કોમી કડવારાને ઉશ્કેરતાં પત્રો કે પુરુષો સાથે પગલાં લેવાને પંજબ સરકારનો નિર્ણય. સસ્તા દરની વીજળી ઉત્પન્ન કરવાને મુંબઈ સરકારમાં વિચારાતી યોજનાઓ.

જપાની અંકુશ હેઠળની ચીની સરકારે મધ્યસ્થ સરકારને પરાજય કબૂલી જપાન સાથે સમાધાન કરી લેવાની ફરેલી સૂચના.

જપાનના વિદેશમંત્રીએ ચીનમાં વસતા પારદેશીઓને, હવે પછીના યુદ્ધની બચાવકતા જણાવી, દેશ ખાલી કરવા ફરેલી સૂચના.

પાંડિત જવાહરલાલે ક્રાન્સમાં આયેલ બોડકાસ્ટ બાબજીમાં હિંદી આઝાદીની જરૂરિયાત જણાવી.

શ્રી. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખનું અવસાન.

ક્ષિતિસ પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર થાય એવી સંભવિતતા.

હતિહાસપ્રસિદ્ધ જગતશેઠનો વૈભવ, કહેવાય છે તેમ, તેમના વંશમાં યઈ ગયેલ એક પવિત્ર નારીતનની મહત્તાને આશ્ચર્ય હતો.

તે નારીએ અધ્ધાના નૂરથી, ગુણના પ્રભાવથી, ગરીબ પતિને પાકશાહનો પ્રિયતમ બનાવેલો; ચિનયની મીઠાશથી તેણે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીદેવીને પોતાને આંગણે આમંત્રેલાં—એટલું જ નહિ પણ વચનગણે લક્ષ્મીદેવીને તે આંગણે જ હરહંમેશ રાખવાને તેણે પોતાના મંદુર જીવનનું પણ સમર્પણ કરેલું.

[વાંચો આ અંકમાં પ્રગટ થયેલી વાર્તા ‘લક્ષ્મી’.]

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધ્યાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૧ લું]

વિ. સં. ૧૯૨૪ : શ્રાવણ

[અંક ૪]

કિંમત

માનવી અદ્ય છે. તેની જુદી પરિમિતિ છે. તેની દૃષ્ટિ ખૂબ સાંકડી ને એકદમી છે. મહત્વાકાંક્ષાનો પ્રેયો તે સૃષ્ટિપટ પર નૃત્ય કરે છે. ભાવનાના બળે તે અવનવી યોજનાઓ રચે છે. પણ એ ભાવના ને મહત્વાકાંક્ષાના સુત્રધાર સમી વિરાટ શક્તિની તેને કલ્પના પણ નથી આવતી.

તે વસ્તુનાં મૂલ્યાંકન કરવા જાય છે. પ્રકૃતિક્ષેત્રે તે તેમાં વ્યવહારિક વિજય વરે છે. ને એ આંકણીના મૂળમાં રમતાં તે વસ્તુ કે તેના સર્જકનાં ભાવને વિસરી તે તેના વિધાયક તરીકે ગર્વ અનુભવે છે.

એ ગર્વના બળે તે યુગદૃષ્ટિઓને પણ નિન્દતાં નથી અચકાતો. નથી સમજતો કે એ ગર્વ જગતનાં અનિર્ણયુ મૂળ છે.

તે જૂતકાળના કાષ્ટક કલાકારને, ત્યાગમૂર્તિને, કાર્તિમંદિરના શિખરે સ્થાપે છે. ને તેમની હિપેક્ષા કરનાર તેમના સમકાલીન યુગની નિન્દામાં તે મદત્તા જુએ છે; તે યુગનાં માનવીની રસદૃષ્ટિ ને માનવતાની પરીક્ષણશક્તિની તે હાંસી ઉડાવે છે. જૂલી જાય છે કે એ કલાકાર કે ત્યાગમૂર્તિના ભાગ્યમાં જીવન્ત નંદિ પણ સ્તુત્ય પછાની કાર્તિ આલેખાઈ હતી.

ભવિષ્ય જેને પૂજે એવાં માનવરત્નો તેનાથી પરખાતાં નથી; ભવિષ્યમાં જે ધૂતકારાય એવાં તે પૂજ્યપદે સ્થાપે છે. ને છતાં, માને છે કે પોતાની મૂલ્યાંકન શક્તિ અંતિમ છે. વિસરી જાય છે કે પૂજનાર કે ધૂતકારાનારનાં ભાગ્ય તેની તે શક્તિને દોષી રહ્યાં હોય છે.

તે સમજતો નથી કે-પ્રત્યેક કલાકાર કલાને જીવનનો રસ સિંચી રિંચીને સર્જે છે. પણ એ સર્જન પર આકર્ષક પ્રભા કે તિમિરનો પટ પાથરવાનું કામ તેનાં ભાગ્યે આધીન હોય છે.

રાસકવિશ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજી

પ્રો. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ
એમ. એ., એલએલ. બી.

“આવો આવો ઉલ્લાસે, આ રાસે, કંઈ મીઠાં હાસે, ખેલીએ,
સહિ ખેલીએ, રસ રેલીએ. —આવો
ચમકે ચમકે થાય આકાશે ચન્દ,
તેનો અમૃત આનન્દ-લેવા સાહેલીને ભેળીએ.—આવો
ગાતાં ગાતાં જગાવી પ્રભુભાન,
તેમાં થાતાં ચુલતાન, સંસૃતિનાં દુઃખ દૂર ઠેલીએ.—આવો”

કવિના આમંત્રણને સ્વીકારી ગરબે રમવા એકઠી મળેલી સુન્દરીઓનો ‘રસભર્યો હૃદયસત્કાર’ પણ કવિ હૃદયકુસુમથી કેવો મુંદર કરે છે!—

“સજન ઝીલો અમારાં આ કામલ કુસુમ,
સજન ઝીલો હૃદયનાં આ કામલ કુસુમ,
કામલ કુસુમ, સાચ પ્રેમલ કુંકુમ.—સજન”

‘રસભરી ચન્દ્રિકા’ જગ પર અમૃત વરસાવી રહી છે અને એ અમૃતમાં ગરબે ધ્રુમતી રેરીઓ લીંગઈ રહી છે. શીતલ અમૃત-કિરણોમાં ગરબો પણ ચોર ચગી રહ્યો છે. એનું વર્ણન કવિ કેવું આબેહુબ રજુ કરે છે!—

“અલિ, ગરબો ઝીલતાં, કંકણ ખખડે ખણુણુ,
અલિ, પગ ઠેકવતાં, ઝાંઝર ઝમકે ઝણુણુ.
તાળી પરસ્પર દેતાં-લેતાં,
મુખ પર મધુરાં સ્મિત ફરી રહેતાં;
ઉરરસ એકબીજામાં વહેતા,
સુરવર ગગનને ભેદી દેતા,
કંકથી રણુકે રણુણુ.—અલિ”

ગરબો અને એની સળવટ વિષે આટલું જોયા બાદ હવે આપણે એમનું પ્રકૃતિદર્શન જોઈએ. પ્રકૃતિના પ્રથમ દર્શને કવિહૃદય એની ચમત્કૃતિથી આશ્ચર્ય પામે છે. લીલાલલિત પ્રકૃતિની સુરમ્ય છટા એમને અગમ્ય અને ચમત્કારી ભાસે છે. એ અદ્ભુત દર્શન એમના આંતરમાં અનેક પીયડા ઉત્પન્ન કરે છે, જેવા કે:—

“કાળી કાળી વાદળીના અબ્યંતર અંગમાં, ગોરીશી વીજ ચમકાવે,
ભૂરાં શી નીરે મધ્ય પક્ષો ગુલાબી અહા! શી રે કળાથી વિકસાવે.”

અને એ કા'યકાનો કંઈ ઉકેલ ન જડતાં પ્રકૃતિની અલૌકિકતા કવિના અંતરમાં પ્રાપ્ત થાય છે, અને સાર્નદાશ્વર્યથી કવિઉર ખોલી જાય છે:—

“અહા! ધન્ય પ્રકૃતિ! ધન્ય કૃતિ!
અનુપમ અદ્ભુત અગમ્ય કૃતિને,
અતર્ક્ય અવામ્ય તારી ગતિને,
કળી ન શકે કો મહાન મતિ—અહા! ”

પણુ કમે કમે કવિ પ્રકૃતિ સાથે એટલા એકરસ થઈ જાય છે કે એમનું પ્રકૃતિદર્શન અત્યંત સૂક્ષ્મ અને સચોટ બને છે, અને એનું આલેખન એટલુંજ સુરેખ અને તાદશ બને છે. પ્રકૃતિની સુંદર અને ભવ્ય બેઉ બાબુ એમની વેધક દષ્ટિ નિહાળે છે અને સરલસુંદર છતાં શાન્તગંભીર વાણીમાં સફળતાથી વ્યક્ત કરે છે. કલ્પનાનાં ઉચ્ચ ઉડ્ડયનો અને કવિત્વની અદ્ભુત છોળ ઉડાવતો એમનો પ્રકૃતિસુંદરી રાસ એમના સુંદર અને ભવ્ય નિર્માણ-દર્શનની જ્વલંત ઝાંખી કરાવે છે:—

“નર્તન રસનર્તન કંઈ કરતી પ્રકૃતિસુંદરી હું,
પ્રકૃતિસુંદરી હું,
અગમ્ય એતનભરી હું.

શિર પર ધરી આકાશની ગાગર,
માંઢી ભરી તારલા ચમકભર,
ઢાંકણું ચંદ્રનું કરી વિહારે નિસરી હું—અગમ્ય ”

પ્રકૃતિસુંદરી જેવોજ પ્રતિભાનું ઉન્નત દર્શન કરાવતો રાસ વાદળી અને વિજળીનાં છે. રસતેજ ઝરતી વીજળીઓ અને રસસુંદ ઝરતી વાદળીઓનો મધુર સંવાદ એમાં અગમ્ય સંવાદિતાથી રજુ થાય છે. વાદળીઓને મુખે કવિ ગવરાવે છે:—

“ધનરાજ! તારી વાદળીઓ,
કંઈ ખીલાવી ઉરકળીયે કળીઓ.—ધનરાજો
આભલિયું લીપનાર અમે તો,
પાડી ભુરી ભુરી ઓકળીઓ.—ધનરાજો ”

પ્રકૃતિનાં જુદાં જુદાં અંગોનું એમનું દર્શન પણ એટલુંજ રમ્ય અને હૃદયરપર્શી છે. અમદાવાદની એક મોટી સંસ્થાના રસોત્સવ માટે એઓએ નિશા અને ઉપાનાં નૃત્યગીત ખાસ લખી આપ્યાં હતાં. એમાં પ્રકૃતિનાં એ બે ભિન્ન છતાં અભિન્ન અંગોનું આલેખન કેવું મધુર અને સુઘટિત છે! ધીરે ધીરે નિદ્રાનો નશો ચઢાવતી નિશાને વર્ણવતાં કવિ કહે છે:—

“અગમ્યમાંથી ઉદ્ભવી, અગમ્ય પથ પથરાઈ;
અગમ્ય સર્વ કરી દઉં, શાન્તભીતિમય થાઉં.
વિશ્વમાંહી વાધું હું ધ્રુમતી ને ધ્રુમતી,
સૃષ્ટિની પોથી સંકલતી.”

૧૫૦... સુવાસા: આવણુ ૧૯૯૪.

અને સુપ્રભ રવિના ભાલના કુંકુમચંદન સમી; ઘેરણનાં ગાઢાં અમલ ઉતારતી ઉપાને ઓગાખાવતાં એઓ લખે છે:—

“ પમરે પરિમલ પુષ્પથી, ખીલે શાન્તિથી પદ્મ;
ઉડાડવા અણુરવ ઊડું, સુંદર સંસૃતિસદ્મ.
ઉદ્ભવું ઉપા હું તો ખેલતી ને ખેલતી,
સૃષ્ટિની પોથી ઉદ્ધતી.”

છેલ્લે પ્રકૃતિના ઉત્તમાંગ સમા સુધાભર્યા ચંદ્રનું કવિએ કરેલું રસદર્શન નેહ આ વિભાગ આપણે પૂરો કરીએ. ચંદ્રનાં દર્શને કવિહૃદયનો ચંદ્રકાન્ત દ્રવવા માંડે છે, એથી ચંદ્ર ઉપરનાં કાવ્યોનું પ્રમાણ સહેજે મોટું હોય છે. શ્રી ૦ ઉપેન્દ્રચાર્યજીએ પણ ચંદ્રનાં અનેક કાવ્યો લખ્યાં છે. એમાંથી માત્ર એકજ કાવ્ય નેહ આપણે સંતોષ માનીશું. આજે આપણે બાલગીતોનો વિચાર કરી શક્યા નથી, એટલે ‘ચાંદલો’ જે સુંદર કાવ્ય હોવા ઉપરાંત બાલગીત છે, એની પાંદડી સુયોગ્ય ગણાશે. દેવની ખાપ અને હરણુછાપ ચાંદલાને વર્ણવતાં કવિ લખે છે:—

“ ગોઈ ગોઈ હસતો રે પેલો ચાંદલો,
ઝોઈ ઝોઈ ધસતો રે પેલો ચાંદલો.
ખૂબ ખેલાવે ચાંદલો,
તનમનાવે ચાંદલો,
રસ રેલાવે ચાંદલો,
પોયણી શું ફસતો રે પેલો ચાંદલો.”

હવે આપણે એમનાં રસિક ગ્રામગીતો અને ગોપગીતો નેહએ. કવિના હૃદયમાં ગામ-ડાની ઉજ્જવલ બાલુનું સુંદર ચિત્ર અંકિત થયું છે. ગામડાં માટે એમને ઊંડી સહાનુભૂતિ, પનોતો પક્ષપાત અને અનન્ય અનુરાગ છે. બાળાં ને ભોળાં ગામડિયાંની નિર્દોષતા અને નિખાલસતાથી કવિનું હૈયું દરખે છે. એમનાં ઉજ્જાં દૂધ જેવાં હૈયાનાં દર્શને એમનું અંતર નાચી જાડે છે. એમનાં સુદૃઢ શરીરો અને કામ કરવાની શક્તિ અને વૃત્તિ નેહ એમનું ઉર રાચી રહે છે. કવિ એ ભાવનાને કેવી સરલતાથી ને મધુરતાથી આપણી આગળ મૂકે છે!—

“ અમે બાળાં ને ભોળાં ગામડિયાં,
અમે રેડીઆશાં ધુમીએ ગોળ,
હળીમળી, હૈયાના હેતની લેતાળી.
અમે કામ કરનાર કામલુગારાં,
અમે નળીએ જરી નહિ ડોળ.—હળીમળી
અમ હૈયાં મીઠાં ને ઉજ્જાં,
અમે દૂધલડાંનાં દોનાર. —હળીમળી
અમે વડલાની ડાળે ખૂલતાં,
બૂલી જઈએ વૈશાખના તાપ.—હળીમળી
અમે ખેતરે જઈએ મલપતાં,
બૂલી જઈએ ત્યાં ધરના સંતાપ.—હળીમળી ”

અને એવાજ એક બીજા ગીતમાં ગામડાનાં સ્વચ્છ હવાપાણી અને ચોકખાઈના ઉમીકા ભર્યો ઉલ્લેખ કરી કવિ આમ્મખાલાને સુખે બોલાવે છે:

“ શેરડીની તો સડાક કરતી દત્તિ ઉતાઈ છેલ;
ચાર રોટલા કુંઝે ઝાઘ્યાં, જેનું અંશેર તોલ.
વાસણ ચોકખાં, ફળિયાં ચોકખાં, તનડાં તો લાલચોળ;
આખો ચોકખી, હેયાં ચોકખાં, લાંબી ન યોળાચોળ. ”

દેહ ને દેશના તેજસ્વી તાજના નૂર સમી ‘ ક્ષત્રાણી ’નું આલંબન પણ પરાક્ષ રીતે આ ગામડાંનીજ યશગાથા ગાય છે:

“ ક્ષત્રાણી ! દાખવજે શૂર, ઉર-જંગ છતવાને;
ક્ષત્રાણી ! સદાય બહાદુર, ઉર-જંગ છતવાને. ”

કવિને ગામડિયા બાપાનો પણ સારો પરિચય છે, અને ગામડાનાં મુશ્કેલીમાં કવિએ એ અપભ્રંશ બોલીનો અચ્છો ઉપયોગ કીધો છે. ખેતરનું કામ કરતી ગામડિયણોનું આમ્મગીત એનો સરસ નમૂનો છે:—

“ હેડો ‘ હ્યાં નેદવા, દેડો ‘ હ્યાં નેદવા, શેતરમે ચીડું રાખશે રે નહિ,
શેતરકું કરીએ રે કે ઝગમગ ચાંદની.
આવો ‘ હ્યાં આંચ આંચ.
હેડો ‘ હ્યાં ધપધપ, (૨) ચારનો બારો માથે તે લઈ,
બારો લઈ ચાલે રે તે રાંણી ગાંભની-આવો. ”

આમગીતો જેવાંજ એમનાં ગોપગીતો પણ મધુર અને મનોહારી છે. રચારણનો એમનો રાસ પરમ લોકપ્રિયતા પામી સર્વત્ર પ્રચલિત થયો છે:—

“ આવો રચારણ હો ! મારે નેસતડો.
હૈડાનાં પાઉં અમીડાં રે,
રચારણ હો ! મારે નેસતડો.
મારો નેસતડો હો કે વનની વચ્ચે રચારણ !
બણે છે કોક બાણુનાર, રચારણ !
ચમકાવે ચાંદને હો મારાં મહીડાં રચારણ !
નાણે છે કોક નાણુનાર, રચારણ ! ”

રસિક ગોપજનનમાં રસ માણતું કવિનું હૃદય ગોપીઓની સાથે ગોરસ વેચવા નીકળી પડે છે. ફેરમાવ એટલો જ કે ગોપીઓ સાચાં ગોરસ વેચે છે ત્યારે કવિ જ્ઞાનનાં ગોરસ વહેચે છે:—

“ કાઈ મીડડાં, અમૂડાં, અનુડાં, આ જ્ઞાનતણું ગોરસ હ્યો, ગોરસ હ્યો.
પણાં મોંધાં, રસાળાં, મુખાળાં, આ તત્ત્વતણું ગોરસ હ્યો, ગોરસ હ્યો. ”

છેલ્લે ગોવર્ધનપૂજન નિમિત્તનું ગોપગોપીકૃદનું અત્યંત રમણીય ગોપગીત જોઈ આ વિભાગ આપણે પૂરો કરીએ:—

“ગોપલી પૂજનીયે હાલ હાલ હાલ,
 ગોપલા ગરવા ગોવર્ધને જમ્યે કે ગોપલી.
 ગોપલી ને ને આ પૂજનનો યાજ,
 ગોપલા લાવ ઓલો કૃષ્ણ પૂજ લખ્યે કે ગોપલી.
 ગોપલી નૈવેદ્યનો તાજે તાજે પાલ,
 ગોપલા કૃષ્ણને ખવાડી લાવ ખમ્યે કે ગોપલી.”

એમનાં ગ્રામગીતો અને ગોપગીતોના આટલા દર્શન પછી આપણે એમની સ્વદેશ ભાવના જોઈએ.

“ભારતની ચઢતી કરજો, હરજો ભય જગરાય” એ શ્રીમાન વિશ્વવંશનું ગીત જેનો નિત્યપાઠ હતો, ભારતના ભવ્ય ભૂતકાળનું ગૌરવ વિચારી જેનું હૃદય ગવૌતકુદ્દલ ખનવું, મહાન પયગમ્બરોની ધાત્રી અને ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કારોની વિધાત્રી એ પુણ્યભૂમિ માટે જેનું અંતર અભિમાનથી ઉજળતું એવા શ્રીં ઉપેન્દ્રાચાર્યજીની કલમમાંથી ભારતનાં ભવ્ય યશોગાન કે ભાવભીનાં ભક્તિગીત નિર્ઝરે એમાં શા નવાઈ? આપણે એક બે દાખલા જોઈએ:

સીતા અને અરુન્ધતીના સતીત્વથી અંકિત, ભીષ્મ અને દ્રોણના વીરત્વથી અદિશિત, રામ અને કૃષ્ણના પ્રભુત્વથી પ્રકાશિત ભારતીય અણુનો ત્રિભુવનમાં વિજ્ય વર્ણવતાં એઓ લખે છે:

“ભુવનત્રયમાં ભારતીય અણુ જ્ય! જ્ય!
 જે અણુ માંહી વસિયનું દિવ્ય ઝળહળે યાન,
 જેનાં અણુ અણુએ દીકાં દધિચિનાં બલિદાન.”

અંતે ખીન્ન પાંચુ એવા જ ભાવવાહી રાસમાં ભારતના સંયમીનો ટંકાર ગમનવી અને ભારતીય સેવકોનો જયકાર જગાવી ભારતની વિજ્ય-જ્યોતિને ગગનમાં ઝગઝગાવવાનો સંદેશ અર્પતાં એઓ કહે છે:

“ભારતના નામ અને કામ ઉપર વારી વારી,
 હાંશે ઉડાવો કુંકુમ, ભારતનો જ્ય જ્ય જ્ય જ્ય.
 લોહને સુવર્ણ કરે ભારતકારીગરો,
 પાપાણે પ્રાણ ભરે ભારતકારીગરો,
 જીવના જે શિવ કરે ભારતના સન્ત તેના,
 ડંકા બગ્ગવો કુમકુમ, ભારતનો.”

છેલ્લે શ્રીં ઉપેન્દ્રાચાર્યજીની દૃષ્ટિ વિશાળ અને વ્યાપક બની સ્વદેશ છોડી સમગ્ર વિશ્વ તરફ વળે છે, અને હિન્દ સ્વરાજ્યથી જ માત્ર સંતોષ નહિ માનતાં

“જેણે સીધાં જગતનાં સ્વરાજ્યને સખી!

જેણે લાખ્યાં આત્માનાં સામ્રાજ્યને સખી!”

એવા અતિ-વિરલ મહાપુરુષોનો ડંકો બગ્ગવવાનો એઓ આદેશ પાઠવે છે:

“એવા જીવનસિદ્ધો તણો આજ હો વગાડજો ડંકો સખી! ડંકો સખી!

જેણે આત્મપુરુષાર્થથી ટાળ્યા જીવત્વના કલંકો સખી! - કલંકો સખી!

જેણે મનને સ્વાધીન કરી લીધું સખી !

જેણે આત્મબલિદાન દઇ દીધું સખી !

જેણે ધોયા અજ્ઞાનના પંકા-વગાડે! એનો ડંકો

જેણે વિશ્વમાંહી અમૃત રેલાવ્યાં સખી !

જેણે દેવને સ્વદેહમાં જગાવ્યા સખી !

એવાં જીવનને અંતરમાં ઝંખે—વગાડે! એનો ડંકો

આ રીતે વિશ્વમાં વળેલી એમની દૃષ્ટિને અવનવીન દર્શન થાય છે. રાત્રિના અંધાર પછી ઉપાનાં આછાં અજવાળાંની ચમક એ દૃષ્ટિને ચમકાવે છે. જીવનના શતદલ પદ્મની કલિ ધીમેશથી ઉધડે છે:—

“મધુરી! મારા ધનધોર જીવનની માંલ રે,

ગગનમાં ઉપા લગી રે લોલ.

મધુરી! મારા ઘટનાયે ઘટની માંલ કાંચ રે,

ન્યોત અજળ શી ઝગી રે લોલ.”

અંતરનું સૂર્યમુખી ફૂલ એ અજળ ન્યોતિ તરફ અભિમુખ બને છે. પરિણામે કવિની આસક્તિ ટળી જાય છે અને મોંમાગી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ વિરલ સિદ્ધિના સાધક થવાને—અંતઃકર્મોત્તેજનાં એ સુભગ રશ્મિ ઝીલવાને કવિ સૌને ન્હોતરે છે:—

“મારા અંતરમાં ન્યોતિ એક જાગી, સુભાગી કાઈ,

રશ્મિ ઝીલો, રશ્મિ ઝીલો;

જેની દીપ્તિથી માયા દૂર ભાગી, સુભાગી કાઈ,

રશ્મિ ઝીલો, રશ્મિ ઝીલો.

રશ્મિ એ અલૌકિક જીવનને ઉજાગતી,

અંતરનાં તિમિરને તે સહજમાં ટાળતી,

પૂર્ણપણે તેમાં અનુરાગી, મહાભાગી કાઈ,

રશ્મિ ઝીલો, રશ્મિ ઝીલો.”

છેવટે કવિનું હૃદયપદ્મ પૂરેપૂરું પ્રકૃલ્લી રહે છે. ન્યોતિઝળદળિત અંતરને ધ્વજનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. સારંગ ધ્વજાંડ ધ્વજની આલુખાલુ ગરબે ધ્રુમનું દેખાય છે:

“શું ધ્રુમાય, શું ધ્રુમાય, આ ધ્વજાંડ શું ધ્રુમાય,

ગરબે ચોપાસ ધ્વજ-દીવડી તણે;

શું ઉદ્વલસિત ચર્મ ગાય, શું ઉદ્વલસિત ચર્મ ગાય,

ધ્વજનાદે મરત બની આત્મ-આંગણે.”

અને કવિનું સુરમ્ય ચિત્તહરિણુ પણ ધ્વજનાદમાં કેતું રસલીન બની જતું જણાય છે!:-

“નર્તન કરતું પેતું કાઈ, સુરમ્ય ચિત્તહરિણુ;

મધ્યમિન્દુના નાદમાં, બની ગયું રસલીન.

એ તો સહજ સ્વભાવે અધુવ અણુતા ત્યજી,
નેહ બળતું એ દુવ પ્રહતેજમાં "

આવા પ્રહતેજો જીવન્મુક્તતું જીવતર ધન્ય ને ખરૂં જીવ્યું ગણાય. અંતે એ 'તપરશીનાં
યુગ્મગાન' એમના પોતાનાજ શબ્દોમાં ગાઈ વિરમીશું :

"વાહરે વાહરે, તે' તો હાંક્યાં અંધારાં ને કાઢિયે કીધા દીવા,
હે...તારી પેદી ને તું તો ચઢ્યો મેડીએ, તારાં જીવતર જીવ્યાં જીવ્યાં.

કે દેવના લાડકડા હો રંગ તારા તનને,
ખાલકડા હો રંગ તારા મનને,
રમકડા હો રંગ તારા અન્નને,
નેગ નેગીડા હો રંગ તારા વનને,
મોહકડા હો રંગ જીવનને,
જીવલડા હો, ધન્ય ધન્ય જીવતર જીવ્યાં જીવ્યાં.

ખીજઓ ઘેરણીએ ન્યારે ધવાયા ત્યારે તું સાવધ રહી જાગ્યો;
હે... ખીજ તો હાય ધસધસતા રહ્યા ને વર વરીઓ તું મોંમાગ્યો,

કે દેવતાં "

જીવન પ્રાર્થના

કવિતાં કુસુમાકર

[હરિણીવૃત]

ઉર કુસુમના ખ્યારા ક્યારા તને વિમળા ગમે ?
મધુર ઉરના ધારા ખંડે ભીંભઈ ભલા રમે ?
પ્રણય રસને એ કુવારે વિલાસતી ફારમે,
પ્રભુજી ! પગલી ત્હારી ભાળું, કિલોલ તો ત્યાં ભગે....(૧)

શુચિ પરિમલે આદર્શોની મહેકતી વાટિકા,
નવલ ધવલા સ્વપ્નરાશિ મુહે શું અનામિકા,
પ્રતિપલ કરે ત્હારી ઝાંખી મનોમય ઝંખના,
હૃદયકમલે જીવું ત્હારે પ્રભો ! શુચિ અંકના ?....(૨)

ઉર વિમલના સ્વપ્ન રાશિ વિભૂતિ પરાગની,
ઉર સરલના ગંગા સ્રોતો પ્રભો ! વિતરાગની,
શુચિ ધરો રહું પ્રણાશું સ્વયમ્ ઉર ન્યોત આ,
પછી શું કરવી પૂજા અર્ચાં વહો ઉર 'સ્રોત આ....(૩)

[અનુષ્ટુપ]

ઉરની કુંજમાં શુંજ ટહોકા ત્હારાં દિદારના,
ટહોકામાં જીવવું જાણે જ્વાળાની શુલ પહારમાં.

ભારતીય ઇતિહાસમાં જગતશેડનું અમર સ્થાન છે. પણ તે બહુમૂલ્ય પદના મૂળમાં સિંચાયલ એક પવિત્ર નારીરત્નના મૂકે છતાં મધુર આત્મસમર્પણની કથા હજી અણનોંધાયલ રહી છે.

સત્તરમી સદીના મધ્યાન્હમાં, મુશિંદાગ્યાદમાં, હીરાલાલ ને મોતીલાલ નામે બે વણિક ભાઈ વસતા. મૂળ તો તે મારવાડના પણ વેપાર અર્થે તે બંગાળમાં જઈ વસેલા. બંનેની રિયતિ ગરીબ હતી. તેમને અનુક્રમે તારામતી ને લલિતા નામે પત્નીઓ હતી.

તારામતી તેજ, સૌન્દર્ય, બુદ્ધિ ને વાત્સલ્યની વેલ સમું નારીરત્ન હતી. લલિતા માર્દવતાની પ્રતિમૂર્તિ ગણાતી. તેમનું સ્નેહસિંચન બંને ભાઈને ગરીબાઈમાં પણ મધુર સુખનો અનુભવ કરાવતું.

તારામતીનો બંને ભાઈ પર અજળ પ્રભાવ પડતો. તે તેમનામાં ઉત્સાહનાં પૂર પ્રેરતી; ઘણીવાર તે તેમની દોરવણી પણ કરતી. તેમના પુરુષાર્થમાં પ્રાણ સિંચવા તેણે એક સચોટ નિયમ કર્યો હતો: મધ્યાએ ઘેર પાછા ફરતાં બંને ભાઈઓએ કંઈક તો સાથે લાવવુંજ - કંઈ નહિ તો એકાદ તણખાલું.

આ નિયમે બંને ભાઈને સતત ઉઘમી બનાવ્યા. તેઓ ગમે તેવા પ્રયાસે પણ સાંજ સુધીમાં કંઈક તો રજેજ.

એક દિવસે મોતીલાલને ઉઘમની સતત ઝંપના છતાં કંઈ ન મળ્યું. તે ખાલી હોય ઘેર પાછો ફર્યો. તારામતીએ દિવરના આ નિયમભંગ પર મીઠી ટકોર કરી. મોતીલાલ ચીડાયો. તેણે ભાભીને બનાવવા નિર્ણય કર્યો. તે કંઈક એવી ચીજની શોધમાં ચાલ્યો કે જે બેતાંજ ભાભી નિયમનું બાન વિસરી જાય. ને એ ચીજ તેને મળી પણ ખરી. ફરતાં ફરતાં કોઈક વાડની ઓથે તેણે એક મૃત સાપ પડેલો જોયો. તેણે તે હસીને લાકડી પર ઉંચકી લીધો; ને તે લઈ તે ઘેર ચાલ્યો.

લલિતા સાપને બેતાં જ ગભરાઈ બેઠી. તારામતી પણ પ્રથમ તો ચીડાઈ પણ પછી આ પ્રસંગમાં કુદરતની કંઈક પ્રેરણા જણાતાં તેણે હસીને મોતીલાલનો ને તેની ચીજનો સત્કાર કર્યો. મૃત સાપને ઘરની અગાસીમાં મૂકી આવવાની દિવરને તેણે બલામણુ કરી.

મોતીલાલ ભાભીની સૂચના પ્રમાણે સાપને ત્યાં મૂકી આવ્યો.

તે નગરમાં, તે સમયે, નવાજ મુશિંદકુલીખાનું શાસન ચાલતું, તે મોગલ સમ્રાટનો પૂર્વ હિંદનો પ્રતિનિધિ હતો. જન્મથી તો તે હિંદુ હતો પણ ધર્મ-પરિવર્તનની સાર્વભૌમ નીતિના પરિણામે તેણે મુસ્લીમ ધર્મ સ્વીકારેલો. બંગાળ, બિહાર ને ઓરિસ્સાની રજિયામણી ભૂમિ, તેજસ્વી પ્રજા ને સમૃદ્ધ તિજોરી તેને આધીન હતાં. તે સુખે છતાં શહેનશાહ સમે તેનો વૈભવ હતો. ભાગીરથીના જલતરંગોને ઝીલતો તેનો મહેલ ઇન્દ્રલુવનને પણ પળભર વિસરાવી દે એવો ભગ્ન ને રમણીય ભાસતો.

તેની બેગમ હેરુનિસા રસિકતાનો અવતાર હતી. નવાબે તેને માટે રાજભુવનની અગા-
સીએ એક સુંદર બગીચો બનાવરાવ્યો હતો. બેગમ તે બગીચામાં સાહેલીઓ સાથે સ્વર્ગમુ-
ન્દરીની જેમ વિલાસ ભોગવતી.

એક સંધ્યાએ તે તે બગીચામાં મુક્ત વિહાર કરતી હતી. તે પ્રસંગે, પોતાનો અમૂલ્ય
હાર તેણે એક ખીંટીએ બેરવ્યો. વિહાર પૂરો થતાં તે ત્વરાએ નીચે ચાલી. હારની તેને
સ્મૃતિ પણ ન રહી.

તે સમયે વ્યોમમાં ઊડતા કોઈ બાજ પક્ષીની શિકારી આંખો તે હાર પર જઈ ચોંટી.
તેને તે હારમાં સર્પનો આભાસ થયો. તે ત્વરાએ અગાસીમાં ઉતરી આવ્યો, ને હાર લઈ,
ત્યાંથી આગળ ઊડ્યો.

પણ પોતાનો દષ્ટિભ્રમ તેને તરત સમજાઈ ગયો. થોડેક દૂર જઈ તેણે તે હાર એક બીજી
અગાસીમાં ફેંકી દીધો. તે પછે તેની દષ્ટિ તે અગાસીમાં પડેલા એક મૃત સાપના કલેવર પર
ચોંટી. તે હર્ષથી નાચી ઊડ્યો. સાપને લઈ તે ત્યાંની ઊડી ગયો.

તે અગાસી હીરાલાલ-મોતીલાલની હતી. સાપ તારામતીએ દિવર પાસે સંધ્યાએ ત્યાં
મૂકાવેલી 'કંઈક ચીજ' હતી.

રાત્રે બેગમને હાર યાદ આવ્યો. તે તેને અતિ પ્રિય હતો. તે માટે તેણે ઊંડો તપાસ
કરાવરાવી. પણ હાર ક્યાંયથી ન જડ્યો. તેને બેહદ નિરાશા ઉપજી; તેના ઝળહળતા મુખ
પર ખિન્નતાનો પટ પથરાયો. નવાબે તેને પ્રસન્ન કરવા હાર શોધાવી આપવાનું વચન
આપ્યું. ને તે શોધી લાવનાર માટે તેણે સો સોનામ્હોરનું ધનિામ બહેર કર્યું.

હારની શોધ નગરચર્યાનો વિષય બની.

તારામતીને પ્રભાતમાં વહેલાં ઊડવાનો, ધરને અજવાળવાનો, તેમાં પવિત્રતા ફેલાવવાનો
નિયમ હતો. આજ પ્રભાતે પણ તે તે રીતેજ વહેલી ઊડી. ધરને સાફ કરતાં કરતાં તે
અગાસીમાં જઈ પહોંચી. ત્યાં ખીલતી ગુલાબી ઉપાના અજવાણમાં તેણે બાજે તળેલો
હાર જોયો. તે ચમકીને નીચે દોડી. હીરાલાલ-મોતીલાલ-લલિતાને તે અગાસીમાં લઈ આવી.

ચારેએ મળી હારની આ શોધ પર નવનવાં અનુમાન દોડાવ્યાં. બેગમના હારને
લગતો ઢંઢેરો તેમણે સાંભળ્યો હતો. તે હાર આજ હોવા વિષે તો તેઓ નિઃસંદેહ હતાં.
પણ તે અહીં આવ્યો શી રીતે?

ને તારામતીના મગજમાં ગઈકાલની સંધ્યાનો પ્રસંગ તરવર્યો. તે સાથે જ તેમાં નવીન
પ્રકાશ ફેલાયો. સાપના કલેવરને બદલે કોઈ શિકારી પક્ષીએ અહીં આ હાર મૂક્યો તે જ
તેને આ સ્થિતિનું એક માત્ર કારણ લાગ્યું. તેણે બીજાં ત્રણેને તે કારણ સમજાવ્યું.

હીરાલાલને તો ઉક્ત પ્રસંગની પણ ખબર નહોતી. તેની વિગત સાંભળતાં તેને હસવું
આવ્યું. પણ પ્રસંગનું પરિણામ તેને લાગવદ્દશિક છતાં કડવું લાગ્યું. તેનું મુખ ખિન્ન બન્યું.
સો સોનામ્હોર લેવા જતાં ચોરીનોજ આરોપ માથે આવી પડે તો ?

પણ તારામતીએ અન્તે માર્ગ કાઢ્યો. રાજદરબારમાં જઈ, આડકતરી રીતે નવાબનું
ધ્યાન આકર્ષી, શાન્તિથી તેને સમસ્ત વૃતાંત કહી દેવામાંજ તેને શ્રેય જણાયું. હારને છૂપાવ-
વામાં કે તેને ક્યાંક ફેંકી દેવામાં જો સપડાઈ જવાય તો ચોરીનોજ ખુદલો આરોપ આવી
પડે, ને તેમ કરવામાં અસત્યનો લાય ને અંતરનો ડંખ તો વધુમાં બેભાન રહે.

તેની સૂચના પ્રમાણે હીરાલાલ-મોતીલાલ રાજમંદિરે ગયા. નવાજ બે નવા મારવાડી ભાઈઓની હાજરી કળી ગયો. તેણે તેમને પાસે બોલાવી કંઈ કહેવું હોય તો તે કહેવાની છૂટ આપી. તેની એ વલણે હીરાલાલમાં હિંમત પ્રેરી. તેણે નવાજને નમન કરી, વિનયભર શબ્દોમાં, મુશ્કિલગાદના તેમના નિવાસથી માંડી તારામતીએ યોગ્યેલો નિયમ, સાપનો પ્રસંગ, દારની શોધ અને પોતાની અગાસીમાં તે આવી પડવા વિષેના તારામતીના અનુમાન સુધીની વિગત શાન્તિથી વર્ણવી બતાવી.

બાદશાહ વાણીની સમ્યાધ પારખી ગયો. તેણે તારામતીનાં બેહદ ગુણગાન કરી તેને માતા લેખી. ને સો સોનામહેરના ઇનામ ઉપરાંત ગુણવતી તારામતીના ચરણે મૂકવા બીજી સો સોનામહેર તેણે હીરાલાલને સોંપી. પણ હીરાલાલને તો પરસેવાનુંજ દ્રવ્ય ખપતું. તારામતીને ધરાવણ ભેટનો અસ્વીકાર તે ન કરી શક્યો. પણ હારનું ઇનામ તેણે વિનયથી નવાજને પાછું સોંપ્યું.

નવાજ હીરાલાલના ગુણથી પણ અંજનયો. તેણે તેને વચન માગવા કહ્યું. હીરાલાલે પ્રસંગ પડ્યે બાદશાહને મળી શકાય એવી પરવાનગી માગી.

બાદશાહે તેવી પરવાનગી આપવામાં હર્ષ દાખવ્યો.

તારામતીનાં ગુણ અને તેજસ્વીતાએ, આ રીતે, બે ગરીબ ભાઈઓને પૂર્વ દિંદના પાદશાહનાં પણ પ્રસંસા ને હેત વરાળ્યાં. તેના ભાવ્યવર્ષક નિયમમાંથી 'મંધર્યો સાપ પણ કામનો'ની કહેવત પ્રવર્તી.

કંઈક સમય પીતતાં દીપોત્સવીનું પર્વ આવ્યું. તે પર્વની રમણીયતાએ નવાજ મુશ્કિલકલીખાંના અંતરમાં પૂર્વરમૂતિઓને તાજ કરી. તેને તે અજ્ઞાન પર્વ ઉજવવાની ઊર્મિ યદ્ય અપ્તી. પણ સત્તાધિકારીઓની ઊર્મિ પણ સત્તાધેલી હોય છે. આખા નગરમાં બીજું કોઈ નહિ પણ પોતે એકલોજ તે પર્વ ઉજવે એવી તેને ઇચ્છા યદ્ય. તે ઇચ્છાને અમલમાં મૂકવા તેણે, દીપોત્સવીના દિવસે, રાજમંદિર સિવાય ક્યાંય દીવા કરવાની, શરણાધ અગવવાની કે ઉત્સવ ઉજવવાની મનાઈ કરી. રાજમંદિરમાંજ આખી પ્રગ્ન દીપોત્સવી ઉજવે એવાં તેણે ફમાન કાઢ્યાં. રાજમંદિરની આ પર્વ ઉજવણીને તેણે તે પર્વની શરૂઆતથી ત્યાર સુધીની સર્વે ઉજવણીઓમાં અપ્રતિમ બનાવવાની યોજનાઓ રચી. તે માટે તેણે તિજેરીનાં દાર ખુલ્લાં મૂક્યાં.

તારામતીએ ત્યારે આ ફરમાન સાંભળ્યું ત્યારે તેને દુઃખ થયું. પ્રગ્નએ પણ તે ફરમાનને, નવાજના શુભ આશયને ધ્યાનમાં લઈ, વધાવી લેતાં તેને અપાર વેદના યદ્ય. છતાં શાન્તિને ખાતર તે વેદના તેણે ગોપની રાખી. કોઈ અન્ય બહાના નીચે પર્વ ઉજવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

મોતીલાલની પત્ની લલિતા તે સમયે ગર્ભવતી હતી. એ પ્રસંગને સૂચવી, પૂર્વના વચનની યાદ દેવરાવી, હીરાલાલને તેણે, નવાજ પાસેથી પોતાના ઘરમાં દીવો કરવાની અનુમતિ લઈ આવવાની સૂચના કરી. હીરાલાલે તે સૂચનાને અમલમાં મૂકતાં તેને નવાજની સહર્ષ સંમતિ મળી.

તારામતીને અમાપ હર્ષ થયો. આખા મુશ્કિલગાદમાં, રાજમંદિરને શાદ કરતાં, તેનું એકલીનુંજ ઘર એવું હતું ત્યાં દીપોત્સવીને દિવસે, વહેલી મંધ્યાએ, દીવો જળતો હતો. તેણે ધાર્મિક વિધિએ પર્વનું પૂજન કર્યું. ને ઘરમાં જળની ટાંચ જણાતાં તે ભરવા તે પાસેજ વહેતી ભાગીરથીએ આડી.

ને ત્યાં, ત્યારે આથમતા સૂર્યની રમણીયતા પર દષ્ટિ પરાવી તે ઘડામાં જળ સિંચતી હતી ત્યારે, કહેવાય છે કે, જાણે તે સૂર્યમાંથીજ પ્રગટતી. હોય એવી, રત્નમટી સુવર્ણની નાવમાં બેસી, સાન્દર્ભ ને પ્રભાથી ઝળહળતી એક અપાર્થિવ રમણીએ સરિતાને કિનારે પગ મૂક્યો. તારામતીએ તે રમણીની ન્યોતિમાં અંગનું તેને નમન કર્યું. પૂછ્યું, “આપ કોણ છો?”

“હું ?—નગર દર્શને નીકળી છું.” મુઝ્ય રમણીએ આજ્ઞા સ્મિતથી ઓપતા વદને, વેરાતાં મોતી સમ શબ્દોમાં, ઉત્તર દીધો.

તારામતી શ્રદ્ધાળુ નારી હતી. તેને આ સ્ત્રી લક્ષ્મીદેવી લાગ્યાં. તે દેવી દીપોત્સવીની સંખ્યાએ ફરવા નીકળે છે એવું તેણે ખૂબ ખૂબ વાંચ્યું અને સાંભળ્યું પણ હતું.

“આપ મારે ઘેર ન પધારો?” તેણે યાચનાભર શબ્દોમાં દેવીને આમંત્રણ દીધું.

“પણ નગરમાં અજવાશ તો રાજમંદિરમાં એકજ સ્થળે જણાય છે. બીજે અંધારામાં હું શી રીતે જાઉં?” આહું દુઃખ દર્શાવતાં રમણી બોલી.

“મારે ત્યાં અજવાશના અંધાર નથી. પણ ધીનો એક ન્હાનો દીવો તો ટગમગે છે. ત્યાં આપને અંધાર નહિ લાગે.”

રમણી શુભપૂજક ને મમતાળુ હતી. તે તારામતીની વિનંતિને પાછી ન ઠેલી શકી. તેણે તેને આંગણે જ પ્રથમ આવવાની તેની માગણીને મંમતિ આપી.

“હું જળ ભરીને આ આવી. આપ આગળ પધારો.” આંખમાંથી સ્મિતસુધા વેરાતાં તારામતીએ કહ્યું.

“જેવી તમારી ઇચ્છા.” બોલતાં જ રમણીએ નગરભણી પગલાં પાથરી—સ્વર્ગ ગંગાને તીરેથી ઇન્દ્રલવને વિહરતી જાણે અપ્સરા.

“પણ...” તારામતીએ પાછળ દોડી આવી પૂછ્યું, “હું આવી પહોંચું ત્યાં સુધીમાં આપ ત્યાંથી ચાલ્યાં તો નહિ જાઓને?”

“બહેનના રત્નેહને હું પાછો નહિ ઠેલું.” ને રમણીની આંખમાંથી અમીની ધારાઓ વહ્યટી.

તારામતી પાછી ફરી. તે વિચારના વમળમાં અટવાઈ. લક્ષ્મીદેવી વચન ફેરવે એ તેને અસંભવિત લાગ્યું. તે જો ઘેર પાછી ન ફરે તો લક્ષ્મીને ત્યાં ઠેરવું જ પડે.

ને કુટુંબના દારિદ્ર્ય પર તેણે દષ્ટિ દોડાવી; પતિના અસહ્ય શ્રમની તાદ્રશ્યતાને આંતરચક્ષુએ નિહાળી. ને તે સર્વને ફેડવા, કુટુંબને લક્ષ્મીનું લાડીયું બનાવવા, તેણે માતા ભાગીરથીની ગોદને વ્હાલી લેખી. તેના હાડા ને હાડા પ્રવાહમાં તે આગળ વધી; સરિતાનાં ઊછળતાં તીરે તે ધવિત્ર નારીરત્નને પોતાની સોડમાં સમાવી દીધું.

તેના આ ભવ્ય સમર્પણની પળે લલિતાએ એક તેજસ્વી પુત્રને જન્મ આપ્યો; લક્ષ્મી તેની વાટ જોતી તેના પતિગૃહે સ્થિર બની.

તે પછી તો તે કુટુંબમાં સમૃદ્ધિની છાજો ઊછળી. દિલ્હીના શહેનશાહને પણ તેની મહત્તા સ્વીકારવી પડી. લલિતાનો પુત્ર, સમય જતાં, જગતશૈકંતા પદે સ્થપાયો.

ત્યાં સુધી તે કુટુંબમાં તારામતીની મધુર સ્મૃતિ જળવાઈ ત્યાં સુધી લક્ષ્મીને ત્યાં ઠેરવું પડ્યું. પણ જ્યારે તારામતીની પૂજનીયતા ત્યાં વિસારે પડી ત્યારે, કહેવાય છે કે, લક્ષ્મીએ ત્યાંથી પાછાં પગલાં ભરી.

ને પ્લાસીના યુદ્ધના સમયે તેનો વાસ બદલાયો.

બારમા સૈકાનું ગુજરાતી સમાજજીવન

શ્રી નાગકુમાર મહાતી

કોઈપણ દેશના અને કોઈ પણ કાળના સમાજજીવનનો અભ્યાસ અત્યંત રસપ્રદ હોય છે. માનવજાતની રહેણીકરણી, રીતરિવાજો, ખાસિયતો, ભાવનાઓ, કલ્પનાઓ વગેરે જુદે જુદે સમયે અને સ્થળે જુદાં જુદાં હોય છે અને તેનો ઇતિહાસ મનુષ્યના વિકાસક્રમના ઇતિહાસ સાથે ગાઢ સંપર્ક ધરાવે છે. આપણા પૌતાના વડવાઓ કમ જાતનું સામાજિક જીવન જીવતા હતા એ જાણવાની આપણને ઉત્કંઠા થાય એ સાદર છે. અર્વાચીન સમાજ જીવન સાથે સરખામણી કરવાનો પણ આપણને અવકાશ મળે છે અને તેમાંથી એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિક્રમની બારમી સદી ગુજરાત માટે સુવર્ણયુગ સમી હતી. ગુજરાતની સમૃદ્ધિ, ગુજરાતનું ઐશ્વર્ય અને ગુજરાતનો પ્રતાપ તે વખતે મધ્યાન્હે હતાં. ગુજરાતની અસ્થિતા તે સમયે પૂરેપૂરી ખીલેલી હતી. તે વખતે ગુજરાતના એક મહાન જ્યોતિર્ધરની લેખીનીમાંથી “દ્વાત્રય મહાકાવ્ય” જન્મ્યું. પ્રત્યેક પ્રતિભાશાળી લેખકના લખાણમાં તે તે સમયના સમાજ જીવનનું પ્રતિબિંબ જોડે છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત “દ્વાત્રય મહાકાવ્ય”માં પણ ગુજરાતના બારમા સૈકાના સમાજજીવનનાં પ્રતિબિંબો છૂટાં છવાયાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, જેમાંથી થોડી એક સામગ્રી અત્રે રજુ કરવા માગું છું. મૂળ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં પદ્યમાં છે અને અનેક વિદ્વાનોએ તેની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરેલી છે. તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર સ્વ. શ્રી મણિલાલ નજીલાઈ દ્વિવેદીએ કરેલું છે તે આપણા હેતુ માટે પૂરતું હોઈ તેનો આશ્રય લીધો છે.

સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય.

બારમી સદીમાં સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યની ભાવના ખીલેલી ન હતી. સ્ત્રીઓ ઘર બહાર નીકળી શકતી નહિ. તેઓ ઘરને માટે જ સર્જન છંદ હતી. તેમના આનંદપ્રમોદનું સ્થાન ઘરની ચાર દિવાલોમાં મર્યાદિત હતું. કુદરતના દેખાવોનું દર્શન અને તેની રમણીયતાનું પાન પણ તેમને ઘરની જાળીઓમાં ભરાઈ રહીને જ કરવું પડતું.

“અત્ર આદ્ય પક્ષને વિષે ગૃહિણીઓ ઘરની જાળીમાં રહીને, ગાય બળદ આદિને આનંદ આપનારી લોકી જુમિને, તેમ છંદ્રિયોને શાન્ત કરનારી નદી (સરસ્વતી)ને નિહાળે છે.” (સર્ગ ૧. શ્લો. ૨૪).

પરંતુ ઉપરનાં નિર્વચણો ઉચ્ચ અને શ્રીમંત વર્ગમાં જ મુખ્યત્વે પ્રચલિત હતાં. ખેડુત સ્ત્રીઓ અને ગોપસ્ત્રીઓ તો આજની પેઢે સ્વતંત્રતાથી ઘર બહાર ખેતરોમાં મુક્ત વિહાર કરી શકતી અને ખેતીના કામમાં મદદ કરતી.

“પાકેલી ડાંગરનું આનંદપૂર્વક રક્ષણ કરતી ગોપીઓ બધો દિવસ ખૂસ પાડી પાડીને ગીત વિસ્તારતે સતે ગાય દહોવા જોડેલા કાળ પણ યાદ પામતી નથી.” (સર્ગ ૩. શ્લો. ૫).

“ગોપીઓ અતિ રસે ચઢીને હજાર હજાર સારસોને તેમ હજાર પોપટને પાંચ પાંચ કરીને ગણવા લાગી છે.” (સર્ગ ૩. શ્લો. ૧૯).

આજે કેટલીક સ્ત્રીઓ ફલફલાદિ તેમજ બીજી વસ્તુઓનો વેપાર કરે છે તેમ તે વખતે પણ વેપાર કરનારી સ્ત્રીઓ હતી.

“શલાલુ, કિરાર, તગર, તેમ બીજાં ગંધદ્રવ્ય વેચનારી સ્ત્રીઓ વિલક્ષ થઈ બોલતી હતી કે આહો ! આતો પુષ્પ માત્રથીજ સુગંધ પામી.” (સર્ગ ૧૬. શ્લો. ૩૪).

લગ્ન-ક્રિયા.

સ્ત્રીઓની ગૃહ-મર્યાદિત સ્થિતિ છતાં લગ્ન જેવા પ્રસંગે ક્રિયાદિ ગાવામાં તેમણે અદ્વિત રવાંતર્ય ભોગર્યું છે. કટાક્ષ, નર્મોક્તિ અને આતુર્યપૂર્ણ ક્રિયામાં ગાવામાં સ્ત્રીઓ જે રસ, આનંદ, ઉત્સાહ અને કાબેલિયત આજે બતાવે છે તેવાં જ તે જન્માનામાં પણ બતાવતી. કુમારપાલના આત્મપુત્રી જલ્દવણ સાથેના લગ્નપ્રસંગના ક્રિયામાં ઘોડાક નમૂના આ રહ્યા.

“વજ્ર જેવા નકારા હાથથી પકડ જેવા ઉત્તમ કરને ગ્રહણ કરતાં ચોર જેવો આ આપણી સખીને ચોરી જાય છે..”

“હલધર જેવો કઠોર એ હાથે કરીને સજડ પકડે છે તેથી આ બિચારી કંપે છે, એમાં આપણે શું કહીએ?”

“ભૂખાળવા રાક્ષસ જેવા આ અણુવર, અતિકુશલ હોઈ, છેક નિર્ધનજની પેઠે પોતાના મનથી મોઢક શાના માગે છે?”

“રે બલવાન અણુવર ! જેમ રક્તમણિને માંસણુદિથી ગૃધ્ર ધ્રુષ્ટિ છે, તેમ કંદુકને મોઢક જણીને ધ્રુષ્ટિ છે.”

“અલક્ત જેવી આંખોવાળા અણુવરે, આવી શી હજમત કરાવેલી કે બકરાની પેઠે, બે વાળ રહી જવાથી નકારી દાઢી દેખાય છે.” (સર્ગ ૧૯. શ્લો. ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯).

અત્યારનાં ક્રિયામાં અને તે વખતનાં ક્રિયામાં વસ્તુતઃ કાંઈ ભેદ નથી. સ્ત્રીઓ કેટલી ઝીણવટથી પુરુષોની સફાઈ, કળા, ટાપટીપતું નિરીક્ષણ કરે છે અને કેટલી મૃદુ છતાં વેધક ટકોર કરી શકે છે તે અણુવરની દાઢી ઉપર હજમત કરતાં રહી ગયેલા બે વાળ ઉપરના ગીતથી જણાય છે.

બહુપત્નીત્વ.

બહુપત્નીત્વનો રિવાજ હિંદમાં સનાતન છે એટલે બારમી સદીમાં પણ હોય તેમાં નવાઈ નથી. પરંતુ આ રિવાજ રાજ્યોમાં અને શ્રીમંતોમાં વધુ પ્રમાણમાં ધર કરી બેઠો હોય તેમ લાગે છે.

“જેમને ચારે વેદ પ્રિય છે એવા લોકમાં ત્ર્યમૂર્તિરૂપ રવિનો ઉદય થતાં, ચાર ચાર કે ત્રણ ત્રણ પ્રિયાવાળા શ્રીમાન્ લોક ત્રણ કે ચાર બધી વધૂને તથા સંખ્યાકર્મ માટે પ્રવર્તે છે.” (સર્ગ ૨. શ્લોક ૯).

“તારી પાસે આવવાનું કહીને જે મારી પાસે રહ્યો, અને મારી પાસે આવવાનું કહીને જે તારી પાસે રહ્યો, તેના વિષે તને શો અનુભવ થાય છે ? હું કહું છું કે તે યથાર્થ છે એમ જાણી તું જ આ વાતમાં તત્ત્વ (એ પતિનું શકપણું) વિચારી બે, એમ અત્યારે પરસ્પરને સખીઓ શોકો. (કહે છે). (સર્ગ ૨. શ્લો. ૧૮).

વેશ્યાગમન.

પત્નીને પવિત્ર, વફાદાર અને સતી રાખવાની ભાવનાવાળા પતિઓની પવિત્રતા અને વફાદારીમાં વેશ્યાગમનથી, તે જમાનામાં પણ, ઉણપ આવતી નહોતી. સહનશીલતાની ભૂતિ સમી આર્ય પત્નીઓએ તો પતિઓની આ દુષ્ટતાને પણ હળવે દિલે સહન કરી લીધી છે.

“વેશ્યાના સંગી એવા પતિને સ્પષ્ટ વેશ્યાનપક્ષતવાળો જોઈ, ‘રે દુરાચારી’ એમ કહેતી કોઈ પ્રતિમતાએ કમલોથી પ્રહાર કર્યો.” (સર્ગ ૧૬. શ્લો. ૬૦).

પિત્રાર્થ ઓ.

પિત્રાર્થ ઓમાં હમેશાં વેરઝેર હોય છે અને તેઓ એકબીજાના કદા દુસ્મતો હોય છે. યુદ્ધમાં,

“એ એ અતિ દર્પવાળા, યમપુત્ર જેવા, હાથમાં તરવાર અને છરી લઈ પિત્રાર્થ બાઝ્યા હોય એમ એકજ દાથી ઉપર લટવા લાગ્યા.” (સર્ગ ૪. શ્લો. ૧૦૧).

પિત્રાર્થ ઓ હિંદુસમાજનું એક કલંક હોય એમ નથી લાગતું ?

મઘપાન.

દાર્ણ સ્થાન જુના જમાનામાં પણ આજના જેટલુંજ અવિચળ હતું. પાણીને બદલે દારૂ પીનારા અંગ દારૂડિયાઓ બારમી સદીમાં સોરડમાં પડ્યા હતા. આહરિપુત્રો દૂત દૂલસ રાગને કહે છે:—

“અથવા જલને સ્થાને મધુ પીતાં, હાથમાં મઘના પ્યાલાવાળા યદુઓએ શું કાંઈ ભરવું છે? પણ હાથમાં મઘપાનના પ્યાલાવાળા, દારૂડિયા સોરડિયા*ગમે તેમ લવે તેમાં શો દોષ?” (સર્ગ ૪. શ્લો. ૭).

અને જૂના દારૂની લિજ્જત તે વખતે પણ અદ્ભુત ગણાતી. જલકીડા કરતાં,

“એ દિવસના કે ત્રણ રાત્રિના પણ પ્રિયતા અપરાધને, તે છેક એ વર્ષનો જૂનો હોય તેમ, કોઈક જલકીડામાં, એ વર્ષનો જૂનો દારૂપીનારની પેઠે જૂલી ગઈ.” (સર્ગ ૧૬. શ્લો. ૬૫).

“આલ્સ તજેલા એવા અથ જોવા કેશી દાનવને હજુનારની પેઠે એની આંખ કોંઈની રતાસથી, જાણે ચાર, પાંચ, નવ વર્ષનો દારૂ પીધાથી હોય, તેમ શોભી રહી.” (સર્ગ. ૧૮ શ્લો. ૧૨).

વ્યાજ.

ભારે વ્યાજ ખાનારાઓ અને એકના બે લેનારાઓનો તે જમાનામાં પણ તોટા નહોતો, વનમાં પ્રિયા પાસેથી પુષ્પમાલા માગતા પ્રિયનું ચિત્ર વર્ણવર્ણનમાં દોરે છે:

“પુષ્પમાલા તજેલી એવી એકને અદ્ય પુષ્પમાલ આપીને તેની પાસે, બેવડુ લેવાની ટેવવાળો હોય એમ પતિ અત્ય એવી મહાપુષ્પમાલા માગે છે, અહો લોભી શું વ્યાજ લે છે!”

પ્રિયા પતિને કહે છે—

“અરે વ્યાજખાઉ! હું કાંઈ દય કે એકદય લેનારી નથી, તે તો પેલી તારી હશે તે છે; એમ કહેતી કોઈએ પોતાના પતિને પુષ્પ આપ્યાં.” (સર્ગ ૧૭. શ્લો. ૨૨).

અને વ્યાજના ભારે ઈખી ગયેલા ગરીબ બિચારા દેણદારો તો હમેશાં લહેણદારોનાં ખોધેલી અને દયાયેલાં ન હોય છે. શરદ્ગતુના વર્ણનમાં :

“કાચ્યા, તીરની પાસે અને જલની બહાર, રવિના ઉપજી કિરણથી તપતાં સતા પણ, જાણે લેણદારનાં બાંધ્યાં હોય તેમ પડી રહે છે.” (સર્ગ ૨. શ્લો. ૪૦);

કેવે-વેરાં.

મગને હૂંટનારા કુટિલ છુદ્દિના રાજાઓ તે વખતે પણ પડ્યા હતા :

“મનુષ્ય પ્રતિ દુષ્ટતા કરતા એવા અક્ષલ વિનાના, તથા સર્પના જેવાં કુટિલ ધર્મ કરનારા, તેમ ચતુર્ધીશ લેવાના કહીને લોક પાંસેથી અંધાંધુએ તાણી લેનારા આ દુષ્ટથી ધર્મ કેમ પાંગળો ન થાય ?” (સર્ગ ૨. શ્લો. ૯).

બાલશિક્ષકો.

બાલકોના પ્રશ્નોના ખાસ અભ્યાસક બાલશિક્ષકો અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ. સંભવ છે કે તે જમાંનામાં પણ તેવા નિષ્ણુઓ હોય.

“શિશુના આકૃંદ વિષેના શાસ્ત્રને જાણનારા જેમ તે શાસ્ત્રનો, તેમ જમરો, જાણે કિરાતાર્ણુનિય કે સીતાના શોધન વિષેનો ગ્રંથ તેને ગાતા હોય એમ હર્ષથી ગજગણાટ કરતા કુંદલતાનો આશ્રય કરવા લાગ્યા.” (સર્ગ ૧૬. શ્લો. ૯૫)

ગામડિયાઓ.

ગામડિયાઓ તો આજની પેઠે તે વખતે પણ અવિદ્વાન, બોળા, બોડ, રમતિયાળ, ગમ્પીદારો અને શહેરી સંસ્કારથી અજાણ હતા. તેમના રીતરિવાજ, વાર્તાલાપના વિષયો, રમતગમતો વગેરેનો પણ કાંઈ ખ્યાલ મળે છે :

“ચાલો જઈએ એવી ખૂમો મારતાં, પાંદડાં પાડવાની લાકડી હાથમાં લઈ તૈયાર થયેલા, બળદને રાસથી બાંધી દોરતા, એવા અવિદ્વાન ગામડિયા, આંકાશરૂપી યાળી-માંથી ખસી પડતા ચંદ્રને દહીંનો લોચો જાણી નિહાળે છે.” (સર્ગ ૨. શ્લો. ૪૧).

“અતિ યૌવનમદે જરા પણ ઉણા નહિ એવા ગામડિયા ગેડીદડા રમતાં ભેડીને વાગેલા દડાવડે કાણા થયેલા, ને ગેડીથી પગે ખોડંગતા, એવા પરસ્પરથી મુઝામુઝી કરીને કલહ કરે છે.” (સર્ગ ૩. શ્લો. ૧૦).

“અત્ર હલ હાંકનારા, હલ હાંકનારની સભામાં ખેતી સામિધેની ઝડૂ જાણતા બ્રાહ્મણોના ચાળા પાડી, મલ્લિકા પુષ્પ સુંઘતા, કુરુ અને વૃષ્ટિના વિવાહની, તેમ જ્ઞાન અને વરાહના યુદ્ધની કથાઓ ઝટપટ કરતા ગમ્પાં મારે છે.” (સર્ગ ૧૬. શ્લો. ૮૦).

ઉપરનાં અવતરણો ઉપરથી બારમા સૈકાના ગુજરાતના સમાજજીવનનાં વિવિધ સ્વરૂપોની કંઈકે કંઈકે ઝાંખી થશે અને અત્યારના જીવન સાથે તેની સરખામણી કરવામાં વાચકને જરૂર રસ અને આનંદ પ્રાપ્ત થશે.

પ્રીતમ દીઠો*

: લેખક :

સ્મરણોની સુવાસ : અંતરને મહેકાવતી;
જીવનના ઉલ્લાસ દિવ્ય કિલ્લોલે નેણમાં.

સખિ! સાંભરે એ માઝમ રાત : ભાત ઉર પ્રીતની પડી;
સખિ! ગૂંથીને ઉર ઠરી વાત : રાત બાણે તારે મઢી.

સ્વર્ગ સમો સંસાર : માણ્યો પ્રીતમ સાથમાં;
સ્વપ્નોને મિનાર : બેસી એને હું સ્મરું.

સખિ! રંગતની રમ્ય એ રીત : પ્રીત તણાં પીયૂષ પ્રીધાં;
સખિ! શુંથ્યાં કે સ્નેહનાં સંગીત : ચિત્ત ચિત્ર ચીતરી લીધાં.

પૂણું પ્રીતે દેવ : દેવીપૂજન એ કરે;
પ્રેમજીવનની સેવ : કાળે પડદો પ્રાડિયો.

સખિ! મૂલતી હું આંગણાની કાળ : બહાલ તણી વેણુ વાગે;
સખિ! ગૂંથુ શુલાળની રસાળ : માલ ઉર ભાવો બાગે.

ગૂંથે વેણી અજોડ : બહાલમ એ વરણાગિયો;
સ્વર્ણજીવનના ક્રોડ : સારસજોડ જતી રહી.

સખિ! સૂનો સૂનો છે સંસાર : તાર ઉર પ્રીતનો તૂટયો;
સખિ! સ્મરણોને બેસતી કિનાર : પાર પેલી પ્રીતમ દીઠો.

મૂલજીભાઈ પી. શાહ

* દૂંક સમયમાં પ્રકટ મનાર લેખકના નવા રાસત્રપ્રહ : "રાસકોમુદી"માંથી.

(ગતિક પા. ૧૩૨ થી ચાલુ)

લેખાએ પત્ર એક વખત વાંચ્યો, અનેક વખત વાંચ્યો. ચંદ્ર તેને કદી પણ ભૂલી જશે નહિ, કોઈ પણ બાબત તેની લાગણીને કદીજ ઠંડી કરી શકશે નહિ; વિગેરે ઘણું લખ્યું હતું. તેણે પત્રને હળરો સુંખતો કર્યો. આ વિયોગના સમયમાં એ એક યાદગીરી હતી. પ્રિયજનના અક્ષર પણ જીવનને કેટલું ઉત્તેજન આપે છે !

દાદાએ પત્ર વાંચ્યો. તેમને ચંદ્ર પર કેટલું બદાલ આવ્યું ! પછી લેખાએ એ યાદગીરીને ઘણી સંજ્ઞાપૂર્વક પોતાની પેટીમાં મૂકી દીધી. શ્રામિત થયેલી લેખા, એ પત્રદર્શનથી ઉત્લાસમાં આવી જતી. દાદા સિવાય, ખીજું પણ એક જણુ તેનું છે, એ વિચાર તેનાં બધાં કાર્યોને નેહથી ભરી દેતો. તે વારંવાર પેલો પત્ર દાદાને પણ વંચાવતી. પત્રવાંચનનું કાર્ય જેમ-તેમ વખત થતું તેમ તેમાં વધુ રસ આવતો જ રહેતો. ચંદ્ર દૂર ગયો પણ પાસે જ હતો.

વિયોગના સમયમાં કોઈ કોઈને પત્ર લખતું નહિ. અને પોતપોતાના કામમાં મશગૂલ હતાં.

એક દિવસ લેખા ક્યાંકથી ખૂબ નિરાશ વદને ઘેર આવી. દાદાએ કારણ પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે તે ઘણી થાકી ગઈ હતી. એ કારણ સત્ય નહોતું. થાકથી તે કદી ડરી શકતી નહિ. એક જગાએ, ખાનગી સમયમાં તે સારવાર માટે ગઈ હતી. એમ ત્રણેક દિવસ થઈ ગયા. તે ઘરનો પુરુષ લેખાના સૌંદર્ય તરફ આકર્ષાયો. લેખા દાદર ઉતરતી હતી ત્યાં પેલો માણસ ગયો અને પાછળથી તેને પકડી લીધી. આ

ગોચિત્તા હુમકાથી પ્રથમ તો તે ડહાઈ ગઈ. આવો અનુભવ તેને કદી પણ થયો નહોતો. તેનો ચંદ્ર કેટલો બધો સંબંધી છોકરો હતો ! પહેલી જ દૃષ્ટિએ તેણે લેખાને પોતાની માની હતી, તેના સ્પર્શને માટે અધીરા બન્યો હતો; છતાં પોતાની હદ ઓળંગી નહોતી. અમુક વિચાર પછી તે શાંત પડ્યો હતો.

લેખા સ્થિર ઊભી રહી. આંખ તેજ બની અને જરાપણ પંલકારો માર્યા સિવાય, તે પુરુષની સામે જોઈ રહી; એક પણ શબ્દ તેના મુખમાંથી સર્યો નહિ—માત્ર સ્થિર તેજસ્વી નજરે જોઈ રહી. તેના મુખ ઉપર મસ્કરી, અને આછા તિરસ્કારનાં આવરણો છવાઈ ગયાં. પેલા પુરુષથી એ નજર

સહી સકાઈ નહિ. ને શરમીદો પડી જઈ પાછો ફર્યો. લેખા ઘેર આવી.

સેવાના પવિત્ર કાર્ય સામે આવા કથકિત પ્રસંગો જિલા યાય ત્યારે શું કરવું? લેખાને લય લાગ્યો—રખેને એથી એનું. કામ અટકે. ઉપરનો પ્રસંગ બનેલા ઘેર જવાની તેને પ્રવળ ઇચ્છા હતી, એક માંદા માનવીને છોડીને તે આવી હતી. તેને ખૂબ દુઃખ થયું, પણ પછી તે ત્યાં ગઈ નહિ.

તેણે ચંદ્રનો પત્ર ઉપાડ્યો, એના સ્પર્શથી જાણે પવિત્ર બનતી હોય એમ આંખ પર લગાવી છાતી સરસો દાખ્યો. એ પત્રમાં ચંદ્ર કહેતો હતો કે તે લેખાને આહે છે, ખૂબ, અત્યંત આહે છે. લેખાનું રુદન બંધ પડી ગયું. તેની બધી અસ્વસ્થતા સરી ગઈ. તેણે કાઈ દિવ્ય આનંદ અનુભવ્યો, ચંદ્ર બે આવે તો આ બધી વિગત તેને કહેવાની ઇચ્છા થઈ આવી.

પણ તેથી કે તેનું કામ અટક્યું નહિ. ફરી એવો પ્રસંગ બનવા ન પામે એની તે પૂરતી કાળજી રાખતી.

દાદાને લેખાની તંદુરસ્તી વિશે પહેલી ચિંતા હતી. તેમણે તેને બે માસની રજા લેવડાવી. સતત મજૂરી પછી નિવૃત્તિ મળે તોજ મનુષ્ય જીવી શકે, અને તો જ તેને કાર્ય તરફ ફરી આકર્ષણ થાય. કાર્યને જીવંત રાખવા લેખાને આરામની જરૂર હતી. આપણે અડવાડિયાના શ્રમને અંતે એક દિવસ આરામ જોગવાઈએ છીએ. સ્નાન પછીની રજાએ જેથી એ નિવૃત્તિ કેવી આદલાદક હોય છે! તેથી જ આપણને શ્રમ અને કાર્ય તરફ પ્રેમ છે.

લેખાનો એ સમય આરામનો હતો. ત્યારે હૃદયમાં અર્ધનિદ્રિત થએલો ચંદ્ર જાગ્યો. લેખા અપૂર્વ મમતાથી તેની સાથે સમય ગાળવા લાગી. પયારીમાં ચૂતાં ચૂતાં, તે પોતાનું મુખ, ચંદ્રના મુખની અત્યંત નજીક લઈ જતી, અને ધીરી વાણીમાં ડૂંક મધુરું મધુરું બોલતી.

તેનામાં નવું ચેતન આવવા માંડ્યું. કાઈ દેવી શક્તિએ તેના આખા દેહને ભરી દીધો. ચેતન્ય, ચંદ્રને દૂર દૂરથી, પાસે બોલાવવા લાગ્યું. કાષ્ટક વખત ઘેઝઝા વધી પડતાં આર્ત નાદ કરવા માંડ્યું. લેખાને ચંદ્ર પ્રત્યક્ષ જોઈતો હતો. વચમાં તેને કાર્ય પકડવાની પણ તીવ્ર ઇચ્છા થઈ આવતી પણ દાદા તેમ કરત અટકાવતા. ઘેઝી લેખાને દાદાજી હરહંમેશ માંડ મુચન કરતા.

એમ આરામનો સમય પૂરો થઈ ગયો. લેખા નવેસર કામ પર ચઢી અને ત્યાર પછી તેને અવ નવા અનુભવો થવા માંડ્યા. બીજી એક બે જગ્યાએ તેને પ્રથમના જેવો કંઈ અનુભવ મળ્યો; તેણે ઘસોને અસ્વિકાર કર્યો, એટલે પેલાઓ તે વિશે ગમે ત્યાં ગમે તેમ બોલવા માંડ્યા, તેન વિશે જુહી વાનેનો પ્રચાર કરવા માંડ્યા. બે ત્રણ મુવકો પણ તેને પરણવા તૈયાર થયા. ચંદ્ર તેનો ન હોત તો લેખા જરૂર કાઈ એકને સાથ આપત. પણ હવે એ બાળન અશક્ય હતી હાલ પરણવાનો વિચાર નથી એવો બેણે દરેકને જવાબ આપ્યો. ખરેખર તેણે ઘણી જ સમ્ય-તાથી જવાબ વાળ્યો હતો.

એવામાં ચંદ્ર ઘેર આવ્યો. જાખ્યો ચંદ્ર લેખાને મળવા દોડ્યો. દાદાએ અગાંધ પ્રેમથી તેનો સત્કાર કર્યો. લેખા તે વખતે કામ પર હોવાથી મળી શકી નહિ. તે આવે ત્યાં મુઠી ચંદ્રને વાટ જોવા જેટલી ધીરજ રાખવી જ રહી. ઓહ! તે પળો!! ખૂટતી જ નહોતી. ચંદ્ર ઘરમાં આંદા આંદા લાગ્યો, અને દાદાને વારંવાર પૂછવા કરતો—લેખા ક્યારે આવશે? દાદાએ એક કામ કાઢ્યું, તેમણે લેખાની પેટી-માંથી ચંદ્રનો પત્ર કાઢ્યો અને તેને પાસે બોલાવી કહ્યું “બેટા, આટલા ઉપર અમે આજ લગી સુખે દિવસો વીતાવ્યા. છોકરી કેટલી વખત આ પત્ર વાંચ્યા કરતી! અમે તારી કેટલી બધી વાટ જોતાં હતાં! આજે તું મળ્યો. તું આવ્યો તે સાઈ થયું.”

ચંદ્રની આંખમાં પ્રેમનાં ઝળઝળિયાં આવી

અર્થશાસ્ત્રના વિભાગો:—અભ્યાસની સરળતા માટે અર્થશાસ્ત્રના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવે છે. (૧) સંપત્તિનો ઉપભોગ અથવા માંગ (demand) વિભાગ; (૨) સંપત્તિનું ઉત્પાદન અથવા પૂરતી (Supply) વિભાગ; (૩) સંપત્તિનો વિનિમય અથવા માંગ અને પૂરતીનો સમબોલ વિભાગ; અને (૪) સંપત્તિની વહેંચણી.

ઉપભોગ વિભાગમાં, માંગ સંબંધી સિદ્ધાન્તો, તથા પ્રત્યેક વસ્તુની માંગ કેવી રીતે નક્કી થાય છે, વસ્તુઓની જરૂરિયાતો પૂરી પડવા માટે જુદી જુદી વસ્તુઓની માંગ કેટલા પ્રમાણમાં હોવી જોઈએ; માંગ પાછળ રહેલા માનવહેતુઓ તથા ઉપભોગને અંગે માણસની દરેક જાતની આર્થિક પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

ઉત્પાદન વિભાગમાં, માનવી પોતાના શ્રમને સંપત્તિના ઉત્પાદન અર્થે કેવી રીતે જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં રોકે છે, સમાજનાં જુદા જુદા અંગો ઉત્પાદન અર્થે કેવી રીતે સાથે મળે છે, ઉત્પાદનના જુદા જુદા અંગોનો સમન્વય કેટલા પ્રમાણમાં ને કેવી રીતે થાય છે; આજના ઉત્પાદનનું સ્વરૂપ કેવું છે વિગેરે ઉત્પાદન અંગેની માનવીની પ્રત્યેક આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

વિનિમય વિભાગમાં, ઉત્પાદન થયેલ સંપત્તિની કિંમતનો નિર્ણય; માંગ અને પૂરતીની જુદી જુદી અવસ્થામાં કિંમતમાં કેવી રીતે ફેરફાર થાય છે; વિનિમયના સાધન તરીકે વાપરવામાં આવતાં નાણાં સંબંધી તથા નાણાંના વિનિમય માટેની સંસ્થાઓ—બેન્કો વિગેરે આર્થિક સંસ્થાઓ ને વિનિમયનું કાર્ય કરે છે, તેનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

સંપત્તિના વહેંચણી વિભાગમાં, ઉત્પાદનના પ્રત્યેક અંગને ઉત્પાદન થયેલી સંપત્તિમાંથી મજૂરીના દરના રૂપમાં, મુડીના વ્યાજ તરીકે, તથા જમીનના કિરાયા તરીકે અને વ્યવસ્થાના નફા તરીકે કેટલું મળવું જોઈએ, કેવી રીતે મળવું જોઈએ, તે બાબતનો જુદા જુદા સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે વિચાર કરે છે.

આ ચાર વિભાગો ઉપરાંત, રાજ્ય અને જનરેલિંગની સંસ્થાઓનો સંબંધ તથા રાજ્ય અને જાહેર નાણાંની વ્યવસ્થા કરતી સંસ્થાઓનો સંબંધ કેવો હોયો જોઈએ તે વિચાર કરતો પાંચમો વિભાગ પાડવામાં આવ્યો છે. આ વિભાગ, અર્થશાસ્ત્ર આ યુગમાં જેમ જેમ વિકાસ પામતું જાય છે તેમ તેમ વધારે મહત્વનો, ઉપયોગી થતો જાય છે.

આ બધાં વિભાગો પરસ્પર, એકબીજાની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે અને એકબીજા અન્યોન્યાશ્રયી છે. પ્રત્યેક વિભાગની પ્રવૃત્તિ બધાં વિભાગોમાં અખંડ અને અવિભાજ્ય હોય છે. ઉપભોગની પ્રવૃત્તિઓને અવલંબીને ઉત્પાદનની પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે; જેમ જેમ ઉત્પાદન થતું જાય છે તેમ તેમ તેનો વિનિમય અને વહેંચણી થતી જ જાય છે.

આ પ્રત્યેક વિભાગોની વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચામાં ઉતરીએ તે પહેલાં હવે પછીના લેખમાં ‘અર્થશાસ્ત્રની વિચારશ્રેણી’ તપાસી, અર્થશાસ્ત્રમાં વાપરવામાં આવતા અમુક શબ્દ પ્રયોગો બરાબર સમજ લેશું. આ શબ્દપ્રયોગોનો અર્થ બરાબર સમજ્યા વિના અર્થશાસ્ત્રની શાસ્ત્રિય પદ્ધતિથી કરવામાં આવતી ચર્ચા સમજ શકાય નહિ. જેમ નીતિના સિદ્ધાન્તો સમજવા માટે, નીતિના વલણવાળા જનરું પડે, ધર્મના સિદ્ધાન્તો સમજવા માટે ધાર્મિક વલણવાળા થવું પડે તેમ અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો સમજવા માટે પણ આર્થિક વલણવાળા (Economic minded) જનરું પડે. ‘અર્થશાસ્ત્રનું વસ્તુ’ ‘અર્થશાસ્ત્રની વ્યાપક્તા’ અને હવે પછીનો ‘અર્થશાસ્ત્રની વિચારશ્રેણી’ એમ આ ત્રણ નિબંધો અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસની ભૂમિકા તરીકે સમજવાના છે.

‘યશોધરા’નું અવલોકન

જેઠાલાલ જેથી

આજે જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ દષ્ટિગોચર થાય છે. સાહિત્યમાં તો તે વિશેષતઃ જોઈ શકાય છે. આજનું સાહિત્ય બલે પહેલાંના સાહિત્ય કરતાં પ્રૌઢતામાં ક્ષીણ લાગે પણ તેમાં વિચારશીલતા વધારે છે. જીવનના દરેક પ્રશ્નને તે સ્પર્શે છે, અને તેનો ઉકેલ લાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આપણે અહિં એક મહાન કવિની રચના જોઈશું. મૈથિલીશરણ ગુપ્તનું નામ આપણા દેશમાં સારી રીતે ખ્યાતિ પામ્યું છે. તેમણે છેલ્લા ૨૦-૨૫ વર્ષથી રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીની તથા ભારતીય સંસ્કૃતિની ઘણી સારી ઉપાસના કરી છે. તેમણે હમણાં ‘યશોધરા’ ‘સાક્ષત’ અને ‘દ્વાપર’ નામક ત્રણેય રચ્યા છે. દરેકમાં શૈલિકતા છે, નવીન વિચાર છે. અહિં આપણે ‘યશોધરા’નાં દર્શન કરીશું.

આજ મુધી ભગવાન શુદ્ધના ગુણગાન સારી રીતે થયાં છે. પણ તેમના વ્યક્તિત્વ આગળ યશોધરા કાણ જાણે ક્યાંએ એક ખુલામાં દબાઈ ખેસે છે. ‘યશોધરા’ના કવિને આ કંઈ ઠીક લાગતું નથી. અને તે યથાર્થ છે. યશોધરાનું પણ સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે, તેનો ત્યાગ છે; બલે તે ભગવાન શુદ્ધના વ્યક્તિત્વ આગળ સાધારણ હોય, છતાં ઉપેક્ષણીય તો નથી જ. આપણું હૃદય એ મહાન તથાગતની ચિરસંગિનીને વિયોગિની તપસ્વિની તરીકે, સ્વાત્માર્પણ કરતી મહાન ભાવનાશાલિની તરીકે જોવા લાલાયિત હોય છે.

સિદ્ધાર્થ ત્યારે યશોધરાને મધ્યરાત્રિએ છોડી જાય છે ત્યારે તે ભગવાન શુદ્ધ નથી પણ દુનિયાના દુઃખોથી ઉદ્વિગ્ન થયેલ એક મહાન ત્યાગી યુવક છે. યશોધરાનો ત્યાગ ‘ત્રી વિષયની પુતલી છે, મોક્ષસિદ્ધિની આડે આવનાર સામાન્ય નારી છે’ એમ સમજી કરવામાં આવે છે. ખરેખર આ વસ્તુ યશોધરા જેવી તેજસ્વી ક્ષત્રાણીને અપમાનજનક લાગે છે. તે કહે છે કે આથી ઓળતિનું ખીણુ અપમાન શું હોઈ શકે કે તેને વિષયની પુતલી માનવામાં આવે. યશોધરા કહે છે:

‘સિદ્ધિ માર્ગફી વાઘા નારી ! ફિર उसकी क्या गति है ।’

अर्घं चिह्न में व्याप्त शुभाशुभ मेरी भी कुछ मति है ।

યશોધરા એક સાચી ક્ષત્રાણી છે. ક્ષત્રાણીના ધર્મને યથાર્થ રીતે જાણે છે. ક્ષત્રાણીયો જન્મ્યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં અસ્તુતા. મુખમાં જતા પતિ. તથા પુત્રો, પેતેજ શત્રુનારી મીઠી વિદાય આપતાં જરાએ મૃત્યુનો ભય રાખતી ન હતી, જીવનનો મોહ રાખતી ન હતી. તે જ જાતિની યશોધરા સિદ્ધાર્થને મોક્ષસિદ્ધિ માટે જતાં ન જ શકત. યશોધરા માને છે કે:

देती उन्हें विदा मैं गाकर भार झेलती गौरव पाकर ।

यह निःश्वास न उठता हाकर वनता मेरा राग न रोग ॥

ઠીક છે. યશોધરા પ્રેમપૂર્વક પ્રિયતમને વિદાય આપી એક સાચી ગૌરવશાલિની તપસ્વિની બની શકત. પણ તે યોગ તેને પ્રાપ્ત ન થયો. આ કંઈ ઝોઝી વિડંબના નથી. યશોધરાને, આ પ્રમાણે સિદ્ધાર્થનું ગુપ્તયુગ આજ્યા જવું અત્યંત આકર્ષ લાગે છે. વિયોગ તો છે જ તેમાં આ નારીજાતિની અવગણના વધારે દુઃખદ છે. યશોધરા હૃદયનો નિઃશ્વાસ બહાર કાઢે છે:

हाय ! स्याचिनी धी मैं ऐसी रोक तुम्हें रखलेती ?

जहां राज्यभी त्याज्य, वहां मैं जाने तुम्हें न देती ?

યશોધરા જરા દરેક પથુ કરે છે:

‘હે મારીત્વ મુક્તિમેં મી તો, મો પેરાંગ વિહારી ।
જાઓ નાથ ! અમૃત લાઓ તુમ, મુઝમેં મેરા પાની
ચેરી હી મેં ચડુત તુમ્હારી, મુક્તિ તુમ્હારી રાની ॥

યશોધરા હૃદયને આધાસન આપે છે કે મારા ભગવાન મારી પાસે આવશે જ.
‘મક્ત નહીં જાતે કદી, આતે હું મગવાન’

અને સમર્પિત કરદિયે યદિ મૈને સવ કામ
તો આવેંગે ઇક દિન નિશ્ચય મેરે રામ
યહીં હસી આંગન મેં ॥

હૃદયમાં અનહદ દદ વિશ્વાસ છે.

પૂર્વવર્તી સાહિત્યમાં વિયોગીઓ દ્વાગ ખૂબ ગાળો ભાગ્ય છે. ખીજને સુખી ભોળ
વિયોગીઓ હૃદયમાં ધર્મીથી બળી જાય છે. પ્રકૃતિને ખીલેલી ભોળ સ્વાદા થઈ જાય છે અને
પ્રાકૃતિક દરેક વસ્તુને ભાડે છે. ચંદ્રને, કૂલને, કમલને, દસને, વન-ઉપવનને વિયોગીઓએ
જેટલી ગાળો દઈ શકાય તેટલી દીધી છે. પ્રકૃતિસૌન્દર્યને સાહિત્યમાં ઉપયોગ ઉદ્દીપનભાવ
તરીકે જ મોટે ભાગે થયેલો ભોળાં છે. યશોધરાનો કવિ આ આખતમાં જુદી જ શૃતિ
ખીકારે છે. તે બળતો નથી, ગાળો ભાડતો નથી, પણ અગ્નિય વિશ્વમાં પોતાના પ્રિયતમનાં જ
દર્શન કરે છે. ન્યાં સમગ્ર વિશ્વ પ્રિયગય હોય ત્યાં ગાળોને કે ધર્મને સ્થાન જ ક્યાં રહે
છે ? યશોધરા પ્રકૃતિમાં પોતાના ભગવાનનાં જ દર્શન કરે છે.

અગ્ની શાન્તિ કાન્તિકી જ્યોત્સ્ના જગતી હૈ પલ પલમેં

શરદાતપ અને વિકાસ કા સૂચક હૈ થલ થલમેં

સ્વામી કે સદ્ગાય ફેલ કર ફૂલફૂલ મેં ફૂટે

અને રોજને કોહી માર્ગો નૂતન નિર્ધાર છૂટે ।

યશોધરા માત્ર વિયોગિની ભાર્યા નથી પણ રાહુલની માતા છે; પિતાવિહોણા પુત્રની
એક વિયોગિની માતા છે. માતાનું હૃદય અહિં ભોળ શકીએ છીએ:

ઓ મેરે અવલંબ, વત્તા કયોં અમ્મ અમ્મ કહતા હૈ ?

‘પિતા પિતા’ કહ બેટા જિનસે ઘર સૂના રહતા હૈ ?

રાહુલ અને યશોધરાનો સંવાદ ખરેખર એક વિયોગી માતા તથા પુત્રનો કરથુ
વાર્તાલાપ છે.

યશોધરા વિયોગજન્ય દુઃખથી ગળીને ચર્મારિશીષ રહી જાય છે. છતાં તેનામાં
સ્થિરચિત્ત તેજસ્વિતા છે. તે શુદ્ધ પ્રેમભૂતિ પતિવ્રતા છે. દિમાલયને સંબોધી કહે છે:

હમ સતિયોં કી ઠણ્ઠી ઠણ્ઠી આઘોં કે, ઓ અચ્ચસ્તૂપ !

તૂ જિતના ઝંચા અતનાહી ગહરા હૈ યહ જીવન કૂપ,

કિન્તુ હમારે પાની કામી હોગા તૂહી સાક્ષી રૂપ ।

યશોધરા પ્રિયતમને ઉદ્દેશી કહે છે:

ચાહે તુમ સમ્બન્ધ ન જાનો, સ્વામી !

કિન્તુ ન દૂરેંગેં યે તુમ કિતનાહી તાનો

પહલે હો તુમ યશોધરાકે

પીલે હોને કિસી પરાકે

મિથ્યા ભય હૈ જન્મજરાકે

અને ન અનમેં સાનો

દેવું વકાફી કયા લોગે ?
ગોપા મી લેગી તુમ દોગે
મેરે હો તો મેરે હોગે
મૂલે હો પહચાનો ।

કેટલો પ્રેમપૂર્ણ સ્વાભીપ્રભાવ રહેલો છે.

કવિ રાહુલ પાસે પ્રશ્ન પૂછાવે છે કે, ‘હે માતા એ મુક્તિ કેવી છે અને ક્યાં છે ? મારો ઘોડો કસાવી આપ’ હું હમણાં જઈ મારા પિતાને પૂછ’ કે “મુક્તિ મોટી કે મારી માતા મોટી, ?” ‘હે મા મારે એવું કશું ન જોઈએ કે જેમાં તું ન હોઈ.’ કવિએ માતૃત્વનું ગૌરવ ધણી સુંદર રીતે બતાવ્યું છે.

યશોધરાનો કવિ નિવૃત્તિમાર્ગનો પ્રેરક નથી પણ લોકકલ્યાણ અને સેવાને ધરાવતર પિછાને છે. યશોધરા દ્વારા કહેવડાવે છે કે:

આઓ, પ્રિય ! ભવમેં ભાવ વિભાવ મરેં હમ
ડૂવેંને નહીં કદાપિ, તરેં ન તરેં હમ !
કૈવલ્ય કામથી કામ સ્વધર્મે ધરેં હમ
સંસાર હેતુ શતવાર સહર્ષ મરેં હમ ।

સમય જતાં સિદ્ધાર્થ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શુદ્ધબુદ્ધ તથાગત રૂપે દર્શન દે છે. આ મંવાદ યશોધરાને પ્રાપ્ત થાય છે. મહારાજ તથા મહારાણી ભગવાન બુદ્ધને મળવા જવા ઇચ્છે છે. યશોધરાને પણ સાથે આવવા આગ્રહ કરે છે. યશોધરા કહે છે કે મારાથી આજ્ઞા વિના આ ઓરડાએ છોડી શકાય તેમ નથી. જેવો મારો ત્યાગ કર્યો છે તેવીજ રીતે આજ્ઞા કરશે તોજ મારાથી દર્શનાર્થે પણ જઈ શકાશે. મહારાજ જવાનું મુક્તતરી રાખે છે. અને ભગવાન તથાગતને કપિલવસ્તુ આવવા વિનવે છે. ભગવાન બુદ્ધ કપિલવસ્તુમાં આવે છે. રાજા મહેલમાં આવે છે છતાં આજ્ઞા વિના અત્યંત ઉત્કંઠિત હોવા છતાં યશોધરા પોતાના કુશમાંથી ડોઝીયુંએ કરતી નથી. છેવટે તથાગત પોતે યશોધરાના ઓરડે આવે છે અને વહે છે:

માનિનિ, માન તજો લો રહી તુમ્હારી ઘાન
દાનિનિ, ધાયા સ્વયં દ્વાર પર ચહ ચહ તત્ર મવાન
કિસકી મિક્ષા નહું કહો મૈં ? મુક્તકો સમી સમાન
અપનાને કે યોગ્ય વહી તો, જો હૈં આર્તે ઝજાન ।
દીન ન હો ગોપે સુનો દીન નહીં નારી કમી
મૂતવયા મૂર્તિ વહ, મન સે શરીરસે ।
ક્ષોણ હુઆ વ્રતમેં ક્ષુધા સે મૈં વિશેષ જગ
મુક્તકો ઘચાયા માતૃજાતિ ને દી જીર સે ।

છેવટે યશોધરા ભિક્ષા રૂપે પોતાના રાહુલને અર્પે છે અને પોતાની જાતને ભગવાન બુદ્ધના સંઘને અર્પણ કરે છે.

આ કૃતિ નાટક નથી, કાવ્ય નથી, વાર્તા નથી, પણ ત્રણેનું અપૂર્વ સંમિશ્રણ છે. આમાં ભગવાન બુદ્ધના ગૌરવની જગ્યાએ ન્યૂનતા નથી પણ યશોધરાના વ્યક્તિત્વને બહાર આણવાનો, તેના તપ તથા ત્યાગને ધરાવતર સમજવાનો શુભ પ્રયત્ન છે. સ્ત્રીજાતિના ગૌરવની ઉમદા પિછાન છે. સમગ્ર ગ્રન્થનું આ નિરીક્ષણ નથી; માત્ર એક એ દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કરવાનો નમ્ર પ્રયત્ન છે.

[ગતાક પૃ. ૧૨૬ થી ચાલુ]

શકારે તે સમયે રાજસભાને શોભાવવા પધારવાને રથ મંગાવ્યો હતો. પણ રથમાં ચડવા જતાં ત્યાં વસંતસેનાને જોઈ તે ખીકથી રથચક્ક પરથી ગળડી પડ્યો. સૈનિકાએ તેને ઊંચકીને બાગના રમણીય આસને લીધો. શકાર ધૂજતાં ધૂજતાં ગળ્યો, “રથમાં કો'ક ડાકણ ભરાણી છે. હવે આપણે જઈશું શી રીતે ?”

“ચાલતાં ચાલતાં,” એક સૈનિકે હસીને કહ્યું.

“જોતો નથી,” તેને કાણી મારતાં ખીન્ને બોલ્યો, “સરકાર તાવથી ધૂણ રહ્યા છે. ને મહારાજાધિરાજના શાળા તે શુ નગરમાંથી ચાલીને જતા હશે ? નગરસુંદરીઓ નયન-આણુથી વીંધી ન નાખે ? ને નગરજનો વધારે ફૂલ વર્ષાવી નાંખે ને તેના ભારથી ભર-બજારમાં મુગટ પડી જાય તો ?”

“વાત વિચારભરી છે;” મીઠી કલ્પનામાંથી જગતાં શકાર બોલ્યો, “જરા જુઓને, એ ડાકણ જ છે કે ખીજું કોઈ ?”

પ્રથમ સૈનિક રથ પાસે ગયો. ત્યાં વસંતસેનાને જોતાં તેને દુઃખ થયું. તેણે માન્યુ કે લોભની મારી તે અહીં આવી હશે. પણ વસંતસેનાએ તેને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. તેને રક્ષણનું વચન આપી સૈનિક પાછો ફર્યો. ને શકારને ચરણે નમન કરી બોલ્યો :

“સરકાર ! રથમાં એક સુડેલ ભરાણી છે.”

“એમ !” ધૂજતાં ધૂજતા શકારે પૂછ્યું, “તે' તેને નજરેનજર જોઈ ?”

“હા, સ્વામી.”

“તને તે ખાઈ કેમ ન ગઈ ?” શકારની તીવ્ર કલ્પનાશક્તિએ પ્રશ્ન કર્યો.

સૈનિક જવાબ આપતા ખચકાયો, તે જ પળે શકારનું મગજ કંઈક સ્થિર થતાં તેમાં તેને રથમાં જોયેલી ડાકણ વસંતસેના જેવી લાગી. તે રથ પાસે દોડ્યો.

રથના પડકા તેણે ત્વરાએ ખેંચી કાઢ્યા. ને તેની લાલસુ દષ્ટિ બેબાકળી વસંતસેનાનાં આકર્ષક અંગ પર જઈ ચોંટી. તેનું હૈયુ થનગની ઊઠ્યું. તેના મુખમાંથી સંગીત વર્ણવા લાગ્યું :

“રંભા આવી મહાદેવને મળવા હો લોલ.”

સંગીતની ધૂન આથમતાં તે વસંતસેનાને હૈયે ચાંપવા ગયો. પણ તે તેજસ્વી શણિકાએ તેના હૈયા પર એવી સુદર લાત લગાવી કે રાજાધિરાજના શાળાનાં અંગ તડખૂચની જેમ ભૂમિને માપવા માંડ્યા. શકારની આખો તેજસ્વી પ્રભાતમાં પણ આકાશના તારા ગણવા લાગી. સૈનિકાએ તેને ઊભો કર્યો.

“આવી છે તો મને મળવા, ને આટલો રોડ !” હાંફતાં હાંફતાં શકારે વસંતસેનાને મધુર ઠપકો દીધો.

“આપને મળવાને કદાચ ન પણ આવ્યા હોય;” રથ હાંપી લાવનાર બીજા સૈનિકે હસીને સ્ટ્રાટ પાડતાં કહ્યું. “પણ ચારુદત્તને આંગણે મેં રથ થોભાવેલો. તેને ચારુદત્તનોજ માની તે તેમાં ચડી બેસાં હોય ને મને તેનો ખ્યાલ ન રહેતાં તે જૂલથી આપ નામદારની હજુરમાં આવી ચડ્યાં હોય.”

“એમજ લાગે છે;” હસતી-રડતી વસંતસેના બોલી, “પણ ત્યારે પ્રિય ચારુદત્તે મારે માટે મોકલાવેલો રથ અય ક્યાં?”

“જાડી ખાઇમાં,” શકારે છાતી ફૂલાવતાં ગર્જના કરી. ને વસંતસેનાને મારવા તેણે રત્નમઢ્યો પોતાનો સુવર્ણનો દંડ ઉગામ્યો. પણ વસંતસેના તે ક્ષણે, વીંજળીની ત્વરાએ, મૂળ સ્થળથી કંઈક ખસી જતાં તે દંડ ભૂમિને મારવા દોડ્યો; ને સાથે શકારને પણ તેણે આમંત્રણ આપ્યું. પણ સૈનિકાએ તેને એ લીધાણુ શ્રમમાંથી બચાવી લીધો. પરિણામે સૈનિકા પર તે શીદા થઇ ગયો; વસંતસેના સામે તેણે લાલ દષ્ટિ દાખવી.

“ભાઈ સૈનિક,” પ્રથમ સૈનિક પર હાસ્ય છલકતું વહાલ દર્શાવતાં તે બોલ્યો, “હું તને ધન આપીશ, રાજ્ય આપીશ, દોલત આપીશ, સ્ત્રી આપીશ, મંદિર આપીશ. તું મારે એક કામ ન કરે?”

“ઘણીજ ખુશીથી નામવર.” સૈનિકે હસીને ઉત્તર દીધો.

“જા ત્યારે, આ વસંતસેનાને મારી નાંખ.” વિજયથી મસ્તક ધૂણાવતાં શકારે નચ્તું કામ બજાવ્યું.

“એ તો મારાથી” શુભવતી વસંતસેનાના દુઃખસિત મુખ પર દષ્ટિ ઠેરવતાં ને તેની મૂક આર્જવતાને નિહાળતાં સૈનિકે ઉત્તર દીધો, “ન બને.”

શકારે બીજા સૈનિકને લલચાવ્યો. પણ તેણે પણ તે અકાર્ય કરવા ના કહી.

ને રાગેન્દ્રના શાળાના મમજગાં કોધનાં મોઝાં બિજળવા માંડ્યાં. બંને સૈનિકાને તેણે ત્યાંથી દૂર કર્યાં. તેનાં નયનમાં વિલત બિભરાણી. તેના હાથમાં સળવળાટ વ્યાપ્યો. તેના અંગેઅંગમાં બિધી ગયેલું પુરુષત્વ મનોહર સ્ત્રીની સમીપ એકાન્ત મળતાં જાગવા માંડ્યું. તેણે વસંતસેનાને ગળે પાકી ચૂડ બેરવી.

પણ વસંતસેના તેના આ પુરુષત્વને ઓળખતી હતી; તેની મૂર્ખાઈથી તે પરિચિત હતી. તે ત્વરાએ શયવત બની ભૂમિ પર ટળી પડી. શકારે માન્યું કે તે મૃત્યુ પામી. ને પોતાના આ અપ્રતિમ પરાક્રમની યાદમાં તેણે વિજયગાન લલકાર્યું.

તેના એ ગર્વભાગાનથી ભડકેલા સૈનિકા પાછા ફર્યા. પણ વસંતસેનાની પૂર્વોક્ત રિયતિ નિહાળતાં, શકાર પોતાની પર જ ખૂનનો આરોપ મૂકી દે એવા લયથી, પ્રથમ સૈનિક ફરથીજ નાસી ગયો. બીજાને શકારે કાલાવાલા કરીને ટકાવી રાખ્યો. બંને ન્થુ રથમાં બેસી શકારના ભુવને ગયા. ત્યાં સૈનિક પોતાની પરાક્રમકથા કોઈને કહી ન દે એની કાળજી રાખવા શકારે તેને કેદમાં પૂર્યો. ને પછી તે પૂર લપકામાં રાજ્યના ન્યાયમંદિરે આલ્યો.

ત્યાં ન્યાયાધીશ તે સમયે કામના આરંભમાંજ હોતો. તેણે કોઈ અરજદાર હોય તો તેને રજુ કરવા દારપાળને આગા ફરમાવેલી. ને તે આજ્ઞાના દુઃખદ ઉત્તરમાં હોય તેમ તે ક્ષણેજ શકારે ન્યાયસભામાં પ્રવેશ કર્યો. ન્યાયાધીશ તેને બેતાંજ લયત્વસ્ત બન્યો. શકારે કહ્યું કે આજે તો તે પોતેજ અરજદાર બની ન્યાયસભાની કાર્તિ વધારવાનો છે.

ન્યાયાધીશે તેની અરજ સાંભળવા આનાકાની કરી; પણ શકારે હવાં ચડાવી તેને ન્યાયાસનેથી પટકી નાંખવાની ધમકી આપતાં તે નિરુપાય બન્યો. તેણે તેની અરજ સાંભળવા સહર્ષ ઈચ્છા દર્શાવી.

ને શકારે ન્યાયમંદિરના ઊંચામાં ઊંચા આસને ચડી પોતાના બાગમાં વસતસેના નામની વેશ્યાના કાઠએ કરેલ ખૂનની તપાસ કરવા ન્યાયાધીશને આજ્ઞા કરાવી.

ન્યાયાધીશ વિચારમાં પડ્યો. પણ તે શણેજ બે નગર સૈનિકો લડતા લડતા ન્યાયમંદિરમાં આવી પહોંચ્યા. તેમની લડાઈનું મૂળ વર્તનસેનાની રથબૂઝ સાથે સકળાયલું હતું—

અંતરિમાં તે સમયે આર્યક નામે એક તેજસ્વી ગોવાળપુત્ર વસતો. તેના મંત્રધર્મમાં સમર્થ જ્યોતિષિએ એનું ભવિષ્ય જાણ્યું હતું કે તે રાજા પાલકને મારી અવન્તિનો અધીશ બનશે. રાજા પાલકને કાને એ સમાચાર અથડાતાં તેણે આર્યકને જોશમાં પૂર્યો. પણ એક સવારે તે જોશ તોડી નાંકો.

નાસતાં નાસતાં તે ચારુદત્તના હવન પાસે જઈ પહોંચ્યો. સૈનિકો તેની શોધમાં નીકળી ચૂક્યા હતા. ચારુદત્તના આંગણે તે સમયે વસતસેનાને બાગમાં લઈ આવવાને ચારુદત્તે મોકલાવેલો રથ ઊભો હતો. આર્યક રથ હાંકનારની નજર ચૂકવી તે રથમાં ચઢી બેઠો. હાંકનારે માન્યું કે વસતસેના બેડી હશે; ને તેણે રથને બાગની દિશાએ હાંક્યો.

રસ્તે બે સૈનિકોએ તે રથને અટકાવ્યો. તે બેમાંનો એક પાલકનો વફાદાર હતો, બીજો વિરોધી હતો. વિરોધીએ રથને તપાસી તેમાં આર્યકને જોતાં જ હાંકનારને તે મારી મૂકવાની સૂચના કરી. વફાદાર તેને પોતે તપાસવા પુનઃ અટકાવવા ગયો; પણ વિરોધીએ તેને તેમ કરતાં રોકી રાખ્યો. બંને લડતાં લડતાં ન્યાયમંદિરમાં જઈ પહોંચ્યા.

ન્યાયાધીશે તે બંનેની વિગત સાંભળી: તે ગૂંચવાયો. સાક્ષી તરીકે જરૂરી માની તેણે વસતસેનાની મા અને ચારુદત્તને માનપૂર્વક તેડી લાવવાની સેવકને સૂચના કરી.

સેવક બંનેને ત્વરણે લઈ આવ્યો. ન્યાયાધીશે ચારુદત્તને માનપૂર્વક ઉમ્મ્યાસને બેસાર્યો. એ જોતાં જ શકારની આંખોમાં દ્રેષને અગ્નિ જાળરાયો. તે સહસા બોલી ઊઠ્યો:

“આવો ગંભીર અન્યાય! ખૂનીને પણ આટલું માન?”

“કાણુ ખૂની?” ન્યાયાધિકારીએ ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

“ચારુદત્તજી, તે મુકલીસ ગરીબે ધરેણાંને માટે વસતસેનાને મારી નાંખી છે.”

ન્યાયાધીશ ચારુદત્તની મહત્તા ને દાનપ્રિયતા જાણતો હતો. તે કાઠ પછી સંયોગમાં શકારનો આ આરોપ માનવાને તૈયાર નહોતો. અલંકારને માટે ચારુદત્ત ખૂન કરે એ તેને આકાશ કુસુમવત્ લાગ્યું. પણ શકારનું ભાગ્ય બળવાન બનતું હતું.

બંનેનું એમ કે વસતસેનાએ ચારુદત્તના બાળપુત્રની હોંસ પૂરવા તેને પોતાના અલંકાર આપેલા. પણ ચારુદત્ત એ સ્વીકારે એ અસંભવિત હતું. તેણે તે વસતસેનાને પાછા મોકલાવેલા. તેનો મિત્ર તેને મોંખવા જતો હતો. પણ ન્યાયસભાના આ નવીન સમાચાર સાંભળી તે અધવચ્ચે જ અલંકારની પોટકી સાથે ત્યાં ફેંડી આવ્યો.

શકારને જોતાં તેના અંતરમાં ક્રોધ જાળરાયો; ને તેનો વિચિત્ર આરોપ સાંભળતાં તો તે તેને ભરસામાં મારવા ધસ્યો. ગલરાયલ શકાર આસનની પાછળ સતાયો. ત્યાં રહી તેણે ચારુદત્તના મિત્ર પર પોતાનો મુગટ ફેંક્યો. તે વાગતાં જ મિત્રના હાથમાંથી પોટકી પડી ગઈ. તેમાંના અલંકાર જૂઠિ પર વેરાયા. શકાર તે જોતાં જ હર્ષથી નાચી ઊઠ્યો. ન્યાયાધીશ પ્રતિ જોઈ તે બોલ્યો:

“આ રહ્યાં વસંતસેનાનાં તે ધરેણાં.”

આ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળતાં ન્યાયાધીશ નિરુપાય બન્યો. તેણે ચારુદત્તને દોષિત તરીકે નીચે બેસવા કહ્યું. ચારુદત્તે તેમ કરતાં જ સકાર તેના આસન પર ચડી નાચવા માંડ્યો.

તે પછી અનેક પ્રકારની તપાસ ચાલી. ચારુદત્ત પોતાના રથમાં વસંતસેના નહિ પણ આર્યક આવેલો એ વાતને કુખૂલી ન શક્યો. તેમ કરવામાં પોતાના પરનો આરોપ દૂર થાય તેમ નહોતું ને ઉપરાંતમાં આર્યકની ગિન્દગી જોખમતી હતી, પોતાના પર રાગદ્રોહનો નવો આરોપ આવતો હતો.

તે વસંતસેના વિષે કંઈ ચોક્કસ માહિતિ આપી શક્યો નહિ; વસંતસેના પણ ક્યાંયથી હાવતી મળી આવી નહિ; પરિણામે તેના પર મુકાયલ ખૂનનો આરોપ સ્વઘાવિષ્ટ પણે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો. સકારે સૂચવેલા રથજેથી વસંતસેનાનું રાજ જો કે ન મળી શક્યું પણ શિકારી પશુઓ તે ઉપાડી ગયાં હોય એવી સકારની માન્યતાને કાર્ણ ખોટી દેરની શક્યું નહિ. ન્યાયાધીશે ચારુદત્તને ખૂની દેરવ્યો. અને વસંતસેનાની માતા વિરોધ છતાં, પ્રગ્નનો હાહાકાર છતાં, વસંતસેનાના ખૂનને માટે, નરપતિ પાલકની ખાસ ઈચ્છાથી, ચારુદત્તને ફાંસીની સગ્ન ફરમાવવામાં આવી.

સકારનો હર્ષ અમાપ બન્યો. વસંતસેના અને ચારુદત્ત જેવાં પ્રગ્નપ્રિય વૈરિઓને મહાત કરતી પોતાની ચાલાકી પર તેણે અવનવાં ગાયન લલકાર્યાં. ચારુદત્તને ગધેડે બેસાડી બ્યારે ફાંસીને માંચડે લઈ જવામાં આવ્યો ત્યારે પ્રગ્નનાં ટોળેટોળાં આંસુ સારતાં તેની પાછળ ચાલ્યાં. તે જોઈ સકારે પોતાના મિત્રને ખાનગીમાં કહ્યું:

“ચારુદત્ત જેવા મુશ્કેલીસને ફાંસીએ લઈ જતાં જો આટઆટલાં માનવી બેગાં થાય તો મને રાજશાળાને ત્યાં લઈ જતાં તો આખું ગામજ હાથલી પડે; એ જોવાની પણ ઓર મન આવે.” ને તેના મિત્રે પણ એવી મનનો પ્રસંગ તરતમાં જોવાની ખાસ ઇચ્છા દર્શાવી.

ચારુદત્તની પત્ની ધૂતા નિર્મળ સતીરત્ન હતું. તેની સ્વામીમક્તિ, માર્દવતા તે વિનય અનન્ય હતાં. વસંતસેના એક ગણિકા છતાં તે તેને

સહિયર બેઠતી. પતિ સાથેના તેના પ્રસંગોમાં સ્વાર્થ બૂલી તે રંગની બબક 'પૂરતી.' પતિને થયેલ સજ્જ સાંભળતાંજ તે બેહોશ બની; હોશ આવતાં તે વિચાર નિદ્રામાં પડેલાં. પતિની મૃત્યુનાં સમાચાર મળે તે પહેલાંજ બળી મરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

પણ ચારદત્તનું લાગ્ય બળવાન હતું. તે ફાંસીને માંચડે પહોંચતાંજ બેઠાકળી વગંત સેના, જાણે આકાશમાંથી ડોળરી આવી હોય તેમ, અકસ્માત તે સ્થળ પર ધસી આવી. માનવટોળાએ હર્ષની ચિચિયારી પાડી. શકાર ત્યાંથી જીવ લઈ નાડો. ફાંસીબોરો ચારદત્તને હવે બંધનમાં રાખવાની હિંમત ન કરી શક્યા.

તે વગંતસેના ચારદત્તને બેટી પડી.

બનેલું એમ કે: ઉપવનમાં બેહોશ પડેલી વગંતસેના, શકારનો બપ દૂર થતાં, જાગૃત બની. ત્યાં તે સમયે આવી પહોંચેલ એક લિલુકે તેને આશ્રય આપ્યો. તે લિલુકે જ્યારે સંસારમાં હતો ત્યારે તે ચારદત્તનો નોકર હતો, અને વગંતસેનાએ પ્રિયનો ચાકર માની તે સમયે તેના પર અનેક ઉપકાર કરેલા. તે ઉપકારનો બદલો વાળવાની લિલુકની ઉમેદ હતી. તે આ પ્રમંજ મળતાં તે તેને બચાવી પોતાના મઠે લઈ ગયો. ત્યાં મધુર બંધુભાવથી તેણે તે રમણીરત્નની સેવા આદરી.

પણ પોતાના ખૂન માટે ચારદત્તને ફાંસીની સજ્જ અપાય છે એવા સમાચાર મળતાંજ વગંતસેના, લિલુકની સાથે, પૂર્વોક્ત સ્થળે આવી પહોંચી. લોકોએ ચારદત્તની સાથે તેને પણ વધાવી લીધી.

તે પળે પાલકને મારી આર્યક રાજવી બન્યાના સમાચાર આવ્યા. પ્રજા ઉલ્લાસધેલી બની. આર્યકના મન્ત્રીઓ ચારદત્તને માનપૂર્વક રાજમંદિરે લઈ ચાલ્યા.

રત્ન ધૂતાના અગ્નિપ્રવેશના સમાચાર મળતાં વગંતસેના ને ચારદત્ત ત્યાં ધસી ગયાં. બનેએ તે પવિત્ર નારીરત્નને પોતાના અંકમાં ઝીલી બચાવી લીધું.

'રાજવી આર્યક શકારને પકડી ત્વરાએ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે પોતાનો મુગદ ચારદત્તને ચરણે ધર્યો; શકારને શિક્ષા કરવાને ચારદત્તની આજ્ઞા માગી. ચારદત્તે હસીને '૧૮ તેને પાછો સોંપ્યો. ને શકાર પ્રતિ જોઈ મીઠી ટકોર કરતાં કહ્યું:

"એને જવા દો. એ તો રાજનો સાજો છે."

આર્યકે શકારને છોડી દીધો. શકાર ચારદત્તને ગળે વળગી ગાયન લલકારવા માંડ્યો.

તે ધૂતાએ તે જ પળે ચારદત્તના હાથમાં વગંતસેનાનો હાથ મૂક્યો.

[મૃચ્છકટિક પૃથ્વી]

દીવડી

મહેન્દ્ર દેસાઈ.

- ઉદલાસી ઊજળી જવલંત ઉરની જ્યોતિભરી દીવડી,
ત્યારે કાયમહીં બલે કનક ને આલા હણે કાજળી;
કિંતુ એજ ઉદાસી; દુઃખવમળે વીંટાય ચોપાસથી,
અધારી રજની સમી પ્રસરતી છાયા બધે સ્યામળી.

ઈનામી યોજના

નં: ૧.

ગુજરાતી વાંચકવર્ગના નિર્ણય તરીકે જાહેર કરી શકીએ એટલા પ્રમાણમાં, ખીજા અંકમાં પ્રગટ થયેલી, પ્રથમ હરિકાષના ઉત્તરો ન આવી શકવાથી તેની મુદત એક મહિના જેટલી વધારી ૨૫-૮-૩૮ની કરીએ છીએ.

નં: ૨ (નવી).

‘સુવાસ’નો આ ચોથો અંક છે. ચારે અંકમાં તેણે ગુજરાતી સામયિકસૃષ્ટિમાં, પ્રાથમિક ઉણપોને બાદ કરતાં, અમર અને પ્રથમપંક્તિનું સ્થાન મેળવવા પોતાથી બનતું બધુંજ કર્યું છે. કેટલાક વિદ્વાનોની દૃષ્ટિએ તેમ કરી શકવામાં તે સફળ પણ થયું છે. પણ સંભવિત છે કે વાંચકવર્ગના નાના અથવા મોટા ભાગને એ દૃષ્ટિ કે એ દાવો ગેરવ્યાજબી પણ લાગતાં હોય.

માનવદૃષ્ટિ સર્વવ્યાપક નથી બની શકતી. તે શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ કરવાને અકલ્પ્ય જહેમત ઉઠાવે પણ કેટલેક પ્રસંગે એ જહેમત નિરર્થક પણ નીવડે. પરિણામે, માસિકની ઉણપો, સંભવિત છે કે, અમે માનીએ તે કરતાં વિશેષ પણ હોય; તેની કિંમત અમે આશા રાખીએ તે કરતાં વધુ પણ અંકાઈ હોય.

અમે આનું માપ કાઢવા ઇચ્છીએ છીએ. પરિણામે, માસિકનો પ્રત્યેક વાંચક ‘સુવાસ’ની પોતાના મન પર પડેલી છાપ, તેમાં તેને લાગતી ઉણપો, ગમતી વિશેષતાઓ, તે અંગેની જરૂરી મુશ્કેલીઓ વિગેરે અમને લખી મોકલે એવી અમે ઉત્કટ આશા સેવીએ છીએ.

તે તેમાંથી જે વાંચકની મુશ્કેલી કિંમતી અને વળનદાર, જેનું અવલોકન તટસ્થ અને તલસ્પર્શી, જેણે દર્શાવેલી ઉણપો વ્યાજબી અને વિશેષતાભરી અને જેણે કરેલી પ્રશંસા પક્ષપાતરહિત ને સકારણ લાગશે તેને રૂપિયા પાંચનું રોકડ ઇનામ અપાશે. બીજો નંબર આવનારને એક વર્ષ સુધી ‘સુવાસ’ વિનામૂલ્ય મોકલાશે.

ઉત્તરો તા. ૧૫-૮-૩૮ સુધીમાં મળી જવા જોઈએ. તેમાંથી જે માસિકમાં પ્રગટ કરવા યોગ્ય જણાશે તે સંબંધમાં તેવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે.

— ૦ —

આદર્શ ને વાસ્તવ

અનૂનાં કુસુમાકર

(પૃથ્વી)

ભલે કવન તો કરો જલધિની જલશ્રી તણાં,

છતાં જમીનની પરે ભુવન કેટલાં રે ચડ્યાં ?

અટારો આલની પ્રમદ સ્વપ્ન રે શું ઘડ્યાં ?

મહને નિજ કુટીરમાં અમર ફૂલડાં તો જડ્યાં !

વીજળીક પ્રયોગો.

(ઇલેક્ટ્રોફલચર)

વીજળીની શોધ થયા પછી વિધવિધ ક્ષેત્રોમાં તેના ઉપયોગ વિશે નવનવીન શોધો થતીજ આવી છે. એવા એક શોધ તે તેની સહાયથી માનવી, પશુ, પંખી કે વનસ્પતિના રોગ મટાડવા તે છે.

આ શોધ થયાંને ને તેના અમલની શરૂઆતને તો વર્ષો વીતી ગયાં પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકો ને ડોક્ટરો વર્ષોથી માનવીના અનેક પ્રકારના રોગ મટાડવામાં ને ખેતીવાડીમાં વીજળીનો ઉપયોગ કર્યાજ કરતા. પણ તે ઉપયોગ ખર્યાજ ઉપરાંત અભ્યાસી વૈજ્ઞાનિકની સહાયથીજ અમલમાં મૂકી શકાય તેવો હતો.

પણ છેવટે એક દિંદીનું તે ઉપયોગ ને તેના પ્રયોગો પ્રતિ લક્ષ્ય ગયું. તેણે તે ઉપયોગને નજીવી કિંમતે પ્રત્યેક માનવી તેજો લાજ લઈ શકે એવો બનાવવા વિચાર કર્યો. વર્ષો સુધી તેણે તે માટે તનનોડ પ્રયાસ કર્યો. અને અન્તે તે પ્રયાસમાં તેને સિદ્ધિ પણ મળી.

તે દિંદીનું નામ ડૉ. શ્રીધર નેહરુ.

પ્રખ્યાત નેહરુ કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયેલો. સોળ વર્ષની ઉંમરે તેમણે બી. એસ. સી. ની ડીગ્રી મેળવી. તે પછી દેશીજમાં વીજળીના પ્રયોગો કરી, તે પર ઓર્નિસ્ટની જે ડીગ્રીઓ લઈ તે જર્મની ગયા. ત્યાં તે જ વિષય પર શોધ કરી, પી એચ. ડી. ની ડીગ્રી લઈ તે ફ્રાન્સ ગયા. ત્યાં વિજ્ઞાનનો સક્ષમ અભ્યાસ કરી તે ઈંગ્લાંડને પન્થે પડ્યા. ને ત્યાં આઈ. સી. એસ. બની તે હિંદ પાછા ફર્યા.

સુરોપના મહાશુદ્ધ વખતે તે પ્રયાગના વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રોફેસરપદે હતા. તે વખતે વીજળીના પ્રયોગોને ધરંગલું બનાવવાની તેમની શોધખોળ ચાલુજ હતી ૧૯૧૯ માં, મંચુક્ત પ્રાન્તમાં, ખેતી વિભાગના મહત્તીશ મત્રી નીમાતાં તે વિષયના પ્રશ્નોથી તે વાકેફ બન્યા. તે વખતે ખેતીવાડી સુધારણામાં થતા વીજળીના પ્રયોગો ખૂબ મોંઘા હતા. તેને પણ સસ્તા બનાવવા તેમણે જહેમત આદરી

દશ વર્ષના પ્રયોગ પછી તેમણે પોતે ફરેલા પ્રયોગોનું વર્ણન કરતું એક પુસ્તક લખ્યું. અને તે સંયુક્ત પ્રાન્તની સરકારના જ્યુલેડીન નં. ૫૩ તરીકે 'Experiments in Electro Farming' ના નામની ૧૯૩૧ ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ થયું. તેમાં તેમણે વીજળીની સહાયથી વનસ્પતિ સુધારણા, મંચુધી પ્રયોગોનું વર્ણન અને વિવેચન કર્યાં છે.

'The application of electricity to fruit farming' નામના મેયુક્ત પ્રાન્તના સરકારી પ્રેસ તરફથી ૧૯૩૫માં બહાર પડેલા, બીજા પુસ્તકમાં તેમણે ફળ-ફૂલાદિના છોડને લોહાની જાળી લગાડી વીજળી આપવાના પ્રયોગો ને તેના પરિણામે વધતી પેદાશનું વર્ણન કર્યું છે.

આ પછી તેઓ સુરોપ-અમેરિકામાં જ્યાં જ્યાં વીજળીના પ્રયોગો થાય છે ત્યાં ત્યાં ફરી તે બધાનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લઈ આવ્યા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તે ઈન્ડિયન સાયન્સ

કેસેસના ખેતીવાડી વિભાગના પ્રમુખ નીમાયલા. ત્યાં તેમણે ઇલેક્ટ્રોકલ્ચર સંબંધી એક અભ્યાસપૂર્ણ લેખ વાંચેલો.

૧૯૩૪ના નવેમ્બરમાં તે મુંબઈ પ્રાન્તના મૈનપુરી જિલ્લાના ઇલેક્ટર નીમાયા. ત્યાં તેમની પ્રેરણાથી સ્થપાયેલ ઇલેક્ટ્રોકલ્ચર કુટ ગ્રોઅર્સ એસોસીએશન નામના મંડળના તે પ્રમુખ છે. તે મંડળ તરફથી લગભગ ૨૦૦ નાનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે અને નવાં થતાં જાય છે. ૩. ૨૫) ભરી તે મંડળના આજીવન સભ્ય થનારને તે બધાં મફત આપવામાં આવે છે. આ મંડળની શાખાઓ દુનિયાના ઘણા દેશોમાં છે.

આ મંડળના એક સભ્ય શ્રી આગસ્કર નામના ગૃહસ્થે વીજળીના પાણીથી થતા લાભો સંબંધી શોધ કરી છે; અને એ શોધનો દુનિયાના ઘણાખરા દેશોમાં લાભ લેવાય છે.

૩૦ નેહરુએ લગભગ આખા જગતની મુસાફરી કરી છે અને સ્થળે સ્થળે ઇલેક્ટ્રો કલ્ચર, તેના પ્રયોગો અને તેથી થતા લાભ પર લાપણો આપ્યાં છે.

હાલ તેઓ પોતાના જિલ્લામાં એ પ્રયોગો કરાવે છે અને તેની તથા દુનિયાભરમાં થતા એવા પ્રયોગોની હકીકત ત્યાંથીજ પ્રગટ થતા 'ગ્રામમુદાર' નામના હિંદી અને અંગ્રેજી પખવાડીક પત્રમાં આપવામાં આવે છે.

વીજળીના ઉક્ત પ્રયોગોનો લાભ લેવાની અનેક પ્રકારની સહેલી સરતી અને સુગમ રીતો છે. વિદ્યુતનાં મોજાં પકડનારી જળણી, વીજળીની અસરવાળું પાણી, મેગ્નેટની સહાયથી અપાતી વિદ્યુતચીનગારી, ઊગતા સૂર્યનાં કિરણો, ખોટાં રંગીન મોતીની કદી, વીજળીક અસર ભર્યા પદાર્થો, વીજળીક કેરોસીન વિગેરેની સહાયથી અનેક પ્રકારના રોગો અને ઉણપો હઠાવી શકાય છે. જળણી અને કેરોસીનનો ઉપયોગ ખાસ કરીને વૃક્ષ અને ફળફૂલની બાળતમાંજ થઈ શકે.

વીજળીના આ પ્રયોગોથી પક્ષાઘાત ને લકવા જેવાં હાડીવાં દર્દો પણ મટે છે; ખાણી માત્રની તંદુરસ્તી સારી રહે છે; દોરનાં દૂધમાં વધારો થાય છે; ઘી સરસ ને દાણાદાર બને છે; ગોળ સુરંગી ને કણ્ણીદાર બને છે; પીળાં પડતાં ને સુકાઈ જતાં ઝાડ પ્રકુલ્લ બને છે, અફળ ફળિત થાય છે, ઉધમ્બ કે જીવાત દૂર થાય છે; ફળફૂલ સુરંગી ને રસદાર બને છે; અનાજના પાકમાં વૃદ્ધિ થાય છે; કપાસનો તાર સુંવાળો બને છે; પાણી રોગનાં જંતુરહિત બને છે.

લોખંડ કે જસતની જળણીમાં આસપાસના વાતાવરણમાંથી વિદ્યુત ખેંચવાની શક્તિ રહેલી છે. આવી જળણી વાવેતર-ભૂમિમાં દાટવાથી અથવા વૃક્ષ ઇત્યાદિની આસપાસ બાંધવાથી તે તે પ્રદાર્થમાં ભરાયેલી ક્ષતિઓ ત્વરાએ દૂર થાય.

વીજળીના પ્રયોગોમાં મુખ્ય ઉપયોગની ચીજ મેગ્નેટ છે. આ મેગ્નેટની સહાયથી વીજળીક ચીનગારી ઉત્પન્ન કરી શકાય છે; પાણીને વીજળીની અસરવાળું બનાવી શકાય છે, મોટરના જુના ભાગ વેચનારને ત્યાંથી આ મેગ્નેટ મળી શકે. તે મેગ્નેટની એક બાજુના લોખંડના સળિયાને લાકડાનું નાનું ગોળ પૈકું બેસાડીને તે પૈકાને ફેરવવાથી વીજળીક ચીનગારી ઉત્પન્ન થાય છે; મેગ્નેટના એક છેડાને પાણીમાં મૂકી પાણીને ચીનગારી આપવાથી તે પાણી વીજળીક અસરવાળું થાય છે. આ વીજળીક પાણીની શક્તિ ગાળતીજ સાથે પડતા વરસાદના પાણીની શક્તિ બરાબર હોય છે. આવું પાણી જો ફાવે તો વાસણમાં જનાવવાનું હોય તો તે વાસણની નીચે, ચીનગારી આપતી વખતે, લાકડું કે કાંચ મૂકવાં જોઈએ.

બીજાને વાવતાં પહેલાં વીજળીની અસરવાળા પાણીમાં રાખવાથી પરિણામ ધણું મુંઢર આવે છે. કળાઉ ઝાડાને વીજળીક પાણી પાવાથી તે વધારે ટકાઉ ને રસીલાં બને છે. વીજળીના પ્રયોગથી ઉપર જે ફાયદા બતાવ્યા તે દરેક આ પાણીના ઉપયોગથી પણ અમલમાં આવી શકે છે.

શરીરમાં કંઈ દર્દ થતું હોય તો ત્યાં પાંચથી દસ વીજળીની ચીનગારીઓ આપવી. ત્રણેક દિવસ આમ કરવાથી રોગ નિર્મૂળ થાય. તે છતાં કંઈક જાણુપ લાગે તો દરેક દિવસ જવા દઈ પુનઃ ચીનગારી લઈ શકાય. લકવો, કપવા, આધાશીશી, દાઢનો દુઃખાવો, ગોળો, વીંછીનું ઝેર ઇત્યાદિ ઉપર આ પ્રયોગોની મુંઢર અસર થાય છે. કાચી વયનાં બાળકો ચીનગારીઓ પાણી દ્વારા અપાય. ધાવણની શુદ્ધિ માટે માતાઓ સ્તન પર આવી ચીનગારીઓ લે તો બાળકો તંદુરસ્ત રહે.

આ ચીનગારીઓ આપતી વખતે માણસને રબ્બર કે લાકડાના પાટિયા પર બેસાડી એક હાથે મેગ્નેટનું ચક્કર ફેરવવું, અને બીજા હાથે તે માણસના ગળાની અંધીઓ પર ઘોઘરા પર, ગળે કે જ્યાં દર્દ થતું હોય ત્યાં ચીનગારીઓ આપવી.

પ્રજાતના નિર્મળ તાપમાં સૂઈની સામે રબ્બરના બોડા પહેરી, અથવા સૂકા ઘાસ પર બેસાડી, પ્રાણાયમની જેમ શ્વાસોશ્વાસ લેવાથી પણ ઉક્ત પ્રયોગોથી થતા લાભો મળી શકે છે.

ભોજનની સાથે, લીંબુનો રસ ને મીઠું મેળવી બીટ કુંગરી ઇત્યાદિ, ચીનાઈ માટી કે માટીના વાસણનાં રાખી, વાપરવાથી પણ ઉક્ત લાભોની કંઈક અસર થાય છે.

લેખકના પાતળા બીણા તાર લાવી તેમાં બળતરમાં મળતાં જુદા જુદા રંગના સાધારણ મોતી પેરાવવાં. પહેલા હારમાં એક તાર પર સંકેદ મોતી. પેરાવવાં, બીજામાં બે ભેગા તાર પર પીળાં મોતી પેરાવવાં; ત્રીજામાં ત્રણ ભેગા તાર પર બદામી મોતી પેરાવવાં; ચોથામાં ચાર ભેગા તાર પર લીલાં મોતી પેરાવવાં. આ હારોમાં વાતાવરણમાંથી વિધવિધ પ્રકારે વીજળી અચવાની શક્તિ રહેલી છે. આ ચારે હારમાંથી રાત્રે સૂતી વખતે દરદીએ અંકેક રાત્રે અંકેક હાર વાપરી જોવો. અને જેનાથી વધુ ફાયદો જણાય તે હાર એ દરદી માટે લખાઈ છે એમ માનવું.

ફળદ્રૂપ પર વીજળીક કેરોસીન લગાડવાથી પણ ઉક્ત પ્રયોગોના લાભ મળી શકે છે.

ઉક્ત પ્રયોગો જે રીતે કરવા જોઈએ તે જ રીતે તે થાય તોજ તેનાથી લાભ મળે છે. નહિતર તે ઝોઝા ફળદાયી બને છે. વીજળીનો અતિરેક ન થાય તો એ પ્રયોગોથી જેર લાભનો તો સંભવજ નથી. છતાં આ સંબંધમાં વિશેષ જાણવાની જરૂર હોય તેણે તે પ્રયોગોના ઉત્પાદક ડૉ. એસ. એસ. નહેરુ, મૈનપુરી, (સુ. પી.) સાથે હિંદી અથવા અંગ્રેજીમાં પત્રવ્યવહાર કરવો.

આ પ્રયોગોમાં આવશ્યક સાધન મેગ્નેટ મેળવવાની પ્રગતી મુશ્કેલીને ટાળવા, શ્રી જીકાસાઈ અમરશી શાહ (હરિજન આશ્રમ, સાબરમતી, અમદાવાદ) એવા જુના મેગ્નેટો ખરીદી લાવી, તેને પ્રયોગોનીજ દૃષ્ટિએ તૈયાર કરી, રૂ. ૨૦ ની કિંમતે વેચે છે. તેમની પાસેથી પણ તે સંબંધમાં વિશેષ માહિતિ મળી શકે.

જગત-સાહિત્યમાં શૃંગાર

નરસિંહ

[ગતાંક પૃષ્ઠ ૧૨૪ થી ચાલુ]

આમંત્રિત મહેમાનોની સાથે, શુભવેશે, જુલિયેટના પિતાના રંગજીવનમાં પ્રવેશોલ, રોમિયો, તે જ જીવનમાં, પ્રમંગ મળતાં, જુલિયેટની સાથે વાતચીતની શરૂઆત કરતાં બોલે છે:

૧. If I, profane with my unworthiest hand

This holy shrine.....

.....My lips.....

ને અંજલેલી જુલિયેટ ઉત્તર દે છે:

૨. Good pilgrim, you do wrong your hand.

ઉત્તેજ્યેલ રોમિયો વાતચીતના અંતમાં કહે છે:

૩. Thus from my lips, by thine, my sin is purg'd (kisses)

રસે ભરાયેલ જુલિયેટ:

૪. Then have my lips the sin that they have took.

આ વાતચીતમાં શૃંગારનો મધુર રસ ઊભરાય છે. પ્રથમ સમાગમે જ એવી તેમાં મનોહરતાભરી છે.

જુલિયેટને જ્યારે પોતાનો પ્રેમીક પોતાના પેરી કુટુંબનો વારસ છે એવા સમાંચાર મળે છે ત્યારે તે અંતરના ઊંડાણમાંથી બોલે છે:

૫. My only love sprung from my only hate.

કેટલા દુઃખદ ને છતાં સાથે જ કેટલા ઉમંગકાળ્યાં ને પ્રેમપૂર્ણ શબ્દો !

જુલિયેટના દર્શન પછી રોમિયો ચિત્તભ્રમિત થઈ ફરે છે. તેનાં માતપિતા ને મિત્રો તેનું દુઃખ જાણવા પ્રયાસ કરે છે. રાત્રે રોમિયો જુલિયેટના દર્શને જાય છે. ત્યાં તે બગીચાની દિવાલો ફૂદાવી પ્રિયાના જીવનની નીચે જઈ પહોંચે છે. મિત્રોના ઉપદ્રાસ પર તે મથુગણે છે:

૬. He jests at scars, that never felt a wound.

પણ તે જ પળે, તેના જ પ્રેમ પર મુગ્ધ ને ઘેલી અનેલી, જુલિયેટ, વિયોગથી જળતાં અંગને ઘ્યોમ અને ઉપવનતાં પ્રાકૃતિક માધુર્યથી ઠારવા, બારી ખોલી બહાર ડાકાવે છે.

૧. અભદાતું હું મારા અયોગ્ય હાથથી ને

પવિત્રતાના આ પ્રતિકને

.....તો મારા આંક સન્ન છે.....

૨. ભલા યાત્રિક, તારા હાથને હું અન્યાય કરે છે.

૩. આમ મારા આંકથી, તારા વડે, મારું પાપ કરે છે. [ચૂમે છે.]

૪. હીલું પાપ મારા આંકને પણ ત્યારે ઝાડવા ઘો.

૫. મારો એકનો એક પ્રેમી-મારા એકના એક પેરિ કુટુંબનો વંશજ.

૬. હાંના હાથની હાંસી તે ડાકાવે-જેણે ધાને કદી અનુસર્યો પણ નથી.

ને તેના મુખ પર દષ્ટિ પડતાં જ રેમિયોઃ

૭. But soft, what light through yonder window breaks !
It is the east, and Juliet is the sun !
Arise fair sun and kill the envious moon—

Two of the fairest stars—

As daylight doth a lamp.

That birds would sing and think it were not night—

How she leans her cheek upon her hand.

O ! that I were a glove...

આ તો ન જેની વાનગી જ છે. આખા દ્રશ્યની રમણીયતા, ઉપમાનું અદ્વૈતિક સામર્થ્ય, ને ઉત્તેજક રસપાનનાં માધુર્ય અનુભવવાને તો તે મહાકવિના અખંડ ને લાક્ષિય ઝરતા શબ્દ પ્રવાહને ગ્રીક્ષ્ણો જોઈએ.

રેમિયોની હાજરીથી અલુગ્ગલ્ય જીલિયેટ અંતરનું દુઃખ દર્શાવવા વાચા ખોળે છે, ને રેમિયો તે ક્ષણે મનમાં જ લેવે છે:

૮. O ! Speak again...angel,...

ને હજીયે અલુગ્ગલ્ય જીલિયેટ દેવાનાં દ્વાર ખોલે છે:

૯. O Romeo ! Romeo ! wherefore art thou Romeo.

What's in a name ? that which we call a rose
By any other name would smell as sweet.

૭. પણ શાન્ત—સામા ઝરખેથી આ પ્રકારો તો પયસાય છે ?
તે પૂર્વ-દિશ છે, જીલિયેટ ત્યાં સૂર્ય છે.

હા આ તેજસ્વી સૂર્ય ને કચરી નાખ એ દેવીકા ચન્દ્રને.

[તેનાં નયન—]

તેજે અજહળતા સર્વક્રેષ્ઠ તારકામાંનાં બે...

જે રીતે સૂર્યનાં તેજ દીવાને.....

પંખીઓ સંગીત લલકારશે અને માનશે કે આ રજની નથી...

કેવી કળાએ, અવસુંદર હથેળી પર, તે ચોતાને બાલ ડેરવે છે ?
ઓહ ! હું તે હાથ પરનું જે મોજી હોત તો.....

૮. બોલ, બહાણ દેવદૂત, બોલ, ફરી બોલ,

૯. ઓ રેમિયો ! રેમિયો ! તારું રેમિયો નામ શા માટે ?

નામમાં શું ? જેને શુભાળ નામે બોળખીએ
તે અમ્ય નામે પણ સુગંધ તો એવીજ પ્રસરાવશે ?

જુલિયેટ પોતાને જ જપે છે એની સાબિતી મળતાં જ. રોમિયો પ્રકાશી ઊઠે છે. જુલિયેટ કંઈક ઊભીલી પડી મંદુર ચીક દાખવે છે છતાં પ્રિયની સાથે તે વાતચીતમાં પરાવાય છે. વંશવંર અને તે વંશને ઘટિત પોતાનું નામ જુલિયેટના દિલને ડંખી રહ્યું છે એ જોતાં જ રોમિયો વંશ અને નામ જાનેનો, સાચો ત્યાગ અશક્ય હોતાં, દિલને ખેડેકાવવા, ઔપચારિક ત્યાગ કરે છે. જુલિયેટ તેના પર મુગ્ધ જની વાતચીતની નવી દિશા ઉઘાડે છે, અને તે આવા દુર્ગમ સ્થળે શી રીતે આવી પહોંચ્યો તેની પૂછગાછ કરે છે. રોમિયો હર્ષવિશમાં:

૧૦. With love's light wings did I o'erperch these walls;

For stony limits cannot hold love out—

૧૧. Juliet : By whose direction found'st thou out this place?

૧૨. Romeo : By love that first prompt me to inquire.

આ પછી જને જણ્યું એકમેક પ્રતિના ઉત્કટ પ્રેમને પ્રકાશિત કરે છે; અને રોમિયો તેવા પ્રેમને હરહંમેશ માટે ટકાવી રાખવાને સામેજ પ્રકાશતા ચન્દ્રના સોગન ખાવા જાય છે ત્યારે જુલિયેટ બોલી ઊઠે છે:

૧૩. O ! swear not by the moon, the inconstant moon.

ખાંસાયિત છતાં કેટલી બાવપૂર્ણ પ્રેમ જંખના-ને સાથેજ સ્ત્રી-હૃદયના વહેમંત્રી કેટલી સફળ ચૂંથણી !

રોમિયો કાના સોગન ખાવા તે સંબંધી જુલિયેટની સલાહ માગે છે; ને જુલિયેટ તે ક્ષણે કહે છે:

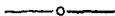
૧૪. By thy gracious self,

Which is the God of my idolatry.

ભારતીય સતીરત્ન પણ આનાથી સુંદર ખીજી શી સલાહ આપી શકે ?

અનેક ઘડીઓ રસિક વાર્તાવિનોદમાં વીતાવી રોમિયો ત્યારે દુઃખી અંતરે છૂટા પડે છે ત્યારે જાણે વિદાયનાં અમૃત-કુસુમ, અમર સ્મૃતિ, બક્ષની હોય તેમ જુલિયેટ:

૧૫. A thousand times good-night.

૧૦. પ્રેમની મુગ્ધ પાંખથી મેં આ દિવાલો વટાવી;

કેમકે, શિશુનાં બંધન પણ પ્રેમના પ્રવાહને તો નાજ ખાળી શકે.

૧૧. જુલિયેટ : કાના સૂચનથી તેં આ નિવાસ શોધ્યા ?

૧૨. રોમિયો : પ્રેમના—જેણે તે શોધવા મને પ્રયત્ન કરેલ્યા.

૧૩. ના ના, ચન્દ્રના સોગન નેહિ: ચન્દ્ર તો ચલિત છે.

૧૪. તારી મોહક કૃપાબરી કાંધાના—

જે મારી પૂલનું પ્રતિક છે.

૧૫. સદસો વિદા—વંદન.

આજનું બાલસાહિત્ય

બાલ-સાહિત્યને નામે આજે ગુજરાતમાં ઠીકઠીક મંથામાં પુસ્તિકાઓ પ્રસિદ્ધ થવા કરે છે. એમની કેટલીય તો એવી હોય છે કે જેને બાલસાહિત્યમાં મૂકતાં વિચાર કરવો પડે. બાલ-સાહિત્ય એટલે જે બાળકોપભોગ્ય સાહિત્ય એમ સ્વીકારીએ તો બાળક કોને કહેવું, ઉપભોગ્ય એટલે વાંચીને ઉપભોગ કરે તેવું કે સાંભળીને ઉપભોગ કરે તેવું, તેમજ સાહિત્યની કસોટીએ કસી શકાય તેવું ખરૂં કે નહિ તે બધી બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈએ.

સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાં બાળક કે બહુકની વયમર્યાદા પાંચથી આઠ વર્ષની મૂકવામાં આવી છે. બાલ-મંદિરમાં આવતાં બાળકોની ઉંમર પણ સામાન્ય રીતે ચારથી સાત કે આઠ વર્ષની હોય છે.

બાલ-સાહિત્યના લેખકોને તથા પ્રકાશકોને આપણે પૂછીએ કે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં આપનું લેખન કે પ્રકાશન બાલ-સાહિત્યમાં ગણી શકાય ખરૂં ?

માબાપ કે ભાઈભાંડુના વાતાવરણથી બહાર નિકળતુ ૩-૪ વર્ષની ઉંમરનું બાળક કાંઈક પ્રવૃત્તિ માગે છે. બાળક દરેક વસ્તુ હાથમાં લઈ જોઈ તપાસી ઉપયોગી લાગે તો પોતાની પામે રાખે છે અગર ઉપયોગી ન જણાય તો તેને ફેંકી દે છે.

આ રીતે બાળકમાં ગહેલી સર્જક તથા વિનાશક વૃત્તિનાં અસ્તિત્વનો અવિર્ભાવ આપણને થાય છે. આવાં બાળકને ઉપયોગી થાય તેવું સાહિત્ય આપણી પાસે આજે છે ખરૂં ? આ સાહિત્ય પુસ્તક રૂપે જ હોવું જોઈએ એમ નહિ પરંતુ બાળકની સર્જનવૃત્તિને પોષે, અને વિકસાવે તેવું તો જરૂર હોવું જોઈએ એમ કહી શકાય.

ધણાં માબાપો બાળકથી કંટાળીને તેને દૂર હસેલી મેલે છે. શેરીમાં રમતાં તેઓ આપમેળે ધણું એવું શીખી લે છે કે જે ન શીખાવું હોય તો ભવિષ્યમાં નુકશાન થવાનું નથી હોતું.

આવાં બાળકોને ઉપયોગી થાય તેવું સાહિત્ય તૈયાર કરવા તરફ પહેલું ધ્યાન આપવું જોઈએ. પરદેશીમાં આવું સાહિત્ય હોય છે. આપણે ત્યાં તેનો અભાવ છે—અભાવ નહિ તો બહુજ અલ્પ પ્રમાણમાં એવું સાહિત્ય છે એમ કહી શકાય.

આ પછી પાંચથી સાત વર્ષનાં બાળકને ઉપયોગી થાય તેવું સાહિત્ય આપણે ત્યાં છે કે નહિ તેનો વિચાર કરીએ. આવાં સાહિત્યના બે પ્રકાર ગણી શકાય બાળક પોતાની મેળે ઉપયોગ કરી શકે તેવું અને વડીલોની મદદથી બાળક ઉપભોગ કરી શકે તેવું.

બાળક પોતાની મેળે ઉપયોગ કરે તેવું બાલ-સાહિત્ય અલ્પ પ્રમાણમાં આપણે ત્યાં છે, પરંતુ મોટાંઓની મદદથી બાળકને ઉપયોગી થાય તેવું સાહિત્ય આપણે ત્યાં વિશેષ

પ્રમાણમાં છે. ખરું. બાળકને આનંદ સાથે કાંઈક અંશે કર્પનાને સ્પર્શે, અને સર્જનાત્મક અને ક્રિયાત્મક હોય તેવાં સાહિત્યમાં શ્રી. ગિજુભાઈની બાલવાર્તાઓને મૂકી શકાય. આવી જાતની બાલવાર્તાઓ આપણે ત્યાં બહુ મોટા પ્રમાણમાં સર્જાતી નથી. આપણે ત્યાં સ્વતંત્ર રીતે આવું સાહિત્ય સર્જવાની શક્તિની ખોટ જણાતી હોય તો પ્રાચીન અને અર્વાચીન સ્વલોપાનાં અને પરભાષાનાં સાહિત્યમાંથી આપણાં બાળકોને અનુકૂળ આવે તેવાં સર્જનો થવાં જોઈએ. દિતોપદેશ, પંચતંત્ર અને ઇસપની વાર્તાઓ હજી આજે પણ ઉપયોગી રહેલ છે. અને આંજના બાલસાહિત્ય સર્જકો હજીયે તેનો ઉપયોગ કરતા દેખાય છે.

પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીને અનુકૂળ પડે એવું સાહિત્ય બાળસાહિત્ય ગણાવું જોઈએ એમ સ્વીકારીને આજનાં બાલસાહિત્યનાં પ્રકાશનો નાણી જોઈએ તો તેમની મોટા ભાગ દિલ્લુકસ જણાશે.

સ્વાનુભવે તેમજ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોના અનુભવો પૂછી જોતાં એમ જણાયું છે કે આજનું બાલસાહિત્ય પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓને ઉપયોગમાં બહુજ ઓછું આવે છે. જ્યારે માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ તેના સારો ઉપયોગ કરે છે.

આ રીતે જોતાં આજે જે સાહિત્ય બાલ-સાહિત્યને નામે બહાર પડે છે તેમાંના ઘણા જ થોડા ભાગ બાળકોને ઉપયોગી થાય તેવા હોય છે, જ્યારે ઘણા મોટા ભાગ ૧૨ થી ૧૪ વર્ષના વિદ્યાર્થીઓ-કુમારોને રસ પડે તેવા હોય છે.

આ કસોટીએ કસી જોતાં હાલમાં તાજેતરમાં બહાર પડેલાં નીચેનાં પુસ્તકોને બાએ જ બાલસાહિત્યમાં ગણી શકાય.

૧: પત્રપેટી: કિંમત: ૩ આના, લેખક: શ્રી. રમણલાલ નાનાલાલ શાહ, પ્રકાશક: શ્રી. નાગરદાસ ઈ. પટેલ, બાલવિનોદ કાર્યાલય; મલાડ.

૨: લઘ્ય જગત: કિંમત: ૧૦ આના; લખનાર: ઉપર મુજબ, પ્રકાશક: ગુર્જર મંથ-રત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.

૩: સુરિંસાને પત્રો: કિંમત: ૫ આના, લેખક: શ્રી. ગિજુભાઈ શ્રી. દક્ષિણામૂર્તિ પ્રકાશન મંદિર, ભાવનગર.

૪: સોમાલાઈનાં કાવ્યો: લેખક: શ્રી. સોમાભાઈ ભાવસાર; કિંમત તથા પ્રકાશક: ઉપર મુજબ.

૫: દારઝન ભાગ ૩ જો લેખક: શ્રી. રાંકર શાહ, કિંમત તથા પ્રકાશક ઉપર મુજબ.

પત્રપેટીની શરૂઆતમાંજ 'આ વળી શું?' મથાળાં નીચે લેખકે જણાવી દીધું છે કે પુસ્તક પત્રલેખનની શૈલીના પરિચય માટે છે, અને તેમાં આદર્શ પત્રો રજુ કરવામાં આવ્યા છે. આથી આ પુસ્તકને બાલસાહિત્યમાં મુકવા કરતાં શિક્ષણસાહિત્ય પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ગણવું વધારે યોગ્ય ગણાશે.

'લઘ્ય જગત'ની ભાષા, રચના અને શૈલી એવાં છે કે બાળકોને તે આનંદ નહિ આપે. શાળાઓમાં-ખાસ કરીને માધ્યમિક શાળાઓનાં નીચલાં ધોરણોમાં-ઈતર વાચન તરીકે પુસ્તક ઉપયોગનું ખરું. આવાં પુસ્તકોનું વાચન જુગોળનું જ્ઞાન મેળવવામાં ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે. પુસ્તકમાં સંસ્કૃત શ્લોકો રજુ કર્યા છે તે ન કર્યા હોત તો પુસ્તકમાં ઉણપ ન રહેત. ઘણી વાર લેખકો લખતી વખતે પુસ્તક વાંચનારની મનોદશાને ભૂલી જઈને આનંદ ઉર્મીના આવેગમાં

મગજમાં ભરેલા જ્ઞાનભાંડારને પુસ્તકમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરે છે, તેવું આ પુસ્તકમાં બન્યું હોય એમ લાગે છે

૧. સુશિવાને પત્રો શાંતિનિકેતનમાં અભ્યાસ કરતી ૧૫ વર્ષની પોતાની પુત્રી સુશિલાને થી ગિજુભાઈએ લખેલા પત્રો નાના બાળકને ઉપયોગી નહિ થાય સુશિલાના સમવયસ્કને વાચવા લાયક પુસ્તક ગણી શકાય ખરૂં ખરૂં જોતા માનાપો એ પોતાના પરગામ ભણતું બાળકોને કેવા પત્રો લખવા તે દર્શાવવા માટે પુસ્તક ઉપયોગી છે એમાં જરાય અયોગ્ય નહિ ગણાય.

ટાગ્જન લાગે ૩ આ પુસ્તક તેના આગલા ભાગો સાથે કુમારોને રમપ્રદ વાચન પુરૂં પાડે એવું છે જેમણે વાર્તા કહેવાની ધ્વજા હસ્તગત કરી હોય તેઓ બાળકોને સુંદર ત્રીલીમાં વાર્તા રૂપે ટાગ્જનની વાત કહે તો બાળકોને-પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતા બાળકોને આનંદ આપે ખરૂં

મોખાભાઈના કાર્યોમાં નાના તથા મોટા બાળકોને ઉપયોગી ગેય મળ્યોનો આ સંગ્રહ છે તેમાંના કેટલાક અધરા છે ખરા, તેમ છતાં આ બિગતા કવિએ શરૂઆતથી જ આપણને જે કાવ્યો આપ્યા છે, તે જોતા તેઓ વધુ અનુભવે અને બાલજગતના વધુ પરિચયે વધુ સારા મળ્યો આપશે એની આશા જરૂર રાખી શકાય

બાલજગતને માટે ઉપયોગી સાહિત્ય લખવું એ કાઠિ સહેલી વાત નથી એ પછી એક મ્હા છે મોગી વિદ્યાપીઠમાં નિષ્ણાત અધ્યાપક તરીકે મમ ધ્રુવ અધરૂં હોય તો તેના કરતા પશુ ઝાચી ઉમરના કુમળા હૃદયના બાળકો ને તેમના માનસને સમજીને ઉપયોગી થાય એ રીતે ગિજુજી આપનાવું કામ વધારે અવરૂં છે, અને તે માટે સાહિત્ય સર્જવું એ પછી એટલું જ અધરૂં છે

આ કલા અસાધ્ય નથી, દુ સાધ્ય તો છે જ એ કલા સાધ્ય થવા માટે તપની જરૂર ૧ એ તપ એટલે દેવ સમા નિર્દોષ બાળકોનો પરિચય અને તેમના માનસનો અભ્યાસ

વિરમગામ
૨૦-૭-૩૮

‘વસતાનુજ’

* * *

ગયા અંકે—

ગયા અંકમાં પ્રગટ થયેલ પ્રભાવક ‘જ્યોતિધર જૈનાચાર્યો’ પૂના વિવેચન સમંધમાં તેના લેખક શ્રી લાલચન્દ્ર ભગવાનદાસ પદ્મિત તરફથી જણાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રસ્તુત પત્રિકા એક રસતત ગ્રન્થ નહિ પણ એ પ્રવિસ્તૃત સ્મારક અંકમાં પ્રગટ થયેલ લેખની છૂટી કોપી હતી વસ્તુચિતિ આમ કરતા તે પત્રિકાને પુસ્તક માની થયેલ ત્રિકા નિર્ગર્થક કરે છે લેખકોએ પુસ્તકની સાથેજ આવી વિગત જણાવી દેની ઉચિત ગણાય

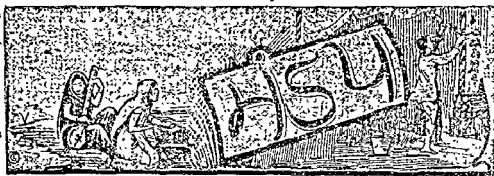
સ્વીકાર

નવાં પુસ્તકો — તવારીખની તેજ છાયા આખા પ્રિય

નવા (ગયા અંકે પરિચય ન અપાયો હોય તેવા—) પત્રો — શુભગતી, જેનયુગ,

ફાર્મસ સભાનું ત્રૈમાસિક દેશી રાજ્ય કમર સ્ત્રી શક્તિ

[આ અને આવતાનો વિસ્તૃત પરિચય આવતા અંકે]

રાષ્ટ્ર કવિ

વન્દે માતરમ્

સુજલામ્ સુકલામ્ મલયજ શીતલામ્

શસ્ય સ્યામલામ્ માતરમ્! વન્દે

આજે તો ભારતને ખૂણેખાંચરે પણ ચુંચ રહેલા આ ગીતને રમ્યા પછી કેટલેક દિવસે તેના પ્રતિભાશાળી સર્જક શ્રી. બંકીમચન્દ્ર ચેટરજીએ પોતાની વહાલી અને તેજવતી પુત્રીને પૂછ્યું:

“જાહેન, લોકો એ ગીત માટે શું કહે છે?”

“લોકદષ્ટિને એ નથી રચતું.” પુત્રીએ દુઃખાતા અંતરે ઉત્તર દીધો.

મહાન અને સર્જનશીલ લેખકોની સ્થિતિ ઘણી વખત આવી જ બને છે. તેમના અમર સર્જનને સમજવાની શક્તિ તાત્કાલીન પ્રગ્લને વરીજ નથી હોતી.

શ્રી. બંકીમચન્દ્રનાં નવલોને રસોલાં કહી એકે અવાજે પ્રગ્લએ અપનાવી લીધાં; તેમનું વિવેચન અપ્રતિમ ગણાયું પણ તેમના અમર ગીત પરનો પટ તો વર્ષો સુધી ન જ ખૂલ્યો. ખૂલ્યો ત્યારે નીચે છૂપાયેલ તેજને પણ જાણે વેગ મળ્યો.

૧૮૩૮ ના જુનની સત્તાવીશમીએ બંગાળના કંચાલપાડા નામે એક ગામમાં તેમનો જન્મ થયેલો. પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ થતાં તેઓ કાલેજમાં જોડાયા. ત્યાં તેમની કીર્તિ અપૂર્વ રીતે ઝળહળી બહી. ઉચ્ચ અંગ્રેજી શિક્ષણમાં વિજય વરનાર હિંદી તરીકે તે શોભી બહીલા. તેમને જ્યોત્સનાદાર હોદ્દો મળ્યો.

તેમની સ્વમાનભાવના ઘણી તીવ્ર હતી. એક સમયે લશ્કરી ટુકડીના એક કર્નલે તેમના પ્રતિ અપમાનભર્યું વર્તન ચલાવતાં, કમીસ્નરની ના છતાં, તેમણે તે કર્નલ પર કેસ માંડેલો ને ‘જાહેર’ માફી મંગાવ્યા પછીજ તેને જતો કરેલો.

તેઓ બંગદર્શન નામે એક બંગાળી છાપું ચલાવતા. તેમાંનું વિવેચન ખૂબજ સુરેખ ને તલસ્પર્શી ગણાતું; કહેવાય છે કે બંગાળમાં ત્યાર પછી એનું વિવેચન થયુંજ નથી.

શ્રી રોમેશચન્દ્ર દત્ત તેમના પરમ મિત્ર હતા. તેમને બંગાળી ભાષામાં લખવાની પ્રેરણા કરનાર બંકીમચન્દ્રજ હતા. અને એમ કરીને પણ તેમણે સ્વદેશ અને સ્વભાષાની સેવા કરી છે. રોમેશચન્દ્રનાં શુદ્ધિ અને વ્યક્તિત્વને કંઈ હિંદને આપ્યું તે બંકીમચન્દ્રના અભાવમાં, પરદેશીઓજ ખૂંચી જત.

નવલકથાકાર તરીકે શ્રી. બંકીમચન્દ્ર હિંદમાં હજી સુધી અજોડ છે. શ્રીમાન રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં લાક્ષિત્ય, પ્રભા ને ગાન્ધર્વજલુકારને ખાલુએ રાખતાં બંગાળે બંકીમચન્દ્ર જેવો સાહિત્યસ્વામી હજી નથી સર્જ્યો. અંગ્રેજોએ એમને 'Scott of Bengal' ના નામે ઓળખે છે.

પાશ્ચાત્ય દષ્ટિએ : હિંદીઓ અંગ્રેજી લાપામાં રસ અને પ્રભુત્વપૂર્વક લખી શકે છે; પણ ડીકન્સ જેવી રિમત અને કટાક્ષ પ્રભા હજી તેમને નથી વરી. પણ એ દષ્ટિએ પણ શ્રી બંકીમચન્દ્રને તો તેમાં અપવાદ ગણ્યા છે.

ડૉ. ફ્રેઝર નામે એક સમર્થ વિદ્વાન 'હિંદનો સાહિત્ય વિષયક ઇતિહાસ' નામે ગ્રન્થમાં લખે છે:

'નવભારતે સર્ગવેલ મહાન પ્રતિભાશાળી સર્ગક્રામાં બંકીમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય પ્રથમ સ્થાન શોભાવે છે. તેમની નવલો પાશ્ચાત્ય વાંચકોના મગજમાં ભારતીય જીવન અને વિચારનાં આંતર તરવોના પ્રકાશ પાથરતી રસસુન્દરીઓ છે.'

અસત્યો ને અપ્રિયતાને કટાક્ષ દ્વારા ઉજેડવામાં તો તેઓ મહાન ફ્રેન્ચ લેખક વોલ્ટરના સમોવડિયા ગણાયા છે.

તેમણે વિવેચનના, વાર્તાના, કટાક્ષના, જીવનચરિત્રના, સત્તાવીશ લગભગ ગ્રન્થો રચ્યા છે. બગ-દર્જનમાં પ્રગટ થયેલ ઘણું ખર્ સાહિત્ય તો આ ઉપરાંત. તે સર્વમાં તેમનું કૃષ્ણ ચરિત્ર મુગટમણિ સમુ લેખાયુ છે. ગુજરાતીમાં શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ તેનું લાપાંતર પણ કર્યું છે.

જીનની ગંધ સત્તાવીશમીએ તેમની સોમી જન્મજયન્તી ઉજવાઈ. આ જયન્તી તો મુખ્યત્વે આજે રાષ્ટ્રગીત ગણાયેલ, પરંતુ સમકાલીનોને અપ્રિય એવા, તેમના અપૂર્વ ગીતને આભારી છે.

'બંગાળ યુનિવર્સિટીએ તેમના લખાણમાંથી ચુટણી કરી, તેનો અભ્યાસ કરાવી, તેની ત્રીક્ષા દ્વારા વિદ્યાર્થીઓને સાહિત્ય વિષયક અમુક પદવી આપવાની યોજના રચી છે.

શતાબ્દિના ઉક્ત દિવસે પ્રજાના પ્રતિનિધિ વર્ગે બંગાળમાં ઉત્સવ ઉજવેલો. ઉત્સાહની ઘેલછામાં, રાષ્ટ્રગીત ગાતાં ગાતાં, તે મહાન સાહિત્યકારના જન્મગામમાં જઈ તેમણે તેમના સ્મૃતિદર્શક પદાર્થોનું નિરીક્ષણ કરેલું.

* *

પુનાના મુખ્ય ન્યાયાધીશ રામશાસ્ત્રીનાં પત્ની એક સમયે માધવરાવ પેશ્વાની રાણીને મળવા ગયાં. રાણીએ તેમને મોઢો આવકાર આપ્યો. પણ રાજ્યના રત્ન સમા ન્યાયાધીશની પત્નીની સાદાઈ તેને ન ગમી.

તેણે તેમને મૂલ્યવન્તાં વસ્ત્રાલકાર સમજ્યાં. રામશાસ્ત્રીનાં પત્નીએ મોહના ત્રશે મૌન સેવ્યું, પણ ત્યારે તે પાછાં ફર્યા ત્યારે રામશાસ્ત્રીએ દરવાજો ખોલવા નાકહો. તે જોશ્યા,

"મારાં પત્ની તો સાદાઈથી શોભે." આ તે ન હોય."

પત્ની સમજી ગયાં. તે પેશ્વાને મહેલે પાછાં ફર્યા. તે વસ્ત્રાલકાર ઉતારી તેમણે પોતાનાં સાદાં વસ્ત્ર સગ્યાં.

આંજણે આવતાંજ પેશ્વાએ તેમને વધાવી લીધાં.

* *

પત્ર મંજૂષા

વિખ્યાત જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયવલ્લભ સૂરિશ્વરજી અંબાલાથી તા. ૧૦-૭-૩૮ ના પંડિત લાલચન્દ્ર ભગવાનદાસ પરના પત્રમાં લખે છે:

“સુવાસ”માં તમારા લેખની સાથેજ શ્રી. હેમચન્દ્રાચાર્ય આ નામનો લેખ વાંચવામાં આવ્યો. લેખકે થોડામાં પણ ઘણો સરસ ભાવ આણ્યો છે. પરંતુ ૪૦ માં પૃષ્ઠની ઉપરની ખીજી પંક્તિમાં * ‘દ્રવ્યથી વરા કર્યો.’ આ વાંચી જરા દિલને ખેંચ થઈ. શું આ વાત સાચી છે? કાઈ ઉલેખ તમારા જોવામાં આવ્યો છે?”

...

...

...

વર્તમાન ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના કવિઓમાંના એક શ્રી ‘ઋતુનામ્ કુસુમાકરઃ’ લખે છે. ‘સુવાસે શ્રી ગણેશ સારા ખેસાડ્યા છે. સર્વ પ્રકારની કવિતાઓને સ્થાન આપી ગુજરાતની એક ખોટ પૂરી પાડી છે. લાગે છે કે ‘સુવાસ’ સ્વ. મટુભાઈ કાંટાવાળાના ‘સાહિત્ય’ જેટલું ઉદાર દષ્ટિવાળું અને નિષ્પક્ષપાતી પત્ર થશે. લેખોની પસંદગી ઘણા જોંયા પ્રકારની છે. ‘સુવાસ’ની સુવાસ ગુજરાતની ધ્રાણેન્દ્રિયમાં ચિરકાળ રમી રહો અને ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સાધો.’

* ઉક્ત સૂચન ‘સુવાસ’ના પ્રથમ અંકમાં પ્રગટ થયેલ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યની દૂકે જીવન રેખામાં શ્રીમદ્ના પિતા ચાચિગને મન્ત્રીશ્વર હરદયને મીઠાશથી પીગળાવ્યો; દ્રવ્યથી વરા કર્યો-એ વિધોનને અનુલક્ષી છે, પણ ત્યાં ‘લક્ષિથી’ને બદલે ભૂલથી ‘દ્રવ્યથી’ છપાયલ છે. સદૈવ પ્રવૃત્તે પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય પણ ‘સુવાસ’ને આટલી ઝીણવટથી વાંચે છે એ અમારે માટે હર્ષનો વિષય છે. તેમણે દર્શાવેલી ભૂલ માટે અમે તેમના કાળી છાએ.

તન્મી

ચિત્રો.

વડોદરાના કીર્તિમંદિરમાં તરતના ભવિષ્યમાં કેટલુંક નવું ચિત્રકામ થવાનું છે. આ કામ જોઈ લાગે શ્રી નંદલાલ બોઝ અને શ્રી રવિશંકર રાવળની સિદ્ધહસ્ત પીંછીમાંથી જીવન પામશે. તેમાં ગુજરાતને ખાસ રસ પડે એવા વિષયના ચિત્રકામને પણ સ્થાન છે. જેમકે-પાટણ વંસાવતા વનરાજનો પ્રસંગ, સિદ્ધરાજને સિદ્ધ હૈમ વ્યાકરણ અર્પણ કરતા શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યનો પ્રસંગ, કવિશ્વર દલપતરામ, દયારામ વગેરેનાં ચિત્રો.

આ ઉપરાંત શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સરકાર અને તેમના પૂરોગામીઓનાં ચિત્રો સંબંધમાં પણ આકર્ષક પ્રસંગો ચૂંટાયા છે. તે ચિત્રોના પ્રસંગને ઉચિત વર્ણુનો મેળવવાને તે વિષયનાં વિદ્વાનોને આમન્ત્રણ આપવામાં આવ્યું છે. જૈન ચિત્રો માટે પંડિત લાલચન્દ્ર ભગવાનદાસની સલાહ મંગાઈ છે.

કુલા કે સાહિત્યના સર્જનમાં તખ્તલુસ નામનો જે આશંક રખાયો છે તે તે કલાકાર કે સર્જક તખ્તલુસ નામથી જાણીતો થઈ જતાં નિરર્થક થાય છે. સર્જન કે કલાકૃતિની કિંમત તેના સર્જક કે કલાકારનાં નામ અને સ્થાનથી નહિ પણ તે કલા કે સર્જનના મૂળગત તત્ત્વથીજ અંકાય એવી ભાવના પ્રગ્નતા દષ્ટિએ દાખવા અને તેની વિવેચન શક્તિને ખીણવા જરૂરી ગણાઈ છે. એક સુંદર ગ્રંથ દ્વારા કીર્તિ કમાયેલ તખ્તલુસ નામધારી એ જ નામ નીચે જો જીને ગ્રંથ પ્રગટ કરે તો તેની કિંમતની આંકણીમાં પ્રથમ ગ્રંથની અને તેની કીર્તિની છાયા પડે છે અને એ રીતે શુદ્ધ અને નિષ્પદાપાત વિવેચન અસંભવિત થઈ પડે છે. શ્રી ધૂમકેતુ કે સુન્દરમે તેમની દરેક કૃતિઓ જો જુદાં જુદાં નામ નીચે પ્રગટ કરી હોત તો તેમનું વિવેચન જેવું થયું છે એવું જ રહેતું શું? નવસર્જનની સાથે તેના વિવેચન અને કિંમત સમઘમાં પૂર્વવતી અસર દાખવાને લેખકનું નવુંજ નામ જરૂરી છે.

આ સિદ્ધાન્તને અમલમાં મૂકવાની અમારી ભાવનાને સિદ્ધ કરવા અમે લેખકોનો સહકાર ઇચ્છીએ છીએ. ગમે તેવા પ્રથમ પકિતના લેખકોને, લેખ હોય પણ તેની શુદ્ધ કિંમત અંકાયવાને તેને નવાજ તખ્તલુસ નીચે પ્રગટ કરવાની અમારી ઉમેદ છે-લેખકનો તેમાં પૂરું સહકાર મળે તે જ.

x

x

x

વર્ધાની કેળવણી યોજનામાં ધાર્મિક શિક્ષણના અવાવ મંત્રી ગાંધીજીએ બહાર પાડેલું નિવેદન, આજના શિક્ષકોની અમોતોપદ્ર સ્થિતિ જોતાં, સ્વભાવિકપણેજ ચર્ચાનો વિષય બની ગયો છે.

શિક્ષણના વિષયમાં ગાંધીજી ધર્મને અર્થ એ કરતા જણાવ્યું છે કે: 'સર્વ ધર્મોમાં સર્વાયલા સામાન્ય સિદ્ધાન્તો; અને વિદ્યાર્થીઓમાં તે સિદ્ધાન્તોને સિચવાતો માર્ગ શિક્ષકોનું જીવન.

સર્વ ધર્મનું દોહન કરી, તેમાંથી સામાન્ય સિદ્ધાન્તો તારવી, તેને ધર્મ તરીકે ચકાવવાનો પ્રયાસ આજનો નથી. અનેક આદર્શવાદીઓએ તેને અપનાવેલો છે અને અકબર જેવા સમર્થ રાજવીને પણ તેમાં નિષ્ફળતા વરવી પડી છે.

માનવદષ્ટિ મર્યાદિત છે; તેને પોતાનું માની શકે એવું વર્તુળ જોઈએ, તે વર્તુળને વ્યાપક બનાવવા જતાં તે વ્યાપકનુંજ એક પુનઃ નાનું અને લિસ વર્તુળ બની જાય છે. ધણાખરા ધર્મો એ રીતેજ અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. અસ્તિત્વમાં હોય એવા બધાજ ધર્મોમાંથી સર્વ સામાન્ય સિદ્ધાન્તો તારવી તેનો વ્યાપક ધર્મ બનાવાય અને સમય-જતાં તે પણ એક નવો 'પન્થ' બની જાય ઉપરાંત આવા ધર્મોના સર્જનની પાછળ મહાન અપાર્થિક શક્તિ-ઓનું તેજ રેડાયું હોય છે. છતાં તે નિષ્ફળ ગયા છે. અકબરે સર્વ ધર્મોની મહાન વ્યક્તિઓને હાથ કરી, સત્રાટ સત્તાનો ઉપયોગ કર્યો, છતાં તેનો પ્રયાસ એક નિષ્ફળ અખતરા સમાજ બન્યો. આજની આ સર્વ સામાન્ય નામની નવી પ્રવૃત્તિને જ્યારે એટલું પણ પીકળ્યું નથી ત્યારે તેના વિનંત્રની આશા શી રીતે રખાય?

જીવન દ્વારા શિક્ષણ આપવું એ તો મહાન ભોડાતર વ્યક્તિઓનું કામ છે. સામાન્ય કે મધ્યમ ઉપદેશકો કે શિક્ષકો તો મહાપુરુષોએ દીધેલાં સૂત્રોના કથનથીજ કામ લઈ શકે. આ માન્યતાને પકટવાનો પ્રયાસ પણ નવો નથી. પણ એમાં સત્ત્વર થાપ ખાધા પછી એવા પ્રયાસ કરનારોએજ એનો આશ્રય લીધો છે.

ઉક્ત યોજનાને અમલમાં મૂકતાં પહેલાં એ વિષયના ઇતિહાસનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ તે યોજનાને વધુ માર્ગદર્શક બનવા સંભવ છે.

- ૧-૭-૩૮. લોકમાન્ય તિલકના સાથી અને વિખ્યાત દેશભક્ત શ્રી ખાપડેનું અવસાન.
- ૨-૭-૩૮. મુંબઈ સરકારે હજીકાના વિકાસ માટે નિચાદેશી ઔદ્યોગિક યોજનાઓને બનાવવી દેશભક્ત ડબ્લ્યુ.એમ. અમલમાં મૂકવાની ધારણા.
- ૪-૭-૩૮. કાનપુરની ખરાબે ચરેલી હડતાલોનું સમાધાન.
વાંકાનેરની યુવતીઓ પર ગુજરેલા અત્યાચાર.
- ૫-૭-૩૮. રજપુતો અને જયપુરના સૈન્ય વચ્ચે સીકરમાં થયેલી ડપાડખી.
- ૬-૭-૩૮. વર્ધાની કેળવણી યોજનામાં ધાર્મિક શિક્ષણના અભાવ સંબંધી ગાંધીજીએ બહાર પાડેલું નિવેદન.
મંડિન જવાહરલાલે લંડનમાં ભાષણ કરતાં જણાવ્યું કે મદ્રાસમાં આઝાદી માટે પ્રધાન-મંત્રી સ્વીકાર્યા છે, અને બ્રિટનની પરદેશીતિ સામ્રાજ્યનો અન્ત લાવશે.
- ૭-૭-૩૮. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ વસ્તીના મધ્યભાગમાં આવેલ કચ્છસ્તાનને બંધ કરતાં મુસલમાનોએ તે સામે આદરેલા વિરોધી દેખાવો.
- ૮-૭-૩૮. મદ્રાસમાં બહુમતિ એ કેદરેશનનો સ્વીકાર કરે તો મુખાપચન્દ્ર જોડે પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપવાની દાખલેટી તત્પરતા.
વજાના એક સત્યાગ્રહીનું આડકતરા મારના કારણે થયેલું અકાળ અવસાન.
દરા કરોડના વધારાના ખર્ચે, સામાજ્યના રક્ષણને ખાતર, હિંદમાં પોણા લાખનું નવું ગોરું સૈન્ય નજાવવાને વિચારાતી યોજનાઓ.
પેલેસ્ટાઈનમાં પોલીસ અને આરબો વચ્ચે ડપાડખી.
- ૯-૭-૩૮. શીડોમાં વસતા હિંદી ખેડૂતો અને મજુરોની, ત્યાંની સરકારે કરેલ નવા કાયદાના પશ્ચિમમાં યથ પડનારી બેદાશ દશા.
- ૧૧-૭-૩૮. મુંબઈ સરકારે નીમિષી ક્ષાણે તથાત સમિતિ' કહે છે કે છેલ્લાં બેંચ' વર્ષમાં કાઝામાં ૬૦૦ ટકા નેટલો વધારો થયો છે. તે અટકાવવાના ઉપાય તરીકે સરકારી કે અર્થસરકારી મકાનો બંધાવવાની વિચારણા.
ભાષાવાર પ્રાન્તો પાડવાની યોજનાને મળતો સહકાર.
- ૧૩-૭-૩૮. ભીલી બેંક ધાર કેસના ફેલીઓની મદ્રાસ સરકારે કરેલી બીનસરની મુક્તિ.
દમન ધારાઓને અટકાવતાં બીજ રત્ન કરવા દેવાની પરવાનગી આપવાની સરદહના ચર્ચા પર પાડેલી ના.
- ૧૪-૭-૩૮. મુંબઈ સરકારના અગ્રણ્ય—કાયદા સામે નમીનદારોનો સામુદાયિક વિરોધ.
- ૧૮-૭-૩૮. રજા નામની હિંદુ યુવતીને ગુલાબ નામના મુસલમાને બચારેલ તે સંબંધમાં ચાલતા કેસનું પરિણામ ગુલાબની વિરુદ્ધમાં જણાતાં મુસ્લીમ લીગના સ્વયંસેવક દળના કેપ્ટનનો દોહો ધરાવતા એક મુસલમાને અમદાવાદની બાર બજારમાં હિંદુ મીશનના મન્ત્રી પર કરેલો ખૂની હુમલો.

- ૨૦-૭-૩૮. મધ્યપ્રાંતના પ્રધાનમંડળની કાવત્રાંબેરી પર તે જ પ્રાંતના એક સમયના કામચલાઉ ગવર્નર શ્રી રાધવેન્દ્રરાવે પાથરેલો પ્રકાશ. તે પ્રધાનમંડળની કામાડોળ સ્થિતિ. જે પ્રધાનોનાં રાજનામા. વડાપ્રધાન ખરેખે ત્રણ મહાસભાવાદી પ્રધાનોને બરતરફ કરાવી રહેલું નહું પ્રધાનમંડળ.
- ૨૧-૭-૩૮. અમદાવાદમાં દારૂનિષેધના અમલની શરૂઆત.
- ૨૨-૭-૩૮. મહાન હિંદી ઉદ્યોગપતિ નવરોજી સક્લતવાળાનું પેરીસખાતે થયેલું અવસાન. રોક સાતમાઈના અડાળ અવસાન પછી અમદાવાદની આજુદેજ કલ્યાણજીની જૈન પેરીના હિસાબની છપી પોલીસદ્વારા ચાલતી તપાસ. અંગત કારણે અનેક વખત થયેલી બપોડ યેની થતી નોંધ. એ રીતે દરેક લાખની ફેરબદલીનો ગળતરી. બીજા પણ અનેક ગોઠાણઓ બહાર આવવાની સંભવિતતા. જયપુરની પોલીસે લીધેલ સીકરના ગઠનો કબજો. યુરોપપ્રવાસી મહારાજ અધવચથી ખાણ ફેરલ હોઈ સમાધાનની સંભવિતતા.
- ૨૩-૭-૩૮. પેરીસની વિશ્વસાન્તિ પરિપદમાં પડિત શ્રી જવાહરલાલ નહેરુનું બાપજી. મહારાજાના કારોબારીના વિરોધથી મધ્યપ્રાંતના વડાપ્રધાન ખરેખે તે પદનું આગેલ રાજનામું કારોબારીએ તેમના સ્થળે બરતરફ પ્રધાન રવિશંકર પડિતની કરેલી નિમણુક. સીવસાગર (આસામ)માં જળપ્રલયના કારણે સંખ્યાબંધ ગામોની ખુવારી. કેટલાક દિવસથી પાણિયાદ (કાઠિયાવાડ)માં લાગતા ધરતીકંપના આંચકાઓ. પ્રજામાં ફેલાયલ ગભરાટ. હવે તે આંચકા કાઠિયાવાડ વ્યાપી બને છે.
- ૨૪-૭-૩૮. દક્ષિણ-અમેરિકામાં જન્મવાતા એક ઉત્સવ પ્રસંગે વિમાન તૂટી પડતા સત્તાવીસ જનની ખુવારી.
- ૨૫-૭-૩૮. રશુનમાં કોમી-રમખાણ.
- જસદણ-રાજકોટ રેલવે માટે બાવનગરની માંગણીને પડતી મૂકી એજન્સીએ કરેલી જમનગરની પસંદગી. રાજકોટને તેના ૨૪ માઈલના દૂકડા પેટ ૩. આઠ લાખ આપવાની શરત. બાવનગરના અસ્વીકારનું કારણ બંદરી પ્રશ્ન પરનો ખોટું ગણાયું છે.
- ૨૬-૭-૩૮. અનામત ગોરા શૈલ્યને નક્કાવવાની હિંદી તિબેટીએ દર્શાવેલી અશક્તિ.
- ૨૭-૭-૩૮. શ્રી લક્ષ્મણવિજય નામના એક જૈનાચાર્યે મહેસાણામાં એક સુધારક જૈનને સંધ બહાર મૂકાવેલ. તે સંબંધમાં કેસ ચાલતાં ઉક્ત આચાર્યશ્રીને ૩. ૫૦૦નો દંડ અથવા બે માસની થયેલ સજા.
- શિરોડીનરેગના કાકા માનસિંહજીનો કેદમાંથી અચાનક છટકો.
- ૨૮-૭-૩૮. પાલીતાણાનરેશ સામે ત્યાની પ્રજાનો પોકાર. રાત્રી જય મોટર-સર્વિસની યોજના અમલમાં મૂકાય તો અનેક કુટુંબો બેધારીના પડ્યો.
- બિહાર હિન્દુ રીલીજીયસ એન્ડાવમેન્ટ બોવનો જૈન સમાજમાં થતો ઠેર ઠેર વિરોધ. પી. ઈ. એન. ની ઈ. સ. ૧૯૪૦ની પરિપદ મહેસુર ખાતે બરવાના ત્યાંની સરકારના આમન્ત્રણનો થયેલો સ્વીકાર. આ પરિપદ એશિયામાં પહેલી જ વખત હરો.
- ૨૯-૭-૩૮. હુધિયાનામા મળતારી આગામી રાજસ્થાન પ્રજાપરિપદના પ્રમુખ તરીકે થયેલી પડિત જવાહરલાલની વરણી.
- રંજુનમાં હુલસડખોરો પર ગોળીબારના પરિણામે ૪૦ના મરણ તથા ૨૦૦ ધાયલ.
- ૨૯-૭-૩૭. અમદાવાદની હોટલોમાં હરિજનપ્રવેશ સામે ચાલતો વિરોધ. એલ્ફુગીનીયમના ઉદ્યોગને હિંદમાં વિકસાવવાની જગી યોજના.
- ૩૦-૭-૩૮. બાગલપુરમાં રથયાત્રાના સરપસ વખતે થયેલું હિંદુ-મુસ્લીમ રમખાણ.

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોહિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરુવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૧ હું]

વિ. સં. ૧૯૮૪ : ભાદ્રપદ

[અંક ૫

અહિંસા

૫.

અહિંસા એટલે જીવનનું સત્ત્વ. તે નેટલા અંશે સૂક્ષ્મ અને નિર્મેળ તેટલા અંશે તે સત્ત્વ ઉચ્ચ અને પરમ કોટિનું.

પણ અહિંસાનો શુદ્ધ અર્થ પ્રજા ભાગ્યે જ ઝીલે છે. મદામાનવો તેના જીવનપ્રવાદને અર્થને અતુલ્ય વળાંક આપી ગય છે. પણ કાળક્રમે પ્રવાહ વિદ્યુત બને છે; અહિંસાનો અર્થ પણ ભૂકાઈ ગય છે.

તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ પણ જીવના દૈહિક ધાતુમાં જ આજે હિંસા ગણાય છે. તેથી જીવદી અહિંસા. પણ આ મનોદશા યુગપરિવર્તનનું પરિણામ છે. અહિંસાનો શુદ્ધ અને વ્યાપક અર્થ એ હોઈ શકે જ નહિ. દેહ દણાયે આત્મા દણાતો નથી. ને દેહ કરતાં પણ વધારે વ્હાલી વસ્તુઓ ઉચ્ચ આત્માને હોઈ પણ શકે.

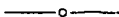
કોઈ પણ જીવને પ્રિય એવી કોઈ પણ વસ્તુનો ધાત તે હિંસા. તે પ્રિયના નેટલી તીવ્ર, તે વસ્તુ નેટલી સત્ત્વશીલ તેટલું તે હિંસાનું પ્રમાણ. કોઈ નારીને જીવન કરતાં સતીત્વ વધુ પ્રિય હોય. તો તેના જીવનધાત કરતાં સતીત્વધાતમાં વધારે હિંસા છે. કોઈ માનવીને દેહ કરતાં મહત્તા વધારે પ્રિય હોય તો તેના દેહધાત કરતાં મહત્તાધાતમાં વધારે હિંસા છે.

હિંસાનો લૌકિક અર્થ દેહ-હિંસા એ ખાતર કરાયો છે કે દેહ-હિંસા સિવાયની બીજી હિંસા સ્વાભાવિક છે; જીવોને, મોટે ભાગે, વધુમાં વધુ પ્રિય વસ્તુ દેહ-જીવનની હમાતિ છે; ઉક્ત પ્રિયતાને માપવાનું સાધન પણ એક દેહ જ છે; કેમકે દેહ કરતાં વધારે પ્રિય વસ્તુના ધાતને જીવ દેહનું સમર્પણ કરી અટકાવી શકે છે. પણ આનો અર્થ એ ન થાય કે કેવળ દેહહિંસા ન કરનાર માનવી શુદ્ધ અહિંસક છે; કે અહિંસાના પૂર્ણ અર્થનો ચાના છે.

ક્રોધ-રોષમાં માનસિક હિંસા છે; ગર્વમાં અન્યના વ્યક્તિત્વને કચરવા રૂપ હિંસા છે; કપટમાં સત્યની હિંસા છે; લોભમાં શાન્તિની હિંસા છે; રાગમાં સમભાવની હિંસા છે. માનસિક શુદ્ધિ, સમભાવ, સત્ય, શાન્તિ વિગેરે સત્ત્વનાં પગથિયાં છે. તેના અભાવમાં માનવી સાચો અહિંસક ન હોઈ શકે.

અહિંસાનો તાર્કિક દષ્ટિએ પણ મર્યાદિત અર્થ કેટલીક વખત વિકૃતિનું મૂળ બને છે. એક જીવ સાથે ગૂંથાયેલ તત્ત્વને ઝૂંટવી જીવના દેહને બચાવી લેવા કરતાં જીવના દેહને કચરી તત્ત્વને જીવન્ત રાખવામાં વધારે તેજ સમાયું છે. આત્માની ઉર્ધ્વ કે અધોગતિમાં દેહ તો પૌદ્ગલિક સાધન છે; ગુણ, મહત્તા ને તેજ જ સજીવ પ્રેરક શક્તિ છે. શક્તિ કરતાં સાધનની હિંસા વધારે તીવ્ર ન ગણાય. રામ-કૃષ્ણ-પરશુરામ આ સિદ્ધાન્તને અનુસર્યો છે. માતાના સતીત્વના માનસિક ધાત કરતાં તેના દેહધાતને વધારે યોગ્ય માનતા પરશુરામ અહિંસાને નથી સમજ્યા એમ તો ન જ કહી શકાય. તેમ કરવામાં દેહ-હિંસા જો કે ખરી, પણ તત્ત્વ અને તેજ પ્રવાહને કાયમ રાખવા એ અનિવાર્ય બને છે. અને તે નીતિમાં મહત્તા છતાં તે હિંસા ગણાતી હોઈ તેના યોગે અહિંસાની વિકૃતિનો મંભવ નથી રહેતો.

દૈહિક અહિંસાની નીતિ કરતાં આ નીતિ વધારે સ્વીકાર્ય છે એનો અર્થ એ નહિ કે એ શુદ્ધ અહિંસા છે. સાચી અહિંસા તો શાન્તિ, સમભાવ ને માધુર્ય અમરતી સ્મિતસુન્દરી હોય. કશા પણ સત્ત્વ પ્રતિ તે અણુગમો પણ ન દાખવે.

પોરબંદર

રસેન્દુ

[મિશ્રોપજ્ઞતિ]

અહીં છ જન્મ્યા જગ આંજતા બે
સંતો પ્રભુ તુલ્ય ગણાય છે જે
તેમાં દિસે એક દરિદ્રમૂર્તિ
સ્નેહી વિભુ શૈશવનો સુદામો !
બીજો શુભામી નિજ માતની હા !
જંજર જે હાદ્ રહી છ રૂંધી
તે તોડવા વીર બની ધૂમંતો
ભુલ્લમો સહીને પણ જુલમી સામે,
વળી અછતો અપનાવવાને
મથી રહ્યો તે યુગદેવ ગાંધી !
ગંણી સુદામાપુરી આ ભૂમિને
આવે જનો કે અહીં ધન્ય થાવા
તેવી જ રીતે ભૂમિ ભાવિ કાળે
આ ગાંધીપૂરી ન પૂન્ય વિશે ?

પ્રકાશ....એ સુંદર શબ્દ કેવો
અતીવ મીઠો મધુથી મધુરો!
અહા અલૌકિક થતાં તરંગ-
કેવો હશે ભારકર ભગંવન્ત
ઉભળતો સૌ દિન, ને લસન્ત
એ શર્વરીનાથ^૧ શશાંકપૂર્ણ!
વિતાન^૨ દિવ્યાંબર વાદ્યોની
સહર્ષ, તારાગણની અગમ્ય
પ્રગલ્ભ તેજેમય—ગૌરવી કથા
રચી નવી અંતર રોજ રાચતો. ૧૦

શંખા!^૩ હશે શી હસતી મુખાકૃતિ
સુદર્શને દીનવ્યથા ઉદ્યાપતી;
સંધ્યા ઉધાના નવવિધ રંગો
ભરંત હૈયે, કવતા, ઉમંગો,
શાં એ હશે? દોરજ કલ્પનાનાં
ચઢાવનો ચિત્ત ઘણા પતંગો.
અને સદા આ રસના રટન્તી
તને, પ્રભો સાતત લવ્યમૂર્તિ
તારી ઘડી, પૂજન રોજ હું કરું;
સંતોષ ના યમાનસ-અર્ચનોથી. ૨૦

કેવી હશે એ પ્રતિમા સુહાતી
શુભિ કેલામંદિરમાં વિરાજતી!
ને સર્વથીએ અદકી અનંતથી
ઉલ્લાસની ગીતકલા રચન્તી
કેવી લક્ષ્મીસૌમ્ય અનેક આંગણે
પ્રદીપ પાર્થિવ દિપાવલી નવલે!

હા, હાય રે હાય, હતાશ, આહા!
પ્રકાશ શું સ્વપ્ન મહીં ન પેખવા!
ન કોઈ આ અંતરિયે શમાવા!
જેમાં ધરી શાશ્વત આશ ન્યારી ૩૦
ચેતન્યથી, આ ભુજદંડશી, ભરી
જે કલ્પના ચારુ ઘણી પ્રભાવતી
અંધારમાં એય અક્ષણાતી ને
મને ધનીશ્યામ પિછોડી ઢાંકે.
બુઝાય શું આ પણ આશ દીવડી!

પ્રકાશ! આભાભર કયાં લસંત!
શોધી રહ્યો છુલ્લક એક અંધ;
ન દાખવે દીન પરે દયા શું!
અરે! અમારે પડજો અખે પડયાં
ન પેખવા દે સિત રશ્મિધારા. ૪૦
ન લેખ આ ક્ષવાન્ત^૪ તણાં વિમોચન
ને તેજ કેરાં ન છૂટે પ્રલોભન;
વહી ગઈ શૈશવ ને વસંતો
અનેક ને પ્રાવૃષ્^૫ આ જતી રહે,
આશા ભર્યું, ઉર ઘટે ઉમંગો
પરંતુ ના લોચન પોપચાં હસે.

અંધત્વનું કાજલ છાયું ઘેરું
ચોમેર, ના સત્ય સ્વરૂપજ્યોતિનું
પ્રતીત આ અંતરિયે થવા દે.

પ્રકાશ! હા સુંદર શબ્દ-કેવો!
આ અંધને વ્યર્થ મરીચિકા^૬ સમો.

૧ ચન્દ્ર. ૨ છત. ૩ વીળળી. ૪ કેવળ માનસિક પૂજનથી સંતોષ નથી થતો
દર્શનની અંખના છે. ૫ અમકારપૂર્વક. ૬ ચલુ. ૭ અંધકાર. ૮ ચોમાસું. ૯ મુગળ
-રામને પણ મુગનો ખોટો આભાસ કરાવનાર મરીચિ. પરથી.

વૈભવ-વિષાદ*

શંકરરામ ખારોટ

ભગ્ન મમ અંતર ગૃહમાં
જળતી ધરાનાં મૃગવારિમાં,
મુજ ભવન કંટક પાદરમાં,
સૌ તુજ સ્વપ્નો ખંડિત દિસતાં.

આથમતી સંધ્યાની રેખમાં,
ધૂમ્રશૂઢ જડ વાઝપટમાં,
કૃષ્ણ અંધ રજનિતલમાં,
તુજ પ્રાણુ તેજ જતાં દિસતાં.

બોમે^૧ દડતાં અસિત^૨ અબ્જોમાં,
વૃક્ષ વિટપ^૩ પત્ર કપનમાં,
અમિત ઊંડા જલધિ જળમાં,
તુજ હહાવા લાવા સમ દિસતા.

તપ્ત હૃદયનાં સર્વે દુઃખમાં,
અભ તારાના નયન નીરમાં,
ક્ષત હિમાંશુના^૪ લોપનમાં,
વિભવ તારા સર્વે રડતા દિસતા.

* પ્રેમની યાચના કરતા યુવાન પ્રતિ મુગ્ધ-તરવટ બાળાના ઉદ્ગાર—
૧ દોડતા. ૨ કાળાં. ૩ ડાળી ૪ ચન્દ્ર.

૭૮

નરહરિપ્રસાદ ભટ્ટ

રસભીનાં સ્વપ્નો આવે
કંઈ મધુરા લાવ જગાવે!
રસભીનાં સ્વપ્નો આવે!

ફૂલ વીણવા જાઉં એકલી,
ત્યાં કે પાછળ આવે;
અથોલ રહીને ઉરના લાવો
સ્મિત થકી રહમજાવે!
રસભીનાં સ્વપ્નો આવે!

નજને આરે સુધા રેલતો
ચાંદલીઓ મને ન્યાળે!
જાણી જોઈને જાચું જોઈ ત્યાં
હાથ કંઈ વધાવે!
રસભીનાં સ્વપ્નો આવે!

મૂને પળપળ વિકળ બનાવે,
રસભીનાં સ્વપ્નો આવે!

શાન્તિશ્ચિરં ગેહિની

શ્રી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

પિતા મને ધન આપીને મૃત્યુ પામ્યા હતા; માતા વાતસલ્યનાં મીઠાં સંભારણાં આપીને મૃત્યુ પામી હતી; પત્ની પ્રેમપુષ્પ સરીખડું એક બાળક આપીને મૃત્યુ પામી હતી. પણ જે શાન્તિ મને જોઈતી હતી તે મળતી નહોતી.

ચિત્તને કાંઈ પણ ઉદ્ધમમાં પરોવવા મેં વેપાર કર્યો. વેપારમાં ધનનો નાશ થયો. ઘર-ઘાર વેચાઈ ગયાં. અધૂરામાં પૂરું એકનું એક બાળક પણ મને નિષ્કાંચન બનેલો જોઈને પોતાની માતા પાસે ચાલી ગયું. હું એકલોજ રહ્યો, પણ શાન્તિ ક્યાં હતી?

મેં નિશ્ચય કર્યો કે આખી દુનિયા ઢૂંઢીને શાન્તિ પ્રાપ્ત કરવી. એજ હેતુથી હું એક વાર ઘરની બહાર નીકળી પડ્યો. ઘેર જોઈ શાન્તિ કાંઈ સામી આવીને બેઠી રહેવાની નહોતી. આપણેજ શાન્તિને ભેટવાને તેની સમીપે પહોચવું જોઈએ.

અનેક દેશોમાં હું બટક્યો. પરંતુ ક્યાંય શાન્તિ નહોતી! જેને પ્રાપ્ત કરવાને હું પ્રાણ-ત્યાગ કરવા પણ તૈયાર હતો તે શાન્તિનો પતોજ લાગતો નહોતો!

સાંજનો સમય હતો. વર્ષાઋતુ ચાલતી હતી. ધોધમાર વરસાદ પડતો હતો. પ્રચંદ વાયુ ડુંકાઈ રહ્યો હતો. વૃક્ષો મૂળમાંથી બિખરી જવાના ભયથી ચરચરતાં બેસાં હતાં. ચોમેર પાણીના ધોધ વહી નીકળ્યા હતા. ટાઢ પણ વાતી હતી. મને હવે આગળ પ્રવાસ કરવાનું અશક્ય લાગ્યું.

પણ થોભી જવા માટે કાંઈ આશ્રયસ્થાન તો જોઈએ ને! દૂરદૂરે એક પ્રકારનું કિરણ દેખાવા લાગ્યું અને ત્યાં આશ્રય મેળવી શકાશે એવી આશા ઉત્પન્ન થઈ. એ પ્રકાશના કિરણની દિશામાં હું ચાલ્યો.

કેટલેક દૂર જતાંજ એક મોટી હવેલી દેખાવા લાગી. હવેલીના સિંહદ્વારમાં જ એક નાનો છોકરો રમતો હતો. મેં તેને પૂછ્યું: “છોકરા! આજ રાતની રાત હું અહીં રહું?”

છોકરાએ આશ્ચર્યચકિત દ્રષ્ટિથી મારી સામે જોયું. મને લાગ્યું કે તેને ભય લાગ્યો હોવો જોઈએ. તે બોલ્યો: “મને શી ખબર? પાસેના ઝોરડામાં મારા મોટાભાઈ વાંચતા બેઠા છે, તેમને પૂછો.”

હું તે ઝોરડામાં ગયો. મેંજ ઉપર એક દીવો મૂકીને એક જુવાન કાંઈ પુસ્તક વાંચવામાં નિમગ્ન બેઠો હતો.

મેં ઉગ્ગાર કાઢ્યો: “ભાઈ!” તે જુવાને મારી સામે દ્રષ્ટિ કરી. હું આગળ બોલ્યો: કૃપા કરીને મને...”

“તમારે જે કહેવું હોય તે બાબતને કહો. જુઓ, સામેના ઝોરડામાં તે બેઠા છે, ત્યાં જાઓ.”

“હું તે ઓરડામાં ગયો. એ પ્રૌઢ વયનો પુરુષ તંબાકુમાં ચૂતો મસળતો બેઠો હતો. મને, જોતાંજ તેણે પૂછ્યું: “તમને કેાનું કામ છે?”

“આજ રાત પૂરતી જો...”

“હં, હં, પણ તમે પેલા ખંડમાં બાપાજી છે, ત્યાં જાઓ અને તેમને કહો. આ હવેલીના માલીક તે જ છે.”

મેં એ ખંડમાં જઈને જોયું. દૂર એક ખાટલામાં અતિ જર્જરિત દેહવાળો પુરુષ સૂતો હતો. તે જીવતો હતો કે મૂએલો હતો એ જાણવાનું કાંઈ સાધન નહોતું.

હું બોલ્યો: “મહારાજ...”

અતિ ક્ષીણ સ્વરે સૂતેલા વૃદ્ધ જવાબ આપ્યો: “શો હુકમ છે?”

“હું આજની રાત અહીં...”

“પણ તેમાં મને શાને કહો છો? આ હવેલીના માલીક તો બાપાજી છે. તેમને કહો, તે બાબુના ઓરડામાં છે.”

હું બાબુના ઓરડામાં ગયો. એક ઝૂલતા પલંગ પર એક અત્યંત વૃદ્ધ પુરુષ સૂતો હતો, અને યરયર કંપતો હતો. તેની છાતી ઊંચીનીચી થતી હતી અને તે સાથે-આખો દેહ પણ ઊંચોનીચો થતો હતો. શરીરની ચામડી સૂકાયેલા આંગળા જેવી થઈ ગઈ હતી. તેને જરાક ધક્કો લાગતાં જ તેના દેહપિંજરનો ભૂકો થઈ જશે એમ લાગતું હતું.

મેં તેને કહ્યું: “મહારાજ! મને આજ...”

તેનાથી બોલી શકાતું નહોતું, એટલે તેણે માત્ર આંગળી ઊંચી કરીને બાબુના ખંડમાં જવા ઈશારત કરી.

એ ખંડમાં વળી કાંઈ બીજા અત્યંત વૃદ્ધ પુરુષ હશે એમ મને લાગ્યું. પણ ના! ત્યાં કાંઈ વૃદ્ધ હતો જ નહિ. ત્યાં તો એક કાળા મૃગચર્મ ઉપર એક અપૂર્વ સૌંદર્યશાલિની સુવતી બેઠી હતી અને તેણે કાળાં વસ્ત્રો પહેર્યા હતાં. તેના સૌંદર્યના પ્રકાશથી તે આખો ઓરડો પ્રકાશમાન થઈ રહ્યો હતો. પરિધાન કરેલાં કાળાં વસ્ત્રોથી તે અત્યંત દીપી નીકળતી હતી.

તે સુવતી સાથે કેવી રીતે અને શી વાત કરવી તેની હું કલ્પના પણ કરી શક્યો નહિ; જાણે મારી જિહ્વાની શક્તિજ હરાઈ ગઈ હોય એમ હું મૂંઝો બની ગયો.

કેટલીક વાર મુઠ્ઠી હું ત્યાં બેઠો જ રહ્યો, પરંતુ મુખમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ!

મને સ્તબ્ધ બેઠો રહેલો જોઈને તે સુવતીએ મને પૂછ્યું: “આપને શું જોઈએ છે?”

અહા! કેવો મંજુલ સ્વર! સ્વર્ગમાંની અપ્સરાઓનું વીણાવાદન પણ એટલું મધુર નહિ હોય! તેના સ્વર સાંભળતાં જ માંડે હૃદય શાંત થયું. આટલા દિવસ દિલમાં જે દારુણ વેદના થતી હતી, તે એક ક્ષણમાં કાણુ જાણુ ક્યાંય ચાલી ગઈ.

તે સુંદરી પુનઃ મધુર સ્વરે મારી પ્રત્યે બોલી: “શું આપને ભય લાગે છે? આપને શું જોઈએ છે, તે મને કહો. જોને જે જોઈએ તે હું આપું છું.”

શું ભાગતું? અંતઃકરણમાં લાખખો વાસનાઓ જાગૃત થઈ. છેવટે મનમાં વિચાર્યું કે જોને જે જોઈએ તે આ સુંદરી આપો શકે છે અને તેનુંજ દર્શન મને પ્રાપ્ત થયું છે તો મારી કાંઈ પણ વાસના અણપૂરી નહિ રહે.

સુંદરીએ મને પુનઃ પૂછ્યું: “કહો, હવે આપને શું લેધએ છે?”

ધૈર્યપૂર્વક મેં ઉત્તર આપ્યો: “મને તુંજ લેધએ છે।”

“હીક; મને ખુશીથી લઇ જાઓ!”

એમ કહીને તે બે ડગલાં મારી સમીપે આવી. તેના ઓઠ મને ચુંબવાને તત્પર થયા. તેણે પોતાના બેઉ કર મારા બેઉ ખભા ઉપર સ્થાપિત કર્યા અને પૂછ્યું: “મારું નામ તમે જાણો છો?”

મેં કહ્યું: “ના।”

“મારું નામ મૃત્યુદેવતા।”

“કશી શીકર નહિ! તારી અપાર શક્તિ જ મારી મનઃકામના પૂરી કરે તેમ છે।”

અને તેના શીતલ ઓઠ યુગલે મારા લલાટ પ્રદેશને સ્પર્શ કર્યો...

અહાહા! કેવી અવર્ણનીય શાન્તિ! શાન્તિચિહ્ન ગેહિની તે શું આં જ સુંદરી નહિ હોય!*

— ૦ —

સૌન્દર્ય:-ભાવનાકુસુમ

ચૈતન્યકુમાર કાષ્ઠમુનિ

(મન્દાકાન્તા)

આધાદીલી મન ભર રમે વ્યોમમાં વાદળીઓ,
નર્તન્તી ને ઉપવન વિષે ઉઘડે વા કળીઓ,
લાવણ્યોની કુદરત કરે છાંટી એ રંગ—લીલા,
એનાં પાનો નયન કરતાં ગાત્ર વેલાં રસીલાં. (૧)

હમે રંગ્યાં ગિરિશિખર એ દિવ્ય હિમાદ્રિ કેરાં,
રાજે છાજે—લલિત ભલુકા-છાંટણાં ત્યાં અનેરાં;
એ સૌન્દર્યો તરલ^૧ વિરલે-ચા નિશા-સ્વપ્નજળ^૨
સૌન્દર્યોનાં નયન કરી લે પાન મીઠાં રસાળ. (૨)

સૌન્દર્યો તો કુસુમ જુલતું આરૂ શું ઓસણિન્દ,
૩ સ્પર્શ-ડંખે છુરગી ન શકે ધ્રેયસીનો મુખેન્દ,
ત્હારી આરૂ લલિત કુમળી અંગુલિ શું રમું ત્યાં,
તેજ્જેરાશિ વરદ વપુના આ પીતાં એ દમું ના? (૩)

(અનુક્રમ)

ભાવના છે:—કલ્પના છે:—સૌન્દર્ય વસ્તુતઃ નથી,
અસ્પૃશ્ય તેજનું સ્વપ્ન પામતું સર્વતું તો નથી.

* એક નોર્વીજિયન કથાને આધારે.

૧ ચપળ. ૨ પરમ રસદર્શનનો સાક્ષાત્કાર.

૩ સ્પર્શનો છેલ્લો અક્ષર બે માત્રનો ગણી લેવાવો. ૪ પ્રિયતમા.

પ્રકૃતિદર્શન*

ન્યુવરેલિયા,

જુલાઈ તા. ૧૮

પ્રિય બહેન,

સુમુદ્રની સપાટીથી છ હજાર ફીટની ઊંચાઈએ આવેલા નૈસર્ગિક સૌંદર્યના પામથી, રાત્રે સાત વાગે, કડકડતી ઠંડીમાં બેસી આ પત્ર લખું છું.

ગઈ કાલે સવારે અમે કોસમ્બોથી કેન્ડી આવ્યા. રોશનની બહાર નીકળતાં જ જે દ્રશ્ય મારી સન્મુખ ઉપરિથત થયું તેણે મને એટલો મુગ્ધ બનાવ્યો કે અહીં જ આવીને રહેવું તેવો હર્ષ-બિભરતા મારા હૃદયે નિશ્ચય કરી લીધો. પરંતુ તે સમયે તો તે જીવનની વિષમ જરૂરિયાતોથી અલિપ્ત હતું. પ્રજ્ઞાના તત્ત્વજ્ઞાનનો તેને જરાય સ્પર્શ ત્યારે થયો ન હતો. માત્ર પ્રકૃતિના પરમ આનંદસ્રોતમાં તે નિમગ્ન બન્યું હતું.

હું શું વર્ણન કરું? મારી પાસે શબ્દો નથી. આવું અદ્ભુત વર્ણન શબ્દથી શક્ય હશે કે કેમ તેય મને તો સંકારપદ લાગે છે. શક્ય હશે તોય આવા મહાભવ્ય દર્શનની સુંદરતા એક આછા ચિત્રમાં ઉતારી શકાય તે કરતાં વધારે જીવન્ત પ્રતિબિંબિત કરવી-મને તો અમંભવિત લાગે છે. છતાંય મારા હૃદયભાવોને વ્યક્ત કરવા, એક આછું શબ્દચિત્ર આલેખવા હું યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશ.

અત્યારે તો ન્યુવરેલિયાને આગળ ઉપર રાંખી કેન્ડીની જ વાત કરીએ. યુરોપિયનો તો કેન્ડીને 'એડન'-સ્વર્ગબાગની ઉપમા આપે છે. છતાં ન્યુવરેલિયાનાં ગિરિપ્રદેશ સમીપ તેવું સૌંદર્ય ઉતરતું લાગે છે. પરંતુ આ તુલના મૂકી દઈ કેન્ડીનો સ્વપર્ચાત્ર વિચાર કરીએ તો ઉપનામ યથાર્થ જ લાગે છે. પ્રકૃતિ સામ્રાજ્યના એક સાહજિક વિકાસ દર્શનથી તમને તેનો ખ્યાલ આવી શકશે. કેન્ડી જાણે હજી હમણાં જ ખીલેલું બાલગુલાખ; ન્યુવરેલિયા ભરચોવનમાં વિલસતું પુર્ણ વિકસિત ગુલાખ.

કેન્ડીના સારા પ્રદેશમાં ગમે ત્યાં બિલા રહી એક જ વાર ચોપાસ દૃષ્ટિ ફેંકી આંખો બંધ કરો. અને તમારા મન પ્રદેશમાં ઉદ્ભવતી સૌંદર્યસૃષ્ટિમાં નિમગ્ન થતાં તમને લાગશે કે તમો પ્રકૃતિ માતાના સોહમણા તરુમેદિરમાં બિલાં છો. ચારે તરફ દૃષ્ટિ પહોંચી શકે ત્યાં સુધી નિત્યવર્ષાની બીનાશે અમકતાં, હજાર દોઢ હજાર ફીટની ઊંચાઈ સુધી પ્રસરતાં, ગોળાકારમાં વિંટળાયેલાં, ગાઢ લીલુડાં, વસન્તનાં પ્રફુલ્લ ઉપવનો દૂર દૂર વાદળોને સ્પર્શતાં પથરાઈ

* સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ કે યુરોપની અન્ય સમસ્તીય ભૂમીનાં, કાસ્મીરની પ્રકૃતિ લીલાનાં, દશ્ય ને પ્રવાસવર્ણનો ગુજરાતે ખૂબ અનુભવ્યાં છે. પણ એડન (નંદનવન)નું ઉપનામ પામતાં, લંકાનાં સ્વર્ગીય દરયાનાં શબ્દચિત્રો હજી તેને નથી મળ્યાં.

ત્યાં વસતા એક ગુજરાતી વિદ્યાર્થી બન્યુએ અમને ઉપરનું રસિક દશ્ય-વર્ણન સખી ચોકલેયું છે. તેની ભાષા કંઈક શબ્દાલંકૃત ને સંસ્કૃતપ્રચુર છતાં તે એવા ભાવને ને રસને વહે છે કે તેને ખદલવાનું સાહસ અમે નથી વહોઈ.

તંત્રી

રહ્યાં છે. એ વનોની વિશાળતા અપ્રમેય છે; ગીચતા નિઃશીષ અખણિત છે. ક્યાં હશે એ અગણિત તરુઓનાં મૂળ? ને શા સારૂ ઉરભરી હશે એ ભવ્ય વનરાજિ?

ગહનતાના નિગૂઢ હૃદયને અજવાળતા પ્રમાના સુકાન્ત પ્રકાશમાં પ્રત્યુત્તર રહ્યું છે....

ગામની ચારે બાજુ અખંડ ગિરિમાલા વીંટાઈ રહી છે. તેનો અશોષ વિસ્તાર વિધ-વિધ ગીચ વૃક્ષોથી પૂર્ણપણે આચ્છાદિત છે. પરંતુ આશ્ચર્ય! ખડકનો એક ટુકડો પણ આખા ગિરિપ્રદેશ પર દ્રષ્ટિગોચર થતો નથી. એટલી બધી ગીચ અને વિરાટ છે વૃક્ષરાજિ. દોઢેક હજાર ફીટની અભેદ દિવાલ રચતો આ વર્તુલાકાર વનપટ એટલો નિખિડ, એટલો વિરાટ અને વિસ્તૃત છે કે માનવીની કલ્પનાય તેને ગ્રહણ કરી શકે કે કેમ તે આ વાસ્તવદર્શન પૂર્વે મને અસંભવિત લાગ્યું હોત. નિજન્નતુના નાટ્યપ્રયોગ માટે અનન્તકાળના ઝમ પછી વસન્તે રચેલી ભવ્યતમ ઉપવનરાજિની રંગભૂમિની તે બાજે સૌંદર્યગેહરીજ નહોતી શું! અને નિસર્ગલાવણ્યથી નીતરતું કેન્દી તે રંગભૂમિની મધ્યમાં રહેલી પ્રેક્ષકભૂમિ જ ન હોય બાજે!

આવાં ગિરિવનોમાં થોડીક થોડીક ઊંચાઈએ નાના નાના રસ્તાઓ બનાવેલા છે. રસ્તાઓ કૃત્રિમ નમૂનાના છતાં તેમના વિધાતાની શાદર્પલાવનાએ પરિપૂર્ણ રચાયા હોઈ સમસ્ત પ્રકૃતિની સાથે મળી ગયેલાજ લાગે છે. અથવા તો પછી પ્રકૃતિની સાગરવિરાટ ભવ્યતામાંજ આ મિન્દુસમ કૃત્રિમના નિમજ્જન થઈ જતી હશે. ગમે તેમ હો. પણ નૈસર્ગિકતા જરા પણ ખંડિત થતી હોય તેવું લાગતું નથી. રસ્તાઓ પર અંતરે અંતરે નાની નાની કુટિરો વેરાયલી છે, ને ત્યાં પ્રકૃતિલાવણ્ય અને માનવીની કલાભાવનાનો મનોહર સંગમ સંપૂર્ણ થતો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

આ વનપ્રદેશોમાં નાળિયેરી, ખલુરી, તાડ, ફર, પાઈન અને રબર પ્રમુખ વૃક્ષો અત્યંત વિપૂલતા ધરાવે છે. અર્ધા જેટલા પ્રદેશ પર લીલા મખમલની છવન્ત પ્રતિકૃતિયા ચાના બગીચા પથરાયલા છે. આ, રબર, અને નાળિયેરી સીલોનની પ્રધાન સંપત્તિ છે.

કેન્ડીનાં મકાનો મુંઝર્ધનાં જેવાં સાતસાત માળનાં અને ગીચોગીચ નથી; સામાન્યતઃ એકજ માળનાં હોય છે. અને એ માળથી વધારે તો બાએ જ હશે. ઘરનો આકાર કુટિર જેવો હોય છે. દરેક ઘરની આસપાસ ઘર કરતાંય વિશાળ બગીચો આવેલો હોય છે. બગીચામાંનાં ફૂલછોડ, લતાઓ તેમજ નાળિયેરી, તાડ, ખલુરી આદિ વૃક્ષો એટલાં બધાં ગીચ પર્યટકો હોય છે કે અંદરનું ઘર તો તેમાં વિલીન થઈ જતું બાસે. ટાચના પ્રદેશમાં નાળિયેરી જેવાં ઊંચાં વૃક્ષોનાં વિશાળ પત્રો લાંબાં લાંબાં ફેલાઈ ઘરપર લીલુડા ચંદરવા રચે છે. સર્વતોમુખી ગીચતાને લઈ સૂર્યનો પ્રકાશ બહુ ઓછો પ્રવેશ કરી શકે છે. અને ઉપર તેમજ નીચેની પર્ણરાજિનાં અખૂટ જૂથોમાં ગૃહકુટિરો તો છેક સંતાઈજ થાય છે.

સર્વત્ર પથરાયલી આવી ઉદ્યાનરાજિ એક સંગમ ઉપેવનનું દૃશ્ય ઉત્પન્ન કરે છે: ન્યાં વૃક્ષરાજિ ગૃહો કરતાં પ્રધાન રચાન બોગવે છે. મારી સમક્ષ તો તેના દર્શને શકુન્તલાના પ્રથમ અને ચતુર્થ અંકમાં આલેખાયલ તપોવનનું પ્રકૃતિદર્શન તાદૃશ્ય થાય છે.

પૃથ્વી પર પથરાયલી આ તરુરાજિ ગિરિમાલા પર વિસ્તરતાં વનો કરતાં કંઈક ઓછી વિપૂલ હશે છતાં બન્ને વચ્ચે કશી તુટિ નથી. આખું દૃશ્ય એક અને અવિભાજ્ય રહે છે. આરસ જેવા સ્વચ્છ-અને વિશાળ રસ્તાઓ સિવાયની અખિલ પૃથ્વી હરિયાળી વનરૂપિતી જવાયલી છે. છૂટી છૂટી ગૃહકુટિરો અને રસ્તાઓ હરિયાળી અને બગીચાઓનાં

લીન બને છે. વનસ્પતિ, ઘરો, બગીચાઓ, રસ્તાઓ-પૃથ્વી પરનું સઘળું પર્યંતમાલા પર પથરાયેલાં વનોની સામ્રાજી લીલાશમાં એકરૂપ બને છે.

કેન્ડીથી પાચ માઈલ દૂર એક મહાઉદ્યાન આવેલું છે. શું તેનું સૌંદર્ય! એનું ખાલ-સ્વરૂપ અનિવાર્ય અરૂપ કૃત્રિમતા ધરતું છતાં કલાલાવનાએ રસાર્દ હોઈ નિર્ગર્ભની અંતઃકલાવના સાથે તે અદ્ભુત એકતા સાધે છે. અલૌકિક છે એની તરુવિપૂલતા; અમાપ છે એની ભવ્ય વિશાળતા. વસુધરાના નંદનવનસમા વિરાજતા આ ઉપવનમાં ઠેર ઠેર ઊડતા ફુવારાઓ, શીતલ છાયા પ્રસારતા લતામડપો, જોયે માથા પર અમેઘ-પુષ્પગૃહો, ગાઢ ધુન્ન-નિકુન્ને, શ્રી વિતાન રચતા તરુમંડપપથો પથ્થકુટિરો અને આહલાદક તુષાર ઉડાડતાં કલકલ વહેતાં ઝરણાં અનેરી શોભા અર્પી કેન્ડીના વનવનમાં સામ્રાજીથી વિલસતી આ પ્રકૃતિદેવીની સિંહાસન-વાટિકાને મંપુર્યતાની પરિસીમાએ અધિષ્ઠિત કરે છે અને ઉપવનને ત્રણે બાજુ વીંટતી સરિતાસામ્રાજી મલાવેલી, તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવીશી, -ઉદ્યાનદ્રિષ્ટ કંપરચતી, આ પરમ ભવ્ય પ્રકૃતિમંદિરને સૌંદર્યનો અંતિમ ઉગમ આપતી વિદ્યારી રહે છે.

કેન્ડીના બગરની એક બાજુએ એક ગિરિખંડની તલેટીમાં અખંડ વૃક્ષાવલિથી વીંટાયેલું એક બાંધેલું સરોવર આવેલું છે. તેના નીલસલિલપટ પર કિનારાની વનરાજીનું જીવંત ચિત્ર વાયુહરીએ બદલાતું, પ્રકાશ અને છાયામાં રમતું, છતાં પૂર્ણ એકતા સાંચવતું, પ્રતિબિંબિત થઈ સદાય વિરાજ રહે છે. પાસે આવેલી એક ટેકરી પર વેસ્ટપાર્ક નામક એક નાની છતાં સુંદર વાટિકા આવેલી છે. વાટિકાનું પોતાનું સૌંદર્ય વસ્તુતઃ બહુ નથી. પરંતુ ત્યાંથી નીચે પથરાતા સરોવર અને તેને તીરે ઝૂકી રહેલી સઘન તરુરાજિ અને ઓપાસ પ્રસરતા ગિરવનપ્રદેશ જે ઓર અલૌકિક સૌંદર્યમાં વિલસતાં દ્રષ્ટિમાન થાય છે તેને લઈ તે વાટિકાએ મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

ભુરમ્ય પ્રભાત હતું. નિશાને પુષ્ટિ આપતી ગાઢ ધુગસ હતી હમણાં જ ઓછી થઈ હતી. નિર્લવર્ણનાં જલબિન્દુએ ઉપાના સામ્રાજ્યમાં પ્રાણ પૂર્યો હતો. ચારે બાજુ ગિરિમાલા પર વિસ્તરતાં વનો-ઉપવનો, મારી ઓમેર વીંટળાયેલી પર્ણરાજિ, સરોવરતીરે પથરાયેલી વૃક્ષાવલિ, પૃથ્વીપર વેરાયેલી ગૃધ્રકુટિરો, તેમને આગ્રહતા બગીચાઓ, -સર્વ કાંઈ વર્ણોની બીનાશે, અમકતાં હતાં. રસનીતર્યુ વાતાવરણ આનન્દે વિલસતું હતું. જોયે માથાપર જલધર વ્યોમપ્રવાસ કરી રહ્યાં હતાં. અખિલ સૃષ્ટિ નવચેતન અને ઉલ્લાસે ઊભરાતી.

એકાએક વાદળોના તિમિરવરણને ભેદીને ભાસ્કરદેવ પ્રગટ્યા. તેમના તેજવર્તુલમાંથી ફૂટતાં દિવ્યભર્ય પૃથ્વીને અજવાળી રહ્યાં. તરુરાજિની 'બીની તેજસ્વીની લીલાશ' સુવર્ણ પ્રકાશે ઝળહળી રહી. પર્ણઘટામાં ખાલકિરણોએ નૃત્ય આરંભ્યું. ભૂમિનો કણેકણ તેજસ્સ્વરૂપ બની અમકી રહ્યો. અદ્રિતુગોને ભેટતાં ખોધર એ સોનેરી પ્રકાશના વિદ્યુતસ્પર્શે અમિશાં ભચ્છી ઊડ્યાં. વિશ્વ સમસ્ત શયનવત્ હડા વાતાવરણમાં ઉખા પ્રેરતા રોહરશ્મિના જીવંત તેજ ઝળહળી રહ્યું.

અને સ્તબ્ધ વાતાવરણમાં, ઉપર વ્યોમવિહાર કરતાં વર્ષાજલદ નીચે, અને ગગનચુંબી ગિરિશિખરો પર્યંત વિસ્તરતા અખંડ તરુપટે રમ્યા વર્તુલખંડની મધ્યમાં, ગાઢ વૃક્ષાવલિથી વીંટાયેલા, નીલમમાળાની મધ્યમાં લટકતા શનિ શા સોહામણા સરોવરના નીલવારિપટ પર સમયે એક નૌકા જલવિહાર કરી રહી હતી.

યામુનાચાર્ય

“ભર્મિલ”

બારમી શતાબ્દમાં યામુનાચાર્ય ઉપનામ આલવન્દાર સ્વામી નામક એક મહા વિશ્વક્ષણ પુરુષ થઈ ગયા છે. શ્રી રાજમ્ અચ્ચરે પોતાના “રેખાલ્સ ઇન વેદાન્ત” નામક ગ્રંથમાં તેમનું ચરિત્ર આપ્યું છે.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પ્રધાન આચાર્ય શ્રી નાથમુનિ (ઈ. સ. ૮૫૮-૯૨૦). તેમનું બીજું નામ રંગનાથ પણ હતું. તેઓ એક સિદ્ધહસ્ત મહાપુરુષ હતા. ભારતમાં તેમણે સર્વત્ર યાત્રા કરી હતી. અને શેષશૂન શ્રી ગોવર્ધન પર્વતની સમીપની એક શુકામાં વ્યતીત કર્યું હતું. વ્યાસ અને શુકદેવ પછી હુમ થયેલા ગૌડ વેદાન્તનું જોમ ગૌડપાદચાર્યે પુનઃ ઉદ્ધરણ કર્યું હતું, તેમ દ્રાવિડ વેદાન્તનો આ નાથમુનિએ પુનરાધાર કર્યો હતો, અને તે છેક કાશ્મીર સુધી પ્રચલિત હતો. ગંસ્કૃતમાં નાથમુનિના ‘ન્યાયતત્ત્વ’ અને ‘યોગરહસ્ય’ એમ બે ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ વેદાન્ત ઉપદેશિકાચાર્ય શ્રી વેંકટનાથે (૧૨૬૯-૧૩૨૦) પોતાના ‘ન્યાય-સિદ્ધાન્ત’માં કર્યો છે.

આ સુપ્રસિદ્ધ નાથમુનિના પુત્ર ઇશ્વરમુનિના પુત્ર એ આપણા ચરિત્રનાયક યામુનાચાર્ય. ઇશ્વરમુનિ યામુનાચાર્યની દશ વર્ષનીજ વયે અવસાન પામ્યા હતા. અને એ અરસામાંજ શ્રીનાથમુનિએ મન્યસ્ત લીધેલું હોવાથી તેમનું લાલનપાલન તેમનાં દાદી તથા માતાએ કર્યું હતું. તેમનો જન્મ ઈ. સ. ૯૧૬ની લગભગ સુપ્રસિદ્ધ મદુરામાં થયો હતો. મદુરા નગર તે વખતે પાંડ્યરાજ્યોની રાજધાની હતું. યામુનાચાર્ય બાલ્યાવસ્થાથીજ પ્રખર શુદ્ધિવાન હતા. તે વખતના સુપ્રસિદ્ધ શ્રી. ભાષ્યાચાર્ય પાસે તેમણે વિદ્યાભ્યાસ કર્યું હતું. તેમની વિદ્યાર્થી તરિક્કેની કારકિર્દી સૌથી વધુ ઉજ્જવળ છે. માત્ર આર વર્ષની નાની વયમાંજ તેમણે ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું. એ સમયે એક વિશ્વક્ષણ ઘટના બની ગઈ હતી. જેન પરિણામે તેઓ પાંડ્યરાજ્યના અર્થરાજ્યના સત્તાધિશ બની શક્યા હતા. જે વખતે તેઓ ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરતા હતા તે વખતે પાંડ્યરાજ્યની સભામાં વિશ્વજ્ઞન કોલાહલ નામક એક દિગ્વિજયી પંડિત ખિરાજતા હતા. રાજ્યને તે પંડિત પ્રત્યે અનહદ માન હતું. અને તેથી કોલાહલ પંડિત શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજિત થનાર પંડિતોને ખૂબ પગવતો. તેમની પાસેથી તે વાર્ષિક કર પણ લેતો. યામુનાચાર્યના ગુરુ ભાષ્યાચાર્યને પણ એ કર આપવો પડતો.

એક વખત અર્થભાવના કારણે ભાષ્યાચાર્ય બે ત્રણ વર્ષનો કર ચૂકવી શક્યા ન હતા. એટલે કોલાહલ પંડિતે એક પાર્ષદને તેમને ત્યાં કર વસૂલ કરવા મોકલ્યો. કરમંત્રજગે તે દિવસે ભાષ્યાચાર્ય કોઈ કાર્યનિમિત્તે બહાર ગયા હતા, અને પાંડ્યાળાનું કાર્ય સર્વથી વધુ શ્રેષ્ઠ વિદ્યાર્થી યામુનના હસ્તક હતું. પાર્ષદે ત્યાં આવી તૂચ શબ્દોમાં ભાષ્યાચાર્ય માટે પૂછ્યું અને કરની ઉધરાણી કરી. તેનો અશિષ્ટ વ્યવહાર યામુનથી સહન ન થતાં તેણે પણ કોલાહલ માટે કડક શબ્દોમાં દીકા કરી પાર્ષદને એમને એમ પાછો કાઢ્યો; ઉપરાંત કોલાહલ પંડિતની

ધ્વજ હોય તો તેની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવાની પણ તત્પરતા બતાવી પાર્ષદ તો આ બાળકને એમ વફતો જોઈ આશ્ચર્યચકિત થયો અને પાઠ કરી તેણે મીઠુમરચુ ભેળવી કાલાહલ પડિતને સર્વ કાઈ જણાવ્યું કાલાહલ પડિત એ સાબળતાજ ચચળ થઈ ઊઠ્યો તરતજ તેણે ગગનદ્વાર શાસ્ત્રાર્થનું કહેણ મોખરુ યામુનાચાર્ય તો તૈયાગજ હતા પોતાના આ પ્રકારના વર્તનથી સહજ ગભગઈ ઊઠેલા ગુરુને આશ્વાસન આપી તેઓ તરતજ રાગ તરફથી આવેલ પડિતોચિત સન્માન સહ શિષિકારૂઢ થઈ ધામધૂમ પૂરક રાજસભા તરફ સિધાવ્યા ગુરુ ભાષ્યાચાર્ય પણ શિષ્યમંડળ સહિત ત્યાં સુધાય છે તે જોવા ગયા તેમના ગભરાટનો તો પાર નહોતો.

કાલાહલ પડિતના તેજમા અગ્નયવા રાગને યામુનાચાર્યમા કાઈ ખાસ ન લાગ્યું તેણે તો તેને બાળકજ ગણ્યો પણ તેની નિદ્રુષી ગણીને યામુનને નિગ્મતા જ તેમના પગ અગ્નય શ્રદ્ધા ઉત્પત્ત થઈ તેણે તો ધારી લીધુંજ કે આ મેઘામ બાળક જરૂર અભિમાની કાલાહલને પગનિત કરશે, તેમજ તે રાણીએ તો વાદનિરાદમા રાગની સમક્ષ પણ પણ લીધું કે જે યામુન પરાજિત થશે તો પોતે ગગનના દાસની પણ દાસી થઈ જશે રાગએ પણ પ્રતિવાદમા પણ લીધું કે જે યામુન કાલાહલને પરાજિત કરશે તો પોતે તેને પોતાનું ગગન અર્પણ કરશે કાલાહલ પડિતે તો રાણીને મૂર્ખ માની તેને મશ્કરીમા ઉઠાવવા માડી, પણ રાણીએ તો મક્કમ રનરે કહ્યું “પડિતરાજ! તમારા દિવસો હવે ભગઈ ચૂક્યા છે આ બાળક તમને જરૂર પગનિત કરશે”

પત્ની શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો પ્રગ્નજનો, અમવદારો, વિદ્વાનો વિગેરેથી રાજસભા પગિપૂર્ણ હતી કાલાહલ પડિતે પ્રથમ યામુનાચાર્યને ન્યાય, વેશેષિક આદિ અને દર્શનશાસ્ત્રો પર ગૂઢ પ્રશ્નો પૂછ્યા સર્વના આશ્ચર્ય વચ્ચે યામુનાચાર્યે ક્ષણનો પણ વિનય ન કરતા તરત જ તે સર્વ પ્રશ્નોના યોગ્ય ઉત્તરો વાળી દીવા તેમની વિદ્વતા જોઈ સર્વ આશ્ચર્યચકિત બની રહ્યા ગુરુ ભાષ્યાચાર્યે પણ આશ્ચર્ય તેમ દર્શની મિશ્ર લાગણી અનુભવી કાલાહલને પણ અતરમા તો એ બાળકની પ્રખર વિદ્વતાથી ગભરાટ વફૂટ્યો પણ બહારથી આડખર બતાવતા તેણે યામુનને પ્રશ્નો પૂછ્યા કહ્યું યામુને કહ્યું ‘પડિતરાજ! બહારથી હસ્ત વદન રાખવા પ્રયત્નશીલ છે, પણ મનનો ઉદ્દેગ અણપગખ્યો નથી રહેતો ઠીક આપની આચારાનુસાર હવે આપને હું કેક પૂછુ અસ્તિપક્ષમા તથા વિધાનો હું આપની સમક્ષ રજુ કરે છું એ તથા વિધાનોને જે આપ નાસ્તિપક્ષમા સિદ્ધ કરી શકો તો હું મને ખુશીથી પગનિત માનીશ” અને તેમણે નીચે પ્રમાણે પોતાના તથા વિધાનો રજુ કર્યા -

(૧) કાલાહલ પડિતની માતા હું કહું છું કે વધ્યા નથી, પણ તમે તે વધ્યા છે એવું સાબિત કરી આપો-તેનું ખડન કરો.

(૨) હું કહું છું કે પાડ્યાધીશ ધર્મશીલ છે, પણ તમે તેનું ખડન કરો.

(૩) રાણી સતી સાવિત્રીની જન્મ સાધ્વી-પતિવ્રતા છે, પણ તમે મારી એ પ્રકારની માન્યતાનું ખડન કરો.

પ્રશ્નો સાબળતા જ કાલાહલ પડિત ગભગયા તેઓ કે પણ ઉત્તર વાળી શક્યા નહિ હયા તેમના વદન પર છવાઈ રહી

યામુને કહ્યું: “ પંડિતરાજ ! આપે શીઘ્ર ઉત્તર વાળવા નોંધ્યે. આમતો રાજસભાનો સમય વ્યર્થ નાથ છે. ”

પણ પંડિતરાજ શું ઉત્તર વાળે ? પોતાની માતા વન્ધ્યા છે એવું તે શી રીતે સાબિત કરી આપે ? તેમજ સમગ્ર ભારતમાં ધર્મશીલ મનાતા પાંડ્યાધિશને તે ધર્મશીલ નથી એમ શી રીતે કહી શકાય ? સતી સાખી રાણીને પણ અસતી સાબિત કરવા માટે તેમની પાસે એક પણ સાધન ન હતું. વાદો તો લોહી ન નિકળે એવા એ થઈ ગયા. રાજસભા ખડ-ખડાટ હસી પડી. રાણીને તો હર્ષ પણ માતો નથી. “ આલવન્દાર ” કહી તેણે તે જ ક્ષણે યામુનને ઝંખોળ્યા, આથી યામુનાચાર્ય એ નામથી પણ ઓળખાય છે. રાજ્યે અનેક વખત સૂચના આપ્યા છતાં કોલાહલ પંડિત ન્યારે ઉત્તર ન વાળી શક્યા ત્યારે પરિણામે રાજ્યે યામુનાચાર્યનો વિજય જાહેર કર્યો. અને લીધેલા પણ અનુસાર તેમને અર્ધું રાજ્ય અર્પણ કર્યું. યથાયોગ્ય સન્માન પામી સર્વની ઇચ્છા થતાં યામુનમુનિએ પોતે રજુ કરેલાં વિધાનોના ખુલાસા સ્પષ્ટ કરવા માંડ્યા. પ્રથમ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે શાસ્ત્રની પ્રસિદ્ધ ઊક્તિ અનુસાર એક ઝાડ બાગ થઈ શકતું નથી, એ પ્રમાણે એક પુત્રવંશી માતા માતા કહેવાતી નથી. કોલાહલ પંડિત તેમની માતાને એકના એક પુત્ર હોવાથી તેમની માતાને વન્ધ્યા પણ કહી શકાય.

બીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું: “ રાજા રાષ્ટ્રકૂતં પાષમ્ ” અનુસાર પ્રશ્નનાં પાપ રાજ્યને પણ ભોગવવાં પડતાં હોવાથી દરેક રાજ્યની જેમ પાંડ્યાધિશને પણ અધર્મશીલ કહી શકાય. ”

ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળવા તો સર્વ ટમટમો રહ્યાં હતાં. રાજારાણી માટે તો એ પ્રશ્ન મુંઝવણભર્યો થઈ પડ્યો હતો. તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં યામુને કહ્યું: “ લગ્ન વખતે સ્ત્રીને વરુણ, અગ્નિ, ઈંદ્ર આદિ દેવતાઓને સમર્પિત કરવામાં આવે છે. તેથી તે અપતિત્વતા છે એમ અપવાદરૂપે પણ કહી શકાય. ”

આમ ઉપરોક્ત ઉત્તરો સાંભળી સર્વત્ર પ્રસન્નતા છવાઈ ગઈ. કોલાહલ પંડિતે પણ ત્યાર પછી સમજીને મિથ્યાભિમાન ત્યજ દીધું.

રાજવૈભવમાં ગૂંથાય પછી યામુનમુનિની અવસ્થા નાની હોવા છતાં તેમણે રાજપ્રબંધ ધણી દક્ષતા તેમજ ચાતુરીપૂર્વક કર્યો. તેમના દયા, દાન, દીનતા, ન્યાય આદિ સદ્ગુણોથી ઓતપ્રોત સ્વભાવથી સર્વત્ર પ્રગ્ન સુખસંતોષમાં જીવન વ્યતીત કરવા લાગી. યામુનમુનિએ સૌથી પહેલાં દેશમાં બ્રાહ્મણો પાસેથી લેવાતા સર્વ પ્રકારના કર બંધ કરી દીધા.

*

*

*

શ્રી નાથમુનિએ મરણ સમયે પોતાના શિષ્ય પુંડરીકાક્ષને આજ્ઞા કરી હતી કે પોતાના મતનું રહસ્ય પોતાના પૌત્ર યામુનને અર્પણ કરવું. પુંડરીકાક્ષ તે કાર્ય પૂર્ણ કરી શક્યા નહિ પણ મૃત્યુ પહેલાં તેમણે એ કાર્ય પોતાના પદ્મશિષ્ય રામમિશ્રને સોંપ્યું હતું. રાજવૈભવમાં ગૂંથાયલા યામુનને મળવાનું કાર્ય રામમિશ્રને માટે સહજ વિકટ હોઈ એમણે એક યુક્તિ રચી. રાજ્યના રસોઈઆને સાધી એમણે રાજ તાજ લાજ યામુનના માટે મોકલવા માંડી. યામુનને તે લાજ ખૂબ માફક આવી ગઈ એટલે એક દિવસ રામમિશ્રે જાણી નોંધીને રાજ થઈ પડેલા એ નિત્યક્રમમાં અંતરાય પાડ્યો. અંતે રાજ્યની તરફથી તપાસ થતાં તે રાજ્યની સમક્ષ હાજર થયા.

રામમિત્રને નિહાળતાં જ યામુનના હૃદયમાં એક પ્રકારની વિલક્ષણ પણ અણગમણી ભાવના ઉત્પન્ન થઈ. સાંસારિક બંધનો પર તેમને આસક્તિ તો હતી જ નહિ, પણ આજ તો તેમણે પહેલવહેલી એના તરફ સહજ ધૃણા અનુભવી. રાજવૈભવમાં ગૂંથાઈ પોતે પોતાની કોઈ મુશ્કેલી વસ્તુ વિસરી ગયા છે એમ તેમને લાગ્યું. રામમિત્રે તેમને ઉપદેશ આપ્યો; અને શ્રી નાથમુનિએ સોંપેલો એક ખગ્ગનો તમને આપવાનો છે કહી સાથે લીધા. રસ્તામાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાના ગુરુકામાંથી 'મામેક્ષરણવ્રજ' એ વાક્યમાં સમાયેલો ભગવત્ પ્રપત્તિનો મર્મ રામમિત્રે તેમને સમજાવ્યો. આમ કરતાં તેઓ શ્રી રગનાથજીના મંદિરમાં આવ્યા, અને 'તમને સોંપવાનો ખગ્ગનો આ રહ્યો' કહી રામમિત્રે મૂર્તિ સામે અંગુલિનિર્દેશ કર્યો. યામુન મુનિનું અંતરપટ ખુલી ગયું. રામમિત્ર પાસે તેમણે દીક્ષા લીધી, પછી એમની પાસેથી અને શ્રી નાથમુનિના એક અન્ય શિષ્ય શ્રી કુરુકાધિનાથ પાસે યોગવિદ્યાનું જ્ઞાન મેળવ્યું. આમ શ્રી નાથમુનિનો જ્ઞાન રૂપી વારસો શિષ્યો દ્વારા યામુનાચાર્યમાં જનર્યો.

દીક્ષા લીધા પછી યામુનમુનિનું જ્ઞાન ખૂબ વિસ્તૃત બની ગયું. પ્રથમ અંપૂર્ણ મંત્રકાર બની ગયા. પછી તેમણે નીચેના ગ્રંથો લખ્યા:

(૧) સિદ્ધિત્રય (૨) સ્તોત્રરત્ન (૩) ગીતાર્થ ગંગ્રહ (૪) પુરુષ નિર્ણય (૫) આગમ પ્રામાણ્ય, અને (૬) કાસ્મીર આગમ પ્રામાણ્ય.

યામુનાચાર્યના અનેક શિષ્યો હતા, પણ તેમાં વીસ મુખ્ય હોઈ તેમાંથી પાંચ પટ્ટશિષ્યો હતા. અનુક્રમે તે અરચર (તેમનો પુત્ર), કાંચીપૂર્ણ, ગોપ્તીપૂર્ણ, માલાકાર અને મહાપૂર્ણ. સર્વને તેમણે વિવિધ વિદ્યાઓ જેમકે સદસ્ત્રગીતી, મંત્રદાયની મત્રવિદ્યા, અંતિમ પુરુષાર્થનું સ્વરૂપ, દ્રવિઃ પ્રબધ, અને પાંચરાત્ર-શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ અને પાંચરાત્ર આગમ એમ વિદ્યાઓ શીખવી હતી.

સુપ્રસિદ્ધ રામાનુજચાર્યના પણ એ ગુરુ સમાન હતા. મોતાના મૃત્યુ સમયે યામુનમુનિએ રામાનુજને બોલાવવા ખાસ મહાપૂર્ણ સ્વામીને મોકલ્યા હતા. પણ તે આવીને મળી શકે તે પહેલાં જ એમનું અવસાન થયું હતું. તેમની અંતિમ ત્રણ વાંછનાઓ રામાનુજ દ્વારા પૂર્ણ થવા પામી હતી. આમ યામુનાચાર્ય આર્યાવર્ત વિશે જ્ઞાનગૌરવ સમી એક મહાતેજસ્વી વિભૂતિ તરિકે ઝળકી ગયેલ છે. નમસ્કાર હો તેમને.

રશિયાની કેળવણી પ્રથા

અ. મ.

રશિયામાં કેળવણીનું દૃષ્ટિબિંદુ મુખ્યત્વે કરીને ક્રાન્તિ તરફ ઢળેલું હોય છે. ત્યાં સમાજવાદની સર્વતોમુખી સેવા કરવામાં જ કેળવણીનું ખરું મહત્ત્વ સમાજેલું ગણાય છે. અક્ષરજ્ઞાનથી, રમતગમતથી અને શાળાજીવનને લગતી બીજી સર્વ પ્રવૃત્તિઓથી પોતાનાં બાળકો ઉપર દેશના ઉત્તમ નાગરિકો બનવાના સંસ્કારો પડે એ તરફ ત્યાં ખૂબ લક્ષ અપાય છે. એકલી શાળામાં જ આવી જાનની કેળવણી મળે છે એમ નથી. શાળાજીવનની બહાર પણ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ વડે આ સંસ્કારો મજબૂત કરવાના પ્રયત્નો થાય છે. આવી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ ક્લબો, યુવકમંડળો, ક્લામહેરો, નાટક, સિનેમા, રેડિયો, બાગબગીચા અને રમતગમતનાં મેદાનોમાં ચાલી રહે છે.

રશિયામાં ક્રાન્તિ પછી બંધી જૂની ઘરેડોને અંપૂર્ણપણે નાશ કરી દેવામાં આવી છે.

પહેલાં ઝારની આપખુદ સત્તા નીચેનાં ત્રણ મહત્ત્વનાં બળો ઉપર ટકી રહી હતી. એક આપખુદ-નિરંકુશ-રાજસત્તા, બીજું, રૂઢીચુસ્તપણું (ઓર્થોડોક્સી) અને રાષ્ટ્રભાવના (નેશનાલિઝમ). હવે નવી રાજસત્તા—મજૂર રાજસત્તા—ખેડૂતો અને મજૂરોને માટે ઘડાએલી છે. ગરીબતવંગરના બેદોનો તદ્દન નાશ કરવાનું મુખ્ય દૃષ્ટિબિંદુ તે સેવે છે. ઝારની સત્તા રૂઢીચુસ્ત હતી; ન્યારે નવી સત્તા રૂઢીઓને નાશ કરનારી ને જૂની ધાર્મિક માન્યતાઓનો સમગ્રો નાશ કરવામાં માનનારી છે. ઝારની સત્તા પોતાના દેશની—પોતાના રાષ્ટ્રની—ખાતર કામ કરવામાં ગૌરવ માનતી, ન્યારે આ નવી સત્તા તે સમદૃષ્ટિથી દુનિયાબરનાં સમસ્ત રાષ્ટ્રોની ખાતર પોતાનું બળ અર્પવા મથે છે.

મજૂર સત્તાએ નવી જ દૃષ્ટિએ કેળવણીની પ્રથા યોજી છે. તેમાં તેમણે ઝારના સમયની જૂની પ્રથાને લક્ષમાં લઈને આગળ પ્રગતિ કરી છે. અહીં કેટલાક તફાવતો જોઈ લઈએ: જૂની શાળાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણ ઉપર ખૂબ લક્ષ અપાતું, તેને બદલે નવી સત્તાએ શાળાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણને નાબૂદ કરી લૌકિક શિક્ષણ પર જ ખૂબ ધ્યાન આપ્યું છે. જૂની શાળાઓમાં ન્યાતમ્મત ને ગરીબતવંગરના બેદો મજબૂતાઈથી પાળવામાં આવતા હતા, ન્યારે નવી શાળાઓ તે ન્યાતમ્મત કે ગરીબતવંગરના બેદ વિના સર્વને માટે જ ખુલ્લી મૂકાય છે. હા, ખાસકરીને ખેડૂતો ને મજૂરો. તરફ ત્યાં વધુ ધ્યાન અપાય છે. જૂની શાળાઓમાં લેટિન-વગેરે જૂની ભાષાઓના જ્ઞાન ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવતો હતો, પણ હવે નવી શાળા તે વિજ્ઞાન અને વ્યાવહારિક વિષયોનું જ મહત્ત્વ આંકે છે. જૂની શાળામાં સહશિક્ષણ સદંતર બંધ હતું, ન્યારે નવી શાળામાં સહશિક્ષણ એ તે સહજ ને અનિવાર્ય મહત્ત્વનું મનાય છે. જૂની શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીમંડળો વગેરે તરફ તિરસ્કારની લાગણી બતાવાતી હતી, ન્યારે નવી શાળામાં તે વિદ્યાર્થીઓ પોતે પોતાનાં મંડળો રચી આગળ વધે એને શિક્ષણનું એક મહત્ત્વનું અંતિ ઉપયોગી અંગ ગણવામાં આવે છે.

ઈશિયાની આજની કેળવણીપ્રથામાં ખાસ કરીને એમ માનવામાં આવે છે કે શિક્ષણ અને રાજકારણને જુદાં પાડી દેવાં ન જોઈએ. જલદું, શિક્ષણ એવું હોવું જોઈએ કે જે રાજકારણ માટે વિદ્યાર્થીને તૈયાર કરે. ત્યાં ન્યાતન્ત્ર ને ગરીબતવંગરના બેઠકાની નાખી મજૂર સરકારને સાથ આપે એવા, સમદષ્ટિવાળા નાગરિકો, તૈયાર કરવાનું શાળાઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય મનાય છે. આથી ત્યાં સત્તર વર્ષનાં છોકરા અને છોકરીઓને કેળવણી ફરજિયાત અને મફત આપવામાં આવે છે. દરેક જણ આ કાયદાને પાળી શકે તેટલા માટે સરકારને ખર્ચે દરેક વિદ્યાર્થીને ખોરાક, કપડાં, જોડા ને ચોપડીઓ વગેરે પૂરાં પાડવામાં આવે છે. સત્તર વર્ષ પછીની ઉંમરનાં બંધાદારી શિક્ષણ અપાય છે. મજૂરી કરનાર વર્ગને પણ ઉચ્ચ શિક્ષણનો લાભ મળી શકે એવી ગોઠવણ પણ કરવામાં આવે છે. ત્યાં મંત્રહરથાનો, નાટ્ય-ગૃહો, સિનેમા વગેરેને મજૂર સરકારનાં પ્રતિષ્ઠા વધારનાર સાધનો રૂપે ગણવામાં આવે છે. ત્યાં થતી એકેએક પ્રવૃત્તિકારા પ્રગ્નમાં નવી મજૂર સરકારને માટે માન ઉપજાવે એવું ખાસ દૃષ્ટિબિંદુ રખાય છે. જાહેર અધિકારીઓ આ બધી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર કડક રીતે દેખરેખ રાખે છે.

અહીં જરા વધારે સ્પષ્ટતાથી ઇશિયાનાં કેળવણી વિષયક જુદાં જુદાં અંગોની સમાલોચના જોઈ લઈએ.

નાનાં બાળકોની માવજત

ઈશિયામાં છેક નાનાં બાળકો તરફ પણ પૂરતું લક્ષ અપાય છે. ત્યાં ચોક્કસપણે એમ મનાય છે કે છેક નાનપણથી યોગ્ય કેળવણી મળી હશે તો જ મજૂર સરકારને સાથ આપનાર ઉત્તમ નાગરિકો તૈયાર થઈ શકશે; અને આથી જ ત્યાં નાનાં બાળકો માટેનાં બાળગૃહો રચાયાં છે. ઉપરાંત ચોક્કસ દૂધ માટેની મફત દુકાનો, માતાઓ અને બાળકોની તબિયત માટે જરૂરી સલાહ સૂચનાઓ મફત મળે માટે દવાખાનાં તથા બાળકોનું આરોગ્ય સચવાય તે માટે જુદી જુદી મર્દાની પ્રવૃત્તિઓ-રમત ગમતો-યોગ્ય છે.

શાળાએ જતાં પહેલાં

ઈશિયામાં ત્રણ વર્ષની ઉંમરે બાળકને કિન્ડરગાર્ટનમાં દાખલ કરવામાં આવે છે. ત્યાં બાળક આખો દિવસ રહે છે, એવીસે કલાક બાળક રહી શકે એવી ગોઠવણ પણ ત્યાં હોય છે. કિન્ડરગાર્ટનમાં ફોબેલ કે મોન્ટેસોરીની પદ્ધતિઓ પળાતી નથી; કારણ ત્યાં એમ મનાય છે કે એ પદ્ધતિઓ પરદેશી ને કૃત્રિમ હોવાથી મજૂર સરકારના સિદ્ધાંતોને બંધબેસતી આવી શકે તેવી નથી. આથી ત્યાં શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ-રમત ગમતો-સામુદાયિક પ્રવૃત્તિઓ પર ભાર મૂકાય છે. અને આ પ્રવૃત્તિઓ કરતાં કરતાં બાળકો જૂની ધર્માધ માન્યતાઓને વહેલી તળ દે એવી દૃષ્ટિએ આખી વ્યવસ્થા રચાય છે. સન ૧૯૩૧માં ઇશિયામાં આવી રીતે અમંજ્ય બાળકોને કેળવણી અપાઈ હતી.

પ્રાથમિક કેળવણી

પ્રાથમિક કેળવણી માટે ઇશિયામાં ચાર વર્ષનો અવ્યાસક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. ૮ થી ૧૨ વર્ષનાં છોકરા ને છોકરીઓ માટે ફરજિયાત શિક્ષણનો કાયદો પળાય છે. આ ફરજિયાત શિક્ષણના કાયદાનો અમલ એટલી ચોક્કસ રીતે કરવામાં આવે છે કે ટૂંક સમયમાં સમસ્ત ઇશિયામાંથી નિરક્ષરતા દૂર થઈ જશે એવી માન્યતા રખાય છે. જે બાળકો કોઈ ખાસ કારણને લીધે ફરજિયાત શિક્ષણના કાયદામાંથી અપવાદ પામી શકે છે તેમને

માટે, ૧૧ થી ૧૫ વર્ષ સુધીના માટે, ખાસ શાળાઓ ચલાવાય છે. ત્યાં તેઓને આગળના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટેની તૈયારી કરાવાય છે.

માધ્યમિક કેળવણી.

માધ્યમિક કેળવણી માટેનો અભ્યાસક્રમ ૩ વર્ષનો છે. એ અભ્યાસક્રમમાં સામાન્ય હાઈસ્કૂલોની પેઠે સર્વ વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન અપાય છે; પણ એ જ્ઞાન અપાતાં લવિધ્યમાં વિદ્યાર્થી ગમે તે ધંધાદારી વિષયોની ઉચ્ચ તાલીમ માટે તૈયાર થાય એ ખાસ દૃષ્ટિ રખાઈ, વ્યવહાર તાલીમ (પ્રેક્ટિકલ વર્ક) અપાય છે.

કેટલીક હાઈસ્કૂલોમાં વધારાનો, એ વર્ષનો અભ્યાસક્રમ હોય છે. આ એ વર્ષમાં વિદ્યાર્થીઓને કૉલેજ, કારખાનાં અને ઓફીસો માટેના કામોની તાલીમ અપાય છે.

જે વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય હાઈસ્કૂલોમાં લણવું નથી હોતું તેમને નવી પદ્ધતિએ કારખાનાં કે વ્યાપારી પેઢીઓમાં તાલીમ મળે તેવી ગોઠવણ કરવામાં આવે છે.

ગામડામાં ખેડૂતો માટે સાત વર્ષનો અભ્યાસક્રમ હોય છે. ત્યાં તેમને ખેતીવાડીનું શાસ્ત્રિય ને વ્યવહાર જ્ઞાન અપાય છે. ઇશિયામાં ૧૯૩૭માં આવી લગભગ પાંચ હજાર શાળાઓ હતી. ને તેમાં છ લાખ ખેડૂતોએ તાલીમ મેળવી હતી. કારખાનાં સાથેની પાંચસો શાળાઓ હતી, જેમાં ત્રણ લાખ વિદ્યાર્થીઓએ ધંધાદારી જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.

સાત વર્ષનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યા બાદ વિદ્યાર્થીને વ્યાપાર, ચિત્ર ને શિલ્પકલા, નાટ્યકલા, નૃત્યકલા, મંગીત, બાળકોની માવજત, સમાજસેવા, શિક્ષણ વગેરેની ઉચ્ચ કેળવણી મળે તેવી ગોઠવણ હોય છે. ૧૯૩૧ માં આવી ઉચ્ચ કેળવણી આપતી ત્રણ હજાર શાળાઓ ઇશિયામાં હતી ને તેમાં છ લાખ કરતાં વધુ વિદ્યાર્થીઓએ શિક્ષણ મેળવ્યું હતું.

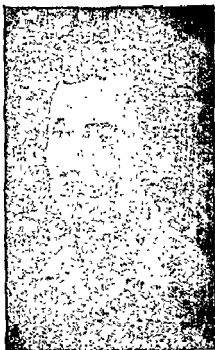
ઉચ્ચ કેળવણી

ઉચ્ચ કેળવણી માટે ત્યાં કોલેજો અને જુદા જુદા વિષયો માટેની જુદી જુદી સંસ્થાઓ હોય છે. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને રીસર્ચ માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે. આવી સંસ્થાઓમાં મર્યાદિત સંખ્યામાં જ વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરવામાં આવે છે. ખેડૂતો ને મજૂરોનાં બાળકોને પ્રથમ પસંદગી અપાય છે. આ ઉચ્ચ સંસ્થાઓમાં વિજ્ઞાન ને ગણિતનું ઉચ્ચ જ્ઞાન એવી દૃષ્ટિએ અપાય છે જેથી તેઓ ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિએ ને ખેતીવાડી માટે નિષ્ણાત થઈ શકે. આવી ઉચ્ચ સંસ્થાઓ લગભગ એકસોપચીસ છે. તેમાં એકવીસ યુનિવર્સિટીઓનો સમાવેશ થાય છે, ને તેમાં લગભગ એક લાખને સડસડ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે.

વ્યાસ ક્રિયતિચૂરતતાના અમેઘ દુર્ગ-
સમા હતા. સુધારકોની જેહાદ સામે તેણે એકલે
હાથે વર્ષો સુધી લડત ચલાવી હતી. વ્યાસ ક્રિયા-
કાંડી પણ ગળ્યના હતા. ધાર્મિક વિધિઓનું તત્ત્વ
તે બરાબર સમજતા નહોં, પણ તેમણે નક્કી કર્યું
હતું કે જીવનમુક્તિનો માર્ગ ક્રિયાકાંડના મર્મો
સમજવાથી નહોં પણ ચૂરતપણે ક્રિયાકાંડના નિય-
માનુસાર વિધિઓ કરવાથી જ સાંપડવાનો છે.

લોક-કહેતી હતી કે વ્યાસનું ખાનગી જીવન
બહુ પવિત્ર ન હતું.

પણ વ્યાસ કુંગળી કે લસણ જેવાં ધર્મ-
શાસ્ત્રોએ નિષેધ કરેલાં ફળ કદી ન ખાતા; ન
ખાતા એટલું જ નહોં, પરંતુ કોઈ ઉજાંજળો યુવક
કુંગળી-લસણ ખાઈ એમની સમીપ જતો તોય
તેની ધૂળ કાઢી નાખતા.

જતાંય ફેટલાક જાણકારો કહે છે કે વ્યાસનો કુંગળી-લસણ સામે-જેટલો ઉગ્ર વિરોધ
હતો તેટલો વિરોધ તેમને મુરપાન સામે ન હતો.

“દશ વર્ષથી ઉપરની ઉંમરની કોઈપણ કન્યા જરા છૂટથી ફરતી-રમતી વ્યાસની નજરે
ચડતી તો તેમને સમાજના નૈતિક બંધનોનો ઉચ્છેદ થતો હોય તેમ લાગતું.” છોકરીઓ જો
વધારે છૂટ લેવા માંડશે તો સમાજ ટકશે કેમ ?” એ તેમની કાયમી મૂંઝવણ હતી.

પણ એ બાળતમાંય જાણકારોનું કહેવું છે કે, વ્યાસને પોતાને બેરીઓ સાથે મીઠી
મશ્કરીનો ગ્રંથ બાંધવામાં હરકત ન હતી.

વ્યાસનાં જીવન અને વિચાર વચ્ચેના દેખીતા આવા વિરોધાભાસથી ફેટલાક તેમને
દેબી કહેતા, કોઈ પાખંડી ગણતા; કોઈ ધૂર્ત માનતા. પણ વ્યાસના સ્વભાવની સૂક્ષ્મતા-
પૂર્વક સમીક્ષા કરનારને તે એ ત્રણમાંથી કશું ન લાગતા.

વ્યાસ હતા વેદિયા, પૂરેપૂરા વેદિયા ! મુરપાન અને પરસ્ત્રી મૈત્રીના વિરોધ બાળત
શાસ્ત્રોમાં (વ્યાસનાં શાસ્ત્રો એટલે તેમનો ક્રિયાકાંડ) એટલો ભાર ન હતો, જેટલો-કુંગળી-
લસણ ન ખાવા પર અને ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિની વાત પર હતો.

વર્ષોની ટેવથી વ્યાસ સાચેસાચ માનતા થઈ ગયા હતા કે તેમનાં ગ્રંથા, હોમ, હવન
ઈત્યાદિને બળે તે જરૂર સ્વર્ગ પામવાના છે.

સવારમાં વહેલા બીડી વ્યાસ નદીએ જતા. શૈય-સ્નાનાદિથી પરવારી તે નદીની નજદીકના જ શિવાલયમાં બે કલાક સુધી પૂજા કરતા. કપાળમાં ત્રિપુંડ, ગળામાં મેલી જનોઈ ઉપરાંત સ્વાક્ષત્રી માળા, અને માથે ચોટલા જેવડી ચોટલી વ્યાસજીનાં વ્યક્તિત્વનાં આસ ચિન્હો હતાં. જળધારીમાંથી ટપકતું પાણી અને વ્યાસજીનાં મુખમાંથી ટપકતું મહિમ્ન સ્તોત્રનું સંગીત ધાર્મિક દષ્ટિ જતી કરીએ તો પણ કલાત્મક તો લાગતું જ.

સવારના ચાર કલાક નદીકાંઠે અને શિવાલયમાં ગાળ્યા પછી વ્યાસજી ઘેર જતા. વ્યાસજી ઘેર પહોંચે ત્યારે બે પાંચ બ્રાહ્મણો તેમની રાહ બેતા બેડા જ હોય. બ્રાહ્મણો તેમની રાહ બેતા હશે કે તેમની સાથે પીવા મળતા રમડા ચાની રાહ બેતા હશે તે કહી શકાય તેમ નથી.

જાપોર સુધીમાં જમી પરવારી વ્યાસજી તેમનાં યજ્ઞમાનોમાં કથા-વાર્તા કરવા કે ટેલ-ટપ્પા મારવા નીકળી જતા. અને સાંજે દીવા થયા પછી ઘેર પાછા ફરતા.

કેઈ પ્રસંગે સસાહ બેસતી કે એવા કેઈ અનિવાર્ય પ્રસંગ સિવાય વ્યાસજીનો આ ફરોજનો નિયતક્રમ હતો.

વ્યાસજીનો જીવનનિર્વાહ યજ્ઞમાનવૃત્તિ પર જ ટકતો એવું કંઈ ન હતું. વ્યાસજીના કેઈ મોટા દાદાએ મુંદર રીતે પ્રભુ-પૂજા કર્યાંથી તેમને વારસામાં બે સાંતી જમીન મળેલ, જેની વાર્ષિક બે હજાર રૂપિયા આવક આવતી. આ આવકને જોડે વ્યાસજી અન્ય કર્મકાંડી-ઓમાં માન પામતા અને નાતીલાઓને જરૂર પડે કડવાં વેણ પણ મંલગાવી શકતા. કેટલાક સુધારક કહેવડાવતા યુવકો પણ તેમનાથી થોડા ધણા દબાતા. વ્યાસજીની આંખની શરમ લગભગ બધાને લાગતી.

*

વ્યાસજીનું પ્રથમ લગ્ન અઢાર વર્ષની વયે થયું હતું. શ્રીમતી વ્યાસજી આપમેળે વિચાર કરતાં શીખે એ પહેલાં જ તેમના પર શ્રી. વ્યાસજીએ તેમના પોતાના વિચારો લાદી દીધા હતા.

આ પત્નીથી વ્યાસજીને બે પુત્રી-રત્ન સાંપડ્યાં હતાં. પણ તેમને પુત્ર ન હતો, તેથી “પુત્ર વિના શ્રાદ્ધ કાણુ કરશે ?” એ ચિંતામાં વ્યાસ દિવસ ને રાત નિમગ્ન રહેતા.

પુત્રીઓના જન્મ પછી દશેક વર્ષ સુધી તેમણે પુત્રનું મ્હોં જોવાની આશા સેવ્યા કરી હતી. પણ એ બે પુત્રીઓ પછી તેમને ત્રીજું કંઈ સંતાન થયું જ નહીં.

વ્યાસજી મુંઝાયા.

“પુત્ર વિના મૃત્યુ થશે તો હું રૌરવ નર્કમાં કાયમને માટે ફૂંચ્યો રહીશ,” એ ખ્યાલથી તે ખૂબ પીડાવા લાગ્યા.

ધામે ધામે તેમની એ ચિંતાનો ચેપ તેમનાં પત્નીને પણ લાગ્યો. દીકરી એમને ખૂબ વહાલી હતી. પણ એ તો ગમે તેમ તોય પારકું ધનને ! દીકરા વિના ઘડપણુની લાકડી કાણુ ?

સતત વિચારને અંતે પતિ-પત્નીએ નક્કી કર્યું કે ધરમાં નવી વડુ લાવવી. પત્નીને શોકજનું સાલ ધરમાં પેસે તે ગમેતું નહતું. પણ દીકરા મેળવવાની લાલસા જખ્ખર હતી. વ્યાસજીને તો બે સ્ત્રી થાય તેમાં કશી અડચણ ન હતી. ધર્મમાં તેનો ક્યાં બાધ હતો ?

વ્યાસ ફરી પરણ્યા.

પછી તો વ્યાસ દરરોજ દીકરો આવવાની રાહ જોવા લાગ્યા, પણ નવીને દીકરો ન જ આવ્યો. અરે, દીકરીય ન આવી ! જુનીને તો દીકરીયે હતી. નવી તો વંધ્યા નીકળી !

વ્યાસજીના જીવનનો રસ બોડો ગયો. પણ થાય શું ? બે સ્ત્રી જીવતાં ત્રીજી કરવા જતાં ફળેત બનવું પડે. અને હવે તો વ્યાસજીની અવસ્થા પણ ચાળીસ વર્ષની થવા આવી હતી.

નવી કળિયાળી હતી. જુની સાથે તે દરરોજ ઝઘડા કરતી. જુની તેને ખુલ્લે ખુલ્લું મેણું મારતી, “ જલે, વાંઝણી ! તે તો અમારો ભવ બગાડ્યો ! ” નવી પર ફેંકાયેલું આ અસ્ત્ર ખુદ વ્યાસજીને ધાયલ કરી દેતું.

વ્યાસ દિનપ્રતિદિન દુબળા થતા જતા.

બીજીવારનાં લગ્ન પછી થોડાં વર્ષ સુધી તો વ્યાસજી શિવાલયમાં મહિમ્ન સ્તોત્ર બોલતાં મનમાં દીકરાની યાચના કરતા; પણ પછી તો તેમણે એ યાચના બંધ કરી નવીજ પ્રાર્થના કરવી શરૂ કરી હતી.

શિવલિંગ સમીપ અર્ધમીચેલ નેત્રે બેઠી તે મનમાં બોલતા, “ હે, દેવ ! આ ધરડી શોકચેતને મારી નાખ ! મારી નાખ ! મંહારના એ દેવ ! મારી નાખ ! મારી એટલી અરજ સુણ. એમને ગયે હું સુખી થઇશ. અને તને તારો એક વધારે ભક્ત મળવા પરું સમ્ભવ. માટે, હો શ્રી ! અજબાવ તારી પિનાશક શક્તિ મારી અને ગૈરીઓ પર, અને જલ્દી લાવ તેમનો અંત; એટલે હું એક વ્યાધિમાથી છૂટું અને મોડળે મને તારી ભક્તિ કરી શકું. ”

પણ વ્યાસજીની અને પત્નીઓનાં શરીર જોતાં શિવ તેની પ્રાર્થના સાંભળતા હોય તેમ ન લાગતું.

છેવટે શકર સામે ત્રાડું કરવા વ્યાસજીએ પર્યકેશ રખાવવાનું શરૂ કર્યું. વ્યાસજીનાં સ્વરૂપની ભદ્રિકતામાં દાઢીવી ઉમેરો થયો. દૂરથી તે કોઇ તપસ્વી જેવા લાગતા. તેમની આંખની અંદરનો અસતોષ અને નશો તો બારીકાઈથી જોયે જ જણાતો.

વ્યાસજી પીસતાલીસ વર્ષના થયા અને શકરે તેની પ્રાર્થના સાંભળી હોય તેમ તેની બંને પત્નીઓ થોડે થોડે અતરે પંચતવ પ્રાપ્તી.

વ્યાસજીની બંને પત્નીઓનાં મૃત્યુથી સૌ કોઈ તેના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવવા લાગ્યું. તેની બે દીકરીઓ પરણીને સાસરે રહેતી એટલે વ્યાસને બહુ હેરાનગતી ભોગવવી પડશે એમ સહુ કોઇ કહેવા લાગ્યું.

વ્યાસને તો પત્નીનાં મૃત્યુથી હૃદયમાં આનંદ થયો. તેમણે તો કન્યાની શોધ આદરી પણ દીધી. ખૂબ રખડ્યા. નાતને ઘેરેઘેર ફરી વળ્યા; પણ દાઢીવાળા અને ચિંતાને અંગે ગાલમાં ખાડા પડી જવાથી સાઠ વર્ષના લાગતા વ્યાસજીને દીકરી દેવા કોઈ તૈયાર ન થયું.

થોડા ધણા પૈસાની લાલચને માટે પણ કોઈ તેમને કન્યા દેવા ન આવ્યું; તો પછી, “ આપણો ભાણેજ. (જે અવતરશે તો) બે સાંતીનો ગરાસદાર બનશે, ” એ લાલચ કાળે .. કોઈ તેમને કન્યા દેવા ક્યાંથી જ આવે ?

વ્યાસજીના દાદાને જમીન મળેલી ત્યારે એવી શરત થયેલ કે, વ્યાસના વંશજો જ જમીનનો ઉપભોગ કરી શકે. વ્યાસ નિર્વંશ જાય તો જમીન રાબતને પાછી મળે.

વ્યાસને કન્યા ન મળવાનાં બીજાં પણ ધણાં કારણો હતાં. વ્યાસની ઉંમર મોટી હતી એ એક કારણ ખરૂં. પણ વ્યાસથી ય મોટા પરણ્યાના દાખલા ક્યાં ઓછા છે ? વ્યાસની બાળપણમાં તો એવું બનેલ કે, વ્યાસને સંબંધ હતો નાતનાં ઉચ્ચ ગણતાં ઘર સાથે. પોતે પૈસાદાર હતા એટલે નાતમાં કેટલા પૈસાદાર તેની જ ગણતરી રાખતા પણ આ વર્ગમાંથી કોઈ પોતાની કન્યા વ્યાસને આપવા તૈયાર થાય તે અસંભવિત હતું.

‘મોટી ઉંમરે પરણવું હોય તો તો નાતના એક ભુદા જ વર્ગ સમક્ષ જવું પડે છે.

વ્યાસ પૈસાદાર હોવા સાથે લોભી પણ હતા. આ લોભરૂતિને લીધે જ તેમણે કન્યાની શોધમાં દલાલો રોકવાની જરૂર નહોતી બ્રેઈ. પોતાનાં ઉચ્ચ કુળ અને પોતાને ત્યાં થયેલ ક્ષત્ર-ભોજન પર મુસ્તાક રહી તેમણે કન્યા મેળવવા પ્રયત્ન આદર્યો હતો.

પણ આ દીકરી-દલાલોની ગેરહાજરીથી વ્યાસને નાતમાં ક્યાં ક્યાં છોકરીઓ છે એ બાંખત પાકે પાચે બગર ન પડતી એટલું જ નહીં, પણ બે કોઈ કેકાણે વ્યાસનું ચોકડું બેસે તેમ લાગતું તો આ દલાલો જ એ તોડી પાડતા. તેમની દલાલી ચૂકવ્યા સિવાય બે દરેક વૃદ્ધ વર પરણવા લાગે તો તેમનું શું થાય ?

આમને આમ પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં; અને વ્યાસના બધા વાળ વ્યાધિમાં શ્વેત થઈ ગયા.

દલાલોએ છાપાંઓ દ્વારા વ્યાસ વિરૂદ્ધ જગ્ગર વિરોધ જગાવ્યો હતો.

“સાક વર્ષે પરણવા તત્પર બનેલા બુદ્ધેવ.” એવાં મથાળાં બાંધી તેમણે વ્યાસને વગોવવામાં કંઈ બાકી ન રાખ્યું.

છેવટે દલાલો સાથેનાં યુદ્ધમાં વ્યાસજી હાર્યા. તેમનું ખ્યેવ દલાલોને મ્હાત કરવાનું ન હતું, પણ વહુ મેળવવાનું હતું. બે આ દલાલોની સહાયથી તે બની શકે તેમ હોય તો શા માટે તેમની મદદ ન સ્વીકારવી ?

વ્યાસે દલાલોની મદદ માગી.

દલાલોએ કહ્યું, “હવે તો બાહ્ય હાયથી ગણ છે. અમે જ તમારી વિરૂદ્ધ પ્રચાર કર્યો છે એટલે હવે કંઈ કરતાં આકરૂં પડે તેમ છે.”

પણ દલાલો મોંઘા થાય તેનો રસ્તો તો નીકળી શકે. વ્યાસજીએ બે હજાર રૂપિયા દલાલોના કરાવ્યા.

દલાલોએ શોધભોજની આવશ્યક ધમાકને અંતે-ધમાક કરવી પડે એટલે; બાકી તો તેમનાં લીસ્ટમાં આવાં નામો જમે તે ઘડીએ તૈયાર હોય છે જ-એક મા-આપ બિનાની બેન -બનેવીને આશરે રહેતી, ચૌદ વર્ષની છોકરીનો સંબંધ વ્યાસજી સાથે કરાવી દીધો.

વ્યાસજીએ બે હજારનું ઘરેણું કરવું, એક હજાર લગ્નમાં ખર્ચવા અને બે હજાર કન્યાના બનેવીને આપવા એવી શરતો નક્કી થઈ.

કન્યા પાસે એક ઉત્સાહી યુવક પહોંચી ગયો અને તેને પૂછ્યું, “બેન, તમારે આ છુટ્ટાને પરણવું છે ?”

છોકરી ચૂપ રહી.

“બોલો, તમારા પર જરા પણ બળજબરી થતી હોય, કે તમારી ઇચ્છા વિરૂદ્ધ તમને પરણાવતાં હોય તો અમે તમારાવતી લડવા તૈયાર છીએ.”

“હું મારી ઇચ્છાથી પરણું છું.”

“આ છુટ્ટાને ?” સુવક નેહ રહ્યો.

“હા.”

“કેમ ? કંઈ કારણ ?”

“ભાઈ, અનાથોની વહાર કરવાની તમારી વાત સરસ છે. હું પણ એક રીતે અનાથ જ છું. પણ હું આ વરને ન પરણું તો મારું શું થાય ? મારી બેન તમને છેતરીને મને ક્યાંક બીજે પરણાવી દેશે.”

“તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે આ ઘર છોડી શકો છો.”

“ના-ના, મારે એવું નથી કરવું. હું તો પરણીશ એટલે મારી બેનના ત્રાસથી છૂટીશ. છુટ્ટો વર બેન જેટલો દૂર નહીં હોય. મને પૈસા ઘઈ ખરીદનાર મારા પરથી મારી બેનનો પાડ પણ બિતારશે ? તેણે મને પાળા-પોષી, તેની તેને કિંમત મળશે ને ?”

“તમારી બેનને પૈસા મળે એટલા ખાતર તમારું દુઃખી થવું એવું શા માટે ?”

“ભાઈ, હું ખરું કહું છું. હું સુખી ચઈશ, એકલી રહી આનંદથી જીવીશ.”

“બેન, તમને ભવિષ્યનો વિચાર નથી સુગતો લાગતો.”

“તો મારે શું કરવું ?”

“બેનનું ઘર છોડી અમારાં આશ્રમમાં આવવું.”

“ત્યાંથી તો મારી બેન મને પાછી લઈ જશે.”

“તમારી બેનનું ઘરમાં જેટલું જોર હોય તેટલું બહાર પણ હોય તેમ જરા ન માનશો.”

“બાળાએ વિચાર કરી સાંગે જવાબ દેવાનું કહ્યું.

પણ સાંજ સાંજને ઠેકાણે રહી અને વ્યાસ તો ચેરીરૂપીથી પરણી ગયા.

લગ્ન પછી વ્યાસજીએ જીવાનોની ઠેકડી કરતાં કહ્યું, “માળા જીવાનિયા. મારી પાછળ તો બહુ લાગ્યા પણ જિયારાનું કંઈ કાગ્યું નહી. હું તો પરણ્યો અને હવે દીકરા પણ થશે.”

*

વડોદરામાં સખ્ત વરસાદ. બધે પાણી પાણી થઈ રહ્યું. લોકોનાં ઘરમાં પાણી ચડવા લાગ્યું. ઝાશરીમાંથી લોકો ઘરમાં આવ્યાં તો ત્યાં પણ પાણી. ઘરમાં પટારા પર ચડીને બેઠાં તો ત્યાંય પાણી; બીજે માળ ચડ્યાં તો ત્યાં પણ પાણી પહોંચ્યું. કામારી બાગનાં બાવલાંના થોડાના પગ પાસે ધૂમરી ખાઈ અથગાનું પાણી લોકોનાં ઘરમાં ફેર વર્તાવી રહ્યું.

લગ્ન પછી પંદરમે દિવસે વ્યાસજી સબેડે વડોદરામાં આવેલા. બાળ-પત્નીને વડોદરાનું જીવન બતાવી તેને ખુશ કરવાની વ્યાસજીની ઇચ્છા હતી.

તે જે ઘરમાં ઉતરેલા ત્યાં પણ પાણી ફરી વળ્યું હતું. વ્યાસજીએ શિવની પ્રાર્થના ખરા હૃદયથી કરી નેહ હતી પણ પાણી તો વધતું જ જતું હતું. પણ વધવા સાથે વ્યાસની મૂંઝવણ પણ વધતી હતી.

“ક્યાં ગઈ ?” વ્યાસજીએ નવોદાને પૂછ્યું

“કેમ ?” વ્યાસપત્નીએ લજવાતાં કહ્યું.

“તારાં ઘરેણાં ક્યાં છે ?”

“મારા દુઃકમાં.”

“એ બધાં પહેરી લે.”

“ક્યાં?”

“શરીર પર હશે એટલું રહેશે. બાકી તો જશે બધું પાણીમાં.”

વ્યાસ-પત્નીએ બે હાથરનાં આભૂષણો પહેરી લીધાં.

થોડીવાર થઈ અને મકાનનો એક ભાગ પડ્યો. વ્યાસ સનેડે આંકડાબીડી બહાર નીકળ્યા. સામેથી આવતા એક ત્રાપા પર પહોંચવાની તેમની નેમ હતી. પણ એટલામાં તો તેમનાં પત્નીનો પગ લપસ્યો અને તેનો હાથ વ્યાસના હાથમાંથી છટકી ગયો. એ તણાઈ.

વ્યાસ તેની પાછળ દૂદા, પણ એય તણાવા લાગ્યા. ત્રાપા પરથી એક જુવાન દોડી

બાંધી પડ્યો અને વ્યાસને ખેંચી લાગ્યો પણ વ્યાસ-પત્ની તો ચિત્તારી ગઈ જ! સાથે વ્યાસની સાત હાથરની મૂડી અને દીકરો મેળવવાની આશા પણ ગઈ.

આ બનાવ પછી કંઈક દિવસે પેલો યુવક વ્યાસજી પાસે ગયો અને તેને કહ્યું, “જોયું ને બાપા! ધંશ્વરનો ન્યાય કેવો છે? એ છોડરી ચિત્તારી છૂટી અને તમને બરાબર બોધપાઠ મળ્યો.”

વ્યાસ સ્વસ્થ ચિત્તે સાંભળી જ રહ્યા.

“તમારા દાખલા પરથી માણસે ધંશ્વરના બોલ પર

ધતિયાર રાખતાં શીખવું જોઈએ,” યુવકે વાર્તાનો સાર કહેતો હોય તેમ કહ્યું.

“ધંશ્વરનો બોલ તારા જેવા નાસ્તિકો મને શું સમજાવશે. હું ધંશ્વરનો બોલ બરાબર સમજી શકું છું.” વ્યાસજીએ શપથે અંગે રહેજ દૃઢતા અવાજે કહ્યું.

“શું?”

“ધંશ્વર-મારો બોજાનાથ મને કહે છે કે, ‘તારી પત્નીને મારો તને પૂરમાંથી જીવાડ્યો છે તે એટલા મોટે કે તું ફરી પરણી તારી જમીનનો વારસદાર મેળવ.’”

ચિત્તારો યુવક આ ક્રિયાકાંડી સામે જોઈ જ રહ્યો.

મોટાઈનાં દુઃખ

છાયાલાલ માનસિંગ કામદાર

આપણામાંના ઘણાને જગતના મહાપુરુષો-રાજાઓ, સરમુખત્યારો, સેનાપતિઓ રાજદારી પુરુષો તથા ફિલ્મ સ્ટારો ને અપાર્તા માનની અહેબાઈ આવે છે. તેઓ માને છે કે તે લોકો આખા જગતમાં સૌથી શુભી છે. પરંતુ આ હકીકત સત્યથી વેગળા છે. એક ઘણા ડાહ્યા લેખકે એક વખત ટીકા કરી હતી કે “મોટા પુરુષો જેટલું કાઈ દુઃખી નથી.” મોટા માણસોના જીવનની રજેરજની આપણને ખબર હોય તો આપણને તેમની સ્થિતિની દયા આવે અને આપણે અપ્રસિદ્ધ છીએ તે ખાતર ઈશ્વરનો પાડ માનીએ.

મી. એ. જી. ગાર્ડિનરના નીચેના મત સાથે હું મંબૂણ મળતો આવું છું: “કોઈપણ ડાહ્યો માણસ ચમાર થઈ શકે તો તે રાજ્ય થવાનું પસંદ કરશે નહિ. કારણ કે ચમારને બે અમૂલ્ય હક્ક-સ્વતંત્રતા અને અપ્રસિદ્ધ હોવાના-હોય-છે. અને રાજ્યને તો કેદખાનું અને જાહેરાત હોય છે: ફક્ત ફેર એટલો કે આ કેદખાનાની દિવાલો પથરની નહોતાં મંજેગોની હોય છે.” મનુષ્યના ભાગ્યમાં કોઈપણ ખરાબમાં ખરાબ વસ્તુ હોય તો તે રાજ્ય થવાનું છે. વસ્તુતઃ આ સ્થિતિ વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનો નકાર છે. રાજ્યોના દુઃખ જોતાં જ તમને તેની ખાત્રી થશે પહેલાં તો અમુક પ્રકારનો પોરાક પહેરવો જોઈએ. બધા મહત્વના પ્રસંગોએ રાજ્યો અમુક પ્રકારનો શાહી ઝભો પહેરવેજ જોઈએ. સાદાં કપડાંનો પ્રતિબંધ હોય છે; પ્રસંગોપાત તે કપડાં બંધી પોતાની ઇચ્છા મુજબ વર્તી શકે છે પરંતુ એક સામાન્ય મનુષ્ય પોતાની મરજી પડે તે કપડાં પહેરે કે ન પહેરે તેવી સ્વતંત્રતા તેને હોતી નથી. અને તેના કાનમાં ચોવીશે કલાક ગુંથ રહેતા ‘રાષ્ટ્રીય ગીત’ મંબંધી તમે શું ધારો છો? એક પ્રસિદ્ધ બ્રિટિશ પત્રકારના શબ્દોમાં પોતાને જે સોનેરી પીંજરમાં રહેવાનું છે તેની તે સતત યાદ આવે છે। ગાડીમાં બેસીને ફરવા જવા વિષે તથા સ્વારીમાં નીકળવા વિષે તો જેટલું ઓછું લખાય તેટલું સારું. હજારો આંખો તમારા તરફ તાકી રહે છે તથા તમારી દરેક હિલચાલ પર બારીક દેખરેખ રખાઈને તેનું વિવેચન કરવામાં આવે છે તે જાણવાનું કાંઈને ગમે ખરું? તમારી હીલચાલમાં જરા પણ વિચિત્રતા આવી કે તે ચોક્કસપણે અમર થઈ જવાની; કારણ કે તરવીર પાડનારાઓ તમારી પાછળ પડ્યા જ હોય છે. તમારી ગાડી ચાલે તેની ફીલ્મ ઉતારવામાં આવે છે અને આખા જગતના લોકો તમારા સ્નાયુની હિલચાલ તથા તમારા ભાવજુનો શબ્દ બારીકાઈથી નિહાળે તેવી આશા રાખવામાં આવે છે. ફોટોગ્રાફરના ટોળાની સામે, હૃદયમાં તોફાન જગ્યું હોય ત્યારે પણ મોઢું હસતું રાખવામાં અસામાન્ય આત્મમંથનની શું જરૂર નથી?

રાજ્ય ધણીવખત પગેચાલનાર સામાન્ય મનુષ્યની છૂટ મેળવવા ઇચ્છા ધરાવે છે. હેરલ્ડ નિક્સન કહે છે કે, “કદિ પણ પગે ચાલવું નહિ-ટોળામાં ધક્કામુક્કી ન કરવી, કદી પણ ધક્કો ન મારવો અને લોકોની પીડ ધસીને ન ચાલવું તે ખરેખર અસહ્ય છે. હમેશો

અવગ્રિહન, નિયમ પ્રમાણે, હુકમ પ્રમાણે".—આ પરિસ્થિતિનું દુઃખ એ છે કે તેમાંથી છૂટી શકાતું નથી. તે જ લેખકના શબ્દોમાં કહીએ તો 'રાજનતા જીવનમાં પણ એવી ક્ષણ આવતી હશે કે જ્યારે તેનું જીવન અસહ્ય બને છે; પણ મારી કે તમારી માફક તે રાજતાનું આપી શકતો નથી. ત્યાંસુધી શ્રુત્યુ તેની મદદ ન આવે ત્યાંસુધી તે ચલાવી લે છે. તેની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા પણ અમુક રીતે જ થાય છે.' રાજનું લક્ષ્મ-આથી વધારે વ્યક્તિગત બાબત હોય તેમ હું ધારતો નથી—પણ પ્રધાનોની મરજી અનુસાર થઈ શકે છે. તે પોતાના લોકો અથવા તેમના પ્રતિનિધિઓની સંમતિ લીધા સિવાય પોતાની પ્રેયસીને પરણીને મૃદજીવનનું સુખ માણી શકતો નથી. એટલે સ્વમાન ધરાવતો કોઈ પણ રાજા આવા બંધનથી મુક્ત થઈને સામાન્ય શહેરીજનના હક્ક ભોગવતો થાય તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

હવે આપણે મહાન સરમુખત્યારો તરફ દૃષ્ટિ ફેંકીએ. તેમનું જીવનમાં સૌથી વધારે રક્ષણ થાય છે. તેમના ખૂન થવાનો સંભવ હમેશાં હોય છે. લડાયક દેખાવો વખતે, સૈન્યના નિરીક્ષણ વખતે, ઉત્સવો તથા સ્વારી વખતે તેમનાથી ઘોડે દૂર જ કૃતનિશ્ચય શત્રુઓ હોય છે. છૂપીપોલીસનો આભાર માનો કે ઘણાખરા સરમુખત્યારો હજુ જીવતા છે.

એક અંગ્રેજ પત્રકારે થોડા સમય પહેલાં હિટલરના બર્લિનના નિવાસસ્થાન કેમરોહોફ હોટેલની મુલાકાત લેતાં તેણે સરમુખત્યારના ટેબલથી થોડાં પગલાં દૂર, ઓરડાના બારણા પાસે, કાળો કોટ પહેરેલા છ જાડા મનુષ્યો જોયા. તેમની દરેકની પાસે મેજે ફૂટે તેવી પીસ્તોલ હતી અને મળવા આવનાર દરેક જાણીતી તેઓ ખૂબ ચીવટથી તપાસ કરતા હતા. નીચેનું વર્ણન વાંચો.

'હિટલરને પોતાના ખાસ અંગરક્ષકો છે. આ અંગરક્ષકોની સંખ્યા એકસો 'બ્લેકશટ' ની છે. તેઓ લોહાનાં બખ્તર પહેરે છે તથા રાઈફલ પાસે રાખે છે. બે જાણુ મુખ્ય દરવાજો બિલા હોય છે. મળવા આવવાના ઓરડામાં તેમનું ટોળું હોય છે. અંદરના ભાગના દરવાજાની કમાન પાસે બે બીજા અંગરક્ષકો બિલા હોય છે. બીજા બે વાડાના દ્વાર પાસે હોય છે. મકાનની અંદર તથા હિટલરની ઓફીસની નજીક 'એટોમેટિક' પીસ્તોલવાળા અંગરક્ષકો રાખે મળ્યા હોય છે.

હિટલરની મોટરકાર ખૂબ ઝડપી કાળી 'મર્સિડિસ' છે. જાહેર સમારંભોમાં જતી વખતે પોતાના શોફર શેરેકની સાથે તે પોતાની બેઠક લે છે. પાછળની પાંચ બેઠકો પર તેના અંગરક્ષકો બેસા હોય છે. તેમના ઘૂંટણ પાસે રાઈફલ પડી હોય છે અને તેમના કમર-પટ્ટામાં પોતાની મેજે ફૂટે તેવી પીસ્તોલ હોય છે. તેમની આંખો બંને બાજુનાં ટોળાંની તપાસ રાખે છે. શેરેકની પાસે પણ પીસ્તોલ હોય છે. રસ્તાપરથી મોટર પાસે આવવા છત્તેજનાર બે વાર ચાલી શકે ત્યાર પહેલાં તો તે ગોળીનો ભોગ થઈ પડે છે.'

મુસોલિની માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે તેના રક્ષણ માટે ૩૦૦ માણસોની ખાસ પોલીસની દુકડી રાખવામાં આવે છે. આ બધા સાદાં કપડાં પહેરે છે. કુર્નિફોર્મ પહેરેલા માણસોની સાથે તેઓ પણ મુસોલિની પોતાનાં કુટુંબ સાથે રહે છે તે વિલા ટોર્સોનિયાનું રક્ષણ કરે છે. મુસોલિનીની ઓફીસ 'લાન્ઝો-વેનેઝિયાની' પણ તેઓ ચોક્કસ કરે છે. કોઈ અજાણ્યો મનુષ્ય થોડો સમય ત્યાં આંટા મારે તો આ ખાનગી મંડળનો એક સભ્ય જાહેર

તેને ત્યાંથી ચાલ્યા જવાનું કહે છે. બોંબથી રક્ષણ કરવા માટે શેમની શેરીના બધા ગરેડે સળિયાની જાળીથી બંધ કરવામાં આવ્યા છે. રખેને ટપાલ મારફત મૃત્યુ આવે તે બંધથી મુસોલિની પરના બધા પત્રો તથા પાસંલો ધ્યાનપૂર્વક તપાસવામાં આવે છે. મુસોલિની આ ચેતવણીને હસી કાઢે છે અને ઘણીવાર પોતાના રક્ષકોને બૂલથાપ આપી દે છે. પણ તેનો દેશ તેને અનિવાર્ય ગણે છે અને તેના અનુયાયીઓ તેની અંગત સહીસલામતી માટે ખૂબ ચિંતા રાખે છે.

આ મહાપુરુષોની અંગત સહીસલામતી માટે આવી આવચેતી લેવી પડતી હોય ત્યારે તેઓ પોતાને સુખી માનતા હશે ખરા કે ? તેઓ સત્તાશાળી થયા પહેલાં જેવી ધસધસાટ બિંધ આવતી તેવી બિંધ તેમને આજે આવે છે ખરી ?

મહાન થવાની શિક્ષા માત્ર રાજ્યોને તથા સરમુખત્યારોને જ ભોગવવી પડતી નથી, ને કે તે શિક્ષાનો મોટો ભાગ તેમને ભોગવવો પડે છે. જનતાના ઉત્સાહ અથવા પ્રેમને અંગે રાજ્યપર લોકોનું ટેણુ ધસી આવ્યું હોય અથવા તો તેને ઈજ્જત થઈ હોય એમ આપણે જાણ્યું નથી. તે તો ફ્રીડમ-સ્ટારનો એકલાનો હક્ક છે. સ્ટુડિયોમાંથી બહાર નીકળતા ગમે તે સીનેમા-સ્ટારની પાછળ લોકો ગાંડા બનીને કેમ ધસારો કરે છે તેની મને તો સમજ પડતી નથી. લોકો તમારાં વખાણુ કરતા હોય અગર તમારા નામ માથે મરી પડના હોય તે તો ઠીક, પરંતુ લોકો ઉત્સાહમાં આવીને તમને પકડીને માથે ઉપાડી ફેરવે તે કેમ ચલાવી શકાય ? અને હસ્તાક્ષરો માગનાર પ્રત્યે અવિનયી થવા સિવાય બીજો શું રસ્તો ? જો તમે હસ્તાક્ષરની દરેક ચોપડીમાં સહી કરવા માંડશો તો તમને લેખકને થતું ધ્રુવરોનું દર્દ થશે અને બીજા કોઈ પણ કાર્ય માટે તમારી આંગળી નકારી થઈ પડશે.

આર્લો ચેરિલને પોતાના હાથભાવ તથા આળાથી જગતને હસાવી મૂક્યું છે. પણ તેને એમ ખબર પડે કે 'લંડનની શેરીઓમાં હું સ્વેચ્છાપૂર્વક ફરી શકીશ નહીં' તો તે હોલીવૂડ સાથેનો પોતાનો સંબંધ છોડી દે. શેવેલિયર એક વખત પોતાના ધધાના કામે લડનમાં આવ્યો હતો ત્યારે નીચે મુજબ બન્યું હતું. એક દૈનિક વર્તમાનપત્રમાંથી નીચેનો ઉતારો લીધો છે.

“સેકડો છોકરીઓ તથા સ્ત્રીઓ, ખૂમાખૂમ કરતી એક્ટ્રી સાથે ધસી પડીને પોતાના ઈજ્જતને તથા સાથેના છ પોલીસોને ચારે બાજુએથી ઘેરી વળા. શેવેલિયર અને તેના મજબૂત બાંધાના રક્ષકોને પૂરેપૂરી પાંચ મીનીટ આ સ્ત્રીઓના ટોળામાં ખૂચની માફક ગળગળ વવામાં આવ્યા. છેવટે શેવેલિયર અને તેને વળગી રહેનારા બે પોલીસોને મદદ માટે બોલાવવામાં આવેલ થિયેટરના નોકરો બારણા વાટે અંદર ધસડી ગયા. બે પોલીસો થોડીવાર માટે ઘેરાયલ રહ્યા. તેમના ચહેરા પરસેવાથી રેખાંત્ર થઈ ગયા હતા.”

આ બનાવ પછી મોરિસ શેવેલિયરને ઈંગ્લેન્ડની ભૂમિ પર પગ માંડવાનું મન ન થાય તો તેમાં તેનો દોષ નથી.

કવિઓ અને વિજ્ઞાનીઓ પ્રત્યે ઘણા લોકોને માન હોય છે, પરંતુ તેમનાં પ્રશંસકોના હાથમાં તેઓ દડાની માફક ફેંકાતા નથી. ફ્રીડમસ્ટાર જાણે ચિમ્પાન્ઝી કે બીજા ગ્રહના સંદેશ વાહક હોય તેમ તેને જોવા માટે માણસો પડાપડી કરે છે. તમે તેને જુઓ તેની ના નથી પણ તેમને પકડવાની અથવા તમારા પ્રેમથી તેમને ગુંગળાવી દેવાની ઇચ્છા તમે શા માટે કરો છો ?

અર્થશાસ્ત્રની વિચારશ્રેણી

ન. હ. વ્યાસ

પ્રત્યેક વિચારશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો તર્કશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે પદ્ધતિસર વિચારવામાં તથા ઘડવામાં આવે છે. અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો પણ તર્કશાસ્ત્રને અનુસરી, પરામર્શ પદ્ધતિથી (Deductive method) તથા વ્યાપ્તિવાદની રીતે (Inductive method) વિચારવામાં આવ્યા છે.

પરામર્શ પદ્ધતિ એટલે અમુક માન્ય કરેલા સિદ્ધાન્તોને મૂળભુત સિદ્ધાન્તો તરીકે સમજી, તેના ઉપરથી નિરીક્ષણ કરી અનેક પ્રકારનાં સત્યો, માનવગત સંબંધી, પ્રકૃતિ સંબંધી તથા સમાજ સંબંધીનાં સત્યો શોધી કાઢવાં તે. જેમકે, ઓછામાં ઓછે બોગે માણસ વધારેમાં વધારે ફાયદો મેળવવા હંમેશાં ઇચ્છા રાખે છે એમ માની લઇને જ માનવીની પ્રત્યેક આર્થિક પ્રવૃત્તિનો વિચાર કરવો. અર્થશાસ્ત્રમાં આ પદ્ધતિ પ્રમાણે, ઘટતી જતી પેદાશના નિયમને, જનસંખ્યાના નિયમને, હરિક્ષાઈની સ્વતંત્રતાના નિયમને મૂળભુત સિદ્ધાન્તો તરીકે જ માની લઈ તે સિદ્ધાન્તો લક્ષમાં રાખી તેને આધારે જ તેને લગતી બાબતોની વિચારણાઓ કરવામાં આવી છે. શક્યાતના અર્થશાસ્ત્રીઓ આ પદ્ધતિથી જ જીવનની આર્થિક બાબતોનું નિરીક્ષણ કરતા હતા. તેઓને અર્થશાસ્ત્ર માટે વ્યાપ્તિવાદ અનુકૂળ લાગતો ન હતો કારણ કે અર્થશાસ્ત્રમાં પ્રયોગો શક્ય નહોતા તેમ તેઓ મનાતા. આ માન્યતા સંપૂર્ણ રીતે સાચી નહોતી. અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં જેમ જેમ પ્રગતિ થતી ગઈ તેમ તેની વિચારણા પણ અનેક રીતે વિશાળ બનતી ગઈ. આર્થિક ક્ષેત્રમાં અનેક પ્રયોગો થવા લાગ્યા અને વ્યાપ્તિવાદ માટે વધારે ને વધારે આકર્ષણ થવા લાગ્યું.

વ્યાપ્તિવાદ એટલે અમુક બાબતોનું કાળજીપૂર્વક સતત નિરીક્ષણ કરી તેના ઉપરથી નિયમ કે સિદ્ધાન્ત ઘડી કાઢવો તે. આ પદ્ધતિ પ્રમાણે પ્રત્યેક રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાંથી આર્થિક ઘટનાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે તેમજ વર્તમાન આર્થિક ઘટનાઓનું પણ પૃથક્કરણ કરવામાં આવે છે અને જે અનેક ઘટનાઓમાં સમાનતા ભાસે તે પ્રમાણે જુદા જુદા સિદ્ધાન્તો વિચારપૂર્વક ઘડવામાં આવે છે. આને વ્યવહારિક પદ્ધતિ પણ કહી શકાય.

અમુક અર્થશાસ્ત્રીઓ વ્યાપ્તિવાદને જ અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો માટે મદ્ય કરે છે. અર્થશાસ્ત્ર હજી પરામર્શ વિજ્ઞાનની કક્ષાએ પહોંચ્યું નથી, હજી તે પ્રયોગની ભૂમિકામાં જ છે; અને તેથી વ્યાપ્તિ પદ્ધતિથી જ અર્થશાસ્ત્રના વિચારક્ષેત્રમાં વિકાસ સાધી શકાય.

વિચારશાસ્ત્રની કોઈ પણ શાખાના સિદ્ધાન્ત માટે, પછી તે અર્થશાસ્ત્ર હોય કે સૌન્દર્યશાસ્ત્ર હોય, માનસશાસ્ત્ર હોય કે નીતિશાસ્ત્ર હોય, આ બન્ને પદ્ધતિનો આશ્રય લેવો પડે છે. વિચારના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં પરામર્શ અને વ્યાપ્તિ એક બીજાના સમન્વયથી જ કામ આપે છે. પરામર્શ વિના વ્યાપ્તિની સંપૂર્ણતા નથી, તેમજ વ્યાપ્તિ વિના પરામર્શની સંગીનતાની કસોટી થતી નથી.

અર્થશાસ્ત્રની વિચારણા કેવી રીતે વિકાસ પામતી ગઈ તેનો ટુંકાણમાં ઇતિહાસ જોવો બહુ રસપ્રદ થઈ પડશે. પ્રાચીન સમયમાં પણ અમુક ઉપયોગી અર્થશાસ્ત્રના વિચારો પ્રચલિત હતા તેમ જણાય છે.

પ્રાચીન ભારતમાં, ગ્રીકમાં, રોમમાં તેમજ ચીનમાં અર્થશાસ્ત્રનું વિચારક્ષેત્ર સારી રીતે ખેડાયેલું હતું. તેની સાક્ષી જગતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૂરે છે. ભારતવર્ષમાં વૈદિક કાળથી, ચંદ્રગુપ્ત અને અશોક સુધીના સમયમાં કૃષિના અર્થશાસ્ત્રથી માંડી કૃષિ સાથે હુન્નરઉદ્યોગ તથા વાણિજ્ય વ્યાપારના ક્ષેત્રોમાં અર્થશાસ્ત્રે કેટલી પ્રગતિ કરી હતી તે ચંદ્રગુપ્ત અને અશોકના પ્રતાપી ઇતિહાસમાંથી તથા ભગવાન કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર ઉપરથી માલુમ પડે છે. મહાન એરીસ્ટોટલ કરતાં પણ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્રના વિચાર વધારે પ્રગતિમય હતા. અર્થશાસ્ત્રની વિચારશ્રેણીમાં એરીસ્ટોટલ કરતાં કૌટિલ્ય વધારે વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુવાળા અને ઉદાર હતા, તે તે બંનેના સ્ત્રી અને ગુલામ પ્રત્યેના વિચારો ઉપરથી જણાય છે. ભારતવર્ષ કૃષિપ્રાધાન્ય હોવા છતાં પ્રાચીન અર્થશાસ્ત્રીઓએ કૃષિની સાથે સાથે ખાણો, હુન્નરઉદ્યોગો તથા વાણિજ્ય-વ્યાપારને પણ સમાવવા આર્થિક જીવનમાં મહત્ત્વનું સ્થાન આપેલું છે. આ રીતે પ્રાચીન ભારતવર્ષના અર્થશાસ્ત્રીઓ માત્ર ગ્રીક અને રોમના અર્થશાસ્ત્રીઓ કરતાં વધારે આગળ પડતા છે તેમ નહિ, પણ અર્વાચીન યુગની શરૂઆતના અર્થશાસ્ત્રીઓ ફ્રીઝિઓફ્ટ્સ જેમણે કૃષિને ખૂબ જ મહત્ત્વનું સ્થાન આપતાં ઉદ્યોગ ને વ્યાપારને અવગણ્યાં છે, તેમના કરતાં પણ આગળ ગયેલા જણાય છે. ભારતવર્ષમાં આધ્યાત્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં સારાં સંસારમાં વધારે મહત્ત્વની પ્રગતિ થયેલી પણ માત્ર આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધતાં ભારતવાસીઓ ભૌતિક જીવન અને ભૌતિક ઉન્નતિને ભૂંટ્યા નહોતા. તેઓ માનતા કે ભૌતિક ઉન્નતિ વિના આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સંભવે જ નહિ. અને તેથી જ તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં જેટલી પ્રગતિ થતી હતી તેટલી જ અર્થશાસ્ત્રમાં એટલે કે આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ પ્રગતિ થતી હતી.

પ્રાચીન ગ્રીકમાં પ્લેટો, એનોક્સ અને એરીસ્ટોટલે અર્થશાસ્ત્રના વિચારક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરેલો. પણ ગ્રીકોએ હંમેશાં તેમના જીવનની રાજકીય અને નૈતિક બાબતોને આર્થિક બાબતો કરતાં વધારે મહત્ત્વ આપેલું અને તેથી અર્થશાસ્ત્રનો વિકાસ થઈ શકેલો નહિ.

પ્રાચીન રોમના આર્થિક વિચારો ગ્રીક પ્રજામાંથી જ બેઠેલા. તેઓ વાણિજ્ય વ્યાપાર તથા બાજીને ધિક્કારતા અને માત્ર કૃષિને જ ઉત્તમ ધંધા તરીકે લેખતા. પ્રાચીન રોમની આર્થિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ 'રોમન લો' ઉપરથી બહુ સારી રીતે મળી શકે છે.

યુરોપના મધ્યયુગમાં અર્થશાસ્ત્રના વિચારક્ષેત્રમાં ખાસ પ્રગતિ થયેલી જણાતી નથી.

યુરોપમાં અર્થશાસ્ત્ર વિજ્ઞાન તરીકે પદ્ધતિસર માત્ર 'ફ્રીઝિઓફ્ટ્સ'ના સમયથી શરૂ થાય છે. 'ફ્રીઝિઓફ્ટ્સ' પહેલાં 'મરકેન્ટાઈલિસ્ટ' નામનો વર્ગ અર્થશાસ્ત્રનો વિચાર કરતો થયેલો પણ તેમની માન્યતાઓ સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક તેમજ પદ્ધતિસર નહોતી. આ લોકો જીવનની આર્થિક બાબતો રાજકીય બાબતોને વધારે મહત્ત્વ આપતા હતા. એ લોકોના મુખ્ય આર્થિક સિદ્ધાન્તો એવા હતા કે દેશનો બજાર વ્યાપાર આવક વ્યાપાર કરતાં વધારે રાષ્ટ્રીય દેશમાં કિંમતી ધાતુ જેવી કે સોનું ને રૂપું, ખૂબ વધારે પ્રમાણમાં ભેગું કરવું; કૃષિના ભોગે પણ હુન્નરઉદ્યોગ ખીલવવા; આ હેતુઓ પાર પાડવાને રાજ્ય તરફથી કાયદાની સખ્તાઈથી નિયમન થવું જોઈએ. અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ વિચારો સંપૂર્ણ પરિપક્વ થયેલા જણાતા

નથી. છતાં આ વિચારણાનું પ્રાપ્ત્ય યુરોપમાં લગભગ સોળમા સૈકાથી અઠારમા સૈકાના મધ્યયુગ સુધી રહેયું.

યુરોપમાં ફ્રાન્સના 'શીઝ્યોકોપ્સો' એ અર્થશાસ્ત્રને વિદ્વાન તરીકે વિચારવાની શરૂઆત કરી. આ લોકોની પહેલાં જે આર્થિક માન્યતાઓ પ્રચલિત હતી તેની વિરૂદ્ધ સખત આદોલન એમણે કર્યું. રાજ્ય તરફની હુન્નરઉદ્યોગ અને વ્યાપારનું નિયમન થતું નોંધ્યે તે સિદ્ધાન્તની સખત ઝાટકણી આ લોકોએ કરી તેમની માન્યતા એવી હતી કે માનવ પ્રકૃતિનું બાળ છે અને તે કુદરતના કાનુનોને આધીન થઈ પોતાની આર્થિક પ્રવૃત્તિને ધડશે, જેમાં સદાય ન્યાયનું તત્વ જરૂર જણાયે. માણસની આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં રાજ્યે માયું મારવાની તથા નિયમન કરવાની ખીલકુલ જરૂર હોતી નથી આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે રાજ્યથી હુન્નરઉદ્યોગ તથા વાણિજ્યવ્યાપારના ક્ષેત્રમાં કંઈ નિયમન કરવાનું રહેતું નથી (Doctrine of laissez faire) તેઓ સ્વતંત્ર અબાધિત-વ્યાપારની તરફેણમાં હતા. તેઓની માન્યતા એવી હતી કે માત્ર કૃષિથી જ રાષ્ટ્રની સંપત્તિમાં વધારો થાય છે, કૃષિજ ઉત્પાદક ઉદ્યોગ; અને હુન્નર તથા વ્યાપાર તો માત્ર કાચા પદાર્થનું પરિવર્તન કરે છે તથા પદાર્થને સ્થાનાન્તર કરે છે. માત્ર ખેતી જ ઉત્પાદક ધંધો હોઈને રાજ્યની આવક માટે તેની ઉપર જ કર નખાવો નોંધ્યો.

મરકન્ટાઈસિટોના સિદ્ધાન્તોની જડ ઊખેડવા માટે શીઝ્યોકોપ્સની અબાધિત વ્યાપારની નીતિ યોગ્ય હતી પણ ખેતીને બેદર ઉપયોગીના આપવામાં તેઓ ગંભીર ભૂલ કરતા હતા.

આ પછી અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં રોકાય અર્થશાસ્ત્રી ઓડમ સ્મીથ ઝળકે છે. તેણે વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં સંપૂર્ણ કુદરતી સ્વતંત્રતા હોવી નોંધ્યે એનું જાહેર કર્યું. વ્યક્તિગત આર્થિક પ્રગતિને પરિણામેજ આખા સમાજની આર્થિક પ્રગતિ સંભવે અને તેમાં રાજ્યે અંતરાય નાખવાની જરૂર રહેતી નથી. તેણે અબાધિત વ્યાપારના સિદ્ધાન્તને મજબૂત રીતે ટેકા આપ્યો અને પરિણામે યુરોપની આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં અને આર્થિક વિચારો ઉપર આની બેદર અસર થયેલી જણાય છે. તેણે માત્ર કૃષિને જ ઉત્પાદક ઉદ્યોગ તરીકે ન ગણતાં હુન્નરઉદ્યોગને પણ ઉત્પાદક ગણી રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં વધારો કરનાર તરીકે લેખ્યાં. પણ તે છતાં તેનો કૃષિ પ્રત્યેનો પક્ષપાત દેા હતો જ. કર-પદ્ધતિના સિદ્ધાન્તો માટે અર્થશાસ્ત્રમાં તેનું સ્થાન સદાને માટે ખૂબજ મહત્વનું ગણાય તેમ છે.

અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોને પરામર્શ પદ્ધતિથી વિચાર કરતા ઈંગ્લેન્ડમાં રીકાર્ડો, મીલ તથા ડેઈન્સ અર્થશાસ્ત્રના વિચારક્ષેત્રમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતા દેખાય છે. આ લોકો થોડું ધણું અંશે શ્રમજીવીઓના ઉદ્ધાર માટે નિરાશાવાદી હતા. તેમની દષ્ટિમાં શ્રમજીવીઓનું ભાવી અંધકારમય-આશાવિહોણું લાગતું હતું.

પછી લગભગ પંદમી સદીની મધ્યમાં જર્મનીમાં વ્યાપ્તિવાદ પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રની વિચારણા કરવાવાળો વર્ગ ઊભો થાય છે. આ વર્ગ જુના રૂઢીચુસ્ત અર્થશાસ્ત્રીઓને પ્રત્યાઘાતી હતો. અર્થશાસ્ત્રના વિચારક્ષેત્રમાં વ્યાપ્તિવાદ પ્રમાણે જ સિદ્ધાન્તો ધડી શકાય કારણ કે અર્થશાસ્ત્ર વિચારશાસ્ત્ર હોઈને તેના સિદ્ધાન્તો દરેક સમયે, દરેક કાળમાં, દરેક દેશમાં એક સરખા લાગુ કરી શકાતા નથી. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રમાં ઐતિહાસિક અનુસાર આર્થિક ધટનાઓ

સંભવે છે અને તે પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોમાં સમયોચિત ફેરફાર થયા જ કરે છે. આ લોકોએ જગતને બતાવ્યું કે અર્થશાસ્ત્રનું અંતિમ ધ્યેય શું હોયું જોઈએ. અર્થશાસ્ત્ર માત્ર અર્થની જગતમાં જ ન સમાપ્ત થવું જોઈએ અર્થશાસ્ત્રનું નૈતિક ક્ષેત્ર, માનવજાતની આર્થિક સુધારણા અને આર્થિક મુક્તિ માટે, ઘણું વિશાળ છે અને આ મહાન આદર્શને મુર્તિમેત કરવા માટે રાજ્ય તરફથી દરેક જાતનાં પગલાંઓ લેવાનાં જોઈએ. આ વિચાર વિકાસ પામતો સમાજવાદના સ્વરૂપમાં પરિણમે છે.

સમાજવાદની વિચારણામાં વ્યક્તિગત મુદ્દીની હકુમત, જીવલેણ હરિકાંઈ તથા અગાધિન વ્યાપારના સિદ્ધાન્ત વિરૂદ્ધ સખત દલિલો અને મન્તવ્યો અર્થશાસ્ત્રમાં રલુ થાય છે. માનવજીવનના આર્થિક ઇતિહાસમાં સમાજવાદ ઘણું શકિતશાળી મોજું છે જે સૈકાઓથી ૩૬ થયેલી આર્થિક સંસ્થાઓ અને આર્થિક પ્રણાલીઓને ધોઈ નાખશે. પ્રત્યેક રાષ્ટ્રમાં શ્રમ-જીતીઓનાં ટોળેટોળાં આ વાદના અનુયાયીઓ છે.

આધુનિક આર્થિક વ્યવસ્થા તથા સમાજનું આર્થિક બંધારણ અને રાજકીય પરિસ્થિતિ ઘણાં ખામીભરેલાં છે તે સમાજવાદે બરાબર સમજાવી દીધું. અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે અનાર્થિક, રાજકીય દૃષ્ટિએ તે અન્યાયી અને નૈતિક દૃષ્ટિએ તે અનિર્ણયજનું છે; કારણ કે સંપત્તિ જ્યાં છે ત્યાં અબજ છે, જ્યાં નથી ત્યાં ખીસકુલ નથી; ખાવાના પણ સાંસા પડે છે. આ અસમાન આર્થિક પરિસ્થિતિ વ્યક્તિગત સ્વનંતરતાને પરિણામે નથી સંભવેલી પણ બળિયાના બે ભાગની નીતિ અનુસાર અન્યાય અને સમજોના નિર્બંધોના શોષણ ને પરિણામે થયેલ છે. આ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ સમાજવાદની જુદી જુદી શાખાઓએ જુદી જુદી રીતે બતાવેલ છે.

‘કામ્યુનીસ્ટ’ લોકો દરેક જાતની સંપત્તિની બાજતમાં વ્યક્તિગત હકુમત નાજૂદ કરી, બધીય સંપત્તિ સર્વ જનસમુદાયની સાધારણ હકુમતની રહેવી જોઈએ તેવું માને છે. ‘કલેક્ટીવીસ્ટ’ લોકો વળી એમ માને છે કે માત્ર ઉત્પાદક સંપત્તિની હકુમત વ્યક્તિગત ન રહેવી જોઈએ પણ જે સંપત્તિ અનુત્પાદક છે તેની હકુમત વ્યક્તિગત રહે તે હરકત જેવું નથી.

સમાજવાદની એક શાખા એવી માન્યતાવાળી છે કે જમીન ઉપરની હકુમત વ્યક્તિગત ન હોવી જોઈએ. બધીય જમીન રાષ્ટ્રની માલિકીની જ હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે જુદા જુદા મન્તવ્યો પાછળ માત્ર હેતુ-અસમાન બેંચણી અને શોષણનીતિને સમાજમાંથી દૂર કરી સમાજવાદના ધોરણ ઉપર નવી વ્યવસ્થા-આર્થિક અને રાજકીય-લઘ આવવાનાં સોનેરી સ્વપ્નાં સમાજવાદીઓ સેવી રહ્યા છે.

જગતના આર્થિક ઇતિહાસનો વિકાસક્રમ જોતાં ચોક્કસ જણાય છે કે ભવિષ્યમાં સમાજવાદી વ્યવસ્થાવાળું જગત બનશે. અમુક લોકો એમ માને છે કે આ ક્ષાન્તિને પરિણામે આવશે અને અમુક એમ માને છે કે વિકાસક્રમના ધોરણ અનુસાર ક્રમશઃ સંસાર સમાજવાદની રચના ઉપર જતો જાય છે અને કાળક્રમે જગત સમાજવાદની વ્યવસ્થામાં સર્વજન મુદ્દર થઈ જશે. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે જગતનાં મહાન પ્રગતંત્ર રાષ્ટ્રો આર્થિક શાળ્યોના-સ્વરૂપમાં આવતાં જાય છે અને આ આર્થિક શાળ્યો ધીમે ધીમે સમાજવાદી શાળ્યો થઈ જવાનાં. આપણે પહેલા લેખમાં જ, ‘અર્થશાસ્ત્રનું વસ્તુ’માં, જોયું છે કે અર્થશાસ્ત્રનું ધ્યેય આર્થિક કલ્યાણ સાધવાનું છે.

આજના આર્થિક સમાજનો વિકાસ પાંચ કક્ષામાં થયેલો છે. આર્થિક વિકાસની પહેલી કક્ષામાં કુદરતની વસ્તુઓનો જે ને તે સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરી લેવામાં આવતો. ખીજી કક્ષામાં માણસ પોતાના ઉપયોગ માટે પ્રાણી અને પશુઓનો ઉપયોગ કરતાં શીખ્યો. આર્થિક વિકાસની ત્રીજી કક્ષા ખેતી છે. માણસ ખેતી કરતાં શીખ્યા પછી મોઢી કક્ષા-હસ્તકૌશલ્યમાં વિકાસ સાધી, ગૃહ ઉદ્યોગો ખીલવી, જુદી જુદી જાતની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો. પણ વિજ્ઞાનની શોધખોળને પરિણામે ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ થઈ અને આર્થિક વિકાસ-ક્રમની 'દેહલી અને પાંચમી કક્ષા ઔદ્યોગિક જીવનની શરૂ થઈ. આજે જગતનું આર્થિક જીવન ઔદ્યોગિક જીવન છે અને પ્રત્યેક દિવસે આ ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ થતી જાય છે.

[અનુસંધાન પૃ. ૨૦૮ થી]

આટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે જો મહાત્મા ગાંધીજીને નામદાર સરકારના આરામ-ગૃહમાં વખતોવખત આરામ ન મળ્યો હોત તો તેઓ આટલો સમય જીવ્યા ન હોત. તેમનું વ્યક્તિત્વ અદ્ભુત છે. આફ્રિકામાં તેમને ફક્ત જીવના બાળી દેવાનું બાકી રહ્યું હતું. ત્યારે અહીં તે સર્વત્ર પૂજ્ય છે. તે જે સભામાં બોલવાના હોય તેમાં લાખો માણસો હાજરી આપે છે. જ્યારે તે મોટરમાંથી નીચે ઊતરે છે ત્યારે દર્શન તથા ચરણસ્પર્શ માટે લોકોનો એવો ધસારો થાય છે કે, કેટલાય લોકો ધક્કામુક્કીમાં કચડાઈ જાય છે અને જો મહાત્માજીની આસપાસ મજબૂત બાંધાના સ્વયંસેવકો ન હોય તો તે પણ કચડાઈ જાય. માણસોથી કરવામાં આવના દેખાવોથી તે એટલા દંટાળી ગયા છે કે તે સામાન્યતઃ જવાના સ્થળથી એક બે શેરેશન આગળ જીતરી જાય છે. મહાત્માજીએ પણ પોતાના પ્રશંસકોના આ વધારે પડતા ઉત્સાહની ફરિયાદ કરી છે; પણ તે બીજાની માફક જાણે છે કે મોટાપણું મૂલ્ય ચૂકવ્યા સિવાય તેમનો છૂટકો નથી ચોગી જોટલી સાદાર્થ તથા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિવાળા તથા તેમના જેવી નબળી તબિયતના મનુષ્યને આ પરિસ્થિતિ ખુબ દંટાળો આપે તેથી છે, પરંતુ બીજા મહાપુરુષોની માફક તે પણ 'જહેરાતના કેદી' છે.

નબળા તથા ગરીબ મનુષ્યને એક જાતનો-પછી લગે તે મતસરપ્રેરિત હોય-સંતોષ થતો હશે કે જગતના મહાપુરુષો પણ જીવનની ચિંતા તથા દુઃખોથી મુક્ત નથી. મને તો લાગે છે કે જહેરાત કરતાં એકાંત તથા અજાણ્યા સ્થેયમાં વધારે આનંદ છે. મિસ્ટરના શબ્દોમાં કહ્યું તો, 'જે ઈશ્વરની ધોંસરી સારી રીતે વહન કરે છે તે તેની શ્રેષ્ઠ સેવા બખતે છે.' *

* જગતનો મદાનમાં મદાન કર્મચીર અને પ્રતિભાશાળી સમ્રાટ નેપોલિયન કહેતો કે, "આ જન્મ શાનમંદિરો ને સિદ્ધાંતો કરતાં એક ખેડૂનું સંતોષી જીવન મને વધારે પ્રિય છે."

સંભવે છે અને તે પ્રમાણે અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોમાં સમયોચિત ફેરફાર થયા જ કરે છે. આ લોકોએ જગતને બતાવ્યું કે અર્થશાસ્ત્રનું અનિમ બોધ શું હોયું જોઈએ. અર્થશાસ્ત્ર માત્ર અર્થની જડતામાં જ ન સમાપ્ત થયું જોઈએ અર્થશાસ્ત્રનું નૈતિક ક્ષેત્ર, માનવજાતની આર્થિક સુધારણા અને આર્થિક મુક્તિ માટે, ઘણું વિશાળ છે અને આ મહાન આદર્શને મુર્તિમંત કરવા માટે રાજ્ય તરફથી દરેક જાતનાં પગલાંઓ લેવાયાં જોઈએ. આ વિચાર વિકાસ પામતો સમાજવાદના સ્વરૂપમાં પરિણમે છે.

સમાજવાદની વિચારણામાં વ્યક્તિગત મુદ્દીની હકૂમત, જીવલેણ હરિકાઈ તથા અજાન્ય વિચારના સિદ્ધાન્ત વિરૂદ્ધ સખત દલિલો અને મન્તવ્યો અર્થશાસ્ત્રમાં રજુ થાય છે. માનવજીવનના આર્થિક ઇતિહાસમાં સમાજવાદ ઘણું શક્તિશાળી મોજી છે જે સૈદ્ધાંતોથી રૂઢ થયેલી આર્થિક સંસ્થાઓ અને આર્થિક પ્રણાલીઓને ધોઈ નાખશે. અત્યેક રાષ્ટ્રમાં શ્રમજીવોનાં ટોળેટોળાં આ વાદના અનુયાયીઓ છે.

આધુનિક આર્થિક વ્યવસ્થા તથા સમાજનું આર્થિક બંધારણ અને રાજકીય પરિસ્થિતિ ઘણાં ખામીભરેલાં છે તે સમાજવાદે બરાબર સમજાવી દીધું. અર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તે અનાધિક, રાજકીય દૃષ્ટિએ તે અન્યાયી અને નૈતિક દૃષ્ટિએ તે અનિનીવાળું છે; કારણ કે સંપત્તિ જ્યાં છે ત્યાં અઢળક છે, જ્યાં નથી ત્યાં બીલકુલ નથી; ખાવાના પણ સંસા પડે છે. આ અસમાન આર્થિક પરિસ્થિતિ વ્યક્તિગત સ્તનત્રતાને પરિણામે નથી સંભવેલી પણ બળિયાના બે ભાગની નીતિ અનુસાર અન્યાય અને સગળોના નિર્જળોના શોષણને પરિણામે થયેલ છે. આ પરિસ્થિતિનો ઉકેલ સમાજવાદની જુદી જુદી શાખાઓએ જુદી જુદી રીતે બતાવેલ છે.

‘કોમ્યુનીસ્ટ’ લોકો દરેક જાતની સંપત્તિની બાજતમાં વ્યક્તિગત હકૂમત નાબૂદ કરી, બંધીય સંપત્તિ સર્વ જનસમુદાયની સાધારણ હકૂમતની રહેવી જોઈએ તેવું માને છે. ‘કલેક્ટીવીસ્ટ’ લોકો વળી એમ માને છે કે માત્ર ઉત્પાદક સંપત્તિની હકૂમત વ્યક્તિગત ન રહેવી જોઈએ પણ જે સંપત્તિ અનુત્પાદક છે તેની હકૂમત વ્યક્તિગત રહે તે હરકત જેવું નથી.

સમાજવાદની એક શાખા એવી માન્યતાવાળી છે કે જમીન ઉપરની હકૂમત વ્યક્તિગત ન હોવી જોઈએ. બંધીય જમીન રાષ્ટ્રની માલિકીની જ હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે જુદા જુદા મન્તવ્યો પાછળ માત્ર હેતુ-અસમાન વ્યવસ્થા અને શોષણનીતિને સમાજમાંથી દૂર કરી સમાજવાદના ધોરણ ઉપર નવી વ્યવસ્થા-આર્થિક અને રાજકીય-લઘુ આવવાનાં સોનેરી સ્વપ્નાં સમાજવાદીઓ સેવી રહ્યા છે.

જગતના આર્થિક ઇતિહાસનો વિકાસક્રમ જોતાં ચોક્કસ જણાય છે કે ભવિષ્યમાં સમાજવાદી વ્યવસ્થાવાળું જગત બનશે. અમુક લોકો એમ માને છે કે આ ક્ષાન્તિને પરિણામે આવશે અને અમુક એમ માને છે કે વિકાસક્રમના ધોરણ અનુસાર ક્રમશઃ સંસાર સમાજવાદનો રચના ઉપર જતો જાય છે અને કાળક્રમે જગત સમાજવાદની વ્યવસ્થામાં સર્વોચ્ચ મુદર થઈ જશે. આજે આપણે જોઈએ છીએ કે જગતનાં મહાન પ્રગ્લબ રાષ્ટ્રો આર્થિક જળોના સ્વરૂપમાં આવતાં જાય છે અને આ આર્થિક રાજ્યો ધીમે ધીમે સમાજવાદી રાજ્યો થઈ જવાનાં. આપણે પહેલાં લેખમાં જ, ‘અર્થશાસ્ત્રનું વસ્તુ’માં, જોયું છે કે અર્થશાસ્ત્રનું બોધ આર્થિક કલ્યાણ સાધવાનું છે.

આજના આર્થિક સમાજનો વિકાસ પાંચ કક્ષામાં થયેલો છે. આર્થિક વિકાસની પહેલી કક્ષામાં કુદરતની વસ્તુઓનો જે ને તે સ્વરૂપમાં ઉપયોગ કરી લેવામાં આવતો. બીજી કક્ષામાં માણસ પોતાના ઉપયોગ માટે પ્રાણી અને પશુઓનો ઉપયોગ કરતાં શીખ્યો. આર્થિક વિકાસની ત્રીજી કક્ષા ખેતી છે. માણસ ખેતી કરતાં શીખ્યા પછી ચોથી કક્ષા-હસ્તકૌશલ્યમાં વિકાસ સાધી, ગૃહ ઉદ્યોગો ખીલવી, જુદી જુદી જાતની જરૂરિયાતની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યો. પણ વિજ્ઞાનની શોધખોળને પરિણામે ઔદ્યોગિક ક્રાન્તિ થઈ અને આર્થિક વિકાસ-ક્રમની છેલ્લી અને પાંચમી કક્ષા ઔદ્યોગિક જીવનની શરૂ થઈ. આજે જગતનું આર્થિક જીવન ઔદ્યોગિક જીવન છે અને પ્રત્યેક દિવસે આ ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ થતી જાય છે.

[અનુસંધાન ૫. ૨૧૮ થી]

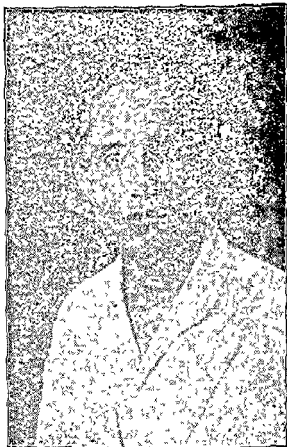
આટલી વાત તો ચોક્કસ છે કે જે મહાત્મા ગાંધીજીને નામદાર સરકારના આરામ-ગૃહમાં વખતોવખત આરામ ન મળ્યો હોત તો તેઓ આટલો સમય જીવ્યા ન હોત. તેમનું વ્યક્તિત્વ અદ્ભુત છે. આફ્રિકામાં તેમને ફક્ત જીવતા જાણી દેવાનું બાકી રહ્યું હતું. ત્યારે અહીં તે સર્વત્ર પૂજાય છે. તે જે સભામાં બોલવાનાં હોય તેમાં લાખો માણસો હાજરી આપે છે. જ્યારે તે મોટરમાંથી નીચે ઊતરે છે ત્યારે દર્શન તથા ચરણરૂપથી માટે લોકોનો એવો ધસારો થાય છે કે, કેટલાય લોકો ધક્કામુક્કીમાં કચડાઈ જાય છે અને જે મહાત્માજીની આસપાસ મજબૂત બાંધાના સ્વયંસેવકો ન હોય તો તે પણ કચડાઈ જાય. માણસોથી કરવામાં આવના દેખાવોથી તે એટલા કંટાળી ગયા છે કે તે સામાન્યતઃ જવાના સ્થળથી એક બે સ્ટેશન આગળ ઊતરી જાય છે. મહાત્માજીએ પણ પોતાના પ્રશંસકોના આ વધારે પડતા ઉત્સાહની ફરિયાદ કરી છે; પણ તે બીજાની માફક જાણે છે કે મોટાઈનું મૂલ્ય ચૂકવ્યા સિવાય તેમનો છૂટકો નથી ચોગી જેટલી સાદાર્થ તથા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિવાળા તથા તેમના જેવી નજીબી તબિયતના મનુષ્યને આ પરિસ્થિતિ ખુબ કંટાળો આપે તેવી છે, પરંતુ બીજા મહાપુરુષોની માફક તે પણ ‘જાહેરાતના દેવી’ છે.

નબળા તથા ગરીબ મનુષ્યને એક જાતનો-પછી જાણે તે મત્સરપ્રેરિત હોય-સંતોષ થતો હશે કે જગતના મહાપુરુષો પણ જીવનની ચિંતા તથા દુઃખોથી મુક્ત નથી. મને તો લાગે છે કે જાહેરાત કરતાં એકાંત તથા અભણા રહેવામાં વધારે આનંદ છે. મિસ્ટનના શબ્દોમાં કહ્યું તો, ‘જે ધન્યરની ધોંસરી સારી રીતે વહન કરે છે તે તેની શ્રેષ્ઠ સેવા બન્યે છે.’**

* જગતનો સહનમાં મહાન કર્મવીર અને પ્રતિભાશાળી સમ્રાટ નેપોલિયન કહેતો કે, “આ બધું રાજમંદિરો ને સિંહાસનો કરતાં એક ખેડૂતનું સંતોષી જીવન મને વધારે પ્રિય છે.”

એક પત્ર

[ગમે તેવી અને ગમે તેટલી સિદ્ધિને વર્ષા છતાં 'સુવાસ' હજી બિગતું ને અદ્ય મણાય. એ સ્થિતિમાં જે જે વ્યક્તિઓએ તેને શબ્દથી કે ભાવથી, આહક બનીને કે શુભેચ્છા પાઠવીને સ્નેહપૂર્વક વધાવી લીધું હોય તે તે સર્વનો આભાર માનવાની એકે તક તે જતી ન કરી શકે.—તે પરિણામે દરેક અવસરે તે તે સર્વનો આભાર માને પણ છે.

પણ આવા સર્વે શુભેચ્છામાં તે એકનું તો એટલું ઝણી છે કે જે ઝણુ આભારદર્શક શબ્દોથી ઝાણું નથી થતું; અંજનિ કે સ્મૃતિથી હળવું નથી બનતું. જળસિંચન જેમ અંકુરને છોડ બનાવે તેમ સ્મૃતિસુવાસ આ ઝણુને ભગ્ય અને વ્યાપક બનાવે છે. તેને ફેડવું અર્ગભવિત છે. પણ અમને એટલો મંતોય છે કે જે વ્યક્તિનું તે આટલું ઝણી છે તે વ્યક્તિની અનન્ય મહત્તા તેની એ અશક્તિ પ્રતિ પણ સમજાવભર્યું સ્મિત ને મધુર ભાવ દાખવે છે.

બિગતાં પત્રો સાથે સહકાર સાધવામાં પણ કેટલાક સાહિત્યકારો બ્યારે નાનમ સમજે છે ત્યારે જેણે તેને પ્રથમ અંકથી જ પોતાનું માની લીધું છે, સમયની ગમે તેટલી તાણ છતાં તેની માગણીને જેણે કદી નકારી નથી, બિગતા લેખકોને માર્ગદર્શન કરાવવામાં જેનો બન્ધુ-ભાવ અપ્રતિમ છે એવી મહાન વ્યક્તિનો સહકાર 'સુવાસ' ને મન દુદરતનો આશીર્વાદ છે.

શુભરાતે તે વ્યક્તિને સાહિત્યશિશમણી તરીકે તો વધાવી લીધી છે. પણ જીવનસ્વામી અને માનવતાનાં પ્રતિક તરીકે તેની સાચી કિંમત પ્રજા હજી નથી આંકી શકી; એવી આંકણીમાં 'સુવાસ' પ્રજાની કંઈ સેવા કરી શકે તો પોતાને તે અહોભાગ્ય માનશે.

'સુવાસ'ની માગણીને માન આપી કેટલાક દિવસ પર તેમણે 'સુવાસ'ની પોતાના મન પર પડેલી છાંપ વિષે, એક પત્ર લખ્યો છે. 'સુવાસ'ની મહત્તા દર્શાવવાને એ પત્ર પ્રગટ

કરવો એ પ્રગટીય પરીક્ષણ-શક્તિને એકમાર્ગે બનાવવાના પ્રયાસ ઉપરાંત અમારા સિદ્ધાંતની પણ બહાર છે. 'સુવાસ'ને તો દરેક વાંચક પોતાનીજ દૃષ્ટિથી જુએ અને અનુભવે. ઉપરાંત તે પત્રમાં કેટલાક લેખકો કે વાંચકોના પત્રની જેમ 'સુવાસ'ની બેહદ પ્રશંસાના સૂર પણ નથી સમાયા. પણ તેમાં જે સહૃદયતા, જે નિખાલસ ભાવ ને જે શાન્ત તટસ્થતા સમાયા છે તે જોતાં તેને પ્રગટ કરવાનો લોભ અમે, છેવટ ગુજરાતને ખાતર પણ, જતો નથી કરી શકતા. અંગત જેવી પંક્તિઓને બાદ કરી અહીં તે પ્રગટ કરીએ છીએ. ગુજરાત તેના લેખકની બહુમૂલ્ય માનવતાનાં અમૃત ત્વરાએ ચાખે એવી આશા સાથે--

પત્ર તન્ત્રી પર લખાવણ હોઈ તે સૂર પ્રધાનપદે રહે છે. પણ તન્ત્રી તો માસિકનો સેવક અને અદ્ય-માનવી છે. તેની ઓવી અદ્યપતાને પણ સ્વસમાનભાવે નીરખનારની મહાનુભાવતા જ તેમાંથી ઊઠાવી જોઈએ. તન્ત્રી]

*

*

*

પેટલાદ

તા. ૧૩-૮-૩૮

લાઈશ્રી ચી....

આપના...પત્રો મળ્યા.

આપના અગ્રલેખો ખરેખર ચિંતન અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે. એની શૈલી અને વિચારમાં વિવિધતા પણ સારી આવે છે. કવિત્વમય ગદ્યના એ બધાય લેખે સરસ નમૂના છે. એક વસ્તુ તરફ સાથે સાથે ધ્યાન ખેંચું છું. એ શૈલી ઝડપથી એકસૂરવાળી -monotonous-અને આડંબરી બની જવાનો ભય રહે છે. બધાયને એમ અને છે. કિંવિન્દાનાલાલ સરખાના ગદ્યમાં પણ એજ દોષ જોવાય છે. એટલે સદજ સાવધ રહી શકશો તો તમે કવિત્વમય ગદ્યના લેખનમાં બહુજ આગળ આવશો. સદજ વર્તમાન વિચારશ્રેણીને પણ આલેખતા રહેશો.

'લક્ષ્મી,' 'લક્ષ્મીના લાડકા,' 'કમળ' એ ટૂંકી વાર્તાઓ પણ વાંચી. વાર્તાઓ સારી છે. જૈન જીવન-જે આર્ય જીવન કરતાં કાંઈ જુદું રહેણીકરણીમાં નથી તે-નો આશ્રય લેઈ વાર્તાઓ રચાય છે એ એકપક્ષે બહુ જ આવકારદાયક છે. માનવતા સર્વ સ્થળે સર્વ ધર્મમાં-અને સર્વ યુગમાં વિકસે છે એટલે જુદા જુદા તત્ત્વજ્ઞાનનો આશ્રય લેતી જનતા કેટલી પાસે પાસે હોય છે તેનો આવી કલાકૃતિઓ સારો ખ્યાલ આપે છે. વાર્તા 'કમળ'માં જૈન વધણ નથીજ. પરંતુ તે સિવાયની બન્ને વાર્તાઓ જૈન જીવનનાં ચિત્રો ચોક્કસ દેખાય છે. અને તેમાં કશી દરકત પણ નથી. પ્રગ્નઓના જીવનમાં બનતા પ્રશ્નો નવા યુગને નવા આકારમાં બતાવવાનું કામ આવી વાર્તાઓ કરે છે એટલે આપનો પ્રયાસ ઠીક છે. એવા એવા પ્રશ્નો બોળી આપ જરૂર એક વાર્તાસંપ્રદાય તૈયાર કરશો.

બીજું તો શું સૂચન કરું ? આપણે બધા ચિરંજીવ સાહિત્ય રચીએ એ સંભવિત નથી. ચિરંજીવપણાનાં તત્ત્વોનો નિર્નય આપણે આપણા યુગ માટે કે આપણી કૃતિઓ માટે કરીએ

તો તે બૂલબૂલું છે. એ તો આપણા પછી આવનારા યુગજ કહી શકે. એટલે મહાસાહિત્ય રચાય છે કે કેમ તે વિષે ઉદારીનતા સેવી નમ્રતા અને સેવાવૃત્તિ સેવવાં એજ સાચા સાહિત્યકારનો ધર્મ છે. એક ફાણ માટે, એક ઘડી માટે કે એક દિવસ માટે આપણું લખાણ વાંચકને આનંદ અને ઉત્તતિનું પ્રેરક અને તો બસ છે.

આપનામાં મહે એવી નમ્રતા અને સેવાભાવના બેંચાં છે. આપનાં લખાણ ઉપરથી આપની શૈલી, વિચાર અને ભાવના પકવ થએલાં લાગે જ છે. બધાં જ લખાણમાં ઝંમક આવવી જ બોધએ એવો નિયમ લેઈ બેસાય નહિ. એટલે આપ આમને આમ લખતા રહેશો તો જરૂર આપ સાહિત્યની સારી અને સાચી સેવા કરી શકશો.

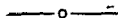
વળી 'સુવાસ' માસિકનું સુકાન પણ આપના હાથમાં સલામત છે. એ માસિક આપને અને આપ એ માસિકને ખૂબ ખૂબ અનુકૂળતાઓ આપે એટલીજ અલિલાયા.

મારાથી 'સુવાસ' માટે લખાણું નથી એની મને દિલગીરી થાય છે. પ્રમંગ આચ્છે કાંઈ કાંઈ લખી મોકલવા હું ચૂકીશ નહિ.

આપના સદ્ભાવ માટે આભારી છું.

આપનો,

રમણલાલ વસંતલાલ કેસાઈ

(પ. ૨૩૨ નું ચાહુ)

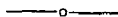
15. 'Heaven is here
Where Juliet lives.'

'ને જ્યારે ધર્મગુરુ તેને ઉપદેશ આપવા બધ છે ત્યારે તો તે:

16. 'Hang up Philosophy. . . .

'Thou can't not speak of that thou dost not feel.'

તે સમયે જુલિયેટની નર્સ રોમિયોને શોધતી ત્યાં આવી પહોંચે છે. જુલિયેટ હજી પણ પોતાને જ જાણે છે તે જોઈ રોમિયો સંતોષ અનુભવે છે. ને જ્યારે નર્સ તેના હાથમાં જુલિયેટની વીંટી મૂકે છે ત્યારે તો તે હાથથી નાચી જાડે છે. ધર્મગુરુના સૂચન્યા પ્રમાણે તે રાત્રે એકલો જુલિયેટને મળવા બધ છે.

૧૫. 'સ્વર્ગ' તો અહીં છે—

જ્યાં જુલિયેટ છે.

૧૬. તત્વજ્ઞાનને નેવે મૂકો.—

જે નથી અનુભવી શકતા તે પર તમે વઢી પણ ન જ શકો.

(ગાંધી પૃષ્ઠ ૧૧૬ થી ચાલુ)

લેખાના સર્વ કુઃખનું કારણ તેનું કાર્યક્ષેત્ર અને કેટલેક અંશે સૌદર્ય પણ હતું. જેમની તેણે તનતોડીને સેવા કરી હતી, જેમને માટે તેણે રાત્રિઓને દિવસમાં ફેરવી, જેમને માટે તે ઘણી વખત બોજન પણ ત્યજ દેતી, તેમણે—તેમનાંએજ આજે તેની આ દશા કરી હતી. તેમણે જ કહ્યું હતું, કે તે અપવિત્ર હતી. તેના હાથ કલેક્ટિત હતા. છતાંય ચંદ્ર તેને તરછોડી ગયો ન હોત તો દુનિયાનું કોઈ પણ સંકટ શી વિસાતમાં હતું ! લેખા એની કદી જ પરવા કરતે નહિ. પણ ચંદ્ર તેને ત્યજીને, નાલાયક ગણીને ચાલ્યો ગયો હતો. કેટલાંક વર્ષો અગાઉ લેખા અને દાદા એ જ જણાઈ હતાં; વયમાં કાંઈક આવીને અદૃશ્ય થઈ ગયું. આજે લેખા અને દાદા એ જ જણાઈ છે.

લેખા હવે પોતા તરફ એપરવા બની ગઈ છે. સંસારમાં જોને ઈ.ધે તેણે જીવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, તેણે તેને તેમ કરતી અટકાવી. દાદાની ચિંતાઓ વધી ગઈ, તેઓ નિરાશ થઈ ગયા. ક્યાંયથી આશાનો એક તંતુ પણ તે પકડી શકતા નહિ.

જેની પાસે સૌદર્ય છે, તેને ગુણવાન ચવાનો અધિકાર નથી શું ? સૌદર્ય સેવા ન કરી શકે ? એ પિંજરમાં જ પૂરી રાખવા લાયક છે ? કીક, પણ આ બધામાં પડવાની મને શી જરૂર !

ક્ષેત્રની સાથે, લેખાના સૌદર્યે પણ તેની કતલ કરવામાં ભાગ લેજો હતો. એ સૌન્દર્ય તરફ એને ધૂણા બપજી. હમણાં તે ગમે તેવાં કપડાં પહેરતી, પાંજ ઓળવા તરફ પંહેલાંના જેવી કાળજી પણ રાખતી નહિ. દિન-પ્રતિદિન, તેના મુખની કાંતિ બીડી જવા લાગી. આહ ! ! દાદાને એ ભેદ મરવા જેવું થઈ જતું. દર્દીઓની જીવન-સંજીવની આજે સુકાઈ જતી હતી. પોતે સુકાતાં યે અન્યના જીવનમાં પ્રાણ પૂરવાની તક તે જવા દેતી નહો. છંદગીતું હવે તે છેકડું જ બધેય હતું.

છેલ્લું ધ્યેય તો બનતાં સુધી સફળ થવું જ ભેદજી. એ સફળ ન થાય તો માનવીના જીવને મૃત્યુ વખતે બહુ કષ્ટ થાય છે. તેના મનમાં એક જાતનો અમરતાપ રહી જાય છે. કોઈનું ય છેલ્લું ધ્યેય અસફળ ન હોય !

એકલી પડેલી લેખા કઠોર જીવન તરફ વળી ગઈ. પોતાના કાર્યમાં ડૂબી જઈ તેણે દેહને ધસાડવા જ માંડ્યો. જગતનાં અન્ય આકર્ષણ તેને માટે નકામાં બન્યાં, ધસાડ ગયાં. એમનાથી તેની આગળ એક શબ્દ પણ બોલાય તેમ નહોતું.

દાદા લેખાને માટે જ જીવતા હતા. એમના હૃદયમાં ચંદ્ર ધર કરી બેઠો હતો; તે ત્યાંથી ખસતો જ નહોતો. હમણાં હમણાં એમને એક નવી આશા ઉદ્ભવી હતી.—ચંદ્ર કોઈક દિવસે ય પાછો આવશે. લેખાના મસ્તકે હાથ ભૂંડી તેઓ કહેતા, “બેટા, ચંદ્ર પાછો આવવાનો જ. તું માની શકે છે કે એ તારા વિના રહી શકશે ? ના, ના. તે આવવાનો, આવવાનો જ.” લેખા સમજતી કે તેને ખૂશ કરવાનો દાદાને આ માત્ર એક અખતરો જ છે, કારણ એ આશા તેની જતી રહી હતી. હવે તેને એમ જ ઇચ્છા હતી કે દાદા પણ ચંદ્રને ભૂંડી જાય.

પછી ય વર્ષો વહ્યાં. ચંદ્ર હિંદના પ્રખર ધારાસાસ્ત્રીઓમાંનો એક ગણાતો હતો. તેની કૃતિ પૂજા વર્ધી ગઈ હતી. એ યશસ્વી કાર્ય-કર સફળતા મેળવતો આગળ વધે જ જતો હતો. લક્ષ્મી તેના ચરણોમાં બળી પડી. તેના ચરણસ્પર્શથી જણે દેવીનું મુખ પુલકિત થઈ બેસતું. ચંદ્ર લક્ષ્યાધિપતિ બન્યો, કરોડપતિ બન્યો.

પણ એ કરોડપતિના હૈયામાં કોઈ એક જણ, લાંબા સમયથી ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યું હતું. તે કદીક જ તેના તરફ દૃષ્ટિપાત કરતો; એટલે

દષ્ટિપાત તેને દૃશ્ય અપરિચિત્ત રાખી રહ્યો હતો. હૃદયનાં દારૂ ક્યારેક બળપૂર્વક બિચડી જતાં, ને ચંદ્ર તેમને બળપૂર્વક બંધ કરતો. ક્રોધક અજ્ઞાનમ તોફાન તેના મનમાં જગી બિડતું, ત્યારે ચંદ્ર બળપૂર્વક તેને શાંત રહેવા આના આપતો; પણ ત્યાં થોડી જ સફળતા મળતી. તે પોતા સાથે યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. હમણાં હમણાં એ યુદ્ધ બંધ પડતું નથી. ને તરફ લેખા હતી તે તરફ એને ક્રોધક દોરી જતું હતું.

ચંદ્રને લેખા તરફ ક્રોધક દોરી લાવવા મગતું હતું, ત્યારે લેખા અહીંથી ઝડપવાની તૈયારીમાં પડી હતી. અહીંયાં વધુ સમય થોભવાનો તેનો ઇરાદો જ નહોતો. આ છેલ્લા દિવસોમાં શ્રી 'હરિહર'ની થોડીક કાવ્યપંક્તિઓ તેને યાદ આવ્યા કરતી. આ રહી તે--

ચક્રગક લોહુ ધસતાં ધસતાં,

ખરચી છુંદગી સારી;

જામગરીમાં તણખો ન પડ્યો,

ન કૃણી મહેતત મારી

• મહાનલ |

એક જ દે ચિનગારી !

ગાંઠો સળગ્યો, સરજ સળગ્યો,

સળગી આલ અટારી;

ના સળગી એક સગડી ગારી;

વાત વિપત્તની બારી

મહાનલ |

એક જ દે ચિનગારી ! !

બહેન ! તારું શું નથી સળગતું કે તું

મહાનલને એક ચિનગારી માટે યાચના કરવા બેઠી છે ?

તેમના તરફ પણ એક ચિનગારીનું મહામુંહું દાન કરે.

પાન વિનાના વૃક્ષ ઉપર બેસી, નીચકંક એક ગાજી બીજી ગળ પર પાંખો ફેલાવતા બિડતા, આથે પડેલી વર્ષાને આતુરતાથી આ તરફ બોલાવતા, એ સમય વહી ગયો. વાદળની છાયાથી ગગન છવાઈ જતું, એ સમય પણ વહી ગયો. અંતરિક્ષની બારીઓ બિચડી ગઈ, અને જળ ધોધમાર વરસી પડ્યું, એ સમય પણ વહી ગયો; સૃષ્ટિ આનંદથી પ્રકુલિત બનેલી છે-એ સમય હમણાં આવેલો છે.

લેખા એક માંદગીમાંથી સાજી થઈ બેઠી છે. દાદાએ જ તેને બચાવી છે, અને પાછો પેસો વૃત્તો કાર્યક્રમ શરૂ થઈ ગયો છે. દાદાએ ફરીથી એક વખત કહ્યું, “ચંદ્ર પાછો આવશે.”

આલ્હાદક પવન જગતને સુખ આપી આવ્યો ગયો, પણ ચંદ્ર આવ્યો નહિ. ઠંડીનાં મોઝાં સર્વત્ર ફરી વળવા માંડ્યાં, પણ ચંદ્ર આવ્યો નહિ. સરિતાનો પ્રાણ ધન બની ગયો, પણ ચંદ્ર આવ્યો નહિ. તો યે દાદાએ ફરી એક વખત કહ્યું, “ચંદ્ર પાછો આવશે.”

હવે દાદાનું શરીર પણ ઠીક રહેતું નથી. તેમની સારવાર કરવાને માટે, લેખાએ પોતાની તબિયત જરા સંભાળવા માંડી. બંને એક બીજાને ટકાવતાં હતાં. પરમેશ્વરે શા માટે તેમને ત્યજી દીધાં હતાં, એ વાત દાદા ઘણી વખત સમજવા મહેનત કરતા, પણ સમજતી નહિ; ત્યારે તેઓ ચૂપચાપ રડી લેતા.

x x x

તે આશ્વો-જ્યાં લેખા હતી તે તરફ. વર્ષો પહેલાંનું જીવન તેને સાંભરી આવ્યું. પેલી application આપતી વખતે લેખાએ તેને એક અત્યુત્તમ ભેટ આપી હતી-નાનકડો રાષ્ટ્રધ્વજ. તેના પર એને કેટલો પ્રેમ હતો ! તેના દર્શન માત્રથી એનો સર્વ શ્રમ ઉતરી જતો. ચંદ્ર હવે સમજી શક્યો હતો કે ઉત્તમ પંથે લઈ જનાર આ ધ્વજને નમનાર હૃદય પણ તેટલું જ ઉત્તમ હતું. લેખાને ચરિત્રવીન ગણી તરછોડી દેવામાં તેને પોતની મૂર્ખાઈ અને નિર્દયતા જ દેખાયાં.

‘ભેટ’ લઈ તે આવી પહોંચ્યો-જ્યાં લેખા હતી ત્યાં.

ત્યારે દાદા પથારીવશ હતા. પાસે લેખા બેઠી હતી. ચંદ્ર તે તરફ ધસ્યો. આ ઓચિંતા આગ-મનનું દૃશ્ય કોઈ સત્ય માની શક્યું નહિ. લેખા આશ્ચર્યમૂઠ્ઠા બની રહી ગઈ. દાદાએ ‘ચંદ્ર !’ એમ જૂમ નાખી બેઠવાનો યત્ન કર્યો ત્યાં જ ચંદ્રનું મુખ એમની છાતી ઉપર નમી પડ્યું : “દાદા !” દાદાએ દિવ્ય આનંદ અને શાંતિ અનુભવ્યાં.

પછી ચંદ્ર અને લેખા બીજા ઓરડામાં આવ્યાં. અને એકબીજાથી દૂર બેઠાં હતાં. લેખાને જોઈ ચંદ્રને તીવ્ર વેદના ચ્છ આવી. તેના આખા શરીરે દુઃખની ધરેરાટી અનુભવી. જરા નજીક આવી તે મહાપ્રયાસે એટલું જ બેઠ્યો, “માફ કર.” આજ મુઠ્ઠી દેખાતી રાખેલા બંધ છૂટી ગયા. લેખા જોરથી રડી પડી.

ચંદ્ર ત્યાં બેઠો હતો ત્યાં જ બેઠો રહ્યો. લેખા શાંત થઈ એટલે તે પાસે આવ્યો. સ.થે આણેલો નાનકડો રાષ્ટ્રધ્વજ લેખાને ખતાવતાં તે બોલ્યો, “તે બે હાથાં એક થયાં.

આપેલી આ ચીજ મારે મન પવિત્રમાં પવિત્ર વસ્તુ છે. મને સરથસી અને ભાપણોનાં આક-પણ નથી. જનસેવા અનેક રીતે થઈ શકે છે, પણ હમણાં હું તારી શારીરિક નબળાઈના કારણે તને કોઈપણ સેવા તરફ જ્યાં દૃષ્ટ નહિ. તારે આરામની જરૂર છે. પછી આ ધ્વજ ખતાવશે એ સેવા આપણે સાથે લઈશું.”

અચાનક લેખાનો હસન ધ્વજ પર પડ્યો, અને બંનેનાં મસ્તક તેની આગળ નીચાં નમ્યાં. કંઈ વિચાર કરી લેખા બોલી, “આજની કંઠાર અને થાકી ગયે ત્રી લેખાને લઈ તમે શું કરશો, ચંદ્ર !”

“એને પહેલાંના જેવી જ ખતાવીશ” કહી ચંદ્ર તદ્દન નજીક આવ્યો. ધ્વજ પકડેલા બંનેના હસ્ત ધ્વજને સાથે રાખી જોરથી દબાયા.

જુલિયેટ રોમિયોને વિદાય તો આપે છે, પણ તેનાં નયન ને હૃદય તે નથી સહી શકતાં. તે સાદ કરી રોમિયોને પાછો બોલાવે છે. હર્ષોન્મત રોમિયો તેને તેમ કરવાનું કારણ પૂછે છે. તેનું નયનામૃત આખતાં જુલિયેટ કહે છે, “કારણ તો હું ભૂલી ગઈ છું.”

રોમિયોને આ વિસ્મૃતિ ઘણી મધુર લાગે છે. તે કહે છે :

૧. ‘Let me stand till thou remember it.’

ને જુલિયેટ બોલે છે :

૨. ‘I shall forget.....

Remembering how I love thy company.’

વાતમાં ને વાતમાં પ્રભાતનો ઉગ્ગસ પ્રગટે છે; ને ત્વરિત લગ્નને ઝંખતી જુલિયેટ સવારમાં સંદેશવાહક મોકલવાની કળ્પક્ષાત આપી રોમિયોને અળખામણી વિદાય દેતાં કહે છે :

૩. ‘I shall say good-night till it be morrow.’

જુલિયેટની ઉક્ત સાનુકૂળ વલણથી ઉત્તેજિત બનેલ રોમિયો ત્યાંથી ઘેર ન જતાં સીધો દેવળે જાય છે. દેવળનો પાદરી તેના ધર્મગુરુ સાથે મુરખી ને મિત્રનું પણ પદ સાચવે તેટલો સહૃદય હોય છે. તે, વહેલા પ્રભાતમાં, પ્રણને પૂજવા, કુસુમ વીણતો હોય છે. પ્રભાતના વર્ણનમાં પણ મધુર શૃંગારની છાંટ તરવરે છે :

૪. Chequering the eastern clouds with streaks of light.....

રોમિયોને વહેલા પ્રભાતમાં જોતાં ગુરુ ચમકે છે. તે માને છે કે રોઝાલીન સાથેના પ્રેમની ઝંખનામાં તે થેલો થઈ ગયો છે. પણ જ્યારે તે જુલિયેટની વિગત સાંભળે છે. ત્યારે તેને આશ્ચર્ય થાય છે. જુવાનોના અસ્થિર પ્રેમને કપકો આપતાં તે બોલે છે :

૫. ‘Young men’s love then lies

Not truly in their hearts but in their eyes.’

પ્રેમે તરફકતા રોમિયો પર દયા દાખવતાં તે કહે છે :

૧. તને તે યાદ આવે ત્યાં સુધી મને ભલવા દે.

૨. તારો સહવાસ મને કેવો પ્રિય છે તેની આંતર-ઝંખનામાં.....હું તે તો વિસર્થા કરીશ.

૩. રાત્રિનાં વિદાય-વચનોની ધારા તો પ્રભાત ભગીને પ્રભાસવા મારે, ત્યાં સુધી પણ ચાલ્યાજ કરશે.

૪. (હયા).....

પૂર્વનાં વાદળોને તેજકિરણોએ ઝૂંધતી

૫. યુવાનોનો પ્રેમ ત્યારે અંતરનો નહિ પણ આંખોનો ગણાય.

૬. 'Women may fall when there's no strength in men.'

શ્રેમિયો આ સમયે પ્રેમના ઉન્માદમાં વિનયની હદ ઓળંગે છે. પણ ધર્મગુરુ પુરુષોને તેને સહી લે છે. છેવટ શ્રેમિયો પ્રત્યેના પ્રેમથી, અને જુલિયેટ સાથેનાં તેનાં લગ્નથી બંને વૈરિ કુટુંબનાં વૈર શમશે એવી ભાવનાથી તે શ્રેમિયોને જુલિયેટ સાથેનાં તેનાં ગુપ્ત લગ્નને ધાર્મિક સંમતિ આપવાનું વચન આપે છે.

જુલિયેટની પ્રેમગંજના તો શ્રેમિયો કરતાંયે વધુ તીવ્ર હોય છે. તે પોતાની નર્સ અને સખીને શ્રેમિયો પાસેથી લગ્ન સંબંધી સમાચાર લાવવા મોકલે છે. નર્સને ત્યાંથી પાછા ફરતાં કંઈક ટીક થાય છે. બે તે સમયની જુલિયેટની ઉત્કટ ભાવના ખરેખર રમણીય, સુકાન્ત ને સકરણુ છે :

૭. 'Love's heralds should be thoughts,

Which ten time faster glide than the sun's beams.'

શ્રેમિયોને શોધતી નર્સનું ચિત્ર પણ અદ્ભૂત છે. તે સખી છે, દેવી છે, દૂતી છે, વિદુષી છે, ચાકરડી છે. તેના દ્વારા શૃંગારની ખીલવણી કાંઈક નવું જ સ્વરૂપ ધારે છે.

કેટલાક માણસો તેના પ્રતિ ન્યારે અસુંદર શબ્દ-વર્ણન ચલાવવા ગાય છે ત્યારે પોતાની સાથે આવેલા નોકર પ્રતિ ન્નેષ્ટ તે બોલે છે :

૮.And thou must stand by too,

and suffer every knave to use me at his pleasure.

Peter : I saw no man use you at his pleasure.

યોજના પ્રમાણે ગુપ્ત લગ્ન કરવાને શ્રેમિયો ને જુલિયેટ દેવળમાં એકઠાં મળે છે. નર્સ સાક્ષી તરીકે બેઠે છે. ધર્મગુરુ તેમનાં લગ્ન કરાવી આપે છે, પણ સાથે જ તેમની પ્રેમજ્વાળાને મધુર ચીમકી ભરે છે :

૯. 'These violent delights have violent ends

.....

Therefore love moderately.'

તે વખતે જુલિયેટ, શ્રેમિયોની પ્રેમ-પ્રદર્શન-ભાવનાના ઉત્તરમાં, કહે છે :

૧૦. But my true love is grown to such excess. ...

૬. પુરુષમાં ન્યારે પ્રેમ ન હોય ત્યારે સ્ત્રી ચસકે એ તો સ્વાભાવિક ગણાય.

૭. પ્રેમના દૂત તો વિચાર શોભે—

પ્રેમની ગતિ સૂચકિરણો કરતાંયે દરાગણી છે.

૮. ...અને ત્યારે મારી સખીય બની

મને તેવા મવાલીને મને પોતાની હઠ્ઠા પ્રમાણે વાપરતાં જોવા.

પીટર : મેં કોઈપણ માનવીને

તેની હઠ્ઠા પ્રમાણે આપને વાપરતાં ન જોયા.

૯. આવા બહળતા આનંદનો અન્ત પણ બહળતો હોય—

.....માટે પ્રેમને શાન્તિથી શોભાવો.

૧૦ પણ મારો પ્રેમ તો એટલી હદ ત ક્ષણે પહોંચ્યો છે...

તે રાત્રે શમિયો જુલિયેટની સાથે મધુરજનિ ગાળવાને શુભપણે તેના જીવને આવવાનો હોય છે. જુલિયેટ તે સંબંધી બંધી તૈયારી કરી રાખે છે. પણ કમલાચ્ચે તે જ સંબંધી શમિયોને કુટુમ્બકામાં મંડાવાનું પડે છે. તે યુદ્ધને અટકાવવા બનતું બધું જ કરે છે; જુલિયેટને સંભારી હાથ ખેંચી રાખે છે :

૧૧. 'O sweet Juliet!

Thy beauty hath made me effeminate,
And in my temper soften'd valour's steel.'

પણ સામા પક્ષની ઉરકરણીથી તેને યુદ્ધ કરવું જ પડે છે; ને તેમાં જુલિયેટનો એક કુટુમ્બી ને શમિયોનો પ્રતિસ્પર્ધિ ટાઇગરટ મરાઈ જાય છે.

શમિયો યુદ્ધનું આ પરિણામ જોઈ નીવ પશ્ચાતાપ અનુભવે છે. પણ થયું ન થયું થયું નથી. રાજીવ તેને સંગ્રોગ વિચારી દેશનિકાલની સગ્ન કરે છે.

શમિયોને મળવાને પળે પળે તલસતી જુલિયેટની ઉત્કંઠા અપૂર્વ હોય છે. પણ ત્યારે તેને નર્સદ્વારા ટાઇગરટના ઉક્ત મૃત્યુના સમાચાર મળે છે ત્યારે તે બેહોશ બની પળભર હાથેજાઈ બેઠે છે :

12. 'O serpent heart, hid with a flowering face !'

.....
પણ પછી તરત જ રિયર બની, યુદ્ધમાં બેમાંથી એક તો મરત જ એવો વિચાર આવતાં :

13. 'That villain cousin would have kill'd my husband;
Back foolish tears;

શમિયોને દેશનિકાલની સગ્ન મળી છે તે સાંભળી આવતાં તો :

14.That one word ' banished ',

Hath slain ten thousand Tybalts.

ને તે પોતાની નર્સને શમિયોની શોધમાં મોકલે છે.

શમિયો યુદ્ધના સ્થળેથી સીધો જ મિત્ર ધર્મગુરના આશ્રયે ચાલ્યો જાય છે. ગુરુ તેને ત્વરાએ દેશ છોડી જવાની શિખામણ આપે છે. પણ શમિયો તે સમયે :

(પ. ૨૨૬ જુઓ)

૧૧ એ મધુરી જુલિયેટ !

તારી સુંદરતાએ મને રસજન્યને બાંધ્યા છે,

ને મારા ક્ષાન્તેન્દ્રમાં તેણે રાત્રિની માર્દવતા મૂકી છે.

૧૨. કુસુમવરણ મુખ નીચે સલામત એ સેતાન હૈયા ! -

૧૩. તે કુદ્ધ પિત્રાઈએ મહારા પ્રિયતમને હવથો હોત :

.....આંસુ પાળું વળો.

૧૪. 'દેશનિકાલ'—

એ એક જ શબ્દે હજારો ટાઇગરને હાંપી નાંખ્યા છે.

પંડિત આત્મારામજી

૭૫ તા. ૨૫ મી જુલાઈની સવારે, વડોદરામાં, એક અત્યંત સુધારક ને વિરઃ કર્મવીર પુરુષનો સ્વર્ગવાસ થયો. આંધીજી જેવાઓએ તેમને માનભરી અંજલિ અર્પી; અને આગેવાન સુધારકાએ તેમના મૃત્યુ પર આંસુ સાર્યા.

સંવત ૧૯૨૪માં, અમૃતસરમાં, એક પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયેલો. તેમન પિતા તે પ્રદેશમાં દાનવીર કહેવાતા; ગુરુ પંડિત ગુરુદત્ત સ્વ. સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીન શિષ્ય હતા. પિતા પાસેથી તેમને ત્યાગ ને પરાયની ભાવના મળ્યાં; ગુરુએ તેમનામાં ધર્મ-અભિમાન, માનવ સમભાવ ને સિદ્ધાંત-પ્રિયતા પ્રગટાવ્યાં.

નાનપણથી તેમણે ત્વરિત વિકાસ સાધવા માંડ્યો. અછૂતોને અપનાવવાની, આજે તો ખૂબ ખૂબ વ્યાપક થઇ પડેલી, નીતિને તેમણે જ પ્રથમ, સક્રિય રીતે-પ્રચાર દૃષ્ટિએ, અમલમાં મૂકી. ને એ રીતે, સ્વામી શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીએ ઉપદેશેલ આર્ય ધર્મની વિશાળતા ને માનવ સમાનતાની ભાવનાને તેમણે સિદ્ધિના જળથી સિંચવા માંડી.

તેમની સિદ્ધાન્ત-પ્રિયતા અચળ અને પવિત્ર હતી. તેને ટકાવવા તેમણે લાહોર હાઈ-સ્કૂલના કુલનાયકપદનો અસ્વીકાર કરેલો. અમૃતસરમાં તેમણે સ્વતંત્ર પંજાબી સ્કૂલની શરૂઆત કરેલી-જે આજે હિન્દુ સભા કોલેજના નામે વિખ્યાત બની છે. પંજાબ પ્રતિનિધિ સભાના ઉપદેશક ને મન્ત્રીપદેથી તેમણે આર્યસમાજ સંબંધમાં એવું અપ્રતિમ પ્રચારકાર્ય કરેલું કે જેની છાપ આજે ચિરંજીવ બની છે.

તેમનું સ્વદેશાભિમાન ઉગ્ર હતું. તેમની લોકપ્રિયતા વિરલ હતી. શીતળાની રસી મૂકાવવા સંબંધમાં પ્રગ્નનો સહકાર સાધવામાં તેઓ જે મદદ કરે તો પ્રાન્ત-કમીસરને તેમને પંજાબી સ્કૂલ માટે અગત્યની એવી દશ હજારની કિંમતની જમીન ભેટ આપવા કહેલું, પણ તેમણે તે માગણીનો દહતાપૂર્વક અસ્વીકાર કરેલો.

ના. ગાયકવાડ સરકારના અંતરમાં, વર્ષો પર, અંત્યજ્નેદારની પ્રજા ભાવના ઊઠેલી. તે ભાવનાની સિદ્ધિ માટે તેમને એક એવા પુરુષની જરૂર હતી જે લોકપ્રિય, વિદ્વાન, દૃઢ મનનો, નિઃસ્વાર્થ સેવાની ભાવનાવાળો, સફળ પ્રચારક ને અંત્યજ્નેને પોતાના ગણનાર હોય. યુગ્મરાતમાં તેમણે તે સંબંધમાં તપાસ કરી પણ ક્યાંયથી તેમને સંતોષપ્રદ ઉત્તર ન મળ્યો. છેવટે તેમની દૃષ્ટિ ઉક્તા કર્મવીર-પંડિત આત્મારામજી પર ફરી. તેમને તેમણે વડોદરા આમંત્ર્યા; ને પંડિતજીએ તત્કાળ એ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું.

વડોદરામાં પંડિતજીનું કાર્ય ન બૂઝાય એવું છે. તે રાજ્યની હરિજન શાળાઓના ને કે

ઇન્સપેક્ટરની નીમાયલા પણ તેમનું કાર્ય કેળવણી ખાતાના કોઈ પણ ઇન્સપેક્ટર કરતાં વધારે વિકટ હતું. હિંદુ પ્રજા તેમની સાથે સહકાર સાધવા તૈયાર નહોતી; હરિજનોની સાથે તે અને તેમની સંતાન પણ અસ્પર્શ્ય ગણાતાં. છતાં તે પ્રવૃત્તિ તેમણે દૈન્ય મનથી ચાલુ જ રાખી, ને સફળ અને ભવ્ય પરિણામ પ્રતિ તેમણે અચૂક પગલાં આદર્યાં.

શિસ્ત, સ્વચ્છતા ને નિયમન ગ્રંથંથી તેમનો આગ્રહ ખૂબ તીવ્ર હતો. તે આગ્રહેજ ગંદી ગણાતી અંત્યજ પ્રજાને સ્વચ્છતા ને સ્વમાન શીખવ્યાં; અંત્યજ વિદ્યાર્થીઓને કેળવી કેળવીને એવી ઉચ્ચ કક્ષાએ મૂક્યા કે તેઓ અસ્પર્શ્ય મટી સાચા હરિજન બન્યા.

અસ્પર્શ્યતાની કૃત્રિમતા દર્શાવવાને ના. ગાયકવાડ સરકાર અવનવી મુક્તિઓ રચતા. પંડિત આત્મારામજીને તેમણે સૂચના આપી હતી કે હરિજનશાળા કે આશ્રમની મુલાકાતે આવતા કોઈપણ પ્રેક્ષકને તે શાળા કે આશ્રમ હરિજનનાં છે તે જણાવ્યા સિવાય તેના મન પર તે વિશેની સ્વતંત્ર છાપ પડવા દેવી. એક સમયે પંડિત માલવિયાજી ને કેટલાક રાજવંશીઓ વડોદરાની મુલાકાતે આવ્યા. તેમણે રાજ્યનું મધ્યસ્થ હરિજન જાત્રાલય જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ના. ગાયકવાડ સરકારે તેમને તે સંબંધમાં કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના પંડિત આત્મારામજીની દેખરેખ નીચે ચાલતા હરિજન-જાત્રાલયની મુલાકાત લેવરાવી. પંડિતજી અને રાજવંશીઓએ તે જોયા છતાં ના. સરકારને પોતાની માગણીની પુનઃ પાલ આપી. અરકારે હસીને કહ્યું, “તે તો તમે જોઈ આવ્યાને !”

“ક્યારે ? અહીં તો અમે એક પ્લાઝા જાત્રાલય જ બેસું છે.”

“તે પ્લાઝાજોનું નથી. હરિજનોનું છે.” ના. ગાયકવાડ પોતાની ભાવનાની આવી અનન્ય સ્પષ્ટતા પર સંતોષ વેરતાં જોલ્યા.

પંડિત માલવિયાજી વિગેરે વિસ્મય પામ્યા. સ્વચ્છ અને શાન્ત આશ્રમમાં વેદમંત્રો લખતા સ્વમાનશીલ હરિજન વિદ્યાર્થીઓએ તેમને જે ભૂલ ખવરાવેલી તે ભૂલ પણ તેમને પ્રિય લાગી. તેમણે ના. ગાયકવાડને અંતરનાં અભિનંદન આપ્યાં.

શ્રી. જુગલકિશોર ગિરલાએ પણ આ પ્રવૃત્તિની ઉચ્ચનમ સફળતા જોઈતેને રૂ. ૩૦૦૦ ની માસિક ગ્રાન્ટ ઉપરાંત રૂ. ૧૦૦૦નું દાન કરેલું.

ખોટા લપકા અને ગર્વ પ્રતિ પંડિતજીને પ્રથમથીજ ચાલુગમો હતો. ગાંધીજી ન્યારે વડોદરાની પ્રથમ મુલાકાતે આવ્યા ત્યારે તેમણે સહાત્મા તરીકે તેમને મળવાની પણ ના કહી. મહાત્માપદ તેમને ગાંધીજીમાં અર્પણવિત લાગ્યું. પણ ન્યારે ગાંધીજીએ સ્વહસ્તે તેમના પર હિંદીમાં ચિઠ્ઠી લખી મોકલી ત્યારે પંડિતજીએ એક કમંવીર અને સ્વભાષાભિમાની તરીકે તેમની આકાંક્ષા લીધી. ગાંધીજીએ તેમની પાસેથી હરિજન પ્રવૃત્તિનો માર્ગ ને ઇતિહાસ જાણ્યાં.

તેમની શિસ્તપ્રિયતા પણ ખૂબ દૃઢ હતી. ગમે તે સંયોગોમાં પણ તે તેનો ભંગ ન કરતા. એક સમયે ના. ગાયકવાડ દિલ્હીથી આવતાં વડોદરાના રોડને ઊતર્યા. પંડિત આત્મારામજી પણ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે, તે જ સમયે આવતી એક બીજી ટ્રેનમાં, વચ્ચેના પ્લેટફોર્મ પર ઊતર્યા. ના. ગાયકવાડે તેમને મળવા ઈચ્છા દર્શાવી. પંડિતજીને તાત્પર્યે જોલાવવામાં આવ્યા. પણ પંડિતજી કોર્સીંગ ન જોળંગતાં પૂલને રસ્તે વળ્યા. ના. સરકાર પંડિતજીને મહેલે મોકલવાનું કહી આજ્ઞા ગયા. રોડનું માસ્તર, અમલદાર વર્ગ વિગેરેએ પંડિતજીને ઠપકા દીધો. ના. સરકારની ઈચ્છા હોઈ કોર્સીંગ જોળંગવામાં તેમણે વાધો ન જોયો. પણ પંડિતજીએ કહ્યું કે, “ન્યાં સુધી કોર્સીંગ જોળંગવા સામેની ચેતવણી કાયમ અને જરૂરી છે ત્યાં સુધી ગમે તેવા સંયોગોમાં પણ મારાથી તે નજર જોળંગાય.”

અમલદારવર્ગે માન્યું કે આમ કરીને પંડિતજીએ ના. ગાયકવાડનો ખોડ જોરી લીધો છે. પણ ત્યારે ના. સરકારે તેમને શિસ્તના આવા અનન્ય પાલન માટે અભિનંદન ઉપરાંત પગારની ઝેડમાં પણ વધારો કરી આપ્યો ત્યારે સર્વે આશ્ચર્યમુગ્ધ બન્યાં. ને રાજ્યની પ્રજા ને અમલદાર-વર્ગે પર એની ન હૂંસાય એવી ઢાપ પડી.

લોકમાન્ય તિલક એક સમયે વડોદરા પધારેલા. તે વખતે તે બળવાખોર ગણાતા; ને તેમના પર ત્રણેક દેસ આક્રમતા હતા. તેમને મળવું એ પણ રાજદ્રોહ ગણાતો. છતાં પંડિતજી પોતે સરકારી અમલદાર છતાં તેમને મળવા ગયા. ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું, “લોકમાન્યની બળવાખોરી સાથે મને સંબંધ નથી. હું તો તેમને ગીતા-રહસ્યના લેખક તરીકે પૂરું છું.”

એક સમયે તે રાજ્યની હરિજન-શાળાઓની મુલાકાતે નીકળ્યા. એક ગામમાં કોઈ ગરીબ ડોશીનો છોકરો શાળામાં ગેરહાજર રહેવાથી તેનો દંડ થયેલો. ડોશી દંડ ભરવાને અશક્ત હોઈ તે રડતી રડતી પંડિતજી પાસે આવી. પંડિતજીએ કહ્યું, “પ્રભુને કેળવવા દર-જિયાત શિક્ષણ જરૂરી છે; અને દરજિયાતના નિયમને સાચવી રાખવા દંડ સિવાય બીજો રસ્તો નથી.” તેમણે દંડ માફ નજ કર્યો. પણ ડોશીની ગરિબાઈ પર દયા લાવી દંડના પૈસા તેમણે પોતાના ખીસામાંથી ભરી આપ્યા.

સ્વ. શ્રદ્ધાનંદજી સાથે પણ તેઓ નીકટના સંબંધમાં હતાં. તે અંગે રેસીડન્સીની પોલીસે એક સમયે તેમના મકાન પર દરોડો પાડ્યો. પંડિતજીને તે સંબંધી સમાચાર મળી ચૂક્યા હતા એટલે જરૂરી કાગળો તેમણે પ્રથમથીજ બાળી મૂકેલા. પોલીસ કેવળ તેમના અંગત વિભાગની જ જડતી લઈ શકે, એટલે રાજ્યના દફતરમાં કાગળો જોડવી દઈ પંડિતજી તે બચાવી શકત. પણ તેમને સત્ય અને શિસ્ત ખૂબ વહાલાં હતાં. તેને સાચવવા અગત્યના પત્રોને જણ તેમણે બળવા દીધા. આ જડતી પ્રકરણમાં તેમણે પોલીસને એટલી હંફાવેલી કે દેશી રાજ્યના એક અમલદારને માટે તો શું પણ કોઈ દેશનાયકને માટે પણ તેમ કરવું લાગે થઈ પડે.

નવસારીમાં આર્થ-સમાજસ્થાની જંગી પરિપદ હતી. પંડિતજીને ત્યાં જવાની રજા મળે એ અસંભવિત હતું. પણ તેઓ તો રજાના એક દિવસની તકનો લાભ લઈ ત્યાં ગયા. ને પરિપદનું કામ સફળતાથી પાર ઉતારી ત્રણેક દિવસે પાછા ફર્યા. રેસીડન્સી અને કેળવણી-અધિકારી બન્ને તેમના પર ચીડાયલાં; પણ તેમણે સચોટ ઉત્તર અને યુક્તિથી બંનેને હાલી દીધાં.

સરકારી કાયદાનો આશ્રય લેતી ગાંધીજીની છેલ્લી હરિજન પ્રવૃત્તિઓ પ્રતિ તેમને અણગમો હતો. તેઓ કહેતા કે, “અંત્યજેદ્દાર એ સમાજ-મુધારો છે. તેના સંબંધમાં સરકારી કાયદાનો આશ્રય મહાસત્યાવાદી સરકાર પ્રતિજ્ઞા પ્રજાના અમુક વર્ગોનો નિરર્થક રોષ વહોરી લાવશે.”

સ્વદેશી વસ્તુઓ સંબંધમાં તેમનો પ્રેમ અપૂર્વ હતો. જીવનના ભોગે પણ તે પ્રેમ ટકાવી રાખવાની તેમની તૈયારી હતી. કેટલાક મંદવાડામાં, અને જીવનની છેલ્લી પળે પણ પરદેશી દવાને સ્પર્શવા પણ તેમણે ના કહેલી.

તેમની દરેક પ્રવૃત્તિ સાથે દરેક માનવી સંમત ન જ થઈ શકે. પણ તેમણે જે માન્યું તેને સિદ્ધ કરવા તેમણે એવો પ્રયત્ન પુરુષાર્થ જોડ્યો છે કે તેની સંસ્મૃતિ પ્રત્યેક માનવીના જીવનમાં કંઈક નવું જ તેજ પૂરી શકે.

‘સુવાસ’ના ખીજા અંકમાં ‘વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાન’ નામે એક લેખ પ્રગટ થયેલો. તે લેખની પ્રશંસા કરતા જેમ અનેક પત્રો અમને મળેલા તેમ તેમાં વિજ્ઞાનની નિરર્થક ટીકાજ કરવામાં આવી છે અને એના લેખકને વિજ્ઞાનનો સૂક્ષ્મ પરિચય નથી એવો સૂર દર્શાવતા પણ ઉત્તરો આવેલા. એ સર્વના લેખકોને અમે ગઈ સત્તરમી ઓગસ્ટે દેખીજમાં ભરાયેલ વિજ્ઞાન-પરિવર્તમાં હોર્ડ રેલેએ કરેલું ભાષણ વાંચી જવાની ભલામણ કરીએ છીએ.

હોર્ડ રેલેના ભાષણનો પ્રધાનસૂર એક છે: “વિજ્ઞાન માનવીની સેવા માટે મથે છે. પણ તે સેવાનો સદુપયોગ કરતાં દુરુપયોગ વિશેષ થાય છે.”

જગતમાં જનતા પ્રત્યેક વસ્તુની પાછળ તેના ફત્તાને માટે લાગે શુભ આશય જ હોય છે. પણ વસ્તુની પોતાની નિરર્થકતા કે જરૂરિયાતનો આધાર તો તેના પરિણામ ઉપર રહે છે. માનવીએ શરીર સુધારવાના શુભ આશયથી પણ ઝેરની માત્રા લેતી વખતે એ તો યાદ રાખવું જ ધટે કે ઝેરનું પ્રમાણ વધી જતાં પરિણામ મૃત્યુમાં જ આવશે.

માનવીને શક્તિના ઓછા વપરાશે વધુ સુખ મળે એ ધ્યેય પર વિજ્ઞાન કામ કરે છે. પણ આમ કરતી વખતે વિજ્ઞાને એ યાદ રાખવું ધટે કે કુદરતે માનવીને જે શક્તિ આપી છે તેના વપરાશ માટે તે શક્તિ અમુક ક્ષેત્ર તો માગે જ છે. વિજ્ઞાન તેને માટે જે ક્ષેત્રો બંધ કરે છે તે ક્ષેત્રોમાંથી ખીજા ક્ષેત્રે વળતી એ શક્તિ શુભ માર્ગે જાય છે કે અશુભ તે તો વિજ્ઞાને જોવું જ જોઈએ. વિજ્ઞાન જેમ જેમ વધુ ક્ષેત્રો બંધ કરશે તેમ તેમ માનવશક્તિ નવનવાં ક્ષેત્રો શોધતી જ જશે. અને તે ક્ષેત્રો માનવીને માટે જો ઝેરી કે વિનાશક નિવડે તો તેની જવાબદારી વિજ્ઞાનને સિરજ રહેશે.

હૃસ્તક્રિયાએ રૂમાંથી કાપક સર્જતી માનવશક્તિને તેમ કરતાં અટકાવીને વિજ્ઞાને તેને જો ખીજા શુભ માર્ગે ન વાળી હોય એટલું જ નહિ પણ તે ક્રિયાથી માનવી જે સુખ અને સંતોષમાં રમતો તે સુખ ને સંતોષનો પણ તેણે હાસ કર્યો હોય તો મિલે તે વિજ્ઞાને કરેલી સેવા કે વિનાશ?

ને આવા તો વિજ્ઞાનને અનેક પ્રશ્નો પૂછી શકાય; કારણ કે વિજ્ઞાનની ધેણી ખરી શાખાઓનું પરિણામ એવું જ આવ્યું છે.

સ્પાર્ટન રાજવી મૃત્યુ પામતાં તેનો નાનો લાઈ લાઈકર્ગસ રાત્ર્યરક્ષક નીમાયો. રાણી તે સમયે ગર્ભવતી હતી. તેણે દિવર લાઈકર્ગસને કહ્યું, “જો મારી સાથે લાસ કરે તો હું ગર્ભને ગાળી નાખું. તમે રાજવી બની શકો.”

લાઈકર્ગસે એ માગણીનો કેવળ અસ્વીકાર જ ન કર્યો. તેણે ગર્ભની રક્ષાનો પંથ પ્રતિબંધ કર્યો.

તવારીખની તેજછાયા:—મૂળ લેખક : પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ. અનુવાદક : શ્રી વેણીલાલ બુચ. પ્રકાશક : પીપ્પસ લી૦ સૌરાષ્ટ્ર રોડ, રાણપુર. પુસ્તક છઠ્ઠું. કિંમત : ૦-૮-૦.

પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ પોતાની પુત્રી પર લખેલા પત્રોનો સંગ્રહ, જે અંગ્રેજીમાં 'સ્ટીમ્પસીક ઓફ ધી વર્ડ્સ હીસ્ટરી' ના નામે પ્રગટ થયો છે, તેનો આ હુકડે હુકડે ચતો ગુજરાતી અનુવાદ છે. આવા અગત્યના ગ્રન્થનું હાથમાં રમતી ન્હાની પુસ્તિકા રૂપે થનું પ્રકાશન એક દૃષ્ટિએ આવકારદાયક છે. વિષય ગદ્યન છતાં તે પત્ર રૂપે, અને તે પણ પુત્રી પર લખાયેલ હોઈ, સ્વભાવક્રમે જ તે હળવી ને રાચક ભાષામાં વલ્લા કરે છે. તેના આ છઠ્ઠા વિભાગમાં 'ખુરકી માર્ગોની શોધ,' 'મોગોલ સામ્રાજ્યના ભાગલા,' 'દક્ષિણ દિશનાં મહારાજ્યો,' 'યુરોપની ગડમથલ,' ચીન નળપાન-વિગેરે વિષયો પર અભ્યાસપૂર્ણ માહિતી આપેલી છે. એચ. જી. વેક્સના ઇતિહાસ કરતાં આનું મહત્ત્વ એક એ દૃષ્ટિએ વધારે છે કે આમાં ઇતિહાસના પ્રત્યેક પ્રશ્નો ને વિભાગોને તેના મૂળથી તેની વર્તમાન પરિસ્થિતિ સુધી હળવાશથી જણવામાં આવ્યા છે.

અનુવાદ મુરેખ, એકધારો, રાચક ને મૂળના પ્રતિબિંબ સમો છે.

કલાત્મક કૃતિ કરતાં આ ગ્રન્થ માહિતિ—લેખ તરીકે વધુ શોભે તેવો છે. મુદ્રણરોપો ગુજરાતમાં સ્વાભાવિક છે; છતાં પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓ તેને નિર્મૂળ કરે એ ખૂબજ જરૂરી છે.

[અંગની વિ. નો આવતા અંક]

પત્ર-પરિચય.

ત્રૈમાસિક (શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી-સલાનું)—સંપાદક અને પ્રકાશક : અંબાલાલ ખુલાખીરામ જાની, ૩૬૫, શ્રી કાર્મસ ગુજરાતી સભામંદિર; મુંબઈ નં. ૪. વાર્ષિક -લવાજમ રૂ. ૩-૦-૦.

સાહિત્ય અને ઐતિહાસિક વિષયમાં આ પત્ર ગુજરાતના બીજા કોઈ પણ પત્ર કરતાં વધારે અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. એપ્રીલથી સપ્ટેમ્બર સુધીના તેના બે અંકોમાં ગુજરાતી વહાણવટું, મુસ્લીમ સંઘ અને સિક્કા, શ્રી. કેશવલાલ કુવ, કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલ, પ્રાચીન પાટણ, પ્રાકૃતભાષા, ન્યોતિપ, લિપિ વિગેરે પર ખૂબજ અભ્યાસપૂર્ણ સામગ્રી સમાવેલી છે.

દેશી રાજ્ય—તંત્રી : જ્યંતિલાલ મોરારજી મહેતા, નાગરવાડા, નડિયાદ.

દેશી રાજ્યને લગતા વિધવિધ પ્રશ્નોની આ ત્રૈમાસિક પત્ર સુંદર જણાવટ કરી રાકે છે. એપ્રીલ-જુનના અંકમાં શ્રી. આવસત્થીનો 'સ્વ. પ્રભાસેકર પટ્ટણીનાં ઐતિહાસિક' ને લગતો લેખ તથા શ્રી. મુરતીનો 'ભાવનગર રાજ્યમાં ગૌસંવર્ધન' ને લગતો લેખ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

પ્રસ્થાન—ગ્રંથાલક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી; પારસી અગિયારી સામે, ખમાસાં ચોકી, અમદાવાદ વાર્ષિક લવાજમ હિદમાં રૂ. ૫. પરદેશમાં ૭-૮-૦.

૯ પ્રસ્થાનને પોતાનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ છે. શ્રી. રામનારાયણ પાંડકની નિવૃત્તિ છતાં તેનું એ વ્યક્તિત્વ હજી જગવાઈ રહ્યું છે. છેલ્લા એ અંકો તેની સાફી પૂરે છે. છેલ્લા અંકમાં હાસ્યરસનું પ્રમાણ કંઈક વિશેષ છે. ‘અકવિ’ શ્રી. ‘સ્વૈરવિહારી’ની જોડ પૂરે છે.

ક્રમરૂ—સોદાગરવાડા, સુરત. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦.

કેટલાક દેશોમાં હુન્નર-ઉદ્યોગને ખૂબજ પ્રાધાન્ય અપાય છે. એ પ્રાધાન્યે હિંદને પણ એજ રસ્તે દોર્યું છે. એ સ્થિતિમાં તે વિષયનું જ્ઞાન અને તેની પ્રગતિને લગતા સમાચારો પ્રજા માટે જરૂરી ગણાય. આ માસિક એ જરૂરિયાતને પૂરી પાડે છે.

આ માસિકના ચાલુ સાથે કેટલાક જુના અંકો પણ જોવાને મળ્યા છે. અરીસા પરનું કલ્પક્રીડા, દિવાસળી, સાણુ અને યીજન પણ અનેક પ્રકારના હુન્નર-ઉદ્યોગને લગતી માહિતી તેમાંથી મળી શકે છે. ભાષાશુદ્ધિ, શબ્દસાહિત્ય કે રસિકતાની ખામી એ વિષયની જરૂરિયાતવાળાઓને જરૂર પણુ અગવડકર્તા અને તેમ નથી. હાલકું તેનાથી કેટલેટ અંશે લાભ થવા સંભવ છે. લેખનશૈલી સામાન્ય હોવાથી એવી હળવી રહે છે કે ગમે તેવો સામાન્ય વાંચક પણ તે સહેલાઈથી સમજી શકે.

ગુજરાતી—તંત્રી : નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ. સાસુન ગિલ્ડીંગ, એક્ષીન્ડન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ. વાર્ષિક લવાજમ રૂપિયા ૭.

ગુજરાતી પત્રકારિત્વના આરંભથીજ પ્રતિષ્ઠા જમાવનાર આ અઢવાડિક પત્ર પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન હજી પણ જળવળી રાખે છે.

૧ પ્રજાખંડુ—તંત્રી : ઇન્દ્રવદન બળવંતરાય ઠાકોર, રેવડી બજાર, અમદાવાદ.

ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના અઢવાડિક તરીકે તે એટલું પ્રતિષ્ઠિત અનેક છે કે તેના પરિચયની જરૂર નથી રહેતી. પ્રત્યેક વિષયમાં તે ડૂબકી મારે છે અને જરૂરી વિષયની સામગ્રી ગમે ત્યાંથી લાવીને પણ તે પ્રજા આગળ ધરે છે.

૨ નવસૌરાષ્ટ્ર—તંત્રી : કલ્લભાઈ કોઠારી; સલોપોસ કોસ રોડ, અમદાવાદ.

એ વર્ષ પણ પૂરાં થાય તે પહેલાં પ્રતિષ્ઠા અને સિદ્ધિને વરનાર તરીકે આ પત્ર અજોડ છે. તેની વિષયવૈવિધ્યતા આકર્ષક સાથે ખૂબજ જરૂરી પણ છે. દેશી રાજ્યની પ્રજા સાથે ગુજરાતની સંસ્કારિક પ્રજાને પણ તે એવનવું આપી શકે છે. તેની સેવા ગુજરાતથી ન વિસરી શકાય તેવી છે.

[વધુ પરિચય આવતા અંકે]

સ્વીકાર :

યુવક : જુલાર્હ, ઓગસ્ટ; ખેતીવાડી-વિજ્ઞાન : જુન, જુલાર્હ; ગ્રામસેવા : જુલાર્હ, ઓગસ્ટ; આત્માનંદ પ્રકાશ : આપાદ, શ્રાવણ; ગુજરાત-શાળાપત્ર : જુલાર્હ, ઓગસ્ટ; બેઘકલપત્ર : જુલાર્હ, ઓગસ્ટ; ક્ષત્રિયમિત્ર : જુલાર્હ, ઓગસ્ટ; બાલજીવન : જુલાર્હ, ઓગસ્ટ; ગ્રામજીવન : ઓગસ્ટ; શિક્ષણ-પત્રિકા : શ્રાવણ; વ્યાયામ : જુલાર્હ, ઓગસ્ટ; Mass uplift : નં. ૩, જૈન-ન્યોતિ, સ્ત્રી-શક્તિ, જૈન યુગ વિ.

- ૧-૮-૩૮. બારડોલીમાં દારૂનિષેધની શરૂઆત.
- ૨-૮-૩૮. વડોદરા ખાતે મળેલી અખિલ હિંદ-મહિલાપરિષદની અર્ધ-વાર્ષિક સભા. મુંબઈ સરકારે, સરકારી નોકરાઓ જાહેર સભાઓમાં હાજરી આપવા વિશેનો રદ કરેલો પ્રતિબંધ. પરાઓને તળમુંબઈની હદમાં સમાવી વિરાટ મુંબઈ રચવાની વિચારાતી યોજનાઓ.
- ક્ષય-નિવારણ ક્ષેત્રમાં જીલ્લાઈની આખર સુધીમાં ભરાયેલ રૂ. પચાસ લાખની રકમ. રશિયા-જાપાન વચ્ચે ઝરતી ચક્રમંત્ર.
- ૩-૮-૩૮. ઈંગ્લાંડ સાથેનો હિંદનો વાહન-વ્યવહાર ત્વરિત બનાવવાની યોજનાઓ. તે માટે રૂ. પાંચ કરોડ આપવાની ઈરાદાની સરકારની તૈયારી.
- રંગુનમાં રમખાણ.
- ૯-૮-૩૮. બંગાળના પ્રધાન-મંડળ સામેની હપકાની દરખાસ્ત બીડી ગઈ.
- ૧૦-૮-૩૮. સરહદી અમદામણો સંબંધમાં રશિયા અને જાપાન વચ્ચે થયેલી કામચલાઉ સંધિ. વડોદરામાં ડૉ. પ્રાણજીવન મહેતાનું ભાષણ.
- બલેવના તહેવારને અંગે સુરતમાં હોડીમાં, સહેલગાહે નીકળેલ, સોએક જાનોની, તે હોડી ફૂળી જતાં, થયેલ ખૂવારી.
- પૂરેગામી મુંબઈ સરકારે, પ્રાથમિક કેળવણી સંબંધમાં, અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની અટકાવેલ રૂ. સાડા અગિયાર લાખની ગ્રાન્ટની રકમ મહાસભાવાદી સરકારે મ્યુનિસિપાલિટીને સોંપી.
- ૧૨-૮-૩૮. બલ્ગેરિયા ને બાલ્કન રાજ્યો વચ્ચે થયેલા રાજદ્વારી કરાર.
- અમદાવાદમાં દલપતભાઈ લાલભાઈ આર્ટસ-કોલેજના મકાનનું ખાતમુહૂર્ત.
- ૧૩-૮-૩૮. પ્રાગમાં પંડિત જવાહરલાલ નેહરુનું ભાષણ: 'ઈંગ્લાંડના શત્રુઓ એ અમારા શત્રુઓ છે.'
- આનંદશંકર બાપુભાઈ દ્રુવના પ્રમુખપદે મુંબઈમાં મળેલું ગુજરાતી કવિ-સંમેલન. પ્રગ્ન સામેની લડતમાં નીલગીરી રાજ્યે માગેલી સેન્યની મદદ આપવા ઓરિસ્સાની મહાસભાવાદી સરકારની ના.
- ૧૪-૮-૩૮. કૉર્ડન કંરી કામદારોને અટકાવવા એમાં ગાંધીજીએ જાહેર કરેલી હિંસા. રાજકોટમાં લાહીરાજ. સંયુક્ત પ્રાંતમાં જળપ્રલય.
- મુંબઈમાં, મા. મુનશીના પ્રમુખપદે ઉજવાયેલો સાહિત્ય-સંસદનો વાર્ષિકાત્સવ. રૂપેનનો આંતરવિગ્રહ લંબાવા સાથે ભવંકર પણ બનતો જાય છે.
- ૧૫-૮-૩૮. જર્મનીમાં લશ્કરી ક્ષતિયતની યોજનાના કારણે યુરોપમાં પ્રસરેલી ભયની લાગણી. વીરમગામનું રેશન નાનું પડતાં તેને મોટું બનાવવાની શ્રી. મનુ સુબેદારની

માગણીને આવતા વર્ષમાં પહોંચી વળવાની રહેવે-ખાતાની તૈયારી.

શ્રી. અરવિંદ ધોષની ૬૭ મી જન્મ-જયંતિ.

૧૬-૮-૩૮. મુંબઈ યુનિ. ના પદવીદાન સમારંભ વખતે વાઈસ ચેન્સેલર શ્રી. ચંદાવરકરે ઉચ્ચ શિક્ષણને લગતા ગાંધીજીના વિચારો સંબંધમાં દર્શાવેલો ભવ.

૧૭-૮-૩૮. સમવાયતંત્રની યોજના સંબંધમાં દિંદી વજીર ને વાઈસરોય વચ્ચે પડેલો મતભેદ. કેબીનની વિજ્ઞાન-પરિષદમાં ભાગલે કરતાં લૉડ રેલેએ વિજ્ઞાનના દુરુપયોગ સંબંધમાં દર્શાવેલો ભવ.

ઝીણા-ખોઝ પત્રવ્યવહાર પ્રગટ થયો.

૨૦-૮-૩૮. આંદામાનને લશ્કરી ધાણું બનાવવાની વિચારાતી યોજનાઓ.

સંયુક્ત પ્રાન્તમાં રેલ-હોનારત.

૨૩-૮-૩૭. યુક્ત પ્રાન્તના તોફાની ટાળા પર ગોળીચાર.

૨૪-૮-૩૮. નર્મદ-જયંતિ. અમદાવાદના મીસ-ઉદ્યોગ પર ધેરાતાં મંદીનાં વાદળ.

૨૭-૮-૩૮. પંજાબના મહાસભાવાદીઓમાં ફાટફૂટ.

૨૮-૮-૩૮. સિંધના પ્રધાન-મંડળનું ચક્રાવે ચડેલું નાવ.

૨૯-૮-૩૮. એકારલેવેક્રીયાના કારણે મુરોપની લાલચરી રચિત.

૩૦-૮-૩૮. એક વડા પ્રધાને નાઝી પ્રજાના પ્રતિનિધિને આપેલી મુલાકાત.

૩૧-૮-૩૮. જાપાનમાં ભયંકર વાવાઝોડ.

પત્રો શું કહે છે ? - -

‘ગુજરાતને એક સાફ માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.’

—જન્મભૂમિ.

‘જીવન, કલા, સાહિત્ય વિગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.’

—સયાજી વિનય.

‘આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેફરા દેવા જેવો નથી. યથા નામા તથા ગુણા ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે...લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નથી છે...ખાસ મહત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.’

—ખેતીવાડી-વિજ્ઞાન.

‘તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે...આ પદ્ધતિને બધાં સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો ? અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તે નજ થવા પામે.’

—ગુજરાતી.

‘તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.’

—ક્ષત્રિય મિત્ર

‘સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.’

—પુસ્તકાલય.

‘એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું રચાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.’

—યુવ :

° ચિત્રકાર]

સત્તા

[સોમાલાલ શાહ]

બેદરકાર મુનિધિ દરદીને ખૂરા શખવા પેતાના
કોલેબજવનની અવનવી વાતો કહેવા લાગ્યો
અને કતા તે આનંદથી સાંભળવા લાગી.

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોહિતં યેન તસ્મૈ ધ્યોગુરવે નમઃ ॥

પ્રસ્તાવ ૧ હું]

વિ. સં. ૧૯૪૪ : આશિષ

[અંક ૬]

પ્રેમ

ચ.

પ્રેમ એ જીવનનો રસમન્ત્ર છે; સૃષ્ટિનો તે પ્રાણ છે.

બે લિંગ તત્ત્વો (N. P.)ના સંયોગે જન્મ વીજળી પ્રગટે. તેમ, એકમાં આકર્ષણ-વીજળીમાં તલસાટના સંયોગે, પ્રેમ પ્રગટે. વીજળી પ્રકાશ પાથરે. પ્રેમ નવસર્જનને પ્રેરે.

પ્રજાપતિ-સર્જનના નાયક, વસંત પ્રકૃતિનો શૃંગાર; પ્રજાપતિનો પુત્ર, વસંતનો મિત્ર; કામદેવ-અનંગ-પુષ્પધન્યા-પ્રેમનો તે દેવ.

રતિ—રસ, આપસ્ય, સ્નેહ, સુન્દરતા ને મદભર સ્ત્રીત્વનું પ્રતિક. તે તે દેવની પ્રિયતમા. જ્ઞાન ને વિશુદ્ધતાની ભૂતિ સરસ્વતી. તે તેની બહેન.

વસંતે સૃષ્ટિ પર શૃંગારિક રસિકતા ગૂંથી હોય. તે રસિકતાની મધ્યમાં, ફૂલમાળમાં આપતા મણીની જન્મ, રતિ સમોવડી સ્ત્રીની દેહલતા ચમકે; પુરુષમાં તે કણે કામદેવ પ્રગટે, પ્રેમનું જરણ વહે; સ્ત્રીમાં સર્જનનો તલસાટ જાગે. બંને લિંગ મટી અલિંગ થાય. નવું તેજ પ્રગટે. પ્રજાપતિ આણું રિમત વર્ણવતાં તે તેજ પર આશિષનાં કુસુમ વેરે.—ને સર્જનનો ક્રમ જન્મ અરપણિત રહે. દેહપ્રેમનો એ રતિધર્મ; એજ તેનું શૃંગ.

પણ દેહપ્રેમનું સર્જન-પરિણામ પણ દેહવિષયક જ હોય. ને કેવળ દેહે સૃષ્ટિ ન નબી શકે. તેની અખંડતા સાચવવા તો ભાવ, રસ, કલા, સરસ્વતીનાં સર્જન પણ અનિવાર્ય ગણાય. એવાં સર્જન અદેહી-માનસિક પ્રેમ પ્રગટાવે.

અદેહી પ્રેમ અનેક રીતે—તે વિજ્ઞાતીય હોય, જાતિપર પુણ્ય હોય; સજીવ પ્રતિ હોય, નિર્જીવ પ્રતિ પણ હોય.

કાષ્ઠ સુન્દર-રસિક મુગ્ધતા દર્શને કલાકારમાં કલાનું ઝરણુ પ્રગટે; કવિને કવિતા સ્ફૂરે; તત્ત્વજ્ઞને સૌન્દર્યનો મર્મ સમગ્રાય.—એવી મુગ્ધા જ્યારે પ્રતિમા કે ચિત્રરૂપ હોય; કદપના કે ઈતિહાસમાંથી ઊઠતી હોય; રસપંક્તિઓએ ગૂંથેલી હોય ત્યારે પણ કંઈક એવીજ તે અસર નીપજાવે. આરસમાં શોભતી વિનસ કે શબ્દમાં ચમકતી શકુન્તલા કે જુલિયેટનાં આકર્ષણ કંઈ ઓછાં નથી.

આ વિજ્ઞાતીય અદેહી પ્રેમ. તેનું પરિણામ સર્ગનાં કલા-સાહિત્યમાં મૂર્તિ બને છે; વિશિષ્ટ સર્જન રૂપે ચમકી ઊઠે છે.

જાતિપર પ્રેમ વિજ્ઞાતીય કરતાં વધારે વિશુદ્ધ સંભવે. કૌશલ્યગત પ્રતિના પ્રેમે રામાયણ સર્ગગ્રંથ; નરદેવે પ્રતિના પ્રેમમાંથી અનેક ઉન્નત પરિણામ પ્રગટ્યાં. તાજમહાલ પર પ્રેમ વર્ષાવતી આંખો ગણિતને પણ અગમ્ય બની છે; આણુની કલાએ વર્ષાવેલ પ્રેરણા અમૃતને પણ શરમાવતી લાગે છે. સાહિત્ય, સંગીત, ધર્મ ને વિજ્ઞાન પ્રતિના પ્રેમમાંથી તો સંસ્કૃતિનાં ઝરણુ વહે છે. એ પ્રેમ ઉન્નત કે અવનત કલા ને અવનવાં તત્ત્વોના સર્જન સાથે પ્રગ્નઓની માનસિક વૃત્તિઓનું પણ મૂળ બન્યો છે.

અદેહપ્રેમ આ રીતે સર્ગનાત્મક સાથે ભવ્ય અને વ્યાપક છે. સૃષ્ટિનાં અનેક વિરાટ સત્ત્વોનું તે ઉગમસ્થાન છે.

દેહ કરતાં ભાવ, તત્ત્વ, રસ, સરસ્વતી જેટલાં વધુ કિંમતી તેટલો વધુ કિંમતી દેહ કરતાં અદેહી-માનસિક પ્રેમ. વિજ્ઞાતીય ને જાતિપર. સજીવ ને નિર્જીવ-પ્રત્યેક સ્વરૂપમાં તે વિશુદ્ધ ને ઉન્નત હોઈ શકે. મન અને સંયોગ પર તેની કિંમત અંકાય.

દેહપ્રેમથી મુક્ત થયેજ માનસિક પ્રેમ પ્રગટે એમ તો નહિ; પણ બંને પ્રકારને સાચવવા જતાં પ્રેમની વહેંચણી તો થાયજ. કેટલાક સંયોગમાં દેહપ્રેમના અભાવમાં વિશુદ્ધ અદેહપ્રેમ અસંભવિત પણ બને.

રતિ ને કામદેવ : દેહ પ્રેમનાં એ પ્રતિક. સરસ્વતી ને કામદેવ : વિશુદ્ધ-ઉન્નત પ્રેમનું એ સ્વરૂપ. જ્યાં રતિ ત્યાં દેહપ્રેમ શોભે; જ્યાં સરસ્વતી ત્યાં વિશુદ્ધ-નિર્મળ પ્રેમ ઓપે. દેહપ્રેમના અભાવમાં રતિ શુષ્ક બને; તેના સદ્ભાવમાં સરસ્વતીનો આત્મા અદૃશ્ય થાય.

પ્રેમનાં આ સ્વરૂપ સૃષ્ટિના પ્રાણુ સમાં છે. પણ તે ઓકાંત દૃષ્ટિ ને પશ્ચાત્ત માગે છે; કાષ્ઠિક સમયે તે દેહપ્રેમનાં પ્રેરક પણ બને છે. પરિણામે તે મોહનાં અંગ છે. પ્રેમનું ઉન્નત વિશુદ્ધ અને પરમ સ્વરૂપ તો સમભાવભર્યું રિમત, -પ્રકૃતિ-પ્રભુ સાથેની એકતાનતા; સૃષ્ટિનાં સર્વ સજીવનિર્જીવ તત્ત્વોને સમભાવથી આહતી પ્રેમવ્રતા.

આ પ્રેમ કેવળ દેહપ્રેમથીજ નહિ, પણ અદેહપ્રેમથી પણ પર હોય. તે પરમ સ્વરૂપ હોય. પ્રત્યેક વસ્તુ પર તે માધુર્યનાં સમજાંટણું વર્ષાવે.

અન્યમાં તે પ્રેમ વિશુદ્ધતા જન્માવે; પોતામાં પરમતા પ્રગટાવે. ને જીવ તે સમે પરમાત્મા બને.

મને મૃત્યુ બહાલું, જીવન કરતાં હે જગપતિ !
મને 'ધ્યાઈ' 'ધ્યાઈ' તમસ પ્રભુજી ઓજસ થકી;
વિદ્યો ! તું અર્પુ તો, મમ હૃદય વાંચ્યા પ્રગલ હો !
મને એકાકીને રંદન કરવું રોજ મળજો.

પરંતુ એ મૃત્યુ જીવનહીનમાં ચેતન પૂરો,
તમિન્ના જે ધારૂં, પ્રગલ પ્રગટો તેજવલયો;
વહો મારાં અશ્રુ સતત સત ગિન્દુ ચખ ભરી,
ભીજવો દાઝેલાં દલિત, દુખીયાં, દગ્ધ હૃદયો.
જગે શાન્તિ, શક્તિ, સ્મિત, ગીત, પ્રભા, સુકિત સ્મરતાં,
મને અશ્રુ, મૃત્યુ રંદન, તમ છો લેટ મળતાં

જીની શાળા*

પ્રતાપ વ્યાસ

હતું નમતું છાપરું શિર નમાવીને ચાલતા,
અને ઉપર સાદડાં ડગલ કે' ગૂંથાયાં હતાં,
પુરાતન પ્રતિક શું, તુટલ સાંઠીનું બારણું,
ઊંઘું લળતું છાપરે, વડ ઘટાણું મોટું જીનું.

x

x

x

શિશુ સહુય મૂકતા ધૂળતણી જ ગાદીપરે,
પીતા સલિલ મેઘના, હિમ-પ્રપાત રહેતા હતા,
હતી ઉલ્લસમાં પ્રીતિ મહત ગુરુને શિષ્યમાં,
દયા, સત, વિવેકથી હૃદય ત્યાં ભર્યા પ્રેમથી,

* અંગ્રેજ મહાદેવિ ગાદરમીયના અમર કાવ્ય 'રેકર્ડ-વીડિંગ'ની કેટલીક પંક્તિઓનું સ્મરણ કરાવતું આ નંદાનકડું કાવ્ય તે મહાકવિની રસિકતા કે નિરૂપણ-શૈલીને 'ન બીલી શકે તેપણ તારૂંચતા ને બાળને તો તે વહી શકે છે. રાજપુત્ર સમાં સરસ્વતી-મંદિરો સામે, એવાજ એક મંદિ-રના વાદ્યોને હાથે દોરાયલ આચિત, તે વાદ્યોના તે માટેના તલસાદથી, ભવન સમાં વિધાલયો-સરસ્વતી મંદિરોમાંથી ચૂસાયલ માનવતા ને સરસ્વતીના આત્માને, કળાટ દર્શાવે છે.

જયે સરળ શાન્તિ ને, જીવન સાહે આલે તહાં.
વળી હૃદય સર્વમાં મધુર ફેરમે ભડતી,
સુધા સમ ઝરા મીઠા રહંત શાળા મહીં.

x

x

x

જુનો સમય સાંભળી, અજુજ પ્રાણ પૂકારતો
હવે છીપવવા તૃષા, છીપવવી કહો કયાં જતાં ?
અખૂટ રણ રેતના—સહજ બાદ્ય—શાળા—સ્મૃતિ,
હવે હૃદય ડોલતું—સ્મરણ ધન્ય તેતું રહું;
સુધા સ્મરણજન્ય ધન્ય થહતાં રહું જીવતું.

—o—

રંગમાં રમતી'તી

[ઢાળ: હું તો ગઈ'તી કદમ્બને ઝાડે : કદમ્બનાં ફૂલ લેવા]

હું તો સરિતાનાં નીરની સાથે કે રંગમાં રમતી'તી:
હું તો કરતી'તી સ્નેહના કદલોલ: ઉમંગમાં રમતી'તી.

*

હું તો ચાંદલાના ચોકમાં દોડી કે રંગમાં રમતી'તી:
હું તો ભણતી'તી' ભાવભર્યા બોલ: ઉમંગમાં રમતી'તી.

*

હું તો પૂણિમાની રસભરી રાતે કે રંગમાં રમતી'તી:
હું તો નહાતી પ્રકાશ કેરે નીર: ઉમંગમાં રમતી'તી.

*

હું તો વાદળીનાં વૃન્દની સાથે કે રંગમાં રમતી'તી:
હું તો ઓઢતી રંગભર્યા ચીર : ઉમંગમાં રમતી'તી.

*

હું તો કેાકિલાની કુંજમાં ભાવે કે રંગમાં રમતી'તી:
હું તો શીખતી'તી રસભર્યા ગીત: કે ઉમંગમાં રમતી'તી.

*

હું તો મોરલાના વૃન્દમાં નહાલે કે રંગમાં રમતી'તી:
હું તો શીખતી'તી નૃત્ય આણી પ્રીત: ઉમંગમાં રમતી'તી.

મૂળજીભાઈ પી. શાહ

વીસમી સદીના પહેલા દસકાની આ વિરલ કથા છે. એ કાળે હિંદમાં આટલી બેકારી નહોતી. એ કાળે મુડીવાદની સીતમ ચક્રોનું નામનિશાન ગુજરાતમાં નહોતું. ગરીબોની રોજ આડે આવનાર કોઈ નહોતું. જમીનદાર અને ખેડૂતો વચ્ચે મીઠો સંબંધ હતો. ગુજરાતના એક ગામમાં આ યુગમાં એક જમીનદારને ત્યાં ઊછરેલી લતા યૌવનનો તરવરાટ અનુભવી રહી હતી. લતાની સુકોમળ દેહલતા પોતાની આસપાસ વીંટાય એ આશાએ અનેક યુવાનવૃક્ષો પોતાનાં પત્ર-પુષ્પોને ઓપ આપી લતાને આકર્ષી રહ્યાં હતાં.

એક તો જમીનદારની પુત્રી. તેમાં વળી તસનસતા યૌવન સાથે મીઠી ઝંખાનું નૈસર્ગિક મિશ્રન અને સરસ્વતીદેવીની ચુસ્ત ઉપાસક, એટલે વિદ્યાદેવીને અનેક રીતે પ્રસન્ન કરેલ કોઠીલા નવયુવાનો લતાને પોતાની બનાવવા મથી રહ્યા હતા.

લતા પણ અનેક વૃક્ષોને વીંટી વળવાને સમર્થ હતી. એને પણ એવો શોખ હતો કે પોતાની આસપાસ એવા નવલોહીઆઓને ટળવળાવીને આનંદ માણવો. જે યુવાનો તેને આકર્ષવા પ્રયાસ કરે તે બધાને તે આશ્વાસન આપતી અને લલચાવતી. તેના એક જ ટહુકાથી ભલભલા યુવાનો તેની સન્મુખ પાણી પાણી થઈ જતા. આમ અનેક યુવાનોનાં પ્રણય રસમાં સ્નાન કરતી છતાં કોઈને વશ થયા વિના આનંદથી મહાલતી લતા એક સુમયે પોતાના પ્રણયના એક શિકારની સાથે દૂર દૂર ફરવા નીકળી પડી.

તાજેજ બી. એ. થયેલ સુનિધિ થોડા દિવસથી અહીં આવેલ હતો. તે ફરવાનો બહુ શોખીન હોઈ શાન્ત-નિર્જન પન્થ પર એકલો વિચરતો હતો. લતા અને તેનો પ્રણયી તેની પાછળ જ હતા. જે રસ્તે કદી પણ માણસો જતા નહીં તેજ રસ્તે આજે આમ ફરવા જનાર પ્રત્યે લતાને કુતુહલવૃત્તિ થઈ, એટલે સુનિધિની પાછળ તે તેના પ્રણયી સાથે, તે નવતર પુરુષને નીહાળવાની લાલચથી ચાલ્યા જ કરી. ફરવાનું હંમેશના નિયમ કરતાં વધુ થઈ ગયું. સુનિધિ બહુ લાંબે સુધી ફરવાને ટેવાએલો એટલે તેણે તો ફરવાનું ચાલુજ રાખ્યું. લતાએ ધાર્યું તે કરતાં વધારે ફરવું પડ્યું અને તેને થાક લાગ્યો. પરંતુ તેની કુતુહલવૃત્તિ સ્ત્રીસ્વભાવ-સહજ હતી એટલે થાકને ગણકાર્યા વિના તે સુનિધિની પાછળ ખેંચાઈ. તેનો પ્રણયી બિચારો આ સ્થિતિથી બહુ કંકળી ઊઠ્યો-“લતા બહેન, હવે જરા આરામ લઈએ તો?” લતાને પણ થાક લાગ્યો હતો પરંતુ પોતાની મદત્તા વધારવા તેણે કહ્યું-“બસ, આટલું ચાલ્યા તેમાં થાક લાગ્યો? મહેશભાઈ હિંદની સ્ત્રીશક્તિ કરતાં પણ પુરુષશક્તિમાં આટલી કુમાર રહેશે ત્યાં સુધી તમારા સિદ્ધાંતો અને યોગ્યતા મુજબ હિંદનો ઉદ્ધાર નથી હોં!”

મહેશ થાકથી લાંઝો થઈ ગયો હતો એટલે લતાનું કહેવું સમજ્યા વિના દેંક્યું-“લતા બહેન, બહુ મોડું થશે તો બાપુજી રાહ જોઈને ચિંતા કરશે.”

લતા પોતાના શિકારના ભોગ અનેક પ્રાણીને પુરેપુરું ચૂસવાને ટેવાયેલી હોવાથી તેણે કહ્યું-“મહેશભાઈ એ બાબત ચિંતા ન કરો, આજે હું જમવાની નથી એ બાપુજીને ખબર

છે એટલે ખાસ હરકત નથી. આપણે પેલા નવીન ગિરાદર કાણુ છે એ જાણું જોઈએ. એ ફરીને આવે ત્યાં સુધી આપણે, અહીં જ આરામ લઈએ.”

લતા અને મહેશે વાતો કરતાં પાંચેક કલાક પસાર કર્યો એ અરસામાં સુનિધિ તે રસ્તેથી જ પાછો ફર્યો. જે યુવકને જોવા કુતુહલપૂર્વકથી પ્રેમગ્રસ્ત લતા આટલી રાહ જોઈ રહી હતી તે યુવક જ્યારે તેની પાસેથી પસાર થયો ત્યારે અનેકને ધ્યાન કરનાર લતા એ યુવકનાં આત્મગૌરવ ભર્યા પગલાં, સાદા પોષાક અને બેદરકાર દૃષ્ટિ પર આફરીત ધર્ષ ગઈ. રસ્તામાં મહેશે સાથે કંઈ પણ વાતચીત કર્યાં સિવાય એ હવે સુનિધિના વિચારમાં ગરકાવ થઈ, અને ઘેર આવ્યા પછી પણ તેને કંઈ ચેતન પડ્યું નહીં.

સુનિધિનો એક દોસ્ત લતાના સુવર્ણપિંજરમાં જડકાગ્રેલ. લતાએ તેની મારફત સુનિધિની વિશેષ ખાતમી જોળવી અને તેની સાથે વધુ સંપર્કમાં આવવા પ્રયાસ કરી જોયો. પરંતુ જમીનદાર વર્ગ પ્રત્યે સુનિધિને બહુ માન નહોતું. જગતભરમાં ફેલાયેલ જમીનદાર વર્ગ પ્રત્યેની ઘૃણા પોતાના કોલેજજીવનમાં એની નસેનસમાં લોહીના ધમકારાની હરીફાઈ કરી રહી હતી. સુનિધિની આ લાવનાયી તો લતા તેના તરફ વધુ આકર્ષાવા લાગી અને પ્રણયના આતસથી જલવા લાગી. શુભરાતમાં જે કાળે જમીનદાર અને આમવર્ગ વચ્ચે ધર્ષણ બહુ નહોતું તે કાળે સુનિધિ જગતના ભાવિ મનોમંથનોની પારખથી પોતાના આદર્શો એ રીતે ઘડવા લાગ્યો એ જોઈને તેના પ્રત્યે લતાને કોઈ અવનંતું મમત્વ નહયું. પરંતુ સુનિધિ બેપરવા હતો. તે લતાને ઝોળખતો પણ નહીં, ફક્ત પોતાનો મિત્ર મારફત નુકસાંદેશો અને લતાની ઝાંખી કોઈ વાર તે કરતો, અને તે પણ ઔદાસિન્યતાથી. લતાના સંપર્કમાં આવવાના પ્રયત્નોજ તેને મળતા નહીં અને તેને એવી દરકાર પણ નહોતી.

માનવમાં રહેલ નૈસર્ગિક ભૂખથી લતાનો પ્રણય તત્કાલ વધુ ઉગ્રરૂપે ભૂખૂકી ભક્યો. તેનું શરીર સુનિધિના તલસાટથી દિવસે દિવસે ચકાવા લાગ્યું અને જીવનમાંથી રસ બીડી ગયો. પોતાની એકની એક લારીલી પુત્રીની આ દશા જોઈને ધનસ્થામલાલે લતાની માતાને પુત્રીની ખાસ તપાસ રાખવાનું સૂચવ્યું. સુવાન પુત્રીને અનેક પ્રકારની સુખસગવડ કરી આપનાર મહામાયાએ પુત્રીનું દુઃખ જનજીવા મિથ્યા પ્રયાસ કરી જોયો, પરંતુ તેનો ખરા રોગ તે દૂર કરી શકી નહીં. લતા ધસાતી ગઈ અને પચારીવશ થઈ, અનેક વૈદ્ય-ડોક્ટરોને ખોલાવ્યા. પરંતુ કંઈ આરામ થયો નહીં.

મહામાયાને ડૉ. ચંદ્રસેનની પ્રવીણતા આ વખતે યાદ આવી. ડૉ. ચંદ્રસેન ધનસ્થામલાલના બચપણના મિત્ર હતા અને તેનો આ કુટુંબ સાથે નિકટનો સંબંધ હતો. ધનસ્થામલાલનું ગૃહજીવન સંતાનને અભાવે અધુરું હતું. મહામાયા આથી ખૂબ પીત્ત રહેતી. ડૉ. ચંદ્રસેન પ્રત્યે મહામાયાને મૃગથીજ પક્ષપાત હતો. એક વખત ધનસ્થામલાલને જમીનની વ્યવસ્થા માટે બહારગામ જવાનું થયું, ત્યારે ડૉ. ચંદ્રસેન અને મહામાયાને એકાંત મિલન થયું. આવાં એકાંત મિલનના અનેક પ્રયત્નો એમની જીંદગીમાં મળેલ પરંતુ સંતાનભૂખી મહામાયાએ આ પ્રયત્નો સંપન્ન શુભાગ્યો, અને ડૉ. ચંદ્રસેન પણ અધપતનને પંથે વળ્યો. ડૉ. ચંદ્રસેન વિલાસી હોવા છતાં નીતિની ભાવનામાં માનનારો હતો પરંતુ આ સમયે એ મહામાયાની વાસનાને પાછી ફેલી શક્યો નહીં. પોતાની નીતિભાવનાને મહામાયાની સમક્ષ એ પ્રયત્નો તદ્દન વીસરી ગયો. વિલાસની ભાવના તેના સંપન્નબળને જીતવાને શક્તિમાન થઈ.

ડો. ચંદ્રસેને આ પ્રસંગ પછી ધનસ્થામલાલ સાથે કોઈ નહીંવા કારણથી કનિયો કર્યો અને એ બહાને સદાને માટે એ કુટુંબ સાથે પોતાનો સંબંધ તોડ્યો. સુનિધિ, ડો. ચંદ્રસેનનો લાડીઓ પુત્ર, એ સમયે બે વર્ષનો હતો. તેને સારી કેળવણી આપવા માટે ડો. ચંદ્રસેને અનેક ચેતનાઓ ધરેલ.

દરમિયાન મહામાયા અને ડો. ચંદ્રસેનની ક્ષણિક નિર્ગળતા કે નૈસર્ગિક લાલસાના સાંત્વનના ફળરૂપે આવેલ લતાના દર્શનથી ધનસ્થામલાલ, જે આ પ્રસંગથી અચ્ચાન હતો, લતાને જોઈ આનંદ પામતા. એમણે લતાનું શુભની પેડે જતન આદર્યું. એને ચંદ્રકાર રેડવા જંગી કેળવણી આપી. પરંતુ લતાએ એ ચંદ્રકાર અને જાત્રી કેળવણીનો ઉપયોગ પોતાની પાછળ ઘેલા થનારને વધુ ઘેલા બનાવવામાં કર્યો. અને પરિણામે પોતે જ સુનિધિ જેવા યુવાન માટે તકસરી રહી. સુનિધિની સાદાઈ, સુકુમારતા, તેના ઓપની મૃદુતા અને આત્મગૌરવ, આંખમાં રહેલ અડગતા અને સૌમ્યતાથી લતા ઘેલી બની. પહેળી છાતી, ને કાળા રેશમ જેવા વાળવાળો ઊંચો સુનિધિ ખરેખર પ્રતિભા અને વ્યક્તિત્વવાળો હતો.

સુનિધિને ઝંખતી લતા મરણપથારીએ પડી ત્યારે તેના સાચા દર્દથી અચાત મહામાયા અને ધનસ્થામલાલે અનેક વૈદ્ય-ડોક્ટરોની સલાહ લીધી પરંતુ આરામ થયો નહોતો. લતાના આગમન પહેલાં ચાર-છ માસે ડો. ચંદ્રસેને આ કુટુંબ સાથે સંબંધ છોડી દીધેલ તેને આજે વીસ વર્ષ થઈ ગયેલ. મહામાયાને ડો. ચંદ્રસેન જેવા પ્રવીણ ડોક્ટર પ્રત્યે શરૂઆતથીજ પક્ષ-પાત હતો. પોતાની પુત્રીની આદશા અને તેનું દર્દ જોઈને ડો. ચંદ્રસેન જરૂર લતાને બચાવશે એવી આશા મહામાયાને લાગી. જે લતા ડો. ચંદ્રસેન અને મહામાયાના રજૂઆત-રૂપે અવતરી તે લતાને બચાવવા જૂતકાળને હૃદયમાં દાખીને ડો. ચંદ્રસેને ધનસ્થામલાલ સાથે કરેલો ઝઘડો વીસરી જઈને ખૂબ મહેનત લીધી; રાત્રિદિવસ તે લતાને સાથ કરવા ધન-સ્થામલાલને ત્યાં ડો. ચંદ્રસેન અનેક દવાના અખતરા કરવા લાગ્યા. સુનિધિ પિતા આટલી આટલી બધી કાળજી કેને માટે લે છે તે જાણવાની જીજ્ઞાસાથી એક વખત પિતા સાથે લતાને ઘેર આવ્યો. પોતાના મિત્ર પાસેથી લતા વિશે સાંભળેલ વાતો અને તેનો ચંદેશ એ બધું સુનિધિને આ ક્ષણે પણ યાદ ન આવ્યાં, કારણ કે એને લતા માટે કંઈ પરવશ ન હતી. અત્યારે પણ જીજ્ઞાસાથી જ તે પિતાની સાથે આવેલ અને લતા વિષેની વાતો તેના સ્મરણમાં પણ નહોતી. પરંતુ ફરવા જતી વખતે જ્યેષ્ઠ સુનિધિને લતા વીસરી શકે એમ નહોતી. સુનિધિની દષ્ટિ સાથે લતાની-દષ્ટિ મળતાં જન્મજન્મોત્તરની ઓળખાણ હોય એ પ્રમાણે લતા તેની સાથે વાતો કરવા લાગી.

બેદરકાર સુનિધિ દરદીને ખૂશ રાખવા પોતાના કેલેન્ડરનું અવનવી વાતો કરવા લાગ્યો અને લતા તે આનંદથી સાંભળવા લાગી. ધીમે ધીમે તેની તણિપતમાં મુદારો ચવા લાગ્યો અને સુનિધિ અને લતાનો પરિચય વધ્યો. બેદરકાર સુનિધિ અત્યારમુધી સ્ત્રીના સહવાસમાં આવેલ નહોતો. જેમ જેમ લતા સાથે તે વધુ પરિચિત થતો ગયો તેમ તેમ તે કોઈ અગમ્ય બળથી લતા પ્રત્યે નરમાશ અને માદંવતા બતાવવા લાગ્યો. જીજ્ઞાસા અને કુતૂહલ-વૃત્તિથી લતાના પરિચયમાં આવેલ સુનિધિ લતાના સહચારને લંબાવવાની વૃત્તિવાળો ચવા લાગ્યો. લતાને પણ સુનિધિનું સહયય વધુને વધુ હૃદ આપવા લાગ્યું. તે તેની ગેરહાજરી જરાપણ સહી શકતી નહોતી. ગામમાં બધે વાતો ચવા લાગી કે લતા હવે સુનિધિનેજ પરણશે.

એક દિવસે સુનિધિએ તેની માતાને પૂછ્યું—“આ, ધનશ્યામલાલલાઈની લતા ખડુ ભલી અને સુંદર છે, ખરુંને !”

મુનિધિની બાએ આ સહજ પ્રશ્નનો જવાબ દીધો, “ હાસ્તો છાકરી બહુ સમજી છે. એ તો એનાં માથાપ પળ ક્યાં ચોઠાં સમજી છે! ”

સુનિધિ—“આ, તેને પરણનાર ભાગ્યશાળી ગણાયને?”

“કેમ, સુનિધિ ! એમ કેમ પૂછવું પડ્યું. ?”

સુનિધિ—“ મેં તેની સાથે લગ્ન કરવાનું નક્કી કર્યું છે. એ તમને ગમશેને ? ”

“પણ, તારા બાપુજીને પૂછ્યું? એ કુટુંબ સાથે આપણે જીનો કળિયો છે તેનું શું?”

સુનિધિ—“ એ તો બાપુજી આવશે એટલે એમને પૂછી જોઈશ. કમિયો હવે આપણે ક્યાં છે ? ”

થોડીવારમાં દો. ચંદ્રમેન ઘેર આ-થો ને સુનિધિએ બોળ્ય છેડાયો:-“ખાપુજ ધનશ્યામલાલભાઈની લતા સાથે લગ્ન કરવાનું મેં નક્કી કર્યું છે. તમારી તેમાં સંમતિ છે ને !”

“શું ! ધનશ્યામલાલની લતા સાથે ત્હારાં લગ્ન-ફૂદી નહીં.”

“કેમ, પણ તમને તેમાં શો વાંધો છે?”

“બેટા, હું તને કેટલો ચાહું છું એ તો તું જાણે છે. મેં તને કંઈ પણ ઉલ્લેખ આવવા દીધી નથી. પણ આ બાબતમાં તો હું કહું છું કે એ છોકરી સાથે તારાં લગ્ન અસાધ્ય છે. મારાથી એ નહોં બને, તું એ વાત જૂલીજ ના.”

સુનિધિ અગ્નયમ થયો. આતું બનશે એમ એણે કદી કદપેશું નહોં. કારણ કે જે લતાને બચાવવા પિતાએ આટલી મહેનત લીધી તેની સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડવાનું સમજી કારણ તેમણે કંઈ આપેલ નહોં. તેણે દલીલ કરવા પ્રયાસ કર્યો પણ તેના બાપુજીએ નમતું ન આપ્યું. સુનિધિએ છેવટે કહ્યું—“ બાપુજી, તમે અમારાં લગ્ન ન કરવાનું મહત્ત્વનું કારણ આપતા નથી અને આપો તો પણ અમે પરસ્પરને ચાહીએ છીએ, એટલે ગમે તે રીતે લગ્ન કરવાનાં જ છીએ. છેવટે સીવીલ-મેરેજથી પણ લગ્ન કરીશું.” ડૉ. ચંદ્રસેને પુત્રના આ નિશ્ચય સામે કંઈ પણ બચાવ કે જવાબ ન આપતાં મૌન સેવ્યું; પરંતુ સુનિધિને તેણે પીવાના પાણીમાં ઝેર આપી, બીજે દિવસે પ્રભુના સાન્નિધ્યમાં મોટલી દીધો.

પુત્રનું ખૂન કરનાર પિતાને ગુ-હેગાર કરાવવામાં કોર્ટને મુશ્કેલી નહીં. ગુ-હેગાર સાબિત થતાં તેને ફાંસીની સજા ફરમાવવામાં આવી. ધનશ્યામલાલની પત્ની મહામાયા ડો. ચંદ્રસેનને છેવટ મળી લેવા આવી. એક વિચક્ષણ પછે બંનેએ આવેગને વશ થઈને લતાને આમેત્રણ આપ્યું તે દૃશ્ય બંને સમક્ષ ખડું થયું. મહામાયાને ડો. ચંદ્રસેને કહ્યું—“મહામાયા, એ એકજ રસ્તો હતો. મારે તારી લતાની ખાતર, મુનિધિનું ખૂનજ કરવું પડે તેમ હતું. ખૂનનો એકરાર મેં કોટ સમક્ષ કરેલ છે. કોર્ટને ખોટા સાક્ષીઓની જરૂર જ ન પડે એવી જુઓની મેં આપી છે.”

“પણ, શા માટે ? તમારે ખૂન કરવાની જરૂર જ નહોતી. તું બીજા કોઈ માર્ગ નહોતો ?”

ડા. ચંદ્રસેને નિરાશામાં માથું ધૂણાવ્યું. અને કહ્યું—“ના બીજેને માર્ગ નહોતો. મુનિષિ
લતાને સીધીય-મેજેજથી પરણીને નાસી જવાનો-દનો. અને...હું ..એને કહી ન શક્યો કે
લતાનો અને તેનો જાનેનો પિતા હું છું.” મહામાયાને આ વાક્ય સાંભળતાં ધૂળરો છૂટી
અને ડા. ચંદ્રસેને તેના તરફ અદ્ભુત્ય કરીને આંનેદથી ફાંસીતો માંચડો અપનાવ્યો.

સાઈકલ

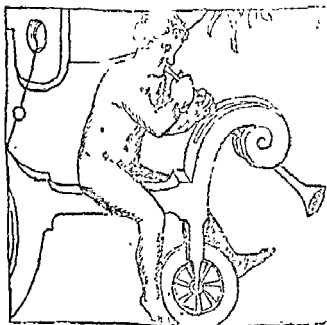
(મૂળ મરાઠીમાં-લેખક : શ્રી ડા. અ. દામલે, ખી. એસસી.)
અનુવાદક : ગજનન પુરુષોત્તમ સાને

સાઈકલ એ ઉપયોગી અને સર્વપ્રિય વાહન છે એમાં જરાએ શંકા નથી. છોકરા અઢીત્રણ વર્ષનો થયો કે તેણે ત્રિચક્રી ઉપર બેસવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યોજ એમ સમજવું. સરખામણી જ ને કરીએ તો પહેલાંના વખતમાં યુવાનો ઘોડે બેસી ફરતા, તો આજના યુવાનો સફાઈથી સાઈકલની સહેલ કરતા જણાય છે. ગંધમ વર્ગના લોકો, દરજી, ધોખી, સુધાર, તથા દૂધવાળાઓ માટે સાઈકલ એ મોટરજ છે.

આજે સાઈકલ ને સ્વરૂપમા જણાય છે, તે સ્વરૂપ તેને પ્રાપ્ત થતાં ૨૫૦—૩૦૦ વર્ષો લાગ્યાં છે.

બે અથવા બેથી વધારે પૈડાનાં, બેસનારો પોતેજ ચલાવી શકે એવાં, વાહનોનાં સૂચક ચિત્રો ઈજીપ્ત, બેબિલોન, પોમ્પી વગેરે સ્થળે કાતરકામોમાં મળી આવે છે. એજ પ્રમાણે સત્તરમી તથા અઠારમી સદીનાં કેટલાંક ચિત્રો ઉપલબ્ધ છે. છતાં પ્રત્યક્ષ સાઈકલ ઓગણીસમી સદી સુધી પણ તૈયાર થયેલી જણાતી નથી.

બર્કિંગહેમશાયર પ્રાંતમાંના રૅડફોર્ડસ ગામના ગ્રંથમાં એક ચોક્કા ઉપર સાઈકલ સાથે સામ્ય હોય એવું એક ચિત્ર કાતરેલું છે. (આકૃતિ ૧). સદર ગામ વિંડસરથી ચારેક માઈલ

દૂર છે. પ્રખ્યાત કવિ 'ગ્રે' એ એલિજ નામક કવિતામાં વર્ણુ-વેલા બનાવો આજ ગ્રંથની હદમાં બનેલા છે. હાલની પરિચિત સાઈકલો શરૂ થઈ જોટલે સ્વાભાવિકપણેજ લોકોનું લક્ષ આ પ્રાચીન ચિત્ર તરફ ગમ્યું. 'વેરેઅરર' માસિકના ફેબ્રુવારીના ૧૮૮૮ના અંકમાં સદર ચિત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ હજી જ્યાંનું ત્યાંજ હોઈ તે ઉપર ૧૯૪૨નો સન પણ કાતરેલો છે.

સદર વાહન ઉપરની વ્યક્તિ માનવ છે કે યક્ષ, હિન્નર, છે કે

દેવદૂત—તે નિશ્ચયાત્મક કહેવું આકૃતિ ૧—સને ૧૯૪૨ની સાલનું ચોક્કા ઉપરનું ચિત્ર કંકણ છે. એક વાત માત્ર નક્કી કે ચિત્રકારની પ્રતિભા બસો અઢીસો વર્ષ પછી આવનાર વાહનની કલ્પના કરી શકે એમ ન માની શકાય તે વખતના ચાલુ

વાહન ઉપરથી તેણે ચિત્ર કાઢ્યું હોય એમ માંનીએ તો તેવું તે વખતનું એકાદ આંચુંતૂટ્યું વાહન પણ ક્યાંય મળી આવ્યું નથી. એ ઉપરથી એમ માનવામાં આવે છે કે થોડીક કલ્પના અને થોડુંક સત્ય એના મિશ્રણથી આ ચિત્ર બનેલું છે.

માણસ-ગાડી

આ શબ્દ નવો થોડો છે. જે પ્રમાણે ઘોડાગાડી, બળદગાડી, આગગાડી એ શબ્દો આપણે વાપરીએ છીએ, તેજ પ્રમાણેનો આ શબ્દ છે. ફરક માત્ર એટલોજ છે કે, રિક્ષા વગેરે, માણસગાડી પ્રમાણેજ, સગવડની ખાતર, વાહન ઉપર જે બેસે તેજ તે ચલાવી પણ શકે એવા પ્રકારની ગાડીનો પણ આ વર્ગમાં સમાવેશ કરેલો છે.

સાષકલના ઇતિહાસમાં ગાડીઓની માહિતી આપવાનું પ્રયોજન શું? એવી શંકા કદાચ કાઢીતે થશે, પણ નીચેની માહિતી ઉપરથી જણાશે કે સાષકલની ઉત્પત્તિનું ખીજ કંઈક અંશે આવી ગાડીઓની અંદરજ સમાયેલું છે.

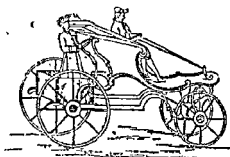
વાહન ઉપર બેસવું અને તે પોતેજ ચલાવવું, આ કલ્પનાજ કેટલી રમ્ય છે? આ રમ્ય કલ્પના સફળ થવા માણસે બનતા પ્રયત્નો કર્યાજ હશે એમાં શંકા નથી.

૧૭ મી સદીમાં હેરીન ગાર્થેનર નામના એક યાંત્રિક એવી ગાડીઓ બનાવ્યાના દાખલા બે પુસ્તકોમાં મળી આવ્યા છે શદ્વડે ચાલતી હોડીની કલ્પના આગળ રાખી, હોડીમાં શહની ગાડીઓ કેટલાક લોકોએ ચાલુ કરી હતી. આવી ગાડીઓ જ્યાં પવન હોય ત્યાંજ ચાલી શકે એ દેખીતું છે.

સર એલીસ લેવટને એવી ગાડીઓ અંગ્રેજી તા. ૩ જુલાઈ ૧૬૬૭ ન રોજ પેટંટ લીધાનો દાખલો કચેરીમાં મળી આવે છે. એના પેટંટનો અનુક્રમાંક ૧૫૩ હતો. સાંકળથી (chain) પેડાને ગતિ આપવાની કલ્પના માટે મિ. આર ઈન્હાન્સને તા. ૩૧ જુલાઈ ૧૭૧૬ માં પેટંટ મળ્યું.

સન ૧૭૬૬માં ડબ્લીનની ટ્રિનીટી કોલેજના એક પ્રેફેસરે એવાં યાંત્રિક વાહનનો આ વર્ગમાં ઉલ્લેખ કર્યાનું જણાઈ આવે છે. (આકૃતિ ૨). એ પહેલાં આવી ગાડીઓ

ધ્યારથી વપરાશમાં આવી તે નક્કી જણાઈ આવતું નથી. એ પછીના વિશ્વસનીય દાખલાઓ મળી આવ્યા છે. ઈ. સ. ૧૭૬૯ માં ફક્ત ૧—૨ મહિનાને અંતરે લંડનમાંનાં જેટલમેન્સ મેંગેરીન, લંડન મેંગેરીન, યુનિવર્સલ ફ્રેંગેરીન—આ ત્રણ માસિકોએ આવી ગાડીઓની માહિતી અને ચિત્રો પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

આકૃતિ ૨—સને ૧૭૬૬માં વપરાતી માણસગાડી આ ગાડીઓ ધણેભાગે વિદેશોરિયા જેવી દોઈ પાછળની બાજુએ એક નોકર બેસાડી તેનાથી એ ચલાવવામાં આવતી. પેડાને લાંબા ડંડા દ્વંધક વિશિષ્ટ રીતે બેસાડી તે વડે પેડાને ગતિ આપવાની યોજના તેમાં હતી. ગાડીને વાળવાનું સાધન માત્ર ધણીના હાથમાં રહેતું.

આ ગાડીઓની કલ્પના પ્રથમ પોતાનેજ સૂચી, એવું એકબે કેચ શોધકોએ ત્યારે આ ગાડીઓની પ્રસિદ્ધિ થતી જોઈ ત્યારે જાહેર કર્યું. વિમાન તૈયાર કરી તે હડાડવાના

કોમમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મિ. એમ પ્લાકાર્ડનો ઉપસા લોકોને મજબુત ટોકા હતો. તેથી ફ્રેચ અને ઇંગ્લિશ શોધકોમાં ઘણી ખોલચાલી થઈ.

આ એકબે વર્ષમાં ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સમાં આવી ગાડીઓ સંગ્રહે ઘણા લોકોએ જેટલો મેળવ્યાં; એમાંના બહુવા જેવાં નીચે પ્રમાણે છે:

૧. જે. ડી. મુલર, નં ૧૨૨૮, તારીખ ૧૬ જૂન ૧૭૭૯, સ્વયંચલિત ગાડી.

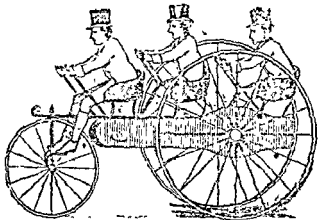
૨. સી ક્લોગેટ, નં. ૧૨૪૮, ૧૬ માર્ચ ૧૭૮૦, ઇમ્પ્રોરિયલ મકધુરી.

૩. જી મેડર્સ્ટ, નં. ૨૪૩૧, ૨ ઓગસ્ટ ૧૮૦૦, વગરધોડાની ગાડી.

ઉપરની ગાડીઓમાં કેટલીક ત્રણ પૈડાંવાળી તો કેટલીક ચાર પૈડાંની હતી. આ બધાનો ઉદ્દેશ એ હતો કે બેસનારો પોતેજ પોતાનું બળ વાપરી તે વડે તે ચલાવી શકે. ઉપરની માહિતી ઉપરથી સાર્મકલની કદપના ક્યારથી નીકળી તે ખ્યાનમાં આવશે. (આકૃતિ ૨).

દ્વિચક્રી

ઈ. સ. ૧૬૯૦ માં ડી. સીવરાક નામના ફ્રેચે 'સેલરી ફેર' નામ આપી દ્વિચક્રીની કદપના બતાવી. પણ તેની કદપના ફક્ત કાગળ ઉપર જ રહી ગયેલી જણાય છે. કારણ સન ૧૭૭૬ માં સ્વકદપનાથી કે બીજાની કદપના લઈ મિ. પ્લાકાર્ડ અને મિ. માગ્યુરિઅર આ બે જણે એક દ્વિચક્રી બનાવી. તેઓ આ ગાડીને "વહેલોસીપેડ" કહેતા. આ યંત્રનું વર્ણન 'જર્નલ ડિ પારીસ'ના ૨૧ જુલાઈ ૧૭૭૬ ના અંકમાં આવ્યું છે. તે ઉપરથી સિવરાકના અને પ્લાકાર્ડના ગાડીના વર્ણનમાં બહુજ થોડો ફરક જણાય છે.

આકૃતિ ૩—ત્રણ પૈડાંની બૂટી સાધકલ

આ દ્વિચક્રીમાં પાંચ-સાડાપાંચ ફૂટ લંબાઈની ૬—૭ ઇંચ જાડી અને તેટલીજ પહોળા ધરીને, એકની આગળ એક એ રીતે બીજી બાજુ ડોડાની મદદથી પૈડાં બેસાડવામાં આવતા. પૈડાંની વચ્ચેવચ ધરી ઉપર બેસી પગથી ધકેલીને તેને ગતિ આપવી પડતી.

ધરી ઉપર આગળના પૈડાંની વચ્ચેવચ આવે એવી રીતે એક ડોડા બાજુ કરીને ઉપર બીજે ટૂકો લાકડાનો ડોડા આડો બેસાડવામાં આવતો. આ ડોડા એ હાલના હંડલનો પૂર્વજ છે. (આકૃતિ ૪).

આકૃતિ ૪—ફ્રેચ સેલરીફેર

ફ્રેચ લોકો ઘણા રંગીલા અને શોખીન હોય છે. તેમને હંમેશાં કાંઈક ગમત નોઈએ;

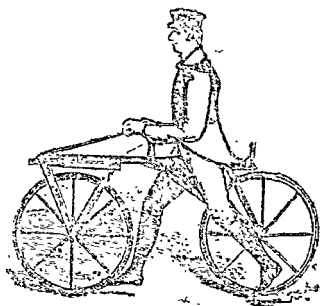
કોઈ 'સુકાનેવાલા' મળ્યો કે એ સુકાને સમજ્યા. એક દિવસે સાંજે લગ્નગર્ભ ઉદ્ધાનમાં દ્વિચક્રી લઈ એક યુવાન આંટા મારતો હતો. આ ઉદ્ધાનમાં દહેરી તથા કસરતી જવાનોના અડધા જામ્યાજ રહેતા. પગથી ધડકવાથી ગાડીને ગતિમાં આવતી જોઈ આ નવીન કરામત ઉપર અનેક યુવાનો મોહિત થયા. અને તેમણે તેવી ગાડીઓ તૈયાર કરાવી. આ નવી કરામતનો યોજક એમ. નિયાપ્સ હતો. કેવળ એ વિદ્યુત્તંત્રી વૃત્તિનોજ ન હતો પણ મોટો કલ્પક અને શોધક પણ હતો. ફોટોગ્રાફિનો શોધક પણ એજ છે. ફ્રાન્સમાં આવી દ્વિચક્રીને 'સેલેરી-ફેર' અથવા 'સેલેરીપેડ' કહેતા.

જર્મનીમાં મેનહાઇમ ગામનો સરદાર ફ્રાઇસ વનપાળના હોદ્દા ઉપર હતો. જંગલોમાં ફરતી વખતે તે આવી જ દ્વિચક્રીનો ઉપયોગ કરતો. તેના ઉપર બેસવામાં તે ઘણો જ નિષ્ણાત હતો. તેણે તેમાં ઘણા જ મહત્વના સુધારા કર્યા છે. પહેલો સુધારો હાથની કોણી મૂકવા માટે ગાડી ઉપર જ્યવસ્થા કરી. ગાડી ચલાવતી વખતે હાથ અકાઈ જતા એ ત્રાસ આનાથી દૂર થયો. ગાડીનું આગળનું પૈકું ગમે તે તરફ વાળી શકાય એવી યોજના એણે કરી એ એનો ખીન્ને સુધારો છે. ધરીને ઉભો ગોલ ડાંડો બેસાડી તેમાં નીચેની બાલુએ સાપ-કલનું આગળનું પૈકું બેસાડવામાં આવ્યું. અને ગોલ ડાંડાની ઉપલી બાલુ આડો ડાંડો બેસાડી તેનું 'હેન્ડલ' બનાવામાં આવ્યું. તેણે પોતાની ગાડીને 'ફ્રાઇસીન' એવું નામ આપ્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૧૮માં તેણે ઘણી શોધો માટે પેટંટો મેળવ્યાં.

દ્વિચક્રીનું લંડનમાં આગમન

સન ૧૮૧૮ માં લંડનના રસ્તા ઉપર ઘણી દ્વિચક્રીઓ જણાવા લાગી. મી. ડેનીસ જોનસન નામના ગાડીના કારખાનાદારે હોંશિયારી વાપરી દ્વિચક્રી માટે ઈંગ્લેન્ડમાં પહેલવહેલું

પેટંટ મેળવ્યું. આપણી ભુક્તિ સ્વતંત્ર છે એ દર્શાવવા માટે ગાડીને એણે લુદ્ડજ નામ આપ્યું. પોતાની ગાડીને એ 'પેડેસ્ટ્રિયન ક્યુરીકલ' કહેતા. એ સિવાય નીચેના ચારપાંચ નામો દ્વિચક્રીને લગાડવામાં આવતાં (૧) બેલેસીપેડ (૨) પેટંટ એક્સકરેટર (૩) બાયસીપેડ (૪) ડાન્ડી હોર્સ (૫) બાય બેક્ટર અને (૬) હોપ્પી હોર્સ. દરેક નામ દ્વિચક્રીની કે બેસનારની વિશિષ્ટતા બતાવે છે. આમાંનાં કેટલાંક નામો વખાણનારાઓએ પાડેલાં છે, બ્યારે ડાન્ડી હોર્સ જેવાં કેટલાંક નામો નિન્દકાએ પાડેલાં છે.

આકૃતિ ૫—ફ્રાઇસીન, સન ૧૮૧૬

દ્વિચક્રીની તે વખતે ઘણી જ કિંમત પડતી, છતાં પૈસાવાળા શોખીન લોકો તે ખરીદતા અને લોકોની દીકાને ગણુકાર્યા વગર કાઢવવાળા રસ્તાઓ ઉપર તે ફેરવતા. દ્વિચક્રીને

પગથી ધકેલવી પડતી; આથી પગનાં તળિયાં ધસાઈ જતાં. એક મોઝીએ દ્વિચક્રી ઉપર બેસનારને માટે ખાસ લોખંડી તળિયાંના બેડા તૈયાર કર્યા હતા.

કેટલીક શોખીન યુવતીઓએ પણ દ્વિચક્રી વાપરવાની શરૂઆત કરી. તેમને દ્વિચક્રીનું વજન ધસડીને જવું એ બહુ મુશ્કેલ પડતું. આથી તેમને માટે ત્રિચક્રી બનાવવામાં આવી.

દ્વિચક્રીવાળાઓની ખૂબ મરકરી થતી. ઘણાંખરાં શિષ્ટ પત્રોમાં તે સંગ્રંધમાં વ્યંજ અને વિનોદી ચિત્રો, વાર્તાઓ, લેખો વગેરે પ્રસિદ્ધ થતાં. એમાંના ઘણાંખરાંનો 'કેનજરી સાંધકલ કલગ'ના એક

સલાસદે ખાસ સંબંધ કર્યો છે. તેમાંનું એક ઘણું મહત્વનું છે. (આકૃતિ ૬). કેન્કની (crank) કદપના ચિત્રકારને પ્રથમતાજ રફૂરલી આ ટેકાણે જણાય છે. રીજન્ટ નામનો રાજકુમાર દ્વિચક્રીનો શોખીન હતો. એની મરકરી કરવા માટે આ ચિત્ર કાઢવામાં આવ્યું છે. અહીં અધુજ ચિત્ર બતાવ્યું છે. આખું ચિત્ર એવું છે કે રાજકુમારની પીઠ ઉપર તેની પ્રિયા બેઠેલી છે, અને રાજકુમાર સાંધકલ ચલાવે છે. ચિત્રકારે તેને ફક્ત પાછળ જ બેસાડી હોત તો ચિત્રમાં વિશેષ ખુમારી ન આવત. પણ રગેલ રાજકુમારની ગાદીરૂપી પીઠ ઉપર તે બેઠેલી હોવાથી રાજકુમારને પડ્યાં પડ્યાં સાંધકલ ચલાવવી પડે છે, એમ એમાં બતાવ્યું છે.

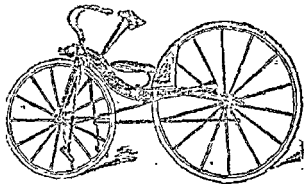
દ્વિચક્રીમાં વિશેષ સુધારો

દ્વિચક્રીને પગથી ધકેલવી પડતી હોવાથી પગ બહુ દુઃખી જતા અને કેટલીક માંદગી પણ ભોગવવી પડતી. આ કષ્ટ ઓછું કરવા તરફ બંધાવું લક્ષ લાગ્યું. નવી નવી કદપનાઓ નીકળવા લાગી. સન ૧૮૨૧માં લુઈ ગામ્પર્ડે આગળના પેડાને કેટલાક ચક્ષેની મદદથી ગતિ આપવાની યોજના કરી. આ ગતિ હાથથી આપવી પડતી. પગથી ગતિ આપવાની કદપના એના પછી નીકળી.

૧૮૩૪ માં કર્ક પેટ્રિક મેકમિલન નામના લુહારે એક દ્વિચક્રી બનાવી. તેને હાલની સાંધકલ જેવાંજ પેડેસ હોઈ તે વડે પાછળનું પેડું ફરતું. પેડેસનો અને પાછળના પેડાને સંબંધ હાલના જેમ સાંધાયો ન બેડતાં કેટલાક ઝાંડાથી બેડાએલો રહેતો. (આકૃતિ ૭). ૧૮૪૦ માં ફ્રાંસીસને એવીજ રીતે પેડેસ બેસાડવાના પ્રયત્નોમાં સફળતા મળી.

જેઘીન ડાલસેલ નામના કંસારાએ એવોજ પ્રયત્ન કર્યાનું કહે છે. કર્ક પેટ્રિક ગાડીનું વર્ણન આગળ પ્રમાણે છે. તેનાં પેડાં લાકડાનાં હોઈ, વાટો લોઢાની હતી.

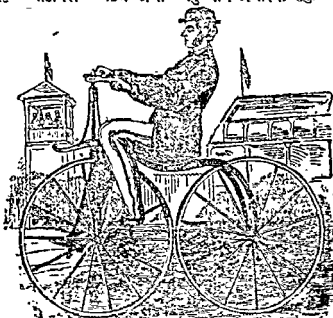
આગળનું પેડું ૩૦ ઇંચનું હોઈ પાછળનું ૪૦ ઇંચનું હતું.

આકૃતિ ૭—કર્ક પેટ્રિક મેકમિલનની દ્વિચક્રી

૧૮૪૦થી ૧૮૬૫ સુધીમાં કંઈ કહેવા જેવી પ્રગતિ થઈ નથી. ૧૮૬૫માં પીઅરી લાલેમાન્ટ નામના ફ્રેંચ માણસે આગળના પૈડાની ધરીનેજ ક્રેક (crank) લગાડી તેને પેડલ્સ બેસાડ્યા. આવી સાઈકલની ગતિનો આધાર આગળના પૈડાના સમપ્રમાણ ઉપરજ રહેતો હોવાથી આગળનું પૈડું અને તેટલું મોટું કરવાની શોધકાએ કમાલ કરી. પાછળનું પૈડું કેવળ આધારને માટેજ મૂક્યું હતું એમ કહેવાને હરકત નથી. ચોસક ઈંચ વ્યાસની આવી ગાડીઓ બનાવવામાં આવી હતી. એવી ગાડીઓ માટે “ઓર્ડોનરી” એટલે ‘ઝમ્પી’ એવું નામ પ્રચારમાં હતું.

લાલેમાન્ટ એ એક ગાડીઓ દુરસ્ત કરવાના કારખાનામાં મોકલે હતો. ઓર્ડોનરી ગતિની દ્વિચક્રીને મૂળ શોધક કાણ, એ વિષે ઘણો મતભેદ છે. કેટલાકનું કહેવું લાલેમાન્ટના માલીકના છેડકરાએ તે બનાવી એમ છે. ‘ઓર્ડોનરી’ અને ‘ઝમ્પી’ એ નામ સિવાય ‘બાર્મસીકલ’ અને ‘બોનશેકર’ એટલે હાડકાં ઢીલાં કરનારી એવાં નામો પણ પ્રચારમાં હતાં.

આકૃતિ ૮—લાલેમાન્ટની બે પૈડાની ગાડી

સમભાવ

(હરિણી શ્લોક)

પ્રતિવદનની રેખામાંહી, હૃષે ધતિહાસ છે;
પ્રતિવદનની લેખામાંહી, હૃષેલ નિસાસ છે;
કંઈ કરુણતા, રહેરે રહેરે, છવાઈ અરે ! રહી,
ઉર-મધુરતા, શાન્તિ ભાવો, ન એ શીખવી રહી ?

દીક્ષા

મૂળ તમિલના આધારે—

ચન્દ્રચંદન કોન્ડાકર

સંસ્કર્તા—ચ

સમય—સંખ્યાનો :: સ્થળ—એક વન.

[નિસ્તબ્ધ વનની અખંડ શાન્તિ—પંખીઓનો મધુર ક્ષરવ કોઈક ક્ષણે તેને સૂરીલી બનાવે છે. પીપળાના એક મોટા વૃક્ષ નીચે ભગવાન બુદ્ધ ધ્યાનમગ્ન બની બેઠા છે. એમની આસપાસ દિવ્ય પ્રકાશ ઝગમગે છે.

એ સમયે, કેટલેક દુરથી, ઘોડાઓનો ખરીઓનો અવાજ સંભળાય છે.....એ અંગરક્ષકો સાથે એક રાજકુમાર આવતો જણાય છે.]

રાજકુમાર—[ઘોડા પરથી નીચે ઊતરી...અંગરક્ષકોને] તમે બંને અહીં બેઠા રહો. હું ભગવાન બુદ્ધનાં દર્શન કરી આવું.

[તે બુદ્ધની પાસે જાય છે. અંગરક્ષકો તેને પ્રણામ કરી ઘોડાને એક ઝાડની સાથે બાંધે છે.]

રાજકુમાર—[બુદ્ધને સાધ્યાંગ પ્રણામ કરી...ભક્તિભર્યા અવાજમાં] હે પ્રભો આપના ચરણોના દર્શનની અભિલાષાથી હું બહુ દુરથી આવું છું. કંચનપુરનો હું સુવરાજ છું. લોકો મને જ્ઞેતવના નામથી ઓળખે છે. તમારા શિષ્યરત્ન દેવગુપ્ત પાસેથી મેં આપની કથા સાંભળી. ને ત્યારથી માફ મન આપના દર્શન માટે વ્યાકુલ બન્યું. એ દિવસથી રાજમહેલનું જીવન, સુખ સમૃદ્ધિ સર્વ કાંઈ મને કડવું લાગે છે. આપ મારો શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર કરો...ને ત્યારેજ મને શાન્તિ મળશે.

[બુદ્ધ ભગવાન મૌન સાચવે છે: રાજકુમારને શાન્ત કરવાની દૃષ્ટિથી જોઈ રહે છે]

રાજકુમાર—ઓધિસત્ત્વ ! દાસ ઉપર દયા કરો. મેં અત્યારસુધી કલંકહીન જીવન વીતાવ્યું છે. નીતિના માર્ગ પરથી હું ચલિત નથી થયો. હંમેશાં સદ્ગ્રન્થોનું મેં અધ્યયન કર્યું છે. તોપણ શું હું આપની દીક્ષાને યોગ્ય નથી થયો ?

બુદ્ધ—(શાન્ત સ્વરે) હા, બેટા.

કુમાર—(કૂકિત બાવથી) હે દેવ, ત્યારે આપની ચરણસેવાને યોગ્ય હું શી રીતે બની શકું ?

બુદ્ધ—(અપાર કરુણા વર્ષાવતાં) ભાઈ, ઉતાવળો મ થા. રનેહથી, શાન્તિથી, ઉદ્વેગથી માનવી વિજ્ય વરે છે. શું તું તે નથી જાણતો ?

કુમાર—(બુદ્ધનાં ચરણમાં ઢળીને) કૃપાળુ જાણું છું; આપનું કહેવું પણ સમજ્યો છું. આપ મારી પરીક્ષા લેવા આહો છો; હીક જેવી આપની ઇચ્છા. આપનાં ચરણનાં દર્શન ફરી હું ક્યારે કરીશ ?

બુદ્ધ—સાતમી શરદપૂર્ણિમાને દિવસે અહીં આવજો, બેટા.

[રાજકુમાર બુદ્ધદેવને પ્રણામ કરે છે; બુદ્ધ તેને આશિર્વાદ દે છે.]

[૨]

સમય—રાત્રિનો : : સ્થળ—કંચનપુરથી કંઈક દૂરનો પ્રદેશ.

[બંને અંગરક્ષકો હાથમાં દીવી સાથે આગળ ચાલે છે; કુમાર જોતન મંદ પગલે તેમને અનુસરે છે.]

કુમાર—[દૂરથી ઘોડાનો અવાજ સાંભળી] કોઈ સામેથી આવતું લાગે છે, જુઓ, એ કોણ છે ?

[દૂરથી એક ઘોડેસ્વાર આવતો જણાય છે.]

અંગરક્ષક—મહારાજ કોઈક આપણોજ સ્વાર લાગે છે. (ધ્યાનથી જોઈને) યુવરાજ, આ તો આપના મિત્ર સુગત જણાય છે.

[સુગત પાસે આવી અશ્વપંથે નીચે જતરે છે. તેનાં અંગ પર દુઃખની છાયા ઢળી લાગે છે.]

કુમાર—(ચિન્તાતુર વદને) કેમ સુગત ? શું થયું ? તું આટલો ઉદાસ કેમ છે ? પિતાજીની તમિયત તો સારી છે ને ?

સુગત—યુવરાજ, પિતાજીએ સ્વર્ગવાત કર્યો.

[યુવરાજ કંઈક ગમેા સુમી ચૂક બને છે. દુઃખનું તે પ્રદર્શન નથી કરતો, છતાં મુખ વેદનાને ગોપવી શકતું પણ નથી.]

યુવરાજ—[નિઃશ્વાસ નાખીને] એમનો દેહાંત શી રીતે-કેમ કરતાં થયો ?

સુગત—જ્યારથી તમે ગયા ત્યારથીજ તેમણે શાન્તિ છોડી હતી. તમારા વિચારમાંજ તે ઘેલા બન્યા : “ મારો લાલ-શું તે ભિક્ષુક થઈ જશે ? જંગલો અને પહાડોમાં શું તે જિન્દગી પીતાવશે ! ” અમે એમને ખૂબ આશ્વાસન દીધું. પણ કંઈ ફાયદો ન થયો. એક વર્ષ પર્યન્ત તેમણે દારૂની રાહ જોઈ; પણ છેવટે તમે ન જ આવતાં તેમણે પ્રાણ છોડ્યા.

યુવરાજ—[દીર્ઘ નિઃશ્વાસપૂર્વક...સ્વગત] સુખભોગનો ત્યાગ કરવાની મારી ઈચ્છા હતી. તમારા એ મનોરથો પૂર્ણ ન જ થયા. હવે તો રાત્રનો ભાર પણ મારા માથે આવ્યો. ધિના નિર્માણને કોણ ટાળી શક્યું છે ? છતાં, શક્યમુનિના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલતું એજ મારું વ્રત છે; એજ મારી પ્રતિજ્ઞા છે.

[સર્વે ત્યાંથી જાય છે.]

[૩]

સમય—સવારનો : : સ્થળ—કંચનપુરનો એક રાજમાર્ગ.

[કેકલોક પ્રજાજનો માર્ગ પર જઈ રહ્યાં છે.]

પ્ર૦ પ્રજાજન—વસંત, હવે તો સતયુગ આવ્યો.

ખી૦ પ્રજાજન—શી રીતે ?

પ્રથમ—યુવરાજ જોતન હવે આપણા રાજ થયા. દરિદ્રતા તો હવે અહીંથી દૂર ભાગીજ સમજો. જ્યાં જુઓ ત્યાં દાન, ધર્મ, સત્ય, દયા, પ્રેમ; વાવ, કુવા, દવાખાનાં, પાઠશાળાઓ, ધર્મમંદિરો, ઉપાશ્રયો વિગેરે. દુઃખ કે પાપનું નામ પણ નહિ રહે. દેશ કેટલો સુલભ છે !

ત્રી૦ પ્રજાજન—આનેજ રામરાજ્ય કહેવાય.

પ્રથમ—તમે કંઈ ખીજ ખચર સાંભળી ?

ખીજી—(ઉત્સુકતાથી) શાની ?

પ્રથમ—રામરાજ્યની વાતોનાં અગ્રિમ આરંભ તરી

[૨]

સમય—રાત્રિનો :: સ્થળ—કંચનપુરથી કંઈક દૂરનો પ્રદેશ.

‘[બંને અંગરક્ષકો હાથમાં દીવી સાથે આગળ ચાલે છે; કુમાર જોતન મંદ પગલે તેમને અનુસરે છે.]

કુમાર—[દૂરથી ઘોડાનો અવાજ સાંભળી] કોઈ સામેથી આવતું લાગે છે, જુઓ, એ કોણ છે ?

[દૂરથી એક ઘોડેસ્વાર આવતો જણાય છે.]

અંગરક્ષક—મહારાજ કોઈક આપણેજ સ્વાર લાગે છે. (ધ્યાનથી જોઈને) યુવરાજ, આ તો આપના મિત્ર સુગત જણાય છે.

[સુગત પામે આવી અર્ધપરંચી નીચે ઘસે છે. તેનાં અંગ પર દુઃખની છાયા દેખી લાગે છે]

કુમાર—(ચિન્તાતુર વદને) કેમ સુગત ? શું થયું ? તું આટલો ઉદાસ કેમ છે ? પિતાજીની તબિયત તો સારી છે ને ?

સુગત—યુવરાજ, પિતાજીએ સ્વર્ગવાન કર્યો.

[યુવરાજ કંઈક પગે સુધી મૂક બેઠો છે. દુઃખનું તે પ્રદર્શન નથી કરતો, છતાં મુખ વેદનાને ગોપવી શકતું પણ નથી.]

યુવરાજ—[નિઃશ્વાસ નાંખીને] એમનો દેહાંત શી રીતે-કેમ કરતાં થયો ?

સુગત—જ્યારથી તમે ગયા ત્યારથીજ તેમણે શાન્તિ છોડી હતી. તમારા વિચારમાંજ તે ઘેસા બન્યા : “ મારો લાલ-શું ને લિલુક થઈ જશે ? જંગલો અને પહાડોમાં શું તે જિન્દગી પીતાવશે ! ” અમે એમને ખૂબ આશ્વાસન દીધું. પણ કંઈ ફાયદો ન થયો. એક વર્ષ પર્યન્ત તે તમારી રાહ જોઈ; પણ છેવટે તમે ન જ આવતાં તેમણે પ્રાણ છોડ્યા.

યુવરાજ—[દીર્ઘ નિઃશ્વાસપૂર્વક...સ્વગત] મુખભોગનો ત્યાગ કરવાની મારી ઈચ્છા હતી. પણ મારા એ મનોરથો પૂર્ણ ન જ થયા. હવે તો રાજ્યનો ભાર પણ મારા માથે આવ્યો. વિધિના નિર્માણને કોણ ટાળી શક્યું છે ? છતાં, સાક્યમુનિના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવું એજ મારું મત છે; એજ મારી પ્રતિજ્ઞા છે.

[સર્વે ત્યાંથી જાય છે.]

[૩]

સમય—સવારનો :: સ્થળ—કંચનપુરનો એક રાજમાર્ગ.

[કેકણક પ્રજાજનો માર્ગ પર જઈ રહ્યાં છે.]

પ્ર૦ પ્રજાજન—વસંત, હવે તો સતયુગ આવ્યો.

ખી૦ પ્રજાજન—શી રીતે ?

પ્રથમ—યુવરાજ જોતન હવે આપણા રાજ થયા. દરિદ્રતા તો હવે અહીંથી દૂર લાગીજ સમજો. જ્યાં જુઓ ત્યાં દાન, ધર્મ, સત્ય, દયા, પ્રેમ; વાવ, કુવા, દવાખાનાં, પાકશાળાઓ, ધર્મમંદિરો, ઉપાશ્રયો વિગેરે. દુઃખ કે પાપનું નામ પણ નહિ રહે. દેશ કેટલો સુભગ છે !

ત્રી૦ પ્રજાજન—આનેજ રામરાજ્ય કહેવાય.

પ્રથમ—તમે કંઈ ખીજ ખચર સાંભળી ?

ખીજી—(ઉત્સુકતાથી) શાની ?

પ્રથમ—મહારાણી લાનુભતિનું ચરિત્ર સાંઈ નથી.

બીજી—વાત તો મેં પણ સાંભળી છે. પણ કોણ જાણે એમાં કેટલી સમ્યક્ષ છે.

પ્રથમ—પણ મહારાજે ખુદ પોતાની નજરે જોયું છે તો.

બીજી—(વધારે ઉત્સુકતાથી) એમ! તો હવે શું થશે?

પ્રથમ—જાનુમતિને દેશનિકાલની સગ્ન થઈ છે. મેં હમણાં જ એ ખબર સાંભળ્યા.

બીજી—રાજાએ જે કંઈ તે હીકજ કંઈ છે.

ત્રીજી—ખિચારા આટલા સારા રાજાને આવી રાણી મળી!

પ્રથમ—તે બીજા પણ એક સમાચર છે. રાજાને જ લગના. હું કહેવા બૂલી ગયો. વશ્લુકને તો તમે જાણો છો ને?

પ્રજાજનો—કેમ નહિ? રાજાનો શાબો ને?

પ્રથમ—હા, હા, એજ. એણે શું કંઈ—ખબર છે? રાજા અને રાજપુરોહિતના પુત્ર સુગત વચ્ચે તકરાર કરાવવા તેણે યુક્તિ રચી હતી. પણ સુગત તો રાજાનો દિલોગ્ગન મિત્ર. તે તરત રાજા પાસે ગયો, ને જ્યાં વિગત કહી દીધી. વશ્લુકનો દોષ પુરવાર થયો, રાજાએ શું કંઈ. ખબર છે?

પ્રજાજનો—જિન્દગીભરની જેલ વળી, બીજું શું?

પ્રથમ—તમે તે કેવાં માણસ છો! આટલાટલા દિવસથી રાજાની વાતો સાંભળી, છતાં તેના શુભ તમે નજ સમજ્યા.

પ્રજાજનો—ત્યારે તમેજ કહોને, શું થયું?

પ્રથમ—એમણે એને માફ કર્યો; મધુર શિખામણ દીધી.

પ્રજાજનો—[આશ્ચર્ય સાથે] વાહ! બીજીને કોઈ રાજા હોત તો વશ્લુકને ફાંસીએ લટકાવત, પણ આમણે તો દયા દાખવી. તે ખરેખર દેવ છે.

[૪]

સમય—સંધ્યાનો : : સ્થળ—પ્રથમનું વન

[કાળી ભસ્મર વાદળીઓ વ્યોમમાંથી વર્ષા રહી છે. એજ પીપજાના વૃક્ષ નીચે બુદ્ધદેવ પ્યાનસ્થ બેઠેલા છે. જ્વેતન તેમની સામેજ, તેમને નમન કરી, ધૂંટણ દેખવી, ભૂમિ પર બેઠો છે.]

જ્વેતન—[આંખમાંથી આંસુ સારતાં] મેં શું અપરાધ કર્યો?—પ્રભો! શું હું હજી પણ દીક્ષાને યોગ્ય નથી થયો? મને યાદ છે ત્યાં સુધી તો મેં એવી એક પણ ગંભીર ભૂલ નથી કરી. જેને હું પહેલાં ધિક્કારતો તેને ધિક્કારવાનું પણ મેં છોડી દીધું છે. મારી અને સુગત વચ્ચે તકરાર કરાવવાની ઈચ્છા ધરાવનાર વશ્લુકને પણ મેં ક્ષમા આપી છે. પ્રભુ! કહો, કહો, મારો કયો અપરાધ છે?

બુદ્ધ—(શાન્તિથી) તે ન્યાય સમજીને એક ગંભીર અન્યાય કર્યો છે. લોકો પણ તે અન્યાય સમજશે. પણ સંન્યાસીઓ અને જ્ઞાનીઓ તો તેને અન્યાયજ ગણે.

જ્વેતન—[હિંમો થઈ, હાથ ભેડી, વિનમ્રભાવે]. દેવ, મને સમજ નથી પડતી—આપ શા સંબંધમાં કહો છો?

બુદ્ધ—તારી પત્નીને નેં કાઢી મૂકી છે. તેનું વર્નન જે કે અવરિત છે છતાં તે સ્ત્રી છે; ત્હારી પત્ની છે, પ્રાણ છે. એને શુભ પદ્ધતિ આપવી એ ત્હારું કર્મજ છે. તું તેને ફર

શી રીતે કરી શકે? એ પણ જાણ છે, જુલકણો જાણ છે. એને દુઃખ—એ શું તારે માટે પાપ નથી?

જેતન—દેવ, જુલકમાં મેં અપરાધ કર્યો છે. પણ આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્નવા તૈયાર છું. [ગૌતમનાં ચરણકમળે શિર ટેરવી] પ્રભુ, આ વખતે પરીક્ષામાં સફળ નથી થયો. પણ હવે ચૂકીશ નહિ. ત્યારે તો મારો સ્વીકાર કરશોને?

જુલક—તથાસ્તુ.

[જુલકેવે રાત્રને આશિર્વાદ આપી ધ્યાનમંત્ર બને છે રાત્ર ચિન્તાનું છતાં આશામયો. વદને ત્યાંથી પાછો ફરે છે.]

[૫]

સમય—પ્રખ્યાનો : : સ્થળ—કંચનપુરનો એક રાજમાર્ગ.

[કેટલાંક પ્રજાજનો ઉક્ત માર્ગે આવી રહ્યાં છે.]

પ્ર. પ્રજાજન—(ધીમા અવાજથી) સર્વનાશ થઈ ગયો. રાજ્ય ધીમે ધીમે અંતરું જાય છે. અન્યાય પણ વધી રહ્યો છે.

પ્રજાજનો—(ઉત્સુકતાથી) શું થયું? શા સમાચાર છે?

પ્ર. પ્રજાજન—(દયાયક્ષા અવાજથી) ધીમે બોલો, ભાઈઓ, ભાતને પણ કાન હોય છે. કહેનાં પણ શરમ આવે એવી ખાનગી વાત છે. રાજ્યએ રાણીને પાછી બેઠારી છે; અનીતિની પૂજા થઈ રહી છે. રાજ્ય પર હવે ઘોર વિપત્તિ આવશે. વર્ષાદિ તો આવતાં અટકી પણ ગયો છે. ને વધુમાં, રાજ્યએ એ રાણીને માટે નવો મહેલ બનાવરાવ્યો છે.

પ્રજાજનો—ઓહ! હો! એ બલિયારી સ્ત્રી માટે એક મહેલનીજ ખામી હતી. હવે તો તે પણ પૂરાઈ ગઈ.

પ્ર. પ્રજાજન—જે આ આપણે સાંખી રહીશું તો અન્યાય વધતો જ જશે. રાજ્ય પુરોહિત ત્રિગુણાચાર્યે રાજ્યને ખૂબ સમજાવ્યો. પણ એણે કેઈનું ન માન્યું. પુરોહિતનો પુત્ર, સુગત પણ રાજ્યને મળી ગયો છે. બિચારા પુરોહિતના દુઃખને સીમા નથી. વધુ તો કશી ખબર નથી. પણ આજ રાત્રે શહેર બહાર ઉત્તર મંડપમાં સજ્જા મળવાની છે. ત્યાં ગમે સર્વ સમજશે.

પ્રજાજનો—તો તો, અમે પણ ત્યાં આવીશું.

પ્ર. પ્રજાજન—જેવી તમારી ઈચ્છા.

[સર્વે નીકળે છે.]

[૬]

સમય—રાતનો ખીલે પ્રહર : : સ્થળ—કંચનપુરની બહારનો એક ઉત્તર મંડપ.

[નગરજનો એકત્ર થયાં છે. ચતુર્થ પદ પુરોહિત ત્રિગુણાચાર્ય ને તેની લગાવગ વસ્ત્રુકે એકે છે.]

ત્રિગુણાચાર્ય—સજ્જાનો, રાજાનો અન્યાય તમે સાંભળ્યો જ હશે. મેં એમને એમ ન કરવા ખૂબ સમજાવ્યા; પણ તેણે માફ નજ સાંભળ્યું. કુળચુરની અવગણના કરીને, સાહસીને ધિક્કારીને...

વડલુક—ઉચ્ચ જાતિનો જે ક્ષણે અનાદર થયો તેજ ક્ષણે તે જાતિનું માન ગયું; તેનો ધર્મ ગયો. એવા રાજાને.....

વિદ્રોહી પ્રજાજનો—(આવેશમાં) આજેજ તેને દેશનિકાલ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઇએ ! એ જાતિ-નિતિબ્રષ્ટ રાજાને હમણાં જ કાઢી મૂકીશું !

ત્રિગુણાર્ય—શુદ્ધ નામનો કોઈ ઢોંગી મંત્રાચારી છે. એની વાતો સાંભળી આ રાજાએ યજ્ઞ-યાગ બંધ બંધ જ કરી દીધું છે. મારા છોકરા સુગતને એણે ભોળવી લીધો છે. એને શિક્ષા તો એ વખતેજ કરવી જોઈતી હતી,—પણ, ‘ગિયારો’ માની જવા દીધો. પણ આ સમયે તો.. પોતાની અભિચારી સ્ત્રીને એણે પાછી બોલાવી છે; એને માટે એક નવો રંગમહેલ... વિદ્રોહીજનો—(વ્યંગમાં) રાણી પાછળ દ્વાર પાગલ ચર્ધ ગયો હશે !

ત્રિગુણાર્ય—(ગર્જનાપૂર્વક) પાગલ ?—જ્યારથી યજ્ઞ એણે બંધ કર્યા છે ત્યારથી જ તે ચાંડાળ થયો છે. વર્ષાદ વર્ષે પણ શી રીતે ? જ્યાં આવો ચંડાળ—નીચ. છવતાં કે મર્થે જે સરખો છે તે, રાજવીપદે છે.

વડલુક—આવા અન્યાયી રાજાને તો મારી નાખવામાં પણ...

સુગત—(અચાનક ત્યાં આવીને) વાહ. વાહ ! વડલુક ! રાજાએ તને માફ કર્યો; તેનો આ બદલો—કેમ ?

ત્રિગુણાર્ય—(સુગતને જોઈ-ક્રોધમાં) જાતિ, ધર્મ અને યજ્ઞયાગનો ત્યાગ કરનાર રાજાને મારવામાં કંઈ પાપ નથી.

સુગત—મુંગાં પ્રાણીઓને મારીને અગ્નિમાં નાખવાથી દેવો પ્રસન્ન થાય છે ! એનાથી પુણ્ય મળે છે !—એમ કહેતાં શાસ્ત્રોને સજાવાની દેવામાં શું પાપ છે ?

ત્રિગુણાર્ય ને વિદ્રોહીજનો—(કાન પર હાથ દબાવે) શિવ ! શિવ ! શાસ્ત્રોની નિન્દા કરનારા ચંડાળો-પાખીઓ જ્યાં વસે ત્યાં વર્ષાદ વર્ષે પણ શી રીતે !

સુગત—પ્રાણીય થવા કરતાં ચંડાળ કહેવાયું હું વધુ પસંદ કરીશ. રાજાની હું રક્ષા કરીશ.

[ત્યાંથી ત્વરાએ ચાલ્યો જાય છે.
રાજસભ્ય વિદ્રોહીજનો પુરોહિતને ને વડલુકને અનુસરે છે.]

[૭]

સમય—અર્ધરાત્રિ : : સ્થળ—રાજમહેલનો એક ઓરડો.

[રક્ષકો દ્વાર પર પહેરો બેઠે છે.]

રાજા—(ઓરડામાં ફરતાં...સ્વગત) કોઈ ગમે તે કહે, પણ ભગવાન શુદ્ધની આત્મા તો પજાવીજ જોઈએ. (બહારથી તે ક્ષણે શોરબકાર સંભળાય છે.) આ શું ? (બારીમાંથી માર્ગ પ્રતિ જોઈને) આ શી બહા ? લોકો હથિયાર લઈને આવી રહ્યાં છે. કડાચ મને મારવા માટે તો નહીં ? ભલે આવે, હો મારે; મારે એમનાથી કરવું શા માટે ? ભગવાન, શુદ્ધ મારી પડ્યો છે. પછી મને ભય શો ?

વિદ્રોહીજનો—(બારણે જોલા) મારો ! કાપો ! અંદર ચાલો !

[ને એ ક્ષણેજ, રક્ષકોને દ્વાર પડતી પડેલી દઢ, હાથમાં તરવાર સાથે, દોડતો વડલુક રાજાની સમીપ જવા મથે છે.]

સુગત—(વંદુકની પણ પહેલાં રાજા પાસે જઈ પહોંચી) મહારાજ, ભાગો ! જલદી કરો ! વંદુક ને ખીન્યો પણ તમને મારવા આવે છે.

[વંદુક તે જ કણે હાથમાં નાગી તલવાર સાથે ખંડમાં પ્રવેશે છે.]

[રાજા રાજાત નિસ્તબ્ધ બેસે છે. વંદુક તેના પર તલવાર ચલાવવા નય છે; પણ તે કંકને સ્પર્શે તો પહેલાં જ સુગત વંદુકનો હાથ પકડી લે છે; ને તે સમયે આવી પહેંચેલ સૈનિકો તેને ગીરફતાર કરે છે.]

નીચે જૂમરાણું સંભળાય છે. સૈનિકો વિદ્રોહીઓને હડાને છે—ને દ્રોહીઓ વંદુ ને વંદુ જૂમરાણું મચાવે છે. ‘મારો-કાપો’ની જૂમો સંભળાય છે.]

રાજા—(સૈનિકો પ્રતિ જોઈ) એને (વંદુકને) શા માટે પકડો છો ? છોડી દો. તમે સર્વે બહાર જાઓ. (સુગતને) તું પણ બહાર જા.

[સુગત અને સૈનિકો બધાં એને આશ્ચર્યથી ચાહી યદ બહાર નય છે. રાજા અને વંદુક બેજ જાણ્યો ઘોરણમાં રહે છે.]

રાજા—વંદુક, મે તારું શું બગાડ્યું છે ? બોલ ! એકજ ઈશ્વરે આપણને આ સૃષ્ટિમાં મોકલ્યા છે. એ રીતે આપણે બને લાભ ઓ છીએ તો મજી એક ખીનમાં વેરઘેર શા માટે ? જુનું ઘર પડી ગય તો શું નવું ઘર નથી ગાંધી શકાતું ? તું આ સિંહાસન ઉપર બેસ અને નીતિપૂર્વક રાજ્યનું પાલન કર. મારે માથેથી બોલો હડાવવાનું તને પુણ્ય મળશે. મને વિદાય આપ, હું પ્રસન્નતાથી ચાર્ચો જઈશ.

(બહાર)

‘પ્રથમ સૈનિક—(ચકિત થઈને) હવે તો મહારાજનો અવાજ પણ સંભળાતો નથી !

બીજો સૈનિક—કદાચ પેલા હત્યારાએ એમનું ખૂન તો નહોં કરી નાંખ્યું હોય ? હું ત્યાં જઈને તપાસ કરી આવું છું. (તે તપાસ કરવા ગય છે.)

[ઘોરણમાં એણે જોયુ તો—મહારાજના પગ આગળ વંદુક ફસાદ બરી બરીને રડી રહ્યો છે.]

[૮]

સમય—અરુણોદયનો : સ્થળ—પેલું પુરાણું જંગલ.

[‘પૂર્વમાં ઉત્તરે ફેરાદ રહ્યો છે. ચારે તરફ દૈવી શાંતિ છે. છુદ્દદેવ ધ્યાનમાં લીન છે. કિશુ લોકો એમને ઘેરીને ઉદયગીત ગાઈ રહ્યા છે. છુદ્દ ભગવાનના હાથ ઉપર પક્ષીઓ નિર્મલ યદ બેસે છે. એમના ચરણોની પાસે, વાદ્ય, સિંહ, ઘેરાં, બકરાં, આદિ પ્રાણીઓ પણ બેઠેલાં છે, બધા જીવ કોઈ દેવ વીસરીને પ્રેમના પ્રવાહમાં લીન યદ બધા છે. દૂરથી કાંઠેલાં કપડાં પહેરી જેતન એકલો આવતો દેખાય છે. એના મુખ ઉપર શાંત છતાં દિવ્ય કળકી તેજ રહ્યું છે.]

જેતન—(છુદ્દની ચરણુરજ માથા ઉપર ચઢાવીને) સુદ્ધ શરણં મચ્છામિ, સર્વ શરણં મચ્છામિ, ધર્મે શરણં મચ્છામિ.

જોતમ—[કરુણાભરી દૃષ્ટિથી] બેટા ! આજે તું પ્રેમના સ્વરૂપને સમજ્યો છે.

[છુદ્દ જોતાનો હાથ જેતનના માથા ઉપર મૂકે છે. જેતન મહાકિશુક્રતની કીશા લઈને પરમાનંદમાં તન્મય થઈ જાય છે.]

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉદ્દેશો

[પં. લાલચંદ્ર. ભ. ગાંધી. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

પુણ્યસ્થોક શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ ગાયકવાડની હીરક-મહોત્સવથી વિખ્યાત થયેલી વર્તમાન રાજધાની વડોદરા(વટપદ્ર)ના પ્રાચીન ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડનારા ઉદ્દેશો યથાયોગ્ય મંદોદિત ધર્મ અદ્યાવધિ પ્રકાશમાં આપ્યા જણાતા નથી; એથી એ દિશામાં અન્વેષણ કરવામાં અમદારે આ પ્રયત્ન પુરાતત્ત્વ-પ્રેમીઓને અને ઇતિહાસ-રસિક સાક્ષરોને અમુક અંશે ઉપયોગી પ્રેરણા આપનાર થશે તથા કેટલેક અંશે આ વિષયની ન્યૂનતા દૂર કરશે-એવી આશા છે.

મુખ્યત્વે જ્ઞેન-સાહિત્યના અવલોકનમાંથી શોધ-ખોળ કરી પરિશ્રમથી સમૃદ્ધીન કરેલાં પ્રાકૃત, અંસ્કૃત અને પ્રાચીન ગુજરાતી-ભાષાનાં પ્રામાણિક અવનરણો અહિં દૃષ્ટિગોચર થશે; તેમજ ઇતર વિશ્વસનીય પ્રમાણોને ઉદ્ભૂત કરવામાં ઉપેક્ષા જણાશે નહિ.

વિદ્વાનો જે પ્રોત્સાહિત થઈ આ દિશામાં પરિશ્રમ કરે, તે: અનેક ગામ-નગરોના જ નહિ, ગુજરાતના જ નહિ, ક્રમશઃ સમસ્ત ભારતવર્ષના-સ્વદેશના પ્રામાણિક ઇતિહાસને પ્રકાશમાં મૂકાવવાનું પ્રયત્ન કાર્ય અગત્યી શકે અને જૂનકાલીન ગૌરવનું જ્ઞાન કરાવી વર્તમાન કાલમાં વિશિષ્ટતાથી વર્તવાનું ઉચ્ચ શિક્ષણ વિવિધ પ્રકારે આપી શકે.

આજથી આરસો વર્ષ પહેલાં

પ્રાચીન જ્ઞેન અધકારે જેનો સ્વર્ગવાસ વિ. સ. ૫૮૫માં સૂચવે છે અને ૧૪૪૪ પ્રકરણોના રચનાર તરીકે-મધ્યમ પ્રામાણિક અદ્યુક્ત વિદ્વાન અંધકાર તરીકે જેની સુપ્રસિદ્ધિ છે; તથા શકકાલ ૭૦૦-વિ. સં. ૮૩૫માં દક્ષિણપચિક્ષ ઉલો-

સાચો વાણિયો તનાચાર્ય પણુ પ્રા. કુવલવમાલાકથામાં જેનું સ્મરણ કર્યું છે; તે યાદિનીમહત્તરા-ધર્મપુત્ર ચિરહાંક તરીકે પ્રખ્યાત હુરિભદ્રસુરિએ ઉપદેશપદ નામના પ્રાકૃત ગ્રંથ (ગાથા ૫૧૬ થી ૫૨૦)માં 'વટપદ્ર(વટપદ્ર)ના સત્યવાદી સત્ય નામના શ્રાવક વણિક-સુતની જાણુવાકાવક સત્ય ધટના સૂચવી છે.

હુરિભદ્રસુરિના ઉપર્યુક્ત ઉપદેશપદની ટીકા વિ. સં. ૧૦૫૫માં વર્ધમાનસુરિએ રચી હતી, જેની વિ. સં. ૧૨૧૨માં લખેલી તાડપત્રીય પ્રતિ જેસવમેરના કિલ્લાના બજાબંડારમાં છે, જેનો પરિચય અમદે જેસવમેર-લાં. ગ્રંથસૂચી (ગા. એ. સિ. નં. ૨૧ પૃ. ૬-૭; અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃતપરિચય પૃ. ૩૭)માં કરાવ્યો છે. આ ટીકાની પ્રતિની એક નકલ વિ. મં. ૧૯૫૧માં મુનિરાજ હંસવિજયજીએ લખાવી હતી, જે વડોદરાના જ્ઞેનજ્ઞાનમંદિરમાં વિદ્યમાન છે.

આ વર્ધમાનસુરિ, જિનેશ્વરસુરિ રિંગેરે પરિવાર સાથે ગુજરાતમાં-અણહિલવાડ પાટણમાં સોલંકી દુર્ગભરાજના રાજ્ય-સમય(વિ. સં. ૧૦૬૫થી૭૭)માં પધાર્યા હતા. ત્યાં રાજ-

સંભામાં ચૈત્યવાસીઓ સાથેના વાદમાં તેમના વિદ્વાન્ શિષ્ય જિનેશ્વરસૂરિએ જ્ય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. 'જૈનમુનિઓએ ચૈત્યોમાં વાસ ન કરતાં અન્યત્ર વસતિમાં વાસ (અમુક કાલ) અને અપ્રતિયદ્ધ વિહાર કરવો જોઈએ'—એમ યુક્તિ-પ્રમાણોથી ઉચિત કરાવ્યું હતું. જૈન સિદ્ધાન્તસૂત્રો-નવ અંગસૂત્રો વિગેરે પર ત્રિસ રચનાર અભયદેવસૂરિએ પોતાનો પરિચય ઉપર્યુક્ત વર્ષમા-નસૂરિના પ્રશિષ્ય તરીકે અને એ જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય તરીકે કરાવ્યો છે.

આ જ ઉપદેશપદની બીજી ટીકા વિ. સં. ૧૧૭૪માં મુનિચંદ્રસૂરિએ કરી હતી, તે આદિની મુક્તિકમલ વૈન મોહનમાલામાં પ્રકટ થયેલી છે.

સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધરાજ જયસિંહની રાજ સમામાં વિ. સં. ૧૧૮૧માં દિગમ્બર વાદી કુમુદચંદ્રને પરાસ્ત કરી જયવાદ મેળવનાર વાદી દેવસૂરિએ પોતાના ગુરુ-ઉપર્યુક્ત મુનિચંદ્રસૂરિના સ્વગંગવાસ-પ્રસંગે ઉચ્ચારેલા શોકગર્ભિત ઉદ્ગારો ઉપસાધ્ય થાય છે; એ દ્વારા જણાવ્યું છે કે-મુનિચંદ્રસૂરિનો જન્મ-મહોત્સવ ઉજવવાનું માન દબ્બલનપરી (ડબોઇ, વડોદરાજાજી)ને મળ્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૭૮માં ડા. વ. પતે દિવસે એ સૂરિ-રત્ન અદસ્ય થયું હતું.

વર્ષમાનસૂરિએ ઉપદેશપદની ટીકામાં વડવદ વાળી ગાયાની વ્યાખ્યામાં 'વટપદ્મે નગરે સત્યનામા વણિહૂયતોડમૂર । મ ચ લોકે શ્રાગક દતિ પ્રમિદ્ધ: ।' જણાવ્યું છે.

મુનિચંદ્રસૂરિએ 'વટપદ્મકે વટપદ્મકાભિધાને સ્થાને' આવા શબ્દોદ્ગાર આ સ્થાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

હરિભદ્રસૂરિના ઉપદેશપદની ઉપર્યુક્ત ગાથાઓમાં સૂચ્યું છે કે-પ્રા. વડવદ = સં. નગરમાં અથવા વટપદ્મક નામના સ્થાનમાં સત્ય નામનો વણિક-સુત હતો, તે ક્યાં 'શ્રાવક તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો. એક વખતે તે, ભાઈ સાથે પારસદૂલ(પર્સીયા)-સમુદ્રના રે જઈને આવ્યો હતો, ત્યારે સમુદ્ર-માંડે આવનાં બીજા વહાણવટી વણિકો સાથે તેઓએ પાણી પર રહેલો તિર્મિગિલ મચ્છ (ફટલાંબ યોજનપ્રમાણનો) જોયો. ત્યાર પછી તે બધા 'સાયાત્રિકો-દરિયાઇ મુસાફરો બોલ્યા કે-અત્યંત મોટો મચ્છ છે.' પરંતુ સત્ય-વણિકનો ભાઈ કહેવા લાગ્યો કે- 'આ મોટો ક્ષીપ (ખેટ) છે.'

એવી રીતે પરસ્પર વિવાદ કરતાં સત્યના ભાઈએ સ્પર્ધાથી સર્વસ્વ (સર્વ ભાંડ-માલ મીલકત) દ્વારા છૂત-જુગારની સરત કરી. સત્યે પ્રતિષેધ કરવા છતાં હઠથી તેના ભાઈએ હોડ કરી.

સમુદ્રમાં પાણી ઉપર જેવામાં આવેલ મોટો મચ્છ છે કે ખેટ છે? તેની પરીક્ષા માટે વહાણ ચલાવનારા ખલાસીઓએ તે(મચ્છ)ની પીઠ પર અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યો. પીઠ તપવાથી તે મોટા મચ્છ પાણીમાં ફૂગડી મારી. અનુક્રમે તે દરિયાઇ વહાણવટીઓ કાંઈ પહોંચ્યા. ત્યાર પછી પોતાને ઘરે પહોંચનાં પ્રતિપક્ષીઓએ સત્યના ભાઈ પાસે સરત પ્રમાણે સર્વસ્વની માગણી કરી. તેણે ઇન્કાર કરતાં તેમનો રાજ-કુલ(ન્યાયકાર્ડ)માં વિવાદ થયો. રાજ્યએ પૂછ્યું કે- 'આ(કેસ)માં સાક્ષી કોણ છે?' પ્રતિપક્ષીએ જણાવ્યું કે- 'મહારાજ ! આનો જ ભાઈ, અને અન્ય વણિકો સાક્ષીઓ છે. ' ભાઈ ભાઈને મળેલો હોય, એથી એવા પ્રયોજનમાં તેનો સક્ષી તરીકે જવડાર કરવો ગોચ નથી. ' એવા વિચારથી રાજ્યે નગરના પ્રધાન શેકનો સત્કાર કરી બીજી રીતે પરીક્ષા કરી. નગરશેકે સત્યને એકાંતમાં પૂછ્યું, તેણે જે પ્રમાણે જ-યું હતું, તે પ્રમાણે કહ્યું. શેક પાસેથી વિવાદનું સ્વરૂપ જાણી રાજ્યે સર્વસ્વ પ્રતિવાદીને આપ્યું. રાજ્યે વિરમ્ય અને હર્ષથી સત્ય(સત્યવાદી સત્ય-

નામના) વહિવટનો સત્કાર કરી તેને મોટા શ્રેષ્ઠિપદ પર યોગ્યતા (નગરશેઠ-પદવી) આપી કે-‘આને ઇન્દ્ર પ્રમાણે જીવન-પર્યન્ત પાળો’ ‘સત્યે આ કુન્દર કાર્ય કર્યું કે’ લાઘના રતેહની ઉપેક્ષા કરી તે સત્યવતમાં દહ રહ્યો’ એવો વિચાર કરી ખુશી થઈ પ્રતિવાદીએ પીના લાઘનું સર્વસ્વ મૂકી દીધું

વિક્રમની નવમી સદીમાં.

સમસ્ત મહાશબ્દો (મોટાં બિરોદો) મેળવનાર, મહાસામંતોના અધિપતિ, મુવર્ણવર્ષે નામાંકિત રાષ્ટ્રકૂટવંશી લાટેશ્વર કર્કરાજે સિદ્ધશમી આવાસથી શકનૃપ સં. ૭૩૪=વિ. સં. ૮૬૬માં વૈ. શુ. ૧૫ પર્વના દિવસે આ ચંદ્રવદ્રક ગામને દાનમાં લાટેશ્વર કર્કરાજના આખાનો ઉલ્લેખ વિસ્તૃત તામ્રપત્રોમાં છે. જ. બે. એ. સો. વો. ૮, પૃ. ૨૯૪માં ત્રથા ઈન્ડિયન એન્ટિક્સરી વો. ૧૨, પૃ. ૧૫૬માં એ તામ્રપત્રની નકલ તથા તે પર વિવેચન ઈંગ્લીશમાં પ્રકટ થઈ ગયેલ છે. ઉપર્યુક્ત તામ્રપત્રમાં આ વડપદ્રકને અંકોટકના પ્રાધાન્યવાળી ૮૪ ગામોની ચોરાશીમાં ગૌણ તરીકે ગણવામાં આવ્યું છે. તથા તેમાં દર્શાવેલી ચતુઃસીમા (પૂર્વ તરફ જંજીવાવિકા ગામ, દક્ષિણ તરફ મહાસેનક તળાવ, પશ્ચિમ તરફ અંકોટક, તથા ઉત્તર તરફ વન્ધાચ્છ ગામ)નાં નામો વિગેરે પર વિચાર કરનાં એ વડપદ્રકને વર્તમાન વડોદરા તરીકે માનવામાં આવે છે. પૂર્વના રાજ્યના પરીખદ્વારા પહેલાં અંકોટકના ચતુર્વેદી બ્રાહ્મણને અપાયેલું આ વડપદ્રક ગામ, પાછળથી તેની ગંમનિધી ઉપર્યુક્ત લાટેશ્વર કર્કરાજે માતા-પિતાના તથા પોતાના આ લોક અને પરલોકના પુણ્ય-યશની અભિવૃદ્ધિ માટે, વલ્લભી(વળા, કાડિયાવાડ)થી નીકળીને આવી વસેલા ભટ્ટ સોમાદિત્યના પુત્ર ચાતુર્વિંદ બ્રાહ્મણ વટ[પુ]રવાસી ભાનુમદને જ્ઞાનદાય તરીકે ધાર્મિક ક્રિા-વૃદ્ધિ માટે આપ્યું હતું. તેમ તેમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે.

શકનૃપકાલ સં. ૭૪૬=વિ. સં. ૮૮૪માં વૈ. શુ. ૧૫ પત્રના દિવસે રાષ્ટ્રકૂટવંશી મહા-સામંતાધિપતિ પ્રજ્ઞતવર્ષે ગોવિંદરાજે ભરુકચ્છ(ભરૂચ)માં વસતાં નર્મદા નદીમાં સ્નાન કરી જે દાન કર્યું હતું. તે સૂચવતાં તામ્રપત્રો છ. એ. વો. ૫, લાટેશ્વર ગોવિંદરાજના પૃ. ૧૪૪ થી ૧૫૨માં અંગ્રેજી વિવેચન સાથે પ્રકટ થયેલાં છે. તે પરથી તામ્રપત્રમાં જણાય છે કે માત-પિતાના અને પોતાના આ લોક તથા પરલોકના ફલની પ્રાપ્તિ માટે, ધર્મ, અને યશની અભિવૃદ્ધિ માટે કાપિકા(કાપી)ના અન્તર્વર્તિભૂત કોટિપુરમાંના જ્યાદિત્ય નામના ભગવાન સૂર્યને અંકિર્ત સ્ફુટિતના સંસ્કાર માટે, ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ અને નૈવેદ્ય માટે ઉપર્યુક્ત ગોવિંદરાજ તરફથી થૂણિવિનામનું ગામ અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું. તેની ચોતરફનાં ગામો સૂચ્યાં છે, તેમાં તેની પૂર્વે ચંદ્રવદ્રક, દક્ષિણ તરફ જંદાણુ ગામ, પશ્ચિમ તરફ... મંગન કાલીયર ગામ અને ઉત્તર તરફ રુદ્રણાડ ગામ હોવાનું જણાયું છે. આમોના વટપદ્રકને બાપાંતરમાં જંજૂસર તાલુકાના વર્દલ તરીકે ઓળખાવ્યું છે.

વિક્રમની આરમી સદીમાં.

વીરગણિ નામના વિકાન જૈન મુનિએ વિ. સં. ૧૧૬૦માં પિંડનિર્ણયિત નામના જૈનાચાર મંથ પર ૭૬૭૧ શ્લોકપ્રમાણ શિષ્યહિતા નામની વૃત્તિ રચી હતી. તેના અંતમાં તેઓએ ૧૮ શ્લોકોની પ્રશસ્તિદ્વારા પોતાનો પરિચય કરાવતાં

જૈનવ્યાખ્યાકાર વીર સૂચ્યું છે કે-લાટદેશના તિલકરૂપ વટપદ્રક અને વિશાલપુરમાં ગણિનો જન્મભૂમિ રહેલા, સિદ્ધવા(મા)લ-ધર્મદત્તગતિરૂપી આકાશમાં રહેલા ચંદ્ર જેવા નિર્મલ તથા તીર્થનાથોને અને મુનિઓને નમવામાં પ્રીતિવાળાં શ્રેષ્ઠી વર્ધમાન અને શ્રમિતિના એ પુત્ર હતા. જન્મોત્પત્તિ સમયે તેમનું નામ વસંત હતું. વિશુદ્ધ સાંધુના ગુણોના ધામ, અને વસતિ-વિહારી ચંદ્રગચ્છરૂપી આકાશમાં ચંદ્ર જેવા, સમુદ્રધૈય જેવા નામને સાચું પાડનારા સુરિપાસે પ્રમત્યા મહણ કર્યા પછી તેનું બીજું નામ વીર રાખવામાં આવ્યું હતું. સકલ વસતિ (ઉપાશ્રયો)માં તિલક જેવા, સરવાલક ગચ્છમાં રહેલા શ્રેષ્ઠ વાચનાચાર્ય અધીશ્વર ગણિ પાસે દીક્ષાનું પરિપાલન કરતાં તેમણે વીરગણિ નામ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૬૦માં તેઓએ કર્કરોણિયા પાસે રહેલા દ્વિપદ્ર નામનાં શ્રેષ્ઠ ગામમાં પૂર્વોક્ત પિંડનિર્યુક્તિની વૃત્તિ રચી હતી^૧ પૂર્વોક્ત અધીશ્વર ગણિના સદ્ગુણી વિદ્વાત ૩ તિષ્ઠો ૧ મહેન્દ્રસૂરિ, ૨ પાર્શ્વદેવગણિ અને ૩ દેવચંદ્રગણિએ આદાર-પ્રદાન વિગેરે અનુકૂળના કરી એ વૃત્તિ રચવામાં તેમને સહાયના પહેાંચાડી હતી. ૧ નેમિચંદ્રસૂરિ, ૨ જિનદત્તસૂરિ વિગેરે વિદ્વાન આચાર્યોએ અણુહિલ્લપાટક પુર (પાટણ)માં આ વૃત્તિને વિશુદ્ધ કરી હતી.

પંચાસક વિગેરે શાસ્ત્રો રચનારા હરિહરસૂરિએ પહેલાં આ(પિંડનિર્યુક્તિ)ની વિવૃત્તિ રચવાનો આરંભ કર્યો હતો, પરંતુ સ્થાપનદાય સુધી વિવૃત્તિ કર્યા પછી તેઓ દિવંગત થયા. પછી એ ઉપરની વિવૃત્તિ કોઇ વીરાચાર્યે સમાપ્ત કરી હતી. તેમાં તેઓએ કેટલીક ગાથાઓને સુગમ વિચારી તેની વ્યાખ્યા કરી ન હતી અને જે ગાથાઓનું વિવરણ કર્યું હતું, તે થોડું કર્યું હતું; ચતુર્થદિવ્યાઓને દુર્બોધ વિચારીને તે સમસ્ત ગાથાઓની વ્યક્ત નાખ્યા માટે પ્રસ્તુત વૌ-ગણિએ આ પ્રયાસ કર્યો હતો. એ સંબંધી પ્રારંભમાં જ આ વ્યાખ્યાકારે સૂચન કરેલું છે. આ પિંડનિર્યુક્તિ-વૃત્તિની પ્રાચીન તાડપત્રીય પ્રતિ પહેલાં પાટણના જૈનભંડારમાં હતી, તે ડૉ. કીલહોર્ન દ્વારા મુંબઇ સરકાર માટે ખરીદાઇ ઉક્ત દોલેજમાં (હાલ પૂનાના ભંડારકર ઓ. રિ. ઈન્સ્ટિટ્યૂટમાં) રાખેલી છે. આ વૃત્તિના આવન્ત ભાગનો ઉલ્લેખ ડૉ. કીલહોર્નના સન્ ૧૮૮૧માં પ્રકટ થયેલા રિપોર્ટ (પૃ. ૨૬ થી ૨૬)માં પ્રકાશિત થયેલ છે.

૧ “ શ્રીલાટદેશતિલકધ્રીવટપદ્રક-વિશાલપુરગતયોઃ ।

ધીમિલ્લવાલ-ધર્મદત્તયાજા તિલ્લોમેલુંનિર્મલયોઃ ॥ ૧ ॥

શ્રેષ્ઠિવરવર્ધમાન-શ્રમિત્યોસ્તીર્ધનાથમુનિનમને ।

રતયોર્લક્ષ્મીનામ્ના જન્મોત્પત્તિ સમાધિત્વ ॥ ૨ ॥

પ્રવ્રજ્યામટ્ટન પુનરાધિત્વ વિશુદ્ધસાધુગુણધામ્નાં ।

વસતિવિહારીધીચંદ્રગચ્છગમેલુકલ્પનાં ॥ ૩ ॥

સત્વાપિતનામ્નાં ધીસમુદ્રપોષામિધાનસૂરીનાં ।

ધીર ઇતિ પ્રાપ્તાપરનામ્નાત્વેતં વિમુગ્ધધિયા ॥ ૪ ॥

દીધાયાઃ પરિપાલનમાત્રિત્વ તુ સકલવસતિલકાનાં ।

ધીસરવાલકગચ્છશ્વચનાવાચ્યવર્ચાનાં ॥ ૫ ॥

અધીશ્વરગણિનામ્નાં મુત્તેન સંપ્રાપ્તવોરગણિનામ્ના ।

एकादशगतोपरि पण्टिकसंवत्सरे...॥ ६ ॥

દ્વિપદ્રગમે કર્કરોણિકાપારિવર્તિમિ પ્રવેરે ।

યોધાનુસારતોઃપિ પિંડનિર્યુક્તિરૂતિરિય ॥ ૭ ॥ ”

ગર્ભ પર ચન્દ્રની અસર

મૂળ અંગ્રેજીમાં-લેખક :

રમેશચન્દ્ર અમીન, બી. એ., વડોદરા

અનુવાદક : ચ

જ્યોતિષ-વિજ્ઞાનની 'જન્મપૂર્વી' શાખામાં આ વિષયનો સમાવેશ થાય. 'જન્મપૂર્વી' એ શબ્દથી જ એટલું સૂચિત થઈ ગય છે કે આ જ્યોતિષવિદ્યા ગર્ભાવસ્થાનાં સ્વરૂપો સાથે સીધો સંબંધ ધરાવે છે. આ વિષયમાં વર્તમાન જ્યોતિષ-વિજ્ઞાનીઓએ એવી ચમત્કારિક પ્રગતિ કરી છે કે તેના અદ્ભુત વૈજ્ઞાનિક ગુણના કારણે મહાન સ્ત્રીશરીરશાસ્ત્રીઓ અને વિખ્યાત ડોક્ટરો પણ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ બન્યા છે. તે ગ્રંથમાં તારવાયલાં સૈદ્ધાન્તિક સત્યો એટલાં ચોક્કસ છે કે તેના અભ્યાસ અને પૃથક્કરણના પરિણામે મોટામાં મોટો નાસ્તિક પણ શ્રદ્ધાલયો બને.

ગર્ભજીવનનો વિચાર કરીએ તો તેના પર ચન્દ્રની ધણી જ પ્રબળ અસર હોય છે. ચન્દ્ર ત્યારે મધ્યરેષા પર હોય ત્યારે થતી પ્રસૂતિઓમાં ગર્ભવદન સહજ, સરળ, અને જરૂરી પણ શ્રમ કે દુઃખ વિનાનું હોય છે, અને એવા સમયે થતાં ઓપરેશન પણ સફળ જ થાય છે એવી સ્વયં-સાબિતીથી વૈજ્ઞાનિકોને પણ એનું મદત્ત ને સત્તા સમજવામાં છે. ઉપરની વસ્તુસ્થિતિને જ્યોતિષ-વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો તે એક સાદું સત્ય છે અને તે સામાન્ય ક્રમ કરતાં વ્યક્તિવિશેષતા પર આધાર રાખે છે.

ગર્ભગ્રહણ એ ગર્ભજીવનનાં વિવિધ સ્વરૂપોનું એક અગત્યનું અંગ છે. અને ગર્ભગ્રહણના પ્રારંભ પર ચન્દ્રની ધણી જ વ્યાપક અસર હોય છે, કેમકે રતિકીડાના સમયે ચન્દ્ર જો સ્ત્રીની જન્મકુંડળી કે પ્રગત કુંડળીના કેન્દ્રમાં ન રહે તો તે રતિકીડાના પરિણામે પણ સ્ત્રી ગર્ભધારણ નજર કરે. સંતતિનિયમનનો વિચાર કરતાં, તે વિષયમાં, જ્યોતિષના આ સિદ્ધાંતની ઉપયોગિતા સ્વભાવિકપણે જ લક્ષમાં આવી જશે.

સ્ત્રીના ઋતુરનાનના દિવસનું ચન્દ્રનું સ્થાન પણ ઉક્ત વિષયમાં પ્રબળ ભાગ બળવે છે. વિશ્વસનીય પ્રસંગોમાં અંગત શોધખોળ ને પૃથક્કરણના પરિણામે મેં એ જોયું છે કે જ્યાં ઋતુપ્રાપ્તિ સમાંતર સમયે-૨૮ દિવસના અંતરે-હોય છે ત્યાં પ્રસૂતિના સમયે ચન્દ્ર મધ્યરેષામાં જ રહે છે-એટલે કે ચન્દ્ર બાળકના જન્મ સમયેજ ઉદ્ભવી કે અવક્રમી બને છે. પ્રથમ નિયમ જેમ સંતતિનિયમનને સદાયકર્તા છે તેમ આ નિયમ, ગર્ભાવસ્થાનું પ્રમાણ ત્યારે સામાન્ય ક્રમનું હોય ત્યારે, બાળકના જન્મનો સમય અગાઉથી શોધી કાઢવામાં ઉપયોગી છે. જો કે આ વિદ્યાથી ગર્ભાવસ્થા અને બાળકના જન્મવાનો ચોક્કસ-સમય શોધી શકાય છે પણ તે ખૂબ જોડા શ્રમ અને ડંચાણને નહોતરનું હોઈ અહીં તો ઉપરના વિષય ને જ વળગી રહીશ.

(અનુસંધાન ૫૪ ૨૭૨)

શ્રી રવીન્દ્રનાથ અને તેમની સાહિત્ય-ગંગા

ચીમનલાલ

ભગીરથને પિતૃઓના ઉદ્ધાર માટે સ્વર્ગગંગાનાં નીર જોઈતાં, ને અગાધ આત્મજાળે તેણે ગંગાને પૃથ્વી પર આમંત્રી. પણ તે ગંગાના પ્રપાતને ઝીલી ભૂમિ પર તેને વહાવનાર દૃઢ-તેજસ્વી નરવીર ન હોય તો તે પ્રપાતથી તો પૃથ્વી પણ રગદોળાઈ જાય ને ?-ને તેણે શિવને રમ્યાં. શિવે ગંગાને મસ્તકે ઝીલી;-પૃથ્વી પર તેને વહેતી કરી.

શ્રી રવીન્દ્રનાથ એ શિવના કંઈક આછેરા પ્રતિબિંબ સમા છે.

ધોર પાશવતાએ પૃથ્વી છવાઈ રહી. માનવતાએ મંરકૃતિમાંથી વિદાય લીધી. કુદરતને સૃષ્ટિ પર તે સમયે શાન્તિ ને માધુર્ય વર્ષાવવાની જરૂર જણાઈ. યુગજીના આર્યગ્રન્થમણીઓમાં એ જીવન-ગીત ગૂંજતું તો હતું; પણ ત્યાં સુધી પચવાની, તેને અપનાવવાની, શુદ્ધ

સ્વરૂપે તેને સમજવાની, ગ્રન્થમાં તેને અશક્તિ જણાઈ. પરિણામે એ જીવનસંગીતને માનવ ઉપબોધની ભૂમિકાએ લાવવા તેણે નિર્ણય કર્યો. ને શ્રી રવીન્દ્રનાથનાં પૃથ્વી પર પગલાં ધ્યાં.

રવીન્દ્રનાથે પ્રાચીન ગ્રન્થમણીઓનું કેવળ દોહનજ કર્યું છે એમ તો નહિ. પણ આર્ય મંરકૃતિના આત્માને તેમણે, અદ્ય માનવીમાં પણ તે આત્માનું તેજ પ્રગટ એ રીતે, હળવું-કલાત્મક-મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું છે. તેમ કરતાં સ્વર્ગની ગંગા જો કે પૃથ્વીની તો બનીજ છે પણ સ્વર્ગગંગાને ન સ્પર્શી શકનાર માટે તેનાં નીર અમૃત સમાં છે.

‘ગીતાંજલિ’ની ભક્તિછલકતી કરુણ છતાં ઉન્નત રસિકતા; ‘વનમાળી’ની પ્રાકૃતિક એકતાનતા; ‘વિકસતો ચન્દ્ર’ની નિર્દોષ છતાં દૈવી બાહ્યસૃષ્ટિ; ‘ચિત્રો’નો રસઝરતો કલાત્મક શૃંગાર; ‘પોરટ-ઝાંઝિસ’નું કરુણાછલકતું સાત્ત્વિક માનસનિરૂપણ; ને ‘મહાભારત’ના દોહન સમી, માર્તંદેહ્યના સૂક્ષ્મ તારને સ્પર્શતી, કર્ણનાં જીવનકારુણ્ય, તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ ને ઉન્નત-પ્રેમલ માનવતાને કવિતે તેજસવતી નાટિકા ‘કર્ણ-કુન્તી’. ‘વિસર્જન’ની, હિંસા સામેનો પુણ્યપ્રકોપ દાખવતી, ઉન્નત-વિશદ પ્રચારકલા; ‘તમરજીવનના નૃપતિ’નું, જગતપતિની લોકીયાનાં અણુસમજ્યાં સ્વરૂપોને, સમર્પણલાવમાં ઉકેલતું ભાવગ્રથન; ‘કબીર કાવ્યો’નાં

નિર્મળ ભક્તિ ને શ્રંગભાવ તથા વિશુદ્ધ પ્રતિબિંબક શક્તિ; 'કવિતો'માં ભભરાતાં રાષ્ટ્રપ્રેમ સમ્ભાવ ને રસવતી પ્રેરણાનાં ઝરણુ; સામાજિક વાર્તાઓમાં ચમકતી વિશુદ્ધ માનવતા; 'કથા ઓ કાહિની'નું, ઇતિહાસના દોહન સમું, આર્યત્વે ચમકતું ઉત્તત પ્રેરકગુણ; 'ગોસ્ત'નું સમાજદર્શન; 'હુગતી નૈયા'ની માનવ લક્ષણોએ ચમકતી રસસૃષ્ટિ; 'ધરે-બાહિરે'નું આત્માને વલોવતું તેજસ્વી પાત્રનિરૂપણ; 'રાષ્ટ્રવાદ'માં તે વાદની સામાન્યતા અને કંઈક અંશે ક્ષુદ્રતાના દર્શન સાથેજ તેમાંથી ઝડપી વિશ્વપ્રેમની ચિનગારીઓ; 'વ્યક્તિત્વ'માં માનવલક્ષણો નું તેજદર્શન; 'કીયેટીવ યુનિટી'નું પ્રાકૃતિક તત્ત્વજ્ઞાન; 'સાધના'નું ઉત્તત ને વિશદ દર્શન ને તેમાં સમાયલ હિંદુ અને આર્ય જ્ઞાન અને ગ્રન્થોનું દોહન; 'દેવેન્દ્રનાથ મહર્ષિના જીવનચરિત્ર' માંની પિતૃભક્તિ; 'સંસ્મરણો'નું હળવું આત્મમથન; 'ક્ષીપ્તીક ઓઝ બેગલ'નું માનસિક, નૈસર્ગિક ને સામાજિક દર્શન; 'સંસ્કૃત સાહિત્ય' દ્વારા તેમણે જગતને સમગ્રવેલ, શાકુન્તલ, સંસ્કૃત કવિઓ ને પ્રાચીન હિંદી સાહિત્યનાં મદત્ત્વ, રસિકતા ને કલાત્મક અપૂર્વતા; 'ટ્રમ્પેટ' કાવ્યમાં યુદ્ધના તોડવનુત્ત સામે ધરાયલ શાન્તિની અદરશ છતાં નિમળ, અશ્રુસારની, સોહામણી પ્રતિમા; વિધવિધ પ્રકારના પત્રોમાં જગતના વર્તમાન પ્રવાહોનું તેમણે કરેલું વિશદ, ભાવનાત્મક અને તટસ્થ નિરીક્ષણ.....આવા આવા તેમના અનેક ગ્રન્થમણીઓ એ કાઈ મંથાદારી લેખક ગૃથેલી, વિજ્યથી ઓપતી, શબ્દહારમાળા નથી પણ તેમના અંતરમાં વહેતાં કલા, વિશ્વપ્રેમ ને આર્ય-સંસ્કૃતિની ભાવનાનાં અવનવાં પ્રતિબિંબ છે.

શ્રી રવીન્દ્રનાથ જગન્નાથા તો વખોથી છે. પણ તેમને પ્રકૃતિની ગોદ ને શાન્તિ વધારે પ્રિય છે. એટલે સૃષ્ટિની સમરજીમ પર તો તે ખૂબ ઓછાં દર્શન દે છે. પણ જ્યારે કાઈ જલદ પ્રસ ઉપરિચિત થાય છે ત્યારે તેમના અભિપ્રાયની જગતમાં મહત્ત્વની કિંમત અંકાય છે. ને ત્યારે તેમનું વ્યક્તિત્વ શાન્તિ ને સત્યના દ્વનની જેમ ઝળહળી ઊઠે છે. કંઈક સમય પહેલાં તે જીવલેણ માદગોમાંથી ઝડપા. તે પછી તેમની સીતોતેરમી જન્મજન્મલિ ઊત્પાદ; અને તાજેતરમાં, ત્યારે ચીન-જનપાત યુદ્ધ સંબંધમાં જનપાતની શુભ નીતિ દર્શાવવાને ત્યાંના મહાકવિ યોગુચીએ તેમને એક કલાત્મક પત્ર લખ્યો ત્યારે તે વાંચી તે એટલા કંઈક ઊઠ્યા કે મહાન કવિ અને મિત્ર યોગુચીને તેમણે, અંતરના તેજથી, કલાકારની અવનતિ પર અશ્રુસારતો, ઝણઝણતો ઉત્તર દીધો. ને તેમનું વ્યક્તિત્વ પુનઃ જગત્તાજ્વે ચડ્યું.

'તમે કવિને ત્યાં શોધો ત્યાં તે ન હોય'—પોતાની સર્જન પંક્તિઓ—'સંસ્મરણો'—માં શ્રી રવીન્દ્રનાથે ગૃથેલા આ શબ્દો છે. તે સત્યથી ભરપૂર છે. કવિ, સૃષ્ટા કે લોકોત્તર માનવીને પ્રગ્ન સમજી શકતી જ નથી. તેમનાં કીર્તિકર્મ જે ઉજ્જવળ હોય તો તેઓ પ્રગ્નમાં પૂર્ણ થાય છે, પણ તેમનાં હૈયાં તો એકલતા ને દર્દથીજ જલકતાં રહે છે. પ્રગ્ન તેમની મહત્તા કે માનવતા ઝીલવાને અસમર્થ નીવડે છે.

મહામાનવી કાં તો પૂર્ણ થાય છે, કાં તો તુચ્છકારાય છે. પણ બંને રિથિતિમાં તે રહે તો છે અણુસમજગોજ. પૂર્ણનારતું દિલ તુચ્છકારાનાર કરતાં ઓછા દર્દભર્યું નથી હોતું. શ્રી રવીન્દ્રનાથની પણ એ રિથિતિ છે. તે પૂર્ણ થાય છે, ખૂબ વંચાય છે; પણ અણુસમજગા.

પાશ્ચાત્ય પ્રગ્ન તો તેમને પોતાના માપથી માપે; પણ મોટા ભાગના હિંદીઓ પણ એમને કંઈક એજ માપથી માપે છે. પોતપોતાની પ્રકૃતિ ને પ્રવૃત્તિને સાચી ડેરવવા સર્વે તેમનાં વચન તારવે છે.

ઈટલી-એસિસિનિયન યુદ્ધ વખતે ઈંગ્લેન્ડની દુષ્ટતા દર્શાવવાને ઈટાલિયન મહાકવિએ પેનનજ કલ્યાકાંડ સંગ્રહમાં લખાવેલ શ્રી રવીન્દ્રનાથનાં વચન તારવ્યાં, પણ તેમ કરતાં તે કવિ વીસરી ગયા કે ઈંગ્લેન્ડની અનીતિ દાખવતાં વચનો ઈટલિની એવીજ અનીતિને નીતિ ઠેરવવાને નહોતાં લખાયાં.

‘એન્સાઈક્લોપીડિયા ષિટાનિકા’ તેમના સંગ્રહમાં લખે છે:

‘રાજકારણ હિંદી પ્રજાના આંતરજીવનને જે અંશે સ્પર્શતું હોય તેટલા પુરતો જ શ્રી રવીન્દ્રનાથને તે વિષયમાં રસ છે. અને તેઓ વાંછે છે કે રાષ્ટ્રિય ચળવળે રાજકારણ કરતાં સામાજિક સુધારાને પ્રથમ સ્થાન આપવું જોઈએ.’

આથી જીલદું શ્રી રવીન્દ્રનાથની દ્રઢ માન્યતા છે કે, ‘પરંતુ દશામાં સામાજિક બહેણને પથટો આપવા જતાં તે પદ્ધતિમાં ગુલામીનો અને જેઓ આપણને અધઃપતનને પન્થે વાળવા ઇચ્છે છે તેમની ઇચ્છાઓનાં પણ કંઈક તસ્વોના ઘૂસી જવાનો સંભવ છે.’ ‘ગોરા’ નામની નવલકથામાં તેમણે આ માન્યતાને ભાવગૂથણી પણ આપી છે.

ઘણાખરા દેશબાંધવોએ પણ તેમના કવિહૃદયને સમજ્યા વિના તેમના વિશ્વપ્રેમની મસ્કરી કરી છે; કેટલાકોએ ‘ગોરા’માં સામાજિક સુધારો જોયો છે, ‘ધરે-બાહિરે’માં ગાંધીજીનો રાષ્ટ્રવાદ જોયો છે.

પોતે જે માને તેથી જીલદુંજ પોતાના નામ પર જ્યારે અનેક રચને ચડાવી દેવાય ત્યારે કવિ કે મહાપુરુષનું હૃદય સંતાપલયો મૌન, સિવાય ખીજા શાનો આશ્રય લઈ શકે ? શ્રી. રવીન્દ્રનાથની પણ કંઈક એવી જ સ્થિતિ છે.

પ્રજા તેમને, વિશ્વનાં સૌન્દર્યગાન, પ્રભુભક્તિનાં નિગૂઢ સ્તોત્રો, તત્ત્વજ્ઞાનનો ગહન મર્મ અને પ્રકૃતિ તથા માનવ હૃદયનાં સૂક્ષ્મ ભાવચિત્રોને જગતસાહિત્યમાં અમર કરનાર તરીકે પૂજે છે. પણ તેમની અપૂર્વ દલાની પ્રત્યેક પંક્તિ પાછળ જોડા જોડા વિવાદને પામ-રતા એમના આર્ષહૃદયને હજી કોઈએ જ નથી ઝીલ્યું.

કવિવર કહે છે: ‘કવિ તમને તેનાં સંરમરણોમાં પણ નહિ મળે. તેની સર્જનપંક્તિ-ઓમાં જ તેનું આધું પ્રતિબિંબ જણાશે’...પણ—

‘ભિક્ષુક બાળાની જેમ ઉબરે ખેસતાં કોઈક પાન્થે મને પૂછ્યું, “તારે શું જોઈએ ?” ને પહેરણના છંડા વડે મેં મોં ઢાંકી દીધું.’—

કવિહૃદયના આ, સૂક્ષ્મ છતાં વ્યાપક વિવાદભર્યા, સ્થાન-ચિત્રને દાખવતા, મર્મની ત્રણેક પંક્તિઓને પણ, ‘ગીતાંજલિ’ની પ્રસ્તાવનાના લેખક વિશ્વવિખ્યાત કવિવર ‘ચીટ્સ’ના કવિહૃદય સિવાય ખીજા, કોઈએ હજી ઝીલી બતાવી નથી.

સૈકાઓ પૂર્વે ભવશૂનિ ગાઈ ગયા:

‘વજ્ર કરતાં અતિ કાઠાં, મૃદુ જે કુસુમો મર્યા,

લોકાત્તરોનાં ચિત્તોને, કાણુ જાણી શકે સહી ?’

ને આજે પણ એજ સ્થિતિ છે.

છતાં ભવશૂનિએ આશ્વાસન લીધું: ‘પૃથ્વી વિપુલ છે; કાળ નિરવધિ છે; મારો સમ-ધર્મી કોઈક તો પાકશે જ.’

કવિવરને પણ-કદાચ એવું જ આશાસન હશે.

*

*

*

ઈ. સ. ૧૮૬૧ના મેની આઠમીએ, ગંગાગના એક પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાં, તેમનો જન્મ થયો. તેમના પિતા દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર મહર્ષિ લેખાના. તે સ્વકુળના આબુપણુ સમા હતા. તેમની અટક 'ઠાકુર' અંગ્રેજોના મુખે 'ટાગોર'માં પરિણમી.

શ્રી. રવીન્દ્રનાથને બાળપણથી જ તેમના મહાન પદને ઉચિત સંસ્કાર મળવા માંડ્યા. પ્રદેશનું વાતાવરણ પણ તેમના જીવનને અનુકૂળ હતું. 'વિકસતો ચન્દ્ર'માં ગૂંથાયલ સ્વર્ગીય બાલકૃષ્ણ તેમના ત્યારના રમણીય ને કલ્પનારંગી જીવનનું જ સજીવ પ્રતિબિંબ છે.

તેમની માતા મૃદુતાના અવતાર સમાં ને પિતા કંડક ને સ્વમાની સ્વભાવના હતા. કવિવરની માનવતા ને મહત્તાના વિકાસમાં તે બંનેએ સ્વઉચિત ભાગ ભજવ્યો છે.

બાળપણમાં તેમને વાંચનનો ખૂબ શોખ હતો. તે વયે પણ તેમણે ચાલુક્ય-મૂર્ત્તી, રામાયણ, મહાભારત વિ. વાંચી કાઢેલાં. આગળ જતાં સંસ્કૃત કાવ્યો પણ તેમણે વાંચવા માંડ્યાં. ને તેમના હૃદયમાં પરોવાયલ નિર્મળ ભક્તિ, રસિકતા ને કવિત્વશક્તિએ વિકાસનો માર્ગ અપનાવ્યો.

કવિ કે કલાકાર શ્રમથી નથી થવાતું. તેને ચોખ્ખા અંકુર તો ગર્ભમાંથી જ વૃદ્ધિ પામે છે. શ્રી રવીન્દ્રનાથમાં તેવા અંકુર ખૂણથી ગૂંથાયા જ હતા. તે પર સંસ્કાર, વાતાવરણ ને શ્રમનું જળ સિંચાતાં તે ખીલવા માંડ્યા.

તેમનો વાંચનનો શોખ ખૂબ તીવ્ર હતો. 'સંસ્મરણો' નામે ઊગતી વયની આત્મકથામાં તેમણે તે શોખને લગતા કેટલાક પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે. તેમની એક સગી તેમનાથી દીનબંધનું હાસ્યરસને લગતું એક પુસ્તક છૂપાવતી. તેમણે, રોમાંચક હાસ્ય પ્રેરે એવી, અવનવી યુક્તિઓ અજમાવી તે પુસ્તક તેની પાસેથી પડાવી લીધું. અને તે વાંચ્યા પછીજ તે સંતોષ પામ્યા.

તેમના શરીરનો બાંધો ઘણો સુન્દર હતો. તે સંબંધી એક બોધક સંસ્મરણ નોંધાયું છે:

અગિયાર વર્ષની વયે તે પિતાની સાથે રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતા હતા. એક ટિકિટ-માસ્તરે તે વખતે, તેમનો અપૂર્વ બાંધો જોઇ, તેમની અડધી ટિકિટ સ્વીકારવા ના કહી. તેમના પિતાને આ જોતાં ગુસ્સો ચડ્યો. તેમણે આખી ટિકિટના પૈસા ચૂકવવા માસ્તરને એક રૂપિયો આપ્યો, ને તેમાંથી વધતા પૈસા ટિકિટ-માસ્તરે તેમને પાછા આપતાં તે પૈસા પ્લેટ-ફોર્મ પર ફેંકી દઈ તેમણે પુત્ર અને માસ્તર બંનેના જીવન પર સ્વમાનની પ્રબળ છાપ પાડી.

નૈસર્ગિક સુન્દરતાએ તેમનામાં કવિતા પ્રેરેલી; પણ બાહ્ય દષ્ટિએ તેને ઉત્તેજનાર તેમના મસિયાર્ધ બાહ્ય બ્યોતિન્દ્ર હતા. તે તેમને કવિતા રચવા વારંવાર દબાણ કરતા ને તે રચાતાં તે તેની મીઠી પ્રશંસા કરતા; તેમને ગવરાવતા. આ રીતે કવિતા-લેખનની શરૂઆત થઈ અને ત્યારપછી તે વર્ષોથી ખીલતી ખીલતી અખંડ અને એકધારી વહી રહી છે.

તેમના પિતા મહર્ષિ હતા; પણ સાથેજ તે કવિ પણ હતા. પુત્રના કવિહૃદયને તેમણે તરતજ પારખી લીધું; અને એક વખત પુત્રની અપૂર્વ કવિતા સાંભળી તે બોલ્યા, "બેટા, કોઈ તારી કિંમત બલે ન કરે; હું તો કરું." ને તેમણે પુત્રને તે જ કાણે પાંચસો રૂપિયાનું પારિતોષિક આપ્યું.

મૂર્ચ દળતો થયો હતો. અંગને તેજ અગ્નિવાળતાં તેનાં કિરણો કુમારને સ્પર્શતાં હતાં. વૃક્ષોના મૂળમાં આછી છાયા પથરાતી હતી.

તે સમયે, હિમગિરિવરની તળેટીના વનમાં, એ વનમાનવો, એક વૃક્ષ નીચે થોભી, દૂરના કંઈક દશ્ય પર નયન ઠેરવી, હસતા હતા. તેમના હાસ્યમાં આછી કૂરતા ચમકતી.

તે ક્ષણે દરથી ચાલ્યા આવતા એક મુનિએ તે હાસ્ય અને તે કૂરતા જોયાં. તેમણે દશ્ય પર નજર નાંખી. ત્યાં એક વૃક્ષની જખોલમાં ન્હાનકડા દાવાનળ સમે અગ્નિ લાગ્યો હતો.

વિચારને અવકાશ નહોતો. વનમાનવોના મુખ પર મુનિને હિંસાની છાયા લાગેલી. તે સજગતા વૃક્ષની સમીપ દોડ્યા. પણ જને માનવો ત્વરાએ તેમની વચ્ચે આવી ઊભા.

“કેમ?” મુનિએ સહસા પૂછ્યું.

“ત્યાં તો એક ઝેરી સાપ છે.” જોમાંના એક વનમાનવે પોતાની ગામડી બાપામાં કહ્યું, “તે સાપના ઝેરને પાર નથી. જુએ એને મૂકતો નથી. અનેક માનવો ને પશુઓને એણે ભરખી ખાધાં છે. હમણાંજ તે ઊદરને મારવા પાસેની જખોલમાં પેડો. વૃક્ષમાં તે સમયે ધર્મણથી અગ્નિ પ્રગટ્યો. ઊદરને મારી પાછા ફરતાં તે તે અગ્નિમાં સંપડ્યો છે.”

“પણ તેને જાચવાં જ નોંછએ.” અધિરાંધથી દોડ્યા જતાં મુનિએ કહ્યું.

“પણ,” વનમાનવો તેમને થોભાવતાં જોડ્યા, “અમે પણ તેને જાચાવત. પણ અચાવવા જતાં અમને પણ કડ્ડી ખાય એવો તે કૂર છે. અમે તો ઇશ્વરની લીલા પર હસતા હતા. તે પાંધાને ઝેરથી જાળતો હતો. ઇશ્વર એને જાળે છે.”

ને જને માનવોએ સજગતા વૃક્ષ પ્રતિ જોયું.

મુનિ, તેજ પળે, તેમની પકડ ચૂકવી, તે વૃક્ષ તરફ દોડ્યા.

વૃક્ષની જખોલ પાસે અગ્નિમાં ઝડપાવેલા સાપ તરફડતો હતો. તે સ્થિતિમાં પણ તેની આંખોમાંથી કૂરતા વર્ષતી. મુનિ તત્ક્ષણે તે જખોલ પાસે જઈ પહોંચ્યા. તેમાં અંપશાવી તેમણે સાપને મૃદુ હાથે ડીલી લીધો; તેને તે અન્ય વૃક્ષની જાંચમાં મૂકવા ચાલ્યા.

પણ સાપને હૈયું નહોતું. ઝેર ને કૂરતાભરી એની આંખો હતી. મુનિનો સ્પર્શ થતાંજ તેણે તેમને ડંખ દીધો. ને મુનિ તેને છાયા નીચે મૂકે ‘તે પહેલાંજ’ તે તેમને છાતીએ પુનઃ ડંખ મારી તેમના હાથમાંથી ઊછળી પડ્યો.

મુનિ જોશુદ્ધ થઈ જમીન પર પટકાયા.

વનમાનવો તત્ક્ષણે ત્યાં દોડી આવ્યા. તેમણે સાપને દંડથી દૂર કર્યો, પણ મુનિએ તેમને તેમ કરતાં વાર્યા. તે તો સ્થિત ઝરતા મુખે સાપની સામે જોઈ રહ્યા. વિસ્થિત વન-માનવોએ તેમનાં અંગ પર ઉપચાર આદર્યા.

સાપની આંખમાં ઝેર વર્ષતું. મુનિનું સ્થિત જોઈ સજગતો હોય તેમ તે દૂર પડ્યો. પણ તરફડતો હતો; છતાં મુનિના મુખ પર તો સૌમ્યતા તરવરતી. સાપ અડળાયો. તે પુનઃ મુનિને ડંખવા દોડ્યો. પણ મુનિના પગને સ્પર્શ તે પહેલાંજ તેના પ્રાણ ઊડી ગયા.

વનમાનવો રતબ્ધ બન્યા : “આટલું વેર ? !” — તેમણે મુનિની સામે જોયું. તેમના મુખ પર અન્તની મધુર શાંતિ પથરાતી હતી. તે બંધે તે આ માનવોને હવે અસંભવિત લાગ્યું. મુનિવર, છેલ્લી પળે પળુ બે માનવોને શાંતિનું અમૃત પાવા, ધીમેથી બોલ્યા, “ભાઈ, મારું નામ કિરણવેગ.”

“હૈ.” વનમાનવોની આંખ ફાટી. તે વનવાસીઓ છતાં કિરણવેગની કીર્તિ તેમણે સાંભળી હતી. તેમનું હૃદય ને સ્વાર્થલુભ્યું જીવન તેમની આંખ સામે તરવરી ઊઠ્યું.

તિલકા નગરીનો - તે રાજવી હતો. પ્રજાને મન તે પૂજનીય પ્રતિમા લેખાતો. પણ એક સમયે યુદ્ધવાંછતી પ્રજા શાન્તિપ્રિય રાજવી પર ચીડાઈ રાજવીએ યુદ્ધમાં સમાયલી બૂધ સચોટતાથી તેને સમજાવી. પ્રજા છેવટે તે બૂધ સમજી; પણ બંને વચ્ચે આશંકા ગયેલો મધુર સંગમ તેજ સ્વરૂપે પાછો ન જામ્યો. કિરણવેગે નિવૃત્ત થવા ઈચ્છા દર્શાવી.

યુવરાજ કિરણવેગને આ ન ગમ્યું. તેણે પિતાને રાજ્ય સંભાળવા વીનવ્યો. પણ કિરણવેગે તેને રાજવી ને પ્રજાના મધુર સંગમની રાજનીતિ સમજાવી. યુવરને ગાદીએ સ્થાપી તેણે દીક્ષા લીધી. પ્રજા કિરણવેગને અનન્ય ભાવે આહતી થઈ. નિવૃત્ત રાજવીનો તેણે દૈવી નિવૃત્તિ-મહોત્સવ ઊજાવ્યો.

નિવૃત્ત-દીક્ષિત કિરણવેગ ત્યાંથી, નૃવજીવનનો અંત વિકાસ સાધવા, હિમગિરિની શીતળ છાયામાં ગાળ્યા.

ત્યાં તેમણે જીવનની મહત્તા સાર્થી; શાન્તિની સ્થાપના કરી. હિંસા કે અસત્યમાં તે પ્રદેશમાં નામ વીસરાયાં. તે ભૂમિની પ્રાકૃતિક રમણીયતા મનગોદક તો હતીજ; આભારમ-ળીયતાએ તે ઉજ્જવળ બની.

આવી કિરણવેગની કીર્તિની સુવાસ હતી.

આજે વનમાનવોએ તે સુવાસ સાક્ષાત્ અનુભવી. એક ઝેરી સાપને બચાવવા તેમણે અમૃત્ય જીવન સમર્પ્યું હતું. બંને માનવો તે અપ્રતિમ સ્વાર્થળ આગળ નમો પડ્યા. તેમનાં અંતરે જીવનમાધુર્યના અવનવા ભાવ અનુભવ્યા.

કિરણવેગને બચાવવા બંનેએ પ્રયાસ કર્યો. પણ જીવનના આશમતા તેજને ત્રણેજીય પારખી ગયાં હતા.

“આટલું ઝેર !” મૃત સાપના અંગ પર તાકતાં વનમાનવો બોલ્યા.

“ભાઈ,” બોલવાતા સ્વરે મુનિવરે કહ્યું, “ઝેર કેંઈ સાપ ઢોવાથીજ નથી હોતું. તે તો ભાવનાનું પ્રતિબિંબ છે. તેના પર બોલવની અસર હોય છે.”

“એ શી રીતે ? — પ્રશ્ન.” માનવતાનો સ્વાદ આખતા વનમાનવોએ પૂછ્યું.

“જો,” છેલ્લો શ્વાસ બેચતાં મુનિએ કહ્યું, “આ સાપ મરતાં મરતાં પણ મને ડંખ્યો, એનો અર્થ એ નથી કે તેનામાં સમજશક્તિ નથી. તમે હોત તો બચાવવા જતાં તમને તે ન ડંખત.”

“કેમ ?” વિસ્મિત વનમાનવોએ સહસા પૂછ્યું.

“મારા પર તેને ત્રણ ત્રણ લવનું વેર છે,” આશમતા છતાં દૈવી તેજથી, સ્મૃતિભવ્ય નયનોથી, પૂર્વજીવનોના પટને ઉઢેલતાં કિરણવેગ બોલ્યા, “પ્રથમ લવે તે મારો ભાઈ હતો. મારી સ્ત્રી પર અસાચાર કરતાં નૃપતિએ તેને દેશપાર કર્યો. હું તેને મળવા ગયો. મારા

— પર શિક્ષા પટ્ટી તેણે મારા પ્રાણ લીધા. બીજે ભવે હું ગજેન્દ્ર હતો; તે કુકુટ સર્પ હતો. મને ભેતાં જ તે વૈરથી પ્રત્યક્ષી બીધો. મારા અંગે એરી ડંશો. હા તેણે મારા અન્ત આપ્યો. આ ભવે પણ મને ભેતાં તે વિક્ષેપો.”

“એમ કેમ?—પ્રશ્ન.”

“હું તેનો સ્મૃતિશ્રુતો ઝડપી છું;” જીવનના છેલ્લા શબ્દોને મહાપ્રવાસે ગૂંથતાં મુનિએ કહ્યું, “તે મને વૈરી માની મારા પર એર વધવે છે. હું તેને શાન્તિથી પ્રત્યુત્તર આપું છું. અન્તે વૈર ખુટશે; તે થાકશે; શાન્તિની પુનિતતા સમજશે; મને સન્માનશે; ને તે ઉત્તરવળ બનશે; હું ઝડપી મટીશ. તેનું વૈર મારવા, મારું ઝડપું શીડાવવા, હું જીવન સમર્પું છું.”

“આહ!” વનમાનવો નવું તત્ત્વજ્ઞાન શીખ્યા.

“વેર, એર, દ્વિસા અસત્યથી એ ...ત...ભે.” મુનિવરની જીભ અટકી ગઈ. તેમના મુખ પર મૃત્યુની પવિત્ર-શીતળ શાન્તિ પથરાણી.

વનમાનવોનાં અન્તર મુનિના સમા બન્યાં બંનેની આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ ચાલી. એક કિરણવેગના સખને સાચવના એકા; બીજો કિરણતેજને સમાચાર આપવા દોડ્યો.

ક્ષણિકતા

હુહારની પાવક તપ્ત એરણે
અડે ન ત્યાં અન્ત સલિલબિન્દુનો,
તેણું ભવે—લીપણ લાલ એરણે
ક્ષણિક હું જીવન મૃત્યુને લાહું.

મહેન્દ્ર

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૨૬૫)

— ઉક્ત નિયમને સાખિત કરવા અનેકમાનો એક પ્રસંગ પણ પૂરતો લેખાશે:

૧૯૧૪ના જાન્યુઆરીની ૧૪મી તારીખની સાંજે, લોકલ ટાઈમના સાત ને પાંત્રીસ મિનિટે, ૨૨૧૧ અક્ષાંશના રથજે એક સ્ત્રીનો જન્મ થયો હોય.

૧૯૩૨ના મેની બારમીની મધ્યરાત્રે તે રતિકીડાએ પરાવામ. તેના છેલ્લા ઝાતુસ્નાનનો દિવસ ત્રીજી મે ૧૯૩૨નો હોય.

ને, ૧૯૩૩ના ફેબ્રુઆરીની પાંચમી તારીખે રાત્રે, લોકલ ટાઈમના દશ અને એકત્રીસ મિનિટના અવસરે, એજ અક્ષાંસ ઉપર, તે પુનઃ જન્મ આપે.

સ્ત્રીની જન્મકુંડળીમાં લગ્ન સિદ્ધિના (સાધન) ૨૦ અંશનું છે અને રતિકીડાના સમયે ચન્દ્ર ૧૨ અંશ સિદ્ધનો છે. હવે, ચન્દ્રની ગતિ દિવસમાં તેર અંશની હોઈ, આઠ અંશનું મેડળ મૂકી શકાય.

બાળકના જન્મ સમયે લગ્નનો સામો અંશ મેવના ૨૧ અંશનો છે; ને ઝાતુસ્નાનના દિવસે ચન્દ્ર આ જગ્યાએથી જ. પસાર થાય છે. એ રીતે બીજો નિયમ પણ સિદ્ધ થાય છે.

દામ્પત્ય જીવનનું જીવંત ઝરાણું

લેખક : રાજરત્ન વાસુદેવ વિનાયક જોષી
બી. એ., એલએલ. બી., વડોદરા

આજકાલ લગ્નસંસ્થા પર દરેક જાણુથી પ્રહાર થવા માંડ્યા છે અને નતિય આકર્ષણની ચર્ચા હોયોદ આલી રહી છે; એને કાલમાનનાં લક્ષણ ગણીએ તોપણ તે અત્ત-ગુણ લગ્નજીવનના જ સૂર છે, એમ લાગે છે. લગ્નજીવન આદર્શ અને મુખી હોત તો લગ્ન સંસ્થા પર હલ્લો કરનારા બધા અપરિણિત જ જણાયા હોત અને અપરિણિતોએ લગ્ન સંસ્થા પર પ્રહાર કરવાને બદલે એમાં દાખલ થવાની કોશીલ કરી હોત. વૈવાહિક જીવનની નિરાશા અનંત અને અનેકવિધ હોવાનું જણાઈ આવે છે. કોઈ પતિ પત્નીના નાના દોષોની કથા વાંચી મંભળાવશે તો કોઈ પત્ની પોતાનો પતિ કલ્પમાં જ વખત ગાળે છે એવો આરોપ મૂકશે.

પરંતુ આવી તકરારો ધ્યાનમાં લેવા છતાં તેમનું પરિણિત જીવન દૂષિત છે, એમ કહી શકાય નહિ. પત્ની સ્વચ્છતા અને વધુ ટાપટીપથી વર્તે, પતિ નોકરી સિવાયનો બધો વખત ઘરમાં અટ્ટો જમાવી બેસે-એ ઉપરથી એમના નાનકડા કલહો શમી જઈ એમના ઘરમાં દામ્પત્યનું નંદનવન બની રહે, એમ માની શકાય નહિ. માનવીનું મન કળિયાળા જાળજી જેવું છે. એકવાર ચક્રોળે ચઢે કે ખાટું થાય એટલે વાધરા સાથે પણ વડે; મનગમતી જાણતમાં પણ અણગમતી તકરારો ઉત્પન્ન કરે. દુખી લગ્નજીવનમાં કારણોની પરપરા જીવનપટના આખા વિસ્તાર પર પથરાયલી હોય છે; એ કારણો જાણવાની અને જાણ્યા પછી કબૂલ કરવાની નૈતિક દિગત વિરલ હોય છે. મનમાં ઘૂમરાયા કરતા વિચારો વાગીમાં મૂકી શકાતા નથી, કોઈવાર અર્પણોપનું સાચું કારણ પણ સ્પષ્ટ માત્રમ પડતું નથી. આવે વખતે જે કુલ્લક કારણો હાથમાં આવે છે તે ઉપર જ બંને ચર્ચાઓમાં ઝિતરી પડે છે. લગ્નજીવન તરફ જોવાની આપણી દ્રષ્ટિ બદલાઈ છે. એમાંથી ઉદ્ભવતી મુશ્મળી આકાંક્ષાને તદ્દન જૂદી અને ઉચ્ચ ભૂમિકા પર બેસાડવામાં આવેલ છે. પરંતુ આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે એવી આકાંક્ષાઓ ક્યો અને તે સાધ્ય કરવા માટે દંપતીએ શું કરવું જોઈએ એ માત્ર સમજવાની પણ આપણે તરદી લેતા નથી.

લગ્નમાંની કૌટુંબિક ભાવના જૂંસાતી જાય છે. પહેલાં કન્યાની પસંદગી થતી તે અસુરપક્ષના કુટુંબના એક ઘટક તરીકે. ત્યારે ભાવિ પતિના આપ્તો, તેમના આચારવિચારો અને રીતરિવાજો સાથે સમરસ થઈ શકે એવી કન્યાની વધુ તરીકે પસંદગી થતી. તે વખતે ભાવિ પત્નીની પસંદગીમાં યનાર પતિનો અવાજ નહોતો તેનું કારણ પણ લગ્નના મૂળમાં રહેલી કૌટુંબિક ભાવના જ હતી. જે કન્યા કુટુંબીઓની પસંદગી પામે તે યનાર પતિને પણ પસંદ હોવી જ જોઈએ. 'છોકરી ભર્યાભાઈમાં ઘરમાં પડી એટલે મુખી થઈ' એવી કન્યાનાં માખાપતી વિનયનાં વસોમાં વિદાયેલી મહત્વાકાંક્ષા પણ એ કલ્પનાની જ પોષક હતી. પતિ પણ કુટુંબનો એક સર્વસાધારણ ઘટક; ત્યારે તેનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પણ નહોતું,

એને સ્વતંત્ર મત પણ નહોતો. ગયા જમાનામાં વધુપસંદગીનાં આજનાં જેવાં નાટકો નહોતાં થતાં. ત્યારે તો વરવધૂનાં કુલશીલ જ લક્ષ્મી લાયકાતમાં અગ્રપદ ભોગવતાં. ત્યારે લલિત્રાએ બનર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું નહોતું, એવી જ જૂની પણ ગૌરવપ્રદ વાતો સંગોપાંગ ખરી છે. માત્ર એનું સાચું શ્રેય લક્ષ્મી કૌટુંબિક સ્વરૂપને ફાળે જાય છે. કન્યા માટે વરની પસંદગી પણ ઉપલા જ ધોરણે થતી. જાતે પોતાના કુટુંબીઓને વળગી રહે, કૌટુંબિક જવાબદારીઓ માથે લે, આચારવિચાર પરત્વે સંયમશીલ વિનય દાખવે તે જ વર તરીકે પસંદગી પામે. પતિપત્નીને પોતાના કુટુંબી ભિન્ન વ્યક્તિત્વ હોઈ શકે એ વિચાર પણ ત્યારે ગૌણ ગણાતો.

કુટુંબસંસ્થામાં વૃદ્ધિ કરવાના એ માર્ગ-લક્ષ દ્વારા ખીજા કુટુંબની કન્યાઓ લાવવાનો એક માર્ગ, પ્રજેતપાદન એ બીજો માર્ગ. કુટુંબસંસ્થા અવિચિન્ન રાખવા માટે લગ્ન અથવા જન્મના નિમિત્તથી કુટુંબમાં પ્રવેશ પામેલા જીવો મૂળના જીવઘટકો સાથે એકજીવ આય એ આવશ્યક હતું. આ એક જ બાબતને વધુ મહત્વ આપ્યાથી અને તે જ દૃષ્ટિથી લક્ષ્યસંસ્થાનું નિયંત્રણ અને વધુવરપસંદગી થતી હોય તો નવાઈ નહિ. લક્ષ્યસંસ્થાનો એક મહત્વનો અને રાજમાન્ય કુટુંબવિસ્તારનો હેતુ પણ તેમાં હતો. કુટુંબમાં નવી આવનારી કન્યા કુટુંબના અન્યઘટકો સાથે સમરસ થનારી તો હોવી જ જોઈએ; તે ઉપરાંત તે પ્રજેતપાદનક્ષમ પણ હોવી જ જોઈએ. એ વાત પર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવતો. તેથી જ વર અને કન્યાને ભાઈ અગર બહેન હોય તો જ તેમની પસંદગી થતી. પસંદગીનું એ જ ધોરણ સૃષ્ટિના સર્જનકાળથી, અનેક યુગપણાઓ પછી પણ છેક મર્ધ કાલ સુધી ચાલતું આવ્યું છે. આ કૌટુંબિક નિયંત્રણથી સ્ત્રીપુરુષની આકાંક્ષાઓ એ મર્યાદામાં જ વિકસી કૌટુંબિક સ્વરૂપ જ ધારણ કરતી. બધાં સાથે મિલનસાર, મુદ્દ, પ્રજેતપાદનક્ષમ પત્ની હોય તો તેનો પતિ સાંસ્કૃતિક અથવા શારીરિક સૌન્દર્ય માટે આગ્રહ રાખતો નહિ. બીજાંનાં મનરંજન કરવાની આવડત ધરાવતી અને બેચાર મુંદર બાળકોની માતાં થયેલી પત્ની પણ પતિના ગણગણાટ તરફ લક્ષ આપતી નહિ.

પતિને પત્ની ન ગમે અને પતિ ભટકતો હોય—એવા પ્રકાર ત્યારે પણ કાંઈ ઓછા નહોતાં. પણ પત્ની ન ગમે એટલે તેને કુટુંબમાંથી કાઢી મૂકવાની તેની દિમિત નહોતી; અને બચરવાળા અણુગમતી પત્નીઓના સંસાર લૌકિક દૃષ્ટિએ ચાલતા જ હતા. બહાર ભટકનારા પતિ સાથે ઝગડવાની પત્નીમાં લામ નહોતી કે કારણ પણ નહોતું; અને તે પોતાના પરિવારમાં એટલી બધી ઝોતઝોત થઈ ગયેલ હોય કે પતિના અસંતોષનો અણુ-સારો ય તેને આવતો નહિ. લગ્નજીવનની અતિય બાબુની વંચના થતી અથવા ધર્માચરણની ખોટી કલ્પનાઓ તેનું ગણું ચપ્પસી દેતી.

આજના લગ્નજીવન તરફ નજર કરતાં લાગે છે કે એમાંથી કૌટુંબિક લાવનાને દેશવટો મળ્યો છે અને વૈયક્તિક સુખલાલસાની આકાંક્ષાએ એનું સ્થાન લીધું છે. વધૂની પસંદગીમાં વરની પસંદગીને પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત થયું છે એ બદલાતી પરિસ્થિતિનું લક્ષણ છે; લગ્નના કૌટુંબિક બેડોળ સ્વરૂપને વૈયક્તિક નર ચઢવા લાગ્યાનું એ ચિન્હ છે; અને વધૂને પણ વરની પસંદગીમાં સર હોવો જોઈએ એ વધતી જતી સર્વસંમત સવલતે વૈયક્તિક સુખલાલસાનું શિખર સર કર્યું છે, એમ કહેવું પડે! પ્રજેતપાદન અને કુટુંબવિસ્તાર—

લક્ષ્મીના એ ઉદ્દેશો વૈયક્તિક સુખલાલસાની હરિકાર્ષમાં પાછળ પડ્યા છે; વિષયસુખની તૃપ્તિ અને અખંડ સ્ત્રીપુરુષમૈત્રિની પ્રાપ્તિ એ બે હેતુ જ સરવૈયામાં દેખા દે છે. પરિણિત જીવનનો ઉત્તર ઓળંગતાં નવદંપતી કુદરતી રીતે થતી વંશવૃદ્ધિ પર પણ નિયંત્રણ કરવાના મનમુખાઓ ધડતાં હોય છે.

વૈયક્તિક સુખેચ્છાનો અતિરેક એ પણ કૌટુંબિક સ્વાસ્થ્યની કલ્પનાના અતિરેક જેટલો જ સમાજસુધારણાની ધટનાને ધાતક છે. પણ એટલું ખરું કે લક્ષ્મીનાં વૈયક્તિક સુખલાલસાની આંધીમાં ઘેરાઈ છે અને વિચારના પ્રવાહ બદલાતાં સુધી આ વૈયક્તિક સુખતત્ત્વો ગણતરીમાં લેવાં પડશે, આપણા આચારવિચારને એ દૃષ્ટિથી વલણ આપવું પડશે. એ વિચારપ્રવાહની દિશા અને ગતિ લક્ષ્મીમાં ન લેતાં આપણે જૂની, અસલા અને મન માને નહિ તેવી યાજ્ઞતોને ઉત્તેજન આપ્યા કર્યું તેથી જ વૈયાહિક દુઃખના ઊભરા ધેરધેર ઉભરાય છે.

છેડેચેડ અને તૃપ્તિ પર્વત વિષયોપબોગ બોગવી શકાય એ લક્ષ્મીનાનો મૂળભૂત હેતુ છે. પ્રત્યેત્પાદન આ હેતુની સિદ્ધિમાંથી અનપેક્ષિત અને કટલીકવાર અનિચ્છિત ઉત્પન્ન થનારું પરિણામ છે. કેવળ પ્રત્યેત્પાદન માટે પૂર્વકાળમાં કાર્ષ પરણ્યું હોય, આજે તો કેવળ એટલા માટે પરણે એમ લાગતું નથી. વિષયતૃપ્તિની સિદ્ધિ માટે અને સામાજિક જીવનના સંરક્ષણ માટે સ્ત્રીપુરુષના કાયમી સંબંધ સમાજે સમર્થવ્યા છે ને રૂઢ કર્યા છે, ધર્મે એને માન્ય રાખ્યા છે. અને એ સંબંધ એ જ આજની લગ્નસંસ્થા. લગ્ન ! લક્ષ્મી એટલે શું ? નૈસર્ગિક જરૂરિયાત અને સામાજિક ધ્યેયનો સુમેળ સાધનારી ધટના એટલે જ લગ્નસંસ્થા. વિષયવાસના એ નિર્સર્ગનું તત્ત્વ છે, પછી ભલે એને સારું કંહો કે ખોટું. વિષયવૃત્તિ માણસના જન્મ સાથે જન્મે છે અને યોગ્ય સમયે એનાથી વિરૂદ્ધ રહેનારા કાં તો યોગી હોય, કાં તો નામદ ! વિષયવાસનાની જૂઞ્ઞ અંતોષવી એ શારીરિક સ્વાસ્થ્ય માટે આવશ્યક છે. તેમાંથી વંશવૃદ્ધિનું આવશ્યક કાર્ય આપોઆપ પાર પડે એવી નિર્સર્ગની યોજના છે.

આ બધી કલ્પનાનો સરવાળો ‘નૈસર્ગિક જરૂરિયાત’ ના ઊજળા મથાળા નીચે કરવામાં આવ્યો છે. તેનો વિચાર સામાજિક ધ્યેયની સાથે થાય તો જ એ બન્નેનો સુમેળ સંધાય, લક્ષ્મીનાનો બન્ને ઉદ્દેશો પાર પડે. પરંતુ આપણે સામાજિક ધ્યેયની એક આંખે લક્ષ્મીના તરફ જોતા અને નૈસર્ગિક જરૂરિયાતને ગોણરૂપ આપતા આવ્યા છીએ. આપણી આ એકાંચી અને વિકૃત મનોભાવનાને લીધે કુદરતી જરૂરિયાતનો જ બધો વાજબી અને પ્રામાણિક વેપાર પણ આપણને પાપ લાગે છે. એને માટે જવાબદાર આપણું શિક્ષણ જ છે. ધર્મનું ધ્યેય અને આચારનું વર્ચસ્વ એ બેએ આજસુધી વ્યક્તિભાવની વિષયવાસનાને ડામી દેવાનો જ નિષ્ફુર પ્રયત્ન ચલાવ્યો હતો તેના પરિણામે જ લક્ષ્મીના હેતુમાંથી કુદરતી વાસનાની તૃપ્તિ બાદ રાખી પ્રત્યેત્પાદન, વંશવૃદ્ધિ, કુટુંબસંગ્રહ અને મોક્ષ એવા જૂદા જૂદા ઉદ્દેશ લક્ષ્મીના ઉદ્દેશ તરીકે આગળ મૂકવામાં આવ્યા. વિષયવાસના અસ્પર્શ લાગવા માંડી. તેને પંપાળવી, તેની તૃપ્તિ શોધવી એ દુરાચારમાં લેખાવા માંડ્યું. [અપૂર્ણ]

(૪)

તે રાત્રિ રામિયો જુલિયેટની સાથે ગાળે છે. પ્રભાતપંખી બોલતાં, હિપાનાં આંહાં કિરણ પ્રગટતાં તે જુલિયેટની વિદાય માગે છે. પણ જુલિયેટને વિદાય આપવી વસમી લાગે છે. તે કહે છે:

..... 'પ્રભાત ઊગવાને હજી વાર છે:

બોલ્યું તે તો છુલ્લુલ હતું, પ્રભાતપંખી નહિ.'

રામિયો તેને હિપાનાં પ્રગટતાં કિરણ દર્શાવે છે. જુલિયેટ કહે છે :

૨ 'તે હિપાનો અગ્નિવાદ નથી; કોઈક ખરતા તારાનો છે.'

પણ ઊર્મિનો આવેગ ઘટતાં જુલિયેટને છેવટ માનવું જ પડે છે કે દિવસ ઊગવા આવ્યો છે. નર્સ તે કણે દહીંકા કરી તેને ચેતવે છે કે તેની માતા આવી રહી છે. ને જુલિયેટ બારીને ઝંજોલી બોલે છે:

૩ 'પ્રભાતને લાવી પ્રાણને લઈ જા.''

રામિયો તે બારી પાડે નીચે ઊતરે, દેશ તજી જવાની મુદત પીતતી જતી હોઈ, ત્વરાએ મંદુઆ-દેશનિકાલ તરીકે વસવાને તેણે પશંદ કરેલું સ્થાન-પ્રતિ આપ્યો જાય છે. જુલિયેટ રામિયોને વિદાય દેતાં સ્ત્રીસડજ પ્રેરણાથી લાખે છે કે તેમનો જીવનસંગમ હવે અસંભવિત સમો છે.

જુલિયેટની માતા તે સમયે પુત્રીનાં જંઝમાં પ્રવેશે છે. રામિયોવિરહી જુલિયેટની શોકધૃતિ આંખોમાંથી તેને આંસુ ટપકતાં જણાય છે. માતા માને છે કે રામિયોએ કરેલા બંધુ ટાયમ્લટના ખૂનના કારણે પુત્રી રહે છે. તે તેને આશ્વાસન દે છે; જુલિયેટ માતાની એ માન્યતાને ટકાવી રાખવામાં થેય જુએ છે.

માતા, તે પછી. જુલિયેટનાં ત્વરિત લક્ષની વાત હોખે છે. પેરીસ નામના રાજવંશી સાથે પાંચેક દિવસમાં જ તેનાં લક્ષ થવા વિષે પુત્રીને તે સમાચાર આપે છે. જુલિયેટ લાડકે છે. લગ્ન માટે તે આનાકાની કરે છે; અને છેવટ માતાનો તે ઝંઝંધમાં વધુ આશ્રય જોતાં કહે છે કે-તે જો પરણશે તો તો રામિયોને જ.

1.It is not yet near day;

It was the nightingale, and not the lark
That pierced

2. Young light is not day-light,.....

It is some meteor.....

3. Then, window, let day in and let life out.

તેનો પિતા પણ તેને સમજાવતા આવે છે, પણ પુત્રીની જ્યા કાઠથી સમજાવી નથી. પિતા હશે ભગાય છે, પુત્રીને તે ધમકાવે છે. ને રડતી જુલિયેટ માતાને કહે છે:

૪ 'ઓ, વહાલી મા ! મને તરછોડીશ મા !

આ લમને મહિનોક-અડવાડિયુંક થાભાવ;

ને જો નજ થાભાવે તો મારી લગ્ન-સંવાદે ત્યાં પાથરજો

ત્યાં તેજીની કળરમાં ટાવળદટ ચૂનો છે.'

પણ પિતામાતા જોને તેને તુચ્છકારી કાઢે છે. જુલિયેટ નર્સની સલાહ લે છે. પણ નર્સ તો પોતાના જાતિસ્વભાવ સહજ શબ્દોમાં :

૫ 'હું માતું છું કે આ લમથી તમે મુખી થશો,

કેમકે તે પ્રથમને ટપી જાય તેવું છે.'

જુલિયેટ નર્સની આશા છોડી ઈર્ષ ધર્મચુરના આશ્રયે જાય છે. ત્યાં આ સંકટમાંથી ભાગવાનો જો એકે માર્ગ ન મળે તો, મંદિરમાં જ આપઘાત કરવાની વૃત્તિ દાખવી તે ધર્મચુરને મદદ માટે પ્રેરતાં કહે છે:

૬ 'કૃત્રિમે અમારાં હૈયાં જોડ્યાં; પાણુ હાથ તો તમે જોડ્યા છે.'

સહહૃદય ધર્મચુર તેને એક એવી દવા આપે છે જે પીનાંજ માનવી ત્રણ દિવસ માટે શયન સમું બને. ને જોને મુક્તિ જોડવે છે: જુલિયેટ લમની કંઈક લજો પહેલાં એ દવા પીવી; સંબંધીઓ તેને મૃત માની શયનમિમાં દાટે; દરમિયાનમાં ધર્મચુર મંદુઆ કાગળ લખીને રોમિયોને મુપ્તપણે અહીં જોડાવે; ને દવાના ઘેનની મુદત પાકતાં જોને જણુ જુલિયેટને કળરમાંથી બહાર કાઢે; રોમિયો નેને લઈ મંદુઆ આણે જાય.

ગોઝના પ્રમાણુ જુલિયેટ જર પીએ છે. ને તેને મરેલી માનતાં તેનાં માનાપિતા ને પેરીસ કકળાટ કરતાં તેને શયનમિમાં દાટે છે.

ધર્મચુર રોમિયોને ઉક્ત સમાચાર જોડાવે છે, પણ તે તેને મળી શકતા નથી; ને જુલિયેટના સમાચાર લાવવાને રોકેલ સ્વંનં સદેશવાદક રોમિયોની પાસે જઈ પહોંચે છે. રોમિયો તેને જુલિયેટના સમાચાર પૂછતાં કહે છે:

૭ 'જો તે મુખી હોય તો દુઃખી કાઈજ ન મંગાવે.'

પણ સંદેશવાદક હેરે જોડાતા અંતરે જુલિયેટના મૃત્યુના દુઃખદ સમાચાર આપે છે.

રોમિયો તેજ રાત્રે જુલિયેટની ગોદમાં જઈ મૃતાનો નિર્ણય કરે છે. કાઈક ગરીબ દવાવાળાને સારો બદલો આપી તેની પાસેથી તે ત્રીજ ઝેર ખરીદે છે. એવો બદલો આપતી વખતે તેના મુખમાંથી નીકળતા શબ્દો અંગ્રેજ મહાકવિના અંતરમાં પણ રમતી આર્યભાવના દર્શાવે છે:

૪. O, sweet my mother, cast me not away!
Delay this marriage for a month, a week;
Or, if you do not, make the bridal bed
In that dim monument where Tybalt lies.

૫. I think you are happy in this second match, For it excels the first,

૬. God join'd my heart and Romeo's, thou our hands.

૮ 'લે તારૂં આ સોનું—માનવીના આત્મા માટે

તીક્ષ્ણ ઝેર કરતાંયે વધારે કારણિક.'

૯ 'ઝેર લઈ તે વેરોના નગરની રાજભૂમિમાં જાય છે. પણ જ્યારે તે જુલિયેટની કબર સમીપ જઈ પહોંચે છે ત્યારે ત્યાં જુલિયેટને ફૂલ ચકાવવા આવેલ પેરિસ સાથે તે અચકામણમાં આવે છે. પેરિસ તેમાં હણાય છે; ને મરતાં મરતાં તે જુલિયેટની સમીપ મૃત્યુની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે. રોમિયો તેને ત્યાં સુવાડી, જુલિયેટનું મુખ જોઈ:

૯ 'ઓ મારી પ્રિયા ! મારી પત્ની !

મૃત્યુ-જેણે તારા પ્રાણનું માધુર્ય ચૂસ્યું

તે પણ તારી સુન્દરતાને તો નજ છૂતી શક્યું.

તું અજિત છે. સૌન્દર્યની ચુલાળી તારા ઓઝ ને ગાત્ર પર

હજી ચમકી રહી છે.....

ઓ વહાલો જુલિયેટ !

તું હજી પણ આટલી સુન્દર કાં ? એમ તો નથીને

કે નિર્જીવ મૃત્યુમાં પણ તને જોઈ પ્રેમ પ્રગટયો છે;

અને તે કુદૃષ્ટ તને પોતાની માર બનાવવા અહીં પૂરી રાખે છે ?

—એ ભગે હું અહીંજ રહીશ: કદી નહિ હકું.'

ને રોમિયો ઝેર પી જુલિયેટની ગોદમાં સ્થાપી જાય છે; તત્કાળ તે મૃત્યુ પામે છે. ધર્મગુરુને રોમિયોને સમાચાર ન પહોંચ્યાની અગર પડતાં જ તે દુઃખી થાય છે. તે, તેને પરી સમાચાર મોકલી બેલાવી લેવાની ગણતરી બાંધી, ઘેનમાંથી બાકતી જુલિયેટને બચાવી પા રાજભૂમિએ આવે છે; પણ ઉપરનું દ્રશ્ય જોતાં જ તે તીવ્ર દુઃખ અનુભવે છે.

જુલિયેટ તે ક્ષણે રોમિયોનું નામ રટતાં ઘેનમાંથી જાય છે; ધર્મગુરુ તેને ત્વરાએ પરિશ્રિતિ સમગતી બચા જવા કહે છે. પણ જુલિયેટ પાછાં ફરવાની ના કહે છે. ને તે તમચે પેરિસના નોકરોએ આમંત્રણ એકિયાતોને ત્યાં આવી પહોંચતા જોઈ ધર્મગુરુને ત્યાંથી આદ્યા જવું પડે છે.

જુલિયેટ મીઠી નજરે રોમિયોને જોઈ રહે છે. ઝેરનો ખાલી પ્યાલો જોઈ તે બોલે છે:

૮. There is thy gold, worst poison to men's souls.

૯. O my love ! my wife !

Death, that hath suck'd the honey of thy breath,

Hath had no power upon thy beauty :

Thou art not conquer'd; beauty's ensign yet .

Is crimson in thy lips and in the cheeks.

... ..

.....Ah, dear Juliet,

Why art thou yet so fair ? shall I believe

That unsubstantial death is amorous

And that the lean abhorred monster keeps

Thou here in dark to be his paramour ?

For fear of that I still will stay with thee,

૧૦ 'ગમાર ! બધું જ પી ગયો ?

મારે માટે એક ટીપું પણ ન રાખ્યું ?

હીંક, હું તારા એક ચૂસીશ—

ઝેરનો કંઈક ભાગ તો ત્યાં હજી પણ વળગ્યો જ હશે.'

તે શમિયોના હોંક ચૂસે છે. પણ એકિયાતોને ત્યાં આવી પહોંચતા નેઈ, જીવનનો ત્વરાએ અંત આણુંવા, પાસે પડેલ શમિયોનું ખંજર લઈ તે તે પોતાની છાતીમાં દેવાવી દે છે, ને તત્કાળ મૃત્યુ પામે છે.

એકિયાતો આ બીપાળુ દૃશ્ય નેઈ ચકિત બને છે. તેઓ ધર્મગુરુ, શમિયોનો નોકર વિ. ને અટકમાં લઈ રાજાને બોલાવે છે; રાજા બંને કુટુંબનાં મોવડીઓને બોલાવે છે. સર્વથ શોકની ઘેરી છાયા પથરાય છે. ધર્મગુરુ અને શમિયોના નોકર દ્વારા વિગતવાર હકીકત મળે છે. ને રાજા બંને કુટુંબોને કપડાં આપનાં બોલે છે:

૧૧ 'ભુઓ, તમારી દ્વેષભાવનાને તોલણુ શિક્ષા દેવા

કુદરતને તમારાં સંતાનને પ્રેમથી મારવાં પડે છે.'

ને બંને કુટુંબ ત્યાં શાન્તિના શપથ લે છે. શમિયોનો બાપ ભુલિયેટની અપૂર્વ સુવર્ણ—પ્રતિમા બિભી કરવાનું પણ લે છે; ને ભુલિયેટનો બાપ એ પ્રતિમાની લગોલગ એના પ્રિયતમની પ્રતિમા રચવાનું પ્રતિપણ લે છે.

આ નાટકનું રસનિરૂપણ, તેનાં કલા, સાન્દર્ય ને શૃંગાર, તેનું ભાવમાધુર્ય તેની પ્રાકૃતિક એકતાનવા, તેનો રૂપેરી—નિર્મળ પ્રવાહ, તેની પાત્રપવિત્રતા, ને તેનો કરુણ છતાં મધુર ને નૈસર્ગિક અન્ત એટલાં અપૂર્વ, ઝળકતાં ને સુમધુર છે કે મન્યો બધે પણ તેને તોળી ન શકાય એટલે મૂક પ્રશંસાથી જ વિરમીશું. *

૧૦. O churl ! drunk all, and left no friendly drop

To help me after ? I will kiss thy lips;

Hardly some poison yet doth hang on them.

૧૧. See, what a scourage is laid upon your hate,

That heaven finds means to kill your joys with love.

ભાવના

રસેન્દુ

: મિશ્ર :

ગમે નહિ શબ્દ મહી ઉતારવી

આઝી બધી લાગ્ય છતાંય ભાવના;

ભલે લધુ એકજ સેવું કિન્તુ

ગમી જાય આગામી ઉતારવા

ને અન્યમણિ.

૧ સારથી-લેખક અને પ્રકાશક : શ્રી ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ, એલિસ પૂલ, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૪-૮-૦.

કવિવાણી કે કવિહૃદય એમાંથી એકે ન સમજનારને શબ્દાંબર લાગે એવો આ ગ્રંથ માર્ગશૂલી પ્રજાનું સારથિપદ સાચવે એવો છે; ને કે ગ્રંથનું 'સારથિ' નામ તો જુદા જ ઉદ્દેશસર ચોખ્ખું છે.

કથાત્મક ગદ્ય તરીકે કવિશ્રીએ પહેલી 'ઉપા' લખી; બીજી આ 'સારથિ.' ઉપામાં રસસાહિત્યરનેહ પ્રધાનપદે છે; અહીં ભાવ, વિચાર, જ્ઞાનનું અવલોકન અને શાન્તિ અને જીવનમાર્ગનું દર્શન. રસસાહિત્ય એ દર્શનને અલંકૃત કરે છે.

વાર્તાનો સમય છે ઈ. સ. ૧૯૫૫...-આજથી વીશ વર્ષ પછીનો. ઇટલિ, જર્મની, જાપાન, ચીન ને સ્પેન તે સમયે એક પક્ષે હોય છે; બીજે પક્ષે પ્રધાનતઃ બ્રિટન. જાપાન બ્રિટનનું સંગોવડિયું બન્યું હોય છે. તે આફ્રિકામાં કિંગ્ડોમની દીરાની ખાણ ખરીદે છે. પણ તેનો કચળો લેવા જનારાઓને સ્થાનિક સરકાર સાથે અથડામણમાં આવવું પડે છે. જાપાન બ્રિટન પાસે અડવાડિયાની મહેતલ આપી આનો ઉત્તર માગે છે. પણ મહેતલમાં બ્રિટન અપમાન જુએ છે. ને જાપાની નૌકાસૈન્ય સીંગાપુર ને સીલોનને ઢંકાવી હિંદી મહા-સાગરને માર્ગે, દક્ષિણ આફ્રિકાને ઘેરવા આગળ વધે છે.

પણ...

જનમ-રણજીતે કંઈક વર્ષો પર સાગરનાં મોતી શોધવા વિમાની સજગરીનો અંધાવેલી; નેપાળના રાજકુમારને તેમણે પોતાના નૌકાધિપતિ નીમેલા. બ્રિટને તે સમયે નજીકે મૌન સેવેલું; ને આ વખતે બ્રિટનની બીડના ટાણે...

રણજીતની એ રટીમરો જાપાની કાફલાનો કચ્ચરધાણ કાઢે છે. ને, હિંદ અને બ્રિટન સાચા મિત્ર બને છે.

વાર્તાનો મુખ્યતઃ આ પ્રધાનદેહ-તેનું મધ્યગિન્દુ હિન્દ બ્રિટનની મૈત્રી અને તેના પરિણામે જગતશાંતિ. પણ વાર્તાની ખરી કિંમત તો છે જગતઘતિહાસનું સમજાવ પૂર્વકનું નિરીક્ષણ; ભૌગોલિક સીમાઓના ઉકેલ; સંસ્કૃતિઓની મધુરપ-તેમનાં પરિવર્તન, સમન્વય ને અથડામણ; અને આજની કેટલીયે, ગંડકાર ને સંસ્કૃતિઓની ધાતક છતાં નવી-નતાના સ્વરૂપે-ધર કરી જતી પ્રવૃત્તિઓનું તટસ્થ અવલોકન-ને એ સર્વમાં વહેતો શાંત-નિર્ભય તેજપ્રવાહ.

વાર્તાનાં મુખ્ય પાત્રો છે: ફૈલાસી મહારાજ-જગતમાં શાન્તિ ને રનેહ સ્થાપવા મથતા હિમગિરિવરના વારી-અને-એ ઉદ્દેશ માટે જે જીવ્યાં કે જીવે તે-ફૈલાસીની જમાત; પ્રેરણા ને પુરસ્કાર, આત્મજીત ને વિધાની-આરે સ્વધર્મ ઉચિત લાગ લખવતાં-પ્રેરણા

સિયતી; વિધાત્રી ધરતી, વાંચતી ને વંચાવતી; જ્યપ્રભા-જનમ-રણજીતે અંબાસ અર્થે પરદેશ મોકલેલી, ત્યાં બણતી ને આર્થસંસ્કૃતિનો સંદેશ સંજ્ઞાવતી, મન્ત્રીશરોમી સભાને પણ ચમકાવતી, વીજળી સમી ભારતીય કન્યા; હિંદના મહામન્ત્રી; નૌકાધિપતિ રાજકુમાર; ને જનમ-રણજીત.

પુરૂષ જ્યારે જગતને દાવાનળ સમું લાગે છે; હિંદ-હિંદની મૈત્રી સ્થપાય છે ત્યારે કૈલાસી મહારાજ ગિરિવર શિખરે જગતની પ્રજાઓને આમંત્રે છે; સર્વે ત્યાં શાન્તિના શપથ લે છે. નૌકાપતિ રાજકુમાર હિંદના નૌકાધીશ, ને જ્યપ્રભા વિમાની જળની અધિષ્ઠાત્રી નીમાય છે. જ્યપ્રભા રાજકુમારની સહચારિણી બને છે.

મહારથીને પણ પ્રેરે-પ્રેરે તે સારથી. જગતને પ્રેરનું-તેના મુગટમણિ સમું હિન્દ; જગતના રાજધુરંધરોને પણ દોરતા કૈલાસી યોગીશ્વર.

કવિશ્રીએ અન્યના ત્રણ પંડ પાડ્યા છે: ૧ શેષ ડાહ્યા-જેમાં ડાહ્યાના જગતનો ચિતાર છે; ૨ મહામન્ત્ર-જેમાં જગતના અનેક જળતા પ્રશ્નોની શાન્ત વિચારણા છે; ૩ કથ્યાણુ માર્ગ-જેમાં જગત શાન્તિને પન્થે વળે છે.

રશિયન અમલદારની એક ક્રેંચ પત્નીને હિંદી સ્ત્રી-સમાજમાં બોધોદીક્ષમ કૈલાવવાને પાકવવામાં આવે છે. તે કાસ્મીરમાં જીતે છે. તે ત્યાં હિંદી નારીરત્નો સાથે તેને એવો રસમંવાદ થાય છે કે, કાસ્મીરમાં સંચરતા કવિ કાળિદાસને દેવી સરસ્વતીએ જેમ કુવાકઠિ-થી જ પાછા વાળ્યા હતા તેમ, એ રમણી ઉત્તરલીન બને છે. વધુમાં પોતાની સંસ્કૃતિ ને તેના પ્રચારમાં તે ઝેરનાં દર્શન કરે છે. સ્ત્રી-પ્રશ્નોની આ પ્રકરણમાં મુંદર છણાવટ છે.

‘શ્રમજીવી કાણુ ?’ ના પ્રકરણમાં મળુર-પ્રશ્નની પણ એટલી જ મુંદર છણાવટ કરવામાં આવી છે. દાયને અગત્ય આપવા જતાં મગજ કે હૃદય ન વિસરાય. ફેક્ટરી-એક્ટ મળુરનું રક્ષણ કરે છે. શ્રમજીવીની એ કિંમત મુંદર છે. પણ એ કિંમતની પાછળ જીવિજીવીની કિંમત બૂલી તો નથી જવાતી ને ? ચિન્તનમાં રાત્રિદિવસને એક કરતો, દેશના આબૂખણ સમો, કોઈ જીવિજીવી મગજ તૂટતાં મૃત્યુ પામે તેના ઝંરણ મારે, તેના શ્રમના બદલુ મારે, તેના કુટુંબીઓના રક્ષણ કાળે કોઈ દાયદો છે ખરો ?

કવિશ્રીનો કાળિદાસ પ્રતિનો પ્રેમ અજળ ભાવભર્યો છે. ચિન્તન અને વાર્તાના આ અન્યમાં પણ મેઘદૂતનાં મુક્તકો ઠેર ઠેર વેરાવલાં પડ્યાં છે.

અન્યની ભાષા સામાન્ય દૃષ્ટિએ કંઈક વધુ પડતી અસંકુલ ગણાય. પણ સાથે એ પણ એટલું જ ચોક્કસ છે કે આવી ભાષા ન હોય તો અહીં જે રસ, લાલિત્ય કે તેજપ્રવાહ પથરાય છે તે તેજ સ્વરૂપમાં અસંભવિત બને; કથન કદાચ સર્વજોગ્ય બને, પણ ભાવ અને ન્યક્તિત્વને તો વિદાયજ લેવી પડે.

વાર્તાના ચાલુ પ્રવાહમાં સુગન્ધાની એક આન્તરકથા આવે છે. કન્યામણિ સુગન્ધાનો પિતા બાળપણમાં મૃત્યુ પામ્યો હોય છે; પુત્રીનું કથ્યાણુ વાંછતી માતા પણ સમય જતાં અકાળ મૃત્યુ પામે છે. જગતમાં સુગન્ધ પ્રસરાવવાના કોડ સેવતી સુગન્ધા પરિશ્રમથી નીકળે છે. ગાયત્રીદેવીની આત્માએ તે કૈલાસી મહારાજ પાસે આવે છે; ને તેમના દ્વારા જગન્નારીઓને તે સંદેશ મોકલાવે છે: ‘મંદીરગંધ સદુ મંત્રારની સરિતાઓ થાવ, ને દૂલવાડીઓ પ્રકૃત્તાવો.’

કૈલાસી મહારાજ સુગન્ધાને નમન કરે છે. ને આત્માના મહામન્થનનો તેની પાસેથી ઉત્તર માગે છે. સુગન્ધા પુણ્યની પવિત્રતા કથી તેમને યોગયુક્તિએ જવાનું કહે છે. ને— 'આગળઆગળ વસિક્રધેનુ નન્દિની ને પાછળપાછળ રઘુવંશી મહારાજ દિલીપ પરવર એમ પછી આગળઆગળ સુગન્ધા ને પાછળપાછળ કૈલાસી મહારાજ ગિરિશિખરોમાં પરવર્ષી.' એમ જતાં સુગન્ધા પ્રભાંડની બંસરી સમું જે ગીત ગાય છે તે અપૂર્વ છે:

એક છે અનરત રંગ આત્મનો, આનન્દરંગ,
એક છે સોહાગ એ પરમાત્મનો. આનન્દરંગ,
એક છે પ્રકાશપ્રભા ચન્દ્રની, આનન્દરંગ;
એક છે ત્રિલોકધારા સૂર્યની, આનન્દરંગ.
એક છે અખંડઓલ વાયુનો આનન્દરંગ;
એક છે પ્રભાંડવર્ણ આબનો આનન્દરંગ.
એક છે વસંતખોલ વિશ્વનો આનન્દરંગ;
એક છે જગમન્ન શ્રી જગદીશનો આનન્દરંગ.
એક છે સમસ્ત સૃષ્ટિની સુધા આનન્દરંગ;
એક છે આયુધ્ય કરી ચન્દ્રિકા, આનન્દરંગ.

આપણાં એક રંગભાગ્ય છે કે ઇતિહાસને હજી પણ આપણે પાઠ્યાત્ય પ્રજા પાસેથી જ નોંધે છે. યુરોપ, જાપાન, ઇંગ્લેન્ડ; પાઠ્યાત્યના ગમન પછીનાં દક્ષિણ-આફ્રિકા, માર્ટ્રેલિયા કે યુનાઇટેડ-સ્ટેટ્સ, અને ચીન કે હિંદના ઇતિહાસ-વર્ણનની આસપાસ જ આપણી દૃષ્ટિ ભરે છે. તે સિવાયના કાળને, પ્રદેશને કે પ્રજાઓને શું પોતાનો સ્વતંત્ર ઇતિહાસ નથી? કાલંજસ પહેલાંનું અમેરિકા, અંગ્રેજો પહેલાંનું ઑસ્ટ્રેલિયા કે મધ્યઆફ્રિકાના ઇતિહાસ કોંઈક લવાને તે તે પ્રજાઓના હૃદયમાં જઈ વસવાનો કોઈ હિંદી પ્રયાસ કાં ન કરે? અને જ્યાં પૂંધી આપણી પાસે એવો ઇતિહાસ નથી ત્યાંસુધી જગતને તો આપણે અંગ્રેજ દૃષ્ટિએ જ જોઈએ છીએ.

એ દૃષ્ટિને તો આ ગ્રન્થ પણ નથી નિવારી શકતો.

૨ અંગની—લેખક: શ્રી રમણલાલ વર્મતલાલ દેસાઈ. પ્રકાશક: માણેકલાલ અંબાલાલ ડાકટર, રાવપુરા; વડોદરા. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦ પાકું પુસ્તક રૂ. ૨-૦-૦.

'સયાલવિજય' પત્રના એટ પુસ્તક તરીકે પ્રગટ થયેલ આ નાટકની કિંમત 'કલાને ખાતર કલા'નો નહિ પણ 'માનવતાને ખાતર કલા'નો સિદ્ધાંત સ્વીકારી લઈએ તો ગુજરાતી નાટ્ય સાહિત્યમાં અનન્ય છે.

'રાષ્ટ્રનો પર્યત', 'જ્યા જ્યન્ત' 'કાકાની શશી'—ગુજરાતનાં એ રસસુન્દર નાટકો. પહેલું અકસ્માતમાંથી ઉદ્ધવી એકદેશીય સામાજિક સુધારો સૂચવતું; બીજું સામાન્ય દૃષ્ટિએ અમૂલ્યવિત આદર્શને ચૂંચતું; ત્રીજું 'કલાને ખાતર જ કલા' ગણીએ તો વિશેષ ઓપી બેઠે એવું. આ ત્રણેની સાથે રસ કે તેજદૃષ્ટિએ અંગની ન બીજું રહી શકે. પણ જો માનવતાનો આદર્શ સ્વીકારી લઈએ તો વાંચકોને તે ઉક્ત ત્રણે કરતાં કંઈક વિશેષ આપે છે.

સુખની શોધમાં ભ્રમતો, આદર્શવાદી અને માનવતાનો ભૂખ્યો એક શ્રીમન્ત; તેની બહેન અંગની-વર્તમાન યુગનું છતાં માનવતાએ ઓપતું કન્યાસ્વરૂપ. શ્રીમન્તનો બ્યવહાર મુનિમ

શૈક્ષણિક શૈક્ષી આવે છે; તેની જાહેરને પંજમાં લેવા તે પ્રપંચો ગાંધે છે. એ પ્રપંચોમાં તે ઉપમુનિમ અને ખીજા એક સફેદ કાગળ સમા શ્રીમન્તની મદદ લે છે.

સુખશોધનો શ્રીમન્ત એક સમયે અકસ્માતના યોગે ગરીબ છતાં સાચા મીનવીથી શોભતા એક કુટુંબના સંસર્ગમાં આવે છે: ઘરરખ્યું ને તેની સમી જાહેર માલિની, તેના ભાઈ ને તેની માતા.

શ્રીમન્ત કંઈક શક્તિ અનુભવે છે, પણ મુનિમના પ્રપંચે અન્તે તે પાવચાલ જાને છે. મુનિમ અંજનીને કેદમાં મોકલવાની શક્તિ રચે છે પણ માલિનીનો ભાઈ આરોપ પોતાને માથે ઝોલી લઈ કેદમાં જાય છે. ગ્રેજુએટ ઉપમુનિમ જેને મુનિમ પોતાનો ગણે છે તે અંતરથી તો વફાદાર હોય છે અને અન્તમાં તે કાવતું ફાડવાની જીકે મુનિમને દીલો બનાવે છે. અંજનીને ઉપાડવા શકાયલા મારાઓને પશુમાં લઈ તે એવી શક્તિ રચે છે કે માલિનીનો ભાઈ છૂટે છે; શ્રીમન્તને મિલકત પાછી સુપ્રત થાય છે. શ્રીમન્ત માલિનીને પરણે છે; અંજની માલિનીના ભાઈને પરણે છે.

આ તો નાટકનો ટૂંકમાં ટૂંક વસ્તુ-સાર. પણ એમાં જે માનવતાનો વિકાસ છે; જે પાત્રવૈવિધ્યતા ને સમતોલતા છે તેનું પ્રતિબિંબ જીવનું મુશ્કેલ છે. તે તો નાટક વાંચી જ અનુભવી શકાય.

કેટલાકને આજ લેખકના 'શક્તિ હૃદય' કરતાં આ નાટક કદા દષ્ટિએ ઊતરતી ડાટીનું પણ લાગી શકે. પણ 'શક્તિ હૃદય'ને સાંકડા વર્તુળમાં તેજ પાથરવાનું છે. આનું ધ્યેય માનવતા અને સૃષ્ટિનું તટુપ દર્શન છે.

ક્ષેત્રમર્યાદા અને પાત્રસમાનતા—શ્રી. રમણલાલમાં આ એ દોષ ગણાયા છે. એ દોષને તો આ નાટક પણ દૂર નથી કરી શકતું. પણ જીવન ગ્રન્થો સાથેની સરખામણીને છેટે રાખી, આ ગ્રન્થની કિંમત કેવળ જો આ ગ્રન્થની જ દષ્ટિએ આંદાજે તો તો આનાં પાત્રો સજીવ, ચમકતાં અને અપૂર્વ વિવિધતાભર્યા લાગે એવાં છે. ઉપમુનિમ કેશવલાલ જેવાં કેટલાંક પાત્રો તો જો કે, એમ ન કરીએ તોપણ, શ્રી. રમણલાલમાં તો શું પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ અગ્નેડ છે. માલિની અને અંજનીની વૈવિધ્ય સમતોલતા શ્રી. મુનશીનાં મંગરી અને કારમીરા કરતાં પણ કંઈક વિશેષ લાગે છે.

પાત્ર ખીલવાણી કે વસ્તુવિકાસમાં અસંભવદોષનો આશ્રય ખૂબ જ ઝોંઝો લેવાનો નોંધ્યો. અહીં એ કંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં લેવાયો લાગે છે.

આર્થ સાહિત્યની સમજને યા સ્વાભાવિકપણે-પણ નાટકનો શુભ અન્ત તેની પ્રાકૃતિક કિંમતને સાચવી રાખે છે.

મુદ્રણદોષો કંઈક ઝોંઝો ન જાતી શકે ?

પત્ર-પરિચય

કુસુમ—સાહિત્યરસિકોનું ચારમાસી. સંપાદક: વજલાલ મોહનલાલ ઝોઝા; કુસુમ-ભુવન, પેતાળ પેડ, પૂના સિટી. લવાજમ ૦-૧૦-૦.

ઝોઝામાં ઝોઝા લવાજમે ચાલતું આ પત્ર ભાવવાદી કવિતાઓ અને રસિક સામાજિક વાર્તા દ્વારા જીવન આકર્ષે છે.

મરાઠી પત્રોએ ગાંધીજી સામે ચલાવેલી ભાંડણુલીલાં સામે ઠેરઠેર વિરોધ પ્રગટી નીકળ્યો છે. એને પણ એમાં સાથ પૂરાવવો ઉચિત માનીએ છીએ.

ગાંધીજીની રાજકીય, સામાજિક કે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે દરેક જણ સંમત ન પણ હોઈ શકે. પણ એવાએ પણ એટલું તો યાદ રાખવું ઘટે કે ગાંધીજી એ સહૃદય અને મોટા માનવી છે. એમની સામે ગાળો ન દોળ. એમની કોઈ ભૂલ થતી હોય તો તે સુધારવાની તેમની સમક્ષ માગણી મૂકાય. છતાં ભૂલ ન સુધરે તો પ્રગ્નને તેની જાણ કરાય. સુધરવી અમંભવિત એવી કોઈ ભૂલ તેમના હાથે થઈ ગઈ હોય તો, ઉવિખ્યમાં તેનું પુનરાવર્તન ન થાય એ રીતે તેમને જણાવાય. પણ ભાંડણુલીલાનો આશ્રય તો કોઈ પણ સંયોગમાં ન જ લઈ શકાય. ન તેવી આશ્રય લેનારને લાભ; ન શબ્દોની કંઈ કિંમત. પ્રગ્નમાં નાહક ઉદ્દાપોહ થાય; અને પ્રગ્ન અને ગાંધીજી યંને સામે જેમને વિરોધ હોય એવાઓ તેનો અશ્વટિત લાભ હાંસવી જાય.

ભાંડણુલીલાનો આશ્રય તો તે જ લે જે કાંતો થેસો કે વિકૃત હોય; ને નહિતર સત્તા કે દ્રવ્યનું અનુચિત પીડબળ ધરાવતો હોય.

x

x

x

મ્યુનીયની ગંધિએ કુદરતી ન્યાયની અપૂર્વ તીક્ષ્ણતા સિદ્ધ કરી છે.

ગત મહાયુદ્ધમાં જર્મની હાર્યું. હારનારને કચરી નાંખતા કરાર કરી છતનારાઓએ પોતાને અહોભાગ્ય માન્યા. પણ એ કરારની શરૂઆત હારનારનાં હૈયામાંથી લોહી નીતારવા માંડી. જર્મની શસ્ત્રસજ્જ થયું. તેણે કરારને ઉડાવવા માંડ્યા. ને અન્તે છતનારના વારસોને એ હારના રહાસહ્યા અવશેષ પર પોતાને હાથે જ કરવત મૂકવી પડી.

પોતાની જ ભૂલ પર કરવત મૂકતાં પ્લિટન અને ક્રાન્સ આજે તો ન્યાય પક્ષે છે. પણ જો ન્યાય તેમને કુદરતે ચળાડ્યો છે; એ ન્યાય એમને પોતાનાં રાષ્ટ્રોની શાન્તિ ને સહિ-સલામતિ સાચવવા સ્વીકારવો પડ્યો છે.

પણ જો જર્મનીની હૈયાવરાળ ઉકળ્યા પહેલાં જ એમણે વંસંદસના કરારને દફનાવી દીધા હોત; હાર પહેલાંને તેનો પ્રદેશ તેને સોંપી દઈ, એ રીતે તેને ઝંતોળી, તેની પાસેથી મિત્રતા ને શાંતિની આંહેધરી તેમણે મેળવી લીધી હોત તો જગનની શાન્તિ આજે વધારે મધુર ને વધારે વ્યાપક સ્વરૂપમાં હોત.

છતાં છેલ્લી ટાણની ભૂલ સુધારણાએ પણ શાન્તિને ગચાવી તો લીધી જ છે. એના એ અચાવગો યસ મોટે ભાગે પ્લિટનના વડા-પ્રધાનને ફાળે પડ્યો છે. સામાન્ય અને સામાન્યવાદના મુખ્ય પ્રતિનિધિ-છતાં એન્ગરલેઈનજ આજે તો જંગત પર શાંતિના સાચા ફન ગણાયા છે. અને એ ગણતરીને તેમણે કેટલેક અંશે સાચી પણ ઠેરવી છે. મહાયુદ્ધ પછીની સંધિને 'તેમણે તે વખતના પુરોગાને તે વખતની પરિસ્થિતિના શક્યમુંદર ઉકેલ તરીકે તે લાગી દશે' એ રીતે વર્ણવીને આડકતરી રીતે તેની સતતાની તેમણે અયોજ્યતા કહી છે. અને અરસપરસની સમજાવટી કરારમાં ફેરફાર શકે એવી કોવેનન્ટની ૧૯મી કલમનો લાભ આજમુંધી જતો કરીને પરિસ્થિતિને આવા ઉકળાટ સુધી લાવી મૂકવા માટે રાષ્ટ્રસંધને હપકા આપવા દ્વારા તેમણે ઈર્ગકેડને પણ હપકા આપ્યા છે.

ગમે તે કારણે શાંતિની અંખના કે લાગતાંવળગતાં રાષ્ટ્રોની શસ્ત્રસજ્જતાનો અપૂર્ણતા, પણ આજે તો શાંતિ અચી જ ગઈ છે.

- ૧-૬-૩૮. ત્રાવણકોરમાં પ્રગ્નનાં ટોળાઓ પર ગોળીઆરો કારણે બગડતો રાજકીય મામલો. તે સંબંધમાં ગાંધીજી અને ત્રાવણકોરના દિવાન સર. સી. પી. રામસ્વામી આયરનાં પરસ્પર વિરુદ્ધ નિવેદનો કારમીરમાં હડતાળ, લાડીમાર ને પ્રગ્નકીય અમતોપના કારણે તંગ પરિસ્થિતિ.
- ૨-૬-૩૮. મરાઠી પત્રોએ ગાંધીજી સામે ગલાવેલી ભાંડગુલીલા સામે કેરકેર પ્રગટતો વિરોધ. અમદાવાદમાં હોન મુનિવર્ય શ્રી. નરેન્દ્રસાગરજીએ ૭૫ દિવસનો તપ નિર્વિધિ સમાપ્ત કર્યો.
- ૩-૬-૩૮. સત્યાગ્રહ દરમિયાન જાત થયેલી જમીનો તેના મૂળ માલિકોને પાછી સોંપવાને લગતા કાયદાને ના. મવર્નરે આપેલી મંજૂરિ.
- ૫-૬-૩૮. કલકત્તામાં સેંટ ઝેવિયર કોલેજના સત્તાવાળાઓ સામે વિરોધના કારણે ૧૫૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ હડતાળ પર.
- ૬-૬-૩૮. શ્રી દેજરના પ્રમુખપદે મળેલી રાજકોટ પ્રગ્નપરિષદની બેઠક. મેકરીકોની પરદેશી તેલ—કંપનીઓએ મલુરોને ૬૦ લાખ પાઉન્ડ ભરી આપવા નોંધએ એવો ત્યાંની સુપ્રીમ કોર્ટ આપેલો ચૂકાદો. નિઝામ રોટમાં પ્રગ્નદમન માટે યોગ્યપણ નવા કાયદાઓ.
- ૭-૬-૩૮. બર્મામાં રમખાણ. ગાંધીજીને સરકારી પત્રવ્યવહારમાં મદાત્મા ગાંધીજીના નામે આલેખવાનો મધ્યપ્રાન્તની સરકારે ફરવેલો પરિપત્ર.
- ૮-૬-૩૮. જૂજમાં હડતાળ. નાગપુરની સભામાં ખરેના અવગુણ વર્ણવતા સુભાષચંદ્ર બોઝ સામે ભારે વિરોધ અને પરિણામે સભામાં ગંભીર ધાંધલ. હિંદીમાં હિંદુ-મુસ્લીમ અથડામણી અને ૪૪૪મી કલમનો અમલ. હેન્ડાવની આસપાસ ખેલાતું ચીન તપાનનું લઈકર સુદ. મધ્યરથ રાજસભામાં બહુ પત્નીત્વ અટકાવવાને રજુ. થયેલાં બે બીલ. નિઝામ રોટમાં હિંદુઓ સામે ગંભીર ગેરવર્તવ.
- ૧૦-૬-૩૮. સરહદી પ્રગ્નને અન્યાય કરતી પરદેશી ફીઝમ 'ડૂમ' સામે મુંબઈમાં મુસ્લીમોનો વિરોધ અને પીકેટીંગ. ઝેકારલેવેક્રિયાના સુટેન વિરનારમાં ફેલાતો ભયાનક અસંતોષ અને ઉશ્કેરણી ભર્યા દેખાવો.
- ૧૧-૬-૩૮. ધનેકનાલ નામના ન્હાનકડા દેશી રાજ્યમાં પ્રગ્નદમનની સરઆત.
- ૧૨-૬-૩૮. હીટલરનું ન્યુરેમ્બર્ગનું જગવિખ્યાત ભાષણ-જેમાં તેણે સુટેન પ્રગ્નને આત્મ-નિર્ણયનો દક્ષ હોવાની જર્મનીના પીકળ સાથે કરેલી જાહેરાત.
- ૧૩-૬-૩૮. સદાય કરવા માટેની હીટલરની ધોયણાથી સુટેન પ્રગ્નમાં હાર્વીની લાગણી; અને ઝેકારલેવેક્રિયા સામે તેણે આદરેલા દેખાવો. આઝાદ પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું.

- ૧૫-૬-૩૮. યુરોપની ગંભીર પરિસ્થિતિને અટકાવવા ધ્વિટનના વડા પ્રધાન ચેમ્બરલેન હીટલરની મુલાકાતે. સુડેટન નેતા હર હેન્લીને જર્મનીમાં ભળવાની પોતાની ઇચ્છા વિશે બહાર પાડેલો દહેરો.
- ૧૬-૬-૩૮. સર ફ્રીડોલ્ફ શેકનાનું અવસાન. જર્મન-ઝેક પરિસ્થિતિનો ઉકેલ આણુવાને લંડનમાં ફ્રાન્સ અને ધ્વિટનના પ્રધાનોની મંત્રણા.
- ૧૭-૬-૩૮. ગાંધીજીએ દેશીરાજ્યોની દમનનીતિ સામે બહાર પાડેલું નિવેદન. રમાનિયા-રશિયા વચ્ચે જર્મની વિરૂદ્ધ કરાર.
- ૧૮-૬-૩૮. આસામમાં મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળ.
- ૨૦-૬-૩૮. સુડેટન વિસ્તાર સોંપી દેવા વિશેની હીટલરની માગણી સ્વીકારવાની ઝેકો-સ્લોવેકિયાની ના; પણ પક્ષી ધ્વિટન અને ફ્રાન્સના દળાણુથી તેણે તે શરતોનો કરેલો સ્વીકાર. પંચનળની ધારાસભાના ઝેક સભ્યને ખૂનકેસમાં મોકલાવા માટે છ વર્ષની સજા. ગ્રાન્ડ મેડીક્લ—કોલેજમાં દેશીરાજ્યના વિદ્યાર્થીઓ સામેના અન્યાય ગ્રંથધી ઓન. ગીલ્ડરનું નિવેદન.
- ૨૧-૬-૩૮. ગાંધીજીની સીતેરમી જન્મજયંતિ. જામનગરનો ભરવાડ ત્રાસ-પ્રવ્રજીય કાવં કર્તા લવણપ્રસાદ પર ખૂની હુમલો. દેશી રાજ્યોની વફાદારી.
- ૨૨-૬-૩૮ ચેમ્બરલેન હીટલરની પુનઃ મુલાકાત. મહાસભાની કારોગારી સમિતિની બેઠક. ખરે સાગે પગલાં. ત્રાવણકોરમાં પુનઃ ગોળીબાર.
- ૨૩-૬-૩૮. વધતી જતી ઝેક-સુડેટન અથડામણ. ઝેક પ્રધાનમંડળનું રાજીનામું. લશ્કરી અમલદારોનું નવું પ્રધાનમંડળ. પ્રમુખ ડૉ. બેનેસનું દેશની સ્વતંત્રતાના રક્ષણને લગતું ભાષણ અને સંન્યભરતી. યુરોપમાં સેનાઓનો જમાવ.
- ૨૪-૬-૩૮. લાડીમાં ત્રાવણિ મહોત્સવ અંગે રસિક કાર્પકમ. દક્ષિણ અફ્રિકામાં હિંદીઓની વધતી કંફોડી સ્થિતિ. કેડલના હાથમાં રાજકોટની સંપૂર્ણ સત્તા.
- ૨૬-૬-૩૮. કરાંચીમાં હોડીની ગંભીર અથડામણના કારણે પાંચ વિદ્યાર્થીઓનાં મરણ. રાજકોટમાં સત્યાગ્રહની શરૂઆત. હીટલરનું બીજું ભાષણ. ઝેકોસ્લોવેકિયાને તેણે આપેલી પહેલી ઝોકોટોબરની મુદત.
- ૨૭-૬-૩૮. રાજકોટમાં શ્રી. ઢેગરની ધરપકડ. જુનાગઢ રાજ્યમાં આવેલ હિંદુ તીર્થ-ગુપ્ત-પ્રયાગ-ના મુરલીમો સામેના રક્ષણ માટે મુખ્યમાં જંગી સજા.
- ૨૮-૬-૩૮. ધ્વિટનના દરિયાઈ કાફલાની જમાવટ. ચેમ્બરલેનનું યુરોપની પરિસ્થિતિ અને હીટલર સાથેની તેમની મુલાકાતે ગ્રંથધી, પાર્લામેન્ટ સમક્ષ વિગતવાદ નિવેદન. પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટે શાંતિ જાળવવા યુરોપનાં રાજ્યોને કરેલી અપીલ. રાજકોટ સત્યાગ્રહના બીજા સેનાની શ્રી શુક્લની ધરપકડ.
- ૨૯-૬-૩૮. સમાધાનભર્ષા ઉકેલ માટે મ્યુનીચમાં ચાર રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓની અગત્યની બેઠક. વડોદરામાં ત્રણ કન્યાઓએ એક સાથે લીધેલી સ્વૈચ્છિક જળસમાધિ.
- ૩૦-૬-૩૮. ઝેક પ્રજાનો જર્મનીની તરફેણમાં થયેલો ઉકેલ.

અદ્વાનતિમિરાન્ધવાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુગ્ધોલિતં યેન તસ્મૈ શ્રોગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૧ હું]

વિ. સં. ૧૯૮૫ : ક્રાંતિક

[અંક ૭]

જીવન

જીવન સ્વપ્ન છે. તે નિર્ગર્ભનું ક્રરણ છે.

પ્રાણ, ભાવના, વચન અને કાયા-એ એનાં અંગ. જળપાત્રમાં સૂર્યના પ્રતિબિંબ સમું એનું સ્વરૂપ. પ્રાણુ-આત્મા તેમાં મૂર્ચ સંગો, ભાવના જળ સમી, વચન જળપાત્રના મુખ સમું, કાયા પાત્ર સરીખી.

જળપાત્રમાં જળ જો સ્વચ્છ ને સુંદર હોય; પાત્ર અખંડ, સ્થિર અને મુરખ હોય; પાંત્રનું મુખ વિશાળ હોય-તો એ જળમાં પડતું પ્રતિબિંબ મુરખ ને મનોહર હોય.

જીવનમાં એમ ભાવના વિશુદ્ધ અને નિર્મળ હોય; કાયા ભાવનાને ગ્રીક્ષતી ને શાન્ત હોય; વચન સાચાં ને ભાવનાના દ્વાર સમાં હોય-આત્માનું એમાં મુરખ પ્રતિબિંબ પડે. ને ત્યારે જ જીવન એ જીવન લેખાય.

સ્વપ્ન જો સુંદર વદાલાં લાગે; જીવનને પણ એનું સુંદર જતાવતું જોઈએ.

નિર્ગર્ભ એ પરમ સર્વ. તેનાં ત્રણ અંગ-ભાવ, શબ્દ ને દ્રવ્ય-માં તેનું પ્રતિબિંબ પડે. તે ત્રણે સ્વતંત્ર છતાં એકમેકના તે પ્રતિક સમાં.

જીવનમાં એમ આત્મા પરમ સર્વ; ભાવના વચન ને કાયા એકમેકના પ્રતિક સરીખાં.

ભાવના સરસ્વતીનો પ્રેમ વાંછે, કાયા એ પ્રેમને ગ્રીક્ષવા જ પ્રવૃત્તિ કરે-વચન ત્યારે તે બંનેના પ્રતિક સમાં જને; જીવન સરસ્વતીનું ક્રરણ મણાય.

ભાવના-તીવ મદસ્વાકાંક્ષાશરી હોય, વચન એને સિદ્ધ કરવા કંખના સેવે-કાયા ત્યારે

સિંહ કે હાથીની બને, એ મહત્વાકાંક્ષા બે કંઈક શુભ હોય તો તે નૃપતિ કે સેનાપતિની બને, ને ત્રણે એમ એકમેકનાં પ્રતિક બની રહે.

કાયા ખૂબ લોહી વહાવે-જેમ ભાદુતી જલ્લાદની-વચન એ વહેણુને ઘટતાં હોય-ભાવના પણ ત્યારે તેવીજ બને. ને વાધ, વરૂ કે કંઈક એવાજ અવતારમાં ત્રણેને સંકળાવું રહે.

ભાવના કલાપ્રિય હોય, વચન કે અંગ તે કલાને વ્યક્ત કરવા તત્ત્વસનાં હોય—ને જીવન બંધે પ્રાણીનું હોય, પણ તે કાયા ત્રુટતાં તે ગંગીતરવામી કે મહાન કલાકાર જન્માવે.

સ્વાદની લોહુપ અને પ્રવૃત્તિયેથી ભાવનાને કાઠીરૂપે પરિણુમી, સંગ્રહ કરવાની વૃત્તિને મધમાખ કે કુતરારૂપે અવતરી, ક્રોધભાવને સાપ ધર્ષ મૂંઠાયસ ભાવનાને શાન્ત કર્વેજ છૂટકો.

જગતમાં જેમ કોઈ પણ પ્રકારનાં ભાવના કે વચનનું પ્રમાણુ નિશ્ચિત ન હોય એમ ત્યાં કાયા-પ્રાણીજીવનનું પ્રમાણુ પણ નિશ્ચિત નથી. જે પ્રકારના ભાવ, વચન કે ક્રિયા જગતમાં જે સમયે પ્રાધાન્ય ભોગવે એજ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ એ સમયે સૃષ્ટિમાં વિપુલ પ્રમાણમાં હોય.

નિર્દોષ પ્રાણીઓનાં ખૂનની ભાવના, એવાંજ વચનો ને એવીજ ક્રિયા જગતમાં જ્યારે સવિશેષ બને ત્યારે ત્યાં કંઈક એવાંજ પ્રાણીઓ કે ખૂનીઓની મુદ્રમા વધી. પશુવધની પહે પશુનું મન પરમ વિશુદ્ધ હોવું અસંભવિત છે; પરિણુમે તીક્ષ્ણ વેદનામાંથી પ્રગટતી એની ભાવના એ વેદનાતો બદલો વાંછતી બને. તે ભાવનાને અનુરૂપ હિંસકનો તેને અવતાર મળે. તેનો વધ કરનારને પણ હિંસાથી ઝાતપ્રોત થયેથી તેની ભાવના એવા હિંસક પશુરૂપે અવતરણે જ્યાં ઉક્ત હિંસકજ તેની હિંસા કરે; ને એ રીતે હિંસકજીવનને હિંસાનો અનુભવ કરાવે.

આમ હિંસા છે માટે હિંસકો જન્મે છે; હિંસ્ય જન્મે છે. તે દર થતાંજ હિંસકો ધરે; હિંસ્ય પણ ધરે. હિંસકોની એકની એક દલીલ-પોતે હિંસા ન કરે-તો પશુઓ જગતમાં વધી જાય એ-આ પરતુસ્થિતિને સમજના વિનાનું અજ્ઞાન છે.

જગતમાંથી સાપ ઘટાડવાને સાપ ન મરાય ક્રોધ મારવો જોઈ એ; સિંહ કે હાથીઓ ઘટાડવાને એ પશુઓ ન મરાય-દુષ્ટ મહત્વાકાંક્ષાને મારવી જોઈએ; નાનાં હિંસક પશુઓ ઘટાડવાને એ પશુઓ ન મરાય-પશુહિંસાજ દૂર કરવી જોઈએ. અનિવાર્ય રક્ષાના કારણે કોઈ મહાહિંસકનો વધ કદાચ જરૂરી બને તોપણ તે એવી ભાવના નીચે ને એવા સ્વરૂપમાં થાય કે હિંસક કે હિંસ્ય બેમાંથી એકેની ભાવનાને તે વિકૃત ન કરે.

જીવનના ત્રણ માર્ગ: પરમ, સુન્દર અને સામાન્ય.

અંતરની પ્રેરણા પ્રમાણે ભાવનાઓ રમે, એ જ પ્રેરણા પ્રમાણે કાયાની પ્રવૃત્તિ કરે, વચનને સાચાં બને નિર્મળ રાખવા સતત પ્રયાસમાં રહે—સુન્દર જીવનનો એ પન્થ.

મંસારથી પહેલાં દર થાય, અંતરને વલોવી વલોવીને ભાવના નીતારે, એ ભાવના નિર્સર્ગની સાથે એકરસ થાય: ત્યાંસુધી નૈસર્ગિક રીતે અનિવાર્ય સિવાય કશી પ્રવૃત્તિ ન કરે; તે તેમ થવા પડી પરમ અનેક ભાવનાનાં કંઈક બિન્દુઓ સૃષ્ટિને ચખ્ખારે—પરમજીવનનો એ માર્ગ. તેને ન કશી ભાવના હોય-જળપાત્રનું જળ જેમ શોષાર્ધને સર્થમાં સમાઈ જાય; તેનું સર્વસ્વ આત્મામાં જ લળી ગયું હોય; તેનું જીવન કેવળ પ્રાણમય રહે.

પણ ઇચ્છા હોય તોપણ આ માર્ગ દરેક જીવન માટે સંભવિત ન ગણાય. એટલે જેણે આવા જીવનને સાધ્યું હોય એના કેવળ પ્રતિબિંબ બની તેના જ આશ્રયે આગળ

તારાનું આશ્વાસન

જેમલાલ ત્રિવેદી

[વસંતતિલકા]

નક્ષત્ર મેડળ વિષે દૃઢ સ્નેહ કેરું
ખેંચાણુ છે અજળ, એ જરી થાય હીલું
ત્યારે ગણી પ્રણયની ક્ષતિ તારલા ત્યાં
આવે નીચે પ્રણયની નવપ્રાપ્તિ માટે.

એવી ભલા ધરતિ આ જડ કિન્તુ છે કે,
હ્યાં તેજ-પ્રેમ સહુનો જડ ભાસ માત્ર;
આવે ન હાથ અહિંયાં સ્થિર પ્રેમવારિ,
પુષ્પે પડયાં હિમકણો સમ એ જણાય.

તુ તેજરૂપ પ્રણયી અહીં શ્યામ થાશે,
ને 'પથરો' જગ તને ગણશે કઠોર;
તારો સરી ખરર નાઠ કરી કહે છે:
“ના પ્રેમના ગળ વિના નભમાં ટકાય;
“પૃથ્વી વિષે સમ દુઃખી પથરો તણાં હું
“વૃંદે વસી કરી શકું દુઃખ કેંક ઓણું.”

વધતાં જીવનને એવો પ્રકાશ મળે જે અશુદ્ધતાને ધીમે ધીમે ઘોઈ નાંખી જીવનને સ્વતંત્ર
-કેવળ પ્રાણમય જ બનાવે.

સુંદર કરતાં પરમ જીવન વિશુદ્ધ એ રીતે છે કે અંતઃકરણ આત્માના પ્રતિબિંબ સમાં
તેજસ્વી નથી હોતાં. દરેક પર વિશુદ્ધ જ્ઞાનના અભાવરૂપ અવનવા પટ પથરાયા હોય છે
-જે શુભ માર્ગને દાખવવામાં તેને અશક્ત કરી નાંખે. અંતઃકરણને વસોવવાનો
પરમમાર્ગ અપનાવ્યે જ એ પટ દૂર થાય. ત્યાંસુધી તે સેવાને નામે અસેવા પણ કરી બેસે;
પરમાર્થને નામે તે દુષ્ટાનું હથિયાર પણ થઈ બેસે.

સામાન્ય જીવનનો અર્થ સામાન્ય છે, એ જીવન પણ જગતમાં સામાન્ય છે. એને
જન્મવું, જીવવું ને મરવું; લોક જતા દેખાય એ પન્થે જવું; કાઈ ઉરકેરે તો ઉરકેરાવું;
હથિયાર બનાવે એના હથિયાર બનવું-એજ દિશા હોય છે. આવાં જીવનોને ભાવનાનું નિર્મળ
સ્વરૂપ ન હોય; માટીએ લઈ પાણીમાં સૂરવું પ્રતિબિંબ ન પડે એમ તેમને આત્માનો
આહો અજવાણ પણ ન હોય. છતાં જેમ જળમાંથી માટી દૂર કરી શકાય એમ આવાં
જીવન પણ પરમના આશ્રયે વિશુદ્ધતા સાધી શકે.

તમે કેં ના જાણો

સનાતન

તમે કેં ના જાણો

ઉરે લાવોનાં જે પડધમ ઝળયાં રાત-દિવસે
અને શીળાં સ્વપ્નો જીવનવનમાં ફેાકિલ સમાં
ફળ્યાં લાખો ત્યારે,
અમારા આદર્શો ગગનચૂમતા, જોમનવલાં
નવાં હૈયાં તે દિ, બધુંય હતું તે દિન પહુવે
હવે તો.....

ગયાં ઊડી સ્વપ્નો, જીવનવન રેતાંજ પટ શું
ધયું સાહું-સીધું, ઊરમિ-લહરીએ નવ ચડે—
અમારા સિંધુએ.

ગયાં લાગી સ્વપ્નો, કીરચ રહી ફો અંતર દમે
અને આદર્શોની રહી સહી હશે ખાખજ કદિ;
હતું જે તે દિ તે અણુ અણુ ભર્યું ચેતન ગયું
અને આવી ઠયાંથી હૃદય કુંધતી કૂર જડતા
તમે કેં ના જાણો.

ગયો છું કંટાળી તમ જગતથી,
નહિ જ્યાં રેવાનો સમય પણ પૂરો મળી શકે
અને રોલું એ તો જીવનધન સાચું જગમહીં;
હસાયે-એ ઠયાંથી ? રૂદન વમજે જ્યાં જગ બધું
ફંધાતું-ખેંચાતું સમય કૂરતા સાગર મહીં
તમે એ ના જાણો.

ગામને પાદર આમ્રકુંજ હતી. કુંજની મધ્યમાં એક વિશાળ ઘટાદાર આંખા નીચે, ચોતરા પર, થડને અદેલી એક કિશોર વિચારમગ્ન બેઠો હતો.

નાની વય છતાં તેનું શરીર સશક્ત ને પુષ્ટ હતું. મુઘ્ધાવસ્થાએ હજી ભાગ્યેજ વટાવી હશે, છતાં તેનામાં યૌવનસહજ ભ્રમે ને ઉત્સાસ ગીભરાતાં. તેના દેહના અણુએઅણુમાં અવિશ્રાન્ત ચનગનાટ દ્રષ્ટિગોચર થતો. તેના કેમલ મુખ પર શૌર્ય અને નિર્ભયતા અંકાવાં હતાં. તેજસ્વી વિશાળ ભાસ પર તિક્ષ્ણ સુદ્ધિનું પ્રતિબિંબ પથરાતું.

છતાં આ બધા પર એક અદૃષ્ટ છાયા ફરી વળી હતી.

ઊંડા વિચારપ્રવાહમાં કિશોર હીન અન્યો હતો. તેનાં વિકસનાં ગાત્રો પર અસ્વાભાવિક વિપાદ, થાક અને શિથિલતા તરવરતાં હતાં. તેના સુરેખ વદન પર નિરાશા વ્યાપી હતી. તેની આંખો અંતરમાં ઊંડે ઊંડે જડાર્થ ગર્ભ હતી. શું ચિંતા હશે આ ઊગતા બાળને ?

આથમતા ઋષ્યનાં કિરણ આમ્રશાખામાં થઈ ધીમે ધીમે કુંજમાં પ્રવેશ્યાં; અને કિશોરના મુખને અજવાળી રહ્યાં. વિચારસમાધિમાં ઢળેલું મુખ નેણે ઊંચું કર્યું. અને આસપાસ ભ્રેયું તો રેતીનું પાયરણ સુવર્ણ શું ચમકી રહ્યું હતું. નવાં આમ્રપત્રો, ઝોચે, તેજસ્વી અરુણરંગે ચમકતાં. ઉપર ઘટામાં કાયલ ટહુકતી; તેનો સુમધુર ઝંઝાર નિરવ, સ્તબ્ધ વાતાવરણમાં જીવન્ત મુંઝવ પ્રસરાવતો.

ક્ષિતિજને આરે થોડીક ઢાણુ વિરામતા ભારકરના લાસચોળ પ્રકાશમાં કિશોરનું મુગ્ધાળી મુખ અગ્નિયું ભમૂકી ઊઠ્યું. વિપાદની ઘેરી છાયા એકાએક તેના ચહેરા પરથી અદૃશ્ય થઈ, અને તેની જગ્યાએ અંતિમ નિશ્ચયનો ઉત્સાસ પ્રગટ્યો. ખાલી હવામાં તેણે મુકી હવાવી, અને ગણુગણી ઊઠ્યો, “જસ, એમજા !”

ત્યારે તેણે ગામ પ્રતિ પગલાં માંડ્યાં ત્યારે ખેડૂતો આખા દિવસના અવિરત શ્રમ પછી ધરભણી હળ હાંકી રહ્યા હતા. ગાયોનાં ધણુ, ધૂળના ગોટેગોટા ઉડાવતાં, ચરોમાંથી પાછાં વળતાં હતાં; અને તેમની ઘંટડીઓનો મીઠો રણકાર વાતાવરણમાં આછો મનોરમ્ય પ્રતિધોષ પ્રસરાવતો, ગામમાં દૂર દૂર વિદ્વોન થતો હતો.

* * *

“મધુ, પછી તે અહીં રહેવાની શી વ્યવસ્થા કરી ?” જાત્રાલયના એક ખંડમાં બે વિદ્યાર્થીઓ વાત કરી રહ્યા હતા તેમાંના એકે પૂછ્યું.

મધુએ કંઈ જવાબ ન આપ્યો. બેત્રણ મિનિટ સુધી બંને શાન્ત બેસી રહ્યા. પછી મધુએ કહ્યું, “કાંઈ નહિ. રજની !”

રજનીએ મધુના મોં પર દૃષ્ટિ ઠેરવી. ઉપરના શબ્દો કહ્યા પછી તે શૂન્યચિત્તે નીચું મોં ઢાળી બેઠો હતો. તેના ચહેરા પર રજનીએ કદીએ નહિ જોયેલી ગાઢ નિરાશાની છાયા વ્યાપેલી નિહાળી. અને તે ચમક્યો, “મધુ, આમ કેમ ?”

“ કંઈ નહિ. ”

“ આમ ને મધુ. ” રજનીએ લાગણીભર્યા સ્વરે કહ્યું. “ જરા સ્પષ્ટ તો કહે શું થયું છે. મને નહિ કહે તો કોને કહીશ? હું તો માનનો હતો કે તું ગામ છોડી શહેરની શાળામાં આવે, છે, એટલે જોર આનંદમાં હોઈશ. તેને બદલે આમ શોકમય કેમ? ”

“ શું કહું? કશું સમજાતું નથી, રજની. ”

“ મધુ, મધુ, આમ? એક વખત કહે તો ખરો કે વાત શી છે. ”

મધુએ ઊંચે જોયું, અને ગળું ખંજેરી, તુટતા સ્વરે-કહ્યું, “ તને ક્યાંથી ખબર હોય રજની! તું ઘરથી નીકળ્યો ત્યારે પહેલાં મેં તને કહ્યું હતું કે હું પણ છટ્ટા-સાતમા ધોરણ માટે અહીંજ આવીશ. તું તે સાચું માનતો હતો. પણ તને ખબર નહોતી કે બાપુએ તો મને આગળ લાણીવવાની ક્યારનીએ ના કહી દીધી હતી. રોજ હું વાત કાઢતો, પણ તેઓ ના જ કહેતા. આખરે, પરમ દિવસે મેં ફરી વાત છેડી, ઘણીઘણી આગળજી કરી પણ બાપુને કાણ જાણે શું થયું કે હા ન કહી તે ન જ કહી. મેં બાપે વિનવ્યા, ભાઈને કહ્યું, પણ બાપુના નિશ્ચય આગળ તેઓ બધાય લાચાર નીવડ્યાં. ગઈકાલે છેલ્લાં છેલ્લાં મેં બાપુ આગળ આજ વાતની ફરી ચર્ચા કરી, પણ તેઓ મક્કમ જ રહ્યા. એકજ વસ્તુ તેઓ વારંવાર કહેતા, “ જીવનવ્યવહારમાં ઉપયોગી શિક્ષણ તમને મળી ગયું છે, આગળ બાણીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા કરતાં નિર્બળ અને પરાવશ્યી થતાં તમે વધુ શીખશો. આંખણો સાદો સંતોષી ખેતીનો ધંધો મૂકી તમે નોકરી શોધવા નીકળશો. મારે એ ન જોઈએ, તે કરતાં હું ઓછામાં જ સંતોષ માનીશ. ” રજની, મેં કેટકેટલી દલીલો કરી પણ બધી નિષ્ફળ નીવડી; કહ્યું, “ બાપુ, તમારી વાત સાચી છે, પણ તેમાં અપવાદો દશે. અને મને શ્રદ્ધા છે કે હું તેવા અપવાદોમાં નીવડીશ. ” મારા આ શબ્દોની બાપુ પર કંઈક અસર થતી હોય તેવું મને લાગ્યું, અને ધીમે ધીમે તેઓ હા કહેવાની તૈયારીમાં હતા. પણ તેવામાં એકાએક કોઈ વાત યાદ આવી હોય તેમ તેમણે સખત ચર્ચા કહ્યું, “ એમાંનું કશું નથી ખનવાનું. છતાંય માની લ્યો કે એ માનસવિકૃતિમાંથી તું બચી ગયો તો પણ બીજા એક એવો દુર્ગુણ છે, જેમાંથી તું બાચે જ મુક્ત રહી શકવાનો. મોટાભાઈનો દાખલો આપણી સામેજ છે. બીજી રીતે બચ્યા તો આમ ફસાયા. જુએ છે ને કેટલા ઉગાઉ ચર્ચા ગયા છે! એક વાર મેં જુલ્લ કરી, બીજી વાર તેમ કહે તો મારા કર્તવ્યથી ચ્યુત થાઉં. અને તને તો ખેતીનો આટલો શોખ છે; તું ધારે તો તેને ખૂબ વિકસાવી શકે. મોક્કસ માનજે કે સાચા કૃષિકાર જેવું કંદલાણુક બીજું એક જીવન નથી. ” રજની મેં ફરી ફરી વિનવ્યા ત્યારે અંતે તેમણે આટલું જ કહ્યું, “ જો, મધુ, મારી કર્તવ્યલાવના મારી પાસે સ્પષ્ટ ના લાણીવે છે; તારી મરજી ફાવે તે કર. લાણીવા માટે હું તને એક પાઈ નહિ આપું. ”

... ..

મધુના પિતા કૃષ્ણરાય ગામના આદર્શ કૃષિકાર હતા. જ્ઞાતે બ્રાહ્મણ છતાં બાપદાદાના સમયથી તેમનો કૌટુંબિક ધંધો ખેતીનો હતો. કૃષ્ણરાયે ત્રીસ વર્ષ પહેલાં મેટ્રીક પાસ કરી હતી. તે સમયે મેટ્રીકયુલેશનનું સ્થાન બાપુ ઊંચું લેખાતું. મેટ્રીક પાસ થયા પછી કૃષ્ણરાયને પાસેના શહેરમાં સરેલાઈથી ઍસીસ્ટન્ટ સુલ-માસ્તર તરીકેની જગ્યા મળી. તેમના પિતા ત્યારે હયાત હતા અને ખેતી સાચવતા. ફરથી મેઘધનુષ શા આકર્ષક શિક્ષણક્ષેત્રમાં

કૃષ્ણરાયે નોકરી તો લીધી, પરંતુ લાગે જ એ ધર્મ પીત્યાં હશે તેટલામાં તેમને નોકરી પ્રત્યે ટૂંકા ઉપજી. તેમણે નોકરીની અધમતા પિછાણી. ચારે તરફ જોયું તો અનેક નાના મોટા પ્રધેયો રચાઈ રહ્યા હતા. સાધુતાના પડા નીચે તેમણે અનેક શુદ્ધ દેવો સેવાતા નિહાળ્યા. માનવીનું સ્વત્વ અને માનવતા હરાતાં નીરખ્યાં. ને નોકરી પ્રત્યે તેમને કારમો તિરસ્કાર ઉપજ્યો. બધાના વિરમય વચ્ચે રાજતામું આપી તેઓ છૂટ થયા. ત્યારથી ખેતીને તેમણે જીવનઘવસાય બનાવ્યો. પિતા જીવ્યા ત્યાંસુધી તેમની પાસે રહી તાલીમ લીધી. પિતાના અનુભવનો એ રીતે તેમને વારસો મળ્યો. શુદ્ધિજળે તેને વિકસાવ્યો ને સમૃદ્ધ બનાવ્યો. જીવનનાં અમૂલ્ય વર્ષોનો રસ નીચોવી ખેતીમાં તેમણે પ્રાણ પૂર્વો. ખેડૂત શ્રીમંત ન બની શકે તે ન્યયે તેઓ શ્રીમંત તો નહોતા. છતાં આપ્તા ગામમાં દેમના જેવું સુખી અને સાથે સન્માનિત બીજું એકેય કુટુંબ ન હતું.

કૃષ્ણરાય માત્ર આદર્શ દૃષ્ટિકારજ નહોતા. તેઓ પ્રહલવર્ચસી પ્રાદાણ પણ હતા. પિતા તરફથી તેમને ધર્મ અને સંસ્કારિતાનો વારસો મળ્યો હતો. તેઓ હમેશાં ધર્મભાવનામાં ઓતપ્રોત રહેતા. તેઓ નિરંતર ત્રણ સમય મંથ્યા કરતા, તે ઉપરાંત અન્ય અનુક્રાંતો પણ આચરતા. તેમના વિષયમાં અનુક્રાંતો ભાવનાવિહીન, શુષ્ક, અને પોતામાંજ અંતરૂપ નહતાં; પણ એવા દારૂપ હતાં, જેમાંથી તેઓ પરમાત્માનું સીધું દર્શન સાધી શકતા. બીજાઓના વિષયમાં મૂળ ભાવથી વંચિત થતાં નિરસ બનેલાં ક્રિયા-અનુક્રાંતો તેમની નિર્મળ ભાવનાએ ભર્યાં જીવંત ભાસતાં. તેમનું સકળ જીવન આધ્યાત્મિક કર્મયોગના પ્રતિક સમું હતું.

કૃષ્ણરાયને ત્રણ સંતાનો હતાં: એ પુત્ર એક પુત્રી. પુત્રી સુલોચનાને અમદાવાદ રહેતા એક આદર્શ સુવક વેરે પરણાવી હતી. ચન્દ્રવદન પોતાની પાસે જ રહેતો. તેણે મેટ્રીક સુધી અભ્યાસ કર્યો હતો પરંતુ બ્રિટિશ શાસનતળેના શિક્ષણના નિર્માણતા અને પરાશ્રયિતા, એ બે મોટા દોષોમાંથી તે બે કે બચી ગયો હતો, છતાં ત્રીજી વિકૃતિમાંથી તે છટકી શક્યો નહોતો. મોજશોખ પાછળ તે અત્યંત ખર્ચ કરતો. પિતા ધણું સમજવતા, પરંતુ ઉંમર-લાયક હોઈ તેના પર ખાસ દયાણુ કરતા નહિ.

તેણે, પિતાની પેઠે, ખેતીને જ પોતાનું જીવન બનાવ્યું હતું. પિતા-પુત્રે સંયુક્ત ઉદ્યમ અને ઉત્સાહથી ખેતીને સુંદર ખીલવી. ચન્દ્રવદન શરીરે મજબૂત બાંધાનો, ઊંચો, પડછંદ, ને પહેલવાન જેવો હતો. શુદ્ધિ પણ તેને સારા પ્રમાણમાં મળી હતી, એટલે પછી તે એકલો પણ ખેતીનો સમગ્ર ભાર વહવા સમર્થ હતો તે વાતે કૃષ્ણરાય સંતોષ અને કૃતૃત્યતા અનુભવતા; પરંતુ બીજી બાજુ તેમનું મન દુભાતું. ચન્દ્રવદન અત્યંત ખર્ચાળ હતો. ગામડામાં તો શું, શહેરમાં પણ પોસાઈ શકે તે કરતાં તેનો હાથ વધારે છૂટો હતો. ખેતીનો ધંધો એટલે પિતા સામાન્યતઃ ગર્વિયાનાં કપડાં પહેરતા. ત્યારે ચન્દ્રવદનને ખાંચ પાંચ રૂપિયે બેટાનાં ધોતિયાં બોર્જતાં. આટલું ઉગાઉપણું છતાં, તેનું નૈતિક જીવન વિશુદ્ધ હતું. અને જેમ જેમ વર્ષો વીતતાં ગયાં, તેમ તેમ પિતાની સમજવટ, સ્વાનુભવ, અને પ્રવૃત્તિના સંયોગને લઈ તેનું ખર્ચાળપણું બે કે ઉત્તરોત્તર ઓછું થતું ગયું, છતાં પણ અંગ્રેજ શિક્ષણમાંથી ઉદ્ભવેલી આ વિકૃત મનોદશા, મેળી પડતાં પડતાં ય, આવા શિક્ષણ પ્રત્યેના સખત અણગમानी એક દૃઢ છાપ કૃષ્ણરાયના મન પર મૂકતી ગઈ.

કૃષ્ણરાયના ખીખ પુત્ર મધુરદને હજી હમણાંજ અંગ્રેજી પાંચમું ધોરણ પસાર કર્યું હતું. વધારે અભ્યાસની ગામમાં સગવડતા નહોતી, તેથી બાકીનાં બે ધોરણ, દસ માઈલ પર આવેલા શહેરમાં જઈ પૂરાં કરવાં તેવી મધુની ઇચ્છા હતી. ખર્ચનો ખાસ પ્રશ્ન નહોતો. તેણે પિતા સનીપ પોતાની અભિલાષા વ્યક્ત કરી. અત્યારસુધી, મધુમાં એવો એક પણ દોષ નહોતો પ્રવેશ્યો કે જે પિતાની રત્ન મેળવવામાં નડતરરૂપ થાય. પરંતુ, કૃષ્ણરાયે અંગ્રેજી કેળવણીનું સ્વરૂપ જોયું હતું; શિક્ષિતામાં ઘર કરી બેઠેલી વિદ્યુતિઓ નિહાળી હતી; પોતાના મોટા પુત્રમાં તેના અંકુર અવલોક્યા હતા;—તેની અસર તેમના મગજમાંથી હજી નાબૂદ નહોતી થઈ. અને મધુને તેમણે સ્પષ્ટ ના સૂચાવી.

એક પણ મધુને પિતા પર ગુસ્સો આવ્યો; ખીજી ક્ષણે પિતાની પુનિત પ્રતિમા તેની મનઃસ્થિતિમાં ખડી થઈ અને તત્કાળ તેનો ગુસ્સો ઊતરી ગયો. પિતાની વાત ખોટી નહોતી. પોતામાંવ તેવાં પરિણામ નહિ ઉદ્ભવે તેની તેમને—અરે પોતાને જ શી ખાતરી હતી? પણ તે જ ક્ષણે અંતરમાંથી ઝંદેહને હરતો, પ્રતીનિગો નાદ સંભળાયો... પણ એ હૃદયનો અવાજ ખીખ કોને ખાતરી આપી શકે?

અનિશ્ચિત દશામાં તેણે રત્નઓ પસાર કરી. ત્રણ જ દિવસ બાકી રહ્યા ત્યારે તેણે ફરી પિતા સમક્ષ વાત ઉપાડી, પણ પિતાએ નમતું નજ આપ્યું.

ખીજે દિવસ થયો. મધુને કશું સૂઝતું નહોતું. નિરાશાએ એને ઘેરી લીધો હતો. સાંજને સમયે તે ગામને પાંદર આઠકુંજ તરફ ચાલ્યો. ત્યાં તેણે હતાશાની પરાકાષ્ઠામાં પોતાના બાલજીવનનું આ મહાભારત ઉઠાડ્યું. પિતાના વક્ષણ તરફ તેને કંઈ કહેવાપણું ન હતું. જે વાતાવરણમાં રહી વિદ્યાર્થીઓ ઉક્ત દોષોના ભોગ થતા તે વાતાવરણ અને તેના યોજકો પ્રત્યે તેને ધૂણા અને ક્રોધ ઉપજ્યાં. પણ તેથી કંઈ વિદ્યાભ્યાસ મૂકી દેવાય? બાળવાનો ખીજે કાઈ માર્ગ નહોતો. બાળતું તો ખરું—અને તે પણ તે વાતાવરણમાં રહીને, છતાં તેને પરાસ્ત કરીને. પણ ત્યાં તો ખીજે પ્રશ્ન થયો: બાળવાની શી, પુસ્તકો ઈત્યાદિ ક્યાંથી લાવવો? રહેવા, જમવાનો પ્રશ્ન કેમ કરવો? પિતા તો એક પાઈ પણ આપવા તૈયાર નહોતા. શહેરમાં મામ્મને ત્યાં રહી બાળતું? નાત્યારે કરવું શું?

અને બપોરે સૂર્યદેવ અસ્તાવળ પર ઢૂંચી જવાની તૈયારીમાં હતા ત્યારે એ છેલ્લા ઓસરતા પ્રકાશમાં તેણે એક ઉતાવળો નિર્ધાર કરી લીધો. ખીજું કંઈ નહિ; ખીજે દિવસ ગામમાંથી નીકળતું અને શહેરમાં જઈ ગમે તે પ્રકારે નિર્વાહ કરતાં કરતાં બાળતું. પરંતુ આ નિશ્ચય તો આદર્શવાદીને છાજે તેવો હતો. પ્રત્યક્ષ આશા એકેય નહોતી. માત્ર એક ઝીણી રેખા તેના મગજમાં રમતી હતી. પોતાનો પ્રિય રત્નની પણ છટ્ટા ધોરણ માટે ત્યાંજ ગયો હતો. તેના સહકારે કંઈક માર્ગ નીકળી શકશે.

ખીજે દિવસે એક ઝાળીમાં બે બેઠાં કપડાં, પુસ્તકો, ઈત્યાદિ બરી તેણે શહેરનો રસ્તો લીધો. કૃષ્ણરાયને થયું કે બે દિવસમાં કંટાળીને પાછો આવશે. પાછો નહિ આવે તો તે શહેરમાં રહેતા તેના મામ્મને ત્યાંજ રહી બાળશે. આમ બાળવાની પોતાની તીવ્ર અનિચ્છા છતાં મધુ તે માર્ગ આખરે લે—તે પ્રત્યે ક્રોધ કરતાં તેમણે ઉપેક્ષા દર્શાવી. મધુ પ્રત્યે તેના મામ્મને અત્યંત સ્નેહ હતો તેથી કુટુંબીજનોને, મધુ શહેરમાં ગયા પછી પાછો ન આવે તોય ખાસ ચિંતાતું કારણ ન હતું.

શહેરમાં પહોંચી મધુ સીધો છાત્રાલયમાં ગયો. રજની જે દિવસ પહેલાંજ અહિં આવ્યો હતો. મધુએ તેને કહ્યું હતું કે પોતે મામાને ત્યાં જવાનો હોવાથી નિશાળ ઉધાવાને આગલે દિવસેજ ત્યાં આવશે. રજનીએ પ્રતિક્ષા કરી હતી, પણ તે મામાને ત્યાં ગયા પછી મળવા ખાતર આવશે એ રીતે. તેના હાથમાં ઝોળા લેઈ રજનીએ સાથે પૂછ્યું, “મધુ ક્યારે આવ્યો?”

“હમણાંજ આવ્યો આવું છું.”

“હીક, ચાલ ત્યારે...” કહી રજની તેને પોતાના ખંડમાં લઈ ગયો. અને તરત જ બંને બાલમિત્રો નવા અભ્યાસક્રમની વાતોએ વળગ્યા.

છેવટે રજનીએ કહ્યું, “મામાને ત્યાં, ત્યારે, તું નથી જવાનો મધુ?”

“ના.”

“ત્યારે બોર્ડિંગમાં રહેવાનું રાખ્યું?”

“તે પણ નહિ. બાપુએ કશી જોડવણુ કરી નથી.”

“ત્યારે, મધુ, પછી તે રહેવાની શી બવસ્થા કરી?”

તે મધુએ તેને પોતાની ઉક્ત પરિસ્થિતિ સમજાવી.

આખરે રજનીએ પૂછ્યું, “મામાને ત્યાં નહિ જ જાય મધુ? મામાને તારા પર કેટલું હેત છે તે તો તું જાણે છે. તેમને ત્યાં જવામાં વિચાર કરવાની જરૂર ન હોય.”

“રજની!” ગૌરવથી ઓપતા વદને મધુએ ઉચ્ચાર્યું, “વાત સાચી છે, પણ બાપુએ કે બાએ મામાને કહ્યું નથી ને આમ એકાએક હું કેમ જઈ? બીજે પ્રસંગ-હોત તો હું કોઈને પૂછ્યા વગર સીધો મામાને ત્યાં જ જાત...પણ આ વખતે નહિ. બાપુથી હું દૂર ધકેલાયો છું તેવે વખતે ઘરથી તિરસ્કૃત થઈ હું મામાને ત્યાં કયા મોટે જઈ?”

“ત્યારે, શું કરીશ?”

“કાંઈ નહિ”.....નિરાશાતું એક ઘેરું વાદળ મધુ પર ફરી વળ્યું.

નિરવ શાંતિમાં થોડીક ક્ષણો વ્યતીત થઈ. રજની મનમાં કંઈક ગણગણતો હતો. એકાએક તેણે એક હાથનાં આંગળાં બીજા હાથનાં આંગળાં સાથે ભરાવ્યાં, અને આંગળીઓ આમળતાં બોલી ઊઠ્યો, “આહ, મધુ, હું તને કશી મદદ નહિ કરી શકું? બાપુ વીસ રૂપિયાથી વધારે નથી આપવાના, ને સોળ તો સ્કુલ-બોર્ડિંગની શીમાંજ ચાલ્યા જાય છે... શું કરું? આહ! “અને તેણે આર્તભાવે, દયામણી આંખે, બારીમાંથી દેખાતા સ્વચ્છ આકાશ તરફ જોયું; અને પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના ઉચ્ચારતો હોય તેમ તેના મુખમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા, ‘ઓ, પ્રભુ!.....’

“જો રજની!” દટાર બની, નિશ્ચયાત્મક અવાજે મધુએ કહ્યું, “હું તારી પાસે કંઈ લેવાની આશાએ નથી આવ્યો. ને તું મદદ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોય તો પણ તારી પાસેથી હું કશું સ્વીકારી શકું નહિ. સીધો તારી પાસેજ આવ્યો આવ્યો તે એટલા માટે કે તું મને કંઈક માર્ગ-દર્શક થઈ પડે.”

“કશોજ માર્ગ મને તો દેખાતો નથી. “નિરાશ વદને રજનીએ કહ્યું.

મધુએ કશું કહ્યું નહિ; નીચું માથું ટાળી જાડી વિચાર સમાધીમાં તે લીન થઈ ગયો. વિચારોની અનેક પરંપરાઓ આવી અને ચાલી ગઈ. કોઈક કોઈક આશાના તેજ ચમકતી, પણ બીજી ક્ષણે નિરાશાનાં વાદળ ફેડી આવી તેને ઘેરી લેતાં. બીજી બધી આપાદની અંધારી રાતે ધનધોર આકાશ જેવી તિમિરમય હતી.

નિઃસ્તબ્ધ વાતાવરણમાં, હતાશામાં નમેલા મધુના મુખ તરફ રજની અચ્ચલીનાં નયને જોઈ રહ્યો હતો. તેને સર્વત્ર અંધકાર પ્રસરતો ભાસ્યો, અને એ અન્ધકારમાં તે તથા મધુ ધીમે ધીમે હ્રસ્ત થઈ જતા હોય તેવું તેને લાગ્યું. એકાચક તેણે, વર્ષાઋતુની મેઘલી રાંતે વાદળોના નિખિડાવરણને બેઠી પીજળી ચમકે તેમ મધુના નયનમાં આશાની જ્યોત ઝબકતી નિહાળી.

“રજની, એક વિચાર આવે છે,” મધુએ ધીમેથી પણ આશાત્મક અવાજે કહ્યું, “મુખ્ય વાંધો છે રહેવાખાવાનો. રકુલની શી તો માફ કરાવી શકાય. હેડ-માસ્ટર, કહે છે કે, બહુ ભલા છે, એથી ખાસ વાંધો નહિ આવે. અને જમવાનું...રજની, મને કહેતાં દુઃખ થાય છે, પણ શું કહું, બીજો ઉપાય જ નથી. મંદિરના અન્નક્ષેત્રમાં જઈ જમી આવવું.”

શહેર ધણું મોટું ન હતું, પણ તે એક મહાન તીર્થક્ષેત્ર હતું. દેશદેશના યાત્રાળુઓ ત્યાં યાત્રાએ આવતા. યાત્રાધામને લઈને જ એ નાનકડું ગામડું મટી પચીસ હજારની વસતી વાળું સુંદર શહેર બન્યું હતું. મુખ્ય મંદિરના સંચાલનમાં અન્નક્ષેત્ર વિભાગનો પણ સમાવેશ થતો. મધુ નાનપણથી મંદિરના અન્નક્ષેત્રથી પરિચિત હતો. પરંતુ આ પ્રસંગે, આવી અલુધારી રીતે, તેના મુખે તે નામ સાંભળી રજની ચોંકી ઊઠ્યો. “શું કહે છે, મધુ?” તેના મુખમાંથી સહસા ઉદ્ગાર સરી પડ્યા.

“સાચું જ કહું છું. તે સિવાય બીજો માર્ગ નથી. બીજી પરિસ્થિતિમાં ગમે તેમ થાય તો પણ હું અન્નક્ષેત્રમાં ન જઈ, પણ આવા પ્રતિકૂળ સંયોજોમાં સદાયરૂપ થતું હોય તે. પ્રભુને નામે અપાતા એ દાનનો નિઃસ્વાર્થ વિદ્યોપાસના ખાતર ઉપયોગ કરવામાં હું કશી શરમ જોતો નથી.”

રજની મધુની આ વાત સાંભળીને અવાફ જની ગયો. પણ તેને એક બીજો પ્રશ્ન ઉદભવ્યો: “એ રીતે તો તું બપોરે જમી શકીશ, પણ સાંજની મુસ્કેલી કેમ ટાળીશ?”

“સાંજે કાંઈ નહિ; એક વખત બરોગર ખાધું હશે તો ચાલશે.” મધુએ તરત જ જવાબ આપ્યો.

‘રજની દિગ્મુઠ બનીને જોઈ રહ્યો: ‘વિદ્યાભ્યાસનાં એ વર્ષ દરમિયાન આ ઊગતો કિશોર શું એકજ ટંક જમીને ચલાવશે?’

“પણ,” મધુએ આગળ ચલાવ્યું “રહેવાનું કેમ કરશું?”

રજની થોડીક વાર મૌન રહ્યો. તેણે ખૂબ વિચાર કર્યો, અને ત્યજે અન્તે કોઈ પૂર્વે કરેલી વિસ્મૃત વાત યાદ આવી હોય તેમ બોલ્યો, “હું અહીં આવ્યો તે જ દિવસે મારાં એક દૂરનાં વિધવા કાકી અહીં રહે છે તેમને અમરથો મળવા ગયેલો. વાતવાતમાં તેમણે તેમની આઠ વર્ષની દીકરી કુસુમનો ઉલ્લેખ કરી કહ્યું, “રજનીભાઈ, મારી કુસુમ ભણવામાં બરાબર ધ્યાન નથી આપતી. કોઈ સારો શિક્ષક મારે જોઈએ છે. ખેતથી શીખવી શકે એવા કોઈને તમે જાણતા હો તો મને કહેજો.” મધુ, તું એને શીખવીશ? ગુજરાતી બીજી ચોપડી લાણે છે.”

“ધણીજ ખુશીથી” મધુએ ઉત્તર આપ્યો.

“મારી કાકી કુસુમના ભણવા પાછળ ખૂબ લક્ષ આપે છે, પણ તેઓ પૈસાદાર

[પૃથ્વીઘંટ]

ગયા, ગગનને મહા ગહન ઘોર ધ્વાન્તે મદી
પિતા, નવ લહું હવે પરમ તેજસ્કુલિંગને.

નથી હું કવિ કે વીણી સુમન સૌ પ્રસંગે તણાં
મનોહર કિરીટ સુંદર પિતા, અનેરો રચી,
કલાત્મકમનીયતા—ક વ ન માં જિતાઈ તને.
વળી ન હું ચિત્રકાર, લઘ રંગ સોહામણા,
કઈ રીત પછી રચું અમર ફલકના ચિત્રને ?
ધર્મ ન કદિ મેં કરે વિપળ એક એ ટાંકણું,
ઘડી કયમ શકું પિતા, સ્મિતસુહાસિની મૂર્તિને !
અવર, કયમ શૈલમાં પરમ પ્રાણને પૂરવા ?

ઘણાં સતત માણિયાં સુખઉભંગ સાન્નિધ્યમાં,
પરંતુ અદકે લહું સ્મરણભૂત આનંદને.
રચું ન પ્રતિમા અસીમ જગની નિરાળી ત્યજે
પરંતુ સ્મૃતિએ સદા થઈ વિભૂતિ જ અંકિતા.

નથી, એટલે તને મહિને બે રૂપિયાથી વધારે તો નહિ આપી શકે. પણ તે ઉપરાંત, તેમના ઘરનો ઉપલો માળ ખાલી પડ્યો રહે છે ત્યાં તને રહેવાની સગવડ, મારી કાઢીને કહી, કરાવી આપીશ. બોલ, ફાવશે ?”

“જરૂર.”

“ત્યારે હું આજે જ કાઢીને મળીશ...પણ આપણે એક અગત્યની વાત વીસરી ગયા. મામા, આ બધું જાણશે તો ?”

“ગાંડો રે ગાંડો !” મધુએ હસીને કહ્યું, “મામાને ખબર શું કામ પડવી જોઈએ ? એક તો ગામ બહાર રહે છે; વળી હું તેમને મળવા કદી જવાનો નહિ. છતાંય અચાનક બોલો થઈ જશે તો કહેવાનું કે ત્યાપુએ મારે માટે બોર્ડિંગમાં રહેવાની વ્યવસ્થા કરી છે. મામાય બિચારાં ભણા માણસ છે, એમને મનાવતાં કેટલી વાર !” [અપૂર્ણ]

દામ્પત્ય જીવનનું જીવંત ઝરાણું

લેખક : રાજરત્ન વાસુદેવ વિનાયક જોષી
બી. એ., એલએલ. બી., વડોદરા

[ગતાંક ૪. ૨૭૫ થી ચાલુ]

મોટા કુટુંબમાં યુવાન સ્ત્રીપુરુષો છૂટથી દરીદ્રી શકતાં નહિ. એટલે વડીલોની મર્યાદા પાળવાના ધણા કડક નિયમો અમલમાં આવ્યા. તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, મુહૂર્ત વગેરેની ચાળણીમાંથી ચળાઈ જેમ બને તેમ ઓછા દિવસ સ્ત્રીપુરુષના મિલન માટે રહે એવી આચારની શિસ્ત નિર્માણ કરવામાં આવી. ટુંકમાં આપણે જાતીયજીવનની બાબતમાં એટલી બધી ગૂંચળામણ પેદા કરી છે કે લગ્નસંસ્થામાં તેની આવશ્યકતા છે એ વાત સિદ્ધ કરવાની જરૂર બની ચર્ચા છે. લગ્નસંસ્થા તરફ આપણે એવી જોરવા રીતે જોઈએ છીએ કે વિષયવાસનાની ભૂખ શમાવવાની ઈચ્છા રાખવી એ પણ આપણને મોટું પાપ લાગે છે. આપણી આ વિકૃત મનોવૃત્તિને લીધે જ લગ્નસંસ્થા તરફ આપણે નિરાશાથી જોઈએ છીએ, એટલું જ નહિ પણ અસહ્ય, નાદુરસ્ત છાપરા નીચેથી નીકળતા દુઃખી જીવોના નિરાશા-ભર્યા સુસ્કારા પણ આપણે મૂઝામૂઝા સાંભળી રહીએ છીએ.

આજની કાર્ટ-કચેરીઓમાં ચાલતો હિન્દુ કાયદો કહે છે કે નખુંસકને પરણવા પ્રતિબંધ નથી. તેની સાથે થયેલ લગ્ન રદ થઈ શકતું નથી, પછી ભલે ખીજી વ્યક્તિના જીવનમાં આગ મૂકાય. અને એને પણ ન્યાય માનનારાનો આજો ટોટો નથી. લગ્નથી જાતીયભૂખ સંતોષવાની ઈચ્છા રાખવામાં તેઓ માનતા નથી.

યુવાન સ્ત્રીપુરુષો ત્રીસ જાતીયભૂખનો ભોગ બનતાં હોય છે, પણ વડીલોની શિસ્ત અને જગતની મર્યાદાના કૂંડાણમાં, કોઈ અંધારે ખૂણે મળતાં પરિણિત યુગલો વધારે પડતી શરમ, પાપની ઝોટી જહીક, અને જાતીયજીવનના ધોર અજ્ઞાનથી ભરેલાં હોય છે. જાતીયજીવનના બધા વ્યવહાર પાપમય છે, એ વ્યવહાર જગતની, વડીલોની નજર બહાર, ધરના કે એકાંતના અંધારે ખૂણે જ થઈ શકે એવી ભાવનાથી પીડાતાં યુગલો પરસ્પરની સામે આંખ ઊઠાવીને જોઈ શકતાં પણ નથી; પછી તેમનામાં જાતીય આકર્ષણની આંપ-લે કરવાની હિંમત જ ક્યાંથી હોય !

તરસ્યાને ઉકળતું પાણી આપતાં તેની સ્થિતિ થાય તેવી જ સ્થિતિ જાતીયજીવન ભોગવવા આતુર થયેલાં પ્રૌઢ યુગ્મોને જાતીય સંબંધ ભોગવવામાં નિરાંત થતાં થાય છે. ઉકળતું પાણી ટાહુ ચંતાં સુધી માનવી રાહ જોઈ શકે છે, પણ પહેલેથી જ વિષય-ભૂખથી વંચિત રહેલાં યુગ્મો ફરી મોકળા મને સહાનુભૂતિથી એકત્ર થઈ શકતાં નથી, અને થાય છે તો નિકૃષ્ટ પ્રકારની પાશવીવૃત્તિ સંતોષવા પૂરતાં જ. “ પત્નીમાં ‘રોમાન્સ’ નથી,” “ પતિમાં લેશ પણ માણુસાઈ નથી,” એવા ઉદ્ગારો તરણુ સ્ત્રીપુરુષો કાઢતાં હોય છે તેમાં પણ જાતીય અશ્વમેધનો અનલ જ પ્રજ્વલતો હોય છે. પત્નીની વિષયપરાક્રમ્યતા, પતિની સ્વૈર પશુવૃત્તિ અને વિષયસેવન વિધે જાતેનું સરખું અજ્ઞાન, એ જ તરવો મુખ્યત્વે એવા ઉદ્ગારના મૂળમાં રહેલાં હોય છે. આવાં અસંતોષની આગમાં જળતાં પતિપત્ની સંસાર

માંડે, જગતની દૃષ્ટિએ તેમનો સંસાર અને તે આદર્શ જેવાં દેખાય; પરંતુ આ અસંતોષનો બળનેના જીવન પર કાયમી પ્રત્યાઘાત થાય છે, એ વાત તરફ કોઈનું ધ્યાન ખેંચાતું નથી.

પરસ્પર તરફ રોહ ને આકર્ષણ વધવાને બદલે પરસ્પરમાં બેઢિલી ઉત્પન્ન થાય, જાતીય સંબંધ એ અનિવાર્ય અનિષ્ટ અને કોઈવાર બળાત્કાર જેવું સ્વરૂપ ધારણ કરે, પત્ની દેવ દર્શન, ઘરજંગલ ને છોકરાંમાંથી ઉઠી ન આવે અને પતિ નોકરીઘવાની ધમાલ, મિત્રો ને કલબની જાળમાં ફસાયેલો રહે—એવું બહારથી યશસ્વી લાગતું દંપતીજીવન ઉભયને કેટલું આકર્ષક લાગતું હશે ? અને જાતીયભૂખ બ્યારે સાચા સ્વરૂપમાં જાગી ઊઠે અને ભૂખનું માનવી આમતેમ નજર નાખે તેવે વખતે કોઈ બીજા કે કોઈ બીજાં એમના જીવનમાં ફાચરરૂપ ન બને, તો જ આશ્ચર્ય ! જાતીય અસંતોષ વૈષ્ણવીમાં ઉતારી શકાતો નથી એટલે બીજા બહાનાં સ્ત્રીપુરુષ શોધી કાઢેલ છે અને તેથી જ તેમનાં દુઃખ ક્રુદ્ધક કારણમાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે એમ માનવું યોગ્ય નથી.

જ્યાં જાતીયભૂખ સંતોષાય છે ત્યાં આસક્તિ જન્મે છે, ને પછી પ્રિયપાત્રના હજારો હોય હંકારી જાય છે. પરંતુ એથી ઉલટું, જ્યાં એ ભૂખ સંતોષાતી નથી ત્યાં તિરસ્કાર ઉદ્ભવે છે ને નજીવાં કારણો મળતાં આડકતરી રીતે હૈયાની આગ ઓઝી કાઢે છે. ઘડીઘડીમાં છટકી જતી પતિદેવના મિશ્રજાતી કમાન, વાસણોની ભાંગફાટ અને ચટકું મોડું, એ અપ્રતોષી જીવનનાં જ લક્ષણો છે. વિપવવાસના નરભક્ષક માનવ જેવી છે. તૃપ્તિ આપનાર વ્યક્તિને માથે ચડાવી નામે તો અતૃપ્ત રાખનારને ફાડી ખાય જેમના જીવનમાં જાતીય અસંતોષ નથી તે યુગલો પરસ્પર પર આસક્ત હોય છે; પરંતુ જેમનામાં વાસના ઉપવાસી પડી હોય છે. તેમના મનમાં પરસ્પર માટે ધિક્કારની ટૂંતિ જન્મે છે. સ્વભાવની વિસંગતતા, સારીખરાય ટેવો, શારીરિક ખોડો, આર્થિક અને સામાજિક હીન પરિસ્થિતિ—એ છે પરિણિત જીવનના રસ-કટોરામાં વિષ ઠાલવતાં તત્ત્વો. પરંતુ એમાં સૌથી હલાહલ હિમેરનાર તો એક જ તત્ત્વ—વૈષયિક નિરાશા.

જલાશયમાં જીવતાં પાણી હોય ત્યાંસુધી જ તેનાં પાણી સ્વચ્છ ને નિરોગી. આબુ-બાબુના કાંડાઓ પરથી તે જલાશયમાં ગંદકી ધસડારી આવે છે, જલાશયના તળિયે કાદવ જામે છે, તેમાં ઝેરી વનસ્પતિ બેગે છે છતાં જ ત્યાંસુધી એમાંનાં પાણી જીવતાં હોય છે ત્યાંસુધી એ સ્વચ્છ અને નિરોગી રહે છે. માનવમાત્ર આપત્તિ અને નિરાશાનો ભોગ બનેલો હોય છે. માનવજીવનમાં પ્રત્યેક પળે માણસને પરિસ્થિતિના પ્રહારો સહન કરવા પડે છે અને એ આપત્તિ અને નિરાશા પરિણિત જીવનને પણ સ્પર્શ્યા વિના ભાગ્યે જ રહે છે.

પતિપત્નીની ગેરસમજ ઉપરાંત આબુબાબુના જગતના નીચ વ્યવહારોની બદબો પરિણિત જીવનમાં અવિરત રીતે સિંચાયે જાય છે, પરસ્પર તરફની અથ્રહાથી હ્રદયના તળિયે કાદવ જામે છે અને તેમાંથી ધિક્કારના અંકુર ફૂટવા કરે છે; પરંતુ આ સર્વ આપ-ત્તિનો અંત લાવવનું સામર્થ્ય દામ્પત્ય જીવનના જીવંત ઝરામાં છે. એ ઝરાએ કોળાયલાં મન સ્વચ્છ કર્યા છે, ગેરસમજનો અંત આપ્યો છે અને માનવ માટે એણે દામ્પત્ય જીવનમાં આરામ અને આહ્લાદ સર્જાવ્યાં છે. જાતીયભૂખની સંપૂર્ણ તૃપ્તિ એ જ દામ્પત્ય જીવનનું જીવંત ઝરણું. એની તીવ્ર જરૂરિયાત માનવની નસેનસમાં વહે છે અને આ “નૈસર્ગિક જરૂરિયાત” પર ક્ષનસંસ્થાનું ચણતર હોઈ તેની શક્ય સાચવણી જોડવી કરીએ તેટલી ઓછી છે. (સંપૂર્ણ)

વશિષ્ઠ ઋષિની પત્ની અરુન્ધતિએ એક સુંદર રાત્રે પતિને પૂછ્યું, “દેવ, આ ચાંદની સમું નિર્મળ તપ કાઢતું હશે ખરું?”

“વિશ્વ મિત્રનું,” ઋષિએ હસીને ઉત્તર દીધો.

વિશ્વામિત્ર વશિષ્ઠના પ્રતિરૂપિ ઋષિ. તે પોતાને બ્રહ્મર્ષિ કહાવવા મથે. વશિષ્ઠ તેમને રાજર્ષિ કહે.

પરિણામે વશિષ્ઠને નમાવવા વિશ્વામિત્રે કડક પગલાં લીધાં. તેમના ઘર પર પણ તેમણે જનસુસી આદરી ને એ જનસુસીમાં જ શુભપણે તેમણે ઉપરના શબ્દ સાંભળ્યાં. તે વશિષ્ઠના ચરણમાં જઈ દબ્યા.

“ઊઠો, બ્રહ્મર્ષિ” વશિષ્ઠે વિશ્વામિત્રના મસ્તકે હાથ મુક્યો.

*

*

*

સુંદરીએ ચક્રવર્તિ ભરત પાસે દીક્ષા લેવા અનુમતિ માગી. પણ તેના રૂપબોધન પર મુગ્ધ થયેલ ભરતે તેને તેવી અનુમતી આપવા ના કહી.

સુંદરી જે અનુમતિ વિનાજ દીક્ષા લે, કે આપઘાત કરે, તો ભરતના મનમાં દીક્ષા પ્રતિજ્ઞા પ્રતીતિ ઉપજે. ભરતની લાલસા આગળ તે નમતું આપે, તો આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળવાની પોતાની લાવનાનો દ્રોહ ગણાય.

ને છાનાં તપ કરી કરીને તેણે કાયાને એવી સૂકવી નાંખી કે ભરતની મોહલેલી આંખોમાં પણ હમદર્દી ઊભરાણી. તેણે સુંદરીને સ્વહસ્તે દીક્ષા અપાવી.

*

*

*

સ્પાર્ટન રાજ્યરક્ષક લાઇકર્ગસે વિલાસ ને વ્યભિચારને અટકાવવા કાયદો કર્યો. વિલાસીઓ ધૂંધવાયા. તેમણે લાઇકર્ગસ પર હલ્લો કર્યો; તેની એક આંખ ફેડી નાંખી.

“એકથી કાં અટકાં?” લાઇકર્ગસ બોલ્યો, “બીજી પણ કાઢી દ્યો.”

વિલાસીઓ શરમાયા. આંખ ફેડનારને તેમણે લાઇકર્ગસને સ્વાધીન કર્યો. લાઇકર્ગસે તેને પોતાનો અંગરક્ષક નીમ્યો.

*

*

*

થીબ્સે સ્પાર્ટન રાજસભાને ઉબેડી ફેંકી દીધેલી. સ્પાર્ટન રાજવી જંગી સૈન્ય સાથે તે પુનઃ કબ્જે કરવા આવ્યો. થીબ્સનો રાષ્ટ્રવીર પીલોપીડસ તેની સામે આવ્યો. તેની સ્ત્રીએ તે સમયે તેને કાવા ગ્રંભાળવા લગામણુ કરી. પીલોપીડસ બોલ્યો, “વહાલી, ખાનગી આસા-મીઓ પોતાનું રક્ષણ લે કરે. જાહેર માનવોને તો અન્યનાં રક્ષણની લગામણુ હોય.”

*

*

*

ઘેમીરોડકલીસને ગ્રીસે હદપાર કર્યો. તે તેના દુસ્મને રાજવી મિસરપતિને શરણુ ગયો. મિસરની પ્રજાએ એક સમયે જળવો કર્યો. ગ્રીસે તેને ઉત્તજન આપ્યું. મિસરપતિ ચીડાયો. તેણે ઘેમીરોડકલીસને સૈન્ય આપી ગ્રીસને શિક્ષા કરવા મોકલ્યો.

એક બાણ રક્ષક; બીજી બાણ માતૃભૂમિ.

બેમાંથી એકનો વિશ્વાસઘાત અટકાવવા થેમીસ્ટોકલીસે ઝેર પોયું.

*

*

*

નદીને કડિ એક સ્ત્રી ચીસો પાડતી હતી. તેનું નાનું આળ તે નદીની બેખડમાં પડી પૂરમાં ખેંચાઈ ગયું હતું.

તે સમયે એક યુવાન ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ને તોફાની નદીના મૃત્યુચેલા પ્રવાહ પર વિચાર કરવા કાણ પણ સુમાર્યા વિના વસ્ત્રભેર તેણે તે નદીમાં ઝંપલાવ્યું.

કંઈક કલાકો પછી તે હાથમાં આળક સાથે પાછો ફર્યો. માનવો તેને વધાવવા દોડ્યાં. પણ તે તો હાંફતી છાતીએ માતાને તેનું આળક સોંપી, બેશુદ્ધ અને નેમના હાથમાં ઢળી પડ્યો. દિવસો પછી તેને આરામ વળ્યો.

તે ગરીબ માતાના આળક પર આવો અનહદ પ્રેમ ધરાવનાર યુવાનને પ્રજાએ અવિશ્વમાં માતૃમિતો મુગટ સોંપ્યો.

...

...

...

કેટલાક મજૂરો લોકકાતો જંગી પાટ અગ્રવતા હતા. પણ તેમનાથી તે ઊંચકાતો નહોતો. પાસે બિભેલો અમલદાર તેમને આરા આપતો હતો.

તે સમયે ત્યાં એક અમલદારો માનવી આવ્યો. તેણે મજૂરોને ટેકણ આપી પાટ બિંચકાવ્યો.

“કાણુ છે તું ?” અમલદારે પૂછ્યું.

“સેનાપતિ વોશિંગ્ટન,”—ને તે શાન્તિથી ચાલતો થયો.

અમલદાર બેશુદ્ધ અંતરે અમેરિકાના આ ભાવિ પ્રમુખને જતાં જોઈ રહ્યો.

ને તે જ ક્ષણથી તેનો ગર્વ ગળી ગયો.

...

...

...

વોશિંગ્ટન એકાન્ત રસ્તે ચાલ્યો જતો હતો. તે સમયે દૂરથી દોડ્યા આવતા એક કાળા સૈનિક તેને સલામ ભરી.

વોશિંગ્ટનને તેનો હાથ હાથમાં લઈ તેને ચૂમીઓ ભરી.

પાછળથી મિત્રોએ તેને આવા સામાન્ય માનવીને આટલું અમૂલ્ય માન અક્ષવા માટે કપકા આપ્યો.

વોશિંગ્ટન હસીને બોલ્યો:

“સંતાન પ્રતિ બેદલાવ દાખવનારને રાજ્યપિતા થવાનો હક્ક શો ?”

ને આજે પણ અમેરિકાનો પોતાના એ વહાલા પ્રમુખને પૂજે છે.

*

*

*

ભરંચોમાસે ઍડિજ નદીનો પૂલ તૂટ્યો. અનેક માનવો બિછળતી સરિતામાં જઈ પડ્યાં. તે સમયે એક યુવાને જૂનતાં માણસોને બચાવવા નદીમાં પડતું મેંદ્યું. અનેક માનવોને તેણે કિનારે આણ્યાં.

ગામનો જમીનદાર તેને ધનામ અક્ષવા આપ્યો.

“પૈસાને ખાતર જીવ નહોતો જોખમાયો,”—શાન્તિથી ઉત્તર આપી યુવાન ચાલતો થયો.

*

*

*

અમેરિકાની મેક્સીકન પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ એક સમયે જોસેફ મોનાપાર્ડની પાસે

થયા, અને તેને કહ્યું: “આપ અમારા રાજવી બનો.”

“રાજવીની તમારે જરૂર નથી,” જોસેફે શાન્તિથી ઉત્તર આપ્યો, “તમારી સમીપ-
માં જ પ્રગ્નસત્તાવાદી સંયુક્ત-સંસ્થાનો છે. તેમના ધોરણે તમે પણ લોકસત્તા રચાવો.
તમારી પ્રગ્ન તેથી વધુ દીપશે.”

પ્રગ્નપ્રતિનિધિઓ તેને નમન કરી પાછા ફર્યા.

નેપોલિયન જોસેફને નવનવા રાજમુગટ સોંપતો; પણ તે તો પ્રગ્નને તલભાર પણ
કુખી જોતાં તે શાન્તિથી પાછા વાળતો.

*

*

*

નેપોલિયને એક વખતે યુદ્ધભૂમિ પર કોઈક સ્ત્રીને રડતી જોઈ. તેણે તેનું કારણ પૂછ્યું;
પણ જો તેને કંઈ કહેવા ના પાડી.

પણ સ્ત્રીનાં હોઠનાં બોલી કહ્યાં કે તેમનો આપ તેને મારતો હતો તેથી તે રડતી હતી.
નેપોલિયને તે સ્ત્રીને તેના ધણીનું નામ પૂછ્યું. પણ નેપોલિયનને કોઈક અમગ્નદાર
માનતી સ્ત્રીએ ધણીનું નામ કહેવા ના કહી.

નેપોલિયને ગુમ તપાસ કરી. ને આખરે તે સ્ત્રીના ધણીને તેણે ખોળા કાઢ્યો. તે
એક સામાન્ય સિપાઈ હતો. અને વહેમી સ્વભાવનો હોઈ તે સ્ત્રીને મારતો હતો.

નેપોલિયને તેને ધમકાવ્યો. પણ સિપાઈ નેપોલિયનને ઓળખતો નહોતો. તેણે
નેપોલિયનને સંભળાવ્યું કે પોતે પોતાની સ્ત્રીના સંબંધમાં સ્વતંત્ર હતો.

નેપોલિયને તેને પોતાની ઓળખ આપી. સિપાઈ ગભરાઈ બેઠ્યો.

નેપોલિયને કહ્યું, “ભાઈ તારી સ્ત્રી પવિત્ર છે. હવે તેને મારતો નહિ.” તે તેણે તે
સિપાઈને બક્ષીસ આપી જાંચે દોઢે ચડાવ્યો.

તે પછી કંઈક દિવસો વીતાવી નેપોલિયન પુનઃ તે સ્ત્રીને આંગણે પહોંચ્યો; અને તેના
ધણીના વતન વિશે તેને સમાચાર પૂછ્યા.

સ્ત્રી બોલી: “નામદાર, હવે તો હું સુખીમાં સુખી છું.”

“હીક.” નેપોલિયન તેના હાથમાં સોનામ્હોરની એક કાથળી મૂકતાં બોલ્યો, “હવે તું
પવિત્રમાં પણ પવિત્ર થજે.”

તે તે પછી તે પોતાને કામે ચાલ્યો.

સેન્ટહેલીનામાં નેપોલિયન એક અંગ્રેજ સ્ત્રીની સાથે ફરવા નીકળ્યો હતો. રસ્તે
તેમને બેચે ટકરેથી લોકડાનો લારો જાંચડા આવતો એક મજુર મળ્યો. અંગ્રેજ સ્ત્રી મજુરના
માર્ગની વચ્ચે અકસ્માતે ચાલવા લાગી. પણ નેપોલિયને એક બાળુ સરકતાં કહ્યું, “તેના
મસ્તક પરના વજનને માન આપો.”

પ્રમુખ ઝંડાસ એક સમયે રસાલા સાથે કોઈક ધર્મશાળામાં બેઠ્યો. મધ્યરાત્રે કોઈ
મુસાફર ધર્મશાળાનું બારણું ખખડાવ્યું.

પ્રમુખે બહા થઈ બારણું ખોલ્યું.

મુસાફરે પ્રમુખને ઓળખ્યા. તેમના ચરણમાં પડતાં તે બોલ્યો, “આપ !”
“એમાં શું ?” હસીને પ્રમુખે કહ્યું, “ધર્મશાળા દરેકના આશ્રય માટે છે. તેને

આંગણેથી હું જ ને મુસાફરને પાછો જવા દઉં તો આખું અમેરિકા લાગે. ને માનવી જાણી ગયાં હોઈ તેમને જગાડવા કરતાં હું જાગતો ઊઠું એ વધુ શોભારૂપદ નથી શું ? ” મુસાફર ધર્મશાળામાં પ્રવેશ્યો.

* સમર્થ જૈન ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ ધર્મચર્યા ને વાદમાં ભારતના પડિત-માત્ર પર વિજય મેળવ્યો હતો. આ વિજયનું તેમને તીવ્ર ગુમાન હતું. ગુમાનને સંતોષવા તેઓ, ચારે દિશાના વિજયને સૂચવતા, ચાર ધ્વજ રાખતા.

એક વૃદ્ધ ડોશીને ઉપાધ્યાયજીનું આ ગુમાન અનુચિત લાગ્યું. તેણે એક સમયે વ્યાખ્યાનસભામાં ઊભાં થઈ શાન્ત ચિન્તયથી પૂછ્યું. “ ગુરુદેવ ! ત્યારે આપ ચાર ધ્વજ રાખો છો ત્યારે ગુરુઓના પણ ગુરુ શ્રી ગૌતમસ્વામી કેટલા રાખતા હશે ? ”

ઉપાધ્યાયજી ટકોર સમજી ગયા. તેમણે પોતાનાં અદ્યતિ ગુમાન ને ભૂલ કબૂલી ધ્વજ ત્વરાએ ઉતારી નાંખ્યા. વૃદ્ધ ડોશીને તેમણે આભાર માન્યો.

* આમાની કેદ તોડી, મુક્ત થઈ, નાસતા શિવાજીને એક ગામમાં રાત્રી પરથી પકડવામાં આવ્યા.

શિવાજી મધ્યરાત્રે ગામના ફોજદાર અલીકલીની સમીપ જઈ ઊભા.

“ કેણુ છે ? ” ફોજદારે દમામથી પૂછ્યું.

“ હું શિવાજી, ” મહારાષ્ટ્રના છત્રપતિએ હસતાં ઉત્તર દીધો. ને અલીકલીના હાથમાં કંઈક સરકાવી તે ત્યાંથી ભાગી નીકળ્યા.

ગભરાઈને ચકિત થયેલ ફોજદારે મુઠી ખોલી તો તેમાં એકાદ લાખની કિંમતનો એક હીરા હતો.

આ અદ્ભૂત મિલન પછી તે મુસલમાન ફોજદાર શિવાજીનો મૂક પ્રશંસક બન્યો. *

* સ્વામી શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીએ જ્ઞેષ્ઠપુરનરેશને વેસ્થાગમન માટે ખૂબ કપકો આપ્યો. નરેશની રખાત નજીજને આ પરથી સ્વામીનો પ્રાણ લેવા કાવતું રચ્યું. સ્વામીના રસોઈયા જગન્નાથને લલચાવી તેણે સ્વામીને દૂધમાં ઝેર અપાવ્યું. દૂધ પીતાં જ સ્વામીને કાવત્રાની સમજ પડી ગઈ. તેમણે રસોઈયાને ખોલાવી કહ્યું:

“ ભાઈ, જગન્નાથ, નજીજાઈ ને વશ થઈ તે મને ઝેર બલે આપ્યું પણ હવે તારા પ્રાણ તો બચાવી લે. કાવતું પકડાતાં જ જ્ઞેષ્ઠપુરનરેશ તને ગરદન મારશે. માટે, લે આ રૂપિયા; ને ગુપ્તવેશે અહીંથી દૂર ચાલ્યો જા. ”

તેમણે રસોઈયાના હાથમાં થોડાક રૂપિયા મૂક્યા. પશ્ચાતાપથી રડતો રસોઈયો નેપાળના પન્થે ચાલ્યો.

* હીટલરે જર્મની પાસેથી પડાવી લેવાયેલ ઝાહનિપ્રદેશને કબજે કરવા નિર્ણય કર્યો. સેનાપતિ ગોરીંગે એમ કહીને વિરાધ ઊઠાવ્યો કે. ‘ જો ત્યાંની પ્રજા સામનો કરે ને યુદ્ધ સળગે તો તેને પહોંચી વળીએ એ સ્થિતિએ હજી આપણું લશ્કરી બળ પહેંચ્યું નથી. ’

“ ઠીક, ” હીટલરે કહ્યું, “ યુદ્ધ હું ચવા દઈશ નહિ. જો ત્યાંની પ્રજા સામનો કરે તો હું આપનાત કરીશ. તમે ઉક્ત કાર્યને મારી ઘેલછા ગણાવી સંધિ કરી લેજો. ”

ને લોહીનું એક પણ બિન્દુ રેડ્યા વિના ઝાહનિપ્રદેશનો કબજો લેવાયો.

અર્થશાસ્ત્રમાં શબ્દપ્રયોગ

ન હ. વ્યાસ, બી. એ.

અર્થશાસ્ત્રમાં વપરાતા શબ્દો સાધારણ રીતે હંમેશની વપરાશની ભાષામાંથી લેવામાં આવે છે પણ તે શબ્દોનો અર્થ અર્થશાસ્ત્રમાં સાધારણ અર્થ કરતાં ઘણો વધારે વ્યાપક અને વિશાળ હોય છે. ઘણી વખત અમુક શબ્દો ખાસ અર્થમાં પણ વપરાયલા હોય છે. એટલે આપણે અર્થશાસ્ત્રમાં વિશિષ્ટ રીતે વપરાતા શબ્દોના અર્થ તથા તે શબ્દોની વ્યાખ્યાઓ આ લેખમાં નોંધશું. કાર્કપણ વિજ્ઞાનની અંદર ઊંડા ઊતરણું હોય અને તેના સિદ્ધાન્તો બરાબર પચાવવા હોય તો તે વિજ્ઞાનમાં વપરાતા શબ્દોનો વિશિષ્ટ ભાવ પહેલેથી જ બરાબર સમજી લેવો નોંધ એ.

આર્થિક પદાર્થો:—અહીં પદાર્થનો અર્થ ખાસ રીતે સમજવામાં આવે છે. પદાર્થ એટલે જે વસ્તુ માટે માનવી ઇચ્છા કરે છે, જે વસ્તુથી માનવીની જરૂરિયાત સંતોષાય છે તે—પાણી પવન, અનાજ, કપડાં, ઔદ્યોગિક પ્રેમ, મિત્રતા, સામાજિક આબરૂ વિગેરે. આ પ્રત્યેકથી માણસની જરૂરિયાત પૂરી પડે છે અને તેટલા માટે પ્રત્યેક વસ્તુ—સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ—જેનાથી માનવીની જરૂરિયાત સંતોષાય છે તેને આર્થિક પદાર્થ કહેવામાં આવે છે. અહીં પદાર્થનો અર્થ મર્યાદિત બને છે. સૃષ્ટિના સમગ્ર સ્થૂલ દેહને પદાર્થ તરીકે અર્થશાસ્ત્રમાં ગણતા નથી પણ માત્ર તેજ ભાગ કે જેનાથી માનવીની જરૂરિયાત સંતોષાય. પદાર્થનો અર્થ વધારે વિશાળ પણ બને છે. પદાર્થ એટલે માત્ર સ્થૂલ નહિ પણ સૂક્ષ્મ ભાવ જેનાથી માનવીની જરૂરિયાત સંતોષાય છે તેને પણ આર્થિક પદાર્થ તરીકે ગણવામાં આવે છે.

જે પદાર્થ મેળવવાને માટે માનવીને શ્રમ ઉઠાવવો પડતો નથી તેવા પદાર્થને પ્રકૃતિની બક્ષિસ તરીકે મળેલા પદાર્થ માનવો પડે છે. હવા, સૂર્યનાં કિરણો, ઘણી જગ્યાએ—પાણી, પર્વતો, નદીઓ, સમુદ્રો આ બધા પદાર્થ માનવીને કુદરતની બક્ષિસ તરીકે મળેલા છે (Freegoods of Nature). સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં સર્વ પદાર્થો પ્રકૃતિની બક્ષિસ તરીકે જ માનવીને મળેલા, પણ સંસારમાં જેમજેમ પ્રગતિ થતી ગઈ તેમતેમ પ્રકૃતિની બક્ષિસ તરીકે મળેલા પદાર્થો આર્થિક પદાર્થો થવા લાગ્યા એટલે કે આ પદાર્થોના ઉપભોગ કરવાને માટે માનવીને કિંમત આપવાની જરૂર પડી; આ પદાર્થોથી પોતાની જરૂરિયાત સંતોષવા માટે શ્રમ ઉઠાવવાની આવશ્યકતા જણાણી. વિજ્ઞાનની પ્રગતિ સાથે માનવી જેમજેમ પ્રકૃતિનો સ્વામી બનતો જાય છે તેમ તેમ સૃષ્ટિનાં સમગ્ર પદાર્થો આર્થિક પદાર્થો બનતા જાય છે.

અભ્યાસની સરળતા માટે પદાર્થના જુદીજુદી રીતે વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે; જેવાકે સ્થૂળ પદાર્થો અને સૂક્ષ્મ પદાર્થો; વિનિમયસાધ્ય અને અવિનિમયસાધ્ય પદાર્થો; કુદરતની બક્ષિસ તરીકે મળતા પદાર્થો અને શ્રમથી પ્રાપ્ત થતા પદાર્થો.

રેયૂલ પદાર્થોમાં સમગ્ર આર્થિક પદાર્થો, નેઈ શકાય-અડકી શકાય તેવા સ્થૂળ રૂપમાં જણાતાં પાણી, હવા, અનાજ, કપડાં, ધાતુઓ, યંત્રો વિગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

શક્તિમ પદાર્થો—માનવીની આંતરિક શક્તિઓ જેવી કે વ્યાપારિક ક્ષુદ્ધિ, કલાત્મક આત્મા, કવિત્વ શક્તિ, સારાસારની વિચારશક્તિ, રસેહ, અનુકરણ વિગેરે, જે સ્થૂળરૂપમાં નેઈ શકાય કે અડકી શકાય તેવા નથી છતાં માનવીની ઈચ્છા અને જરૂરિયાત સંતોષે છે એટલે તેનો આર્થિક પદાર્થોમાં સમાવેશ થાય છે.

વિનિમયસાધ્ય એટલે જે પદાર્થોનો વિનિમય થઈ શકે; જેને બજારમાં વેચી શકાય અને ખરીદી શકાય; જેવાકે ખેતીનું ઉત્પાદન, યંત્ર ઉત્પાદન, વ્યાપારિક શાળ (Good will of a bussiness) વિગેરે.

અવિનિમયસાધ્ય એટલે જે પદાર્થોની આપણે ન થઈ શકે તેવા. માનવીની આંતરિક શક્તિઓ, સૂર્યનાં કિરણો, આમોહવા વિગેરે.

કુદરતની અક્ષિત તરીકે મળતા અને શ્રમથી પ્રાપ્ત થતા પદાર્થોની સમજૂતી ઉપર આપી દેવામાં આવી છે.

ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સાધારણ રીતે પદાર્થોના વિભાગો પાડવામાં આવે છે પણ અર્થશાસ્ત્રમાં પદાર્થના ખાસ બે મોટા વિભાગ પાડી નાખવામાં આવે છે. ૧ ઉપભોગાત્મક પદાર્થો અને ૨ ઉત્પાદક પદાર્થો.

જે પદાર્થોનો સીધેસીધો ઉપભોગ કરવામાં આવે છે જેમકે ખાવાનું અનાજ, પીવાનું પાણી, પહેરવાનાં કપડાં, રહેવાનું ઘર વિગેરે. અથવા પદાર્થોનો ઉપભોગાત્મક પદાર્થો કહેવામાં આવે છે.

જે પદાર્થોથી ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે જેવાકે ખેતીની જમીન, બીનું અનાજ, પાડીનું પાણી, કારખાનાનું મકાન, યંત્રો વિગેરે બધાંયે ઉત્પાદનનાં સાધનોને ઉત્પાદક પદાર્થો તરીકે માનવામાં આવે છે.

સૃષ્ટિના આર્થિક પદાર્થો તે જ માનવીની સંપત્તિ છે.

સંપત્તિને ઘણા જુદાજુદા અર્થોમાં સમજવામાં આવે છે. સંપત્તિનો વિશાળ અને વ્યાપક અર્થ સમગ્ર આર્થિક પદાર્થો થાય છે. જે જે પદાર્થોની માનવીને ઉપયોગિતા છે અને જેનાથી માનવીની જરૂરિયાત સંતોષાય છે તે સંપત્તિ છે. ઉપયોગિતા અને જરૂરિયાત સંતોષવાના ગુણ ઉપરાંત કોઈ પણ પદાર્થને સંપત્તિ તરીકે ગણવો હોય તો તે પદાર્થનો જથ્થો મર્યાદિત હોવો જોઈએ; તે પદાર્થ માનવીના કબજામાં આવી શકે તેવો હોવો જોઈએ; અને તે વિનિમય સાધ્ય અને વ્યાજ્ય હોવો જોઈએ. સંપત્તિના આ ગુણોને લીધે તે વ્યક્તિગત સંપત્તિ સંભવે છે. આ બધાય ગુણો ન હોય છતાં આર્થિક પદાર્થ સંપત્તિ હોઈ શકે છે; પણ તે વ્યક્તિગત સંપત્તિ તરીકે નહિ, પણ રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક અને વિશ્વ-વ્યાપક સંપત્તિ તરીકે માની શકાય.

આજના સમાજનો આર્થિક વ્યવહાર અને આર્થિક જીવન કેવળ વિનિમય ઉપર જ નજરતાં હોવાથી આપણે સંપત્તિનો સંક્ષિપ્તમાં એવો અર્થ કરી શકીએ કે જે વસ્તુનો વિનિમય થઈ શકે તે સંપત્તિ છે. અહીં વિનિમય શબ્દનો અર્થ ઘણો વ્યાપક અને છે. જે વસ્તુ ઉપયોગી ન હોય તો કોઈ તેની આપણે ન કરે, કોઈને તેની જરૂર જ ન પડે; જે તે

માનવીના કાબૂમાં આવી શકે તેવી ન હોય તો તે કોઈથી પ્રાપ્ત જ ન થઈ શકે; જો તે બાહ્ય ન હોય તો તેનો વિનિમય જ શક્ય ની શકે; જો તેનો જથ્થો મર્યાદિત ન હોય તો તેની કિંમત હોઈ શકે નહિ; એટલે વિનિમય એ વ્યક્તિગત સંપત્તિનું મુખ્ય અંગ છે.

જે પદાર્થો વ્યક્તિગત સંપત્તિ તરીકે નથી ગણી શકાતા છતાં માનવીની જરૂરિયાત સંતોષતા હોવાથી સંપત્તિ તરીકે માનવાનું પડે છે તેવા પદાર્થોના મુખ્ય બે વિભાગ છે: ૧ રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક સંપત્તિ અને ૨. વિશ્વવ્યાપક અથવા સાર્વદેશીય સંપત્તિ.

રાષ્ટ્રીય સંપત્તિમાં રાષ્ટ્રના પ્રત્યેક સભ્યની સંપત્તિનો સમાવેશ થઈ જાય છે. તેમાં જાહેર જનતાના ઉપયોગની તમામ વસ્તુઓ જેવી કે જાહેર મકાનો, બગીચાઓ, સંગ્રહસ્થાનો, પુસ્તકાલયો, શિક્ષણ સંસ્થાઓ, તળાવો, નદીઓ, સરોવરો, પર્વતો, જંગલો, સારી આબોહવા, મુન્યવૈસ્થિત રાજ્યતંત્ર, બેન્કો, ખનીજો, હુત્તર, ઉદ્યોગ, ધિક્કો વ્યાપાર, સામાજિક જીવનમાં નીતિનું ઊંચું ધોરણ, નાણાંની સદૃશ શાખ વિગેરે જે જે વસ્તુઓથી માત્ર એક વ્યક્તિને નહિ પણ સમગ્ર પ્રજાને લાભ મળે તેવા હોય તેનો સમાવેશ થાય છે.

વ્યક્તિગત સંપત્તિના ક્ષેત્ર કે વર્તુલ કરતાં રાષ્ટ્રસંપત્તિનું ક્ષેત્ર વધારે વિશાળ છે. તેમજ રાષ્ટ્રસંપત્તિના વર્તુલ કરતાં સાર્વદેશીય સંપત્તિનું વર્તુલ વધારે મોટું ને વિશાળ છે. આ સંપત્તિથી માત્ર એક જ વ્યક્તિને નહિ, એક જ રાષ્ટ્રને નહિ પણ અનેક રાષ્ટ્રોને લાભ થાય છે. સારાં સંસારની સંપત્તિનો આમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. સમુદ્ર સાર્વદેશીય સંપત્તિનો ખાસ દાખલો છે. કૂદકે અને જૂસકે પ્રગતિ કરતું વિજ્ઞાન હંમેશાં સાર્વદેશીય સંપત્તિના સ્વરૂપમાં આવી જાય છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં ઉપયોગિતા અને કિંમતનો અર્થ ખાસ સમજવા જેવો હોય છે. ઉપયોગિતા સંપત્તિનો પ્રથમ ગુણ છે. ઉપયોગિતાને બે દૃષ્ટિથી જોવાય છે. કોઈપણ વસ્તુની ઉપયોગિતા કેટલી છે તેનું માપ, તે વસ્તુ કેટલા પ્રમાણમાં જરૂરિયાત પૂરી પાડે છે અને કેટલી આવશ્યક છે, તેના ઉપરથી નીકળે છે. પાણીની ઉપયોગિતા, અનાજની ઉપયોગિતા, હવાની ઉપયોગિતા, સૂર્યનાં કિરણોની ઉપયોગિતા, સારી આબોહવાની ઉપયોગિતા કોઈ પણ માણસ સમજી શકે તેમ છે.

વસ્તુની ઉપયોગિતાની આંકણી વિનિમયમાં ભુદી રીતે થાય છે. વિનિમયની ઉપયોગિતાને આપણે કિંમત કહીશું. પાણીની ઉપયોગિતા ઘણી છે પણ તેની વિનિમયમાં કિંમત ઘણી ઓછી છે. પાણી કરતાં સોનાની કે રૂપાની ઉપયોગિતા ઓછી છે છતાં વિનિમયકિંમત પાણી કરતાં વધારે છે. એટલે કે કોઈ પણ વસ્તુની ઉપયોગિતા ઉપયોગમાં ઘણી હોય છતાં તેની કિંમત ઓછી હોય; તેનાથી ઉંચું, કોઈ પણ વસ્તુની ઉપયોગિતા ઉપયોગમાં ઓછી હોય છતાં તેની કિંમત વધારે હોય. વિનિમયની ઉપયોગિતાનો વિચાર અન્ય વસ્તુઓની સરખામણીમાં તથા વસ્તુના જથ્થા પ્રમાણે થાય છે. હીરાની કિંમત વિનિમયમાં ઘણી છે, છતાં હીરાની ઉપયોગમાં ઉપયોગિતા કશી નથી. કદાચ કોઈ રાજ મહારાજના મુગટમાં રહેલા ઉપરાંત તેની બીજી કંઈ વ્યવહારિક ઉપયોગિતા નથી. જ્યારે હવાની જે સૂર્યનાં કિરણોની વિનિમયઉપયોગિતા એટલે કિંમત કશી નથી છતાં ઉપયોગની ઉપયોગિતા ન આંકી શકાય તેટલી છે, અમૂલ્ય છે.

આપણે ઉપર મંપત્તિના બે મુખ્ય વિભાગો જોઈ ગયા. ૧ ઉપભોગાત્મક સંપત્તિ અને ૨. ઉત્પાદક સંપત્તિ. અર્થશાસ્ત્રમાં ઉત્પાદક મંપત્તિને મૂડી કહેવામાં આવે છે. મૂડીનો સાધારણ રીતે આપણે જે અર્થ સમજીએ છીએ તેના કરતાં અહીં ઘણો વિશાળ અર્થ લેવાનો છે. મૂડી એટલે માત્ર નાણું કે સિક્કાઓજ નહિ; પણ ઉત્પાદનના કાર્યમાં જે વસ્તુઓનો ઉપયોગ લેવામાં આવે તે બધીય વસ્તુનો સમાવેશ મૂડીમાં થાય છે. જેમકે જમીન, કારખાનાંઓના મકાન, યંત્રો, ખેતીનાં સાધનો, રેલ્વેઓ, આગબોટો, કાચો માલ વિગેરે જે જે વસ્તુઓ ઉત્પાદનમાં ભાગ ભજવે છે તે સર્વ મૂડી છે.

વાસ્તવિક રીતે આર્થિક પદાર્થ, સંપત્તિ, અને મૂડી બધું એકજ છે પણ પ્રત્યેકના અર્થની વિશાળતામાં ફેરફાર છે. આર્થિક પદાર્થનું વર્તુલ સૌથી મોટું છે; સંપત્તિનું વર્તુલ તેનાથી નાનું છે, અને મૂડીનું વર્તુલ તેનાથી વ નાનું છે. આર્થિક પદાર્થોના જુદાજુદા ઉપયોગ પ્રમાણે તેને જુદાંજુદાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.

અર્થશાસ્ત્રમાં વ્યાજ, નફા કિરાયું અને વેતનના અર્થ પણ વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં હોય છે. અહીં માત્ર તેના અર્થ દ્રષ્ટાણમાંજ જોઈશું, અને પછી પ્રત્યેક ઉપર લગાણથી ચર્ચા લવિષ્યના લેખોમાં કરીશું.

એક વ્યક્તિ જ્યારે બીજી વ્યક્તિની મૂડીના ઉપયોગ કરે છે ત્યારે પેલી વ્યક્તિને બીજી વ્યક્તિની મૂડીનો ઉપયોગ કરવા માટે કર્મક આપવું પડે છે તે વ્યાજ છે.

કાર્મ પણ જ્ઞાતના વ્યાપારમાં, ઉદ્યોગમાં કે ઉત્પાદનમાં જેટલી મૂડી રોકી હોય તે મૂડી કરતાં વ્યાપાર, ઉદ્યોગ કે ઉત્પાદનને પરિણામે વધારે મૂડી પ્રાપ્ત થાય તે રોકાવતી મૂડી કરતાં જેટલી વધારે મૂડી પ્રાપ્ત થઈ તે નફા છે; જોછી મૂડી પ્રાપ્ત થાય તે જોટલા પ્રમાણમાં રોકેલી મૂડી કરતાં જોછી થાય તેટલી ખોટ ગણાય.

જમીનમાંથી મળતી આવક તેમજ કુશરતની અદિસ તરીકે મળેલા પદાર્થોમાંથી મળતી આવક કિરાયું કહેવાય છે. આર્થિક કિરાયું આપણે સાધારણ રીતે કિરાયાનો જે અર્થ સમજીએ છીએ તેના કરતાં ગિલકુલ ભિન્નાર્થો છે. અર્થશાસ્ત્રમાં કિરાયાની ચર્ચા વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

મજૂરીને તેમની મજૂરીના બદલામાં જે કંઈ આપવામાં આવે છે તેને મજૂરી અથવા વેતન કહેવામાં આવે છે. અર્થશાસ્ત્રમાં મજૂરી એટલે કે શ્રમનો અને શ્રમને પરિણામે મળતા વેતનનો અર્થ સાધારણ અર્થ કરતા ઘણો વિસ્તૃત કરવામાં આવે છે. શ્રમની ચર્ચા પણ અર્થશાસ્ત્રમાં ઘણીજ મદત્તની તેમજ રસમય છે તે આપણે આગળ ઉપર જોઈશું.

‘અનેક લગતા કળાકારોને ‘આ બર’ એ તથા અક્ષરોએ ગુંગળાવ્યા છે. આગરના ગળથી ન્યારે મનુષ્યનાં જીવન સમાજ આદિ છે ત્યારે તેમાં સાચા કળાપૂરકો, પરમ તત્ત્વ સમજનાર સંતો, જગતના મહાન દેશભક્તો અને વાગ્દેવીના બાંધીલા સપૂતો જગતની દૃષ્ટિએ ‘પાગલ’ કહેવાય છે મનુષ્ય જાતિમાં અને હૃદય કુલમાં જન્મ લેવો એજ શુન્હો અમુક કળાઓ પરથી માનવનો હક્ક ઉઠાવી લેવાને માટે બસ છે, એમ પુરાતન કાળથી મનુષ્ય જાતિનો સુધરેલો સમાજ સમજે છે. રાજપુત રાજકુમારી સાથે જ લગ્ન કરી શકે; કુલીન પિતાને ઘેર જન્મ પામેલ બાળક કુલીન જ ગણાય; તેનાથી દલકો ધંધો તે થઈ શકે?—તો પછી એક બાદશાહનો બાળક કદાચ નૃત્ય જેવું હલકું કાર્ય શીખે તો તે સંસ્કારી માનવજાતિ શી રીતે જોઈ શકે?

એક જુની દંતકથા છે. ખુશરુ એક સહેનશાહતના સમ્રાટનો શાહનદો હતો. એક વારંગિનાનું નૃત્ય જોયા પછી તેને પણ તેવી કળા શીખવાના કોડ બગ્યા. પરંતુ તે બૂલી ગયો કે તે ભવિષ્યનો એક સમ્રાટ થવાનો હતો. તેણે પોતાનો વિચાર વારંગિનાને જણાવ્યો. તે હસી પડી: “શાહનદા આપ સમજો છો કે તેમાં આપનો અને મારો બન્નેનો વિનાશ છે?” પરંતુ શાહનદાએ તે માન્યું નહિ. તેણે તો કોઈ પણ બોલે તે કળા શીખવા નિશ્ચય કર્યો હતો.

હમેશાં તે વારંગિનાને ત્યાં જતો; કલાકો સુધી બેસી તેણે નૃત્ય કળાનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. કળા પ્રત્યેનો સાચો પ્રેમ જ કળાને પૂર્ણ રીતે વિકસાવે છે. સમય જતાં કળા અને કળાકાર અદ્વૈત સાધે છે. કળાકારના શ્વાસમાં પણ કળાનો જ આવેશ હોય છે. આ રીતે શાહનદા એક સારો નૃત્યકાર બન્યો. તેના જીવનમાં, તેની રહેણીકહેણીમાં, તેના હલનચલન વિગેરેમાં નૃત્યની જ છાયા જણાતી.

શ્રીમદ્ભગવદગીતામાં ભગવાન વ્યાસ લખે છે કે પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણે વિરાટ સ્વરૂપ જોયા અર્જુનને દિવ્યચક્ષુઓ આપ્યાં; તેવી રીતે ન્યારે કોઈ મહાન બાબત જાણવાની હોય છે ત્યારે પણ ઇશ્વર દુનિયાના મનુષ્યોને તેવાં દિવ્યચક્ષુઓ આપે છે. જગતનાં નયનોએ ખુશરુનો ખાનગી સવં વ્યવહાર જાણી લીધો. “શાહનદો ખુશરુ! અને તે વારંગિનાને ત્યાં?” મહાન કીલસુકને જીવ’ અને ‘ઈશ્વર’ના પ્રશ્નો મૂંઝવે તે કરતાં પણ અધિક સૂઝવણ આ પ્રશ્ન ઉકેલવામાં દુનિયાને થઈ પડી

“જહાંપનાહ, તદ્દન સાચી વાત છે; મેં વિશ્વાસપાત્ર રચેલી બરાબર ખાત્રી મેળવી છે. હવે શાહનદાએ તે કાફીર નાચનારીને ત્યાં જવું તો અંધ કર્યું છે, પરંતુ ગાયકોને પોતાના મહેલે બોલાવી દરેકોજ સાંજે નાચ કરે છે,” દિવાને બાદશાહને જણાવ્યું.

“આજે અચાનક અમો પોતે જઈને તેની તપાસ કરીશું. ખુશરુ શાહનદો છે. તે નાચ કરે તે ઠીક ન કહેવાય,” બાદશાહે નિર્ણય આપ્યો.

સાંજનો સમય થવા આવ્યો. શાંત વાતાવરણમાં સારંગીનો ઝીણો સૂર મળ્યો; વાતાવરણને વધારે શાંતિ મળી; તબલાનો ધીમો અવાજ પણ તાલસર થઈ સારંગીના ‘મીઠા સૂરમાં મળી જતો હતો.

“આજે તો પેલું શાકીનું ગીત ઉપાડ.” ખુશરુએ ઉસ્તાદને હુકમ કર્યો. ઉસ્તાદે બરાબર સૂર મેળવ્યા, ખુશરુએ પગમાં ઘૂઘરાઓ બાંધ્યા; નૃત્યની તૈયારી થવા લાગી.

“મુઆરક હો આદશાહ સલામત...” બહારથી સિપાહીની બૂમ મેલળાઈ. ખુશરુએ બારણા સામું જોયું; એકદમ પાચગતમે નીચે ઉતારી ઘૂઘરા ઢાંકી દેવા પ્રયત્ન કર્યો. આદશાહે આંધું રિમત કર્યું. સહુ ઉસ્તાદો ઊભા થઈ ગયા અને બાદશાહને નીચા ઢળી નમન કર્યું. બાદશાહે દિવાનખાનામાં આવી એક ખુરશી પર સ્થાન લીધું. સહુ ચોગ્ય આસનો પર ગોઠવાઈ ગયા. ખુશરુ નીચી દૃષ્ટિ કરી બાદશાહની સામે બેઠો.

“શાહનવા, પાણી લાવો” થોડીવારના માન પછી બાદશાહે હુકમ કર્યો.

ખુશરુએ ઊભા થઈ, નમન કરી, પાણી લેવા ધીમેથી જવા માંડ્યું.

“કેમ શાહનવા ! કાંઈ પગે ઈજા થઈ છે ? ધીમા કેમ ચાલો છો ?” બાદશાહે ફરીથી રિમત કરી પૂછ્યું.

“નહિ, અબ્યાગન,” કહી ખુશરુ બહુજ ઉતાવળી ગતિએ ચાલ્યો અને થોડીવારમાં તેની જ રીતે પાણી લઈ પાછો આવ્યો.

બાદશાહે ઘૂઘરા ઢાંકતા ખુશરુને જોયો હતો. પરંતુ એટલું ઉતાવળથી ચાલવા છતાં પણ એક પણ ઘૂઘરીનો અવાજ ન સાંભળી તે નિરાશ થયો. બે ઘૂટકા પાણી પી ખાતું નીચે મૂક્યું.

“કેમ, શાહનવા ! આજે શું કાંઈ જલસો છે ?” બાદશાહે મુખ વૃજતાં પૂછ્યું.

“નહિ, અબ્યાગન ! હું નૃત્યકળા શીખું છું,” ખુશરુ સત્ય બોલ્યો.

“નૃત્ય ! તે તમે ક્યાંથી શીખ્યા ?”

“પેલી કારીર નાવકા પાસેથી; તે બહુ જ સારું નૃત્ય જાણે છે.”

“ઠીક ! ત્યારે તો નાચ સંપૂર્ણ શીખ્યા હશે !”

“નહિ જી ! તે કળાનો સાગર મનુષ્ય ન પી શકે. છતાં પણ કેટલાક નૃત્યપ્રયોગો હું કરી શકું છું.”

“શાહનવા, હું પહેલેથી જ સમજતો હતો કે તમે રાજ્ય નહિ કરી શકો. અને તેની આજે હવે મને ખાતરી થાય છે. ખુશરુ ! પ્રગળે કાગૂઝાં રાખવાનું કામ પગ પછાડીને નાચવા કરતાં વધારે વિકટ છે.”

“બેઅદબી માફ કરજો ! અબ્યાગન ! તે આપની ખૂલ છે.”

“જો, આ શમશેર અને ત્હારા ઘૂઘરામાં કાંઈ ફેર છે ?”

“ફેર એજ કે મહારા ઘૂઘરા મહારે આધીન છે, બમારે આપની ચમશેર સેનાપતિને આધીન છે.”

“શું ?”

“તે સત્ય છે, શહેનશાહ !”

તેજ સમયે ખુશરુએ ઊભા થઈ ચાર ફૂટકા માર્યા; નેરથી પગ પછાડ્યા, પરંતુ એક પણ ઘૂઘરી બોલી નહિ. બાદશાહ ચકિત નયને જોઈ જ રહ્યો.

“કહો બાદશાહ સલામત ! આ સો ઘૂઘરીઓમાંથી આપ કહો તે ફક્ત એક ઘૂઘરીનું સંગીત આપને સુણાવું.”

બાદશાહે એક ઘૂઘરી બતાવી. ખુશરુએ ઈશારો કર્યો. ઉસ્તાદોએ વાદ્યસંગીત ચાલુ કર્યું. ખુશરુએ તૈયાર થઈ નૃત્ય શરૂ કર્યું. વાદ્યસંગીત અને પગના તાલ સાથે સો ઘૂઘરીના

હુમખામાંથી ફક્ત એક જ ઘૂંઘરી નાદ કરી રહી હતી; બાકીની બધી ઘૂંઘરીઓ અવિલકુલ અવાજ હતી.

બાદશાહ ઘડીસર સ્થંભી ગયો. નૃત્યપ્રયોગ પૂરો થયો. ખુશરુ નમન કરી ઊભો રહ્યો.

“ખુશરુ, ત્હારી કળાથી તે મને મુગ્ધ કર્યો છે. પરંતુ હું અહીં ત્હારા પિતા તરીકે નહિ પરંતુ કાજી તરીકે ત્હારો ઈન્સાફ કરવા આવ્યો છું. શાહનશાહ! રૈયત ઈચ્છે છે કે શાહનશાહને નાચ છોડી દેવો.”

“અને તેમ ન અને તો?”

“તો તેનો વધ કરવો.”

“જહાંપનાહ! કળાકારના વધથી કળાનો વધ થઈ શકે ખરો? કળા તો સનાતન અને અમર છે. દેવી માનુષી અગર તો પૈશાચી એ કાઠ પથ્થુ શક્તિ તેને નહિ મારી શકે.”

“કરો, આખરી શો નિશ્ચય છે?”

“આપની આજ્ઞા એજ મ્હારો નિશ્ચય.”

“હું ઈચ્છું છું કે ખુશરુ જીવે આ સામ્રાજ્યનો ભોક્તા બને. સારીએ દુનિયાનો વિજેતા બની, કાર્તિક સંપાદન કરી, ઈતિહાસમાં અમર બને.”

કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર શાહનશાહ તરફથી મળ્યો નહિ. “ખુશરુ? હું તને જીવાડવા માગું છું અને તે પણ ત્હારી કળાને ભોગે.”

“તે શી રીતે બનશે?”

“એ રીતે કે ત્હારો એક અર્ધો પગ કાપી નાખવો.”

શાહનશાહની આંખમાંથી દડદડ આંસુઓ વહેવા લાગ્યાં. તે બાદશાહના પગે પડ્યો; અશ્રુ-ઝાથો બાદશાહના પગ ભીંજાવા.

“શાહનશાહ...” પાછળથી

અવાજ આવ્યો.

“કોણ કાશીર સ્ત્રી? અહીં

કેમ આવી?”

“તને અને ત્હારી કળા

બન્નેને અમર બનાવવા.” બાદ-

શાહ અને ખુશરુ બન્ને સામું

બેઠા રહ્યા. એકદમ એક બંજર

સરરર... કરતું હવામાંથી આવ્યું.

અને શાહનશાહની છાતીમાં

પેસી ગયું.

“ઓહ...” ખૂમ પડી.

છેલ્લીવાર બંધી ઘૂંઘરી-

ઓએ એક સાથે ગાજી સલામી

આપી; તે સાંભળી શાહનશાહ

છેલ્લીવાર હસ્યો અને તે હાસ્ય

શાશ્વત હતું.

વટપદ્ર (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

[૨]

સિદ્ધરાજ જયસિંહના રાજ્યમાં લાટદેશાધિકારી સંતુક સચિવના સમયમાં

ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજના રાજ્ય-સમય(વિ. સં. ૧૧૫૭ થી ૧૧૯૯)માં તેનો આરાધી તેનો સુયોગ્ય અધિકારી સંતુક લાટદેશ-મંડલ પર લખાયેલા જૈન ગ્રંથો અનુશાસન કરતો હતો; એમ તે સમયમાં લખાયેલાં તાડપત્રીય પુસ્તકોના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે. આ સંતુકના અધિકાર સમયમાં વિ. સં. ૧૧૭૬માં કાગણુ-ચૈત્રમાં આ વટપદ્રક(વડોદરા)માં મોખદેવ નામના લેખકે લખેલ પંચવસ્તુક અને કર્મસ્તવટીકા નામના જૈન-યોની પુસ્તિકા ઉપલબ્ધ થઈ છે.^૧ પાટણના જૈનભંડારની આ તાડપત્ર પ્રતિયો ડૉ. કીશ્કોર્નદ્વારા મુંબઈ સરકાર તરફથી ખરીદાઈ પૂના (ભાંડારકર એ. રિ. ઈ.)માં રાખવામાં આવી છે.

ઉપર સૂચવેલા સંતુક (પ્રા. સંતુક) નામના સચિવે ભદ્રેશ્વરસૂરિ નામના આચાર્યના ઉપદેશથી આ વડોદરામાં મોટા આડંબરપૂર્વક ગૌરવવાળી રથ-યાત્રા કરી હતી. જૈનોમાં રથ-યાત્રા અને તીર્થ-યાત્રાને આવકોના એક વિશિષ્ટ કૃત્ય તરીકે જૈન રથ-યાત્રા સૂચવી છે. દેવભદ્ર(પ્રભ)સૂરિએ ૧૧૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચેલા વિરતૂત પ્રાકૃત શ્રેયાંસનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં વહ્વહદય અને વિજયસિંહસૂરિએ વિ. સં. ૧૨૧૫માં રચેલી જંબૂદ્વીપસમાસ-ટીકાની પ્રશસ્તિમાં વટપદ્રક નામના નિર્દેશદ્વારા વડોદરામાં થયેલી એ લગ્ન જૈનરથ-યાત્રાનું સ્મરણ કર્યું છે.^૨

આમાં જણાવેલા ભદ્રેશ્વરસૂરિ યાવજજીવ એકાંતરે ઉપવાસ કરનારા તપસ્વી યશસ્વી હોઈ ઉત્તમ ચરિત્રથી લોક-માન્ય તથા રાજ-માન્ય હતા. સિદ્ધરાજે સોરઠના રા. ખેંગારને

૧ " સંવત્ [૧૧૭] ૯ ફાગુણ વદિ ૧૨ રવો સમસ્તરાજાવલીમિરાજિતમહારાજાધિરાજ—ધ્રી મત્રિભુવનગંઢ—ધ્રીજયસિંહદેવક[વ્યાળ]યેજયરાજ્યે તત્પાદપ્રસાદાવાસ.....સંતુકપ્રતિપત્તૌ લાટદેશમંદલમનુશાસયતીતયેતસ્મિન્ [કા]લે.....મોખદેવેન પંચવસ્તુકં લિખિતમિતિ ॥ "

" સંવત્ ૧૧૭૯ ચૈત્ર વદિ ૭ મોમે શ્રીમત્ વટપદ્રકે મોખદેવેન પુસ્તિકા લિખિતમિતિ ॥ "

—ડૉ. કીશ્કોર્નનો સન ૧૮૮૦-૮૧નો રિપોર્ટ પૃ. ૨૫.
(ત્યાં લાટદેશને બદલે લલાટદેશ જેવી કેટલીક અશુદ્ધિઓ પ્રકટ થઈ છે.)

૨ "અહ સિરિમરેસરસૂરિગગદ્ગો આસિ જસ્ટ ચરિણ ॥ લોહતરેગ અત્ર વિ. રોમચિજ્ઞેતિ ળંગાદ ॥

માર્ચ પછી ત્યાં અધિકારી તરીકે નીમેલા દંડનાયક સન્નન સચિવે ઉચ્ચત (ગિરનાર) તીર્થનો ઉદ્ધાર (વિ. સં. ૧૧૮૫ માં) કરાવ્યો હતો; તેમાં પણ ઉપદેશ-પ્રેરણા આ જૈના-આર્યની હતી-એમ તેમના વિદ્વાન શિષ્ય-પ્રશિષ્યોના રચેલા ગ્રંથોમાંના ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે.

ઉપર જણાવેલ સંતુષ સચિવ વરણગનો પુત્ર દત્તો અને તેણે અક્ષયદેવસરિ(મલધારી)ના વચનથી ભરૂચમાં સમલિકા-વિહાર નામના પ્રસિદ્ધ જૈનમંદિર પર સોનાના કંથશો યજ્ઞાવ્યા હતા—એમ સિદ્ધરાજના સમકાલીન જ્ઞાતદેશની મુદ્રાનું પાલન કરનાર રાજ-માન્ય શ્રીચંદ્રસૂરિએ વિ. સં. ૧૧૯૩માં આશાવસ્તિપુરી (આશાવત્ર)માં રહીને પૂર્ણ કરેલા અગીયાર હજાર શ્લોકપ્રમાણ વિકૃત પ્રાકૃત મુનિસુવતચરિત્રની પ્રશસ્તિમાં કરેલા ઉલ્લેખથી જણાય છે.^૧

અહિં સૂચવેલ સંતુષ સચિવ અને કવિ ખિન્દલણે કર્ણ-મુંદરી નાટિકામાં જણાવેલ મહામાત્ય સંપત્કર એ બંને નામો એક વ્યક્તિનાં જણાય છે.

સંતુષ (ક)—સાંતૂ
સંપત્કર
ત્યારે અણુદિલપાટક (પાટણ)ના મુકુટમણિ-સમાન શાંત્યુત્સવ-દેવગૃહમાં મહામાત્ય સંપત્કરે આદીશ્વર ભગવાનનો યાત્રા-મહોત્સવ પ્રવર્તાવ્યો હતો, ત્યારે નવીન પ્રયોગ(નાટ્યરૂપક) જોવા સમુત્સુક

સામંતજનો માટે કવિ ખિન્દલણે કર્ણમુંદરી નાટિકા રચી હતી-એમ ત્યાં સંવધારકારે પ્રકાશિત કર્યું છે.^૨

જાવજીવં દુર્ગતરોગવાસિસ્ત [જસ દેસળયા ।]

સિરિહજ્જયંતિતિયં સજ્જણસચિવેણ ઉદ્ધરિયં ॥

જસ ય આણેણં સંતુષસચિવેણ સજ્જણેણં વ ।

વહહહયંમિ વિદિયા સવિત્થરા ગહય રહજ્જત્તા ॥ ”

[વિરૂપ માટે જુઓ ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬ પાટણ જૈન ભં. ડિ. કથાટલોગ-વૉ. ૧, પૃ. ૨૪૫].

“ શ્રીવર્ધમાનમુનિપતિરથ ચન્દ્રપ્રભવિમુસ્તદન્તુ જજ્ઞે ।

મૂયઃ શ્રીમદ્રમુરિઃ સુરમુરિતાનન્તમુરમિગુણઃ ॥

અક્ષહક્ષણેણ પથ્યપિ મુજિ સીપોત્સવોત્તર્પણા

યાત્રા શ્રીવહપદ્મકે રથશિરસચૂડામણેવિથતા ।

તીર્થસ્થોદ્ધતિરુજ્જયન્તવસતેઃ શ્રીમજ્જિનોપજ્ઞયે-

ત્યેરં યસ્ય યશાસિ દિક્ષુ વિલસન્ત્રથાપિ દિ સ્વેચ્છયા ॥ ”

—જંબૂદ્વીપસમાસડીકા—પ્રશસ્તિ શ્લો. ૭-૮ (તત્પાર્થ-પરિશિષ્ટ કંથકતા આદતિ).

૧ “ વરણગમુયં સંતુષમચિવં મણિઝ્ઞ મહયચ્છે ।

સિરિસ્ત્વલિયાવિહારે હૈમમવા રોવિયા કલસા ॥ ”

—પાટણ જૈનભંડારેનું ડિ. કથા. (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬ પૃ. ૩૧૬, ગાથા ૧૦૨).

૨ “ નન્વસ્મિન્ ળળહિદ્ધાટકમુકુટમણી શ્રીશાન્ત્યુત્સવદેવગૃહે ભગવતો નામેયસ્ય મહામાત્ય-

સંપત્કરપ્રવર્તિતે યાત્રામહોત્સવે સમુત્સુકઃ સામન્તજનઃ પ્રત્યેકપ્રયોગદર્શનાય । × × ×

ઔચુક્ય સીમદેવના તનય(કર્ણુ તે સિદ્ધરાજના પિતા)ને કથા-નાયક તરીકે તથા વિદ્યાધરેન્દ્ર-તનયા(કર્ણુસુંદરી)ને નાયિકા તરીકે દર્શાવતી અને તે બંનેના પરિણય પ્રમંગલથી ગૂર્જરેશ્વરે ગર્જનકાધિરાજ(ગીર્જાનીના પાતશાહ) પર મેળવેલ વિજય-સામ્રાજ્યને સૂચવતી એ નાટિકામાં મહામાત્ય સંપત્કરની પ્રસરત મતિની તથા તેની રાજકાર્ય-નિષ્ણતાની, કર્નવ્ય-દક્ષતાની, રાજનીતિ-કુશલતાની, અને સાવધાનતાભરી ઉચ્ચ પ્રકારની મંત્રશક્તિની પણ પ્રશંસા કરવામાં આવી છે.^૧

હાટદેશ-મંડલનું અનુશાસન કરનાર ઉપર્યુક્ત સંતુષ(ક) સચિવનો જ પાછળના પ્રમંથકારોએ સાંત્ર નામથી નિર્દેશ કરેલો જણાય છે. વિ. મં. ૧૩૬૬માં મેરુતુંગચરિત્રે વટવાણમાં રમેશ્વરા પ્રમંથચિતામણિમાં, તથા પુરાતનપ્રમથમંથદ, પ્રમંથકોશ, કુમારપાલ-પ્રમંથ-ચરિત્ર વિગેરેમાં અનેક પ્રસંગેમાં મહામાત્ય સાંત્ર નું સ્મરણ કરવામાં આવ્યું છે.

પાટણમાં સાંત્ર-વસહિકા નામથી ઝોળખાનું જૈન-મંદિર એ મહામાત્યનું સ્મારક હતું. જ્યાં, તેઓ રાજપાટિકાથી પાછા ફરતાં હાથીના હોદા પર ચડી, દેવ-દર્શને આવતા હતા.

શિષિદ્વાયારીને સદાચારી બનાવવામાં તેમની પ્રતિજ્ઞા અદ્ભુત કામ કરતી અને તેથી તેવા વેપારીઓને યુક્તિથી સંઘર્ષમાં રચાતી તેઓ તેમના તાર્ત્વિક ગુરુ પણ થતા હતા.

મહનપાત્ર જેવા રાજ-સંગ્રામીને પણ અન્યાયકારી અયોગ્ય વર્તન ચલાવતાં શિક્ષા કરાતી શકતા હતા.

કર્ણુ દેવ-ગત થયા ત્યારે-આઠ વરસના મહેસા જયસિંહને ગુણગ્રંથિ પર ચડાવનાર (વિશેષ તાલીમ આપનાર) આ સાંત્રમંત્રી હતા-એવો પણ ઉદ્દેશ મળે છે.

રોમેશ્વર દેવની યાત્રાએ જતાં સિદ્ધરાજે રાજધાની(પાટણ)ની રક્ષાનું જોખમી જવાબદારીવાળું કાર્ય, વિશ્વાસપાત્ર આ વડાપ્રધાનને સોંપ્યું હતું. છતાં-વેપી માલવાના રાજ્ય યજ્ઞોવર્માએ એ તકનો લાભ લઈ પાટણ(ગુજરાત)ને ઘેરી ઉપદ્રવ કરવા માંડ્યો હતો, પરંતુ અવસરસ આ મહામાત્યે સમયોચિત યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી પર-અકેને સ્વદેશમાં પેસતું અટકાવ્યું હતું. માલવેશ્વર દ્વારા અપાતી પ્રજોબનભરી મંત્રિમુદ્રાથી ન લલચાતાં ગૂર્જરેશ્વર તરફ તેઓએ અસાધારણ વફાદારી બતાવી હતી. દુર્જનોની ઉસ્કેરણી-બંભેરણીથી કોપાયમાન થતા રાજાને શાંત કરવામાં પણ તેમની અસાધારણ બુદ્ધિ અંતે વિજયવતી થઈ હતી.

ધારા-લંગની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરવામાં તેની મતિ ઉપયોગી થઈ હતી. માળવા પર

“અહો! કિમપિ યોગચરાયણપ્રવૃત્તિમહામાત્યવિઞ્ઞિનોડ્મ્બર્હિતા મતિરમાત્યસંપત્કરસ્ય । તથા હિ—

વાતસલ્યં ન વહત્યત્યવિવચયે, વ્યાક્ષિપ્યતે ન ક્ષણં

દાક્ષિણ્યેન સમીહિતે નવત્રધૂવર્ગેડપિ ધીરાશયઃ ।

તિષ્ઠાતઃ કુટિલે નયાપ્યનિ ચરન્નાચારપૂતઃ પ્રમો—

દ્વિઃસાધ્યાનપિ સાધયત્યન્નિમતાનર્થાન્ સુસાધાનિ ॥ x x ”

—વિશેષ માટે જૂઓ કર્ણુસુંદરી નાટિકા (નિ. સા. કાવ્યમાલા).

વિજય કરી સિદ્ધરાજ સ્વદેશમાં આવતો હતો, તે સમયે તે માર્ગને અપ્રતિમસ્થ (અત્યંત શરધીર) ભિસ્લોએ રોક્યો હતો. એ વૃતાન્ત જાણવામાં આવતાં સાંતૂંમંત્રી આ તરફથી દરેક ગામો અને નગરોમાંથી ઘોડાઓ ઉધરાવીને તથા બંગલોપર પક્ષાણો મૂકાવીને મોઢું સૈન્ય મેળવી ભિસ્લોને ત્રાસ પમાડી સિદ્ધરાજને સુખેથી સ્વદેશમાં લઈ આવ્યો હતો.

સિદ્ધરાજના સર્વમુદ્રાધિકારી પાંચ હજાર ઘોડાઓના અધિપતિ એ સાંતૂંત્રી ધર્મનિષ્ઠતા, ઉદારતા અને ગુરુ-ભક્તિના પણુ ઉડેલો મળે છે. દેવસૂરિ(વાદી)ના ભક્ત તરીકે તેને જોળખાવવામાં આવેલ છે. સાંતૂંમંત્રીએ પાટણમાં ૮૪,૦૦ ચોરાશી હજાર ટંકોના વ્યયથી રાજ-મહાલય જેવો અપૂર્વ આવાસ કરાવ્યા પછી ગુરુજીને દર્શાવતાં અને 'આવાસ કેવો છે ?' એવું પૂછતાં તેમના શિષ્ય આશ્ચર્યે કહ્યું કે- 'એ પૌપધંશાલા થાય તો વર્ણન કરવા યોગ્ય ગણાય.' એ સાંભળતાં તેને તે જ પ્રમાણે પૌપધંશાલા (ઉપાશય) તરીકે જાહેર કરી, ત્યાં પટ્ટશાલામાં બે બાજુ પુરુષ-પ્રમાણ આરીસા-દર્પણો વિગેરે મૂકાવ્યું હતું.

પાંકા અને નિહાણુ એ બે ગામોમાં તેણે બે પ્રાસાદો (જિનમંદિરો) કરાવ્યા હતા. ત્યાં નીચે ગાઉ પ્રમાણની સુરંગો હોઈ સ્નાત્ર-પૂજનાદિ માટે એક મંદિરમાંથી બીજો ગામના મંદિરમાં જઈ શકાતું હતું.

મંત્રીની પુત્રીનું નામ વયજૂ અને પુત્રનું નામ મહાદેવલ જાણવામાં આવ્યું છે. એ સુવશસ્ત્રી મંત્રી સાંતૂંત્રી સ્વર્ગવાસ માત્રવા અને મેવાડની સંધિમાં આહડ ગામમાં થયો હતો-એવા પુરાતનપ્રગંધસંગ્રહ (સિંધી કૌનમંથમાલા [૨], પૃ. ૩૧-૩૨)માં ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે

વિક્રમની બારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં ચાંદ્રકુલ (ચંદ્રગચ્છ)માં ચંદ્રપ્રભસૂરિ નામના ચારિત્ર પાત્ર, મહાન્ પ્રિદ્વાન્ જૈનાચાર્ય થઈ ગયા; તેઓ સર્વદેવસૂરિના ગ્રંથ-રચના પટ્ટધર જયસિંહસૂરિના શિષ્ય હતા. લાંબા સમયથી લુપ્ત થયેલ પ્રાચીનવિધિના ઉદ્ધારકર્તા (વિ. સં. ૧૧૫૬માં પૂર્ણિમા પક્ષના-પૂનમીવા ગચ્છના પ્રકાશક) તરીકે તેમણે પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. તેમના પટ્ટધર ધર્મધોષસૂરિ, ગૂર્જરેશ્વર ચૌહાણક સિદ્ધરાજ જયસિંહથી સત્કૃત થયા હતા-એવા ઉલ્લેખો મળે છે.

એ ચંદ્રપ્રભસૂરિની સંક્ષિપ્ત છતાં અર્થગંભીર ઉપદેશરત્નકોશ, સંદેહવિપોયધિ, ધંચરત્ન નામાંતરવાળી 'દર્શનશુદ્ધિ' નામની પ્રાકૃત એક કૃતિ મળે છે. સમ્યક્ત્વના સ્વરૂપને સમ-જાનવારા આ પ્રકરણુ ગ્રંથ પર તેમના અસાધારણુ વિદ્વાન્ શિષ્ય વાચનાસૂરિ વિમલગણિએ નિર્મલ બોધ આપનારી બાર હજાર ને એકસો શ્લોક પ્રમાણની વિસ્તૃત વૃત્તિ, વટપટક પત્તન (વડોદરા)માં વાસ કરીને વિ. સં. ૧૧૮૪માં ચૈત્ર.વદિ ૧૪ ને દિવસે રચી હતી-એમ તેના અંતમાં સંસ્કૃતમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે.^૧ (ચાણુ)

૧ "શ્રીવટપટ્ટકપત્તનવિહિતાવાસેન ચતુરશોત્યધિકૈઃ ।

પ્રકાદૃશૈઃ શતૈર્ગતૈઃ વિક્રમકાલાત્ તથા ચંત્રે ॥

વદિપક્ષચતુર્દશા વિહિતયં વૃત્તિરમલગોધા ॥"

—દર્શનશુદ્ધિવૃત્તિ (ખંભાતના પ્રાચીન શાંતિનાથ ભંડારની તાડપત્ર પ્રતિ)

સાઈકલ

મૂળ મરાઠીમાં—લેખક : કા. અ. દામલે, બી. એસ.સી.

અનુવાદક : ગંગનન પુરુષોત્તમ સાને

(૨)

પહેલા સ્પોર્ટ્સ ઉદ્દેશ્ય આરા

- સને ૧૮૬૮માં પહેલવહેલીજ લોહાની વાટોને બદલે રત્નની વાટો ખેસાડી જોવામાં આવી. રત્ન નરમ અને સ્થિતિસ્થાપક હોવાથી વાટો માટે તે ઘણુંજ લાભદાયક નીવડ્યું. સને ૧૮૭૯માં રેનાલ્ડ અને એ નામના બે કારીગરોએ પૈડામાં લાકડાના આરાને બદલે તારના આરા ખેસાડ્યા. તેઓ આ પ્રમાણે બનેલી સાઈકલને “ફ્રેન્ડમ” કહેતા.

હોબી હોર્સ કરતાં ઓર્ડીનરી ઉપર એસવું વધારે સુખદાયક હતું. છતાં તેમાં ધરા ફેરફાર કરવાની જરૂર જણાતી હતી. એની બિંચાઈ ધોખો દે એવી હતી ૫૫ શીટ બિંચાઈ ઉપરથી અને તે વખતના ખાડાકેરાવાળા રસ્તા ઉપરથી જવું એ એક જાનની કસરતજ થતી. તે વખતની ઓર્ડીનરીનું વજન સરેરાશ ૬૦ પાઉન્ડ થતું. (આજની સાઈકલનું ઓછામાં ઓછું વજન ૧૫ પાઉન્ડ અને વધુમાં વધુ વજન ૩૫ પાઉન્ડ હોય છે.) આ ૬૦ પાઉન્ડ વજન ધસડી જવામાં શક્તિનો બહુ અપચય થતો.

આ અરસામાં ગણિત અને યંત્રશાસ્ત્ર ઘણુંજ આગળ વધેલું હતું. એ વિદ્યાના શાસ્ત્ર-જોએ બતાવી આપ્યું કે પોલી નળી નક્કર નળી કરતાં બાર સહન કરવામાં તેમજ મજબૂતીમાં કાર્બ પથ્થુ રીતે ઉતરતી નથી. આ માહિતીનો ઉપયોગ કરી નક્કરને બદલે હાલના જેવી પોલી પોલાદી નળીઓ વપરાશમાં આવવા લાગી.

ઓર્ડીનરીની તે વખતની ગતિ

તે અરસામાં ઓર્ડીનરીની ગતિ કેટલી હતી એ વિષેની માહિતી મનોરંજક છે. ૧૮૮૨માં એચ. એલ. કાર્ટર નામના માણસે એક કલાકમાં ૨૦ માઈલ, ૩૦૦ યાર્ડ અંતર કાપ્યાની નોંધ મળી આવી છે. થોમસ નામના એક બહાદુરે એપ્રિલ ૧૮૮૪માં સાનફ્રાન્સિસ્કોથી નીકળી ૧૮૮૬ના ડીસેમ્બરમાં પૃથ્વીપ્રદક્ષિણા પૂરી કરી.

હાલની કમાલ ગતિ

આગળ જણાવેલી ગતિ ‘હકર્ફુલસ સાઈકલ મેગેઝિન’માં પ્રસિદ્ધ થયેલી છે:

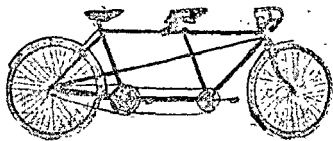
(૧) સાઈકલિસ્ટનું નામ:—લિઓ જોન્ડર સ્ટુક્ટ (૨) દેશ:—બેલ્જિયમ. (૩) એક કલાકમાં કાપેલું અંતર:—૭૬ માઈલ, ૫૦૪ યાર્ડ (૪) અંતર નોંધ્યું એ દિવસ:—૨૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૮ (૫) ડેકાલું:—મોન્ટગ્લેરી, પેરિસ પાસે. (૬) આ વખતે તેણે વધારેમાં વધારે લીધેલી ગતિ:—કલાકે ૮૨ માઈલ (એટલે કેટલોક વખત આ ગતિથી એની સાઈકલ જતી હતી). (૭) હાલ ગિવર:—પેડલજીય એટલું મોટું હતું કે પેડલના એક દેરામાં સાઈકલ ૧૮ યાર્ડ આગળ જતી. (૮) પવનની અડચણ:—આ અડચણ ઓછી કરવા એની આગળ એક મોટી મોટર-સાઈકલ દોડતી રાખવામાં આવી હતી.

એક અપાટમાં કપાયલું કમાલ અંતર ૪૧૬ ફી માઈલ છે, ઈ. બી. પ્લાઝિન નામના માણસે આ અંતર ફક્ત ૨૪ કલાકમાં જ કાપ્યું છે.

ઑર્ડીનરીમાં વધુ સુધારો

ઑર્ડીનરી ગાડીમાં જે રીતે સુધારો કરવામાં આવ્યો. એની બેઠક નાની અને લગભગ મોટા પૈડાની વચ્ચે બેસાડવામાં આવી. પંડસ અને કેન્કસ બેઠકની બરાબર નીચે રહે એવી રીતે બેસાડ્યાં. આગળના પૈડાને કેટલાક ડાંડાની મદદથી અથવા તેા દાંતાવાળા ચક્ર અને સાંકળથી ગતિ આપવાની વ્યવસ્થા કરી. સને ૧૮૮૦ના અરસામાં આ ગાડીઓ એકરૂદા ઑર્ડીનરી, ફેસાઈલ અને કેન્ગારૂ એવા નામોથી ચાલુ હતી. પણ પછી દાંતાવાળા ચક્ર અને સાંકળથી પાછળના પૈડાને ગતિ આપવાની યોજના વધારે ફાયદાકારક છે, એમ જણાયું. અને ઑર્ડીનરી દ્વિચક્રી પાછળ પડી.

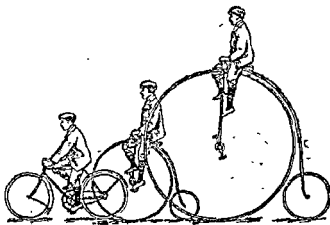
પાછળના પૈડાને ગતિ આપવાની કંપના પોતાનીજ છે, એવું ધણા શોધકોનું કહેવું છે. તેા પણ એવું વધુ માન ઈંગ્લેંડના મિ. જી. કે. સ્ટાલેને ન આપવામાં આવે છે. આ

કંપના ૧૮૮૫માં નીકળી. તેમણે પોતાની દ્વિચક્રીને 'રૉબર' એવું નામ આપ્યું. રૉબરનું આગળનું પૈડું ૩૨ ઈંચનું હોઈ પાછળનું ૩૦ ઈંચનું હતું. સને ૧૮૯૦થી રૉબર લોકપ્રિય થઈ. આગળની દ્વિચક્રીનું સ્વરૂપ ૧૮૯૦ની રૉબર જેવું જ છે.

હવાઈ વાટો

હેલોસી-પેડાંની વાટો પોલાદી હોવાનું ઉપર જણાવ્યું છે. લોહાની વાટોવાળા ખરા-રામાં જેમણે પ્રવાસ કર્યો હોય તેમને આવી સાઈકલ ઉપર બેસવાના દુઃખને ખ્યાલ સહેજે આવશે.

હાલની સાઈકલમાંની ગતિની યોજના અને ઑર્ડીનરી સાઈકલની યોજના બંનેનું 'તુલનાદર્શક ચિત્ર'.—જુની યોજના પ્રમાણે હાલની સાઈકલની ગતિ લાવવા આદર્શ મોડું પૈડું કરવું જોઈએ કે બેસનારના પગ નીચે પંડાને પહોંચે નહિ.

વાટો ઉપર ચામડું બેસાડવાથી પહેલા કરતાં કંઈક ઠીક પડશે એ અપેક્ષાએ એક જલ્દી વાટો ઉપર ચામડું બેસાડી બેથું. ધીમે ધીમે નવી નવી કદપના નીકળવા લાગી. થોડાજ દિવસો પછી ઈડિયા-રબરનો ઉપયોગ કરી બેવામાં આવ્યો. એથી વધારે ફાયદો જણાયો. આ નવી રબરની વાટો પૈડાંમાં યુ (U) અથવા વી (V) આકારનો ખાંચો કરી બેસાડવામાં આવતી. પછી રબરની વાટોમાં અંદરથી થોડુંક પોલાણ કરી કંઈક ફાયદો થાય છે કે કેમ એ બેવામાં આવ્યું. વાટોના રબરનો વ્યાસ ૧૬ થી ૧૨ ઈંચ સુધી હોઈ અંદરનું કાણું ૩ થી ૩ ઈંચ સુધી હતું. કાણાનો વ્યાસ એથી વધારે મોટો કરવાથી બેસનારના વજનથી વાટો દબાઈ જતી અને ફાયદો થતો નહિ. તેથી વાટો કેવળ પોલી કરવાથી આવે એમ નહતું. અંદર અત્યંત સ્થિતિરથાપક એવા એકાદ પદાર્થની આવશ્યકતા હતી.

પશુચૈત્ર ડનસોપ અને રબરની વાટો

ડનસોપ ટયુબ્જ જે ધીળા કાગળના ડબ્બામાં વેચવા માટે મુકવામાં આવે છે, તેના ઉપર એક ખૂણામાં દાઢીવાળા ડોસાનું ચિત્ર હોય છે. એજ પશુચૈત્ર ડનસોપ રબરની ટયુબોનો કદપક. એ ડબ્બીન નજીકના બેલફાસ્ટ ઉપનગરમાં રહેતો હતો. તે દિવસોનો ઘણો શોખીન હતો. ઘરમાં સાધકલ હોય તો તે ઉપર બેસવા માટે નાનાં છોકરાં કેવી હક પકડે છે એ જોમને ત્યાં સાધકલ હોય તેમને કહેવાની જરૂર નથી ડનસોપનો છોકરો પણ પોતાને સાધકલ બોલ્યો, એવી હક લાભ બેઠો. છોકરો નાણુક પ્રકૃતિનો હોવાથી સાધકલ એને માટે હલકી બોઈએ એમ ડનસોપને લાગ્યું. ઘણો વિચાર કરી છેવટે દિવસો હલકી કરવાની યુક્તિ તેણે શોધી કાઢી. તેણે એક લાંબી રબરની નળી લીધી. તેમાં હવા ભરી શ્લવાને બહાર જવાનું છિદ્ર બધ કર્યું. એવી હવાભરેલી નળીઓ પ્રથમતઃ તેણે દિવસોને બેસાડી, કાંકરા કે કોટા ન લાગે માટે તે ઉપર રબરથી મઢાવેલું કંનગ્લાસનું આચ્છાદન બેસાડ્યું. તેના નાનો છોકરો આ રીતે બનેલી એની દિવસો અપાટાથી આમતેમ ફેરવવા લાગ્યો. લોકોને બેવા માટે આ એક નવાઈનો વિષય થઈ પડ્યો. અપાટાથી આ નવી કદપનાનો ઘણો ફેલાવો થયો. અને આમ બાળકની હક પૂરી કરવા જતાં બાપને લક્ષાધીશ થવાનો રસ્તો જડ્યો.

એક મોટી સાધકલની હરીફાઈમાં હુક્કાસ ભાઈઓએ એવી રીતની ટાયર ટયુબ્જ વાપરી મોટા વિજય મેળવ્યો. અદ્ય સમયમાં આ નવી વાટોનો ઘણો પ્રચાર થયો. પછી ટયુબ્જ બનાવવાનું કારખાનું ડનસોપ ન્યુમેટિક ટાયર અને શુધ સાધકલ એજન્સી આ આ નામથી શરૂ થયું.

ડનસોપના અમલક (પેટન્ટ)ને મળેલું મંરક્ષણ હવે પૂરું થયું છે. તેથી ટયુબ્જનું કારખાનું હવે કોઈ પણ કાઢી શકે છે.

મોટર અને વિમાનનું બીજ

મોટર અને વિમાનમાં યોજવામાં આવેલી બધીજ શાસ્ત્રિય કદપનાઓનું બીજ સાધકલમાં છે.

એક રીતે સાધકલનું ઉત્ક્રાંત સ્વરૂપ એટલે જ મોટર એમ કહીએ તો ચાલે. સાધકલના રચનાની અનેક કદપનાઓ જેવીને તેવી મોટર માટે વાપરવામાં આવી છે. સાધકલના કારખાનાદારોએજ પ્રથમ મોટર બનાવવા સંગંધે બધા પ્રયોગો કર્યા હતા. આજનાં રીતે,

લિક્કાન્સીસ, આર્પરટ્રાંગ-સીડે, સિંગર, સ્વિક્ટ વગેરે મોટાં કારખાનાં મૂળ સાઈકલો બનાવનારાં હતાં. પ્રખ્યાત 'મોરિસ મોટર કારખાનું' પ્રથમતઃ સાઈકલો જ બનાવતું હતું.

સને ૧૮૭૭માં ચક્રને સફાઈદાર ગતિ લાવવા માટે છરાઓની અથવા જાંઘ જેઅરિંગની યોજના એક સાઈકલ બનાવનારાંએ કાઢી. તે પછી ઘણે વર્ષે પેટ્રોલ મોટર નીકળી. પણ મોટર જેતું ગતિવાળું વાહન જાંઘ જેઅરિંગના ઉપયોગ વગર નકામું જ હતું.

એજ પ્રમાણે મોટરમાં વાગરવામાં આવતા ડીફરેન્શિયલ એક્સલનો ઉપયોગ પ્રથમતઃ ત્રિચક્રીમાં જેમ્સ સ્ટાર્લેએ ૧૮૭૦ના અરસામાં શરૂ કર્યો હતો. ડીફરેન્શિયલ એક્સલનો ઉપયોગ પ્રથમતઃ દ્વિચક્રમાં જેમ્સ સ્ટાર્લેએ ૧૮૭૦ના અરસામાં શરૂ કર્યો હતો. ડીફરેન્શિયલ એક્સલનું મહત્ત્વ કેટલું છે એ મોટરનો ઉપયોગ કરનારજ સમજી શકે.

ડનકોપની રચનાની વાટાની હકીકત ઉપર આવી ગઈ છે. રચનાની વાટાનો મોટરને કેટલો ઉપયોગ છે એ કહેવાની જરૂર નથી. એ સિવાય ઝીણી ઝીણી અનેક આગતો છે, કે જે સાઈકલ પાસેથીજ મોટરને ગળેલી છે; વિમાનો, સ્ટીમ લોન્ચીસ વગેરે પેટ્રોલ એન્જીનના બળ વડે ચાલે છે એ વાત ખરી છે. તથાપિ સાઈકલ વિષયક બનેલી અનેક શોધોનો ઉપયોગ એમાં ધણોજ થયેલો છે.

કિરકોળ

(૧) ફીન્ડીલ સને ૧૬૦૦થી વપરાશમાં આવ્યું. ધ્રીસ્પીઃ ગીઅર્સ, બેક્સ, ડાયનામો, તિમાપવાના યંત્રો, ફેસ્ટર હળ વગેરે વસ્તુ હવે બહુજ પરિચયની થઈ છે.

(૨) સાઈકલમાં એકંદર છૂટા છૂટા કેટલા ભાગ હોય છે એ વિષયમાં બધાને કુતૂહલ થશે. સાધારણપણે એના ૩૦૦-૩૫૦ ભાગ હોય છે. પણ જુદાજુદા કારખાનાદારોની બનાવટમાં ફરક હોવાથી વધુ કે ઓછા ભાગો પણ હોય છે.

(૩) સાઈકલ સાથે પેટ્રોલ એન્જીનની ગોઠવણ સને ૧૮૮૫થી કરવામાં આવી.

(૪) ટેન્ડર-આ બંતની સાઈકલમાં જે થી આઠ માણસો સુધી બેસવાની સગવડ હોય છે.

(૫) નેશનલ સાઈકલ કલબ્જ, નામનો મંથ બધા દેશોમાં છે. સાઈકલસ્ટોનાં હિત-મંબંધોનું રક્ષણ કરવાના ઉદ્દેશથી એ સ્થાપન થયો છે. યુરોપમાં રસ્તાઓ સારા હોવાથી સાઈકલપ્રવાસી ત્યાં ઘણા છે. અને વારંવાર તેઓ દૂરદૂરની મુસાફરીઓ કરે છે.

(૬) સાઈકલ વધારેમાં વધારે કેટલું વજન જેવી શકે એ વિષે યંત્રોએ ગણતરી કરી દરાવ્યું છે કે સાઈકલના વજન કરતાં દસગણો બોલે એ ઉપરથી લઈ જવામાં આવે છતાં એમાં કોઈ પણ પ્રકારે હરકત આવતી નથી.

(૭) દ્વિચક્રીમાં વારંવાર મહત્ત્વના જે સુધારાઓ થતા આવ્યા છે તેની જ માહિતી ઉપરના લેખમાં આવી છે. હજારો માણસોના પ્રયત્નથી આજનું સ્વરૂપ સાઈકલને પ્રાપ્ત થયું છે, એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. સાઈકલ વિષયક શોધોના કેટલા હક્ક આજ સુધી નોંધાયલા છે એ ચોક્કસ ગણી શકાયું નથી. છતાં પણ સને ૧૯૦૦ સુધી ૫૦૦૦ ઉપર હક્ક નોંધાયલા છે.

(૮) સ્ત્રીઓની દ્વિચક્રીઃ—એમાંની કેમ ખાસ કરીને ફ્રાંક વાપરનારી સ્ત્રીઓ માટે બનાવેલી છે. ગુજરાતી સ્ત્રીઓને આવી જ કેમ અનુકૂળ આવે છે.

(૯) બાલ બેઅરિંગઃ—બાલ બેઅરિંગ હિં જરાઓનો ફાયદો એ છે કે સાઈકલના જુદાજુદા જો ભાગો ફરે છે તેમનું ધર્મણ એથી ઓછું થાય છે. જરાઓના ઉપયોગથી ફરતા ભાગો એક ખીજ સાથે ઘસાતા નથી. જરા ઘસાય છે; એ ઘસાયા પછી ખીજ ધાસવામાં આવે છે.

સને ૧૮૬૮માં કૌપર નામના મજનેરે આરા (રપોક્સ) રબરની વાટો, બાલબેઅરિંગ વગેરેથી યુક્ત એવી સાઈકલ તૈયાર કરી હતી, એવું એના મિત્રોનું કહેવું છે. પણ આ ધંધામાં પૈસા રોકવામાં અર્થ નથી એવી સલાહ મળવાથી તેણે પછી કંઈજ કર્યું નહિ. આ દુર્લ્લે માણસે સહેલાઈથી મળી શકતો રોધહક્ષ પણ લીધો નહિ.

(૧૦) હવે ગયે વર્ષે એક અંગ્રેજ કંપનીએ પોલી પોલાદી નળાને બદલે, મોટરના ચાસીસ (chassis) માટે જેવી જાતનાં એન્ગલ આયર્ન વાપરવામાં આવે છે તેવા એન્ગલ આયર્ન અને નટ બોલ્ટ્સ કેવળ વાપરી સાઈકલ તૈયાર કરી છે. આ સાઈકલને છૂટી કરી ૨૬ ઘન ઇંચના ખોખામાં રાખી શકાય છે. મજબૂતીમાં એ પોલાદી નળાની સાઈકલથી વધારે સરસ છે એમ એ કંપનીનું કહેવું છે.

(૧૧) પુસ્તકો અને માસિકોઃ—વ્યવસ્થાથી સાઈકલ કેવી રીતે મૂકવી; સફાઈથી, સહેલાઈથી અને આરામ સથે સાઈકલ કેમ ચલાવવી એની મનોરંજક ઘણી માહિતી નીચેના પુસ્તકોમાં અને માસિકોમાં મળી આવે છે.

પુસ્તકો

- (1) Cycling, By H. Hewitt; 1903.
- (2) Cycle Repairing & Adjusting, 1932.
- (3) Modern Cycles, by Wallis-Taylor; 1897.
- (4) The Cycle Industry, by Grew; 1921.
- (5) The complete Cyclist, by H. Moore; 1935.

માસિકો

- (1) Bicycling News, Birmingham.
- (2) Motorcycle & Cycle Trader, London.
- (3) Cycling, London.
- (4) Cycling & Athletics, Manchester.
- (5) National Cyclists Review, London.
- (6) Sport, Play & Wheel-life, London.
- (7) Cycling Touring Club's Gazette, London.

શ્રી રવીન્દ્રનાથ અને તેમની સાહિત્ય-ગંગા

ચીમનલાલ

[અંક ૫, ૨૧૨ થી આદ્ય]

ઈ. સ ૧૮૭૭માં તેમના ભાઈએ 'ભારતી' નામે એક પત્રની શરૂઆત કરી. તેમાં તેમનો 'મિથનાદ-વધ' કાવ્ય પત્રની ટીકાનો પ્રથમ લેખ પ્રગટ થયો. પાછળથી શ્રી રવીન્દ્રનાથને આ ટીકા માટે પશ્ચાતાપ થયેલો. 'કવિ-કાદિની' નામના પ્રથમ પ્રગટ થયેલ પુસ્તક માટે પણ તેમને ભવિષ્યમાં ખેદ જ થયો છે. કાચી વયનું પ્રકાશન લેખકને પુખ્ત વયે રમ-હીન ને ઘણીવાર પશ્ચાતાપભર્યો બનાવે છે એવી તેમની માન્યતા છે.

એ અરસામાં તેમણે- સાહિત્યક્ષેત્રમાં એક નવી જ યુક્તિ અજમાવી. તેમણે ગુપ્ત રીતે રસભરી કવિતાઓ લખવા માંડી અને ભાનુસિંહ નામના બનાવટી જૂના કવિના અપ્રગટ સાહિત્યમાંથી અંશોપિત તરીકે તેને 'ભારતી'માં પ્રગટ કરવા માંડી. અદેહી કવિના નામ નીચે તે કવિતાઓ અપૂર્વ પ્રશંસા પામી. ભાનુસિંહ અંગાળનો સર્વોત્તમ કવિ, લેખાધો. અંગાળી સાહિત્યમાં ભાનુસિંહની અનન્યતા સિદ્ધ કરતો નિબંધ લખી નિશીકાન્ત ચેટરજીએ 'વિદ્યાપીઠના ડોક્ટરની પદવી મેળવી. તે પછી વર્ષો ત્રીતેતાં શ્રી. રવીન્દ્રનાથે 'ભાનુ' 'રવિ'નો આ ભેદ પ્રગટ કર્યો.

'ભારતી'ના લેખોએ તેમના નામને અંગાળમાં ઘેરઘેર જાણીતું બનાવ્યું. તેમાં તેઓ 'યુરોપ-પ્રવાસીના પત્રો' નામની લેખમાળા લખતા અને તેમના ભાઈ તે પર ટીકાઓનો મારો ચલાવતા. અને ભાઈનું આ મધુર ચિત્તનશીલ શબ્દયુક્ત અંગાળી વાચકવર્ગ પર અજબ આકર્ષણ જમાવતું.

જગતમાં શ્રી. રવીન્દ્રનાથનું આજે જે સ્થાન છે તે જોતાં કમિક ધોરણે તેમનું શિક્ષણ ખૂબ ઝાણું ગણાય. પણ શાન્ત અભ્યાસથી તો તેમનું આખું જ જીવન ઝોતપ્રોત રહ્યું છે. અંગ્રેજ ભાષા પર પ્રભુત્વ મેળવવા આધેડવય પણ તેમણે. તદ્વિવિધક અભ્યાસમાં જ વીતાવી. ભાગ્યજો પણ તેમને તેમાં મગવડના કરી આપી ગણાય. સરસ્વતીના ઉપાસકો કે નરરત્નોને કુદરત મોટેભાગે વિપરીત અંગેગોમાં જ ઉછેરે છે. પણ શ્રી રવીન્દ્રનાથને તો તેણે સરસ્વતીના મંદિર સમા ને વૈભવી કુટુંબમાં જન્મ આપ્યો. નાની વયે જ તેમની નામના પ્રસરી. મધ્યમ વયે તો તેમની કીર્તિ જગતવ્યાપી બની. એ કીર્તિએ તેમને આંગણે લક્ષ્મી અને પ્રભુતા આમંત્ર્યાં. તેમને જોઈતી મગવડનાઓ મળી.

શ્રી રવીન્દ્રનાથને મદાકવિ તરીકે નો સૌકાઈ પિછાને છે. પણ સાથે જ તે એક અધ્યાત્મપ્રેમી કુટુંબના પ્રતિનિધિ, વીર, ત્યાગી અને આર્પદષ્ટા ઋષિ પણ છે તે કોઈકે જ જાણે છે.

તેમના દાદા શ્રી દ્વારકાનાથ એક તેજસ્વી જાગીરદાર સાથે જંગી પેઢીના સંસ્થાપક હતા. તેમના મૃત્યુ સમયે પેઢીને લગભગ એક કરોડનું દેવું ને સીતેર લાખની ઉધરાણી

હતી. પુત્રોને દુઃખ ન પડે એ આશયે અમાઉથી જ તેમણે તેમને માટે જીવું દ્રશ્ય કરી રાખેલું. તેઓ મૃત્યુ પામતાં પેદીના સંચાલક લેણદારોને એ પરિસ્થિતિ સમજાવી ને દ્રશ્યની મિલકત આદ કરી બીજીથી સંતોષ પામવા કહ્યું. પણ પુત્રો વચ્ચે જ બોલી ઊઠ્યા, “અમને દ્રશ્યની એ જીવદી મિલકત ન ખપે.” ને તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ લેણદારોને અરણે ધરી દીધું. લેણદારોએ તેમની એ શુભ નિષ્કાંતી જો કે ભગ્ય દરર કરી પણ બંને ભાઈઓએ તો એ સ્થિતિમાં આંગળી પરની વીટીને પણ અસ્પર્શ્ય માની.

તે બેમાંના એક શ્રી દેવેન્દ્રનાથ તે શ્રી રવીન્દ્રનાથના પિતા; ગિરીન્દ્રનાથ તેમના કાકા. શ્રી દેવેન્દ્રનાથ તેજસ્વી, સત્યપ્રેમી, જ્ઞાનપ્રેક્ષા ને ચક્રમદદશા હતા. તેમનાં રક્ષાવલ્લ લખાણોમાં તેમનો સાધક આત્મા મૂર્તિમન્ન બને છે. તે સંસારી છતાં મદર્પિ ગણાતા. તેમના જીવનચરિત્રમાં શ્રી રવીન્દ્રનાથે એ મદર્પિપદને પ્રતિબિંબિત કરી બતાવ્યું છે. તેમના ભાઈ ગિરીન્દ્રનાથની ભાવના પણ કંઈક એવી જ હતી.

શ્રી રવીન્દ્રનાથના મોટાભાઈ દ્વિજેન્દ્રનાથ પણ જ્ઞાનયોગી ગણાયા છે. પાશ્ચાત્ય પ્રવાહને વારવાને અશક્ત છતાં તેમણે તેનાં અનર્થિત તરસોને તો નિહાળી જ લીધેલાં. તે આર્ય-ગ્રંથરૂતિ ને આર્યઅન્ધોના અધ્યયનમાં જ રુબેજ રહેતા. શ્રી રવીન્દ્રનાથમાં ચિકસતી પાશ્ચાત્ય ભાવનાને હકાવવામાં તેમણે મદરવનો ભાગ ભજવ્યો છે.

કવિવરનાં ભાભી પણ આર્ય રમણીઓમાં રત્ન સમાં હતાં. માતાના મૃત્યુ સમયે તેમણે પોતાને ને પોતાનાં ભાઈભાંડુઓને જે મધુર રત્નેહપૂરક ગોદમાં લીધેલાં તેની સ્મૃતિ નોંધતાં શ્રી રવીન્દ્રનાથના શબ્દો પણ રત્નેહાંત્રના અનુભવે છે. તે ભાભીના વિશદ અક્રિતિવે જ રવીન્દ્રનાથનાં સ્ત્રીગત્રો પર ધસી આવતો પાશ્ચાત્ય ખુમારી ને સ્વછંદતાને દૂર રાખ્યાં છે. ઘોળી સંસ્કૃતિની વચ્ચે રમતાં એમનાં સ્ત્રીપાત્રોમાં પણ જાડે જાડે તો આર્યત્વજ અમકતું હોય છે.

તેમના કવિહૃદયને, નૈઋત્તિક ભાવોને ને આર્યદષ્ટિને પ્રથમ સમજનાર ને ઉત્તેજનાર તેમના પિતા હતા. તે પિતાએ જ તેમને વર્તમાન પ્રવાહોને નિરખવા, પાશ્ચાત્ય કાવ્યદાને ને જ્ઞાનને પણ ઝીલવા, પ્રવાસથી મનને મોકળું ને ભગ્ય બતાવવા વિલાસત જવાની અનુમતિ આપી.

વિલાસત જતાં પહેલાં તે અમદાવાદ આગ્યા. ત્યાં તેમના ભાઈ ન્યાયાધીશ જ્ઞાન; શાહીજાગમાં તેમનો જંગલો હતો. ત્યાં રહી શ્રી રવીન્દ્રનાથે રસસાહિત્યના વાંચન ઉપરાંત સરિતા અને પ્રકૃતિમાંથી અવનવા ભાવ ઝીલ્યા; ત્યાં ટેનીસનની કૃતિઓ આદ્ય વાંચી લીધી. તેમની તે ગ્રંથરૂતિઓ મધુર અને રસમરી છે.

તેમની પહેલી સળગ વાર્તાનો પ્રસંગ પણ મ્લચુવા જેવો છે:

તેમનાં ભાભી એક નવા નીકળેલ માસિક માટે તેમની પાસે વાર્તાની સતત માગણી કરતાં. પણ તેમને કંઈ સૂઝતું નહોતું. તે અરસામાં તેઓ કંઈક કામ પ્રસંગે દેવધર ગયા. ત્યાંથી રાત્રે પાછા ફરતાં તે, જાંબા પ્રકાશથી અજુગમે ઉપગ્નવતી અને મુસાફરોથી લદાઈ ગયેલી, દ્રેષ્ટનમાં મુરકેલીએ ચૂવા પામ્યા. તે સમયે તેમણે સ્વપ્નમાં એક દશ્ય જોયું: નિર્દોષ પશુઓનાં લોહી જંગલી કાઈક માતાના મંદિરને પગથિયે ચડતાં એક બાણ ત્યાં પથરાયલ લોહી જોઈ, કમકમી ઊઠી, પિનાને તેનું કારણ પૂછતી હતી;—આ દશ્યે તેમનામાં વાર્તાનું ઝરણુ પ્રગટાયું. તે પરથી તેમણે, ભાભીના માસિકને માટે, દપને દપને, નિર્દોષ પ્રાણીઓની દિસા સામે પુણ્યપ્રદાપ સમી, ‘રાજર્ષિ’ નામની સળંગ વાર્તા લખી.

બાવીસ વર્ષની ઉંમરે તેમનાં સ્વપ્ન થયાં. ચોવીસે તેમને પિતૃમિલકતનો વારસો મળ્યો. તે પછી તેઓ બેરિસ્ટર બનવાને ઇચ્છક ગયા. 'ભારતી'માં 'યુરોપ-પ્રવાસીના પત્રો'ની લેખમાળા તેમણે આ સમયે લખેલી—ને બેરિસ્ટર બનવાને બદલે સાહિત્યનો અભ્યાસ કરી તે ત્યાંથી પાછા ફર્યા.

એ સમયે તેમની કાર્તિક જગતબાપી જે કે નહોતી બની, પણ બંગાળમાં તો તેની સુવાસ ચોમેર પ્રસરી હતી. તે યુગના વિખ્યાત પુરુષો શ્રી રામેશચન્દ્ર દત્ત અને બીજાઓ પર પણ તેમની પ્રતિભાએ ત્રાસ કરેલી. વિશ્વવિખ્યાત વિજ્ઞાનવીર શ્રી જગદીશચન્દ્ર બોઝ તો તેમના પરમ પ્રશંસક બની ગયેલા.

શ્રી રવીન્દ્રનાથ વારંવાર પોતાને આંશુ જે બોઝને આમંત્રતા, ને બોઝ જે તેઓ હંમેશાં એકએક નવી વાર્તા રચી તે પોતાને વાંચી સંભળાવે તો તે આમંત્રણનો સ્વીકાર કરતા. રવીન્દ્રનાથને તેમની એ શરત સ્વીકારવી જ પડતી. ને એ રીતે બોઝના આગ્રહથી પદ્મા નદીને કાંઠે આવેલા શિલોહા ગામમાં ઘણી ટૂંકી વાર્તાઓ લખાઈ. ને બોઝે રસધેણા મુખે તે જ શાન્ત પ્રકૃતિમંદિરમાં તે વાર્તાઓનાં રસ પીધા.

૧૯૦૫માં શ્રી બોઝ વિજ્ઞાનવિષયમાં જગતબાપી કાર્તિક વર્ષા. શ્રી રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભા તેઓ તેના સદ્ગમ સ્વરૂપમાં પારખી ગયા હતા. ને તેમને સાહિત્યવિષયમાં જગતયશસ્વી બનાવવાને ઈ. સ. ૧૯૦૦માં તેઓ શ્રી રવીન્દ્રનાથનો 'કાલુલીવાળા' નામની વાર્તાનું, ભગિની નિવેદિતાએ કરેલું, અંગ્રેજી ભાષાનંદ પોતાની સાથે યુરોપ લઈ ગયા.

એ વાર્તા તેમણે યુરોપના કેટલાક સાહિત્યકારોને બતાવી. કોઈએ તેનાં વખાણ કર્યાં, કોઈએ તેને લાગણીપ્રધાન કહી તુચ્છકારી કાઢી. તે યુગના મહાન સાહિત્યકાર પ્રોન્સ કેપોટકીને એ વાર્તા પર મુગ્ધ બની ગયા. તેમણે તેને અનન્ય ઠેરવી; પણ એક અંગ્રેજી માસિકે તેને પ્રગટ કરવા પણ ના કહી.

હિંદીઓ પોતાનાં નરરત્નોને પારખી શકતા જ નથી એવો તેમના પર વારંવાર આરોપ મૂકવામાં આવે છે. પણ એ આરોપ ઘણો જ બેહદો છે. નરરત્નોને જગતમાં કોઈ જ પારખી શકતું નથી. તેમની પ્રતિભાને તો જીલ્લી શકે છે એવાં જ કોઇક છૂપાં નરરત્નો અથવા તો ભાષ્યબળે કે જુનાં નરરત્નોના આશ્રયે જગતના મહાપુરુષ ગણાતા યશસ્વી કલાકારો. એવા મહાન કલાકારો કોઈ જગતને ઝાળખાવે ત્યારે જગત તેને પૂજવા દોડે છે. ત્યાંસુધી કે તે પછી પણ તેને સમજવાને તો મોટે ભાગે તે અશક્ત જ હોય છે.

પ્રોન્સ કેપોટકીને રવીન્દ્રનાથને અનન્ય કલા, કવિવર પીટરસે તેમની ગીતાંજલિનો અનુવાદ જોતાં જ તેના પર મુગ્ધ બની તેની બેહદ પ્રશંસા આદરી ને બીજા પણ કેટલાક નામાંકિત સાહિત્યકારોએ તેમને જ્યારે વધાવી લીધા ત્યારે તેવાં અનેકનાં સૂચનથી તેમને ૧૯૧૩માં 'નોબલપ્રાઈઝ'ની કલગી અપાણી. સરકારે એ કલગી જોતાં જ તેમને 'સર'નો માનવન્ત ઇલકાળ આપ્યો. એ કલગી ને એ ઇલકાળના તેજમાં જગતે ગાંધુ કે, 'આ પણ કોઇક અમર સાહિત્યકાર છે.' અને થોડાક મહિનાઓ પહેલાં, જેની જે કૃતિઓ પ્રગટ કરવાને પણ જેઓ તૈયાર નહોતા એવા પ્રકાશકોએ ને પત્રકારોએ તેમની તે જ કૃતિઓને ગમે તેવાં મૂલ્યે પણ ખરીદી લેવાને દોડાદોડ આદરી.

ત્યારે રવીન્દ્રનાથને ઝાળખાવનાર કોણ? પશ્ચિમ?—કે તેના બેચાર સાહિત્યકારો? ને એવા સાહિત્યકારોએ તેમની યશસ્વી કૃતિઓ તપાસી તેમને પારખ્યા તો પહેલાં તો એવા

કેટલાય મહાન હોદી સાહિત્યકારોએ તેમને સરસ્વતીના પ્રિયતમ તરીકે વધારી લીધા હતા. તેમના પિતા અને ભાઈએ શિશુવયેજ તેમની કવિતાની મધુર સુવાસ પારખી લીધી હતી. યુરોપ કદાચ એટલો ગર્વ લઈ શકે કે રવીન્દ્રનાથને દ્રવ્યની છાજોથી તેણે જ પ્રથમ વધાવ્યા. ને એ છાજો પર માનવીની કિંમત ચાંકતી પ્રજાએ તે પછીજ તેમને ઓળખ્યા. પણ એનો અર્થ એ ન થઈ શકે કે પશ્ચિમની પરીણયશક્તિ પૂર્વ કરતાં વિશેષ છે. તેને ત્યાં દ્રવ્યની સરિતાઓ વહે છે ને જ્યાં વિશેષના જુએ ત્યાં તે છંટકાવ કરે છે. ગરીબ હિંદને એ સગવડતા નથી. પણ હિંદમાં જ્યારે એ સગવડતા હતી ત્યારે આજે યુરોપ તેના મહાનમાં મહાન લેખકને જે નથી આપી શકતું તે હિંદે કવિત્વની સામાન્ય પ્રતિભા દાખવનારને પણ આપ્યું છે. ને તાર્કિક ગણનાએ તો રવીન્દ્રનાથના પ્રસંગમાં પણ નોખાપ્રાઈઝના સુવાસાપ કરતાં દેવેન્દ્રનાથના પાંચસોની કિંમત વધારે છે.

કવિવરને નોખાપ્રાઈઝ મળતા વધુમાં વધુ હર્ષ તો થયો શ્રી જગદીશ બોઝને. તેમાં તેમને પોતાનો શ્રમ સફળ થતો લાગ્યો. ને તે સમયે તેમણે શ્રી રવીન્દ્રનાથના પત્ર આટલાં કેટલાંક અંગ્રેજી પત્રોને એવાં ભર્મવચન મંત્રજાળવાં કે એવા પત્રના તત્ત્વોએના સાહિત્યકારને પારખી લેવાના ગર્વને જાણે વીધુ કરડ્યા.

શ્રી રવીન્દ્રનાથનો માતૃભાષા પ્રતિભા પ્રેમ અનન્ય છે. અંગ્રેજી ભાષા પર પ્રભુત્વ કેળવી લીધા પછી પણ પોતાની કૃતિઓ તો તેમણે મૂળ ગંગાળીમાંજ લખી. તેમના મંપ્યા-બંધ ગ્રન્થોમાં 'પર્સનાલીટી', 'સાધના', અને 'રીલીજિયન ઓફ મેન' એ ત્રણ નાના ગ્રન્થો જ મૂળ અંગ્રેજીમાં લખાયા છે. એમાં પણ એક કારણ તો એ છે કે આ ત્રણ ગ્રન્થોમાં તેમને હિંદને આપવાનું હોય તે કરતાં દિંદ તરફથી પરદેશીઓને આપવાનું વિશેષ છે. અંગ્રેજીમાં ઉતરાવણા એમના અન્ય ગ્રન્થો ગંગાળી પરથી પોતે અનુવાદિત કરેલા અથવા ખીજ પાસે કરાવેલા છે.

૧૯૨૫માં ભારાવલ પહેલી તત્ત્વજ્ઞાન-પરિપક્વતા પ્રમુખપદેથી તેમણે આપેલું ભાષણ તે ગહન વિષયની ગણતરીએ પણ આવકારદાયક ગણી શકાય એવું છે.

દરેક મહાપુરુષની જન્મ તેઓ પણ ભાગ્ય અને કાર્મિક મદાન નિશ્ચય તત્ત્વમાં માનનાર છે. તેમનાજ શબ્દોમાં—'ભાગ્ય વિના હું કોઈથી કરતો નથી—જે ભાગ્યની સમીપ દિંમત કે વીરાવ જેટલાં અમંગલ છે તેટલાંજ તે પાંગળાં ને નિરર્થક છે.'

તેમનો રાષ્ટ્રપ્રેમ પણ અપૂર્વ છે. પોતાને મળેલો 'સર'નો માનવંત ઈફકાજ તેમણે, ૧૯૧૯માં જલિયનવાસા બાગની કતલ વખતે, તે કતલ સામે હિત વિરોધ દાખવતા તીક્ષ્ણ પત્ર સાથે, હિંદો વહર પર પાંદો મોકલાવી આપેલો. તેમણે રચેલું 'જનમનજલ્ય અધિનાયક જય હૈ'નું ગીત ગંડીમળાશ્રુના એક 'વન્દે માતરમ્' ગીતથીજ ખીજ નંચરતું રાષ્ટ્રગીત ગણાય છે.

પૃથ્વીના લગભગ દરેક દેશમાં તેમણે મુસાફરી કરી છે. પ્રત્યેક સ્થળે તેમનું શાહી સ્વાગત થયું છે. રાષ્ટ્રવાદ પરનાં તેમનાં ભાષણોએ અમેરિકન પ્રજાને નવો દૃષ્ટિકોણ આપ્યો. ચીનનાં રાજપ્રજાએ તેમને અપિતી જન્મ વધાવ્યા. જાપાનના શહેનશાહે જ્યારે તેમને પોતાના સૈન્યે હુતેલી શ્રુમિતે કવિતાથી વધાવવા વિનંતિ કરી ત્યારે કવિવરે ગાયું: 'નિદ્રોપિના રક્તથી રંગીત અથ જૂમિ મૈયા'—ત્રિ. રશિયાના પ્રજાકીય વિકાસની તેમના મન પર ઘણી સુંદર છાપ પડી છે—જે તેમણે પોતાના તદવિષયક પત્રોમાં વ્યક્ત કરી છે. એક રશિયન પ્રૌદ્સર પરના પત્રમાં તેઓ લખે છે, 'સફમીના પ્રવાહને વ્યક્તિ તથા સમષ્ટિ તરફ વાળનાં તમે વિજય વર્ષા છો.'

કેન્દ્ર પ્રાગ 'ગીતાંગસિ'ના દર્શન સાથેજ તેમના તરફ દેવી માનભરી નજરે જુએ છે. હુમ્મિસ ચોકાને અને ખીમ પણ અનેક કેન્દ્ર વિદ્વાનોએ પોતાની પ્રગતિ તે મહાન કવિ-વરના સર્ગનની અપૂર્વતા મગમગી છે.

૧૯૩૦માં તેમની સીતેશ્વરી જન્મમગ્નિ ઉગ્યા. જન્મભરના વિદ્વાનોએ તે સમયે તેમની ભગ્ય અને રસિક સાહિત્યકતાનાં મુગ્ધ કંઠે વખાણ કર્યા. તે જ્યંતિ પ્રસંગે તેમને અર્પવાને તૈયાર કરાયેલાં ભગ્ય સ્મૃતિઅન્ય કથા, સાહિત્ય ને કવિવરની મધુર સુવાસના ત્રિવેણીમંડપ સંગો છે.

તેજ જ્યંતિ પ્રસંગે શ્રી હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ કહ્યું: 'કવિવરના નિર્ગંધો તેજઝરતા, તેમની ટીકા તલસ્પર્શી, તેમના કટાક્ષ તીક્ષ્ણ, ને આર્ય કવિઓ વિષેનો તેમનો અભિપ્રાય સૂક્ષ્મ રસદર્શક છે.'

તેમનું વાચન ખૂબજ વિશાળ છે. મહાન કેન્દ્ર ટીકાકારના મતે, 'પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ ને સાહિત્યમાં ઝીંકવા જેવું જે કંઈ છે તે સર્વ તેમણે ઝીંકી લીધું છે.' 'કોઈ પણ વિષયને સ્પર્શતાં પહેલાં તે વિષયનું શક્યમોપચય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવુંજ જોઈએ,'—મિલ્ટનના એ સિદ્ધાંતને તેઓ સાહિત્યજીવનમાં અદરશ: અનુસર્યા છે.

હિંદી સાહિત્યનો શમીક્ષક હર્ષદ જોવેન કહે છે: 'તેમનાં કવિતોમાં આપણે ભારતવર્ષીય ઇતિહાસના ઉપકાલમાં જે પ્રેરણાએ વેદ સન્ધ્યાં એજ પ્રેરણાનું પુન: રસદર્શન કરીએ છીએ. સૂક્ષ્મ ને ગૂઢ અંતરભાવથી કવિતમુંદરીની આપસ્યનાને તો કાળીદાસ પણ તેમની જેમ અલકૃત નથી કરી શકતા...વર્ષા અને વંદોળને કવિનાદેહે ગૂંચવામાં પણ એ પ્રાચીન કવિ તેમની સમીપ ઝાંખા પડી ગય છે.'

કાળીદાસ સાથે તો જગતના કોઈ પણ અન્ય કવિની સરખામણી પણ ન થઈ શકે. મસપિયર, મિલ્ટન, ડાન્ટે, વર્ગેસ કે ગેટે—કાળીદાસ આગળ તો સર્વે ઝાંખાજ છે. એટલે

તેન્દ્રનાથની કવિકિરીટ સાથેની સરખામણીનો પ્રશ્ન નથી ઉદ્ભવતો. પણ ઉક્ત નક્ષાકન એમ કહીને શ્રી રવીન્દ્રનાથ પ્રતિના મહાન સાહિત્યકારોના અનન્ય ભાવનું સ્વયંક તો અને જ છે.

સાહિત્ય એ જીવનનું પ્રતિબિંબ છે કાળીદાસે રસસંદિપમાં રહી તેનું પ્રતિબિંબ ઝીંક્યું; શ્રી રવીન્દ્રનાથે પીડિતોની સૃષ્ટિમાં રહી તે ઝીંક્યું; પોતપોતાના વિષયમાં બંનેએ અપૂર્વતા દર્શાવી. પણ કાળીદાસની લય અને રંગતદ્રવ્યતા અને તેનાં સ્વર્ગીય રસછાંટણાં તો જગત-સાહિત્યમાં અનન્ય જ છે.

આનો અર્થ એ નથી કે શ્રી રવીન્દ્રનાથ મહાકવિ નથી. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો જેમની સાથે તેમની સરખામણીમાં પણ નથી ઉતરતા એવા યુરોપના અનેક મહાકવિઓ કરતાં પણ તેઓ કયાંય મહાન છે.

સહૃદયના કેવળ કવિતામાં જ નહિ—જીવનમાં પ્રજા તેમણે ઉતારી છે. ગઈ સાલ પોતાની નગીરના એકૂતો પાસે નીકળતા લેણાના દશહજાર રૂપિયા તેમણે માફ કરી દીધેલા.

સરસ્વતીપ્રેમ માટે પણ તેમણે આપેલા ભોગ જોવોનૈયો નથી પિતાએ જ્યાં શાંતિ સાધી તે સ્થળેને ૧૯૦૧માં શાન્તિનિકેતનનું નામ આપી ત્યાં તેમણે 'વિશ્વભારતી' નામના સરસ્વતીમંદિરની સ્થાપના કરી. તેના વિકાસમાંજ તેમણે જીવન પસાર્યું. તે મંદિર આજે તો વિશ્વવિદ્યાલય ગણાય છે પણ તેનું આધુનિક સ્વરૂપ તો તેમનાં અનેક વર્ષોના અથાગ શ્રમનું ફળ છે. પોતાને મળેલી નોખલપ્રાર્થનની રક્ષા-તેમણે તે વિદ્યાલયને સોંપી દીધેલી. તે પછી પણ તેમણે તેની અધિક સમોપાલના ટકાવી રાખવા અનેક સ્થળે નાટ્યપ્રયોગો કર્યા છે.

તે મધુર દષ્ટિએ જગત પર પ્રેમ વર્ષાવતાં તે જ સ્થળે રહી આજે તેઓ જીવનની ઉત્તાવરણ વીતાવે છે.

રાસકૌમુદી—લેખક અને પ્રકાશક : મૂળજીભાઈ પોતામ્બરદાસ શાહ, રાવપુરા, વડોદરા. કિંમત—રૂપિયા એક.

લેખકનો આ પાંચમો રાસસંગ્રહ છે. પ્રથમ સારને પ્રગ્નએ વધારી લોધેલ હોઈ આ પાંચમો પણ વધારાય એ સ્વાભાવિક છે.

ગેયતા, લાલિત્ય, શબ્દગ્જકાર, ભાવમાધુર્ય, કર્ણપ્રિયતા, તેજ ને પ્રાણ-એવાં વિધવિધ અંગોની ખીલવણી પર રાસના વિજયનો આધાર છે. નિસંગથી અત્કૃત સરોવરની મધ્યમાં ચમકતા મણિનાં કિરણો સરોવરના જળને તેજવન્ત બનાવે ને જે દરેક પ્રકરે એવું જ સુંદરીના મુખમાંથી ટપકતા રાસે ભાવદરશ ગૂંથાય—ને ત્યારેજ રાસ એ રાસ કહેવાય.

બધાય નહિ તોપણ કેટલાંક આકર્ષક અંગો તો આ સંગ્રહમાં સારી રીતે વિકસ્યાં છે. ભાવસામર્થ્યમાં તીક્ષ્ણ પ્રજ્વળતા શોધવી પડે—છતાં બાહ્ય અંગો રાસને વિજયી બનાવવાને પૂરતાં ગણાય એવાં છે.

સદ્ગમમંથન ને લાલિત્ય-અંનેનો સંગોગ તો વિરલ જ ગણાય. આમાં લાલિત્ય સાથે મંથન પણ કંઈક અંશે હોઈ રાસોને વિરલ નહિ તોપણ સુંદર આવકારને પાત્ર તો ગણી શકાય.

રાસઆતમાં આપેલ 'ગુજરાતજોતા રાસ-ગરબા' નામનો નિબંધ તે વિષયનો ઇતિહાસ ને વિવેચન સુંદર રીતે ને રસાત્મક ભાષામાં પૂરાં પાડે છે.

રાસપાખંડી—રચનાર : શ્રી. વિવિત્સુ; પ્રકાશક : વીમનલાલ બોગીલાલ ગાંધી, વેડવાળું કળિયું, રાવપુરા; વડોદરા. કિંમત—આઠ આના.

ભુદાંભુદાં ગુજરાતી પત્રોમાં પ્રગટ થયેલ રાસોનો આ સંગ્રહ લેખકના તદ્દવિષયક પ્રતિનિધિગ્રન્થની ઉણપ પૂરી પાડે છે.

આ સંગ્રહમાં બેતેર રાસ પ્રગટ થયા છે. વિષયવૈવિધ્યતા સારી છે. કુટુંબ, રાષ્ટ્ર, પ્રકૃતિ વિ. વિષયોને લેખક સુંદર સ્પર્શ કરી શકે છે. ગેય કાવ્યો જે મનોહરતા માગી રહે છે તે દરેક કવિ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં તો પૂરી નજ પાડી શકે. એટલે શ્રી વિવિત્સુનો આ શ્રમ પ્રશસ્ય છે. શબ્દગૂંથણીમાં પરિપૂર્ણતા અને કર્ણપ્રિયતા બેમાંથી એકની જ પસંદગી કરવાની હોય એ સંગોગમાં ગેય કાવ્યોમાં કર્ણપ્રિયતાને અગ્રસ્થાન મળવું જોઈએ. બંને સ્વરૂપમાં શબ્દો પૂર્ણ સફળતા પૂર્વક વપરાયલ તો 'મેધદ્રુત'સમા કાવ્યમણિમાં જ નજરે ચડે છે, એટલે કર્ણપ્રિયતા જ રાસના વિજયની મુખ્ય ચારી ગણવી જોઈએ.

સંગ્રહની શરૂઆતમાં જ શ્રી મંજુલાલ ર. મજમુદારે કરાવેલ તેનો પૃચ્છિય સુંદર વિવેચનની ગરજ સારે એવો છે.

ઝાંખાં કિરણ—લેખક : રતિલાલ નાયાલાલ શાહ, રાવપુરા, બગડાવાડ, રપ૪૨, અમદાવાદ. કિંમત—૭ આના.

દશેક નાની વાર્તાઓનો આ સંગ્રહ છે. વિષયવૈવિધ્યતા, રસાત્મક શૈલિ ને હળવું પાંચન—ત્રણે દૃષ્ટિએ સુયોગ્ય હોઈ તે આવકારને પાત્ર છે.

અબ્યુદય માર્ગ—લેખક : સ્વ. મેઘજી હીરજી ભુક્તેશ્વર; પ્રકાશક : શ્રી મેઘરાજ
જૈન પુસ્તક સંગ્રહ, ૪૨ ખારાકુવા-મુંગઈ : ૨. અનુવૃત્તિ ગીજી. કીમત—આઠ આના.

આ પુસ્તકમાં અબ્યુદયનો અર્થ, સંસ્કારની અસર, સાનુકૂળ સંયોગો, ઉદ્યોગ, વ્યવહાર, ગૃહસ્થાશ્રમ વગેરે વિષયો દળની ભાષામાં સમજાવવામાં આવ્યા છે.

શ્રી સુશીલે શરૂઆતમાં મેઘજીભાઈનો પરિચય કરાવ્યો છે. મેઘજીભાઈ વ્યવસાયે પુસ્તક પ્રકાશક ને વિક્રેતા—છતાં ગ્રન્થોના સતત સમાગમે તેમનામાં પણ લેખનભાવ પ્રગટાવ્યો. ને માંદગીને બિછાનેથી તેમણે પોતાના વિચારોને આ રીતે ગ્રન્થસ્થ કર્યા.

આરોગ્ય ડાયરી—અંત ૧૯૮૫ સંપાદક : વૈદ્યરાજ પંડિત હરિપ્રસાદ સી. ભટ્ટ. પ્રકાશક : ગાંધી આરોગ્ય ભુવન, રાવપુરા, ટાવર સામે, વડોદરા.

શરૂઆતમાં આરોગ્યપ્રધાનતાએ જીવનમાં જરૂરી વિષયોની માહિતી આપી તેમજ શારીરિક સુંદરતા સાચવી રાખવાને માર્ગદર્શન કરાવી, સાથેસાથે શરીરશાસ્ત્ર અને તેનાં વિવિધ સ્વરૂપોની સમજણ આપી—ને પછી દૈનિક ક્રમનાં પાનાં અપાયાં છે. દિવસઠીક સારા કાગળમાં અંકેક પાનું—નીચેના ભાગમાં આરોગ્યને લગતી એકાદ લીટી. જાહેર-ખાસોના બારના અભાવના કારણે, તેમજ રૂપરંગ ભેતો પ્રકાશન આવકારપાત્ર છે.

‘ઋતુચર્ચા’ ના ડોઝમાં માંસાહારનીતિનું પ્રદર્શન ન કરાયું હોય તેા ડાયરી સર્વ સ્વીકાર્ય બની શકત.

ખાસ અંકો

કલ્યાણ—તંત્રી : શ્રી દત્તમાનપ્રસાદ પોદાર. ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર. લવાજમ : ૪-૩-૦.

આવશ્ય માસથી આ દિંદી માસિકપત્રનું વર્ષ શરૂ થાય છે. આ વર્ષના પ્રથમ અંક તરીકે હળદેક પાનાં અને અંખ્યાબંધ ત્રિરંગી ચિત્રોથી વિભૂષિત માનસાંકે અપાયો છે. આલુ અંકોમાં—ગીજી અને ત્રીજી એ માનસાંકની પૂર્તિ સમા છે. ચોથો શુદ્ધિ સાચવવાના વિધિવિધ માર્ગ સમજાવે છે.

મહાન દિંદી ભક્તકવિ શ્રી તુલસીદાસનું રામાયણ—રામચરિતમાનસ—જગપ્રસિદ્ધ છે. પ્રથમ અંકમાં એ રામાયણ તેના સરળ અર્થ સાથે છપાયું છે; પ્રસંગે પ્રસંગે આદ્યપેર ઉપર સુંદર ત્રિરંગી ચિત્રો અપાયાં છે. ત્રીજા અને ત્રીજા અંકમાં તુલસીદાસજી અને એમના રામાયણને લગતા ભુદાભુદા લેખો પ્રગટ થયા છે.

આર્યસંસ્કૃતિ અને આર્યસાહિત્ય—આટલાં ઓછા મૂલ્યે સુંદર સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરીને કલ્યાણ ખરેખર દિંદની સાચી સેવા બજાવી રહ્યું છે.

ગુજરાતી—તંત્રી : નટવરલાલ ઇન્દિરામ દેસાઈ. ‘સાસુન બિંદડીંગ, એક્ષીન્સ્ટન સર્કલ કોટ, મુંબઈ. દિપોતસથી અંક. કીમત.—રૂ. ૧.

દોઢસો પાનાના આ દળદાર અંકમાં વિધિવિધ વાર્તાઓ, શ્રી ખખરદારનું સુંદર કાવ્ય, ધૌરાણિક પ્રસંગો, અનુવાદો, સાહિત્ય-વિવેચન, ત્રિ. હીકરીક સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયાં છે. પોતાના દષ્ટિબિન્દુને સુંદર રાખ્યા છતાં ‘ગુજરાતી’ ધણી વખત વિવિધ વિષયો અને પરસ્પર વિરૂદ્ધ દષ્ટિબિન્દુઓનો અરુચિકર ભેગ કરી નાંખે છે. આ અંકમાં પણ કંઇક એવોજ ભેગ દેખાય છે.

ગુજરાતી ધૈય—તંત્રી : સોમાલાલ મંજળદાસ શાહ, ગાંધી રોડ, ચાર રસ્તા, અમદાવાદ. વા. લવાજમ રૂ. ૪-૦-૦.

અમદાવાદનાં અગ્રગણ્ય અંકવાકોમાંના એક તરીકે આ પત્ર ગુજરાતમાં પણ વર્ષોથી જાણીતું બન્યું છે. વર્તમાન પ્રવાહ અને આર્થ સંસ્કૃતિ—અને દષ્ટિબિન્દુઓને તેમાં સ્થાન હોય છે.

શિક્ષણનાં સામ્રાજ્ય

લેખક: 'ચન્દ્રક'

આપણી વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિના પ્રતાપે ઊભી થતી મુશ્કેલીઓથી આજે લાગ્યે જ કોઈ અણુજાણ હશે. એ પદ્ધતિના પ્રતાપે મેળવાતા શિક્ષણના પરિણામે બેકારીની વૃદ્ધિ થતી જાય છે એ નિર્વિવાદ છે. એટલે એમાં ફેરફારની આવશ્યકતા અતિવાર્ય છે એ પદ્ધતિ ક્યાં ધોરણો ઉપર ચર્ચાઈ છે અને એના પરિણામે કેળવણીનાં ક્યાં તરફો નિષ્પન્ન થાય છે એ વિચારીએ.

વર્તમાન શિક્ષણપદ્ધતિ બાળકોને બાળક માનવા ના પાડે છે. તેના મતે-બાળકો અનુભવી માનવી તરીકે વર્તી શક્તાં નથી માટે તે શિક્ષાને પામ છે; ધોંધાટભર્યું બાળપણ પીતાવડું એ તેમનો ગુનહો છે. પણ બાળપણ કુદરતી સૌજન્ય છે; કુદરતી રીતે જ નવનવીન વસ્તુઓ તરફ બાળ-મન આકર્ષાય છે; અવનવી માહિતી મેળવવાની વાંચ્છના બાળમાનસ માટે સ્વાભાવિક છે. આ વસ્તુને વર્તમાન કેળવણીકાર કાં તો સમજી શકતા નથી, અગર તો આવકારવા તૈયાર નથી. પરિણામે, બાળક કુદરતની પ્રેરણા અને શિક્ષકના નિયમબદ્ધ સ્વામિત્વ વચ્ચે ધર્ષણનો ભોગ બને છે.

બાળકના મનને એકાગ્ર બનાવવાથી શિક્ષણ કાયદાકારક થશે એમ શિક્ષક માને છે; જ્યારે કુદરત બાળકના મનને વિવિધ દિશામાં વિકસાવવા મથન કરે છે. અણુધાર્યા આશ્રયથી બાળ-મન ઊભરાય છે, અને એ આશ્રયના શમન અર્થે જીવાતા જીવનમાં જરૂરની એવી અનેક વિગતો જાણવાની જાણાસા ઉત્પન્ન થાય છે. બાળકના મનનો પૂર્ણ વિકાસ સધાય એ હેતુથી પ્રતિપક્ષે નવીન વસ્તુ જાણવાની જાણાસા સ્વાભાવિક છે; પણ એ સ્વાભાવિકતા નિયમબદ્ધ સ્વામિત્વ ધરાવવા મથતા શિક્ષકના રોષનું કારણ બને છે.

બાલજીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારના સિદ્ધાન્તની આવશ્યકતા નથી. બાળક પોતાની આજુબાજુ બનતા બનાવો પૂર્ણપણે નીરખવા મથન કરે છે. અમુક જ વિચારોથી પરિસમાપ્તિ કરવાનું કારણ નહીં હોવાથી તે પોતાના વિચારોમાં આગળ ને આગળ ધપે જાય છે. અને બનતા જતા સર્વ બનાવોનું અવલોકન કરવા પ્રેરાય છે. આ રીતે તેની જ્ઞાનવૃદ્ધિ સ્વાભાવિક ક્રમે નીપજ્યા કરે છે અને આકસ્મિક નડતી સર્વ અડચણોને દૂર કરીને વધુ ને વધુ ઝડપથી આગળ ધપવાની શક્તિ કેળવાય છે.

આઠ આનાની કિમતે પ્રગટ થયેલા તેના દિપોત્સવી-વાર્તા-અંકમાં જુદાજુદા લેખકોની ૪૩ વાર્તાઓ પ્રગટ થઈ છે. તેમાં કેટલીક સામાજિક છે, કેટલીક ઐતિહાસિક છે, કેટલીક પૌરાણિક ને કેટલીક હાસ્ય કે શિક્ષણવિષયક છે. બધીજ વાર્તાઓ સુંદર છે એમ તો નહિ પણ તેમાંની કેટલીક તો સુંદર છેજ. અને જુદાજુદાં દૃષ્ટિબિંદુએ કદાચ ઘણીક પણ સુંદર હશે.

આર્થસન્દેશ-તંત્રી : નાગજીભાઈ આયં; આર્થકુમાર આશ્રમ, કારેલીબાગ, વડોદરા.
સ્વ. પં. આત્મારામજી સ્મારક અંક. કિંમત-આઠ આના.

દક્ષિણોદ્ધારક તરીકે ગુજરાતમાં જાણીતા થયેલા અને થોડાક માસ પર સ્વર્ગસ્થ બનેલા પંડિત આત્મારામજીના સ્મરણમાં આ અંકની યોજના કરવામાં આવી છે. પંડિતજીનાં કુટુંબીઓ તેમજ બીજા પણ કેટલાક જાણીતા લેખકોએ સ્વ. ને અંગતિ અર્પિત કે તેમનાં સંસ્મરણો મૂકીને તેને વિભૂષિત કર્યો છે.

શિક્ષક તેના પ્રતિપાદિત સિદ્ધાન્તથી દોરવાય છે. એ જ સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ થાય તેવી રીતે બાળકનું હૃદય ઘડવા તે આતુર હોય છે. તેથી એ સિદ્ધાન્તને પ્રતિકૂળ સર્વ વિગતોથી બાળ-મનને નિરાળું રાખવાની તે વૃત્તિ સેવે છે; કુદરતી પ્રેરણાથી બાળહૃદયને આલ્હાદિત કરતા શુદ્ધતા, રંગતરંગમાંથી બળાત્કારે બાળકને ખેંચી પોતાના સિદ્ધાન્તના સૂર-તાનમાં બાળમન કેન્દ્રિત કરવાનો પ્રયત્ન આદરે છે. શિક્ષક પોતે બાલશુદ્ધ વટાવી ચૂકેલો હોય છે તેથી તેના પોતાના શિક્ષણ અર્થે તેને જેમ એક સિદ્ધાન્તના પરિમિત પ્રદેશમાં જ વિચરવાનું સુગમ પડે તેમ બાળકના શિક્ષણ અર્થે પદ્ધતિસર નિયમવશવર્તી સિદ્ધાન્ત અનુકૂળ થશે અને અચૂક નિયમસર વર્તવાથી જ બાળશિક્ષણની સુગમતા સધાશે એમ તે માની લે છે. બાળમાનસ પ્રૌઢમાનગથી અનેક રીતે નિરાળું છે અને કેટલીક વખત તો તદ્દન બિલકુલ જ હોય છે એ તેને કાણ સમજાવે ?

ફૂલ અને ફળની પ્રવૃત્તિ નિરાળી છે. ફળની પ્રવૃત્તિ બળાત્કારે ફૂલ ઉપર લાદવામાં આવે તો ? ફૂલને સંજોગોની રાહ જોવી પડે છે. સૂર્યપ્રકાશ, પવનની લહેર વગેરેના રસાસ્વાદ અર્થે તેને પોતાનું હૃદય ખૂલ્લું રાખવાનું હોય છે. કાષ જન્તુ શોધન અર્થે આવી અદે તેની કાયમી વાટ જોવી એ તેની ફરજ છે. આમ ફૂલની પરિસ્થિતિ આશ્ચર્યથી ભરપૂર છે; પણ ફળને તો બીજની પરિપક્વતા અર્થે હૃદયને ચારે પાસથી બંધ કરવાનું હોય છે; એટલે તેનો પન્થ તદ્દન બિલકુલ છે. શોધન અર્થે આવી જનાર જન્તુ પુષ્પને માટે આલ્હાદક છે, જ્યારે ફળને માટે તે ધાતક નીવડે છે.

પ્રૌઢ માનસ ફળનું પ્રતિગ્રિહ્ય છે. તેને પુષ્પના માનસ સાથે જરાય નિસંગત નથી. એટલે જ બાળમાનસને બહારના સંજોગોથી, કુદરતી પ્રેરણાથી અને અવનવા આશ્ચર્ય પ્રવાહોથી અલિપ્ત રાખવાથી તેને સંપૂર્ણતા આપી શકાશે એમ માનવામાં આવે છે. આ બુદ્ધિમી પીડનના પ્રભાવે બાળકને ધણું વેડનું પડે છે. એ પીડનપ્રભાવમાંથી મુક્તિ આપવામાં આવે તો જ બાળમાનસ સાચો વિકાસ સાધી શકે.

નિશાળ નિયમિતતાનો નમૂનો છે. એકસ સમયે વિદ્યાર્થીએ નિશાળમાં આવવું જ જોઈએ; નિર્ણિત વર્ગમાં જઈ નિર્ણિત શિક્ષકના મુખે નિર્ણિત વિષય સાંભળવો જ જોઈએ. નિર્ણિત સમયે જ તેને છૂટી મળી શકે. રમના દિવસોનો નિર્ણય પણ પ્રથમથી જ ધ્યેય હોય છે. આમ નિશાળમાં જતાં જ બાળક વધારે પડતી નિયમિતતાનો ભોગ બને છે.

પૌઢ માણસોને માટે નિયમિતતા આવશ્યક છે. વેપારીવર્ગ પોતાના કાર્યમાં નિયમિત બને એ નફાકારક છે. નિયમિતતાના પ્રભાવે મેળવાતો નફો અવશ્ય આનંદદાયક હોય છે. પણ વિદ્યાર્થીને નિયમિતતાથી કયો લાભ મળે છે ? નિયમિતતાનો ભોગ બની પોતે જ અનિવાર્ય દબાણ સહન કરે છે, તેમાં દિવસ પછો દિવસ અને મહિના પછી મહિના એકધારી રીતે વીતે છે. વર્ષના અંતમાં તેની દષ્ટિ સન્મુખ પરીક્ષા બયાનક રીતે રજુ થાય છે. પણ પરીક્ષાનું પરિણામ અન્યાયભર્યું આવે છે. આખા વર્ષની સખત મહેનત છતાં ઘોડાકે માર્ક બોલા મળવાને કારણે તેની મહેનતનું પરિણામ શૂન્યમાં ફેરવાય છે. બાળમાનસને માટે આ ભયંકર આઘાત છે.

પરીક્ષાનાં આ પરિણામનાં સાચાં મૂલ્યાંકન કયા પ્રકારનાં ? કુદરતી પ્રેરણાનાં પાને મસ્ત બની જમતમાં વિહરવા સરખાવલ બાળક પરીક્ષાના પિંજરામાં પૂરાય છે. જન્મ સાથે જ બાળાવલ સાહસિક હિંમતનો પ્રભાવ અદશ્ય થાય છે, નવનવા અનુભવ-પ્રભાવે લક્ષાંત આત્મ-

ગૌરવ ઊડી જાય છે; અને બાળકની નૈતિક શક્તિ તે જ માનસિક વિકાસની સાધક સ્વતંત્રતા સ્વપ્રવૃત્તિ બને છે.

આમ અંતરની પ્રેરણાનાં સ્થાને અનુદાનિયમભાવલિ નિર્માય છે. કુદરતી પ્રેરણાનાં પાને, ઝંખૂમતો બાળક નિર્ણિત નિયમ પૈકીના એકાદના ય સ્વાભાવિક ભંગ મારે ઉદ્ધતામીના અિરૂદ્ધને વરે છે, અને અન્ય કંઈ દોષ ન હોવા છતાં આ એકજ દુર્ગુણના કારણે શિક્ષાનો ભોગ બને છે.

બાળક પ્રત્યે શિક્ષાનાં સન્ધાન ન સધાય તો? કુદરતી પ્રેરણાને વશ બની જીવન અને અંતઃકરણ કુદરતી તંદુરસ્તી લાભી શકે. ધૃમ્પિઠામાં આવે તેમ ધૂમવાનું, વૃક્ષો ઉપર ચઢીને ભૂસ્કા. મારવાનું અને બીનકાળજીના પ્રતાપે પડછાટ અનુભવાય તો આપ મેળે અનુભવવાનું વરસાદમાં ભીંજવાનું અને પાણીમાં તરવાનું વગેરે સર્વ કાર્યના પરિણામથી બાળક ધકાય છે અને કહેવાતી ઉદ્ધતામી આપમેળે અદશ્ય થાય છે.

અયપણથી બાળક જનનીના બોળામાં ખેસે છે. વયવૃદ્ધ થવા છતાં પણ બાળક સ્વાભાવિક માતૃપ્રેમના અભીરવણમાં આનંદઓધ અનુભવે છે. શિક્ષણસમયે એ પ્રેમસ્ત્રોત વહાવવાનું કાર્ય શિક્ષકનું હોય છે. શિક્ષક જે બાળક સાથેના વર્તીવમાં બાળક ન બની શકે, બાળક પ્રત્યે આવશ્યક પ્રેમ ન દર્શાવી શકે તો શિક્ષકનાં શિક્ષણ બોગ્ગરૂપ બને છે. પોતાની પ્રૌઢતા અને વિદ્વતાના ધમંડમાં શિક્ષક કેટલીયે વખત બાળમાનસને ભયંકર આઘાત પહોંચાડે છે.

આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓ અનુદાનિયમોના આધારે રચાયેલી છે. સંસ્થાએ નિર્મેલી મર્યાદામાં જ બાળક વિચરી શકે-તેની બહાર વિહરવા તેને છૂટ નથી; પરિણામે શિક્ષણ-સંસ્થા બાળકને મન પિંજરસમ બની જાય છે. ખરી રીતે શિક્ષણસંસ્થા પંખીના માળારૂપ હોવી જોઈએ. એ માળાના અંધારણમાં સંસ્થાના માલિકનો, શિક્ષકનો તેમ વિદ્યાર્થીનો ફાળો પણ આવશ્યક છે. પોતે જે ઘડતરમાં ફાળો આપ્યો છે એવી સંસ્થાના નિયમોને વશ થવું બાળમાનસને આદહાદમય. લાગે.

માનવી સ્વતંત્ર માનસ ધરાવે છે. પોતાના શિક્ષણ, અર્થે તે વિશ્વમાં અમાધિત વિચરવાની ભાવના, સેવે છે. આત્મમનશ્રુતિ અને પ્રેમનાં સામ્રાજ્યથી તેનાં અંતર ઊભરાય છે. શિક્ષણના સિદ્ધાન્તના ઘડતરમાં આ ભાવના આવશ્યક છે.

બાળકો ભવિષ્યમાં સૈનિકો, વેપારીઓ કે અન્ય નિયંત્રિત જીવન ગાળનાર નોવડે એ હેતુથી, બાળની શિક્ષણપદ્ધતિ રચાઈ છે; પણ તેમાં જીવનતત્ત્વની કે માનવનાની પરિપૂર્ણતા નથી. કુદરતી રીતે બાળક માનસિક વિકાસ સાધી શકે તો તે જીવનતત્ત્વની પૂર્ણતા લાભે. શિક્ષણસંસ્થાના સંચાલકો તેમ જ શિક્ષકો સત્તાના શોષીન હોય છે અને સત્તાનાં સામ્રાજ્યની અભિલાષામાં બાળહૃદય છિન્નભિન્ન બને છે.

શિસ્તના પાલનહાર તરીકે શિક્ષક શિસ્તભંગથી અતિશય ‘અકળાય’ છે. સ્વતંત્ર કુદરતમાં વિહરવા સર્ગવશમાં બાળકો શાળામાં દાખલ થતાં જ શિસ્તના નિયમોથી ‘અસ્ત-અસ્ત’ બને છે. શિસ્તના નિયમના સાધારણ ભંગથી તેઓ ‘શિક્ષાપાત્ર’ હરે છે. સ્વતંત્ર માનસને કચડી નાંખી તેને યન્ત્રવત્ જીવવાની ‘ફરજ’ પાડતા શિક્ષકો શિસ્તના બહાને બાળહૃદયને નબળા કરવામાં આંતરિક આનંદ અનુભવે છે. ફક્ત પુસ્તકોપા જ્ઞાનથી બાળકને પરિપૂર્ણ જ્ઞાન આપવાનો ધમંડ આજે કેળવાય છે. તેમના જીવનપ્રસંગોથી કે તેમના વર્તનમાંથી અનુભૂત જ્ઞાન-જ્ઞાન-તારવી આપવામાં આવે તો તે સંપૂર્ણ અસરકારક નીવડે એ જૂલાઈ ગયું છે. પરિણામે, કુદરતનાં કુમળાં પુષ્પો-નિર્દોષ બાળકો આજે શિક્ષણનાં નિયમબદ્ધ સામ્રાજ્યથી ગુંગાયા છે.

જગત પર આજે એક જ મુદ્દા ચાલે છે: ગોરી અને કાળી પ્રજાનું; પાશ્ચાત્ય અને પૌર્વોત્ય, ખ્રિસ્તી અને ખીનાખ્રિસ્તી, વૈજ્ઞાનિક અને આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિનું. ખીન્ન' મુદ્દો તો એ મહાયુદ્ધના પેટામુદ્ધ સમાં છે.

ગોરી પ્રજા એટલે યુરોપના લોહીમાંથી જીતેલી; કાળી એટલે તે સિવાયના જગતની. જ્યાં જ્યાં ગોરી પ્રજા વસે એ રાષ્ટ્ર; કાળી વસે એ શિકારભૂમિ. જ્યારે તે શિકારભૂમિમાંથી તેજસ્વી પ્રજા દૂર થાય, રહીસહી શિકારીઓના પગચાટાની બને ત્યારે એ શિકારભૂમિ તે સંસ્થાન.

જગતમાં મૂળમાં જેટલી ગોરી પ્રજા, જેટલી ગોરાઓની ભૂમિ-એથી અનેકગણી કાળી પ્રજા, અનેક ગણી કાળાઓની ભૂમિ પણ ગોરી પ્રજા કૃતનિશ્ચય બની. તેણે મુદ્દ, કપટ, લાલચ, ચાતુર્યઝેર ને સંસ્કૃતિપક્ષો-એ પાંચે શસ્ત્રના ઉપયોગ દ્વારા કાળી પ્રજાનો ઉચ્છેદ આદ્યો. ને કમલાગ્યે કાળી પ્રજા એમાં ફસાણી. એની ભુદ્ધિ અને આંખ આંડે પણ પાટા બંધાયા.

નેપોલિયન, ક્લાઈવ ને વેલ્ડોનના વંશજોએ મુદ્દ, કપટ ને લાલચનો આશ્રય લીધો. લોરેન્સના વંશજોએ ચાતુર્યની પિયકારીએ ઝેરનાં આકર્ષણ પ્રગટાવ્યાં; મેકોલેના અનુયાયી-ઓએ સંસ્કૃતિપક્ષો આદ્યો. ને એમનાં એ શસ્ત્ર લાગ્યબળે વિજયો નીવડ્યાં.

યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, કે દક્ષિણ-આફ્રિકામાં મૂળ પ્રજા કે તેની આદિ-સંસ્કૃતિનાં આજે નામનિશાન નથી. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ સ્વતંત્ર હશે, પણ તે ગોરી પ્રજાનું; કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા સંસ્થાનો હશે-ગોરી પ્રજાનાં હસ્તકનાં, ને પોતાને કાળી તરીકે ઓળખાવતી પણ હાથે અને હંમે ગોરી બનેલી, ધર્મ અને સંસ્કૃતિએ પક્ષટાવેલી, નહિજેવી મૂળ પ્રજાની સહાયથી ચલાવાતાં. એ પ્રજાઓનો મૂળ ધર્મ, 'મૂળ સંસ્કૃતિ કે મૂળ મહત્તા આજે સ્વપ્ને પણ અનુભવવાં અસંભવિત છે. આપણેને ઇતિહાસમાં તો કેવળ એટલું જ શીખવાડાયું છે, જેમ આપણા વિષે જગતની બીજી પ્રજાઓને શીખવાડાયું છે, કે માણસખાઉ કાળાં પશુઓને ગોરી પ્રજાએ માનવી બનાવ્યાં.

ઈજીપ્તે સીઝર અને એન્ટનીના સમયથી ગોરી સંસ્કૃતિનાં મંગલાચરણ કર્યાં, ને એ કારણે જ કાળી પ્રજાના સુસંસ્કૃત દેશ તરીકે એને સ્થાન અપાયું; દક્ષિણ-અરબસ્થાન એજ સંસ્કૃતિના આશ્રયે પંચરંગી મેળો બન્યું છે. ચીન અને જાપાને એ સંસ્કૃતિનો અર્થ સ્વીકાર તો કરી લીધો છે. જાપાને એને પચાવી કાઢી, ચીન ગૂંગાઈ જાયું. ને ગોરી પ્રજાએ એ મહાન રાષ્ટ્રને શિકારભૂમિ બનાવી. જાપાન ચીનને જીતી, એ અટકાવવા વચ્ચે પડ્યું. પરિણામે તેને પણ સંસ્થાનવાદનો મોહ લાગ્યો. ને ગોરી પ્રજાને ચીન એ પોતાની શિકારભૂમિ ઉપરાંત જાપાનને હંકારવાનું મુદ્દક્ષેત્ર પણ જણાયું.

એગિસિનિયા, પેલેસ્ટાઈન ને હિંદ આજે શિકારખૂમિ છે. એગિસિનિયા ને પેલેસ્ટાઈન યુદ્ધ, કપટ ને લાલચની દૃષ્ટિએ; હિંદ કપટ, આતુર્યનાં ઝેર ને ધર્મ અને સંસ્કૃતિ પધરાની ગણતરીએ.

મોરોકકો ને મધ્ય અરબસ્તાન ચૂંધાઈ ગયાં છે. ગોરાઓના ગુલામ તરીકે તેઓ શ્રમ કરે છે. તુર્કી અને ઈરાન સ્વતંત્ર છતાં બાહ્ય દૃષ્ટિએ તો તેમણે ગોરી સંસ્કૃતિને અપનાવી જ છે. અફઘાનીસ્તાનમાં આંતરિક બળવાના આશયે એનાં મગલાચરણ ચઢ ચૂક્યાં છે; બકરાટ્ટ તરીકે નેપાળની જેમ એ આજે ભણે સ્વતંત્ર હોય. પણ એનો પણ સીધો વારો આજ નહિ તો આવેલી કાલે તો હેજ.

ગોરી પ્રગ્નને પોતાનાં સ્વતંત્ર ધર્મ કે સંસ્કૃતિ છે જ નહિ. ધર્મ તેણે 'ઈશુનો અપનાવ્યો, તેને મારી મચડીને પોતાનો બનાવ્યો. રોમ, ગ્રીસ દ્રોષ, ને એથેન્સની સંસ્કૃતિના ઉચ્છિદ્ર પર તેણે પોતાની સંસ્કૃતિની ઈમારત રચી. ઇશુએ માનવીને જ પ્રજુનો પ્યારો ગણી પ્રાણીઓને તેના ઉપયોગ માટે ને ઈશ્વરને બીનજવાબદાર કહ્યાં. ગોરી પ્રગ્નએ ધોળા ચામડીનેજ પ્રજુની પ્યારી ગણી જગત પરની બીજી પ્રગ્નઓમાંથી જે તેની ચાકરી ઉઠાવી શકે તેને મર્યાદિત મંજૂર્યામાં ગુલામ બનાવી બીજાઓના ધ્વંસની પ્રવૃત્તિ આદરી.

જગતની ઘણીબરી કાળી ચામડીઓને તો જીવતી બાળી દેવાઈ, જગલોમાં ધેકલી દેવાઈ, પગચાટતી બનાવી એને પંખાળી-વટલાવી એની સદાયે નવી રાજસત્તાઓ રચાઈ. એ કચરાયલ કાળી ચામડીઓને સ્વત્વ હતું, પણ એમાં સજીવતા નહોતી. તેમનું બળ તરત દારી બેઠું, સંસ્કૃતિ તરત પલટાઈ ગઈ. પણ ગોરી પ્રગ્નની શિકારખૂમિઓમાં આર્યવર્ત એક એવો દેશ નીવડ્યો. જ્યાં પ્રગ્નના લોહીની સાથે આર્ય ઋષિવરોના મહામન્ત્રો ચૂંધાઈ ગયા જણાયા. સૈંકાઓ સુધી ચલતોએ રાજ્ય કર્યું. હજારો આર્યોને તેમણે અનાય બનાવ્યા. પણ આર્યત્વનો ધ્વંસ કે તેની વિકૃતિ તેઓ ન કરી શક્યા. ને ગોરી પ્રગ્નએ તેમના અનુભવનો લાભ લીધો. આર્યત્વને વટલાવવા તેણે સૈંકાઓનો મધુર કાર્યક્રમ યોજ્યો. તે કાર્યક્રમને સિદ્ધ કરવા તેણે પાંચે શસ્ત્રોનો ફૂટમાં ફૂટ નીતિના આશ્રયે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો.

૧૭૫૭ માં કપટથી ગંગાજી જીતાયું. તે પછી એકાદ સૈંકા સુધી યુદ્ધ, કપટ ને લાલચથી ભારતીય તેજનો નાશ કરી, રહ્યાંસહ્યાં તરવેરને સત્તાવનના બગવા દ્વારા સગાવાઈ દેવામાં આવ્યાં. ને પછી આતુર્યનાં ઝેર, ધર્મ ને સંસ્કૃતિ પલટો, ને તે દ્વારા પ્રગ્ન ઉચ્છેદ—જે આજ સુધી પ્રથમના ત્રણે શસ્ત્રના આશ્રયે વિકાસ સાધતો તેને સ્વતંત્ર બનાવી શુભાશયના જીવ નીચે લાઇ જવાયો.

તે-મુસલમાનો મંદિરનાં મકાન તોડતા, આમણે મનમાંથી જ મંદિરભાવ તોડવાની; મુસલમાનો સ્ત્રીઓને બળાતકારથી—લોહી રેડીને બિપાડી જતા, આમણે સ્ત્રીઓની દુહૂતા તોડવાને તેમને બિપાડી જવાની જરૂરિયાતને જ દૂર કરવાની; મુસલમાનો શસ્ત્રથી જ પ્રગ્નનો હાસ કરતા, આમણે ગર્ભના દાર પર જ ચોકી પહેરાની; મુસલમાનો દ્રવ્ય માટે લૂટફાટ કરતા; આમણે એ દ્રવ્યને પ્રગ્ન પાસેજ ધરમાંથી દૂર કરાવવાની; મુસલમાનો આર્યોને વટલાવવા તેમને જીવતા ચણતા; આપણે એજ આર્યો દ્વારા આર્ય ધર્મોને જ જીવતા ચણાવી દેવાની—અવનવી આકર્ષક યોજનાઓ રચી. ને એ યોજનાઓની સિદ્ધિ માટે—ઉદ્ધારના બંદાને, આર્ય જ્ઞાનનાજ દુરપયોગની તેમણે ભૂમિકા ગૂંથી.

ને કેળવી લીધેલા થોડાંક હિંદીઓની જ સહાય નીચે કેળવણીનું તન્ન રચાયું. અગાત પ્રજા માટે જાણે જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવાયો. એ કેળવણીના મહાતન્ત્રીએ એ પ્રકાશનાં કિરણો ફેંકતાં કહ્યું, “આ કેળવણીથી હિંદીઓ આમરીએ જ કાળા રહી હાથે અને હંમે ગોરા બનશે. અને જે ખંસ આપણા હાથે વિકટ અને અખંભવિત છે તે તેઓ પ્રખવિકાસના જ નામ નીચે સહેલાઈથી કરી શકશે. આપણે તો તેઓ જે કરે છે તે ખૂબ જ જરૂરી અને ધર્મકાર્ય છે એવું એમના મન પર ઠસાવવા માટે પાછળ રહ્યાં રહ્યાં તેની ભૂમિકાઓ જ ગૂંથવી રહેશે.”

ને ખરેખર એ મહાતન્ત્રીનાં વચનો આજે સાચાં પડનાં જણાય છે :

ગોરી પ્રજાને આર્યવ્યવસ્થા તોડવી હોય ને અગે જ્ઞાનને ખાતર સ્વૈચ્છિક ગરીબાઈના પ્રતિક સમાધાનરૂપે ને મુનિવરોને જ્ઞાનના ઇગરદાર કહીએ છીએ, વૈરોને લૂટારા કહીએ છીએ, સામાજિક નિયમોને ત્રાસજનક રૂઢિઓ કહીએ છીએ; તેમને પ્રજાને વર્ણસંકર બનાવવી હોય ને જે પ્રજા અંકેક હજાર વર્ષ સુધી મુસલમાનો સાથે વસવા છતાં-આજસુધી શુદ્ધ રહી તેને માટે—અમે આંતરક્રામીય લશ્કોને ઉત્તેજન આપીએ છીએ; તેમને ખેડુતોની નૈસર્ગિક જિન્દગી, ને ક્ષત્રિયોનાં શૌર્ય તોડવાં હોય અને અમે એવી કોમોને માટે પણ કુરબાન કેળવણીની જરૂરિયાત માનીએ છીએ; એમને પ્રજાપ્રખ્યાનો હાસ કરી નાંખવો હોય ને અમે સ્વહત્યર્યની બાંગો પોકારીએ છીએ—જે પ્રજા અંકેક દંપતિએ સાતસાત સંતાનની ત્યારે સરેરાશ હતી, સમૃદ્ધિ અને આરામ ત્યારે એક હતાં ત્યારે ન્હોતી વધી ગઈ લાગતી તે પ્રજા આજની અકાળ મૃત્યુ અને સતાનહીન બિમાં અમને કરોડોમાં વધી ગઈ લાગતી હોઈ અમે—મંત્રતિનિયમનની સલાહ પીએ છીએ; તેમને અમારાં પૂજ્ય અને પોષક પ્રાણીઓનો હાસ કરી નાંખવો હોય ને એક કુટુંબે હજારો પ્રાણીઓ ત્યારે રસ અને પ્રેમથી પોષાતાં ત્યારે તેમનો જે ભાર ન્હોતો પડતો તે ભાર અમને આજે છૂટાંછવાયાં રહી ગયેલાં પ્રાણીઓમાં-અચ્ચાંઓનાં પણ દૂધ ચૂસી જતી સ્થિતિમાં પડે છે: અમે કહીએ છીએ, ‘હિંદને માથે અંગ્રેજોનો જેટલો ભાર નથી એટલો એનાં પશુઓનો છે,’ તેમને વૈરોને મારવા મળુરોને ચડાવવા હોય ને અમે જમને પવિત્ર કહીએ છીએ; તેમને મળુરોને મારવા હોય ને તેમનું કામ જૂંટવતાં-યન્ત્રોનાં અમે ગુણગાન ગાઈએ છીએ; નથી સમજતા કે હિંદમાં યન્ત્રો શ્રમ નથી-બચાવતાં: પણ શ્રમજીવીઓનો રોટલો જૂંટવે છે; તેમને મંદિરો દૂર કરવાં હોય ને અમને મંદિરોમાં પ્રભુ નથી લાગતો; તેમને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ ફેલાવવી હોય, ને અમે ઇશુનાં ગુણગાન ગાઈએ છીએ; માનવને જ પ્રભુનો સંતાન ગણતી તેની સંસ્કૃતિ અપનાવીએ છીએ, પ્રાચીનાવિધિઓ સ્વીકારી તેનાં પર્વને અમારાં પર્વ માનીએ છીએ; તેમને અમારી પ્રાચીન મહત્તા વિસરાવવી હોય ને તેમની દૃષ્ટિએ જ અમે ઇતિહાસ વાંચીએ છીએ, તેમની શૈલીએ અમે અમારાં ભગ્ય ગ્રન્થો તોળીએ છીએ, કહીએ છીએ, ‘આમના વિના અમે આયતસ્વજ્ઞાન ન સમજ્યા હોત,’ ત્યારે સમજ્યા હોઈએ, તે હોય તો છે વિકૃતજ સ્વરૂપનું; તેમને શબ્દકારા અનિષ્ટ પ્રસરાવવું હોય ને અમે જ્ઞાનના નામે ગામડે ગામડે લાપજેરીઓ ખોલીએ છીએ; તેમને સ્ત્રીઓને પુરુષના કે ગણિકાના ધર્મ બજાવવાને બજારમાં બેચી લાવવી હોય ને અમે સ્ત્રી-સ્ત્રાંતંત્ર્યની વાતો કરીએ છીએ; સાધ્વીઓ નવરી બેસવા કરતાં નર્સ અને એવાં વેણુ ઉચ્ચારીએ છીએ, પવિત્ર સ્ત્રીઓના નામને વીસરી બગડીએ.

પૂજતા થઈએ છીએ; તેમને સોનું ખેંચી જવું હોય ને-મોટરો કે પાથ્રાત્મ સ્થાપત્યના બંધસાઓમાં નથી લાગતો એવો-અમને સુવર્ણના અંગ્રકારોમાં અનુચિત મોઢ જણાય છે; તેમને વિજ્ઞાનના આશ્રયે યન્ત્રો ઘૂસાડી માનવીને નિરૂપયોગી બનાવવો હોય ને અમે વિજ્ઞાન-કોલેજો ખોલવાનાં આકર્ષાં ત્રો લઈએ છીએ; તેમને ઝેરી કેળવણી ફેલાવવી હોય, સંતાનોને કુટુંબથી દૂર કરાવી તેમના નૈસર્ગિક સંસાર જાંચવા હોય ને અમે ખેડિંગોની બાંધા પોકારીએ છીએ; તેમને ખેતી હસ્તક કરવી હોય ને ખેડૂનો સાથે એકાકાર બની ગયેલા ધીરધાર કરનારાઓને રાક્ષસ કહી ખેડૂનોને અમે ખેન્કાના રાક્ષસી બારણે હડસેલી દઈએ છીએ, સુધરેલો ખેતીને બહાને જમિમાં પણ પાથ્રાત્મ યન્ત્રવાદ દાખલ કરીએ છીએ; તેમને વર્તમાનપત્રોદ્વારા સ્વનીતિનો પ્રચાર કરવો હોય ને અમે વર્તમાનપત્રોમાં પવિત્ર જ્ઞાન ભેળેએ છીએ; તેમને સાંસ્કૃતિક કલ્પનાનામાં પ્રજાને ખેંચવી હોય ને અમે ઓટલાને સન્નિવ વળગીને બિભેસી પ્રજાને હવાના બહાને નીચે ઉતરવાનું કહીએ છીએ, જ્યાંથી કલ્પનાને ખેંચાતાં એને વાર ન લાગે.

અમારા પણ નીચે અગ્નિ બળે છે; અમારી પ્રજા ને પશુઓની શંખ્યાને ઘટાડવામાં આવે છે, અમારા ધર્મો નાશ પામે છે, અમારી સંસ્કૃતિની કલ્પ કરવામાં આવે છે, અમારી પવિત્રતાને હાકવવામાં આવે છે, અમારા મુખ સમીપ મધસાળથી લીંપાયેલ ઝેરનાં ટીપાં ધરવામાં આવે છે-છતાં અમે નાચીએ છીએ, ફૂલીએ છીએ, ઉદ્ધારના નામે.

અમે સમજતા નથી કે જેમનું ધ્યેય અમારો ધ્વંસ છે એવાઓએ અમારા ધરને ઘેરી લીધું હોય ને અમે સામના માટે અસક્ત હોઈએ ત્યારે ધરનાં બારણાં તો શું, બારીઓ પણ બંધ હોય. ને અમારાં તો આજે બારીબારણાંજ ખુલ્લાં છે એમ નહિ, પરંતુ અમે તો ઘેરેયાઓને ઘરમાં ધાલવાને અમારી ભતિને પણ તોડી રહ્યા છીએ.

ગોરી પ્રજાના લક્ષણે આજે વિજ્ય લખાયો છે. કાળી પ્રજાની જમિએ જમિએ બનાવટી પ્રજાકીય સંસ્થાઓ બાંધી કરી તેની ઓથે એ જમિને સંસ્થાન બનાવવામાં આવે છે. પણ ગોરી પ્રજાએ યાદ રાખવું ઘટે કે કુદરત તેમના જેટલી નિષ્ઠુર નથી.

આખા જગતને ગોરી પ્રજા સંસ્થાનરૂપે નહિ પચાવી શકે. કાં તો સંસ્થાનની બેચણી-માંજ, કાં તો સંસ્થાનોમા વસાવાવલ પોતાની પ્રજાના વિરોધમાં તેને ખતમ થવું રહેશે. આજે મી. એન્ગરલેઈન, મે. દલાદિયર, હીટલર કે મુસોલિની ભલે એકતા સાથે; આવતી કાલે એમને સાંસ્થાનિક વહેચણીમાં ઝઘડવુંજ પડશે. માટે શુભ માર્ગ એ છે કે એવાં પરિણામ પહેલાંજ લોભની છાયા નીચે સંસ્થાનોની બાંધી કરાતી બનાવટી જરિયાતને દૂર કરી પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર પોતાની જાગૃતિક મર્યાદામાં રહે.

x

x

x

હેમ લેમ અને હસ્તા મુખે સ્વદેશ પધારતાં શ્રી. નામદાર સવાજીરાવ ગાયકવાડને મુંબઈ કિનારે પણ મૂકતાં જ કેમ મહણુ લાગ્યું નહોય તેમ એકએક જવર લાગુ પડ્યો. ઉખા વધતી ચાલી. ખેડાન થયા. સર્વજ્ઞ ચિંતાનું સામ્રાજ્ય પ્રસર્યું. પ્રજાએ શ્રીમંતના દીર્ઘાયુ માટે સ્વમંદિરે પ્રાર્થનાઓ કરી. દેવદારે તેનો અવાજ પહોંચ્યો. જવરને હડી જવાનો આદેશ મળ્યો, યંત્ર પર જતાં આનંદના સમાચાર મળે છે કે શ્રીમંત હવે તો પાસેના સર્વજ્ઞને પીછાણે પણ છે. સત્વર આરોગ્ય મેળવી સ્વગૃહે આનંદ મહાલતા થાય તેવી પરમાત્મા પ્રત્યેની પ્રજાની પ્રાર્થનામાં અમે પણ અમારો નમ્ર સૂર પૂરાવીએ છીએ.

- ૧-૧૦-૩૮ જર્મન સૈન્યે સુરેટન પ્રદેશનો ખખે લેવાની કરેલી સફળતા.
- ૨-૧૦-૩૮ કાઠિયાવાડી સીવીલિયન શ્રી. શીવલાલ શાહનું અવસાન.
- ૩-૧૦-૩૮ સત્યાગ્રહના પરિણામે રાજકોટની તંબ પરિસ્થિતિ. રાજકોટના સત્યાગ્રહીઓનો હાલેદામાં પ્રવેશ. સંન્યાસજીવન અપનાવવાને ખાળીયાધાનના રાજ્યે માગેલી ખાદીત્યાગની મંજૂરી.
- ૫-૧૦-૩૮ રાજકોટની હોમ પરિસ્થિતિ-લાઠીમાર.
- ૬-૧૦-૩૮ મુંબઈ અને નાસિકમાં વંચાદળી હેલી.
- ૮-૧૦-૩૮ કરાંચીમાં ખરાયણ મુસ્લીમ લીગ પરિવર્ધમાં, મી. ઝીગ્નાના લાલખમાં, મદાસમાં અને માંધીજીની નીતિરીતિ સામે દર્શાવાયેલા વિરોધ.
- ૧૦-૧૦-૩૮ એન પરિવર્ધમાં જાંબળતા વડાપ્રધાન મી. ફ્રેન્કલ હમનું હિંદુઓ વિરુદ્ધ મુસલમાનોને ઉશ્કેરવું બાપણ.
- ૧૩-૧૦-૩૮ દિલ્લીમાં કોમી રમખાણ.
- ૧૬-૧૦-૩૮ આવતા સપ્ટેમ્બર સુધીના જર્મન સંસ્થાનો પાછાં મેળવી લેવાની હીટલરની પ્રતિજ્ઞા.
- ૨૦-૧૦-૩૮ પ્રત્યક્ષી હરદૂત યવલા માછ હિવાન વીરાવાળાને છાડવું પડેલું રાજકોટ.
- ૨૪-૧૦-૩૮ રત્ન પરથી પાછા ફરેલા ના. વાઈસરૉય. પં. જવાહરલાલે કેટલાક નિષ્ણાત ચાહુદીઓના અનુભવનો લાભ લેવાને તેમને હિંદના પ્રાન્તિક તન્ત્રોમાં ગોઠવવાની કરેલી યોજના.
- ૨૫-૧૦-૩૮ મુંબઈમાં જનંદો એક બનાવરી પ્રાચીન જૈન મૂર્તિના પ્રગટીકરણનો કિસ્સો. મુસ્લીમ લીગના પ્રતિનિધિઓએ કાઠિયાવાડના મુસલમાનોને ઉશ્કેરવા ત્યાં ચલાવેલી દોડાદોડ.
- ૨૬-૧૦-૩૮ ઉદેપુર રાજ્યમાં આવેલ કેરાચિયાજી નામના જૈન તીર્થ-સંબંધમાં જૈ. મ. જૈનોને યતા અન્યાય સામે સત્યાગ્રહ આદરવાનો એક જૈન મુનિએ ઉદેપુર નરેશને આપેલી ચેતવણી.
- ૨૭-૧૦-૩૮ હૈદરાબાદ રાજ્યમાં પાનુ સત્યાગ્રહનાં અંગલાચરણ જાપાનને ચીનમાંના અમેરિકન હીતોને જોખમાવતી છૂટ સામે ચેતવણી આપવું અને જાતની પરિસ્થિતિને વિચારી અમેરિકાની, સાક્ષસન્નતાની જરૂરિયાત દર્શાવવું પ્રો. રૂબેલનું બાપણ.

સ્વીકાર

દેશી રાજ્ય : જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર; ફાર્મિસ ત્રૈ. : ઓક્ટોબર-ડીસેમ્બર; પ્રસ્થાન; આવણ, બાદપદ, આશિને; યુવક, બાલમિત્ર, બાલજીવન, કમરે, ગુજરાત રાજાપત્ર; ઓક્ટોબર-નવેમ્બર; વ્યાપામ, વૈદકકવિતરુ, આમસેવા, ફારમ: ઓક્ટોબર; શિક્ષણ-પત્રિકા, આત્માનંદ પ્રકાશ, જૈન સત્યપ્રકાશ : આશિવ; ક્ષત્રિયમિત્ર : સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર. અંકવાડિકા-ગુજરાતી, પ્રજાબન્ધુ, -ગુજરાતી પંચ, નવસૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન જૈન જ્યોતિ-વિ.

Specimen-extracts

from

Ancient India Vol. II

[For other particulars, see advertisement elsewhere in this number]

Mahāvīr, the last Jaina Tīrthankar, was born in Kṣatriya-knṇḍagrām, one of the three suburbs of Vaiśālī, the capital of Videha⁹¹. Entering the holy orders at the age

Jainism

of thirty, he attained Kaivalya Gñān, twelve years later, after observing severe penance for

twelve years.⁹² A certain brahmin of Gautam family, named Vasubhūti had three sons, named Indrabhūti,⁹³ Vāyubhūti and Agnibhūti, by his wife named Prthavī. These three and other eight equally learned scholars had begun animal sacrifice in company of their 4400 disciples. All these eleven scholars had their own doubts about certain tenets of the Vedic religion; but they never gave expression to them for the fear of being considered dull by others. Mahāvīr owing to his having attained Kaivalya-gñān knew their doubts without asking them any questions, and solved them satisfactorily. Consequently, these scholars saw the superiority of Jainism to their own religion, and embraced it. Jainism spread quickly throughout the country, as these scholars together with their disciples, actively began to preach it in various countries. All great kings⁹⁴ accepted it⁹⁵.

After the attainment of Kaivalya Gñān, Mahāvīr could see that the fourth Ārā was to be shortly succeeded by the fifth, and that Avasarpiṇī⁹⁶ would exert its evil influence more and more

(91) Pāgaṇ number of Jaina Dharma Prakāśa, 1985, pp. 261 to 218; and the list given on pp. 11 of this volume.

(92) According to Jainism one is prohibited from preaching as long as he has not acquired Kaivalya Gñān. See f. n. no. 71 above.

(93) Indrabhūti became commonly known as Gautam. Some scholars mixed this Gautam with Gautam Buddha-error which gave rise to several misconceptions.

(94) 3rd. Chap. Vol. I, where sixteen chief kingdoms of India have been described.

(95) See their coins described further on.

(96) First two chapters of Vol. I

upon the people. Famines would be more frequent than before and people would have to try harder for their maintenance. These conditions would necessitate the formation of a settled order of government in all phases of life. Inspired by such ideas of public welfare he directed Śreṇik and Abhayakumār in their task of social organization, as described in Vol I.⁹⁷—an organization that is highly spoken of by western scholars⁹⁸.

The special feature of Śreṇik's plan was to divide people into guilds according to their professions. Every guild elected its own representatives,⁹⁹ the number of which depended on the importance of that profession; and these representatives¹⁰⁰ were to form an assembly which was to enact laws for the guidance of political officers. Thus Bimbisār was given the name Śreṇik (builder of guilds), an instance of the custom of Jaina writers to give significant names to great persons.

Māhavīr was also the originator of the political system of government existing to-day. Changes must have been made in the system, in course of time, but the original plan is still to be seen behind them. Religious structure no doubt had its source in Mahāvīr. An extract from a learned English writer, supported by another German one is given below to justify this statement.¹⁰¹ The

(97) Vol. I. pp. 254.

(98) See further in this chapter.

(99) The words "Grāmin, Śreṣṭhin, Gṛhapati etc." which have been used in Vol. I. were representatives of such guilds. This makes it clear that republic form of government was first established by Mahāvīr.

(100) They were called "Paur-janas". Their assembly resemble the Municipal corporation of to-day. In Bimbisār's time their number was 500 and Abhayakumār was at their heads as the prime-minister. (Vol. I. pp. 257). They were a legislative body.

(101) C. H. I. pp. 169—On the evidence of Proc. of the A. S. B. 1898, pp. 63 says:—Dr. Hornele is no doubt right in maintaining that this good organization of the Jaina lay community must have been a factor of the greatest importance to the church, during the whole of its existence and may have been one of the main reasons why the Jaina religion continued to keep its position in India, while its far more important rival was entirely swept away by the Brahminic reaction. As Prof. Jacobi has pointed out that the religious life of the Jaina community is now substantially the same as it was two

present structure of society, the present system of political government and the present religious constitution, thus, are the rich fruits of Mahāvīr's capacity and zeal. Buddha¹⁰² has left little to compare with the achievements of Mahāvīr, because his knowledge may have not been as perfect as that of Mahāvīr.

Every kingdom was thus republication in its form of government. As long as Time did not exert its evil influence on kings, they never annexed other kingdoms¹⁰³ to their own kingdoms, even though they invaded them and forced the defeated kings to acknowledge their suzerainty. Consequently, coins of those times had no signs indicating the superiority of one king over the other.¹⁰⁴ They stamped their religious signs on the obverse side¹⁰⁵ and their family and provincial signs on the reverse side, in order to distinguish coins of different countries from one another. As the avarice of kings for land began to increase¹⁰⁶, organization of armies¹⁰⁷ became necessary, weapons were designed and manufactured,¹⁰⁸ though these weapons were not as deadly as those of to-day.¹⁰⁹ In spite of this, kings were not fond of commemorating

thousand years ago. It must be confessed from this that an absolute refusal to admit changes has been the strongest safeguard of the Jains." (These remarks pertain to the religious structure of the Jains only, but as further researches are being made and will be made, my state will be more than proved).

(102) Cf. Questions 3 and 5 given above.

(103) Woman was the chief cause of quarrel in those times; land was not given much importance.

(104) C. A. I. pp. 2-3. See coins of Takṣilā. It was under the sway of Pulastīki, and then under that of several nations. See coins of Odambhā, Kulund, Āyuddhā, Pāñchāl, Mathurā and of Ayodhyā. These kingdoms were subordinate to Kośal, yet they bear no signs of it.

(105) Obverse side is the chief side, and reverse is the subordinate.

(106) Udayanbhata had defeated all kingdoms upto Ceylon; yet every kingdom was fully independent in internal administration.

(107) It began from the rule of Nand I, though its seed's must have been laid by Udayanbhata.

(108) These weapons were made out of stone and wood.

(109) Better weapons were made during the reign of Nand IX or during that of Chandragupta. (Vol. I. pp. 338 cf. Śakdāl's preparation of weapons at his own place). More organization of army and manufacture of better weapons resulted from the contact with foreign people beginning with Alexander the Great.

their own names. A change was made, however, in the coins. Religious sign was given the reverse side and family or provincial one was given the obverse¹¹⁰; while some coins of those times show pictures of kings commemorating some important event in their lives.¹¹¹ All these coins bear signs of Jainism which had spread from Magadh in the east to Sindh-Sauvir in the west, and from the Punjab in the north to Ceylon (Anurudhhapur¹¹²) in the south.¹¹³

Though all these kings were Jains, they frequently waged wars against many foreign foes. The present belief that Jains, believing in non-violence, are lacking in bravery and the use of weapons, is thus ill-founded¹¹⁴⁻¹¹⁵. In politics, the principle of non-violence, was observed with due direction¹¹⁶. Otherwise these kings would never have been powerful as they were, and would have perished in no time.

Many instances of the influence of Nature and Time have already been given in the first volume. Some more are enumerated here. They refer to Buddhism and Brahmanism.

Influence of Nature and Time One of them was the second Buddhist conference¹¹⁷, and the second was the cessation of

(110) Cf. coins of Āndhra, Kośāmbī, Takṣilā and those of Chandragupta Maurya.

(111) See coin indicating how Nīntha Nanda got his kingdom by Pañch-divya, and the coin indicating how Nandivardhan annexed the kingdom of Kośāmbī to his own. (When a king died without an heir, his kingdom was annexed to another. See account of Vatsa, pp. 209 of Ujjayini, and of Āṅga.

(112) Vol. I. pp. 293.

(113) Coins of those countries bear signs of Jainism.

(114) Those who have studied ancient history will never say so; because there are many and glaring instances in ancient times (Udayanbhata, Nandivardhan) as well as in the middle ages (Kumārpāl, Vastupāl, Tejpal, Sujjan and others).

(115) The belief that the religious policy of Priyadarśin was the main cause of the decline of Mauryas, is ill-founded. I will discuss in details in the account of Priyadarśin, who was not Aśok, as is commonly believed.

(116) Mahātmā Gandhi's movement of civil disobedience is based on this principle.

(117) Vide the previous pages of this chapter for details.

the Udhishhira era and the beginning of the Kali era¹¹⁸. These changes took place in the beginning of the twelfth year of king Nand II.

As time passed on, people began to deteriorate physically. Their memory began to grow less sharp than before; as a consequence of which learned men decided to put down everything in writing¹¹⁹. The king who took the initiative in getting religious books written was Khārvel,¹²⁰ while Nand IX was the king who got books written on sociology and other subjects of general knowledge,¹²¹ by establishing the University of Nālandā, where he engaged many scholars, among whom was the famous trio from the Punjab.

The fifth Ārā did not exert its influence in the field of knowledge only. Famines became more frequent, as a result of which Nand I had to get a canal dug from the Ganges,¹²² (The first of its kind in history), from which a sister canal was dug by Khārvel for the province of Kaling.

With the greater frequency of famines, people had to worry more about their means of livelihood. Instead of staying separately in small groups, they began to have a collective existence, required more land to inhabit, which they found at the cost of cutting down forests. This again resulted into still greater frequency of famines.¹²³

(118) There has been no occasion to write in details about this. But it will be clearer if the attempt of Nand IX to exterminate kṣatriyas is placed side by side with the beginning of the Kali era.

(119) The art of writing began at this time. Coins began to bear names from this time onwards. (See coins of Kauśāmbī, and those of Nanda kings). Cf. f. n. no. 121 below.

(120) See the inscription of Hāthīgumfā.

(121) Vide his account. Pāṇini wrote his grammar at this time. Possibly Chāṇākya must have planned to write his Arthaśāstra at this time, but the idea must have been postponed due to the desire for vengeance taking possession of his mind.

(122) See the Hāthīgumfā inscription. I believe that this famine must have taken place after M. E. 60 or 467 B. C. See the time-list at the end.

(123) Readers might not believe that these events were predicted in Jaina books; but events themselves prove the truth of the prophecy. Vide chap. I & II. Vol. I.

In former times pupils could recite things which they heard only once from their preceptors. This occurrence began to be rarer with the progress of time. The seven daughters of Śakdāl, the prime-minister of Mahānand, could recite one by one the verses which were only once sung by Kātyāyan-Vararuchi.¹²⁴ Such things became conspicuous by their absence later on. This kind of memory was to be found only upto the time of Sthūlibhadra, the son of Śakdāl¹²⁵. The last Jaina monk, who had such memory, was Bhadrabāhu¹²⁹ the spiritual uncle of Sthūlibhadra.

At this time a decade witnessed two famines, one following the other after an interval of only seven years; the first took place at the beginning of the rule of Chandragupta Maurya¹²⁷ and the second, and the more terrible, at its end¹²⁸. Harassed by the second which lasted for twelve years, the chief monk Bhadrabāhu had gone southwards with a large number of disciples as there was a good rainfall there on account of denser forests. Some of his disciples who stayed in Magadh, became emaciated, in body due to starvation.¹²⁹ So Sthūlibhadra called a conference of the Jaina monks at Pāṭliputra¹³⁰ in order to get all Jaina lore and philosophy put down into writing, and achieved it.

(124) Vol. I. pp. 336, f. n. no. 43.

(125) Cf. f. n. no. 7 above.

(126) Chandragupta had entered Jaina holy orders as a disciple of Bhadrabāhu, who had also travelled to Śravaṇa-belgoḷ in the Deccan. Here is the chronological list of Jaina monks:—

Mahāvīr			
(1) Sudharmā	(M. E. 1 to 12)	(5) Yaśobhadra	(„ 98 to 148)
(2) Jambu	(„ 12 to 20)	(6) (a) Sambhūti	(„ 148 to 156)
(3) Prabhav	(„ 20 to 75)	(b) Bhadrabāhu	(„ 156 to 170)
(4) Śāyambhava	(„ 75 to 98)	(7) Sthūlibhadra	(„ 170 to 215)
		(8) (a) Mahāgiri	(„ 215 to 249)
		(b) Suhasti	(„ 249 to 292)
		the preceptor of Priyadarśin.	

(127) Vide his account.

(128) See reasons given above. Cf. f. n. no. 126 above.

(129) Cf. Two Siddhas invisibly dined with Chandragupta.

(130) This gathering is known as "Pāṭliputra-vācchā" in Jaina books. It is not unreasonable to say that these books were re-written during the reign of Kṣhārvel under his own patronage. (Vide his account).

Out of the three religions that existed in ancient India, one was comparatively younger than the other two. The Vedic religion This was Buddhism. Jainism and the Vedic religion were both time-old; but we are not concerned here with the question, which of them was older than the other.

Again both Buddhism and Jainism had their founders. Buddhism had one and Jainism had twenty-four, who succeeded one another at long intervals. The Vedic religion, however, had no one individual as its founder, and it is therefore called A-pauruṣeya (founded by no one individual). Its origin is unknown.

Both Jainism and the Vedic religion are time-old rivals, each supplanting or giving way to the other, as opportunities occurred. Jainism however had always the upper hand, as its tenets were more catholic than those of the other.

In support of this statement I request the reader first to look to quotations from foreign writers in the preface to Vol. I, and then to the following quotation from Vincent Smith¹³⁷⁻¹³⁸ "The association of the idea of duty with caste is dropped by Aśoka" (the writer really means Priyadarśin, as he has made the above statement in his description of the inscriptions of Priyadarśin) "and two virtues, namely respect for the sanctity of animal life and reverence to parents, superiors and elders are given a place, far more important than that assigned to them in Hindu teaching"¹³⁹. With regard to this quotation, I have to utter a word of caution. Scholars generally believe that Aśoka and Priyadarśin were one and the same individual. Really speaking they were two different individuals, having different religions. Priyadarśin was a Jain¹⁴⁰, and hence this quotation proves the

(137-138) Rulers of India Series "Aśoka", pp. 30.

The two virtues, mentioned here by Mr. Vincent Smith as present, though in a lesser degree, in the Vedic religion, were not in fact so, in that religion. Animal sacrifices actually endangered the "Sanctity of animal life" in the Vedic religion.

(139) There were no "castes" in those times in the sense of the word at present. Writers have always used this word in the sense of one of the four "classes". (Vol. I, pp. 25).

(140) Vide his account.

superiority of Jainism to the Vedic religion¹⁴¹. The reader may hesitate to believe this, and hence, I propose to give another piece of evidence here, similar to those given in previous pages¹⁴². Jaina literature states beyond possibility of doubt, that many learned Vedic brahmins¹⁴³ embraced Jainism, after making a deep study of its principles and after minutely comparing it with the Vedic religion. Then they became great Jaina monks¹⁴⁴ in line with Mahāvīr, and spread Jainism in every corner of India. The preceptor of Priyadarśin himself was a brahmin at first.

Statements made above should not lead anyone to believe that the Vedic religion had never any strong hold over the people. On the contrary, before the advent of Mahāvīr, it had its palmy days with animal sacrifices in full swing. After Mahāvīr attained Kaivalya and made the three Gautam brothers, Indrabhūti, Vayubhūti and Agnibhūti with their eight brother preceptors and 4400 pupils, staunch converts to Jainism, the Vedic religion was on its decline, which was aggravated by the advent of a new rival in Buddhism. The hundred and twelve years of the rule of Śuṅgas were again the golden period in the career of the Vedic religion, the chief reviver was the great commentator, Patañjali. The time-limit for this volume does not permit any more details about the Vedic religion here. We shall have them in the third volume.

The cycle of involution and evolution is bound to bring about the revival of both these time-old religions in future.

(141) Cf. f. n. no. 139 above.

(142) Vol. I. pp. 31-32 for details.

(143) F. n. no. 6 above for instances.

(144) Some instances are given below for the satisfaction of the reader.

Mahāvīr had eleven chief disciples who had 4400 pupils. These eleven were the three Gautam brothers and their eight friends. The eldest brother Indrabhūti became commonly known as Gautam and has often been mistakenly taken for Gautam Buddha and confused with him.

A list of the disciples of Mahāvīr is given in f. n. no. 126 above, out of whom all were converted from the Vedic religion, except nos. 2 and 3.

Chāṇākya, Varāhmihir, the great astrologer and the brother of Bhadrabāhu were also Jains. (The date of this Varāhmihir is M. E. 150 or B. C. 377, while the date of another Varāhmihir, who followed the Vedic religion, was the 5th or the 6th century A. D.).

અહ્વાનતિમિરાન્ધાનાં ધાનાંજનશલાકયા ।
 નૈઋમુન્મોલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૧ હું]

વિ. સં. ૧૯૮૫ : માર્ગશીર્ષ

[અંક ૮

સાહિત્ય

• સ.

શબ્દ સૃષ્ટિનું આદિ તત્ત્વ છે. ભાવનાને તે પ્રતિબિંબિત કરે છે; વ્યક્તિ અને ભાવનુને સાંકળી જીવનને તે ઉપબોધ બનાવે છે.

તેનાં બે સ્વરૂપ: સામાન્ય અને કલાત્મક.

સામાન્ય—જીવનવ્યવહારમાં જરૂરી વાતચીત વિ.

કલાત્મક સ્વરૂપે શબ્દ અનેકરંગી છે. સાહિત્ય, સંગીત ને કલા ત્રણ તેનાં અંગ છે.—સાહિત્ય જીવન અને સૃષ્ટિનાં વહેણને ઝીલે અને દોરે; સંગીત કાન અને હૃદયને ઠારે; કલા નયન અને મનને મુગ્ધ કરે.

કલાત્મક શબ્દ આમ ત્રિઅંગી છતાં તેનું સાચું અંગ તો સાહિત્ય જ છે. સંગીત અને કલાનો તો તેમાં સમાવેશ પણ થઈ શકે. કેમકે, સાહિત્યનાં ત્રણ સ્વરૂપ: કવિતા, નાટક ગદ્ય. ને કવિતા વિના સંગીત હૃદયને ન રપસે; નાટક વિના કલાનાં કેટલાંય અંગ અધુરાં ગણાય. આ સાહિત્યનું નૈસર્ગિક દર્શન. હવે.....

સાહિત્યનાં બે ઝરણ—એક પ્રચારપ્રધાન, બીજું કલાપ્રધાન. પ્રચારપ્રધાન સાહિત્યનું આયુધ્ય મર્યાદિત હોય, કલાપ્રધાન સાહિત્ય જો સત્ત્વશીલ હોય તો તે અમર બને; પ્રચારપ્રધાન સાહિત્યનું પરિણામ શુભ સાથે અશુભ પણ મંભવી શકે, કલાપ્રધાન સાહિત્યનું ધ્યેય મન અને હૃદયને ઠારવાનું હોય; પ્રચારપ્રધાન સાહિત્ય સૃષ્ટિના પ્રવાહ પર આધિપત્ય ભોગવે, કલાપ્રધાન સાહિત્ય માનવીને સૃષ્ટિથી પગભર દૂર કરી તેને સ્વર્ગોંજ જીવનની રસિકતા ચખાડે.

નિવૃત્તિપ્રધાન યુગમાં સાહિત્ય કલાપ્રધાન હોય; પ્રવૃત્તિપ્રધાન યુગમાં તે પ્રચારપ્રધાન હોય. આજનો સાહિત્યપ્રવાહ મહદ્ અંશે પ્રચારપ્રધાન લેખાય.

• સાહિત્યની કિંમત જો કે સાહિત્યકારના ભાગ્ય પ્રમાણે અંકાય છતાં તેની નૈસર્ગિક કિંમત તેનાં પ્રતિબિંબક લક્ષણોના આશ્રયે કંઈક અંશે આંકી તો શકાય. મંભવિત છે કે એ લક્ષણો પર પણ ભાગ્યની છાયા ઢળતી હોય. છતાં સાનુકૂળ ભાગ્ય પ્રતિબિંબક શક્તિનાં જે સ્વરૂપો પ્રગટાવી સાહિત્યની અવનવી કિંમત અંકાવે એ સ્વરૂપો જાણવાં સાહિત્યના અભ્યાસીને માટે આવશ્યક તો ગણાયજ.

તદ્રૂપતા એ સાહિત્યનો મુખ્ય ગુણ; સર્જનહાર સાહિત્યકારનો આદર્શ.

કલાપ્રધાન સાહિત્યમાં તદ્રૂપતા એટલે કલા કે કલાત્મક સૃષ્ટિનું તે સૃષ્ટિનાં પ્રત્યેક અંગથી અલંકૃત પ્રતિબિંબદર્શન, ને સાથેજ હૈયાને મીઠાશથી ભરી નાંખવાની શક્તિ.

પ્રચારપ્રધાન સાહિત્યના ત્રણ પ્રકાર—કથન, કલામાં પ્રચારનું સંયોજન ને પ્રમંથનોધ-
ધતિહાસ. કથનમાં તદ્રૂપતા એટલે જે કહેવાની ભાવના તેનું પરમ દર્શન કરાવવાની શક્તિ;
સંયોજનમાં તદ્રૂપતા એટલે કલાના ઝરણામાં ધ્વજિત પ્રચારનું મોહક પ્રતિબિંબ; ઇતિહાસમાં
તદ્રૂપતા એટલે પ્રમંથોનાં સાગોપાંગ શબ્દચિત્ર.

સર્જક ત્રણ સ્વરૂપે સૃષ્ટિ ગૂંથી : ભાવ, શબ્દ ને દ્રવ્ય. સાહિત્યકાર તે ગૂંથણીમાં
ભાવનો પ્રેરક, શબ્દનો સ્વામી ને દ્રવ્યનો કંઈક અંશે કલ્પક.

સાહિત્યની કિંમત આંકતી નિશ્ચિત વ્યાખ્યા તો અતિ કઠીન છે. કેમકે સાહિત્ય—એકને
મન જે ઉચ્ચ તે પીગળે મન સામાન્ય પણ હોય, એક વયે સુન્દર તે પીછ વયે અસુન્દર
પણ બને. એટલે અમુક નિયમનેજ તેની વ્યાખ્યા બંધાય; નાના કે મોટા, શિક્ષિત કે અશિ-
ક્ષિત ગમે તે માનવીની સમજશક્તિને તે પોતે જે કહેવા માગતો હોય તે તેજ સ્વરૂપમાં
ફૂલી શકે, જે તે દર્શાવવા માગતો હોય તે તેજ સ્વરૂપે દર્શાવી શકે તે સફળ સાહિત્યકાર;
તેનું સર્જન તે સફળ સાહિત્ય. તેનો ઝીલનાર જે સામાન્ય હોય તો સાહિત્ય સામાન્ય;
ઝીલનાર જે રસિક હોય તો સાહિત્ય રસિક; ઝીલનાર જે વિરલ હોય તો સાહિત્ય પણ
વિરલ. સાહિત્યકાર જે કહેવા ઈચ્છે તે કેટલું સુંદર, સ્વર્ગીય કે પ્રમ કાટિનું છે તેના પર
સાહિત્યની અમરતા ને મહત્તાનો આધાર. ને તે તો સમજી કે સમજવી શકે મહાન સમીક્ષક
કે સાહિત્યદ્રષ્ટા.

પ્રચારપ્રધાન સાહિત્યનાં મુખ્ય લક્ષણો—કથનની સચોટતા, સચ્ચાર્ધ ને માધુર્ય, કલાત્મક
સાહિત્યનું પ્રધાન લક્ષણ વિશદ પ્રતિબિંબ.

જીવન અને સૃષ્ટિનું સૌન્દર્ય પ્રકૃતિનાં અનેક અવનવાં આંકર્ષણોને આધીન હોય છે:
માધુર્ય, તેજ, આનંદ, વિરહ, સાર્વિકતા, સભરતા, નૈસર્ગિકતા, લય, ઝંકાર, ભગ્યતા, રમણી-
યતા, મહત્તા, સંગીત, સુગંધ, રંગ વિ. સાહિત્યકાર જે સૃષ્ટિને સ્પર્શે તે સૃષ્ટિ, સ્થળે કે
માનવીનું આવાં અનેક અંગો સાથે તે તદ્રૂપ-સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ ઝીલે ત્યારેજ તેનું સાહિત્ય
પરમ કાટિનું ગણાય.

ઉચ્ચ સાહિત્યકારો ધારી અસર નીપજાવી શકે છે; સર્જનને મંહદ્ અંશે તદ્રૂપ પણ
બનાવી શકે છે. પણ એ અસર બ્યારે બ્યારે આજમાં આજી પંક્તિઓમાં, સુમધુર ને આકર્ષક
ભાવે નીપજાવાય; એ પ્રતિબિંબમાં બ્યારે સંગીત, સુગંધ ને રંગ પણ સ્વાભાવિક બને ત્યારેજ
તે સાહિત્ય અમર ગણાય.

નામાંકિત સાહિત્યકારો પણ આ કસોટીએ કસતાં ઘણીવાર અપૂર્ણ લાગે છે.

રોકસપિયર, મિલ્ટન, ટેનીસન, ડાન્ટે, વર્જિલ, ગેટ કે ટાગોર સમા યશસ્વી સર્જકોના વિરલ સાહિત્યમાં આકર્ષણનો અજબ પ્રભાવ છતાં, રંગ કે સુગંધ તદ્દપતા તો તેમાં પણ અનુભવની અંતિ કહીને છે; નિશ્ચિત, સર્ગ્ય કે સૂચિત રંગ કે સુગંધ તેઓમાં ભલે હોય પણ નવે વસ્તુને તેઓ ગૂંથતા હોય તે વસ્તુનાજ સ્વાભાવિક રંગ કે સુગંધ તો ત્યાં ખોળવાળ જવું પડે છે. સંગીતનો રણકાર તેમનામાં અનુભવાય છે પણ સંગીતની તદ્દપતા તો નહિ જેવી જ હોય છે. તેમની પંક્તિઓમાં તેજ વિ. અનેક ગુણો હોય છે; પણ મોટેભાગે નોંધએ તો કરતાં અનેક ગણા, મૂળ વસ્તુને પણ તે ગુણોથી ઢાંકી દેતા.

તેમની સામે સાહિત્યની પૂર્ણ તદ્દપતાના પ્રતિક સમા કાળીદાસને મૂકીએ.

રોકસપિયર 'રેમિસે' જુલિયેટ 'માં વિધવિધ સ્થળે જુલિયેટનાં દર્શન કરાવતાં' કહે છે: - 'તે દીપકને પ્રકાશતાં શીખવી રહી છે. તે પૂર્વદિશ છે, જુલિયેટ ત્યાં સૂર્ય છે.' આમાં તેજવતી, માધુર્ય ટપકતી, કન્યાઓમાં મુગટમણિ સમી, પ્રેમચેલી બાલિકા પ્રગટ થાય છે. પણ કેટલેક સ્થળે તે વધુ પડતા તેજથી ઢંકાર્ષ જાય છે. ક્યાંય તેનાં વસ્ત્રોનો કે દ્રશ્યનો રંગ, તેના અંગની કે વાતાવરણની સુગંધ કે તેના આંતરસ્ત્રીત્વની માર્દવતા નથી પ્રગટતાં. આખું નાટક રૂપેરી પ્રવાહમાં વહે છે પણ પ્રસંગાનુકૂળ રંગ ક્યાંય નથી જણાતો. ધર્મચૂરના પ્રભાતજીવનનો પરિચય તદ્દપ અને રમણીય છતાં તે પણ વધુ પડતા તેજથી ઢંકાય છે.

'ટેમ્પેસ્ટ'માં મીરાન્ડા કંઈકે તદ્દપ છે. પણ તેના જીવનવિકાસ માટે સ્વાભાવિક કરતાં કથનાત્મક સ્વરૂપ લેવું પડે છે. પ્રસંગોનું વૈચિત્ર્ય જવું કરીએ તોપણ તેમાં અસંભવ દોષો વધુ પડતા ભારે બને છે. તેમાં છલોછલ નૈસર્ગિકતા છે; ન જેવી સુગંધ પણ છે; છતાં રંગ નથી.

'એન્ટની એન્ડ ક્લીયોપેટ્રા'—આખું નાટક કંઈકે પીળાશ પડતા પ્રવાહમાં વહે છે. ને નાઈલ નદીના રૂપેરી પ્રવાહ પર રત્નજડિત નાવમાં વિહરતી ક્લીયોપેટ્રા અને તે પ્રસંગમંથી પણ સ્વાભાવિક રંગોના ચિત્રદર્શનને બદલે પીળાશ પડતોજ સોનેરી રંગ લાડે છે.

'એઝ યુ લાર્કકે ઇટ'નું વાતાવરણ નિસર્ગથી બિહારાવું છતાં, રાજાલીન સાહસિક, તેજવતી ને પ્રેમલ કન્યા છતાં, વધુ પડતી માર્દવતા કે શુભમહતાના કારણે, તેના સહજ સ્વાભાવિક સ્ત્રીત્વની આસપાસ મીલવું હોય એવું પાતળું પડ ગૂંથાર્ષ જાય છે. તેની સખી કેલિયાનું જીવનવહન સ્વાભાવિક કરતાં રાજાલીનથી તેની ભિન્નતા સાચવી રાખવાને કૃત્રિમ રીતે વણાવું હોય એવી છાપ પાડે છે.

ને આ જુલિયેટ, મીરાન્ડા કે રાજાલીનની સામે કાળીદાસની શકુન્તલા કે ઊર્વશી. 'સિતાંશુકા મંગલમાત્ર ભૂપણા' એ એકજ પંક્તિમાં ગૂંથાતું સ્ત્રીસહજ શુભ અને મધુર પવિત્રતાથી અસંકૃત વિક્રમપત્ની સુરેખ ચિત્રદર્શન રોકસપિયરના અનેક પંક્તિઓમાં ગૂંથાતા સ્ત્રીપાત્ર કરતાં પણ વધારે તદ્દપ છે. ને 'શુદાન્ત દુર્લભમિદં, સરસિજ મનુવિદં, અધર કિસલય રાગ, સા નિન્દન્તી, વસને પરિધૂસરે' વિ. પંક્તિઓમાં અવનવાં છતાં તદ્દપ સ્વરૂપે, છતોછત છતાં સમસ્ત્રીત્વે ચમકતી શકુન્તલા; નથી તે ક્યાંય વધુ પડતા શુભ કે તેજથી ઢંકાતી; નથી કાળીદાસને તેનું દર્શન કરાવતાં અન્તિમ વિરોધણાના પાટલે બેસવું પડતું.

સંગીત માટે રોકસપિયરને શબ્દ-સંગીતનો આશ્રય લેવો પડે છે; 'ઓથેલો'માં સંગીતમાંજ મરવાતી મહેન્દ્રા; 'ટેમ્પેસ્ટ'માં સંગીતની માગણી, 'ટેમ્પેસ્ટ'માં એગિયલનું સંગીત;

‘કોંગ લીયર’માં હતાશ નૃપતિને કારતું સંગીત, ‘મીડ સમર’માંનું પકનું સંગીતગૂંજન વિ. સ્થળે સંગીત છે, પણ સશબ્દ. ક્યાંય નૈસર્ગિક સંગીતનો ક્યારેય નથી બિહોતો.

• ને કાળીદાસમાં-‘ઉત્તરમેઘ’માં ‘તાલે: શિગમ’ ના સૂચન સાથેજ કાનમાં ગૂંજ બિહોતો બંગડીઓનો રણકાર; ‘પૂર્વમેઘ’ ને ‘માલવિકાગિમિત્ર’માં ‘પાદન્યાસ’ શબ્દની સાથેજ રૂપેરી અંક-રના રણકારને ઝીલતું વાતાવરણ; ‘રઘુવંશ’માં ‘નિતાન્ત વતસલ’થી સૂચવાતું મધુર સંગીત; ‘કુમાર સંભવ’માં ‘કિતરાણાં તાન’થીજ ગૂંજ બિહોતું અવનવાં વાગિત્ર; ‘ઉત્તર મેઘ’માં ‘તન્ત્રી-માદ્રી’ શબ્દ સાથેજ આંખને ભીની બનાવતું કરુણ સંગીત ને ‘પૂર્વમેઘ’માં મહાકાલ વિ. સ્થળનાં વર્ણનેજ સૂચવાતાં અવનવાં સંગીત-કાળીદાસની સંગીતતત્ત્વપતાના એ નમુના છે.

સુગંધ-તત્ત્વપતા કાળીદાસ જોટલી કોઈજ નથી કેળવી શક્યું. શેક્સપિયરના ‘હેમ્લેટ’માં ઓલીવિયાની ક્યાર પર ફૂલ વેરતી રાણીના પ્રસંગે સુગંધ પ્રસારે છે. પણ વાતાવરણની બીજ-જુતા એ સુગંધને દાખી દે છે; મિલ્ટનના ‘પેરેડાઇસ લોસ્ટ’ના ચોથા પુસ્તકના મધ્ય ભાગમાં સુગંધ છે પણ એ સુગંધ પ્રસારાવવાને મિલ્ટનને શબ્દોની દારમાળા ગૂંચવી પડે છે, અને એનો ભાર સુગંધને મધમધતી નથી રહેતા દેતો. ત્યારે કાળીદાસમાં ‘કેસસરકારધૂપૈ:’ની એકજ પંક્તિથી પ્રસારતો તીક્ષ્ણ સુગંધી મધમધાટ ને ‘સઘસરીતકપણુ સુરભિ’ની અર્થ પંક્તિથીજ આકર્ષો લેતી નૈસર્ગિક સુગંધ મનોહર, રમણીય અને તદ્દપ છે.

મિલ્ટનના ‘નેટીવીટી ઓડ’માં ‘ફૂલ’ શબ્દની સાથેજ સોનારૂપાનાં ફૂલથી ભરેલી છાંય ગૂંથાય છે; કાળીદાસમાં ‘હસ્તેલીલા કમલમલકે’ની સાથેજ અવનવાં નૈસર્ગિક ફૂલો આંખ સામે રૂમી બોં છે.

રંગતત્ત્વપતા પણ કાળીદાસનેજ વરી છે. તે મોર શબ્દ મૂકશે ને તાચતો-ફૂલો તેના સોનેરી-વાદળી-લીલા-સુરંગી સ્વરૂપે રોબતો સજીવ-કલામય મોર દષ્ટિ સમીપ ખડો થશે. શેક્સ-પિયરમાં તેવોજ મોર સોનેરી કે રૂપેરી પ્રકાશથી ઝળહળતો આવી આપ્પાથી ફૂલો હોય એવો નજરે પડશે.

કાળીદાસનાં ‘મેઘદૂત’ને ‘શાકુન્તલ’ સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની સંગમસ્થ લીલાભૂમિ સમાં છે. શેક્સપિયરનાં ‘હેમ્લેટ’ને ‘મેકબેથ’ શબ્દસંકલનાએ ગમે તેટલાં આકર્ષક, મોહક ને રમણીય છતાં સી જુલસળિના ખંડ સમાં છે.

મહાન સાહિત્યકારો વચ્ચેનો આ સૂક્ષ્મ ભેદ સમજવો અતિ કઠીન છે. પણ સાહિત્ય-દ્રષ્ટાઓ સહેલાઈથી સમજી શકે તેમ છે કે ‘કાળીદાસમાં અમૃતનું માધુર્ય છે, શેક્સપિયરમાં સોમરસનું આકર્ષણ છે.’

મિલ્ટનનાં મુખ્ય સર્જનો, ‘પેરેડાઇસ લોસ્ટ’ના ચોથા પુસ્તકના ચોડાક ભાગ સિવાય, પડતા તેજથીજ દંકાઈ જાય છે. કેમસમાંતી તેની શાન્તિની અમર પંક્તિઓ પણ કેમસ રૂપેરી પ્રવાહમાં વહેતું હોઈ રૂપેરી રંગજ ધારણ કરે છે.

ગાંટેની ‘ડીવાઈન કોમેડી’ કે ગેટેના ‘ફાઉસ્ટ’માં દ્રશ્યનાં પ્રતિબિંબ જીલાય છે તે પ્રતિબિંબ તદ્દપ ન બનતાં તેજ, માધુર્ય, મનોહરતા ને બીજલુતાના સૂક્ષ્મ પટ નીચે દંકાતાં લાગે છે.

ટાગોરની તો પ્રત્યેક પંક્તિ કંઈક અસ્પર્શ્ય-પવિત્ર તેજથી દંકાયેલી હોય છે, તેમનામાં સ્વાભાવિક સંગીત વહે છે પણ રંગ કે સુગંધ તો સશબ્દ જ હોય છે. તેમનાં

હેયાનાં ગાન થંભે, નિજ સહુ વ્યવસાયો ત્યજી કો'ઈ દેખે,
આંખો નિદ્રાથી ઘેરી વિવિધ વિષયના સંભવે જઈ વિરામે;
પ્રશ્નોની ધારણાઓ શ્રવણ કરી કરી પાસનાં લોક દોડે,
દોડેલાં લાભ અર્પે અવર સહુ જનોને, સહુ સિદ્ધિ વાંછે.
વિદ્યુદ્દેગે પરીક્ષા આણુઆણુ પ્રસરી સર્વનાં ગાત્ર ગાળે:
ઠંડાલાં ઠંડાલાં સિનેમા-ગૃહ પર ધસતો સ્નેહ અત્યંત ગાઢ,
આનંદો જિંદગીના, આણુઆણુ કરીને સંચિયા ધૈર્ય—કોણે,
પ્રાણો સાફલ્યવાંછુ, ધસી ધસી કૂર આ અપ્પરે આવી પૂગે.
નાવે નાવે ફરીથી, આણુમૂલ સુખી એ જિંદગી પાછી નાવે,
વધે મોંઘામૂલાં જે ક્ષણિક જીવનનાં વીતિયાં તે ન આવે,
કાળો મોંઘી તકોના, અવસર ગત કે તેય પાછા ન આવે,
રે, આ મોંઘી પરીક્ષા વરસદિવસમાં પાછી તત્કાળ આવે.
ઠંડાલાં, આ લહાવ મોંઘા, વિવિધ વિષયના જ્ઞાનથી ચે મહાન,
મોંઘા સાફલ્યથી અવિરલ શુભ નેષ્ફલ્યથી મહાન.

પાત્રો પાત્ર કરતાં તેજની પ્રતિમાઓ વિશેષ ગણી શકાય.

સાહિત્ય એ પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ છે. નહિ કે એ પ્રતિબિંબનો અપૂર્ણ ટૂકડો. પરિણામે પ્રકૃતિ સાથે તેણે એકતાન રહેવું જોઈએ.

પ્રકૃતિએ જગત સર્જ્યું ગમે તે કારણે, પણ તેમ કરવામાં તેનો ઉદ્દેશ તો શુભ છે. તેનાં સંતાન ગમે તેવાં દુઃખી દેખાતાં હોય પણ એ દુઃખ તો આભાસ છે; તેનો અન્ત સનાતન સુખમાં સમાયો છે.

પરિણામે સાહિત્યનો મધ્ય પ્રવાહ ગમે ત્યાં વહે; તેનો અન્ત તો શુભમાં જ પરિણવવો જોઈએ—પ્રકૃતિનું જાણે તાદશ પ્રતિબિંબ.

પણ પ્રકૃતિ વિષેનું ઉક્ત તાત્પર્ય તો આર્યોનું છે. પાશ્ચાત્ય માન્યતા તો આ જીવન-માંજ સર્વસ્વ જુએ છે. પરિણામે તે દેખીતા જીવનનાંજ પ્રતિબિંબ ઝીલે.

શુભમાં પરિણમતી જીવનની પરંપરામાં માનનાર આર્યોનું સાહિત્ય ગમે તેવા પક્ષટાઓ ખાવા છતાં છેવટ તો શુભમાંજ પરિણમે. ઐહિક જીવન-દર્શનમાંજ પ્રગટતું કરુણું સાહિત્ય કં તો, ઉક્ત સ્થિતિને સમજ્યા વિનાનું, અથવા તો પાશ્ચાત્ય પ્રવાહમાંથી ઝીંઝાયતું ને નહિતર ઉક્ત માન્યતાને ન સ્વીકારવાના કારણે સર્ગ્યતું લેખાય.

○

* શ્રી સુંદરમના 'સાફલ્યવાંછું'નું પ્રતિકાગ્ય.

કોણ રે લેશે સંભાળ

મૂળજીભાઈ પી. શાહ

કોણ રે લેશે સંભાળ ? વીરા ! ત્હારી કોણ રે લેશે સંભાળ ?
 વસમો આવે હો કાળ : વીરા ! ત્હારી કોણ રે લેશે સંભાળ ?
 જોળન કેરો જીવતર માંહી, અનેત આવ્યો જીવાળ;
 મોહની મદિરા રંગથી પીધી, ખાંધી ન પુણ્યની પાળ.—વીરા !
 સંતની વાણી ઉર ન આણી, દીનને દીધી ગાળ;
 આજ રીખાયે રાગને લોગે, અંતર પડતી કાળ.—વીરા !
 ડગલે પગલે તુજને વાર્યો, જીવન લાગતી જાળ;
 હસતો સુણતાં રંકની વાતો, માયાની પાયરી જાળ.—વીરા !
 હસતાં હૈયાં હેતભરેલાં, બોલતાં બોલ રસાળ;
 એમને નયણે આંસુ વહાવ્યાં, રુઢન ત્હારું નિકાળ.—વીરા !
 કુદરત દેતી ન્યાય અનુપમ, સાચો છે દીનદયાળ;
 સંકટ ત્હારું કોણ રે દાળે ? દર્દ જને વિકરાળ.—વીરા !

ક્ષણિકતા

કેશવલાલ ખટેલ

સુરભિ ભરિયાં પુષ્પો કુંજે લચી ઉર રાચતાં,
 જનમન રંજી થાતાં સંધ્યા ભૂમીજ ભળી જતાં.
 સુરસ ઝરતા સૂરો મીઠા કવે સહુ પંખીડાં,
 ખલખલ રસી હૈયું મૂઢે સરેજ દિગંતમાં.
 સુકલ ઝરણું વર્ષામાંહિ અતિશય ધૂધવે,
 સમય વહતાં પેખો ગ્રીષ્મે ભીડે રજ શંખલા.
 ક્ષણભર ઉપા ન્યાસ રંગે પૂરે નજ સાથિયા,
 વિલીન જનતી આવે જ્યારે રવી ઉદયાચળે.

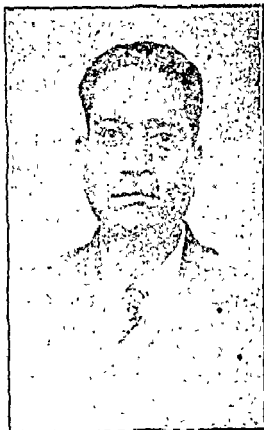
x x x
 સર્વ સૃષ્ટિનાં અલિત છે, જેમ અંબાએ રૂડી,
 'વાદળી આકાશ પર આવી અને આલી ગઈ.'

આપણું રાસસાહિત્ય [પ્રાચીન]

લેખક : પ્રો. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ, એમ. એ., એલએલ. બી.

રાસ અથવા ગરબા એ ગુજરાતની મહામૂલી સંપત્તિ અને અનોખી વિશિષ્ટતા છે. ગુજરાતના ગરબા હિન્દ-ભરમાં બીજે ક્યાંય મળે એમ નથી. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા પણ એનાથી પરમ મુન્ધ બન્યા છે. સાહિત્ય, સંગીત અને કલાની ત્રિવેણી રૂપ એ અરધા માટે ગુજરાત સકારણ ગૌરવ ધરી શકે છે.

રાસસાહિત્યનો વિષય એટલો વિશાળ છે કે એને થોડો પણ ન્યાય આપવાને એક લેખ નહિ પણ લેખમાળા યોજવી પડે. એકએક કવિ જ્યાં સ્વતંત્ર લેખ માગી હો ત્યાં સર્વને એક લેખમાં શી રીતે સમાવાય? અને સાથેસાથે જોડસાહિત્યનાં અગાધ ઊંડાં સાગરનીર તો નિરખાય પણ શી રીતે? એટલે આજે સગવડ ખાતર એકલા પ્રાચીન

કવિઓના—નરસિંહ મહેતાથી માંડી દયારામ સુધીના કવિઓના—રાસસાહિત્યનાં રૂસદ્દેશન કરીશું. ન્હાનાણાલથી આજસુધીના અર્વાચીનોને જાણવિધના માટે વહેવા દેશું.

રાસસાહિત્યનું અવલોકન કરતા પહેલાં આપણે રાસનો ઇતિહાસ જરા સંક્ષેપમાં જોઈ જઈએ:

ગુજરાતની ગરબીઓ

સામાન્ય રીતે ગુજરાતી બાવાની ટાડઆત નરસિંહ મહેતાથી થઈ ગળાય છે. નરસિંહ મહેતા ગુજરાતીના આદિ કવિ મનાય છે. એમના સમયમાં પાંચદશ કડીનું સંગીતબદ્ધ ગેય કાવ્ય પદ કહેવાતું. પદ સાથે કડયાં (પ્રાં કડવદ્-કડીઓનો સમૂહ) પણ પ્રચલિત હતાં. એ પદથી વિશેષ લાંબાં, અધ્યાય—Canto-રૂપ હતાં. પદો કોઈપણ લાગમાં લખાતાં, ત્યારે કડયાં માટે અમુકજ દેશીઓ મુકરર થઈ. પરિણામે એનો વિકાસ બંધ થયો. મદાકવિ પ્રેમાનંદે કડયાંનો ખનતો વિકાસ કીધો, પણ ત્યારબાદ કોઈનું લક્ષ એ તરફ દેરાયું નહિ, અને સાહિત્યનું એ સુંદર અંગ ધીરધીરે સુખ મધું. આ રીતે કડયાં બંધ પડ્યાં, પણ પદો આજુ રહ્યાં, અને તે આજ પર્વત આજુ છે, તેમજ એમાં વિકાસ પણ સારો સધાયો છે.

દાસક્રમે પદનો અર્થ ગરબો કે ગરબી એવો થયો, અને વલ્લભભટ્ટના ગરબા કે દયારામની ગરબીઓ વસ્તુતઃ જૂદે નામે નરસિંહ-મીરાંનાં પદોજ છે. ગરબો શબ્દ સંઘર્ષદીપ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. નવરાત્રમાં શક્તિભક્તિ નિમિત્તે ધડાને કાણાં પાડી એમાં દીપ મૂકવામાં આવે છે એને ગર્ભદીપ કહે છે. એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ગરબો કે ગરબી શબ્દ આવ્યા છે. એ ગર્ભદીપ આસપાસ ફૂંડાળે ફરી ગવાતાં પદ ગણું ગરબો કે ગરબી નામ પામ્યાં. આ રીતે પદો ગરબાના સંસર્ગે ફરી ગરબો-ગરબી કહેવાયાં, એ ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે કે ગરબાને શક્તિપૂજા સાથે સંબંધ હોઈ શક્તિપૂજના પ્રારંભથી એ પ્રચલિત હશે. જો કે ગરબા વિષે વધુ ચોક્કસ રીતે તો આપણે વલ્લભભટ્ટના સમયથી સાંભળીએ છીએ. વળી સામાન્યતઃ દેવની સ્તુતિ દિવા શક્તિભક્તિ એ ગરબાનું વિશિષ્ટ તત્ત્વ હોવું જોઈએ. સામાન્યતઃ કહેવાનું કારણ કે એ વિશિષ્ટત્વ સર્વથા જળવાયું જણાતું નથી. વલ્લભે પોતે પણ કળિકાળનો, કલ્પેડાનો પ્રત્યાદિ ગરબા લખી એ તત્ત્વ ખામ જળવ્યું નથી. સ્તુતિ-ભક્તિ રહિત પદો શ્લોકો કે પવાડા કહેવાતાં; દાખલા તરીકે-શામળભટ્ટનો રૂતમ બહાદુરનો પવાડો. પરંતુ વખત જતાં પવાડા-ગરબા-ગરબીનો ભેદ નીકળી ગયો અને રસરાજની દયારામના સમયમાં તો એકલી ગરબીનીજ અજબ મોહની આખા ગુજરાતને ભરી રહી. ગુજરાતની ગરબીઓનો દૂર કે ઇતિહાસ આવે છે.

કાઠિયાવાડના રાસ

રાસ શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત છે, અને એનો અર્થ નૃત્ય થાય છે. મૂળે એમાં નૃત્યજન હતું. દોલકડા તાલ સાથે ગોળ ફરી એક રીતનું તાલબદ્ધ નૃત્ય કરવું તે રાસ. એમાં શબ્દસંગીત પાછળથી ઉમેરાયું, અને એ રાસ-નૃત્ય-મોટાં પદો પણ રાસ સંગ્રા પામ્યાં. રાસેશ્વર શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર, રાસલીલા, રાસપંચાધ્યાયી પ્રત્યાદિ પ્રયોગો રાસની પ્રાચીનતા દર્શાવે છે. કાઠિયા સાથેના નૃત્યને ઢગ્ગરાસ-કાઠિયારાસ કહેતા, અને દશમાં સતકના કવિ રાજસેજર * કૃત વિદ્વદ્દશાભંજિકામાં તવાંગે છેલ્લિ ઢગ્ગરાસ : નો ઉલ્લેખ પણ મળી આવે છે. શ્રીકૃષ્ણગોપીની રાસલીલાની જેમ રાસ મૂળે સ્ત્રીપુરુષના મિશ્ર હશે પણ વખત જતાં મર્યાદાઓ વધતાં સ્ત્રી અને પુરુષોના ભિન્ન રાસ અસ્તિત્વમાં આવ્યા એમ માનવાને કારણ મળે છે. હાલ તો મિશ્રરાસ લગભગ લુપ્ત થઈ ગયા છે. માત્ર ભિન્નરાસ પ્રચલિત છે, તેમાં યે પુરુષના રાસ તો એકલા સૌરાષ્ટ્રમાં અને ઉત્તર ગુજરાતમાંજ જોવામાં આવે છે.

રાસના રચન-સમય વિષે અનેક કલ્પનાઓ પ્રચલિત છે. કહેવાય છે કે શ્રીકૃષ્ણના મધુપુરના ગોપમંડળના રાસ એમની સાથે સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા, અને ગરબાને ગુર્જરા પોતાની સાથે ગુજરાતમાં લાવ્યા. યાદવો અને ગુર્જરા સાથેના સંબંધની આ કલ્પના સ્વીકાર્ય નથી, કેમકે જો એ વાત સાચી હોય તો રાસ-ગરબા એ લોકના મૂળ સ્થાન વ્રજ અને પંચજનમાં કેમ નથી? વળી ગરબા-ગરબીને શક્તિ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પરિણામરૂપ માનવામાં આવે એ, એ માન્યતા પણ ખરી નથી. એમને એ સંપ્રદાયો સાથે સંબંધ છે એ હકીકત સાચી, પરંતુ એમની પાસે કાર્યકારણભાવનો સંબંધ નથી. કેમકે આખા ભારતવર્ષમાં એ સંપ્રદાયો છે, છતાં ગરબા તો ગુજરાત સિવાય ખીજે ક્યાંય નથી. વળી કેટલાકનું કહેવું છે કે શક્તિ

* આઠમી સદીમાં થયેલ શ્રી હરિમદ્સુત્રિની કૃતિઓમાં અને તે પહેલાંના પણ કેટલાક પ્રાચીન જૈનશાસ્ત્રીઓ રાસનાં નવનવોન સ્વરૂપોનો ઉલ્લેખ થયેલ જોવામાં આવે છે. તાંત્રી.

બકિતનું પદ તે ગરબો અને કૃષ્ણભક્તિયુક્ત તે ગરબો. એવો જીજ્ઞા ભેદ પણ સર્વથા માણ નથી, કેમકે એ તત્ત્વ સર્વદા જળવાયું જણાતું નથી.

કાઠિયાવાડમાં રાસ સાથે રાસડા પણ પ્રચલિત છે. રાસડો એટલે કંઈક કથાવૃત્ત આપેતું કાવ્ય; દાખલા તરીકે જસમાનો રાસડો. રાસમાં સંગીતતત્ત્વ—Lyrical element—પ્રધાનપદે છે, ન્યારે રાસડામાં ઐતિહાસિક તત્ત્વ—Historical element—અગ્રસ્થાને છે. રાસડા એ ગુજરાતના પવાડાને મળતા, ઈંગ્લિશ Balladની જાતના છે. જૈન કવિઓએ રાસનો ઉપયોગ પ્રબંધ-કથા-આખ્યાનના અર્થમાં કર્યો છે, પરંતુ એને આપણા રાસ સાથે કંઈજ નિસ્ખત નથી.

આ રીતે આપણે જોયું કે ગુજરાતના ગરબા અને કાઠિયાવાડનાં રાસ નામ જૂદાં છતાં વસ્તુતઃ એકજ છે. ગરબામાં માર્દવ અને માધુર્ય વિશેષ છે, ત્યારે રાસમાં જોસ અને જોમ વધારે છે, પણ સરવાળે સૌ એકજ છે. અને હવે તો રાસ શબ્દ એટલો પ્રિય અને પ્રચલિત થઈ ગયો છે કે એમાં ગરબા ગરબો સર્વનો સમાવેશ થાય છે. આ અર્થમાં ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાએ એને અનેકવાર વાપર્યો છે.

રાસ રમાડવાની વિનંતી કરતાં શ્રીકૃષ્ણને ઉદેશી ભક્તકવિ કહે છે:

“થેઇ થેઇ રાસ રમાડ બાલા,
ગોકુલથી વૃંદાવન રૂંડ;
એ અમને દેખાડ મારા બાલા.”

અને સોહામણી શરદની રણિયામણી રાત્રિ જોમ આજે રાસ ખેલવાને ખૂબ અનુકૂળ અવસર મનાય છે તેમજ નરસિંહ મહેતાના સમયમાં પણ ગણાતું. આપણા સુભગ શરદુત્સવો આજકાલના નથી, પણ પુરાણા ને પ્રાચીન છે એનું એથી જાન થાય છે. એવા મુંદર સમયનો ઉદ્દેશ કરતાં નરસિંહ મહેતા કહે છે:

“રંગભર રાસ રમાડો નાથ કે શરદ સોહામણી રે સોલ;
ઉગ્યો સોળ કળાનો ચંદ્ર, કે રત રણિયામણી રે સોલ.”

તદુપરાંત શ્રી રાધાજીની ઉક્તિનું પદ “નાગર નન્દજના લાલ, રાસ રમતાં મારી મારી નયની ખોવાણી,”—જે કવિનું પહેલામાં પહેલું કાવ્ય કહેવાય છે, અને જેમાં મહેતાજીએ જોયેલી રાસલીલાનો પ્રસંગ વર્ણવાયો છે તેમાં તેમજ અન્ય અનેક રથાને રાસ શબ્દ કવિએ વાપર્યો છે.

રાસના ઇતિહાસ સંબંધી આટલા વિવેચન પછી આપણે પ્રાચીન રાસસાહિત્યનું કંઈક દર્શન કરીએ.
(અપૂર્ણ)

[ગાંધી ૫, ૨૬૬ થી આગળ]

૩

શહેરમાં આવ્યે મધુને એક વર્ષ વીતી ગયું. શાળામાં હેઝમાસ્તરે તેને મફત દાખલ કર્યો હતો. પુસ્તકો વગેરે પણ તેઓ જ મેળવી આપતા.

તે ઉપરાંત તેને કુસુમનું ટ્યુશન પણ મળી ગયું હતું. તે કુસુમને ત્યાં ઉપલેખ મળે રહેતો. કુસુમને તે ખૂબ ખાંતથી શીખવતો. નાનકડી કુસુમ પણ મધુના ભાવપૂર્ણ શિક્ષણથી આકર્ષાઈ. ધીમેધીમે તે વાંચનમાં વધારેને વધારે રસ લેતી. થોડાં મધુ સ્તરફ તેને અકથ્ય રનેહભાવ ઉપજ્યો. મધુ વાંચતો હોય ત્યારે તેના પગ આગળ બેસીને તે પણ ધીમું ધીમું વાંચતી. મધુનું ઘણુંખરું કામ તે કરી આપતી. તેનો ખંડ તે સાફ કરતી, તેનાં પુસ્તકો મુશોલિત રીતે ગોઠવતી તે તેના કુંજમાં કહ્યા સિવાય નીચેથી પાણી ભરી લાવતી. આ નાનકડી બાલકાની મમતા જોઈ મધુની છાતી કોઈ કોઈ વાર ભરાઈ આવતી, તેની આંખો બીની થતી અને એકાદ જાનું આંસુ, કુસુમથી અદૃશ નીચે સરી પડતું.

પુત્રીને અભ્યાસમાં એકાદ થતી જોઈ મણિબહેન પણ મધુ પર પ્રસન્ન રહેતાં. બપોરે તો મધુ અન્નક્ષેત્રમાં જમી આવતો. સાંજે તે ખાતો જ નહિ. મણિબહેન તેને ઘણીવાર જમવાનો આગ્રહ કરતાં, પણ તે જતો નહિ; તેનો ઉત્તર હતો, “મને ખૂખ નથી”. છતાં એવાય કેટલા દિવસો હતા જ્યારે મણિબહેનના મક્કમ આગ્રહ આગળ તેની દબતા ટીલી થતી, અને તે અને કુસુમ બન્ને એકજ ભાણામાં બેસીને જમતાં. કુસુમનો હર્ષ ત્યારે ખાતો નહિ. અને આ નાનકડી શિષ્યાનો રનેહ અને તેની માતાનો ભાવ, મધુમાં આદ્ર દૃષ્ટતા ઉપજાવતાં.

સવારે તે બે-ત્રણ પૈસાના ચણા લઈ ખાતો, સાંજે પણ જ્યારે અત્યંત ભૂખ લાગી હોય ત્યારે જ કંઈક અવાળું ખાતો. સામાન્યતઃ સાંજે તે જમતો જ નહિ; છતાં તેની બે રૂપિયાની આવકમાંથી, અવાળું તથા અભ્યાસનાં પુસ્તકો આદિ જતાં કર્યું બચતું નહિ. રજની તેને નાનીનાની વસ્તુઓમાં મદદ કરવા જતો, પણ તે તેની કે બીજા કોઈનીયે પાસેથી કર્યું સ્વીકારતો નહિ. રજની તેને પોતાના ધોખીને કપડાં આપવા કહેતો તો પણ તે તો ના જ પાડતો. અને તેની પાસે ધોખીને આપવા જેટલાં કપડાંય કયાં હતાં? તે જાણ્યો ત્યારે તેની પાસે બે જોડ કપડાં હતાં. ધીમેધીમે તે પણ ધસાઈ જવા, આવ્યાં એક વર્ષ દરમ્યાન તો તેમને કેટલાંય થીગડાંને પુરસ્કાર મળી ચૂક્યો હતો. દર બે ત્રણ દિવસે નદી કિનારાના દર દરના ભાગ પર જઈ તે પોતાનાં કપડાં ધોઈ આવતો.

રજની સાથેના તેનો સહચાર અત્યુટ હતો. મધ્યાહ્ને ધખી રહેલા તેના જીવનરણમાં તે જ એક વનસ્પતિ-ભૂમિખંડ હતો. કુસુમ તથા મણિબહેને પણ તેને કંઈક શીતળતા અર્પી

હતી. છતાં વ્યથાથી જ્યારે તે અસહ્ય પીડાતો ત્યારે રજની પાસે દોડી જતો. તેનો અકથ્ય રોદ તેના મોંમાં હૃદયને અમીવર્ષાએ છાંટતો; તેની એકલતાને પ્રેમની દૃષ્ટિ અર્પતો.

મધુને એક જ લક્ષ્ય હતું. જ્ઞાન-જ્ઞાન-જ્ઞાન. અને જેમજેમ એ કુટુંબથી વિચુકત થતો ગયો તેમતેમ તેની તમન્ના વધતી જ ગઈ. શાળામાં તે ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક ભણતો. શુદ્ધિ અને સંતત ઉદ્યમશીલતાને પ્રભાવે તેણે કોલેજિયતોનેય શરમાવે તેટલું વિશાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. તેની દિનંદ્ર પ્રતિભામાં શિક્ષકો પણ અંજનતા. કેટલાક તો તેને આર્થિક સહાય કરવા તત્પરતા દાખવતા. પણ મધુ તે બધાનો સાભાર અસ્વીકાર કરતો.

પણ આ જ્ઞાનસાધનાની મધુને ભારે કિંમત આપવી પડી. એક વર્ષમાં તો તેનું એ બળવાન હૃદયપ્રેરક શરીર પોષક ખોરાક અને સંયોગિની અનુકૂળતાને અભાવે ડુબળા બની ગયું, તેનાં ગાંત્રો સૂક્ષ્મ રીતે ગળતાં જતાં હતાં. તેમાંથી યૌવનનો સ્વાભાવિક વિકાસ ને યનગનાટ અદર્શ્ય થયાં હતાં, અને તેમનું સ્થાન ફિક્કાશ અને શયિષ્યે લીધું હતું.

અહીં આગળ પછી મધુએ ઘેર એક પણ પત્ર લખ્યો ન હતો. રજનીને પણ તેણે પોતાનાં પિતાને લખતાં અટકાવ્યો હતો. કૃષ્ણરાય માનતા કે મધુ મામાને ત્યાં હશે અને અભ્યાસમાં પડ્યો હશે તેથી નહિ લખી શક્યો હોય. તેમ તેમણે પણ તેને એકે પત્ર લખ્યો નહિ. તેમના જીવનમાં ખેતીને લઇ પત્રવ્યવહારને બહુ ઓછું, લગભગ નહિ જેવું જ સ્થાન હતું. તેમાં સ્વાભાવિક નિશ્ચિતતાએ પૂર્તિ કરી.

મધુની બાએ પણ તે જ પ્રમાણે માન્યું. તે એક બોળી, પતિપરાયણ સાખી સ્ત્રી હતી. પત્રવ્યવહારના આ યુગમાં માતાપિતાએ એક વર્ષ સુધી પુત્રના સમાચાર મળવાની ઉત્કૃષ્ટતા ન દર્શાવી તે આપણને નવાઈભર્યું લાગે. પણ આગ્યજીવનમાં, તેમાંય ખેતીના વ્યવસાયવાળા નિરંતર પ્રવૃત્ત લોકોમાં પત્રવ્યવહાર બહુ ઓછો લાગ ભજવે છે તે આપણે ધીસરનું ન જોઈએ. અને રોદહાળ મામાને ત્યાં દિકરા હોય ત્યારે ક્યાં માતાપિતાને ખાસ ચિંતા થાય?

આમ દિવસો પંદર દિવસો, ને મહિનાઓ વીતી ગયા. પરીક્ષા આવી અને કેટલાક પર હાર્યે, કેટલાક પર શોક વર્ષાવતી ચ લી ગઈ. મધુ પ્રથમ નંબરે પાસ થયો હતો. જ્ઞાનાના નિબંધ મુજબ મેટ્રીકના વર્ષ દરમિયાન અપાતી માસિક પાંચ રૂપિયાની સ્કોલરશીપ તેણે પ્રાપ્ત કરી હતી. તેને લાગ્યું કે હવે પોતે સરળતાથી રહી શકશે.

વેકેશન શરૂ થયા છતાં મધુ ઘેર ગયો નહિ. રજનીઓમાં બોર્ડિંગ બંધ રહેતી અને રજનીનાં પિતા સખત માણસ હતા, એટલે રજનીને તો નિરુપાયે ગયા વગર છૂટકો જ નહોતો. રજનીઓ પંડી તે જ દિવસે તેણે દુઃખાતાં દિલે મધુની રજ લીધી. તેને મનમાં એક છૂપી આશા હતી કે ઘેર જઈ ને પોતે મધુના પિતાને તેની પરિસ્થિતિથી વાકેફ કરી શકશે. પણ મધુ તેનો આ વિચાર છૂપી ગયો. દેન ઉપડતી વેળા તેણે રજનીને કહ્યું, “હું કદાપી શકું છું રજની તું જાહેરે બાપુને શું કહેવાનો છે તે. જો તને મારા પ્રત્યે પ્રેમ હોય તો બગવાનને ખાતર પણ કરો નિર્દેશ ન કરતો. અને કદાચ પછે કે કેમ નથી આવ્યો તો કહેજે કે વધારે અભ્યાસ સાડે ત્યાં રહો છે. દિવાળીની રજનીઓમાં આવશે.”

“વાર” કહી રજનીએ વિદાય લીધી.

રેશનેથી મધુ ઘેર આવ્યો ત્યારે સવારની ટપાલમાં તેનો એક પત્ર આવેલો પ્રગ્થો હતો. તેણે કાર્ડ ઉપાડી શીરનામું જોયું તો શાળાનું હતું. મહિબહેનને પૂછતાં જણાયું કે શાળાનો પઠાવાળો તે આપી ગયો હતો.

ધડધડ દાદર ચઢી તેણે વાંચવા માંડ્યું. તેમાંની વિગત આ પ્રમાણે હતી:

અમદાવાદ

એપ્રિલ ૩૦

પ્રિય ભાઈ મધુ,

હું આવતી કાલે ઘેર જઈ છું. તારે રંગઓ પડી હશે અને તું પણ તેથી આનંદાલ ઘેર જવાની તજવીજમાં હશે. હું કાલે બપોરે અહીંથી નીકળીશ અને સાંજે ત્યાં આવી પહોંચીશ. તું તૈયાર રહેજે. પરમદિવસે સવારે જ જનશે તો મંદિરનાં દર્શન કરી, આપણે સાથે નીકળીશું. તારું પરિણામ આવી ગયું હશે, અને તેમાં તું જિંદગી નંખરે પાસ થયો હોઈશ તેવી ધારણા સેતું છું.

એજ લી.

સુલોચનાનાં આશિર્વાદ.

પત્ર વાંચી રહ્યા પછી મધુના મુખ પર જે કાંઈ રંગ બાકી રહ્યો હતો તે ઊડી ગયો. તેને સ્થાને આરસશી શ્વેત ફિક્કાશ પથરાઈ વળી; તેની આંખના ડોળા ન્યાં જોતા હતા ત્યાં જ જડાઈ ગયા. એક હાથ નાંખી તે ભોંય પર ખેસી ગયો.

૪

રેશનના પ્લેટફોર્મ પર ટ્રેન આવીને ઊભી રહી કે થડ કલાસના ડબ્બામાંથી એક તરુણી નીચે ઊતરી. તેણે આસપાસ જોયું; તેવામાં સામેથી એક છોકરો દોડતો આવી તેને ભેટી પડ્યો.

.. “ખેન, ખેન!”

“મધુ, કેમ આનંદ.....” બાકીના શબ્દો સુલોચનાના મોંમાં જ રહી ગયા. મધુને જોતાં જ જડાઈ ગઈ હોય તેમ તે શુનમુન ઊભી રહી. તેણે મધુને નખશીખ નિહાળ્યો, અને તે દિગ્મુદ્ધ બની ગઈ. તે જ મુખ, તે જ દેહ, તે જ આકૃતિ.....ત્યારે આમ કેમ? ક્યાં ગયો એ મુગ્ધશ્રીમાં વિલસતો પ્રકૃત્તિત આનંદ? ક્યાં આ કૃષ્ણાંગ કરમાયેલો મધુ!

સુલોચનાએ બોલવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેની જીભ તાળવે જઈ ચોંટી. સ્થિર ને સ્થિર તે ત્યાં ઊભી રહી. મધુ તેના આ વિસ્મિત ભાવ પ્રત્યે અનિમેષ નયન જોઈ રહ્યો હતો; પણ એ નયનોની પાછળ અદ્રષ્ટ અચ્ચુસાગર ઊછળી રહ્યો હતો—જાણે હમણાં જ ખેનના હાથમાં ફાટી પડશે. પણ તેને ખાળવાનો પ્રયત્ન કરતો તે સ્તિમિત ને સ્તબ્ધ ઊભો હતો.

આખરે એક મહાપ્રયત્ન કરી સુલોચના બોલી, “મધુ, આમ કેમ?”

મધુએ કશો પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો. પ્રત્યેક ભાવને નિવારતો તે પાંચરના પુતળા જેવો ઊભો હતો. સુલોચના ધડીલર અવાજ બની તેને નિહાળી રહી. ‘છેવટે તેણે બાળુએ કહ્યું, ને પાલવવતી બે ઉન્હાં આંસુ હોવાં. પછી મધુ તરફ ફરી રડતા અવાજે શ્રુતું, “ચાલ.”

૫

રાત્રિનો અન્ધકાર પૃથ્વીને ઘેરી વળ્યો હતો. એક નાનાશા ઘરને ઉપલે માળ, એક સાદડી પર, અભેદ શાંતિમાં ત્રણ જણ બેઠાં હતાં. દર એક ઝીણી મીઠુબત્તી બળી રહી હતી.

ભગિનિ-આન્ધવનું એ કારમું મિલન હતું. નીચે મેંએ સુલોચનાના પગ આગળ મધુ બેઠો હતો, સુલોચના તેને સ્તિમિત નયને નીરખી રહી હતી. તેના ગાલ પર ચર્ચ વહેતી અશ્રુધારાથી તેનું સુલગ વદન તુપાર-વર્ષા પછ પેકે લીંઝઈ રહ્યું હતું. નેતો તેણે પોતાની અંખ મધુ પરથી ઉઠાવી કે ન તો તેણે આંસુ હોવા પ્રયત્ન કર્યો. બોલવા તે યત્ન કરતી, પણ ફસકાં તેની વાચાને ગૂંચળાવી નાખતાં.

હેવટે એક જખખર પ્રયત્ન કરી, ગળું ખંખેરી, અતિશય ધીમા સ્વરે તે બોલી “ભાઈ મધુ. તું નહિ જ આવે?”

“ના” મધુએ જાંચે જોયા વગર જ જવાખ આપ્યો.

“મધુ, મધુ. તને એટલીયે દયા નથી આવતી કે બાપુને આ જાણી કેવો ઘોર આઘાત થશે...? તેની તેમની વૃદ્ધાવસ્થા પર શી અસર થશે તેનોય ખ્યાલ નથી આવતો? પણ જવા દે એ વાત. બાપુ ખાતર નહિ તો બાને.....” તેનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. ડૂમો બાઝ્યો હોય તેમ તે આગળ ન બોલી શકી.

મધુએ ધીમે ધીમે આંખ જાંચી કરી. અને વિપાદપૂર્ણ છતાં નિશ્ચયથી ગાજતા સ્વરે તે બોલ્યો, “બાપુ સાથે મારે હવે શો સંબંધ? તમને ક્ય.થી ખબર કે મેં તેમને કેટકેટલા વિનમ્યા હતા. તેઓ તો એકના એ ન થયા તે નજ થયા, અને હું એકલો ચાલી નીકળ્યો. ખેર...તે વિષે મારે કશું કહેવાનું નથી. હું મારી જાત પર મુસ્તાક હતો. પણ તેમને એટલો વિચાર સરખોયે ન આવ્યો કે બારખાર મહિના સુધી છોકરો ક્યાં હશે ને શું કરતો હશે! મેં તેમનો શું શુન્હો કર્યો હતો? એક પત્ર નહિ.....અરે સાન્તવનભયે? એક શબ્દ મોકલવા જેટલી પણ કરુણા એમને ન ઉપજી! જે માતાપિતાને પુત્ર જીવે છે કે નહિ તેનીયે પરવા નથી, તેમની સાથે મારે શો સંબંધ?”

“મધુ, એનું ન બોલ. તેમણે માન્યું હશે કે તું મામાને ત્યાં હોઈશ. નહિતર તારી યાતનાનું એક વર્ષ તો શું પણ એક વિષળ પણ તે બિચારાં પુણ્યલોક માતપિતા સહી શકે ખરાં? ચાલ ભાઈ, ચાલ.”

“શમે તેમ હોય, મારાથી નહિ અવાય.”

“ભાઈ ભાઈ!...” સુલોચના ધુસકે ધુસકે રડી પડી. “નહિજ આવે શું?... બાપુને ખાતર નહિ તો બાને ખાતર પણ ચાલ...કેવી બિચારી ભણી, ભોળી, પ્રેમાળ બા! એના કામળ હૃદયનીયે તને દયા નથી આવતી? એનો શું વાંક? તેમના બન્નેના પાછળના જીવનની એકએક ઘડી પચાતાપના એકએક યુગ જેવી જરો ત્યારે તું આજની ઘડીઓ ઉમેરી તેમને વધુ રિખાવીશ? ઓ મધુ!...હું તારી પાસે પાલવ પાચરી માથું છું...ચાલ ભાઈ, ચાલ...”

મધુએ હૃદયમાં બિહારાતી હજારો લાગણીઓને દબાવી દહ નિશ્વાતમક ભાવે કહ્યું, “મારાથી નહિ બને.”

“ઓ મારા ભાઈ.....” કહી સુલોચનાએ તેના ગળે હાથ ભેરવી, ફસકાં ખાતાં તેના ખભા પર પોતાનું માથું નાંખી દીધું.

ઓખેર ગાઢ અન્ધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. તમરાંના ગણગણાટ સિવાય વાતાવરણમાં નિરવતા વ્યાપી હતી. કોઈ એક શબ્દ પણ બોલ્યું નહિ.

મિનિટો પર મિનિટો પસાર થઈ. રાત્રિ વધતી જતી હતી. આખરે ત્રીજી વ્યક્તિએ કહ્યું, “મધુભાઈ, તમારે જવું જોઈએ.”

“ના, મણિબહેન!”

૬

એ નિરવધિ અશ્રુધારાઓ, એ અસંખ્ય નિઃશ્વાસો, એ અનન્ત પરિતાપો પર પ્રભાત ઊગ્યું. આંખો ચોળાને મધુએ જોયું તો સુલોચના પયારીમાં નહોતી. કૂદકો મારીને તે સફાળો જીત્યો થયો. મનમાં અનેક શંકાઓ ધરતો તે નીચે જતર્યો, અને પશ્ચિમદારમાં જઈ મણિબહેનને પૂછ્યું, “બહેન ક્યાં ગઈ?”

“મામાને મળવા ગઈ છું,” તેવું કહેતાં ગયાં છે.”

મધુએ સુલોચનાની રાહ જોવામાં બે કલાક વીતાવ્યા. તેણે ધાર્યું કે ઘણા વખતે મામાને મળી હશે એટલે જલદી નહિ જિઠાયું હોય. પણ અગિયાર થયા, બાર થયા, એક થયો ત્યાં સુધી ત્યારે તે દેખાઈ નહિ ત્યારે તે અવિશ્રાન્ત જતી ગયો. પ્રત્યેક ક્ષણે તેની ધીરજ ખૂટતી હતી; વારેવારે તે મણિબહેનને પૂછતો, “હજી કેમ નહિ આવી?” મણિબહેન કહેતાં, “મામાને ત્યાં બેઠાં હશે. ઘણા દિવસે મળે ત્યારે એણું એમ જલદી જિઠાય છે?” પણ મધુની અધીરતા વધતી જ ગઈ, તેના મનમાં અવનવી શંકાઓ સ્ફુરી...કંઈક અમંગળ તેના મનમાં ઉદ્ભવ્યાં. અન્તે થાકીને તેણે મણિબહેનને કહ્યું, “હું ચે ત્યારે મામાને ત્યાં ગઈ છું.”

“જવું હોય તો ખુશીથી જાઓ, પણ હવે તો આવતાં હશે. ઘણીવાર થઈ છે.”

જવું કે ન જવું તેની વિમાસણમાં થોડોક સમય પસાર થયો. એકાએક બારણું ઉઘડ્યું અને સુલોચના અંદર આવી. મધુએ તરત પૂછ્યું, “ક્યાં ગયાં હતાં બહેન?”

સુલોચના ઉત્તર આપી શકે તે પહેલાં ધડક કરતું બારણું ઉઘડ્યું. મધુ આંખ ફાટીને જોઈ રહ્યો. કૃષ્ણરાય કૂદકો મારી તેને બાકી પડ્યા, “ઓ મારા દિકરા!”-ને ધ્યાક દઈને બોંબ પર પછડાઈ પડ્યા.

*

*

*

સંખ્યાના ઓસરતા અજવાળામાં કૃષ્ણરાયના બોળામાં માયું મૂકી મધુ બેઠો હતો. તેમનાં બન્ને હાથ તેની પીઠ પર ફરતા હતા. તેમના ગાલ પરથી વર્ષતાં નયનગિન્દુએ મધુનું ખમીસ ભીંજાઈ ગયું હતું. પાસે સુલોચના રડતી આંખે પિતા-પુત્રનું મિલન નિહાળતી બેઠી હતી...“મધુ, દિકરા!...” કૃષ્ણરાય ગદગદ કંઠે બોલ્યા “મને માફ કરે, મેં તારો અક્ષય અંપ.....” પણ તે વાક્ય પૂરું કરે તે પહેલાંજ મધુએ સૂઝેલી આંખો ઊંચી કરી કહ્યું, “બાપું, બાપું, મને ક્ષમા કરો.”

[અનુસંધાન પૃ. ૩૬૦થી ચાલુ]

છે, છતાં કરોડો સાધનહીનો છે; અઢળક લક્ષ્મી છે, છતાં લાખો ભિખારીઓ છે; સારાંશ કે, સાધનસંપન્નતા (Civilization) છે; સંસ્કારિતા (Culture) નથી.

પણ સંસ્કારિતા વગરની સાધનસંપન્નતા શા કામની? વિચારકો કહે છે કે આધુનિક સંસ્કૃતિની શ્રેષ્ઠ વગરની મોટર વામ હવાઈ ઝડપે દોડ્યા કરશે તો પોતાની સિદ્ધિ વડે જ ભરખીમૂત બનેલા સંસ્કારહીન ભરમાસુરની પુરાણકથાનું પુનરાવર્તન તો નહીં થાય?

સાધનસંપત્તતા, સંસ્કારિતા અને આધુનિક સંસ્કૃતિ

ભોમીલાલ જ. સાંડસરા

આધુનિક સંસ્કૃતિ પર વિચાર કરતાં પહેલાં એ ગણવાની જરૂર છે કે આપણે 'આધુનિક સંસ્કૃતિ' શાને કહીએ છીએ. 'સંસ્કૃતિ' શબ્દ 'સાધનસંપત્તતા' અને 'સંસ્કારિતા' એ બંને અર્થમાં ઝાઝા બેઢલાવ વગર વપરાયો છે; પરંતુ એ પ્રકારનો અભેદ ઘણીવાર વહેતોઆધાત પેદા કરે છે.

ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્રના તલસ્પર્શી વિદ્વાનોએ આપેલી વ્યાખ્યાઓ મુજબ, 'સંસ્કૃતિ' એટલે જે સાધનસંપત્તતાની વચ્ચે આપણે રહીએ છીએ તે (Civilization), અને 'સંસ્કારિતા' એટલે આપણી રહેણીકરણી, કેળવણી, અભ્યાસ અને ચિન્તનના પરિણામે જે કાટિએ આપણે પહોંચ્યા હોઈએ તે (culture). આપણે બ્યારે 'આધુનિક સંસ્કૃતિ'ની ચર્ચા કરીએ ત્યારે ઉપર બતાવેલા બે અર્થોની મર્યાદા ધ્યાનમાં રાખવાનું જરૂરી છે.

ત્યારે 'આધુનિક સંસ્કૃતિ' એટલે, પાશ્ચાત્ય દેશોમાં આશરે સો-દોઢસો વર્ષ પૂર્વે જે પ્રકારના સમષ્ટિગત જીવન ધોરણ (એટલે Standard of living નહીં, પરંતુ સમસ્ત પ્રજાવર્ગની સાધનસંપત્તતામાં અને તેને પરિણામે એના સમગ્ર જીવનમાં થયેલા ક્રાન્તિકારી ફેરફારો)ને આરંભ થયો અને જેણે હિન્દની પ્રજાને પણ છેલ્લાં પૂચ્છીસેક વર્ષમાં પોતાની ક્રાન્તિકારી અસરો નીચે લાવી મૂકી છે તે જીવન, એવો અર્થ કરીએ તો તે સામાન્યતઃ વાજળી ગણાયો.

આ આધુનિક સંસ્કૃતિનું મૂળ આજન્મ વિદ્યાસેવા માટે તલસતા વિદ્વદ્ધર્યોના તનતોડ પ્રયત્નોના સમૂહગત પરિણામરૂપે નિષ્પન્ન થયેલા કાઈ Renaissanceમાં નથી, તેમ કાઈ એક ખ્રિસ્ત, ગૌતમ બુદ્ધ કે મહાત્મા ગાંધીજીએ પ્રવર્તેલી ક્રાન્તિકારી જીવનદિશ્સુશીમાં પણ નથી; પરંતુ એનું જન્મસ્થાન વરાળયંત્ર અને વીજળીની શોધમાં તથા એ શોધોને આખાયે જગતની પ્રજાઓએ-અને ખાસ કરીને એ પ્રજાઓની એક લઘુમતીરૂપે રહેલાં મુંડી-વાદીઓએ અપનાવી તેમાં રહેલું છે.

આ ઔદ્યોગિક વિપ્લવ (Industrial Revolution)માત્ર થોડાક દસકાઓમાં તો જગતના ખૂણેખાંચરે ફરી વળ્યો છે અને તેની સારીમાડી અસરો જગતના પ્રત્યેક કુટુંબને સ્પર્શ કરી ચૂકી છે. આધુનિક યુગના જન્મદાતા વરાળયંત્રની શોધ પછી માનવ બુદ્ધિએ વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રમાં કેટકેટલાં નવાં અન્વેષણો કર્યા છે અને કુદરતનાં મહામૂતો (Elements) ઉપર વિજ્ઞ મેળવવાના કેટકેટલા પ્રયત્નો કર્યા છે એ કહી બતાવવું પડે એમ નથી; પરંતુ એટલો જ નિર્દેશ કરવો બસ થશે કે કુદરત સાથેના એ તુમુલ્લ યુદ્ધના પરિણામે માનવીએ કેટલીયે ભૌતિક સિદ્ધિઓ મેળવી છે અને દુનિયાના લગભગ પ્રત્યેક નિવાસીની રહેણીકરણીને ઓછાવત્તા, પ્રમાણમાં ઝડપી અને યન્ત્રવત્ બનાવી છે.

ઓગણીસમી, સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બ્યારે આધુનિક સંસ્કૃતિની સિદ્ધિઓ છેક નવીન અને એક પૃથજન (Layman)ની બુદ્ધિને સાવ દિગ્મૂઢ બનાવી મૂકે એટલી હદ સુધી

આશ્ચર્યજનક હતી ત્યારે અનેકાએ એમ માનેલું કે, પ્રલયકાળ પર્વત જેનો અંત આવવાનો નથી એવા સુવર્ણયુગનો આરંભ થઈ ચૂક્યો છે, માનવીનાં સર્વ કષ્ટોનો હવે નાશ થઈ જશે; અને અંતમાં માત્ર ‘ખાધું, પીધું અને મોજ કરી’ એ સિવાય બીજું કંઈ જ નહોતું હોવાનો યોગ્ય બાકી રહેશે નહીં. અજાત, આ જાતનું મતપ્રદર્શન મોટેભાગે તો પાશ્ચાત્ય દેશોને જ અનુલક્ષીને કરવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ એ પાછળનો પ્રધાનસૂત્ર તો આજ હતો. મોકલે અને રૂઝાઈ કીધાંજ આ મનોવૃત્તિના સૌથી વધુ લાક્ષણિક નમુનાઓ હતા.

પરંતુ ઇતિહાસનું એક અદ્વર કથન છે કે, “The same wealth that generates civilization announces its decay” (પ્રત્યેક સંસ્કૃતિનું વિનાશકારણ તેની પોતાની સમૃદ્ધિમાં જ ગૂઢ રીતે રહેલું હોય છે). આ સૂત્ર ઇતિહાસકાળની બીજી કોઈ સંસ્કૃતિ કરતાં આધુનિક સંસ્કૃતિએ સૌથી વધુ બારદસ્તપણે પૂરવાર કરી બતાવ્યું છે. એનું કારણ એ કે આધુનિક સંસ્કૃતિ પાછળ કોઈ સંતનું, કોઈ ફિલસૂફનું, કોઈ ધર્મપ્રવર્તકનું, કોઈ પ્રચારકનું, કોઈ નેતાનું કે કોઈ મુત્સદ્દીનું પ્રેરણાતત્ત્વ-સાર્વિક, રાજસી કે તામસી પ્રેરણાતત્ત્વ પણ નથી. આધુનિક સંસ્કૃતિ તેની પહેલાંની સંસ્કૃતિઓની જેમ કોઈ જાતિની નથી, પરંતુ સમસ્ત સુધરેલી પ્રજાની છે, એ તેનું મુળગુણ સમાન લોભાવનારું તત્ત્વ છે, પરંતુ કદાચ એજ કારણથી એણે આધુનિક જગતમાં લાખો મનુષ્યોનાં જીવન ગુલામોથી પણ બદલતર બતાવી મૂક્યાં છે. એનો ‘ખૂની બપોડો’ વિશ્વવ્યાપી છે, સર્વસ્પર્શી છે—અરે, મેકલેથના અધોર કૃત્યની જેમ તેના પોતાનાજ હૃદયને કાતરી ખાનારો છે.

આ સર્વ બતાવી આપ્યું ૧૯૧૪ના વિશ્વયુદ્ધ. એક વિચારકે એનું વર્ણન આધુનિક સંસ્કૃતિના એક ‘મહાન અકસ્માત’ તરીકે કર્યું છે; પરંતુ ખરું જોતાં એ ‘મહાન અકસ્માત’ ન હતો, પણ આધુનિક સંસ્કૃતિના દેહમાં તેના જન્મકાળથી જ ઘર કરી બેઠેલા, પરંતુ એ દેહની ઝોજરિવતાનો દ્વાસ થતાં જ તેના પર સવાર થઈ બેસનાર રાજરોગનું એક ચિન્હ માત્ર હતું. આધુનિક સંસ્કૃતિના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શાહીવાદે જગતમાં લૂટવા જેવું બધું જ જ્યારે લૂટી લીધું ત્યારે બાજરામૂતની જેમ તે પોતાના સૂત્રધારોનો પણ ગ્રાસ કરી લેવા દોડ્યો.

અને એ દોડ લગભગ એક પચીસી વીતી ગયા છતાં હજી પણ ચાલુ જ છે, એમ જગતના રાજકરણ અને સમાજકારણે બતાવી આપ્યું છે. એનું અદ્યતન ઉદાહરણ તે છેલ્લા થોડાક માસ દરમ્યાન યુરોપમાં બનેલા અનેક ચોંકાવનારા બનાવો.

આધુનિક સંસ્કૃતિની આ કાયમી રોગગ્રસ્તતા શું બતાવે છે? આધુનિક સંસ્કૃતિનો દેહ વિકાસ પામતાં પામતાં રાક્ષસી બની ગયો છે અને હવે એ દેહનાં સર્વ અંગો સમાલવા જેટલી તાકાત પણ તેની પાસે રહી નથી. આનું નિદાન શું હશે?

એક અમેરિકન વિદ્વાને તાજેતરમાં જ કહ્યું છે તેમ, આધુનિક સંસ્કૃતિ એ ‘મોત-હોંતરતી સાધન સંપન્નતા’ (Civilizing to death) છે, કેમકે એમાં કેવળ સાધનસંપન્નતા સિવાય બીજું કંઈ જ નથી; વિરાટ દેહ છે, પણ પ્રગલ્ભ, પ્રસન્ન, ઝોજરવી આત્મા નથી; શોષણવૃત્તિ છે, ઔદાર્ય મુદ્દલ નથી; ઈર્ષ્યા છે, સમભાવ નથી; દાદાગીરી છે, જીવો અને જીવવા દો’નું સોનેરી જીવનસૂત્ર નથી; ધૃણુસ્પદ સાધનો દ્વારા ધારેલી તેમ પાર પાડવાનું કૌટિલ્ય છે, સત્ય નથી; માનવબુદ્ધિ કદવી શકે તેટલી સર્વ સિદ્ધિઓ છે, પણ એ સિદ્ધિઓ પર કાણ રાખવા જેટલી સ્વાસ્થ્યયુક્ત સાર્વિકતા નથી. આધુનિક સંસ્કૃતિ પાસે અનર્ગળ સાધનો

ક્ષપણક

લેખક: ચીમનલાલ સંઘવી

ગુજરાત આજે શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યનો સારસ્વત-સવ ઉજવવાને તત્પર બન્યું છે. તે સમયે, તે મહાન સાહિત્યકાર અને સમર્થ યોગી પર પણ જેમની પ્રતિભાની અનન્ય છાપ પડી હોય એવી ગુજરાતની જ વિરલ વિભૂતિઓને તેનાથી વીસરી ન શકાય.

સંવત્પ્રવર્તક અવંતીપતિ વિક્રમની સભામાં નવ રત્નો હતાં. તેમાંથી-મેઘદૂત, શાકુન્તલ, રઘુવંશ વિ. ના કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ; અમરકોપના પ્રણેતા અમરસિંહ; પંચસિદ્ધાન્તિકા વિ. અન્યોના રચનાર વરાહમિહિર; ઘટકર્પર કાવ્યના કર્તા ઘટકર્પરક; પ્રાકૃતપ્રકાશના નિર્માતા અને મહાન રાજનીતિજ્ઞ વરરુચિ; આર્યવૈદ્યના આદર્શ સમા ધન્વન્તરિ, મહાન નાટ્યકાર શંકુ તથા વેતાલભટ્ટ વિ. જણીતા છે. પણ એ નવે રત્નોમાં પ્રથમ, મહાન વિક્રમના પૂજ્ય ગુરુ, જૈન સાહિત્યમાં સિદ્ધસેન દિવાકરના નામે અમર થયેલા, અને જેમની સર્જનપ્રતિભા સંમીપ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય પણ પોતાને શિશુ સમાન ગણે છે એવા ક્ષપણકના જીવનથી ભાગ્યેજ કોઈ પરિચિત હશે.

તેમનો જન્મ વિ. સં. પૂર્વે ૩૦ લગભગમાં, ગુજરાતના એક વૈલવી નગરમાં, ક્ષાત્રાય-નગોત્રી બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પિતા દેવર્ષિ; તેમની માતા દેવશ્રી; તેમનું પોતાનું મૂળ નામ કુમુદચન્દ્ર.

બાળવયેજ તેમની શુદ્ધિનાં અલૌકિક તત્ત્વો પ્રકાશવા માંડ્યાં. વેદ, વેદાન્ત, જ્યોતિષ, ગણિત, ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય તર્ક વિ. વિષયો પર તેમણે નાની વયેજ પ્રભુત્વ મેળવ્યું. ને તે, તે નગરનું ઝળકતું રત્ન મનાયા.

અવંતીમાં તે સમયે કુમાર વિક્રમે ગાદી હાથ કરી હતી. તેનો પિતા ગર્હભિલ્લુ લાલ-સાનો ભોગ બની વર્ષો પૂર્વે પદભ્રષ્ટ થયેલો. વિક્રમે પિતાના ઉક્ત જીવનમાંથી બોધ લીધો. પ્રથમ પ્રજાનું સ્વત્વ રક્ષવાને આવેલા પણ પછી તેજ પ્રજાના વૈરી થઈ પડેલા શકાને હરાવી તેણે માળવા કબજે કર્યું. ને પ્રજાને દુઃખમુક્ત કરી, ન્યાયનું સામ્રાજ્ય સ્થાપી, તે અવંતીની ગાદીએ બેઠો.

તે મહાન સેનાપતિ અને વિરલ રાજવી હતો. અવંતી તેને મન ભારતનું કેન્દ્રનગર હતું. તે નગરને વધુ પ્રતિષ્ઠિત બનાવવા તેણે ભારતના વિદ્વાનોને, ઐશ્વીઓને, નરવીરોને પોતાને આંગણે આગમન્યા. ને વિદ્વાન દેવર્ષિ પણ પોતાના પુત્ર સાથે અવંતીમાં આવ્યા.

વિક્રમે દેવર્ષિની મહત્તા તરત પારખી લીધી. તેને તેણે રાજપૂજ્ય પુરોહિતવર્ગમાં સ્થાન આપ્યું. દેવર્ષિ રાજસભામાં હાજરી આપવા લાગ્યો. કુમુદચન્દ્ર પણ અસ્પર્શભાવે ત્યાં આવતોજતો થયો.

અવંતિની રાજસભા સમર્થ વિદ્વાનોથી શોભતી. કુમુદચન્દ્રને ત્યાંથી ઘણું અવનનું જાણવા મળ્યું. પણ તેનું ખીલતું વ્યક્તિત્વ, વિદ્વતા ને તેજસ્વિતાને પ્રોત્સાહ વિદ્વાનોની એ સભામાં

યોગ્ય સ્થાન મળે એ તેને અસંભવિત લાગ્યું. પોતાની તીક્ષ્ણ મહત્વાકાંક્ષા ત્યાં સંતોષાય તે પણ ને મુશ્કેલ લાગ્યું. તેને, ગદ્યારથી અમર કીર્તિ વરી લાવી, તે કીર્તિની સુવાસથી આ જ રાજસભાના નાયક થવાની ભાવનાથી, પિતાની અનુમતિ લઈ તે ભારતની ખીજ વિદ્યત સભાઓ જોવા અને અને તો તેમને જીતવા નીકળ્યો.

તેણે શરૂઆતમાં મધ્યહિંદની કેટલીક સભાઓ જોઈ; કેટલાક વિદ્વાનોની સાથે વાદ કર્યો. એ સભાઓ ને વિદ્વાનોની રચિત ભવ્યતા આ વિકસના મૂર્ચના તેજ આગળ કંઈક ઝાંખી લાગવા માંડી. ને કુમુદ્યન્દ્ર પોતાને અનન્ય માનતો થયો. તેનો સ્વભાવ મૂળથી તેજસ્વી ને કંઈક અંશે ગર્વિષ્ઠ તો હતોજ. હવે તે અભિમાની બન્યો. તેણે હિંદનાં પ્રત્યેક નામાંકિત વિદ્વાનોને વાદમાં જીતવાનું અને પોતાને જો કાંઈ જીતે તો તેના શિષ્ય થવાનું વ્રત લીધું.

વિરલ પ્રતિભા, તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ, તેજસ્વી લલાટ, યુવાન વય, અપૂર્વ જ્ઞાન, ગંરકારી વાણી, નિર્ગળ હૃદય અને મોહક કાન્તિથી તે જ્યાંજ્યાં ગયો ત્યાંત્યાં માનનીય અને પૂજ્ય થઈ પડ્યો. અનેક જ્ઞાનપિપાસુઓ તેના શિષ્ય બન્યા. તે શિષ્યોની સાથે દક્ષિણ-ભારતમાં પ્રવાસ કરી તેણે તે પ્રદેશનાં પાટનગરોની પ્રતિષ્ઠિત વિદ્યત સભાઓ અને નામાંકિત વિદ્વાનોને વાદમાં જીતી લીધાં. તેની કીર્તિની સુગંધ ભારતના ખૂણે ખાંચરે પણ ફરી વળી. ને દક્ષિણ અને મધ્યહિંદના પંડિતોનો ગર્વ ગાળી, સનાતન ધર્મનો વિજય ફરકાવી, તે ઉત્તર ભારતને પંચે પડ્યો.

ઉત્તર ભારતની પણ પ્રતિષ્ઠિત અને મુખ્ય સભાઓને તેણે વાદમાં જીતી લીધી. તેના ગર્વે માઝા મૂકી. કોશાંખીની રાજસભામાં તેણે જગતના વિદ્વાન માત્રને હસી કાઢી તેમને વાદ માટે આહ્વાન આપતાં અસહ્ય વેણ ઉઠાવ્યાં. ને એક પંડિતે તેને ચીમકી ભરતાં કહ્યું:

“જ્ઞાન પીધું તો ખૂજ લાગે છે. પણ તે હજી પર્યું નથી લાગતું. લાટનિવાસી સમર્થ-વાદી અને મહાજ્ઞાની વિદ્વાન શ્રી વૃદ્ધવાદી પાસે જાઓ. તે તમારા જ્ઞાનને પચાવી દેશે.”

કુમુદ્યન્દ્રના ગર્વને ગણે વીંછી કરડ્યો. શિષ્યે ને પાછળ આવવાનું કહી તે લાટને રસ્તે દોડ્યો.

ભરૂચ તે સમયે લાટનું પાટનગર હતું. ત્યાં તે વર્ષે શ્રી વૃદ્ધવાદી નામે વિખ્યાત જૈન આચાર્ય ચોમાસું રહેલા. તેમની વિદ્વત્તા ને વાદશક્તિ ભારતભરમાં અનન્ય મનાતાં. કોશાંખીના વિદ્વાને કુમુદ્યન્દ્રને પોતાની સભામાં અજીત માની તેને તે મહાન વાદીને આંગણે ધકેલ્યો હતો.

કુમુદ્યન્દ્ર વિજય વરમાળાની ધૂનમાં ત્વરાએ ભરૂચ જઈ પહોંચ્યો. પણ ચોમાસું વીતી ગયેલ હોઈ વૃદ્ધવાદી તે સમયે ત્યાંથી ખીજે વિદ્યાર કરી ગયેલા. કુમુદ્યન્દ્રે મન-યું કે પોતાના ભયથી તે નાસી ગયા છે. ને લોકોને તેમનો માર્ગ પૂછતો પૂછતો તે તેમની પાછળ પડ્યો.

એક વગડામાં બંનેનો મેળાપ થયો. કુમુદ્યન્દ્રે ત્યાંને ત્યાંજ વાદ કરવા તત્પરતા બતાવી. પણ વૃદ્ધવાદીએ તેને શાન્તિથી સમગ્રવતાં કહ્યું, “વાદ તો તેની હારજીતનો નિર્ણય આપનાર ઇશ્વર પ્રતિષ્ઠિત રાજસભામાં થઈ શકે ને ?”

પણ કુમુદ્યન્દ્રને મન તો પોતાના મહાજ્ઞાન આગળ વગડાનાં શઝ, ગોવાળિયા, મધ્યસ્થ જાગવી કે વિદ્વાનો—સર્વે એક સરીખાંજ અણસમજી લાગતાં. એટલે થોડાક ગોવાળિયાને મધ્યસ્થપદે સ્થાપી તેણે વાદની શરૂઆત કરી. ને તરતજ પોતાના જ્ઞાનનું નવનીત તારવી, મૂર્વપક્ષ રજી કરી, તે અજાણ્ય વીરની જ્યેમ હસતો ઊભો રહ્યો.

વૃદ્ધવાદી તેનું ઊગતું તેજ ને તીક્ષ્ણ જ્ઞાન પારખી ગયા. તેને યુક્તિથી જીતી લેવા

તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પોતે પણ સમર્થ જ્ઞાની છે એવી કુમુદ્યન્દના મન પર છાપ પાડવા પૂરતો-તેમણે તેના પક્ષને નબળો બનાવી ઉત્તરપક્ષ રજુ કર્યો. ને પછી તેમણે યોગ્ય અભિનય. પૂર્વક એક સુંદર બોધપ્રદ રાસડો ગાઈ ગંભીરાળો.

ગોવાળિયા હાથવેશમાં તાળીઓ પાડવા માંડ્યા. તેમણે વૃદ્ધવાદીને સાચા વિનયી ગણાવી કુમુદ્યન્દને બકવાદ કરનાર કહ્યો.

“કુમુદ્યન્દે તરતજ વૃદ્ધવાદીના ચરણમાં પોતાનું શીશ નમાવ્યું.

“હજી તમે હાર્યા ન કહેવાઓ,” વૃદ્ધવાદીએ તેને ઉઠાડતાં કહ્યું.

“ના, હું હાર્યોજ છું,” કુમુદ્યન્દ વિનમ્રભાવે બોલ્યો, “આપ વિદ્વાન તો છોજ. સાથે સમયના પારખુ પણ છો. હું સમય ને રચના ન પારખી શક્યો. મારે આપના શિષ્યજન્યનું ધરે.”

છતાં વૃદ્ધવાદીએ તેની હાર ન કબૂલી. તે તેને ભર્યની રાજસભામાં લઈ ગયા. ત્યાં રાજની ધનજન્યના અધ્યક્ષપદ નીચે બેસે એ વાદ કર્યો. પણ કુમુદ્યન્દનું તેજ ને તેની મહેજ પહેલેથી જ ફરી ગયાં હતાં. રાજસભામાં તે ઝગદળાટ દાખવ્યા પણ વિના હારી ગયાં.

વૃદ્ધવાદીએ કુમુદ્યન્દને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય, ગણિત ને વેદધર્મનો તો તે સૂક્ષ્મ અભ્યાસી હતો જ. હવે જૈન ધર્મ, જૈન સૂત્રો ને જૈન સાહિત્યનો પણ તેણે એટલો જ સૂક્ષ્મ અભ્યાસ આદર્યો. તેના કેટલાક શિષ્યોએ પણ તેના આ વચનપ્રેમને અનુસરી દીક્ષા લીધી.

થોડાજ સમયમાં તે જૈન શાસ્ત્રોમાં પારંગત બન્યો. તેનું નિર્માણ હૃદય ને પરિપક્વ બુદ્ધિ તો વૃદ્ધવાદીએ પ્રથમથી જ પારખી લીધાં હતાં. એટલે તેમણે હવે તેને પોતાનો પટશિષ્ય ગણી, તેને ‘દિવાકર’ ઉપનામ નામ આપી, આચાર્ય બનાવી, પોતાના ગચ્છના ભાવિ નાયકપદે સ્થાપ્યો. ને પોતાનો ભાર તે મહાવિદ્વાનને સોંપી તેઓ અન્યત્ર શાન્ત વિહાર કરી ગયા.

દિવાકરની હૃદયશુદ્ધતા તેમના જ્ઞાન જેટલી જ ઉજત હતી. પોતાની ભૂલ કબૂલતાં તે તલભાર આંચકા ન ખાતા. પરિણામે મહાજ્ઞાની, તેજસ્વી ને સહય આચાર્ય તરીકે તે ઝગપી બિડયા, દરેક નગરોની પ્રજા તેમને પોતાને આંગણે આમંત્રવા લાગી.

અવંતીની પ્રજાએ પણ તેમને આમંત્રણ આપ્યું. દિવાકરે તરત તેનાં સ્વીકાર કર્યો. “ઉજ્જયિનીની વિદ્વત્સભાના નાયક યવાની તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા તો ઓગળી ગઈ હતી. પણ એ સભાના નામાંકિત વિદ્વાનો પર જૈન ધર્મનો છાપ પડે, વિક્રમ પણ તે ધર્મમાં રસ લેતો બને એ ભાવનાએ તેમને આકર્ષ્યાં. તે અવંતી આપ્યાં.

અવંતીની જૈન પ્રજાએ તેમનો ભાવબીનો સત્કાર કર્યો. ‘સર્વગુપ્ત’ કહી તે તેમનાં શુભગાન ગાવાં લાગી. તે સમયે પટહસ્તિ પર નગરદર્શને નીકળેલા સમ્રાટ વિક્રમને કાને એ શબ્દ અચડાયો. તેણે ‘સર્વગુપ્ત’-દિવાકરની શક્તિનો કસ કાઢવા તેમને મનથીજ નમસ્કાર કર્યો.

પણ દિવાકરની માનસપરીક્ષણ શક્તિ અપૂર્વ હતી. વિક્રમના મુખ પરથી તેના ભાવને તે સમજી ગયા. ને તેમણે હાથ ઊંચો કરી, ‘ધર્મલાભ’—કથાણુ કહી, વિક્રમના એ નમસ્કારનો ઉચિત ઉત્તર આપ્યો.

વિક્રમ વિરમય પામ્યો. દિવાકરની મનપરીક્ષણશક્તિ તેને અદ્ભૂત લાગી. સાથે જ પોતાના પુરોહિત દેવર્ષિના પુત્રને, નવા અવતારમાં આવેલ ભારતવિખ્યાત વાદી કુમુદ્યન્દને

ઝોળખી લેતાં પણ તેને વાર ન લાગી. તેણે તેમને, પોતાના મનને મુગ્ધ કરવા બદલ કાટિ સૈનીયા બક્ષવા માંડ્યા. પણ આજીવનત્યાગી દિવાકરે તેનો હસીને અસ્વીકાર કર્યો, ને વિક્રમના મનપર તેમની ત્યાગ પ્રતિભાની પણ પ્રખળ અસર પડી.

તે સમયે ઔકારનગરમાં જૈનોને એક મંદિર બાંધવાનું હતું, પણ ઇતરધર્મીઓ તેમાં અંતરાય નાંખતા હતા. પરિણામે તે મંદિર બાંધવાને વિક્રમની ખાસ સંમતિની જરૂર પડી. વિક્રમ સ્વાભાવિકપણે એવી સંમતિ આપવા પ્રેરાય એ અનંભવિત હતું. ને જૈન સંઘે દિવાકરને એ સ્થિતિ જણાવી.

દિવાકરની કવિત્વશક્તિ અદ્ભૂત હતી. વિક્રમ કવિતાદેવીના સાચો પરીક્ષક, પ્રસંશક ને ઉપાસક હતો. તેની પાસેથી સાચી કવિતાને વરદાન મેળવવું મુશ્કેલ નહોતું. પરિણામે દિવાકર અપૂર્વ, દ્વિઅર્થો, વિક્રમના અંભવિત શુણ્ણોની કલાત્મક પ્રસંશા કરતા, સાથેજ તેને સન્માર્ગનો ઉપદેશ દેતા ચાર રસિક શ્લોકો ગૂંથી, તેની ચમત્કૃતિથી તે મહાન રાજવીને રંજિત કરવા સુખવેશે રાજસભામાં આપ્યા.

રાજસભાને બારણે દ્વારપાળે તેમને અટકાવ્યા. પણ તે દ્વારપાળ દ્વારા વિક્રમને એક પ્રસંગવેધી શ્લોક મોકલાવી તેમણે ત્યાં પ્રવેશવાની અનુમતિ મેળવી. વિક્રમ તો તેમના પર ઉક્ત એક શ્લોકથી જ મુગ્ધ થઈ ગયો હતો. એટલે જ્યારે દિવાકરે પ્રથમ ગૂંથેલા ચાર અપૂર્વ શ્લોકથી તેને વધાવ્યો ત્યારે તેમાં રમી રહેલી સરસ્વતીના રસદર્શનથી તે મહાન રાજવી અને રસદષ્ટાનું અંતર નાચી ઊઠ્યું. તેણે દિવાકરને તમન કરી ઈચ્છિત વરદાન માગવા કહ્યું.

તે દિવાકરે ઔકારનગરમાં જૈન મંદિર બાંધવાની વિક્રમની સહર્ષ અનુમતિ મેળવી. તે પછી દિવાકરે પોતાની ઝોળખ આપી. ને સત્રાટ વિક્રમ ને તેની સભા પુરોહિતના પુત્ર, ભારતવિખ્યાત વાદી ને મહાન જૈન આચાર્યને મેલાયેલા કવિના વેશે જોઈ વિરમ્ય પામ્યાં. તેમણે પોતાના મહાભોધા રત્ન તરીકે તેમને વધાવી લીધા.

તે ચોમાસું અને તે પછીના પંદરેક દિવસ દિવાકર અવંતીમાં રહ્યા. તે પછી તે ચિતોડ ખાંણુ વિહાર કરી ગયા. ચિતોડમાં તેમને બે દિવ્ય મંત્રવિદ્યાઓ મળી: એક સૈન્ય-સિદ્ધિ, બીજી સુવર્ણસિદ્ધિ; પહેલી વિદ્યાના પ્રભાવથી ગમે તેવાં અસંખ્ય વૈરીદળોને પણ ચક્રાવામાં નાંખી દે એવું ક્ષણજીવી-આભાસી-દિવ્ય સૈન્ય સર્જી શકાય; બીજીના પ્રભાવથી લોકોને સુવર્ણમાં ફેરવી શકાય.

ઉક્ત વિદ્યાઓના બળે વધુ તેજસ્વી બનેલા દિવાકર તે પછીનું ચોમાસું પૂર્વહિંદના કર્મારપુર નગરમાં રહ્યા. ત્યાં તે સમયે દયાળુ અને પ્રજાપ્રિય નૃપતિ દેવપાળનું શાસન ચાલતું હતું. દિવાકરને તે પોતાના પૂજ્ય શુરુ માનતો હતો. દિવાકર પણ તેને જીવનનો શુભ માર્ગ શીખવતા:

‘વિજયાદશમીને દિવસે તે દયાળુ રાજવીની દયાનો ગેરલાભ ઉઠાવવાને, તેનું રાજ્ય લૂંટી લેવાને તેના હરિફ રાજવીઓ એકી સાથે કર્મારપુર પર ધસી આવ્યા. દેવપાળ દયાળુ હોતાં ક્ષિતિય હતા. રાજ્ય અને પ્રજાની રક્ષા કરતાં હોમાર્થ જનું પડે તો તેમ કરવું તે તેનો ધર્મ હતો. પરિણામે શુરુને નમન કરી, પોતાના અરૂપ સૈન્યની સાથે તે અગણિત અરિ-દર્શની સામે આવ્યો.

દિવાકરેથી હોમાતો રાજવી અને કક્કળતી પ્રજાનું આ દશ્ય ન જોવાયું. પોતાની સર્વ

રાક્તિ તેમણે દષ્ટિમાં કેન્દ્રિત કરી ને એ દષ્ટિના તેજસ્વળ-દિવ્ય વિદ્યાના પ્રભાવે-તેમણે એવાં અગણિત સૈન્ય વિકુર્ચ્યા કે દેવપાળના દુરમનોની નજરે-તેઓ જ્યાં જુએ ત્યાં-યમદૂતનાં જ પ્રતિબિંબ પથરાતાં થયાં. પરિણામે તેઓ અકળાર્થ ને-અભાર્થ ને નાસી ગયા. દેવપાળે તેમનો પીછો લઈ પોતાના પ્રદેશને તેમના પંચમાંથી મુક્ત કર્યો.

દિવાકરના આ પ્રભાવે દેવપાળના અંતરમાં અવનવી ઊર્મિઓ જન્મ્યા. તેણે સમગ્ર નયને ગુરુને નમન કર્યું. પ્રગ્નની ઈચ્છા સાથે એકમત ઈર્ષ તેણે છલકતા અંતરે, દિવાકરને 'સિદ્ધસેન'ના નામે વધાવ્યા. તે દિવસથી દિવાકર 'સિદ્ધસેન દિવાકર'ના નામે ઓળખાયા.

અત્યારસુધી સિદ્ધસેનની વિદ્વતા અને તેમની કવિત્વશક્તિ સર્જનાત્મક પ્રકાશમાં તો ન જેવાં જ આવ્યાં હતાં. અહીં તેમને તે માટેની તૈયારીનો અવકાશ મળ્યો.

રાજ્યી દેવપાળ તેમનો પરમ ભક્ત બની ગયો હતો. તે તેમનાં સનત દર્શન કરી શકે તે માટે તેણે તેમને હરનિશ રાજસભામાં પધારવા વિનંતિ કરી. તેની ઈચ્છાને સંતોષવા નુ અને તેટલાં જ શુભભાગે વાળવા દિવાકર તેમ કરતા થયા, પણ પોતાના પૂજ્ય ગુરુ રાજસભામાં આહ્વાને આવે તે દેવપાળને અનુચિત લાગ્યું. તેણે દિવાકરને પાલખી ને આમર સ્વીકારવા વિનંતિ કરી. ને રાજસંપર્કથી ધીમે ધીમે શિથિલ બનતા સિદ્ધસેને રાજસભામાં જવા આવવાને પાલખીનો સ્વીકાર કર્યો.

હંમેશ સવારે સોનેરી પાલખીમાં બેસી રાજરાજેન્દ્રની જેમ સિદ્ધસેન ઉપાશ્રયથી રાજસભામાં જવાને નીકળે, સંખ્યાએ પાછા ફરે. ચાર સેવકો તે પાલખીને ખભે ઉચકે, જે એ સેવકો બંને બાલુએ ચમર વીઝે; તેમની પાલખી ઉચકીને પવિત્ર થવાની પણ પ્રગળનોમાં સ્પર્ધા ચાલે. ને એ રીતે સિદ્ધસેન રાજગુરુની જેમ કર્મરપુરની પ્રગળે આકર્ષી રહ્યા. શામના જૈન સમાજને આ અનુચિત લાગ્યું. પણ રાજભયથી કાંઈ કંઈ બોલી ન શક્યું.

એક દિવસે પાલખી ઉચકવામાં ભાગ્યશાળી બનેલ એક વૃદ્ધ, સિદ્ધસેનને ખૂબ ધીમે ચાલતો જણાયો. તેમણે તે વૃદ્ધને ધીમાશનું કારણ પૂછ્યું. ને વૃદ્ધે એવો લાક્ષણિક-અંતરવેધી-અનેકાર્થી ઉત્તર દીધો કે સિદ્ધસેન ચમકી ઊઠ્યા. તે તરત પાલખીમાંથી નીચે કૂદી પડ્યા. ને વૃદ્ધના વેશની પાછળ તેમણે પોતાના ગુરુ વૃદ્ધવાદિનું વ્યક્તિત્વ પારખી કાઢ્યું. તે ક્ષમાયાચતા મુખે તેમના ચરણમાં પડ્યા. બોલ્યા, "આપ !"

"શિષ્યની પાલખી ઉચકવાનું સદ્ભાગ્ય ક્યાંથી ?" વૃદ્ધવાદી વિદ્વાતાઅંતરે-સ્મિતશોભતા મુખે બોલ્યા.

ને સિદ્ધસેનની આંખોમાંથી અશ્રુ ચાલ્યાં. તરતજ તેમણે પાલખીનો ને રાજસંપર્કનો ત્યાગ કર્યો. સાચા દિલથી ગુરુની તેમણે ક્ષમા માગી. ગુરુએ તેમને ફરી શિથિલ ન બનવાની શિખામણુ દઈ પોતાનું પદ અને અધિકાર સોંપ્યાં. ને તે પોતે આજીવન તપ સ્વીકારી એકાંતવાસમાં ચાલ્યા ગયા. અદ્ય સમયમાં જ તે સ્વર્ગવાસી થયા. ને સિદ્ધસેન જૈન સંઘના મોવડી બન્યા.

કર્મરપુરથી તરતજ વિહાર કરી તે ભુદે ભુદે સ્થળે ફરવા લાગ્યા અને રાત્ર ત્યા પ્રમળોને પરમ ભાગેનો ઉપદેશ દેવા લાગ્યા. [અપૂર્ણ]

* વ્યાપક અને પ્રમાણભૂત માન્યતા તો એ છે કે તેમનું મૂળ નામ સિદ્ધસેન હતું; 'દિવાકર'નું તેમને આ પ્રસંગે ઉપનામ આપાયું.

અર્થશાસ્ત્ર એટલે સમાજમાં રહેના માનવીનું ઉપભોગશાસ્ત્ર.

આપણે જીવનમાં ડગલેને પગલે અનેક વસ્તુઓને ઉપયોગમાં લઈ એ છીએ; અનેક વસ્તુઓથી આપણા જીવનની જરૂરિયાતો સંતોષીએ છીએ. અનેક જગતની ઉપયોગિતાઓ માણીએ છીએ.

ઉપભોગ એટલે આર્થિક પદાર્થના ઉપયોગથી સંતોષાતી માનવીની જરૂરિયાત; જે વસ્તુના ઉપયોગથી માનવીની જરૂરિયાત સંતોષાય છે તે જ માત્ર આર્થિક ઉપભોગ છે, જ્યારે જ્યારે જરૂરિયાત નથી સંતોષાતી ત્યારેત્યારે તે અનર્થિક બગાડ (waste) છે.

પદાર્થ અનાશવંત છે. માનવી પદાર્થને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી તેમજ તેનો નાશ પણ કરી શકતો નથી. માનવી તો માત્ર પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે પદાર્થોનાં પરિવર્તનો કરે છે. આ પરિવર્તન તે જ આર્થિક ઉત્પાદન. તે કરેલાં ઉત્પાદનનો ઉપભોગ કરે છે, પોતાના જીવનની જરૂરિયાતો સંતોષે છે, ફરી ઉપયોગિતાઓ સર્જે છે અને તે ઉપયોગિતાઓને માણે છે. આવી રીતે ઉપભોગ અને ઉત્પાદન-વાસ્તવમાં માત્ર પદાર્થનું પરિવર્તન-સતત ચાલ્યા જ કરે છે. દિવસ, પહેલો કે રાત પહેલી તે નક્કી કરવું જોઈતું અશક્ય છે તેટલુંજ ઉપભોગ થકી ઉત્પાદન ઉત્પાદન થકી ઉપભોગ નક્કી કરવું કપરું છે. બન્ને એક બીજાનાં જનક છે, એક બીજાને અન્યોન્યાયથી છે.

અણુવિકસેલા અર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં ઉપભોગને ખાસ મહત્ત્વ નહિ મળેલું, પણ જેમ જેમ આર્થિક સિદ્ધાન્તોની પ્રગતિ થતી ગઈ તેમ તેમ ઉપભોગ અર્થવિજ્ઞાનનું વધારેને વધારે મહત્ત્વનું અંગ બનતું ગયું. વાસ્તવમાં ઉપભોગ એ તો અર્થશાસ્ત્રનો પાયો છે. માનવજાતની જરૂરિયાતો અને તેનો શાસ્ત્રિય પદ્ધતિથી વિચાર, અર્થશાસ્ત્રને જીવંત બનાવે છે.

માનવી સંપત્તિનું ઉત્પાદન કરે છે, તેનો વિનિમય કરે છે અને તેની વ્યવસ્થા કરે છે. કારણ કે તેને પોતાના ભૌતિક જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની હોય છે, જીવનની અનેકવિધ ઉપયોગિતાઓ સંતોષવાની હોય છે.

માનવીની જરૂરિયાત એટલે શું ? જરૂરિયાત કેવા પ્રકારની હોય છે, કેવી રીતે સંતોષાય છે, કેમ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો સંપૂર્ણ વિચાર ઉપભોગ વિભાગમાં થાય છે. માણસોની આર્થિક જરૂરિયાતોનું પૃથક્કરણ ઉપભોગ વિભાગના અભ્યાસનું કેન્દ્ર છે. સંસારની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું મૂળ ઉપભોગ છે. જગતની સમગ્ર આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનું અંતિમ ધ્યેય ઉપભોગ છે. અર્થશાસ્ત્રની બધી ઈમારતનો પાયો ઉપભોગ છે.

માનવીની જરૂરિયાતો અર્નત અને અગણિત છે. જેમ સારાસારની વિચારશક્તિ માણસને પશુવર્ગથી અલગ કરે છે તેમ તેની અમર્યાદિત જરૂરિયાતો અન્ય પ્રાણીઓથી તેને વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં માનવી તરીકે ઓળખાવે છે. માનવ-જગતની અમર્યાદિત જરૂરિયાતો ટકે પ્રગતિ. અર્વાચીન આર્થિક જગતની બેનમૂન પ્રગતિ જરૂરિયાતોના અમર્યાદિતપણાને

આભારી છે. માણસની જંગલી અવસ્થામાં તેની જરૂરિયાતો મર્યાદિત હતી, આજના કરતાં અનેક ગણી ઓછી હતી. પૃથ્વીને પગથાર માનવબાળ જેમજેમ પ્રગતિનાં પગલાં પાડવા માંડ્યો તેમતેમ તેની જરૂરિયાતો વધવા લાગી. માનવીની મહત્વાકાંક્ષાને આરા હોય તો જરૂરિયાતોને મર્યાદા હોય.

પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિગત જરૂરિયાત મર્યાદિત અને છે. એટલે કે કોઈ પણ વસ્તુની જરૂરિયાત, તે વસ્તુની ઉપયોગિતાનો ઉપભોગ થાય અને જરૂરિયાત સંતોષાય, એટલે સમપ્ત થાય છે. જેમકે તૃપ્ત સંતોષવાને માટે પાણીની જરૂરિયાત તૃપ્ત સંતુષ્ટ થાય તેટલી છે. આના જની જરૂરિયાત ક્ષુધાની શાન્તિ પૂરતી છે. આનાસની જરૂરિયાત ઋતુઓના આક્રમણમાંથી બચવા પૂરતી છે. કપડાંઓની જરૂરિયાત શરીરને ઢાંકવા પૂરતી છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક જરૂરિયાતનું સમજવાનું. વ્યક્તિગત જરૂરિયાતના મર્યાદિતપણા ઉપરથી અર્થશાસ્ત્રમાં એક મહત્વનો સિદ્ધાન્ત-ફલિત થાય છે. આ સિદ્ધાન્ત ઘટતી જતી ઉપયોગિતાનો છે. 'કોઈપણ વસ્તુનો જથ્થો જેમજેમ વધતો જાય છે તેમતેમ તેની ઉપયોગિતા ઘટતી જાય છે.' જેમકે સદરા જેવા રણમાં પાણીનું પહેલું પવાલું અમૂલ્ય ગણાશે અને તેનો ઉપયોગ સૌથી વધારે મહત્વની જરૂરિયાતને સંતોષવા માટે થશે. જીવનદોરીને ટકાવી રાખવા પાણીના પહેલા પવાલાનો ઉપયોગ માત્ર પીવા માટે જ કરવામાં આવશે. હવે ધારો કે એક પછી એક પાણીનાં પવાલાંઓ મળતાંજ જાય છે, પાણીનો જથ્થો વધતો જ જાય છે તો પછી પાણીની ઉપયોગિતા પ્રત્યેક જથ્થાના વધવા સાથે ઘટતી જ જાય છે. પાણીનો જથ્થો સતત અને અમર્યાદિત અને તો જે પાણીના પહેલા પવાલાની કિંમત અમૂલ્ય અને અમૃત સમાન હતી, તેજ પાણી કિંમત વિનાનું અને ઉપયોગિતારહિન બની જાય છે. તેનો ઉપયોગ નજીવીમાં નજીવી જરૂરિયાત માટે કરવામાં આવશે. આપણને પાણી ખૂબ વધારે પ્રમાણમાં સહેલાઈથી મળે છે એટલે તેની એકંદર ઉપયોગિતા ઘણી હોવા છતાં તેની વ્યવહારિક ઉપયોગિતા ઘણી ઓછી છે, બહુ કશી નથી. જ્યારે એકાદમાં પાણીને લોકો આપણે જેમ ઘીને વાપરીએ છીએ તેમ વાપરે છે કારણ કે ત્યાં તેનો જથ્થો ઘણો મર્યાદિત છે, ત્યાં તેની વ્યવહારિક ઉપયોગિતા ને કિંમત ઘણાં છે.

જરૂરિયાતોની અંદર પરસ્પર હરિકાષ્ઠનું તત્ત્વ રહેલું હોય છે. આને પરિણામે ઉપભોગશાસ્ત્રમાં માનવીની જરૂરિયાત સંબંધમાં અદલાબદલીનો નિયમ-Law of substitution ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે. એક વસ્તુને બદલે બીજી વસ્તુથી ચલાવી શકાય એટલે કે કોઈ પણ વસ્તુની જરૂરિયાત બીજી કોઈ પણ વસ્તુ પૂરી પાડી શકે સંતોષી શકે. જેમકે આને બદલે કોઈથી ચલાવી લેવાય, થોડાને બદલે સાધકલથી કામ પતે, રેલ્વેને બદલે મોટરમાં મુસાફરી થાય, તાર ને બદલે ટેલીફોનથી ખબર અપાય વિગેરે વિગેરે.

જરૂરિયાતો અન્યો-ચાત્રી હોય છે. લાગ્યેજ કોઈ જરૂરિયાત એકલી ને અટુલી રહેતી હશે. કોઈ પણ મુખ્ય જરૂરિયાતની સાથે બીજી આનુપંગિક જરૂરિયાતો ઊભી થવાની જ. જેમકે મોટરની સાથે મોટર-ટ્રાઇવર, પેટ્રોલ, ગેરેજ વિગેરે.

શરૂઆતમાં જે જરૂરિયાત આકસ્મિક હોય છે તે વખત જતાં રૂઢ બની જાય છે. થોડાં વર્ષો પહેલાં આપણા સમાજમાં ચાનું સ્થાન શિષ્ટાચાર પૂરતું હતું. આજે આ સમાજની રોગરગમાં વ્યાપ્ત થઈ ગયો છે, જાણે કે બીજાકુલ નૈસર્ગિક હાજત ન હોય !

કોઇપણ વસ્તુની અંદર માનવીની જરૂરિયાત સંતોષવાની જે જે શક્તિ છે તે જે તે વસ્તુની ઉપયોગિતા છે. જે જે વસ્તુથી માનવીની જરૂરિયાત સંતોષાય છે તે તે વસ્તુ આર્થિક વ્યવહારમાં ઉપયોગી છે અને તે તે વસ્તુમાં ઉપયોગિતાનો ગુણ રહેલો છે. અર્થશાસ્ત્રમાં ઉપયોગિતાનો વિચાર નૈતિક દ્રષ્ટિબિંદુથી કરવામાં નથી આવતો. સામાજિક વિચારણાને અનુસાર દારૂ-તાડી બીન જરૂરિયાતી હોઈ શકે અથવા તે દારૂ-તાડીની જરૂરિયાત ખરાબ પ્રકારની-અનૈતિક જરૂરિયાત હોય, પણ અર્થશાસ્ત્રમાં તે એટલું જ વિચારાય કે દારૂ-તાડીથી માણસની જરૂરિયાત સંતોષાય છે; માટે તે ઉપયોગી છે-અદ્યત અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત પૂરતું જ.

ઉપભોગાત્મક સંપત્તિ અથવા તે માનવીની જરૂરિયાતોના મુખ્ય ત્રણ વિભાગો પાડી શકાય; ૧ આવશ્યક વસ્તુઓ; ૨ સગવડતા માટેની જરૂરિયાતો; અને ૩ મોજશોખની વસ્તુઓ. માણસને પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવાને માટે જે જે વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરવો પડે તે તે વસ્તુઓ આવશ્યક જરૂરિયાતની કહેવાય; જેમકે ખાવાને માટે ખોરાક, પીવાને માટે પાણી, પહેરવાને માટે કપડાં, રહેવાને માટે મકાન વિગેરે એવી જરૂરિયાતો કે જેના વિના માનવીનું જીવન સમાજમાં અશક્ય થઈ પડે.

સગવડતાની વસ્તુઓ આવશ્યક જરૂરિયાતની નથી હોતી, પણ માણસનું જીવન વધારે સુગમતાવાળું બનાવનારી હોય છે, જ્યારે મોજશોખની વસ્તુઓની જરૂરિયાતો જીવનને એશઆરામી બનાવનાર હોય છે.

જીવવાને માટે ખાવું જરૂરનું છે, અહીં અન્નનો ઉપભોગ આવશ્યક જરૂરિયાતના સ્વરૂપમાં થાય છે; પણ સાફ સાફ ને સ્વાદિષ્ટ-જીભને ગમે તેવું ખાવું એટલે જીવનને સગવડતાવાળું બનાવેવું, ત્યાં અન્નનો ઉપભોગ સગવડતાના સ્વરૂપમાં થાય છે; અને ખાવાને માટે જીવન એટલે જીવનને એશઆરામીને મોજલું બનાવવું, તેમાં અન્નનો ઉપભોગ માત્ર મોજશોખની ખાતર થાય છે.

શરીર ઠાંકવા માટે કપડાંની જરૂરિયાત આવશ્યક છે; શિષ્ટ સમાજમાં રૂઢી પ્રમાણે સારા દેખાઈએ તેમ રહેવા માટે કપડાંની જરૂરિયાત સગવડતા માટે છે; અને કલાકે કલાકે રંગ બદલવા માટે તેમજ હેલગટાઉની માફક ફરવાને માટે ભારે કિંમતના કપડાંઓની જરૂરિયાત કેવળ મોજશોખ ગણાય.

માંદા થવા હોઈએ કે શરદી થઈ હોય ને ચાનો એકાદ કપ લઈએ તે જરૂરિયાત આવશ્યક ગણાય; હાજતની ખાતર દિવસમાં બેત્રણ વખત ચા લઈએ તે સગવડતા કહેવાય; અને બારે કલાક ચાની છોજો જ ઉડતી હોય તે મોજશોખ નહિં તે બીજું શું ?

આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વસ્તુના ઉપભોગને, આવશ્યક જરૂરિયાત તરીકે, સગવડતા ખાતર કે કેવળ મોજશોખ માટે જ, જે પ્રમાણે તે વસ્તુનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તે પ્રમાણે—પ્રસંગાનુસાર જરૂરિયાતની, કે મોજશોખની તરીકે ઘટાવી શકાય. આના ઉપરથી એ પશુ સમજશે કે જરૂરિયાતની વસ્તુઓ, સગવડતાની વસ્તુઓ કે મોજશોખની વસ્તુઓના મૂલ વિભાગો પાડી શકાતા નથી. એકની એકજ વસ્તુ અમુકને માટે અમુક સંજોગમાં જરૂરિયાતની હોય, તેમ તેની તે જ વસ્તુ બીજાને બીજા સંજોગમાં સગવડતાની હોય અને ત્રીજાને વળી મોજશોખ માટે જ હોય. જેમકે શહેરમાં રહેતા સારા ધંધાદારી ડોક્ટરને મોટર જરૂરિયાતની ગણાય, અમથદારને સગવડતાની ખાતર રાખવી પડે અને શેઠ શાહુકારો માત્ર ફરવાને માટે મોજશોખની ખાતર જ મોટરો દોડાને.

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

[પ. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

[૩]

વિક્રમની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં વડોદરામાં રચાયેલ ઉપર્યુક્ત વિશાલ વ્યાખ્યા-
ગ્રંથની એક નકલ વડોદરાના વિખ્યાત પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં કે આત્મારામજી જૈન-
માનમંદિરના પ્રાચીન શાસ્ત્ર-સંગ્રહોમાં જણાતી નથી એ શોધનીય ગણાય. આ
ગ્રંથની એક તાડપત્રીય પ્રાચીન પોથી બેલાતના શાન્તિનાથજી જૈન પુસ્તક-લંડારમાં
ગયા વર્ષના કાર્તિક માસમાં અમ્હે જોઈ હતી. ૨૮“x૨૬” ઈંચ સામક્રવાળાં ૨૮૩ તાડપત્રો
પર લખાયેલા આ ગ્રંથની એક ટૂંકી નોંધ, સન ૧૮૮૩ માં પ્રો. પીટર્સનના પહેલા રિપોર્ટ
[પરિશિષ્ટ પૃ: ૪૧, નં. ૬૬]માં પ્રકટ થયેલ છે; પરંતુ ત્યાં તે ગ્રંથ-વૃત્તિકારની ગુરુ-
પરંપરા-પ્રશસ્તિ, વૃત્તિ-રચના-સમય, રચક વિગેરે સંગ્રંધી ઉપયોગી ઉલ્લેખ પ્રકટ થયો નથી.
તથા ત્યાં એ વૃત્તિકાર વિમલગણિને ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય તરીકે ઓળખાવવામાં ભૂલ થઈ છે;
ખરી રીતે એ વિમલગણિ, ચંદ્રપ્રભાસૂરિના શિષ્ય અને ધર્મધોષસૂરિના અનુજ સતીર્થ લઘુ
ગુરુબંધુ હતા-એમ જણાય છે. પ્રો. પીટર્સનની એ ભૂલની નકલ, પાછળના અનેક ગ્રંથોમાં
(પં. હી. હ. ના જૈનધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસ ભા. ૧ માં, અભિધાનરાજેન્દ્ર નામના
પ્રાકૃત મહાકાશમાં, પ્રમેયરત્નકોશની ડૉ. સ્વામીની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં તથા સાક્ષર મો. દ.
દેશાઈના જૈનસાહિત્યના ઇતિહાસ વગેરેમાં) ઉતરી આવી જણાય છે, જે સુધારણા માંગે છે.

વિમલગણિની ઉપર્યુક્ત બારહજારી દર્શનશુદ્ધિ-બૃહદ્વૃત્તિ પરથી ઉદ્ભૂત કરીને-ત્રણ
હજાર ને આઠસો શ્લોકપ્રમાણવાળી એક ખીજ વૃત્તિ, એ જ વિમલગણિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂ-
રિએ રચી હતી; તેની વિ. સં. ૧૨૨૪ (કુમારપાલના રાજ્યકાલ)માં લખાયેલી તાડપત્રીય
પ્રતિ, પાટણમાં સંઘવીના પાડાના જૈનગ્રંથ-લંડારમાં વિદ્યમાન છે. એના આઘન્ત ભાગનો
ઉલ્લેખ, અમ્હે પત્તનસ્વપ્રાચ્યજેનભાષ્ટાગારીય-પ્રમ્થસૂત્રી (ગા. ઓ. સી. નં. ૭૬ પૃ. ૫-૭)માં
દર્શાવ્યો છે. એમાં દેવભદ્રસૂરિએ ગુરુ વિમલગણિને બૃહદ્વૃત્તિની ઉપમા આપી, મુનિઓમાં
અગ્રેસર તરીકે ઓળખાવી તેમની પૂર્વોક્ત વૃત્તિને ગંગા જેવી સરસા, વિચાર-બહુલા,
અસ્તાદ્ધા, ટુંગા તથા સમ્યક્દર્શનદહેતુ-સંજ્ઞાનંદપી ચક્રવાકોને આનંદ આપનારી જણાવી છે. એ
બૃહદ્વૃત્તિ હજુ સુધી ક્યાંય પ્રકાશિત થઈ જણાતી નથી; પરંતુ પાછળની લઘુવૃત્તિ અશુદ્ધ
રૂપમાં પણ પં. હીરાલાલ તરફથી પ્રકટ થઈ છે.

વિક્રમની તેરમી સદીમાં

કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્યકાલમાં

દંડનાયક વોસરિના અધિકારમાં

ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલ ભૂપાલના રાજ્યકાલ(વિ. સં. ૧૧૯૯ થી ૧૨૩૦)માં વટપદ્રમાં
લખેલા જણાવેલા એ જૈનગ્રંથો જણાવવામાં આવ્યા છે. તેમાંના એક

જૈનગ્રંથોનું લેખન સંવેગરગથાલા (આરાધના-શાસ્ત્ર) નામનો દસહજાર શ્લોક-
પ્રમાણનો વિસ્તૃત પ્રાકૃત ગ્રંથ છે, જે જિનચંદ્રસૂરિ (નવાંગીવૃત્તિકાર

અભયદેવસૂરિના વણિય ગુરુભાઈ)એ વિ. સં. ૧૧૨૫માં રચ્યો હતો (જિનંદતસૂરિ પ્રાચીન-પુસ્તકોદ્ધાર કંડ સુરત તરફથી પ્રથમ ભાગ પ્રકાશિત). તેનું વિ. સં. ૧૨૦૭માં લખાયેલું તાલિપત્રીય પુસ્તક જેસલમેરના કિલ્લાના મોટા જૈનલંકારમાં છે. એ પુસ્તક લખાયું તે વખતે (કુમારપાલના રાજ્યના આઠમા વર્ષે) વટપદકર્તા વડોદરા), દંડનાયક વોસરિના અધિકારમાં હતું—તેમ તેના અંતિમ ઉલ્લેખથી જણાય છે.^૧

આ વોસરિ તે જણાય છે કે જેનો અનેકવાર ઉલ્લેખ, કુમારપાલ-ચરિત્ર-પ્રબંધ વિગેરેમાં થયો છે. કુમારપાલ, દૈવની પ્રતિકૂલતાથી જ્યારે દેશપર્યટન અને પ્રાણ-પરિરેણું

કરી રહ્યો હતો; તે વિષય પ્રસંગમાં સન્નિવન નામના કુંભારે તેની દંડનાયક વોસરિ સમયોચિત રક્ષા-સહાયતા કરી હતી, તેમ વોસરિ નામના પ્રાણ

પણ માર્ગમાં સહચર થઈ કષ્ટો સહન કરી ઉચિત સહાયતા કરી હતી. સન્નિવનનાં માત-પિતાએ ઉગ્ગરા વિગેરેથી કંટાળી એક વખતે ટકાર કરી હતી કે

‘વોસરિ! આ (કુમારપાલ) રાજ્ય ચળે તને શું લાટમંડલ(દેશ) આપી દેશે? અને

સન્નિવન! તને શું ચિત્રકૂટ(ચિતોડ)ની પાટી આપી દેવાનો છે? કે આવી રીતે નકામા કષ્ટ અને ઉગ્ગરા વેઠો છો. સાંભળેલા એ શબ્દોને ગુણુ કુમારપાલે શકુન તરીકે ગણી ગાંડ

ધાળી હતી અને રાજ્ય-પ્રાપ્તિના યોગ્ય અવસર આવ્યો ત્યારે એ શબ્દોને સાચાં કરી ખતાવ્યા

હતાં. એ રીતે પોતાની કૃતજ્ઞતા સાબીત કરી હતી. વોસરિ મિત્રને લાટમંડલ આપ્યાના

જે ઉલ્લેખો પાછળના ગ્રંથોમાં મળે છે, તે તેના અધિકાર-સમયમાં જ અને અધિકાર-સ્થલમાં—લાટમંડલના આ વટપદકર્તા જ લખાયેલા પુસ્તકના ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખથી પુષ્ટિ મળે છે.

તે સમયનું પીઠનું પુસ્તક, રત્નાકરાવતારિકાનું છે. વાદી દેવસૂરિના શિષ્યરત્ન વિદ્યાન રત્નપ્રભસૂરિની આ પ્રસિદ્ધ (ય. વિ. ગ્રં.) કૃતિને વિ. સં. ૧૨૨૫માં કા. શુ. ૭ બુધવારે

૧ “સંવત્ ૧૨૦૭ વર્ષે જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૦ ગુરો। અગ્રેહ શ્રોવટપદ્મકે દંદ૦ શ્રીવોસરિ-પ્રતિપત્તો સ્વૈચરંગશાલાપુસ્તકં લિખિતમિતિ ॥”

—વિશેષ માટે જુઓ જેસલમેર બાં. ગ્રંથસૂચી (ગા. ગો. સી. નં. ૨૧ પૃ. ૨૧) તથા અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-ગ્રંથકૃત્પરિચય પૃ. ૩૮-૩૯).

૨ “વિશ્વોસસમ્પ્રાપ્તય [તદ્] દ્વિતીયમિવ જીવિતમ્। સંગમંસ્ત કુમારસ્ય વયસ્યસ્તત્ર વોસરિઃ ॥ x x x

“વોસરે! કિમસૌ મૂસદ્ મૂલા તે લાટમંડલમ્। દાતા સન્નન। તુમ્યે કિં ચિત્રકૂટસ્ય પટિકામ્? ॥ x x

૩ “માર્ગે સદ્વરીભૂય યઃ કદં સોઢવાન સુહુઃ। તસ્મૈ વોસરિમિત્રાય સ દદૌ લાટમંડલમ્ ॥”

—વિ. સં. ૧૪૨૨માં રચાયેલ જયસિંહસૂરિના કુમારપાલચરિત્રમાં સર્ગ ૩, શ્લોક. ૧૪૩, ૧૫૨, ૫૨૫.

“વોસરિમિત્રાણમિત્રાય લાટમંડલમ્ x x x”
—વિ. સં. ૧૪૬૨માં રચાયેલા જિનમંડનગણિના કુમારપાલપ્રબંધમાં પૃ. ૩૫.
“લાટદેશં મૃસં પાટિતારિજો વોસરિરાંવયદ્ પ્રામયુગમૃતમ્ ॥”
—વિ. સં. ૧૫૨૫ લગભગના ચંદ્રિતસુંદરગણિના કુમારપાલચરિત્રમાં (સર્ગ ૩, શ્લોક. ૨૦)

વંટપદ્રકમાં પં. પ્રભાકરગણિએ પોતાને માટે લખાવી હતી-એમ જેસલમેરના કિસ્તાના મોટા જૈનલેખકારની તાડપંચીય પોથીના અંતમાં જણાવ્યું છે.^૧

આ ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે કે-વિક્રમની બારમી-તેરમી સદીમાં આ વંટપદ્રક (વડોદરા)માં પ્રાકૃત સંસ્કૃત ભાષાના વિશારદ, દર્શનશાસ્ત્રોના અભ્યાસી, આધ્યાત્મિક ઉપદેશાત્મક સાહિત્યના રસિક વિદ્વાન્ જૈનાચાર્યો અને મુનિઓ ચોમાસામાં અને અન્ય સમયમાં નિવાસ કરતા હતા. એથી અનુમાન કરી શકાય કે તે સમયમાં ત્યાંના જૈનસંધની સ્થિતિ ઘણી સારી હશે. શ્રીમંતાઈ સાથે ઉદારતા અને શ્રદ્ધા-ભક્તિ પણ સારાં હોવાં જોઈએ-એમ સંજ્ઞા વિચારી શકાય.

કુમારપાલ, રાજ્ય-પ્રાપ્તિ પહેલાં બ્રમણ કરતાં સ્તંભતીર્થ(ખંભાત)માં હિમચંદ્રાચાર્ય દ્વારા તથા અમાત્ય ઉદયનદ્વારા આત્મ-રક્ષા અને આશ્વાસન મેળવ્યા પછી આગળ જતાં વંટપદ્રપુરમાં આવ્યો હતો. અહિં ઉદ્યાનના વૃક્ષ નીચે વીસામે કંટુક વણિકને અર્પણ લીધો હતો; જૂન લાગતાં તે કંટુક નામના વાણિયાની દુકાને ગયો હતો. એક વિશોપક (વસો-તે વખતનું નાણું) કહી તેની પાસે ચણા માગ્યા હતા. વાણિયાએ ચણા આપી દ્રવ્ય માગ્યું ત્યારે કુમારપાલે તત્કારને બીરો તરીકે મૂકતાં, તેને નિશ્ચયથી ધન-રહિત જણીને કંટુક બોલ્યો કે-“આ ચણા તમને મંગલ આપનાર થાઓ.” તેનું નામ વિગેરે જણી લઈ કુમારપાલ, ફરી જટાધર યજ્ઞ અર્હિર્હિ ભમતાં જૂગુચ્છ(ભરુચ)પુરમાં ગયો હતો. રાજ્ય પ્રાપ્ત થતાં કૃતઘ-ચિરોમણિ કુમારપાલે પોતાના ઉપકારીઓનું સ્મરણ કરી પ્રદક્ષા-પાત્ર સન્માન-દાન કર્યું હતું. તે પ્રસંગે, પોતાને પૂર્વે કંઈ પણ લીધા વિના ચણા આપનાર કંટુક વણિકને યાદ કરી વંટપદ્રક (વડોદરા) તેને અર્પણ કર્યું હતું-એમ કુમારપાલ-ચરિત્ર-કાવ્ય-અર્ણવ-રાસ વિગેરે અનેક સ્થલે જણાવ્યું છે^૨ વિક્રમની સોલમી સદીના કવિ ચારિત્રસુંદરગણિએ રચેલા કુમારપાલચરિત્ર કાવ્યમાં, આ

૧ “ઇવત્ ૧૨૨૫ વર્ષે કાર્તિક સુદિ ૭ સુષે અયેદ વંટપદ્રકે વંદિતપ્રમાકરગણિનામાર્મે રત્નાકરાવતારેકાપુસ્તકં લિખાવિતમિતિ ॥”

—જેસલમેર ભાં. ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સી. નં. ૨૧, પૃ. ૧૮)

૨ “સ કામન્ વસુધાકં વંટપદ્રપુરં ગતઃ ।

કુપાર્તઃ કટુકાલયસ્ય વાણિજસ્યાવર્ણં વયો ॥ x x x

ચળકાન્ ચો મુખાડદત્ત તસ્મૈ સ વંટપદ્રકમ્ ।

કટુકાયાપયત્ કો હિ નોવકર્તારમંચતિ ? ॥”

—વિ. સં. ૧૪૨૨ના જયસિંહસરિના કુમારપાલચરિત્રમાં (સર્ગ ૩, શ્લોક, ૨૨૧, ૫૨૭)

“x x મન્ત્રિદાવિતશ્ચલો રાત્રો વંટપદ્રં પ્રતિ ચલિતઃ । x x

x x ચળકદાતુકટુકાય વંટપદ્રપુરં દત્તમ્ ॥”

—જિતમંડનગણિના કુમારપાલ-અર્ણવમાં

“મીતસ્તતોડસી વંટપદ્રકે વયાવસ્યાત્ સદુદ્યાનતરોસ્તલે ક્ષણમ્ ॥ x

તસ્મૈ દદો વચ્ચળકાન્ ગુણઃ પુરા કુમારાય વણિન્ વરેણ્વઃ ।

અદાન્મુદા ઘાગઢ્વેશસારં તસ્મૈ પુરં શ્રીવંટપદ્રતંજમ્ ॥”

—કવિ ચારિત્રસુંદરગણિના કુમારપાલચરિત્ર (સં. ૨, શ્લોક. ૩૬; સં. ૩, શ્લોક. ૨૨)માં.

ચક્રલાંઝોનું જીવન-ઝરણું

ચક્રલાં જેવાં અર્થપાલેલાં પક્ષીઓનાં જીવનની અવનવી રીતિઓ જાણવાનો મને ધણો શોખ છે. પ્રાતઃકાળમાં વહેલાં તેમના સંગીતમય અવાજથી મને જાગાડવાનું તેઓ કદી પણ ભૂલતાં નથી. તેમનો અવાજ અલગત એકરંગી તેમજ એકધારો હોય છે, પરંતુ તેમાં મને તો એક પ્રકારના સંગીતનો સૂર છૂપાયેલો અવશ્ય જણાયો કર્યો છે. સૂરોદય પહેલાં ધણી વારે તેઓ મારી ઝોસરીમાં આવે છે. અને કઠેરા પર જેસીને તેમનું ગાણું શરૂ કરે છે. હું જાગ્યો છું એવી તેમની ખાત્રી ન થાય ત્યાંસુધી તેઓ તે જગ્યા છોડતાં જ નથી. એ રીતે તેમનાં મધુરાં ગાનને સાંભળતો સાંભળતો રોજ હું પચારીનો ત્યાગ કરું છું.

એક દિવસે એ પ્રેમી યુગલમાંનો નરચક્રો કાઠ કામ પ્રમંજે બહાર બેઠો ગયો હતો ત્યારે કાઠળીને ચક્રો ત્યાં આવ્યો અને માળામાં દાખલ થવા લાગ્યો. સૌ કાઠળ જાણે છે કે ચક્રલાં એ મરઘાં અથવા તો કુકડાંની જમાતનાં પક્ષીઓ નથી; તેઓ તો જોડે રહેનારાં માનવપ્રસાર-વાળાં પક્ષીઓ છે. આ મ હોવાથી પરાયો નર પોતાના માળામાં પ્રવેશ કરે અને પોતાની પવિત્રતાને અપમાન પહોંચાડનારી વસ્તુ તરીકે એ ચક્રોએ ઝાળખી લીધી એટલે તેના પ્રવેશ સામે બંધકર સામનો રજુ કરવાનો તેણે પેતરે રચ્યો. શરૂઆતમાં તો તે ખતેની વચ્ચે જીભાબેડી જેવું યુદ્ધ ચલ્યું. તે દશ્ય હું થોડેક છેટે રહીને રસપૂર્વક નીરખી રહ્યો હતો. એ વખતે મને લાગ્યું કે ચક્રલાંની ભાષામાં હું પૂરેપૂરો પારંગત છું અને તેથી એ બંને વચ્ચે થયેલાં વાગ્યુદ્ધનો શબ્દેશબ્દ હું બરાબર સમજી શકતો હોઈ એમ મને લાગ્યું. જીભાબેડી કરતાંકરતાં તેઓ અરસપરસ ચાંચો મારવા તેમજ ધક્કા દેવા લાગ્યાં. એ નિરાધાર તેમજ એકલી રહેલી ચક્રોના દુઃખને જોતાં જ બીજાં થોડાંક ચક્રોએ તેની મદદે દોડી આવ્યાં અને ત્યાં બંધકર લડાઈ જમી.

પેલો પરાયો નર તો એટલો બધો જોરાવર નીકળ્યો કે તેણે એ બંધાં ચક્રોને હરાવી નક્કાડ્યાં. પેલી માદા ફરીવાર એકલીએકલી તેની સાથે દ્વન્દ્વયુદ્ધ ખેલી રહી. એ ચક્રો પોતાના પાવિત્ર્યની રક્ષા ખાતર બંધકર સામનો કરતી હોય એમ જણાતું હતું. ચાંચ સાથે ચાંચ મિલાવીને તેમજ પગના નહોર સાથે નહોર ભરાવીને તેઓ બંને લડતાં હતાં. થોડીવારમાં જ તેઓ જમીન પર ગચ્છી પડ્યાં. એ ચક્રોને મન તો એ જીવસંતોષકનો આખરી ખેલ હતો. જ્યારે તેને જણાયું કે તેના નહોર હવે વધુ વખત સુધી ભક ઝીલે તેમ નથી (કારણકે તે પેલા નરના નહોર સાથે જડકાએલા હતા). ત્યારે તેણે પોતાના પ્રતિપક્ષીની ડોકને પોતાની ચાંચના સકંજમાં પકડી અને એટલા જોરથી તેના ગળાને તેણે ચાંચ વડે લોસ આપી કે પેલો બદમાસ નર-ચક્રો લગભગ ગૂંગળાઈ જવા જેવો થઈ ગયો અને તેણે પણ સામે જોર અજમાવ્યું. એમ કરતાંકરતાં તેઓ નીચે પડ્યાં ત્યારે હું વધુ વખત સુધી દૂર બેઠો રહી શક્યો નહિ. તુરંત જ હું ત્યાં પહોંચ્યો એટલે પેલો નર તો જળપૂર્વક છૂટો થઈને બેઠો ગયો. પરંતુ પેલી ચક્રો તો તેની પીડ પર-ચૂતી પડી અને તેના પગ જમીન પર હોવાને બદલે અદ્ધર આકાશ તરફ હતા. ગરોળ બિચારી ચક્રો! શું તે મૃત્યુ પામી હતી? મેં નીચા નમીને આસ્તેથી મારા હાથમાં લીધી તો મને યુદ્ધ કે તે ખૂબ હાંફતી હતી અને તેની ચાંચ તદ્દન ખુલ્લી ગઈ હતી. તેને હું મારી હથેળીમાં રાખીને ઝોરડામાં લઈ ગયો અને બેચાર દીપાં પાણી તેની ચાંચમાં રેડ્યું. તેણે તે પીધું ખરું. બેત્રણ મિનિટ એમને એમ પસાર થઈ ગઈ. તેને લાન આવતાં જ મારી હથેળીમાં તેણે બેત્રણ તરફડિયાં માર્યાં એટલે મેં તેને બેઠો જગ્યા દીધી. આ રીતે એક ચક્રો જેવું નિર્માલ્ય દેખાતું પક્ષી પણ પોતાની પાવત્રતાની રક્ષા ખાતર કેટલી હદ સુધીના પ્રયત્નો કરી શકે છે તે મારા જાણવામાં આવ્યું.

[સંપાદિત]

પ્રિય પ્રવાસ

લેખક : જ્ઞેષ્ઠાસ જોષી

મહાકવિ પં. 'હરિઓધ' જે કે મૈથિલીશરણ ગુપ્ત જેટલા અહિન્દી ભાષા ભાષીઓમાં જાણીતા નથી. છતાં તેમનું વ્યક્તિત્વ એક સ્થાયી સાહિત્યસૃષ્ટા તથા કવિ તરીકે મહાન છે. હિન્દી સાહિત્યોદ્ધાનના પુરસ્કર્તા પ્રથમ પંક્તિના વર્તમાન સાહિત્યકારોમાં પં. અંબોખ્યા-સિંહ ઉપાધ્યાય 'હરિઓધ'નું સ્થાન મહત્વપૂર્ણ છે. હાલમાં જ સિમલા મુકામે ભરાએલા હિન્દી સાહિત્ય-સંમેલને ખીબ જેટલાક હિન્દીના મહાન ઉપાસકોની સાથે પં. 'હરિઓધ'ને 'સાહિત્ય વાચસ્પતિ'ની પદવીથી વિભૂષિત કર્યો છે.

પં. હરિઓધજીએ પોતાની રચનાઓ વડે હિન્દી સાહિત્યમાં એક વિશેષ પ્રકારની નવીનતા આણી છે. તેમના ગ્રન્થોમાં મુખ્યત્વે 'પ્રિયપ્રવાસ' 'બોલચાલ' 'રસ કલસ', 'સુભને ઓપદે', 'એકલે ઓપદે' 'અધ ખિલાફૂલ', અને 'હેક હિન્દીકા ઠાક' છે. આપણે અહિં 'પ્રિય પ્રવાસ'ની કેટલીક વિશેષતા વિશે જોઈશું.

'પ્રિય પ્રવાસ' એક મહાકાવ્ય છે. તેનો મુખ્ય વિષય શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું વૃંદાવનથી મથુરા ગમન છે. આપણા ભારતીય સાહિત્યમાં રામ અને કૃષ્ણના ચરિત્રે અપૂર્વ ક્ષણો આપ્યો છે. આદિ કવિ વાલ્મીકિથી માંડી વર્તમાન મહાકવિ મૈથિલીશરણ ગુપ્ત સુધીના અનેકકવિ કવિઓએ મર્યાદાપુરસ્થોતમ ભગવાન શ્રી રામચંદ્ર વિશે સાહિત્ય સર્જન કરી પોતાની વાણી પવિત્ર કરી છે. તે જ પ્રમાણે જગતના મહાન કવિવ્યાસથી માંડી વર્તમાન મહા કવિ હરિઓધ સુધીના અનેક કવિઓએ કલાભિરામ ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્રના ગુણાનુવાદથી પોતાની રસવૃત્તિને વિકસાવી છે.

આપણે શ્રીરામ અને શ્રી કૃષ્ણની ભક્તિમાં એક વિશેષ પ્રકારનો ભેદ જોઈએ છીએ. રામભક્તિમાં મર્યાદા અને પ્રેમનું અપૂર્વ સમ્મિલન છે. ત્યારે કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રેમ અને રસિકતાનું અપૂર્વ સમ્મિલન છે. શ્રી રામ મર્યાદા-પુરસ્થોતમ છે તો શ્રી કૃષ્ણ રસાવનાર છે. રામભક્તિમાં આપણે સાનિધ્ય એક મર્યાદિત સીમામાં રહી પ્રાપ્ત કરી શકીએ ત્યારે કૃષ્ણભક્તિમાં આપણે પ્રિયમિલનનો રસાસ્વાદ લઈ શકીએ. કૃષ્ણભક્તિના અપૂર્વ વિધાયક મહાકવિ સરદાસ સુધીના યુગમાં કૃષ્ણભક્તિમાં અઘૌકિક પ્રેમનું પ્રાગલ્ભ્ય રહ્યું પણ ત્યારપછીના રીતિકાલના કેટલાક કવિઓએ તેમાં લૌકિક પ્રેમને કૃષ્ણભક્તિના નામે આલેખ્યો, અને પરિણામ એટલેસુધી આવ્યું કે તેમાં કેવળ નાયકનાયિકાઓના હાવભાવ અને કળાકલાપ કવિતાના મુખ્ય વિષયો યથા રહ્યા. કૃષ્ણભક્તિમાં પ્રિયપ્રિયતમમિલનનો રસાસ્વાદ એક ભક્ત અને ભગવાનનો તદાકાર ભાવ ન રહેતાં કેવળ નાયકનાયિકામિલન યથા પડ્યું. જે કે તેથી હૃદયોર્મિઓને સૂક્ષ્મતાથી વ્યક્ત થવા માટે અવકાશ મળ્યો પણ કૃષ્ણ ભક્તિની પવિત્રતા ચાલી ગઈ. અને કૃષ્ણ-સાહિત્ય અમુક અંશે ડુંગરસાહિત્ય યથા પડ્યું. આથી શુદ્ધ ભક્તિની પ્રેરણા નાશ, પામી અને વિકારવૃત્તિ ઉદ્ભવવાનો ભય સામે ખડો થયો.

આપણે ... બારીકાઈથી જોઈશું તો જણાશે કે કૃષ્ણભક્તિમાં ગોપીઓને પ્રમુખ સ્થાન આપાયું. કૃષ્ણવિરહવેદના માત્ર ગોપીઓને જ થઈ હોય એમ આપણે સૂરદાસ પદોના સાહિત્યમાં જોઈએ છીએ. શું કૃષ્ણ માત્ર ગોપીઓના જ હતા ! નંદ, યશોદા, વૃંદાવાસીઓ, ગોવાળિયાઓ, કૃષ્ણની વહાલી ગાયો વગેરેને વિરહવેદના શું ગોપીઓ કરતાં ઓછી થઈ હશે ? બધી મનવનિતાઓ કૃષ્ણને પોતાના પ્રિયતમ તરીકે જ જુએ એ શું વાસ્તવિક છે ? શું આ મનબાળાઓ કૃષ્ણને કોઈ ને કોઈ બીજા સંબંધે ભૂલ શકતી નહોતી ? જરૂર આપણે કબૂલ કરશું કે પતિપત્નીનો સંબંધ સકામ્ય અને તદ્દન સમીપનો છે. પણ બીજા સંબંધો પણ તેથી જરાએ ન્યૂન નથી. પ્રેમ બધામાં છે. માતાપુત્ર, પિતાપુત્ર, ભાઈબહેન, મિત્રમિત્રના સમ્બંધોમાં પ્રેમને તે જ અથવા તેથી એ વધીને સ્થાન છે.

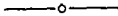
‘પ્રિયપ્રવાસ’માં રીતિકાળના કવિઓમાં આવેલી અતિ શૃંગારિકતા કે જે અમુક અંશે ક્રમિકતાની હદે પહોંચી હતી તેને કવિએ પોતાની વિમળ વાણીથી પવિત્ર કરી છે. કૃષ્ણ કેવળ મનવનિતાઓના જ નથી પણ સમગ્ર મનવાસીઓના પ્રાણ છે. કૃષ્ણે વૃંદાવનમાં રહી ગોપાની ખૂબ સેવા બગાડી છે. કંઈ જેવા દૂર રાજ્યકર્તાથી તેમનું રક્ષણ કર્યું છે. તેમને નિડરતાનો પાક લણાવ્યો છે. ગૌસેવાની દીક્ષા આપી છે. આવા મહાન સેવકને હંમેશાંને માટે ગયેલા જણી દરેકદરેકને વિરહવ્યથા થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. યશોદાની વિરહિની સ્થિતિ ખરેખર હૃદય વહેલી નાંખે છે. યશોદા માતાનો કૃષ્ણ સમો પુત્ર. પાછો કદીએ ન આવે અને દ્વારકા આહ્યો જાય એ શું ઓછું કરુણોત્પાદક છે. ગોપાળ વહાલી ગાયો તેમના વિરહમાં ખૂબે છે ગોવાળિયાઓનું દુઃખ અસહ્ય છે. નંદની સ્થિતિ કંઈ મહારાજા દશરથ કરતાં જુદી નથી. પ્રિયપ્રવાસની ગોપિકાઓનો પ્રેમ શુદ્ધ ભક્તહૃદયનો પ્રેમ છે. કૃષ્ણ આબાલવૃદ્ધ નરનારીઓના પ્રાણસમા છે. કૃષ્ણને બધા પોતાના ગણે છે. બધાનો પ્રેમ એક અનન્ય ભક્તનો પ્રેમ છે. કૃષ્ણ તો સાક્ષાત્ વાતસત્વરસની મૂર્તિ છે. કૃષ્ણ વિના વૃંદાવન-મનમુમિ નિષપ્રાણ-શુષ્ક બની ગઈ છે. મંદ્રેષમાં પ્રિયપ્રવાસના કૃષ્ણ લોકનાયક છે, જનસેવક છે; આબાલવૃદ્ધના પોતાના અનન્ય એક સુહૃદવર્ષ છે. જશોદાની આંધળાની લાકડી, માછલીનું જળ અને સર્વસ્વ છે.

‘પ્રિયપ્રવાસ’નું પ્રકૃતિદર્શન અપૂર્વ છે. પ્રકૃતિ પોતે જ એક મહાનર્કવિદ્યા છે. તેના દર્શનથી એટલો જ રસારવાદ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણા રીતિકાળના કવિઓમાં પ્રકૃતિવર્ણન માત્ર ઉદીપન ભાવ તરીકે જ આવેલું હોય છે. અહીં કવિએ પ્રકૃતિદર્શનને તેની સ્વતંત્ર સત્તા સ્વીકારી કર્યું છે. પ્રકૃતિનું આત્મ સુંદર, શબ્દચિત્ર જોવા પછી આપણે વિશ્વના પ્રાકૃતિક દર્શ્યોનું મૂલ્ય ઠીકઠીક આંકી શકીએ છીએ, તથા તેનો આનંદ પણ વિશેષ લઈ શકીએ. આ શબ્દચિત્રદર્શન સદૈવ આપણી સમક્ષ રહે છે.

વિરહીઓની મનોવૃત્તિનું આલેખન પણ નવીનતાથી ભરપૂર છે. તેમાં વર્તમાન યુગની સર જોઈ શકાય છે. જશોદા એક ગોપરાજની એક અગ-સાનવિહોણી પ્રિયા છે. તે આધુનિક પત્નિલેખન રીતથી તદ્દન અગ્રણ્ય છે તેથી તેના હૃદયમાં અનહદ વેદના થાય છે કે હું મારા દુધારાને મારો સંદેશો કઈ રીતે પાઠવું ? ગોવાળિયાઓ તો આજે પણ એ જ શુદ્ધ રૂપમાં છે. તેમને જંગમમાતા સમી ગૌમતિની સેવામાંથી શિક્ષણ માટે અવકાશ જ ક્યાં છે ?

‘પ્રિયપ્રવાસ’ની ભાષા આધુનિક, સંસ્કૃતશબ્દનાહૃદયમયી, શુદ્ધ ખડીબોલી છે. કૃષ્ણકાવ્ય ત્રજાભાષા સિવાય લખાય જ નહિ આ પરિપાટીને કવિએ જગજગત દૃટકો માર્યો છે. અને ઘણી જ સુંદર માધુર્યશુભ્રુક્ત ભાષા વાપરી છે. સંસ્કૃત ન જાણનાર માટે જરા સમજવામાં મુશ્કેલી નડે ખરી, પણ ભાષાની પ્રૌઢતા વિષે જરા એ ના ન પાડી શકાય. હંદોમાં તેમણે સંસ્કૃત કાવ્યોમાં વપરાતા દ્રુતવિક્ષમ્બિત, મંદાકાન્તા, શિખરિણી, ઉપગતિ, સ્વઘરા, શાદૂલવિક્રિડિત જેવા ભિન્નભિન્ન હંદોનો સુંદરતાથી ઉપયોગ કર્યો છે. કૃષ્ણકાવ્યો હંમેશાં મુક્તકરૂપે જ આપણે જોઈએ છીએ પણ આ અન્ધ એક સંગે કમથી બદ્ધ મંદાકાવ્યરૂપે છે. તેમાં બધા મળી ૧૭ સર્ગો છે. આ મહાકાવ્ય ઉપર હિન્દી સાહિત્યસમ્મેલને કવિશ્રીને સર્વશ્રેષ્ઠ ‘મંગલાપ્રસાદ પારિતોષિક’ અને ‘મુવર્ણુ ચંદ્રક’ આપ્યાં છે. આ રચના લગભગ પા રાતાબ્દી થવા આવી. હમણાંકુધીમાં તેની ચાર આવૃત્તિઓ બહાર પડી છે. કવિશ્રીની કાવ્યપ્રસાદી અનુકૂળતાએ આવતા અંકમાં આપવા ઇરાદો છે.

અહીં આ વર્ષે સિમલા મૂકામે હિન્દીસાહિત્યસમ્મેલને જેમને ‘સાહિત્ય વાચસ્પતિ’ની પદ્મીથી વિભૂષિત કર્યા છે અને આ રીતે પોતાની તેમજ પોતાના સમર્થ પોપકોની પ્રતિષ્ઠા આંકી છે તેમના નામે અહીં આપું છું. કે જેથી આ મહાકવિની પીઞ્જન અને પ્રતિષ્ઠા આપણે કરી શકીએ: મહાત્મા ગાંધી; ડોક્ટર જોન ગ્રિયર્સન, મહા મહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર હીરાચંદ્ર ઓઝા, પં. અયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય; રાયબહાદુર બાબૂ સ્વામસુંદરદાસ, શ્રી જગન્નાથપ્રસાદજી ‘ભાનુ’, શ્રી હંસરાજજી.

[અનુસંધાન પૃ. ૩૮૪]

તે થોડી વારમાં જ તેનાં નવન ઘેરાવા માંડ્યાં. મધુર તન્દ્રામાં તેનું મન મુગ્ધ વિહાર કરવાં લાગ્યું, તે જોડકના ટેકે સરવા લાગી; પાછળની ગાદી પર પીઠ ટેકવી મીઠાં સ્વપ્નોના ખૂંસે ખૂંસવા લાગી.

પુત્રવધૂ તે વખતે બાળકને લઈ બહાર સરકી ગઈ.

તે તે સમયે ત્યાં એક યુવાન આવ્યો. તેના અંગ પર મુધરેલો હિન્દુવેશ હતો, મીયાના વાળ ચમકદાર ઝોળેલા હતા, મુખ પર લાલસાની ભૂખ તરવરતી. તે ચંપાની નજીકમાં સરક્યો.

બેઆકળી ચંપા ઝખઝખ બેઠી. તેને કંઈ સમજ ન પડી, છતાં પુરુષને જોતાં જ તે સામનો કરવા ગઈ. તે યુવાન હસીને બોલ્યો:

“સામનો કરો ને બાળકને ડામ દેવાશે; આપઘાત કરો, ને બાળકને પણ પીસી પીસીને મરાશે.”

નિરુપાય ચંપાએ દાંત પીસ્યા. પણ કબજે થવા વિના તેનો છૂટકો નહોતો. તે અડધી બેભાન હતી. ભાનમાં હોય તોયે ન છૂટી શકે એવો પ્રશ્ન હતો.

તે રાત્રે તે જ યુવાનની સાથે, પ્રથમની જ ધમકીથી, અર્ધ બેહોશાવસ્થામાં, તેનાં શુદ્ધ લગ્ન કરાયાં.

ખીજે દિવસે ત્યારે તે યુવાન યવનના વેશે આવ્યો ત્યારે ચંપા ચમકી. પંચ કાવદામાં, નીતિમાં સમાજમાં-ક્યાંય માર્ગ નહોતો.

“લાકડાં લ્યો લાકડાં.”—

દુઃખાર્ત છતાં મધુર, શોકધેરા છતાં આકર્ષક સ્વરે, ધીમેથી બોલતી, એક બાળયૌવના નગરની શેરીએશેરીએ ફરતી હતી.

તેનાં વસ્ત્રો જીર્ણસ્થાપ્ત હતાં. તેનું ગૌર વદન તે વસ્ત્રોમાં, વાદળમાં ચન્દ્રની જેમ શોભતું. પણ તે વદનને સહૃદયભાવે જે નિહાળ્યું હોય તો એકાંત ક્ષણનાં આંસુઓની ધારથી તે લોપાયેલું લાગતું.

તેના મસ્તકે લાકડાંનો એક ભારો હતો; કેડે દોઢેક વર્ષનો, મુખના દયામણા ભાવને માતાના પાલવમાં છૂપાવી દેતો પુત્ર હતો. કોઈ તે બાળાનાં અંગ નિહાળવા તેને લાકડાંનો ભાવ પૂછતું; કોઈ તેનો ભારો નીચે ઉતરાવી લાકડાં પાતળાંને ખંડિત લાગતાં તે પાછો લઈ જવાની તેને આજ્ઞા આપી ઘરમાં પાછું ચાલ્યું જતું.

શેરીઓ વટાવતી તે આગળ વધતી હતી. ક્યાંક એકાંત જગ્યાએ કે તે અસહ્ય છતાં નહિ જેવું રડી લેતી, ને પછી નાના બાળકને ચૂમીઓ ભરી મુખ પર પુનઃ બનાવડી સ્મિત આણતી, ને ફરી બોલતી:

“લાકડાં લ્યો લાકડાં.”

નગરની હિંદુશેરીઓ તે વટાવી ચૂકી. પણ ક્યાંય તેને લાકડાંનો લેનાર ન મળ્યો. ને તે મુસલમાનગણોને નાકે જઈ ઊભી. ગણીમાં પગ મૂકતાં, તેનું હૈયું ન ચાલ્યું. તે તરત પાછી ફરી. તેની આંખમાંથી આંસુ શ્રવ્યાં-પોતાના કરતાં પોતાના જીગરના દૂકડા સમાન ન્હાના બાળકની ભૂખથી વધારે તપ્ત બનેલાં.

તે સમયે, હિંદુ લતાના પ્રાન્તભાગમાં, એક આલીશાન ભવનના સુરમ્ય અંશે ઊભેલી એક પ્રાદાની નજર પાછી વળતી એ બાળાના વદન પર પડી. તેની આંખો હસી ઊડી. તેણે બાળાને દફકો કરી પાછી બોલાવી.

આંતરમાં કબૂતરની જેમ ફફડતી બાળા ભવનના બારણે પાછી ફરી. પ્રાદા નીચે આવી. તેનાં અંગ પર શુદ્ધ હિંદુ વસ્ત્રો ને સોના ને ઝવેરાતના અલંકાર ઓપતાં. તેની આંખોમાં અમકતી મીઠાશ હતી. તેના લલટે સદૈવ સૌભાગ્યવન્તીનાં સમું લાલ તિલક હતું. તેણે હસીને બાળાને પૂછ્યું:

“લાકડાંની શું કિંમત છે?”

“એ આના,” નીચે નયણે બાળાએ ઉત્તર દીધો.

“નાંખી દે ત્યારે ઓટલા પર,” લાકડાંની સામે જોવા પણ વિના પ્રાદાએ કહ્યું. ને બાળાની કેટલી બાળકને હસીને પોતાના હાથમાં લેતાં તે બોલી, “આવા તડકામાં આ નાના ફૂલને શેડી નાંખતાં નથી લજવાતી?”

બાળાને એ ઠપકા પણ મીઠા લાગ્યો.—કેમકે તેમાં પોતાના સંતાન પ્રતિનો પ્રેમ સમાયો હતો. દોઢ વર્ષથી જે સંતાન કેવળ પોતાનેજ હૈયે વસેલું હતું—આજે તેને રમાડનાર બીજું કોઈક તેને મળ્યું હતું.

પ્રોદાએ બાળકને રીઝવવા માંડ્યું. તેના એક હાથમાં તેણે ધરમાંથી લાવી રમવાને ઘૂંધરો આપ્યો; બીજા હાથમાં ચગળવાને પીપરમીન્ટ આપી. બાળકના મુખ પર સ્મિત પથરાયું. બાળાને મન જાણે પૃથ્વી પર સ્વર્ગ ઊતરી આવ્યું.

“ આવતી કાલે પણ ભારો લાવજે, ” બાળક બાળાને પાછું સોંપી તેના હાથમાં બે આંના મૂકતાં પ્રોદાએ કહ્યું, “ પણ આવા તડકે નહિ, સવારમાં.”

બાળા, પ્રોદાના મુખ પર કૃતજ્ઞતાભરી એક નજર નાંખી, પાછી ફરી. તેની આંખમાં આંસુ હતાં—પણ તે હર્ષનાં. આજે તેનું બાળક બીજા કોઈકને પણ હૈયે વસ્યું હતું.

બીજે દિવસે સવારે દશેક વાગ્યાને ટાણે તે એ જ ભવનને આંગણે જઈ બિભી. પ્રોદાએ ઓટલે આવી હસીને તેના બાળકને પોતાના હાથમાં લઈ લીધું. બાળા ભારો એક બાજુએ નાંખી આંસુધેરી આંખોએ ડાબી રહી.

“ બહેન, ” બાળકને રમાડતાં પ્રોદાએ પૂછ્યું, “ તારું નામ ? ”

“ ચંપા ” નીચા નયણે જ બાળાએ ઉત્તર દીધો.

“ ને આ બાળકનું ? ”

“ કાન્તિ ” પુત્રના મુખ પર નયન ઠેરવતાં બાળાએ કહ્યું.

“ ત્યારે તો જીય વર્ણનાં હશે ? ” હમદર્દી દાખવતા સ્વરે પ્રોદાએ પૂછ્યું.

“ બ્રાહ્મણ છીએ, ” ચંપાની આંખમાંથી આંસુ સર્પી.

ને પ્રોદાએ ચંપા જાણે પોતાની સગી બહેન હોય તેમ તેને પોતાની સોંડમાં ઓટલે બેસાડી તેને દિલાસાથી રીઝવવા માંડી. ચંપાનું હૈયું મોઝકળું બન્યું. તેની આંખોમાંથી આંસુની ધારાઓ ચાલી. પ્રોદાએ તેને પોતાની વધુ નજીક ખેંચી. તેણે ચંપાનો વૃતાંત જાણવાની મૂક જિજ્ઞાસા દર્શાવી. ને ચંપાને જાણે હૃદયને કોતરી ખાતી પોતાવી આર્તકથાનો ઉમરો શમાવવાનું મધુર સ્થાન મળ્યું હોય તેમ તે જીવનની સ્મૃતિઓ તારવવા લાગી:

તેનાં માતૃપિતા પવિત્ર અને પ્રેમાળ હતાં. તેમણે તેનો, પાંચેક વર્ષની ઉંમરે, મધુપુરના એક પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાં વિવાહ કરેલો.

તે કુટુંબમાં તેનાં સસરા ને સાસુ હતાં; તેમના ચાર પુત્રો ને ત્રણ પુત્રીઓ હતાં. ચંપાના વિવાહ સૌથી ન્હાના પુત્ર રમણીકજાલ વેરે થયેલા.

પેઢીઓથી તે કુટુંબ ધીરધારનો વેપાર કરતું હતું. પૈસેટકે તે સામાન્ય સુખી હતું. જીવનના મુખ માટે અદ્યગ્રક પૈસાની તેમને જરૂર પણ નહોતી. તેઓ ઢોરને પ્રેમથી ઉછેરતાં, ખેડૂતોની સાથે મિત્રભાવ જાળવી તેમને બની શકતું ધીરતાં. ને ખેડૂતો ખજાં પાક્યે તેમને ઘેર બદલામાં બનતું અનાજ મોકલાવતા. સર્વે સુખ ને સંતોષમાં જીવતાં હતાં. ધરમાં દુધ, દહીં ને ઘીની છોળો ઊડતી. દુઃખનું કોઈ ને કશું કારણ નહોતું.

પણ ચંપાના સસરાને ભારતમાં ઊગતા નવયુગનાં દર્શન થયાં. તેમણે પુત્રપુત્રીઓને નવશિક્ષણ આપવા શિક્ષક બોલાવવાની જોગવાઈ કરી. શિક્ષકે પુત્રપુત્રીઓની પ્રશંસા કરી તેમને નગરની મોટી શાળામાં મૂકવા લજામણ કરી. પિતા હરખાઈ ગયા. તેઓ પુત્રીઓને

તો પરગામ ન મોકલી શક્યા; પણ મોટા ત્રણ પુત્રોને તેમણે નગરમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવા મોકલ્યા.

એ અભ્યાસમાં કુટુંબનું નાણું ખેંચાતું થયું. પુત્રોનું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ પણ વિકસવા માંડ્યું. તેમાંના એક તેજસ્વી વયેટ પુત્રે તો માતૃપિતાએ કરેલા વિવાહની મશ્કરી ઉઠાવી કોઈ ભગતાજ વર્ણની ચમકદાર કન્યા વેરે લગ્ન કરી લીધાં. બીજા બેને એવી કન્યાઓ ન મળવાથી તેમણે લગ્ન તો માતૃપિતાએ ગોકવેશાં કર્યા પણ તે લગ્ન પછી તરતજ છૂટા રહી શકવાની સગવડતા માગી. ઘરેમાંથી બન્યું તેટલું ખેંચી લઈ તેઓ, નગરમાં જઈ, મળી તેવી નોકરીએ જોડાઈ; સમાજ-ઉદ્ધારનાં ભાષણો કરતા થયા.

એ અરસામાં વયેટ પુત્રને હિન્દુ ધર્મમાં ખૂબ ખામીઓ જણાતાં તેણે પોતાની ચમકદાર પત્ની સાથે એ ધર્મને તિલાંજલિ આપી.

ચંપાના સસરાના હૈયે આ સર્વ જોઈ કારી ધા લાગ્યો. તેમણે રમણીકલાલને નગરમાં મોકલવાનો વિચાર માંડોવાળી તેને પોતાની દેખરેખ નીચે જ ઉછેરવા માંડ્યો. યોગ્ય વયે ચંપાનાં તેની સાથે લગ્ન થયાં.

પણ નગરમાં ગયેલ પુત્રો જેમ નફ્ટ બન્યા હતા; તેમ ગામડામાં રખાયેલ રમણીકલાલ અર્થપણુ રહ્યો હતો. મોટા ભાઈઓની જેમ તેણે નિયમન કે સંસ્કાર નહોતા તન્યા; છતાં આર્થનીતિના આત્માને પણ તે નહોતોજ સમજ્યો. પવિત્ર સ્ત્રી તેને મન ઉપભોગનું કેવળ સાધન હતું. તે ઉપરાંત તે તેની કશી અગત્ય ન લેખતો. સ્ત્રીને મારવામાં તેને મન કર્યું પાપ નહોતું.

એક સમયે તે નજીકના ગામડે ઉઘરાણીએ ગયો. ત્યાં ખેડૂતોને દમદાટી આપવા જતાં ખેડૂતોએ ઉચ્ચકારને તેનું ખૂન કર્યું. તેનાં માતૃપિતા એ સમાચાર મળતાંજ હૈયું ફાટી જતાં મૃત્યુ પામ્યાં.

ચંપા એ સમયે ગર્ભવતી હતી. તેને માટે મરવું એ પાપ હતું. મિલકતમાં તેની પાસે એક જીનું ઘર ને બેપાંચ દોર સિવાય બીજું કંઈજ નહોતું. કુટુંબની ચાલી આવતી મિલકતમાંથી અર્ધી કેળવણી ચૂરી ગઈ હતી; ઘણીબરી પુત્રો પોતાને ઘેર ને કન્યાઓ પોતાને સાસરે ખેંચી ગયાં હતાં. રહીસકી કુટુંબીઓએ લેણાના બહાને ઘર પહોંચતી કરી હતી.

નગરમાંથી ચંપાને જેઠે વિ. માતૃપિતા ને ભાઈનું મૃત્યુ સાંભળી આવી પહોંચેલા. તેમણે શક્ય હોઠા મચાવી ખૂનકેસનાં મંગલાચરણ કર્યા. ને એ કેસ ને એ કેસ પેટેની, ચંપાના પદલાના અલંકારના અલસામાં અપાયલો, શી વડાલોના હાથમાં સોંપી તેઓ, ખાસ અગત્યનાં કામ હોઈ, ચંપાને એક સગાને ધજાવી, પોતાને સ્થળે પાછા આવ્યા ગયેલા.

ચંપાએ ચારેક માસનો એકાંતવાસ પાળ્યો. તે પછી મધુપુરમાં રહેવું તેને માટે સક્ષમ નહોતું. તેનાં માતૃપિતા તો વયો પર મૃત્યુ પામ્યાં હતાં. તેના ભાઈ શહેર ચાલુ આકર્ષાતાં ત્યાં મજૂરીએ રહી ક્ષયરોગમાં ઝડપાઈ ગયો હતો. તેને એક દુરનો ભાઈ હતો પણ ધીરધાર ભાગી પડી હોઈ તે પોતાનાં દોર કોઈક ખેડૂતને સોંપી મજૂરી ગાતવા નીકળ્યો હતો. પરિણામે નગરમાં ગયા વિના ચંપાનો છૂટકો નહોતો.

મહામુશ્કેલીએ તે નગરમાં પહોંચી. મોટા જેઠે તેને બેએક દિવસ પોતાને ત્યાં રાખી ને પ્રમુતિગૃહમાં મોકલાવી દીધી. ત્યાં ચંપાએ એકએકલ અવરથામાં પુત્રને જન્મ આપ્યો.

પુત્રને લઈ તે ત્યારે જોડેને ઘેર પાછી ફરી ત્યારે તેનું સ્વરૂપ સહજ સુંદર બન્યું હતું. તેના જેક વિધવાવિવાહનો પ્રખર હિમાયતી હતો. પોતાના પવિત્ર વિચારને ધરમાંથી જ આચારમાં ઉતારવાને તેણે ચંપાના પુનર્લેખની પેરવી કરવા માંડી. ને તે માટેની પૂર્વ તૈયારીઓ રૂપે તેણે ચંપાને માટે લંબુવાની નોંધવાઈ કરી.

દશેક ગાસ સુધી ચંપા કંઈક ભણી. પણ તે ધરમાં તે પરાયાની જોગ પોષાતી. તેના એકના એક વહાલા પુત્રનું સુખ જોવાની પણ કોઈને પરવા નહોતી. પ્રાણીનો વધ કરવાને તેને ઉછેરવામાં આવે તેમ તે ત્યાં ઉછેરતી.

જેમજેમ વખત વીતતો ગયો તેમતેમ નવનવા પુરુષો તે ધરમાં આવતા થયા. તેમાંથી એક પણ ચંપાને જોઈ જવાનું ચૂકતો નહિ. ચંપાની શિક્ષિકાએ તેને એક વખત કહ્યું કે તે સર્વે તો વિધવાવિવાહના પવિત્ર કર્તવ્ય પર પોતાનું બલિદાન આપવા ધમ્મિકતા જીવન્ત શરીરો હતા. ચંપાનું સ્વરૂપ જો આકર્ષક હોય તો તે વિધવા છતાં તેને અપનાવવાની મહદ્દ સેવા કરવાને તેઓ તૈયાર થયા હતા. એ ખરું કે તેમાંના કેટલાક ચંપાના જેકના લેણદાર વિધુરો હતા, કેટલાક શ્રીમંતો હતા, કેટલાકને કન્યા ક્યાંય મળતીજ નહોતી. છતાં તેઓ ચંપાને માટે સમાજની સામે ટક્કર ઝીલવાની તૈયારી તો કરતાજ હતા ને !

પણ ચંપાને આ ગણિકાવ્યવહાર ન ગમ્યો. તેને મન તો ચામડી ને ચમકના આ પૂજારીઓ પોતાના પવિત્ર સ્ત્રીત્વની કેકડી કરતા હતા, પૂજ્ય માતૃત્વને છંદી નાંખવાની ક્રિયાને ઉદ્ધાર માનતા હતા.

પણ તેમના પંજનમાંથી બચવાને ચંપા પાસે નાસી છૂટવા સિવાય કોઈ ઉપાય નહોતો. ને નાસીને જવું પણ ક્યાં ? તેની પાસે પોપણનું કંઈ સાધન નહોતું. છતાં ગયા વિના છૂટકા પણ નહોતો. ને એક સંધ્યાએ તે તે ઉદ્ધારક જેકના બારણેથી નાસી છૂટી.—

નાસીને તે આ નગરમાં આવી.

અહીં તેણે માનભરી મજુરી મેળવવા પ્રયાસ કર્યો. પણ મજુરી તેને ક્યાંય ન મળી. બગરૂ સિવાય સ્ત્રીઓને માટે બીજો કોઈ ધંધો નહોતો. એએક દિવસ તેણે બીજા માગી. પણ બિખારીઓને તો લોકો મહેનત કરવાનો ઉપદેશ દેતા—ને મહેનતને ક્યાંય સ્થાન નહોતું. કામમાત્ર યન્ત્રોએ ઝૂંટવી લીધું હતું. ફક્ત તેમનામાં જીવ ન હોઈ મરવાનું કામ તેમણે માનવી માટે બાકી રાખ્યું હતું. પણ પુત્રને મૂકીને ચંપા મરી શકે તેમ પણ નહોતી.

ઢોર ઉછેરવાનો તેને મહાવરો હતો. તેમનાં દહીદૂધ પર જીવનનું નાવ ચલાવી શકાય. પણ ઢોરોનો ઉછેર તો નગરમાં ખૂબ મેંચો થઈ પડ્યો હતો. તેણે ગામડામાં પાછાં ફરવા વિચાર કર્યો. પણ ત્યાં પણ ક્યાંય માર્ગ નહોતો.

નગરની બહાર નાનકડું જંગલ હોત તો ત્યાંથી લાકડાં વીણી લાવીને, તે વેચીને પણ તે પુત્રને પોષી શકત. પણ જંગલોને તો કાપી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં. તે બૂખથી ટળવળવા લાગી. એ ટળવળાટ પણ તેણે સહ્યો. પણ બાળકની—ધાવણુ પણ ન પામતા બાળકની બૂખ તેનાથી ન જોવાઈ.

ને હોળી માટે એકત્ર થતાં લાકડાંમાંથી કંઈક ખેંચી જઈ ત્રણેક દિવસથી તે લાકડાંના ભારા બાંધવા લાગી. પણ નગરની પ્રજાનો મોટો ભાગ કાલસા બાળતો હોઈ લાકડાંની કોઈને જરૂર નહોતી. કોઈક તે વાપરતું તો તેમને આવા ભારા ગમતા નહોતા. ને કદાચ ગમે તોયે આ અવસાય તો ત્રણેક દિવસનો જ હતો ને ! પછી—

ને પુત્રના મુખ પર આંમુઝરતી એક મીઠી નજર નાંખી ચંપા રડી પડી.

પ્રાદાએ ચંપાને ખૂબ સાન્નિધ્ય દીધું. તેને તેના સ્વભાવના તરફ પારખવા હતાં, તે તેણે જોઈ લીધાં. તે સમી બહેનની જેમ ચંપાને બેટી પડી, ને કહ્યું કે ઘરકામ સંભાળવાને તેના જેવી એક પવિત્ર સ્ત્રીની જ પોતાને જરૂર હતી.

પ્રાદાની આંખોમાં ચંપા પવિત્રતાની અમૃતઝરતી મીઠાશ ન શોધી શકી. પણ તેને, તેના મોંઘા બાળને પોપવાને આશ્રયની જરૂર હતી. તેણે પ્રાદાનું આમનન્ત્રણ સ્વીકાર્યું.

પ્રાદાએ તેના બાળકને પહેલે જ દિવસે સુશોભિત વસ્ત્રો આપ્યાં. ચંપાએ કોઈ પરમ શ્રદ્ધાળુ ભક્ત પ્રભુને પહેરાવે એથી કે અધિક પ્રેમથી બાળકને તે વસ્ત્રો પહેરાવ્યાં. ને તેના મલકતા મુખ પર તેણે સુંખન કર્યું.

બીજા દિવસથી ચંપા કામે આવતી થઈ. પ્રાદાએ તેને પાસેના જ હિંદુલતામાં એક નાની ઓરડી ભાડે લઈ આપી.

પ્રાદાના ઘરમાં એક વૃદ્ધ હતો; ને પ્રાદા જેને પોતાનાં પુત્ર ને પુત્રવધુ તરીકે ઝોળખાવતી એવાં યુવાન સ્ત્રીપુરુષ હતાં. સર્વે ચંપાની સાથે હેતુભાવથી વર્તતાં.

એક દિવસે પ્રાદાએ ચંપાને કહ્યું કે આ લતામાં તેનું બીજું પણ એક મકાન હતું. ચંપાએ તે જોવાની જિજ્ઞાસા દર્શાવી. પ્રાદાએ પોતાની પુત્રવધૂને ચંપાને તે મકાન બતાવવા મોકલી. ચંપા પુત્રને લઈ સખી સમી બનેલી તે પુત્રવધૂની સાથે નવા મકાને ગયા.

તે મકાન ભગ્ન ને મનોહર હતું. તેના અનેક ભાગ પડતા. પુત્રવધૂએ કહ્યું કે તેમાંના કેટલાક ભાગ પ્રતિષ્ઠિત યુગલોએ ભાડે રાખી લીધા હતા. તે લાગોના ઝરખામાં કોઈક કોઈક સ્થળે ચંપાએ મુખ મલકાવતી મુંઝરીઓ પણ જોઈ.

ને તે પુત્રવધૂની સાથે મધ્ય દારમાં થઈ આગળ વધી ને બંને એક દિવાનખંડમાં બેસી પહેંચ્યાં.

તે દિવાનખંડ સુંદર, અલંકૃત ને સુશોભિત હતો. બંને મુગ્ધાઓ યુવાન હતી. પુત્રવધૂએ ચંપાને રીઝવવા માંડી; તેના અંતરને સ્પર્શોસ્પર્શી તેને બહેકાવવા માંડી; તેના પુત્રને કૃદાવી-ન્યાવી તેને વશ કરવા માંડી. ચંપાને તેણે કહ્યું કે આ ખંડ ખાસ પોતાને માટે જ રેકલો હતો. તેમાં રંગરાગનાં અનેક સાધનો હતાં.

ને ચંપાનાં મુખ પર ચૂંચીઓ ભરીભરી તેણે તેના રૂપની પ્રશંસા કરવા માંડી. એ રૂપ જે સુંદર વસ્ત્રાલંકારમાં હોય તો તે અપ્સરાની જેમ શોભી બેઠે એવી તેણે આગાહી કરી. ચંપાએ વળતાં કહ્યું કે પુત્રવધૂનું રૂપ એવું હતું કે તે બિખારણને વેશી હોય તો પણ યોગીને પણ ચલાવી દે.

પુત્રવધૂએ એની સાથિતી જોવાને ચંપાનાં વસ્ત્ર માગ્યાં, ચંપાને પોતાનાં ધર્મ. ચંપાને પાનો ચડ્યો. વસતી અદલાબદલો કરી બંને હસતાં, એકબેકને બેઠતાં આનંદ લાગ્યાં. સાથે જ ચંપાનો પુત્ર પણ હસી બેઠ્યો.

દિવાનખંડ સુરમ્ય ને શિનળ છતાં પુત્રવધૂને તે સમયે ગરમીથી તરસ લાગી. તેણે એક કપાટમાંથી શરબતની શીશો કાઢી, દૂર પડેલા મેજને પાસે આણી, તે શીશામાંથી શરબતની બે પ્યાલીઓ ભરી. પહેલો તેણે ચંપાને ધરી, બીજી પોતાના મુખે માંડી.

ચંપા આટલી હદે સુધરી નહોતી. છતાં આ પ્રમોગે તે ધનકાર ન કરી શકી. પ્યાલી-મીનો શરબત તે મટમટાવી ગઈ.

બે મહારથી.

આ મહિનામાં મુસ્લીમ જગતની બે નામાંકિત વિભૂતિઓએ જગત પરથી વિદાય લીધી. એક આન્તરરાષ્ટ્રિય નરવીર ને તુર્કોના તારણદાર ગાઝી મુસ્તફા કમાલ આતાતુર્ક; બીજી દિલ્લી મુસ્લીમ કામના મહારથી અને એક સમયે દિલ્લી મદાસલાના આગેવાન શ્રી શૈક્ષણિકી.

પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિને દોરવરણીથી નહિ પણ સ્વનંત્ર આકર્ષણથી અપનાવનાર, ભાવિ પરિણામ ગમે તે આવે પણ આજે તો મને પીધા છતાં તેને પચાવનાર, વિજયી મસ્તકે જગતમાં ઊભનાર, કાળી ભૂમિમાં અદી જ દેશે છે. એક જાપાન, બીજું તુર્કસ્તાન ને આડું ધરાવે. તેમાંથી તુર્કસ્તાનને તેની પ્રાચીન સંસ્કૃતિના બ્રહ્મ અવશિષ્ટો પરથી આજની વિજયી ભૂમિકા પર મૂકનાર તે મહારથી ગાઝી મુસ્તફા કમાલપાશા.

ઈ. સ. ૧૮૮૧ માં તુર્કસ્તાનના એક સામાન્ય મુસ્લીમ કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયેલો. તેમનું મૂળ નામ મુસ્તફા તેમના પિતા અહીં રજા સાલોનિકામાં જકાતખાતાના અમલદાર હતા. તે મુસ્તફાની કિશોરાવસ્થામાં જ મૃત્યુ પામતાં પુત્રનો બધો બાર માતા જીવેદાને શિર આવી પડ્યો.

પ્રાથમિક શિક્ષણ ત્વરાએ પૂરું કરી મુસ્તફા સાલોનિકાની લસ્કરી શાળામાં દાખલ થયા. ત્યાં તેમણે કેટલીક વખત જીલ્લાના એવા અદ્યત્ત અમલદાર બતાવ્યા, કે શિક્ષકે હર્ષિત થઈને તેમને કમાલની પદવી આપી.

તુર્કસ્તાનમાં તે સમયે યશસ્વી પ્રાચીન રાજવીઓનો વંશજ ને અદારમી મદીથી યુરોપના પંગચાટટી બનેલી સુલતાનિયતનો નમાલો વારસ સુલતાન અબ્દુલ હમીદ ગાદીપતિ હતો. તે શૂદ્ધ, નિર્વૈય ને મોજશોખનો કીડો હતો. યુરોપના પાટનગરોના હુકમો માથે ચઢાવવા સિવાય બીજું કંઈ તેને આવડતું નહોતું.

આ પરિસ્થિતિમાં તુર્કસ્તાનના યુવાન લોહીએ પોતાનો માર્ગ શોધ્યો. તેમણે ઉક્ત સુલતાનને પદબ્રષ્ટ કરી એક નવી-સ્વનંત્ર અને સમર્થ પ્રજાકીય રાજસત્તા સ્થાપવાના કાડ સેવ્યા. તે માટે તેમણે અનવર પાશા નામના એક તેજસ્વી વીરના આધિપત્ય નીચે વ્યાપક પ્રજાકીય સંસ્થા ઊભી કરી. કમાલ એ સંસ્થાનો સભ્ય બન્યો. અને ધીમેધીમે તે એ સંસ્થાનો અગ્રણ્ય કાર્યકર્તા બનતો ગયો.

૧૯૦૮ માં આ સંસ્થાએ મેસેડોનિયામાં સશસ્ત્ર બળવો જગાવ્યો. કમાલ તેમાં બળવા-ખોરાનો નાયકપદે રમવાયો. અહીં તેની યુદ્ધવિપયક વિરલ પ્રતિભાચક્તિને પ્રકાશવાનો અવકાશ મળ્યો. સુલતાને બળવાખોરાને દાખી દેવા એક જંગી સૈન્ય મોકલેલું. કમાલે એ સૈન્યમાંના મોટા ભાગને પ્રતિભાથી વશ કર્યો; થોડાકને દરાવી પાછો વાલ્યો.

સુલતાન ગજરાયો. તેણે રાજતંત્રમાં પ્રગતે અનુકૂળ ફેરફાર કરી આપ્યા. છતાં એદરખાનેથી તો તે પરદેશી સત્તાઓના સુધામ તરીકે જ વર્તવા લાગ્યો.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા - અમદાવાદ—કાર્યવાહી સને ૧૯૩૭-૩૮. પ્રકાશક : માનદ મન્ત્રીઓ, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, ત્રણ દરવાગ, અમદાવાદ, મુલ્ય ૧૨ આના.

કાર્યવહી છતાં અમર અન્યની ગરજ સારતું આ પુસ્તક ચાર વિભાગમાં વહેંચાયલું છે. ૧. અન્યસમીક્ષા. ૨. બાપણો. ૩. સુવર્ણચન્દ્રક અર્પણવિધિ. ૪. રંગભૂમિ પરિષદ.

સમીક્ષાવિભાગમાં ૧૯૩૭ની સાલમાં ગુજરાતી બાષામાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોનું પ્રો. અનંતરાય મ, રાવળે કરેલું નિરીક્ષણ પ્રગટ થયું છે.

પ્રગટ થતા સાહિત્યનું પ્રતિવર્ષે નિરીક્ષણ કરાવવાની ગૂજરાત સાહિત્ય-સભાની આ પદ્ધતિ જો કે ખૂબ જ આવકારને પાત્ર છે. પણ એ પદ્ધતિમાં રહેલી કેટલીક ઉણપો સાહિત્યને તેટલી જ અન્યાયકર્તા બનવાનો પણ સંભવ છે.

આ અવલોકન ગણાય છે તે વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યનું, પણ મુખ્યત્વે તે હોય છે સમીક્ષકને સમીક્ષા માટે મોકલાયલાં પુસ્તકોનું—નહિ કે ઉક્ત વર્ષમાં ઉતરેલા ગુજરાતી સાહિત્યના સંપૂર્ણ જ્ઞાનનું. સાડત્રીશના વર્ષમાં અવલોકન માટે મળેલાં એવાં ૪૭૭ પુસ્તકોમાંથી ૩૨૫ લગભગની ૧૦૦ પાનામાં આ સમીક્ષામાં નોંધ લેવાઈ છે, જેમાંનો મોટો ભાગ તો ખૂબ ગવાયલાં પુસ્તકોને ફાળે જાય છે.

અવલોકનકાર શ્રી. રાવળની રસદષ્ટિ સૂક્ષ્મ, વિશદ ને સારવાહી જણાય છે પણ તે અવલોકન એટલું ત્વરિત બનેલું છે કે ગમે તેવો મહાન કલાકાર પણ જ્યારે ઝડપી મોટરમાં આસપાસનાં દ્રશ્યોને ઝીલવા નીકળે ત્યારે તે તે દ્રશ્યોને જેવાં ઝીલી શકે તેવો જ આ અવલોકનમાં સાહિત્યનો પ્રવાહ ઝીલાયો છે.

ગૂજરાત—સાહિત્યસભાને પોતાની આ સાહિત્યસેવાને જો અમર, ઉપકારક અને સાંગોપાંગ બનાવવી હોય તો તેણે પ્રથમ તો તે સાલમાં ગુજરાતીમાં છપાયલું એક પણ પુસ્તક સમીક્ષકની નજર નીચે નીકળ્યા વિના ન રહે તેવો અને બીજું એ સમીક્ષકને નિરર્તિ પુસ્તકોનું શાંતિથી મનન ને અવલોકન કરવાનો ને ઝીણવટથી તેનું દર્શન કરાવવાનો અવકાશ મળે તેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આ માટે કાં તો તે ગુજરાતના એકેએક લેખક અને પ્રકાશકનો સહકાર સાધે અથવા પુસ્તકો કિંમત આપીને પણ મંગાવી દ્યે. અને અન્ય વ્યવસાયમાં ગૂંચાયેલ એક માનવી, સાંજના સમયમાં, આખા વર્ષના સાહિત્યજ્ઞાનને નજરતળે કાઢી લઈ તેનાં દર્શન કરાવે તે કરતાં સ્વતંત્ર લેખન સિવાય બીજા કોઈપણ વ્યવસાયમાં ન ગૂંચાયેલ ને આખું વર્ષ આ કાર્યની પાછળ આપી શકે એવા સમીક્ષકને ખોળા કાઢી તેની પાસે આ કાર્ય કરાવે તો તે વધારે સુંદર અને પ્રમાણભૂત બની શકે.

સાચો સમીક્ષક અદ્ધર અવલોકને પણ સર્જનની સાચી કિંમત સમજી અને આંકી શકે છે. પણ કેટલીક વખત પાછલી હરોળના કે બિગતા સાહિત્યમાં પણ કો'ક સ્થળે એવાં અમર

તરત્ર છપાયલાં હોય છે કે તેનાં તત્ત્વોને પ્રકાશમાં આણવાને તે વર્ષમાં પ્રગટ થયેલા પ્રત્યેક પુસ્તકોનું સૂક્ષ્માવલોકન જરૂરી ગણાય. આમ ન બને તો સમગ્રાવલોકનની કિંમત શું ?

સમકાલીન પ્રગળે પોતાની માન્યતાઓ, દષ્ટિબેદ, સમજાવવાની અસકિન કે લેખનનું બેહુકું વાકિત્વ, તેની દરિદ્રતા કે તેની સ્વાભાવિક અતકાશ-ગમે તે કારણે ન સન્માનેતો પણ કોઈક ભાવિ યુગની પ્રગતિ રત્ન તરીકે લેખાઈ શકે—એવા લેખકને પણ યોગ્ય સ્થાન આપી શકે ત્યારેજ આવાં સમગ્રાવલોકનો અમર બને.

આ અવલોકનમાં પ્રો. રાવળે પ્રથમ સમીક્ષકની મુશ્કેલીઓ દર્શાવી તે પછી આધુનિક સાહિત્યનો પ્રવાહ અને તેના વલણને સ્પર્શ કરી કવિતા, નાટક, નવલકથા, ભાષાંતરો, નવલિકા, નીતિ-શિક્ષણગ્રંથો વિ. નાં સારવાહી ને સૂક્ષ્મ દર્શન કરાવ્યાં છે. શ્રી રાવળની શૈલી તેજસ્વન્ત ને કંઈક અંશે અર્થગંભીર છતાં કૌમાર્યવતી લાગે છે અને તે કારણે જ કદાચ તે વધુ આકર્ષક બનવાનો સંભવ છે. 'શેપનાં કાવ્યો' જેવી કેટલીક કૃતિઓએ જેમ ગુજરાતી સામયિકોને આખા વર્ષ સુધી વિવેચનનો ખોરાક આપ્યો છે તેમ અહીં પણ આગળ તો કંઈક એવાજ ગ્રંથો તરી આવે છે.

ભાષાંતરોની ગણતરમાં પ્રો. રાવળનું મત્તવ્ય વ્યાજબી છતાં કથનમાં કંઈક દીકું છે. ભાષાંતરો હંમેશાં પ્રચારથી પર અને કેવળ રસ અને કલાદષ્ટિએ જ અમર કૃતિઓતાં થવાં ઘટે. પરદેશના લેખકે પોતાની આસપાસના વાતાવરણનાં દ્રશ્યો જોઈ પોતાની કૃતિમાં તે દ્રશ્યોનાં દર્શન કરાવ્યાં હોય અથવા તેની ઠેકઠી ઊઘાટી હોય કે તે દૂર કરવાને ઉપાય સૂચવ્યો હોય તેના અનુવાદ કરી આપણે આપણી આસપાસના વાતાવરણને તે સમાજને ખૂળજ નુકશાન કરીએ છીએ તે પ્રગળે વહેલું સમજી લેવું ઘટે છે. 'વામા' જેવી નવલોનો અનુવાદ આપણને લાભ વધારે કરશે કે નુકશાન તે વિચાર્યા પછીજ તે થવો ઘટે.

હિંદની સાંસ્કૃતિક પડતીનું મુખ્ય કારણ અમર ગણાતું છતાં ભાવના અને વિચારદષ્ટિએ તો કચરા જેવું પરદેશી સાહિત્યજ છે. તેને ખૂળખૂળ સંભાળ પછીજ પ્રવેશવા દેવું જોઈએ. પરમાન્તીય સાહિત્યની ગણતરમાં પણ આ સંભાળ જરૂરી ગણાય.

કાર્યવહીતા બીજા વિભાગમાં નામાંકિત વિદ્વાનોને ન્હોતરી તેમની પાસે કરાવેલાં ભાષણો છે. તેમાં ગગનન વિ. પાઠકનું 'સ્થાપત્યનું આધુનિક સ્વરૂપ,' સ્વામી શ્રી જ્ઞાનાનંદજીનું 'શ્રીસોસૌકી આદ્ય યોગ,' ડૉ. હરિપ્રસાદ મ. દેસાઈનું 'ગીનની દુર્દશાનાં કારણો' અને શ્રી નવલરામ ત્રિવેદીનું, 'આત્મસંગતની ભાવના' એ ચાર ભાષણો છે અને પાંચમી 'કરાંચી સાહિત્યની ફલપ્રતિ' રૂપે જુહાનુદા લેખકોએ કરેલી ચર્ચા છે. ભાષણોમાં તલસ્પર્શી વિદ્વતા સાથે એકબેમાં અબ્યાસનું સૂક્ષ્મ ઊંડાણ પણ જણાઈ આવે છે. ચર્ચા રસિક સાથે માર્ગપ્રેરક પણ બને તેવી છે.

ત્રીજા વિભાગમાં શ્રી સુનીલાલ વ. શાહને નવલકથા લેખન માટે અપાયેલા તે વર્ષના સુવર્ણચન્દ્રકની અર્પણવિધિ અને તેના ઉત્તરમાં શ્રી શાહે આપેલું ભાષણ છે.

ચોથા વિભાગમાં શ્રી. રમણલાલ વ. દેસાઈના પ્રમુખપદે, સાહિત્યસંજ્ઞાના આશ્રયે, મહેસી રંગમૂમિ પરિપક્વને લગતો અહેવાલ અને તે પરિપક્વમાં થયેલાં શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ ઉપરાંત બીજા પણ નામાંકિત વિદ્વાનોનાં ભાષણો છે.

(અવલોકન માટે મહેલાં બીજા પુસ્તકો પત્રો વિ. નો પરિચય સ્વયંસંકલેના કારણે આવતા અંત.)

મહિનાઓ થયાં ખૂબ બીપણ બનેલા રાજકોટના સંધ્યામનું પરિણામ ગમે તે આવે પણ તે પરથી અવશિષ્ટ દેશી રાજ્યો પોતાની આંખ ખોલે એ આજ અતિ અગત્યની જરૂરિયાત છે.

હિંદી સ્વતંત્રતા સાથે રાજ્યોની ગાદીઓ પણ સત્તાવનના યુદ્ધમાં હોમાઈ જ ગયેલી છે. તે પછી તેમાંના જે ભાગતે ટકાવવામાં આવ્યો હોય તે તો હથિયાર તરીકે.

હિંદી રાજ્યો પ્રજાના પિતા અને કે સામ્રાજ્યના ભક્ત અને—જ્યાં સુધી ભારત સામ્રાજ્યનો વિજય પ્રયોગાવસ્થામાં અને શિશુવયમાં હતો અને છે ત્યાં સુધી જ તે રાજ્યોની તે શિશુને પોતાના જીવન વિકાસમાં રમકડાં તરીકે જરૂર હતી અને છે. પણ જ્યારે વિજય પકડ અને, શિશુ પુખ્ત વયમાં પ્રવેશે—રમકડાંને તે સ્વભાવ ધર્મેજ દગાવી દે.

જો સામ્રાજ્યના ભક્ત તરીકે પણ રાજ્યોની ગાદી સલામત ન હોય તો પછી તેઓ પ્રજાના પિતા જ કાંન બની હશે? વર્ષો સુધી આ સામ્રાજ્યની ભક્તિ કરીને તે જ સામ્રાજ્યના સીધા કે આડકતરા પંચથી ગાદી છોડવી પડતાં તેમના હૈયામાં આગ લાગશે. પણ જો તેઓ પ્રજાના મિત્ર કે પિતા બન્યા હશે તો, પ્રજાદારા જ તેમને કદાચ ગાદી છોડાવવામાં આવે તો પણ, તેમને અંતરમાં એટલા મધુર દિશાસનો તો અવકાશ રહેશે કે પિતા તરીકે તેઓ બળિદાન આપે છે.

પ્રજાની કે સામ્રાજ્યની—ગમે તેની સેવા કરે. હિંદી રાજ્યોનો આયુષ્યકાળ હવે વીતવા આવ્યો છે. તેમને પરંભી એકજ કરવાની છે કે પ્રજાના મિત્ર બનીને પુણ્યમાર્ગે બળિદાન આપવું કે સામ્રાજ્યની સેવા કરી સ્વાર્થના હથિયાર તરીકે હોમાઈ જવું.

હિંદી સંસ્કૃતિ પર ધા કરવાના મુખ્ય માર્ગોમાંનો એક એ કે હિંદમાં બહુ પત્નીત્વ હતું. અને એ ધા સફળ નીવડે છે કેમકે જેની પાસે સત્તા છે, મોહ છે. શક્તિ છે, સમૃદ્ધિ છે, તેજસ્વીતા છે એવા પુરુષોના મોટા વર્ગની રજેરગમાં અનેક સ્ત્રીઓને ભોગવવાની રમી રહેલી વાંચનાને દુર્માર્ગે જતી અટકાવી તે દ્વારા રાષ્ટ્રીય લાભ મેળવી સેવાની ગણનાએ આર્થ ઋષિવરોએ એ પ્રધાને માન્ય કરી હતી. એ વસ્તુસ્થિતિ હિંદીઓને સર્ગભવવામાં ઉક્ત ધા કરનારાઓને ફર્ષ લાલ નથી.

પણ હિંદીઓએ એક પત્નીવ્રતધારીઓના ઇતિહાસમાંથીજ એ શીખી લેવું હવે જરૂરી છે.—છેવટે પોતાની સંસ્કૃતિ પર એ માર્ગે ધા ન કરાય તે મારે પણ.

યુરોપના અનેક રાજવંશીઓએ અન્ય સ્ત્રીપર લોભાવાના કારણે જુની પત્નીઓને તથા હર્ષને તેમને કેદમાં ગોંધી રાખ્યાના દાખલા મોજુદ છે. કેટલાક રાજ્યોએ જે કોઈ પુરુષ, ગામની કે દેશની સ્વરૂપવતી કન્યાને પરણીને તેના ભોગવટો પોતાને સોંપી, તેનું મ્હોં પણ જોવા વિના પરદેશ યાત્રો જતા તૈયાર હોય તેને પેન્શને બાંધી આપ્યાનું અને તેના પુરુષોને પરદેશના એલચોઓ નીમવાનું પણ ઇતિહાસમાં નોંધાયું છે. યુરોપના ઉમરાવ વર્ગમાંનો કેટલોક ભાગ તો પોતાના કુટુંબની સૌંદર્યવતીઓને રાજવંશીઓના ઉપભોગ નીચે મૂક્યા પછી જ બન્યો છે એવું પેરિસ, બર્લિન, લંડન, વિએના ને મોસ્કોના—રાજમહેલોનાં

રહસ્યોના નામાંકિત લેખકોએ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે. આવા રાજવંશીઓમાંનો મોટો ભાંગ, નગર કે દેશના બુધ્ધિરૂપ મુખ્યોએને બ્રષ્ટ કરી ચૂક્યો હોય છે.

ને તાજેતરમાં તો આ બધાને પણ ટપી ગય એવો એક બનાવ નોંધાયો છે-

વેનેઝુએલાના માછ પ્રમુખ ગોમેઝે દેશની એ હમ્બર સુંદરીઓને કેવળ પોતાના ઉપભોગ માટે તારવી રાખેલી. એ સુંદરીઓ કાર્ષનાં મુખ પણ નોંધ ન શકતી. તે બધી કન્યાઓ હતી અને તેમના રક્ષણ માટે ગોમેઝે કન્યાઓની સંતતિ પણ કાવદેસર ડેરવતો કરાવ પસાર કરેલો. પ્રમુખના મૃત્યુ પછી તે કન્યાઓનાં ૭૨૮૭ સંતાનોએ પ્રમુખની નવ કરાડની ખાનગી દાસીત પર પોતાનો હક્ક રજુ કરતી અરજીઓ કરેલી; તેમાંથી આજ સુધીમાં તે દેશની સુપ્રીમ કોર્ટે ૪૩૦૦ સંતાનની અરજીઓને તો માન્ય પણ કરી છે.

ને આમ છતાં તે પ્રમુખ આજીવન ધ્વજાયારી ગણાયા.

આને બદલે પ્રમુખે જો ઉક્ત એ હમ્બર કન્યાઓને પોતાની પત્નીઓ તરીકે સ્વીકારી લીધી હોત, તો કન્યાઓને જીવનનો દલાવો મળત, તેમનાં સંતાન દેશની સમૃદ્ધિ ગણાત. આજે તે કન્યાઓનાં જીવન વેકશાઈ ગયાં છે; તેમનાં સંતાન દેશનાં વિલાસી મવાલીઓ રૂપ પરિણમવાનાં છે.

× × × × ×
થોડાક સમય પહેલાં એક દિંદી - પારસી પહેલવાનનો પરિચય કરાવતાં અમેરિકાના એક વર્તમાનપત્રે લખેલું કે 'એ પણ એના બીજા દેશમંદુઓની જેમ કાચું માંસ ખાઈનેજીવે છે,' દિંદીઓ કાચું માંસ ખાઈને જીવે છે એ હકીકત દિંદીઓ સિવાયનું આખું જગત જાણે છે, એ વસ્તુસ્થિતિ કેવળ દિંદીઓ જ નથી જાણતા કેમકે એ પ્રચાર કાણ કરાવે છે એ જાણવાની આપણને પરવાજ નથી પડી.

ને આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા કે અમેરિકાની મૂળ પ્રજાઓ જંગલી ને માણસ ખાઉ હતી અને છે એમ આપણે જેમ એ પ્રજાઓને જોયા વિના જ લખી નાંખી શકીએ તેમ આપણે વિશે બીજી પ્રજાઓ આપણને જોયા વિના જ 'કાચું માંસ ખાઉ' લખી નાંખે, તેમાં તેમનો હોય પણ શે? ઉક્ત પ્રજાઓને આપણાં પુસ્તકોમાં જેમ માણસખાઉ ચીતરી હોય છે તેમ આપણે ઉક્ત પ્રજાઓનાં પુસ્તકોમાં 'કાચું માંસખાઉ' ચીતરાયા હોઈએ છીએ. ઉક્ત પ્રજાઓ માણસખાઉ હતી માટે જ તેમને ખૂંસવાનો કે સુધારવાનો ગોરી પ્રજાઓ અર ધર્મ આવી પડ્યો તેમ આપણે જો 'કાચું માંસખાઉ' ન હોઈએ તો પછી આપણા પ્રતિ તે ધર્મ તેઓ બળવી શી રીતે શકે?

આ અંકમાં, 'સાહિત્ય' ના લેખમાં સુધારીને વાંચવું-

અશુદ્ધ	શુદ્ધ
સ્વાભાવિક	સ્વાભાવિક
કાળીદાસ	કાલિદાસ
તદ્વપ	તદ્વપ.
વિક્રમપત્ની	વિક્રમપત્નીનું
સરસિજ મનુવિદ્	સરસિજમનુવિદ્
'નેદીવીટી ઓડ'માં ફૂલ	'નેદીવીટી ઓડ'માં 'સુગંધ'
હસ્તેલીલા કમલમલકે	હસ્તે લીલાકમલમલકે

કેળવણી : મુંબઈ સરકારને સોંપાયેલાં પંદર લાખનાં બે ટ્રસ્ટોમાંથી મુંબઈ ઈલાકામાં સ્થપાનારી નવી ખેતીવાડી કૌશલ્ય-જોગી પાછળ મુંબઈ સરકારને વાર્ષિક રૂ. ૫૦૦૦૦નો ખર્ચ કરવો પડશે. તો ૭ મીએ મુંબઈમાં મા. મુનશીએ ભારતીય વિદ્યાભવનની સ્થાપના સાથે કરેલી શેઠ મુંગલાલ સંસ્કૃત પાઠશાળાની હાલુકાન ક્રિયા.

ઉદ્યોગ : એક કરોડની મૂલ્ય પર મુંબઈમાં બિઝાવાનારાં બે ઔદ્યોગિક સાહસો: એક ધીરધાર; બીજું લોખંડની પેદાશને લગતું જંગી કારખાનું.

સંસ્કૃતિ : ગુજરાતનું સાહિત્ય, તેની કલા ને તેનો પ્રત્યક્ષ પ્રવાહ-ત્રણે આજે તો એક હેમેચન્દ્રાચાર્યમાં જ કેન્દ્રસ્થ બન્યાં છે. તે મહાન જ્યોતિર્ધરની જ્યંતિ પ્રસંગે મુંબઈમાં મા. મુનશી તેમજ બીજા પ્રત્યક્ષ નેતાઓએ, અમદાવાદમાં મા. લહે તેમજ શ્રી. કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ વિ. એ અને ગુજરાતનાં બીજા પણ અનેક નગરોમાં તે તે નગરના આગેવાનોએ તેમના જીવન, કવન અને સેવા પર કરેલાં પ્રશંસાત્મક લાખણો.

અલગિત્વ : પ્રભાતના 'મેરા લડકા'ને મળી રહેલો અપૂર્વ સત્કાર. 'બ્રહ્મચારી' પણ હિંદમાં સન્માન પામે છે ! કપુરચલાના મહારાજની ત્રેવીસ વર્ષની કુંવરી ઇલાંડમાં, 'હાઈ વોલ નોટ બન્ટ' નામના ચિત્રમાં એકટ્રેસ તરીકે બતરી છે. હિંદી મુંદરીઓને માટે તો શું, પણ હિંદી રાજકન્યાઓને પણ, હવે તો એકે ક્ષેત્ર અણુરપર્યું નથી રહ્યું.

સંપૃદ્ધિ : હિંદમાંથી, ઇંગ્લેંડે સોનાનું ધોરણ છોડ્યા પછી, આજસુધીમાં ત્રણ અબજ, બાવીસ કરોડ, ૭ લાખ લગભગનું સોનું પરદેશ સિધાવ્યું.

નીતિ : પ્રશિયાના એક રાજકુમારને હર હિટલરે નૈતિક અધઃપતનને કારણે બે વર્ષની સજા ફરમાવી છે.

પ્રવાસ : જવાહરલાલ તા. ૧૭ મીએ પરદેશથી હિંદ પાછા ફર્યા. તા. ૨૩ મીએ મી. ચેગ્ગરવેને ફ્રાન્સની મુલાકાત લીધી. ના. આગાખાન તાજેતરના જ ભવિષ્યમાં હિંદ આવશે. ના. શહેનશાહ અમેરિકાની મુલાકાતે જશે.

હુમસો : મુંબઈના રેડિયો સ્ટેશન પરથી ના. મુનશીએ કરેલા નર્મદ સંબંધી વાર્તાલાપ જેવા અધાર્મિક કાર્યક્રમે ગોડવતા, રેડિયોના ગુજરાતી વિભાગના હપરી ચન્દ્રવદન મહેતાને છપ્પી રીતે બોલાવીને કેટલાક રૂઢિલક્ષોએ તેમને મારેલા સખત માર. તા. સાતમીએ પેરીસના જર્મન એલચીખાતા પર હુમસો કરી એક ચાહુદીએ એલચીખાતાના એક અમલદાર હર રાયનું કરેલું ખૂન. અને તે ખૂન માટે હિટલરે કરેલો જર્મન ચાહુદીઓનો એક અબજ માર્કનો દંડ.

હડતાળ : તા. ૭ મીએ મુંબઈ સરકારના 'ટ્રેડડીસ્ક્રીપ્ટ ઍક્ટ' સામેના વિરોધમાં ગોડવાલથી સાર્વત્રિક હડતાળ નિષ્ફળ ગઈ. તા. ૩૦ મીએ ફ્રાન્સની સામુદાયિક હડતાળ પણ એ જ રીતે નિષ્ફળ ગઈ.

આગ : સીનેમા શોખીનોના હૃદય સાથે જડાયેલ અમેરિકાના હોલીવુડમાં લાગેલી જંગી આગના ડાયરેક્ટરો, એક્ટરો વિ.નાં આલીશાન ભવનોના ભોગના કારણે થયેલું વીરા લાખ ડોલર નેટલું નુકશાન. જોનાના પવિત્ર તીર્થ શત્રુંજય પર પણ એવી જ આગ લાગવાના કારણે થયેલું જંગી નુકશાન.

અવસાન : કમાલ આતાતુર્ક, મૌલાના શૌકતઅલી, આર્યસમાજ મહાત્મા હંસરાજ.

દેશી રાજ્યો : રાજકોટમાં ચાલતો બીવલુ રજ્યસંગ્રામ; હૈદરાબાદમાં ચાલતો સત્યાગ્રહ-વદેમાતરમૂ ગીત ગાવા માટે તા. ૨૬ મીએ ત્યાં થયેલી સવાસો વિદ્યાર્થીઓની ધરપકડ; મેવાડમાં પણ સત્યાગ્રહનાં અને અજમેરના સૈનિકોની ધરપકડ; ધનેકવાલ રાજ્યમાં બીવલુ પરિસ્થિતિ; તા. ૨૬ મીએ ૧ પ્રમુખપદે મુંબઈમાં મળેલી તરેન્દ્રમોહનની બેઠક.

Specimen-extracts from Ancient India Vol. II.

[For other particulars, see advertisement elsewhere in this number.]

We have already fixed the dates of the rule of Asoka according to our calculations. The theory that Chandragupta was the same as Sandrecottus has given rise to many erroneous conceptions in connection, with subsequent Indian history. Hence we think it expedient to supply the following proofs of the correctness to our theory:—

**Fixing of dates
of his rule**

(1) According to the Sinhālese chronicles Aśoka's³⁰ coronation ceremony took place 218 years after Buddha's Nirvāṇ³¹. As the Sinhālese follow the B. E. according to South Indian tradition, the coronation date of Aśoka will be B. C. 543-218=B. C. 325-6.

(2) Sudarśan Vibhāṣ which is a Chinese translation work states Aśoka to have lived in A. B. 218³⁴. As the Chinese follow the B. E., followed by the Burmese and the Sinhālese, the date of Aśoka will be the same as in art I. (B. C. 326-5).

(3) Dr. Fleet also assigns the date A. B. 218 to Aśoka's coronation.

(4) General Cunningham states in his Corp. Inscr. Indic. pref. IX, that Aśoka's reign lasted for 41 years³⁶, from A. B. 215 to A. B. 256, i. e. B. C. 329 to B. C. 288. (544-212=329).

(30) The Buddhists of South India calculate the Buddhist Era beginning with year in which Buddha attained Nirvāṇ,—the highest state of knowledge—while those of North India calculate it with his Parinirvāṇ, i. e. death. (Pp. 13, f. n; no. 64: pp. 8, f. n. no. 31).

The most authoritative book for North Buddhist is "Mahāvamśa" while that of the Southerners is "Dipavamśa."

According to the southern method of calculation, the Buddhist Era began in 543-4 B. C., and according to the Northern in 520 B. C.

(31) Dipavamśa VI, I, A., vol. 32, pp. 266: I. A. vol. 37, pp. 345, "Aśoka" by Smith, pp. 209, J.R.A.S. 1932, pp. 285—"The Ceylonese chronicles further state that Aśoka succeeded his father Bindusār 214 years after Buddha's Nirvāṇ and his anointment took place four years later i. e. 218 years after Buddha's Nirvāṇ."

(34) I. A. vol. 37. pp. 250.

(36) 4 years as king, 24 years as emperor; and 13 years as regent; in all 41 years.

(5) The Nirvāṇ³⁷ of the last³⁸ Buddha Śākyā Muni, according to the Buddhist Chronicles of Ceylon and Burma, took place in B. C. 544³⁹. The inauguration ceremony of Aśoka is stated to have taken place 218 years after the Nirvāṇ. His father's death took place during 214th⁴⁰ year after Nirvāṇ, and his coronation ceremony, four years later,, after he had subdued his brothers⁴¹.

(Thus Bindusār, Aśoka's father died in 544-214=330-29 B.C. Aśoka ascended the throne four years later; i. e. in 326-5 B. C.)

(6) Aśoka ascended the throne⁴² between B. C. 329 and 325.

(7) 311 years elapsed between the accession of king Śreṇik and the termination of Aśoka's reign⁴³. This gives us⁴⁴ 580-311 =B. C. 269-70⁴⁵, as the date of the termination of Aśoka's reign, (rather of his life, because his reign has ended in 289 B. C. as stated in article 4 above).

(8) Prof. Hultzch says:—"Seleucus gave his daughter in marriage to Sandrecottus in B. C. 304; Sandrecottus had come to the throne in B. C. 330⁵⁰"

It was Aśoka who ascended the throne in B. C. 330, and not Chandragupta. (Art. 4, 5, 6 and f. n. no. 39).

(9) He is said to have married a Yavan princess⁵¹ in the 26th year of his reign.

(37) A. E. by Cunningham, pp. 34 36.

(38) The fact that he was last, means that he had predecessors.

(39) F. n. no. 30 above.

(40) F. n. no. 30 above.

(42) For my opinion refer below to the paragraph "His family".

(44) I. A. vol. 32, pp. 232, Article by Mr. P. C. Mukerji, Assistant, Director-general, Archeological Department.

(46) I. A. vol. 32, pp. 342; the right word must have been "death."

(47) I. A. vol. 32, pp. 232; (Vāyupurāṇ states this event to have taken place 312 years after Buddha's Nirvāṇ, and Matsyapurāṇ 311 years after the Nirvāṇ; General Cunningham, in his "Book of Indian Eras, pp. 35," has : : 311 years).

(49) C. A. I. vol. I. pref. pp. 85.

(50) This proves that Sandrecottus was Aśoka and not Chandragupta, because the latter's reign lasted for only 24 years, while Sandrecottus married the Yavan princess during the 26th year of his reign whose name seems to be Asandhimitrā.

(51) E. H. I. 3rd edi. pp. 119, and 196-97; pp. 431 and 472.

From this, we come to the conclusion that Aśoka came to the throne in B. C. 330. Twenty-six years later, i. e. in B. C. 304, he made a treaty with Seleucus Nicator, who gave his daughter in marriage to him and agreed to transfer under his power his trans-Indus territory. Chandragupta's reign has lasted only for 24 years; how could he have married the Yavan princess during the 26th year of his reign? This proves that he was not the same as Sandrocottus.

In short:—(1) Aśoka came to the throne in 330 B.C. (2) His coronation ceremony was performed 4 years later in 326 B.C. (3) His reign lasted for 41 years; it ended in 289 B. C. (4) He died in 270 B. C. at the age of 82. (5) He was born in B. C. 352

He had three queens. (1) The chief queen who gave birth to Kuṇāl⁵², was the daughter of a wealthy merchant of Vidiśā.⁵³ She died when Aśoka's coronation

His family ceremony was about to be performed. (2) The second queen was the beautiful Tiṣyarakṣitā.

Aśoka was infatuated with her charm and made her chief queen after the death of his first queen.⁵⁴ She gave birth to Mahēndrakumār. So fascinating was her beauty and so much was the king enslaved by it, that she prevailed over him to change his religion from Jainism to Buddhism. The queen, however, was not a woman of good character. Attracted by the eyes⁵⁵ of Kuṇāl, she asked him to enter into incestuous relations with her. Kuṇāl flatly and indignantly refused to comply with her sinful request, with the result that he lost his eyes. When Aśoka

(52) Kuṇāl's name was Dharmavivardhan. (R. K. M. Aśoka, pp. 8). In chap. 27 of Divyāvadān, it is stated that the son who was born of the new queen Padmāvatī (f. n. no. 53 below) was named Dharmavardhan. The eyes of this prince resembled a Himalayan bird; hence Aśoka gave him the name Kuṇāl. (R. K. M. pp. 8, f. n. no. 1).

(53) Her name was Padmāvatī (R. W. W., vol. I. pp. 141, f. n. no. 56, f. n. no. 52 above).

(54) F. n. no. 28 above.

(55) F. n. no. 52 above. The Bhilsā Topes, pp. 124:—Through the queen's influence, by a royal order sealed with the king's signature, those beautiful eyes (Kuṇāl's) which had excited the queen's love, were taken out.

Life of Aśoka published from Pālitānā.

came to know the plot which had cost Kuṇāl his eyes, and also the faithlessness of the queen, he was overpowered with rage and burnt her alive⁵⁶, (during the seventh year of his reign.⁵⁷ in B. C. 319=A. M. 208). (3) The third was queen Asandhimitrā⁵⁸, the daughter of Seleucus Necator. Her marriage with Aśoka took place in 304 B. C. according to the treaty terms. The king loved her so passionately⁶⁰ that when she died in 301 B. C.⁶¹ only three years after the marriage-Aśoka spent the next three years⁶² in mourning, at the end of which he married the maid-servant of the queen, in B. C. 298=A. M. 229. Aśoka must have had some more queens, because there was an interval of fifteen years between the death of Tiṣyarakṣitā (B. C. 319) and the marriage with Asandhimitrā (304 B. C.).

As regards his children⁶³, the following names have been

(56) F. n. no. 85 below, for the extract from Mahāvamsā; Aśoka by V. Smith, pp. 236; "Tiṣyarakṣitā was burnt alive by the order of Aśoka"; Jaina books state that she was killed in some other way; Berenhoff B. I. pp. 409 to 413; f. n. no. 13 above; read further in this book.

(57) Read further.

(58) Many writers have confused this queen with Tiṣyarakṣitā and have also ascribed certain events to her which took place during the life-time of the latter. The cause of this confusion may have been that the name of the daughter of Tiṣyarakṣitā was Saṅghamitrā. (F. n. no. 63 below).

(b) F. n. no. 50 above.

(60) Was it his intention to be in mourning for as many years as the queen was alive?

(61) The Bodhībīj was established in B. C. 313, 12 years after the establishment of the Bodhīvṛkṣa. (E. H. I. pp. 220). F. n. no. 92.

(62) Her marriage took place in 304 B. C. and she died in 301 B. C.

(63)

Bindusān

Suśimā

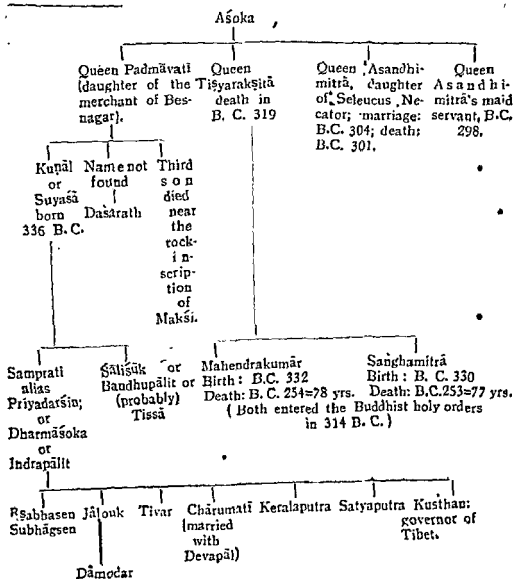
Suśima was killed in about 328-29 B. C. at the place where stands to-day the rock-inscription of Śāhbazgrahī (Suyaśa was the name of Aśoka's son and Suśima was the name of Aśoka's brother).

Aśoka

B. C. 330 to 289=41 years. (He died at the place where stands to-day the rock-inscription of Sahasrām,

Tiṣya alias Mādhavasimha; Birth: B. C. 350; Death: B. C. 318 near the rock-inscription of Manserā,

chronicled:— (1) Kuṇāl. He was born of the first queen, in B. C. 336. We know how Tiṣyarakṣitā, the second queen, was bewitched by his handsome eyes and had asked him to enter into immoral connections with her; how Kuṇāl indignantly refused to do anything of the kind. Then he was appointed as governor of Ujjain where he went with king's younger brother, Tiṣya. The queen, however, plotted meanly and sent a letter bearing the seal-mark of the king, ordering him to take off his eyes. Kuṇāl, dutiful as he was, obeyed the order which, he believed, was sent by his father. He was the father of Priyadarśin, who succeeded Aśoka on the throne. (2) Prince Mahendra and prin-

cess Saṅghamitrā⁶⁵. Both were born of Tiṣyarakṣitā, in B. C. 332 and 330, respectively, in Vidiśā. When Aśoka ascended the throne, she brought them to Pāṭliputra. Princess Saṅghamitrā might have perhaps been born in Pāṭliputra; when their mother died, they were 13 and 11 respectively. Both were Buddhists like their mother. Saṅghamitrā was married by Aśoka with a certain Agniśarmā⁶⁶ in B. C. 316. When, however, this Agniśarmā renounced the world and became a Buddhist monk in B. C. 314, Saṅghamitrā (may be two years later in 312⁶⁷) and her brother Mahendra also entered the Buddhist holy orders as nun and monk. Mahendra remained unmarried throughout his life. When Aśoka established the Bodhi tree in Ceylon⁶⁸ in B. C. 313, he had sent there a group of missionaries under the leadership of these two—brother and sister, Mahendra Bhikṣu (Monk) died in Ceylon at the age of 78, having completed 58 years of holy life, in B. C. 254 and Saṅghamitrā died at the age of 77, having spent 59 years in devout meditation⁷⁰ in B. C. 253. When Saṅghamitrā died, it was nine years⁷¹ since the death of king

(66) C. H. I. pp. 500:—Agniśarmā, husband of Saṅghamitrā. (She was 14 at the time of her marriage. Cf. f. n. no. 21.)

(67) Mahāvamsa V. 204-5. C. H. I. 500, f. n. no. 4:—Mahendra is said to have been 20 years of age and Saṅghamitrā 18 at the time of their ordination.

(68) Aśoka, Smith, pp. 220:—12 years after Bo-tree was sent to Ceylon Asandhimitrā, the beloved queen died.

(70) Aśoka by Smith, pp. 214:—"Saṅghamitrā died in the 59th year after her ordination, that being the ninth of the reign of king Uṭṭiya (perhaps the successor of king Tiṣya). Her brother Mahendra had passed in the previous year".

(71) Below is given the chronological list of the kings of Ceylon prepared by me with the help of I. A. 1914, pp. 169 and C. H. I.:—

	A.M.	to	A.M.	years	B.C.	to	B.C.
(1) Vijay	6	to	44	38	520 ¹	to	482 ²
(2) Period of misrule	44	to	45	1	482	to	481
(3) Pāṇḍuvās	45	to	75	30	481	to	451 ³
(4) Abhay	75	to	95	20	451	to	431
(5) Pankuḍak (robber)	95	to	159	64	431	to	368 ⁴
(6) Muṭṭāśiv	159	to	218	59	368	to	309 ⁵
(7) Period of misrule	218	to	223	5	309	to	303
(8) Tīssā ⁷	223	to	263	40	303	to	263 ⁶
(9) Uṭṭiya	263	to	273	10	263	to	253

Tissā of Ceylon had taken place and the accession of king Uttiya to the throne.⁷³ (4) The fourth child was prince Daśarath.⁷⁴ It is not known of which queen she was born. He may

I. A. 1914, pp. 169, f. n. no. 83; C. H. I. Mahāvamśa VII, 51:—

(1) During the eighth year of the rule of Ajātaśatru; B. C. 529-8=B.C. 520.

(2) During the 14th year of the rule of Udayan, 496-14=B. C. 482.

(3) During the 21st year of the rule of Nāgaśāk, 472-21=B. C. 451.

(4) He died during the 14th year of the rule of Chandragupta, after having reigned for nearly 70 years; 382-14 =B. C. 368.

(5) Seventeen years after the coronation ceremony of Aśoka; B. C. 326-17=309 B. C. He died after having ruled for 60 years.

(6) He died during the 26th year of the rule of Aśoka (The right word is Priyadarśin; B. C. 289-26=B. C. 263.

(7) There were two individuals bearing the name Tissā. One was the brother of Aśoka. He died during the 8th year of the rule of Aśoka, i. e. in 318 B. (c. f. no. 63 above). The other was the king of Ceylon. Both were thus contemporaries of Aśoka. I believe that the name of Aśoka's brother was "Tiśya" and not "Tissā". Scholars seem to have confused these two names on account of similarity. (cf. f. n. no. 80 below). The king of Ceylon died in B. C. 263.

(73) Aśoka by Dr. Bhandarkar, p. 7:—"Grandson of Aśoka"; J. B. B. R. A. S, Vol 20, p. 367:—Aśoka appointed Daśarath as the governor of Magadh in th same year in which he abdicated his throne in favour of Priyadarśin. In Nagārjuna cave-inscriptions it is stated that duriog the 26th year of his "reign", Daśarath gave a big donation. Misled by the word "reign" scholars have held the opinion that "Daśarath" was but another name of Priyadarśin. We know that they were consins. The word "reign" however, leads us to the conclusion that Aśoka made him an independent ruler of the province of Magadh. i. e. he was not under the suzerainty of Priyadarśin.

(74) It is certain that Aśoka must have designated him as his successor. The Nagārjuna cave-inscription supports this contention. When however Priyadarśin succeeded Aśoka on the throne, he was appointed by Aśoka as the governor of Magadh, with Pāṭliputra as his capital.

What relation had Daśarath with Aśoka? He had stated himself as the grandson of Aśoka in the Nagārjuna cave-inscriptions. He may have been the son of Kuṇāl and the younger brother of Priyadarśin. That he stated himself as the "grandson of Aśoka," instead of as "the brother of Priyadarśin," during the latter's reign, shows that he was appointed as the governor of Magadh by Aśoka himself.

perhaps have been the son of some younger brother of Kuṇāl, and must have been intended by Aśoka to succeed him on the throne, as Kuṇāl was blind and as Mahendra had become a monk. When, however, Kuṇāl's son Samprati⁷⁶ was designated as heir-apparent, Daśarath was appointed as the governor of Magadh⁷⁷ by Aśoka during his regency (A. M. 223=B. C. 304). When Samprati ascended the throne, he continued the appointment. When Daśarath died, he appointed his own younger brother Śaliśūka on the post⁷⁸. Daśarath had given in charity certain mountain-caverns⁷⁹ to the Śramaṇas (monks) of the Ājivika sect. (Vide next chapter).

We have already examined and refused the absurd theory of Bindusār having had 100 sons. It is, however, quite possible that Aśoka must have had a pretty large number of sons. We know that the eldest son was blinded by the cunning of Tiṣya-rakṣitā. The other son Tissā⁸⁰, was born in A. M. 176=B. C. 351. He was much trusted by Aśoka, who sent him as a body-guard to Kuṇāl when the latter was appointed as the governor of Ujjain. He was sent to suppress a riot in the Punjāb in B. C. 319=A. M. 208, where he died. It is probable that Daśarath must have been his son.

(76) In Jaina books Priyadarśin is known as Samprati.

(77) The capital of the empire was Vidiśā in Avanti; Pāṭaliputra was fixed up as the capital of the province of Magadh. The Śuṅga king invaded Pāṭaliputra, destroyed it, and exterminated (?) this branch of the Mauryan dynasty.

(78) See the chronological list given above.

(79) They are called "Nagārjuni caves".

(80) The Jaina books state that the name of the brother who was sent to Ujjain as the body-guard of Kuṇāl, was Mādhavsiṃha. This had led me to conclusion that Mādhavsiṃha was another name of Tiṣya.

Ind. Ant. 1914, pp. 179;-(Mahāvamsa V, 102).—"It is said that Tissā died in the 26th year of Aśoka's reign. (It ought to be Priyadarśin); but in M. VII, 32,—the year given is 8th (after coronation or conversion?) (Note—The first Tissā was the king of Ceylon, and the second was the brother of Aśoka. The references given here are confused because the author has mistaken one Tissā for the other).

અદ્વાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૧ હું]

વિ. સં. ૧૯૮૫ : પોપ

[અંક ૯

અખંડ શ્રદ્ધા

મોહન

[મિશ્રો-વસંત]

હેથે • ભર્યાં ગાન અનંત મૌનનાં,
ને સાંધ્યરંગી સુખમા સદૃષ્ટી—
સમાં ધર્યાં મેં શુચિ મોતી ગર્ભમાંઃ
હું છીપલી છો અણપ્રીછ સૂતી;
ઉરે જલે એક અખંડ શ્રદ્ધાઃ
અતાગ—તાગી મુજને અહીંથી
હૂંદી જશે કેા મરણવિશે કદી,
ને લાવશે પહાર જગે પ્રકાશમાં

મોતી-પ્રભા સુભગ જ્યાં ખરી મૂલવાશે.

[શિખરિણી]

“સદા એ દંલીને અનધ, અપરાધી નવ કળે,
અને માપે જૂઠા હૃદયજલકીણે પ્રણયને ?
ભલા, શાને તારૂં અશુભ નકત્તાને જ ચહવું !”
—ગણાતા દંલીતું અરિહૃદય કે’ સ્વાર્થ સજતું.
યદા થાયે કિંતુ જલક ગલતી સાલસ દિલે,
અનિચ્છા-ઈચ્છાએ સહન કરવું તો, સુપથ એ.
ભલું ભાળી જ્યારે જનહૃદય એ પ્રેષ ઉરને,
કરી બહાવું તો શે પરિહૃત, અને સંગદિલ એ ?
દુરાચારીને તો, અશુભ નવ છે દુષ્ટ કથવું,
દી દુષ્ટાત્માનો ઉદય ત્રાત એ નમ્ર કરતું;
અને નિધપાપીને નરદમ જ પાપી ઘટવું,
કટુ પીથૂપે એ હૃદયજગ બહોળું વિલસતું;
સદા ચોંટાડેલાં અશુભ કથનો એ પથ જડે,
કહેલા હુમારે પગ નવ પળે, ના મુખક એ ?

પરિવર્તન

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

[ઉપજાતિ-વચસ્ય]

મખારીનો લેખ ધર્યો હવે મહે
ઈ લીધો સ્વાદ પૂરો અમીરીનો;
મામાદમાં પ્રોત નથી લગીરે
સાદથી અંતરતૃપ્તિ માણતો;
હેમને હું પણ નેમ ઇચ્છતો
સિંધુપે, બિંદુ પરે અપેક્ષતો.
સ્મરું ના, નવ વિસ્મરું સુધા
ના મૂંછી માન, કરંત સેવા,
જળણીને પાવકમાં અસૂયા,
મખંડ જ્યોતિ પ્રકટાવું પ્રેમની; ૧૦

કૃપા અને દીન શું દાખવું કયા.
વિલાસ ના સ્વાનમહીય ઝંખતો
પિરાજ ને જીવનજોમ પેખતો;
લોગી નહીં હું અળખૂત ચોગી,
નિમંત્રણે ભોગ મહીં ન કોઈ;
દારા મહીં નેન નથી શૂંધાયાં
તારા થકી ત્રાટક મીટ માંડતાં;
ન સ્ખલમાં ચિત્ત રહે પ્રસન્ન,
ને સૂક્ષ્મથી ના ઘડીએ વિભિન્ન;
વિવાદ ને નીચ વિથી ન સેવું
ઉન્માદ ને ઉર્ધ્વ ગતિ ઉરે ધરું. ૨૧

સાહિત્યમાં જુદે જુદે સમયે જુદા જુદા તાદ વિપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. Classicism - લેખનનું ભવ્ય પરંતુ અતિશુદ્ધ ગંભીર કેટલાક સમયમાં આગળ રચાત લે છે, તો કેટલાક સમયમાં Romanticism - ઊર્મિપ્રધાન, સહજ અનિયમિત-વિષયમાં તેમજ સ્વરૂપમાં-રસિકતા માટે આકર્ષ રચાય છે. કવચિત કુદરતનાં વર્ણનો માટે આકર્ષ રાખવામાં આવે છે, અને back to nature - 'કુદરત તરફ પાછા વળો !' નો પોકાર બીકે છે તો કવચિત આપણને અમકાવી દેતા શુદ્ધિજન્ય ચાતુર્ય તરફ ખેંચવામાં આવે છે. એક પાસ સંસ્કૃતભય કે ક્ષારસીમય વિશુદ્ધિનો પ્રચાર થાય છે તો બીજી પાસ બળેના મિશ્રણથી બીબી ચયેલી સાહજિક અને સર્વગમ્ય ભાષા વાપરવા તરફ ઝોક આવે છે. વળી સમાજવાદના પ્રવેશ સાહિત્યમાં 'જુર્જવા' અને 'પ્રોલીટેરિયન' - મધ્યવર્ગીય તેમજ શોષિત વર્ગનું સાહિત્ય એવાજ પ્રકારના ભાગ પાડવા માંડ્યા છે. એ સર્વમાં ઓછાવધતો 'વાસ્તવવાદ' - Realism પણ પ્રોતાનું રચાત નક્કી કરવા સર્વકાળમાં મથત કરે છે.

આ બધા વાદ કેમ જન્મતા હશે ?

સાહિત્ય એક સર્વમાહી અને સર્વસ્પર્શી બલ છે. વાણી માનવજીવનનું એક મહાસમય સાધન છે. પરંતુ સર્વ પ્રકારની વાણીને આપણે સાહિત્ય કહી શકીશું ખરા ? રસ્તે ચાલતાં સાંભળવામાં આવતી ગાળાગાળી કે ઝઘડામાં ગમે એટલો વીરરસ કે રોદ્રરસ બિછળતો હોય છતાં એ જોરદાર શબ્દરચનાને આપણે સાહિત્ય ગણવાની તૈયારી તો ન જ કરીએ.

સામાન્ય વાતચીતમાં આપણા જીવનનો મોટો ભાગ વ્યતીત થાય છે. આપણે મુરખીઓ સાથે માનપૂર્વક ગંભીરતાથી વાત કરીએ છીએ. મિત્રો સાથે કાર્થ પ્રણુ વિષય સંબંધી સામાન્ય મર્ચામાં કલાકના કલાક ગાળીએ છીએ. બાલકો સાથે મિથ્યા લાગતી વાતો

કરી સમય વીતાવીએ. નોકરોને આજ્ઞા આપીએ. માગણીને ધમકાવી કઢાડી મૂકીએ. માગનાર હેણુદારની વીનવણી કરીએ. દુકાને ખરીદી કરવા જઈએ ત્યારે માલનાં રસભરી વર્ણન દુકાનદાર પાસેથી સાંભળીએ, અને સંમત-અસંમત ચર્ચ આપણો અભિપ્રાય દર્શાવીએ. શિક્ષક હોઈએ તો શિક્ષણ આપીએ. કચેરીનું કામકાજ કરતા હોઈએ તો તુમારો અને લખાણો કરીએ. આમાં સાહિત્ય આવે છે ખરું? વાણીનો ઉપયોગ થાય છે, શબ્દરચના પણ તેમાં ધકાય છે, અને તે શુદ્ધ કે અર્ધશુદ્ધ હોય, છતાં આવા વ્યવહારમાં આપણે સાહિત્યનો ઉપયોગ કરીએ છીએ એમ આપણે માની શકતા નથી. આ બધા જ વ્યવહારમાં વાસ્તવિકતા પૂરેપૂરી છે, એ સત્ય છે, અને જીવનનો એ મોટો ભાગ છે. છતાં જૂગોળ શીખવતો શિક્ષક, દસ્તાવે જ કરાવી લેતા હેણુદાર, ઠપકા દેતો ઉપરી કે શાળો ખાતો નોકર સાહિત્યનો અનુભવ કરે છે અને કરાવે છે એમ આપણે કહેતા નથી.

અને આવા વ્યવહારમાં સાહિત્ય લાવનાર-લાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર દોઢ-ડાહો, અતિ ડાહો, આંપકો વિગેરે વિશેષણો પામી પોતાનું અને સાહિત્યનું અપમાન કરાવે છે એ પણ આપણે જાણીએ છીએ.

...

...

...

તો પછી સાહિત્યને, વાસ્તવતાને, વ્યવહારને કશો સંબંધ નથી? સાહિત્ય એ શું વાસ્તવ દર્શન માટે યોગ્ય વિધેય નથી? વાસ્તવદર્શન સાહિત્યમાં ન જ આવી શકે? સાહિત્યમાં વાસ્તવતા લાવવા માટેના વાદ શા માટે ત્યારે ઊભા થાય છે? આવા પ્રશ્નો સહજ ઊભા થાય છે.

...

...

...

અથમ આપણે સાહિત્યને ઝોળખીએ.

સાહિત્ય એટલે ભાષા સમસ્ત નહીં, વાણી સમસ્ત નહીં; જે જે બોલાય છે અને લખાય છે તે સઘળું સાહિત્ય નથી.

સાહિત્ય સિવાય બીજું ધણું બોલાય છે અને લખાય છે. એ સઘળું સાહિત્ય નેટલું જ ઉપયોગી, સાહિત્ય નેટલું સમર્થ, સાહિત્ય નેટલું જ ક્રાન્તિકારી હોઈ શકે છતાં તે સાહિત્ય ન કહી શકાય.

ડાર્વિને ઉત્ક્રાન્તિવાદ લખ્યો. એની અસર ઘણી ભારે ચર્ચ. જનતાનો આખો વિચાર-પલટો ન્યૂં થયો. માન્યતાઓ અને લખાણો પણ ઘણો વળાંક પામ્યાં. અને એનું લખાણ સાથેસાથે સાહિત્યને શોભે એવું સ્વચ્છ અને શુદ્ધ પણ હતું. છતાં ડાર્વિનને આપણે સાહિત્યકાર કહેતા નથી.

મેકેલેએ અને ક્રાઉડે સુંદર ઇતિહાસ-ગ્રંથો લખ્યા. ગીબનનું 'ડીકલાઈન એન્ડ ફોલ ઓફ ધી રોમન એમ્પાયર' બન્ન ગ્રંથ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. સાહિત્યને પણ શોભાવે એવા એ ગ્રંથો. સાહિત્યમાં ગણાય પણ ખરા. છતાં એ બધા ઇતિહાસો. સાહિત્યનાં સુંદર તત્ત્વથી શોભતા ઇતિહાસો. છતાં સાહિત્ય-શુદ્ધ સાહિત્ય તો નહીં જ. સાહિત્યે કરેલા વિશુદ્ધિકરણની અસરવાળા ઇતિહાસો.

વિજ્ઞાનને લગતાં જીન્સ કે એડીન્ગ્ટનનાં લખાણો વાંચનારની સાહિત્યશ્રુતિ ઘણે અંશે ભાગે એવાં છે. છતાં એ પણ સાહિત્યમાં ભાગ્યે રચાન પામી શકે. એ બધાં શાસ્ત્રિય લખાણો, શોધનો આગ્રહ રાખતાં લખાણો, સરસ લખવા કરતાં સાચુ લખવાના ઉદ્દેશવાળાં લખાણો છે. શાસ્ત્રને આપણે ભાગ્યે જ સાહિત્ય કહી શકીએ.

(અપૂર્ણ)

કોલેજમાં આવ્યા પછી તો કૌમીદીને બરાબર ખાતરી થઈ ગઈ કે તેની માન્યતા સાચી છે. છેક હાઈસ્કૂલમાંથી તેને એમ જ લાગ્યા કરતું હતું કે બધા યુવાનો સ્ત્રીભૂખ્યા છે, અને આ માન્યતા કોલેજમાં તો દૃઢતર થઈ ગઈ. કૌમુદી અને બીજી છોકરીઓ નીકળે એટલે કેટલીએ ભૂખી આંખો ખેંચાઈ ખેંચાઈને જુએ. ગમે તે બહાનું કાઢી કેટલાક તો તેમની આગળ થઈ નીકળે.

આ કેઈ નવા અનુભવ ન હતા કૌમુદીને તો થોડા જ સમયમાં ઘણા કડવા અનુભવ થયા. તે દેખાવે સુંદર હતી તે તેનો એક ગુન્હો હતો. તેની ચાલ, તેની ખેલવાની છટા મોહક હતી એ તેનો બીજો ગુન્હો હતો. એનો ત્રીજો ને છેલ્લો ગુન્હો તો એ કે તે પુરુષોથી ડરી જતી નહિ. પુરુષ મિત્રો હોય તો દીક એમ પણ તે અંતરથી ઈર્ષ્યજીતી હતી.

અને થયું પણ તેમજ. કેટલાક છોકરાઓ ‘મને વોટ આપશો’ અગર તો ‘તમારો વોટ મી. જોષીને આપશો?’ કહેતા સામે આવી જભા રહે, કૌમુદી પણ આ બધાની વેવલાઈ ભેટી હસતી હસતી કહે: ‘જરૂર આપીશ.’ એનું મીઠું હાસ્ય પેલાઓ માટે વોટ કરતાં પણ વધુ કિંમતી હતું.

કૌમુદી પણ એ-પ્રતિનિધિ તરીકે કોલેજના ‘યુનીયનમાં’ આવી. તેને અને મી. જોષીને સાથે ચર્ચાસભાની વ્યવસ્થા કરવાની હતી. જોષી તકને ગુમાવે તેવા નહતા. ગમે તે કામ કાઢી ‘લેડીઝ ઇમ’માં જઈ તે કૌમુદીને મળતા. કૌમુદી તો પુરુષમિત્રોથી ખુશ થતી હતી. જોષી દિવસેદિવસે મલકાતા ગયા, ને જાડે જાડે સ્વપ્નાં સેવવા લાગ્યા. જેમ કૌમુદી વરસતાં સાગરમાં ભરતી આવે તેમ જોષીના હૃદયમાં પણ કૌમુદીનાં દર્શન ચતાં ભરતી ચઢવા લાગી. વિદ્યાર્થીઓને જરા મલકાઈ ને તે કહેતા કે “કૌમુદી અને હું મિત્રો છીએ.” આટલું જ નહિ પણ જોષી બધા વિદ્યાર્થીઓને જાંખા પાડી દેવા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. કૌમુદીનું શીયું સૌન્દર્ય ધણુને આકર્ષતું. ઘણા તેનો સાથે માત્ર વાત કરવા પણ તણસતા, અને જોષી સાથે કૌમુદી હસીને વાત કરે તે તેઓ જાહેર કર્યા વગર રહે! જોષીનાં પણ દેહાર ફરી ગયા. તેમના અંગ પર નવા નવા ‘સુટ’ દેખાવા લાગ્યા. મોં પર પાછડરના થર જામવા લાગ્યા. તેમના મિત્રો પણ વધવા લાગ્યા. અને કોઈકવાર તો પોતાનું મહત્વ વધારવા મોં જોષી કહેતા:

‘હુઓને આજે તો હું સાંજના ટેનીસ રમવા નહિ આવી શકું. મારે અને કૌમુદીને ફરવા જવાનું છે.’ તો કોઈ દિવસ ‘આજે તો કૌમુદીએ તેના હાથનો ચા પાઇ’. બીજાઓની આગળ મોં પર ગંભીરતા લાવી મી. જોષી કોઈક વખત હળવે રહીને કહે:

‘કાલ તો કૌમુદી કહે આપણે બે સાથે વાંચીએ. પણ મેંજ ના પાડી. એમાંથી કોઈક વાર અનીષ્ટ નામે.’

કોઈક વાર તો તેમની વેવલાઈ ને યાચકૃત્તિ જોઈ કૌમુદીને દયા આવતી.

અપેરે 'રીસેસ'માં એક વિદ્યાર્થી કૌમુદી પાસે ચર્ચાસભામાં બોલવા માટે નામ નોંધવવા આંખો. કૌમુદીની પેનમાં શાહી ખૂટી ગઈ હતી. તેણે પેલા બાઈ પાસેથી પેન માગી. નામ લખતાં લખતાં કૌમુદી બોલી:

'પેન તો સારી છે હોં.'

'જોઈએ તો રાખી લો.' નીચે મોંએ પેલાએ કહ્યું.

'ના ના, મારે તે શું કરવી છે?'

'આ-પણ તમારી જ માનેને?' સહેજ આંખ મિલાવતાં મિલાવતાં વિદ્યાર્થીએ કહ્યું. પરંતુ કૌમુદીની આંખમાં આગ જોતાં વધુ કંઈ પણ બોલ્યા વગર તેણે ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું.

'બધાએ આવાજ છે.' કૌમુદીથી બોલાર્થ ગયું.

આ પછી તો કૌમુદીની આંખમાં શીતળતા દેખાતી જ નહિ. કોઈની સાથે ના છૂટકે વાત કરતી.

x

x

x

'આનું નામ જ વેશ્યાકૃત્તિ.'

'તને ખબર નથી એટલે તું આંખ બોલે છે. એ બધા તો આ જ લાગના છે.'

'તે ખરાબ હોય તેથી શું? આપણે તેમનાથી દૂર રહેવું.'

'તું શું કરવા પૂછે છે? થોડા દિવસમાં જ તને અનુભવ થશે.' બાપોસોજી-ગાર્ડનમાં કૌમુદી અને નક્ષીની વાતો કરતાં હતાં.

તે બન્ને એકજ કલાસમાં હતાં. બંને દેખાવે સુંદર હતાં, છતાં સ્વભાવે તો સરખાં ન જ હતાં. નક્ષીની ધણા છોકરાઓને નચાવતી. કૌમુદીને તેમ કરતાં દયા આવતી. નક્ષીનીને ધણા મિત્રો હતા. બધાની સાથે તે સરખો જ બ્વહાર રાખતી તેના મિત્રોમાં તે ગમે તેની સાથે હસતી, બોલતી, કોઈક વાર ફરવા પણ જતી. તેમાંના ગમે તેની સાથે ટેનીસ રમતી. ખરૂં કહીએ તો તેને મૈત્રી જેવું કંઈજ અંધન ન હતું.

થોડા જ વખતમાં તેણે હાથનું મુલાયમ ધડિયાળ, પારકરની લાઈફ-ટાઈમ પેન, એક નાનુકું બેગ અને બીજી નાની નાની વસ્તુઓ તો ધણીએ પડાવી હતી. સહેજે ઓળખાણ થાય એટલે વાત કાઢે:

'મી. પંડ્યા, પેલી અત્તરની શીશીનું શું થાય છે?'

'તમારે રિમતનું શું કામ છે? જોઈતી હશે તો લાવી આપીશ.' પંડ્યા મલકાતાં મલકાતાં કહેતા અને નક્ષીનીની એક મીઠી નજર તેમના પર પથરાતી.

પેલા મી. જોષીએ નક્ષીની સાથે ટેનીસ રમવાનું શરૂ કર્યું. ધીમે રહી નક્ષીની બોલી:

'જુઓને મી. જોષી, મને તમારૂં રેકેટ ધણું ગમે છે. તમે કયી જાત વાપરો છો?'

'હવે તમારે જો જોઈતું હોય તો લઈ લ્યો, હું બીજી લાવીશ.'

'ત્યારે તો એ નવું જ આપજો' ખલા નચાવતાં નચાવતાં નક્ષીની કહેતી. અને જોષી નક્ષીનીને પીતા હોય તેવી આંખો કરી રિમત કરતાં કરતાં સાંભળતા.

નક્ષીનીના વર્તનથી કૌમુદી ત્રાસી ગઈ. રોજરોજ કોઈને નક્ષીની પંકડતી. રોજ કંઈનું કંઈ પગાવતી. એક વખતે ફરીવાર પણ કૌમુદીએ કહ્યું:

'નક્ષીની, આ તો હજી થાય છે. એમને તું ખરાબ કહે છે તો તું ક્યાં સારી છે? હવે કેટલાકને ખાયમાલ કરવા છે?'

‘તું જો તો ખરી. આખી કોલેજને હજુ તો નચાવવી છે.’ ગર્વથી હસતાં હસતાં નલ્લીની કહેતી.

‘પણ આથી તો આપણો સ્ત્રીસમાજ નિંદાય ને? જરા સ્વમાન જેવું તો હોવું જોઈએ ને?’

‘પણ હું ક્યાં માગવા જઈ છું? હું કંઈ કાંઈને ખોસાવવા જઈ છું? બધા ઉપર પડતા આવે છે ને કંઈ ને કંઈ આપી ચાલ્યા જાય છે.’ નલ્લીનીનો શાંત અવાજ નીકળ્યો.

કૌમુદી જોઈ શકી કે નલ્લીની ધડાઈ ગઈ છે. તેનો આનંદ જ વિદ્યાર્થીઓને નચાવવામાં હતો.

પરંતુ મી. પંડ્યાના પ્રસંગ પછી તો કૌમુદીથી રહેવાયું નહિ. એ જ બાયોલોજી-ગ્રાડ-નમાં તે પોતાની આગ દાલવવા લાગી:

‘સાચેજ નલ્લીની, બધા પુરુષો સ્ત્રીભૂખ્યા છે. જોને તેમની ભૂખ્યા વરુ જેવી આંખો.’

‘હું તો તને ક્યારનીએ કહેતી હતી કે બધા એ જ દાવના છે.’

‘એમ તો નહિ પણ બધાથી દૂર રહેવા જેવું છે. પાસે જતાં છાંટા ઊડ્યા વગર રહે તેમ નથી.’

‘આખી પુરુષ જાત જ એવી છે. તું મને એક તો એવો બતાવ કે જે સાચી મૈત્રીમાં માનતો હોય?’ નલ્લીની પુછપની પાંખડીઓ તોડતાં તોડતાં ખેલતી હતી. ‘તું મને ઘણીવાર કહે છે પરંતુ મને તો એમજ લાગી ગયું છે કે તે બધાને હજુ તો બરાબર નચાવવા જોઈએ. ફરીવાર કાંઈના સામે નજર પણ ન કરે.’

કૌમુદીએ પાછલું તો કંઈ સાંભળ્યું નહિ. તેનું દુઃખ જુદુ હતું. તેને વારંવાર એમજ થયા કરતું હતું કે, ‘શું બધા જ પુરુષો આવા હશે? સ્ત્રી તે કંઈ રમકકું છે?’

દિવસે દિવસે કૌમુદીનો પુરુષજાત માટેનો અવિશ્વાસ વધતો ગયો. તે કાંઈ પણ વિદ્યાર્થીની આંખમાં મૈત્રીભાવ જોઈ શકી નહિ. બધા જ તેની સામે ટાંપી રહેતા—ભૂખ્યા વરુની પેઠે.

જે જે કૌમુદીથી નિરાશ થયા હતા તે બધા તેની મરફરી કરવામાં આનંદ લૂંટવા લાગ્યા. કૌમુદી કલાસમાંથી નીકળે તે વખતે બધા ઊભા રહીને કંઈ ને કંઈ તેને ઉદ્દેશીને ખેલતા. એકવાર નલ્લીની અને કૌમુદી ટોળા આગળ યઈ પસાર થતાં હતાં; કોઈકે બોલ્યું: ‘આજ તો પુનમને? ચંદ્ર આજે તો બરાબર ખીલશે!’

‘અહીં તો રોજરોજ ચંદ્રિકા રેલાય છે ને?’ ટોળામાંથી ખીજો અવાજ આવ્યો ને બધા હસી પડ્યા. કૌમુદીથી રહી ન શકાયું. આ હાસ્ય તેને કોરી ખાતું હતું. તે તરત જ પાછું વળી તાકુકી:

‘Who is that dog? Do you mean that I am a doll? Foolish fellow!’

તેની આંખમાંથી આગની જવાળાઓ નીકળતી હતી. સૌમ્ય દેખાતી કૌમુદી કોષમાં લાલચોળ બની મર્ષ. બધાનાં મોં બિડાઈ ગયાં. કૌમુદી અને નલ્લીની ચાલ્યાં ગયાં.

તેમના ગયા પછી બિડાયેલા કમળની માફક બધાનાં મોં બિડાવા લાગ્યાં. સૌ કંઈની કંઈ ટીકા કરતો વીખરાયા. છતાં દરેકના હૃદયમાં તો એમ યઈ ગયું કે કૌમુદી ખીજથી જુદી છે.

એ પછીથી કૌમુદીના સાંભળતાં ભાંયે જ કોઈ મરફરી કરી શકતું. કોલેજમાં તો તે રોજ છંછેડાયેલી લાગતી. કેટલાક તેને અભિમાની ગણતા; તો કોઈ વળી એમ પણ કહેતું કે, ‘એ તો માત્ર ડોળ કરે છે, અંદરથી તો પ્રેમ ઝંખે છે.’ ગમે તે હો. પરંતુ એટલું તો સાચું

કે કૌમુદી આખી પુરુષગતથી દૂર રહેવા લાગી. કોઈકવાર તેને નક્કીની માફક બધાને નવાવ-
વાનું મન થઈ જતું પણ તેની માનવતા તેને તેમ કરતાં અટકાવતી.

પરંતુ થોડા માસ પછી એક પ્રસંગ બન્યો ને કૌમુદી પાછી ગંભીર બની ગઈ. સંસ્કૃત
સભામાં એક વિદ્યાર્થીએ સુંદર ભાષણ કર્યું. કૌમુદી ધારીધારીને તેને જોતી હતી. તેનો ચિંતક
ચહેરો, પાણીદાર આંખો અને બોલવાની છદ્દા કૌમુદીને ગમી ગયાં. તેનો પહેરવેશ સાવ
સાદો હતો. તે પોતેજ સાદો હતો છતાં કૌમુદીને આ વિદ્યાર્થી ધણેજ ગમી ગયો.

નવાઈની વાત તો એ હતી કે બધાજ તેની પાસે નામ નોંધાવવા આવતા. પરંતુ આજે
તો મી. જોષીની પાસે પોતાનું નામ આપેલું. તે પણ કૌમુદીના ક્લાસમાં જ હતો, છતાં આ
પહેલાં તેના જોવામાં આ ચહેરો, એ આંખો આવી ન હતી.

બીજા-દિવસે તેણે ક્લાસની એક બાજુ પર બેઠેલો તેને જોયો. તેનું ગંભીર મોં કૌમુદીને
ભય લાગ્યું; ચોપડીમાં જોઈ કંઈક લખી રહ્યો હતો. કૌમુદી વારવાર તેની સામે જોતી હતી.
પરંતુ તે તો તેનીજ ધૂનમાં હતો.

એ પછી તો કૌમુદી તેને ધારીધારીને જોવા લાગી; તેને સારીપેઠે જોઈ શકાય તે
રીતે તે જગ્યા લેવા લાગી. દિવસે દિવસે તે ગંભીર બનવા લાગી. તેનું હૃદય પેલાની સાથે
વાત કરવા ઝંખતું હતું. તેની સાથે ઐક્ય અનુભવતી હોય તેમ કૌમુદી તેનાજ વિચાર
કરવા લાગી. પેલો અનામી વિદ્યાર્થી તેની નજીક આવતો ગયો. છેક હૃદયના ખૂણામાં
કૌમુદીએ તેને બેસાડ્યો.

પથારીમાં પડે પડે તે સ્વપ્નાં રચતી. એ જ ભય મોં, એ જ પાણીદાર આંખો તેની
આગળ તરતી. કદપનામુદ્રિમાં પણ તે જ તેનો સાથી બનતો. કૌમુદીની અગ્નિમાં પણ પેલો
નિઘાંઈ તેનાજ ચર્ચા ગયો. કૌમુદી પણ કોઈકવાર તો ગભરાઈ જતી. પોતે આમ કેમ
બદલાઈ ગઈ? તેને અને મારે શું? મારે શા માટે તેના વિચાર કરવા જોઈએ? આવું આવું
તો ઘણું થવા લાગ્યું.

‘પણ તુંજ પેલા જોષીને ધમકાવતી હતીને?’

‘એમાં ખોટું શું હતું? તેનો સાવ વાસનાનો ક્રીડો હતો.’

‘તારામંત્રિ એનામાં ફેર શે? તું શું કાગળ લખવા બેઠી ન હતી? તું શું ક્લાસમાં
તેની સામે વારંવાર જોતી નથી?’

‘પણ હુંતો શુદ્ધ ભાવનાથી જોઈ છું.’

‘તો બીજા કોઈની સામે નહિ ને તેની સામે કેમ?’

‘મને તેનામાં માનવતાનાં દર્શન થયાં છે માટે!’

‘એ તો ઠીક પણ આખો દિવસ તેનુંજ ચિંતન કેમ કર્યું કરે છે?’

‘એ મને ગમી ગયો છે માટે.’

‘તો પછી જોષીને કેમ કોઈ આખી શકાય? તું પણ એને ગમી ગઈ હતી. તો શા
માટે તેની સામે આંખો કાઢતી હતી?’

‘પણ એ તો.....’

‘પણ બધું કંઈ નહિ, એ જ ઉત્તરપિડી.’

‘ઉત્તરપિડી શાની?’

‘ત્યારે બીજું શું? તું પેલાને આજે છે તે તેને ગમે-છે કે કેમ, તેનો વિચાર કર્યો?
તને જોષી ન ગમ્યો તેમ તું તેને નહિ ગમે તો?’

‘હું તો તેને ચાહું છું એટલુંજ બસ છે. તે ચાહે કે ન ચાહે.’

‘એમજ છે ને ? તો પછી તેને કાળજી લખવા કેમ બેસી હતી ? તેને તારો પ્રેમ બહુવાવવા કેમ તલસે છે ? કંઈની કંઈ ચોજનાઓ કરતી પથારીમાં કેમ સળવળ્યા કરે છે ?’

‘મારે આવું નથી સાંભળવું. બસ બંધ કર.’

‘તારે સાંભળવુંજ પડશે. તું કેટલાને એ ઠોકરે ચઢાવતી હતી. કેમ અગિમાન ઓગળી ગયુંને ?’

‘હું કહું છું મારે નથી સાંભળવું.’

‘સાચું તો તને શાનું ગમે ? એકવાર ભાષણ કરતો બોલે તોમાં આમ કેમ થઈ ગઈ છે?’

‘મારે ને તેને તો હૃદયનાં ઓળખાણ છે. જુગ જુગ જૂનાં.’

‘હૃદયનાં ઓળખાણ છે ? ઓળખાણ છે આ.....હા.....હા.....’ કૌમુદીના હૃદયમાં ચટકાસ્ય થયું. રાતના સાડાથાર વાગે શુદ્ધિ અને હૃદય લડી રહ્યાં હતાં. કૌમુદીના મગજમાં ધમસાણુ મચ્યું હતું. તેનું નિર્મળ હૃદય ડોળાઈ ગયું હતું. કંઈજ સૂઝ પડતી નહતી. પેલા બેઘીના શબ્દો તને યાદ આન્યા ? — ‘હૃદયમાં તો એવું કંઈ થાય છે કે જેને હું પણ સમજી શકતો નથી.’ કૌમુદીને આવુંજ કંઈ થતું હતું. તેના હૃદયમાં ડાળાં ને ઝાંખરાં બાજતાં હતાં. ચંદર ભયંકર ગર્જનાઓ થતી હતી; કાળમીઠ વાદળોં બમતાં હતાં.

ગર્જના પછી જેમ આકાશ ટપકે તેમ કૌમુદીની આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા માંડ્યાં. સળજ નયને પણ પેલુંજ યાદગાર મોં દેખાતું હતું કૌમુદી નિશ્વાસ મૂકી ઊઘી ગઈ.

સવારે મોડાં ઊઠી તેણે કંઈપણ કર્યા વગર દૂકની નીચેથી એક ખાદીની સાડી કાઢી. આમ તો કૌમુદી કપડાંની શોખીન હતી; રોજ નવા નવા રંગ બદલતી. વસ્ત્રપરિધાન કરવાની તેની કલામાં તે સાચેજ કુશળ હતી. રંગબેરંગી સાડી, મોં પર પાઉડર કે રતોનો આછો થર, કપાળ પર નાચી રહેતી પેલી અલકલટ-કૌમુદીના સૌન્દર્યમાં એવો વધારો કરતાં હતાં. વાદળોમાંથી જેમ ચંદ્ર ડોકિયાં કરે તેમ કૌમુદીના વાળમાંથી કાઠકવાર શુભાંબુ ફૂલ કે મોગરાની વેણી શોભી રહેતાં. નહીની ટાપટીપમાં કંઈ જાય તેવી ન હતી. છતાં કૌમુદીનું ચંદ્રિકા જેવું નિર્મળ સૌન્દર્ય મુગ્ધ કરી નાંખે તેવું હતું.

આજે કૌમુદીએ ખાદીનાં, સાંવ સામાન્ય કપડાં પહેર્યાં. વાળમાં ફૂલ નાખ્યું નહિ. ખીજ કાઠપિણુ જતની ટાપટીપ કરીજ નહિ.

‘કેમ પેલાને રીઝવવા ચાલ્યાંને ? એ ખાદી પહેરે છે. એટલે તે પણ ખાદી પહેરી આહા.....હા.....હા.’ શુદ્ધિએ પાછું એક ભયંકર હાસ્ય કવું. કૌમુદી કધાઈ ગઈ.

ચંદ્ર પર વાદળી આવતાં ચંદ્રિકા ઝાંખી પડી જાય તેમ વિપાદની વાદળી નીચે કૌમુદી રોજ કરતાં ઝાંખી. ગંભીર અને માંદલા જેવી રીઝી દેખાતી હતી. ચમકારા મારતી તેની આંખો જમીન સાથેજ જડાઈ રહેતી.

‘પેલાને ખુશ કરવા આ ચેનચાળા કર્યા કે ? પેલો બેઘી એ ગિયારો આવુંજ કરતો હતો.’ શુદ્ધિ તો ટાણાં મારેજ જતી હતી.

કલાસમાં કૌમુદીએ પેલા સામે કેટલીએ વાર બેયું હશે. તેના આંક તો કેમ કાઢી શકાય ? પરંતુ તેની વિસ્વજતા બેઘને તો છેકરાઓ પણ કંઈનું કંઈ ધારવા માંડ્યા હતા. પેલાની એકમે વાર નજર પડી હતી પરંતુ રોજ જેમ જોતો હતો એવુંજ. કૌમુદીનાં ખાદીનાં કપડાં તેણે બેયાં નહિ કૌમુદી ટાપટીપ વગર આવી હતી, તે પણ તેણે બેયું નહિ. ખીજ

છોકરાઓ તો કૌમુદીનું પરિવર્તન જોઈ નવાઈ પામ્યા હતા. કોઈ ધીમે રહી બોલ્યું 'પણ' હતું. 'હવે તો વૈરાગ્ય લેવાનો છે. સંસારમાં ક્યાં રસ છે ?' પણ કૌમુદીને આ મરકરી આજે પહેલાં જટલી ખૂંચી નહિ. તે તો ચૂપચાપ આલી ગઈ. તેનું હૃદય વસોવાઈ જતું હતું. તે જોતા માટે આટલું કરે છે; તે જોતું નિરંતર રમરણ કરે છે તેને તો તેની કંઈજ પડી નથી. આ સત્ય તેને હુખી કરતું હતું. તેને તો પેલાના બોળામાં માથું મૂકી રડતું હતું. તેના પ્રેમનો ઇકરાર કંવો હતો. તેનીજ યમને રહેવું હતું. પણ આ બધું કેમ થઈ શકે ?

'કેમ પાછાં પડ્યાને ? હું તો ક્યારની કર્ણ છું કે તેને તારી કંઈજ પડી નથી.' કૌમુદી આ ન સાંભળી શકી. માથે હાથ દઈ બેસી ગઈ.

'કેમ કૌમુદી તને ઠીક નથી ?' નલીનીએ પૂછ્યું.

'આજે જરા ઝેતુંજ છે. ચાલને પેલા બાઈલાજી-ગાર્ડનમાં બેસીએ.'

'ચાલ' નલીની આગળ આગળ આલી. ભારે હંચે જમીનપર ધીમાં પગલાં મૂકતી કૌમુદી ગાર્ડનમાં અદૃશ્ય થઈ.

'પણ તને થયું છે શું ?' નલીની પૂછતી હતી.

કૌમુદીને હૃદય ખોલવાનું મન થઈ ગયું. એ ભાર હવે તો તે સહી શકતી નહોતી. પણ કંઈક વિચાર આવતાં પાછી અટકી ગઈ.

'તું બોલ તો ખરી. આમ જોયા શું કરે છે ?' નલીનીએ તેના વાળમાં ઘુસાવ્યે ભરાવતાં ભરાવતાં કહ્યું.

'શું બોલું તે ?'

'પણ તને થયું છે શું ? અને આવી સાડી કંઈથી કાઢી ? તું કહેતી નથી, બાકી તને કંઈક થયું છે.' પંખાળતી પંખાળતી નલીની કહેતી હતી.

'નલીની !' ભારે અવાજે કૌમુદી બોલી 'મને એમ થાય છે કે બધા પુરો એવા નથી. બધા ખરાબ નથી.'

'બધા નહિ હોય તો ઘણા તો છે.'

'ના ના, આપણે કેટલાકને ઝોળાપ્યા વગર અન્યાય કરીએ છીએ. કેટલાએ સારાજોય છે.'

'હરે, પણ ફોલેજમાં તો મેં એકે સારો વિદ્યાર્થી ન જોયો.' નલીનીએ કૌમુદીના મોં સામે ટાંપી રહી હતી.

કૌમુદીના એકે આવેલા કેટલાએ રાખે પાછા ગયા. તેને કહેવું હતું : 'છે છે. પેલો તેજસ્વી આંખોવાળો. પેલો ગંબીર-ચિત્તક મોંવાળો. પેલો તગતગતા કપાળવાળો.' 'નલીની' તેનો અવાજ ફાટી ગયો, તે કઈપણ વધુ બોલી શકે તેમ નહતું. નલીનીના બોળામાં માથું દાળી ધૂસકે ધૂસકે કૌમુદી રહી રહી.

કલાસમાં જવાનો ચંટ વાગ્યો. પણ એ બે જણાં ક્યાંય સુધી એમને એમ બેસી રહ્યાં. કૌમુદીનું હૃદય ઝોળાપ્યા આંખોમાંથી વધી રહ્યું હતું. નલીનીનો બોળો પલાળતી કૌમુદીએ ક્યાંય સુધી રડ્યા કર્યું.

ચિત્રાંગદા: રસદર્શન.

બાસચન્દ્ર મણીલાલ પરીખ

ગીતાનંજલિ અને ચિત્રાંગદા: શ્રી રવીન્દ્રનાથની કાવ્યકલાનાં બે મુકુટમણિ. એક અધ્યાત્મ યોગની પ્રતિનિધિ કાવ્યમાલા; બીજું રસજીવનના પ્રતિબિંબરૂપ નાટ્યકાવ્ય. નાટ્યદષ્ટિએ બીજી અનેક કૃતિઓમાં રવીન્દ્રનાથની પ્રતિભા વિધિવિધ સ્વરૂપે ખીલે છે. પરંતુ ચિત્રાંગદામાં તો તેમનો રસાત્મા શરદપૂર્ણિમાના અમૃતચન્દ્ર શો સોળે કળાએ પ્રકાશી બિડ્યો છે. કાષ્ઠક ઝળહળતી 'દિપક'ન્યેત પેઠે તે તેમની સારીયે નાટ્યસૃષ્ટિ પર પ્રકાશના પુંજ પાથરી દે છે અને તે પ્રકાશમાં આપણને સૃષ્ટિના પ્રાણસમાં રસ, માધુર્ય અને સૌંદર્યનાં દર્શન થાય છે.

મહાભારતના એક સામાન્ય પ્રસંગે કવિકુલચુર કાલિદાસ પાસે જેમ શાકુન્તલ જન્માયું, તેમ તેવા બીજા એક સામાન્ય પ્રસંગની પ્રેરણામાંથી રવીન્દ્રનાથના ચિત્રાંગદાનો ઉદભવ થયો. મૂળમાં બન્ને સામાન્ય કથાપ્રસંગો; પણ મહાકવિઓના પારસરપરે તેઓ અલૌકિક, ભવ્ય કલાકૃતિઓમાં પરિણમ્યા.

શાકુન્તલની પેઠે ચિત્રાંગદા પણ નાટ્ય-કાવ્ય છે. શાકુન્તલમાં કાવ્ય તથા નાટ્યતત્ત્વો સપ્રમાણ જળવાયાં છે બપારે ચિત્રાંગદામાં કાવ્યતત્ત્વ નાટ્ય પર આધિપત્ય ભોગવે છે, એટલે ચિત્રાંગદાને રસ-નાટકની સંતા અપાર્થ છે. છતાં બન્ને કૃતિઓનો આત્મા તો સમરૂપજ છે. બન્નેને કાવ્યરસે પ્રેમ વિકસાવવાના કોડ છે; બન્ને રસ અને સૌંદર્યમાં તરબોળ બને છે, પ્રેમમાં પ્રકુલ છે અને કથાણુના મંગલસ્વરૂપમાં અવરિચત થાય છે. આરંભથી અંતમુધી બન્ને જીવનકલા વિકસાવે છે.

ચિત્રાંગદાનાં મુખ્ય લક્ષણો—રસ, માધુર્ય, ભાવ અને કવિતા તેનાં નાટ્યવિધાન અને પાત્રનિરૂપણ કરતાં પ્રધાન સ્થાને રહે છે. નાટ્યવિધાન અત્યંત સરળ છે, અને પાત્રવિધાન પર કવિએ પોતાનું સર્વ લક્ષ્ય એકત્રિત કર્યું નથી. તેમનો મૂળભૂત હેતુ પાત્રના અંતરમાં રહેલાં રસ-માધુર્ય અને ભાવને સંપૂર્ણ વિકસાવી તે દ્વારા પાત્રને સ્વતઃજ પ્રગટાવવાનો છે. અને આ રીતે ઉદભવતું પાત્રસર્જન, ને તેનેજ કેવળ મૂર્તિમન્ત કરતું નાટ્યવિધાન, ચિત્રાંગદામાં, કવિતા અને કલાવિધાન સાથે એવો વિરલ યોગ પામ્યાં છે કે તેઓ નાટ્ય કરતાં કાવ્યતી, પ્રવૃત્તિ કરતાં નિવૃત્તિની, જગત કરતાં પ્રકૃતિની, આચાર-કરતાં ભાવનાની રસસૃષ્ટિ સરળવે છે.

શેક્ષપિયરની નાટ્યકલા ચિત્રાંગદાથી આ રીતે જુદી પડે છે. શેક્ષપિયરમાં નાટ્યવિધાન અને પાત્રનિરૂપણ પ્રધાન સ્થાને રહે છે. ચિત્રાંગદામાં કવિતા, ભાવના અને રસમાધુર્ય વિશેષ ભાગ ભજવે છે. એકમાં માનવસ્વભાવ અને કાર્યશીલતાનું પ્રતિબિંબ પડે છે; બીજામાં અર્જુન સૌંદર્ય નીતરે છે. એકમાં પ્રકૃતિ-પ્રેરિત માનવતા ઝળકે છે; બીજામાં માનવ-લક્ષ્ય ઝં-યોગ વિરાજે છે.

ચિત્રાંગદાનું રસદર્શન કરતાં પહેલાં આપણે શ્રી રવીન્દ્રનાથની કાવ્યકલાનાં મુખ્ય લક્ષણો અવલોકી લઈએ. પ્રત્યેક મહાકવિમાં કવિતાનાં સામાન્ય લક્ષણો ઉચ્ચ સ્વરૂપે ખીલ્યાં હોય છે છતાં દરેકમાં કંઈક ને કંઈક વિશિષ્ટતા હોય છે. કાલિદાસનાં રસ, કદમ્બના, લાલિત્ય, લય ને માધુર્ય; શેક્ષપિયરની પરમ નિસર્ગ-પ્રેરણા અને તેનું અનુપમ માનસનિરૂપણ; મિલ્ટનનાં

ગામ્ભીર્ય, ભવ્યતા, અને સાગરગુંજન, પ્રત્યેક મહાકવિની પ્રકૃતિગત લાક્ષણિકતા મુલ્યે છે. રવીન્દ્રનાથનાં લાક્ષણિક સ્વરૂપો: વિશુદ્ધ નૈસર્ગિકતા; સુવર્ણપ્રભાએ વિલસતું વિશદ દર્શન; વિશ્વ-સંગીતનું ગૌરવગુંથન; પ્રોબળવલ, વિરાટ, દ્વંપના-સમૃદ્ધિ અને હૃદય-તરંગનું રસ-માધુર્ય છે. ગીતાન્જલિ તેમજ ચિત્રામાં તે પૂર્ણેન્દ્રિયાએ વ્યક્ત થયાં છે, તેમાંય રવીન્દ્રનાથની પંક્તિએ પંક્તિએ અને, શબ્દે શબ્દે જે લલિત માધુર્ય-ઝરે છે તે તો આખા અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ક્યાંય શોધું જડે તેમ નથી. અંગ્રેજી સાહિત્યના માધુર્ય-સ્ત્રામી ટેનીસન પણ રવીન્દ્રનાથ પાસે આ કલારવરૂપમાં તો ઝાંખા પડી જાય છે. માત્ર કાલિદાસજી તેમના જેટલા. ઉચ્ચ સ્વરૂપે તે પ્રગટ કરી શક્યા છે. ગીતાન્જલિ પેઠે ચિત્રાને પણ રવીન્દ્રનાથની કવિતાના આ સ્વરૂપના પ્રતિનિધિ તરીકે લેખી શકાય.

તે ઉપરાંત ચિત્રાંગદામાં વિપુલ દ્વંપનાસમૃદ્ધિ, સમગ્રદર્શનની ભવ્યતા, પ્રાકૃતિક એકતાનતા, ઉચત-તેજસ્વી કવિતા, સાદાંત ગળહળતી સુવર્ણ-ન્યોત્તરના અને અખંડ વહેનો પ્રેમરસ એકમેકમાં લય પામી એક એવો રસદીપ પ્રગટાવે છે, જેનો પ્રકાશ આપણા હૃદયમાં શિરકાળ ગળહળતી આત્મજ્યોતિ સાથે એકાકાર બને છે.

ચિત્રાંગદા એક અમર પ્રેમગાથા ગજવતું સુંગારનાટક છે. તેનો સુંગાર ઉન્માદક કે બંધનરહિત નથી. સરોવરમાંથી પ્રગટતા પત્રસમો તે નૈસર્ગિક-વિશુદ્ધ છે, નવયુગના પ્રેમ-સમો મુગ્ધ છે, વિશ્વવ્યાપી પરમ રસદળિનું તે પ્રતિગિજ છે, જીવનનો નિઃકર્ષ ને પ્રકૃતિનું પિયુષ છે. પ્રેમની પરાકાષ્ટાએ પણ કવિ એટલો ઉચ્ચ ગંધ દાખવે છે કે નાટકમાં વહેતો પ્રેમરસ, કુદરતના ખોળામાં વહેતા કાઈ નિર્મળ ઝરણા સમો આપણા હૃદયમાં રમી રહે છે. તેમાં વિશ્વહૃદયમાં ધડકતા વિરાટ પ્રેમનો પડો પડે છે. —જ્યાં દેહધર્મ આત્મધર્મને અનુરૂપ છે તેવી પ્રેમસદ્ધિનું આપણને ચિત્રાંગદામાં દર્શન થાય છે.

નાટકનું રસદર્શન કરતાં પહેલાં આપણે તેનો કથાભાગ તપાસીએ.

બાર વર્ષનું સ્વહર્ષવ્યથ સેવતાં, પૃથ્વીના ધરંદને નિઃજેશે અર્જુન તાપસવેયે મણિપુર આવી ચડે છે. ત્યાં રાજકુમાર તરીકે ઉછરેલી રાજકુમારી ચિત્રાંગદા, પિતાના મૃત્યુ પછી રાજ્ય કરતી હોય છે. એક સમયે, અરણ્યમાં મૃગયા ખેલતાં તે ઝાડીમાં સ્તેત્રા અર્જુન સમીપ આવી પહોંચે છે. ત્યાં પ્રથમ અર્જુનનો તિરસ્કાર કર્યા પછી તેના પ્રત્યે પ્રેમ ઉપજતાં તે યાત્રાના બહાને મન્ત્રીઓને રાજ્યધુરા સોંપી તેની શોધમાં નીકળી પડે છે. એક શિવમંદિરમાં અર્જુનને તે મળે છે, પણ તેનું પૌરુષીય-જ્ઞાત્વ અર્જુનને આકર્ષી શકેલું નથી; ત્યારે પરાજય પામીને તે કામદેવ અને વસન્ત પાસે જાય છે અને તેમની પાસે સૌકુમાર્ય, મધુરતા અને દેહલાલિત્યની વાચના કરે છે. દેવો એક વર્ષ સુધી તેને તે બક્ષે છે. તે પછી સૌંદર્ય-મૃદુતા પામેલી ચિત્રાનો અર્જુન રવીકાર કરે છે. થોડોક સમય વિલાસભોગમાં વ્યતીત થાય છે. પણ આખરે ચિત્રા એ કૃત્રિમ સમવરટથી દટાયે છે, તેમાં તે અકારી ગિલિતતા ભુજે છે, અને મદનને તેનું બક્ષેલું સૌંદર્ય તરતજ પાછું લઈ લેવા પ્રાર્થે છે. પણ મદન અર્જુનની સ્થિતિ દર્શાવીને તેને પ્રોત્સાહન આપી પાછી મોકલે છે. વખત વીનતાં અર્જુનને ચિત્રામાં કંઈક ઊંડી અપૂર્ણતા ભાસવા માંડે છે અનેમાં આત્મ-વિભિન્નતા પ્રગટે છે. ચિત્રા તે વલોરાતા અંતરે સહી લે છે. એનામાં તે પ્રદેશ પર આવી રહેલી બહારવટિયાઓની ધાડના સમાચાર અર્જુનને કાતે અથડાય છે. તેનું જ્ઞાતતેજ ભૂમ્મી ઊઠે છે અને સત્તર ગામના રક્ષણે જવાની

તે તત્પરતા દાખવે છે. તે સમયે પ્રિયતમાના નામથી અજ્ઞાત તે મણિપુરની વિખ્યાત રાજ-કુમારી ચિત્રાંગદા પ્રત્યે તીવ્ર માનસિક આકર્ષણ અનુભવે છે. ચિત્રા તે પ્રગળ જોઈ પોતાનું હૃદય અર્જુન સમીપ ખોલે છે, અને મૂળરચપમાં પ્રગટ થઈ પોતાનું જીવન તેના ચરણે ધરે છે. સત્યના પુરમ સૌંદર્યમાં વિરાજતી ચિત્રાને અર્જુન હર્ષભેર સ્વીકાર કરે છે.

નાટકનો આ કથાસુત્ર હવે આપણે નાટકના આંતરપ્રદેશમાં પ્રવેશીએ.

(૨)

ચિત્રાના પિતામહને મહાદેવનું વરદાન હતું કે તેના કુળમાં વંશને ચિરંજીવ રાખનાર એકએક પુત્ર તેના અવશ્ય જન્મશે. પરંતુ ચિત્રાના પિતાના રિપયમાં એ વરદાન નિષ્ફળ નીવડ્યું; પુત્રને બદલે પુત્રી જન્મી. પણ પિતાએ તેને પુત્ર તરીકે જ માની લીધી, તેને રાજકુમારને યોગ્ય તાલીમ આપી, અને રાજ્યભાર વહવા સમર્થ બનાવી. પિતાના મૃત્યુ પછી રાજધર્મ તંબજતી ચિત્રા પોતાની રિયનિતું મદન સમીપ વર્ણન કરતાં કહે છે:

‘એટલા જ માટે અંતઃપુરનો ત્યાગ કરી મેં પુરુષનો પોષાક ધારણ કર્યો છે. હૃદયે જીતવાની સ્ત્રીની યુક્તિઓ મને નથી આવડતી. મારા હાથ ધનુષ્ય વાળવાને સમર્થ છે, પણ હું કામદેવની ધનુર્વિદ્યા-નયનની રમત નથી શીખી.’

તે મદન કેવો સચોટ ઉત્તર આપે છે !—

‘સુન્દરી ! તે માટે શાળાએ જવાની જરૂર નથી. નયન અણુશીખવ્યાંજ સ્વકાર્ય કરે છે અને હૃદયમાં કાણું જડાઈ ગયું છે તે તેઓ સારી પેઠે જાણે છે.’

નયનની રમત ! પ્રેમનો પ્રથમ આવિષ્કાર જગતમાં અણુશીખવ્યો સ્વતઃજ હૃદય પામે છે એ સૃષ્ટિના નિગૂહભાવને કવિએ, કેવી નૈસર્ગિક લાક્ષણિકતાથી રજુ કર્યો છે !

હિમાદ્રિ પર મહાદેવના તપોવનમાં જેમ એકાએક નવવસન્ત પ્રગરી હતી તેમ ચિત્રાના અસ્પર્શ્ય હૃદયમાં અણુધાર્યા પ્રેમનાં અંકુર ફૂટે છે. તેના હૃદયને તે હલાવી મૂકે છે. મદન પાસેથી પ્રેમના પ્રથમ વ્યાપારનું આ તાત્પર્ય સાંભળી તે પોતાનો એક સમાન્તર અનુભવ વર્ણવે છે:

‘એક દિવસ સૂર્યાની શોધમાં હું પૂર્ણા નદીને તટે અરણ્યમાં ભટકતી હતી. અશ્વને વૃક્ષોના થડે બાંધી દરણાંના પગલે હું એક ઘાડી ગાડીમાં પ્રવેશી અને ગુંચળાં વળતી તરુ-શાખાઓના અન્ધાર જાળઓમાંથી વળાંક લેતા એક સાંકડા પાંડાસુકા માર્ગ પર હું આવી બિભી. પર્ણરાગિ તમરાંના ગુંજનથી ધગધગ રહી; જોવામાં એકાએક હું મારા માર્ગમાં શુષ્ક પર્ણોની શય્યા પર સૂતેલા કોઈ પુરુષ પાસે આવી પહોંચી. ગર્વપૂર્વક મેં તેને બાજુએ ખસી જરા કહ્યું, પણ તેણે ધ્યાન ન આપ્યું, ત્યારે મેં રોપમાં તેને મારા ધનુષની તીક્ષ્ણ અણી ધોચી. રાખના ઢગલામાંથી અચાનક જેમ અગ્નિજ્વલા ભમીકે, તેમ બિચાં દટાર અંગોસહ તે તલ્લંબ કુલો. તેના ઓઞના ખુણાપર-કદાચ તે. મારી કિશોરશી મુખમુદાને કારણે જ હશે-એક આશ્ચર્યપૂર્ણ સ્મિત ફરકી રહ્યું. ત્યારે જીંદગીમાં પહેલીવાર મને લાગ્યું કે હું સ્ત્રી છું અને મારી સમક્ષ એક પુરુષ બિભો છે.’

ચિત્રા રાજકુમાર તરીકે બિહરી હતી. તેના સ્વભાવમાંથી સ્ત્રીસહજ સૌંદર્ય, મૃદુતા અને માધુર્ય, પુરુષયોગ્ય સતત તાલીમને લઈ અદસ્ય થયાં હતાં. તેને સ્થાને ક્ષાત્રપુરુષત્વ સ્થપાયું. વંશના અસ્તિત્વ અને રાજ્યની સલામતીને ટકાવી રાખવા પિતાએ તેને સ્ત્રીની

પુરુષ બનાવી. જેને વિશે મહાદેવનું વરદાન અસમર્થ નીવડ્યું, તેને સિદ્ધ કરવા એક રાજવીએ કર્તવ્યભાવનાને વશ થઈ પ્રયત્ન સેવ્યો. અમુક સમય સુધી તો તે ચાલ્યું. પણ સદાકાળ માટે કુદરત એમ પોતાના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કેમ સાંખી શકે? પ્રકૃતિના શાસનવિરુદ્ધ સ્ત્રીના હૃદયમાંથી જ્યારે સ્વભા. સુલભ રસ, માધુર્ય, મૃદુતા અને મૌલ્યભાવના લુપ્ત થાય છે; જગતને પ્રેરણાનાં પિયૂષ પાતું, પુરુષના અવિદ્યાન્ત જીવનમાં શાન્તિનાં અગ્નિ સ્થિતિ, બાલસૃષ્ટિના જીવનમાધુર્યને વિકસાવતું, સર્વત્ર કલ્યાણની મંગલપ્રભા પાથરતું, સ્ત્રીનું સ્વભાવ જન્ય કેન્દ્રસ્થ, શાન્તિમય, પુણ્યજીવન રનેહધર્મના ઉન્નત આદર્શોથી સ્થુત થઈ નિર્જીવ બળ કે સત્તાની સિદ્ધિને ખાતર પુરુષજીવનનો સ્વીકાર કરે છે ત્યારે તે જગતની મહામોહી સૌભાગ્યલક્ષ્મીથી રંચિત બને છે. અમુક સમય સુધી તો તે સ્વીકારેલો પુરુષધર્મ ટકી રહે છે; પરંતુ એક એવી પળ આવે છે જ્યારે તેની અસ્વાભાવિકતા ખુલી પડી જાય છે, અને રચાયેલી તત્ત્વના અભાવે રચાયેલી એ આખીયે કૃત્રિમ ધમારત પાવામાંથી હૃદયમયી બોલે છે: ત્યારે સ્ત્રીમાં, જેની કિંમત સમગ્રતા વિના ફેંકી દીધું હતું તે મંગલ જીવનનો તલસાટ જાગે છે, વર્તમાન જીવનનું અભિમાન તે જ સ્થિતિમાં ટકી રહેવા માટે તેનામાં જનૂન પ્રેરે છે. તેના બળે તે થોડાક વખત પોતાની સમતોલતા કદાચ જાળવી શકે પણ એ મૂળભૂત સ્વભાવપક્ષે પ્રકૃતિના હૃદય પર ક્યારેના ઘા કરી ચૂક્યો હોય છે, અને તેથી પોતાનું નિયમન સાચવવા પ્રકૃતિને તેના ગર્વના ચૂરેચૂરા કરવા પડે છે. જ્યારે નિઃશેષ હતાશ બને ત્યારે જ તે પુનઃ નારીદીક્ષા પામી શકે. ચિત્રાનીએ કંઈક આવી જ સ્થિતિ છે. તે પુરુષત્વના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ શિખરે પહોંચી ચૂકી હતી સદાકાળ તે જ પ્રમાણે તે રહે તો પ્રકૃતિનું ક્રોધોષ શાસન નિષ્ફળ નીવડે. બીજી બધી જાગતોમાં ઉદાર પ્રકૃતિ, સર્જન સ્થિતિ અને લય-તેનાં એ ત્રણ મૂળ તત્ત્વોના નિશ્ચિત માર્ગમાં આવનારને કચરી નાંખતાં અવગતી નથી. સૃષ્ટિની ગતિ માટે આટલી નિંદ્રિતતા તેને અનિવાર્ય છે. ચિત્રા સમી વીર રમણીના પરાજયનો પ્રશ્ન પણ તેણે કેવી અદ્ભૂત કળાથી ઉપજાવ્યો! એક ધન્ય ક્ષણે અર્જુન સાથે તેનો સંયોગ કરાવી પુરુષત્વનાં પ્રતીક બલ-શૌર્ય અને તેજના ઉન્નત કૃંગથી તેને નીચે પટકી. એક ક્ષણમાં તેનું પુરુષત્વ કચરાઈ ગયું. એક ક્ષણમાં તેનો ગર્વ ગળી ગયો. એક જ ક્ષણમાં તેનું જીવન હતું ન હતું થઈ ગયું. અત્યંત નિરાધાર દશામાં તેને પોતાની સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું. જાગીમાં પ્રથમ જ વાર તેને સમજાયું કે તે એક સ્ત્રી હતી અને તેની સમીપ એક પુરુષ બોલો હતો...

હવે શું કરવું? પુરુષત્વ હંજારી ગયું હતું. નારીત્વ હતું નહિ. ત્યારે જીવન કેમ વીતાવવું? પુરુષત્વ ફરી મળી શકે તેમ ન હતું. સ્ત્રીત્વ પામવું અંજલિત હતું, તેમાંથી ગમે તેટલા સ્થુત થવા છતાં આખરે તો તે જ તેના સ્વભાવરૂપ હતું.....પણ સ્ત્રીત્વ કેમ મેળવવું? પોતાના હૃદયમાં તો તેના સૂક્ષ્મ અંકુરોય નહોતા; ત્યારે? કામદેવ જ તેને માત્ર પલ્લવિત કરી શકે અને અસહાય હતાશામાં તે મદન પાસે જ નારીત્વની યાચના કરે છે. અસ્વાભાવિક જીવનના પરાજયમાં સમાયેલા પ્રેમના વિજયનું રહસ્ય સમજાવતાં મદન કહે છે:

‘એ શુભ પ્રહરે હું સ્ત્રી પુરુષને પોતપોતાને ઓળખવાનો પાકે શીખવું છું.’

દરેક કાળમાં અને દરેક યુગમાં આ સત્ય જીવનમાં પ્રતિબિમ્બિત થતું આપણને દષ્ટિ-ગોચર થાય છે. પ્રેમથી ચિરકાળ અસ્પૃશ્ય રહેલાં માનવીઓમાં એકએક રુદુરેલા પ્રણયે તેમનાં જીવનને ફેરવી નાખવાના દાખલાની ઇતિહાસમાં કમીના નથી.

પણ ત્યારે ચિત્રાને ખબર પડે છે કે પોતાનો વિજેતા કોઈ સામાન્ય પુરુષ નથી, વીર શિરોમણી અર્જુન છે ત્યારે તો તે અસહાયતાની પરિસીમાએ પહોંચે છે. તેમાંથી જન્મતી આત્મગૌણતા ખરેખર કલાપૂર્ણ આલેખાઈ છે:

‘ઘણા દિવસો મારી યુવાન મહત્વાકાંક્ષાએ મને તેની (અર્જુન) સાથે તરવાર ખેંચવા, છૂપાવેષે તેને દંડયુદ્ધનું આન્હાન કરવા, અને શસ્ત્રયુદ્ધમાં માંઈ પ્રાવીણ્ય સિદ્ધ કરવા પ્રેરી છે. અંદા મૂર્ખ હૃદય! ક્યાં ગયું તારું એ ‘મિથ્યાભિમાન! સર્વ આકાંક્ષા સહિત માંઈ યૌવન અર્પો તેને બદલે હું તેના પગ તળે જુમિનો દુકડો પાંખી શકું તો તેને મહામોલી કૃપા ગળું.’ કેવું ગર્વમદન! કેવું અસહાય આત્મવિલોપન!

આમ પરાભવ પામેલી ચિત્રા ખીંગ દિવસે, પુરુષનાં વસ્ત્રો દૂર કરી, નીલાંશુક, કંકણ, કટિમેખલા અને ઝાંઝર ધારણ કરે છે. પણ સ્ત્રીનો પોષાક તો તેને વળગતો હોય તેમ લાગે છે. પૌરુષિતા તેનામાંથી નષ્ટ થઈ છે, પણ સ્ત્રીત્વ હજી પાંગર્યું નથી. પૌરુષત્વ અને સ્ત્રીત્વ વચ્ચે તે ઝાલાં ખાય છે. તેની સ્થિતિ પાનખર ઋતુમાં પતરાજી ખરી ગયા પછી એકલા, અટુલા બોલેલા શુદ્ધ વૃક્ષ સમી છે. સ્ત્રીનાં વસ્ત્રાભરણ માત્રથી જ અર્જુનને વશ કરવાની મૃગજલવત આશા સેવતી તે શિવના મંદિરમાં તેની પાસે જાય છે. પણ અર્જુન તેના વ્રતનું સ્મરણ કરાવી તેને પાછી ફેલે છે. શરમથી ભરમસાત જેવી બનેલી ચિત્રા મદન સમીપ તે પ્રસંગ વર્ણવતાં શેષમાં બોલે છે:

‘જરૂર તું જાણે છે, મદનદેવ! અગણિત ઋષિમંત્રોએ સારી જીન્દગાનીના તપનું પુણ્ય એકાદ માનિનિના ચરણે ધર્યું છે.....’

ચિત્રાને આત્મવિશ્વાસ હતો કે તે ઉર્વશી-ગેનકાની પેઠે એક તપસ્વીને અળાવી શકશે. જરૂર તે સફળ થાત, જે તેનામાં સુકુમાર નારીત્વ હોત તો. પણ ઋષિઓનાં વ્રતને અળાવનારી અપ્સરાઓનાં રુપ, મૃદુતા કે માધુર્ય તેનામાં ક્યાં હતાં કે અર્જુન તેના પ્રતિ આકર્ષાય? આવા અપૌરુષ અસ્ત્રીત્વ પ્રત્યે અર્જુન જેવો વીર પુરુષ આકર્ષાય તો તેનાં શૈર્ષ્ય, તેજ અને પ્રતિભા લાગે.

અત્યંત દુઃખી બનેલી ચિત્રાને પોતાના જીવન પર મોય પ્રગટે છે. ગુસ્સામાં તે ધનુષ ભાંગી અગ્નિદેવતાને તેની આહુતિ આપે છે. આખરે હતાશ થઈ તે મદન પાસે જાય છે અને તેને તે પોતાને તેના પ્રેમ-પાઠ શીખવવા અને અખળાનું બળ અને અશસ્ત્રનું શસ્ત્ર આપવા વિનવે છે.

‘ઓ વિશ્વવિજેતા કામદેવ અને યૌવનમય ઋતુરાજ વસન્ત! હું તમારે દાર આવી છું. મારા દેહમાંથી આ આદ્ય અન્યાય, આ અનાકર્ષક સરળતા દૂર કરો. એક જ દિવસ માટે મને મારા હૃદયમાં વિદાસની પ્રેમપ્રભાશી સંપૂર્ણ—સર્વાંગસુન્દર બનાવો. પૂર્ણ સૌંદર્યનો નક જ દિવસ મને આપો અને પાછળના દિવસોનો હું મથોચિત ઉત્તર વાળીશ.’

મદન: ‘તથાસ્તુ, સુન્દરી!’

પણ વસન્ત આગળ વધી કહે છે:

‘એક દિવસના અદ્ય સમય માટે નહિ, આખા વર્ષ લગી વસન્ત પુષ્પોની મનોહરતા તારાં અંગોની આસપાસ વીંટળાઈ રહેશે.’

[આહ]

વટપદ્ર (વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

લેખક: પં. લાલચન્દ્ર ભગવાન ગાંધી,

[પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા.]

[૪]

ખંભાતના પ્રાચીન શાંતિનાથજી જૈન પુસ્તક-ભંડારમાં રહેલી ઉપર્યુક્ત યોગશાસ્ત્રની તાડપત્રીય પ્રતિના અંતમાં લખાયેલાં ૨૬ પદ્યો અને મઘ ઉલ્લેખદ્વારા જણાય છે કે અર્વાચીની વનિતાના પ્રથમત કરતુરિકાના તિલક જેવા લાટદેશને અલંકૃત કરનાર, સકલ જનોનાં મન હરનાર, વિવિધ ધાર્મિક જનોથી વિરાગ્તમાન દર્શવતી (ડોહાઈ, વડોદરા રાજ્ય) સ્થાનમાં વસતા વિશાલ કુટુંબવાળા શ્રીમાલવંશી સુત્રાવક ધર્મનિષ્ઠ ત્રેહી દેવધરે પોતાના પુત્ર જગદેવના શ્રેય-નિમિત્તે પૂર્વોક્ત પુસ્તક લખાવ્યું હતું. પ્રો. પીટર્સનના સન ૧૮૮૭માં પ્રકટ થયેલા ત્રીજા રિપોર્ટ (પૃ. ૭૭)માં એનો પ્રાંત અંશ પ્રકાશિત થયો છે.

મહારાજ ભીમદેવના રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૨૪૭માં ભણ્યમાં લખાયેલા, ખંભાતના જૈન ભંડારમાં રહેલ પર્થુપણા-કલ્પસૂત્રના તાડપત્રીય પુસ્તકના અંતમાં મળતા ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે કે-એ સમયમાં મહારાજ (ભીમદેવ)ના પ્રસાદથી લાટદેશને પ્રાપ્ત કરનાર શોભનદેવ દંડનાયક તરીકે અને તેની નિરૂપણથી રત્નસિંહ ત્યાં મુદ્રાવ્યાપારમાં (મંત્રી તરીકેના કારભાર પર) અધિકારી નીમાયેલો હતો^૧ એથી વિ. સં. ૧૨૫૧માં પણ લાટદેશ પર અને તેમાં સમાવેશ પામતા વટપદ્ર (વડોદરા) પર પણ તેમનો અધિકાર હશે.

વિક્રમની તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કાર્તિશાલી કર્તવ્યો કરી યુદ્ધવીર, દાનવીર અને ધર્મવીર તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા ગુજરાતને ગૌરવશાલી કરનારા, આખૂ, ગિરનાર, શત્રુંગજ, પાવાગઢ જેવા ગિરિરાજોને જૈન-મંદિરોથી શણગારનારા, પ્રતિભા-મંત્રીશ્વર તેજપાલનાં શાલી મંત્રીશ્વર વરતુપાલના અનુજ સહોદર બંધુ મં. તેજપાલે સ્મારક સુકૃત્યો ગોધરાના ઉદ્ધન રાજા દ્વુધુક્તે ભુજ-ગલથી છતી કેદ કર્યો હતો, તે પછી ત્યાં જય-સ્મારક જય-રત્ન જેવું અગ્નિતગ્નિ-મંદિર

કરાવ્યું હતું. ત્યાંથી સેના સાથે પ્રયાણ કરતાં, માર્ગમાં દાન-લીલાથી ચારે વર્ણોને આનંદિત કરતા સેનાપતિ મં. તેજપાલે અનુક્રમે વટપત્ર(દ્ર)પુર(વડોદરા)માં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે અર્ધિના રાત્રે જેવા સુસમૃદ્ધ નાગરિકોએ હિસાદથી તે વિજયી વીર મંત્રીશ્વરનો સ્વાગત-મહોત્સવ કર્યો હતો.^૨ તે સમયના ત્યાંના અધિકારી રાત્રે નમન કરીને વિવિધ પ્રકારનાં રત્નો, મણિ, સુવર્ણ, યતિવંત ધોડાઓ વિગેરે વરતુઓનું બેટાણું અર્પણ કર્યું હતું. એ ભક્તિથી રંગિત થયેલા મંત્રિરાજે સરનેહ દર્શન-પ્રસાદથી આનંદ આપ્યો હતો અને તેના આગ્રહથી કેટલાક દિવસો સુધી વડોદરામાં વાસ કર્યો હતો. તે સમયમાં મંત્રીશ્વરે ત્યાંના જર્ણ થયેલા (સંપ્રતિ રાત્રે કરાવેલા) પાર્શ્વજિનેદના પ્રાચીન પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

૧ વિરોપ મદિ જૂઓ પો. રિ. ૩, પૃ. ૫૧

૨ “ ચલન્ કમાન્ સમાયાસીન્ વટપત્રમિધ પુરમ્ ।

પૌરેન્દેવપ્રાયેનિમિત્તેમહોત્સવમ્ ॥ ”

—વિ. સં. ૧૪૬૭માં ૫, જિનદર્શનશિલ્પે રચેલા વરતુપાલચરિત કાવ્યમાં (સર્ગ ૩, શ્લોક ૩૫૧)

તથા વડોદરા પાસેના ઉત્કોટપુર (અકોટા)માં અને વન(ડ)રા ગામમાં પણ જિન-મંદિરો કરાવી પ્રજાને પ્રભેદ આપ્યો હતો.

ડભોઈમાં ચૌહાણ રાજાઓની મૂર્તિઓથી શોભતો મનોહર ઉચ્ચ કિલ્લો કરાવી ત્યાંની પ્રજાને નિર્ભય કરી હતી. તથા ત્યાં નેત્રાને અમૃતના અંજન જેવો આનંદ આપનાર પાર્શ્વજિનેશ્વરનું ચૈત્ય, ચોતરફ ૧૭૦ જિનેશ્વરોના દેવગૃહો (દેહરીઓ) સાથે કરાવ્યું હતું. તેમાં પોતાના પૂર્વજોની મૂર્તિઓ કરાવી હતી. સોનાના ક્ષશો, ધ્વજ-દંડ અને તોરણની સુંદર રચના કરાવી હતી. તે મંદિરના અલાનકમાં હાથી પર આરૂઢ થયેલી, હાથમાં રૂપાનાં ફૂલોની માળા લઈને રહેલી સચિવેશની માતા કુમારદેવીની મૂર્તિ પણ શોભતી હતી.

દર્બાવતી (ડભોઈ)ની શ્રમિમાં રહેલા વૈષ્ણવાય-મંદિરમાંથી માધવરાજે હરણ કરેલા ૨૧ (૧૯) સોનાના કલશોને પાછા ત્યાં સ્થપાવનાર એ મંત્રીશ્વરોએ ત્યાં મહારાણા વીર-ધવલ અને મહારાણી જયતલકદેવીની મૂર્તિઓ સાથે પોતાની નમ્ર મૂર્તિઓ સ્થપાવી હતી. સ્નાતુ પાણીવાળી સ્વયંવરા નામની મોટી વાવ, સફેદ (આરસ) પાપાણનું તોરણ, ધર્મ-માંડવી અને જિન-મંદિરની પણ ત્યાં સુંદર રચના કરાવી હતી.

મહારાણા વીરધવલના કાલ-ક્ષેત્ર રેવા ને ઝોર નદીના સંગમ પર (ચાણોદમાં) વીરેશ્વર-દેવકુલ દ્વારા તેમનું સ્મારક અને કુંભેશ્વર તીર્થમાં તપસ્વીઓ માટે સર્વ પ્રકારની ધર્મ-સામગ્રીવાળા પાંચ મઠો કરાવ્યા હતા. દર્બાવતી-પ્રશસ્તિમાં જણાવેલો એ ઉલ્લેખ, વિ. સં. ૧૪૯૭માં પં. જિનહર્ષગણિએ રચેલા વસ્તુપાલ-ચરિત્ર સં. કાળના આધારે અમ્હે 'તેજપ્રાલના વિજય' નિબંધમાં દર્શાવ્યો છે.

વિ. સં. ૧૨૮૯ માં પોષ શુદ્ધ ૮ ભૌમવારે વટપટ્ટે લખેલી જણાવેલી ગઢલ્લહો મહાકાળની તાડપત્રીય પોથી ખંભાતના પ્રાચીન શાંતિનાથજી જૈન પુસ્તક-લેંગરમાં છે, જેને એડીટર રેકર પાંડુરંગ પંડિને ઇંગ્લીશ ક્રિટિકલ નોટીસ (પે. ૪)માં K. સંપ્રત્યક્ષથી જોળખાવી છે, તે વટપટ્ટે-વડોદરામાં લખાયેલી જણાય છે.

વડઉદ્ગ્ર ગ્રામમાં સાધુઓ સાથે વસેલા પ્રભાચંદ્રગણિ નામના વિદ્વાન જૈનમુનિએ પોતાના સન્માનનીય પૂજ્ય આચાર્ય ભાતુપ્રભસૂરિ તરફ છટાદાર પૂજ્યસ્તુતિ તરફ લખા- સંસ્કૃત ભાષામાં ગદ્યમાં લખેલ એક વિસમ્પિપત્રને થોડો ભાગ ચેલું પ્રાચીન પત્ર પાટણના જૈન પુસ્તક લેંગરના ખંડિત અવશેષમાંથી જાણવામાં આવ્યો છે, જે તાડપત્ર પર હોઈ વિક્રમની તેરમી સદીમાં લખાયેલો હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે.

વિક્રમની ચૌદમી સદીમાં

વીસલદેવ અને અર્જુનદેવના રાજ્યમાં

શ્રીશ્રીમાલ કુલમાં ઉજ્જવલ કીર્તિવાળા મંત્રી ઉદય ચર્મ ગયા. તેના પૌત્ર પદ્મસિંહને પૃથિમદેવી પ્રિયાથી ૧ મહણસિંહ, ૨ સામંતસિંહ અને ૩ સસક્ષ એ નામના ત્રણ પુત્રો

૧ " X X X X સર્વત્ર પ્રવર્તિતત્રિકરણશુદ્ધવ્યાપારમનોહરાન્ સદા સન્નિહિતસાપુકુચરાન્ નિસ્તસમસ્તદર્શનવિવાદાન્ સુવૃહીતનામધેય-પૂજ્યરાજશ્રીમાનુપ્રમસૂરિપાદાન્ વડઉદ્ગ્રમાત્ પ્રમાચન્દ્રગણિ: સમસ્તસાપુસહિત: X X "

—વિશેષ માટે જુઓ વિશ્વસિત્રિવેણીની સાક્ષર જિનવિજયજીની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૩૨-૩૩

થયા હતા. તેમાંના સલ્લક્ષના કર-કમલને વીમલ મહાપાલે સૌરાષ્ટ્ર-કરણ (અધિકાર)ની સ્વર્ણમુદ્રાથી દેદીપ્યમાન કર્યો હતો. તે જ રાગ(વીસલદેવ-લાટદેશાધિકારી રાજ્ય-સમય વિ. સં. ૧૩૦૧ થી ૧૩૧૮ સુધી)ના શાસનથી મંત્રી સલક્ષ લાટદેશના અધિકારી થયેલા સમગ્ર મંત્રીએ રેવું (નર્મદા)માં ભૌતિક દેહ તથાને દિવ્ય શરીર ધારણ કર્યું હતું. તે આવન પ્રિય ભાર્ગના શ્રેય માટે સામંત મંત્રીએ સલક્ષ-નારાયણ નામની હરિની પ્રતિમા રેયાપી હતી અને દેવતાચલ (ગિરનાર)ના શિખર પર, નેમિજિનાલયની આગળ હયા પ્રાસાદમાં પાર્શ્વ-જિનેશ્વરનું ગિય રચાપિત કર્યું હતું. વોસલ ભૂપાલની જેમ અભુત (રાજ્ય-સમય વિ. સં. ૧૩૧૮ થી ૧૩૩૧ સુધી) રાજ્યે પણ જે સામંતસિદ્ધ સચિવને સોરઠનો અધિકારી કર્યો હતો. તેણે સમુદ્રના તીર પર દ્વારવનીપતિ(દ્વારકાનાથ)ના માર્ગમાં જીર્ણ થયેલા રેવતીકુંડ મહાતીર્થને માતાના શ્રેય માટે પાપાણનાં નવાં પગથીયાંઓ દ્વારા દેવોની જ્ઞવ જેવું કરાવ્યું હતું. અને ગણેશ, ક્ષેત્રપાલ, સૂર્ય, તથા ચંડિકા વિગેરે માતાઓ સાથે મહેશ્વર, વિષ્ણુ તથા રેવતી અને ગલદેવની મૂર્તિઓ કરાવી હતી. ત્યાં રેંટ સાથે મનોહર કૂવો કરાવ્યો હતો, જેના અ(લ)વાડામાં અમૃત જેવા પાણીને ગાયો પીએ છે અને ત્યાં સ્નાન કરવાથી બાળકો રેવતીના ગ્રહ (વજ્રગાડથી) મુક્ત થાય છે.

વિ. સં. ૧૩૨૦ માં જ્ઞ શુ. ૪ બુધવારે પ્રતિષ્ઠિત થયેલા, એ સામંત મંત્રીના કીર્તનની સં. પ્રશસ્તિ, તે મંત્રીના કુટુંબના માનીતા અને પં. મોક્ષાર્કના પુત્ર હુરિહર કવિએ રચી હતી. પોરબંદર રાજ્યના કાંટલા ગામના મહાકાલેશ્વરના મંદિરમાં રહેલો આ શિલાલેખ તનમુખરામ ત્રિપાઠી દ્વારા સન્ ૧૯૧૧ના બુદ્ધિપ્રકાશ (પુ. ૬૨, અં. ૧)માં પ્રકટ થઈ ગયો છે.

માંડવગઢ (માલવા)ના મહારાજા જયસિંહના સચિવ પૃથ્વીધરે (પેથડશાહે) તપાગચ્છના ધર્મધોપસ્રરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૩૨૦ ની આસપાસમાં જૂઠા જૂઠા સ્થલોમાં સોનાના દંડ-કલશોવાળાં ૮૪ ચેત્યો કરાવ્યાં હતાં. તે તે નગરો, ગામો, પેથડશાહે કરાવેલ પર્વતો વિગેરે સ્થલોના અને ત્યાંના મૂલનાયક-મુખ્ય જિનના જિન-મંદિર નામનું સ્મરણ કરાવતું એક સં. સ્તોત્ર, ઉપર્યુક્ત સ્રરિના અનુ-યાયી રામતિલકસ્રરિએ વિ. સં. ૧૩૮૦ લગભગમાં રચ્યું હતું.

તેને મુનિમુંદરસ્રરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬ માં રચેલી પર્યપથાપર્વ-વિરમિત્તિ-ત્રિદશતરંગિણી (ગુર્વાવલી)માં ઉતાર્યું છે. એમાં વટપદ્રને એ વાર ઉલ્લેખ કરી જણાવ્યું છે કે-પેથડશાહે વટપદ્રમાં વૈર જિન અને આદીશ્વર જિન-એમ બે જિન-મંદિરો કરાવ્યા હતાં. વિક્રમની સોત્રમી સદીના કવિ રત્નમંડનગણિના સુદૃતસાગર કાવ્ય (પેથડાદિ-ચરિત)માં પણ આને અનુસરતો ઉલ્લેખ છે. સંભવ છે કે-એ સ્તોત્રમાં એ વાર સૂચવેલાં વટપદ્રમાં એક લાટ દેશનું પ્રસ્તુત વડોદરા અને બીજું કદાચ અન્ય (વાગડ દેશનું વડોદ) હોય.

વિક્રમની પંદરમી સદીમાં

વિક્રમની પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં તપાગચ્છ-નાયક દેવમુંદરસ્રરિ પ્રભાવક આચાર્ય

૧ “ શ્રીધીરો વટપદ્ર-નાગલપુરે x x નામેયો વટપદ્ર-ગોગપુરયો: ”

—ગુર્વાવલી (ય. વિ. અં. ૫. ૨૦, શ્લો. ૧૬૮-૨૦૦)

૨ “ નાલિકવ-વટપદ્રયો: x x દત્તાચનેકસ્થાનેપુ રેદંડ-કલશાન્વિતા: ।

ચતુરદ્વાપિકાશીતિ: પ્રાસાદારતેન કારિતા: ॥ ”

થઈ ગયા. જોમનો જન્મ વિ. સં. ૧૩૯૬ માં, પ્રવ્રજ્યા વિ. સં. ૧૪૦૪ માં મહેશ્વરપુર (મહેસાણા)માં તથા સૂરિપદોત્સવ વિ. સં. ૧૪૨૦ માં પતન (પાટણ)માં સૌવર્ણિક સંઘપતિ

સિંહે કરેલા મહોત્સવ પૂર્વક થયો હતો. વિ. સં. ૧૪૫૦ માં સાંરંગ મંત્રી સ્વર્ગવાસી થયેલા જો સદ્ગુણી સૂરિનાં અનેક સત્કર્તઓમાં એક આ છે કે : “વટપદ્ર (વડોદરા)માં વાસ કરનાર સાંરંગ નામનો મંત્રી, પૂર્વજોના ક્રમથી જિન-વચનો પ્રત્યે દ્વેષ કરતો હતો, પરંતુ દેવના વચનથી બોધ પામી અભિગ્રહ (નિયમ) કરી સિદ્ધપુરમાં રહેલા યુગ-પ્રધાન દેવસુંદરસૂરિને મળ્યો હતો અને વેદ વિગેરે શાસ્ત્રો દ્વારા અનેક પ્રશ્ન-પ્રેરણા કરતાં તે આચાર્યનાં પ્રતીતિવાણાં વચના-મૃતોથી હર્ષ પામ્યો હતો. તેથી નમન અને સ્તુતિ કરતા તે મંત્રીજો પ્રભુદ્ધ યર્ષ મિથ્યાત્વ-વિષ તથા, જિન-ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો”-એમ તે સૂરિના પ્રશિષ્ય સુનિમુંદરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૬૬ માં રચેલી ગુર્વાવલીમાં જણાવ્યું છે.^૧

વિક્રમની સોળમી સદીમાં

પ્રતિષ્ઠિત જૈન પ્રતિમાઓ અને લખાયેલાં પુસ્તકો

વિ. સં. ૧૫૦૩ માં જ્યે. શુ. ૭ વડુદ્રમાં વાસ કરનાર શ્રીશ્રીમાલગ્નાતિના ગૃહસ્થ કુટુંબજો કરાવેલ અને બ્રહ્માણગચ્છના બુદ્ધિસાગરસૂરિના પદ્મધર વિમલસૂરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ નમિનાથજિન-જિણ (ધાતુમય પંચતીર્થો પ્રતિમા) અમદાવાદમાં ચઢિમુખ શાંતિ-નાથજી નામના જૈન-મંદિરમાં છે. [જુઓ બુદ્ધિ. જૈન ધાતુપ્રતિમાલેખસંગ્રહ ભા. ૧, લે. ૮૯૬].

વિ. સં. ૧૫૦૬ માં માધ વ. ૧૪. વટપદ્રનગરમાં લખાયેલ ચંદાવિજય પયત્રા (જૈન પ્રકીર્ણકસૂત્ર)ની પ્રતિ વડોદરાના જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં પ્રવર્તક કાંતિવિજયજી મુનિરાજના શાસ્ત્રસંગ્રહમાં છે.

વિ. સં. ૧૫૦૮ માં વટપદ્રમહાનગરમાં સકલ સંઘ માટે લખાયેલી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની પ્રતિ મુરતમાં જૈનાનંદ-પુસ્તકાલયમાં છે.

વિ. સં. ૧૫૧૮ માં શ્રા. વ. ૪ રવિવારે વટપદ્રનગરમાં લખાયેલી ભવભાવનાવચૂરિની પ્રતિ છાણીમાં જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં છે.

વિ. સં. ૧૫૩૧ માં કા. શુ. ૧૨. વડુદ્રા ગામમાં વાસ કરતા શ્રીશ્રીમાલ-ગ્નાતિના કુટુંબજો કરાવેલ અને પૂર્ણિમાપક્ષના સાધુરત્નના પદ્મધર સાધુસુંદરસૂરિના ઉપદેશથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલ ધર્મનાથજિનની સુખ્યતાવાજો ચતુર્વિંશતિપદ્મ (ધાતુની ૨૪ જિન-પ્રતિમા) ઉંભોઇમાં ધર્મ-નાથજિન-મંદિરમાં છે. [જુઓ બુદ્ધિ. જૈન પ્રતિમા-લેખસંગ્રહ ભા. ૧, લે. ૪૭].

[અપૂર્ણ]

૧ “ સારક્કમન્ત્રી વટપદ્રવાસમાર્ગ દ્વિપન્ જિનોત્તીરપિ પૂર્વજક્રમાત્ ।

નિવુષ્ય દેવસ્ય ગિરા યુગોત્તમાનમિપ્રહાત્ સિદ્ધપુરેઽમિમ્ય ચાન્ ॥

વેદાદિશાસ્ત્રેઃ કૃતનેકનોદનઃ સપ્રત્યયૈર્થેદ્વચનામૃતૈર્મુદા ।

વિદ્યુ મિથ્યાત્વ-ગરં નતિ-સ્તુતીઃ સજન્ પ્રવુષ્ધો જિનધર્મમપ્રહીત્ ॥ ”

—ગુર્વાવલી (ય. વિ. મં. શ્લોક ૩૧૨-૩૧૩).

અરવિંદ ઘોષનું 'નગ્ન સત્ય'

ભાષાંતરકાર: સ્વ. વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ
સંપાદક: ત્રિભુવન વીરજીલાઈ હુમાણી

પ્રારંભિક

ગુજરાતી સાહિત્યના શબ્દભંડોળને સમૃદ્ધ કરવામાં સદગત વાડીલાલ મોતીલાલ શાહે કેટલાયે અવનવા પારિભાષિક શબ્દોની યોજના કરીને પોતા તરફનો ફાળો અચૂક આપેલો છે, અને તેમાંનો જ એક આ 'નગ્ન સત્ય' રૂપી શબ્દપ્રયોગ છે. અલગત એ 'નેકડ ટ્રુથ' (Naked Truth) નું ભાષાંતર છે, પરંતુ તે ભાગ્યેજ તરલુમિયો લાગે છે. એ શબ્દ પદ્યપ્રથમ યોગ્યતા હતો અને ૧૯૧૫ના સપ્ટેમ્બર માસમાં અને તે પછી સદગતના તાર્કિક વિચારોને મૂર્ત કરવા માટે 'નગ્ન સત્ય' શીર્ષક હકીકતે હકીકતે 'જૈનદિતેષુ' પત્રમાં પ્રગટ થતા લેખમાળા દ્વારા. સદરહુ લેખમાળામાં જે વિચારોની રજૂઆત વાડીલાલ શાહે વરસો સુધી અવારનવાર કરી હતી તે જ વિચારોનો ગચ્ચ કરનારો તેમ જ જન તત્ત્વ-જાનને યુષ્ઠિ આપે એવો અરવિંદ બાહુનો એક લેખ તેમને મળી ગયો અને તે લેખને તેમણે પોતાની લાક્ષણિક શૈલી દ્વારા ગુજરાતીમાં ઉતારી દીધો. એ લેખ તે જ આ 'અરવિંદ ઘોષનું નગ્ન સત્ય.'

પ્રસ્તુત લખાણની સંકલના એવા પ્રકારની યોજવામાં આવી છે કે એક યુરોપિયન જિજ્ઞાસુ અરવિંદ બાહુને એક વિચારના નોંધ પ્રશ્ન પૂછે છે, જો તો સુંદર ખુલાસો કરી બતાવે છે. અલગત લખાણ ટૂંકું છે, પરંતુ તેમાં રહેલું 'ઊંડાણ' અનેકગણું વધારે છે. આમ હોવાને તેની ઉપયોગિતાનો આંક કેટલી દદ સુધીનો ગણાય તેનો યોગ્ય નિર્ણય તો અધિકારી વાચકવર્ગે જ કરી લેવો એ વધુ હિતાવદ્ ગણાય પરંતુ એવા કાર્ષ પ્રકારના ચોક્કસ નિર્ણય પર આવવા મથનારને માર્ગદર્શક થાય એવી એક વિચારપ્રેરક ટૂંકી નોંધ વાડીલાલ શાહે કરી છે. તે આ પ્રમાણે: "નિશ્ચય નય (Absolute Standpoint) ના અભ્યાસીઓ તથા તેરાપંથના મૂળ આરાધના શોધકો અને 'નગ્ન સત્ય'ના વાચકો તેમજ વેદાન્તનાં રહસ્યના વિચારકોને આ લેખ ધજો જ કિંમતી થઇ પડશે. લાગણીરહિતપણા-માંથી લાગણીવાળી દશમાં આવવું અર્થાત્ 'અશુભ'માંથી 'શુભ'માં આવવું એ પ્રથમિક રિયતિ છે (અને એ રિયતિમાં ભક્તિ-ખૂર્શ, નીતિ-અનીતિ વગેરે દ્વંદ્વોના વિવેકની આવશ્યકતા છે. એદ અથવા વિવેક ત્યાં અવશ્ય નોંધાયે. એ એદ 'પોતાના વિકાસ માટે કરાતી મર્યાદાનું બીજું નામ માત્ર છે, નહિ કે 'સત્ય'); અને 'શુભ'માંથી 'શુદ્ધ'માં આવવું એ ઉચ્ચતર રિયતિ છે, 'શુદ્ધ'માં લાગણી (Emotion) ની યુગમી હોઈ શકે જ નહિ. લાગણીનો સોજતો તત્ત્વજ્ઞાની બની શકે જ નહિ. તે બદ્ધ તો તત્ત્વજ્ઞાનનાં હીરચીર પહેરી શકે અથવા તત્ત્વજ્ઞાનની 'ભાવના'ઓનો 'સંગ્રહ' કરી શકે, તેનાથી તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશની અતીતિક હવાનો દગ લઇ શકાય નહિ. "

—ત્રિ. વી. હુમાણી.

પ્રશ્ન

વિશ્વદષ્ટિવાળા કેટલાક પુરુષોના સદવાસમાં આવતાં મને તેઓમાં દયા, દુઃખી તરફ સંકલનશ્રુતિ કે સદાય કરવાની ઈચ્છા, પરાપકારવૃત્તિ ઓછી જણાઈ. આથી મને લાગે છે કે વિશ્વદષ્ટિવાળું જીવન જીવવા કરતાં વ્યક્તિત્વના જ ભાનવાળું-સંકુચિત જીવન જીવવું વધારે ઈષ્ટ કાં ન ગણવું જોઈએ ? મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે વ્યક્તિગત જીવન (Individual consciousness) જીવનારને ખીજ તરફ દયા, સંકલનશ્રુતિ, પરાપકારવૃત્તિ વિશેષપણે હોઈ શકે છે. કદાચ મારી બૂલ પણ યતી હોય તો મને સુધારશો.

શ્રી અરવિંદ બાબુનો ઉત્તર

વિશ્વદષ્ટિવાળા પુરુષમાંથી દયાનું તત્ત્વ જતું જ રહે છે એવો નિશ્ચય બાંધવા પહેલાં બાતની કરો કે, (૧) તમે જે દાખલાઓ પરથી 'સિદ્ધાંત' બાંધવા પ્રેરાવા તે દાખલાઓમાં તે તે મનુષ્યો-ખરેખર વિશ્વદષ્ટિવાળા છે ? અને જો તેઓ ખરેખર વિશ્વદષ્ટિવાળા જ હોય તો (૨) શું તેઓ ખરેખર જ દયા-પરાપકારવૃત્તિથી શુન્ય છે ? (૩) દયા અને પરાપકારવૃત્તિના અસ્તિત્વની પરીક્ષા બાહ્ય મદદથી જ થવી જોઈએ ? દૃશ્ય ગદ્ય અને દૃશ્ય કામળતા સિવાય બીજી રીતે પણ દયા અને મદદ દેવાની ધરાવી શકે નહિ શું ?

જો કોઈ માણસ દુનિયાના ખીજ મનુષ્યોના સુખ-દુઃખ તરફ ઝંખ જ હોય તો તે વિશ્વદષ્ટિવાળો હોઈ શકે જ નહિ. એમ જ હોય તો સમજવું કે (૧) વ્યક્તિગત શાન્તિ અને સ્વાર્થી સંતોષની કેદમાં રહેલી તે વ્યક્તિ છે, અથવા તો, (૨) કોઈ વિશ્વવ્યાપક સત્યને લગતી ભાવના માત્ર—સિદ્ધાંત માત્ર—(Universal Principle in its abstract form)માં રૂમનારો અને 'ભાવના'થી આગળ વધીને 'કાર્ય' સુધી નહિ પહોંચેલો એવો તે મનુષ્ય છે. અસંગત આ બધી સ્થિતિઓ પણ તેના આત્માના વિકાસ માટે જરૂરી શ્રેણીઓ છે. પણ તે કોઈ વિશ્વદષ્ટિ ન જ કહેવાય.

જો માણસ વિશ્વદષ્ટિવાળું જીવન નિર્વહે છે તે તો નિઃસંક આખા વિશ્વનાં જીવનને પોતાની બાંધમાં લે છે, અને અહંભાવવાળી સ્થિતિમાંથી આગળ વધવા મથતી તમામ દુનિયા તેની દયાનો વિષય બને છે. પણ દયાની આ મહાન વૃત્તિ કોઈ નિયમ તરીકે બાહ્ય લાગણીના ઉજાળામાં કે સક્રિય ઉદારતામાં જ દેખા દેવાને બંધાયેલી નથી. વિશ્વદષ્ટિની સઘળી પ્રકૃતિઓ અને સઘળાં સ્વરૂપોને, આપણને પરિચિત હોય અથવા આપણને પસંદ હોય અથવા આપણને જરૂરી લાગતી હોય કે આકર્ષક લાગતી હોય એવી જ પ્રકૃતિ અને એવા જ સ્વરૂપ સાથે જઠરી રાખવાની બૂલ ન કરવી જોઈએ. સહન કરવાની શક્તિના અભાવે જ 'લાગણી' (Emotion) આપણને થાય છે તેવી લાગણી એ એક જ દયાર્તુ સ્વરૂપ છે એમ ન માનવું જોઈએ. તેમ જ અમુક વ્યક્તિને અમુક દુઃખ વખતે તાત્કાલિક લાસ જો ચીજથી થાય તે ચીજ કરવા કે દેવાથી જ 'પરાપકાર' થાય છે એમ પણ ન માની બેસવું જોઈએ.

માણસ વ્યક્તિગત જીવન બોગવે છે ત્યારે તેની લાગણી એક પછી એક શ્રુમિકામાં આગળ વધે છે. પ્રથમ તે પોતાનો જ વિચાર કરે છે અને પોતા સિવાયના તમામનાં સુખ-દુઃખ તરફ ઝંખ હોય છે. એ સ્થિતિમાંથી આગળ વધીને તે, જેમને તે પોતાનાં માનતો હોય

છે તેમનાં સુખદુઃખમાં રસ લેતો થાય છે અને બીજાઓ તરફ બેદરકાર અને યત્ન તરફ દેખાય અને છે. એથી એ આગળ વધે છે ત્યારે વિશ્વદષ્ટિને લાયક તે બને છે.

પરંતુ ખુદ દયા અને પરાપકાર પણ પ્રથમ તો સ્વાર્થમય જ હોય છે. એવાં કામો 'અહ' સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોય છે. (૧) દુઃખનું દશ્ય જોવાંથી જોનારના સ્મનનંતુને પીડા થાય છે, તે પીડાથી 'લાગણી' ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે 'લાગણી' (Emotion)થી પ્રેરાતી સદાય સ્વાર્થમાંથી પ્રગટેલી ગણાય, વ્યક્તિગત દષ્ટિમાંથી જ તેનો જન્મ ગણાય—નહિ કે વિશ્વદષ્ટિમાંથી; (૨) બીજાઓ તરફ આપણે ભલાઈ કરીએ તેથી બીજાઓ આપણે માટે સાફ જોલે એ આપણને 'પ્રિય' લાગે છે તેથી પણ દયા કે પરાપકારનું કાર્ય થાય છે અને તે કાંઈ વિશ્વદષ્ટિનું ગંતાન ન ગણાય; (૩) આપણી ઉદારતા કે ભલાઈ માટે આપણને પોતાનાં દીલમાં હર્ષ દાય છે તેથી પણ એવું કૃત્ય કરાય છે, જે વિશ્વદષ્ટિનું ગંતાન ન ગણાય; (૪) સંજોગદશ થાને અગર આપણી પ્રકૃતિને વશ કરીને કેટલીક વખત ભલાઈ ક્યાં વગર આપણું જ નથી—ભલાઈ કે દયા કરવી જ પડે છે, એ કાંઈ વિશ્વદષ્ટિનું કાર્ય ન ગણાય. કેટલાક એવા પણ છે કે જેમને હંમેશ દુઃખી ગાણુસ જોઈએ છે: દાન ન કરે ત્યાં સુધી એમની પ્રકૃતિને સુખ ન જ મળે. એમની 'લાગણી'રૂપી કીડા હંમેશ કાંઈ નહિ ને કાંઈ ખોરાક માગતો જ હોય છે.

આમાંનું કાંઈ કારણ ન હોય, અને તે છતાં જે ભલાઈ થાય તે જ વિશ્વદષ્ટિનું પ્રકટીકરણ કહેવાય. એમાં ન હોઈ શકે કાંઈ હેતુ કે ન હોઈ શકે ફરજ. સધળા જીવોમાં પોતાની એકતાના અનુભવથી આપોઆપ જે થાય તે જ દયા કે ભલાઈ છે.

પરંતુ અહીં પણ ભૂલ ન થવી જોઈએ. આ પણ કાંઈ ઉચ્ચતમ ભૂમિકા તો નથી જ. એ સ્થિતિ પછી એક સ્થિતિ એવી પણ આવે છે કે જેમાં બીજાનાં કે પોતાનાં દુઃખોથી આપણે ગળગળા કે પરાજિત થતા નથી. આપણે દુઃખ જોઈ શકીએ છીએ અને દુઃખની લાગણી અનુભવ્યા વગર જ સદાય કરી શકીએ છીએ. એથી પણ આગળ એક સ્થિતિ છે કે જેમાં આપણે આનંદ (Beatitude)માં વસતા હોવાથી કાંઈના કે પોતાના દુઃખથી અસર પામતા નથી.

એ તો ચર્ચ બીજાનાં દુઃખ પોતાને સ્પર્શવા—ન સ્પર્શવા સંબંધી વાત. હવે બીજાનાં દુઃખ દૂર કરવાના માર્ગ સંબંધી વિચારીએ. અમુક માણસનું અમુક જ દુઃખ દૂર કરવા માટે વ્યક્તિક્રિયા થાય તો જ મદદ કરી કહેવાય કે દયાનું આસ્તિત્વ કહેવાય એમ કાંઈ નથી. દુઃખરૂપી ઝાડની એક ડાળી કાપી નાખવી એ હીક છે, પરંતુ તેથી ડાળી ફરીને નહિ જોગે એમ કાણ કહી શકશે? એ વૃક્ષનાં મૂળિયાં જ ઊંખાડી નાખવાના કામમાં તે મનુષ્યને મદદગાર થવું એ સર્વોત્તમ દયા છે. આનંદ, શાન્તિ અને સંપૂર્ણતાનું દાન કરવું એ આધ્યાત્મિક અને ઉચ્ચતમ દયા છે અને વિશ્વદષ્ટિવાળાને સ્વાભાવિક છે.

—વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ

[ગયા અંકના પૃ. ૩૬૫ થી ચાલુ]

મહાકવિ કાલિદાસના તે સમકાલીન હતા. કાલિદાસ પર તેમની અસર હોય કે તેમના પર કાલિદાસની—પણ જાને વચ્ચે સમાન તરનો ઘણાં છે. સિદ્ધસેન પહેલાંના જૈન સમાજ પ્રધાનતઃ શ્રદ્ધામાં અને આગમવાદમાં માનતો; સિદ્ધસેન તેમાં તર્ક, શુદ્ધિ ને ન્યાય પણ ઉમેર્યા. તેમણે ગાયું—‘૧’કઃપુરાતનોક્તાન્યપરીક્ષ્ય રોચયેત્’. કાલિદાસે પણ આ જ ભાવને ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’ માં ગૂંથ્યો છે—૨ ‘પુરાણમિત્યેવ ન સાષુ સર્વ...સન્તઃ પરીક્ષ્યાન્યતરદ્મજન્તે.’ કાલિદાસ રસિકતાનો અવતાર હોઈ તેનું સર્જન રસિકતાપ્રધાન છે; સિદ્ધસેન તરન અને શુદ્ધિના સાગર હોઈ તેમના સર્જનમાં તે ગુણો પ્રધાનપદે રહે છે. પણ પ્રસાદગુણ, વક્ષણ, સ્ફુટાર્થતા, રસ, સૂક્ષ્મતા વગેરે જાનેમાં સમાનપદે શોભે છે.

સિદ્ધસેન પહેલાંનું જૈનસાહિત્ય મુખ્યત્વે પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયું છે. સિદ્ધસેને ભાસ, કાલિદાસ વગેરે સંસ્કૃત મહાકવિઓનો પ્રગ્ન પર પડતો પ્રભાવ બેઠાં પોતાનું સર્જન સંસ્કૃતમાં ગૂંથવાની શરૂઆત કરી.

સ્થળે સ્થળે વિહાર કરતાં, સંસ્કૃત કવિતરસ દ્વારા પ્રગ્નપર કાણુ જમાવતાં તે, સમય જતાં, પુનઃ ભર્ય જઈ પહોંચ્યા. ભર્યમાં તે સમયે પ્રથમ વૃદ્ધવાદિનો અને પછી તેમના અનુગામીનો ભક્ત અનેક ધનંજય રાજવીપદે હતો. તેણે અને તેની પ્રગ્નએ સિદ્ધસેનનો અપૂર્વ સત્કાર કર્યો.

ભર્ય તે સમયે જૈનસંઘનું પ્રધાનનગર હતું. સિદ્ધસેને તે નગરની પ્રગ્ન પર અજબ આકર્ષણ જમાવ્યું. રાજા અને પ્રગ્ન જાને એ મહાન મુનિવરની વિદ્વતા અને તેમના તેજ પ્રભાવનાં પૂજક થઈ પડ્યાં. પાલખીના પ્રસંગ પછી તેમનું જીવન એટલું ઉચ્ચ, ત્યાગી ને નિર્મોહી જાતી ગયું હતું કે ગમે તેવો પાપી પણ તેમની સમીપ પવિત્ર બનતો, ગમે તેવો વૈભવી ત્યાગને અપનાવતો.

તેમના મનમાં વર્ષોથી એક વિચાર ઘોળાતો હતો. જૈનોનું પવિત્ર ધાર્મિક સાહિત્ય પ્રાકૃત ભાષામાં હતું. તેને સંસ્કૃતનું બે રૂપાંતર આપ્યું હોય તો તે અઘ્યાસીવર્ગને ખૂબ પ્રિય થઈ પડે, જૈનેતર પ્રગ્નને પણ તે આકર્ષી શકે. આ વિચાર તેમણે ભર્યના જૈનસંઘ સમક્ષ મૂક્યો.

સંધને માથે જાણે વીજળી પડી. પરિવર્તનમાં પણ તે પાપ માનતો. સામાન્ય પ્રજાના પણ હૈયાને સ્પર્શવા જેવાં હજારો વિચારોને પરમ પુરુષોએ જે પવિત્ર સાહિત્યને

૧ પૂર્વકાલીન મંત્રચીને ચક્રસ્યા વિના કોણુ સન્માની લે ?

૨ પૂર્વકાલનું એ જ બધું કંઈ સાચું નથી હોતું; કાલા માનસો તો તેની પરીક્ષા કર્યા પછીજ તે મહાણુ કરે છે.

પ્રાકૃત ભાષામાં ગૂંથું તેને સંસ્કૃતમાં ઉતારવાની વાત તેમને રૂચિ નહિ એટલું જ નહિ, એવા વિચારમાં પણ તેમને ગંભીર ભૂલ દેખાઈ. સાહિત્યને પ્રાકૃત ભાષામાં રાખવાનાં કારણો જાણતા વૃદ્ધોને આગળ કરી તેમણે સિદ્ધસેનને તેમની ભૂલ દર્શાવી.

સિદ્ધસેન સ્વભાવે પરિવર્તનશીલ છતાં અંતરથી ખૂબ નિર્મળ હતા. તેમણે જ્યારે ઉક્ત સાહિત્યને પ્રાકૃતમાં રાખવાનાં કારણો જાણ્યાં ત્યારે તેમને પોતાના વિચારમાં કેવળ ભૂલ જ નહિ. નાયક થઈને જૂલ કરવાના કારણે ગુન્હો જણાયો. સંઘ પાસે તેમણે તે ગુન્હાનું પ્રાયશ્ચિત માગ્યું.

તેમની આ સહૃદયતાએ સંઘની આંખેથી હર્ષનાં આંસુ વહાવ્યાં. એવા મહાન ગુરૂને માટે પ્રાયશ્ચિત-શિક્ષાની વાત તેમણે જતી કરી. પણ સિદ્ધસેને પોતાનો આગ્રહ જારી રાખ્યો. ને સંઘે ઉક્ત ભૂલ માટ કેવું પ્રાયશ્ચિત જરૂરી ગણાય તે તેમના પોતાના પરજ છોડ્યું.

સિદ્ધસેને પ્રાચીન ગ્રન્થોનું નિરીક્ષણ કરી ગંભીર ગુન્હાઓ માટેનાં આકરાં પ્રાયશ્ચિત યોજવા માંડ્યાં. તેમાંથી તેમણે પોતાને માટે એક ખૂબ જ આકર્ષક પ્રાયશ્ચિત શોધી કાઢ્યું- 'બાર વર્ષનો એકાન્ત-વનવાસ, દરમિયાનમાં કોઈ મહાન રાજ્યીને જૈનધર્મ પ્રતિ વાળવો. કોઈક પ્રતિષ્ઠિત જૈન તીર્થનો ઉદ્ધાર કરવો. ને તે પંથી તપશ્ચર્યાથી શુદ્ધ થઈ જૈન સંઘની ક્ષમા યાચી, તે અનુમતિ આપે તો જ સંઘમાં પુનઃ પ્રવેશ કરવો.' જૈનસંઘે આનું આકર્ષક પ્રાયશ્ચિત ન લેવા તેમને ઘણી આજીજીઓ કરી. પણ સિદ્ધસેન, નાયકની ભૂલને ગંભીર ગુન્હો ગણાવી, પોતાના નિર્ણયને વળગી રહ્યા; ને પોતાના નાયકપદની જવાબદારી, સ્થાન, ઉપકરણો વગેરે સિંધસમુદાયને લખાવી, રડતા શિખ્યો અને આંસુથી ભૂમિને નહવરાવતા સંઘની વચ્ચે થઈ, એક-એકલ યોગીની જેમ તે વનમાં ચાલી નીકળ્યા.

વનમાં તેમણે અંતરમાં રહ્યાસહ્ય મેલને પણ ધોઈ નાંખ્યો. મહાન અવધૂતની જેમ તે ભૂમિને ખૂણેખાંચેરે ફરી વળ્યા. પ્રજ્ઞાઓના માનસનું તેમણે નિરીક્ષણ કર્યું.

શ્રી મહાવીર પ્રત્યે તેમને અનન્ય ભક્તિ હતી. તે ભક્તિને અમર શબ્દોમાં ગૂંથવાની ભૂમિમાં તે જીવનપ્રવાહનું માધુર્ય જોવાં લાગ્યા. તે માટેની તેમણે ભૂમિકા ગૂંથી; પ્રજ્ઞાશક્તિને તેજલી બનાવવા તેમણે ન્યાય અને તર્કને પણ શબ્દમાં ઉતારવાની જરૂરિયાત વિચારી.

સાતેક વર્ષના અંતે, જ્યારે શ્રી વીરની સ્તુતિ અને ન્યાયનાં મુદ્રો તેમના અંતરમાં સાકાર બની હાડ્યાં ત્યારે અવધૂતના જ વેશે તે અર્વાચીને પન્થે ચાલ્યા.

અવંતિની લાગણે મહાકાળનું ભય તીર્થ શોભતું. એ તીર્થમાંની શીવની બનાવટી મૂર્તિ, સિદ્ધસેને અવલોકીયું કે, પોલી, અસ્થાનવર્તી ને પાછળ કંઈક છૂપાવતી હોય એવી હતી. તેમણે ઇતિહાસ સંભાર્યો ને ધાર્યું કે આ જૈન તીર્થ હોતું જોઈએ. આ જ સ્થળે સૈકાઓ પૂર્વે અવંતિકુમાર નામના પોતાના પરમપવિત્ર, ત્યાગી અને શહીદ પુત્રની યાદમાં તેનાં માત-પિતાએ 'અવંતિ પાશ્વનાર્થ' ના નામે ભવ્ય જૈન મંદિર ચણાવ્યું હતું, અને તે મંદિરના પ્રભાવ પરથી ઉન્નજિની નગર પણ અવંતિનું નામ પામ્યું હતું. સિદ્ધસેનને આ નામાંકિત તીર્થને તેની પૂર્વ સ્થિતિમાં મૂકવું જરૂરી જણાયું. ને બનાવટી મૂર્તિ પર પત્ર મૂકી તે સ્પર્શવા. પ્રભાતમાં પૂજારીઓએ હોહા મચાવી. પણ તેમના પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વને સ્પર્શવાની કોઈની હિંમત ન ચાલી. રાજ વિક્રમને કાને આ વાત પહોંચાડવામાં આવી.

વિક્રમ મહાકાળનો પરમ ભક્ત હતો. તેની આંખોમાં ઉક્ત વાત સાંભળતાં જ લાકારા બિભરાણી. અવધૂતને મારી મૂકવા તેણે રાજરક્ષકો મોકલ્યા. પરંતુ રાજરક્ષકોની પણ તેમની

અવધૂતને સ્પર્શવાની હામ ન ચાલી. છતાં આગાને વરા થઈ તેમણે દૂર 'રહી અવધૂતને ચાલુકથી ફટકારવા માંડ્યા. પણ ફટકા જાણે પોતાને નહિ પણ ખીજા કોઈને જ વાગતા હોય તેમ, અવધૂત તે હસીને સહી રહ્યા.

તે સમયે રાજમંદિરમાં હાહાકાર મચ્યો. રાણીઓના અંગ પર જાણે ચાલુકના ફટકા પડતા હોય તેમ તેમને બરડે ઝલુઝલુટી લાગવા માંડી. રાજવી વિક્રમ બહાવશે બન્યો. તે વસ્તુસ્થિતિ સમજવાને મહાકાલમાં દોડી આગ્યો. ત્યાં બનાવટી મૂર્તિ પર પગ દબાવેલ પોતાની જ સેસાના રત્નને તેણે અવધૂતના વેશમાં પણ ઝાળખી 'કાઢ્યું'. તેણે તેમને આ વિચિત્ર વર્તાવ છોડી અત્કારિક મૂર્તિને વંદન કરવા વિનંતિસરક શિખામણ દીધી.

“રાજન” સિદ્ધસેન હસીને બોલ્યા, “અહીં શિવ નથી. આ બનાવટી મૂર્તિ મારાં વંદન ન સહી શકે.”

રાજવી વિક્રમે વંદન શી રીતે નથી સહનાં તે જાણવા ઇચ્છ્યું.

ને સિદ્ધસેને પ્રસંગ જોઈ, વર્ષોથી અંતરમાં ગૂથેલી, થી વીરેની સ્તુતિ શબ્દમાં રચવા અને ભક્તિધેલા મુખે ગાવા માંડી. સ્તુતિઓ જેમજેમ બોલાતી ગઈ તેમતેમ વાતાવરણમાં દિવ્ય ઝલુઝલુટી પ્રસરવા લાગી. ને તે સ્તુતિઓ તેમના તેજસ્વી ભાગમાં પ્રવેશતાં. ઉત્તર લિંગમાંથી ધુમાડાના ગોરેગોરા નીકળવા માંડ્યા, ને અંતમાં શિવલિંગનું તે બનાવટી પદ ફાટી જઈ તેમાંથી જૈનોના જ્વેષ્ઠામાં તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથની ઝળહળતી પ્રતિમા પ્રગટી.

તે પછી સિદ્ધસેને વિક્રમને આ તીર્થનો ઇતિહાસ સંભળાવી તેને જૈન ધર્મમાં અનુરક્ત બનાવ્યો.

જૈનસંઘમાં આ સમાચારથી આનંદ વ્યાપ્યો. અવંતિના જૈન સમાજે સિદ્ધસેનને, પ્રાયશ્ચિતનાં બાકી વર્ષો રદ કરી, સંઘમાં પધારવા વિનંતિ કરી. ને સિદ્ધસેને નગરનગરની જૈન પ્રજાની ઝેવો જ ઇચ્છાને અનુસરી પુનઃ સંઘમાં પ્રવેશ કર્યો.

શ્રી સિદ્ધસેને મહાકાળમાં ગાયેલ સ્તુતિઓમાં પ્રથમ ન્યાયાવતાર, પછી બત્રીસબત્રીસ શ્લોકની બત્રીસ સ્તુતિઓ અને છેલ્લે ‘કલ્યાણમંદિર’ નામે ચુમ્બાળીસ શ્લોકનું એક સ્તોત્ર રચેલું. સંભવિત છે કે આ સિવાય તેમણે ખીજું પણ ઘણું સર્જ્યું હોય. પણ ‘સન્મતિતર્ક’ નામે ન્યાયના એક સુંદર ગ્રંથ ઉપરાંત તે સિવાય ખીજું કંઈ જ તેમના નામ પર ચડાવાયેલ જણાયું નથી.

તેમના નામ નીચેના ઉક્ત સર્જનમાંથી પણ કેટલોક ભાગ તો હજી ખૂટે જ છે. ન્યાયાવતાર, એકવીસ સ્તુતિઓ, કલ્યાણમંદિર સ્તોત્ર અને સન્મતિતર્ક આજે મળે છે. પણ બાકીની અગ્યાર સ્તુતિઓ હજી નથી મળી. સંભવિત છે કે એ સ્તુતિઓમાં, મળતી સ્તુતિઓ પણ, વધારે ઉત્તર પ્રભાવ સમાયો હોય.

તેમની કૃતિઓમાંની પાંચમી અને એકવીસમી સ્તુતિમાં ‘સિદ્ધસેન’ શબ્દ વપરાયો છે; ‘કલ્યાણમંદિર’ના છેલ્લા શ્લોકમાં ‘કુમુદચન્દ્ર’ શબ્દ વપરાયો છે. પણ એક શબ્દો જુદા અર્થરૂપે સંભવિત હોઈ, તેમજ ત્રણે કેકાણે તેનો વપરાશ પણ પ્રધાનતઃ જુદા અર્થમાં જ કરાયેલ હોઈ તેમના સર્જનમાંથી તેમનો બાહ્ય પરિચય કે નામનિર્દેશ મેળવવો પણ મુશ્કેલ બને છે.

તેમની-મળતી કૃતિઓનો પ્રાસાદ્યુષ્ય, તેમાંનું ગૌરવ. તેનો દૃઢ પદ્મસંધ ને ઉત્તર વિશદતા બેતાં તે મહાકવિના સંઘમાં થીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યે વાપરેલો. અનુસિદ્ધસેન કવયઃ નો પ્રયોગ ઉચિત જ જણાય છે.

ન્યાયાવતારના જાણીતા શ્લોકમાં જ તેમણે જૈન ન્યાયશાસ્ત્રનો પાયો નાંખી તે વિષયનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ ઝીંટ્યું છે. તેમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ, તેમજ નય અને સ્વાદ્વાદનું વર્ણન છે. તે ગ્રંથ પર વિ. સં. ૧૧૦૨ માં શબ્દેશ ચન્દ્રપ્રભસુરિ નામના એક પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્યે વિસ્તૃત ટીકા લખી છે.

તેમની સ્તુતિઓ તો તેમની કવિત્વશક્તિના પ્રતિક સમી છે. તે સ્તુતિઓના અનુકરણ રૂપે શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યે 'અયોગચ્ચન્દ્રેદ' અને 'અન્યયોગચ્ચન્દ્રેદ' નામની બે સ્તુતિઓ રચી છે, જેમાંની પહેલીમાં તેઓ સિદ્ધસેનની સ્તુતિ કરતાં કહે છે—

‘યત્ત સિદ્ધસેનસ્તુતયો મહાર્થો અશિક્ષિતાલાપકલા ક્વ ચૈવા ।

તથાપિ યુગાધિપતેઃ પદસ્થઃ સ્વલદ્ગતિસ્તસ્ય શિશુર્ન શોચ્યઃ’ ॥

તેમનો સન્મતિતક. જૈન ન્યાયનો એક પ્રમાણભૂત અને જૈન દર્શનનો પ્રભાવક ગ્રંથ; મણિ છે. તે ગ્રંથ પર અભયદેવસુરિ નામના એક પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્યે વિસ્તૃત ટીકા લખી છે, ને શ્રીમદ્ મણીવજ્ય નામના છેલ્લા મહાન જૈન વિદ્વાન સાધુએ પોતાના અમર સર્જનનાં અનેક અંગોનાં મૂળજ તેમાંથી ઝીંટ્યાં છે.

હરિભદ્રસુરિ, વાદિદેવસુરિ, મુનિરત્નસુરિ પ્રભાચન્દ્રસુરિ, પ્રતુમ્નસુરિ, વગેરે જૈનોના મહાન રત્નસમા મુનિવરોએ સિદ્ધસેનની સર્જનપ્રતિભાને અને ઓછામાંઓછી પંક્તિઓમાં ન્યાય અને તત્ત્વજ્ઞાનનાં ગદ્યનસ્યોને રસિકતાપૂર્વક વણી નાંખતી તેમની વિરલ શક્તિને પૂજનીય જ ગણી છે.

મહાકવિ કાલિદાસનાં પાઠકાં સર્જનો પર પણ તેમની પ્રતિભાની અસર પડી લાગે છે. ‘પૂર્વમેધ’ ને ‘રઘુવંશ’માં શિવ-પાર્વતીના સૂચન સાથે જ તે મહાકવિનું મસ્તક પૂન્ય ભાવથી નમી પડે છે: તે બંને ગ્રંથમણિઓમાં તે અર્વાચીના મહાકાલનાં મંદિરનું પણ સૂચન કરે છે પણ ‘કુમારસંભવ’-જે કેવળ શિવ-પાર્વતીના સંગ્રંથમાં રચાયું છે તેમાં નથી જ મહાકાલને સ્પર્શતો, નથી તે માતાપિતા સમાં પૂન્ય શિવ-પાર્વતીની ત્રયોગદીકાનું વર્ણન કરતાં અચકાતો. ‘રઘુવંશ’નાં શિવપાર્વતી પરમ પિતા ને પૂજ્ય જનની છે; ‘કુમારસંભવ’નાં શિવપાર્વતી રસિક દંપતિ છે. સંભવિત છે કે તે ‘કુમારસંભવ’ સિદ્ધસેનના મહાકાલના પ્રસંગ પછી રચાયું હોય.

વિક્રમ પર પણ તે મહાન પ્રતિભાશાળી આચાર્યની ન જૂંસાય એવી છાપ પડી છે. તેણે તેમને પોતાની સહાના અમગધ્ય રત્ન ઉપરાંત પૂજ્ય ગુરુ તરીકે સન્માન્યા છે.

તેમનું ક્ષપણક નામ મુખ્યત્વે અજ્ઞેનોને આભારી છે. જૈન ગ્રંથદાયકો અમલુ આપણે, બીદ્ધ અને જૈન સાધુઓને ક્ષપણક નામે ઓળખાવ્યા છે. પરિણામે વિક્રમની સહાનાં નવ-રત્નોના ન્યોતિર્વિદ્યાભરણના શ્લોકમાં મહાન સિદ્ધસેન પણ ક્ષપણકના નામે આલેખાયા છે.

મહાકાલના પ્રસંગ પછી તે અર્વાચીનાં થોડાક સમય ટૂંકાં. ત્યાં રહી તેમણે વિક્રમની સહા પર પોતાની પ્રતિભાની ન જૂંસાય એવી છાપ પાડી. ભારતની પ્રજાને તેમણે તે મહાન શાસ્ત્રના રાગનગરમાંથી અર્ધિસા અને સત્પત્તે મંદેશ સુણાવ્યો; અને પછી જૈન સાધુ એકજ રથે વધુ કેરે એ અનુચિત લાગતાં તે ગુન્ગાત બાલુ વિદાર કરી ગયા.

૧. કવિઓ તો સિદ્ધસેનથી કતરલા જ.

૨ મહાન અથવાથી સિદ્ધસેનની સ્તુતિઓ ક્યાં? ને અશિક્ષિતાના આધાર જેવી અમારી ક્યાં? પણ યુગપતિને અનુસરતો શિશુ સ્પદના પામે તેમાં શોચવાનું કંઈ કાણુ નથી.

સુંદરવર શામળિયાને રાસ રમવાને આગ્રહભર્યું આમંત્રણ આપતાં કવિ કહે છે :

વા વાયાં ને વાઘળ ઉમટ્યાં;

ગોકુળમાં ટહુક્યા મોર :

રમવા આવો, સુંદરવર શામળિયા !

તમે રમવા તે ના'વો શા માટે ?

નહિ આવો તો નન્દજીની આણુ :

રમવા આવો, સુંદરવર શામળિયા ! ”

અને શરદની સોહામણી રાતે આશાભર્યા રાસરસિયાંની રાસ રમવાની અભિલાષા અંપૂર્ણ થયાનો હર્ષ દર્શાવતું, પાછળથી ખૂબ પ્રચલિત થયેલા દાળમાં લખાયેલું ગીત કેટલું મધુર છે !

“ આશા ભર્યા અમે આવીઆં, ને મારે બહાલે રમાડ્યાં રાસ રે.

—આવેલ આશા ભર્યા રે.

શરદ પૂતમની રાતડી, ને કાંઈ આદો ચડ્યો આકાશ રે.

—આવેલ આશા ભર્યા રે. ”

શ્રીકૃષ્ણગોપીની એ રસીલી રાસરમણાનું ચિત્ર પાણુ કવિ કેવું સુંદર આલેખે છે !

“ મેહુલો ગાળે ને માધવ નાચે, રમજુમ વાગે પાપ ધુધરડી રે;

તાલ પખાજ વગાડે રે ગોપી, કૃષ્ણ વગાડે વેણુ વાંસલડી રે. ”

આ ઉપરાંત “ આજની ધડી રળિયામણી, મારો બહાલો આગ્યાની વધામણી હોજરે ” એ શ્રી કૃષ્ણની પધરામણીનું ગીત, “ જશેદા ! તારા કાનુકાને સાદ કરીને વાર રે ” વાળું ગોપીઓની મીઠી ફરીયાદનું ગીત, “ હાં રે, દાણુ માગે રે દાણુ માગે ” એ રસ્તો રોકી દાણુ માંગતા કૃષ્ણ સામેનો રોપ દર્શાવતું દાણુલીલાનું ગીત, “ કેકઈ કોધમાં બોલ્યાં હો બહુચરી, રામલક્ષ્મણ વન જાય ” એ રીતાજીની કાંચળાનો ગરબો અને બીજાં ધણાં ગણાવી શકાય એમ છે, પણ સ્થળસંકાયને અંગે આટલાંથી સંતોષ મानीશું.

મેધુરતાની મૂર્તિ સમી મીરાંના ગીતોની મીકાશનું તો પૂછું જ શું ? શબ્દલાલિત્ય, ભાવમાદવ અને સંગીતમાધુર્યમાં એક એકથી ચહતાં એનાં પદોમાંથી અમુકની પસંદગી કરવી મુશ્કેલ છે, પ્રેમરસે રસેલા એ સ્ત્રીહૃદયનાં રનેહસૌહાર્દ અને રસસૌન્દર્ય એનાં ગીતોમાં સદજ રીતે ઊતર્યા છે. અને એથી એ ગીતો નિતાન્ત રમણીય અને હૃદયંગમ બન્યાં છે. ‘ મીરાં કે ગિરિધર નાગર ’ એ પ્રાણુસમી પ્રિયપંક્તિ પ્રત્યેક હૃદયમાં કોઈ અદ્ભુત ઊર્મિ જગાવે છે.

પ્રેમધેલી મીરાં પોતાનું ગોપીરૂપે જન્મતાજેળ ભરવા જવું, ત્યાં ‘ શામળી સુરત શુભ જેમની ’ એવા શ્રીકૃષ્ણને બેવા, બેતાં જ પ્રેમની કટારી લાગવી અને પરવશ થઇ પડવું એ પનઘટનો પનોતો પ્રેમપ્રસંગ કેવો સુંદર વર્ણવે છે :—

“ પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે મને લાગી કટારી પ્રેમની.

જળ જમુતામાં ભરવા ગયાંતાં, હતી ગાગર માથે હેમની રે—મને

કાચે તે તાંતણે હરજીયે ખાંધી, જેમ જેએ તેમ તેમની રે.—મને ”

અને પછી તો મનમાં એના જ વિચાર અને છબી એના જ ઉચ્ચારની સાવ સ્વાભાવિક રીતિમાં મીરાં પોતાની જાતને જ પડકારે છે:

“બોલ મા બોલ મા” બોલ મા રે રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા.

સાકર શેરડીનો સ્વાદ તજીને, કડવો તે લોખંડો યોગ મા રે, રાધાકૃષ્ણ.”

શ્રીકૃષ્ણનું કામણગાં મુખ જોઈ મીરાંનું લક્ષ્મણ મુખ અને છે. મોક્ષદાત્રી એ મુખની દિવ્યકાન્તિ વર્ણવતાં મીરાં કહે છે:

“મુખડાની માયા લાગી રે, મોહન પ્યારા.

મુખડું મેં જોયું તારૂં, જગત આ થયું ખારૂં,

મન મારૂં રહ્યું ન્યારૂં રે.—મોહન પ્યારા.”

અને વિકૃલવરની એ સાંવરી સુરતને અંતરના ઓરડામાં સફાને માટે પૂરી દેતાં મીરાં જણાવે છે:—

“નહિ રે વીસારૂં હરિ, અંતરમાંથી નહિ રે વીસારૂં હરિ

જલ જમુનાનાં પાણી રે જાતાં, શિર પર મટકી ધરી:

આવતાં ને જાતાં મારગ વચ્ચે, અમુલખ વસ્તુ જડી—અંતરમાંથી.

પીળાં પીતાંબર જરકસી જામે, કેસર આડ કરી;

મોર મુગટ ને કાને રે કુડળ, મુખ પર મોરલી ધરી.—અંતરમાંથી.”

નન્દનન્દનના એ મોરમુગટનાં ઓવારણાં લેતાં મીરાંબાઈ કહે છે કે ‘મુગટ પર વારી જાઉં, નાગરનંદા!’ અને કનૈયાની એ મીડી મોરલીનો ગગનબેદી શબ્દ સુણી ચોંકી જાય છે કે, ‘વાગે છે રે વાગે છે વૃંદાવન મોરલી વાગે છે.’”

પ્રેમની જોગણ મીરાં દુન્યવી માલમિલકત છોડી દુર્બળ અબળા અને છે, પણ પ્રભુ-રૂપી સાચી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, સખળા થઈ, સગવડ દર્શાવે છે કે “મુજ અબળાને મોટી મિરાત બાઈ, શામળો ધરેણું મારે સાચું રે.”

“નન્દલાલ નહિ રે આવું ને ઘેર કામ છે” એ પ્રગલ્ભા નાયિકાનો પ્રત્યુત્તર, અને “જાણ્યું જાણ્યું હેત તમરૂં જાદવા રે”થી શરૂ થતું રીસાવલી માનિની ‘સત્યભામાનું રસણું” એ મીરાંનાં લાવંભીનાં ગીતો સર્વજ્ઞણીતાં છે.

કૃષ્ણવિરહે શ્રૂતી મીરાંના મુખ મનોભાવ વ્યક્ત કરતું અને નિર્સર્ગનું દર્શન કરાવતું આ રસગીત કેટલું મોહક ને મધુર છે !:—

“રાગ તારા ફુગરિયા પર બોલે ઝીણા મોર.

મોર ને બોલે, પપૈયા બોલે,

કોયલ કંઈ કલશોર.

—રાગ.

માઝમ રાને વીજલડી અમકે,

છાઈ ઘટા શી ધનધોર.

—રાગ.

અને કૃષ્ણના પરમમિત્ર ઉદ્ધવને એ વિરહબ્યાકુલ દુઃસહ રિથિતિને ખ્યાલ આપતાં કહે છે કે:—

“દય તો લાગેલ ફુગરમાં, કહોને ઓપાછ હવે કેમ કરીએ.”

શ્રીકૃષ્ણપ્રભુ સાથે અબેદ અનુભવતી મીરાં “હું તો પરણી શામળિયાવરની સંગે રે, બીજાનાં મીઠળ નહિ રે જાંધું” કહી સારા સંસારને પડકાર દે છે, અને “મેરે તો ગીરધર

ગોપાલ, દસરા ન રાઈમાં તો એની એ પ્રેમભરતી પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. સંસાર અને જગત પ્રતિ એપરવા બનેલી મીરાંનું હૃદય તો હતું તેવું ને તેવું જ મૃદુ અને મીઠું રહે છે. “મને આકર રાખોજી”ની આર્જવભરી પ્રાર્થના એની પ્રતીતિ કરાવે છે. મીરાંનાં આવાં એકએકથી શદ્ધિયાતાં રસગીતોનો મઝા લેવાનો મોહ આટલેથી દબાવી આપણે વલ્લભ તરફ વળીએ.

વલ્લભભક્ત

અમદાવાદનો ભટ મેવાડો વલ્લભ મોટો દેવી-ભક્ત હતો અને યુવાળમાં રહેતો. એનો ભાઈ ધોળો પણ એના જેવો જ મુસ્ત શક્તિઉપાસક હતો. એ બેઉ ભાઈએની શક્તિ-ભક્તિ એવી ઉચ્ચ ક્રાંતિની લેખાતી કે શાક્ત સંપ્રદાયીઓ એમના નામતી “વલ્લભ ધોળાની જય” બોલાવતા.

આપણા રાસસાહિત્યમાં વલ્લભભક્તનો ફાળો નહોતોસતો નથી. નવરાત્રમાં શેરીએ શેરીએ જે માતાના ગરબા ગવાય છે તેમનો મોટો ભાગ એનો લખેલો છે. વલ્લભને આપણે ગરબાનો ઉત્પાદક-ગરબાનો પિતા ગણીએ તો પણ ખોટું નથી. કેમકે ગરબા વિષે વધુ ચોક્કસ રીતે આપણે એના સમયથી સાંભળીએ છીએ એણે ઘણા ગરબા લખ્યા છે, પણ અહીં તો માત્ર મુખ્યમુખ્યનો જ ઉલ્લેખ કરી સંતોષ માનીશું.

એના સમયમાં સંવત ૧૭૮૭ નો મોટો દુકાળ પડ્યો હતો. કલિયુગના પ્રતાપે પ્રજાને આવી દુષ્કાળની વિપત્તિ આવી પડે છે એ માન્યતાથી કવિએ એના કળિકાળના ગરબામાં એ દુષ્કાળનું તાદરશ ચિત્ર આપ્યું છે. તદુપરાંત કળિયુગને અંગે થંઝેલા અનિષ્ટ દેરદારો અને અધોગતિનું પણ સુરેખ વર્ણન કર્યું છે. આપણે એમાંની થોડી પંક્તિઓ જોઈએ:—

“પ્રથમ પહાણ વરસાવિયા હો બહુચરી પછે પૃથ્વી રીઆધ;
કાળે દુકાળે આવિયા હો બહુચરી પ્રગ્ન ન પ્રીછે કાંઈ.
શત્રુ સર્ગાં સંસારમાં હો બહુચરી વધું વહાલામાં વેર;
અવલોકિ આ વારમાં હો બહુચરી કળિ કરાવે દેર.
લક્ષણ લઘુતાનાં વધ્યાં હો બહુચરી તુચ્છ તરફ થાય;
નદીએ નીર બધે ઘટયાં હો બહુચરી આયુષ્ય અલ્પ ઉપાય.
ગંધ સત્તર સત્તાશિયે હો બહુચરી સૃષ્ટિ તંત્રનું સત્ય;
અકળાવ્યા અટ્ટાશિયે હો બહુચરી વિધવિધ પડી વિપત્ય.
ઉદર થકી ઉપવનવિયાં હો બહુચરી ઉભય તણા જે-અંશ;
તે તન પેટ તન્નવિયાં હો બહુચરી વિક્રમ કીધો વંશ.
જે હાકેમ રક્ષા કરે હો બહુચરી ગયા તે હાકેમ હાંડ;
અવળું આ ભુગ આખરે હો બહુચરી જેતર ખાગે વાડ.

કળિકાળના ગરબા જેટલો જ જાણીતો એનો આનંદનો ગરબો છે, અને સત્તાશિયા દુકાળ પછી ખીન્ને વર્ષે સારો વરસાદ થતાં કવિને આનંદ વ્યાપ્યો હોય અને તે લખ્યો હોય એમ બનવાનું છે. કવિ કહે છે:—

“આજ મને આનંદ વાધ્યો અતિ ઘણો મા.

ગાવા ગરબા હંદ બહુચર માતતણા મા.”

પાવાનું પતન વર્ણવતો એનો માહાકાળીનો ગરબો તો સઘળે ખૂબ ગવાય છે

“મા તું પાવાની પટરાણી કે કાળી કાંજકા રે લોલ.

મા તારો કુંગરડો છે વાસ કે ચડવું દોલકું રે લોલ.”

“માણ તું આરાસુરની રાય કે આઈ અંજિકારે મા” એ આરાસુરનો ગરબો પણ માહાકાળીના જેવો જ અંબાજીની સ્તુતિનો પ્રચલિત છે, અને એટલા જ પ્રચલિત છે એના અંબાજીના મહિના:—

“કારતક માસે કરુણા કરજો માત રે અંબાજી;

મા અલખેલી અંબા સાંભળજો વાત, મારી અંબાજી.”

એનો કળોડાનો ગરબો ગૌરીપૂજનના તહેવારોમાં કુમારિકાઓને મુખે ગવાતો સૌએ સાંભળ્યો હશે. એમાં કળોડાનું કરુણ પરિણામ કેવી વેધક દૃષ્ટિથી આલેખાયું છે:

“ગોરમા ધરડો કે ભરથાર કે આપો મુજને રે લોલ.

ગોરમા ધિક્ક કીધો અવતાર કે શું કહું તુજને રે લોલ.

ગોરમા હું તો ન્હાનું બાળ કે એ મોટા છુટિયો રે લોલ.

ગોરમા દોઢેથી પડે ફાળ કે મૂરખ મૂઢિયો રે લોલ.

ગોરમા સહુને મન દિવાળી કે મારે મન હુતાશની રે લોલ.

ગોરમા મારા કરમના ભોગ કે તો હું નિરાશણી રે લોલ.”

કવિનો આખર્ખીયામણીનો ગરબો સચુક્તિ અને સુંદર છે. રાધા અને કૃષ્ણ કુંજમાં મળવાનો સંકેત કરે છે. પણ સખીના પુંજમાં રમતી રાધાએ સખીઓની નજર ચુકાવી જવું શી રીતે? આખરે મેઘાવિની રાધા એક વિચક્ષણ યુક્તિ શોધી કાઢે છે:

“વળતી લલિતાને કહે રાધા કે એ વાત સોદામણી રે લોલ,

દિવસે રમીએ આપણ બાધાં કે આખર્ખીયામણી રે લોલ.”

પછી સકળ ગુણ, લક્ષણ ને કળાવાળી ચતુર સખી ચંદ્રાવળીને વિશ્વાસમાં લેઈ રાધા પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરે છે.

વલ્લભભટ્ટે વળી શણગારનો પણ ગરબો લખ્યો છે, જેમાં બહુચરાજીના શણગારનું સુંદર વર્ણન કરેલું છે. એ ગરબો કવિની અદ્ભુત વર્ણનશક્તિ, સૂક્ષ્મ અવલોકનશક્તિ અને અનન્ય શબ્દહથોડીનો અમ્મો નમુનો છે. કવિએ અંબાજીના શણગારનો ગરબો લખ્યો છે તે પણ સુંદર છે.

આ ઉપરાંત કવિએ મૈયા ધનુષધારીનો ગરબો, સત્યભામાનો ગરબો, મળવિયોગનો ગરબો, કમળાકંઠના મહિના, બહુચરાનો રંગ, બહુચરાની ગાગર, બહુચરાની આરતી છત્યાદિ ઘણુંબહુ લખ્યું છે, પણ આપણે એના નામ માત્રથી જ મંતોષ માની અટકવું યોગ્ય છે.

(અપૂર્ણ)

જરૂરિયાતોની વિસ્તૃતતા સમાજની આર્થિક પ્રગતિનું માપ છે. માનવીની જંગલી અવસ્થામાં તેની જરૂરિયાતો ઘણી જ મર્યાદિત હતી. માત્ર આવશ્યક જરૂરિયાતોથી જ જીવતો સમાજ કાં તો કંગાલ છે અને કાં તો આધ્યાત્મિક જીવનની પરમ કક્ષાએ પહોંચેલો છે. જીવની વસ્તવિકતામાં પડેલી ઘટના વધારે સત્ય છે.

સમાજના આર્થિક જીવનમાં સગવડતાની વસ્તુઓ જેટલા વધારે પ્રમાણમાં વ્યાપક તેટલા પ્રમાણમાં સમાજનું આર્થિક જીવનધોરણ-Standard of living-ઊંચું. સમાજની આર્થિક પ્રગતિનું માપ તેમ જ સમાજની આર્થિક સમૃદ્ધિનું માપ સમાજના આર્થિક જીવનધોરણ ઉપરથી નીકળે છે. જેટલું જીવનધોરણ ઊંચું તેટલું આર્થિક જીવન ઉન્નત.

સમાજના આર્થિક જીવનમાં મોજશોખની વસ્તુઓનો વિસ્તાર સમાજની સમૃદ્ધિનું ચિહ્ન છે. પણ આ વિસ્તાર વલુવિચાર્યો બને, અમર્યાદિત બને, તો તે સમાજને ઉન્નતિને માર્ગે હાથ જવાને બદલે વિલાસપ્રાધાન્ય બનાવી વિનાશને પંથે દોરી જાય. ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે મહાન સામ્રાજ્યો પણ વિલાસને પંથે પળવાથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલાં. એટલે સમાજની અંદર મોજશોખની વસ્તુઓનો વિસ્તાર ખૂબ વિચારપૂર્વક, સંયમપૂર્વક થવો જોઈએ અને તો જ સમાજની સમૃદ્ધિ વધારે સ્થિર બને, વધારે શોભાયમાન બને, કલાયુક્ત બને.

આર્થિક જરૂરિયાતોની અંદર સ્થિતિસ્થાપકતાનો ગુણ રહેલો છે, અને આ ગુણને પરિણામે માંગની સ્થિતિસ્થાપકતાના નિયમો ફક્ત થાય છે.

સ્થિતિસ્થાપકતા એટલે જરૂરિયાતની માંગના પ્રમાણમાં, વસ્તુના બજારભાવના વધારા કે ઘટાડા સાથે થતો ઘટાડો કે વધારો. જ્યારે કોઈપણ વસ્તુની માંગ, તે વસ્તુના બજારભાવના વધવા સાથે, ઘટે છે અને બજાર ભાવના ઘટવા સાથે, વધે છે તે વસ્તુની માંગને સ્થિતિસ્થાપક માંગ કહેવામાં આવે છે. જે વસ્તુની માંગ ઉપર બજારભાવના વધારા કે ઘટાડાની અસર નથી થતી તે વસ્તુની માંગને અસ્થિતિસ્થાપક માંગ કહેવાય છે.

આવશ્યક જરૂરિયાતોની માંગ કુદરતી રીતે જ અસ્થિતિસ્થાપક છે, કારણકે આવશ્યક વસ્તુના બજારભાવમાં ગમે તેટલો ફેરફાર થાય પણ તેની માંગના પ્રમાણમાં બજારભાવ પ્રમાણે ફેરફાર થતો નથી. જેમકે અનાજનો બજારભાવ વધે કે ઘટે પણ તેની માંગ વધી કે ઘટી શકતી નથી. જીવનનિર્વાહ માટે અનાજ બિલકુલ આવશ્યક છે. માત્ર એટલો ફેર પડે કે અનાજ જ્યારે બહુ સોંધું હોય ત્યારે મન જરા ઉદાર રહે. અનાજની કરકસરતા ઓછી થાય, અનિયંત્રિત સરકાર વધારે સારો થાય, પશુપક્ષીઓનો ભાગ પણ અનાજમાંથી નીકળે; અને અનાજનો ભાવ જ્યારે વધારે હોય ત્યારે તેની નિર્વાહપૂરતી આવશ્યક માંગમાં તો ફેરફાર થતો નથી પણ અનાજને કરકસરતાથી વાપરવામાં આવે.

સગવડતાની વસ્તુઓની માંગ સ્થિતિસ્થાપક હોય છે. આ પ્રકારની જરૂરિયાતોની માંગનો આધાર બજારભાવ ઉપર જ હોય છે. કોઈ પણ પ્રકારની વસ્તુનો ભાવ ઘટે કે તે ઘટાડા સાથે જ તેની માંગ વધશે, તેમ જ બજારભાવ વધશે તો ભાવના વધવા સાથે જ તેની માંગ ઘટશે દાખલા તરીકે કેરી—ખાદ્ય પદાર્થોમાં તેનો આવશ્યક વસ્તુ તરીકે સમાવેશ નથી થતો. તે સગવડતાની વસ્તુ છે એટલે જ્યારે બજારમાં કેરીનો ભાવ વધારે હોય છે ત્યારે તેની માંગ ઘણી થોડી હોય છે અને જેમ જેમ કેરીનો ભાવ ઓછો થતો જાય છે તેમ તેની માંગનો પારો ઊંચો ચડતો જાય છે.

મોજશોખની વસ્તુઓની માંગ સાધારણ રીતે અસ્થિતિસ્થાપક હોય છે. કારણ કે મોજશોખ કરનારાઓને બજારભાવની પરવા હોતી નથી. મોજશોખ કરનારાઓની નજરમાં પૈસાની કિંમત હોતી નથી. સુવાસિત તેમ કે અતરોની કિંમત ગમે તેટલી વધે કે ઘટે પણ તેનો શોખ કરનારાઓ તો તે વાપરવાના જ. પેટ્રોલનો ભાવ ગમે તેટલો વધે કે ઘટે પણ મોટરોના શોખ કરનાર લોકો તો મોટરો દોડાવવાના જ.

મોજશોખની વસ્તુઓના શુદ્ધ પ્રકારના ઊંડાણમાં તેમજ મોજશોખની સમાજમાં જરૂર ખરી કે નહિ તે વિવાદસ્પત પ્રશ્નના ઊંડાણમાં ઊતરવું આવા દૂંકા લેખમાં બની શકે નહીં, તેમજ સાધારણ વાંચકોને તેની જરૂર પણ નહીં. અલગ અલગ અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસીને એ ક્ષીણવટમાં ઊતરવાની આવશ્યકતા ખરી.

વ્યક્તિઓનાં, સમાજનાં તેમ જ રાષ્ટ્રોનાં આર્થિક અંદાજપત્રકોમાં આવશ્યક જરૂરિયાતોને પ્રથમ સ્થાન મળે, પછી સગવડતાઓ અને નાણાંની વિશેષ સગવડ હોય તો મોજશોખનાં સાધનો માટે વિચાર કરવામાં આવે છે. કોઈ પણ સમાજ કે રાષ્ટ્રની આર્થિક સમૃદ્ધિનું માપ કાઢવું હોય તો તે સમાજ કે રાષ્ટ્રનાં જુદાં જુદાં યરનાં કુટુંબોનાં અંદાજપત્રકો તેમ જ ઉપભોગખર્ચના આંકડાઓ તપાસવાથી તે માપ નીકળી શકે છે.

થોડી આવકવાળાઓની આવકનો લગભગ બધો ભાગ-૯૫% જેટલો માત્ર જીવન નિર્વાહની આવશ્યક વસ્તુઓ પાછળ જ ખર્ચાઈ જાય છે. મધ્યમ વર્ગના લોકોની આવકમાંથી પોણો ભાગ લગભગ ૮૦% આવશ્યક વસ્તુઓ પાછળ ખર્ચાય છે અને બાકીનો સગવડતાઓને ભાગે જાય છે. આ વર્ગોથી બચત નો લગભગ થતી નથી. મધ્યમ વર્ગના ઊંચા ચરની આડથી આવક, લગભગ ૫૦% આવશ્યક જરૂરિયાતોમાં, આશરે ૩૦% સગવડતાઓ પાછળ અને બાકીની થોડી બચત કરી શકે છે. અહીં સગવડતાઓની વસ્તુઓમાં ફળવણીનો ખર્ચ, દવાદારૂનો ખર્ચ અને આમોદ પ્રમોદ-સિનેમા, નાટક, વગેરે ખર્ચોનો સમાવેશ થાય છે. ઉમરાવવર્ગના લોકોની આવકમાંથી આવશ્યક જરૂરિયાતો તરફ ખર્ચ આવકના ઓછા ટકાઓ જાય છે જ્યારે વિશેષ ટકાઓ સગવડતાઓ, મોજશોખનાં સાધનો અને બચતમાં રોકાય છે. જુદા જુદા ચરના લોકોની આવકમાંથી, કેટલા કેટલા પ્રમાણમાં, ઉપભોગની જુદા જુદા પ્રકારની વસ્તુઓ પાછળ ખર્ચ થાય છે તે તપાસવાથી પ્રત્યેક ચરના જીવનધોરણનું માપ કાઢી શકાય છે. પ્રત્યેક ચરના લોકોનાં અંદાજપત્રકો તેમ જ ઉપભોગખર્ચના આંકડાનો અભ્યાસ અર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસીને ખૂબ જ રસપ્રદ થઈ પડે તેવો છે. આ જાતનો શુદ્ધ બેદ ઉપભોગનું ખરેખર હાઈ સમજાવી શકે છે.

ઉપભોગમાંથી પ્રાપ્ત થતો. સંતોષ:—કોઈ પણ વસ્તુના ઉપભોગ માટે માનવીને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની આકાંક્ષા હોય છે, અને એ આકાંક્ષાને પૂરી કરવાને માટે તે અમુક હદ સુધી ભોગ આપવા તૈયાર થાય છે. અહીં ભોગ એટલે કિંમત. તેની ભોગ આપવાની જેટલી તત્પરતા હોય તેના કરતાં ઓછે ભોગે એ વસ્તુના ઉપભોગ સાંપડે છે ત્યારે તેને ઉપભોગ કરનારનો નફો પ્રાપ્ત થયો કહેવાય છે. માનવીને તેના આર્થિક જીવનને ડગલે ને પગલે આ જાતનો નફો મળતો હોય છે. જેટલા પ્રમાણમાં આ નફો વધારે તેટલા પ્રમાણમાં સમાજની આર્થિક સમૃદ્ધિ વધારે, કારણ કે સમૃદ્ધિના મૂળમાં જાય છે અને જાયત આ નફાનું પરિણામ છે. કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છા થાય, જરૂરિયાત જણાય અને તે વસ્તુની જરૂરિયાત પૂરી પાડતાં જેટલો ભોગ આપવાની તૈયારી હોય તેટલો ભોગ આપી ઉપભોગ પરિપૂર્ણ કરતાં ઉપભોગનો સંતોષ મળે છે પણ જ્યારે ઓછા ભોગે ઉપભોગ પરિપૂર્ણ થાય છે ત્યારે નફાના સ્વરૂપમાં વધારાનો સંતોષ મળે છે. જેમકે આપણને એક ટેબલની જરૂરિયાત જણાણી અને તે જરૂરિયાત પૂરી કરવાને માટે દશ રૂપિયા સુધીનો ભોગ આપવાની તૈયારી કરી. હવે જો ટેબલ દશ રૂપિયા કરતાં ઓછી કિંમતે મળી જાય તો જેટલી ઓછી કિંમતે મળે તેટલો નફો રહ્યો ગણાય. ટેબલ છ રૂપિયામાં મળી જાય તો ચાર રૂપિયા ઉપભોગ કરનારનો નફો રહ્યો.

ઉપભોગ કરનારનો નફો દૃષ્ય તેમજ અદૃષ્ય હોય છે. ઉપર આપેલો દાખલો દૃષ્ય નફાનો છે. બાકી અદૃષ્ય નફો તો જીવનની પ્રત્યેક પળે પ્રાપ્ત થતો હોય છે. ધારે કે એક પરખીડિયાની કિંમત ચાર આના થઈ જાય તો પણ પત્રની આકાંક્ષા પરિતૃપ્ત કરનારાઓ પત્ર લખવાનાજ એટલે જ્યારે એક આનામાં પત્ર લખી શકાય છે ત્યારે અદૃષ્ય નફો રહ્યો ગણાય છે. કોઈ પણ વસ્તુના ઉપભોગ માટે ગમે તેટલો ભોગ આપવાની તૈયારી હોય, તે વસ્તુના ઉપભોગમાં હંમેશાં અદૃષ્ય નફો મળતો જ રહે છે.

ઉપભોગના વિષય ઉપર આટલી ચર્ચા કર્યા પછી એટલું તો સહેલાઈથી સમજી શકાશે કે ઉપભોગ ઉત્પાદનનું મૂળ છે, ઉપભોગ વ્યવસ્થાનું પરિણામ છે અને ઉપભોગ જ સમાજની આર્થિક પ્રગતિનું માપ કાઢવાનું સાધન છે.

[અનુસંધાન પૃ. ૪૪૦]

ડોસો: 'જહુ રામને સંભાર્યા. પણ હવે તો ફરેલું કરતક નજરે તરે છે. કોને જાહેર કહો; કહેતો જાઉં? માંડે હૈયું ચિરાઈ જાય છે રે...ભગવાન.' એમ કરીને ડોસો હૂંફેલા મૂક્યો. ડોસીએ ધીરજ આપી.

ડોસો: 'આજ તો ઈ ક્યાં બેઠી હશે કે મરી ગઈ હશે.'

ડોસી: 'કોણ?'

ડોસો: 'લખમી.'

ડોસી: 'લખમી કોણ?'

ડોસો 'માંડે નામ રામજી. હું માધાપરનો ખૂતી છું. લખમી સાડ મેં પ્રેમજાનું લોહી પીધું' તું. હવે કેમ કરીને.....હાય.....ડોસો બોલી શક્યો નહિ.

ડોસી વાત સાંભળીને અવાક થઈ ગઈ, ને ફાટયે ડોળે રામજીના અચેતન દેહ તરફ જોઈ રહી. તેને ઘોડીવારે માલુમ પડ્યું કે તેનો જ રામજી મરણ પામ્યો છે.

આ ભવમાં

ગુણામ્સિદ્ધ આરહત

ઐ હરિક્ષામાં એવો નિયમ જ હોય તેમ રામજીએ પેમલાનું પોતાના હરિક્ષ તરીકે ગર્ભ કાઢે ખૂન કર્યું, અને નાસી ગયો.

પેમલો હતો ગામના કડવા પટેલનો દિકરો. તેનું માથું ખીમાની છોડી લખમી વેરાએ નાખેલું. લોકોની વાત એમ હતી કે, ખીમાએ લખમીનું પટેલ સગપણ તો રામજી સાથે કરેલું; પણ કડવા પટેલના દેણદાર તરીકે અને પૈસાદાર પટેલના દીકરા વેરે તેની દીકરી દેવી તેમ ખીમાની મરજી થઈ. ખીમા કારણમાં કડવા પટેલનો થોડો આગ્રહ અને વધારે દબાણ પણ બીજું થયું હતું.

આથી પેમલાની મૂછને વધારે વળ ચડ્યો. અને રહેતે આવતાંજતાં તેણે રામજી સામે મૂછ ઉપર હાથ નાખી બોખારા ખાધા. આથી રામજીનું કાળજી ચીરાઈ ગયું; તેના મગજમાં આગ બિડી.

ને હજી તો રાતના વખતે વરઘોડીઆં ચોરીમાં બેસતાં હતાં, તે વખતે પેમલો ઝાડે ફરવા ગયો અને રામજીએ તેને વાડામાં જ રાખી દીધી-ખૂન કર્યું.

હામ! હામ!, કાળો કકળાટ અને કેર સારા ગામમાં ફેલાઈ ગયો. લોકોએ રામજી ઉપર હજારો શાપ દીધા. લાગતાવળગતાઓએ તેને પકડવા કાંકાં માર્યા, પોલીસ દોડાવ્યા. પણ રામજી છટકી ગયો. હાથતાળી દઈ ગયો.

ખાસ ગણ્યાગાંક્યા મનુષ્યોએ ધારેલું એમજ જન્યું. લખમી અને રામજીની બેડી પ્રભુએ ધડી-હતી. બેયનાં મન નાનપણથી મળેલાં. સાથે રમેલાં, ફૂટેલાં, ખેતરે, શેડે, વાડે વગેરે બન્નેએ સાથે જ છંદગીની શરૂઆત કરીને જીવાનીમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. જન્મે પુરણવાને લાયક હતાં. કારણકે પહેલી માંગણી રામજીની લખમીના બાપને કબૂલ હતી. વળી લખમી અને રામજી એક હતાં. પણ લખમીના ઘરના બાપે દેણાની નીચે અને પટેલના મોહને લીધે એકેય વાત ન માની. પટેલના પેમલાને તેણે લખમી આપી દીધી. અને છેવટે પેમલો મોતને વરી ચૂક્યો.

ત્યારપછી તો લખમીના કમનસીબે લખમીના પિતાએ તેને બીજી જગ્યાએ પરણાવી. પરણ્યા પછી ખીમ્મે જ વર્ષે તેની ધણી કોઈ ધણી હલકી જાતની સ્ત્રીને લઈને નાસી ગયો. લખમી એકલી ધઈ રહી. તેનો પિતા મરણ પામ્યો. તેનું કુટુંબ વર્ષો જતાં ધસાઈ ગયું. લખમીને બીજી વાર લમ કરવાનું રૂચ્યું નહિ. તેણે મહેનતમગૂરી કરીને જિંદગીનાં વર્ષો કાઢ્યાં શરૂ કરી દીધાં. અને એમ કરતાં છેવટે ધડપણમાં પ્રવેશ કર્યો.

રામજીના નાસી ગયા પછી આજ લગી કોઈને તેની લાગ લાગી નહિ. લખમી તેની લાગ કાઢવા ધણું ગામડાં રખડી, પણ રામજી શોધ્યો જડ્યો નહિ. છેવટે ધડપણમાં એકલી

ઝોથ વિનાની લખમી રામપર ગામમાં મહેનતમજૂરી કરીને પેટિયું ઠાટતી, જિંદગીમાંથી ઝોઝા થતા દિવસો ગણતી એક કાટરી ભાડે લઇને રોટકો ખાતી હતી.

x x x x

તે ઘરડો ડોસીની ચોરડી પાસે ત્યારે નવો મીઠા સ્વભાવવાળો એક ભગત રહેવા આવ્યો ત્યારે તો ડોસીએ તેની દરકાર કરી નહિ. પણ ખીજે જ દિવસે ડોસી જે ખેતરમાં લણણી કરવા માટે ગઈ તેમાં આવેલાં દાડિયાં સાથે પેલા ડોસાને પણ તેણે જોયો. ડોસો ધઈવણો, ચક્રચટ્ટી આંખવાળો અને જળામાં ગાળા રાખતો તેણે જોયો, ત્યારે ડોસીને થયું કે હશે કાઈ આપણે શું ! ગમે તે હોય !

લણણીનું કામકાજ આદ્યું. સાંજ પડી. ડોસાએ સાંજે ઘેર આવી એક બાજરીનો રોટલો ધડો ચટણી સાથે વાળુ કર્યું, અને એકતારો લઈ ને બેઠો.

“કર મન ભજનનો વહેપારછ !” એમ કરીને તેણે એક ભજન ઉપાડ્યું. ખીજું, ત્રીજું એમ છેક મોડી રાત સુધી તેણે ભજનની ધૂમ મચાવી. ને ઝોળખીતાં ડોસાંડગરાં, જીવાનીઆ વગેરે એક પછી એક આવીને બેસા. અને છેવટે મોડી રાતે ભજન બંધ થયાં.

ડોસીને આખી રાત ઉંઘ આવી નહિ. પણ ખીજે દિવસે ડોસો ભજન કરે તો ડોસાને મંલગાવી દેવાનું તેના મનમાં તેણે ચોક્કસ કર્યું.

દિવસે લણણી ટાળે ડોસીએ આગસ અને જમાંસાં ખાધાં ત્યારે સાથીઓમાંનાં એકે પૂછ્યું :

‘કેમ, મા ! કાંઈ કીક નથી ?’

‘ડોસી તીખા અવાજે બોલી ! ‘મૂંઝો પેલો ડોસો આવ્યો છે ને, તેણે આખી રાત આરડ્યા જ કર્યું. આજ જે એમ કરે તો-તેની વાત કે કાલ રાતનો ઉત્તગરો છે.’

ખીજે દિવસે ભજનની શરૂઆત થઈ. કલાકેક આદ્યું અને ભજન બંધ થયાં.

ત્રીજે દિવસે ડોસો લણણીમાં આવ્યો પણ જગેરે આવ્યો ગયો. છેક સાંજે ત્યારે ડોસીએ ડોસાને દાડિયાં સાથે ઘેર પાછો વળતો જોયો નહિ ત્યારે સહેજે તેને થયું; તેણે એક સ્ત્રીને પૂછ્યું :

કર મન ભજનનો વહેપારછ

‘ઓઘ્યો ડોસો કેમ દેખાતો નથી ?’

‘બિચારાને બપોરે તાવ ચડ્યો તો એટલે ઘેર ચાલ્યો ગયો છે.’

ડોસી બોલી, ‘હીક’.

તે ત્યારે સાંજે ઘેર આવી અને ચૂસો સંપ્રદયો ત્યારે તેણે પાસેની ઓરડીમાંથી દુઃખના સિસકારા અને કણસાટ સાંભળ્યો. ઘોડીવારે તેણે પાણી પીધું હોય તેવો અવાજ આપ્યો અને પછી તે કંઈક ગણગણવા લાગ્યો:

‘રે, ભગવાન ! ક્યાં કરતૂક લોભવાંજ પડસે. હે, શમ !...’ કરોતે તેણે બિરા નિસાસો નાખ્યો.

અરધી રાત સુધી તેણે કંઈ કંઈ બોલ્યા કર્યું અને પછી તો અવાજ બંધ પડ્યો. અને છેક સવારે પાછો તેનો રેગી કણસતો અવાજ આપ્યો ત્યારે ડોસી ઊઠી.

તે દિવસ આખો ડોસી દાડીએ ગર્ભ, અને તેણે લાણીની કામકાજ કર્યું. રાતના ડોસાના દુઃખી અવાજને, તેનો કણસટ અને તેની ફટલીક મેળવિનાની વાતો સાંભળીને ગમે તેમ પણ ડોસીને ડોસા પ્રત્યે માનવસુલભ લાગણી પેદા થઈ હોય તેમ લાખું તેણે વારેવારે આથમતા સૂરજ સામે જોવા કર્યું અને તેને થયું કે ક્યારે સૂરજ આથમે ને ઘેર જાઉં.

સાંજ પડી. દાડિયાં ઘર તરફ વળ્યાં હતાં. ત્યારે ડોસી અધાંનો આગળ આગળ પગમાં નેરે લાવીને ચાલતી હતી. ઘેર પહોંચી. ઘર ઉઘાડ્યું. ચૂસો સંપ્રદયો. અને તે ડોસાની ઓરડી પાસે આવીને બિબી રહી. તો તેણે દુઃખનો ધીમો અવાજ સાંભળ્યો. તેણે અધખોલા બારણામાં નજર નાંખી અને જોયું તો ડોસો એક ગોદડી ઉપર દ્રષ્ટિમાં વાળીને સૂતો હતો. અને ફાટલી પછેડી અને એક અધમનું ગોદડું ટાલ્યી ગયવા વારેવારે સંકારતો હતો. બાલુમાં એક માટલી અને તેના ઉપર ફૂટેલ કાંડવાળો લોટકા પડ્યો હતો. ઘોડીવાર ડોસી બિબી રહી, પછી ડોસો ગણગણ્યો:

‘તારી મરજી હોય તો આડું. આ ભવમાં જ તારા દેહમાંથી છૂટી જાઉં. પણ એવો પૂન્યશાળી નથી ભગવાન ! આ દાયે, આ દાયે એવું કાળુ કર્મ કર્યું છે ને ! એનો દંડ તારા દરબારમાં શું હશે ? હીક, ભાઈ તારો ન્યાય તો સાચો જ હશે ને ! હું રાંક પર દયા કરજે ભાઈ.....’

પાછો ઘોડીવાર ચૂપ રહ્યો, અને બોલ્યો:

‘જેના સાર કર્યું હતું તે જીવે છે કે મરી ગઈ છે તેની મને ખબર નથી. અને મરતી વખતે મારી પસે મને એક પાણીનો ઘૂંટડો પાનાડું પણ તે નથી આપ્યું. કોણ જાણે તે આ ભવમાં જ મને સગા તો નથી કરીને ? હે નાથ. પ્રભુ !’ ડોસો બંધ પડ્યો, અને ડોસી બોલી:

‘ભાભા, પાણી જોવે છે ? ઘડઝડમાં નહોતો ભરી દઉં !’

ડોસો બોલ્યો, ‘કાણુ છે ઈ ?’

ડોસી: ‘હું છું.’

ડોસાએ પડ્યું ફેરવી જોયું તો ડોસી બિબી હતી, તે બોલી. ‘ને તમારે રાજ પીવી હોય તો કરી લાવું.’

ડોસો: ‘નારે, ના. રાજ તો નથી પીવી પણ થોડુંક પાણી ઈ જીવ તો ભગવાન તમારું કલ્યાણ કરશે !’

ડોસી પાણી ભરી આવી. અને માટલી વોંછળીને ભરી દીધી. લોટકા સાફ કરીને

માથે દાંક્યો, અને પછી પોતે ચાલી ગઈ. પોતે પોતાની ઝોરડીમાં રાંધી ખાઈને થોડી રાખ કરી અને પછી એક છાલિયામાં લાવીને ડોસાને આપવાને તે ડોસાની ઝોરડીમાં દાખલ ગઈ. તેણે અંધારી ઝોરડીમાં ધાંસલેટની ડબી સળગાવી, ને બોલી:

‘હ્યો, જાભા. તમારે કાલનો નોકોડો અપવાસ હોય ઇમ લાગે છે. આટલી બે ટીપાં પેટમાં નય તો હીક રીએ.’

ડોસાએ હાથનો ઇશારો કરીને રાખ મૂકવા કહ્યું. ડોસી છાલિયું મૂકીને ચાલી ગઈ. થોડીવાર પછી ડોસી પથારીમાં પડી. હજી કાગાનીંદરમાં જ હતી ત્યાં ડોસો રોતો હોય તેવો અવાજ તેને આગ્યો. તે ધડકી અને ઊડી અને ડોસા પાસે જવાનું વિચારતાં બેઠીની. મનમાં હા-નાની ગડબાજ કરતી, ધૂળતી ડોસાની ઝોરડી પાસે પહોંચી. ડબી હોલવાઈ ગઈ હતી. તે પોતાની ઝોરડીમાં ગઈ અને પોતાની ધાંસલેટની ડબી સળગાવી લાવીને ડોસાને પૂછવા લાગી:

‘શું થાય છે, જાભા?’

ડોસો: ‘તૈયારી થાય છે.’

ડોસી: ‘રામ રામ કરો. કાલ હીક યઈ જસે. મૂંઝારો તો શું કામ આવશે.’

ડોસો: ‘મરવાને સરજણો’તો. પણ આવું મોત! અને આ હાથે કરેલું વક્રમ! ઈ વાતથી જીવ મૂંઝાય છે ડોસી!’

ડોસી: ‘એવું બોલો મા. રાત ઘણી ગઈ છે જરા આંખ વીંચો.’

ડોસો: ‘હવે તો આંખ વીંચાય એમાં ઝાઝીવાર નથી પણ.....’

ડોસી: ‘શું છે?’

ડોસો: ‘કાંઈ નહિ.’

ડોસી પાછી પોતાની ઝોરડીમાં બેઠીતી બેઠીતી ધૂસી ગઈ. તેને ડોસાના મૃત્યુદ્વતની ખીક લાગી. ડોસો અજાણ્યો હતો, તે અજાણ્યો હતો. કાળી રાત હતી, મોતની વાત હતી, એમાં ય તે સ્ત્રીજાત હતી. આથી તેના મનમાં ગભરાટનો પાર ન રહ્યો. તે જ્યારે પાછી આવીને ટૂંટિયાં વાળીને સૂતી, ત્યારે ગભરાટમાં ને ગભરાટમાં તેના શરીરે પરસેવાના રેલા ઊતર્યા.

બગળાં થવાને વાર હતી. ત્યારે ફરી પાછું ડોસાનું રોવાનું શરુ થયું. ત્યારે ડોસી અજાણ્યો જાગી ઊઠી. તેને મનમાં થયું, ‘લાવ, જાઉં અને જોઉં કે તેને શું થાય છે.’ વળી તેને થયું, ‘મારે શું? ગમે તે થાય. મારે ને એને “શું?” વળી થયું, ‘વિચારો નિરાધાર દુઃખીઓ છે. મારું આ જગતમાં કાંઈ નથી, મારે શું કરવા તેની પાસે ન જવું? શું કરવા તેની બનતી સારવાર ન કરવી? તેમ ભગવાનનો ધડયો માનવી છે ને!’ અને તે ઊઠીને ડોસાની ઝોરડીમાં ગઈ, ત્યારે ડોસો ધીમા અવાજે બોધાર આંસુએ રોતો હતો.

ડોસીએ આશ્વાસન આપ્યું. ડોસો થોડો ધીમો પડ્યો, ને બોલ્યો: ‘આ આ હાથે વક્રમ કર્યું છે બાઈ! એક જાણું લોહી પીધું છે, અને છેવટે...આ જાઉં છું. હાથમાં કાંઈ ના આવ્યું. ખાલી હાથ ધસતો કાળો કરીને જાઉં છું, જાઉં છું, જાઉં છું!! હાય!!’

ડોસી: ‘તમે ભગત માણસ યદને આવી શું વાતું કરો છો? રામ રામ કરો ને?’

દયાનન્દ દ્વિગ્વિજયમ—લેખક : કવિરત્ન પં. શ્રી મેધાવ્રતાચાર્ય, ત્રિન્નિપાલ-આર્યઃ
કન્યા મહાવિદ્યાલય, વડોદરા. અનુવાદક—પંડિત શ્રુતગન્ધુ શાસ્ત્રી. મૂલ્ય રૂ. ૩.

આર્યસમાજના પ્રભુના અને આર્યાવર્તના સાંસ્કૃતિક પતનયુગમાં હેતુ હેતુ પ્રકાશી
જનાર મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીની જીવનકથા અને એમના દ્વિગ્વિજયને આ ગ્રન્થમાં વિવિધ
હંદબદ્ધ સંસ્કૃત મહાકાવ્ય રૂપે ગૂંથવામાં આવ્યાં છે. કાવ્યની સાથેસાથે પ્રગટ થયેલ દ્વિદી
અનુવાદ અને ગ્રન્થમાંનાં પ્રસંગોચિત સુરેખ ચિત્રો આ સંસ્કૃત કૃતિને સામાન્ય પ્રજા માટે
પેશુ સુવાચ્ય અને સંગ્રહણીય બનાવે છે.

સંસ્કૃત કાવ્યનો પદ્યબંધ, નૈસર્ગિકતાને આલુએ રાખીએ તો મહદંશે સુદૃઢ છે. ચરિત્ર
કાવ્યમાં લક્ષિતપ્રજ્ઞા તો 'રઘુવંશ' પછી ક્યાંય તેના તેજસ્વી સ્વરૂપમાં ખીલી નથી એટલે
એ દોષ અહીં અસ્થાને છે. પ્રમંથે પ્રમંથે આવતાં પ્રકૃતિવર્ણનો સુરેખ અને કંઈક અંશે
મનોહર પણ છે. કર્ણપ્રિય માધુર્ય પ્રવાહની નૈસર્ગિકતાને માગી લેતું હોઈ અબ્યાસક્ષિત્તિ
કાવ્યમાં એ ક્યાંક ક્યાંક નુકે તો તે દોષ, સંસ્કૃત ભાષા માટેના આજના રમયાનજુગમાં,
ક્ષતિય લેખી શકાય.

ગ્રન્થના પ્રાસ્તાવિક વિભાગમાં પં. મેધાવ્રતજી વિષેનાં પ્રશંસાવચનો કે પ્રમાણપત્રો,
આર્યયુગના કવિઓ પોતાની કૃતિઓમાં પોતાનો નામનિર્દેશ પણ વીસરી જતા એ જુદા
સુધારવાને હોય તોપણ, કંઈક વધુપડતાં અસ્થાનવર્તો લાગે છે.

કાવ્યના પ્રથમ સર્ગમાં ભારતના પ્રાચીન ગૌરવનાં દર્શન કરાવી બીજામાં કવિએ તે
દેવબૃમિની મુસલમાનોએ કરેલી દુર્દશા વર્ણવી છે.

ત્રીજા સર્ગથી સ્વાગી શ્રી દયાનંદ સરસ્વતીના જીવનની શરૂઆત થાય છે. શ્રીમદ્
દયાનંદના જન્મપ્રસંગે કુદરતનાં પ્રત્યેક અંગો દિગ્ધ સ્વરૂપે, રસપૂર્ણ અને તેજસ્વી હતાં એવી
નોંધ કવિને ક્યાંથી મળી એ પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલ ન હોઈ માની લઈએ છીએ કે તે
કલ્પનાનુંજ પરિણામ હશે.

મહર્ષિ દયાનંદના મૂર્તિપૂજના વિરોધને ગેરના નાસ્તિકવાદ સાથે સરખાવી કવિએ ઉક્ત
વિરોધ એ નાસ્તિકવાદ નેટલોજ સુદૃઢ છે એવું ગંભીર સ્થાન તો નથી કર્યું ને ?

જગતના જે જે ધર્મો અથવા મતોએ મૂર્તિપૂજનો વિરોધ કર્યો છે તે તે સર્વ ધર્મ
અથવા મતના અનુયાયીઓ એકે યા બીજા સ્વરૂપે પણ મૂર્તિને તો પૂજી રહ્યા હોય છે.
કેમકે સામાન્ય કક્ષાના માનવીને ભાવપૂર્ણ સદગુણાધ્ય નથી હોતું. પોતાના મનને કેન્દ્રસ્થ
કરવા તેને આરાધ્ય વસ્તુનો ફોટો, ચિત્ર, સ્મારક, મૂર્તિ-અથવા તે પ્રકારે પણ એકાદ પ્રતીક
તો જોઈએજ છે. દાખલા તરીકે મૂર્તિપૂજના પ્રખર વિરોધી મહર્ષિની જીવનકથામાં પણ

મુકાયલ તેમના ફેટાઓ ને એ ફેટાઓને ફાડી નાંખવા છતાં તે મહાન વીર પોતાનો ખ્યાલ નથી કરી શકતા એ દલીલ શું શિવમૂર્તિ. પર ફરતા ઉદરગાઓ સામે શિવ પોતાનો ખ્યાલ ન કરી શક્યા એ વસ્તુસ્થિતિને મૂર્તિપૂજની નિરર્થકતા સિદ્ધ કરવામાં વાપરવાને સમાંતર નથી ?

ચિત્ર કરતાં સ્મારકમંદિરની જોટલી વિશેષ કિંમત છે;—એ સાથે સરખાવતાં ફેટા કરતાં મૂર્તિની વિશેષ કિંમત ન અંકાય ત્યાં સુધી તો એ કોઈ પણ અંગેગોમાં અત્યાન્યજ ગણાવી જોઈએ.

પત્ર-પરિચય

જૈન યુગ—તંત્રી : મોહનલાલ દીપચંદ્ર ચોકસી, શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ, ગોડીછત્રી નવી બિલ્ડીંગ, પાયધુની, મુંબઈ. નં. ૩. વા. લવાજમ રૂ. ૨-૦-૦.

જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સના મુખપત્ર તરીકે પ્રગટ થતું આ પાક્ષિકપત્ર યુગવર્તી સુધારાની ગણતરીએ પ્રગતિ સાધતા જૈન સમાજની સેવા બળવવા સાથે ઇતિહાસ કે સાહિત્યના અન્ય વિષયોને પણ સ્થાન આપે છે.

સ્ત્રી—શક્તિ તંત્રી : ઈશ્વરલાલ વીમાવાળા, કેળાંપીક, સુરત.

સ્ત્રીઓના અડવાડિક તરીકે જાણીતા થયેલ આ પત્રમાં હુળવી અને રોચક બાષામાં સ્ત્રીઉપયોગી લેખો, સમાચારો, અવનવા પ્રશ્નો વિગેરે આકર્ષક અને વાંચવા ગમે એવા હોય છે.

ગુજરાત—તંત્રી : જદુરાય ડી. ખંધડિયા; ૧૪ કેનીંગ સ્ટ્રીટ, કલકત્તા, વા. લ. રૂ. ૩. પ. દાસ્તરસના જાણીતા ગુજરાતી લેખકના તંત્ર નીચે પ્રગટ થતા આ પત્રમાં અવનવું ધ્યંન આવે છે પણ શિષ્ય કે સર્જનશીલ સાહિત્ય વિષેની કે મનનપૂર્ણ લેખો ને તારવેલા સમાચારની આશા તો ત્યાં નિષ્ફળ જ બને છે. સંભવિત છે કે સામાન્ય પ્રજાવર્ગને સંતોષવા આ નીતિ સ્વીકારાઈ હોય; સડીક સમાચાર, હારથકલ્પિકાઓ, એવી જ વાર્તાઓ વગેરે એવા વર્ગનું મન કદાચ હરી પણ શકે.

સ્વીકાર—

જગજ્ઞતત્તાલોઓ, સામાજિક પ્રથા ભોર ઉત્તર, યોગી કોણ ? માધુરી, અનેકાન્ત, ઓસવાલ, ઓસવાલ નવયુવક, દીપક, જ્યોતિર્ધર, બાલવાડી, અનાવિલ જગત, કચ્છી દેશા ઓસવાલ પ્રકાશ, સન, નવચરના, 'ગુજરાત વિદ્યાપીઠ'નું વાર્ષિક નિવેદન.

[પરિચય આવતા અંકે]

ખદલાનાં પત્રો—

ત્રૈમાસિક : જૈન સિદ્ધાન્ત લાસ્કર, સર્વોદ્ધાર; માસિક : બાલમિત્ર, યુવક, કમર : ડીસેંબર-જાનેવારી; બાલજીવન, ફોરમ, ગુજરાત શાળાપત્ર : ડીસેંબર; વ્યાયામ, જૈન-સત્ય પ્રકાશ, વૈદકદ્રષ્ટર, શિક્ષણ પત્રિકા, ખેતીવાડી વિજ્ઞાન : નવેંબર-ડીસેંબર; પ્રસ્થાન : નવેંબર; અઠવાડિક : ગુજરાતી, પ્રજાબંધુ. ગુજરાતી પંચ, નવસૌરાષ્ટ્ર, સ્ત્રી શક્તિ, જૈન જ્યોતિ, રાજસ્થાન વગેરે નિયમિત.

આ મહિને દિંદના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક પ્રવાહને, શુભ કે અશુભ ગમે તે ભાવે-પણ જોડાણથી સ્પર્શતાં હોય એવાં, પરસ્પર સાથે સ્વાભાવિક રીતે જ સંકળાઈ ગયેલાં ત્રણ અગત્યનાં ભાષણો પ્રત્યેક સદસ્ય દષ્ટિ પાસેથી જોડી વિચારણા માગી લ્યે છે. તેમાંનું એક, કલકત્તાના ગોરા વેપારીઓની પરિપદ સમક્ષનું ના. વાઈસરૉયનું; બીજું પટનામાં મળેલ 'મુસ્લીમ લીગ'ના પ્રમુખ અને સરનશીન જનાબ ક્રીશ્નાનું; ત્રીજું હિંદુઓની નાગપુર-પરિપદના પ્રમુખ ભાઈ સાવરકરનું.

ના. વાઈસરૉય કહે છે: 'દિંદને એક્યની ખૂબખૂબ જરૂર છે...સમવાયતંત્ર એ પ્રાન્તિક તન્ત્રોને સાંકળતું વ્યાપક તંત્ર છે. તેની સ્થાપના માટે અનિવાર્ય નદિ એવી દીઝ થવા પામશે નહિ. દિંદની પ્રજાની વિશાળ દેશભક્તિને સ્વતંત્રતાની પ્રેરણા પાનાર એક્યતત્ત્વ પણ પ્રાન્તિક એક્યની જરૂરિયાત સિદ્ધ કરે છે. આર્થિક ગણતરીએ પણ પ્રાન્ત-એક્ય-સમવાય-તંત્રની એટલીજ જરૂર છે. સામાન્ય કરતાં પાંચગણા મતદારોએ ચૂંટી કાઢેલા પ્રધાનોના હાથમાં દિંદનાં પ્રાન્તિક તન્ત્રો સફળ બન્યાં છે; અને સમવાયતંત્રની સફળતાનાં એ મૂલ્યક પણ છે. તે તંત્ર અને તેના પ્રવાહ સામે થનારી દીઝઓ તેના ધડનારાઓની-અમારી ગણતરીમાં જ હતી. સમવાયતંત્રને સર્વોચ્ચસફળ બનાવવાને દિંદી રાજ્યોના સક્રિય હિસ્સાની જરૂર છે.-મેં કે એવાં રાજ્યોમાં બંધારણીય ફેરફાર સંબંધમાં સીર્વસૌમ સત્તા દબલગીરી કરવા માગતી નથી.'

આ રીતે, આખલાપ્રવૃત્તિથી દિંદના રાજતંત્રની સરખાત કરતાર ના. વાઈસરૉયનું ધ્યાન આજે તો સમવાયતંત્રના વેગ અને તેની સિદ્ધિ પરજ કેન્દ્રિત બન્યું છે. પશુસુધારણા અને ગ્રામ્યોદ્ધારની યોજનાનાં આકર્ષક સ્વરૂપોના વિકાસમાર્ગને દિંદી પ્રજાએ, તેનાં સ્વાભાવિક દુઃખદ પરિણામોની પરવા વિના, અપનાવી લીધા પછી ના. વાઈસરૉયને એ સ્વભાવોચિત પ્રશ્ન પર ધ્યાન આપવાની જરૂરિયાત જણાઈ નથી એ વસ્તુસ્થિતિ એજસદ પ્રશ્ન વિષે ના. વાઈસરૉયનાં સંતોષ અને શાંતિ વ્યક્ત કરે છે.

સિદ્ધન જે કંઈ યોજનાઓ ધડે છે તે દિંદને સ્વરાજ્ય અને સંપત્તે માર્ગે આગળ ધપાવવાને જ! પરિણામે એવી દરેક યોજનાઓનાં સ્વાભાવિક પરિણામોથી સાત બન્યા પછી જ તે તે યોજનાઓને પ્રકાશમાં મૂકે છે. ને દિંદી પ્રજાએ એવી પ્રત્યેક યોજનાઓને, મૂળ અથવા તો કરી રાખેલી ગણતરી પ્રમાણે વિશુદ્ધ કરેલા સ્વરૂપે, મને કે કમને, સહકાર આપીને કે સામનો કરીને, સ્વીકારી લીધેલી હોઈ, ગમે તેવો વિરોધ કર્યા પછી પણ, સમવાયતંત્રની આ યોજના સ્વીકારાઈ ગયું એ ના. વાઈસરૉયના હૈયે અસંભવિત નથી લાગતું. અને કદાચ એ સાચું પણ કરે કેમકે સમવાયતંત્રના સ્વીકાર માટે દિંદી પ્રજાની મુખ્ય માગણી-દેશી રાજ્યો પણ પ્રજાપ્રતિનિધિત્વ

‘સ્વીકારે-ને અનુકૂળ ફેરફાર દેશી રાજ્યઓ પોતાના ખંધારણમાં કરી લ્યે તો તે વધારી લેવાને પણ ના. વાઈસરોય તૈયાર છે. કારણ કે એના પરિણામે, ના. વાઈસરોયના સ્વપ્ન પ્રમુલ્લે, હિંદી પ્રજા ઐક્યના કાર્ષ અજૂતપૂર્વ સિદ્ધાસન ઉપર જઈ બેસવાની છે. ને ના. વાઈસરોયને તો એ અનુભવસિદ્ધ પણ છે. કેમકે બ્રિટને ઘણીયે અર્ધસંસ્કારી, જંગલી, માણસખાઉ, કુસંધી પ્રજાઓને એવાં સિદ્ધાસનો પર સ્થાપિત કરી દીધી છે.

પણ ના. વાઈસરોયને દિલ્લીગીરી થાય છે કે હિંદમાં જોઈએ એવો સંપ અને રાજકીય ઐક્ય માટેના સ્વીકારનો ઉત્સાહ નથી. ને જનાય જીણા અને લાઈ સાવરકર એ સંપ-કુસં-પના પ્રશ્નની સુયોગ્ય પૂર્તિ કરે છે. જીણા ફરિયાદ કરે છે-કે, ‘સુસલમાનોને યોગ્ય-રાજકીય સ્થાન નથી મળતું.’ સાવરકરને હિંદુઓના હક્ક લૂંટાઈ જતા લાગે છે.

આમ આ ત્રણે મદાપુરુષોમાંથી એકને પોતાની શુભેચ્છા અને ‘જરૂરિયાતને સિદ્ધ કરતાં જોઈએ એવો સહેલો ઉપાય નથી મળતો-’ પણ એ વસ્તુસ્થિતિ ખૂબ જ સહેલા ઉપાય પ્રતિ દુર્લભ દાખવવાના કારણે બીજી યઈ છે એ વાત એ ત્રણે મહાન આગેવાનો વીસરી જાય છે.

જો ના. વાઈસરોય પોતા પર, પોતાની પ્રજા પર ને પોતાની સરકાર પર નિરર્થક આવી પડેલી પારખી જવાબદારી ફગાવી દે; જનાય જીણા અને એમના અનુયાયીઓ પોતાની સંસ્કૃતિ સાથે સુમેળ સાધી શકે એવો યોગ્ય પ્રદેશ શોધી લ્યે; અને લાઈ સાવર-કર અને એમની હિંદુ પ્રજા માતાની પવિત્રતાના રક્ષણપ્રસંગે જીવનનાં ખૂબ મોંઘાં મૂલ્ય આંકતી અટકી જાય તો તે ત્રણેના મનની ઉમેદો ખૂબ જ સહેલાઈથી પાર પડી જાય અને તેમને માટે તકભાર પણ ચિન્તાનો અવકાશ ન રહે.

* *

મી. દીનબંધુ એન્ડ્રુઝ તેમના તાજેતરના એક લેખમાં જણાવે છે કે, ‘હિંદની વસતી કૂદકે અને ભૂમિકે વધી રહી છે. ગાંધીજીના ષ્ણયર્થમાર્ગો સંતતિનિયમનથી તો શું પણ ખીન્ન ગમે તેવા વૈજ્ઞાનિક ઉપાયથી પણ તેને મર્યાદામાં રાખવી મુશ્કેલ છે. તે માટે તો કન્યાઓને ખૂબજ જીવ્ય કેળવણી આપી સંતાનો પ્રાપ્તે તેમનો અભાવ કેળવવો જોઈએ અને લમોને પુખ્ત ઉંમરનાં બતાવી દેશનું જન્મપ્રમાણ ધટાડી નાંખવું જોઈએ.’

જગતના કોઈ સ્વતંત્ર દેશમાં આ લેખ કંઈ કેટલિમાં મૂકાયો હોત તે તો તે દેશના વિધાયકો જાણે, પણ હિંદમાં તો તેના નામાંકિત લેખક સાથે એ લેખ પણ વધારાશી કેમકે એને યોગ્ય ભૂમિકા અર્હો-વર્ગોથી તૈયાર થઈ ચૂકી છે. ના. વાઈસરોય લોર્ડ વીલિંગ્ડને પણ વિદાય-વેળાએ કહ્યું હતું કે, “હિંદે હવે સંતતિ કે સમૃદ્ધિ બેમાંથી એકની પસંદગી કરવાની છે.”-કેમ જાણે સંતતિ ધટતાં જ સમૃદ્ધિનાં વડાણ ટેમસને બારેથી પાછાં ફરવાનાં હોય.

અંતરિત છે કે મી. દીનબંધુનું કુમળું હૃદય પ્રજાનાં દુઃખ ન જોઈ શકતું હોય અને તે માટે તેમને પ્રજાનનબંધી જ એક માત્ર માર્ગ જણાયો હોય. પણ પ્રજાકીય પ્રશ્નો પરત્વે લાગણીવચના ન પાડવે. પ્રજાને કોઈ પણ નવીન માર્ગ દોરતાં પહેલાં એનાં અનેક પ્રકારે પચિણામ વિચારવાં ધટે.

સંતતિનિયમનના પ્રશ્ન અંબંધમાં પડેલો વિચારણીય મુદ્દો તો એ છે કે હિંદની વસતી કેપર વધી છે કે કેમ? જગતની કોઈ અશુદ્ધ પ્રજા પણ પોતાની સંખ્યા વિશે વિજેતા-

આએ આપેલા આંકડા સાચા માની ન હોય તો હિંદની સુસંસ્કૃત પ્રજા એમ કહે એ તો અસંભવિત જ છે. એટલે હિંદની જનસંખ્યાને પ્રમાણ કે વસ્તીના ગણીતશાસ્ત્રથી જ વિચારવી ધટે.

કોઇ પણ દેશની વસતીનું સમપ્રમાણ સાચવવાને તે દેશના પ્રત્યેક પુરુષે એક પુત્ર, પ્રત્યેક સ્ત્રીએ એક પુત્રી-દંપતિ દીક્રા એ સંતાન તો મૂકી જ જવાં જોઇએ. પણ હિંદની વસ્તીનો કે ભાગ તો અપરિણીત કે વાંઝિયાવસ્થામાં મૃત્યુ પામે છે. રાષ્ટ્રિય ગણતરીએ એ વર્ગની સંતાનવિષયક જવાબદારી બાકીનાં યુગલો પર જઈ ચડે. એ યુગલો એવી જવાબદારી અદા કરતાં હોય એ કહીન છે. હિંદી પ્રજાનું સંતાનપ્રમાણ પણ લાખો વર્ષ સુધી જે જળવાયું છે તે તે જ સ્થિતિમાં છેલ્લા થોડાક સૈકાઓમાં જળવાઇ રહ્યું હોય એમ સિદ્ધ કરવું અસંભવિત છે.

પ્રમાણગણતરીએ હિંદી પ્રજાને હસ્તક જે કામ હતું તેમાંનું કે કામ યન્ત્રોએ શૂંટવી લીધું છે; કે નવા પરદેશીઓએ શૂંટવી લીધું છે. શૂંટવાયેલ કામોના બદલામાં યન્ત્રવાદના પરિણામે જે નવા વિષયો વિકાસ પામ્યા તેમાં મૂળ પ્રજાનો ફેરફાર કરતાં વધારે ભાગ નથી જ પોષાઇ શકતો. કામ કર્યા વિના જ ખાતી હોય એવી તો હિંદમાં રૂંધે ઉપરાંત પ્રજા નથી જ વધી. અને કામના કલાક તો ઉલટા હતા તે કરતાં વધ્યા છે. ધર્મ, શાન્તિ ને આનંદમાં પ્રજા જે સમય વીતાવતી તે પણ આજે કામને ખાતે નોંધાય છે. તો પછી બાકીની કે પ્રજા શું આકાશમાંથી શેટલો મેળવે છે ?

યન્ત્રવાદ પરદેશમાં પણ વિકાસ પામ્યો છે એ વાત સાચી પણ તે તે દેશોના હીતરત્તી રાજકર્તાઓએ યન્ત્રોને સીધી રીતે પ્રજાનાં સંદારક નથી બનવા દીધાં. તેમણે કળા, સાહિત્ય, પત્રકારિત્વ, સ્થાપત્ય, ખાંધકામ, યન્ત્રોત્પાદન, શોધખોળ, યન્ત્રવર્તી કે સ્વતંત્ર કામના કલાકો ને દિવસોમાં ઘટાડો, સૈન્ય, પરદેશોમાં વસાહત વગેરે વિષયોને વેગ આપી યન્ત્રોએ સ્થાનબ્રષ્ટ કરેલી પ્રજાને શેટલાથી સ્થાનબ્રષ્ટ નધો જ થવા દીધી. તે તે પ્રજાઓ ઘડી નથી; સુખ અને સગવડતાના કારણે ઉલટી વધી છે.

ને કહેવામાં આવે છે એ રીતે હિંદની વસતી જે ખરેખર વધતી જ હોય તોપણ તેના ઉપાય તરીકે સંતતિનિયમન-પ્રજનનગંધી શું, સંખ્યાવૃદ્ધિનાં જે અનિષ્ટ પરિણામો ગણાવ્યામાં આવે છે તે કરતાં પણ લાખો ગણાં અનિષ્ટ પરિણામો સિવાય, સંભવિત છે ખરી ?

સંતતિનું મૂળ, પ્રાણીજીવન સાથે ગૂંથાઈ ગયેલી સર્જનની તમન્ના અને તેના પરિણામે વિગ્નતીય સંયોગ છે. એ તમન્ના ને એ સંયોગ બંનેથી પર થવા મથવું એ કુદરત સામેનો બળવો : સન્તોનો-મહામાનવોનો માર્ગ છે. આખી પ્રજા મહામાનવતાનો માર્ગ સ્વીકારી હોય એ જોટલું પ્રશંસાત્મક છે, એટલુંજ એ અસંભવિત પણ છે. કેમકે પ્રજા કે રાષ્ટ્ર ત્યાં સુધી સંઘવિત છે, જ્યાંસુધી પ્રજામાં સુખ અને આનંદની-ઉપભોગની તમન્ના છે. સંયોગ ને સર્જન એ તમન્નાનાં કેવળ પરિણામ નહિ, મૂળ પણ છે. સંતોને એમાંનું કંઈ ન હોય પણ તેમને સંસાર ન હોય, રાષ્ટ્ર ન હોય, જગત પણ ન હોય.

સંતતિનું અમુક પરિણામ જળવડવું એ એથીયે કહીન છે. જ્યાં સુધી માનવીમાં લોહીનો ઉષ્ણ વેગ હોય ત્યાં સુધી તે જે સ્વભાવસન્ત ન હોય તો તે સંયોગપર બની શકે એ અસંભવિત છે. અને પ્રત્યેક સંતાન વચ્ચેના સમય-અંતર કરતાં પણ વધુ સમય સુધી

સ્ત્રીપુરુષ પરસ્પરથી ભિન્ન રહી શકે એવી તો કલ્પના પણ જનમને જીવી ઉતરેલાના મગજની પેદાશ ગણાય.

અમુક વયે અથવા અમુક સ્વભાવમાં—જો કે જવહરેજ—અલ્પચર્ય સંભવિત છે. પણ તે સંતતિને પોષી શકવાની અશક્તિ જેવાં ક્ષુદ્રક કારણે નહિ, પણ પુરુષોત્તમ-સંસારવિજયી બનવાની લાગ્ય અને ઉજ્જવલ લાવના પર.

લગ્ન માટે જે વય કે જે શરીરવિકાસ નૈસર્ગિક ક્રમે યોગ્ય ગણાય તે કરતાં પણ તેને પધારે પુખ્ત બનાવી દેવો એ તો પ્રાચીન પોષી શકવાની રાષ્ટ્રીય અશક્તિના કારણે જીવન અને સ્નેહની વિશુદ્ધિમાં અનાયાર, બાળહત્યા અને વિપચિન્દુઓને પશંદગી આપવા સરીપું -છે.

આમ કુદરતી રીતે તો પ્રજનનગંધી અસંભવિત છે. હવે તે વિજ્ઞાન કે વૈદકિય સહાયથી ફેટકી સંભવિત છે તે વિચારીએ.

સંતતિ એ સ્ત્રીપુરુષના કેવળ સંયોગનું પરિણામ નથી પણ કુદરતે પ્રજનનક્રમ ચાલુ રાખવાને સંયોગમાં મૂકેલાં રસ, તેજ અને આનંદનું પરિણામ છે. સ્ત્રીપુરુષના ભેદ અને જીવનમાં ગૃંથાયલ સાંસારિક મજા અને પ્રેમ પણ એ ક્રમને ચાલુ રાખવાને છે. શિષ્ટીને જેમ પ્રતિમાઓ ધડવા વિના, કવિને જેમ કવિતા કર્યા વિના, લેખકને જેમ લખ્યા વિના, ખેડૂતને જેમ વાવવા વિના કે ભૂમિને ઉગાડવા વિના જીવનમાં રસ નહિ રહે એમ સાંસારિક માનવીને સંતાનવિપથક સર્જન વિના સુખ નહિ મળે.

સુખ સર્જનમાં નહિ સંયોગમાં છે એમ તો માત્ર એ જ માની શકે જે એમ માને કે શિષ્ટીનો આનંદ મૂર્તિમાં નહિ, હથોડા કૂટવામાં છે; કવિનો આનંદ કવિતામાં નહિ બ્રમ્મડવામાં છે; લેખકનો આનંદ શબ્દકૃતિમાં નહિ, કલમ અક્ષાવવામાં છે; ખેડૂતનો આનંદ પાકની આશામાં નહિ કેવળ વાવવામાં છે; ભૂમિનો આનંદ ઉગાડવામાં નહિ, ખીજને ગર્ભમાં સૂકવી દેવામાં છે.

પ્રજનનગંધી માટે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરતાં પહેલાં પ્રજાઓ સમજી લે કે જે કારણ માટે સ્ત્રી અને પુરુષના ભેદ ઘડાયા છે એ કારણને બનાવટી રીતે દૂર કરી આનંદ ધૃત્વશી તો સ્ત્રી એ સ્ત્રી નહિ હોય; પુરુષ પુરુષ નહિ રહે. બંને લશ્કરી ગ્રાણીઓ જેવી કાષ્ટક નથી જ વિદ્યુત ગતિમાં પરિણમશે. ને તે વખતે, કૃત્રિમ રીતે ભેદ ભૂંસાઈ જતાં, નહિ રહે આનંદ, નહિ રહે રસ કે નહિ રહે જીવન. એ સર્વને માટે વલખાં મારતાં તરફડું પડશે. જેમ વંધ્યા સ્ત્રી સંતાન માટે તલસે; ન...એમાંથી એક ગતિ માટે તરફડે.

પરિણામે, હિંદમાં જે વસતી વધી જ હોય તોપણ યોગ્ય માર્ગ તો એ છે કે રાજ-દર્ત્તાઓએ વધેલી સંખ્યા માટે માર્ગ કરી આપવો. ન કરી શકાય તો કહેવું કે, 'અમારાથી આ જવાબદારી સંભાળી શકાય એમ નથી.' એમ ન બને તોપણ—શૂન્યથી લસે મરી જવાય. પણ પ્રમદીય દષ્ટિએ મારણનો પ્રયોગ તો ન જ અજમાવાય. જે કે વસતી વધવાને, જર્મની કે ઈટલીની જેમ ગ્રંપ્યાવૃદ્ધિને બેદર ઉત્તેજન આપ્યા વિના, સ્વાભાવિક ક્રમે તો કાર્મ પણ સંયોગમાં ક્યાંય સંભવ જ નથી.

પણ હિંદમાં આજે વસતી નથી વધી એમ બોલવામાં પણ સાદસ રહેલું છે. કેમકે બેકારી વધી પડી છે,—શહેરોમાં વસતી ઊંઘરાઈ રહી છે. પણ પ્રજા ઘટાડવાને બેકારી અને

શિક્ષણ-સાહિત્ય—મેડમ મોન્ડીસેરી છટાસિ છોડી ડેન્માર્કમાં વસશે. ભાવનગરની દક્ષિણમૂર્તિ સંસ્થા ધાતું કરીને યુનીવર્સીટી સાથે જોડાઈ જશે. શરદકૃતિઓના અનુવાદથી ઊભરાઈ રહેલું ગુજરાત. શ્રી રમણલાલ દેસાઈની 'ક્ષિતિજ' નામની નવલકથાનો પહેલો ભાગ પ્રગટ થવાની તૈયારીમાં છે. આપણી નવસંસ્કૃતિ અને સાહિત્યની જેમ હવે તેા વિવેચનને પણ બહારના સ્વયં વધારે ગમે છે. 'એન એ લંડન'ના વાંચનારાઓ માટે 'જન્મભૂમિ'ના ખૂબખૂબ વખણાયેલા 'કલમ અને કિતાબ' વિભાગમાં બાકી વાંચવાનું કેટલું રહે છે તે તેવા વાંચકો જ વિચારી દેશે. ભાવનગરના માટી દિવાન સ્વ. ગંગા ઓઝાના પુત્રોએ મુંબઈની હુલિવર્થક સલાને પોતાનો કિંમતી અનુપમ મઠ બેઠા ધર્યો છે. ગુજરાત કૌશલના હીરક મહોલસવની ઉજવણી. મુંબઈમાં અખિલાહિંદ શિક્ષણ-પરિષદ.

ઉદ્યોગ-વ્યાપાર-સમૃદ્ધિ—કોંચીમાં મળેલા તેલના ખાનના ઔદ્યોગિક પુનર્વર્ધના સમિતિની મુંબઈમાં મળેલી પ્રથમ બેઠક. 'સિંધિયાસ્ટીમ નેવીગેશન કંપની'ના ગંભીર ભવનની શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે કરેલી ઉદ્ઘાટનક્રિયા. હુંડિયામણમાં ઘટાડો કરવાની માંગણીને હિંદી સરકારે કરેલો અસ્વીકાર. તા. ૭મીથી પરદેશી ધર્તે પર હન્ડરેટ રૂ. ૧૧ની ન ખાચલી જકાત. મુંબઈમાં તાના કંપનીની દેખરેખ નીચે પાંચ કરોડની ગંભીર મૂડીથી શાસાયણિક પદાર્થો તૈયાર કરાને સ્થપાનારી કંપની. આ મહિના સુધીમાં હિંદી ત્રણ અબજ અઢાર કરોડ લગભગનું સેનું પરદેશ સિધાવ્યું. 'ગુજરાત કઠિયાવાડ સ્ટીમ નેવીગેશન કંપની'ની સ્થાપના. આવકવેરાના કાયદામાં, તેમાંથી કોઈ છટકી ન રહે એ રીતે થયેલ સુધારો. રંગ અને કેમીકલ હડ્યોગ માટે બે કરોડની થાપણે મુંબઈમાં બની થનારી એક પરદેશી કંપની.

નવયુગ-વિજ્ઞાન—કોલબિયા યુનિવર્સીટીના પ્રમુખ બેલી ગ્રોહરસ્ટીન કહે છે કે, 'ખટાકા અખાદ પદાર્થ' છે; તેનાથી દશ પ્રકારના સૂક્ષ્મ રોગ થાય છે'. રોનાથી રસેલાં વસ્ત્રોને ખતરમાં મૂકવા સંબંધી ચાલી રહેલા પ્રયોગો. બોલીવિયાના સંસદી પોલોસી પર્વતમાંથી આજસુધીમાં કઠાયેલી આકાશ અખતની ચાંદી.

વસતીનો ઊભરો પણ આકર્ષક યોજનાઓ નીચે રચાઈ શકે છે એ પણ સાથેસાથે જ વિચારી લેવું જરૂરી છે. દાખલા તરીકે ગ્રામ્યોદ્ધારની આકર્ષક-સરકારી યોજના—

એ યોજનાની આથક તંત્ર ઉપર શી અસર થશે, હિંદી પ્રગતું જીવનધોરણ એનાથી કેટલું ઊંચે જઈ ચડશે, ધીરધાર કરનારો વર્ગ કયા પ્રકારની રાક્ષસી પ્રગ્ન છે એ બધા પ્રશ્નોને બાલુએ મૂકીએ તોપણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે એનેકોની એજન્સીઓ ખૂલતાં-પ્રત્યેક ગામડે ધીરધારના નજીવા આશ્રય નીચે જે આડ-આઠ દશ-દશ કુટુંબો અને એ કુટુંબોના આશ્રયે-સંખ્યાબંધ ઢોરો આજે પોપાઇ રહ્યાં છે એમાંનો મોટો વર્ગ સ્થાનભ્રષ્ટ બનશે. એ વર્ગનો પ્રવાહ શહેરો બાલુ વળતાં શહેરોની વસતી બમણી લાગશે, જીવનધોરણ દોહું જીંચે જઈ ચડશે, એકારી ત્રણગણી લાગશે. કેમકે ઉક્ત રીતે સ્થાનભ્રષ્ટ થનાર વર્ગ માટે નવું કામ તો કંઈ જ લાગતું નથી.

સંસ્કૃતિપક્ષના અર્થે પરસ્પર બદલાવાઈને સ્થાનભ્રષ્ટ કરાયેલ એ પ્રગતે સ્થાને જે નવો એજન્ટ-વર્ગ પોપાશે તે તો મૂળ પ્રગ્ન કરતાં દશમા ભાગનો પણ નહિ હોય. ને એ સર્વના અન્તમાં આવનારી યાન્નિક જેતીના પરિણામે નિરુપયોગી બનેલાં ઢોરની સંખ્યા કે રિયતિની તો અહીં વાત જ અસ્થાને છે.

ધર્મ-નીતિ-પ્રમજવન—દિલ્હીશિવમંદિરસત્યાગ્રહનું ૭૩ સ્વરૂપ. કાનપુરની એક વિશુદ્ધ હિંદુ વિધવાએ પતિની પાછળ ઉપવાસ કરીને સ્વીકારેલો સતીધર્મ, જૈનનીતિ કેસરિયાજી (હદેપુર)માં કેટલીક જૈન વ્યક્તિઓએ હદેપુરનૈરાને સત્યાગ્રહ કરવાની આપેલ ધમકી. વ્યાયામચીર માણેકરાવનો વડોદરામાં ઉત્તવાચલ હીરક મહોત્સવ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી નવા વર્ષના ખર્ચ માટે પ્રભ પાસે મૂકાયેલ જાહેર માગણી. નવા વર્ષે હીટલર ચાર-પાંચ સંતાનની માતાઓને ધાતુના, છ-સાતની માતાઓને ચાંદીના ને આઠ સંતાનની માતાઓને સોનાના ચાંદ બસશે. ૧૦-૧૧-૧૨ માર્ચે ત્રિપુરી મહાસભાની બેઠક મળશે. અમદાવાદની બાણસતપાસસમિતિએ ધરભાણમાં સૂચવેલ પચીસ ટકાનો ઘટાડો.

પ્રવાસ—શ્રી ફિરોજખાન નૂન-જાંઘળ ખાતેના હિંદી ઢાઈ કમીરનર-હિંદમાં; સામ્રાજ્યવાદી પ્રચાર અર્થે તેઓ કેનેડામાં પ્રવાસ કરશે. એચ. જી. વેલ્સે લીધેલી મુંબઈની બડતી મુલાકાત. મહાસભાના નેતાઓ તા. ૧૭મીએ મુંબઈમાં. નલિનીરંજન સરકારે લીધેલી વર્ષાની મુલાકાત. ચિટનના માછ પરદેશમંત્રી અમેરિકામાં, નૌકામંત્રી ફ્રાન્સમાં. જર્મનીના પરદેશમંત્રી પેરોસમાં. ચિટનના વડા પ્રધાન મી. નેવીલ ચેમ્બર્લેઈન તરતમા રોમની મુલાકાતે જશે. ફ્રેન્ચ વડા પ્રધાન કોર્સિકા ને ટ્યુનીસની મુલાકાતે. સર રાધાકૃષ્ણ અને નાનજીભાઈ કાળીદાસ અમદાવાદમાં. કુમારી મ્યુવિયલ લીસ્ટર-હિંદની મુલાકાતે.

સ્ત્રીજીવન—જીનીવામાં યથેલી વિદ્યમહિલા પરિષદની સ્થાપના વડોદરા રાજ્યની ધારાસભામાં એકપત્નીવ્રત ધારાને મળેલી મંજુરી. જાણીલ અને સિયામમાં સ્ત્રીઓની જાહેર નોકરી સામે પ્રતિજ્ઞ. સ્ત્રીઓએ કરેલી દેશસેવા સંબંધી ફ્રાન્સના પ્રમુખે છુટક મૂકેલું સ્ત્રી-સ્મારક મંદિર. દિલ્હીમાં અખિલ હિંદ મહિલાપરિષદની બેઠક.

પરિપદો-ભાષણો—દિલ્હી મીન્ટો કલગમાં ભાષણ કરતાં શ્રી. ભુલાભાઈ દેસાઈએ કરાવેલાં નવયુગનાં દર્શન. મા. મુનશીએ અમદાવાદમાં ભાષણ કરતાં ગાંધીવાદ અને પ્રજાવાદની દર્શાવેલી અપૂર્વતા. તાગપુરમાં જેરીસ્ટર સાવરકરના પ્રમુખપદે હિંદુ મહાસભાની બેઠક. પઠનામાં શ્રી મહમદઅલી ઝીણાના પ્રમુખપદે મુસ્લીમ લીગ પરીષદ. મુંબઈમાં પી. એન. સપ્તના પ્રમુખપદે વિનીન પરીષદ. કાતીમાં અખિલ હિંદ વર્ણાશ્રમ સ્વરાજ સંઘની બેઠક. કોલ્હાપુરમાં શ્રી એલેના પ્રમુખપદે આર્યન મહાસભા. નવસારીમાં વડોદરા રાજ્ય મુસ્લીમ પરિષદ. કલકત્તામાં ના. વાઈસરોયનું સમવાયતંત્ર સંબંધી ભાષણ.

ચત્તચિત્ર—હિંદીઓમાં કડવાસ ઉભી કરે એવી “લખનોનો ઘેરો” નામની શીલ્પ ઉતારવાનો લંડનમાં પડતો મૂકાયેલ કાર્યક્રમ. અમેરિકાને હવે હિંદ સંબંધી પરદેશીઓએ ઉતારેલી શીલ્પો નથી રચતી, તેને સાચા હિંદી પ્રભજવનનાં ચિત્રો જોઈએ છીએ. શીલ્પો જ્યારે પ્રચારલક્ષી અને છે ત્યારે તે કેટલી રસવિહૂન બની જાય છે એનો દાખલો હિંદની પ્રથમ પંક્તિની શીલ્પ કંપની ‘ન્યુ મિયેટર્સ’ કૃત ધરતીમાતા પુરો પાડે છે. યાત્રિક ખેતીના પ્રચારનાં મંગલાચરણ ‘ધરતીમાતા’ ના વિશુદ્ધ નામ સાથે ન્હોતાં થવાં જોઈતાં. આ શીલ્પની યોજના પછી, કે તે જોયા પછી જો ‘ક્ષયનિવારણ ફંડ’માંથી ‘ન્યુ મિયેટર્સ’ને તદ્વિષયક પ્રચાર અર્થે નાણાં ધીરાયાં હોય તો તે ઉચિતજ છે.

પ્રાન્તિક તંત્ર અને હિંદી—મુંબઈ ઈલાકાના વડાપ્રધાન શ્રી બાલાસાહેબ ખેરે કહ્યું ટકનો સ્વતંત્ર પ્રાન્ત બનાવવાની તે પ્રજાને આપેલી ખાતરી. બંગાળમાં મિશ્ર પ્રધાનમંડળ સ્થાપવાને રવાની યોજનાઓ. હિંદી સરકારમાં સંરક્ષણ ખાતાના મંત્રીનો નવો હોદ્દો.

સત્યાગ્રહ—પોતાને રેડીયા વિષયમાં યથેલા ગંભીર અન્યાયનું નિવારણ મ. ગાંધીજી જો યોગ્ય સમયમાં નહિ કરી દે તો, તાબીતા લેખક અને તંત્રી હૃદયસ્વાલ વીમાવાળાએ, તેઓ બારડોલી પધારતાં તેમની કુપ્રેરણાએ આમરણાંત સત્યાગ્રહ કરવાની નોટીસ આપી છે. બાવનગરમાં રેલ્વેમાર્ફ નહિ ઘટાડવામાં આવે તો તળાવના એક રોડે બાવનગરના દિવાનને આમરણાંત ઉપવાસનો સત્યાગ્રહ કરવાની ધમકી આપી છે. બ્રહ્મદેસના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ અને યોદ્ધાંક પ્રજાજન પજુ એજ અમેાપ રાસ્ટ્રને આશ્રયે ગયાં છે.

Specimen-extracts from Ancient India Vol. II.

[For other particulars, see advertisement elsewhere in this number]

On account of his miserable family-life, Aśoka, brave and valorous as he was, was always full of worries and anxieties. His mind knew no peace. As a consequence his temperament, which was haughty from the first, became almost ungovernable. He is said to have once killed his five hundred queens and five hundred ministers⁸¹. It is for this reason that he is said to have been nick-named as "Chandāśoka"⁸², though general Cunningham holds the opinion that the name owes its origin to his slaughter of the Greek generals of Alexander⁸³.

It is also believed by scholars that he had got a dungeon built in Pāṭliputra, in order to inflict severe punishment on criminals. The information supplied by Hu-en-Tsāng, however, leads us to think that the dungeon was built in Ujjain and not in Pāṭliputra⁸⁴. Does this mean that he had begun his atrocities while he was the governor of Ujjain? Or, did he use to send all criminals to Ujjain? Or, were there two capitals during his reign?

One thing is certain; and that is, that greater importance was attached to Ujjain than to Vidiśā, which was the favourite city of Chandragupta.

The legend goes that at the main gate of the dungeon was placed an executioner by Aśoka, with orders that whoever passed

(81) f. n. no. 56 and 13; M. S. I. pp. 491; Divyāvadān contains the account of how Aśoka put his five hundred ministers to sword and how he burnt alive his five hundred queens, in a paroxysm of rage. (The number may have been exaggerated, but the thing shows his innate cruelty of nature) p. 237.

(82) p. 227 above, and f. n. no. 83 below.

(83) f. n. no. 50 Chap. VII; The Bhilsa Topes. pp. 87.-The expulsion of the Greek troops and the slaughter of their chiefs (Justin XV 4).

(84) Rec. West. World, pt. II, pp. 270:-"Not far from the city of Ujjain is a stūpa where Aśoka got the dungeon erected."

by the road was to be quickly put to death. Once it so happened that a Buddhist monk happened to pass by the road. Possibly the chief Buddhist monk had devised this plan to put a stop to the atrocities of Aśoka. No sooner was the monk thrown into the pan of boiling oil to end his life than the oil cooled down, and the monk came out uninjured. The wonder of the executioner knew no bounds and he ran to Aśoka to acquaint him with the miracle. Aśoka himself went there with him, and was dumbfounded at the sight he saw. Lost in deep thought, he was about to return to his palace, when the executioner politely told him that even he (Aśoka) had to be thrown into the pan of boiling oil, because his orders were to kill any one, who passed by the road. Aśoka saw the absurdity and the unreasonable cruelty of his order and withdrew it on the spot.

His father and his grand-father were followers of Jainism. He himself was a Jain before his marriage with Tis̥yarakṣita, after which he became a follower of Buddhism, the faith that the queen followed. This conversion took place three or four months before his coronation ceremony⁸⁵ (not three or four years after

(85) (a) Extracts from Mahāvamsā given in f. n. no. 86 below.

(b) Jaina books do not contain any reference to Aśoka. The reason is his change of faith before his coming to the throne. For the faith that he followed before that, read no. (e) below and f. n. no. 86.

(c) Aśoka, Mysore, revised 2nd ed. vol. I. pp. 290 and the following:—"He was a Jain at first." Jainism on the Early Faith of Aśoka, by Thomas and Aine Akabari by Abul Fazal, prove convincingly that "Aśoka introduced Jainism into Kāśmīr, which is confirmed by Rājatarāṅgiṇī or Brahminical history of Kāśmīr, recording that Aśoka brought in the Jaina Śāsana."

(This Aśoka is stated to be of the "Gonanda" dynasty, i. e. Nanda dynasty. Thus the epithet Dharmāśoka rightly belongs to Nand II or Mahānand. If the word is only Aśoka, the king might have been Nand IX. The fact, however, that this king appointed his son Jālauk as the governor of this province, leads us to the conclusion that he must have been Nand I. (Read no. (d) below).

(d) M. S. I. pp. 53:—It is stated there on the authority of "Age of Śaṅkar", pp. 60, by Nārāyaṇ Śāstri:—"Aśoka (Dharmāśoka) is mentioned in the Rājatarāṅgiṇī by Kalhaṇ. He belonged to the Gonanda dynasty (f. n. no. (c) above.)" The fact, however, that his son Jālauk was appointed governor of the province, goes to indicate that he must have been Priyadarśin, who

that)⁸⁶. It seems, that though he included himself among the ranks of the Buddhists, yet he was not very devout at the beginning⁸⁷. When he found Tis̥yarakṣitā to be devoid of chastity, his faith in Buddhism declined all the more; while on the death

had appointed his sons as the governors of different provinces. (See the appendix D at the end of the book).

(c) I. A. vol. 37, pp. 342:—"He was converted to Buddhism in the 4th year after his accession. His coronation ceremony was performed soon after. (Cf. 86 below)."

(86) Scholars are inclined towards this brief because they have worked under the erroneous conception that Priyadarśin was but another name of Aśoka. The Mahāvamśa V. 169, states:—"On account of his cruelties he was known as Chandāśoka; later on he was given the epithet, "Dharmāśoka on account of his religious deeds." Sir Cunningham in his Bhilsā Topes, has the following comments to offer on this:—"Mahāvamśa places this change of name and character, in the 7th year of Aśoka's reign and his conversion already in the 4th year; these dates cannot be reconciled with the epigraphical ones and must be erroneous." The error is due to confusing Priyadarśin with Aśoka. (For details read the last pages of this chapter).

(87) He must have been a Jain before his conversion, because both his father and his grandfather were Jains. (f. n. no. 85—(c) and (d) for the time of the conversion.)

We might well ask here whether the Jaina monks tried to dissuade him from this change or not, because they must have thought it worth their while to try to keep such a mighty emperor within their fold. At the time of the conversion (B. C. 327=A. M. 200), the chief Jaina monk was Sthūlibhadra. Had he tried to dissuade him or not? It is certain that he must have tried. The conversion of Aśoka, however took place in Avanti, while Sthūlibhadra was in Pāṭaliputra. Hence he could, of course, not wield his personal influence over him. Again, the marriage with Tis̥yarakṣitā was responsible for this change. His first queen was simply shocked at this change of faith—She was a Jain herself—and refused to accompany Aśoka to Pāṭaliputra, though, of course, her illness during her period of confinement was the primary cause of her being unable to join him. [Instances of such conversions due to marriages can be multiplied. The Chaulā king, who was a Jain, had changed his faith to Śaivism under similar circumstances, (11th century A. D.).] When, as we know, the misconduct of Tis̥yarakṣitā became known to him, he regretted his change and it is possible that one of the reasons of Mahendra and Saṅghamitrā's decision to enter Buddhist holy orders was their disgust at the disgraceful conduct of their mother.

of his brother Tissā, he lost all interest in worldly affairs. It was at this time that he got the dungeon (Narkālay) built, to punish the criminals; and perhaps, it was at this time that he slaughtered the Greek generals⁸⁸ (P. 221). Due to his loss of faith in Buddhism, he got his daughter, Saṅghamitrā married with an ordinary man named Agniśarmā, instead of giving her in marriage to a prince (B. C. 316-15). Then took place the strange incident⁸⁹, which resuscitated his faith in Buddhism (B. C. 314), and which made him close the Narkālay. In the meanwhile Saṅghamitrā's husband renounced the world and was ordained as a Buddhist monk⁹⁰. Both Mahendra and Saṅghamitrā declared their intention to follow his footsteps, and were given consent by Aśoka, who convened the third Buddhist Conference at Pāṭliputra⁹¹ (B. C. 313=A. M. 214). It was at this time that he was given the name Dharmāśoka⁹². Then followed a series of activities by him which associated his name with Buddhism for ever. They were:—

(1) He got pillars⁹³ erected at places where took place important events of Buddha's life.

(88) He subdued the Punjāb after having slaughtered the generals of Alexander.

(89) Read details about Narkālay given above.

(90) Pp. 237.

(91) Smith, Aśoka, pp. 221:—"Seventeen years and a half after the coronation (it ought to be accession) of Aśoka.

Mahāvamsa V, 230:—"During the 17th year of Aśoka's reign. It lasted for 9 months."

(92) F. N. no. 86 above. Kuṇāl was blind and had no issue upto this time; and Mahendra had entered the Buddhist holy orders. Hence he designated his grandson Daśarath as his successor. Daśarath's father's name is unknown. (f. n. no. 73 & 4; appendix at the end of the book). Henceforth he turned a new leaf in his life : (f. n. no. 85 above).

(93) Aśoka, Smith, pp. 208:—"Aśoka ordered 84000 edifices to be created." R. W. W. the number stated is 48. Hence the number stated above is a matter of exaggeration.

The Bhilsā Topes by General Cunningham:—"The viḥāras built by Aśoka are said to have been 84000 in 84000 cities (both Brahmins and Buddhist),

(2) He established the Bo-tree⁹⁴ in Ceylon which abounded in Buddhist monks. (B. C. 312-13).

(3) He sent a large number of missionaries in order to expiate his sins, with Mahendra and Saṅghamitrā as leaders. The missionaries travelled by sea, starting from at the point where the Mahānadī empties itself into the ocean. (Read further for the reason).

During the rule of Bindusār, governors of many provinces and many subordinate kings had cut off their allegiance to Magadh and had declared themselves independent.

The extent of his territory Hence, when Aśoka came to the throne, he found the empire in a tottered condition. His ambition was to subdue all the rebellious chiefs and enlarge the

but I reject the thousands and read simply 84 cities and 84 viharas". (But details are not wanting to prove that several cities contained more than one of such institutions; R. W. W. 2 vols. This means that there is some error about the exact number. Vol. I. pp. 273. f. n. no. 94).

Mr. Glazanap in his "Jainism" has stated that he holds the same view. He also refers to the popularity of no. 84 among Hindus.

(94) Aśoka, Smith, pp. 220:—"Twelve years after the Bo-tree was sent to Ceylon, Asandhimitrā, the beloved queen of Aśoka, died; four years after that, the king raised princess Tiṣṣarakṣitā to the dignity of Queen-consort; four years after, the destruction of the Bo-tree; and four years after, the end of Aśoka's reign." Asandhimitrā, as we know, was the daughter of Seleucus Nicator, "Tiṣṣarakṣitā" seems to be an error; the author means the maid-servant of Asandhimitrā.

We can fix up the dates as follows:—

	B. C.	A. M.	Interval
End of Aśoka's reign :	289	238	0
Destruction of the Bo-tree :	293	234	4
Marriage with the maid-servant of Asandhimitrā; (the marriage ceremony might have taken place nearly a year earlier, but she might have been raised to the position of the Queen- consort. (Pp. 235).	297	230	4
Death of Asandhimitrā	301	226	4
Establishing of the Bo-tree in Ceylon or sending a mission to Ceylon.	311	214	12

boundaries of his empire as far as possible. Shortly after Alexander's departure from India, his coronation ceremony was performed.⁹⁵ We know how he subdued the whole of the Punjab, by taking advantage of the internal dissensions between Āmbhi and Pauras and how he slaughtered the Greek chiefs⁹⁶. But Aśoka was not destined to enjoy peace there. Seleucus Necator⁹⁷, the successor of the Greek emperor, led several invasions over India, and Aśoka had to confront him every time, though in the end, the Greek general was forced to enter into a treaty with Aśoka⁹⁸ in B. C. 304⁹⁹. By this Paropanisadai, Aria and Arachosia, capitals of which, were respectively the cities known

Aśoka married the maid-servant 3 years after the death of Asandhimitrā (pp. 235), i. e. B. C. 298, she might have been raised to the position of the Queen-consort a year later in B. C. 297.

The third Buddhist Conference was convened in B. C. 313. The Bo-tree was sent soon after that.

(95) Ind. His. Quart. V. 1929, pp. 9:—Assuming therefore that, as soon as Alexander turned his back upon India (Sept. B. C. 326), there was general revolt against him; Sandrecoltus' accession to the throne of Pāṭliputra would appear to have taken place simultaneously or a little later. (Cf. details given by me in chap. VII).

M. S. I. 118:—(On the authority of E. G. Habel):—A year after the departure of Alexander from India, revolts took place against him. Takṣilā was the centre of these revolutionary activities.

(96) See f. n. no. 83 and 42; cf. details given in chap. I.

(97) Rulers of India Series, Aśoka, pp. 14:—"Seleucus, surnamed Netocras the conqueror, by reason of his victories". This shows that Aśoka had to wage wars against a powerful adversary.

(98) The Bhilsā Topes, pp. 92:—Where a successful advance cannot be made, an honourable retreat becomes a decided advantage. The friendly relations were cemented at the time by a matrimonial alliance.

(99) M. S. I. pp. 449:—"Kāśmīr was not included among the provinces ceded to Aśoka." E. H. I. 3rd pp. 119:—"Treaty concluded in B. C. 303."

Rulers of India Series, Aśoka pp. 15:—Terms of peace including a matrimonial alliance between the two royal houses were arranged, and the Indian monarch obtained from his opponent, the cession of four satrapies, Aria (Herat), Archosia, Gedrosia and Paropanisadai, giving in exchange the comparatively small recompense of 500 elephants."

as Kabul, Herat and Kandahar, were ceded to him together with the satrapy of Gedrosia or at least its eastern portion. Over and above this, Seleucus gave his daughter in marriage to him¹⁰⁰ with 500 elephants as one of the items of the dowry. Megasthenes was sent to accompany her to the Indian court. This conquest consolidated the power of Aśoka, to a great extent. Mr. Vincent Smith in E. H. I. 4th. Ed states:—¹⁰¹ "The first Indian Emperor, more than two thousand years ago thus entered into possession of that "scientific border" sighed in vain by his English successors and never held in its entirety even by the Mogul monarchs of the sixteenth and seventeenth centuries. This means that Aśoka had totally subdued Seleucus, because otherwise he would not have given over such important territories¹⁰². Megasthenes had made attempts to establish foreign power in India, by adding a large number of his own country-men to the Indian army¹⁰³. He had also succeeded in appointing his compatriots to important positions like governorships¹⁰⁴. The last thirteen years of Aśoka's political career were spent by him as the regent. The first four years he spent in subduing rebellious chiefs in the *Punjab*. For next twenty years he had to fight pitched battles against foreign invaders¹⁰⁵. The remaining four years were utilized by him in organizing his army and taking rest¹⁰⁶. Thus he had no opportunity¹⁰⁷ to establish his power

(100) This shows clearly that the terms of the treaty were favourable to Aśoka and humiliating to Seleucus.

(101) M. S. I. pp. 143, f. n. no. 1.

(102) Asia Res. IX, pp. 100:—"From that time he had constantly a large body of Grecian troops in his service as mentioned in the *Mudrārākṣas*." This may have been due to the influence of Asaṅghamitrā and Megasthenes.

(103) Sudarśan lake inscription; the governor, appointed by Aśoka, was named Tuṣuṣpa, who got the lake repaired.

(104) Historians have stated 18 years; but as the treaty was concluded in 304 B. C. 22 is the right number.

(105) Fp. 215, f. n. no. 33.

(106) i. e. He had subdued the whole of northern India excluding Kāśmir.

anywhere else except in northern India¹⁰⁸. In southern India the kings of Śatvāhana dynasty had consolidated their power¹⁰⁹.

He led a sort of retired life during his last years. According to the Buddhist books, he had begun charities, and these he gave so generously that he had nothing left to give.

The last phase of his life (This means that he must have given away everything that belonged to him personally; as far as the empire and the treasury were concerned, he could not give anything from them, because now he was only a regent over them, though he seems to have given territories from the empire in charity¹²⁰). When Samprati was anointed as king, the territory under him was very small on account of this. We know that Priyadarśin had only too gladly continued Daśarath as the independent ruler of the province of Magadh.

Though the number of crimes was greater than it was during the rule of Śreṇik, yet that number was very small as compared with our own times. People were happy and prosperous, while the administrative authorities were strict and watchful. On p. 99 of Aśoka

Rulers of India series it is stated:—"Megasthenes from his personal experience was able to testify that sternness of government kept crime in check and that in Sandrocottus' capital, with a population of 400,000 the total of the thefts reported on any one day, did not exceed 200 drachmas¹²¹ or about eight pounds sterling."

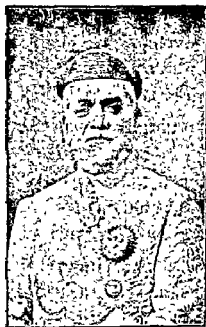
(108) M. S. I. pp. 54:—"Asoka, who was a follower of Buddhism, was not the emperor of the whole of India." (A point which supports the theory that Aśoka and Priyadarśin were different individuals.)

(109) The coins of the 4th and the 5th Andhra kings show this clearly. Coins nos. 57, 59, 60 etc.

(120) Chap. II, further in the vol. The Sudarśan lake inscription tells us that Priyadarśin had conquered all the countries by his own valour. This means that Aśoka must have given large territories in charity, keeping a small kingdom for him. My interpretation of the Sudarśan inscription differs from that of others. How far my interpretation is correct the reader may find out by reading the appendix at the end of the book. Thus, though Aśoka was a regent, he had given away many territories forgetting that he was king no more.

(121) 1 Drachm=0.5-0; while according to the tables supplied by Megasthenes, it comes to 0.6-6.

અંક છપાઈને તૈયાર થઈ જતાં દિલ્લીરીક્ષ્યા સમાચાર મળે છે કે વડોદરા નરેશ શ્રીમંત સર સંયાળરાવ ગાયકવાડ સરકાર ૭૮ વર્ષની વયે, તા. ૬-૨-૩૬ ની રાત્રે પોણાનવ વાગે, સ્વર્ગવાસી થયા છે.

હિંદનાં પ્રગતિમાન રાજ્યોમાં પોતાના રાજ્યને પ્રથમપદે લાવી મૂકનાર, ત્રેશઠ વર્ષનો દીર્ઘ શાસનકાળ ભોગવનાર અને હરનિશ પ્રજાની પ્રગતિ વાંછનાર હિંદના એ મહાન રાજવીની અવસાન નોંધ લખતાં ગમે તે હિંદીને, અને તેમાં પણ ખાસ કરીને વડોદરા રાજ્યનિવાસીને તો, જિંડું દુઃખ થયા વિન્ય ન જ રહે.

સંવત ૧૮૬૨ માં તેમનો જન્મ થયેલો. અચળ જ્ઞાનદેશના એક ગામડામાં પીતાવી, ભાગ્ય ખૂલતાં, તેર વર્ષની વયે વડોદરાના ગાદીપતિ બનેલા. છ વર્ષ સુધી રાજ્ય સંચાલનને યોગ્ય શિક્ષણ આપી ૧૮૮૧ માં તેમને રાજ્યની સર્વ સત્તાઓ સુપ્રત કરવામાં આવી.

અઢાર વર્ષની વયે તેમનું મહારાણી ચીમનાબાઈ સાથે પ્રથમ લગ્ન થયેલું. પણ ઉક્ત મહારાણી અવસાન પામતાં

આમ અગમ્ય તત્ત્વોને સ્પર્શીએ કે ન સ્પર્શીએ, પણ સૃષ્ટિનું વ્યાપક સૌભાગ્યતત્ત્વ આનંદ છે-જે સર્વને ગમે છે. એ આનંદ ગમે તે ગમે તેને લૂંટવામાં માને તો તો પ્રાણીમાત્ર પાશવતાપ્રિય ગણાય. ને જેની પાશવતા-વિનાશક શક્તિ વિશેષ એ જ ને આનંદનો કેવળ અધિકારી ગણાય તો વાધ કરતાં વધારે દુષ્ટ પ્રાણી તરીકે કેવળ માનવીને સુખનો અધિકાર ખરો પણ એની સાથે જ માનવીઓમાં જે વધુ વિનાશક શક્તિ સાધી શકે તેનો નિર્ણયોના ભોગે આનંદ ભોગવવાનો અધિકાર પણ એટલો જ સાચો—જે જગતમાં કોઈને પસંદ નહીં. પરિણામે સર્વને પસંદ એવા આનંદના સ્વીકાર પર, અને સર્વને નાપસંદ એવી પાશવવૃત્તિના ત્યાગ પર ગૂંથાતી વ્યવસ્થા એ પરમ નીતિ; એ નીતિનું અનુસરણ એ પુણ્ય, ન્યાય અને શાંતિનો માર્ગ.

‘હવન માત્રને સુખ અને આનંદનો સામાન્ય અધિકાર’-અદ્વૈત એ અધિકાર નૈસર્ગિક ધોરણે હોય, જેમ-પશુનું સુખ ધાસ-ભેંસુખમાં, માનવીનું અનાજ ભક્ષણમાં-ની આ નીતિમાં ન્યાય અને પુણ્ય તો છે જ. પણ હવનનું અમૃત પણ એમાં જ સમાયું છે.

ગાયને પેટપૂરતું, ભોજન, વનભૂમિમાં યથેચ્છ વિહાર કરતાં નાચવું-દૂધવું, સ્વચ્છ-સુંદર રહેવું, સંતાનને સંતાપ મળતાં વધેલું દૂધ અન્યને બક્ષવું-એમાં આનંદ પડે. એ આનંદથી અમૃતમય બનેલા-વધેલા દૂધમાં આનંદ માને એ માનવીનું ન્યાયયુક્ત પુણ્ય; પણ ગાયના બચ્ચાને ભૂખે મારી આનંદ વિનાના તેના નિરસ દૂધને પીવું, તેને કતલખાને મોકલવાની જોગવાઈ કરી તેના હૈયામાં ઊકતી હાથવરાળથી જેરી બનેલા દૂધમાં ખોટો આનંદ માનતા થવું એ અન્યાયથી અપરાધક પાપ.

આમ પુણ્ય અને પાપ, ન્યાય અને અન્યાય એ તો આનંદ અને અમૃતપાન, ને વિષ્ણુપાનમાં આનંદનો આભાસ-એ વસ્તુસ્થિતિના કેવળ પર્વાયવાચક શબ્દો છે.

સાપ્રતો આનંદ માનવીને કરડવામાં ત્યાંસુધી છે જ્યાંસુધી માનવીએ સાપનાં મન પર એવી છાપ રાખી હોય કે માનવીનો આનંદ સાપના નાંશમાં છે. એ છાપ ને માનવી ભૂંસી શકે-સાપ કોઈને ન કરડે એટલું જ નહિ, ખીનજરિયાતના કારણે સાપ તત્ત્વજ અદશ્ય થતું જાય. નિર્દોષ સહજ આનંદી બાળકોને કરડ્યા કરતાં સાપે તેમની સાથે મિત્રાચારી સાંધવાના પ્રયત્નો વધારે મળી આવશે.

પણ વસ્તુસ્થિતિ જોતાં જણાય છે કે માનવીની આનંદની વૃત્તિઓ અન્યના આનંદના ભોગમાં જ પોતાનો આનંદ ભોગવે તેવાઈ ગયેલી છે. પરિણામે એ વૃત્તિઓને એવી રીતે કેળવવી જોઈએ કે ખીનજા આનંદની લૂંટ વિનાજ તે આનંદ ભોગવી શકે.

હવનનો આનંદ જો અમુક વસ્તુ પ્રતિજ હોત તો એ વસ્તુમાં વિકાસ એ જ માનવીનું એકમાત્ર ધ્યેય ગણાત. પણ આનંદ વસ્તુમાં નહિ, વૃત્તિમાં છે. ક્રાઇકને દાન દેવું પ્રિય હોય છે, તો ક્રાઇકને તે લેવું પ્રિય લાગે છે; ક્રાઇકને શિક્ષામાં આનંદ આવે છે, તો ક્રાઇક દુનગીરીને સન્માને છે; ક્રાઇકને સત્તા વંદાલી લાગે છે; તો ક્રાઇકને ગુલામી ગમે છે. આ સ્થિતિમાં આનંદવિપવક વૃત્તિઓને જ એવી રીતે શાં ન કેળવવી કે જેથી એ એમાં આનંદ જોતી બને કે જેના પરિણામે કોઈને કશું ગુમાવવાનું ન હોય ?

ઉક્ત કેળવણી બે પ્રકારે એક આનંદને શક્ય નિષ્પાપ, ઉપભોગમાં ગૂંથતી; બીજી સ્થિતિને ત્યાગમાં જ આનંદ અનુભવાવતી.

ઉપભોગમાં આનંદનું લક્ષણ એ કે દેખીતી રીતે કોઈના પણ આનંદની લૂંટ વિના જીવનની-મઝા માણવી. દરથ જે અદરથ ખેમાંથી એક પણ રીતે, વર્તમાન કે ભવિષ્ય ખેમાંથી એક પણ કાળની ગણતરીએ કોઈના પણ આનંદના ભોગ વિના આનંદ માણવો હોય તો તે ત્યાગના પન્થ વિના, એકલ કે યુગલ સ્વરૂપે શાન્તિના સ્વીકાર વિના અસંભવિન છે.

વનસ્પતિમાં જીવ છે, તેને પણ લાગણી છે એ માનવી સૂક્ષ્મ સુદૃઢી કે જ્ઞાનથી સમજી શકે છે. પણ સામાન્ય-જાણ દષ્ટિએ વનસ્પતિલક્ષણમાં વનસ્પતિના આનંદની લૂંટ તેનાથી નોંધ શકાતી નથી. પરિણામે વનસ્પતિલક્ષણ ઉપભોગાત્મક આનંદની દષ્ટિએ ન્યાયયુક્ત ઠરી શકે. પણ અદરથ રીતે એમાં વનસ્પતિની લાગણીઓ ધવાની હોઈ તે પરમ વિશુદ્ધ-નિર્દોષ આનંદ તો નથી જ.

સુંદર વસ્ત્રાલંકાર કે સુશોભિત ભવન-જે તે કોઈની પાસેથી લૂંટી ન લેવાયાં હોય, ન તે કોઈને ઇન્દ્ર કરીને સર્જવાયાં હોય-તો તેમાં નિર્દોષ-પુણ્યમાર્ગો, દેખીતી લૂંટ વિનાનો ઉપભોગાત્મક આનંદ સંભવી શકે. પણ 'આ વસ્ત્રાલંકાર કે ભવન પર જેમની પાસે તે નથી તેમનો પણ અનુભાવે અધિકાર છે; તે વસ્ત્રાલંકાર કે ભવનના સર્જનમાં જેણે પરસેવો રેડ્યો હોય તે સર્વનો પણ તેમાં ભાગ છે; તેને સર્જતાં અનેક નાનાં-સુદ્ર પ્રાણીઓ હોમાઈ ગય છે; તે એકપક્ષી કે સ્વાર્થી-અન્યમુખપક્ષી વિલાસનાં મૂળ જનવાનો સંભવ છે,' એ વિચાર-જેણીએ વળતું હોય તો તો મધુર ત્યાગમાં જ આનંદની વૃત્તિઓ કેળવવી જોઈએ. તે ત્યાગ એવો હોય કે જેને જેને એ જોઈતો હોય તે તે સર્વને તે આપી શકાય.

ત્યાગમાર્ગ એ, સૂક્ષ્મ મંથન પછી, જગતમાં કોઈના ભોગ વિના સુખ, આનંદ કે ઉપભોગ સંભવિત જ નથી એવું સુદ્ધિ અને હૃદયગમ્ય તારવેલું નવનીત છે. પણ પ્રકૃતિનો તો તેમાં સામનો જ છે. પ્રકૃતિએ જે લાગણીઓ સર્જી છે તેને તેણે મુખ્યત્વે ઉપભોગાત્મક જનાવી છે. પરિણામે ત્યાગમાર્ગો આનંદમાં સ્વભાવક્રમે વિકસતી વૃત્તિઓને નાચવી જરૂરી ગણાય. તેમ ન થઈ શકે એવા સંયોગોમાં ઉપભોગાત્મક આનંદને પમંડગી આપવી એ વંધારે પ્રશસ્ય લેખાય.

છતાં ત્યાગાત્મક આનંદ ઉપભોગમાર્ગો આનંદ કરતાં વધારે વિશુદ્ધ ને નિર્મળ તો છે જ. ઉપભોગવાદીને ઊંડા ઊંડા અંતરમાં એટલો તો ડંખ હોય જ છે કે 'હું મારા આનંદમાં દરથ કે અદરથ કોઈકના આનંદનો ભોગ તો લઉં જ છું.' ને ત્યાગીને હોય તો સંતોષ, પ્રેમ ને પરમ આનંદ હોય છે. એનો આનંદ કોઈના જરીકે આનંદને બાધક નથી બનેતો.

પણ ત્યાગી જો આ વસ્તુરિચિત સમન્વ્યા વિના એક માર્ગે વૃત્તિઓનું દમન ને બીજે માર્ગે ઉપભોગ-આનંદની લૂંટ ચલાવે તો એ શુદ્ધ આનંદના પન્થ પર પડેલા કંટક સમાન છે. જે અનેક આનંદમાર્ગોના પગમાં ભોંકાવાનો છે.

તે માનવીએ કાંટા નહિ, અચ્છતવેશ જનવું જોઈએ. ત્યાગમાં જો તે રસઝરતો આનંદ ન અનુભવી શકે તો ઉપભોગમાર્ગો આનંદને બને તેટલો વિશુદ્ધ જનાવી રસસરિતામાં ઝીલતાં ઝીલતાં કોઈકે પરમ દિવ્ય ક્ષેત્ર પ્રતિ વિકાસ સાધતી ભાવનાના ઝૂંબને તેણે પોતાનું કરવું જોઈએ.

(મંદાકાન્તા)

કયાંથી ક્યારે થનગન થતી આચરે વેગથી તે
 બાણી લીધું, વળી સ્થળ ક્યે કેટલું ચોલવાની
 કામી તારો થઈ મન વિષે તે ચ લીધું વિચારી.
 બહેલો બીઠી નવલ સજીને વેશ કાલે પ્રભાતે,
 તારી પાસે ગમન કરવા હું સુતો વ્યસ્ત રાતે.
 ઉઠાશે ના સમય સર તો ભેટ તારી થશે ના
 એ વિચારે, રજની અરધી નેનમાં નીંદ નાવી. ૭
 છોડી છોડું, ઘડુણી ઘરની, બીઠીને હું પ્રભાતે
 દોડું ઘેલા પુરૂંચ સમો, સાંભળું કે ન વાતે
 પત્નીની કે અવર જનની; માત્ર સંધાન તારું
 ચાવા માટે અવર મહુને જાણુ લેખ્યાં ખરે મેં.
 વાગી કેસો પણ ન પરવા, એવડો પ્રેમ તું પેં. ૧૨
 તેં નિષ્કુર, પણ ન પરવા રાખી સીટી વગાડી
 મારી, ને મેં દોઢો ઉપડતી ફરથી આગગાડી. ૧૪

— ૦ —

“કલ્પ”.

(પૃથ્વી-સોનેટ)

ભલે જગતથી પ્રભો, વિલિન તું કરી દે મને,
 કદી મિલવ તરવમાં, વળી વિભુ દહી કાયને;
 પરંતુ ન કરીશ તું, વિલિન ભાવનાઓ અને,
 દહીશ ન ગુથેલ સા, છવન ઉચ્ચ આદર્શને. ૪
 મને જનવ અંધ તું, નયનનાં હરી નૂરને,
 મૂકે બહિર્ દષ્ટિથી, નિરખી આન્તિમાં ઉરને;
 ન અંતર તણાં પ્રભુ, હરીશ તેજનાં પૂરને,
 પિછાની શકું ને થકી, તુજ સ્વરૂપ અકુરને. ૮
 હરી ધન, મતિ કરે, રખડતો દિવાનો કદી,
 થશે હરખ અંગમાં, જગતની ત્યજીને બદી;
 ન સાધન હરીશ તું, ગુણ રહ્યો ને થકી હું વદી,
 ન સન્મતિ હરીશ તું, વહી રહી ને વડે આ નદી. ૧૨
 અતુર્કશ પદી રચી, સમજી તુજ સંકેતને,
 કરે અરજ એટલી, વિસરતો ન એ હેતને. ૧૪

— ૦ —

[પૃથ્વી]

સુરમ્ય સ્વર, કાવ્યકૃજન, સુકોમળી કલ્પના-
શૂંઘ્યાં સુભગ મંત્રુ ગાન ઝણકાર વા બીનના,
વળી લલિત હિમિ, ભાવ, લય, તાન, ને અર્થની
બધી સુરસતા અહીં લઘુક ઉર તારે ઢળી !
અમે કવિજનો કવી ઘડીક માનને ધારતા,
અને કવન માધુરી વિલયમાં મળી માનતા;
પરંતુ સહુ ગાન એ મૃદુ ઉદેશી તારે સરી
વિહંગમ સમાં અનંત નભ-ગોદમાં રે લસી !
સુરમ્ય પદ-પંકિતઓ પવન પાવડીએ ચડી
અજેય હિમ શૃંગપે વિજય આણુ વર્તાવશે;
અને અરવ અંધકાર પદઘાવતી ગીતથી
શીખા ધ્રુવ પ્રદેશની સુભગ લાલિમા ચૂમશે !
નહીં, ન લય પામશે મધુરિમાં કદી ગાનની
અદીક, અણુજણુ કેક ઉરમાં છુપી ફેળશે !

૨૨૭

વ્યોમહૃદય.

શશિન્દ્ર ઓઝા

(પૃથ્વી)

જો શ્રમભૂમી અને પીડિત સર્વ ભૂખે મરે.
પ્રતક્ષ પગ ઝાળતી ધરતી ઘોર મધ્યાહ્નમાં.
કિસાન ઉર ભિક્ષુ અરત ણિદુ પ્રસવેદના
તદા કરત ત્યાં કૃષિ, સહિ અવાક સંવેદના !
ન કેઈ નિજ કણુપે ધરત દાદ પીડિતની,
ન આત્મ રુદ્ધને દ્રવે હૃદય-વજ્ર-પાષાણુશું.
નહી વિરલ ધાય કે દલિત-કષ્ટ-નિકંદને
સહે પીડિત મૂક થે દહત ઉર-અન્યાયને !
યદા સહિ ન એ શક્યું પીડિત ઘોર અન્યાય આ,
હુઃખાત્મ સુર સૂણતાં નયન વ્યોમ ને અશ્રુઓ.
અસહ્ય સહુ પેળાં પ્રજવલિત ઉર થયું વ્યોમનું
પડે કાક વીજ ત્યાં દહન ઠાજ હુઃખો તણું.

૨૨૮

ક્રેન્ચ સાહિત્ય-સમ્રાટ આનાતોલ ફ્રાન્સ*

ડૉ. રમણિક ત્રિવેદી
ભારત ન. માંડડ

મહાન ક્રેન્ચ લેખક આનાતોલ ફ્રાન્સનું જીવન અને કાર્ય, સાહિત્ય, કલા, અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સિદ્ધિઓથી સભર છે. એનું માત્ર વિહંગાવલોકન કરવું એ પણ અહીં મુશ્કેલ છે; છતાંયે અહીંયાં હું ફ્રાન્સના એક મહાન સુપુત્રના જીવનની રૂપરેખા આલેખવાનો પ્રાંગણો પ્રયત્ન કરું છું. આનાતોલનું માનસ સ્પષ્ટ સમજવા માટે તેણે વ્યક્ત કરેલી વિચાર-સરણી મનનીય છે: 'જે હું કુદરત હોત તો સ્ત્રી-પુરુષને અત્યારની પેઢે મોટાં વાંદરાં જેવાં ન બનાવત. પરંતુ દૂકા જીવનક્રમ બનીત ક્યાં પછી પતંગિયાનું રૂપ ધારણ કરે છે તેવાં જંતુઓનો નમૂનો લઈ માનવસૃષ્ટિ રચત; અને તેમના અસ્તિત્વના એ દૂકા સમયમાં 'ચાહતું અને સુંદર બનવું' એ એકજ લાવના જન્યૂત રાખત. મેં યૌવનને તો મનુષ્ય-જીવનની અંતિમ દશા તરીકે ગોઠવ્યું હોત. સ્ત્રી અને પુરુષના જીવનને એવું ઘડ્યું હોત કે તેઓ પોતાની ચળકતી પાંખો પ્રસારીને ઝાકળ ઉપર વસી રતેલાં સિંગોનો અનુભવતાં વિશ્વ પામત !'

કુદરતે આનાતોલ ફ્રાન્સના સંબંધમાં તો તેણે સેવેલી અભિલાષા પ્રમાણેજ તેનું જીવન રચ્યું એમ કહી શકાય. સામાન્ય રીતે મનુષ્યો જીવનની ઘડમથકથી વિરક્ત થઈ પુસ્તકો સેવે છે; પરંતુ આનાતોલ ફ્રાન્સનું જીવન પુસ્તકમાંથીજ પ્રકટ થયું. તેણે વિદ્વાતભરી શાંતિ તથા સક્રિય જોખમકારીભરી ગડમથક સ્વીકારી. આખ્યાનાના ઘણાં જીવન ઉત્સુક પ્રખર ક્રાંતિકારી તરીકે જાણે છે, અને મુંગા સ્થિતિચૂસ્ત તરીકે ઓળખે છે. સુધારા તરફની આપણી અભિરુચિ ઘટતી જાય છે, અને લક્ષ્મી તરફ ઢળે છે, આનાથી તદ્દન વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિ આનાતોલ સંબંધમાં દેખાય છે. તેનું જીવન એક પ્રગળ સ્થિતિચૂસ્ત તરીકે શરૂ થયું અને પચાસ વર્ષ સુધી તેટલી રહ્યું. જે વયે લગભગ ઘણાંખરાં ભેગાં જીવં અને મૃતપ્રાય: થઈ જાય છે તે વયે આનાતોલે ઊગતા સૂર્ય તરફ મીટ માંડી અને ઉદાર આશવન્ત કેળવવાનું શરૂ કર્યું. યુગાલીસ વર્ષની વયે રશીનોઝ-શુન્કરી મળ્યા; તેજ વયે નિત્યે ગાંડા થયા. પરંતુ આનાતોલે તો એ વયે પત્રકારની કારકીર્દી આદરી. બાવન વર્ષે ક્રેન્ચ એકેડેમીમાં તે ચૂંટાયો. યુગોતેર વર્ષે તે કોમ્યુનીસ્ટ-પક્ષમાં જોડાયો. અને પોતાને મળેલું 'નોબેલ પ્રાઈઝ' રશિયાના ઉદાર માટે તેણે હોગી દીધું. ૪૦ વર્ષે તે વૃદ્ધ હતો પરંતુ ૮૦ વર્ષે તેની રોગોમાં આશાવન્ત અને યૌવનના જોશવાળું જીજ્ઞાસુ ક્રાંતિકારી લોહી વહેતું હતું. તેણે પુનઃ આશા અને ઉત્સાહ ઉપર જીવવું આરંભ્યું. ન્યૂ-સુધી તે ગ્રંપૂર્ણ 'યુવાન' ન અને ત્યાંસુધી મૃત્યુને વરતું નહિ એવો તેણે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. આ પ્રકારનો વિરોધાભાસ આ મહાન લેખકના જીવનમાં તરી આવે છે; તેનું રહસ્ય શી રીતે સમજવું? 'લા વી લીતરેર' નો સુસ્ત લેખક 'લ' ઈંગલી એ લા રીપબ્લીક'નો લડવૈયો કેવી રીતે બની શક્યો? આ વસ્તુને

* વડોદરા-કોલેજના ક્રેન્ચ સાહિત્યમંડળ સમક્ષ ડૉ. રમણિક ત્રિવેદીએ કરેલા પ્રવચનના આધારે.

સ્પષ્ટ સમજવા માટે આ પ્રતિભાવત માનસનો ઊંડો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે. તેનાં શાશ્વત ધૈર્યનું સુખ સદૃશ્ય જાણુવા તેના જીવનક્રિતાન્તરું અને તેનાં લખાણોનું અવલોકન આવશ્યક છે.

“આનાતોલ જન્મ તીબોલ્ડનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૪ની ૧૬મી એપ્રિલે થયો હતો. તેણે ‘ફ્રાન્સ’નું ગિરદ અપનાવ્યું, કારણ કે તે પારીસનો પુત્ર હતો. મન અને કાયાથી તે સંપૂર્ણ ‘પારીસવાસી’ હતો. પારીસ માટેનો તેનો અનુરાગ અધાગ હતો. તેના શબ્દોમાં, તેનાં લખાણોમાં જન્મસ્થાન પારીસ—જેણે સર્વ કંઈ બેઠું છે, જે શહેર અનેક આશાઓ રોતી છે અને અનેક દાર ખાધી છે, જે શહેર દરેક તત્ત્વજ્ઞાનનો સ્વાદ આપ્યો છે અને દરેક પાપને પીધાં છે, તે પારીસ—જે પાયાત્મ જગતની કલા; હઠાપણ અને ઐરકૃતિનું કેન્દ્ર અને વારસદાર છે—તેનો ધ્વનિ સ્પષ્ટ તરી આવે છે. આનાતોલમાં ફ્રેન્ચ સંસ્કૃતિની અવિરતતા ભાસે છે. ફ્રેન્ચ સંસ્કૃતિ જગતભરમાં સૌથી ઉદાત્ત અને કુમાશવાળી છે, એમ આનાતોલનું માનવું હતું. લેટીન-ઐરકૃતિનું જ્ઞાન આનાતોલ કરતાં અન્ય કોઈમાં વિશેષ ન હતું. તેની ભાષામાં જાણે ફ્રાન્સનો ધ્વનિ ગુંજી રહેતો. રાખલેનું મુક્ત-હાસ્ય, મોંતાયનો નર્મ-વિનોદ, વોલ્ટેરનો સૂક્ષ્મ-કટાક્ષ આનાતોલમાં એકત્રિત થયાં હતાં. આપણે એમ કહી શકીએ કે ‘વી દીતરેરમાં’ તે મોન્ટેસ્ક્યુનો પાક ભજવે છે; ‘લ બરડે હ ઍપીક્યુર’માં રેનનનો; અને ‘થાર્પિસ’માં ફ્લોબર્ટનો. કોમળ વ્યક્તિતા, નાગરિક શીલસુશી, જીવનની અનેક વિવિધ વિવિધ આંત્રીકૃતિનું વિવરણ, રસપ્રચૂર સાદાઈ, અમર્યાદિત મોજશોખ, અને કલાત્મક તલરપરશી શૈલી વગેરે આ સર્વ લેખકોના જીવનમાં વણાયેલાં હતાં. આ વ્યક્તિગત ગુણોને અંગે તેઓ આધુનિક સાહિત્યમાં અત્રિતમ ગણાયા છે. ઉપરાંત લક્ષણોનો સમગ્ર વારસો આનાતોલમાં જીતર્યો હતો; તે સમગ્ર લક્ષણોના એક પ્રતિકરૂપ આનાતોલે ગણી શકાય.

સામાન્ય જીવનની રૂઢ થયેલી મનોદશામાં પુત્રને ઉછેરવો પિતા માટે મુશ્કેલ હતું; કારણ ‘લુવ’ની સામે ‘કવે માલ્કેવસ’માં તેણે એક પુસ્તકની દુકાન રાખી હતી. આથી પુત્ર પ્રસ્તુત પુસ્તકોમાં જ મોટો થયો. આ રીતે વિદ્વાન અને મહાવિચારક તરીકે સિદ્ધ થવા આવશ્યક સામગ્રી તેને પ્રથમથી જ મળી ચૂકી હતી. તે શાળામાં દાખલ થયેલો પરંતુ રસ્તાં અને ગળીમાં તે જે શિખ્યો તેનાં કરતાં શાળામાં જાડુ જ—ઓછું શિખ્યો. અનેક શાળાઓમાં તેણે અભ્યાસ કર્યો હતો. તે સર્વમા ડોક્ટર ‘ટ્રેન્ટ’ની શાળામાં તે બેઠું શિખ્યો. તેનાં માનસનાં ઘડતરમાં બીજી મુખ્ય અસર આસપાસની પુસ્તકોની દુકાનોએ ફીક ફીક કરી હતી. ‘કવે માલ્કેવસ’ના લતામાં જુનાં પુસ્તકો ફીક સારા પ્રમાણમાં એકત્રિત થતાં હતાં. આનાતોલના મનમાં એક એવી કલ્પના રકુરેલી કે જે સાધન નદી કીર્તિની નદી બની જાય તો કવે ઉપર ગોઠવેલાં પુસ્તકો યુક્ત ‘પ્રતીક’નો ગરજ સારત! તેને મન નદીકિનારા ઉપર આવેલી દુકાનોમાં પુસ્તકની શોધ માટે આચડવા કરતાં અન્ય કાંઈ વધુ આનંદપ્રદ ન હતું. તે એકાંત વાસમાંથી મૃત-આત્માઓને જન્યત કરતો. ત્યાંજ તેને હઠાપણ ભાસતું. ખરેખર તુચ્છ યહુદીઓનો આનાતોલ ઝણી હતો; કારણ યહુદીઓ જુનાં પુસ્તકો વેચી નાખતા અને તેને લાલ આનાતોલને સારી રીતે મળતો. યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસરો કરતાં આનાતોલ તેઓ તરફ વધુ માનની લાગણીથી જોતો. જૂત-જીવંતોના ગુલ બેઠેલા વિવિધ પ્રકારો અને દરેક પ્રકારના અજાણ વિચારો તેની આંખ આગળ તેઓ રજુ કરતા હતા.

આ રીતે જેમ મધમાખી પુષ્પવૃક્ષમાં એકે પુષ્પથી બીજા પુષ્પ ઉપર જાય છે તેમ આનાતોલ પુસ્તકસમૂહમાં એક પુસ્તક વાંચી બીજું પુસ્તક હાથ ધરેલો. આ દુકાનોમાં જ તેની પૂર્ણ ક્ષાને ઓથે છુપાએલા આશ્રયજનક જ્ઞાનો પાયો ચણાયો હતો.

તેનામાં યશસ્વી બનવાની તમના અને માનવજાતિનાં સ્મરણમાં સાશ્વત ટકી-રહેવાની અલિપ્તાયા બહુ જ નાની વયે જાગૃત થઈ હતી. જે આ જીવનભરના પાર પાડવા માટે રણભેદાનમાં ઉતરવાની આવશ્યકતા હોત અને તેમ કરવું તેને માટે શક્ય હોત તો જરૂર તેણે તેમ કર્યું હોત; પરંતુ તે કાચી વયનો છેકરો લશ્કરી દમામ માટે આવશ્યક ધોડા, સમાનપોષાક, છાવણી કે દુશ્મનો વગેરે ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરે! આ પરિસ્થિતિમાં તેણે સાધુ બનવાનો નિશ્ચય કર્યો કારણ આને માટે લશ્કરી કારકિર્દી માટે જોઈતી સામગ્રીની જરૂર નથી હોતી. આ નિશ્ચયના પરિણામે સાધુઓનાં જીવન-વૃતાન્તો ઉપર આનાતોલે ઠીક મારો દાખો અને માધ્યમિક દંતકથાઓમાં તે ઓછો (પ્રવીણ) બની ગયો. સાધુ-જીવનોની તેના ઉપર એટલી બધી ઊંડી છાપ પડતી હતી કે તેણે એક દિવસ સવારે નાસ્તો ન ખાધો; તેનાં સર્વ રમકડાંઓ ત્યજી દીધાં; આત્મ-સંયમ ખાતર પોતાની સારામાં સારી ટોપીનો નાશ કર્યો અને આરામ-પુરશી ઉપરના વાળમાંથી તેણે એક પહેરણ બનાવી પહેર્યું.

શાળાની કારકિર્દી દરમિયાન ન્યારે અભ્યાસક્રમમાં વિભાગ પડ્યા ત્યારે તેણે કલા-વિષયો (Arts) પસંદ કર્યા. તુરંત ઓરડાઓમાં ગ્રીસ અને રોમ તેને જીવંત લાગતાં હતાં. જ્યાં સાત વર્ષના સાહિત્યના અભ્યાસથી માનસિક ઉમદાપણું, સૌન્દર્ય, અને સ્વાસ્થ્ય જે સ્વન્ય સાધનોથી દુર્ગપ્ત છે તે તેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે એમ આનાતોલને લાગતું. આ પ્રકારની જીવંત આત્મ-સંસ્કૃતિની ભાવના જાગૃત થવાથી રોમન ઇથેલિક ધર્મના સ્થાપિત સિદ્ધાંતો તરફની તેની આરથા ઓછી થઈ હતી. તેણે કારવીન અને સ્પેન્સરને વાંચ્યા અને તે એક પ્રખર પરિણામવાદી (Evolutionist) બની ગયો. તેણે સંપ્રદાયોને પોતાનાં મંદિરો માન્યાં અને ત્યાં મોલેરકમાંથી માણસમાં શી રીતે જીવન-રૂપાંતર થયું તેનો અભ્યાસ આદર્યો. વિજ્ઞાનમાં તે ઊંડો રસ લેતો થયો અને ભૌતિકશાસ્ત્ર, ખગોળશાસ્ત્ર, જૂરતરશાસ્ત્ર અને માનવ-શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં તદ્દલીન રહેવા લાગ્યો. તેણે પોતાનું તરવતાન વિજ્ઞાનના અનવરોધ્ય સંત્યોગ ઉપર રચ્યું છે. આ રીતે કવિનું કવિત્વ ઓસર્યું અને કાવ્યોનાં બે પુસ્તકો લખ્યા પછી તેનાં કાવ્યો ગદ્યમાં જ લખાયાં. કવિ-તરિકેની ઉમેદવારી દરમિયાન તેને લાખા ઉપર સારો કાણુ આગ્યો.

એન્યુએટ થયા પછી એક પ્રેકાશનસંસ્થામાં તેણે વાચક અને લાયબ્રેરીઅન તરીકે કામ આરંભ્યું. ૧૮૭૬માં ફ્રેન્ચ રેનેટના લાયબ્રેરીઅન તરીકે તેની નિમણૂક થઈ. આ પ્રકારની નોકરીને લીધે તેની વિદ્યાર્જી-ટોચે ઠીક પોષાઈ. સર્વોત્કૃષ્ટ સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં જ તે મગ્નૂલ રહેતો. આ પ્રસારિત પુસ્તકાલયમાં અને ઘરમાં તેણે પ્રથમ ચાર પુસ્તકો લખ્યાં.

તેનું છેલ્લું પુસ્તક બાલ્યાવસ્થાનો અને બીજું વૃદ્ધાવસ્થાનો ચિતાર ખડો કરે છે. આ બન્ને આલેખનો એટલાં બધાં વાસ્તવિક અને સંબંધક છે કે લેખકથી એક જ વયે આ બન્ને લખાયાં છે એમ માનવું મુશ્કેલ છે.

૧૮૮૮ થી ૧૮૯૨ સુધી તેણે પારીસના સારામાં સારા સમર્થ માસિક લેખકો-માં અનેક વિનવણી થવાથી નિર્બંધો લખ્યા. આ નિર્બંધો 'લા વી લીતરેર' નામના પુસ્તક—

જે પુસ્તકમાં પારિસના સાહિત્ય જીવનની આત્મલક્ષી અને અસરકારક ટીકાઓ આપેલી છે-
પાચા૩૫ નીવડ્યા. આ ચાર વર્ષ દરમિયાન તેનું લખાણ ખૂબ આગળ પડતું થઈ પડ્યું
અને ફ્રેન્ચ ભાષામાં તે અગ્રગણ્ય થઈ ગયો. ૧૮૯૨માં મહાન અરનેસ્ટ રેનનના વિદેહ મયા
પછી લેટીન-અંસકૃતિનો અધિશ્રાતા આનાતોલ મનાયો.

આનાતોલને નિરવ એકાંત બહુ ગમતું. શાન્તિનું મુલ્ય-રહસ્ય તે એટલું જ જોતો કે જૂત,
વિરલ આત્માઓ સાથે રહેવાની તેને અમૂલ્ય તક મળતી. ઘણી વખત તેને મનમાં એમ થઈ
આવતું કે જનતા સમક્ષ સાહીથી ખરડાએલાં વધુને વધુ લખાણો રજુ કરવાં વ્યર્થ છે. પુસ્તકો
લખવા કરતાં શાંભાજી વાવવાં બહેતર સલાહભરેલું છે. કારણ પુસ્તકો વાંચકો માટે વિનાશક
પાત્રાત્મ્ય અફીણ છે. છતાં ય તેણે વાંચતું અને લખતું ચાલુ રાખ્યું. તેને આ અફીણનું
બંધાણ બહુ જ વિષમ હતું. જો કે સાંરે જે જગત તેના આ વ્યસનનું ઝણી છે.

લાંણુ આયુષ્ય આનાતોલને બહુ જ ઉપયોગી નીવડ્યું. આરામથી લગભગ અર્ધો સંકો
તો તેણે માનસિક ખેડાણમાં વ્યતીત કર્યો. જે વયે ધણાખરા વિચારકો શિથિલતા, અસ્વસ્થતા
અને જીર્ણતામાં ડૂબે છે ત્યારે જુનાં રૂઢિ-બંધનો અને તટસ્થતાથી વિમુખ બની આનાતોલેએ
નૂતન સાહસો આદર્યા. આ સમયમાં જ 'થેઝ' અને અન્ય અતિ તાત્ત્વિક લખાણો પ્રગટ થયાં.

(Thais) 'થાર્પિસ' તો એક મઠ-સાધુ (Monk) અને ગણિકાની વાર્તા છે. સાધુ
ગણિકાના જીવનને પલટાવવા ઉઘ્ર ઇચ્છા રાખે છે. આ પ્રયાસમાં તે થોડે જ અંશે સફળ થાય
છે કારણ કે તે પોતાની ઇચ્છા અને આધ્યાત્મિક કેળવણીની વિરૂદ્ધ માયાવી જળમાં સપડાય
છે; ન્યારે નર્તકી મઠમાં વિશુદ્ધ આત્મોન્નતિભર્યું સાધ્વીજીવન ગાળવાનું શરૂ કરે છે.
સાહિત્યમાં આ પ્રકારની આત્મા ઉપર દેહની સત્તા એપીક્યુરીઅનોએ કદી પંચ રજુ કરી
નથી. વિશેષમાં સાદી અને સરલ ભાવનાથી પ્રિયતી સાધુના જીવનનું નિરૂપણ જે શૈલીથી
રજુ કર્યું છે તે ખરેખર અપ્રતિમ છે. અહીં આ તાત્ત્વિક વસ્તુ કરતાં કલાત્મક વસ્તુ પ્રાધાન્ય
ભોગવે છે. પરંતુ તે કાળનાં અન્ય લખાણોમાં કલાને બદલે તાત્ત્વિક રસ ઝરતો દેખાય છે.
આ આલેખનોમાં ફિસ્સુરી ઓતપ્રોત ધણાએલી છે; જો કે કેટલીક વખત તે કેવળ ગાંડપણ
લાગે છે. તેની તીવ્ર જીદ્દ અને તમતમમત કુશળતા આ લખાણોમાં કેટલીક વખત મુંઝવે
તેવી હોય છે. દાખલા તરીકે, 'થાર્પિસ' પેડાફમાં કેટલીક બાળાઓ જેઓમાં ગુણ કરતાં
સૌન્દર્ય વધારે છે તેઓ જેકમને અધગ જેવફાપણાથી રંજીતે છે. તે બાળાઓમાંથી એક પ્રજ્ઞ
કરે છે કે, 'તમે એમ ધારો છો કે અન્યના હૃદયમાં દુઃખની આગ પ્રગટાવ્યા વગર
સૌન્દર્યવન્તી બનવું સહેલું છે?'

વર્ષપરંપરાથી જ્યાં ત્યાં પ્રકૃતિ પાછળ પુરુષ ગાંડો થયો છે એવાં દસ્યો આનાતોલને
દેખાય છે. 'રેડ લીલી' નામની બીજી વાર્તામાં તે લાગણી અને પાપ ગ્રંથંથી વિવરણ કરે છે.
તે વાંતને એક નમ્ર એપીક્યુરીઅન શોબેટ કેટલીક મજાકવારી ટીકાઓથી અપનાવે છે.
તત્ત્વજ્ઞાન અને પ્રેમનું મિશ્રણ કહાપણું છે અને તે બંનેમાં પ્રેમનું પ્રમાણ વધુ હોય છે એમ
આનાતોલની માન્યતા હતી. તેણે કહ્યું છે કે 'જો સૌન્દર્ય અને સત્યમાંથી મારે એકની પસંદગી
કરવાની હોય તો હું તો સૌન્દર્યને જ પસંદ કરૂં.' 'આ દુનિયામાં સૌન્દર્ય સિવાય અન્ય કોઈ
સત્ય નથી.' પાપ જેવું તો તે કંઈ ગણતો જ નહિ; ફક્ત જૂલ થાય એમ એ માનતો.

આનાતોલે પોતે આગાની છે એ દર્શિર્નિદુધી જ તે સર્વ કંઈ શિખતો. દરેક શિક્ષણ નિશ્ચિત વસ્તુઓને શિથિલ કરે છે કારણ કે સેવેલી મંતવ્યગ્રંથી ઉપર જ્યારે મનુષ્ય ઊંડો વિચાર કરે છે ત્યારે બધી વિચારમાળા તૂટી પડે છે. આ જાતની માનસિક દશામાં તેણે 'લ જરડે' કે 'એપીકથોર' નામનું પુસ્તક લખ્યું. તે પુસ્તક નાસ્તિકા માટે છે. એમાં દર્શવેલી ફિલ્સુફી અનોખી અને અજબ છે. તેમાં કેટલીક કટુતા દેખાય છે એ કદાચ સ્વેચ્છા વિરુદ્ધ પણ ઘૂસી આવી હોય. દૃષ્ટાંત તરીકે દુનિયામાં ઐક્ય કરતાં તેનો લિંગતા તેને વધારે આશ્ચર્યજનક લાગે છે. તે, એમ માનતો કે, 'પૃથ્વી ઉપર જેટલી શાંતિ છે તેટલી અવકાશમાં નથી', 'જીવનું એટલું વિનાશ કરવો', 'કાર્ય કરવું એટલે ધન કરવી', 'જગત એટલે કલહ, ખૂન, અને આંધળિયું વૈમનરય.' આ રીતે જગત કારુણ્ય-પ્રાધાન્ય છે. જગતના ઇતિહાસના તાત્પર્યમાં તે કહે છે કે 'તેઓ જન્મ્યા, સહન કર્યું અને મૃત્યુ પામ્યા.' વિજ્ઞાન તરફ પૂર્ણ આસ્થાથી તેણે વલણ બતાવ્યું હતું પરંતુ છેવટે તે ત્યજી દીધું. તેણે વિજ્ઞાનને તિરસ્કાર્યું કારણ તે તેને બહુ પ્રિય હતું. મનુષ્યના સ્વભાવ પલટાવવાને વિજ્ઞાન અસમર્થ છે એમ તેને લાગ્યું. જ્ઞાન અને કળાવણી મનુષ્યની સૌક્યતા વધારતાં નથી ક્રિયા તે હે.સિયારી વધારે છે. શીસ્સુષી તો તેને માનવ-બાળકોને રાજી કરવા માટે જોડી કાઢેલી વાતો લાગતી હતી.

આ પ્રકારની જગત-મિથ્યાની લાગણી અને નિરાશાથી ક્રિયા તેણે સેવેલી મહેચ્છાઓ વિનાશ પામી એટલું જ નહિ પણ તેની પ્રિય પ્રજાનો દેખીતો વિલ્લય થયો. હવે સ્પષ્ટ સમજાશે કે આ જાતની મનોદશામાં આનાતોલેએ સમાજવાદનો સ્વીકાર કર્યો. ફ્રેન્ચ એરપ્રીટ કે 'કોર્સ'ની અંદર પેકેલા સડાને દૂર કરવા સાફ ઇ. સ. ૧૮૯૫ પછી આનાતોલેએ અનેક પેમ્ફલેટ અને ચોપડીઓ લખી. ઇ. સ. ૧૮૯૭થી ૧૯૦૧ સુધીમાં લખેલાં ચાર પુસ્તકોમાં આનાતોલે એક રિદિયુસ્ટ, આરામભોગી તટસ્થ મટી ભગનો ક્રાન્તિકારી-જળવાખોર બને છે. તે સમાજવાદીઓ સાથે અંપૂર્ણ ગ્રંમત થયો. તેણે ઘણા લાંબા વખતથી લશ્કરી-સત્તાનો વિરોધ કર્યો હતો; અને conscription ને તે સમકાલીન સંકટ-પાપ માનતો હતો.

ફ્રાંસી તો આધુનિક સમયમાં શોધેલું કરપીણ કૃત્ય છે. કોઈ મનુષ્યને મરંવા નાખવો એ રાજ અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યો માટે કેવળ શરમની વાત છે. તે તો ગુન્હા ઉપર ગુન્હો છે.

વીસમી સદીના પહેલા પાંચ વર્ષનું આલેખન વિવિધ રંગવાળું અને સમાજવાદથી બળતું માલૂમ પડે છે. આનાતોલે 'White Stone'માં પોતે ધોરણ આદર્શ જગતનું વર્ણન કરે છે. ત્યાં વ્યક્તિગત મિલકતનો સંપૂર્ણ નિષેધ છે. લગ્ન-વ્યવસ્થા બંધનકારી નથી. પરંતુ લગ્ન સંબંધી દરેક વ્યક્તિ સ્વેચ્છાનુસાર વર્તી શકે છે; અને બાળકોનું ભરણપોષણ સમાજ કરે છે. સાફે ચુરોપ એક સમાજવાદી પ્રજાસત્તાક રાજ્યસત્તા નીચે એકત્રિત થયેલું છે.

આનાતોલે ફ્રાન્સ તત્વજ્ઞાની હતો. આ ઉપરાંત વિદ્વાન કરતાં અને માનવજાતિની ક્રિયા માટે લડતા લડવંયા કરતાં આનાતોલેની કિંમત વધારે આંકી શકાય! ખરેખર તે નાભોગી હતો, મહાન હતો, અને કેટલાય સૈકાઓ સુધી તે અમર રહેશે.

દરેક પાત્ર જે તે લખતો તેને માટે તે આસક્ત રહેતો અને લીંટીએ લીંટી માટે પૂરતું ધ્યાન રાખતો. મનુષ્યજાતિ માટે પ્રેમ અને પ્રપૂર્ણ ગદ્ય માટેની આસક્તિ એ બન્ને તેના ધર્મ હતા. તેથી એની કક્ષાના બધા ફ્રેન્ચ લેખકોના કરતાં તે ઉચ્ચતર લખી શક્યો.

તેનું લખાણ સરળતાથી અને કોમળ વ્યક્તતાથી વહેતું હોય છે. તેની લેખનશૈલી વિનયી, પ્રશાંત, કોમળ અને પ્રાસાદિક છે.

ઈ. સ. ૧૯૧૪ માં જ્યારે લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે ૭૦ વર્ષની ઉંમરે પણ નેણે સ્વયંસેવક તરીકે પોતાનું નામ તોંધાવ્યું હતું. આનો અર્થ એમ નથી થતો કે તેને શાંતિ પ્રિય ન હતી, પરંતુ આધુનિક જગતની સુમંસ્મૃતિના નાશનો તે વિચાર પણ સહન ન કરી શકતો. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં તેના દેશના સૈનિકોને તેણે કહ્યું કે 'તમે શાનું રક્ષણ કરો છો? આપણો અમર વારસો, આપણા રિવાજો, આપણા કાયદાઓ, આપણી ટેવો, આપણી પ્રજાશિક્ષાઓ; શિક્ષણકામો, નૃશીકામો, આપણા કલાકારો; આપણા સંગીત-પ્રવીણોનાં સંગીતની તમે રક્ષા કરો છો; આપણી માતૃ-ભાષા જે આક આક સૈદ્ધાંતી આપણા કવિઓનાં મુખમાંથી સનત વહા કરી છે, આપણા લેખકો, આપણા ઇતિહાસકર્તાઓ, આપણા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, ને કેન્દ્ર જુદી-પ્રભાવ-જેણે આખી દુનિયાને સ્વતંત્રતાનો આક શિખવ્યો છે-તેનું તમે રક્ષણ કરો છો.'

વર્સેસની સુલેહથી ન્યાયભરી યુરોપની સમગ્ર સુલેહનાં તેનાં સ્વપ્નાં બાંધી ગયાં. તેથી તે નિરાશ થઈ ગયો, અને રશિયાની ઉત્ક્રાંતિને તેણે આનંદ અને અભિનંદનથી વધાવી લીધી. તેણે કોમીવાદીઓનો પક્ષ લીધો. એના મોટા મોટા મિત્રો આ કૃત્ય જોઈને તાલુજ થઈ ગયા. ઈ. સ. ૧૯૨૦ માં તેને સાહિત્ય માટે 'નોબેલ પ્રાઈઝ' મળ્યું અને રશિયાને મદદ કરવા તેની તિલાંજલી આપી કેન્દ્ર એકેડેમી આ જતને એના નૂતન સંગ્રંધ જન્યો ખળભળી બાંધી અને તેને મોભાભર્યું માન ન આપ્યું. જે કે આનાતોલે તો આ બાબતમાં સાવ એકિંકર રહ્યો. તેણે પોતાના દિલોગ્ગન મિત્રોને એકલા કરી મોજમજા બેઠાવી.

ઈ. સ. ૧૯૨૪ ના આકટોબરની ૧૨ મી તારીખે તેણે જગતને છેલ્લી વિદાય આપી. આખોય દેશ અજાણીથી, ફાન્સના સુપુત્રના શંસ્મરણાચે એકત્રિત થયો સવારથી સાંજ સુધી તેનાં કોફીન આગળ લોકોનાં ટોળે ટોળાં ધસ્યાં હતાં અને તેમાં પ્રમુખ અને પ્રીમીઅરે ભાગ લીધો હતો. તેઓ, કેન્દ્ર ભાષાની ઉચ્ચતા સાચવી રાખનાર વ્યક્તિને અભિનંદવાને એકત્રિત થતાં હતાં, અને જ્યારે તેનાં કોફીનને પાંચ માર્શલ દ્વર આવેલી કપ્પર તરફ લઈ જવામાં આવ્યું ત્યારે હમરો માણસો વચ્ચે મળતા રસ્તા અને ગરફીઓમાં કલાકો સુધી ધી-જ રાખી બેઠા રહેલા નજરે પડતાં હતાં.

○

વાંચના

રસેન્દુ

: દુતવિલંબિન :

કુસુમ છો ખરી જાય છતાંય એ
સુરભિ સમારક શી જતું વેરતું;
ત્યમ મયું મરી જાઉં છતાં મીઠું
સ્મરણ એક મૂકી જગમાં જવા.

સદનનું વરદાન પામીને, સંપૂર્ણ સૌન્દર્યમાં વિરાજતી ચિત્રા કોઈકે સરોવરતીરે જઈ ચઢે છે. અર્જુન તેનાથી અદૃશ્ય રહ્યો તેના મોહક લાવણ્યને નિરંખી રહે છે. તે પ્રસંગનું પછી શિવગદિમાં તે કદપનાચિત્ર આલેખે છે. એ ચિત્ર એટલું સુરંખ, સુરમ્ય અને અલૌકિક છે કે તેને આખું ઉતાર્યા વિના તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવું મુશ્કેલ છે.

‘હું સ્વપ્ન જોતો હતો કે સરોવરતીરે મેં જોયું તે યંધું શું સત્ય હતું? સંધ્યાના ઓસરતા પડછાયામાં વીતેલાં વર્ષો પરત્વે હું વિચારમગ્ન બન્યો હતો, એવામાં પર્યુરાગિની આશ્લેષતા અન્ધારમાંથી સ્ત્રીના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં એક મનુષ્યાકૃતિ નીકળી આવી અને વારિતરે શ્વેત શિલા પર ઊભી રહી. એમ થયું કે તેના ખુલ્લા, શુભ્ર પાદ તળે વસુધાનું હૃદય હર્ષથી નાચી ઊઠ્યું જોઈએ. મને લાગ્યું કે તેના દેહનાં અરપટ વસ્ત્રાવરણો પ્રાચી દિશાના કો હિમઆસ ગિરિશૃંગ પરથી જેમ પ્રભાતની સોનેરી ધ્રુવસ વિલય પામે તેમ આનન્દસમાધિમાં વાયુમાં વિલીન બનશે. સરોવરના અગત્યના આરસા પર તે નીચી નમી અને તેમાં નિજ મુખારવિંદનું પ્રતિબિમ્બ નિહાળ્યું. એકાએક તે અમકી અને સ્તબ્ધ બની ઊભી રહી. પછી હસી અને ડાબા હાથના એક બેપરવા સપાટ કેશકલાપને બંધનમુક્ત કરી પગ સુધી નીચે લટકવા દીધો. તેણે પોતાનો સ્તનપ્રદેશ ખુલ્લો કર્યો અને એક પણ ક્ષતિ વિના ધડેલા, કો સુરમ્ય આલિંગને પમરતા બાહુ પ્રતિ દૃષ્ટિ કરી, મસ્તક નમાવી, તેણે નિજ યૌવનની મધુર કુસુમિતા, અને ત્વચાની સુકુમાર તેજસ્વિતા અને શુભ્રાળી નિહાળ્યાં. પુલકિત વિસ્મયથી તે ઝળકી રહી. તે જ પ્રમાણે જે શુભ્ર પદ્મકળી પ્રભાતમાં નયન ખોલતાં, કંક નમાવી, તેના પડછાયો પાણીમાં નિહાળવાની હોય તો ઉષા સંધ્યાને સંગમાવતી પજો પર્વત તે પોતા પ્રતિ વિસ્મિત બની રહે. પરંતુ એકજ ક્ષણ પછી તેના વદન પરનું સ્મિત ઊડી ગયું. અને વિષાદની એક ઘેરી છાયા તેનાં નયનમાં ફરી વળી. તેણે લટો સમારી બાહુ પર વસ્ત્ર છાયું, અને ધીમેથી નિઃશ્વાસ નાખતી, નિશામાં વિલીન થતી સૌંદર્યવતી સંધ્યાની પેઠે ચાલી ગઈ. મને તો અભિલાષાની ઉત્તતતમ સિદ્ધિ એક જ ઝગઝગમાં પ્રત્યક્ષ થઈ તરત જ વિલીન બની હોય તેવું લાગ્યું.....’

મુખ્ય સૌંદર્યના આ દિવ્ય ચિત્રમાં રવીન્દ્રનાથની કલાનાં સ્વરૂપો-સ્વર્ગીય મધુર કવિતા, અખૂટ કદપનાસમૃદ્ધિ, અપ્રતિમ રસમાધુર્ય, વિશદ આલેખનશક્તિ, અનુપમ લાલિત્ય અને એ બધા પર પથરાતી સુવર્ણપ્રભા કેટલાં અલૌકિક, કેટલાં લગ્ન અને પ્રાગજ્ઞવલ વ્યક્ત થયાં છે!

નવકુસુમિત દેહનાં અંગેઅંગમાં માર્દવ અને માધુર્ય પૂરી ચિત્રાંગદાની આ અનન્ય સંપૂર્ણ, સૌન્દર્ય-પ્રતિમા કવિએ સરજી છે. તેના દર્શને રસ, માધુર્ય, પ્રભા, લાલિત્ય, મૃદુતા

મર્ચા ભર્યા અંગ-પ્રત્યંગમાં વિકસતી કુમારસંભવની ઉમા, સુકુમાર યૌવનનાં તેજ સુહાતી શકુન્તલા અને શુભ્ર જ્યોત્સ્નામાં વિકસતી ભુદિયેટનાં પુનઃસ્મરણ થાય છે.

આવું અપૂર્વ સૌન્દર્ય છતાં કયા વિપાદે પાછી પળતી ચિત્રાનો એ નિઃશ્વાસ જન-માન્યો હશે?

મદનના પરદાનથી ચિત્રા સંપૂર્ણ દેહલાવણ્ય પામી. તેના શુદ્ધ હૃદયને સૌન્દર્ય, મૃદુતા અને માધુર્યનો સ્નેહરસ સિયાતાં વસન્તાગમને નવપલ્લવિત લતાઓ પેડે ઊર્મિનાં પુષ્પ પ્રગટ્યાં. નવકુસુમોતો એ રસઘાળ હૃદયનાથના પાદમાં સમર્પવા તે અર્જુન સમીપ સંચરે છે. માર્ગમાં શાન્ત સરોવરના નીલ દર્પણમાં તે પોતાના દિવ્ય સૌન્દર્યનું દર્શન કરે છે. તેનાં નયનમાં વિદ્યુતપ્રભા ચમકે છે. દેહ પર આણું સ્થિત પમરી રહે છે. જ્યોત્સ્નાસંગાધિમાં તે ધીમે ધીમે વિલીન બને છે. તેવામા, અર્જુને પૂર્વે તેનો એકવાર તિરસ્કાર ક્યો હતો તે પ્રસંગ સ્ફુરે છે. ફરીથી તેવો કારમો અનુભવ તો નહિ થાય ને? મંદેકનું શ્રવણ સૌન્દર્યના એ વિકસતા ચન્દ્રને આવરી લે છે. ચિત્રાનો સઘળો ઉદ્દાસ અદૃશ્ય થાય છે; તેના વૃક્ષ પરનું સ્થિત ઊડી જાય છે અને તેનાં નયનમાં વિપાદની ઘેરી છાયા ફરી વળે છે.

પણ અર્જુનને તો તે એક જ ઝળકારમાં પ્રત્યક્ષ ચર્ષ બીજી ક્ષણે વિલીન બનેલી આકાંક્ષાની સર્વોચ્ચ સિદ્ધિ સમી લાસે છે. તેનામાં તેને સંપૂર્ણ સૌન્દર્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે....જેનો એક વળત તિરસ્કાર ક્યો હતો તે જ સ્ત્રી પ્રાપ્તિ એ નારીરતે આવું જન્મજર આકર્ષણ કેમ થયું હશે ભલા? કારણ કે પહેલાંની એ ચિત્રા હવે ચિત્રા નથી રહી. તેની પૌરુષિયતા નષ્ટ થઈ છે. સર્જનદેવે તેના નારીત્વમાં અમી સિંચ્યાં છે. ચિત્રાનું રૂપાન્તર એટલું સંપૂર્ણ બન્યું છે કે અર્જુન તેને એક વળતે પોતે જ તિરસ્કારી હતી તે સ્ત્રી તરીકે ઓળખી શકતો નથી.

હવે લક્ષિતયોગ આવે છે. અર્જુનમાં પૂર્વપિદ્ધસિત પૌરુષત્વ-તેનાં પ્રતીક સૌર્ય, શક્તિ અને તેજ છે; ચિત્રામાં સર્વ કળાઓ બીજેલું નારીત્વ-તેનાં પ્રતીક સૌકુમાર્ય, સૌન્દર્ય અને મધુરતા છે. સ્પષ્ટરથનાં એ બે સંપૂર્ણ ચક્રોઃ મદન તેમને બેડીને ગતિમાન કરેઃ બનેના સંયોગે સર્વાંગ-મુંદર સર્જન પ્રગટે-અને એમ સર્જનનું નિર્મળ ઝરણ વહ્યા કરે.

આમ મીનકેતુએ અર્જુન-ચિત્રાંગદાને પ્રેમયોગની ભૂમિકા પર લાવી મૂક્યાં છે. હવે આપણે એ પ્રણયી યુગલ વચ્ચેનો પ્રેમવિકાસ અવલોકીએ.

૪

ચિત્રા પુનઃ અર્જુનની શોધમાં નીકળે છે. પણ તે ન મળતાં પ્રણયની સિદ્ધિ માટે મહાદેવની ઉપાસના કરતાં તે શિવમંદિરમાં સમય પીતાવે છે. એક સમયે અર્જુને ત્યાં આવી આશ્રય લીધો હોય છે, ત્યારે ચિત્રા તેની સમીપ આવી ચડે છે, અને બંનેનું મિલન થાય છે. અર્જુન ચિત્રાને સરોવરની મુન્દરી તરીકે ઓળખી લે છે. પણ ચિત્રા તેનાથી અજ્ઞાત છે. પ્રાસંગિક વાર્તાલાપ પછી અર્જુન પૂછે છે:

‘કયું આકર્ષ તપ સઘળા મર્યોને આટલા અપૂર્વ લાવણ્યના દર્શનથી વચિત શાખનું તમને આ નિર્જન મંદિરમાં બાંધી રાખે છે?’

પ્રિયતમાની પ્રશ્નિતનું કેવું આણું મોહક સૂચન!

ચિત્રા-‘મારા હૃદયમાં હું એક છૂપી અગ્નિલાપા સેવી રહી છું. જેની સિદ્ધિને ખાતર હું હંમેશાં મહાદેવની પૂજા કરું છું.’

અર્જુન કાંઈક આકુળતા અનુભવે છે. પ્રણયીના મુખમાંથી નીકળતા તેના આ શબ્દો—
‘અફસોસ! આખા વિશ્વની અભિલાષા—તમને કયો અભિલાષા હોઈ શકે?’—તેના મુખ્ય પ્રેમને
કેવો સદ્ગમ છતાં સચોટ વ્યક્ત કરે છે!

‘અર્જુન ચિત્રાને સરોવરતટે જોયેલી સૌન્દર્યમૂર્તિ તરીકે ઓળખે છે, પરંતુ પોતે
તિરસ્કાર કર્યો હતો તે પુરુષવેષી રાજકુમારી તરીકે તેને ઓળખી શકતો નથી, કેમકે મદને
તેનું અશેષ રૂપાન્તર કરી દીધું છે. તેથી ચિત્રા જ્યારે પોતાના વિશ્વવિખ્યાત પ્રિયતમનો
ઉલ્લેખ કરે છે ત્યારે અર્જુન, પોતે જ તે પાત્ર તરીકે છે તે વસ્તુસ્થિતિથી અજ્ઞાત હોઈ
ચિત્રાને અસાર કીર્તિની વેદી પર તેનું અમૂલ્ય જીવન હોમતાં અટકવા વિનવે છે. પણ
જ્યારે ‘ચિત્રા નિજ હૃદયવલ્લભને કુરુકુળના સર્વશ્રેષ્ઠ વીર અર્જુન તરીકે ઓળખાવે છે અને
તેની કીર્તિ જો જુડી જ હોય તો પોતાના પ્રેમને તિલાંજલિ આપવાની તત્પરતા દર્શાવે છે,
ત્યારે અર્જુન હાં અને વિપાદની લાગણી-વચ્ચે જોલી હોં છે:

‘એનું નામ ને એની કીર્તિ, એની વીરતા અને એનું શૌર્ય, સાચાં હો કે ખોટાં,
દયાને ખાતર એને તમારા હૃદયમાંથી દેશનિકાલ કરશો નહિ.—કારણ કે અત્યારે પણ તે
તમારા પગમાં પડે છે.....’

પ્રત્યક્ષ થવાનો કેવો વિરલયોગ! અને તે દ્વારા પ્રેમને પ્રગટ કરવાનોય કેવો
અદ્ભુત યોગ!

આમ પ્રેમની અભિવ્યક્તિ કરીએ એવી પંજે રજી કરી છે કે તે પ્રસંગ નાટકના
રૂંગારનું અખ્યવર્તી કેન્દ્ર બને છે એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે અર્જુનના પ્રાગટ્યને દર્શાવતો
એક વિલક્ષણ નાટ્યમયોગ-Dramatic situation રચે છે.

‘ચિત્રા વિસ્મિત બનીને જોલી હોં છે:

‘તમે અર્જુન!’

‘અર્જુન—‘હા હું જ તે તમારે દ્વાર પ્રણયભૂખ્યો અતિથિ.’

આ રીતે અર્જુન તેનો પ્રેમ સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ કરે છે. આટલી સહેલાઈથી અર્જુન જેવાને
વશ થતો નેત્ર ચિત્રાના હૃદયમાં કેવો હાં જીલરાતો હશે! પણ બીજીજાણે તેને અર્જુનનું
બાર વર્ષનું પ્રહાર્યયત્રત યાદ આવે છે.

ચિત્રા—‘ત્યારે અર્જુન બાર બાર દીર્ઘ વર્ષો પર્યંત પ્રહાર્યયનું વ્રત લીધું છે તે શું સત્ય નથી?’

‘આનન્દસંભાષિમાં નિમગ્ન બન્યા છતાં સક્રિય કાર્યમાં—લક્ષમાં—પ્રેમને પરિપૂર્ણ કરવાની
તત્પરતા દાખવતી જીલિયેટમાં જેમ તેનો નારીસ્વભાવ પ્રગટ થાય છે તે જ પ્રમાણે પ્રેમની
પૂર્ણાહુતિને કિનારે પહોંચી ચૂકેલી ચિત્રાંગદા જ્યારે આ વિધ્નનો સંશય પ્રકટ કરે છે ત્યારે
આપણને તેનામાં રહેલી જાડી સ્ત્રી-પ્રકૃતિનો જ સાક્ષાત્કાર થાય છે.’

પુષ્પધનનાં બાણથી વીધાયેલો અર્જુન ઉત્તર આપે છે:

‘તમે મારા મતને ઓળખાવી દીધું છે—જેમ નિશાપતિ ચંદ્ર નિશાના અંધારમતને
ઓળખાવી દે છે તેમ.’

પ્રણયીનો કેવો સચોટ પ્રત્યુત્તર! ને એ વેધક સચોટતાને મૂર્તિમાન કરતું કલ્પનાતું
કેનું અજગ સામર્થ્ય!

મતમાં ટકી રહેવા એટલું બળ વીરશ્રેષ્ઠ લેખાંતો અર્જુન દાખવી શકતો નથી તે
જરા વસમું લાગે છે. છતાં તેણે દર્શાવેલું કારણ આપણી સહાનુભૂતિ આકર્ષી લે છે, એની
ના પાડી શકાય તેમ નથી. મહાસરિતમાં ધર્યા આવતા પૂર સમા સૃષ્ટિના મૂળ, સર્જન

તત્ત્વના મહાવેગમાં તણાતા અર્જુનનો પરાજય તે પરાજય રહેતો નથી; પ્રકૃતિકર્મનું એક સ્વાભાવિક અંગ બની જાય છે.

પણ ચિત્રાને તેની આ નબળાઈ પર તિરસ્કાર જ છટે છે. વીરાંગના હોઈ તે આ અધઃપાત સાંખી શકતી નથી. જે પ્રેમ જીવનના પ્રાણ સમા વ્રતને એક મુહૂર્તમાં ઊંઘાવે કરી નાખે, જે પ્રેમ મનુષ્યની કર્તવ્યશુદ્ધિને હરી લઈ તેને વિવેકશૂન્ય બનાવે, જે પ્રેમ આચારનાં-ધર્મનાં મંગલઅંધન એક જ ક્ષણમાં છેદી નાખે તેને આદર્શવિહીન બન વે તેવો ઉન્મત્ત પ્રેમ એ આર્થરમણીને કેમ આકર્ષી શકે ? પણ તે ભૂલી જાય છે કે એક વખત પોતે અર્જુન જેવીજ કર્તવ્યશ્રદ્ધ ધરાવતી; રાજવ્રતના ધર્મ તથા અર્જુનની શોધમાં નીકળી હતી અને આખરે પરાસ્ત બની પાછું ફરવું પડ્યું હતું. પોતે પરાજિત બન્યા છતાં અર્જુનમાં તે અજેયતાની ઝંખના કરે છે. તેનો આવો પ્રયત્ન મેહ નિહાળો તે તેને કેટલાંક કડવાં વેણુ પણ સંભળાવી દે છે, અને તેની કીર્તિ પર સખત પ્રદાર કરે છે:

‘શરમ છે તમને ! ખરેજ, આ પ્રેમ ન હોઈ શકે; પુરુષનું આ સ્ત્રીને અર્પાવું સર્વોચ્ચ સન્માન ન હોઈ શકેહ, હવે મને ખબર પડે છે અર્જુન, કે તમારા સૌખાન્વિત પુરુષત્વની કીર્તિ ખોરી છે.’

પણ અર્જુનને આ કાતિલ વચ્ચનોની પરવા નથી. તે તો પ્રેમસમાધિમાં લીન બન્યો છે. પ્રેમ અને સૌન્દર્ય વિના સધળું તેને શૂન્ય લાસે છે. તેનો પ્રત્યુત્તર પણ એક પ્રણયીને જાગે તેવો જ છે:

‘અહા, કીર્તિ અને શૌર્યનું અભિમાન કેવું મિથ્યા છે તે હવે મને સમજાય છે. સર્વ કાંઈ મને સ્વપ્ન લાસે છે; તમે જ એક સંપૂર્ણ છો, તમે જ વિશ્વની લક્ષ્મી છો. દારિદ્ર્યનો અંત છો, સર્વ પ્રયત્નોનું ધ્યેય છો-એક જ નારી ! અન્ય સ્ત્રીઓ પણ છે જેઓ ધીમે ધીમે ઓગળાઈ શકે, પણ તમારું એક ક્ષણનું દર્શન એક જ વાર છતાં, ગિરકાળ પર્યંત સંપૂર્ણ પરિપૂર્ણતાનું દર્શન કરવા બરાબર છે !’...

આ પ્રેમદર્શન ! તેમાં પ્રેમ વ્યક્તિરૂપે માત્ર નથી રહેતો પણ વ્યક્ત સ્વરૂપે વિશ્વના બ્રહ્માંડઆધી પ્રેમ સાથે તે ઓગ્રાકાર બને છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કવિતાના રસાસ્વાદને સ્વલ્પદર્શનના અનુભવને સમાન્તર મળ્યો છે. તેના તાત્પર્યને, ચિત્રાના દેહ-આત્મામાં સંપૂર્ણ પરિપૂર્ણતા અનુભવતા અર્જુનના આ પ્રેમ-સૌન્દર્ય-દર્શનમાં પ્રતિબિમ્બિત થતું આશ્ચર્ય જોઈએ છીએ.

પણ ચિત્રાને ભૂદોષ અનુભવ થાય છે. તેને તેમાં કર્તવ્યચ્યુતિની પ્રતીતિ થાય છે. પોતે જ તેના કારણરૂપ છે તે જાણીને તેને કંઈક દિવાળીરી ઉપજે છે. અર્જુનને સત્ય પર ટકી રહેવાની પ્રેરણા અર્પતાં તે કહે છે—

‘હતાશ ! એ હું નથી, હું નથી, અર્જુન ! એ તો દેવે રચેલો વ્યામોહ છે. જા, જા, મારા વીર, જા ! અસાધ્યને ચરણે તારો પ્રેમ ધરીશ નહિ, માયાને તારું મહાન હૃદય સમર્પીશ ના, જા !’

પણ પછી ચિત્રા સમજે છે કે હવે આ ઉપદેશ નિરર્થક છે. તેનાથી અર્જુનના તમ હૃદયને કશું સાન્ત્વન મળી શકશે નહિ. પોતાના હૃદયમાં સોંઘરાં ઊતરી જવા મથતાં તેનાં તલસાટ લાંબા નયનો, તેની મુખાકૃતિ પર અંકિત થયેલી ઊંડી વ્યગ્રતા, પોતાના અંતરને ખાજવા મથતી તેની કશુ અસહાયતા, ચિત્રાના દિલને હલાવી મૂકે છે. ઉર્મિનાં એ ઉત્થાનમાં તે પ્રકૃતિનું વિરાટબળ પેજે છે-તેની આગળ અર્જુનનો શો હિંસાજ ! એકજ માત્ર

માર્ગે રહ્યો છે અને તે સૃષ્ટિકર્મને તાબે થવાનો. ચિત્રા તેને અનુસરવા તરફ ધીરે ધીરે ખેંચાતી જાય છે.

(૫)

હવે આપણે પ્રણયની પરાકાષ્ટા સમીપ આવી પહોંચ્યા છીએ.

મદનનું નેતૃત્વ સ્વીકારી ચૂકેલી ચિત્રા તેની સમીપ ગત રાત્રિના પ્રથમનું શબ્દચિત્ર આલેખતાં કહે છે :

“સન્ધ્યા સમયે હું વસન્તકુસુમોની પાંદડીઓથી છવાયેલી તૃણશ્યા પર સૂતી; અને આખા દિવસ દરમ્યાન ગૂંચિત કરેલા મધુરસને ટીપેટીપે પીતાં, મેં અર્જુન પાસે સાંભળેલી મારા અશ્રુત લાવણ્યની પ્રશંસા સંભારી. મારા શ્રુતજીવનનો ઇતિહાસ, મારા પૂર્વભવોના ઇતિહાસ પેકે વિરમૃત બન્યો. વનસ્થળોના ઉદ્ગરિત કલરવ, અને ગુંજતી પ્રશસ્તિઓ સાંભળવા થોડાક વિદ્યુતવેગી પ્રદરો પામતા અને તેને અંતે નયનને વ્યોમમાંથી નીચે ઢાળતાં, ભરતક નમાવી, એક જ શ્વાસે જોતે નથી શ્રુતકાળ કે નથી લવિષ્ય તેવી એક સપૂર્ણ પગની વાર્તા આમ પૂરી કરતાં એક પણ આકંઠ વિના માટીને પોતાનું જીવન સમર્પો દેતા પુષ્પ જેવું મને લાગ્યું.

દક્ષિણમારુતે મને આલિંગી નિદ્રાધીન કાઢી. જાગે માથા પર કુસુમિત માલતીમંડપમાંથી મારા દેહ પર શાન્ત યુગ્મનો વર્ષા. મારા કેશ પર, સ્તનપ્રદેશ પર, પગ પર, પ્રત્યેક પુષ્પે મૃત્યુને આધીન થવા એક એક શ્યા સ્વીકારી. મને લાગ્યું કે કોઈ તીવ્ર આતુરદષ્ટિ દોષશિખાની ટમટમતી અંગુલિ પેઠે મારા નિદ્રાધીન દેહને સ્પર્શો રહી છે. હું ચમકી જીડી અને જોયું તો મારી સમક્ષ પેસો તપસ્વી જોયો હતો. ક્ષણભંજુર માનવ-આકૃતિમાં ભરેલી દિવ્યકળાના આ આશ્ચર્યને પર્ણધટામાંથી નિહાળવા ડોહાવતો ચન્દ્ર પશ્ચિમ તરફ સંરંકથો હતો, વાતાવરણ સૌરભે લચી રહ્યું હતું. નિશાની નિરવતા તમરાંના ગણગણાટથી ગુંજિત બનતી હતી. વૃક્ષોનાં પ્રતિબિંબ સરોવરમાં નિશ્ચલ મૂકી રહ્યાં હતાં. અને હાથમાં દંડ સાથે, તે કોઈ અરણ્યવૃક્ષ સમો જોયો ટકાર જોયો હતો. મને લાગ્યું કે નયન જોણતાં હું હંદગીનાં સઘળાં વારતવ સ્વરૂપો મારે મૃતશાયી બની ગઈ હતી, અને કોઈ છાયા પ્રદેશે સ્વપ્ન-જન્મ પામી હતી. મેં તેનો અવાજ સાંભળ્યો: “ત્રિયા જો મુજ ત્રિયતમા!” અને મારી સઘળી હંદગીઓએ એક જ હંદગીમાં ગુંજાવત અર્ધ તેને ઉત્તર આપ્યો: “લઈ લ્યો મને, હું જે કોઈ છું તે સર્વ લઈ લ્યો!” અને મેં તેની તરફ મારા હાથ લંબાવ્યા. રજનીનાથ વૃક્ષો પાછળ અસ્ત પામ્યા, અંધારના એક એક પડદાએ બધું આવરી લીધું. સ્વર્ગ અને પૃથ્વી, સ્થળ અને સમય, સુખ અને દુઃખ જીવન અને મૃત્યુ—એક અસલ આનંદસમાધિમાં મળી ગયાં. પ્રકાશના પ્રથમ ચમકારે, પંખીનાં પ્રથમ ગાને હું જીડી ને ડાખા હાથને અટકેલી બેઠી. પ્રભાતના બીજાચન્દ્ર શા ઓછ પર પ્રસરતા એક આછા શિતસહ તે સૂતો હતો. પ્રભાતની ગુલાબી પ્રભા તેના લગ્ન લલાટ પર પડી. નિઃશ્વાસ નાખી હું જીડી. તેના વદન પર વર્ષતા ભારકરને આચ્છાદવા મેં સુકોમળી વેસો એકડી કરી. મારી આસપાસ મેં નિદાજ્યું અને એ જ છુતી પૃથ્વી જોઈ હું કેવી હતી તે મને યાદ આવ્યું અને પોતાના જ પડછાયાથી લયભીત બનેલા ધનમૃગ પેકે શેફાલી પુષ્પોથી છવાયેલા વનમાર્ગ પર હું દોડી-દોડે જ ગઈ. એક એકાંત પૂછ્યા મને દેખાયો અને નીચે ઘેરી બેઠે હાથ વતી મેં માફ મુખ ઢાંકી દીધું—અને રડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ આંખમાં આંસુ આવે જ નહિ.” [અનુગંધાન પૃ. ૪૮૧]

વટપદ્ર(વડોદરા)ના ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો

લેખક: પં. સાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી. [પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા]

[૫]

વિ. સં. ૧૫૪૦ (શકે ૧૪૦૬)માં ચૈત્ર શુ. ૨ શનિ. ગૂર્જર-ધરિત્રી પર મહારાજા-ધિરાજ સુલતાન પાતિશાહ મહમૂદનું રાજ્ય હતું, તે સમયમાં ગંધારગંધિરમાં વાસ કરતા ગૂર્જરવૃદ્ધસાતિના વારાદર^૧પુરીય શાહ જીવાએ લખાવેલ સુદૃઢ(સુકૃત)રત્નાકર ગ્રંથની પ્રતિ મળે છે. તેના અંતમાં સૂચયું છે કે-સાહ ભાષ(ખ)રના સુત પરમશ્રાવક જિનધર્મ-પ્રભાવક સદાચાર-ધર્માધાર શાહ ભાદા ચર્ધ ગયા. તેની ભાર્યા સમસ્ત સતીઓમાં શિરોમણિ, વિનયાદિ સદ્ગુણોને ધારણ કરનારી શ્રાવિકા નારંગદેવિ હતી. તેમને (૧) જીવા, (૨) જીણા અને (૩) વિદ્યાધર નામના ત્રણ પુત્રો હતા. શાહ જીવાને જીવાદે ભાર્યાથી (૧) સહસ્રકિરણ અને હાંસલદે નામની બીજી ભાર્યાથી (૨) સહસ્રમલ્લ એમ બે પુત્રો હતા. શાહ ભાદા પરલોક-વાસી થયા પછી શાહ જીવાએ છૂદ્ધતપાપક્ષના ગચ્છનાયક ઉદયસાગરસુરિના બે પટ્નધરા (૧) લખ્ધિસાગરસુરિ, ૨ શીલસાગરસુરિ)માંથી શીલસાગરસુરિના ઉપદેશથી પોતાના શ્રેય માટે ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ લખાવી તેમને વાચનાએ અર્પણ કર્યો હતો. ગંધારવાસી ઔદીચ્ય^૨ સાતિના મૂલારાજના પુત્ર પં. દુદ્ધાએ લખેલી આ પ્રતિ, અમદાવાદમાં પં. પ્રતાપવિજયના સંગ્રહમાં છે.

વિ. સં. ૧૫૪૨માં માધવ. ૯ શનિ. વટપદ્રમાં વાસ કરનાર વાયડસાતિના દોશી કુટુંબમાં થયેલા મજુરની ભાર્યા [મ]જુણાઈએ પોતાનાં શ્રેય માટે કરાવેલ અને છૂદ્ધતપાપક્ષના ભદ્રારક જ્ઞાનસાગરસુરિના પટ્નધર ભ. ઉદયસાગરસુરિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલ કુંથુનાથ જિનની મુખ્યતાવાળો ચતુર્વિંશતિપટ્ટ (ધાતુમય ૨૪ જિન-પ્રતિ) ડોલોઈમાં સામક્ષ પાર્શ્વનાથના જૈનેદેહરામાં છે [ભુદ્ધિ. જૈનપ્રતિમા-લેખસંગ્રહ ભા. ૧, લે. ૧૩]

જૈનોના શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના પૂર્ણિમાપક્ષ (વિ. સં. ૧૧૫૯થી પ્રખ્યાત)ની અનેક શાખાઓ પ્રકટ થયેલી જણાય છે. તેમાંની કેટલીક પ્રધાનશાખા, ચતુર્થશાખા, સાધુપૂર્ણિમા એવા નામથી ઓળખાય છે, તેવી રીતે કેટલીક શાખાઓ ગામ-વટપદ્રીય (વડોદરીયા) નગરોના નામથી પણ પ્રસિદ્ધિમાં આવી છે. કંજ્જલીગામના નામથી ગચ્છ કંજ્જલી (બીજી શાખા-કાછેના-કંજ્જલીવાલ પૂનમીયા ગચ્છ), છાપરી ગામના નામથી છાપરીઆ, લીમપલ્લીના નામથી લીમપલ્લીય, ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ)ના નામથી ભૃગુકચ્છીય શાખાના ઉલ્લેખો જાણવામાં આવ્યા છે, તેમ વટપદ્ર (વડોદરા)ના નામથી વટપદ્રીય શાખાનું નામ પ્રસિદ્ધ થયું હતું—એમ જાણવામાં આવે છે. એમાંના મુખ્ય આચાર્યો કે સાધુઓ વટપદ્ર (વડોદરા)ના નિવાસી હોવા જોઈએ,

—વિશેષમાં હપર્યુક્ત સારંગ એવી ડી(દી)સાવાલ જ્ઞાતિના હતા, તેમની માતાની જનધર્મ પ્રત્યે દૃઢ શ્રદ્ધા અને પ્રેરણા હતી; તથા તે મંત્રોએ શત્રુજયની યાત્રા કરી હતી—એમ વિ. સં. ૧૫૨૧ માં પં. શુભશીલે રચેલ પંચશતીસંગ્રહ (કયાકોરા)ની ૩૮ મી કથા પરથી જાણાય છે.

૧ અરાસ્તિસંગ્રહમાં પ્રકટ થયેલ વડોદરપુર એ વડોદરા કે વડોદરા નામ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

૨ અરાસ્તિસંગ્રહમાં દીવજ્ઞાતીય અને દુડાક એવું અશુદ્ધ પ્રકટ થયું છે.

અથવા તેમને વડોદરા સાથે નિકટ સંબંધ હશે, એમ સહજ અનુમાન થઈ શકે. આ વટ-પદ્મીય શાખા ક્યારથી પ્રકટ થઈ? ક્યા આચાર્ય યા સાધુથી પ્રખ્યાત થઈ? એ હકીકત હજી પ્રકાશમાં આવી નથી; તેમ છતાં વિક્રમની સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં એ શાખાના આચાર્ય હતા અને તેઓના ઉપદેશથી તે સમયમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી જૈનપ્રતિમા, લેખ સાથે જાણવામાં આવી છે.

વિ. સં. ૧૫૪૭માં માધ સુ. ૧૦ ગુરુવારે શ્રીશ્રીમાલગાતિના વ્યવહારી કોતાની ભાર્યા કસ્મીરદેના સુત મેહાની ભાર્યા માણિકીએ પોતાના એવ માટે જીવિતસ્વામી શ્રીસુમતિનાથનું ચિત્ર કરાવ્યું હતું; તેની પ્રતિષ્ઠા, વટપદ્મીય પૂર્ણિમાપક્ષમાં થયેલા દેવસુદરસરિના ઉપદેશથી ઝં(ઝી)પૂવાડામાં થઈ હતી. એમ રાધનપુરના શાંતિનાથ—જિનમંદિરમાં રહેલી ધાતુંમય જિન-પ્રતિમાના લેખ પરથી જાણાય છે.^૧

આ જ વટપદ્મીય શાખા આગળ જતાં ગચ્છના નામથી જાણીતી થઈ લાગે છે. જેમ ધ્વાંદાણી અને વણિકાની જૂદી જૂદી ચોરાશી સાતિઓ ગણાય છે; તેમ જૈનશ્રમણોના જૂદા જૂદા સમુદાયો ૮૪ ગચ્છોના નામે જાણખાય છે. આવક ભૂમિસિંહ માણિક તરફથી છપાયેલા જૈનપ્રબોધ (પૃ. ૬૨૧)માં તથા સ્વ. બુદ્ધિસાગરસરિજીએ ગચ્છમત-પ્રબંધ (પૃ. ૨૮૨-૨૮૪) માં પોતાના સંગ્રહમાંની ષટાવલીની પ્રતિ પરથી ૮૪ ગચ્છોનું જે સિદ્ધ પ્રકટ કરાવ્યું છે, તેમાં આ વટપદ્મીય શાખા (ગચ્છ)નું નામ જણાતું નથી; તે પણ દોઢસો વર્ષ પહેલાંની ખીજ યાદીઓમાં જણાય છે. વિ. સં. ૧૮૩૧માં અને ૧૮૩૯માં લખાયેલાં જણાતાં પૂનાનાં ગ્રંથ-સંગ્રહમાંનાં બે પાનામાં જૂદી જૂદી ૮૪ ગચ્છોની નોંધ જણાય છે; તેમાં નં. ૪૧માં વડોદરીયા ગચ્છ નામનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.^૨ આ ગચ્છ ઉપર જણાવેલ પૂર્ણિમા-પક્ષની વટપદ્મીય શાખાથી જૂદા નહિ હોય—તેમ ધારવામાં આવે છે.

વિ. સં. ૧૫૮૫માં વટપદ્મનગરમાં વાસ કરનાર શાહ જિનદાસની પુત્રી ઈંદ્રાણી માટે તપાગચ્છના સૌભાગ્યહર્ષસરિના અનુયાયી પં. હર્ષવિજય-લખાયેલી જૈનપ્રતિયો ગણિના શિષ્ય લખેલી ઉપદેશરત્નમાલા (પ્રા.)ની પ્રતિ પાટણમાં જૈનમંથના પુસ્તક-બંડારમાં છે.

તપાગચ્છાધિપતિ સોમમંદરસરિ (સ્વ. વિ. સં. ૧૪૯૯)ના શિષ્ય વિશાલરાજસરિના પ્રશિષ્ય અને પં. મેરુરત્નગણિના શિષ્ય સંયમમૂર્તિ ગણિએ વટપદ્મનગરમાં વિક્રમની સોળમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં લખેલી ઉપદેશમાલાની અવચૂરિવાળી પ્રતિ પાટણના તપાગચ્છના બંડારમાં છે.

વિક્રમની સોળમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયેલા જણાતા ઉપદેશગચ્છના ઉપાધ્યાય કર્મસાગરના શિષ્ય ઉપાધ્યાય દેવકંદલોડના ચરણ-કમલને નમન કરી તેમના કોઈ અનુયાયીએ લખેલું એક ઐ. ટિપ્પણું વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર (નં. ૫૬૮)માં અંખિકા—ભક્ત વિદ્યમાન છે; તેમાં ઉપદેશગચ્છને માનનારા જૂદા જૂદા ગામમાં જૈન ગૃહસ્થો વસતા જૂદી જૂદી સાતિના જૈન ગૃહસ્થોના કુટુંબ-પરિવારની ષંઠાવલી—નામાવલી છે. વિક્રમની અગીઆરમી સદીથી સોલમી સદીના પૂર્વાર્ધ (વિ. સં. ૧૫૨૯) સુધીનાં કેટલાંક પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યોની નોંધ એમાં વાંચવામાં

૧ સ્વ. શ્રીવિજયમંદરસરિ-સંગૃહીત અને 'મુનિરાજ વિદ્યાવિજય—સંપાદિત પ્રાચીનલેખસંગ્રહ મા. ૧, લેખ ૪૯૫ (પ. વિ. સં. પ્ર.)માં સહજ અચૂર વટપદ્મીય અને પૃ. ૩૫ માં 'જુદા જુદા ગચ્છ-નગરો, શાખાઓ'માં વટપદ્મીય છપાતું છે, ત્યાં વટપદ્મીય હોતું જોઈએ.

૨ જુઓ—શ્રીજિનવિજય—સંપાદિત જૈનસાહિત્ય-સંગ્રહ (૧૯૮૩-૮૪ ખંડ ૩, અંક ૧, પૃ. ૩૦-૩૪)

આવે છે. સંસ્કૃત અને પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષામાં પડિમાત્રાવાળી મનોહર નાગરી લિપિમાં કપડાં પર બંને બાજુ લખાયેલા આ પચ્ચીસ ફૂટ અને ૮ ઈંચ લાંબા તથા સાડાનવ ઈંચ પહોળા ટિપ્પણમાં વડઉદ્રાધામ તથા વટપદ્ર અને વડઉદ્ર નામનો પણ નિર્દેશ છે અને ત્યાં વસનાર અગ્નિકાલકત (કુલદેવી તરીકે અગ્નિકાને માનનારા) લઘુશાખીય મં. વસ્તાના પરિવારનાં તથા સા. ખીમા અને સા. સધરણુ વિગેરેનાં નામો છે. ઉપર્યુક્ત ઉપકેશગચ્છના ઉ. દેવકલ્લોલના શિષ્ય દેવકલ્લશે વિ. સં. ૧૫૬૬માં રચેલ ઝગપિટ્તાચોપાઈ પાઠણના તપાગચ્છ જૈનપુસ્તકલંકારમાં જણાય છે.

રુકંદ મહાપુરાણમાં ત્રીજા આલ્મખંડના પૂર્વભાગમાં ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્યના શાંતિ-લેદ વર્ણન નામના ૩૯મા અધ્યાયમાં વડોદ્રીય અન્વયનો ઉલ્લેખ છે.

વડોદ્રીયા આલ્મણે ત્યાં વડોદ્રીયા આલ્મણોમાં ૧ કુશ, ૨ કુત્સ, ૩ વત્સ અને ૪ ભારદ્વાજ નામના ચાર પ્રવરો હતા-એમ જણાવ્યું છે.^૧

રુકંદ-પુરાણનો એ ધર્મારણ્ય-માહાત્મ્યવાળો ભાગ કુમારપાલના અને તેના વંશજોના રાજ્ય-કાલ પછી ધણો મોડો બન્યો હશે-એમ તેમાં જણાવેલા કુમારપાલના કાદપનિક અસંગદ સંગ્રહ વગેરેથી જણાય છે. વટપત્ર (દ્ર) વસાવ્યાની એક કિંવદંતી રુકંદપુરાણમાં છે.^૨

વિક્રમની સત્તરમી સદીમાં

વટપદ્રનગરના મુંગારૂપ ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથજી ૧૪ કડીનું એક ગુજરાતી સ્તવન પાઠણમાં મો. મોદીના લંકારમાં રહેલું અમ્હે વિ. ગ્રં. ૧૯૮૨માં ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથ પાઠણના જૈનલંકારોના અવલોકન-પ્રમંજે જોયું હતું, તેના કર્તાનું સ્તવન નામ રપષ્ટ જણાતું નથી. પોથી સત્તરમી સદીમાં લખાયેલી જણાય છે. તેના પ્રારંભમાં પંડિત વસ્તાગણિ ગુરુને નમન કરેલું હોવાથી લેખક તેનો શિષ્ય જણાય છે.

વડોદરામાં ધડિયાળી પોળમાં પીપળાશેરીના જૈનમંદિરમાં એક ગભારામાં મૂલનાયક તરીકે ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથની પ્રાચીન મનોહર ભવ્ય મૂર્તિ છે; તે ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથને ઉદેશી ઉપર્યુક્ત સ્તવન રચાયેલું જણાય છે.^૩

વટપદ્ર નગરમાં રહેલા ભાવસાર શાંતિના જૈનકવિ સીમે વિ. મં. ૧૬૨૧ના ભાદ્રપદ સુદિમાં ગુજરાતી ભાષામાં ૩૦૦ કડી જેટલો ઐશ્વિકરાસ (પ્રથમ ભાવસાર) કવિ સીમ ખંડ) રચ્યો હતો. તેની મુનિ સારક્ષકે (૧) પોતાના પંડન માટે લખેલી

૧ “વડોદ્રીયાન્વયે જાતાચ્ચવારઃ પ્રવરાઃ સ્મૃતાઃ ।

કુશઃ કુત્સય વત્સય મારદ્વાજસ્તયૈવ ચ ॥”

—વિશેષ માટે જુઓ રુકંદપુરાણ (મુંગઈ પેક્ટેથર સ્ટીમ પ્રેસ દ્વારા સં. ૧૯૧૬માં પ્ર.)

૨ ‘ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ વડોદરા રાદેર’ લેખમાં રા. જગજીવનદાસ મોદીએ રાવન કહ્યું છે. [જુઓ ‘સારદા’ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૨ પૃ. ૪૭૬].

૩ આદિમાં “પંડિતશ્રીવસ્તાગણિગુરુકથો નમઃ ।” પછી આ પ્રમણે પ્રારંભ છે—

“જય જગ-ગુરુ દેવાપિદેવ, તું ત્રિલુવન—ગારણ; રોગ સોન-અપદસજી ધીર, શિવ-સંપદ-કાલજી. રાગાદિક ને અંતરંગ, રિપુ તેહ નિવારણ; નિહંધન—સદય ને માયા મોહ, બદ હેલા-લંકણ. શ્રીચિંતામણિ પાસગિણ, વટપદ્રનયસ—મુંગાર; મનહ મનોરય-પૂતલક, પંચિત ફલ—દાતાર. ૧”

અંતમાં—“શ્રીચિંતામણિ-પાસગિણ । ગુણસાર અવધારી; કૃપા કરો મુઝ ઉપરિ, નિમ ન પડું સંસારિ. ૧૪”

પાંચ પાનાવાળી પોથી વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરમાં છે.^૧

એ જ કવિ લીમ આગળ જતાં હુંકામતમાં સાધુ થઇને લીમજી ઋષિ નામથી જાણીતા થયા પછી વિ. સં. ૧૬૩૨માં વટપદ્ર(વડોદરા)માં ૯

લીમજી ઋષિ યતિઓ અને ૩ મહાસતીઓ સાથે ચોમાસું રહ્યા હતા, ત્યારે તેણે ઉપર્યુક્ત શ્રેણિક-રાસનો ખીન્ને ખંડ રચ્યો હતો. તેમાં પૂજ્ય ગુરુ

વરસિંહ ઋષિની સાક્ષીએ તેમના પ્રસાદથી રચેલા આ રાસનો ત્રીજો ખંડ રચવા પણ ઇચ્છા દર્શાવી છે.^૨ [ચાલુ]

૧ જુઓ—“વટપદ્ર(દ્ર) નયર મજારિ, સંવત ૧૬૨૨ [સિલ એક]નીસઈ;
ભદ્રપદ મુદિ શુભ વાર, પ્રારભ.....[હીસઈ] પુન્ય. ૪૨
કુલસહુ (કવરા)

કાંઈક કવિ—મતિ, કાંઈક શાસ્ત્રમતિ, સધર સંગતિ પામીઈ;
શ્રેણિક-રાસ કીઓ અભ્યાસ(અતિ હલહાસઈ), જ(નિ)ન-વાણી શિર નાંમીઈ. ૪૩
ગૌતમ—પાએ સારદ માએ, ચિત્ત તાપૂ(ખૂ) ચરણે સમુ;
ભાવસાર લીમુ કર જોડી ખોલિ, સાડુ સવેનઈ ચરણે હું નમ્. પુન્ય. ૪૪
હતિ શ્રેણિક-રાસ સમાપ્ત. વિપિત મુની સારક્ષક: સ્વયં પઠનાર્થ.”

૨ તેનો પ્રારંભ આ પ્રમાણે છે—“હું નમો શિવરસ.

વસ્તુ—માત સરસવિ—તણઈ સુપસાય,
સભ શ્રેણીક તેહ તણઈ પ્રગંધ રાસ રસાવ કીધક;
ગુણી ગુર શ્રીવરસિંધરવિ—તણઈ પ્રસાદિ સક અર્થ સીધક;
પ્રથમ ખંડ પુરક કરિક, જિન-વાણી—સુપસાય,
ખીજઈ ખંડ પ્રારંભ કરે, વાણિ ઘડ મુઝ માય.” ૧

તથા તેના અંતમાં રચના-સ્થલ, રચના-સમય અને પોતાની ગુરુ-પરંપરા જણાવી છે—

“એક ખંડ પિહિલૂ કીધક, જસ રે સારદા લીધક;
ખીજઈ ખંડ ગૌતમ નામઈ, [મનહ] મનોરથ સીધક. પુનિ. ૮
વટપદ્ર નયરિ સંવત સોત બનીસઈ,
ભાદ્રપદ વદિ ખીજઈ મુક્ત(ક)ઈ એ પ્રારંભ. ૯

કાંઈ સુકવિ-મત્ય કાંઈ સુશાસ્ત્રોગતિ સાધ-સંગતિ મિલહી;
કુંરપાન રવિ અરહે રહ્યા ચક્રમાસું, કયા એ મુઝનિ કહી. ૧૦

કુંરપાલરવિ સખિ પાદહા મુનિવર-ભગતુ રવિ માણક્ય સહી;
અનુકંમિ નવ જતી તણિ માહસતી, ચક્રમાસિ વટપદ્ર રહી. ૧૧
તેહ સાનધિ રચ્યક રંગિ, ખીજઈ ખંડ સોહામણક;
ત્રીજઈ ખંડ કરવા મન યાઇ, જુ વર હુઇ સારદા-તણક. ૧૨

જીવરવિ—પાદિ શ્રીઆચાર્ય, વરસિંહજી હટોત કરે;
આવઈ શ્રીપુન્ય શ્રીઆચાર્ય, વરસિંહજીનિ પદ ધર. ૧૩
જયવંતા શ્રીપુન્ય આચાર્ય, લાવિ ભગતિ સિર નામીઈ;

શુભવંત શુભનધિ તેહ નામિ, મન—વંછિત ફલ પામીઈ]. ૧૪
ગૌતમ સ્વામી લખધિ આપક, યેન વાણી ચરણે ધર;

વરસિંહરવિનું નામ,રાસ રચીક ખર. ૧૫

વરસિંહરવિ—સખિ લીમજી, કીરક રાસ એ રઠીયામણક;
નર નારિ બણસઈ જેહ, શુભસ્થલ ફલસિ મનોરથ મન-તણક. ૪ ૧૬

હતિ શ્રીશ્રેણીકાસ દ્વિતીયખંડ”

[વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યા-મંદિરની ૨૧ પત્રવાળી પોથીના આધારે આ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.]

કલ્પિત સમાજદ્રોહી

સ્તિલાલ ઉઝાભાઈ પટેલ, પી. એ. (ઓનર્સ)

પોતાની ચિત્રશાળામાં સુધાકર આજે અત્યંત નિરાશ થઈને બેઠો હતો. આસપાસ લટકાવેલ ચિત્રોમાં સૌંદર્ય અને કલા મૂળોને તેણે જે આકૃતિઓ રચી હતી તે સજીવન જનીને ભૂતકાળની પેઠે તેની સમક્ષ ધૂમવા લાગી. અન્ય અધૂરાં પડેલાં ચિત્રો તેનો ઉપદાસ કરતાં હોય એમ તેને જણાયું. ચિત્રકલક અને પીછી તથા જૂઠા જૂઠા રંગની પાલીઓ, જોતું સુધાકરને પડેલી જ વખત કમકમાટી છૂટી. તેના હૃદયમાં કોઈ અકલ્પ્ય વેદના થરા લાગી. પોતાની અત્યારની સ્થિતિને જાણે થોડા દિવસો પહેલાં પોને કેટલો સુખી હતો તે વિચારથી તે ભૂતકાળનાં મનોહર દરેક વાદ કરવા લાગ્યો.

ગુજરાતના સમર્થ ચિત્રકાર લેણે ખ્યાનિ મળ્યા પછી સુધાકરની મહત્વાકાંક્ષા હિંદમરમાં સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર બનવાની હતી. પોતાના મિત્ર કુંદનલાલ અને તેની પત્ની સુશીલાના પ્રોત્સાહનથી સુધાકર એ અભિલાષા પૂરી કરી શક્યો. કલાને ખાતર મંસાર પણ ન માંડવાના મતનો તે હતો. કુંદનલાલનો આગ્રહ છતાં તેણે લગ્ન ન કર્યું. તેને તો પોતાની ચિત્રશૃષ્ટિમાંથી જ જીવનનો આનંદ મળી રહેતો અને સુધાકર થોડા વખતમાં તો આંતરરાષ્ટ્રિય કલાજગતમાં નામચીન ચિત્રકાર તરીકે જાણીતો થયો.

સુધાકરની દષ્ટિ સમક્ષ આ ઉજ્જવળ ભૂતકાળનાં દરેકો ચિત્રપટના પાઠા પર ત્વરિત પસાર થતાં ચિત્રોની પેઠે તરવરવા લાગ્યાં. સૌ કોઈને પોતાની પ્રભાવી આંશ નાખે એવી કોડામંજી કીર્તિદેવીની જ્ઞાનવલ્લભાન પગલી સુધાકરની નાનકડી મહુલીમાં હજુ તો ઝાંખી પણ થઈ નહોતી ત્યાં અચાનક તેના જીવનમાં પ્રથમ વખત જ વિવાદની ઘેરી ઘટા ફેલાઈ ચૂકી. માત્ર એક જ પ્રસંગથી તેના સુખી જીવનમાં અગ્નિશિખાનો તીવ્ર આતશ તેના સૈમ્ય માનસદેહને વીંટળાઈ વળ્યો. સુધાકર એ પ્રસંગને જૂલ્મે નહોતો. પોતાના સુવર્ણરંગી ભૂતકાળને એક જ ક્ષણમાં ખાખ કરનાર એ ઘટના તેને અત્યારે સતાવી રહી હતી.

“આ ચિત્રકાર સમાજનો દ્રોહી છે.” આ એક જ વાક્યથી સુધાકરના અંગે અંગમાં અગ્નિ પ્રગટ્યો હતો. પોતાના મિત્ર રમણલાલને ત્યાં એક અપરિચિત વ્યક્તિના એ ઉદ્ગારોથી સુધાકરના કાનમાં લટીમાંથી તાગ જ કાઢેલા સળિયા ભોંકાતા હોય એવી કારમી વેદના તે હજુ પણ સહન કરતો હતો. રમણલાલને ત્યાં લાંબા સમયે આવેલ તેનો પાલપણુનો મિત્ર પીયૂષ દિવાનખાનામાં લટકાવેલાં ચિત્રો જોતો હતો. સુશીલાના ચિત્ર પાસે આવતાં તેને અચાનક આંચકો લાગ્યો. રમણલાલ અને તેની પત્ની ચંદ્રિકાને નવાઈ લાગી.

“પીયૂષભાઈ, કેમ એ ચિત્ર તમને ન ગમ્યું?” ચંદ્રિકાએ પૂછ્યું.

પીયૂષે સંકેત ધરતાં કહ્યું: “લાભી, એ ચિત્ર કાઠનાર સમાજનો દ્રોહી છે.”

“સમાજનો દ્રોહી?” રમણલાલ અગત્યનું ચઢી બેઠો. પીયૂષે પૂછ્યું: “એ ચિત્ર કોનું છે?”

“મારી સહિયર સુશીલાનું.” ચંદ્રિકાએ કહ્યું.

“ચિત્રકાર કોણ છે?” પીયૂષે ફરી પૂછ્યું.

“આંતરરાષ્ટ્રીય ચિત્રકલામાં પ્રથમ પારિતોષિક મેળવનાર ચિત્રકાર સુધાકરે એ ચિત્ર ચીતરેલ છે.” રમણલાલે પીયૂષને આંજી નાખવા આટલો લાંબો પરિચય આપ્યો.

જાડા વિચારમાં હોય તેમ પીયૂષે ધીમેથી કહ્યું: “મને તો એ ચિત્રકાર સારો માણસ નથી લાગતો.”

ચંદ્રિકાએ હસતાં હસતાં કહ્યું: “અરે, પીયૂષભાઈ, એ ગિયારો તો બહુ બલો માણસ છે.”

રમણલાલે વિશેષ ઉમેર્યું: “તે ખરાબ થવા ઇચ્છે તો પણ ચર્ચ શકે એમ નથી. પીયૂષ! તમે તો કંઈ ભ્રમણા ચર્ચ જણાવ છે.”

પીયૂષે બંધાં મોકળીને કહ્યું: “તમે બલે ન માનેા પણ આ ચિત્ર સર્જતી વખતે તેનું માનસિક વચણ ઇષ્ટ નથી લાગતું.”

રમણલાલે કુતૂહલથી પૂછ્યું: “પણ, પીયૂષ, આ ચિત્રમાં તને કયે સ્થળે એવું જણાયું? સુશીલા જેવી સાર્વિક યુવતિના આ પ્રતીકમાં ચિત્રકારે પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચીને તેને સજીવ જનાવવા પ્રયાસ કર્યો છે.”

પીયૂષે ચિત્રાકરને કહ્યું: “તમે લોકો એ સમજી શકશો નહિ. સુશીલાના મુખ પર મંદ રિમત મૂકતી વખતે ચિત્રકારની પીંછી સંકોચ ધરતી હોય એમ જણાય છે.”

ચંદ્રિકા મૌન ધરી શકી નહિ: “પીયૂષભાઈ, તમારી જૂઠ્ઠા યતી હોય એમ મને લાગે છે. સુશીલાનું મંદ રિમત રજી કરતી પ્રત્યેક રેખા એટલી સ્પષ્ટ છે કે તમારી માન્યતા બિલકુલ નિરાધાર ચર્ચ પડે છે.”

પીયૂષે કંટાળીને કહ્યું: “તમારી કલ્પનામાં ઊતરે એવી એ વસ્તુ નથી. ચિત્રકાર એ રેખાઓ મૂકે છે ત્યારે તેના માનસમાં હલકી વૃત્તિ પ્રવળ જતી હોય એમ જણાય છે. સુશીલાના સૌંદર્યથી મુગ્ધ જતીને એ ચિત્રકાર જ્યારે તેના મુખ પર મંદ રિમતના ભાવો મૂકે છે ત્યારે તેની પીંછીજ અટકી પડતી હોય એટલી ધીમી ગતિ ધારણ કરે છે. હું તો માનું છું કે આ ચિત્રકાર સમાજનો દ્રોહી છે.”

પોતાની લીધેલ હલને વળગી રહેનાર અને તેમાં જરાપણ નમતું ન આપવાની આદતવાળા પીયૂષને વધુ પ્રશ્નો પૂછીને ન ચિડવેા એમ રમણલાલે અને ચંદ્રિકાએ મનમાં જ નક્કી કરી લીધું અને અન્ય વાતોમાં ત્રણે જણુ એ પ્રમંગને જૂવી ગયાં. પછી તો થોડા દિવસ આનંદમાં ગાળીને પીયૂષ જતો રહ્યો.

સુશીલા અને કુંડનલાલ, રમણલાલ તથા ચંદ્રિકા સાથે મીઠો મંગલ રાખતાં, એટલે એમના પરિચયની સાથે સુધાકર પણ રમણલાલ તથા ચંદ્રિકાને મિત્ર બન્યો હતો. રમણલાલને ત્યાં તે ઘણી વખત કુરસદને સમયે આવતો ઉપલી ઘટના બન્યા પછી એટલે કે પીયૂષ જતો રહ્યો તે પછી એક દિવસે તે રમણલાલને ત્યાં આવ્યો હતો. અન્ય આડકથાઓમાંથી અચાનક ચંદ્રિકાએ સુશીલાના ચિત્રને લગતો પીયૂષનો અભિપ્રાય તેણે સુધાકરને કહ્યો. પ્રથમ

તો આ અભિપ્રાય સાંભળી સુધાકર હસ્યો. તેને ખાતરી હતી કે પોતાના ચિત્રમાં એવો ભાવ નથી, છતાં આવો વિચિત્ર અભિપ્રાય સાંભળીને તેને નવાઈ તો લાગી જ. બીજી જ પળે અન્યથા થએલ સુધાકરને ચંદ્રિકાએ પૂછ્યું:

“સુધાકરભાઈ, તમને આ બાજતમાં શું લાગે છે?”

રમણલાલે એ વાતને ઉઠાવી દેવા કહ્યું: “ચંદ્રિકા, તું પણ પીયૂષની જેમ નિર્થક વાતોમાં રસ લેવાનું કેમથી શિખી? સુધાકરને વિશે આવું ધારવું એ જ મને તો વિચિત્ર લાગે છે.”

સુધાકર વિશેષ નવાઈ પામીને કહેવા લાગ્યો: “મને પણ અન્યથા થાય છે. કે એ ચિત્રમાં આવો ભાવ આવે જ શી રીતે? અને જો એમ હોય તો તો નું ખરેખર અત્યંત નાલાયક માણસ ગણાઈ.”

ચંદ્રિકા બોલી બીડી: “પીયૂષભાઈએ પણ એમ જ કહ્યું હતું કે ‘આ ચિત્રકાર સમાજનો દ્રોહી છે.’”

રમણલાલ અને ચંદ્રિકાને પછી તો અન્ય વાતોમાં આ સંબંધી કંઈ પણ ઉચ્ચારવાનું યાદ આવ્યું જ નહિ. સુધાકરની સંજ્ઞાનતા વિશે તેમને પૂરતી ખાતરી હતી એટલે વધુ પૂછગાછ કરવાનું તેમને કંઈ કારણ પણ નહોતું. સુધાકર પણ એ દાણે તો પ્રસંગને અન્ય વાતોમાં ગુંથવાઈ જવાથી બૂલી ગયા.

પરંતુ ચિત્રશાળામાં પ્રવેશતાં જ સુધાકરની દૃષ્ટિ સમક્ષ એ આખી ઘટના તરવરી રહી. પોતાના જીવનમાં અશાંતિની પળો પ્રથમ વખત જ આ પ્રસંગ પછી આવી. તે પોતાના જીવનની ઝીણુમાં ઝીણી બાજતો ચૂંથીને આત્મનિરીક્ષણ કરવા લાગ્યો. એ ચિત્રમાં એવો ભાવ શું સાથે જ મૂકાયો છે? જો એમ હોય તો તેને માટે જવાબદાર કોણ? એ ચિત્ર ચીતરતી વખતે શું પોતાને એ ભાવો વિશે ખ્યાલ પણ ન રહ્યો? સમુદ્રમાં આવેલ ભરતી વખતે પાણી જે રીતે ડોળું બની જાય તે રીતે સુધાકરના મગજમાં ઉદ્ભવેલ વિચારોનો ધોધ તેના માનસપટ પર ગુંગળામણ ઉત્પન્ન કરે એવું મલિન વાતાવરણ પ્રસારવા લાગ્યો. અનેક જૂઠા જૂઠા તર્ક ધ્યાં પછી એ ચિત્રમાં એવા ભાવો માટે પોતે કદી જવાબદાર નથી એમ ઠરાવ્યા છતાં પણ બીડે બીડે સુધાકરને એ નિકાલથી પૂરનો અર્થતે.પ રહ્યો. છેવટ કંટાળીને તે કુંદનલાલને ત્યાં આ પ્રસંગને બૂલી જવાના આશયથી ગયો.

કુંદનલાલ તે વખતે કંઈ કામકાજને અંગે ઘેરથી નીકળી ગયો હતો અને ચાર પાંચ કલાક સુધી પાછો ફરનાર નહોતો. સુશીલાએ સુધાકરને જોયો એટલે તેને બોલાવ્યો. ધણી વખતથી પરિચય હોવાથી સુધાકરને સુશીલાનો જરાપણ શંકાસ નહોતો. વળી આજે તો સમય પસાર કરવા જ તે આવ્યો હતો એટલે સુશીલાના આગ્રહથી તે તેની સાથે વાતોએ વળગ્યો. સુશીલાને પણ આજે પુરસદ હોવાથી સુધાકરની સાથે છૂટથી વાતો કરવાની તક મળી. પોતાના આલ્સકાળની અનેક વાતો સુશીલા સુધાકરને સંભળાવવા લાગી. પોતાનું મનધાર્યું કરાવવા માટે તે લાઘવો તથા ભાભીઓ સાથે કેવી યુક્તિઓ અજમાવતી એ બધી બાલકાળની મધુર સ્મૃતિ તે સુધાકર સમક્ષ રજુ કરવા લાગી અને છેવટ એકે રસિક પ્રસંગ પણ તેણે નીચે મુજબ સંભળાવ્યો:

“મારા વગ્ન નહોતા થયા તે સમયની વાત હું તમને કહેવા માગું છું. અમારી પાડોશમા જ રહેતા એક કુટુંબમા રજનિકાત નામનો એક મનોહર અને ચોર યુવાન મને આકર્ષવા મથતો હતો કાર્મ પશુ મદાનુ શોધી તે મારી પાસે અવારનવાર આવતો અને મારી સાથે વાતો કરવાની એક પશુ તક તે ગુમાનતો નહિ મને ખાસ કરીને તેની આંખોની સાથે જોવાની આદત અને કૃત્રિમ હાસ્ય પર બહુ જ ચીડ હતી, એટલે જેમ જેમ એ મારા તરફ ખેંચાતો ગયો તેમ તેમ હું તેના તરફ એકાગ્ર મનથી ગમ્મ અને કચિત્તે તેની તરફ દયા લાવી એકાદ મઢ હાસ્યથી તેને આનંદ આપતી પરંતુ ધીમે ધીમે તેને તો મારી જ તાતાવેલી ગઈ અને મને સપડાવવા તેણે અનેક યોજનાઓ ઘડી કાઢી, પરંતુ હું આથી વિશેષ મારા બની અને તેની ખો જુનાવવા મેં પણ એક યોજના ઘડી કાઢી એક વખત તક મળતા રજનિકાત મારી સાથે વાતો કરી વળગી અને પોતાનો પ્રેમ પણ મારી દામસ્ત્રી શિન કર્યો મેં પણ આ સમયે મારો દાવ અજમાવવાનું નક્કી કર્યું અને તેને તો રાત્રે સ્ત્રીના પોશાક ધારણ કરીને મારી રૂમમા આવવાનું કહ્યું મેં તેને સમજાવ્યું કે એ રીતે જ મળવાથી કોઈને શકા નહિ રહે પણ તે રાત્રે ઠગવેન સમયે તે આગોળ એટલે જાગરૂ જવાના બદલાના તબે મેં તેને રૂમમા મારી રાહ જોવા એકનો મૂક્યો અને કોઈને શકા ન જાય એ માટે મદારથી સકળ વાસવાનું તેની પાસે ઝૂન કરાવ્યું ધણી સમય થવા છતાં મને પાછી આવેન ન જોઈ એટલે તે ગભરાયો, પરંતુ હવે તો તે પૂરેપૂરો સપડાયો હોવાથી મારા પગમાથી છટકી શકે એમ નહોતો અને સનાર થતાં મેં એ સ્ત્રીવેશધારી રજનિકાતના પરાક્રમની બહેરાત કરીને મારો વિજય સ્થાપિત કર્યો.”

સુશીલા આ કથા એટલી હોસથી કહેતી હતી કે સુધાકર બહુ ગસપૂર્વક એ વાત સાંભળવા લાગ્યો પોતાના વિજયની એ મ્ત્રા પૂરી થઈ તે વખતે સુશીલાના મોં પર આધુ સ્મિત ફરકી ગયું હતું સુધાકર અચાનક ચમકે પો સુશીલાનું ચિત્ત તૈનાગ ડગતી વખતે તેને સામે જ મેગારી હતી તે વખતે પણ સુશીલાના મોં પર આવું જ સ્મિત હતું એમ તેને હવે ખ્યાલ આવ્યો જે સુશીલાને નિર્દોષતાની સાક્ષાત્ મૂર્તિ તે કદપતો હતો એજ સુશીલાના જૂતકાળમા મમાજદ્રોહી રજ જો એના માનમમા ગળાયા હતા, અને કાંઈ એ રજકણોના અવરોધો દળુ પણ તેની આરાધસ ધૂમરી લેતા દેાય સુશીલાના ચિત્રમા સ્મિતની રેખાઓ ચિતરતી વખતે ભાવોમા જે મ્લુપિત તાતાગણુ છવાયુ છે એનો સાચો કાવ્યકો દર ઉકેલાતો હોય એમ સુધાકરને લાગ્યું શુ ત્યારે એ ચિત્રમા તગવરતી મતીન છાના માટે સુશીલા જવાબદાર છે? સુધાકર જોડા વિચારમા બેસી પડ્યો સુશીલાને પણ નવાઈ લાગી અને ખિન્ન થયેના સુધા રો જોઈને સુશીલાને શકા થઈ કે કદાચ સુધાકરને આ વાતમાં ગસ નહિ પડ્યો હોય સુશીલાનો વિજયો ઉન્માદ સરી ગયો રજનિકાતની હાસી કરીને પોતાના ગર્વને પોષતી સુશીલાને સુધાકર મમલ પોતાનો પગજ્ય થયો હોય એમ લાગ્યું પરંતુ સુધાકરને હવે સુશીલા પર જગ પણ માન ન ગયું સુશીલાની સાથે એક અક્ષર પણ બોલ્યા સિવાય તે ત્યાંથી જતો ગયો

[શાર્દૂલવિદીહિત]

વભંગી બનવા કસી શરીરને વ્યાયામપ્રેમી પૂરો,
આરોગ્યે બલબદ્ધ સ્નાયુ ગૂંથતો સૌન્દર્યદેહી થરો,
અંગે અંગ ઊડતી સ્પુર્તી, ભયને ચાંપી, પ્રહારો ઝીલી
આનંદે હસતો ધસે જીવનમાં કેા બ્રહ્મચારી ફૂટો !
સૂર્યે પ્રેરિત બુદ્ધિની ચમક એ આંખે સદા ઊછળે,
મેધાવિ ઝીલતો સરસ્વતી તણા સંસ્કાર સૌન્દર્યને,
અભ્યાસે ઊજળું રસી હૃદય એ રાચે સદા સંયમે
જીવે સાચી કલા મહીં બિહળતો-તહોયે સદા નિયમે !
આ સંસાર મહીં હજી દુઃખ અને દારિદ્ર્ય દોષો ભર્યા,
હિંસા જન્મ દીધું પરાધીનપણું ચાંપી રહું સર્વને;
આંસુ ઢાળતી માતૃભૂમિ રટતી-શોધતી સ્વાતંત્ર્યને.
એ દેનાર મહારથી નીપજશે શું બ્રહ્મચારી કદી ?
સેવાભાવનું ભવ્ય લેઈ તત શું ઊભો રહ્યો આંગણે ?
સાચો બ્રહ્મજ્ઞ એ જાની જગતના સંસ્કાર ખીલાવશે ?
આનંદિત જાની પરાગ તપની પ્રેરાવતો પૃથ્વીમાં
ઊભો પાવડી પહેરી સ્વાર્થ તજીને શું બ્રહ્મચારી થરો ?

[અનુસંધાન પૃ. ૪૭૨]

અર્જુને આલેખ્યું હતું તે “સરાવર તીરે ચિત્રા”નું ચિત્ર સૌંદર્યદર્શનનું ચિત્ર હતું. અહીં ચિત્રાએ આલેખેલું આ “વનપ્રદેશમાં પ્રણયી-મિલન”નું ચિત્ર પ્રેમદર્શનનું ચિત્ર છે. સૌંદર્ય અને પ્રેમ-વાસ્તવદર્શન અને તેનો ભાવસાક્ષાત્કાર-વચ્ચે જેટલો નિકટ સંબંધ છે તેટલી જ ગાઢ એકતા સૌંદર્ય-અને-પ્રેમ-દર્શનનાં આ લિખ ચિત્રોમાં સમાઈ છે. પ્રથમ ચિત્રમાં યૌવન-વસન્તે વિહસતું સૌંદર્ય જીવન-પરિપૂર્ણતાને ઝંખતું પ્રિય સખાની શોધમાં નીકળ્યું હતું, તે આ બીજા ચિત્રમાં પ્રેમ સહ મિલન સાધી કૃતાર્થ થાય છે. સૌંદર્યનો તલસાટ પ્રેમમાં તૃપ્ત થાય છે; વિયોગમાંથી મિલનમાં, વિષાદમાંથી આનંદમાં પરિણત થાય છે. ચિત્રા-અર્જુનનું આ મિલન શકુન્તલાના પ્રથમ અંકમાં, કણ્વઋષિના તપોવનમાં દુષ્યન્ત શકુન્તલાના પ્રથમ મિલનને તાદરશ કરે છે.

એ દક્ષિણમારુત, એ વનનિકુંજ, એ માલતીમંડપ, અમૃત વર્ષાવતો વિંધુ, યૌવનની મધુર વસન્તમાં વિદાસતી નિદ્રાધીન પ્રિયતમા ને તેને નિરખતો માનવવીર, સૌરભે પમરતું વાતાવરણ, નિરવ રજની, તમરાંના ગણગણાટ, વિશ્રાન્ત પ્રકૃતિ, પ્રણયીયુગલનું મંગલમિલન.

ઉપાતો અન્વાસ, બાહરવિનાં કામલદિરંગો, પંખીનાં ગાન, પ્રભાતની સુરમ્ય સુરણિ, ...રસનીતરી પ્રકૃતિમાતના જીવમરપરે કેવાં મંગલમય વિરાજી ઊઠ્યાં છે ! કેતું અદ્ભૂત રસદર્શન પ્રગટાવે છે !

પણ પ્રસાતની પુત્રકિતે ગુલાબીમાં ચિત્રાનું એ અકાળ રદન શા માટે ? [ચાલુ]

ઉત્પાદન એટલે આર્થિક જરૂરિયાતોનો વિનાશ; અને ઉત્પાદન એટલે આર્થિક જરૂરિયાતો અને આર્થિક મંપત્તિનું સર્જન.

પદાર્થ અનંત છે, અનાશવત છે; નથી તેનો વિનાશ કે નથી તેનું સર્જન. વિનાશ અને સર્જન એટલે માત્ર પદાર્થના સ્વરૂપોમાં થતાં રૂપાંતરો.

માનવી પોતાની જરૂરિયાતો પ્રમાણે સૃષ્ટિના અઘાગ પદાર્થમાંથી ઉત્પાદનગાત્રિક સંપત્તિ સર્જે છે, પદાર્થોના સ્વરૂપનું રૂપાંતર કરે છે. આ પ્રવૃત્તિને ઉત્પાદન કહેવામાં આવે છે.

કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્પાદન માટે બે વસ્તુની આવશ્યકતા રહે છે. ૧. પદાર્થ, અને પદાર્થનું રૂપાંતર કરવા માટે કરવો પડતો—૨. શ્રમ. પદાર્થ અને શ્રમનો સમન્વય સંભવે એટલે ઉત્પાદન શક્ય બને. ઉત્પાદનનાં અંગોની સમજણ વધારે સરળ બનાવવા માટે અર્થ-શાસ્ત્રમાં પદાર્થને ૧. જમીન, અને ૨. મૂડીમાં; અને શ્રમને, ૩. મજૂરી, તથા ૪. વ્યવસ્થામાં એમ બાર અંગોમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. જમીન એટલે પ્રકૃતિ; મૂડી એટલે ઉત્પાદક સંપત્તિ; મજૂરી એટલે શારીરિક શ્રમ, અને વ્યવસ્થા એટલે માનસિક શ્રમ. આ ચારે અંગોના સુમેળ વિના કોઈ પણ પ્રકારનું ઉત્પાદન મંભવતું નથી.

ઉત્પાદનનાં પહેલાં બે અંગ એટલે જડ પ્રકૃતિ, અને બીજાં બે અંગ એટલે ચેતન માનવી. માનવી પોતાના જીવનનિભાવ માટે પ્રકૃતિને ખેડે છે, તે ઉત્પાદન એટલે ઉત્પાદનનાં અંગોની ચર્ચાને આનુષંગિક માનવસામ્રાજ્ય, માનવીને કરવો પડતો શારીરિક શ્રમ—મજૂરી, તથા માનસિક શ્રમ—વ્યવસ્થા, એમ મહત્વના મુદ્દાઓ અર્થશાસ્ત્રમાં ઉપસ્થિત થાય છે. આ મુદ્દાઓની ચર્ચા હવે પછીના લેખોમાં કરશું અહીં ઉત્પાદનનાં પહેલાં બે અંગોના સંબંધમાં ઉપસ્થિત થયેલા મહત્વના સિદ્ધાન્તો—૧. ધટતી જતી પેદાશનો; ૨. વધતી જતી પેદાશનો તથા ૩. સમાન રહેતી પેદાશનો—તપાસશું.

ઉત્પાદનનું પહેલું અંગ જમીન એટલે સમસ્ત પ્રકૃતિ—ખેતરો, જંગલો, નદીઓ, સમુદ્રો, ખાણો, પવન, પ્રકાશ, અગ્નિ, ગુરુવાકર્ષણ વગેરે વગેરે; બીજું અંગ મૂડી, એટલે ગરો, યતો, કાચો માલ, વગેરે—પ્રકૃતિના પદાર્થનું પરિવર્તન કરવામાં ઉપયોગમાં લેવું પડતું પ્રત્યેક સાધન.

ઉત્પાદનના મુખ્ય બે પ્રકારો—૧ પ્રકૃતિનું ખેડાણ કરી પ્રાપ્ત કરવામાં આવતી મંપત્તિ, અને ૨ પ્રાપ્ત થયેલી મંપત્તિનાં કરવામાં આવતા અનેક રૂપાંતરો. પહેલા પ્રકારમાં ખેતીનો ઉદ્યોગ, ખાણનો ઉદ્યોગ, જંગલનો ઉદ્યોગ, માછલાં પકડવાનો ઉદ્યોગ, સમુદ્રમાંથી મોતી કાઢવાનો ઉદ્યોગ—all kinds of extractive industries—નો સમાવેશ થાય છે.

બીજા પ્રકારમાં બધી જાતના ઉદ્યોગો-ગૃહ કે યાંત્રિક-જેમાં પદાર્થના સ્વરૂપનું મુખ્યત્વે પરિવર્તન જ થાય છે.

પહેલા પ્રકારના ઉત્પાદનને ઘટતી જતી પેદાશનો નિયમ લાગુ પડે છે, જ્યારે બીજા પ્રકારના ઉત્પાદનને વધતી જતી પેદાશનો નિયમ લાગુ પડે છે. સમાન રહેતી પેદાશનો નિયમ લાગ્યે જ કોઈ ઉદ્યોગને અકસ્માત લાગુ પડે છે. આ નિયમોનું સફળ નિરીક્ષણ અને સ્પષ્ટ સમજણ ઉત્પાદનનું સ્વરૂપ સમજવા માટે ખૂબ આવશ્યક છે એટલે એક પછી એક અત્યેક નિયમની છણાવટ હવે આપણે કરીશું.

ઘટતી જતી પેદાશનો નિયમ:—જેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન કરવું હોય તેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદનનાં ત્રણે અંગોનો-જમીન-શ્રમ-અને મૂડીનો સમન્વય કરવો પડે છે. અમુક માપની જમીન ઉપર શ્રમ અને મૂડીનું અમુક પ્રમાણ રોકવાથી, બરાબર પ્રમાણસર, થવું જોઈએ તેટલું ઉત્પાદન થાય છે. આંકડાઓમાં મૂડીએ તો-એક અંશ જમીન, એક અંશ શ્રમ, અને એક અંશ મૂડી રોકવાથી ધારો કે પાંચ અંશ ઉત્પાદન થાય છે. હવે જો ઉત્પાદન બેગણું કરવું હોય એટલે કે દશ અંશ મેળવવું હોય તો ઉત્પાદનનાં અંગોના અંશ પણ ડબલ કરવા જોઈએ. પણ ઉત્પાદનનું પહેલું અંગ-જમીન મર્યાદિત છે એટલે તેમાં વધારો કરી શકાતો નથી, બીજાં બે અંગો શ્રમ અને મૂડીને બમણાં કરી શકાય છે. ઉત્પાદનનું પહેલું અંગ—જમીનના પ્રમાણમાં વધારો કરવામાં ન આવે અને શ્રમ અને મૂડીના અંશો વધારતા-જમીન તો જેટલા પ્રમાણમાં શ્રમ અને મૂડીના અંશો વધારવામાં આવે છે તેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન વધતું નથી. જેમકે એક અંશ જમીન ઉપર બે અંશ શ્રમ અને બે અંશ મૂડીનું રોકાણ કરવાથી બેગણું ઉત્પાદન થતું નથી. એટલે કે જેમ જેમ શ્રમ અને મૂડીના અંશો વધારવામાં આવે તેમ તેમ ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ઘટતું જાય. ચારગણો શ્રમ અને ચારગણી મૂડી રોકવાથી ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ચારગણું થવાને બદલે ત્રણગણું કે અઢીગણું જ થાય છે.

આ નિયમને અમુક જાતની મર્યાદાઓ છે. જ્યારે અમુક જમીનના કટકા ઉપર જેટલા પ્રમાણમાં શ્રમ અને મૂડી રોકવાં જોઈએ તેટલાં પહેલાં ન રોકવાં હોય તો મૂડી અને શ્રમના અંશો વધારતાં ઉત્પાદન પ્રમાણમાં વધારે થાય છે. જ્યાંસુધી જમીન, શ્રમ અને મૂડી ત્રણે અંગો સમાન નથી થઈ જતાં ત્યાંસુધી શ્રમ અને મૂડીના વધતા જતા અત્યેક અંશે ઉત્પાદન પ્રમાણ કરતાં વધારે વધે છે. પણ જેવાં ત્રણે અંગો સમાન અને સમતોલ થઈ જાય છે કે તુરંતજ પછીના વધતા જતા શ્રમ અને મૂડીના અંશોથી ઉત્પાદનનું પ્રમાણ જેટલું વધતું જોઈએ તેટલું વધતું નથી પણ ઘટવા લાગે છે.

જ્યારે જમીનને પૂરેપૂરી કેળવી આવ્યામાં ન આવી હોય ત્યારે પણ વધતા જતા શ્રમ અને મૂડીના અંશોથી ઉત્પાદનનું પ્રમાણ વધે છે. પણ જેવી જમીન સંપૂર્ણ રીતે કેળવાઈ જાય છે અને તેના પ્રમાણમાં તેની ઉપર શ્રમ અને મૂડી રોકી દેવામાં આવે છે, પછી શ્રમ અને મૂડીનું પ્રમાણ વધારવામાં આવે તો ઉત્પાદનનું પ્રમાણ વધવાને બદલે ઘટશે.

જ્યારે ઉત્પાદનની પદ્ધતિમાં વિજ્ઞાનની શોધખોળોને પરિણામે ફેરફાર કરવામાં આવે ત્યારે પણ શ્રમ અને મૂડીના અંશો વધારવાથી ઉત્પાદનનું પ્રમાણ વધારી શકાય છે. રસાયણિક ખાતરને લીધે, ખેતીનાં ઓગ્ગરોમાં સુધારો થવાને પરિણામે, મૂડીની બહોળપ થવાને અંગે અને એકંદર કૃષિકર્મમાં સુધારાઓ થવાને પરિણામે ઉત્પાદનનું પ્રમાણ વધારી શકાય છે.

આ બધી મર્યાદાઓ અમુક વખત માટે જ હોય છે. ન્યાંમુધી ઘટતી જતી પેદાશનો નિયમ લાગુ થવાની હદ નથી આવતી ત્યાંમુધી નિયમ ટૂંક મુદતને માટે લાગુ ન થતો હોય એમ લાગે છે; પણ લાંબે ગાળે ઉપર બતાવેલા ઉદ્યોગની આગતમાં આ નિયમ લાગુ થાય જ છે. વધતી જતી પેદાશના નિયમ તળે આવતા ઉદ્યોગમાં પણ અમુક મર્યાદા આવી ગયા પછી ઘટતી જતી પેદાશનો નિયમ લાગુ પડે જ છે પણ તે ઉદ્યોગોની આગતમાં એ મર્યાદા ખૂબ દૂર હોય છે.

ઉત્પાદનનું એક અંગ સ્થિર રહેતું હોવાથી આ પરિસ્થિતી જિભી થાય છે. જે ત્રણે અંગ એક સરખાં વધતાં હોય તો ઘટતી જતી પેદાશનો નિયમ ઉપસ્થિત થતો નથી. પણ પ્રકૃતિ મર્યાદિત છે; જમીન, ખાણ, જંગલ, સરોવર, સાગર બધાં મર્યાદિત છે; એટલે શ્રમ અને મૂડીના પ્રમાણમાં ઉત્પાદનનું પહેલું અંગ વધારી શકાતું નથી.

વધતી જતી પેદાશનો નિયમ:—ઉત્પાદનનાં ત્રણે અંગોના સુમેળના પરિણામે થતા ઉત્પાદનના પ્રમાણને વધારવું હોય તો જેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદન વધારવું હોય તેટલા પ્રમાણમાં શ્રમ અને મૂડી વધારે શકવાં જોઈએ; પણ ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં શ્રમ અને મૂડી જેટલા પ્રમાણમાં વધારવામાં આવે છે તેના કરતાં ઉત્પાદનનું પ્રમાણ અનેકગણું વધી જાય છે. જેમ કે એક અંશ જમીન, એક અંશ શ્રમ અને એક અંશ મૂડીના સમન્વયને પરિણામે અમુક અંશ-ધારે કે ૧૦૦ અંશ-ઉત્પાદન થાય છે; હવે ન્યારે શ્રમ અને મૂડીના અંશો બમણા કરવામાં આવે છે, અને ઉત્પાદનના પહેલા અંગને વિસ્તૃત કરવામાં ન આવે તોપણ, ઉત્પાદનનું પ્રમાણ બમણું વધવાને બદલે ત્રણગણું કે ચારગણું વધી જાય છે. દાખલા તરીકે વિદ્યુતશક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું કારખાનું છે, ઉત્પાદનના અંગોને અમુક પ્રમાણમાં એકઠાં કરવામાં આવ્યાં છે અને અમુક પ્રમાણમાં વિદ્યુતશક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. ધારે કે ૧૦,૦૦૦ અંશ. હવે જે વિદ્યુતશક્તિ ૧૦,૦૦૦ અંશને બદલે ૨૦,૦૦૦ અંશ કે ૩૦,૦૦૦ અંશ ઉત્પન્ન કરવી હોય તો ઉત્પાદનના અંગને બેગણાં કે ત્રણગણાં કરવાં પડતાં નથી પણ માત્ર પ્રમાણમાં ઘણા થોડા ખર્ચના વધારાથી જ ઉત્પાદનમાં ધાર્યા પ્રમાણે વધારો કરી શકાય છે.

સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે ન્યાં ન્યાં ઉત્પાદનમાં પ્રકૃતિનું પ્રાધાન્ય હોય છે ત્યાં ત્યાં ઘટતી જતી પેદાશનો નિયમ માલુમ પડે છે; અને ન્યાં ન્યાં ઉત્પાદનમાં માનવીનું પ્રાધાન્ય હોય છે ત્યાં ત્યાં વધતી જતી પેદાશનો નિયમ જાણાય છે. એટલે કે પ્રકૃતિને બોલેથી કાચો માલ જેટલો મળે છે તેવા બધા ઉદ્યોગો ઘટતી જતી પેદાશના નિયમને આધીન છે, અને ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનમાં ન્યાં માત્ર બોલેલા કાચા માલનું રૂપાંતરણ કરવાનું હોય છે ત્યાં વધતી જતી પેદાશનો નિયમ દેખાય છે.

વધતી જતી પેદાશનો નિયમ મુખ્યત્વે માનવીના જ્ઞાનમાં થયેલી પ્રગતિને, વિજ્ઞાનના અપૂર્વ વિકાસને પરિણામે થયેલી શોધખોળોને, ઉત્પાદનની પદ્ધતિમાં અને યંત્રોમાં થયેલા સુધારાઓને, અને વ્યવસ્થા તેમજ વિનિમયમાં સાંપડેલી સુવિધાઓને આભારી છે. આ બધાં કારણોને કીધે ઉત્પાદનમાં શ્રમની હેંચણી વધારે ને વધારે સૂક્ષ્મ બનતી જાય છે તેમજ તેટલી વ્યાપક બનતી જાય છે અને વ્યવસ્થામાં સહકાર અને સંગઠનના ધોરણોને

અંગે ઉત્પાદનની આખતમાં અંદરની તેમજ બહારની બધી કરકસરનો પ્રાપ્ત થાય છે અને વધતી જતી પેદાશનો નિયમ ફક્ત થાય છે.

સમાન રહેતી પેદાશનો નિયમ:—જ્યારે ઉત્પાદનનું પ્રમાણ, જેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પાદનના અંગેમાં વધારો કરવામાં આવે કે ઘટાડો કરવામાં આવે, તેટલા જ પ્રમાણમાં વધે કે ઘટે ત્યારે ઉત્પાદન આ નિયમને આધીન છે તેમ કહી શકાય. ઉત્પાદનને ચારગણું કરવું હોય તો ઉત્પાદનનાં અંગેને ચારગણું વિસ્તૃત કરવાં પડે અને ઉત્પાદનને બેગણું ઓછું કરી નાખવું હોય તો ઉત્પાદનનાં અંગેને બેગણું ઘટાડી નાખવાં પડે—સંકોચવાં પડે. આ નિયમ બરાબર ત્રાજવાં જેવો છે, જેટલું એક પદ્ધતિમાં વધારે કે ઘટાડો મૂકા તેટલું જ બીજા પદ્ધતિમાં વધારે કે ઘટાડો થાય.

આ નિયમ લાગ્યેજ કોઈ ઉદ્યોગને લાગુ પડતો હોય. સાધારણ રીતે જ્યારે કાચો માલ મેળવવામાં ઘટતી જતી પેદાશના નિયમની અસર જણાતી હોય અને એ કાચા માલમાંથી યાંત્રિક ઉત્પાદન કરવામાં વધતી જતી પેદાશના નિયમની અસર જણાતી હોય, ત્યારે પરસ્પર વિરોધી ગુણના નિયમોની અસરના મંધર્થગુણના પરિણામે ઉત્પાદન ઉપર બેમાંથી એકેય નિયમની અસર થતી નથી અને માત્ર સમાન રહેતી પેદાશનો જ નિયમ લાગુ થતો જણાય છે.

જુદા જુદા પ્રકારનાં ઉત્પાદનોમાં આ ત્રણે નિયમની વાસ્તવિકતા કેવા પ્રકારની છે તે નીચે અતાવેલા કાંડાને બરાબર તપાસાથી સમજશે:—

ઘટતી જતી પેદાશનો નિયમ		વધતી જતી પેદાશ		સમાન રહેતી પેદાશ	
ઉત્પાદનનાં અંગેનું પ્રમાણ	ઉત્પાદનનું પ્રમાણ	ઉત્પાદનનાં અંગેનું પ્રમાણ	ઉત્પાદનનું પ્રમાણ	ઉત્પાદનનાં અંગેનું પ્રમાણ	ઉત્પાદનનું પ્રમાણ
જમી. + અમ. + મુડી	ધઉ	જમી. + અમ. + મુડી	વિદુત	જમી. + અમ. + મુડી	ઉત્તના ધાગળા
૧+ ૧+ ૧	૨૦ આંડી	૧+ ૧+ ૧	૧૦૦ અં.	૧+ ૧+ ૧	૧૦ નંગ
૧+ ૨+ ૨	૪૫ "	૧+ ૨+ ૨	૩૦૦ "	૨+ ૨+ ૨	૨૦૦ "
૧+ ૩+ ૩	૧૧૫ "	૧+ ૩+ ૩	૬૦૦ "	૩+ ૩+ ૩	૩૦ "
૧+ ૪+ ૪	૧૪૫ "	૧+ ૪+ ૪	૧૦૦૦ "	૪+ ૪+ ૪	૪૦ "
૧+ ૫+ ૫	૧૭૦ "	૧+ ૫+ ૫	૧૫૦૦૦ "	૫+ ૫+ ૫	૫૦ "
૧+ ૬+ ૬	૧૮૦ "	૧+ ૬+ ૬	૨૨૦૦૦ "	૬+ ૬+ ૬	૬૦ "
૧+ ૭+ ૭	૨૦૦ "	૧+ ૭+ ૭	૩૦૦૦૦ "	૭+ ૭+ ૭	૭૦ "

x વધતી જતી પેદાશ, રાજઆતમાં જ્યાંસુધી જમીનને સંપૂર્ણ રીતે કેળવી ખાવામાં ન આવી હોય ત્યાંસુધી, મળતી જણાય છે; પણ આ કસાયે તેની છેલ્લી મર્યાદા આવી જાય છે અને હવે પછીના ઉત્પાદનના વધતા જતા અંશેએ ઉત્પાદનનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે.

પ્રતાપરાયના જીવનમાં વિકટ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હતો. પ્રથમ પત્નીના અકાળ મૃત્યુ પછી પાંચ-પાંચ વર્ષ સુધી એ સ્નેહ-સંભારણાંની મીઠી યાદ પર જીવ્યા પછી તેમને એકાએક ફરી પરજીવવાની લગની લાગી હતી. અર્ધાં તેની વિરૂદ્ધ હતાં. પ્રતાપરાય ખરી મૂંઝવણમાં આવી પડ્યા હતા.

પ્રતાપરાયે જીવનસહચરી ગુમાવી ત્યારે મિત્રો ને સંબંધીઓએ તેમને અન્ય સહચરી સ્વીકારવા ખૂબ સમજાવેલ. પ્રતાપરાય જેવા હોદ્દાદાર અને પાંત્રીશ-છત્રીશ વર્ષની નાની વયના બીજવરને પોતાની કન્યા આપવા કેટલાંય માળાપો તલપાપડ થઈ રહેલ. કેટલાકે પ્રતાપરાયના મિત્રો મારફત આડકતરી રીતે કેંણુ પણ મોકલેલ. કેટલાકે તો તેમના પર અમુક અંશે દબાણ પણ કરેલ. પણ એ બધું છતાં પ્રતાપરાય એ વખતે ન પરજીવવાના નિશ્ચયમાં મુકમ રહી શક્યા હતા.

પ્રતાપરાયને બે દીકરા ને એક દીકરી હતી. ગુણિયલ ગૃહિણીનાં પ્રતીકરૂપ સંતાનોને અપર-માતાનું દુઃખ જોવું પડે તેની કલ્પના કરતાં પણ તેમને ત્રાસ આવતો. ફરી પરજીવવાની વાત કરનાર દરેક જણ તેમને કાં તો સ્વાર્થો ભાસતો કે જીવનની ગંદી ધૂળમાં રંગદોળાતો પામર લાગતો.

પ્રતાપરાયનું સહજીવન મુંદર હતું. ઈશ્વરી કોપને કારણે એ સહજીવનનો અંત આવ્યો. આવો દુર ધા પહેલાં તો પ્રતાપરાયના આસ્તિક દૈવાને પણ ઈશ્વરી અન્યાય જ ભાસ્યો, પણ ધીમેધીમે વખત વીતતાં, 'એમાં ય ઈશ્વરી સંકેત હોવો જોઈએ' એમ માની તેમણે મન મનાવેલ. પણ જ્યારે તેમનો કોઈ અંગત મિત્ર તેમને કહેતો કે, "તમે ઈશ્વરી સંકેત સમજી જ શકતા નથી. ઈશ્વર તમને અન્ય સહચરી શોધવાનું કહે છે." ત્યારે તેમને હસવું આવતું અને ઈશ્વરના ગૂઢ સંકેતને પોતાની કુસલાક દષ્ટિ અનુસાર સમજાવવાનો પ્રયાસ કરનારની ધૃષ્ટતા માટે ખેદ થતો.

બે-ત્રણ વર્ષ વીત્યાં અને પ્રતાપરાયે ખાવાપીવાની અગવડતા દૂર કરવા મોટા દીકરાને અદાર વર્ષે પરણાવ્યો. કેટલાકે કહ્યું કે, "મોટાભાઈ ને આટલી નાની ઉંમરે પરણાવો છો તેથી એનો અભ્યાસ બગડશે."

તેમને પ્રતાપરાયે જવાબ આપ્યો, "હું ય સોજા વર્ષે જ પરણ્યો હતો અને છતાં ય ભણી શક્યો." અમલદાર સાથે લાંબી દલીલો તો કાણ કરે ?

રસોયાની રસોઈ ખાઈ ખાઈ પ્રતાપરાયનું પેટ બગડતું હતું એટલે તેમને પુત્રને પરણાવવાનું આવશ્યક લાગેલ. એ કે મૃણાલના આગમન પછી પણ રસોઈ તો રસોયો જ કરતો, પણ મોટી વડુ પાસે બેસી બધું રંધાવતી અને સસરાજીની બધી સગવડ સાચવવા ખૂબ ચીવટ રાખતી.

વળી બે-ત્રણ વર્ષ વીત્યાં અને પ્રતાપરાયને પાછી કંઈક મૂંઝવણ ચવા લાગી. આ વખતે "શું મૂંઝવણ ચાય છે ?" એ દર્દનું નિદાન કરતાં તેમને ઘણો વખત લાગ્યો. ઘરમાં મોકર-સાકર હતા તે તેમનું બધું કામકાજ કરતા. રસોયો રસોઈ કરતો. મોટી વડુ સસરાજીને કંઈ પણ અગવડ ન પડે તેની અહોનિશ કાળજી રાખતી. દીકરા-દીકરી પિતાની પ્રેમમૂર્તિને પૂજ્યભાવે સાદતાં. ધનપ્રાપ્તિ સારી હતી. સત્તાઅધિકાર પણ અન્યને અદેખાઈ આવે એટલા પ્રમાણમાં હોઈ તેમને લાગવગ કંઈ જ ન્યૂનતા ન હતી એમ વ્યવહાર લોકો કહેતા; છતાં ય પ્રતાપરાયને તો એ બધી સમૃદ્ધિમાં પણ કંઈક ઉણપ લાગવા માંડી. ધીમેધીમે તેમને ખ્યાલ આવ્યો કે તેમનું જીવન એકલતાથી શુષ્ક બન્યે જતું હતું. ભવિષ્ય ધરમાં લાગતી આ એકલતા અજાણવા માટે તેમણે જુદા જુદા પ્રયત્નો કરી જોયા, પણ જેમ જેમ તે વિશેષ પ્રયત્ન કરતા ગયા તેમ તેમ તેમને વિશેષ એકલું લાગવા માંડ્યું.

ધણા વિચારને અંતે, ધણાં હૃદયમંથન પછી, કેટલીય રાત્રીઓ જાંઘ વિના ગાળ્યા પછી, તેમણે ફરી પરણવાનો નિશ્ચય કરી નાંખ્યો.

તેમના એવા વિચિત્ર નિશ્ચયની વાત જાણી તેમનાં પુત્ર-પુત્રી-પુત્રવધૂ વગેરેને અનહદ આશ્ચર્ય થયું. તેમના મિત્રોને પણ નવાઈ લાગી. છોકરાંઓએ પિતાજી સાથે ભળવાનું ઓછું કરી દીધું. મિત્રોએ તેમને 'હવે ન પરણવા' માટે સમજવવાના પ્રયાસ કરી જોયા પણ પ્રતાપરાયને તો ખીજવાર પરણ્યા વિના છૂટકો જ ન થયો.

વેણી ગરીબ માળાપની દીકરી હતી. મૃણાલયી તે થોડી નાની હતી, પણ તેનું શરીર ભરાવદાર અને સુદૃઢ હોવાથી તે મૃણાલયી મોટી લાગતી. રૂપાળી તો તે હતી જ; અને વળી ગરીબ ભાવતરને ત્યાં પાણી-જળણું ધ. કામ કરેલ એટલે તેનું સ્નાયુબદ્ધ શરીર ધાટીકું અને મરોડદાર લાગતું.

વેણીના બાપ પ્રતાપરાયના એક મિત્રની નીચેના નાના કારકુન હતા. લોક-વાયકા હતી કે પ્રતાપરાય પૈસા આપીને પરણ્યા હતા. વેણીને તેના બાપે પૈસાની લાજએ પ્રતાપરાયને આપી હતી કે નહીં એ બાબત તો કંઈ ચોક્કસ ન કહી શકાય, પરંતુ એને એક આશા તો હતી જ કે, "મોટા જમાણની ઓથે નાનાં નમાયાં છોકરાંઓ લાઈનસર થઈ જશે."

વેણીનું અપરમાતા બની આવવું તેનાં સાવકાં છોકરાંઓને નહોતું રુચ્યું એ વાત તેમના વર્તન પરથી તરત જ જણાઈ આવતી. ત્રણે ભાંડરડાં તેનાથી દૂરને દૂર જ રહેતાં, ન છૂટકે જ તેની સાથે બોલતાં. મૃણાલે સસરાજીની યાળી પર ધ્યાન રાખવાનું નવી સાસુ આવતાં પડતું મૂક્યું હતું; અને મોટા ધરના રિવાજથી અમલુ વેણીને દર પગલે મુંઝવણુ જીભી થતી. સાવકાં છોકરાંના આવા અતડા વર્તનથી વેણી બહુ દુઃખાતી. "એ બધાં શા માટે મારી વિરૂદ્ધ છે?" એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તેને જડતો જ નહીં.

"બેન!" વેણીએ એક દિવસ મૃણાલને પોતાની સમોવડી જેમ બોલાવી પૂછ્યું, "આપણે શું શું અચાણાં આચવાનાં છે?"

મૃણાલના અંતરમાં નવી સાસુ માટે સદ્ભાવ હતો, પણ તેના પતિ-દેર ને નહુંદ તેની વિરૂદ્ધ હોવાથી તે તેની સાથે લાળી શકાતી નહીં.

'જુઓ, બા....' મૃણાલે કહ્યું.

"સાંભળો, બેન!" વેણીએ મૃણાલના મેઢા આડે હાથ દેતાં કહ્યું, "મને બા કહી શરમાવો નહીં."

"સાસુને બા સિવાય ખીજું શું કહેવાય? બાઈજી કહું?" કહી મૃણાલ હતી.

"મને બેન ન કહી શકો?"

"કોઈ સાંભળે તો કેવું ખરાબ લાગે?"

"લલે ખરાબ લાગે. તમે જો હવેથી મને બા કહેશો તો હું તમારી સાથે બોલીશજ નહીં."

થોડી રકઝકને અંતે બંને સ્ત્રીઓએ એકબેકને બેન કહેવાનું કબૂલ્યું.

પ્રતાપરાય થોડા વખતમાં જોઈ શક્યા કે તેનાં છોકરાં અપરમાતાને તદ્દન એકલી કરી મૂકતાં. તેની સાથે ન છૂટકે જ બોલનાં. અને ક્યારેય તેનું ખુદ્દું અપમાન ન કરતાં તો પણ તેના તરફ કાયમ ઘૂણાની નજરે જ જોતાં.

ગરીબ માળાપની દીકરી એકાએક મોટા વરની વહુ બની, તેનાં છોકરાંથી પણ દયાતી. અલબત્ત, છોકરાંઓ ક્યારેય તેના પર લુકમ ન ચલાવતાં, ક્યારેય તેની સાથે ખુદ્દી રીતે ઝગડતાં નહીં, પણ એ બધાં તેના તરફ એક પામર પ્રાણીની માફક જોતાં. તેમને મન વેણી બિખારીની છોકરી હતી. તેનામાં ઉત્ત વિચારસરણી ક્યાંથી હોય? તેનામાં સારા સંસ્કારનો

અભાવ હોય તેમાં નવાઈ શું? તેને હૃદયની ઉદારતાનો તો ખ્યાલ પણ ક્યાંથી આવે? આ બધી તેમણે કદપી લીધેલી અને વિદ્યમતોથીઓએ તેમને સમજાવેલી વાતો હતી. વેણીના આગ્રા પહેલાં જ આ બધું ઘડતર યર્ષ ગયું હતું: અને તેના આગ્રા પછી તો તેઓ તેની સાથે એકલતાં પણ ભાગ્યે જ, એટલે તેમના વેણી બાબતના અભિપ્રાયમાં કંઈ ફેરફાર કરવાની તક તો હતી જ નહીં.

પ્રતાપરાયને છોકરાંઓની એક દી વર્તણૂકથી બહુ ખેદ થતો. છોકરાં હવે તો તેમની સાથે પણ ઓછું બોલતાં. છોકરાંને કંઈ કહેતાં પ્રતાપરાયનું મન ન માનતું. છોકરાં અણ-સમજી છે એમ સમજવા છતાં ય તેમને ઠપકા આપવાનું તે વિચારી ય ન શકતાં. મા વિનાનાં છોકરાંને કંઈ કહેવું તે તેમને ગત સહચરીનું અપમાન ક્યાં સમું લાગતું. પણ કંઈ વાંક વિના ચિચારી વેણીને ત્રાસ વેકવો પડતો તે ય તેમને ન રચતું. પોતે કામકાજને અંગે ઘણો વખત ધરતી બહાર હોય છે એ વખત દરમિયાન છોકરાં ટાળે મળી વાતો કરતાં હશે ત્યારે એકલી વેણીને કેવું લાગતું હશે તેની કદપના કરતાં તેમને વેણી માટે લાગી આવતું.

“વેણી!” એક દિવસ પ્રતાપરાયે વેણીની એકલતા ટાળવાની કંઈ ગોડવણ કરવા માટે તેને બોલાવી.

“હા!” પતિ માટે પૂર્ણ પ્રેમ છતાં વેણી હજી પતિનું અધિકારીપણું ભૂલી-શકતી ન હતી. પતિના સંબોધનના જવાબમાં તેનાથી ઘણી વખત “હ” ને બદલે “હા” જ બોલાઈ જતું.

“અહીં આવ તો!”

“કેમ?” વેણીએ પાસે આવતાં કહ્યું.

“એ-સ.” વેણી બેઠી.

પ્રતાપરાય કાણુબર એ નિખાલસ સુંદર યુવતીને મુગ્ધ નયને જોઈ રહ્યા.

“કેમ છે?” પ્રતાપરાયે કંઈવારે પૂછ્યું.

“સારું.” બોલતાં બોલતાં વેણીના ગાલે શેરડા પડ્યા.

“વેણી, તને અહીં બહુ એકલું લાગે છે, ખરું?”

વેણી ચૂપ રહી.

“બોલને. એકલું નથી લાગતું?”

“ક્યારેક.” કહી વેણી નીચું જોઈ ગઈ.

“જે વેણી,” પ્રતાપરાયે તેની પાસે બેસી તેના વાળની લટ સાથે રમત કરતાં કહ્યું, “હું તારી મુજબણ બરાબર સમજી શકું છું. છોકરાંઓને તારા માટે અણગમો છે, એટલે એ બધાં તારાથી અતડાં રહે છે.”

વેણી નીચું જ જોઈ રહી હતી.

“મારે એનો કંઈક રસ્તો કરવો પડશે.” પ્રતાપરાયે પૂરું કહ્યું. વેણીએ જાણ્યું જોયું ને પૂછ્યું, “શું કહ્યું?”

“મારે કંઈક કરવું પડશે.”

“ના, એમને કંઈ ન કહેશો. એમનાં બાની સરખામણીમાં હું એમને ગામડિયણ તારું તેમાં એમનો શો દોષ?”

“એમનો દોષ હોય કે ન હોય, પણ તને ગમે તેવો કંઈક માર્ગ તો શોધવો જ પડશે ને?”

“તમે એમને કંઈજ ન કહો તો મને બહુ ગમે.”

“તું સમજતી નથી. હું એમ કહું છું કે, તારા ભાઈને અહીં રાખી ભણાવીએ તો તને ગમે કે નહીં?”

“મને? મને તો ગમેજ ને?” વેણીએ હર્ષના આવેશમાં કહ્યું, પણ પછી તરત જ

તેણે સુધાર્યું, “ નો-ના, એવું કંઈ નથી કરવું. એમ કરવાથી મને અને મારા ભાઈને તો સુખ થશે; પણ આપણા ઘરમાં નાહકનો કલેશ દાખલ થશે. ”

“ તારી એ વાત ખરી છે. પણ એમાં હું શું કરું ? ”

વેણી મૂંઝવણમાં પડી ગઈ. એક બાબત ભાઈનો વિકાસ હતો; બીજી બાબત કુટુંબનો સંપ હતો. એક બાબત. અંધગ્રેમ હતો : બીજી બાબત નિકટ કર્તવ્યપથ હતો જે કુટુંબની તે ગૃહિણી હતી તેમાં સંપ જળવવાની વેણી પોતાની ફરજ માનતી.

“ કંઈ નહીં, જવાહર, મને તો એકલાં રહેવાનું ફાવી ગયું છે. ” વેણીએ કંઈ વારે કહ્યું.

“ વેણી, મારી પાસે ભુંડું શા માટે બોલે છે ? તારી સાથે સગાઈ કરવા માટે હું તને જેવા આવેલ ત્યારની વેણી અને અત્યારની વેણીમાં કંઈ જ ફેર નથી પડ્યો એમ તું કહી શકશે ? મને તો લાગે છે કે મારા ઘરની મોટાઈ તને ચગદી રહી છે, વેણી, ભલે છોકરાંઓ ક્યક્ય કરે, હું તો તારા ભાઈને બોલાવવાનો જ છું. જેમ હું તેમને કંઈ નથી કહેતો તૈમ તેમણે પણ મને કંઈ કહેવાનો અધિકાર શુભાવ્યો છે. હું મારે પાસે મારા સાળાને પાણું પોણું કે બજીયું તેમાં હવે એમને શું ? મારે જેમ છોકરાંઓ તરફની ફરજ છે તેમ મારી પત્ની તરફની ફરજ પણ ખરી કે નહીં ? ”

વેણીની આનાકાની છતાં ધનશ્યામે પ્રતાપરાયને ત્યાં રહી બહુવું એમ નક્કી થયું.

ધનશ્યામ ભલો-બોળો છોકરો હતો. તેનું અને વેણીનું મોહું મળતું હતું. બંનેનાં ગરીબાં મોઢાં સહાનુભૂતિ ઉપજાવે તેવાં હતાં. કોઈ રસ્તે રંખડતા આદમીને સિંહાસન પર બેસાડી દે, અને તેને જેમ સંકોચ થાય તેમ ધનશ્યામને નાની-સાદી કાટડીમાંથી પ્રતાપરાયના સુસન્નિજત બંગલામાં આવતાં સંકોચ થયો.

પ્રતાપરાયના મકાનના (ધનશ્યામને હિસાબે) અનેક ઓરડાઓમાં અખૂટ રાયરચીયું ભર્યું હતું. પ્રતાપરાયે પોતે જ પહેલે દિવસે ધનશ્યામને આખું ઘર ફેરવીને ગતાશું અને એક ઓરડો દેખાડી કહ્યું, “ જે ધનશ્યામ, આ તારો ઓરડો. ”

“ છ ! ” ‘ તારો ઓરડો ’ શબ્દનો અર્થ બરાબર ન સમજતો હોય તેમ ધનશ્યામે આશ્ચર્યમુગ્ધ સ્વરે કહ્યું. પિતાને ત્યાં એકજ ઓરડાને રસોડું, દીવાનખાનું, અને શયનગૃહ તરીકે સંબોધાનુસાર બદલાતો જોતો ધનશ્યામ “ તારો ઓરડો ”નો અર્થ બરાબર ન સમજી શકે તે સ્વાભાવિક હતું.

“ આ તારા ટેબલ-જુરશી, આ તારી ચોપડીઓ રાખવાનો કબાટ, પણ—સાચેજ— તું શું બણે છે ! ”

“ છ ! છટ્ટી અંગ્રેજી. ” વિદ્યાધિકારીને જવાબ આપતો હોય તેવી ગંભીરતાપૂર્વક ધનશ્યામ બોલ્યો.

“ વાહ ! ત્યારે તો તું રસિકની સાથે. ચાલો, મામા ભાણેજને સાથે બજાવાની લહેર પાશે. રસિકને ક્યારેક ક્યારેક શીખવજો. આ એનું છટ્ટીમાં બીજું વર્ષ છે. ”

“ હું શું શીખવું ? ”

“ ઠીક-ઠીક, આજે રસિક પાસેથી તારે શું શું પુસ્તકો બેઠશે તે જાણી લેજો. કાલે મંગાવી આપીશ. ” કહી પ્રતાપરાય જતા રહ્યા.

ધનશ્યામને તો મૂંઝવણ થવા લાગી. તે તો એમ ધારતો હતો કે રસિક કોલેજમાં બજુતો હશે. પણ હવે તો તે સાથે જ બંજુતો હોવાથી અનેને વાત કરવી જ પડશે, અને

છેલ્લી ૬ ૧ ફેશન પ્રમાણે રહેતા રસિક સાથે વાત કેમ કરાવ તેની વિમાસનુભા ધનશ્યામ ની ગયો.

“ ર : કલાઈ, ” ધનશ્યામે કંઈ વારે રસિકના ઓરડામાં જઈ કહ્યું.

“ કોણ મામા ? આવો, આવો ! ” ધનશ્યામ બાળતની અર્થા રસિકનાં લાંડુઓમાં થઈ ગઈ હતી. એટલે અત્યારે એ ગાંગડિયા છોકરાને પોતાની સન્મુખ બિમેષ નોંધ રસિક ટીખળ કરવાનું નુ ખાળી શક્યો.

ધનશ્યામ સ્તબ્ધ બની બિમો રહ્યો.

“ બેસોને ! મામા ! ” રસિકે મામા શબ્દ પર જરા ભાર મૂકી કહ્યું. અને રહેજ મોઢું બગાડ્યું.

ધનશ્યામ શાંત છોકરો હતો, પણ રસિકનું ટીખળ ન પારખી શકે એટલો મોટ ન હતો. તેને રસિકના વર્તનથી માઠું લાગ્યું હોય તેવું મોઢું કરી તે પાછો ફર્યો. રસિક સામે આવેલ ‘ ખોરાક ’ ને જતો કરવા તૈયાર ન હતો. તેણે ધનશ્યામને હાથ આડી બેસાડ્યો, અને ખૂબો પાડી મોટાભાઈ, ભાભી, બેનને ખોલાવ્યાં.

બધાને બહુ જ ગમ્મત પડી.

ધનશ્યામને લુદાલુદા અનેક પ્રશ્નો પૂછી એમણે ખૂબ લહેજત લૂંટી.

“ મામા તમે લણો છો ? ” નાની બેને પૂછ્યું.

“ હા, મામા, તો ભારે હોશિયાર છે. રસિક જેવા ઠાંડ નથી. ” મોટાભાઈએ ગંભીર મોઢું રાખી કહ્યું.

“ શું લણો છો ? ” મૃણાલે પૂછ્યું.

ધનશ્યામે તેની સામે જોયું, અને તેને મૃણાલના અવાજમાં ટોળ કરવાની વૃત્તિ ન જણાઈ. એટલે તેણે ધીમે સ્વરે જવાબ આપ્યો, “ છટ્ટી. ”

“ અંગ્રેજ ? ” મૃણાલે બીજા પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ હા. ”

“ શરમાવ. રસિકભાઈ ? મામા તમારાથી કેટલા નાના છે ? ” મૃણાલે હસતાં કહ્યું.

“ અરે, મામા તો બેઝું-છે. ” રસિકે કહ્યું, “ કેમ મામા ? ”

ધનશ્યામ ચૂપ રહ્યો.

“ અને મામા ગોખણિયા પણ ગજળના લાગે છે, બુઓ. ” રસિકે ધનશ્યામની ચોટલી ઊંચી કરતાં કહ્યું, “ કેવડી મોટી ચોટલી છે ! ”

ધનશ્યામની ચોટલી દેખાડી રસિકે સરકસના ડાગલાની જેમ જાસિયું કર્યું અને બધાં હસી પડ્યાં.

“ રસિકભાઈ મામાની મશ્કરી કરાવ ? ” ધનશ્યામનું પડી ગયેલ મુખ નોંધ દયા આવવાથી મૃણાલે કહ્યું.

“ હે, મામા ! માઠું લાગ્યું ? ” કહી રસિકે ધનશ્યામનું મોઢું ઊંચું કર્યું, અને ધનશ્યામની આંખમાં લરાઈ રહેલ ઝળઝળિયાં ગાલ પર સરી પડ્યાં.

આંસુ નોંધ બધાં મૂંઝાયાં. ધનશ્યામને પહેલા જ પ્રસંગે રડાવ્યો તે મોઢું થયું એમ સદુને લાગ્યું.

“ અરે, મામા ! અમે તો અમસ્તા મશ્કરી કરતાંતા. ” રસિકે કહ્યું.

ગાળો દેવાની કળા વિષે

ગુપ્ત

ગુજરાતના એક મહાન કવિએ તાજેતરમાં બીજા એવાજ એક મહાન કવિના અમુક વિષય પરના ભાષણના અમુક ફકરાંઓ પર નોંધ લખતાં કહ્યું—અલખત ખાનગીમાં—કે...તે ગાળો દેવી હોય તો આમ ન દેવાય, પણ...આમ દેવી જોઈએ.

કયા મહા કવિએ, કેને વિષે, કયા ભાષણમાં, કયા સ્થળે, કઈ રીતે કહ્યું તથા બીજા કયા મહાકવિએ, કેવા મધુર શબ્દોમાં, કયા ભાગ પર, કેવી નોંધ લખી એ બીના અહીં અપ્રસ્તુત છે. પણ એ બીના પરથી ગાળો દેવાની પણ એક કળા છે અને બીજા અનેક વિકાસોની જેમ, પ્રત્યેક યુગમાં, તે કળા પણ વિકાસ સાધતી આવી છે એ વસ્તુસ્થિતિ, વગર ઇચ્છાએ પણ, મા. મુનશીની સ્વપ્નદષ્ટિ સમીપ આવીને તેમનાં પાત્રો જેમ જીવન ક્રમમાં તેમ, મારી પાસે શબ્દદેહ કંપે છે.

‘કાણુ છે એ હિંદુ ધર્મને રસાતલ જાઓ એમ કહેનારો’—એ કે કંઈક એવી જ પકિતઓથી રસ થતું મહાકવિ ન્દાનાલાલે તાજેતરમાં લખેલું ન્દાનંદકું કાવ્ય—‘વર્ધાનો વઢેલ’ પ્રગટ પણ થયા પહેલાં જે ખ્યાતિ વરી ચૂક્યું છે એવી ખ્યાતિ વર્ષો પર પ્રગટ થયેલા તેમના કાઈ અમર ગ્રન્થને પણ નથી મળી એ ગેતાં જણાય છે કે માનવીને ગાળો દેવાનો, સંભળવાનો, વાંચવાનો, વિચારવાનો, અનુભવવાનો પૂજ જ શોખ પડી ગયો છે.—અલખત તે ગાલ ફૂલાવી, નાકનું ટેરનું ચડાવી, આંખોમાં ચોરનાં ડોડવાં જેવી લાલસા આશ્રી ગાળની તેજલી સહિયર જેવાં વિરોધનાં વચનો કાઢતાં કાઢતાં.

જેમ જગત એ કુદરતની લીલા છે એમ ગાળો પણ એ લીલાનો જ એક ફાંટો છે.

એ જ વખતે વેણી ત્યાંથી નીકળી. તેને જોઈ બધાંને ભોંકપ લાગી. રડતા ધનશ્યામને જોઈ વેણી ઊભી રહી. પળવાર બધાં એકબીજા સામે જોયા લાગ્યાં.

“બેન, ધનશ્યામભાઈ તો રડી પડ્યા.” કંઈવારે મૃણાલે કહ્યું. ‘મામા’ શબ્દ મૂકાઈ ગયો હોય તેમ લાગ્યું.

“કેમ?” વેણીએ પૂછ્યું.

“રસિકભાઈ એ જરા મસ્કરી કરી ત્યાં તો...”

“અરે, એમાં શું? ધનશ્યામ, એમ રડવા બેસાય? રસિકભાઈને” વેણી સાવકાં ઓકરાંને માનથી જ બોલાવતી, “તો મસ્કરી કરવાની ટેવ છે.”

‘ધનશ્યામ કાંઈ જોત્યો નહીં.

વેણી તેને હાથ ઝાલી પોતાની સાથે લઇ ગઇ. ભાઈબેનના ગયા પછી બધાંએ ધાર્યું કે, “બાપુજી આજે ચોક્કસ કંઈક કહેશે.”

વેણીએ ધનશ્યામને તેના ઓરડામાં લઈ જઈ, “એમાં શું? એમ રોતલ ન થઇએ.” એટલું જ કહ્યું, અને પછી પોતે કામે વળગી. ધનશ્યામ પણ એકાદ પુસ્તક લઇ વાંચવા બેઠો. [અપૂર્ણ]

જંગતને કુદરતે સર્જન, અને લયમાં વહેંચી નાંખ્યું છે. તેમાં સર્જનનું મૂળ જેમ પ્રેમ છે, એમ લયનું મૂળ ક્રોધ-દ્વેષ છે. ને ગાળ એ ક્રોધ અને દ્વેષનું શબ્દસ્વરૂપ છે.

જંગતમાં ત્રણ પ્રકારનાં માણસો વસે છે. એક યુક્તિજીવી-મુત્સદ્દીઓ, બીજા શબ્દજીવી—સાહિત્યકારો, ને ત્રીજા શ્રમ-શસ્ત્રજીવી મજૂરો. તેમાં મુત્સદ્દીઓનો ક્રોધ જેમ મુખ્યત્વે યુક્તિ—મુત્સદ્દીગીરી દ્વારા વ્યક્ત થાય છે; શસ્ત્ર-શ્રમજીવીઓનો ક્રોધ જેમ મુખ્યત્વે હથિયાર લાઠી કે પત્થરો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે, તેમ સાહિત્યકારોનો ક્રોધ મુખ્યત્વે શબ્દ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. આ માર્ગોના આશ્રય બ્યારે બંને પક્ષ તરફથી લેવામાં આવે છે ત્યારે તે યુદ્ધનું ઉપનામ પામે છે. જંગતમાં યુક્તિયુદ્ધને જેમ પોતાની નીતિ હોય છે, શસ્ત્રયુદ્ધને જેમ પોતાનો ધર્મ હોય છે તેમ શબ્દયુદ્ધને પણ પોતાની કળા-ટીકા, મર્મ, કટાક્ષ વગેરે-હોય છે. યુક્તિયુદ્ધ ને નીતિ ઓળંગે તો કપટ કહેવાય છે; શસ્ત્રયુદ્ધ પોતાનો ધર્મ ઓળંગે તો જેમ તે અધર્મયુદ્ધ કહેવાય છે તેમ શબ્દયુદ્ધ પણ ને પોતાની કળા વીસારે તો તે ગલીચતા કહેવાય છે. પણ યુક્તિયુદ્ધ જેમ કપટમાં જ પરિણમે છે, શસ્ત્રયુદ્ધ જેમ મુખ્યત્વે અધર્મમાં જ પરિણમે છે તેમ શબ્દયુદ્ધ પણ મોટે ભાગે ગાળોમાં જ પરિણમે છે.

શબ્દયુદ્ધ મુખ્યત્વે શબ્દજીવીઓ-સાહિત્યકારો જ સર્જવે છે એનો અર્થ એ નથી કે બીજાઓ એનો આશ્રય નથી લેતા. શબ્દજીવીઓ જેમ કેટલીક વખત ખાસડાં કે યુક્તિને અજમાવી જાણે છે તેમ મુત્સદ્દીઓ અને મજૂરો પણ કેટલીક વખત શબ્દદાવ ખેલી જાણે છે. પણ શબ્દખેલનની-ગાળો દેવાની જે કળા છે તેનો ઇન્કાર તો મુખ્યત્વે સાહિત્યકારોને જ હરતક છે.

જંગતમાં જેમ યુક્તિયુદ્ધ કે શસ્ત્રયુદ્ધ અનિવાર્ય છે એમ શબ્દયુદ્ધ પણ અનિવાર્ય છે. તેને એક માર્ગે અટકાવવા જઈએ તો તે બીજા માર્ગે વિકાસ પામવા માંડે છે.

હિંદની અભણ સ્ત્રીઓ પર ઓટલે બેસી બીજાઓની નિંદા કરવાનો જે દોષ મૂકવામાં આવ્યો છે એ દોષ પર કેળવણીના માર્ગે આક્રમણ થતાં કેળવાયેલ સ્ત્રીઓએ કેળવાયેલ પ્રકારની નિંદા શીખી લીધી ઓટલું જ નહિ પણ ઓટલેથી પ્રજા નહિ સંતોષાય એમ માની વર્તમાનપત્રોએ પણ એ ધર્મ પોતાને માથે ઉપાડી લીધો.

પ્રેમ, પૈસો ને યુદ્ધ ત્રણ સિવાય જંગતમાં બીજા કશાનું કાર્ષ્ય ને આકર્ષણ નથી. વર્તમાનપત્રો ને સીનેમાઓ જેમ પૈસાને માટે પ્રેમ ને યુદ્ધનાં પ્રદર્શનો ચિતરે છે; પ્રેમને માટે જેમ મહાપ્રેમીઓ પૈસે ટકે ફના થઈ યુદ્ધનાં મેદાન વહોરી લે છે; એમ જ યુદ્ધને માટે માનવી પ્રેમ અને પૈસા બંનેનો ભોગ આપવાને પણ તૈયાર થઈ જાય છે,—પછી ભલે તે યુદ્ધ ગમે તે પ્રકારનું હોય.

સુલતાન મહમદ પર બ્યારે શીરદોશીને પૈસાના કારણે ક્રોધ આવ્યો ત્યારે ક્રોધમાં તે એવો દાન બની ગયો કે તે પૈસો ભૂલી ગયો, પ્રેમ ભૂલી ગયો, જીવન પણ ભૂલી ગયો. ક્રોધે જ ન કબજે લીધો. પણ તેને શસ્ત્રનું કે યુક્તિનું યુદ્ધ તો આવડતું નહોતું. પરિણામે તે શબ્દયુદ્ધને માર્ગે વળ્યો ને મહમદ પર એક એવું સુંદર પ્રશસ્તિકાવ્ય લખી નાંખ્યું કે મહમદને તે અનેક યુદ્ધો કરતાં પણ ભારે થઈ પડ્યું.

કેટલાક યુદ્ધરસિક મહાત્માઓને યુદ્ધદર્શનની પોતાની તૃપ્તિ સંતોષવાને જેમ બે પક્ષોને લગાવી મારવાની ટેવ હોય છે તેમ કેટલાક સાહિત્યપ્રેમીઓને સાહિત્યકારોને પણ ગાળી મારવાની ટેવ હોય છે. મહાન ફેરરીક એવા પ્રેમીઓના પ્રતિનિધિનું પદ શોભાવનાર

ગણી શકાય. બાદશાહી જર્મન સાહિત્ય-સમાના નામાંકિત સભ્યોને તો તે અંદરોઅંદર લડાવતો જ પણ એ સમાના પ્રમુખ અને મહાન ફ્રેન્ચ સાહિત્યકાર વોલ્ટરને પણ તેણે એવા સરસ લડાવેલા કે ઝનૂની વોલ્ટરે 'ડાયેટાઈય જોફ ડો. અકાકીયા' લખી ઉક્ત પ્રમુખની આખા યુરોપમાં મરકરી કરાવી એટલું જ નહિ પણ કટાક્ષ અને ગાળો દેવાની કળા વિષેના પ્રતિનિધિગ્રન્થની પણ યુરોપની એટ પૂરી પાડી દીધી. પણ કેટલીક વખત લડનાર પક્ષોને લડાવનારની લુચ્છાઈનું ન્યારે ભાન થાય છે કે લડાવનારને પણ લડાઈના છાંટા બિડે છે ત્યારે જેમ લડનાર અને લડાવનાર પણ લડી પડે છે તેમ પાછળથી વોલ્ટર અને ફ્રેન્ચીક પણ એવું સુંદર લડી પડેલા અને પરસ્પર ગાળોનો એવો રસભર વર્ણવ વર્ણવેલા કે જેની પુનઃ સાર્વજનિક કરવા કરતાં શુદ્ધરાતી ભાષામાં ગાળોને માટે જે યોગ્ય શબ્દો હોય તે શધા જ કઢવી લેવા વધારે ઉચિત છે.

આ પ્રકારનાં યુદ્ધોમાં જોને પક્ષે જો શબ્દચૂનીઓ જ હોય તો વિજય શક્તિ ઉપર આધાર રાખે છે પણ જો લિખ વર્ગો વચ્ચે એવાં યુદ્ધ થાય તો તાત્કાલિક વિજય મોટે ભાગે મજબુરોને મુત્સદ્દીઓને જ મળે છે. શુદ્ધરાતમાં જેમ કવિને હારવું પડ્યું છે, ગીઝનીમાં જેમ શીર-દોશીને દુઃખ અને દર્દિગ્રતામાં મરવું પડ્યું એમ વોલ્ટરની પણ ફ્રેન્ચીક એવી દશા કરેલી કે તેને જર્મનો છોડવું પડેલું, લૂંટાવું પડેલું, દુઃખમાં મરવું પડેલું. પણ આજે જેમ મહમદ કરતાં શીરદોશીની કીર્તિ ઓછી નથી એમ ફ્રેન્ચીક કરતાં વોલ્ટરની કીર્તિ પણ ઓછી નથી.

શબ્દયુદ્ધને પોતાની એક ખાસ વિશિષ્ટતા પણ છે. રાત્રનાં કે મુત્સદ્દીગીરીનાં યુદ્ધો તો તેમનાં સ્વાભાવિક પરિણામ ઉપરાંત ન જેવી નોંધ જ મૂકતાં જાય છે. પણ શબ્દયુદ્ધો તો પરિણામ ઉપરાંત મોટે ભાગે પોતાનું સાક્ષાત સ્વરૂપ પણ મૂકતાં જાય છે. આ રીતે ઐતિહાસિક ગણતરીએ શબ્દયુદ્ધો વધારે મુરશ્ચિન છે.

શબ્દની યથાર્થ કિંમત ન જાણનારાઓ ત્યારે ગાળાગાળી કે શબ્દયુદ્ધ પર ઝીતરી પડે છે ત્યારે તેઓ ઉક્ત કળાને યોગ્ય સ્વરૂપે વાપરી શકતા નથી. પણ એવાં યુદ્ધોની નોંધ રાખનારાઓ મોટે ભાગે સાહિત્યકારો હોય છે અને તેઓ એ પ્રગંભને કેન્દ્રાત્મક સ્વરૂપ આપી શકે છે. ગાળોની કળાનો વિકાસ કેટલેક અંશે તો આ વસ્તુચિત્તિને આભારી છે.

ખીનસાહિત્યકારો ગાળોનો આશ્રય ત્યારે જ લે છે જ્યારે શત્રુ કે મુત્સદ્દીગીરીનો ઉપયોગ અસ્થાને કે અગંભવિત હોય; અથવા તો પછી બેમાંથી એકે તેમને વાપરતાં આવડતાં ન હોય.

સામે પણ જો મોન ધારે તો ઘણી વખત ગાળોનો પ્રવાહ આકાશમાંથી વર્ષતા અગ્નિની જેમ અસ્ખલિત જની જાય છે ને કેટલીક વખત ધૂંધવાદને ફરી પણ જાય છે; પણ જો ખંતે, પક્ષ પૂરે જોસમાં ચડે તો ખરેખરે વાગયુદ્ધ જામે છે.

કેકેયોની રામને વનમાં મોહવવાની માગણી સાંભળી, બેદોશ જનીને તેમાંથી જાગતાં મહારાજા દશરથ પોતાની પ્રિય રાણી પર જે શબ્દપ્રવાહ વર્ષાવે છે તેને રામાયણના મહાન આલેખકે જો કે મર્યાદિત રાખ્યું છે છતાં એ શ્રેષ્ઠકારિત ગાળોનો જ એક પ્રકાર છે.

મહાન નેપોલિયન ત્યારે સેન્ટહેલીનામાં મૃત્યુની છંદલી ધડીએ હોય છે ત્યારે યુક્તિનું કે શસ્ત્રનું બેમાંથી એકે યુદ્ધ અગંભવિત હોઈ તે ઈચ્છાંડ પર ગાળો-ત્રાપોની ઝડીઓ વર્ષાવી સંતોષ માને છે.

આમ માનવીને જો વાપરનાં આવડે કે અંયોગો હોય તો પ્રથમ શસ્ત્રયુદ્ધ અને પછી મુત્સદ્દીગીરીનું યુદ્ધ ગમે છે. શબ્દ યુદ્ધ-ગાળોનો તો તે છેવડે જ આશ્રય લે છે.

ઇતિહાસ અને ઉત્ક્રાંતિવાદ પણ આ માન્યતાને પૂરવાર કરે છે.

રામાયણ અને મહાભારત ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાંક આદિ યુદ્ધો કેવળ શસ્ત્રથી જ લડાયલાં. મહાભારતના ઉત્તરાર્ધમાં શ્રી. કૃષ્ણે થોડીક મુત્સદીગીરી લડાવી અને ત્યારથી શરૂ થયેલાં મુત્સદીગીરીનાં યુદ્ધોને આણક્યે પૂર્ણ વિકાસમાં આપ્યાં. તે પછી બંને પ્રકારનાં યુદ્ધ સાથે જ લડાતાં થયાં. ગોરી પ્રજાએ એ યુદ્ધોમાં સાહિત્યકારોની પણ સહાય લીધી. ને હવે આપણે હિંદીઓ તો કેવળ શબ્દયુદ્ધ જ લડી ગાણીએ છીએ. ઉત્ક્રાંતિવાદમાં પણ પહેલો જડ પદાર્થ, પછી બુદ્ધિ ને બંનેના સંયોગથી શબ્દ છે. આમ ઇતિહાસ અને ઉત્ક્રાંતિવાદ બંને ગણતરીએ આપણે પૂર્ણ વિકાસની બુમિકા પર આવી પહોંચ્યા છીએ.

સ્ત્રીપુરુષ એકમેક પર હાથ ઉગાએ તે પાપ છે એવી માન્યતાના કારણે હિંદમાં સ્ત્રી-પુરુષોએ યુદ્ધની જરૂરિયાત ઉભી થતાં શબ્દયુદ્ધ એવાં ને પરિણામે કેટલાક વર્ગની સ્ત્રીઓએ એ કળાને સિદ્ધહસ્ત પણ કરી લીધી. યુરોપવાસીઓને આવાં બંધન ન હોઈ તેઓ એકમેકને સેક્સાવોટરની બાટલીઓ મારવામાં પાવરધાં બન્યાં. પરિણામે ત્યાંનાં યુગલોમાં ગાળોની કળાનો યોગ્ય વિકાસ ન થઈ શક્યો.

પણ યુરોપના સાહિત્યકારોને શસ્ત્ર કે મુત્સદીગીરીથી લડતાં આવડતું નહોતું અને તેઓ, હિંદના મહાન સાહિત્યકારોની જેમ, લડતું એ અધર્મ છે અને વિરોધ જેવું કંઈ જણાય તો વાદ કરીને ન્યાયમાર્ગે તેનો નિકાલ આણવો જોઈએ એવા, સિદ્ધાંત પર ઊતર્યા ન હોઈ, પરસ્પરને ગાળો દેવાની કળામાં તેમણે ધણો જ વિકાસ સાધ્યો છે.

મહાન અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞાની અને સાહિત્યકાર કાર્લાઈલ ગાળો દેવાની કળામાં એકો ગણાતો. ફ્રાન્સને લગતાં લખાણોમાં તો ગાળો દેવામાં તેણે થોડીક સમ્મતા પણ જાળવી છે પણ વેગોલે, લી. હંટ, રોકી, સ્પેન્સર, બૅકનન કેમલ વગેરે સંબંધમાં અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાનો ત્યારે પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તો તે, ‘શબ્દ હોડોળિયો હનનમ; નિર્વીર્વ, નાતાકાત, નપાવટ દીગુજી; કંગાલ સાંકીકું, ધણ વગરનું રોગિયલ ને પચકેલ પ્રાણી; બદનો ગધેડો, વાંદરાનું બમ્બુ’-જેવાં સુંદર વિશેષણે તો તેમને નવાજે છે.

સ્ત્રીનબળે એમર્સન પરના એક ખૂબ જ સચ્ચ પત્રમાં લખેલું કે, “જોખલા, જરકા, જુકીયા, કાર્લાઈલને ખાધે ચડીને પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો છે ને હવે તારી પોતાની ગંદકીના ઉકરડા ઉપર બેઠો બેઠો જૂંકી રહ્યો છે.”

ત્યાંથીને પોતાના એક પ્રતિસ્પર્ધીને ખૂબ જ સંયમી ભાષામાં ઉચિત ઉપમાઓ આપતાં લખેલું, “વાંદરો, બીજા ગધેડાઓથી ફક્ત ટોપી પહેરવામાં જ જુદો પડતો ગધેડો, બેપગો ગદ્દો, વાંદરા ને ગદ્દાનું મિશ્રણ કરી બનાવેલો રાંધસ; પહેલા જ ઝાડની ડાળે ફાંસી દઈ લટકાવવા લાયક બદમાશ,” વગેરે.

આધુનિક યુગના અંગ્રેજ સાહિત્યકારોમાં ગાળો દેવાની કળામાં વધુમાં વધુ વિકાસ સાધનાર તરીકે બર્નાર્ડ-શૌ જગવિખ્યાત છે. હોમર, વૉલ્ટર સ્કૉટ, બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ ને બર્મિન્ગટ, મડીવાદીઓ, સામ્રાજ્યવાદી લેખકો, ઈશ્વરવાદીઓ વગેરેને તેણે દીધેલી ગાળોનો સંમ્રદ કરવા જતીએ તો એક યુસ્તક લરાય. આ બધાને તો હીક પણ અંગ્રેજોના પ્રાણુ-પ્રિય કવિ રોકસપિયર સંબંધમાં તેણે તેના મગ્દાને કબરમાંથી કાઢીને. પતથરે પતથરે ફટવા જેવી ઈશ્વર બપ્ત કરેલી

આમ ગાળોના અર્થને જો શબ્દયુદ્ધમાં જ ગયાંદિન રાખીએ તો તો અંગ્રેજ સાહિત્ય-કારોએ જ તેમાં સારો વિકાસ સાધ્યો છે. અને તે તેમને જ મુગારક હો! હિંદમાં આણ-લવજૂતિની જોડણી ઉપરાંત વિક્રમ ને લોગની સમાના સાહિત્યકારો તેમજ બીજા વિદ્વાનો

વચ્ચે જો કે શબ્દયુદ્ધ ખેલાયલાં પણ તે મોટે ભાગે વાદમાં જ પરિણમેલાં. પણ શૃંગારના ઉત્કટ સ્વરૂપને જો ગાળો ગંજીએ તો તો હિંદી સાહિત્યકારો કોઈથી જન્ય એમ નથી—ખીજાઓ કરતાં ઉલટા વધારે ગ્રગહળે છે. આરબ અને ઇરાની સાહિત્યકારો સ્ત્રીઓના વર્ણનપ્રસંગે, મદિરા કે પરસ્ત્રીઓ સાથેના સંબંધમાં, અને દામ્પત્ય ક્રીડાઓના વર્ણન વખતે શૃંગારની હદને સ્પર્શી જાય છે; કેટલાક ગોરા લેખકો પણ સ્ત્રીઓનાં અંગોપાંગના વર્ણનમાં કે પ્રેમ પ્રસંગમાં શૃંગારને કંઈક સ્પર્શી જાય છે પણ વ્યભિચારના પ્રસંગ સિવાય—ને વ્યભિચાર એ તો શૃંગારનું ખીલત્સ સ્વરૂપ જ ગણાય—શૃંગારના ઉત્કટ સ્વરૂપને તેઓ ખીલવી જણાતા જ નથી.—જો કે ગાળોના વિષયમાં તો ઉત્કટ કરતાં ખીલત્સ શૃંગાર જ અગ્રદક્ષ ધરાવે છે.

ગાળો દેવાની ઇચ્છા જેટલી સ્વાભાવિક છે તેટલી જ તે નુકશાનકર્તા પણ છે. તે માનવીમાં રહેલી વિલાસની, યુદ્ધની, કરુણતાની વૃત્તિઓને કાં તો ગતીય શબ્દોદ્ધારા વ્યક્ત કરી દે છે ને નહિતર વિકૃત કરી મૂકે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યકારો શૃંગાર, પીર અને કરુણરસને જો ઉત્કટ સ્વરૂપે ખીલવી શક્યા છે તેવા સ્વરૂપે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યકારો તે રસોને નથી સ્પર્શી શક્યા તે કદાચ તેમણે ગાળો દેવાની કળામાં સાધેલા વિકાસના કારણે જ હશે.

શૃંગારરસનો મહાન અંગ્રેજ કવિ શેલી તેની એક કવિતામાં સ્ત્રીના કટિપ્રદેશના વર્ણન સમયે શૃંગારની છેવટની ભૂમિકાને સ્પર્શવા જાય છે પણ તે વર્ણન કાલિદાસ તો શું પણ અમર કે જ્યોત્સ્વના પણ તદ્વિષયક વર્ણન કરતાં ક્યાંય બેહદ્ધ જની જાય છે. મિલ્ટનના ‘પેરેડાઇસ લોસ્ટ’માં પાપની દેવી પોતાની ઉત્પત્તિ અને જીવનનું વર્ણન કરે છે ત્યાં તો નરી શૃંગારિક ખીલત્સતા જ ખીલો બેઠે છે.

વીરરસમાં સંસ્કૃત શું પણ કેટલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાંચીને પણ માણસો તુરવાર લઇને જોવા થઈ ગયાનું સાંભળ્યું છે. પણ અંગ્રેજીમાં એ વિષયના નિખળાત વોલ્ટર સ્કોટ, આલિનીંગ, કે મિલ્ટનના શયતાનનાં ભાષણોના વાંચને પણ કોઇ તે રીતે તૈયાર થઈ ગયા નથી. કરુણતામાં ‘ઉત્તમરામ ચરિત્ર’ કે ‘કાદંબરી’ની સાથે સરખાવવાને તો શું તેના પગ પાસે મૂકવાને પણ એકે અંગ્રેજી પુસ્તક મળતું નથી. શૅક્સપિયરનાં કરુણરસપ્રધાન નાટકો વાંચીને કોઈક રહ્યા હશે પણ તે પરથી કોઈએ સસાર ત્યજી દીધાનું સાંભળ્યું નથી.

આમ ગાળો દેવાની કળામાં આગળ વધવા જતાં કેટલીક વૃત્તિઓ જે ખીજા મુદ્દર ક્ષેત્રે પરિણમી શકે તે મારી જાય છે.—જેમ યુક્તિયુદ્ધમાં વિકાસ સાધતાં સત્ય, ને શસ્ત્રયુદ્ધમાં વિકાસ સાધતાં માનવતા મરી જાય છે તેમ.

પણ કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે તેમ જગત પતનના પન્થે આગળ વધી રહ્યું છે અને તેથી જ કદાચ માણસની, શસ્ત્ર અને મુત્સદ્દીગીરીનાં યુદ્ધો ઉપરાંત, ગાળો દેવાની, વાંચવાની, કે સાંભળવાની લાલસા પણ વધતી જતી હશે.

આ રીતે ગાળો બે પ્રકારે છે: એક યુદ્ધવિષયક, ખીજી શૃંગારવિષયક. યુદ્ધવિષયક ગાળોને તો સામાન્ય પ્રજા અને સાહિત્યકારો જાને, જો કે લિન્ન સ્વરૂપે છતાં, સારી રીતે વાપરી જાય છે. પણ શૃંગારવિષયક ગાળોને વણી લેના માટે સાહિત્યકારો પાસે જેમ લેખન હોય છે તેમ સામાન્ય પ્રજા પાસે, સ્ત્રી કે ગમે તે કોઈકને બે—પાંચ સંભળાવી દેવા ઉપરાંત, કંઈ હોતું નથી. પરિણામે ગાળો રેવેનાં કે નગરનાં જાને પ્રકારનાં શૈયગૃહોના પટ પર ખીલી બેઠે છે. અને કેળવાયત્ત વર્ગ શૃંગારરસનાં પુસ્તકો પર જેમ મરી શીટે છે તે જ રીતે સામાન્યવર્ગ તદ્વિષયક સામાન્ય ચોપડીઓ ઉપરાંત શૈયગૃહોમાંની ગાળો વાંચવામાં રોકાયેલા માલમ પડશે.

કેળવણીકાર—

ગાંધી તા ૨૬ મી એ, ગુજરાતના પ્રખર કેળવણીકાર તરીકે જાણીતા થયેલા શ્રી. જળવંતરાય પરમોદરાય ઠાકોરે આ નશ્વર સંસાર પરથી વિદાય લીધી.

સને ૧૮૭૮ ના ઝાગરટ માસમાં તેમનો જન્મ થયેલો. નાની વયે જ પિતાને ગુમાવી તે માતા અને મોટાભાઈઓની છાયા નીચે ઉછરેલા. તેમનું કુટુંબ આગળ પડના દરજ્જાનું હોઈ, તે યુગ અને સ્થિતિમાં પણ, મોટાભાઈના મધુર આગ્રહથી તે બી. એ. સુધી આગળ વધી શક્યા.

તે કોલેજમાં હતા તે દરમિયાન તેમના મોટાભાઈ ઓએ ‘પ્રજ્ઞાન્ધુ’ પત્રનું સંચાલન પોતાએ હાથ લીધેલું. શ્રી જળવંતરાય, અબ્યાસ દરમિયાન જ, એ પત્રના અગ્રલેખો લખતા, નોંધો લખતા; કેટલીક વખત તેના તંત્રની જવાબદારી પણ પોતાને માથે ઉપાડી લેતા.

આ રીતે ‘પ્રજ્ઞાન્ધુ’ સાથે એકચિત્ત જનવા છતાં, તે પત્રની સામાન્ય આર્થિક સ્થિતિમાં પોતાની જવાબદારી પણ તેના માથે ન જઈ પડે તે માટે બી. એ. થઈ તેમણે શિક્ષક તરીકેની નોકરી સ્વીકારી લીધેલી. પણ સરકારી શિક્ષણવ્યવસ્થામાં સ્વમાન થવાતાં, અને એ ખાતા સાથે દિવસે થતાં તેમણે ૧૯૦૮ માં સ્વતંત્ર શાળાની શરૂઆત કરી અને દશેક વર્ષ સુધી કેવળ એ શાળાના જીવનવિકાસમાં જ પોતાનું ધ્યાન પેરાવ્યું.

૧૯૧૯ માં તેમણે મહેર પ્રવૃત્તિમાં ઝંપલાવ્યું. સરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલની આગેવાની નીચે મ્યુનિસિપાલિટીમાં તેમણે, સ્કૂલબોર્ડના પ્રમુખ તરીકે, સરકારને શાળાઓને મદદ ન આપે તો તે સંસ્થા પર તેનો કાબૂ પણ ન હોઈ શકે એ પ્રકારની લડત ચલાવી. એ પ્રશ્ન પર સરકારે મ્યુનિસિપાલિટીને ખરતરફ કરી. પણ જેવે સરકારને હારવું પડ્યું. આ પ્રકારની કેટલીક ઝુંબેશોથી તે મ્યુનિસિપાલિટીના પ્રમુખપદ સુધી પહોંચેલા.

પોતાની પ્રૌઢાવટરી હાઇસ્કૂલને તેમણે, મહાત્મા ગાંધીજીના આદેશથી, મુંબઈ સરકારના કાબૂ હેઠળથી મુક્ત કરી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે પણ કેટલાક સમય સુધી જોડી દીધેલી.

૧૯૩૦ ના મહાન સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધમાં, ધારાસભા ઉપર કૃત્ય લઈ જતાં તેમને પકડીને સજા કરવામાં આવેલી. ૧૯૩૨ ના પુનર્યુદ્ધ વખતે તો તેમને પહેલે જ ઝપાટે પકડીને જેલમાં પૂરી દેવામાં આવેલા.

સાપ્તાહિક ‘પ્રજ્ઞાન્ધુ’નું સંચાલન, તે સમયે, તેમના પુત્ર શ્રી. ઇન્દ્રવદનને હસ્તક હતું. પુત્રને તેમણે સાપ્તાહિક સાથે દૈનિક પત્રની પણ શરૂઆત કરવાની સલાહ આપી અને

તેમની પ્રેરણા તેમજ તેમની શક્તિના પીડાળ વડે દૈનિક 'ગુજરાત સમાચાર', મેં જન્મ યોગ.

૧૯૩૪ માં તેઓ મુંબઈ યુનીવર્સિટીની સેનેટના ફેલો તરીકે ચુંટાયેલા અને છેલ્લે અમદાવાદ શહેરના મહાસભાવાદી ઉમેદવાર તરીકે તેમને મુંબઈની ધારાસભામાં પ્રતિનિધિત્વ મળેલું.

આજે તેઓ ગયા છે છતાં તેમની રમૂતિ પ્રોપ્રાયટરી હાઇસ્કૂલ, અમદાવાદ મ્યુનિ-સિપાલિટી, 'પ્રજ્ઞાંધુ' ને 'ગુજરાત સમાચાર,' મુંબઈ યુનીવર્સિટી ને ધારાસભા વગેરે સ્થળે કાયમ છે. તેમના અવસાનથી ગુજરાતે એક પ્રૌઢ કેળવણીકાર ગુમાવ્યો છે. અનેક પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓ અને વ્યક્તિઓએ તેમજ મહાત્મા ગાંધી સમા પૂજ્ય પુરુષોએ તેમને માનભરી અંજલિ આપી છે.

❧

ખાંડીપુરની ખુદાબક્ષ લાવજેરીના રચાપક શ્રી. મહમદ બક્ષ પાસે, શહેનશાહ જહાંગીરના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલું, 'મજલિસે ખામસ' નામે એક અમૂલ્ય પુસ્તક હતું. પટનાના જજ મી. જે. બી. ઇલિયટે એ પુસ્તક વાંચવા લીધું પણ પછી તે પુસ્તકની અપૂર્વ કલામયતા અને અમૂલ્ય કિંમત જણાતાં તેમણે પુસ્તક પાછું ન સોંપતાં તેની કિંમત ધામવા માંડી. ગોરા જજની સામે ન્યાયની અદાલતમાં કંઈ થઈ શકે એ અસંભવિત લાગતાં શ્રી. મહમદ બક્ષે, કિંમત ન લેતાં વેદનાભર્યું મૌન સેવ્યું. પણ જ્યારે મી. ઇલિયટ વિલાયત સિધાવ્યા ત્યારે તેમણે વેચવા કાઢેલાં રદી પુસ્તકોમાં તે અમૂલ્ય ગ્રંથ પણ ચાલ્યો ગયો અને એ રદી ગ્રન્થોનો ખરીદનાર પણ મહમદ બક્ષ હોતાં તે ગ્રંથ તેના મૂળ મત્લીકના હાથમાં જઈ પડ્યો. તે પછી તો મી. ઇલિયટે ધમપછાડા ધણાય કર્યા પણ તેનું કાંઈ જ ન વળ્યું.

— ૦ —

યૌવન

મહેન્દ્રકુમાર દેશાઈ બી. એ.

વસંતે મ્હોરંતી, શિશિર સરકી, ઉપવન શ્રી
નિકુળે વેલો શી, ફૂલદલ થકી સૌ લચકતી !
પરાગી પુષ્પોએ અલિગણ મધુ ગુંજન કરે
ટફકે કોકિલા, સર સમિરણાં મંદ લહરે;
સરિતા સોહંતી, નૂતન ગીતકાં કેં ગજવતી !
લચે જાંચા હાડે કુંપળ ધરિયા હાસ્ય ફરકી.
અહો ! કેને માટે કુદરત તણું યૌવન ખીલે ?
ન સ્વાયેં ધારંતુ, પરજીવન કાળે મરી જીવે,
ન તો શાને માટે, જીવન તણું આ યૌવન વળી
પરાયેં, પુણ્યાર્થે ખરચી કરવી આત્મ-ઉત્તતિ !

હિંદના હુંડિયામણુનો પ્રશ્ન ફરી પાછો એકવાર સરાણે ચડ્યો છે. ૧૯૨૭ માં રૂપિયાનું પ્રમાણ નવારીને ૧ શિ ૬ પેન્સ જેટલું કરાવવામાં આવ્યું. તે પછી મહાત્મા ગાંધીજીએ ૧૯૩૦ ની પોતાની અગિયાર માગણીઓમાંની એક એ હુંડિયામણુને ઘટાડી ૧ શિ. ૪ પેન્સનું કરવાને લગતી રાખી. પણ સરકારને તે સમયના કાર્યક્રમમાં હુંડિયામણુ ઘટાડવું પાલવે એમ નહોતું. પરિણામે એ બાબત તરફ તેણે ઉપેક્ષાભાવ દર્શાવ્યો. પણ પ્રાન્તોમાં મહાસભાવાદી સરકારો ગોઠવાતાં ફરી પાછી એ માગણી ઉપડી છે. અને આજે મધ્યસ્થ સરકાર અને ના. વાર્ષિકરોય જોરજોરથી એ માગણી નકારે છે.

જગતમાં સત્તાધીશોની હંમેશાં એ નીતિ-હોય છે. એક વિરોધનીતિ, બીજી ઉપેક્ષાનીતિ. પ્રાર્થના વિરોધ તેઓ મોટે ભાગે એવી વસ્તુઓનો કરે છે કે જેની ખૂબ ખૂબ માગણી કરાવ્યા પછી મોંઘા મૂલ્યે તે વર્ધાવવી હોય. જે વસ્તુ કે વ્યક્તિનો તેમને સાચો વિરોધ કરવો હોય તેને તો તેઓ યુક્તિ કે ઉપેક્ષાપૂર્વક જ છૂંદી નાંખે છે.

હેલ્લાં સાતેક વર્ષથી જગતના લગભગ દરેક દેશો હુંડિયામણુ-પોતાના નાણાની કિંમત ઘટાડતા જ રહ્યા છે. અમેરિકા, જાપાન ને ઇટલિએ તેમાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

હુંડિયામણુને આ રીતે નીચું ને નીચું લઇ જવાની દરેક રાષ્ટ્રને કયા કારણે જરૂરિયાત પડે છે? પરદેશી માલની આવકને તો જગતી દિવાલોથી પણ અટકાવી શકાય છે. ને હુંડિયામણુ ઘટવાથી સ્વદેશમાં ધરી જતી નાણાની કિંમત પ્રમુખીય જીવનધોરણને ઉલટું મોઢું બનાવી દે છે.—પણ આજના દરેક રાષ્ટ્રોનું ઉત્પાદન પોતાને જોઈ એ તે કરતાં અનેક-ગણું વિશેષ પ્રમાણમાં છે. પરિણામે વધેલા ઉત્પાદનને માટે તેમને પરદેશનાં બજારો જોઈતાં હોય છે. અને એ બજારો હુંડિયામણુના ઘટાડા સિવાય હાથ કરી શકતાં નથી.

પણ હુંડિયામણુની વધઘટની આ હરિફાઈ એ એવું જખ્ખર આર્થિક યુદ્ધ છે કે પ્રજાઓને તે શસ્ત્રયુદ્ધ કરતાં પણ વધારે છિન્નભિન્ન કરી નાંખશે.

હુંડિયામણુના ઘટાડાને લાભ દેશના ઉત્પાદક વિભાગને જે પ્રમાણમાં મળે છે એટલા જ પ્રમાણમાં તે મધ્યમ અને નોકરિયાત વર્ગને ગેરલાભકર્તા પણ થઈ પડે છે. છતાં આર્થિક તંત્ર ઉપર જે દેશની પ્રજાનો પૂરેપૂરો કાબૂ હોય, જેને પરદેશની સમૃદ્ધિની જરૂરિયાત હોય ને પરદેશનો બજારો હાથ કરવાં હોય, ને જેનું ઉત્પાદન એટલા વિશેષ પ્રમાણમાં વધી ગયું હોય કે મધ્યમ અને નોકરિયાત વર્ગના ગેરલાભને તે ઉક્ત લાભમાંથી વાળી દઈ શકે તેવું કોઈ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર હુંડિયામણુની ઘટનો લાભ ઉઠાવી શકે છે. પણ જેનો ઉક્ત કાબૂ નથી હાથમાં હોય તે તો વધ કે ઘટ બંને કારણે ઉપલક્ષિયા લાભની પાછળ છુંદાઈ જાય છે. અને અવરયાન પર જ ઊભી હોય છે.

જગતનું અર્થતંત્ર હેલ્લાં એકાદ સૈકાથી ઉલટી દિશામાં વહી રહ્યું છે. પહેલાં નાણાની મોંઘી કિંમત દેશની ઉત્પત્તિનું ચિન્હ ગણાતું; આજે નાણાની મોંઘી કિંમત એવું ચિન્હ

* ચર્ચારૂપ હોવા કે મનત્યો આ વિભાગમાં સ્વીકાર્યો. તેવા વિષયો સજ્જમાં બિનદલિલિંગ્યોને પણ આમ ત્રીએ છીએ.—જે પ્રજાને માર્ગદર્શન કરાવવામાં ને વિષયનાં બંને પાસાં સમન્વયવામાં મદદગાર થઈ પડે.

ગણાય છે. ને પરિણામે દરેક દેશ પોતાના નાણાને સોંધી બનાવી દેવાની વેતરણમાં પડ્યો છે. પણ આ સોંધાશ અને ઉત્પાદનની વિશેષતા જ જગતના નાશને સહજ સંભવિત કરી નાંખશે. રાષ્ટ્રના લાભને ખાતર પરદેશી માલની આવકને મર્યાદિત રાખવાની જોટલી જરૂર છે એથીયે વિશેષ જરૂર, રાષ્ટ્ર અને જગત બંનેના લાભને ખાતર, દરેક દેશે પોતાના ઉત્પાદનને મર્યાદિત બનાવવાની છે.

હિંદી રૂપિયાનાં તો સ્થિતને પૈડ સાથે લગ્ન જ કરી નાંખ્યાં છે. એ લગ્ન પછી રૂપિયાની કિંમત વધારતી વખતે સ્થિતનના અર્થશાસ્ત્રીઓને એટલું તો ખ્યાલમાં હોય જ કે આ કિંમત ઘટાડવાની તીવ્ર માગણી હિંદી પ્રજા તરફથી એટલી ઉઘ્ર બનશે કે ગમે ત્યારે પણ આપણે તે સંતોષવી તો પડશે જ. પરિણામે ઉક્ત કિંમત વધારતી વખતે તેઓ જે લાભ ઉઠાવી ગયા એટલો જ લાભ ઘટાડ્યો પણ મળી શકે તેની તેઓએ યોગજનાઓ ધડી રાખી.

ત્રણ ઉદ્દેશને મિલ્લ દરવાને લાવ વધારવામાં આવેલા: એક પોતાના માલ માટે હિંદી બજારની મોહજાણ; બીજું આવી પડતી આર્થિક આંધીને લાભદાયી યર્થ પડે એ રીતે હિંદી નાણાને વળાંક ને ત્રીજું ખૂબ જોયા લાવ આપ્યા વિના સોનાને ખેંચવાના કાર્યક્રમની સફળતા.

આજે હુડિયામણના જોયા લાવ ટકાવી રાખવાને હિંદના ઉત્પાદક વર્ગનો અને હિંદી તિબ્બેરીના અનામત વિભાગનો જે ભોગ લેવાઈ રહ્યો છે તે ભોગ, ઉક્ત લાભોની ગણતરીએ તેમજ પરદેશી મૂડીવાદીઓની મૂડીના રોકાણ માટે હિંદનું ખેતી વિષયક બજાર ખુલ્લું થાય ત્યાંસુધી, અટકાવવાની સ્થિતનની મુરદ અસંભવિત છે.

પરદેશોમાં પોપાણુ યર્થ શકે એવું હિંદને જે કંઈ ઉત્પાદન હોય તો તે મુખ્યત્વે ખેતીને લગતું જ (Raw materials) છે. ખેતી સિવાયના ઉત્પાદન માટે જેમ પરદેશોમાં બજાર નથી તેમ તેનો મોટો ભાગ, થોડે અથવા વધતે અંશે, છે પણ પરદેશીઓને હસ્તક. ને ખેતીના ઉત્પાદન ઉપર પરદેશી મૂડીવાદીઓ અવનવી યુક્તિઓથી, છેલ્લાં થોડાંક વર્ષથી, પોતાનો પંજો જમાવી જ રહ્યા છે. ત્યારે ખેતીનું એ ક્ષેત્ર એન્કા દ્વારા પરદેશી મૂડીના રોકાણ માટે અને યન્ત્રો દ્વારા હિંદના પશુધનના નાશ માટે ખુલ્લું બનશે ત્યારે હુડિયામણ ઘટાડી નાંખતાં પરદેશી નાણાનો હિંદ માર્ગે વળી ગયેલો પ્રવાહ હિંદના એ છેલ્લામાં છેલ્લા સાધન પર પોતાની નાગચૂડ જમાવી બેસશે. અને એ રીતે, ઉક્ત ઘટાડાથી, ઉત્પાદન વિભાગને મળતો લાભ પરદેશીઓને હસ્તક ચાલ્યો જશે.

હુડિયામણના ઘટાડા સાથે દેશનું નાણું જેમ સરતું થઇ પડે છે તેમ પરદેશો નાણું પણ દેશમાં પ્રવેશવા માંડે છે. સ્વતંત્ર દેશ એવી રીતે પ્રવેશતા નાણાનો પોતાના લાભમાં જ સંદુપયોગ કરી શકે પણ અહીં તો પરદેશી નાણું પરદેશી માલ કરતાં પણ વધારે વિનાશકારી યર્થ પડવાનું છે. પરદેશી માલ તો દેશનો પૈસો જ લઈ જાય છે. પણ પરદેશી નાણું તો આપણા હાથમાં આર્થિક જંજીરો પરાવશે.

આપણે જે માગણી કરીએ અથવા આપણા પાસે જે માગણી કરાવવામાં આવે તેને પોતાના લાભની સાથે ચૂંચી નાંખ્યા પછી જ સ્થિતન તે સંતોષવાની વાત વિચારે છે એ આપણે ભૂલી જવાનું નથી. જ્યાંસુધી એ વિજેતા તરીકે બિભેજ છે ત્યાંસુધી તે પોતાના તલભાર લાભને પણ જતો કરે તે સંભવિત નથી. એ લાભ એક જ દિશાએથી અનાકબંક બની જવાના કારણે તે દક્ષ તેની દિશાઓ જ ફેરવ્યા કરે છે.

પ. મહાત્મા ગાંધીજી આજની કન્યાઓ વિષે લખે છે કે, “આજના જમાનાની બાળાને પોતાની પાછળ અનેક લમરાઓ લમે એ ગમે છે. જોખમી વાંટે ચાલવાનું તે પસંદ કરનારી છે. તે કપડાં પહેરે છે તે રાઢ, પતન વરસાદથી શરીરનું રક્ષણ કરવા સારું નહિ પણ લોકોનું ધ્યાન પોતાના તરફ આકર્ષવાની દૃષ્ટિએ પહેરે છે. રંગો, પાઉડરો વગેરે લગાડીને અને ખીન્નથી નોખી ભાત પાડીને કુદરત ઉપર તે સુધારો કરે છે.”

આ અભિપ્રાયમાં મહાત્માજીએ વસ્તુસ્થિતિનું યોગ્ય દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. પણ એ વસ્તુસ્થિતિનું મૂળ પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞતાઓની સાંસ્કૃતિક પરિવર્તનની નીતિ સાથે સંકળાયેલું છે તે એ સાથે જ નથી વીસરવું જોઈતું.

સ્ત્રી માત્રનો આત્મા પવિત્ર અને પૂજ્ય હોય છે. એના પર જો શુદ્ધ સંસ્કાર અને માધુર્યનું સિંચન કર્યું હોય તો સ્ત્રી દેવી બને છે; તેને અશુદ્ધિના મોહક માર્ગે વાળા હોય તો તે સ્વૈરિણી બને છે. પણ તે માટે સ્ત્રી જવાબદાર ન ગણાય. તેને માટે તો એ અશુદ્ધિના ઘડનારાઓ અને તેને ઉત્તેજનારાઓ જ દોષપાત્ર લેખાવા જોઈએ.

હોઈ મેકાલેએ હિંદના કેળવણીતંત્રની ગૂંથણી કરતાં એ તો, ધારી જ મૂકેલું કે આ કેળવણી વિકાસ પામીને અમુક ભૂમિકાએ પહોંચતાં જ તે સ્ત્રીઓને પણ પોતામાં ભેળવી દેવાંની ભાવના જન્માવશે. ને એ ભાવના આર્થ સ્ત્રીત્વના પાશ્ચાત્યરંગી પરિવર્તન સાથે આર્થ સંસ્કૃતિના મૂળભૂત તેજને અને પવિત્રતાને હઠાવવામાં પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવશે એ ન સમજી શકે એટલો તે અશુદ્ધિમાન નહોતો.

સ્ત્રી અને પુરુષ એ પ્રકૃતિનાં એવાં લોહયુગ્મકી અડધિયાં છે કે તેમને ત્યાંસુધી દંપતિભાવે જોડવાં ન હોય ત્યાંસુધી તેમને, ભગિની, પુત્રો કે માતા-સંબંધ સિવાય, વડીલ વર્ગની ગેરહાજરીમાં, ચાલુ સહવાસ કે સ્પર્શ તો શું પણ સંબંધમાં પણ આવવા દેવાં એ તેમને પર્વતના શિખર પરથી ગળાડાવી દેવા અરાખર છે. ને ગળાડતાં ગળાડતાં તો કાઈકે વિરલં આત્માજ બચી શકે.

હુડિયામણના માત્રિ ઘટાડાથી હિંદને મળવા જોઈતા લાભનું ક્ષેત્ર ધીમેધીમે ઘટતું જાય છે. પરદેશી માલની આવકને કંઈક અંશે ઘટાડી તે હિંદના ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનને નહિ જોવો અને કાચા ઉત્પાદનને બહારથી દેખાય એવો થોડોક લાભ અપાવશે પણ સરવાળે તે લાભ જ નહિ હોય. પાંચેક વર્ષ પર આ હુડિયામણ જો ઘટ્યું હોત તો તે હિંદના લાભમાં પરિણમત; જો આજે તે ઘટાડામાં આવે તો લાભ ને નુકશાન કદાચ સરખાં જ નીવડે. પણ દોઢેક વર્ષ પછી થનારો એ ઘટાડો તો હિંદને નુકશાનકર્તા જ નીવડવાનો છે.

પુરુષનું આકર્ષણ સ્ત્રી અને તેનું સૌન્દર્ય છે. વસ્ત્ર, અલંકાર, ટાપટીપ કે હાવભાવ તો તેમાં ન જોવો જ લાગ લગજ છે. કેટલીક વખત તો સાદાઈ અને અતઽગ્રહ ઉલટાં વધારે આકર્ષક થઈ પડે છે. સ્ત્રીઓ સાદાં વસ્ત્રો પહેરતી બનીને પરપુરુષની સંજોડમાં જો પવિત્રતા સાચવી શકે તો આદિયુગ અને તેના ઋષિવંશને અને ઋતિની અર્પણોત્સવો ન ખાંધવી પડત. ને વસ્ત્રાલંકાર જ જો આકર્ષણ હોય તો મૂંઝવણ સાધી સરસ્વતી પર મોહનાર અવંતિપતિ ને માટી ને જર્ણુનામાં દટાયેલી ઓડણ જસમા પર મોહનાર ગુર્જરેશ્વરે તેમનામાં કયું કામ નિહાળ્યું હતું ?

કન્યાએ પુરુષોના શિકારમાંથી બચવાને રસિકતાને તિલાંજલિ આપવી એ કરતાં પુરુષ શિકારીઓના સંસર્ગને તિલાંજલિ આપી પોતાની અને આવનાર પતિની વૃત્તિઓને સંતોષવા ને સ્ત્રીત્વને વિકસાવવા રસિકતાને ખીલવવી એ શું ખોટું ? રસિકતા વિનાનો સંસાર તો પ્રગળા નેવું ટકા વર્ગને ઝેરધોધે વધારે દડવો લાગશે.

વસ્ત્રો જો ટાઢ તડકાથી બચવાને જ પહેરવામાં આવતાં હોય તો વસ્ત્રો પહેરવાની જ જરૂર નથી. વસ્ત્ર વગર ટેવાઈ જતા પશુની જેમ માનવીનું પણ ટાઢ-તડકાથી તો રક્ષણ થશે. પણ માનવી પશુ નથી. તે માનવી-કલાકાર છે. ને તેમાં પણ સ્ત્રી તો કલાતી દેવી છે. કલાનાં પ્રત્યેક અંગોમાં વિકાસ સાધવાની તેનામાં જિમ્મિઓ હાજર જોઈએ.

સતીત્વની જેમણે રક્ષા કરી છે તેમણે તે કલા કે રસિકતાનો ત્યાગ કરીને નહિ પણ પરપુરુષનાં મુખ પણ ન જોવાનાં મન સાચવીને. પુરુષમાત્ર જેને ત્યાગ્ય હોય, જેને રસપાત્રી કે સતિ નહિ પણ સાધ્વી કે યોગિની બનવું હોય તેને માટે રસિકતાનો ત્યાગ કદાચ જરૂરી હશે. કન્યામાત્રને માટે તો એ બિનજરૂરી ને અસંભવિત છે.

કન્યાને તો નપ્તની કીકીઓ નચવતાં શીખવાની, હાવભાવ, વસ્ત્રાલંકાર ને સૌન્દર્યને આકર્ષક બનાવી જાણવાની જરૂર છે—પણ તે બહેન અને સખીઓના વૃન્દની વચમાં; તેને પવિત્રતા અને ગૃહકક્ષા શીખવાં જરૂરી છે—પણ તે માતા પાસેથી; તેને નિર્મળ પ્રાથમિક જ્ઞાનની જરૂર છે—પણ તે ભાઈ કે પિતા પાસેથી શીખવાની. તેને શૃંગારિક જ્ઞાનની જરૂર છે પણ તે પરણ્યા પછી પતિની સંજોડે વાંચવાની.

પણ આપણે તો યુવકોને સુંદરીવૃન્દથી ઘેરી લઈને અને સુંદરીઓને યુવકોના સતત સંપર્કમાં રાખીને તેમની પાસેથી પવિત્રતાની વાંછના સેવતાં કુદરતની પણ મસ્કરી કરી રહ્યા છીએ. માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી જે અમુક વર્ગોનો કેવળ ધંધો જ હોઈ શકે તેને આપણે સર્વવ્યાપી ધર્મ બનાવી દીધો છે અને એ કેળવણીને જ જ્ઞાન માની લઈને પવિત્ર કલાના પ્રતીક સમા પૂજ્ય સ્ત્રીત્વને પણ ઝેરમાં સરખો લાગ પડાવવાને સમાન ભાવે જ એમાં દાખલ કરી દીધું છે. સમજતા નથી કે સ્ત્રી અને પુરુષ જે અંશે ભિન્ન છે એ અંશે જ એમની કેળવણી પણ ભિન્ન હોય.

પણ આજે તો આપણે પવિત્રતાને અને જેને આસ્માન જમીનનું છેડું છે અને જેની સંસ્કૃતિના મૂળમાં પાશવતા અને લાલસા સિવાય કંઈ તત્ત્વ નથી એવા યુરોપનું અંધ અનુકરણ કરી રહ્યા છીએ ને બૂઝી જઈએ છીએ કે. શ્વાન કે ગર્દભને જે પચે તે માનવીને ન પચી શકે.

પ્રભાએ આજે એ જાણી લેવાની જરૂર છે કે, અનિવાર્ય સંયોગો સિવાય, પર-પુરુષોના સંતત સંપર્કમાં રહેતી સ્ત્રી, પોતાની અથવા તે પુરુષોની દૃષ્ટિએ, એક યા ખીજ ભાવે,

ઉક્ત પુરુષોત્તી અંગના જ લેખાય છે. એ વસ્તુસ્થિતિ સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેમાંથી રસપૂર્ણ દંપતિભાવ દૂર કરી સ્ત્રી-અને પુરુષવૈવિધ્યતાની એવી ભાવના જન્માવે છે, કે જેના પરિણામે મોડળો બનેલો છૂટાછેડાનો માર્ગ મંતવિઉછેરને કૃત્રિમ બનાવી, આર્થ સંસ્કૃતિને ઊંચાંબિજ કરી નાંખી, જગતના પરમપુનિત અને સર્વશ્રેષ્ઠ રાષ્ટ્ર આર્યાવર્તના કથાને 'અનાર્ય'તાનું કલંક ચોંટાડ્યાનો.

પ્રાન્તિક ભેદભાવ, જે ૧૭૫૭ પછી, ગુલામી એકતા અથવા તો બીજા અનેક ભેદ-ભાવોના કારણે વીસારે પડ્યો હતો તેણે આ મહિને ગુજરાતમાં ફરી દર્શન દીધાં જણાય છે. વડોદરા રાજ્ય પ્રજામંડળના પ્રમુખ સરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ વડોદરા પધારતાં સ્વાગત સરઘસમાં તેમના પર જોડા ફેંકાય તેને તો કદાચ વ્યક્તિદ્વેષ પણ ગણી લઈ શકાય; પણ રાત્રે આખા સમામંડપ અને સ્વાગત ચિહ્નોની થયેલી હુતાશની અને તે પછીના ત્રણેક દિવસ ચાલેલા તોફાને તો અનેક નવા અને ગંભીર પ્રશ્ન જન્માવ્યાં છે.

ડૉ. ખરે પદ્મજી થયા પછી એક અથવા બીજા અનેક કારણોએ મરાઠી પ્રજામાં મહાસભા પ્રતિ હૂંપો વિરોધ ધૂધવાઈ જ રહ્યો છે. મરાઠી પત્રોમાં તે ઘણીવાર ગલીય સ્વરૂપે પ્રગટી પણ નીકળે છે. પણ એ વિરોધ પ્રાન્ત-વિરોધ તરીકે પરિણમતાં તો બંને પ્રાન્તની પ્રજાઓને અણકલ્પ્યાં પરિણામો સહેવાં પડશે.

સુરત-કાંગ્રેસનું ભંગાણુ ઉદ્દામવાદીઓ અને વિનીતો વચ્ચેના ભેદભાવને આભારી હતું. હિંદુ-મુસ્લીમ હુલ્લડો ધર્મભેદના કારણે થાય છે પણ પ્રાન્તિક ભેદભાવ આજસુધી કયાંય જણાયો નથી-રાજનીતિના સોગટ સમા પહોંચેશને ખાદ કરીને. ડૉ. ખરેની પદ્મજીએ અમુક વર્ગને મહાસભા સામે ઉશ્કેરેલો છતાં એ પ્રાન્તિક ભેદ નહોતો. એ ભેદનાં મૂળ તો આ સમયે વડોદરામાં જ રોપાયાં છે.

આ ભેદનું વ્યાપક પરિણામ તો ત્રિપુરી મહાસભા વખતે જ જણાય તે. પણ આજે તો જોણે બંને પ્રાન્તની પ્રજાઓને અસ્થિર કરી મૂકી છે. ગુજરાતમાં મહારાષ્ટ્રીઓ વસે છે; મહારાષ્ટ્રમાં ગુજરાતીઓ વસે છે. પ્રજા તરીકે બંને એક છે. છતાં એમની વચ્ચે, વિજેતાઓને લાભદાયી એવો, મિત્રતાનો મન્ત્ર કયા ભવ્ય લાભને ખાતર પ્રસરતો હશે ?

ગુજરાત લક્ષ્મી છે; મહારાષ્ટ્ર શક્તિ છે. ભારતરાષ્ટ્રની આંખ સમાં એ બંને પરસ્પર પોષક તત્ત્વોને એકમેકનાં વિરોધી શા માટે બનાવવામાં આવતાં હશે ?

ગમે તેવી પુણ્યવતી કે વ્યાજબી માગણીઓ કરતી વખતે પણ આપણે એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવાનું જ છે કે આપણે પોતે જ અંદરોઅંદર અથડાઈ ન મરીએ કે કોઈ મહા શક્તિની કુદાડીના દાઘા ન બની જઈએ.

ના. વાઈસરોયને, મુંબઈમાં, લંકેર અને બીજાં અગત્યનાં સ્થળે દિંદોઓની નિમણૂંક થી વિર્તત કરવામાં આવતાં તેઓ નામદારે લાયકાતના પ્રશ્નને આગળ ધર્યો હતો.

ષિટનને એક સરસ શબ્દનીતિ આવડે છે: "તમે લાયક બનો. જેમ જેમ તમે લાયક બનતા જાઓ છો તેમ તેમ અમે તમને સ્થાન આપતા જઈએ છીએ."

પણ આ શબ્દોનો અર્થ ખરાબર નથી સમજાઈ શકતો. જગતની મહાનમાં મહાન પ્રજા તનુ તન્ન ચલાવવાને લાયક નથી એમ તો જગતનો કોઈ પણ બુદ્ધિમાન માણસ ન

શિક્ષણ-સંસ્કૃતિ—ભારતીય વિદ્યાભવનના સંસ્કૃત શિક્ષણ-મંદિરની વ્યાખ્યાનમાળામાં ના. મુનશીએ આર્થ સંસ્કાર ને સંસ્કૃતિનો સમન્વેશે ગુણ અને વ્યક્તિપ્રાધાન્ય નાનીન અર્થ, સુરવતી સાર્વજનિક એજ્યુકેશન સોસાઈટીનો અને મુંબઈની સીડનહામ કોલેજનો ઉત્તરવાચક સુવર્ણ મહોત્સવ, પંડોદરામાં વ્યાયામવીર પ્રે. માણિક્રાવનો ઉત્તરવાચકો દીરક મહોત્સવ.

ઉદ્યોગ-વિજ્ઞાન-સમૃદ્ધિ: ગોધરા આસપાસમાં મલેશી સોનાની ખાણ. આ માસ મુખીમાં ૩ અખજ ૧૫ કરોડ ૫૮ લાખનું સોનું પરદેશ સિધાવ્યું. પાંચ હજાર વર્ષ પછીની પ્રગતને આજની સંસ્કૃતિની સમજ પડે તે માટે આધુનિક સંસ્કૃતિનાં ળધાંજ ચિન્હો અને સ્વરૂપોથી ગરેલી એક જની નજી ન્યુયોર્કમાં જમીનમાં દાદી દેવાવાની છે. દરિયાના બેંડાણના ભાગના ફેરા ઝીલી શકે એવા કમિરાની શોધ. અખજારોને એછા દરે મળનારી ટેલીફોન ટૂંક કાલની સગવડ. પારસી સંરોધક શી. શીરોજ નાઝીરે હડપી વિમાની ટારપીડાની પોતાની શોધનો પેટન્ટ જ્ઞપાનને વેચ્યો છે. મુંબઈમાં લાખણ કરતાં ના. વાઈસરોયે ગમે તે ભોગે પણ હિંદના જગ્યા દુડિયામાળના ભાગે ટકાવી રાખવાની દરખાશો છે.

દેશી રાજ્યો—ના. ગાયકવાડ સરકારે મહેસુલમાં કરેલો સવા એકવીશ લાખનો અને મોરબી નેરો રેલો પચાસ ટકાનો ઘટાડો. રાજકોટસંગ્રામના વિજયનો હલ્લાસ આપઘ્યા પહેલા જ શરૂ થયેલો નવો સંગ્રામ. નવા સંગ્રામમાં રાજકોટ રાજ્યે દાખવવા માટેલી કડકાઈ. અનેકોની ધરપકડ અને મારપીટ મ. ગાંધીજીએ રાજકોટ રાજ્ય સાથે થયેલી રારતો પળાય એવા હિંદી સરકારને ઈદેશીને કરેલ નિવેદનના ઉત્તરમાં તે રારતોમાં 'અર્થ બેદજ થયો છે' એવો હિંદી સરકારે કરેલ ખુલાસો. કહી શકે. અને સૌથી વધારે હુદ્દિમાન એવા અંગ્રેજો તો એમ ન જ માને એ તદ્દન સ્વાભાવિક જ છે.

એટલે તેઓ જો સીધી રીતે જોણતા હોય કે "તમે તમારે માટે તો તમારું તન્ત્ર ચલાવવાને લાયક છો. પણ અમે તો અમારે માટે તમારું તન્ત્ર ચલાવવાની તમારામાં લાયકાત ઇચ્છીએ છીએ, પણ તમે એથી રિથર પ્રગ્ત છો કે એથી લાયકાત ધરાવતાં તમને સૈકાઓ વીતી જાય છે, છતાં જેમ જેમ તમે અમારે માટે તમારી જન્મભૂમિને શોભાવવાની ઉક્ત કળામાં થોડાક પણ નિષ્ણાત થતા જશો તેમ તેમ અમે તમારે માટે માર્ગ મોકળો કરતા જ જઈશું."

આ સત્યથી રાજકર્તાને ખીજે નહિ તો પણ એક લાભ તો થશે જ અને તે એ કે હિંદીઓ બીજા માગવાનું જૂઠી, મોઢી જોઈતી દશે તો, એમના શબ્દોને યથાર્થ જનાવવાનું જ પસંદ કરશે. ...

વાંચકોને: 'આપણું રાજસાહિત્ય' અને 'સાહિત્યમાં વારતવવાદ'ના આ અંક મુલતની રહેલા લેખોના આગળના દપ્તા તેમજ રચજ ગંદાચના કારણે આ અંક મુલતની રહેલો 'મંથપરિચય' આવના અંકે.

૦ ઔદ્યોગિક અને અનુસરી પાલિકા, લોરે, હિંડોળ, રામકુર્ગ વગેરે રાજ્યની પ્રાંતને જવાબદાર રાજતંત્ર આપવાની તૈયારી. સોહાવલ રાજ્યમાં એડમીનીસ્ટ્રેશનની નિમણૂક. લીમડી, પોરબંદર, ગોંડલ, કોલ્હાપુર, ધનકેનાલ, ઉદોર, રાજનદ, જુનાગઢ, જામનગર, ઉદેપુર, કચ્છ, રાજપીપળા, મધ્ય હિંદનાં કેટલાંક રાજસ્થાનો, જયપુર વગેરે સ્થળની પ્રાંતજોની જવાબદાર રાજતંત્ર માટેની માગણી. તેમાંથી કેટલેક સ્થળે સત્યાગ્રહ, ધરપકડો, મારફટ વગેરે. જયપુરમાં શ્રી. જમનાલાલ બજાજ સાથે પ્રતિબંધ મૂકતાં તે તોડવાને તેમનું પ્રયાસ, ધરપકડ ને છૂટકારો. રાજકોટ સંગ્રામની દોરવણી મહાત્માજી સંભાળી છે તેવો સંભવ. ઈલાકાની દારૂનિયંત્રી યોજના સફળ બને તે માટે વડોદરા રાજ્યે સહકાર આપવા દાંખવેલી તત્પરતા. રાજ્ય પ્રાંતમંડળના પ્રમુખ સરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ વડોદરા પધારતાં મહાસભા વિરોધી અને મરાઠા રાજ્યશક્તિ વર્ગે કરેલો રાજસ્થાનમાં વિરોધ, પછી મંડપદ્ધતિ અને ઉચે તેોડાને અને મારફટ. આંદોલના રંગપુર રાજ્યમાં થયેલું પોલીસીકલ એજન્ટનું ખૂન. સીકરના રાજકુમારને, માતાપિતાની 'તા'ને ન ગમકારતાં, જયપુર નરેરો ઉચે વિશ્વાસ મોકલ્યા. હિંદવી સોધાવેતા સર કેડે સ્પીકેશનમાં મુલાકાત આપતાં દેશી રાજ્યોની પ્રાંતમાં આવેલી જનશૂનિને આપેલાં અભિનંદન.

રાષ્ટ્ર—ત્રિપુરી મહાસભા માટે ૨૫૦૦૦ ના ખર્ચે તૈયાર થતી મહાત્મા ગાંધીજીની વિરાટ પ્રતિમા. તા. ૨૬ મીએ હિંદમરમાં સ્વાતંત્ર્યદિનની ઉજવણી અને તે પ્રસંગે સુરત જિલ્લામાં ૪૫૦૦૦ હજારપતિએની શુભાભીમાંથી મળેલી મુક્તિ. શ્રી. ભુલાભાઈ દેસાઈએ ખંભાતમાં 'અહિંસા' ની રાજી વિષે આપેલું ભાષણ. દારૂનિયંત્રી સરકારને થતા આર્થિક તુકસાનને પહોંચી વળવા પ્રાંતોમાં આલોચનાની ઉપજના નંખાનારા નવા કરો. સહુમતી કોમિટી હક્કનામાની મ. ગાંધીજીની યોજના. તા. ૨૬ મી એ જુનરાતના ખેડૂતોને પાછી સોંપાયેલી જમીન પર વિજયી પ્રવેશ. ત્રિપુરી મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. સુભાષભાઈની વરણી. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં અંગ્રેજ સંસ્થાનેની રફાને હિંદનો પ્રાંતકીય પ્રશ્ન બનાવવાને ના. આગાખાને મ. ગાંધીજીની લીધેલી મુલાકાત. મીસ મ્યુરિયલ લીસ્ટર, ડો. કાગવા ને મીસ મેરી સ્વીની મ. ગાંધીજીની મુલાકાતે.

પરદેશ—આવતા વર્ષમાં છઠ્ઠાલિ રાજસંજ્ઞતા પાછળ દશ અબજ લીરાનો અને અમેરિકા રાષ્ટ્રીય બચાવ પાછળ ૧૩ અબજ ૨૦ કરોડ ડોલરનો ખર્ચ કરશે. જર્મની પાસે દશ હજાર લશ્કરી વિમાનો ને રશિયા પાસે એવાં જ આળીસ હજાર વિમાનોનો અડસટ્ટો. જર્મની નવાં વિમાનો દર મહિને સારી સંખ્યામાં બાંધતું જ ન્ધ છે. રશિયાનું એકંદર સૈન્ય ચાર કરોડની સંખ્યાએ પહોંચ્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના એક પ્રધાન મી. પીરો ને અમેરિકન એલચીની ગણતરી પ્રમાણે હતાળામાં જગતગ્યાપી યુદ્ધ ફાટી નીકળવાનો સંભવ. રૂમાનિયા, પોલાન્ડ, યુકેન અને મેક્સિકો ગળી જવાની જર્મનીની કહેવાતી મુરાદ. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટની નવી ચુંટણીમાં કામદાર પક્ષ તરફથી હિંદી ભગેદવાર શ્રી. કૃષ્ણમેનન. અમેરિકા અને જર્મનીના તંગ બનતો સંબંધ. ઈટાલિ અને ફ્રાન્સનો બમડનો સંબંધ. ટયુનીસ કે યુકેન બેમાંથી એક પ્રશ્ન નવા ચુર્ણનું મૂળ બનશે. ડો. શાટનું રીશ બેંકના ગવર્નર તરીકેનું રાજીનામું. મેક્સિકોના સિયુઆનિયોનો ને પોલાન્ડના યુકેનિયોનો સ્વતંત્રતાની માગણી. કેટેલોન-મોરયા પર્વતી છત પછી મદમસત બનેલ જનરલ ફ્રાન્કોને બાર્સિલોના પર મળેલો વિજય. બંધાનના પ્રધાનમંડળે રાજીનામું આપતાં નવા લશ્કરી સ્વચાવના પ્રધાનમંડળની નિમણૂક. ના. પોપ ફ્રેસીસ્ટ પક્ષ સાથે સુમેળ ન સાધી રાક્તા હોઈ તેમની ઓસ્ટિયામાં વસવાતી મુરાદ. ઈંગ્લેન્ડના રાજા ફ્રેડ હસ્તામન ખલોડ તરીકે. એ અને હંગેરિયન લશ્કરો વચ્ચે ડપાડપી. બ્રિટિશ પ્રધાને મુસોલિનીની મુલાકાતે. હોલર સંસ્થાનોની જર્મની માટે જણાવેલી તીવ્ર જરૂરિયાત.

ખોટ—હબરીગાગના બંધકર રેલ્વે અકસ્માતમાં અનેકનાં મરણ. ઈસ્ટર્ન સ્ટીમ નેવિગેશનની કેમ્પે સ્ટાર ફૂળી જતાં સાથેજ થોડાંક માણસોને પણ તેણે લેવરાવેલી જલસમાધિ. જુનરાતના કેળવણી-કાર શ્રી. બળવંતરાય પ્ર. ઠાકર ને પુસ્તકાલયોના વિજયી પ્રચારક શ્રી. મોતીભાઈ અમીનનું અવસાન. ત્રિપુરી કાર્યકર્તા શ્રી કૃષ્ણદત્ત ને આફ્રિકાના એક હિંદી વેપારીનું ખૂન.

Specimen-extracts

from

Ancient India Vol. II.

[For other particulars, see advertisement elsewhere in this number]

Kuṇāl being the eldest and the most intelligent of all his sons, Aśoka had designated him as heir-apparent. He was appointed as the governor of Avanti and Aśoka's abdication Aśoka had sent prince Tiṣya as his bodyguard. In favour of Aśoka intended to keep him away from Priyadarśin Pāṭliputra, in order that he might not fall a victim to the wiles of Tiṣyarakṣitā.¹¹⁰ The queen, however, who wanted to secure the throne for her own son Mahendra, and, who wanted to wreak vengeance upon him, proved too clever for him. Once, Aśoka drafted a letter in which he gave instructions to Kuṇāl that he should continue his studies further. The sanskr̥t equivalent for studies is "Adhyayana". After finishing the letter, Aśoka went out of the room for some reason. In the meanwhile Tiṣyarakṣitā chanced to come there. She read the letter and quickly saw her way to appease her anger against Kuṇāl. She put an anusvār on the first letter of the word "Adhyayana" by means of the collyrium from her eyes. Thus the word was changed to "Andhyayana" which means "to become blind."¹¹¹ She thought that if Kuṇāl became blind, he would loose all claim to the throne, thus making way easy for her son. She had already

(110) For details about this, read the description on Pp. 234 & seq.

(111) The original sentence was "Idām Adhīyatām Kumāram", which means, "the prince should continue his studies further." By adding an anusvār it became, "Idām Andhīyatām Kumāram", which means, "the prince should be made blind."

receded into her apartment when Aśoka returned. Not knowing the tremendous change made into the contents of the letter, he put his seal upon it, and sent a messenger to Avanti for the despatch of the letter. However, when the letter reached Avanti all were simply thunder-struck at the contents; Tiṣya quickly understood that the letter was the result of the evil insinuations of the queen. But the dutiful Kuṇāl, sent for two red-hot iron bars and thrust them into his own eyes¹¹², thus blinding himself for ever. When the messenger returned to Pāṭliputra with this tidings, Aśoka's grief knew no bounds, and he regretted his carelessness.

Later on Kuṇāl was married. He began to study music in order to be able to pass his time. A son was born to his wife after a short time. By that time he had mastered the art of singing and playing upon instruments. Advised by the child's nurse—he started towards Pāṭliputra, in order to please Aśoka with his music and to secure from him a promise of appointing his son as the successor to the throne. After reaching Pāṭliputra, he first established his reputation in the city by his skill. The king heard about him and sent for him. In those times it was a custom that a blind man could not approach a king face to face. So Kuṇāl was made to sit behind a curtain. He began singing and playing, and so pleased was Aśoka by his mastery both over his own voice and over the instruments, that he told him to choose a boon. The musician said that he wanted "Kākiṇi" for his son. This word has two meanings:—"a piece of glass;" and "the throne." At first Aśoka had taken the first meaning, but then he was told by his ministers that what the musician wanted was the throne. The king was astonished at this and asked the musician to state his reason for such queer request, in reply to which Kuṇāl sang a suggestive song¹¹³ which meant:—"Oh

(112) Cf. f. n. no. 55; account of Samprati in *Parīśiṣṭaparva*.

(113) *Nāgarī Prachārīṇi Sabhā Patrikā*, vol. X, no. 4, pp. 634:—

"Payutto Chandraguttasa Bindusārassa Nattuo
Asogasirīṇoputto Andhojāyāi Kāgiṇiṃ".

king, I am a direct descendant of Chandragupta, and so I request you to appoint my son as the heir to the throne." Aśoka instantly recognized him as his own son Kuṇāl, removed the curtain himself, and embraced him with much tenderness. He asked him when the son was born to him. Kuṇāl told him that the child was born presently (Samprati¹¹⁴), (before 6 months). Aśoka was overjoyed at the news and ordered his prime-minister to go to Avanti and bring the infant to Pāṭliputra, with all the pomp and show, befitting a royal prince and heir to the throne. (Samprati was born in 304 B. C.) After the prince was brought to Pāṭliputra, Aśoka abdicated the throne in his favour, and the ten-months-old infant was anointed and proclaimed as the emperor.¹¹⁵ Aśoka named the prince "Priyadarśin"¹¹⁶. His mind now was at ease, because henceforth he felt that he had at least in part atoned for his sins and his blunder, which was responsible for the blindness of Kuṇāl. For next fourteen years he acted as the boy's regent and managed the affairs of the empire. Thus Priyadarśin is a proper noun¹¹⁷ and not merely an epithet; and it has not been proved that it was but another name of Aśoka. Thus

(114) Aśoka by R. K. M. pp. 8:—"The Divyāvadān mentions Samprati as Kuṇāl's son. F. n. no. 116 below.

(115) K. S. S. Com. pp. 127, "Samprati became a king, the moment he was born."

(116) The word "Priyadarśin" means "one who sees good things"; while "Priyadarśan" means "one whose sight is pleasant to look at", or "one to whom scriptures are dear." I think the name as given by Aśoka must have been the latter, though in inscriptions the name commonly found is Priyadarśin

Jaina books have always referred to him as Samprati, and never as Priyadarśin as far as I know, though one or two Jaina Śvetāmbara monks like Vidyāvijayji and Hemānśuvijayji state that they do. They have, however, not been able to locate it. As we already know Jain writers had the habit of giving representative names to important personalities. (Vol. I. pp. 81 & seq.). The same took place in the case of Priyadarśin and hence he is not referred to anywhere by his real name, but by "Samprati."

(117) Ind. Ant. vol. 31, pp. 233; f. n. by Mr. Mukerji.

(B) Let us take an example from the life of Priyadarśin, taking for granted that he was Aśoka. It is stated in the rock-inscriptions that he conquered the Kaling during the ninth year of his reign. Counting backwards from 337 B. C. as the date of Chandragupta's accession to the throne, we come to 276 B. C. as the date of this event. If, on the other hand we take B. C. 304 as the date of the treaty with Seleucus Nicator—which was during the 26th year of his reign—the date of the treaty with Kaling comes to 321 B. C.; how can this be explained?

These two instances will suffice to show the hollowness of the theory of considering Aśoka and Priyadarśin as one individual.

If we take Sandrocottus as Aśoka these divergences will at once disappear. The dates will fit with the events in an apple-pie order. We know that Aśoka sat on the throne in 330 B. C. The treaty that was concluded during the 26th year of his reign¹²⁷, naturally and appropriately comes to 304 B. C., the date required. Similarly if we ascribe the conquest of Kaling to Priyadarśin the dates will be as clear as anything.

Again, we are told that Aśoka changed his faith during the fourth year of his reign. Then his coronation ceremony was performed. During next twelve to twenty-six years, he got numerous rock and pillar edicts erected. Some of these inscriptions tell us that for some years he was an ordinary layman, then he became a devout follower and joined the Saṅgha. Scholars tell us that he got all these rock and pillar inscriptions erected due to his devotedness to Buddhism. Now the Buddhist order has two divisions only, the monks and the nuns. The layman and the laywoman have no place in them, as they have in Jainism. In

(127) Pp. 160 f. n. no. 84 above; $304 + 26 = 330$ B. C. Seleucus made this treaty after 18 years of unsuccessful invasions. This means that he ascended the throne in 322 B. C., and established the Seleucide dynasty. (Pp. 221 for the chronological list.) I have previously given the date 312 B. C. on the authority of C. I. B. (vol. I. pp. 100 f. n. no. 10). That is a wrong date.

1878, Dr. Hornele¹²⁸ said in his presidential speech before the meeting of the Bengal Asiatic Society:—"This four-fold organization of the Jaina lay-community must have been a factor of the greatest importance to the church, during the whole of its existence and may have been one of the main reasons why the Jaina religion continued to keep its position in India, while its far more important rival Buddhism was entirely swept away by the Brahminic reaction." The quotation proves that the Buddhist order did not include the laity within its fold. This proves that Priyadarśin was not a Buddhist, which means that Priyadarśin and Aśoka were different individuals.¹²⁹

Full details about this theory will be given later on¹³⁰.

When Priyadarśin came to age—became 14 years old—Aśoka performed his coronation ceremony and proclaimed him full-fledged emperor. He retired from all worldly affairs.

Death Buddhist books contain rather exaggerated accounts of his charities during this time. He

died at the age of 82, near the rock-inscription of Sahasrām erected by Samprati¹³¹.

(128) Pp. 22 f. n. no. 101.

(129) Discussion as to the religion of Priyadarśin will be given in his account.

(130) Aśoka's life has been fully described in exclusive and authoritative Buddhist books like *Mahāvamśa* and *Dipavamśa*. This book will supply the reader with many instances quoted from them. Some of them are:—(1) pp. 247, f. n. no. 108, (2) vol. I. pp. 320–21, (3) vol. I. preface, (4) Details about the Nepalese king Devapāl and Chārumati given in the subsequent chapter. (5) Details about Tibet and Khoṭān. (6) Account of the Jālaūk of Kāśmir. (7) Pp. 242 f. n. no. 86 above.

(131) After the word "Viyutha" = (departed), in the Sahasrām-inscription, the date given is 256. Priyadarśin, who got this and numerous other edicts erected, was a Jain. Hence the era that he followed was the Mahāvīr Era. So this event took place 236 years after Mahāvīr's death. As to the dates of the reign of Aśoka, see pp. 231 & seq.; details about all these rock-edicts will be given in the account of Priyadarśin.

We know that when Kuṇāl lost his claim to the throne of Magadh on account of his blindness, his son Samprati was declared as his successor by Aśoka¹. Samprati was born of Kañchanmālā² in a city³ in the vicinity of which was found out the rock-edict of Bābhrā-vairāṭ. When she was pregnant she had seen (in a dream) 'a white elephant descending from the sky and entering her mouth'⁴. He was born in the second half⁵ of Poṣa in A. M. 223⁶=B. C. 304. When he was anointed as emperor, he was only ten months old⁷. Aśoka acted as his regent till he came to age at the age of fourteen⁸.

(1) Aśoka, R. K. M., pref. pp. 37, f. n. no. 1:—"Divyāvadān mentions Samprati as Kuṇāl's son, supported by Ind. Ant. 1914, pp. 168, f. n. no. 69."

J. O. B. R. S., vol. 20, no. 3-4, pp. 279:—"According to Matsya, Kuṇāl did not succeed Aśoka; tasya Naptā succeeded Aśoka."

(2) Some Jaina books state her name to have been "Śaradaśrī". Bhilsā Topes, pp. 124, however, contains the words, "Kuṇāl, guided by his faithful wife Ka chanamālā."

(3) For details about this city, read the interpretation of the Bābhrā rock-edict, in "Life of Priyadarśin" shortly to be published by me.

(4) See the scene of Māyādevī in Bhārḥūt stūpa and compare it with the details given in Bābhrā rock-edict.

(5) Rock-edicts support this. He was born in the Poṣa of A. M. 223; he was proclaimed heir ten months later, i.e. in the Āśvin of the same year; probably on the tenth day-Vijayādaśmī. His coronation ceremony took place after 13 years, in 236 A. M., probably on Vasanta Pañcāmī or on Akṣaya Tṛtīyā.

(6) See the rock-edicts of Rupnāth; Brahmagiri and Sahasrām. His age the year 256, is stated to have been $32\frac{1}{2}$ years. Thus $256 - 32\frac{1}{2} = 223$ B. C. was the year of his birth. Aśoka's death thus took place in the Āśadh of 256 A. M.=271 B. C.

(7) Smith, Aśoka, pp. 70; M. S. I., pp. 653.

(8) F. n. no. 5 above.

સેનાપાસખેલ, સમશેર બહાદુર, સ્વ. શ્રીમંત ગાયકવાડ નરેશ
સયાજીરાવ ત્રીજા

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
 નૈત્રમુન્મોલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૧ હું]

વિ. સં ૧૯૮૫ : ફાલ્ગુન

[અંક ૧૧

જીવન સત્ય

પ્ર.

દૂર દૂર કિતિજ પર્વત અનંત, અગાધ સાગર પથરાયેલો પડ્યો હતો

જાએ નીલ આકાશમાં સૂર્યદેવ વિરાજતા.

કિનારા પ્રતિ અરુણલિત વહાં કરતી શાન્ત, મનોરમ્ય તરંગમાલાના મન્દ ધ્રુવરવ
 સિવાય જલનિધિના વિશાળ પટ પર અખંડ શાનિ વ્યાપી હતી.

તટ સન્મુખ થોડેક દૂર ગમુદ્રપટ પર પાણી જાએ ચડતું દ્રષ્ટિગોચર થતું.....
 ખીજ જ ક્ષણે જાયામના એ જોઈ શિખરેથી નીચે પડતું, સડમડાટ આગે સરતું તે
 જલધિમાં વિપુલ થતું

એક જ ક્ષણ.....

ને ન્યાં પ્રથમ જાતરંગ વિવિધ પામ્યો હતો તે જ સ્થળેથી તેની સ્પર્ધા કરતું ખીજું
 મોજું જાએ ચડતું અને ખીજ જ પળે નિજ પુરાગામીની પુનરાવૃત્તિ કરતું સમુદ્રમાં ગરકાવ થતું.

ત્યાં ત્રીજું મોજું જન્મતું.....ને નિજ પૂર્વજની જીવનચર્યાને અનુમરતું અનન્ત
 જળમાં સમાર્પ જતું.

અને જલનરંગની પરંપરા આમ આગળને આગળ મંચરતી.

અન્તે વીચિમાવાનો છેલ્લો વિરાટ તરંગ, દસ્યુઓથી ઘેરાયલા, સમગંગણુમાં ઝમૂમતા,
 કે મહારથીની પેડે, નિઃશ્વ ધમારા ગાયે અંતિમ નીરલેખા પર ફરી વળેલો.

(૨)

સંહારરશ્મિ ભારકરદેવ, લક્ષ્મીદેવીની અવકૃપાએ નિસ્તેજ બનેલા કે ગર્ભશ્રીમંતશા, અરુત પામતા સાયંપ્રકાશમાં ઝડપથી ક્ષિતિજ પર ઢળી રહ્યા હતા.

મહાસાગર પર લટકતો ક્ષિતિજ-વ્યોમપટ સોનેરી સાન્ધ્યતેજે ઝળહળી રહ્યો હતો.

સમરત વાતાવરણ કોઈક અદ્ભૂત કનકવર્ણી દિગ્ધિએ ભર્યું વિલસી રહ્યું હતું.

એકાએક સંધ્યા પ્રગટી અને તેનાં કસુંબી ચીરથી વર્ષાના મેઘાકાશને છાપી દીધું.

સંધ્યાની એ મનોહર રક્તિમાથી ઓપતું તનજવદ્યમાન વ્યોમ—

પ્રસરતી કનકજ્યોતિનો પ્રદાશ ઝીંકી પ્રકુલતું, જીવંત નિવૃત્તિના પ્રતિક્ષમ બાસતું વિશ્વ—

અલંગ શાંતિમાં દિવ્ય, સુમધુર અંગીત શું મગ્નું મુંગન જગવતી અવિચલ ધારાએ વહતી એ સૌમ્ય તરંગમાલા—

—એ સર્વના મિશ્ર સૌદર્ય-દર્શને, મારા હૃદયમાં સહસા જીવંત તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રતિ દર્શનનો ઉદ્બોધ થયો.

એ સમયે સમુદ્રતટનાં નીર પર ધસ્યાં આવતાં મોજ દૂર દૂર સુધી ફરી વળતાં હતાં.

(૩)

તાંડવલીલામાં ચક્રચૂર બનેલા કોઈ ઉન્મત્ત દૈત્યસમ પૂરવેગે ધસ્યા આવતા પ્રચંડ મોજ સામે ટક્કર ઝીલવા અરક્ષિત તટનું અદ્યપશક્તિ, નિઃસંકાય નીર તૈયાર બેસું હતું.

જીવંતસમુદ્રને આરે નિરંતર ચાલ્યા કરતા સત—અસતતા શાશ્વત ધુધનું ગળે આબેહૂમ પ્રતીકે !

મહોદધિસ્વરૂપ મહાસત્ય પ્રત્યે આવિર્ભૂત સત્યસ્વરૂપ તટજલના નિગૂઢ હૃદયમાં એક જ પરમ, અચલ શ્રદ્ધા રમી રહી છે—મહા સત્યનું વિરાટ વીર્ય પોતામાં અસલ જોમ પ્રગટાવશે.

પણ એટલામાં પેલું મોજનું ઝડપભેર ધસમસતું આવી એકદમ તટવારિ પર ફરી વળે છે.

એક વિપલ.....

તે.....

અહો, ! આ શું ?

અત્યંત વેગપૂર્ણ ધસારા પછી હતાશ બનેલા રણધીર પેઠે પેઠો ક્ષણવિજ્યથી દૈત્યતરંગ પાછો હઠે છે, અને સહસા હર્ષના કિલકિલાટ સહ, અંતિમ વિજયમાં વિરાજતું પુલકિત નીરોદક, સંરોવરમાંથી પ્રગટતા પદ્મસમું અક્ષત પ્રગટ થાય છે.

સત્ય પર ફળી વળેલાં અસતતાનાં પૂરને ચિર-પરાજયની ઓટ વળે છે અને નીચેથી ..૧ પ્રસાદમાં હસતું સત્ય શાશ્વત વિજેતારૂપે પ્રગટ થાય છે.

[૫૫૫]

પધાર ઉરમંદિરે અમલ પુણ્યભાવે ભયા
પરાગ લઈ નંદને સુહૃત પારિજીતો તણો;
અને શિકર લાવ તું વિશદ વ્યોમગંગા તણાં
કરાવ ઉર શાન્ત જે ભવરણે તપ્યું બાપડું.
સુદિવ્ય ગુંજને હૃદયની વીણાને ભરે
ચહું મધુર ભાવના સ્વર વિશુદ્ધ ત્યાંથી સરે;
કરે વહન મંગલા ઋતભરેલ વાણી તણું
મધૂર સમ તાહરા મુજ કવિતનું મોરલું.
સમુજ્જ્વલ પ્રકાશ એહ સુરતાતણા લાવ તું
સુદિવ્ય મતિમોક્ષ રંક શિશુનો ત્વરાથી કરે;
ચહું અજળ કલ્પના લહર સ્વર્ગની વિસ્તરે.
ભરે સકલ વિશ્વને તુજ પ્રભાવને આશ્રયે
મનોહર સુરમ્ય કેા મુખદ પુણ્ય ભાવો વડે
હરે ગભીર આર્તિ જે મનુજનાં ઉરે પ્રજ્વલે.

મનનું માનવી

• મોહન

મહેરામણ હોળતાં છીપડું રે લાધ્યું
છીપલામાં મોતી અમૂલ:
મોતીડે હેયું મોહું !
સરવરિયે સ્હેલતાં પોયણું રે લાધ્યું,
પોયણામાં સૌરભ અમૂલ:
સૌરભે હેયું સોહું !
જીવન—તલ દૂંઢતાં માનવી રે લાધ્યું,
માનવીમાં હેયું અમૂલ:
હેયામાં હેયું જોયું !

આમ જોતાં સામાન્ય વાતચીત, શાસ્ત્રિય ગ્રંથો, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન એ સર્વ સાહિત્ય કહી શકાય નહીં, કારણ તેમનો કાર્યપ્રદેશ અને સાહિત્યનો કાર્યપ્રદેશ જુદો છે. સાહિત્ય સરખી જ વિશુદ્ધિ, સાહિત્ય સરખું જ બળ એ લખાણો કે વાનચીતમાં હોય તો પણ એ લખાણો મર્યાદા સ્વીકારી જ લે છે અને સાહિત્યના પ્રદેશમાંથી પોતાને અલગ રાખે છે.

* * *

ત્યારે સાહિત્ય એ શું છે ?

સાહિત્યની ઘણી ગતતી અને ઘણી રીતની વ્યાખ્યાઓ થઈ છે. સાહિત્યનાં વર્ણનો પણ ઘણાં થયાં છે. એ સર્વ સમયાનુસાર બદલાયે જાય છે. એકાદ તત્ત્વ ગણાતું જાય, નહું તત્ત્વ ઉમેરાતું જાય, અગર જુનું તત્ત્વ નવાં સ્વરૂપે દાખલ થાય. આમ સાહિત્યની વ્યાખ્યાઓ ઘડાય છે અને વર્ણનો લખાય છે. પૂરી અણીશુદ્ધ સર્વસ્વીકાર્ય વ્યાખ્યા કે કે વર્ણન હજીસુધી રચાયાં નથી. છતાં ઘણાં તત્ત્વો મળતાં આવે છે, અને સહજ મતભેદ હોવા છતાં સાહિત્ય શું એ સંબંધમાં સામાન્ય માન્યતાઓ સમજાઈ જાય એવી જ હોય છે. આપણે ન્દાનાલાલની કવિતાને સાહિત્ય કહીએ છીએ. 'સરસ્વતીચંદ્ર' કે 'ગુજરાતનો નાથ'ને સાહિત્ય કહીએ છીએ. 'વડલા' કે 'આગગાડી' જેવાં નાટકોને સાહિત્યમાં ગણીએ છીએ. 'મુકુંદરાય' કે 'ખેમી' જેવી ટૂંકી વાર્તાઓને સાહિત્ય કહીએ છીએ. ગાંધીજી કે કલેશ્વરનાં તેજસ્વી લેખોને સાહિત્ય કહીએ છીએ.

શા માટે ?—કયાં તત્ત્વને અનુલક્ષીને આપણે ઉપલાં દૃષ્ટાંતોને સાહિત્યમાં ગણાવીએ છીએ ?

* * *

સાહિત્ય વાણીનો તો આશ્રય લે છેજ. વાણી વગર સાહિત્ય રચાય જ નહીં. એ વાણી અલિખિત હોય કે અલિખિત પણ હોય. પરંતુ સર્વ પ્રકારની વાણી-ભાષા-શબ્દરચના ત્યારે સાહિત્ય નથી ત્યારે સાહિત્ય માટેની વાણી વિશિષ્ટ પ્રકારની તો હોવી જ જોઈએ.

એ વિશિષ્ટતા શામાં રહેલી છે ? ન્દાનાલાલનો 'તાજમહેલ', બળવંતરાય કાકીરની 'રેવા', મેઘાણીનો 'કાંઈનો લાડકવાયો' અગર ત્રિભુવન વ્યાસની 'કાશ્મીરા' વાંચતાં આપણને આખી શબ્દરચના શુદ્ધ, સુંદર, મોહક, અસરકારક અને લાંબા સમય સુધી સાંભરી રહે એવી, વારંવાર સંભારવી અને ઉચ્ચારવી ગમે એવી લાગે છે.

ઇતિહાસમાં એવી ભાષા ન હોય તો ચાલે. વિજ્ઞાનમાં એવી ભાષા ન હોય તો ચાલે. ત્ર સામાન્ય ભાષાશુદ્ધિ જ એવાં લખાણો માટે આવશ્યક છે; જો કે બીજા ગુણો પણ તો ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન વધારે વાંચવા લાયક બને એ ખરૂં. પરંતુ ઉપર કહેલા સર્વ ભાષાશુદ્ધિ ન હોય તો ઇતિહાસ મરતો નથી, વિજ્ઞાન અવિજ્ઞાન બનતું નથી. ઘણી વખત ઉપર કહેલા ગુણો ઇતિહાસ કે વિજ્ઞાનને કર્તવ્યભ્રષ્ટ પણ બનાવી દે.

પરંતુ સાહિત્યને તો માત્ર શુદ્ધિ ચાલે નહીં, શુદ્ધિ આવશ્યક છે, પરંતુ સાથેસાથે શબ્દરચનામાં સૌન્દર્ય, મોહકપણું, અસર ઉપજાવે એવું સામર્થ્ય, મનમાં રમી રહે એવું

સાહિત્ય, અને લગ્ન પછી પાડી રણકારને વિસ્તૃત બનાવે એવો શબ્દોદ્યાર તેમાં હોવાં નોંધ્યે. તે સિવાયની ભાષાવાળાં લખાણને આપણે સાહિત્ય કહેતા નથી.

આમ સાહિત્ય એ પ્રથમ પગથીયે જ શબ્દકલા બની જાય છે-વાણીકલા બની જાય છે.

*

*

*

અને કલા બનતા બરોબર તે વાસ્તવતાથી સદૃશ દૂર ખસી જાય છે, નહીં? વાસ્તવતાનો અર્થ સઘળી વાણી એમ કરવામાં આવે તો જરૂર સાહિત્ય વાસ્તવતાથી દૂર છે. કલા પર્સદગી માગે છે, ગૂંથણી માગે છે, ગોઠવણી માગે છે, તારવણી માગે છે, ચાળવણી માગે છે.

‘તાજમહેલ’ના કાવ્યમાં સાલ, સંવત કે તેના શિલ્પીનું નામ નથી. ‘કાસ્મીરા નાચી રહી’ એ કાસ્મીર પ્રદેશના વર્ણનમાં ત્યાંનો રાગ કોણ છે, અને કાસ્મીરનો વસ્તી કેટલી છે એ હકીકત આપી નથી. ‘કામના લાડકવાયા’ને થયેલા જખમમાં કેટલા શેર લોહી વહ્યું અગર જખમ કેટલો લાંબો પહોળો હતો તેનાં વજન માપ આપેલાં નથી. વાસ્તવિકતા કદાચ આ બધી વિગતો માગે. પરંતુ સાહિત્ય આવી વિગતો આપી વાસ્તવિકતાને ધોધે એમ આપણે કદી કહેતા નથી.

‘તાજમહેલ’ વાંચી તાજમહેલનું ચિત્ર ખટું થાય એ તો જરૂર સાહિત્ય માગે. તાજમહેલનું સૌન્દર્ય અને સુખમાણ્ય પ્રત્યક્ષ થાય એ પણ સાહિત્ય માગે. પરંતુ તાજમહેલના ધુમ્મટની રચુલ ઊંચાઇના ગજ-તસુ ભરવા કરતાં જુદી જ ઢબે સાહિત્ય તેની ઊંચાઈ માપે છે:

‘પ્રેમની ભરમ ધારીને દિગંતે માંડી આંખડી,

પ્રેમની ભેગણુ કો આ જુએ વ્હાલાની વાટડી.’

તાજમહેલની ધવલતા ભરમથી ઝોળખાઈ; દિગંતમાં મળેલી આંખથી ઊંચાઈ પરખાઈ; અને વ્હાલાની વાટ ભેતી ભેગણુમાં શાહજહાનની આખી લગ્ન પ્રેમકથાની પીઠિકા સમજાઈ.

વાસ્તવિકતા એમાં નથી, છતાં શબ્દ અને શબ્દથી રચાતા એ ભાવચિત્રમાં પાર્થિવ વાસ્તવિકતા કરતાં પણ વધારે સત્ય એવી ઐતિહાસિક અને ભોગલ સંસ્કૃતિની રસમવ અંતરંગ વાસ્તવિકતા ઊપસી રહી છે.

અહીં સાહિત્યે ઘણું છોડી દીધું. નથી સાલ, નથી માપ, નથી પથરની જાત, નથી ઘડનાર શિલ્પીનાં નામ કે નથી એણે બનાવેલા નકશા. સાહિત્યે કલા બની એવી શબ્દરચના કરી કે જેમાંથી એ વાસ્તવિક તરવો ગાળી કઢાડ્યાં. તેણે જુદાજ શબ્દો વાપર્યાં અને તાજમહેલની જુદી જ ઢબે ગોઠવણુ કરી.

છતાં આપણને તેની શબ્દરચના ગમે છે, અને શબ્દરચનાએ ઊભું કરેલું ચિત્ર પણ આપણને ગમે છે.

કારણ ?

સાહિત્ય વાસ્તવિકતાને ઉવેળે છે માટે ?

ના. કલાની વાસ્તવિકતા અને સામાન્ય વાસ્તવિકતામાં ફેર હોય છે માટે.

વાણીએ વાસ્તવિક ભાષામાંથી પમ્પદગી કરી, ચાળવણી કરી અને ગેતાને સુચોગ્ય જણાવવામાં તરવોની ગોઠવણી કરી.

ઐતલે સાહિત્ય એ ભાષા વિશિષ્ટ છે. ભાષાનાં સૌન્દર્ય અને સામર્થ્ય ઉપર અવલંબન લેતી એ વાણીકલા છે. સાહિત્યનું આમ પ્રથમ અંગ ભાષાસૌન્દર્ય, ભાષાસૌક્ય અને ભાષાસામર્થ્ય. એ અંગનો જ્યાં અભાવ ત્યાં સાહિત્યનો અભાવ. સૌન્દર્યવિહોણી, સૌક્યવિહોણી, સામર્થ્યવિહોણી ભાષાને આપણે કદી સાહિત્ય કદી શકીશું નહીં.

બ્રિટિશ પ્રજાસંઘમાં હિંદુનું સ્થાન

લેખક : શ્રી પ્રાણશંકર ભેપી
“ રંગદેવનો દુર્ગ ” ના કર્તા

૧

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો જન્મ

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ એક કરોડ એગરુચાળીસ લાખ નવલખર સાતસો વ્યાપ્તિ ચોરસ માઈલ છે. પૃથ્વી પરના દરેક ખંડમાં તે પથરાયું છે. પૃથ્વીની કુલ વસ્તીનો ચોથો ભાગ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં વસે છે. તેનાં ક્ષેત્રફળ અને વસ્તીના આંકડા આ પ્રમાણે છે:

ખંડ	ક્ષેત્રફળ ચોરસ માઈલમાં	વસ્તી
યુરોપ	૧,૨૧,૫૧૨	૫,૦૦,૦૦૦૦૦
એશિયા	૧૮,૨૪,૫૫૦	૩૬,૬૦,૦૦૦૦૦
આફ્રિકા	૪૬,૫૨,૦૦૦	૬,૦૦,૦૦૦૦૦
ઉત્તર અમેરિકા	૩૮,૬૩,૦૨૦	૧,૨૦,૦૦૦૦૦
મધ્ય અમેરિકા	૮,૬૦૦	૫૦,૦૦૦
વેસ્ટ ઇન્ડીઝ	૧૨,૩૦૦	૨૦,૦૦૦૦૦
દક્ષિણ અમેરિકા	૬૭,૮૦૦	૩,૨૦૦૦૦
ઓશનીયા	૩૩,૦૦,૦૦૦	૧,૦૫,૦૦૦૦૦
	<u>૧,૩૯,૦૬૭૮૨</u>	<u>૫૦,૦૮,૭૦,૦૦૦</u>

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ૫૦ કરોડની વસ્તીમાં ૭ કરોડ ગોરાઓ, ૩૬ કરોડ હિંદીઓ, ૪ કરોડ કાળા લોકો, ૬૦ લાખ અરબો, ૬૦ લાખ મલાયો, ૧૦ લાખ ચીનાઓ અને ૧૦ લાખ પોલીનેસીયનો, ૨૩ ઇન્ડિયનો વગેરે છે.

આ વસ્તીમાં ૨૧ કરોડ હિંદુઓ, ૧૦ કરોડ મુસ્લીમો, ૮ કરોડ ખ્રિસ્તીઓ, સત્તા કરોડ બૌદ્ધો, ૪૦ લાખ શીખ-જૈન અને પારસીઓ, સાડા સાત લાખ યહુદીઓ અને બાકીના નંગલી ધર્મો પાળનારા છે.

ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ બ્રિટિશ તાજ હેઠળ ખંડવાર નીચે પ્રમાણે ટૂંકો છે:

યુરોપ-ગ્રેટબ્રિટન, આયર્લેન્ડ, જીબ્રાલ્ટર, માલ્ટા, સાર્ડિનિયા, મેનલ ટાપુઓ.

એશિયા-હિંદ, લંકા, બ્રહ્મદેશ, એડન, મલાયા, બ્રિટિશ નોર્થ બોર્નિયો, સારાવાક, હૉંગકોંગ, પેલેસ્ટાઈન.

આફ્રિકા-દ. આફ્રિકા, સિ. પૂર્વ આફ્રિકા, સિ. પશ્ચિમ આફ્રિકા, સિ. સોમાલીલેન્ડ, મિસર, સુદાન, મોરિશિયસ, સિશિલ્સ, નાઈજીરિયા.

ઑસ્ટ્રેલેશિયા-ઑસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, ફીજી, પાપુઆ અને પેસિફિક મહાસાગરના સંખ્યાબંધ ટાપુઓ.

અમેરિકા-કેનેડા, ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ, બ્રિ. વેસ્ટ ઇન્ડીઝ, બ્રિ. હાન્ડુરાસ, બ્રિટિશ ગીઆના, ફ્રાન્સ-ટાપુઓ, બહામાઝ, ટ્રીનીડાડ, બરબુડા.

રાજદારી દૃષ્ટિએ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પાંચ વિભાગમાં વહેંચી શકાય.

૧. ગ્રેટબ્રિટન અને સ્વરાજ ભોગવતાં સંસ્થાનો.

૨. હિંદ જેવા દરજ્જા ભોગવતા દેશો.

૩. કોલોનીઓ.

૪. પ્રોટેક્ટરેટો.

૫. રાષ્ટ્રસંઘના મેમ્બર હેઠળના દેશો.

સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બે ભાગ પાડી શકાય.

૧. ગ્રેટ બ્રિટન, છ સંસ્થાનો, સાઈપ્રસ, વેસ્ટ ઇન્ડીઝ વગેરે પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિવાળા દેશો.

૨. હિંદ, લંકા, મલાયા, હોંગકોંગ, મેન્ડેટ હેઠળના પ્રદેશો જેવા કે પેલેસ્ટાઈન, ટાંબાનીકા, સેમોઆ વગેરે; પેસિફિક અને હિંદી મહાસાગરના ટાપુઓ, અને બીજા બીજા-ગોરી સંસ્કૃતિવાળા અને કેવળ સામ્રાજ્યની સલામતી માટે રાજદારી હેતુસર બ્રિટિશ શ્વજ હેઠળ રખાયેલા દેશો.

આજના વિશાળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પર સૂર્યાસ્ત થતો નથી. જ્યારે સામ્રાજ્યના એક અર્ધ ભાગ પર રાત્રિ હોય છે ત્યારે બીજા અર્ધ ભાગ પર સૂર્ય પ્રકાશતો હોય છે. ઋતુઓનું પણ એવું જ બંધારણ થયું છે. સામ્રાજ્યનો એક ભાગ જ્યારે ઉનાળો માણતો હોય છે ત્યારે બીજો ભાગ શિયાળાની ઠંડી અનુભવતો હોય છે.

જગતનો કોઈ પણ ખંડ, કે મહાસાગર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ઓછીવત્તી સત્તા વગરતો નથી. સામ્રાજ્યમાં કેટલાક સર્વોચ્ચ પર્વતો, સર્વોત્તમ સરોવરો અને સર્વશ્રેષ્ઠ સરિતાઓ છે. વિશ્વની પ્રત્યેક પ્રકારની આબોહવા, પ્રત્યેક પ્રકારની ધરતી, પ્રત્યેક પ્રકારનું ખનીજ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં છે.

આજનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વિવિધ ભાષા, ગ્રંથકૃતિ, ધર્મ, ક્રામ, વર્ણ અને આકૃતિવાળું સહઅરંગી માળખું છે. સામ્રાજ્યનો સુદૃઢ પાયો બ્રિટિશ ટાપુઓ છે, જ્યારે ઇમારત વિવિધગુણી છે. રાજદારી દૃષ્ટિએ, આ બ્રિટિશ કળામહેલ સૌંદર્ય અને દૃઢપતા, આરોગ્ય અને માંદગી, સ્વાધીનતા અને પરાધીનતા, સમાનતા અને અસમાનતાના પાયાણીથી ચણાયો છે. આ કળામહેલની કેટલીક ઈંટો બ્રિટિશ પરમાર્થનું ગીત લલકારે છે ને કેટલીક ઈંટો નિષ્પ્રસ્વાર્થનું દર્શન કરાવે છે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું શાસન પણ વિવિધરંગી છે. કેટલીક પ્રગ્નઓ બ્રિટિશ તાજ હેઠળ સ્વરાજ માણે છે, તો કેટલીક ગુલામીમાં સળડે છે; કેટલીક સ્વરાજને પંથે ફૂલ કરી રહી છે, કેટલીક પ્રગ્નએ કશો રાજદારી વિકાસ સામ્યો નથી, કેટલીક પ્રગ્નને રાજદારી પ્રગતિ છતાં આત્મનિર્ણયનો અધિકાર આપવામાં આવતો નથી. આખી બ્રિટિશ પૃથ્વી-વ્યાપી

સંસ્કૃતનનો પ્રાણુ ઐતિહાસિક છે. મહાન સમ્રાટ ત્યાં જ રહે છે. આખું સામ્રાજ્ય લશ્કરી રક્ષણ માટે એજ ઐતિહાસિક તરફ મીટ માંડે છે.

ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્ય લોકોને આવશ્યક દરેક વસ્તુ પૂરી પાડે છે. એવો કોઈ મનુષ્ય ખોરાક નથી કે જે ત્યાં ઉગાડવામાં ન આવે. હોય ! એવો કોઈ ઉદ્યોગ નથી કે જે ત્યાં વિદ્યમાન ન હોય. વિદ્યા, કળા, હુન્નરનો અખૂટ ખજાનો ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યમાં નજરે પડે છે અને તેનો પૃથ્વીને ખૂણે ખૂણે પ્રસારો વેપાર તેનું ઉદાહરણ છે.

ખ્રિષ્ટિય લોકોનો મોટો સમુદ સામ્રાજ્યને “ સાર્વજનિક ન્યાય અને દૃષ્ટાંતરૂપ પરમાર્થનાં અખંડ વહેતાં ઝરણાં ” રૂપ વર્ણવે છે ત્યારે કેટલાક તેને વિવિધ તત્ત્વોનાં માળખું કહે છે. તે “ કોઈ સ્થળે ડગમગતું છે, તો બીજે સ્થળે દમનકારક છે, ધણે ભાગે આદર્શ વગરનું છે તો થોડા માટે ક્ષયદાકારક છે. ”

ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્ય ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં જન્મ્યું તે પહેલાં જગતે વિવિધ સામ્રાજ્યો જોયેલાં. બેબીલોન, ઇરાન, ગ્રીસ અને રોમનાં સામ્રાજ્યોએ વિશ્વને સામ્રાજ્યવાદના પાઠો ભણાવેલા. આજે જેમ હિંદ અને ખીજા દેશો ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યવાદના સાણસામાં જકડાયેલા છે, તેમ ખ્રુદ ઐતિહાસિક ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં રોમન સામ્રાજ્યવાદના અપરમા ઝડપાયેલું. તેણે પરદેશી શાસન હેઠળ પરાધીનતાની બેડીઓ અખંડાવેલી.

એ સમયનો ખ્રિષ્ટિય ઇતિહાસ ગ્રેરણાત્મક કે ગારવભર્યો નથી. એ તો પશુત્વ અને મનુષ્યત્વ વચ્ચેની સંસ્કૃતિનો છે. એ સમયે હિંદ સંસ્કૃતિની સર્વોચ્ચ કળાએ ખડું હતું. તેના પ્રતાપનો સૂર્ય પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશનો હતો. ૧૯૦૧માં દિલ્લી દરબારે પ્રસંગે હિંદના વાવસરોય લોડ કર્યો આ સત્ય ઉચ્ચારવાની હિંમત દાખવી હતી. તેણે કહ્યું : “ ત્યારે અંગ્રેજો જંગલમાં રખડતા અને પોતાનાં શરીરો રંગતા, ત્યારે ખ્રિષ્ટિય કોલોનીઓ કેવળ અરણ્ય કે જંગલ હતાં, ત્યારે હિંદમાં શક્તિશાળી સામ્રાજ્યો હસ્તી ધરાવતાં હતાં અને ખીલ્યાં હતાં. હિંદ પૃથ્વીના પટ પરના કોઈ પણ દેશ કરતાં જનસમાજના ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને ધર્મ પર વધારે જાડી છાપ પાડી છે. ”

રોમન સામ્રાજ્ય યુદ્ધમાં રાજ્યોનું અનેકું, આમ છતાં ઐતિહાસિક પરં તેણે ખાસ ઉપકાર કરેલો. તેણે ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિ આણી, લોકોને માણસ બનાવ્યા; રાજતંત્ર સ્થિર કર્યું; બેલીને ધણી સમૃદ્ધ કરી; ખાણકામ, કાંતણ, વણાટ, રંગ, કુંભારકામ વગેરે ઉદ્યોગો ખીલ્યા. રોમન શુદ્ધિએ ઐતિહાસિક સુંદર રસ્તાઓ આપ્યા, વેપાર આપ્યો, સુધારો આપ્યો, ધર્મ આપ્યો.

સાડાચારસો વર્ષના સુંદર શાસન બાદ, રોમન લોકોએ સદાને માટે ઐતિહાસિક છોડ્યું. એમ કહેવાય છે કે આ સમયે ઐતિહાસિક લોકો રહેલા. તેઓ હજી સ્વ-રક્ષણ માટે શક્તિમાન ન હતા. ઐતિહાસિક હજી પરદેશી અમલની વિશેષ ધૂંસરી ખમવાની બાકી હતી.

અંગ્રેજો મૂળ ઉત્તર જર્મની અને ડેન્માર્કના વતની એન્ગલ્સ, સેક્સન્સ, ન્યુટલ્સ અને એવી બીજી ઇથ્નોલોજિક જાતોના વંશજો છે. તેઓએ રોમન-પલાયનનો લાભ લીધો અને ચોથી અને પાંચમી સદીમાં ઐતિહાસિક ધણે ભાગ પડાવી લઈ પોતાનું શાસન જમાવ્યું. લગભગ ૧૧મી સદી સુધી ઐતિહાસિક જે હવે ઇંગ્લાંડ ખન્યું હતું, તે એક યા બીજું પ્રજાના રાજ્યો હેઠળ પરાધીન રહ્યું.

ઈ. ૧૦૬૬માં નોર્મનયુગ શરૂ થયો. વિજેતા વિલિયમના રાજશાસન હેઠળ ઇંગ્લાંડે ઐક્યના શ્રી ગણેશ માંડ્યા. પરદેશી નોર્મનોએ સખ્ય સરકાર સ્થાપી એટલું જ નહિ, પણ એક સદીમાં તેઓ પોતે અંગ્રેજ બન્યા અને એકત્ર રાષ્ટ્રનો પાયો નાખ્યો. આરમ્ભ સદીમાં રાજાઓના ત્રાસને અંગે, પ્રજા સ્વરાજ્યના પાઠો લખવા લાગી અને જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં રાજદ્વારી પ્રગતિ થઈ. ઇ. સ. ૧૨૧૫માં મેગનાકાર્ટાએ રાષ્ટ્રીય હક્કો સ્વીકાર્યા અને શાહી પાર્લામેન્ટની સ્થાપના થઈ.

આ અરસામાં યુરોપના નાવિકોમાં નવીન દેશોને શોધવાની તમજા જાગી હતી. અત્તમજાનું પહેલું કારણ પોતાના દેશની આર્થિક સ્થિતિ હતી, તેથી નાવિકોને રાજ્ય તરફથી હિતેજન અપાતું; વસવાટ અને કારભારના હક્કો અપાતા.

નવીન દેશોની શોધ કરવાનો જશ પોર્ટુગીઝ, સ્પેનીશ અને ઇટાલિયન પ્રજાઓને જાય છે. ગ્રેટ બ્રિટન, ફ્રાંસ અને હોલાંડ આવાં રાહસમાં ખીજી પંક્તિએ છે, જ્યારે જર્મની તો કેવળ છેલ્લું જાગે છે.

નવીન દેશોની શોધ બે દિશાએ વહેંચાયેલી હતી. પૂર્વમાં યુરોપને સમૃદ્ધિની ઊંચાઈમાં નહવાવનાર હિંદ પહોંચવાનો પ્રયાસ હતો, અને પશ્ચિમે આટલાંટિક મહાસાગર ઢંઢોળવાનો હતો.

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૭માં ગ્રીસના સમ્રાટ સિંદ્દરે હિંદની ભૂમિ પર પગ મૂકેલો ત્યારથી એશિયાનો ભૂમાર્ગ યુરોપવાસીઓને જાણીતો થયો હતો, પણ આખા એશિયાનો પ્રવાસ કરનાર કોઈ યુરોપીય બેટા હજી સુધી નીકળ્યો ન હતો. એનો યશ તો વેનિસના બે ભાઈઓને તેરમી સદીમાં મળ્યો. નિકોલો અને મેર્કો પોલો. નામના વેનિસના વર્તની બે ભાઈઓએ નિકોલોના પુત્ર અને મેર્કોઓતા ભત્રીજા માર્કો પોલો સાથે ઇ. સ. ૧૨૭૧ થી ઇ. સ. ૧૨૯૫ સુધીની પાંચ સદી દરમિયાન આખા એશિયાનો પ્રવાસ કરેલો. માર્કો પોલોએ એ સમયના એશિયાની સામાજિક, વેપારી અને રાજદ્વારી પરિસ્થિતિનું હુબહુ વર્ણન પોતાના પ્રવાસગ્રંથમાં કર્યું છે. આ ગ્રંથ પોણાજસો વર્ષ સુધી અપ્રગટ રહ્યો. ઇ. સ. ૧૪૭૭માં આ ગ્રંથ પ્રગટ થયો ત્યારે પ્રથમ વેનિસ સમક્ષ અને પછી આખા યુરોપ સમક્ષ ભારતનો વૈભવ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો. વેનિસ અને જીનોઆના હિંદ સાથેના વેપારનો અને ઇટલિની આર્થિક પ્રગતિનો ખરખરો પ્રાથમિક યશ આ ગ્રંથને જ ધોર છે. આ રીતે ઇટલિએ પહેલાં પરદેશ-પગરણ માંડ્યાં, પણ નવીન દેશો કળજે કરવાનું અને સામ્રાજ્યો સ્થાપવાનું પણ ખીજી દેશોના કપાળે જ લખાયું હતું.

વેનિસ અને જીનોઆની હિંદ સાથેના વેપારને અંગે થયેલી સમૃદ્ધિ પોર્ટુગાલને ખૂંચી. તેણે સમૃદ્ધ પોર્ટુગાલના સ્વપ્નાં સેવ્યાં અને હિંદ પહોંચવા માટે જળમાર્ગ દૂંઢવા માંડ્યો. સમુદ્રો ઢંઢોળવાની આ ભાવનાએ જગતનો નવો ઇન્દિલાસ સરજ્યો છે, જગતની પ્રગતિ કે અધોગતિ આણી છે, જગત પર યુરોપની આજી ફરકાવી છે, અને જગતના દર દર પડેલા ખંડો અને દેશોને જનસમાજના સંસર્ગમાં મૂક્યા છે.

આ બધી સફરોનું લક્ષ્યબિંદુ ભારત હતું. આ બધા પ્રયાસનો પ્રધાન આશય પોત પોતાના દેશોને ભારતની સમૃદ્ધિના મહાસાગરનાં પુણ્ય-જળથી નહવાવવાનો હતો. આ ભારતને નામે અનેક પુણ્યો અને અનેક પાપો જગતભરમાં યુરોપના દેશોને હાથે થયાં છે.

આ મધ્ય-યુગનો ઇતિહાસ યુરોપને માટે આર્થિક વેદનાનો, ધાર્મિક ધેસાંજા અને યુદ્ધોનો, અને સાથે સાથે સામ્રાજ્યવાદના પુનર્જન્મનો હતો. ઈંગ્લાંડે સો વર્ષનાં યુદ્ધમાં ફ્રાંસનો પરાજય કરવા મથન કર્યું હતું, પણ તેને નિષ્ફળતા વરી હતી. ઉમરાવોની સત્તા પડી લાંગી હતી અને ટયુડરનો દમનભર્યો અમલ શરૂ થયો હતો.

પોર્ટુગલમાં ધાર્મિક જુરસો જીજગી રહ્યો હતો. ક્રિશ્ચિયાનિટિ તેનો મુદ્રામંત્ર અને આરાધ્ય-વસ્તુ હતી. પોર્ટુગલના રાજા પ્રિન્સ હેનરીએ પોતે હિંદના પ્રવાસનું પગરણ માંડ્યું. ઈ. સ. ૧૪૭૦-૭૫માં પોર્ટુગીઝ વદાણુવડી ગોમેઝે આઈવરી અને ગોલ્ડ કોસ્ટ શોધી આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કિનારો ઢંદોળવા માંડ્યો. ઈ. સ. ૧૪૮૧માં ગીનીનો અખાત, ઈ. સ. ૧૪૮૨-૮૪માં કાન્જો નદીનું મુખ, ઈ. સ. ૧૪૮૮માં કેપ ઓફ ગુડ હોપ અને ઈ. સ. ૧૪૯૭માં હિંદનો આખો જળમાર્ગ શોધાયો. પોર્ટુગીઝો ઈ. સ. ૧૫૧૬માં ચીન અને ઈ. સ. ૧૫૪૨માં જાપાન સુધી પણ પહોંચ્યા હતા.

હિંદનો જળમાર્ગ શોધવા માટે પ્રથમ હાથ બીડનાર અને તેની સફળતા માટે પાપો નાખનાર પ્રિન્સ હેનરી ધ નેવિગેટરની ભાવના વેપાર કરતાં ધર્મયુદ્ધની વધારે હતી. એ સત્ય આ પ્રસંગે આપણે રજુ કરીએ તો અરથાને ન ગણાય. તે જગતને ક્રિશ્ચિયાનિટિનું ફર શરખત પીવડાવવા માટે પણ કટિબદ્ધ હતો.

મિ. જેમ્સ એ. વિલિયમ્સન પોતાના ગ્રંથ-A Short History of British Expansion-માં આ સત્ય પ્રત્યે લક્ષ ખેંચતાં કહે છે: “પ્રિન્સ હેનરીનો જુરસો એક વેપારીનો નહિ, પણ ધર્મયોદ્ધાનો હતો. તેનું “હિંદ” એટલે એક ક્રિશ્ચિયન દેશ. તે નાસ્તિકોનો ઉચ્છેદ કરવા મદદે ધાય જ. પ્રિન્સ હેનરીએ આ આશય એક યુદ્ધિશાળી ફૂરતા અને અડગતા વડે આગળ ધપાવેલો. જ્યારે દુણિયા હજારોઓ પોર્ટુગાલને કિનારે જતરતા અને ભાઈ આક્રંદ વચ્ચે ગુલામોના લીલામ વડે તેમનાં કુટુંબો છિન્નલિન્ન કરવામાં આવતાં ત્યારે તેનું હૃદય અકચ સંતોષર્ભાવે પોકારી જાતું, “વાહ, તેઓના આત્મા રક્ષાવા છે. મારા વગર તેઓ રખડો પડ્યા જ હોત!”

વાસ્કો ડી ગામા હિંદ પહોંચ્યો ત્યારેય હિંદ “ક્રિશ્ચિયન” દેશ છે એ ભ્રમણા ચાલુ રહેલી. કાલીકટમાં એક જણે તેને પૂછ્યું “શું જોઈએ?” વાસ્કો ડી ગામાએ જવાબ વાળ્યો: “ક્રિશ્ચિયનો અને તેમના.” તેઓએ હિંદુ મંદિરોનાં અને હિંદુ દેવોનાં ક્રિશ્ચિયન ધારીને દર્શન કર્યાં. તેઓ ત્રણ માસ હિંદ રહ્યા ત્યાંસુધી એ રસિક જૂલ ચાલુ રહી. તેઓને ક્રિશ્ચિયાનિટિ તો વાસ્તવિક રીતે નહોતી મળી, પણ તેમના મન્યા હતા.

જ્યારે હિંદનો જળમાર્ગ ઢૂંઢવાનો યશ પોર્ટુગીઝ નાવિકોને છે, ત્યારે આટલાંટિક મહાસાગર એળંગી અમેરિકા ઢૂંઢી કાઢવાનો પ્રથમ યશ ઇટાલિયન નાવિકોને છે. કોલમ્બસ ગેઆમાં જન્મેલો, પણ તે વખતનું ઈટલિ એક દેશ તરીકે નવીન દેશો શોધવાનાં સાહસને ઉત્તેજતું ન હતું. તેને રાજ્યે રાજ્યે ભટકવું પડ્યું. છેવટે રપેને તેને આશરો આપ્યો અને ઈ. સ. ૧૪૯૨માં તે અમેરિકા પહોંચ્યો.

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે અમેરિકાની ધરતી પર પડેલો પગ મૂકનાર ગોરો પુરુષ કોલમ્બસ છે, પણ ઐતિહાસિક પૂરાવો એથી વિરુદ્ધ છે. અમેરિકસ વેસ્પુસિયસ નામના નાવિકે કોલમ્બસની પહેલાં આ ખંડ જોયો હતો અને એ સત્ય ૧૫૦૭માં તેના

પ્રવાસ-વર્ણનમાં પ્રસિદ્ધ થતાં એ ખંડનું નામ તેના પોતાના નામને અનુસરીને અમેરિકા અપાયું છે.

કોલમ્બસે તો આ ખંડને હિંદુસ્તાન જ ધારેલું. તેણે એ ખંડની મૂળ પ્રજાને નામ પણ 'ઇન્ડિયન્સ' આપ્યું. એ જૂલ પાછળથી સમગ્રઈ, સ્પેનના લોકો નિરાશ થયા, પણ 'ઇન્ડિયન' શબ્દ તો ત્યાંની મૂળ વસ્તી માટે હજી સુધી રહી ગયો છે.

આમ છતાં પંદરમી અને સોળમી સદી સ્પેનની પ્રગતિ માટે યાદગાર રહી જશે. કોલમ્બસે સ્પેનને નાના મોટા ટાપુઓ શોધી આપવાની પહેલ કરી. એ સાથે જ સ્પેનીશ નાવિકો પણ આટલાંટિક અને પેસિફિક મહાસાગરમાં ધૂમી વળ્યા અને આખા અમેરિકા ખંડ પર સ્પેનનો વાવટો ફરકવા લાગ્યો.

ઇંગ્લાંડ, નિઃસંક, સ્પેનની પુંડળ જ ચાલ્યું. તેણે જીનોઆમાં જન્મેલા ખીમ નાવિક જોન કેપ્ટને આશરો આપ્યો. કેપ્ટને પણ કોલમ્બસની જેમ ખજાર ન હતી કે અક્ષિને અમેરિકા ખંડ વચ્ચે પડેલો છે. તેને પશ્ચિમના સમુદ્ર ઓળંગી એશિયા પહોંચવાની હામ હતી. ઇ. સ. ૧૪૯૫-૯૬માં તેણે રાજા હેનરી સાતમા પાસેથી પૂર્વ ઉત્તર કે પશ્ચિમ ગમે તે સમુદ્રો ધૂમવાની અને નવા દેશો કળંગે કરવાની સત્તા લીધી. ઇ. સ. ૧૪૯૭માં કેપ્ટ ૧૮ ખલાસીઓ સાથે ઊપડ્યો. તેણે ન્યુ ફાઉન્ડેન્ડ અને કેનેડા શોધ્યાં. આમ હિંદના જળમાર્ગની શોધ અને કેનેડાની શોધ એક જ વર્ષે થઈ. કેપ્ટે અહીં ઇંગ્લાંડ અને વેનિસના ખજાર ફરકાવ્યા. તેણે પણ કોલમ્બસના જેવી જ જૂલ કરી. તેણે આ પ્રદેશ એશિયાનો જ કાર્ક ભાગ છે એમ માન્યું.

૧૮ ડિસેમ્બર ૧૪૯૭ ના રોજ કેપ્ટના એક મિત્રાનવાસી સાથીએ પોતાના જ્ઞાનને લખ્યું: "આપ નામદાર ઘણી પ્રતિભામાં હશે, છતાં આપ મહારાજાએ તલવારના એક ધા વગર અગ્રે એશિયાનો એક ભાગ સર કર્યો છે એ જાણી આપ નારાજ નહિ થાઓ." ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં કેપ્ટે ખીજ સફર કરી ત્યારે તેને માલમ પડ્યું કે એ કંઈ એશિયા ખંડ નથી. એ તો કેવળ કાર્ક અગ્નિયો નિર્જન પ્રદેશ છે.

સોળમી સદીએ ઇંગ્લાંડના રાષ્ટ્રીય વિકાસનો નવયુગ સર કર્યો હતો. પંદરમી સદી સમાપ્ત ન થઈ ત્યાં તો ચિસ્તવાદે પૂર્વ અને પશ્ચિમના નવા દેશો શોધવા માંડ્યા હતા. પોર્ટુગલે રિહ્, સિહિ ને સમૃદ્ધિથી હલજલતું ભારત નિહાળ્યું હતું. ત્યારે તેનાજ પાડોશી સ્પેને પનામાની સંયોગીશ્રમિ વટારી દક્ષિણ અમેરિકાનું સોના રૂપાથી હલજલતું 'સામ્રાજ્ય' હસ્તગત કર્યું હતું.

આ નવયુગ નૈતિક દૃષ્ટિએ કલંકિત છે, ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કાલો છે, પણ એક સામ્રાજ્યવાદની દૃષ્ટિએ નોંધવાજોગ છે. ઇંગ્લાંડનો આ યુગ સ્પેન અને પોર્ટુગલ પ્રત્યેના દ્વેષનો, તેઓએ સાદસથી મેળવેલું પડતી લેવાનો હતો. આ યુગે સામ્રાજ્યવાદને જન્મ આપ્યો. તેણે ચિંતનને હાથે અનેક ચોરી, લૂંટફાટ, દગોફટકો કરાવ્યાં. તેણે દોલનને દૂંદના દેશદેશો વચ્ચે કાપાકાપી કરાવી. તેણે વેપારને નામે ગુલામીને ઉત્તેજ. તેણે વેપારને નામે દેશાવરમાં રાજદારી અને આર્થિક ધુસકાનીનિ આદરી. તેણે એજ બદાને કેટલીક મૂળ વસ્તીનું દૂર નિકંદન કાઢી નાખ્યું.

સોળમી સદીમાં ચાર ફ્રાન્સીસ કેકે પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરી નામના મેળવી. પણ સાથે સાથે દક્ષિણ અમેરિકામાં સ્પેનનું સોનું રૂપું ચોરી છપીથી લૂંટી દેવાનીનિતું પ્રદર્શન કર્યું.

ત્યારબાદ વર્જિનિયામાં થાણું ગોડવાયું અને હિંદમાં ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીદ્વારા કોડીઓ સ્થાપવામાં આવી. સ્પેન અને પોર્ટુગલને પોપની મંજુરીથી મળેલા ઇગ્નરા સામે લડનારી સોળમી સદી પૂરી થઈ અને સત્તરમી સદીએ હોલાંડ સાથે દુરોપના વેપાર માટે યુદ્ધ ખેલાય્યાં અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદનો વધુ વિકાસ થયો. ન્યુ ફાઉન્ડેલેન્ડ, ગરમ્યુડા, ન્યુ ઇંગ્લાંડ, બ્રાઝિલ, જમૈકા, મેરીલેન્ડ, મુંબઈ, મદ્રાસ, વગેરે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદના છત્ર હેઠળ આવ્યાં.

આ સદીમાં ફ્રાંસે માયુ' ઊંચકયું હતું. તેણે સેનિગાલ, સેનિગેબીયા, ઝેકરીયા (નોવા-સ્કોશિયા), પોંડીચેરી, વેસ્ટ ઇન્ડીઝના થોડા ટાપુઓ, લુઇસીઆના વગેરે કબજે કરી હરીફ સામ્રાજ્ય સંભર્યું હતું.

આ સદી બ્રિટનના આંતરિક વહીવટ અને પ્રમુખીય જુરમા માટે ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. હિંદમાં રાજાઓનો પ્રશ્ન હજુ આજેય અણબકા રહ્યો છે, ત્યારે ઇંગ્લાંડે બ્રિટિશ સમ્રાટની સત્તાઓનો નિકાલ લગભગ ૩૦૦ વર્ષ પૂર્વે કરી દીધેલો. રાજા અને પ્રજા વચ્ચે, રાજાઓના નિરંકુશ શાસનના "દિવ્ય હક્ક" અને પ્રજાના સ્વાતંત્ર્યના જન્મસિદ્ધ હક્ક વચ્ચે અથડામણો જામી હતી.

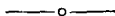
આ યુગ સ્ટુઅર્ટ રાજાઓનો હતો. ઇંગ્લાંડ અને સ્કોટલેન્ડના પહેલા રાજાના વખતમાં રાજાને પાર્લામેન્ટથી સ્વતંત્ર અને કાયદાથી પર જનાવવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં રાષ્ટ્રીય આઝાદી આફતમાં આવી. ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં પાર્લામેન્ટે રાજાશાસનની જવાબદારીમાં ભાગ લેવાનો હક્ક જાહેર કર્યો. રાજા જેમ્સ પહેલાના મગજમાં શાહી સર્વોપરિતાનું ભૂંસું ભરાયું હતું. તેનું શાસન આપખુદ હતું. તેને પ્રજાના ટેકાની કિંમતનો ખ્યાલ સરખાયે ન હતો. પણ અંગ્રેજ પ્રજા આઝાદી માટે કટિબદ્ધ થયેલી હતી. ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં પાર્લામેન્ટે રાજાના પ્રધાનો પર અંકુશ રાખવાનો હક્ક ફરીથી જાહેર કર્યો. જેમ્સ પહેલો પ્રજામતને સાન્ત્વન આપવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યો. આ પરિસ્થિતિમાં તેના પુત્ર પહેલા ચાર્લ્સ સામેના બળવા માટે તેનું પોતાનું રાજસાશન ભૂમિકા રૂપ બન્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૬૨૫ માં પહેલો ચાર્લ્સ ગાદીએ બેઠો અને તેણે પ્રમુખીય શાસનનો સામનો કરવા માંડ્યો, ત્યારે દિવાને આમે, પાર્લામેન્ટનું બંધારણ ટકાવી રાખવાનો અડગ નિર્ણય દાખવ્યો. અંગ્રજ પ્રજાએ પાર્લામેન્ટના સ્વાતંત્ર્યનું રણશીયું ફૂંક્યું; રાજાનો ને આપખુદ તંત્રનો પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં સામનો કર્યો. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૪૨માં રાજા રાજ્ય કરે કે પાર્લામેન્ટ રાજ્ય કરે એનો નિકાલ લાવનાર આંતર-વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો. પાર્લામેન્ટવાદીઓનો લશ્કરી વિજય થયો અને ઇ. સ. ૧૬૪૯ માં પહેલા ચાર્લ્સને ફાંસી અપાઈ. લોકશાસનનો આ વિજય બ્રિટિશ ઇતિહાસમાં યાદગાર પ્રસંગ બની ગયો છે. ચાર્લ્સનું માયું ઇંગ્લાંડના ભાવિ રાજાઓ માટે એક ચમકાવનારા દૃષ્ટાંત રૂપ બની ગયું છે.

અઠારમી સદીએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો વેગ વધતોયે જોયો અને અમુક સ્થળે કપાતોયે ગો. ઇંગ્લાંડે પોતાની ભૂમિ પર લોકશાસનવાદ માટે યુદ્ધ ખેડ્યું, સ્વાતંત્ર્યની વેદી પર ચાર્લ્સનું માયું હોમ્યું, પણ અમેરિકન કોલોનીઓને રાજકારભારમાં પ્રતિનિધિત્વ આપવાની ના પાડી. અમેરિકન કોલોનીઓએ બળે જગાવ્યો અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યું. આ ફટકાએ ઇંગ્લાંડના કાન ચમકાવ્યા અને અમેરિકાનું યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ખોલા માટે વર્ષો સુધી પસ્તાવો કર્યો. આ પછાટ સિવાય ઇંગ્લાંડની સામ્રાજ્યવાદી દૂર ચાલુ રહી હતી અને કુદરતી

સદાય અને આંતર-રાષ્ટ્રીય સંમગોએ એ કૂચને વેગવંતી કરી હતી. જેઓ સામે યુદ્ધ ખેલી હિંદ અને કેનેડા છતવામાં આવ્યા હતાં. સ્પેન પાસેથી છઠ્ઠાદર અને ડચ પાસેથી કેપ ડાલેની ઝૂંટની લેવામાં આવ્યાં હતાં. ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુઝીલેન્ડ પણ આજ સદીમાં શોધાયાં હતાં. બ્રિટને દ્વિનિઝાડ તથા બીજા વેસ્ટ ઈન્ડીયન ટાપુઓ અમેરીકામાં અને સ્ટેટસ સેટલમેન્ટસ એશિયામાં પણ આ સદીમાંજ છતેલાં.

ઝોગણીસમી સદીએ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની સત્તા અને મહત્તા જગતભરમાં જમાવી દીધાં. તેનો વિસ્તાર પ્રગ્લએ પ્રગ્લમાં અને ખંડેખંડમાં થયો. અર્ધ આફ્રિકા ખંડ અને આખા ઓસ્ટ્રેલેશિયા ખંડ પર પણ બ્રિટિશ વાવટો ફરકવા લાગ્યો. ત્રણ સદીમાં 'બ્રિટન' નહાનકડા કંગાલ કૃપિ-પ્રધાન દેશમાંથી દિગ્દિગ્ધાન્ત આણુ ફેરવનાર, અનેક દેશો પર શાસન કરનાર, જગતનું અભૂતપૂર્વ, સમર્થ અને સમૃદ્ધ મદ્રાસામ્રાજ્ય બની ગયું.

ન જાને !

મોહન.કક્કર

[વસંતતિલકા]

જ્યારે અનંત ફલકે અણદીઠ પીંછી
આલેખી રે' સુભગ મોહક રંગ રેખા,
જ્યારે ધરી ક્ષણ ક્ષણે નવતા અપ્રીતી
સંધ્યા લસે, અધુકહું હસી બીજ લેખા,
જ્યારે રહે મધમધી શુચિ સ્ત્રોણલાં શાં
સોહામણાં પરમ પ્રેમળ પારિજાત,
જ્યારે ઝગે તરલ-તારક-તેજ-ભાત
મુગ્ધા ઉરે સળકતી પ્રિય સંસ્મૃતિશા !
જ્યારે કિલોલી મધુ સારસ નેડલું ચે
નીડે પળે, શિશુ ઢળે નિજ માત ખોળે,
જ્યારે સમસ્ત જગ ઝીલતું મોહ છોળે,
સૌન્દર્ય દિવ્ય ઝમતાં અણુએ અણુએ,
ત્યારે ય રે કમનસીબ હું એક શાને
ઝૂં, વિષાદ ઉરમાં શીદ આ ? નજાને !

આપણું રાસસાહિત્ય [પ્રાચીન]

લેખક: પ્રો. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

એમ. એ., એલ. એલ. બી.

[૩]

‘ગુજરાતમાં ગરબીની હાક વગાડનાર રસરાજની દયારામનું દર્શન કરતા પહેલાં આપણે કેટલાક છૂટક-ઝુટક કવિઓ જોઈ જઈએ. રામકાકા ભાલણનાં રામગાલચરિત અને કૃષ્ણલીલાનાં પદો ગરબીઓમાં ગણી શકાય એવાં છે, જે કે એ પદો એક સળંગ કૃતિના અંગ રૂપે હોઈ છૂટક પદો જેટલાં પ્રચલિત નથી થયાં. પંડિત ભાલણનું ધ્યેય છૂટક પદો રચવાનું હતું જ નહિ. એને તો કાદમ્બરી અને નળાખ્યાન જેવાં લાંબાં કાવ્યો સર્જવાં હતાં. તેમ છતાં એને નામે આવતું “ સાંભળ રે તું સમજી મારી, રજની ક્યાં રમી આવીશ રે ? ” એ રસિક પદ એની રાસસિદ્ધિની પ્રતીતિ કરાવે છે.

કવિશિરોમણિ પ્રેમાનન્દનો આદર્શ રસભર્યા આખ્યાનો દ્વારા ગુર્જરીને સમૃદ્ધ કરવાનો હતો, એટલે એણે પણ ભાલણની માફક ન્હાનાં-પદો પર પોતાની લેખિતી ચલાવી નથી. બાકી સર્વાંગસુન્દર આખ્યાનનો લગ્ન પ્રાસાદ સર્જનાર એની ઉત્તમ પ્રતિભાને સાદા પદો એક લઘુ ખંડ રચવો એ રમનવાત હતી. દશમસ્કંધનું મનોહર રાસવર્ણન રાસનું અત્યુત્તમ ઉદાહરણ હોઈ એ વાતની સાક્ષી પૂરશે. સોહામણી શરદમાં ‘સ્વરૂપ સ્વામ, કોટિ કામ’ શ્રીકૃષ્ણ ‘વામદક્ષિણ સુન્દરી ગોપી સાથ’ રસિક રાસ ગેરો રહ્યા છે, ‘ઝમક તાલ, ક્ષીજબાળ રસાળ ગીત’ ગાઈ રહી છે અને ‘ચીર ખસે હસ્તે તાળી દેઈ દેઈ’ એવી રસમસ્તીમાં રાસ ઔર ચગી રહ્યો છે. એનું ચિત્ર મહાકવિ પ્રેમાનન્દ કેવું શ્રવંત અને તદ્રૂપ આલેખે છે !

“આનન્દ કન્દ, નન્દ-નન્દ, હન્દ રાગ રાગણી,
વેણુ વાય, ગીત ગાય, સરલ સહુ સોહામણી:
રૂપ સરસ, સોળ વરસ, રમે અંક લેઈ લેઈ,
ગોપાળલાલ, શરદકાળ રમે રાસ થેઈ થેઈ.”

ચોરડી કો, ગોરડી કો, સ્વામળી સોહામણી:

કો સોહિની, મનમોહિની, કટાક્ષ કીકી કામતી:

રાસરમણ, ઝમણ નમણ, લીલા કહું કેઈ કેઈ,

ગોપાળલાલ, શરદ કાળ, રમે રાસ થેઈ થેઈ.”

પ્રેમાનન્દની ઊમરપચીસી અને દાણસોલા પણ ગરબીના ઉત્તમ નમુના તરીકે ગણી શકાય એમ છે. એ જોતાં કહેવું જોઈએ કે પોતાનો વિષય નહિ છતાં એ સિદ્ધકર સાહિત્યપ્રારે ગૌણ રીતેય ગૌરવભરી ગરબીઓ ગુજરાતને ચરણે ધરી છે.

રાધાકૃષ્ણના પૂજારી રત્નેશ્વરના રાધાકૃષ્ણના મહિના એના મધુર મૃદુલ લાગે લીધે ઠીક પ્રચલિત છે. એનો દેશી ગરબોની ચાલ સાથે માલિનીવૃત્તનો યોગ કવિની સિકતા અને વિદ્વાની ઝાંખી કરાવે છે. ખેડાનો ભાવસાર રત્નો એના ગોપીવિરહના મહિના માટે ખૂબ જાણીતો છે, અને વિરહદુઃખનું એનું આલેખન વાસ્તવદર્શી અને હૃદયસ્પર્શી છે. મહિનાના આપણા સાહિત્યમાં એના મહિના અનુપમ અને અજોડ છે.

ધ્રુવ અને પ્રહ્લાદનાં આખ્યાનથી પરિચિત વસાવડના નાગર કાલિદાસે શક્તિની રત્નતિનાં કેટલાંક પદ લખ્યાં છે, તેમજ પીંગના કવિ નરભોરામે બોડાણાની મૂળનાં આશરે ૬૦૦ પદો લખ્યાં છે. પરંતુ પદ માટે ખરો પ્રતિષ્ઠિત એ કોમળાણ હોય તો તે છે સંદેશરત્નો બારોટ પ્રીતમદાસ. “હરિતો મારગ છે શરાનો, નહિ કાપરનું કામ જોને.” એ ગાંધીજીના પ્રિયતમ પદના પ્રણેતા પ્રીતમે અનેક રસિક, મધુર અને ચિરંજીવ પદો ગુજરાતને આપ્યાં છે. ભાવમાર્દવ, પદલાલિત્ય અને સંગીતમાધુર્યથી ઝંકિત એની ગરબોઓ સુણી મન મુગ્ધ બને છે. “મનમોહનલાલ, મારગડો મૂકો તો મથુરા જઈએ.” એ ગોપીઓની વહાલસોથી વિનવણી અથવા “હે જસોદાજી, આવડો લાડકવાયો લાલ ન કીજે.” એ એમની મીઠી શ્રિયાદ સાંભળી દિલ ડોલી જાડે છે. મજનિતાનાં વેરણ વાંસળીને સંબોધેલાં વચનો કેવાં હૃદયવેધક છે !

“હે વાંસલડી, વેરણ ચર્મ લાગી રે મજની નારને.

તે આવડાં કામણ શાં કીધાં,

શામળીએ મુખ યુગન લીધાં,

મન મજવાસીનાં હરી લીધાં.—હે વાંસલડી.”

પ્રીતમના જોવાજ પરમ રસિક પાટીદાર કવિ રઘુનાથદાસ આપણું ખ્યાન ખેંચે છે. વિરહવેલી ગોપીઓએ હૃદયજી જોડે શ્રીકૃષ્ણને પાડવેલા ભાવબીના સંદેશાનો એ સર્જક છે. “ઓધવજી સંદેશો કહેજો સ્વામને” એ મધુર પંક્તિ રોને પરિચિત છે, અને ‘તમે અગવ્યા અમે જાણીએ રે’થી શરૂ થતી એની રસિક દાણુલીલા એટલી જ જાણીતી છે.

તદુપરાંત ગિરધરનાં તુલસીવિવાહ, કૃષ્ણલીલા, ગોકુળલીલાનાં પદો તેમજ પ્રેમાનન્દ સ્વામી, બલ્લાનન્દ, નિંકુલાનન્દ, દેવાનન્દ આદિ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના કવિઓનાં કૃષ્ણ-ભક્તિનાં પદો પ્રખ્યાત છે. એમને વીગતે જોવાનો મોહ હોડો, રસરાગની દયારામનાં બીજાનાં પ્રેમભક્તિનાં પૂરનાં કંઈક દર્શન કરીએ. પૂરમાં તજાઈ જવાની થીકે દૂર રદો કરેલાં દર્શન આઠાં—અધૂરાં જણાય તો ઉદારચિત વાચક ક્ષમા આપશે એવી વિનંતી છે.

દયારામ

પ્રાચીન રાસસાહિત્યમાં દયારામે રસડંકો વગાડ્યો છે. મમસ્ત સાહિત્યને ઘડીભર ભૂલાવી દે એવી રસઝડી વર્ધાવી છે. દયારામ એટલે સાક્ષાત રસનો અવતાર. દયારામ એટલે પ્રેમભક્તિનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ. રસિક ક્રૂકડ દયારામે રસ અને પ્રેમનાં પૂર વદાવ્યાં છે. સાહિત્યના અખંડ કુવારા હોડાયા છે. સંગીતની મીઠી હેલી રેલાયી છે. એની ગદ્યભરી કલમે કામણ કવી છે. એની હૃદયગમ વાણીએ વશીકરણ કર્યા છે. એની મરતીભરી રસિકતાએ ભાન ભૂલાવ્યાં છે, એનાં રસકલાન્વિત કાવ્યો પાછળ ગુજરાત ગાંડું થયું છે. એની ગુણગૌરવયુક્ત ગરબોઓ

પાછળ ગુજરાતજો ઘેલી જની છે. ગરજીવિધાયક દયારામ એકલો રસરાગી નથી, પણ ગરવી ગુજરાતનો હૃદયરાગી છે.

રસધનમાંથી કલામય રીતે કોરી કાઢ્યાં હોય એવાં એનાં અદ્ભુત કાવ્યોએ ગુજરાતના સાહિત્ય અને સંસ્કારકાંડનમાં અપૂર્વ દિરસો આપ્યો છે. એની ગરજીઓએ રાસમેખકોને અવનવા ઢાળ આપ્યા છે. એનાં ગીતોની ખૂબી અને મંગીતમાધુરી આજે જે નિત્યનૂતન લાગે છે અને ઝોસર્યા નથી, એથી એમની ગુણવત્તાનાં સાચાં મૂલ્ય અંકાય છે. એ રસિયે શરદની શેરીએને જેની સોહામણી કરી છે તેવી લાગ્યે જ ખીગ કોઇએ કરી હશે.

એક એકથી ચંદિયાનાં એનાં કાવ્યરત્નોમાંથી અમુકની પસંદગી કરવાનું કાર્ય કેટલું વિકટ છે તે સમજી શકાય એમ છે. માટે જ મેં આગળ આ દર્શનને આપું-અધૂરું કહ્યું છે. તો હવે આપણે એનાં થોડાંક રાસરત્નોનાં અધૂરાં છતાં મધૂરાં દર્શન કરીએ.

પ્રેમાંશી દયારામની પ્રેમની પર્યાપણા વેધક અને તદ્વસ્પર્શી છે. એની અનોખી રનેહ-મીમાંસાની બેડ સારા સાહિત્યમાંથી જડે એમ નથી. પ્રેમવક્ષણા ભક્તિના અનન્ય ઉપાસક દયારામનું પ્રેમભક્તિનું આલેખન સર્વાંગસંપૂર્ણ અને બિંદાલ્યમય હોય એ સ્વાભાવિક છે. પુષ્ટિમાર્ગો કવિ પ્રેમને પ્રભુનો પરમ પ્રસાદ માને છે, અને એની પ્રભુપુષ્ટ-વ્યક્તિઓજ પ્રેમની સાચી અધિકારી નીવડે છે. તેથી તે લખે છે:—

“જે કોઈ પ્રેમઅંશ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમાં ડરે.

ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદ્વપિ અર્થ ના સરે;

મત્સ્યભોગી બગલો મુક્તાશ્વ દેખી ચંચુ ના ભરે.”

અને કવિને એ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ એક જ પ્રભુને પામવાનું સરલ અને સીધું સાધન દેખાય છે. એટલે એ કહે છે:—

“એમ કાટિ સાધને પ્રેમ વિના, પુરુષોત્તમ પૂંઠ ન કરે;

દયાપ્રીતમ શ્રીગોવર્ધનધર પ્રેમભક્તિયે વરે.”

પ્રભુમીમાંસાનું અનુપમ આલેખન કરતું કવિનું ‘પ્રેમ પરીક્ષા’ કાવ્ય એકલા ગુજરાતી સાહિત્યમાં નહિ પણ કદાચ જગતસાહિત્યમાં ‘એકમેવ અદ્વિતીયમ’ ગણાશે. Shelley ની પ્રેમની ફિલસૂફી (Love's philosophy) ઉપર આધારીત પોકારનારે ધરઆંગણાનું આ પ્રેમપરીક્ષા કાવ્ય વાંચતું-વિચારતું ઘટે છે. આપણા ભક્તકવિને ભક્તિ તરફ સ્પષ્ટ પક્ષપાત છે, એટલે સુધી કે જ્ઞાન અને યોગને તે તદ્દન ઉતારી પાડે છે. પ્રભુપ્રાપ્તિમાં ભક્તિને મુકામલે એ સાધનો એને છેકજ નિર્જાળ ને નમાલાં લાગે છે. પ્રેમપરીક્ષામાં જ્ઞાની ઉદ્ધવ અને પ્રેમી ગોપીઓના સંવાદ દ્વારા તેમજ છતર પણ અનેક સ્થાને એણે આ વસ્તુ વ્યક્ત કરી છે. જ્ઞાનજડ ઉદ્ધવને પ્રેમની રસફિલસૂફી સમજાવતાં રસઘેલી ગોપીઓ કહે છે:—

“ઝોધવજી છે અળગી રે, વાત એક પ્રેમનણી;

કોઇ અનુભવી જાણે રે, કહેતાં તો નાવે બણી.

પ્રસૂતાની પીડા રે, વંદા તે શું જાણે?

જલ્પ્યું કેમ આવે રે, માણવાને પરમાણે?”

અનુભવસિદ્ધ અને અનિર્વચનીય પ્રભુચની અચ્યુત ને અવ્યય સ્થિતિ વર્ણવતાં કહે છે:—

“નેહ સુખથી ન વાધે રે, દેખી દુઃખ નવ ઘટે;

એમ વૃક્ષને વળગી રે, વેલો તો ફરી ના લટે.”

‘અને સાચી પ્રીતિ પ્રાણાન્તે પણ પરી થતી નથી કહી પ્રેમની અખંડિતતા ને અનન્તતા વર્ણવે છે:—

“સાચી પ્રીત તે પ્રાણ લે રે, સાધારણ થાય પરી;
દાદુરે જળવિણુ જીવે રે, માછલાં તો જાય મરી,
છીપ રહે સાગરમાં રે, ઇચ્છા સ્વાતિબિન્દુ તણી;
જીવો દષ્ટિ ચક્રારની રે, અચળ રહે છે ઇન્દુ બણી.”

પ્રેમની આ મીઠી મીમાંસા પછી એની જ્ઞાન-યોગ સાથે તુલના કરતાં ગોપીઓ ઉદ્ભવને કહે છે:—

“છે અગમ પંથ સ્નેહનો રે, ઓધવજી તેં નથી દોડો,
ત્યાં લગી જ્ઞાન ગોડે રે, જોગ છે પણ મીડો.
તમારો તો હરિ સધળે રે, અમારો તો એક રથળે;
તમો રીઝો ચાંદરણે રે, અમો રીઝું ચંદ્ર મળે.”

અંતે ગોપીઓનાં ‘એવાં વચન સુણીને રે, ઓધવજીની બ્રાંતિ ટળી’ ‘જોગ જંગળ છૂટી’ અને પ્રેમના આધિક્યની પ્રતીતિ યદ્યપિ પરિણામે પ્રભુપંથની એ દીપિકાઓને ગુરુ માની ‘અભિમાન મૂકીને રે, ઓધવ ગોપી પાય પડ્યા.’

અન્યન પણ જ્ઞાન ઉપર ભક્તિની સરસાઈ વર્ણવતાં કવિ લખે છે:—

“શું જાણે વ્યાકરણી, વસ્તુને શું જાણે વ્યાકરણી?
મુખ પર્યંત ભર્યું ધૃત તદપિ સ્વાદ ન જાણે બરણી.—વસ્તુને”

અને તેથીજ ભક્તકવિ આગ્રહપૂર્વક ઇચ્છે છે કે:—

“પ્રકટ મળે સુખ થાય, શ્રી ગિરિધર પ્રકટ મળે સુખ થાય.
તૈલ વિના સ્ફુટ તિલ પૂરેથી, દીપક ક્યમ પ્રકટાય?
પ્રકટ પાવક વિના કાષ્ટને ભેટ, શી પેર શીત સમાય?—શ્રી ગિરિધર”

પ્રેમની ક્લિષ્ણુસૂરીના આટલા વિવરણ પછી આપણે પ્રેમપંજિણી ગોપીઓની મીઠી મધુરી પ્રમીલાનું કંઈક દર્શન કરીએ.

ગભરૂ ગોપીને પ્રીતની રીતનું જ્ઞાન નથી, પણ કામજુગારા કૃષ્ણને જોઈ એના હૃદયમાં સ્વયંજુ પ્રેમ ઉદ્ભવે છે. ભાંતર: કોડવિ હેતુ: એને કૃષ્ણ પ્રતિ આકર્ષે છે. ‘પ્રેમને કારણે સાથે સંબંધ કાંઈ એ નથી.’ એટલે એનું અંતર નિષ્કારણ સ્નેહથી કૃષ્ણમય બની જાય છે, અને આમ અનુભવે એને પ્રીતની અતિ અટપટી રીત સમજાય છે:

“પ્રીતડીની રીત અતિ અટપટી, ઓધવજી છે પ્રીતડીની રીત
થાવાનો ઉપાય પણ જાવાનો જડે નહિ, વજ્ર રહેણે જટી તે જટી,
પ્રીત ના કહેવાય તે, તે સ્વારથ સમજવો, ચાર દિવસ પ્રગટી ને મટી.”

જાણ્યે-અજાણ્યે એકવાર પ્રેમનું પ્યાલું પીધું અને એનો નશો રોગરગ વ્યાધી પછી ક્યાં જવું! રાત દિવસ એનીજ પીડા! ઊડતાં જોસતાં એની જ વાત! ઊંઘતાં જાગતાં એનુંજ ચિંતન! અને પ્રેમની એ ગુલં વાત કોઈને કહેવાય પણ શી રીતે? એટલે જાના જાના સહેજ છૂટકા! ગોપી પોતાની એવી દુઃસહ દુઃખભરી સ્થિતિ વર્ણવતાં કહે છે:—

“પ્રેમની પીડા તે કોને કહીયે રે, હો મધુકર, પ્રેમની પીડા તે
થતાં ન જાણી પ્રીત જતાં પ્રાણ જાયે, હાથનાં કીધાં તે વાગ્યાં હાથિયે;
ધીકીયે ઠાંક્યાં રાતદિવસ અંતરમાં, ભૂખ નિદ્રામાં નવ લહિયે.”

અને એવીજ અસહ્ય સ્થિતિ ખીજી એક ગરખીમાં કવિ કૃત્રી સંરસ આવેજે છે.

“કાળજ કાણું તે કાને કહિયે રે, આધવ છેલછખીલડે.

કળ ન પડે કાંઈ પેર ન સૂઝે, રાત્રિ દિવસ ઘેલાં રહિયે રે,

કાંઈ વરતુમાં કાણુ ચિત ન ચોટે, અલબેલો આવી ખેડો હથિયે રે.”

પ્રેમઘેલી અને કૃષ્ણવિરહે આકુળવ્યાકુળ થએલી ગોપીને રજ પશુ એન પડતું નથી. ઘડીમાં ઘરમાં નય છે, ને પાછી બારણે આવી કૃષ્ણની રાહ જુવે છે! પોતાની વિવશ-ચરવશ સ્થિતિને લક્ષમાં લેઈ વધુ નહિ તલસાવતા એ કૃષ્ણને અત્યંત આજ્ઞાવહરી વિનવણી કરે છે:—

“ભલા રહો તો કહું વાતડી, બિહારીલાલ.

તમ માટે ગાળો છે મેં જતડી, બિહારીલાલ.

વેદના વિરહની તે ક્યાં લાખિયે, બિહારીલાલ.

બીતરનો ભડકો તે ક્યાં દાખિયે, બિહારીલાલ.

ઘેલી ઠરી છું સહુ ગામમાં, બિહારીલાલ.

ચિત ચોટતું નથી ઘરકામમાં, બિહારીલાલ.”

કૃષ્ણ પાછળ ઘેલી થએલી આવી પુત્રવંધુને સાસુ જેવી વજનદાર વ્યક્તિ ક્યાં સુધી સાંખી શકે! એટલે પોતાને ત્યાં વધુ વખત એવું નહિ નમે, અને ‘તમે તો નિર્લજ રે, હમે લાજ મરીયે’ કહી એને કપકાભરી શિખામણુ આપે છે:—

“શીખ સાસુજ દે છે રે, વહુજ રહો ઢંગે;

આવડો શો આમંગો રે, શામળિયા સંગે?”

પણ માયાની વહુ ‘ગંગાજળ સરખાં વિશુદ્ધ’ સાસુજને રોકકું પૂરખાવે છે. પ્રભુ-વ્યક્તિમાં દ્વણુ જોતાં સાસુજની આંખમાં કમળો થયો હશે કહી પ્રભુપ્રેમી એ પત્ની પોતાના વિશુદ્ધ પ્રેમમાં અડગ રહે છે, અને ‘દયાનો પ્રભુ ભજવો રે, કાષ્ઠથી ન ડરવું’ એ નિશ્ચયપૂર્વક સાંસુને પડકારે છે:—

“એવાં વચન સુણીને રે, વઘાં વળતાં વહુજ;

ગંગાજળ સરખાં રે, હો સાંભળો સાસુજ.

કહો છો તેવાં હોશો રે, ત્યારે એમ સૂઝે છે;

દોષ પ્રભુમાં શો દોડો રે, જેને જગ પૂજે છે.”

પ્રેમીપીડા અને વિરહવ્યથાના આ અદ્ય વિવેચન પછી એ પીડા અને વ્યથાના કારણરૂપ કામલુગારા શ્રીકૃષ્ણનાં આપણે સહેજે દર્શન કરીએ. પરમ સાગવત દ્વારામ પોતાના ઈષ્ટપ્રભુનું વર્ણન કરતાં કદી ધરાતાજ નથી. એટલે શ્રીકૃષ્ણના વર્ણનનાં એમનાં ગુણ કાળો હોઈ, આપણે તો એમાંથી માત્ર બે-ત્રણ જ નોંધશું. કાનુડાની નાદુભરી વર્ણવતાં કવિ લખે છે:—

“કાનુડો કામલુગારો રે, સાહેલી આતો કાનુડો.

કાનુડો કામલુગારો, રસભર્યો ને રૂપોજો,

આ શું આંખલકીનો આજો રે.—સાહેલી.

રંગરાતો, મદમાતો, વાંસળીમાં ગીત ગાતો,

નયણું શું કરે વાતો રે.—સાહેલી.”

અને અનુપમ એ અલખેલાનું સોહામણું સૌન્દર્ય આલેખતાં કવિ કહે છે:—

“તું બેને સખી, શોભા સલૂણા સ્થામની.

કોટિ કર્દર્પ લખવે એનું મુખકું,

રીકી પડે છે કળા નભિની.—તું બેને.”

કોકામણા એ કન્દૈયાનાં મોહક અંગસૌંદર્ય અને આંખનાં છાનાં નાદુ, મીઠી હલક ભરી આ ગરળીમાં, કવિદેવે ભૂત કરે છે.

“કામણુ દીસે છે અલખેલા તારી આંખમાં રે;
બોળું ભાંખ મા રે.

મંદ હસીને ચિતકું ચોરું, કુટિલ કરાસે કાળજ કોરું;
અદપડિયાળી આંખે ઝીણું આંખ મા રે.—કામણુ.

નખરશીખ રૂપ ધણું રહિયાળું, લટકું સઘળું કામણુગારું;

છાનાં અંજન રાખે પંકજ પાંખમાં રે.—કામણુ.

કૃષ્ણના સુભગ દેહલાવણ્ય જેવું જ એની માનીતી વાંસળીનું વર્ણન પણ મનહર અને મનભર છે. વૃંદાવનમાં જિભા રહી કૃષ્ણે છેડેલી ઝંસીની અસર અદ્ભુત અને અવર્ણનીય છે. યમુનાનાં નીર થંબી ગ્રંથ છે. પક્ષીઓ સાદ સાંભળવા રિચર બની જાય છે. વાછરડાં પયપાન કરવું છોડી કાન માંડે છે, અને ગાયો તો ગાળા તોડી ત્યાં દોડી જાય છે. આમ વાંસળીનાં નાદુથી સારી પ્રકૃતિ ખળભળી હોડે છે, ત્યાં કૃષ્ણધેલી ગોપીઓ બેહાલ અને એમાં શી નવાઈ! એમનું જ્ઞાન બૂલ્યાનું હાસ્યરસિક ચિત્ર કવિએ સુંદર આલેખ્યું છે:—

“એકના કરમાં કોળિયો રે, પીતી ચાલી એક નીર;

એક છાર રડતાં મેલી ગઈ રે, ચાલી જમનાને તીર.”

વાંસળી પ્રતિની સપત્નીલાવે ગોપીની હિકિતઓ પણ જીવંત, હૃદયંગમ અને લાવંભરી છે:—

“માનીતી તું છે મોહનતણી, હો વાંસલડી;

તું ને વ્હાલમ કરે છે ધણું વ્હાલ રે, હો વાંસલડી.

પીએ અધરામૃત પિયુતણું, હો વાંસલડી;

અમને શોક્ય સરીખું તું સાલ રે, હો વાંસલડી.”

હવે કવિની સંગીતની સિદ્ધહરતતાનાં એક-બે દૃષ્ટાંત જોઈએ. ઝંસીગટના રસ-ચોકમાંના રાધા અને એની સખીઓના સુભગ ગરજાનું વર્ણન કવિએ જે સુકુમાર શબ્દોમાં અને સુરીલા લયમાં કર્યું છે, તે કવિની સંગીત નિપુણતાની સરસ આંખી કરાવે છે:—

“ગરબે રમવાને ગોરી નીસર્યા રે લોલ,

રાધિકા રંગીલી અભિરામ ત્રિજવાસિણી રે લોલ;

સાળી દેતાં વાગે ઝાંઝર અમખાં રે લોલ,

ગિડ ગિડ તામ છુમ છુમ છુમ બાજે ઘૂઘરા રે લોલ.”

એથી થે અધિક “ચાલ વહેલી અલખેલી પ્યારી રાધે” એ સોરઠ રાગની, તાલની વિકટ આંદીઘૂંટીવાળી ગરળી કવિના સંગીત પરના અનન્ય પ્રજ્ઞત્વની પ્રતીતિ કરાવે છે. તખલાના એક ઉસ્તાદ બજાવેલા સાથેની સંગીતરૂપીને અંગે કવિએ એ ખાસ રચી ગાઈ હતી, અને એના અદપડા તાલમાં ઉસ્તાદ અદ્યાર્થ જતાં વડોદરાની વિરાટ જનતા સમક્ષ કવિએ જીવંત વિજય મેળવેલા હતા! છતાં એ ઉસ્તાદની સંગીતનિપુણતાથી પુરા થઈ આપણા ગુણુગ્રાહી કવિએ પોતાના ગળામાંની સોનાની કંડી એને બેટ કરી હતી!

છેલ્લે કવિની કાવ્યકલાની એક-બે ખૂબીઓ દર્શાવી આ લેખ પૂરો કરીએ. કપટી કૃષ્ણના ઉપર કોયે ભરાયલી રાધા કાળી વસ્તુભાવનો ત્યાગ કરે છે, કેમકે કાળી વસ્તુઓમાં એક સરખું કપટ હશે એમ એ માને છે. રાધાના એ નિશ્ચય પાછળ કવિની રસતિયાળ કલ્પના કેવી રસિક અને આદ્લાદક છે!—

“શ્યામ રંગ સમીપે ન જાવું, મારે આજ થકી સ્યામરંગ
જેમાં કાળાશ તે સૌ એક સરખું, સરવમાં કપટ હશે આવું.
કસ્તુરીની બાંદી તે કરે નહિ, કાળજી ના આંખમાં અંજનવું.
નીલાંબર કાળી કંચુકા ના પહેરે, જમનાનાં નીરમાં ન નહાવું.”

માનિની રાધા કૃષ્ણની સાથે અબોલા લે છે. સહેજ વાતમાં વંકાતી રાધાને રીસાતાં વાર શી? કૃષ્ણે બાલ્યથી એને શશિવદની કહી, ત્યારે એને ઉલટું વાંકું પડ્યું, અને કૃષ્ણે જોડે અબોલા લીધા! એ વસ્તુ કવિએ કેવી ખૂબીથી રલુ કરી છે!

“હાવાં હું સખી નહિ બોલું રે, કદાપિ નંદકુવરની સંગે;
મુને શશિવદની કહી છે રે, ત્યારની દાઝ લાગી છે અંગે.
ચંદ્રબિંબમાં લાંછન છે વળી, રાહુ ગળે ખટમાસે;
પક્ષે વધે ને પક્ષે ઘટે કળા પૂરણ નિત્ય તે નવ પરકાશે.”

રીસાયલી રાધાને લલિતા ઘણું સમગ્નવે છે, પણ હકીલી એની હક છોડતી નથી. આખરે પ્રભુ પોતેજ એનો સરસ રસ્તો શોધી કાઢે છે. એ સુક્તિમાં કવિની રસિકતાની ને કાવ્યકલાની આપણને સુરેખ ઝાંખી થાય છે. કૃષ્ણ પોતે એક સુંદર યુવતીનું રૂપ ધારણ કરી રાધા પાસે આવે છે, અને વાતવાતમાં પોતે કૃષ્ણને જોવા જાય છે એમ જણાવે છે. એ સાંભળી રાધાને ચટપટી થાય છે કે “મુજ કરતાં રૂપે છે રૂડી, દેખતાં લાલ લોભાશે.” એટલે એની સાથે સહીપણાં બાંધી એકબીજાનું વચન પાળવાનો કોલ પરસ્પર લે છે, અને પોતે ચતુરાઈ કીધી માની મનમાં કુલાય છે, ને માગે છે:—

“શ્યામા કહે સખી માગું, તમે શ્યામ સમીપે ન જાશો;
સખી કહે હું પણ માગું, તમે તે ઉપર મા રીસાશો.”

અને પછી પ્રભુ ખરે સ્વરૂપે પ્રગટ થતાં માનિની મનાય છે અને રાધાકૃષ્ણ એક થાય છે.

રાધા પોતાને અડવાની કૃષ્ણને ના પાડે છે, ત્યારે એના ઉત્તરમાં કૃષ્ણ બેવડા સ્પર્શનો ઉદ્દેશ કાઢે છે એમાં પણ કવિનું સુંદર કલાકૌશલ્ય દેખાય છે. ગોરી રાધા કૃષ્ણને કહે છે કે “મુજને અડશે મા, આધા રહેા અલબેલા, છેલા અડશે મા.” કેમકે “કહાન કુંવર કાળા છે, અડતાં હું કાળી થઈ જાઉં.” એના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણ જણાવે છે:—

“તું મુજ અડતાં શ્યામ થઈશ તો હું ક્યમ નહિ થાઉં ગોરા;
ફરી મળતાં રંગ અદલાબદલી, મુજ મોરો તુજ તોરો.”

આમ નવાં રાધા બહાનું કાઢી એક મિલન અટકાવવા મથે છે, ત્યાં સુક્તિબાજ કૃષ્ણ એનાજ બહાનાથી એને બાંધી બેવડું મિલન મુકરર કરે છે! એમાં જ કવિની કલ્પનાની ખરેખરી ખૂબી રહેલી છે. કવિના “લોચન મનના કંઠડા” માં પણ કલ્પનાની એવીજ વિલક્ષણતા વ્યક્ત થાય છે, પણ રથગસકોચને લાઈ હવે અહીંજ અટકીશું.

આપણા પ્રાચીન રાસસાહિત્યનું રસદર્શન આ રીતે પૂરું થાય છે. અર્વાચીન રાસ-સાહિત્યને લવિષ્ણના કોઈ અનુકૂળ અવસર પર છોડી વિરમીશું.

નાટકિયો

લેખક : ઇ. ન.

[ગયા અંકના પૃ. ૪૬૧ થી ચાલુ]

દીનશ્યામ શુદ્ધિશાળી હતો. વર્ગમાં તેનો નંબર પહેલો રહેતો. પણ રસિક અને તેની મંડળી ત્યાંય તેને રમકડું મણી બનાવતાં. રસિકના બધા જોડીદારો ધનશ્યામને મામા કહીને જ બોલાવતા, અને તે પહેલો નંબર રાખે એ તેનો શુનોહ હોય તેમ તેને ‘ગોખણિયો, ખીકણિયો, ખંધો’ વગેરે ઉપનામોથી નવાજતા.

ધનશ્યામે એકાદ બે વખત વેણીને શાળામાં થતી પગવણીની વાત કરી જોઈ પણ વેણી તો “તારે પણ તેમના જેવું થવું. તું શા માટે ડરે છે?” એટલું કહી તેની વાત ઉઠાવી દેતી.

શાળાનું સોશિયલ ગેધરિંગ હતું. ધનશ્યામના પાડમાં તેને એક ગાયન ગાવાનું હતું. રસિકનો તો અગ્રભાગ હતો જ. પરંતુ ધનશ્યામના સુરીલા ગજાની મીડી હલકથી આખો પ્રેક્ષકવર્ગ એટલો ખુશ થઈ ગયો કે તેમને ખીન કાઇનું ‘કામ’ નજરમાં આવ્યું જ નહો. ખુરશીની પહેલી દરોહમાં બેઠેલ પ્રતાપરાયને તો માનવામાં પણ મુશ્કેલી પડી કે “આ ગાનાર ધનશ્યામ તે વેણીનો ભલો-ભોળો-શરમાળ ભાઈ જ હતો!”

મેળાવડો પૂરો થયા પછી પ્રતાપરાય સાથે બોલી શકે તેવા દરેક જણે તેને કહ્યું, “રસિકભાઈ તો સારા જ, પણ ધનશ્યામે તો કમાલ કરી! ગળું તો ધંધરી જ બલિસ જરો!”

મેળાવડાથી પ્રતાપરાય ખૂબ પ્રસન્ન થયા.

ઘેર આવી તેમણે વેણીને પૂછ્યું, “તે ધનશ્યામને ગાતાં સાંભળ્યો છે?” પણ પછી તરત જ તેમને ખ્યાલ આવ્યો કે, “એક સાથે બીજરીને મોટાં થયેલ ભાંડુને આવો પ્રશ્ન પૂછાય?” અને તે પોતાના પ્રશ્નની વિચિત્રતા પર હસી પડ્યા.

વેણી પણ હસી પડી.

“ધનશ્યામ અહીં શાંત થઈ ગયો છે. ઘેર તો આખો દિવસ ગાતો જ હોય.” વેણીએ કહ્યું.

“એમ કે?” પ્રતાપરાયે પૂછ્યું.

“હા.”

“ત્યારે અહીં કેમ તદ્દન શાંત થઈ ગયો છે?”

“કેણે જણ્યું?”

“એને અહીં ફાવતું નહોં હોય?”

“ના. ના. એમ તો શું, પણ શરમાતો હશે.”

“વેણી, એના ગજાનું માધુર્ય અજબ છે. ઘેર કેમ કાઈ દી ગાતો નથી?”

આ વખતે જ રસિક અને ધનશ્યામ બહારથી આવ્યા, પ્રતાપરાયે તેમને બોલાવ્યા.

“જાપુછ, મામાને ચંદ્રક આપવાનું નક્કી થયું.” પોતાને નહોં અને મામાને ચંદ્રક આપવામાં આપનારનું અત્તાન સમાયું હોય તેવું દેખાડતાં તેણે મામા શબ્દ પર ભાર મૂકી કહ્યું.

“એમ કે ? ધનશ્યામ તેને લાયક છે. અને રસિક, તું અભિનયની અતિશયતા શીદ કરે છે ? તારામાં કુશળ નટ થવાનાં લક્ષણો છે, પણ આજે તો તે તારો પાક બગાડી જ નાખ્યો હતો. તું શું કાંઈ ધંધાદારી નટ હતો, કે તારી સમક્ષ શું એકલું મવાલી પ્રેક્ષક-મંડળ બેઠું હતું ? સાચા અભિનયમાં તો સંયમ ખાસ આવશ્યક છે.”

રસિકને પિતાની સલાહ કડવી તો લાગી, તોય તે શાંત બિભો રહ્યો. તેણે તો પિતા તરફથી વખાણુ ભેળવવાની આશા રાખેલ, અને એટલેજ તો તેણે જોરજોરથી હાકારા-પડકારા કર્યા હતા ને ! પણ આ તો અભિનયની તદ્દન નવીન દૃષ્ટિ ! અભિનય અને સંયમ ! રસિકને પિતાની વાત બરાબર ન સમજાઈ.

“અને ધનશ્યામ, તારી બેનને તારૂં ગાયન સાંભળવું છે. ચાલ, ગા જોડે ! હું વાળ પર બેસું છું.”

ધનશ્યામ શરમાઈ ગયો.

“રસિક નીચેથી વાળું લઇ આવતો !”

રસિક વાળું લઇ આવ્યો; ધનશ્યામે ગાયું. કેટલીક વ્યક્તિઓ એવી હોય છે કે જ્યાં સુધી તે શરમાય ત્યાંસુધી તેમના મોઢામાં જીલ હશે કે નહિ તેની ય ચીંકા બેઠે; પણ તેજ વ્યક્તિ એક વાર શરમ મૂકી પોતાના પ્રિય વિષયની જીણવટ કરે ત્યારે તો કમાલ કરી દે છે. ધનશ્યામે ગાયું શરૂ કર્યું અને તેની શરમ બહાર ગઈ. અર્ધા મુઝ થઈ ગયાં. ઘડી બરે દો રસિક પણ !

“લે, આ મારા તરફથી ચાંદ !” કહી પ્રતાપરાયે ધનશ્યામને દશ રૂપિયાની બેટ આપી. ‘ધનશ્યામ પર તેને ઘેરથી અત્યારનવાર પત્રો આવતા. તેનો નાનો ભાઈ મોટાભાઈ પાસેથી કંઈ કંઈ વસ્તુઓ મંગાવતો, અને રગ્ન પરે ત્યારે એ બધું સાચવીને લાવવાનું લખાવતો. પિતાજીનો પત્ર આવતો તે દિવસે ધનશ્યામ બહુ આનંદમાં રહેતો. પ્રતાપરાય તેને અત્યારનવાર થોડા થોડા પૈસા વાપરવા આપતા, તે બધા તે સાચવી રાખતો, અને એ પૈસામાંથી જીદી જીદી ચીજો નાનાભાઈ માટે લઈ જવાના મતોરથો સેવી આનંદ પામતો.

ધનશ્યામને પ્રતાપરાયને ત્યાં રાખવાનું ખાસ પ્રયોજન તો વેણીને આનંદ આપવાનું હતું, અને વેણીને ભાઈના વિકાસથી, ભાઈની સોખતથી આનંદ થતો ય ખરો ! પરન્તુ ધનશ્યામ તો આ મોટા લોક વચ્ચે આવી કચડાઈ રહ્યો હોય એમ જ લાગતું. એક વેણી સિવાય બીજું કાંઈ ભાગ્યે જ તેની સાથે આનંદપૂર્વક વાત કરતું. પ્રતાપરાયને તેને માટે લાગણી હતી, પરન્તુ તેમની સાથે વાત કરવાનો પ્રમંગ તો ધનશ્યામને ક્યારેક જ આવતો, ત્રા તે કામઢા હતા.

પરીક્ષા આવી. ધનશ્યામ પહેલે નંબરે પાસ થયો. રસિક બે વિષયમાં-સંસ્કૃત અને ગણિતમાં-નાપાસ થતો હોવા છતાં તેને ઉપર ચડાવવામાં આવ્યો. રસિકના મોટાભાઈ પણ આ વખતે બી. એ. માં ત્રીજે અખતરે પાસ થયેલ. તેમણે એલએલ. બી. થવા પાર્યું હતું.

નિશાળમાં રત્ન પડી અને ધનશ્યામ રમકડાં ઇત્યાદિની ખરીદીઓ કરી ઘેર જવા ઊપડ્યો.

ધનશ્યામની રત્નઓ પુરી નહોતી થઇ ત્યાં તો તેને અને તેના બાપુજીને તરત ઊપડવાનું સૂચવતો વેણીનો તાર મળ્યો.

સોળ વર્ષનો ધનશ્યામ બેનનું હૃદય ખરાબર સમજી શકતો હતો. તેને ખરાબર ખબર હતી કે ખરી મુશીબતમાં આવી પડ્યા વિના મોટીબેન આવો તાર કરે જ નહિ ! તેણે તેના પિતાને જલ્દી તૈયાર થવા કહ્યું અને બંને પહેલી જ ગાડીમાં ઊપડ્યા.

વેણી બહુ જ ગંભીર દશામાં આવી પડી હતી. પ્રતાપરાયને એકાએક લકવો થઇ આવ્યો હતો. ધનશ્યામ રત્નઓ માણુવા ઘેર ગયો ત્યારે સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત લાગતા પ્રતાપરાય પર એકાએક ઊતરી આવેલ આકસ્મિકી આખા ઘરમાં હાહાકાર ધમ્મી ગયો હતો.

શ્વશુર ને વેણી આ પરિસ્થિતિમાં સાચી બેનો બની ગઈ હતી. રસિક અને ધનશ્યામ પણ સાચા ભાઈઓ બની ગયા.

સાવકાંપણનો ભાવ તદ્દન ઓસરી ગયો. સર્વનું લક્ષ્ય પ્રતાપરાયની સેવા કરવાનું બની ગયું.

“હું ને ધનશ્યામ આજે જઈએ છીએ.” વેણીના બાપુએ પ્રતાપરાયની પાસે આવી કહ્યું.

“ધનશ્યામને શા માટે લઈ જાઓ છો ?” પ્રતાપરાયે પ્રશ્ન કરી લખ્યું.

“તમારા મંદવાડમાં જેટલી તકલીફ ઓછી થાય તેટલી કરવી !”

“ધનશ્યામ પર તો મારી અનેક આરાઓ છે. આ મંદવાડમાંથી જીવું તો એને તો હું ખૂબ જાણીશ.” પ્રતાપરાયે વળી લખ્યું. તે બોલી શકતા ન હતા. બધું લખીને જ સમજાવતા.

“આપને જરા કીક થશે એટલે ધનશ્યામને પાછો મોકલીશ.”

પ્રતાપરાયે ‘જેવી તમારો મરજી !’ તોવું આંખોદારા સૂચ્યું, અને આંખો બંધ કરી દીધી.

ધનશ્યામ અને તેના બાપુજી એ ઓરડામાંથી બહાર આવ્યા.

“બાપુજી, હું તો તમારી સાથે નથી આવતો.” ધનશ્યામે કહ્યું.

“કેમ ?”

“બેન-બેનેવીને આવી સ્થિતિમાં મૂકી હું નહિ આવું.”

“તારે આવવું કે ન આવવું તે હું સમજું કે તું ?”

“મને તમારો વાત ગમે નથી ઊતરતી. હું તો રોકાઈશ.”

બાપ દીકરા વચ્ચે ધણો રકઝક થઈ પણ ધનશ્યામ એકનો બે ન થયો. બાપ દીકરા પર યુરસે થઈ જતા રહ્યા.

ધનશ્યામે તો પ્રતાપરાયની સેવા કાળે અભ્યાસ છોડી દેવાનું કહ્યું, પણ તેની એ વાત કોઇએ માની નહી. તેને જાણવા તો જવું જ પડ્યું, પણ તે સિવાયનો બધો વખત તે પ્રતાપરાયની પધારી પાસે જ રહેતો.

પોતાની માંદગીએ ધરતી દરેક વ્યક્તિમાં એકલાવ જગાડ્યો છે તે જોઈ પ્રતાપરાય

સંતોષ પામતા; અને એ વ્યાધિમાંથી મુક્ત થવા ઈશ્વર પાસે મૃત્યુની યાચના કર્યા કરતા. દિવસો પર દિવસો પસાર થતા હતા અને પ્રતાપરાયનું શરીર લેવાતું જતું હતું.

“બધાને અહીં બોલાવ !” પ્રતાપરાયે એક દિવસ વેણીને લખી આપ્યું.

વેણીએ બધાંને બોલાવ્યાં. બધાં આવ્યાં. ધનશ્યામ તો ત્યાં હતો જ.

“કેમ બાપુજી !” રસિક બોલ્યો.

“મરિ થોડી વાત કરવી છે.” પ્રતાપરાયે લખ્યું.

“શી બાબત ?” વેણી બોલી.

“મને મારું શું થશે તે નથી-સમજાતું-” પ્રતાપરાય લખ્યે જતા હતા. કોઈમાં એક શબ્દ બોલવાની પણ શક્તિ ન હતી. “પણ હું ન હોઉં ત્યારે ય તમે સંપત્તી રહેશો એની મને આશા છે. તમારે કમનસીબે હું બહુ પૈસા એકઠા નથી કરી શક્યો. પણ મેં કોઈનું ન ખરાબ નથી કર્યું, એટલે ઈશ્વર મારા કુટુંબને પણ રોટલા વિના નહિ જ રાખે તેવી મારી અચળ શ્રદ્ધા છે.”

બધાંની આંખ બીની થઇ હતી.

“અને ધનશ્યામ, તું તો બહુ ડાહ્યો છે. તારો ઉમ્મરના પ્રમાણમાં તું ખૂબ શક્તિ-શાળી છે. મને એટલું વચન ન આપે કે તું સદાય રસિક ને તેનાં ભાંડુનો ભાઈ બની રહીશ ? એ બધાં ગમે તેમ કરે પણ તારે તારી ઉદારતા ન જતી કરવી.”

ધનશ્યામ સળળ નયને નીચું નેઠે રહ્યો.

“અને છોકરાંઓ, વેણી તમારી માતા છે, તે વાત કદી ય ન ભૂલશો. ફરી પરણવામાં મેં ભૂલ કરી એમ બહે માતો પણ વેણીનો તેમાં શો દોષ ? મારે ખાતર પણ તેને તમે માતાસમ ગણશો તો મને શાંતિ થશે.”

બધાં ડૂસકાં ભરતાં હતાં. કોઈ કંઈ બોલી ન શક્યું.

“વેણી, તને શું કહું ?” પ્રતાપરાયનો હાથ ખૂબ ધ્રુજવા લાગ્યો. વેણી પ્રેમપૂર્વક તેમના હાથને વળગી પડી અને બંનેની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહી રહી.

આ પરમ પવિત્ર પણ હતી. રાગ, દેવ કે સ્વાર્થ અશ્રુથી વિશુદ્ધ થયેલા આ વાતા-વરણમાં ડોકિયું પણ કરી શકે તેમ ન હતાં.. આ પવિત્ર પણે ધનશ્યામે મનમાં સંકલ્પ કર્યો કે “પ્રતાપરાયની આ મુરદા બર લાવવા હું ગમે તે બોજે ય મથીશ.”

પ્રતાપરાય લગભગ એક વર્ષ સુધી માંદા રહ્યા.

તેમની સારવારમાં વેણીએ જરાય ઊણપ ન આવવા દીધી. સારામાં સારા ડોક્ટરો પ્રતાપરાયની માવજત કાળે આવતા. આ ડોક્ટરોની શીના પૈસા શી રીતે ચૂકવાતા હશે એ પ્રશ્ન પ્રતાપરાયના મનમાં ઘોળાયા કરતો; પરંતુ એકથી એક ચડિયાતા ડોક્ટરો તો આવ્યે જ જતા.

વેણી તેનાં ધરેણાં એક પછી એક વેચી દેવાઓનું, ડોક્ટરોનું, અને રસિક તથા મોટાભાઈના ભણતરનું ખર્ચ કાઢતી. ધનશ્યામ પણ રસિક સાથે જ ભણતો, પરંતુ તેને પહેલે નંબરે પાસ થવા બદલ શિષ્યવૃત્તિ મળતી હોવાથી તેનું ખર્ચ કંઈ ન આવતું.

“બેન, મારાં ધરેણાં પણ જરૂર પડ્યે તમારાં જ છે એમ માનજે હો !” મૃણાલે એક દિવસ વેણીને કહ્યું.

“તમેય અમારાં જ છોને ?” વેણીએ હમતાં જવાબ આપ્યો.

“પણ હું તો તમને કંઈજ ખપમાં આવતી નથી.”

“તમારો ખપ પડ્યો તમને ય નહીં મૂકું !”

“આજે મારો ખપ છે જ. મારાં ઘરેણાં થયો જ !” મૃણાલે જરા હડ કરતાં કહ્યું.

“ગાંડાં ચાવ મા ! તમે મારા દીકરાની વહુ છો, તમને તો આમારે લાડ કરવાનાં હોય !” વેણીએ મૃણાલના બંને ગાલ પોતાની હથેલી વચ્ચે લઈ પાકેલ કેરીને ઘોળે તેમ ઘોળતાં કહ્યું.

“ના....ના.” મૃણાલ બોલી.

“બેન, હું ખરું કહું છું કે જરૂર પડ્યો હું તમારાં ય ઘરેણાં માગી જ લઈશ. અત્યારે જરૂર નથી જ.” કહી વેણી કાઈ કામ એકાએક યાદ આવ્યું હોય તેવો દેખાવ કરી જતી રહી.

પ્રતાપરાયના મંદવાડે વેણીને ઘરની અધિષ્ઠાત્રીનું સ્થાન અપાવ્યું હતું. પહેલાં જ વેણીની અવહેલના કરતાં તે હવે વેણીનો પડયો બોલ ઝીલવામાં કર્તવ્યપરાયણતા માનતાં થયાં હતાં. વેણીમાં પણ ખરેખર પીઠપણું આવી ગયું હતું.

પ્રતાપરાય ગયા. બધાંને માથે આલ તૂટી પડ્યું હોય એમ લાગ્યું. બધામાં વેણીની સ્થિતિ બહુ કંફોડી હતી. તેનું અંતર તરફડી રહ્યું હોવા છતાં તેને આંખનાં આંસુ ખાળવાં પડતાં. તેના મોટાભાઈ જેવડા મોટાભાઈનું માથું પણ તે જોળામાં લેતી અને તેને રડતા છાના રાખતી. વેણીનું માતૃત્વ એકાએક વિકસી ગયું. બધાં તેની પાસે બેસી રડતાં અને વેણીની હુકમમાં આશ્વાસન શોધતાં.

પરીક્ષાનાં પરિણામ આવ્યાં: મોટાભાઈ નાપાસ. રસિક નાપાસ. ધનશ્યામ પહેલે નંબરે પાસ.

રસિક કે મોટાભાઈ પર રોષ કે દયા દર્શાવવાની કે ધનશ્યામને શાખાશી આપવાની કાઈને પડી જ ન હતી. સહુ અને ખાસ તો વેણી, પ્રતાપરાયના ગયા પછી ‘હવે શું કરવું ?’ તેની જ ઉપાધિમાં પડ્યાં હતાં. વેણીને ખીજ બધી વાત કરતાં પ્રતાપરાયે જન્મવેલ આખરનું જતન કરવાની ખાસ ખેવના હતી.

વેણીનું છેલ્લું ઘરેણું વેચાઈ ગયું. મૃણાલના આગ્રહને વશ થઈ—તેમજ ખીજે કંઈ ઉપાય પણ ન હોવાથી તેનાં થોડાં ઘરેણાં વેચી પ્રતાપરાયની ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આવી.

આવી કંફોડી સ્થિતિમાં વેણી લોકો સમક્ષ તો પોતાની સ્થિતિ ઘણી સદ્દર હોવાનો દેખાવ કરતી. કાંઈપણ બાબતમાં તેણે ધરનું મોણું નહોતું દેખાવ દીધું. સૌ કોઈ માનતું કે પ્રતાપરાય જેવા મોટા હોદ્દાદારની પાસે સાઈ એવું સંચિત હોય તેમાં શી નવાઈ ! અને પૈસો હોય તો જ એકથી એક ચડિયાતા ડોક્ટરો બોલાવવાનું સૂચે ને !

એવી તો કાંઈને કલ્પના ય નહોતી આવી કે પ્રતાપરાયની સારવાર માટે આવેલ ડોક્ટરોનાં ખીલ વેણીનાં આબૂપણો વેચી ચૂકવવામાં આવ્યાં હતાં: એવો તો કાંઈને ખ્યાલ પણ નહીં ગયેલ કે પતિવિરહમાં દુબળી થયેલ વેણીનાં દુબળાં ચવામાં ઊંચી જાતના ખોરાક મળવાનો અભાવ પણ એક કારણ હતું. વેણીએ ચા, દૂધ, ખાંડ, ઘી ખાવાં બંધ કર્યાં હતાં, તેમાં ગત આત્માનો શોક પાળવાની ભાવના ઉપરાંત કરકસર કરવાની ભાવના પણ હતી તેની કાંઈને ગંધ સરખી પણ નહોતી આવી.

ધર્માઈ ગયેલાં મધ્યમ વર્ગનાં કુટુંબ માટે આખરનું તૂટ જળવી રાખવાનું વધુ મુશ્કેલ હોય છે.

પોતાના કુટુંબની વારતવિક પરિસ્થિતિથી પરિચીત મોટાભાઈ એ એક દિવસ કહ્યું,
“હવે તો હું કંઈક મોકરી શોધી લઉં તો હીક!”

ધરનાં બધાં બાણસો હાજર હતાં. ધનશ્યામ પણ.....

“કેમ?” વેણીએ પૂછ્યું.

“મારે હવે ધરની ચિંતા કરવી જ નેઈએ ને!” મોટાભાઈ એ કહ્યું.

“ચિંતા કરવા માટે હજી નાના છો!” વેણીએ સત્તાવાહી છતાં મીઠા અવાજે કહ્યું.

“કેમ?” ઉમરમાં પોતાથી નાની વેણીને આ પ્રમાણે બોલતી સાંભળી મોટા ભાઈએ નવાઈ પામતાં કહ્યું.

“ધરનો બધો ભાર ઉપાડીને ફરવા તૈયાર થતાં પહેલાં તમારે તમારો અભ્યાસ તો પૂરો કરવો પડશે ને!”

“ઓહો!”

“કેમ ઓહો?”

“હજી તો મારે દોઢ-બે વર્ષ બાણવું પડે. અને આપણા ધરની આવી મુશ્કેલ સ્થિતિમાં બાણવાનું અર્થ તો કેમ જ બપડે?”

“તે તમારે નેવાંનું છે કે મારે?” વેણીનો તીણો સ્વર ગાજી રહ્યો. બધાં તેની દિલાવરી પ્રશંસાપૂર્ણ નેત્રે નેઈ રહ્યાં.

“ના, બેન!” મૃણાલે કહ્યું, “એવી ખોટી જક ન કરશો. અત્યારે ધરનું અર્થ પણ કેમ પૂરે કરો છો તે આપણે સમજીએ છીએ. એમાં બાણતરનું અર્થ ક્યાંથી બપડશે! એ મોકરી કરશે તો એટલી ચિંતા તો ઓછી થશે!”

“બેન, તમારે એમ કહેવડાવવું છે કે હવે આ ધરની માઠી દશા બેસી ગઈ?” વેણી ખૂબ ગંભીર ચર્ચા ગઈ હતી. બધાં ચૂપ હતાં.

“મારા જીવતાં” વેણી બોલી રહી, “તો હું એમ નહોં જ થવા દઉં. શું કરે મારાં માઆપ ગરીબ છે,” વેણીએ ધનશ્યામ સામે નેતાં કહ્યું, “નહોં તો ત્યાંથી માગી બીખી લાવીનેય મોટાભાઈનો અભ્યાસ પૂરો કરાવત! પણ હજીયે શું બગડી ગયું છે? હું ધરની મોટી છું. ધરનો લાજ સાચવવાની મારી ફરજ છે. તમે બધાં નિશ્ચિત રહો. હું બીખી રહેવાનું કબૂલાત પણ મોટાભાઈ કે રસિકભાઈનું બાણતર તો નહોં જ છોડાવું.”

“પણ બેન.....” મૃણાલે કહ્યું.

“ના, મારા સંકલ્પને જરાય દુર્બળ ન બનાવશો. ધ્વિર મને સહાય કરશે.” વેણીમાં અપાર્થિવ તરવ હોય તેવું લાગતું હતું.

“અને ધનશ્યામ, ભાઈ! તું હજી નાનો છો, નહોં તો તું તારી બેનને મદદ ન કરે?”

“હું મારી બેનને જરૂર મદદ કરીશ.” ધનશ્યામ દ્રઢતાપૂર્વક બોલ્યો.

“મોટો થા ત્યારે.....” વેણીએ વચ્ચે કહ્યું.

“હું મોટો થાઉં ત્યાં સુધી મારાથી બેસી શી રીતે રહેવાય? હું તો બેન માટે કંઈક કરવાનો જ!”

“હીક હીક. એ તો નેયું જશે.” વેણીએ કહ્યું.

ઉવટે મોટાભાઈએ એલ એલ. બી. નો અભ્યાસ કરવા જવું અને રસિક મેટ્રિકનો અભ્યાસ ચાલુ રાખવો તેમ વેણીની ઇચ્છાનુસાર નક્કી થયું. [અપૂર્ણ]

ગાયકવાડ નરેશ શ્રીમન્ત સયાજીરાવ

લેખક : પ્રભા

નવવર્ષના મંગલપ્રભાતને હજી ચાર માસ પૂરા વીત્યા નથી, ત્યાં તો હિંદ અને ગુજરાતે અનેક સંસ્મરણીય વિભૂતિઓ ગુમાવી છે. તે ગત વિભૂતિઓમાં શ્રીમન્ત સયાજીરાવનું સ્થાન અનન્ય ને અપૂર્વ છે. ગત મહા વદી બીજે સ્વર્ગસ્થ બનેલ એ ગુર્જરનરેશની જીવનરેખા, ધીમે ધીમે પ્રભુતાથી દૂર હઠતા અને હઠાવતા વર્તમાન હિંદના અદ્ય રાજવીસમુદાયમાં પણ કંઈક એવું ઝળહળતું તેજ દાખવે છે કે ગમે તેવા હિંદીને પણ તે આકર્ષ્યા વિના ન જૂરહે.

તેમનું જીવન અનેક રીતે મનનીય છે. સામાન્ય કુટુંબમાં જન્મ્યા છતાં ગુર્જરપતિનું પદ શોભાવનાર, સ્વમાનને જળવ્યા છતાં પરદેશીઓનો પ્રેમ જીતનાર, હિંદુ પ્રજાના રાજપ્રતિનિધિ છતાં બીનઆર્યોને પણ સંતોષનાર ભારતીય નૃપતિ તરીકે; અને વૈભવ છતાં સાદાઈ, પ્રભુતા છતાં કારુણ્ય અને પ્રજાવત્સલતા છતાં આગતા જેવા પરસ્પર વિરોધી ગુણોને પચાવનાર સુધારક નરવીર તરીકે હિંદની પ્રગતિમાન પ્રજાના હૈયામાં તેમણે અમર સ્થાન જમાવ્યું છે.

તેમનો અને તેમના પૂરોગામીઓનો ઇતિહાસ કંઈક રામાંચક, સાથે જ મરાઠી સામ્રાજ્યના અંગ તરીકે ભારતીય ઇતિહાસનું એક જ્વલંત પ્રકરણ રોકે એવો છે.

ગાયકવાડ કુટુંબના મૂળ સંસ્થાપક દામાજીરાવ ગાયકવાડના માતામહા શ્રી નંદાજીએ એક સમયે યવનોથી હરાતી કેટલીક ગાયોને પોતાના કિલ્લાનાં કવાડ-કમાડ ખોલી અંદર ખેંચી લઈ ગયાની કીધેલી. પરિણામે તે ગાયકવાડના નામથી ઓળખાયા. શ્રી દામાજીરાવને એ પદ તેમની પાસેથી વારસામાં મળ્યું.

દામાજી ગાયકવાડનું યુદ્ધનૈપુણ્ય વિરલ હતું. યવનો સાથેના યુદ્ધમાં તો તેમની શક્તિ માઝા મૂકતી. ઇ. સ. ૧૭૨૦માં નિઝામ સાથેના યુદ્ધમાં તેમણે દાખવેલા અપૂર્વ પરાક્રમથી ખુશ થઈ શાહ જીવપતિએ તેમને 'સમશેર બહાદુર'નો ઈલ્કાબ આપેલો.

દામાજીના પુત્ર પિલાજીરાવની મરાઠી સૈન્યના સેનાપતિના નાયબદિવાન તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી. તેમણે પ્રથમ તો પોતાનો વસવાટ આનંદેશમાં રાખ્યો; પણ પછી ગુજરાતમાં સોનગઢ પાસે એક કિલ્લો બાંધીને મુગલ સુબેદારોની વિરુદ્ધનાં યુદ્ધોમાં મદદ કરી તેમણે કેટલાક પ્રદેશ પર એકથ ઉધરાવવાનો હક્ક મેળવ્યો. બીલાપુરના યુદ્ધ પછી તેમને મહારાષ્ટ્ર ચંકવર્તી તરફથી 'સેના ખાસખેલ'નો માનવન્ત ઇલ્કાબ બક્ષવામાં આવ્યો.

ઉપરના બંને ઇલ્કાબો આજે પણ એ કુટુંબના સુખ્ય રાજવંશી-ગાયકવાડ નરેશો ધારણ કરે છે.

પિલાજીના અતૂટ પરાક્રમથી ગુજરાતમાં વધી રહેલી મરાઠી સત્તા મોગલસમ્રાટને ખૂંચવા લાગી. તેણે ગુજરાતના મોગલ સુબેદાર સર શુલ્કદેખાનને પાછો બોલાવી નોંધપુર નરેશ અબલયસિંહને ગુજરાતની સુઆગીરી સુપ્રત કરી. અબલયસિંહે વડોદરા કબજે કર્યું અને સંધિના બહાને કપટથી પિલાજીરાવનું ખૂન કરાવ્યું. પણ ખૂને રંગાયલ તેના હાથ ગુજરાતને

તે સાચવી શક્યા. પ્રજાના લડાયકવર્ગે ખંડ કર્યું અને તે તે. સમાવી શકે તે પહેલાં જ પિલાજીના બાઈ મહાદેજીએ વડોદરા કબજે કરી તેને સશક્ત બનાવી દીધું. તે સમયથી વડોદરા ગુજરાતની મરાઠી સત્તાનું પાટનગર બની રહ્યું.

પિલાજીના પુત્ર દામાજી બીજાએ વ્યવસ્થિત તંત્ર ને બળ્ય રાજગાદીની સ્થાપના કરી. તેણે પ્રથમ અમદાવાદ અને પછી ગુજરાતની અડધી વસુલાત પર અધિકાર સ્થાપી માળવામાં પ્રવેશ કર્યો. ચક્રવર્તી શાહના મરણ પછી તે તારાબાઈના પક્ષમાં બળતાં મરાઠી સત્તાના તન્ત્રપ્રતિનિધિ પેશ્વાએ તેને ઢેદમાં નાંખ્યો. પણ તેથી કંઈ ન વળતાં માનભરી સંધિ સાથે તેને છૂટા કરવામાં આવ્યો. એ સંધિની રૂએ ગુજરાત પરની તેની સત્તા વ્યવસ્થિત, મરાઠી સામ્રાજ્યના અંગભૂત છતાં એકતંત્ર ને કંઈકે અંશે સ્વતંત્ર બની.

૧૭૬૧ના પાણીપતના યુદ્ધ પછી તેણે કાઠિયાવાડનો ફેટલોક ભાગ સર કર્યો. અને લાહી પી રાજકુંવરી વેરે તેનાં લગ્ન થતાં બાકીનો ફેટલોક ભાગ તેને પહેરામણીમાં મળ્યો.

આ રીતે પિલાજી અને દામાજીના પરાક્રમી શ્રમથી ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, માળવા, ખાનદેશ અને રજપુતાનાનો ધણોખરો પ્રદેશ ગાયકવાડના કબજામાં આવ્યો. પણ પિલાજીના પુત્રો ફત્તેહસિંહ અને ગોવિંદરાવ વચ્ચે કલહ જગતાં ફત્તેહસિંહે મુંગઈ ખાનમાં તે સમયે પરિબળ જમાવતા અંગ્રેજો સાથે લશ્કરી સંધિ કરી. એ સંધિની રૂએ ફત્તેહસિંહને તાપીની દક્ષિણે આવેલો પ્રદેશ અંગ્રેજોને સોંપવો પડ્યો ને અંગ્રેજોએ તેના રક્ષણની જવાબદારી સ્વીકારી. તે પછી સાલગાઈના કરારની રૂએ ગાયકવાડ પેશ્વાને કેવળ નિયમિત ખેડણી આપે એવું હતું. આના પરિણામે ખેડણી સિવાયના વિષયમાં ગાયકવાડી રાજ્ય મહારાષ્ટ્રીય સામ્રાજ્યથી ફેટલોક અંશે સ્વતંત્ર બન્યું. ફત્તેહસિંહે તેને સુવ્યવસ્થિત બનાવ્યું. રાજધાની વડોદરાની ખીલવણી માટે તેણે શક્ય ઉપાય લીધા.

ફત્તેહસિંહની પછી તેના બાઈ ગોવિંદરાવે વડોદરાની ગાદી સંભાળી, વસાહતના કરારની રૂએ તેઓ મરાઠી સામ્રાજ્યના ગુર્જરપ્રતિનિધિ મટી વડોદરાના રાજ્યકર્તા ગણાયા. તેમના પરની પેશ્વાની સત્તા કમી થઈ. પણ સાથે જ તે સ્થિતિશ રક્ષણ હેઠળ મૂકાયા ને મેજર વોકરની વડોદરાના રેસીડેન્ટ તરીકે નિમણૂક થઈ.

વોકર ખૂબ પ્રતિભાશાળી ને લશ્કરી દમામનો પુરુષ હતો. ગોવિંદરાવની પછી ગાદીએ આવેલ કુમાર આનંદરાવની બલમનસાહતો લાંબા લઇ તે વડોદરાના રાજ્ય અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડનો સર્વ સત્તાધીશ બની બેઠો. તેણે ફેટલાકે ખંડ સમાવ્યાં ને ગાયકવાડના આંતરિક તંત્રમાં પણ તે દબાવ કરતો થયો.

૧૮૨૪માં, પેશ્વાએ ગાયકવાડને કાઠિયાવાડની ખેડણી અને અમદાવાદના ઇન્દરા સંબંધી, આંખેલ પટાની મુદત પૂરી થતાં તેણે નવો પટો કરી આપવા અનિચ્છા દર્શાવી. આ અધિકારો ઉકેલ આણવા ગાયકવાડના દિવાન ગંગાધર શાસ્ત્રીને, અંગ્રેજોની બાહિષ્કારી નીચે, મોકલવામાં આવ્યો. પણ હાં તેનું ખૂન થતાં અંગ્રેજોએ પેશ્વાની ગાયકવાડ પરની સત્તા પૂર્ણપણે ખૂંચવી લીધી. ને ૧૮૧૮માં મરાઠી સામ્રાજ્યનું પતન થતાં ગાયકવાડ સ્વતંત્ર, અદ્યત્ત અંગ્રેજોના કાણુ હેઠળના, ગુર્જરપતિ બન્યા.

આ અરસામાં ઝોખામંડળમાં ખંડ જગતાં અંગ્રેજોએ અગ્ન્યવસ્થાના બહાના નીચે. ગાયકવાડના હાથમાંથી દ્વારકા સિવાયનું લગભગ કાઠિયાવાડ હીનવી લીધું. પેશ્વાનું પીઠબળ

જવાથી ગાયકવાડની સત્તા નબળી બનતાં તેને રક્ષણ આપવાના બદલામાં, અથવા તો જેની મુદત પાકવા છતાં હંમેશાં કાચી જ રહેતી હોય એવા પટ્ટાઓ નીચે, અંગ્રેજોએ બીજો પણ અગત્યનો મુલક ગાયકવાડના હાથમાંથી પડાવી લીધો.

કુમારનરેશ આનંદરાવના વાલી તરીકે નીમાયત્ર ફત્તેહસિંહને અંગ્રેજોની આ દબલગીરી ષેરથીયે કડવી લાગતી. તે આખા રાજતંત્રને અંગ્રેજોના પ્રતિસ્પર્ધિ તરીકે જ ગૃહી નાંખતો. પરિણામે રેસીડેન્ટ કાર્નાકે પોતાની પસંદગી પ્રમાણેનો દિવાન નીમવાની નીતિ અખત્યાર કરી.

આનંદરાવની પછી ગાદીએ આવેલ સયાજીરાવ પ્રતિભાસંપન્ન ને તેજસ્વી રાજની હતો. તેણે અંગ્રેજોના પ્રતિનિધિ-મુંબઇના ગવર્નર સમક્ષ, આંતરિક દબલગીરી સંબંધમાં, અને જરીક પણ બદલા સિવાય પોતાના સૈન્યના ઉપયોગ સામે પ્રબળ વિરોધ બિલાડ્યો. ગવર્નરે, જે ગાયકવાડ, અંગ્રેજોની ઇચ્છા પ્રમાણેની પરરાષ્ટ્રનીતિ, ઋણચૂકવણી ને અંગ્રેજો સાથે અબાધિત વ્યાપાર ને મીઠા સંબંધની નીતિ સ્વીકારે તો તે દબલગીરી અટકાવવાનું વચન આપ્યું. સયાજીરાવે તેમ કરવા કબૂલ્યું. પણ કરજ સંબંધમાં ગાયકવાડ ને રેસીડેન્ટ વચ્ચે ચક્રમ્લ જરી. અંગ્રેજોએ ગાયકવાડ પર બીજું પણ વીરા લાખનું ઋણ ઓઢાડ્યું. ને એ ઋણ ને સૈન્ય અંગેનો ખર્ચ વગેરે તેમણે કેટલાક મહાલો ચોડાંક વર્ષ સુધી પોતાના કબજામાં લઈ વસુલ કર્યા. આંતરિક વહીવટી તંત્ર અંગ્રેજોની ઇચ્છા પ્રમાણે ન રચાય તો આખા રાજની વસુલાત પણ પોતે જ એકઠી કરવાની તેમણે ધમકી આપી. સયાજીરાવના દિવાન વેણીરાયને દૂર કરી અંગ્રેજોએ તે સ્થળે પોતાની પસંદગીનો દિવાન નીમ્યો.

આ અંગ્રેજનીતિનું પરિણામ કંઈક જુદું જ આવત. પણ તે અરસામાં મુંબઇના ગવર્નર તરીકે નવા નીમાયત્ર લોર્ડ ક્રેએરે સયાજીરાવ સાથે મિત્રતાની નીતિ સ્વીકારતાં બધું થાય પડી ગયું. સયાજીરાવે પોતાના ખાનગી ખર્ચનામાંથી ઋણ ચૂકાડ્યું. તેમણે અંગ્રેજોની ઇચ્છા પ્રમાણે રાજપમાં કેટલાક સુધારા પણ કર્યા ને અયાગ શ્રમ લઈ તેમણે, અંગ્રેજોએ જપ્ત કરેલા મુલકમાંથી બની શકે તેટલો પાછો મેળવી લીધો; અંતરંગ વહીવટ સંબંધમાં શક્ય સ્વતંત્રતા પણ મેળવી.

સયાજીરાવના મૃત્યુ પછી તેમના ત્રણ પુત્રો ગણપતરાવ, ખંડેરાવ ને મહારાવ અનુક્રમે ગાદીએ આવ્યા. તેમાંથી ખંડેરાવની કારકીર્દી વિશેષ વચસવી નીવડી. તેમના સમયમાં મદાની અને મેદાની ખેતોને ઉત્તેજન મળ્યું. તેમણે મકરપુરા રાજમહેલ બંધાવ્યો; કિંમતી હીરા અને જર-જવાહીરનો સુંદર સંગ્રહ કર્યો. સત્તાવનના બળવામાં તેમણે અંગ્રેજોને પૂરતી મદદ આપવાથી અંગ્રેજોએ તેમને દત્તક લેવાનો અધિકાર આપ્યો અને કેટલીક વધારાની ખંડણી માફ કરી.

ખંડેરાવના મૃત્યુ સમયે મહારાણી જમનાબાઈ સગર્જા હતાં. પરિણામે તેઓ સંતાનને જન્મ આપે ત્યાંસુધી મહારાવને 'રીઝન્ટ' નીમવામાં આવ્યા. મહારાવને શ્રીમન્ત ખંડેરાવ સાથે મૂળથી જ અણબનાવ હોઈ તેમણે, કહેવાય છે તેમ, રાજગાદી હાથ કરવાને અનેક પ્રયત્નો રચ્યા. સગર્જા મહારાણી રેસીડેન્ટને આશ્રયે જઈ રહ્યાં. ત્યાં તેમણે કુંવરીને જન્મ આપતાં મહારાવને રાજગાદીનો અધિકાર સહેજે મળી ગયો; પણ તેમના પર રાજની ગેરવ્યવસ્થા, ને ખંડેરાવના કુટુંબને તેમજ રેસીડેન્ટને ઝેર આપવાના પ્રયાસ સંબંધી આરોપ આવ્યા. તે સંબંધી સરકારે કમીશન નીમ્યાં પણ તે કમીશનો મહારાવને પૂર્ણપણે દોષિત ન ઠેરવી શક્યાં. છતાં હિંદી સરકારે બીજાં અનેક કારણોને લઈ મહારાવને પદભ્રષ્ટ જાહેર કર્યા. તે

મહારાણી જમનાબાઈએ શ્રીમન્ત ખંડેરાવને મળેલો દત્તક લેવાનો અધિકાર પોતાને સુપ્રત કરવાની માગણી કરતાં સરકારે તેમને તેમ કરવાની, અમુક શરતોએ છૂટ આપી. એ શરતોમાંની મુખ્ય એ કે ચૂંટાયેલ દત્તક એવી સગીર વયનો હોવો જોઈએ કે તેને અમુક વર્ષો સુધી જરૂરી કેળવણી આપી શકાય ને તેની બાલ્યાવસ્થા દરમિયાન રાજ્યમાં ઈચ્છિત સુવ્યવસ્થા આણી શકાય.

ને મહારાણી જમનાબાઈ, જ્યાં ઉક્ત શરત સચવાય, જેના પર પોતાની ઈચ્છા અને વાત્સલ્ય દોળાય, જેનામાં બુદ્ધિમય તેજસ્વિતા ઝળકી રહી હોય અને જે ગાયકવાડ કુટુંબના નરવીરનો શુદ્ધ અને આશાસ્પદ વંશજ હોય એવા દત્તકને જોળી કાઢવાની જરૂરિયાતમાં મૂકાયાં. ને એ બધી ગણતરી જ્યાં સંતોષાય એવો એક બાલકુમાર તેમને મળી પશુ આવ્યો.

*

*

*

૦ ગાયકવાડ કુલબૂપણુ દામાજીરાવને પ્રતાપરાવ નામે એક તેજસ્વી ભાઈ હતો. તે ભાઈની ચોથી પેઢીએ કાશીરાવ અને ઉખાજીરાવ નામે બે ભાઈ થયા. ગાયકવાડ કુટુંબમાં રાજપદયોગ્ય વારસ તરીકે, મહારાવ સિવાય, આ બે ભાઈ તથા તેમના કુમારો જ હયાતિ ધરાવતા હતા.

ઉક્ત બે ભાઈઓની સ્થિતિ સામાન્ય હતી. કાશીરાવ ખાનદેશના કવખાણા ગામમાં ખેતીનો ધંધો કરતા. ઉખાજી કંઈકે સમયથી વડોદરામાં જઈ વસ્યા હતા. કાશીરાવને આશુંદ, ગોપાળ ને સંપત નામે ત્રણ પુત્ર હતા; ઉખાજીને દાદા સાહેબ નામે એક પુત્ર હતો.

મહારાણી જમનાબાઈએ યોગ્ય દત્તક મેળવી લેવાને આ કુટુંબ પર નજર દોડાવી. તેમણે કવખાણામાં તપાસ કરવાને રાજદૂત ને કેટલાક સૈનિકો મોકલ્યા. તેમણે કાશીરાવને જોળી કાઢ્યા ને તેમને અને તેમના કુટુંબને રાજવંશી તરીકે ચકાસી જોઈ યોગ્ય સંતોષ મળતાં તેઓ કાશીરાવને તેમના ત્રણ પુત્રો સાથે નાશિકમાં કર્નલ એન્થરિજની સમક્ષ લઈ ગયા. ત્યાં તે ગોરા સાહેબે રાજગોરા પાસે યોગ્ય તપાસ કરાવરાવી તેમની રાજવંશીયતાની ખાત્રી મળતાં તેમને વડોદરામાં મહારાણી જમનાબાઈ પાસે મોકલાવ્યા.

કાશીરાવ, ને ઉખાજી તેા મોટી વયના હતા. એટલે કાશીરાવના ત્રણ પુત્રો ને ઉખાજીના ત્રણ દાદાસાહેબ—એ ચારમાંથીજ એકની પસંદગીનો સવાલ હતો. મહારાણીએ ચારેને ચકાસ્યા. તેમાંથી વય, તેજ, લક્ષણ અને સ્વભાવ જોતાં તેમની નજર કાશીરાવના વચેટ પુત્ર ગોપાલ પર ફરી. તેમણે તે કુમારને દત્તક તરીકે ચૂંટી કાઢ્યો. અને અંગ્રેજ સરકારે તેમની એ ચૂંટણીને સંમતિ આપતાં કુમાર ગોપાલ, તેર વર્ષની વયે, સયાજીરાવ ત્રીજા તરીકે વડોદરાના ગાદીપતિ બન્યા.

કુમાર ગોપાલનો જન્મ ૧૮૭૩ ના માર્ચની સત્તરમીએ થયેલો. કુટુંબની સામાન્ય સ્થિતિ છતાં બાલવયમાં પણ તેમનામાં ભગ્ય અને રાજયોગ્ય મહેન્દજો બિજળતી. ખેતીનો ધંધો છતાં તેમનું જીવન કોઈ મહાન રાજવંશી કુમારની જેમ વિકસતું હતું. મહારાણી જમનાબાઈએ જ્યારે કુમારને, તેમને વડોદરા શા માટે બોલાવવામાં આવ્યા છે તે સંબંધી પૂછેલું ત્યારે આ ગોપાલેજ બેધક જવાબ આપેલો કે, “રાજ્ય કરવા.” મહારાણીએ જ્યારે જુદી જુદી ધાતુની વાડકીઓમાં ખીર ખીરસેલી ત્યારે આ ગોપાલેજ તેમાંથી સોનાની વાડકી બેચકી લઈ રાજેન્દ્રને યોગ્ય અદાથી તે આરોગવા માંડેલો.

તેમનું ભાગ્ય પણ અપૂર્વ અને કંઈક અંશે ચમત્કારિક હતું. બાર વર્ષની વયે તે તેમને માટે ગુજરાતની ગાદી વરી લાવ્યું એટલું જ નહિ, તેણે એજ વયમાં તેમનામાં સંસ્કારનું કંઈક એવું માધુર્ય સિંચેલું અને ઐશ્વર્યની કંઈક એવી રેખાઓ આંકેલી કે તેમની સ્થિતિમાં ઊછરેલો બાળક ન્યાં જતાં પણ સંકોચ અનુભવે તે સ્થળના એક માત્ર અધિષ્ઠાતા તરીકે પણ તે શોભી ઊઠ્યા. ગાદીએ ખેસતાં તરતજ તેમણે વડોદરાના પ્રત્યેક દેવમંદિરનાં દર્શન કર્યા, અનેક સંન્યાસીઓના આશિર્વાદ લીધા.

ગાદીપતિ તરીકે તે નાની વયના હોય તેમની સત્તા રાજમાતા જમનાબાઈ, દિવાન સર ટી. માધવરાવ ને વડી સરકારના પ્રતિનિધિને હસ્તક રહેતી. રાજમાતાનું તેમના પર અપૂર્વ વહાલ વરસતું. તેમની પ્રાથમિક કેળવણીની જવાબદારી શરૂઆતમાં એ વિદ્વાન પંડિતોને હસ્તક સોંપવામાં આવી. મહારાજાએ તેમની સમક્ષ સરસ્વતીદેવીના સવિધ પૂજન પછી શિક્ષણનું મંગલાચલ્ય કર્યું. તેમના બાપ સંપતરાવ અને કાકાપુત્ર દાદાસાહેબ પણ તેમની સાથેજ અભ્યાસ કરતા થયા.

શ્રીમન્તના શિક્ષણની શરૂઆતમાંજ ધિટનના યુવરાજ અને ભવિષ્યના સમ્રાટ સાતમા એડવર્ડ હિંદનાં દર્શને આવ્યા. તેમને સન્માનવાને મહારાજાને રસાલા સાથે મુંબઈ જવાનું થયું. ત્યાં તેઓ યુવરાજને સત્કારવાને મુંબઈ જઈ પહોંચેલા વાઈસરૉય નોર્થબ્રુક સાથે સંસર્ગમાં આવ્યા અને યુવરાજ મુંબઈને બારે ઊતરતાં તેમની સાથે પણ મુલાકાત થઈ. એ સમયે યુવરાજને આકસ્મિક વડોદરા આવવાનું નિશ્ચિત થતાં મહારાજા રાજમાતા, દિવાન અને રસાલા સાથે તરતજ વડોદરા પાછા ફર્યા. અને મહારાષ્ટ્રીય સામ્રાજ્યના વંશજે અને ગાયકવીડના પાટનગરે ધિટનના યુવરાજનાં અપૂર્વ સન્માન માટે તૈયારીઓ કરવા માંડી.

યુવરાજ વડોદરા આવતાં તેમને એક ભવ્ય હાથી પર સોનાની અંગાડીમાં એસાડી વડોદરાના રાજમાર્ગે પર સરથસના આકારમાં ફેરવવામાં આવ્યા. મહારાજાએ તેમની મધુર મહેમાનગીરી સાચવી. યુવરાજે વડોદરાના નિવાસ દરમિયાન એક વિરાટ ચિત્તાને શિકાર કર્યો; અને મહારાજા ઉચ્ચ અને વિજળી શિક્ષણ વરી પોતાના સંસ્થાનમાં સાર્વત્રિક સુધારા કરવામાં ભાગલાળી નીવડે એવી તેમણે મહદ્ આશા પ્રદર્શિત કરી. રાજમાતા જમનાબાઈએ યુવરાજીને પોતાના જવેરખાનામાંથી એક રત્નજડિત મોતીનો હાર ને એક જડાવકંઠો બેટ ધર્યો. અને એ રીતે અરરપરસની મુલાકાતો દ્વારા મધુર મંત્રણ સ્થાપી ના. યુવરાજ મુંબઈ પાછા ફર્યા.

વડોદરાના રેસીડેન્ટ સર રીચર્ડ રીડ અને મુંબઈસરકારને શ્રીમન્તની કેળવણીમાં ખાસ રસ પડતો. ને ના. યુવરાજને પણ એ વિાવમાં એટલો જ રસ દાખવતા બેઇ મહારાજાના શિક્ષણને વધારે કાર્યસાધક બનાવવા એક તેજસ્વી યુરોપિયન શિક્ષકની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. પરિણામે ના. રેસીડેન્ટની યોજના અને ભલામણથી રત્નાગિરિના એક વખતના આસી. ક્લેક્ટર મી. ઇલિયટની મહારાજાના શિક્ષક તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી.

મી. ઇલિયટે મહારાજાની કેળવણીની પલેપળ સાચવી લીધી. તેમાં તેમણે એક એવું નવતેજ પુર્યું કે જે તેજ શ્રીમન્તની કીર્તિવન્ત ભાવિ કારકિર્દીનું મૂળ બન્યું. મહારાજાના મન પર તેમણે કયું રચાન તેમને થી રીતે શોભાવવાનું છે તેની સતત છાપ પાડવા કરી.

રાજમાતાને દત્તક પુત્ર પર સાચા પુત્ર-જેટલુંજ વહાલ છતાં તેઓ કદી તેમની કેળવણીની આડે ન આવ્યાં. દિવાન સર. ટી. માધવરાવે રાજ્યની બધી જવાબદારી પોતે સંભાળી લીધી એટલુંજ નહિ—મહારાજને વિદેશમાં તેમણે જેટલુંક રાજકીય જ્ઞાન પણ આપ્યું.

આ રીતે શ્રીમન્તનું શિક્ષણ અનેકવિધ વિષયોમાં વિકસવા લાગ્યું. રાજનીતિ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય, રમતગમત, ધોડેસ્વારી વગેરેમાં તે યોગ્ય રીતે જાગૃતા થયા. રાજ્યકારોબારનું તેમને ત્વરિત જ્ઞાન આપવાને ભારતના નામાંકિત અને રાજનીતિજ્ઞ પુરુષોનાં સંપર્કો બાપણોની હારમાળા જોડવવામાં આવી. એ સર્વ બાપણોમાં સર ટી. માધવરાવે સુવ્યવસ્થિત કારોબાર ગંધી આપેલાં બાપણો ખૂબજ કિંમતી લેખાયાં છે.

એ અભ્યાસક્રમ પૂરો થયા પહેલાંજ શ્રીમન્તને, ૧૮૭૭ના ફિલ્દો-દરબાર પ્રસંગે, 'ફરજે ખાસ દૌલતે ઇંગ્લિશિયા'—નો ઈશ્કાળ બક્ષવામાં આવ્યો.

સત્તર વર્ષની વયે, રાજભગિની તારાબાઈના લગ્ન પછી તરતજ, તેમનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું. તે લગ્નમાં દેશપરદેશના નામાંકિત મહેમાનોએ હાજરી આપેલી, અને રાજમાતાના વાતસલ્યપૂર્ણ ઉત્સાહથી તે લગ્નની ધામધૂમ એક અપૂર્વ ઉત્સવરૂપ બની ગયેલી. મહારાજનાં પત્ની લક્ષ્મીબાઈ તાંબેરે રાજ્યના કુટુંબી વિખ્યાત મોહિતે વંશનાં કુવરી હતાં. લગ્ન પછી તેમનું નામ ચિમનાબાઈ રખાયેલું. મહારાજને એ લગ્ન ખૂબ સુખદ નીવડેલું.

ઉક્ત લગ્નપ્રસંગે જ આજના વિખ્યાત લક્ષ્મીવિલાસ મહેલનો પાયો નંખાયો. 'દશ વર્ષની મુદત અને પચાસેક લાખના ખર્ચે તે મહેલ તૈયાર થયેલો. તેની બાંધણી ઈન્ડો-સારાસન પદ્ધતિની છે અને હિંદના કોઈપણ રાજમહેલ કરતાં તે વધુ એક ગણાય છે.

લગ્ન પછી તરતજ મહારાજના હાથમાં રાજ્યની લગભગ સુપ્રત થવી નેપથ્યે એવી બાવના જન્મી. મહારાજનું શિક્ષણ પણ એ સમયે પૂરું થવા આવ્યું હતું. પરીણામે રાજમાતા અને દિવાનના પ્રયાસથી એ વાત વડી સરકારના કાને નખાઈ. અને ૧૮૮૧ ના ડીસેમ્બરમાં, બ્રિટનની સરકારની સંમતિથી, મહારાજને સર્વ સત્તા સુપ્રત કરવામાં આવી. ઉક્ત પ્રસંગે મહારાજએ કરેલું બાપણ ખૂબજ આશ્ચર્ય અને પ્રભાવે ભર્યું હતું.

મહારાજએ આ રીતે રાજ્ય સંભાળી લેતાંજ તેમના દિવાન અને ગુરુ સર ટી. માધવરાવ પોતાના હોદ્દાનું રાજનામું આપી પોતાને વતન ચાલ્યા ગયા. મહારાજએ તેમના રથાને કાઢી શાહસુદીનની નીમણૂક કરી.

રાજ્યની લગભગ હાથમાં લીધા પછી તરતજ મહારાજએ શિક્ષણ સાથે કેળવાયેલી તેમની ઉદાત્ત અને સુધારક બાવનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા માંડ્યું. તેમણે ઈશ્વરપદ્ધતિ બંધ કરી રૈયતવારી પદ્ધતિ અપનાવી, જકાત અને ખેડૂતો પરનો કર કંઈક ઓછો કરી કચો, નવનવાં ખાતાંઓ ખોલી તેના ઉપરી તરીકે નવા અમલદારો નીમવા માંડ્યા. રાજ્ય તરફથી ચતા દાનમાં ખૂબ ઘટાડો કરી નાંખવામાં આવ્યો. રેલ્વેની નાની સડકો બંધાવા લાગી, ને રથજે રથજે નિશાળો ને વાંચનાલયો ખૂલવા લાગ્યાં.

ઈ. સ. ૧૮૮૩ ના ઓગસ્ટમાં મહારાણી ચિમનાબાઈએ યુવરાજ-પુત્રને જન્મ આપ્યો. વડોદરાએ લવિષ્યના એ મહાન યુવરાજ-શ્રીમાન ફતેહસિંહરાવનો લગ્ન જન્મોત્સવ ઊજવ્યો. તે પછી બીજા વર્ષે મહારાણીએ એક કન્યારત્નને જન્મ આપ્યો. પણ એ અરસામાં

એમની તબિયત ક્ષયરોગના પરિણામે વધારે લઘુદી. અને એજ વર્ષમાં તેઓ અવસાન પામ્યાં. તેમનો પ્રેમ, પ્રભાવ અને વિરલ સ્ત્રીત્વ વડોદરાના રાજવંશની કીર્તિને પણ વધારે ઉજ્જવળ બનાવે એવાં હતાં. તેમની સ્મૃતિને કાયમ રાખવા વડોદરાના ટાવર અને ન્યાય-મંદિર સાથે તેમનું નામ જોડવામાં આવ્યું છે.

ઉક્ત મહારાણીના અવસાન પછી બીજે વર્ષે શ્રીમન્તે દેવાસનાં રાજકુવરી ગજરાખાઈ સાથે લગ્ન કર્યું. લગ્ન પછી એ મહારાણીને પણ ચિમનાખાઈનું જ નામ અપાયું. તેઓ મહારાજનાં અન્ત સુધીનાં સાથી તરીકે હયાત છે. ૧૮૯૪માં મહારાણી વિક્ટોરિયાએ તેમને 'કાઉન્ટેસ ઓફ ઇન્ડિયા' નો ઇતિહાસ આપ્યો.

આ સ્થિતિમાં શ્રીમન્તે વડોદરાના મધ્યસ્થ તંત્રને અદ્ય સમયમાં સુવ્યવસ્થિત કર્યું. તે પછી તેઓ રાજ્યમાં પર્વતને નીકળ્યા. તેમણે બળદગાડીમાં ગામડે ગામડે પ્રવાસ કર્યો ને સામાન્ય પ્રજાના પણ તેઓ સંસર્ગમાં આવ્યા. પોતાના રસાલાથી આમ્મજનોને કનડગત ન થઈ પડે એ ખાતર તેઓ પોતાની સાથે માણસો પણ ખૂબ ઓછા રાખતા.

પ્રજાને શિક્ષણ અને સુધારાને માર્ગે વાળવાની મહારાજની ઉત્કટ ઇચ્છા કેળવાયલી; તેને સિદ્ધ કરવા તેમણે ધીમે ધીમે શક્ય ઉપાય અજમાવવા માંડ્યા. ૭ થી ૧૨ વર્ષની ઉમ્મરના છોકરાઓ અને ૩ થી ૧૦ વર્ષની ઉમ્મરની છોકરીઓ માટે આખા રાજ્યમાં તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવ્યું. અંત્યજને અને બીજા સામાન્ય કોમો પણ એ શિક્ષણનો પૂરતો લાભ ઉઠાવી શકે એવી તેમણે વ્યવસ્થા કરી.

માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પણ તેમણે એવાંજ સુંદર પગલાં લીધાં. તે માટે જરૂરી સ્થળોએ તેમણે માધ્યમિક શાળાઓ કે હાઇસ્કૂલો સ્થાપવા માંડી. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે વડોદરામાં કોલેજ ખોલી તેને નામાંકિત બનાવવા તેમણે ભગીરથ પ્રયાસ આદર્યો. તેમની આ શિક્ષણહોંશ અને પ્રગતિ ઉત્કટ સુધી ચાલુ રહી. અને વડોદરાનું કલાભવન તેમજ વડોદરા અને રાજ્યનાં બીજાં અગત્યનાં સ્થળોએ આવેલાં મંદિરો કે આયુર્વેદને લગતાં મહાવિદ્યાલયો એ વિષયની અનેક વિધતાના સૂચક નમુના છે.

પોતાને દરેક વિષયથી માહિતગાર રાખવાને અને તે તે ત્રિપયમાં સત્તાહ આપવાને તેમણે ખાતાવાર અધિકારીઓનું એક સત્તાહકારક-મંડળ નીમ્યું. ૧૯૦૪ તેમણે મુંબઈ ધારા સભાની હમે પોતાના રાજ્ય માટે પણ એક ધારાસભાની યોજના ઘડી કાઢી ને તેને તરત અમલમાં મૂકી એ સભાને વિસ્તૃત પાયા પર ચલાવવા માંડી.

ગાદીએ આવીને મહારાજાએ તરત ન્યાયશુદ્ધિ માટે પ્રયાસો આદરેલા. તે માટે તેમણે કાયદાઓને શુદ્ધ અને નવીન સ્વરૂપ આપ્યું, એક ભવ્ય ન્યાયસભાની સ્થાપના કરી. ૧૯૦૪ માં તેમણે ન્યાય અને કારોબારી બંને ખાતાં પૂર્ણપણે અલગ કરી નાખ્યાં. લોર્ડ મિન્ટોએ ન્યાયની આવી સુંદર અને આકર્ષક વ્યવસ્થા માટે તેમને ધન્યવાદ આપ્યો.

લોકોના જનમાલને યોગ્ય રક્ષણ મળે તે ખાતર પોલીસ ખાતાની નવીન વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. પ્રજાને પૂરતી વૈદ્યકીય સગવડતા આપવાને ઠેર ઠેર સુંદર દવાખાનાં ખોલવામાં આવ્યાં. ૧૯૦૨ માં રાજ્યવસ્થાનાં જુનાં સ્વરૂપો સાથે નવીનનું મિશ્રણ કરી આમ્મપંચાયતોની સ્થાપના કરવામાં આવી. અને તે પછી તરતજ મોટાં શહેરોને મ્યુનિસિપલ-સ્થાનિક સ્વરાજ્યને લગતા હક્ક આપવામાં આવ્યા.

ગા એ આવ્યા પછી તરતજ મહારાજનાં મનમાં શહેરની પાણીની મુશ્કેલી દૂર કરવાની વના જન્મેલી. તે માટે તેમણે એક લઘુ સરોવર બંધાવવાની યોજના વિચારી. પણ તે ૨ ધર્માં યુરોપિયન ઈજનેરોની આંકણી નાપમંદ પડતાં વડોદરાનાજ એક ઈજનેર શ્રી જગન્નાથ મદારીવની યોજનાનુસાર, વડોદરાથી તેર માઇલ દૂર પૂર્ણા નદીના બંધ પર, યોત્રીશ લાખના ખર્ચે, સયાજી સરોવર બંધવામાં આવ્યું. આજે તે સરોવર વડોદરા શહેર અને કેમ્પનું પાણી પૂરું પાડે છે.

આ અરસામાં મહારાજને પરદેશપ્રવાસ કરેલો. તે પ્રસંગે લંડનમાં મહારાણી કોટરિયાએ તેમને, વીડસર મહેલમાં દરબાર ભરી, જી. સી. એસ. આર્ચ. નો ઈલ્કાજ આપ્યો.

ખીજ એક પ્રવાસ દરમિયાન અમેરિકામાં મહારાજને ઠેર ઠેર રમણીય વાંચનાલયો નિહાળ્યાં. તે જોઈ પોતાના રાજ્યમાં પણ એવી વ્યવસ્થા કરવાની તેમનામાં મહેસૂસ જન્મી. તે માટે તેઓ ડો. બાર્ડને પોતાની સાથે લાવ્યા. તેમણે વડોદરા રાજ્યમાં એ રીતે પુસ્તકાલયો સ્થાપવાની યોજના વિચારી. પરિણામે વડોદરામાં એ વિષયને લગતી મધ્યસ્થ ગ્રંથાલયો બોલવામાં આવી. મહારાજને પોતાના અંગત પુસ્તકાલયનાં વીસ હજાર પુસ્તકો એ સંસ્થાને અર્પણ કર્યાં. ને એ રીતે વડોદરાના મધ્યવર્તી (સેન્ટ્રલ) પુસ્તકાલયનો જન્મ થયો. આજે એ લઘુ પુસ્તકાલય ઉપરાંત રાજ્યમાં ચૌદશો જેટલાં વાચનાલયો ફરિત ધરાવે છે.

મહારાજનો સ્વદેશપ્રેમ અને આર્ય સંસ્કૃતિ પ્રતિનો ભાવ પણ કીર્તિવર્ધક હતો. હિંદી ભાષાને રાષ્ટ્રીય તરીકે તેમણે જ પ્રથમ અપનાવી છે. ગમે તેવાં અટપટાં અંગ્રેજી નામોને પણ તે સ્વભાષામાં ઉતારાવતા. પ્રાચીન સાહિત્યનો ધીમે ધીમે લોપ થતો હોઈ તેના રક્ષણ ને સંશોધન માટે તેમણે પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરની સ્થાપના કરી. પ્રાચીન અવશેષોની શોધખોળ ને જાળવણી માટે તેમણે સંશોધનખાતું પણ સ્થાપ્યું. પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યમાળાને ઉત્તેજન આપવા ઉપરાંત નવા સાહિત્યલેખન માટે તેમણે સયાજીગ્રંથમાળાની શરૂઆત કરી.

૧૮૯૬ના ફુકાળમાં ખેડૂતોની ખેડાલ સ્થિતિ પ્રતિ શ્રીમન્તું ખ્યાન દોરાયેલું. ત્યારથી તેમણે ખેડૂતોના સુખ માટે સતત શ્રમ આદર્યો. ખેડૂતોને મહેસૂલમાં રાહત, ધીરધાર કરનારાઓની લૂંટમાંથી તેમને છોડાવવા કાયદાનું રક્ષણ-વજેરે દ્વારા તેમણે પ્રગ્નતા તે પ્રથમ વર્ગને રિયર અને સુખી બનાવવા ભાવના સેવી છે; તેમના વિકાસ માટે તેમણે પાશ્ચાત્ય દબે, પ્રદર્શનો ને ભાષણોની પણ વ્યવસ્થા કરેલી. જીવનની છેલ્લી ક્ષણ સુધી ખેડૂતો પ્રતિનો તેમનો એ પ્રેમ કાયમ રહેલ. સ્વર્ગવાસના થોડાક જ દિવસ પહેલાં તેમણે મહેસૂલમાં સવાએકવીશ લાખનો ઘટાડો કરેલો.

સમાજસુધારક તરીકે તો તેઓ અન્નેડ હતા. પરદેશગમનમાં નડતી મુશ્કેલીઓનો તેમણે બહાદુરીપૂર્વક સામનો કરેલો. સામાજિક કે ધાર્મિક સુધારણાને લગતા જે કાયદાઓ કરતાં બિદિશ સરકાર પણ આંચકો ખાતી તે કાયદાઓ આ મહાન સુધારક સહેલાઈથી

૧ સકતા-એ વિષયમાં તો વડોદરાની ધારાસભા પણ વડીધારાસભાની પ્રયોગશૂભિ ગણી શકાય. બાળકમ-પ્રતિબંધ, ધર્મસ્વાતંત્ર્ય, સીવીલ મેરેજ-એક્ટ, આંતરકોમીય કે આંતરજાતીય લમજૂટ, વિધવાપુનર્લગ્ન, છટાછેડાનો કાયદો, હરિજન મંદિર-પ્રવેશ, સગોત-લગ્ન, સ્ત્રીવારસા હક્ક, સંન્યાસદીક્ષાપ્રતિબંધક નિયમન-જેમાંના કેટલાક કાયદાઓ હિંદી સરકાર હજી સુધી પણ નથી કરી શકી તે, લાક્ષણિક રીતે કેળવાયેલ મહારાજને વર્ષોથી અમલમાં મૂકેલા છે.

મહારાજનું કૌટુંબિક જીવન સર્વે સુખી નથી નીવડ્યું. ગાદીએ આવ્યા પછી તરતજ

તેમના પિતાશ્રી અવસાન પામ્યા. તે પછી મહારાણી ચિમતાબાઈનું અવસાન. યુવરાજ કૃત્તેહસિંહરાવ પર તેમણે મહદ્ આશા સેવેલી. તે કુમારને પોતાથી પણ અધિક યનાવવાની તેમની ભાવના હતી. ને એ વીર કુમારે એવી તેજસ્વિતા દાખવી પણ ખરી; પણ એ મહાન યુવરાજ યુવાન વયે જ અવસાન પામ્યા. તે જ સમયથી મહારાજના ચતુર્થગુણ તેજસ્વી હયા પર જાણે તિમિરનો પટ પથરાઈ ગયો. તે પછી તો તેમણે રાજમાતા, ભગિની તારા રાજે, ભાઈઓ, નવાં મહારાણીના બે કુવર, એક પુત્રવધૂ, એક જમાઈ વગેરેને પોતાની આંખ આગળ જ અદશ્ય થતાં જોયાં. છતાં એક મહાન વીર તરીકે મહારાજએ આ બધું દુઃખ સહી લીધું. ને સ્વ. યુવરાજ કૃત્તેહસિંહરાવના પુત્ર શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવને તેમણે યુવરાજ તરીકે કેળવણી આપવા માંડી.

૫ઠી સરકાર સાથેનો શ્રીમન્તનો સંબંધ મીઠો હતો. છતાં કેટલીક વખત સ્વમાનની ભાવનાના કારણે એ સરકાર સાથે તેમને અણસમજામાં આવવું પડેલું. બાપટ-કેસ પ્રસંગે કમીશનની સખત શિક્ષાની લલામણોનો અસ્વીકાર કરી તેમણે આરોપીને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકેલો ત્યારે હિંદી સરકારની તેમના પર ખફામરજી ઊતરેલી. હિંદી સીવીલ-સર્વિસે યુક્તિથી દૂર રાખેલા અરવિંદ થોપરને તે વિલાયતથી પોતાની સાથે લેતા આવ્યા અને ભવિષ્યની તે મહા-વિજૃંભિતની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓ ત્યારે વડોદરામાંથી પ્રકાશવા માંડી ત્યારે સરકારને ફરી ચીમકી લાગી. પંડ્યા-પ્રકરણમાં પણ કંઈક એવું જ જાન્યું. દિલ્લી દરબાર પ્રમંથે સામ્રાજી મેરીને સલામ ભરવી જૂલી જવાતાં સ્પિટનમાં પણ ઊઠાગોઠ જંગેલો. આંતરિક વહીવટમાં માયું મારવાના રેસીડેન્ટના પ્રયાસોને તો તેઓ મૂળમાંથી જ નિષ્ફળ કરી નાંખતા. લોર્ડ કર્ઝને તેમના પર મૂકેલ કેટલાક પ્રતિબંધોને પણ તેમણે સફળતાપૂર્વક સામનો કરેલો. એક સમયે તો એક પત્રમાં તેમણે જણાવી દીધેલું કે, “અમને કહેવામાં તો રાજ્યો આવે છે પણ વડી સરકારના પ્રતિનિધિઓનો અમારી સાથેનો વર્તવ એક નોકર કરતાં પણ ખરાબ હોય છે. અમારી સાથે કરવામાં આવેલા કરારોની કશી કિંમત નથી લેખાતી.”

બીજા હિંદી રાજ્યો, પરદેશના નામાંકિત વીરો અને હિંદના પ્રમુખ આગેવાનો કે પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓ સાથે મહારાજ મીઠો સંબંધ ધરાવતા. ૧૮૬૨માં તેમણે ઈંગ્લાંડના નામાંકિત વડા વજર ગ્લેડસ્ટન, ૧૯૦૫માં પ્રેસીડેન્ટ રૂઝવેલ્ટ, ૧૯૧૦ માં જાપાનપતિ મીકાડો, ૧૯૩૪ માં ના. પોપ ને ૧૯૩૬ માં હર હીટલર-ની મુલાકાત લીધેલી. ઓલિમ્પિક રમતગમતોના પ્રસંગે હીટલરે સામા આવીને મહારાજનો સત્કાર કરેલો. બનારસ-હિંદુ યુનિવર્સિટીના તેઓ ચાન્સેલર હતા. અને બનારસ તથા લંડન યુનિવર્સિટી તરફથી તેમને એલ. એલ. ડી. ની ડીગ્રી અપાયેલી.

દાનેશ્વરી તરીકે પણ તેઓ નામાંકિત છે. જીવનકાળ દરમિયાન તેમણે બે કરોડ લગ-લગતું દાન કર્યું છે. તેમાંથી એક કરોડ તો તેમણે હીરકમહોત્સવ પ્રસંગે ગ્રામ્યોદ્ધારની યોજનાની સિદ્ધિ અર્થે જ અર્પેલા; બાકીના દાનનો મોટો ભાગ તેમણે શિક્ષણ, સાહિત્ય ને સંસ્કૃતિના વિકાસ અર્થે વાપરેલો.

રાજ્યાભિષેકનો રૌપ્ય-કે સુવર્ણ-મહોત્સવ તો કેટલાક રાજવીઓએ માણ્યો હશે. પણ હીરકમહોત્સવ પણ નજરે જોનાર આદીપતિ તરીકે તો મહારાણી વિક્ટોરિયાથી બીજો નંબર એમનો જ આવે. તેમના હીરક-મહોત્સવની ઉજવણી પણ અપૂર્વ જાણેલી. તે પ્રસંગે ના. શહેનશાહ હિંદી વજર, ના. વાઈસરોય અને જગતના બીજા અનેક નામાંકિત પુરુષોનો એ તેમને અભિનંદન આપેલાં.

હિંદી શારીરિક નિર્બળતા તેમને ખૂબ ખૂંચતી. તે દર કરવા તેમણે વ્યાયામસંસ્થાઓને મોકળે હાથે ઉત્તેજન આપેલું. રાજ્યના પ્રત્યેક વિભાગમાં એવી સંસ્થાઓના તેમણે વિકાસ વાંછેલો. છેલ્લા કેટલાક સમયથી વડોદરા-કોલેજમાં પણ તેમણે લશ્કરી તાલિમ ફરજિયાત કરેલી. પ્રજાને રાજનીતિનું જ્ઞાન આપવાને પણ તે ખૂબ ઉત્સુક હતા. તે માટે તેમણે એક અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથ તૈયાર કરાવરાવેલો.

પછાત કામો પ્રતિ પણ તેમને મધુર અને સક્રિય પ્રેમ હતો. મ. ગાંધીજીની હરિજન ચળવળ તો થોડાંક વર્ષથીજ શરૂ થઈ છે, પણ શ્રીમન્તે તો હિંદના અન્ય ભાગોમાં અત્યંતને ને સ્થાન હજી સુધી નથી મળ્યું તે વર્ષો પર બહો દીધેલું.

માંસક વર્ષના દીર્ઘ રાજકાળ દરમિયાન તે પ્રજાના એકનિષ્ઠ શાસક અને પ્રેમાળ પિતા તરીકે રહ્યા છે. છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી તેમનો મુખ્ય વસવાટ જો કે અનેક કારણોના અંગે, પરદેશમાં રહેતો છતાં તે દરમિયાન તેઓ પ્રજાને વીસરી ગયા છે એમ તો નજ ગણાય. તેમણે પચીસ વખત પરદેશની મુસાફરી કરી છે પણ હર વખતે પ્રજાપ્રશ્ન તો પોતાના હૃદયેજ રાખ્યો છે. જગતધર્મ-પરિપક્વની ઉદ્ધવાટનક્રિયા પ્રસંગે તેમણે રાજ્યના બેકારોનો સવાલ હાથ ધરેલો; હર હોટલરની મુલાકાત પ્રસંગે પોતાના રાજ્યમાં પણ લશ્કરી તાલિમની જરૂરિયાત સ્વીકારેલી.

વડોદરાની આજની રાત્રી એ મહાન રાજવીને આભારી છે. પાટનગરની અડધી શોભા તો તેનાં સરકારી કે જાહેર-ભવનોને લીધે છે અને તેમાંનાં લગભગ દરેક સ્વ. શ્રીમન્તના હસ્તેજ અંધારામાં છે. કાર્તિમંદિર, મુગ્ધિમ, કોલેજ, કલાભવન, લાયબ્રેરી, લક્ષ્મીવિશ્વાસ મહેલ, બંદેરાવ માર્કેટ, ન્યાયમંદિર વગેરે લાભ. ધમારતો તેમના પ્રયાસને આભારી છે.

શ્રીમન્તે કરેલી કેટલીક નવરચનાઓ જો કે આર્થ-હિંદી સંસ્કૃતિને પ્રતિકૂળ છે પણ હિંદી પ્રજાનું આર્થિક આજે જે બહારતો મહાવેગ તેની પ્રુનિત સંસ્કૃતિ પર ધસી આવીને એને ગૂંચળાવો અને દગ્ગાંડી રહ્યો છે એ ગૂંચળામણથી બચવાને બારણાં ખોલી નાખવામાં એને એ દાહમાં પણ સાન્ત્વન પામવાને અંગ પર કંડુ પાણી રેડવામાંજ પ્રકાશી શકે તેમ હોઈ આ મહાન રાજવીએ એ અંબધમાં લીધેલાં પગલાંને અસ્થાને કહેવાં મુશ્કેલ છે.

સ્વતંત્ર હોય તો એક મહારાજ્ય તરીકે શોભી જોડે એટલો અવકાશ કોર્તિવન્ત નૃપતિ, પચીસ લાખની પ્રજા, ત્રણ કરોડની આમદાની, તર તિજોરો, ને ૮૧૬૪ માર્કલનું ક્ષેત્રફળ એમાં પ્રજાએ કંઈ દુઃખ ભોગવ્યું હોય કે તે ભોગવતી હોય તો તે એના રાજવીને નહિ પણ એમના હાથ જોડે હસ્તક હોય એને આભારી ગણાવું જોઈએ.

એસાઈકલોપીડિયા બ્રિટાનિકા વડોદરા રાજ્યના વર્ણનપ્રસંગે શ્રીમન્તની કીર્તિ સંબંધમાં મૌન સેવે છે એટલુંજ નહિ પણ વડોદરામાં ક્યાં ક્યાં ખાતાંઓ યુરોપિયનોના નેતૃત્વ તીચે પોપાઈ રહ્યાં છે તેનેજ તે પ્રાધાન્ય આપે છે.

થોડાક માસ પહેલાં પરદેશની છેલ્લી સફરથી પાછા ફરતાં શ્રીમન્ત મુંઝઈ બંદરે. કાએક ગંભીર બિમારીમાં પટકાઈ પડ્યા. ને પૂરતી સારવાર છતાં બેએક માસની માંદગી ભોગવી તે સ્વર્ગવાસી બન્યા.

અવસાન પછી તરતજ તેમના રાજને ખાસ દ્રેઈનમાં વડોદરામાં લાવવામાં આવેલું. ત્યાં થોડાક સમય સુધી તે દર્શન માટે ખુલ્લું રાખી બીજા દિવસે બપોરે, પ્રજાપ્રેમનાં સમ વર્ષતાં પૂલોના ઉપહાર વચ્ચે, અગ્નિ રાજવંશી માનપૂર્વક તેને પાલખીમાં નગરનાં

રાજમાર્ગો પર ફેરવી, કીર્તિમંદિરના ચોગાનમાં, ચંદનકાષ્ટની ચિતામાં, પંચોતેર તોપોની સલામી સાથે અમિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો.

તેમના અવસાનથી કેવળ વડોદરા રાજ્યેજ નહિ, હિંદુ પણ એક નરહીર સુધારક પુત્ર ગૂમાવ્યો છે. હિંદી સરકારે ખાસ પત્રિકા દ્વારા તેમના અવસાનની દિલગીરીભરી નોંધ લીધેલી. ના. રાહેનશાહ, રાહેનશાહજાનુ, હિંદી વહ્તર, ના. વાઈસરોય, મ. ગાંધીજી, શ્રી. સુભાષ બોઝ અને જગતની ખીજ પણ અનેક નામાંકિત વ્યક્તિઓએ તેમના અવસાન સંબંધી દિલગીરી સાથે નવા મદારાગ્ન પર દિલાસાના સંદેશ મોકલેલા.

તેમનાં અસ્થિ ન્યારે ગંગાજીમાં પધરાવવાને લઈ જવામાં આવેલાં ત્યારે કેરકેર તે અસ્થિ પણ પુષ્પહારથી વધાવાયેલાં.

ભૂલો તો કેટલીક વખત રાષ્ટ્રવિધાતાઓથી પણ થઈ જાય છે. પણ તેમની ભુલ, નિર્મળ ભાવના, અને દિગ્ગંત વ્યાપી કીર્તિ એ રાજભૂમિના ગણાયાં છે. શ્રીમન્ત નરેશ એ સર્વ ભૂપણોથી અસંકૃત નહોતા એમ કહેવાને કોઈ જ તૈવાર ન હોય.

તેમની પછી તેમના યશસ્વી સિંહાસને આવનાર શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવને રવ. શ્રીમન્તે પ્રત્યેક ખાતાનો અને પ્રત્યેક વિષયનો અનુભવ અને કેળવણી આપ્યાં છે. શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવે પણ ગાદીએ આવ્યા પછી પ્રગતીય ટેટે રામા ખેડૂતોને રાહત આપી છે, રવ. પ્રતિના પૂજ્ય ને પ્રેમલક્ષાવતે રમારકરે જડી લેવાને ખાનગી ખજાનામાંથી એક કરોડ રૂપિયા ભુદા તારવા છે, ધારાસભાને વિસ્તૃત બનાવી પ્રગ્નને પ્રાથમિક રાજકીય હક્કો બક્ષ્યા છે. આ રીતે તેઓ સદૈવ પ્રગતિ સાથે, આર્ય પ્રગતી સાર્વત્રિક રક્ષણની ભાવનાને સંતોષે અને રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે પ્રગ્નપ્રેમને વિશેષ સુદર રીતે સક્રિય બનાવી તેઓ રવ. શ્રીમન્તથી પણ સવાઈ કીર્તિ વરે એ ભાવના આજે પ્રત્યેક ગાયકવાડી પ્રગ્નજનના હૈયે નંડાઈ છે.

[જાયતિ]

શેનાખાસજેસ સમશેર બહાદુર વર્તમાન ગાયકવાડ નરેશ શ્રીમન્ત પ્રતાપસિંહરાવ

ચિત્રાંગદા : રસદર્શન .

બાલચંદ્ર મણિલાલ પરીખ

(ગતાંક પૃષ્ઠ ૪૮૧ થી ચાલુ)

૬

મદનના વરદાનથી ચિત્રાને અનુપમ દેહલાવણ્ય પ્રાપ્ત થયું ખરું, પણ ન્યારે તે વતી પ્રિયમિલનની મધુરજનીને અભિષેક કરવાનું સુભગ પ્રભાન આવી પહોંચે છે ત્યારે તે કાષ્ઠક અગમ્ય ક્ષોભ અનુભવે છે. એકાએક તેના વિમલ ચિત્તાકાશમાં એક સંદેહરેખા પ્રગટ્ટે છે—જેને લઈ તેનું મન વ્યાકુળ બને છે, હૃદય અસ્વસ્થતા અનુભવે છે, અંતરમાં વ્યથા જાગે છે. એકજ ક્ષમકારમાં પૂર્વેના સધળા આનંદ અદશ્ય થાય છે. પ્રભાતપખીના પ્રથમગાને જન્યત થતાં જેવી તેની નજર કિસલ્લી અધરને હાસ્યકિરણે ઓપતા અર્જુનના સૌમ્ય વદન પર પડે છે કે તરતજ તેના મુખારવિંદ પર હર્ષની એક આછી રિમતપ્રમા જગમગી રહે છે. પણ હજી તો એ પ્રભા તેના હૃદયમાં ઊભરાતા રસોદાસને સંપૂર્ણ પ્રગટાવી તેને સનાતન સૌમ્યરિમત રૂપે તેની મુખમુદ્રાપર અંકિત કરી દે તે પહેલાં તો પેલો સંદેહ વચ્ચે પોતાનો અંધારપડો નાખી દે છે, ને તત્ક્ષણ આનંદ અને ઉદ્વેગ—પ્રણયદર્શનના એ જૂ નૈમર્ગિક પ્રાદુર્ભાવ ત્યાંથી વિદાય લે છે. તેમને રચાને વિષાદ અને ઔદાસિન્ય પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવે છે; અને એ માલતીમંડપ, એ નિદ્રાધીન પ્રિયતમ, એ વહાલી પૃથ્વીમાત પર એક આછો ઉદાસીનો છાયા પાયરી દે છે. આમ્રપાસની ભૂમિમાં ચિત્રાને જુનાં સંસ્મરણો તાબે થાય છે. પોતે પૂર્વે શું હતી અને અત્યારે તેની શી દશા હતી તે સર્વ સ્મૃતિપટ પર-ઊડી તેના હૃદયમાં ચિરસુષુપ્ત ભાવો જગાવે છે ને તેના મનને ક્ષોભાયમાન કરી મૂકે છે. જે પ્રિય વસુધાના બાહુપાશમાં, અર્જુનના સાન્નિધ્યમાં, થોડીક ક્ષણો પૂર્વે તે અંપૂર્વ સુખ અનુભવતી હતી તે જ વસુધા પૂર્વસ્મરણોના દર્પણ રૂપ બનતાં હવે તેને અધારી થઈ પડે છે. ને કાષ્ઠ પણ લક્ષ્ય વિના, બાહરવિના કામલ-તેજસ્વી પ્રકાશમાં સુદાતા એ લક્ષિત લનામંડપ અને અંદર સુનેલા સુરમ્ય કાન્તનો સહસા ત્યાગ કરી તે અરણ્યના અંતઃપ્રદેશમાં દોડી જાય છે. આખો દિવસ તે દોડે છે—દોડ્યા જ કરે છે, આખરે એક એકાંત ખૂણો મળતાં ત્યાં સંતપ્ત હૃદયને અવિરત રુદનની અશ્રુવર્ષામાં ઠાસવે છે. અભિષેક સુખની સંપ્રાપ્તિ પછી તરતજ આવી દારૂણ હૃદયવ્યથા શા કારણે હશે ?

પ્રત્યેક પ્રસંગનું બીજ ઊડે ઊડે તેને સાંકળતા પુરોગામી પ્રસંગના ગર્ભમાં જ રહેલું છે ને સત્ય તરફ જો પ્રસ્તુત વસ્તુસ્થિતિ નિર્દેશવામાં આવે અને તેને અનુલક્ષીને, પોતાની રિસ્થિતિથી મદન અને વસન્તને વાંકે કરવા તેમની સમીપ ચિત્રાએ કરેલા ઉક્ત પ્રસંગના નવેદનનું જો ઊંડું અન્વેષણ કરવામાં આવે તો જણાઈ આવે કે તેની મનોવેદનાનો પ્રેરકહેતુ તેના આત્મવૃત્તાંતમાંથી જ એવી સક્ષમ ને મનોહારી ભાવમયતાથી વ્યક્ત થાય છે કે તેને બીજે ક્યાંય શોધવા જરાની જરૂર રહેતી નથી. એ વૃત્તાંત અહીં પ્રગટ કરવાથી તેના હેતુનો પાર મપાય એટલું જ નહિ પણ તેના પારિજામિક ભાવિ અંતની આવી પણ તેમાંથી જ મળી રહે.

ત્રિપ્રમિલન વિષે ચિત્રાનું પૂર્વોક્ત કથન સાંભળી, તેને સહેલી પડેલી અંતરવ્યથા વિષે દિશગીરી દર્શાવતાં અને પોતાના પ્રયત્નની નિષ્ફળતા ઉચ્ચારતાં જ્યારે મદન કહે છે કે—

‘અકસોસ! એ માનવકન્યા! દિવ્યભંડારમાંથી મેં સ્વર્ગીય, સૌરભપૂર્ણ મંદિરા ઉપાડી તેમાંથી કિનારી સુધી પ્યાલો ભરી પીવા સાર તારા હાથમાં મૂક્યો, છતાં હજી એ વ્યથાનું આકંઠ સાંભળું છું?...’—

ત્યારે કાંઈક ચીડાઈને ચિત્રા ઉત્તર આપે છે:

‘કાણે એ પ્યાલો પીધો? જીવન-અભિલાષની વિરલતમ પરિપૂર્ણતા, પ્રેમનો પ્રથમ સંયોગ મને અર્પાયો, પણ હાથમાં આવતાવેંત તે ઝૂંટવી લેરાયો!’

આ પ્રેમનો પ્યાલો શું મદને જ ઝૂંટવો લીધો હતો? અપૂર્વ સુખ જક્ષી તેણે જ શું તે પાછું લાઇ લીધું હતું? ના. ત્યારે તે કલ્યાણયોગમાં વિદ્યન નાખવાની ધૃષ્ટતા કરનાર એ કાણ હતું? બીજું કોઇ નહિ, બીજું કોઇ નહિ—પણ જેણે ચિત્રા પર આધિપત્ય જમાવ્યું હતું તે સંદેહરાહુ! ચિત્રાને એટલું તો અવશ્ય પ્રતીત થાય જ છે કે તેને મળેલું દેહધાવણ્ય ગમે તેટલું ઓજસ્વી હો, ગમે તેટલું વિકાસમાન હો, —આખરે તે પોતાનું તો નહોતું જ. અત્યારે યૌવનવસન્તમાં ખીલતી તેની પ્રેમસૃષ્ટિ ગમેતેટલી અદ્ભુત અને સુમધુર હો, પણ તેના વિશ્વાસ શો? એક વર્ષનો સમય હતો ખરો, પરંતુ એક યુગનો પણ નિર્ણિત સમય પણ જેને ઓછો પડે એવા કાળમર્યાદાથી અતીત પ્રેમને મન એક વર્ષની શું કિંમત? એક દિન એવો જરૂર આવશે જ્યારે એ સૌન્દર્ય ખરી પડતાં તેને આશ્રયે વિડસેડો પ્રેમ ધૂળમાં રગદોળાઈ જશે. ત્યારે પોતાની શી સ્થિતિ? આ વિચાર જ ચિત્રાને વિદ્વેષ કરી મૂકે છે. કેવી કરુણ દશામાં આપું જીવન વીતાવવું પડશે? સૌન્દર્ય જતાં એ જીવનમાં પ્રેમનું સ્થાન તો ક્યાંથી જ હશે?

જો કે હજી એક વર્ષની વાર છે, છતાં જેમ કોઈ વસ્તુના લયની અસર નીચે અન્ન નિર્દોષ એવી વસ્તુમાં આનંદ માણવો અશક્ય થઈ પડે છે તે જ પ્રમાણે ચિત્રાને સંપૂર્ણ સુખનો યોગ છતાં પેલા ભાવિભયશ્રી રાહુની અસર તથા તેને તે ભોગવી શકતી નથી. તેના પોતાના શબ્દોમાં—

‘આ ઉછીનું સૌન્દર્ય, મને વીંટલું આ અસત્ય, વધારે ખીસેલા યુગ્મમાંથી ખરી પડતી પાંખડીઓ પેઠે એ મધુર સંયોગનો એક માત્ર સ્મૃતિસ્થંભ લઈને મારી પાસેથી અસરકી પડશે અને એ સ્ત્રી પછી તેના નગ્ન દારિદ્ર્યથી લગતી રાતદિવસ રડતી બેસી રહેશે.....’

એ ભાવિ પ્રસંગની સંભવિતતામાંથી તાત્કાલિક ઉદ્ભવતી અસરનું નીચેની પંક્તિમાં પ્રગટ દર્શન થાય છે:

ચિત્રા : ‘સ્વર્ગ મારા હાથની એટલું નજીક આવ્યું કે એક પળ તો હું બૂલી ગઈ કે તે મને પહોંચ્યું જ નહોતું. પણ સ્વપ્નમાંથી જાગીને મેં જોયું તો મારું શરીર મારું પોતાનું જ પ્રતિરૂપી બની ગયું હતું.....’

આમ દેહ અને સૌન્દર્ય સંદેહની ભૂમિકા પર વિમુક્ત થયાં. સ્વાભાવિક હોવી જોઈએ તે સ્વતંત્રની ભાવના હુપ્ત થઇ અને પરકીયતા પ્રગટી અને પરિણામે દેહ અને આત્માને સૂક્ષ્મ બંધને બાંધતી અંતરંગ એકતા ખંડિત થઈ. જ્યારે દેહ આત્મા સાથે તદ્રૂપ બની બહિર્જગતમાં તેનું વિશુદ્ધ પ્રતિબિંબ ગ્રીલે-જેમ નિર્મળ સરોવર સ્વચ્છ આકાશને તેના શાન્ત જળમાં પ્રતિબિંબિત કરે—ત્યારે જ ચિરંજીવ સુખ કે શાંતિ સંભવી શકે. તેના અભાવમાં

માનવી સમતોલતા ગુમાવી હંમેશાં અસંતુષ્ટ, અવિશ્રાન્ત બની રહે—એ જ સ્થિતિ ચિત્રાની છે. તેનું દુઃખદ આલેખન કેવું હૃદયભેદક બિંદે છે!—

ચિત્રા : ‘તમે (પોતાનાં અંગને) હંમેશાં રાણગારવાનું, પ્રિયતમ સમીપે મોકલવાનું અને તેના વડે તેને આશ્વિંગતાં નીરખવાનું કામ મને અકાર્ણ થઈ પડ્યું છે. ઓ દેવ! તારૂં વરદાન પાછું લઈ લે.’

કેવી ભયંકર વિભિન્નતા ! દેહ-આત્મા વચ્ચે આવી બીપણ વિયુક્તતા અનુભવનાર માટે જીવન એક સંગ્રામરૂપ થઈ પડે તેમાં શું આશ્ચર્ય ! આ માનસિક વિયુક્તિ અને તેમાંથી ઉદ્ભવતી વ્યથના ચિત્રામાં અકારણ નથી. કાષ્ટએ આપેલ વસ્તુ પર હંદીની મહેલાત રચવા એસાએ તો બીજે જ દિવસે તેના પાપા હૃદયમયી બિંદે. જેને આપણે આપણી પોતાની બનાવના ઈચ્છતા હોઈએ—ગમે તે વસ્તુ હો—તેને આપણે જીવનના દુરથી પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, અને ત્યારે જ તે ચિરસ્થાયી સુખ આપી શકે. ચિત્રાને અપ્રતિમ દેહલતા મળી પછી તે તેની આત્મવેદ સાથે સંયુક્ત ન થઈ શકી—થઈ શકવાની પણ નથી. પારાવાર હૃદયમથન પછી હોળીના સૌંદર્યની અસારતા તેના અંતરમાં જડાઈ જાય છે. એમ થાય છે કે વર્તમાન કરતાં તો પૂર્વે જ સ્થિતિ હતી તે જ વધુ સુંદર હતી. અને એક વીરાંગનાને જાણે તેમ તે મદનને તેનું વરદાન પાછું લઈ લેવા પ્રાર્થે છે. પણ એ પ્રાર્થનાના સ્વીકારમાં સંમતિથી નિજ શાસનની નિષ્ફળતા મદનના ધ્યાન બહાર રહી શકતી નથી, એટલે વસ્તુસ્થિતિની બીજી આણુ દર્શાવતાં કુશળતાપૂર્વક તે ચિત્રાની હૃદયવીણાના એક સૂક્ષ્મતારને ઝળુંઝળાવી મૂકે છે—

મદન : ‘પણ હું તારી પાસેથી તે લઈ લઉં તો પ્રિયતમ સમીપ તું કેવી રીતે બોલી શકીશ ? સુખનો પહેલો ઘૂંટડો હજી એણે પૂરો પીધો નથી એટલામાં એના ઓઠ પરથી પ્યાલો ખેંચી લેવો—એ નિર્દય નથી શું ? કેવા રાપપૂર્ણ ક્રોધથી ત્યારે, તે તારા પ્રતિ બેશે ?’

‘પણ આ યુક્તિપૂર્ણ રાખ્દો એ વીરાંગનાને બોળવી શકે તેમ નથી. અસત્ય કરતાં સત્યને તે વહાણું લેખે છે અને પરિણામની લવલેસ પરવા કર્યા વગર પોતાના ભાગ્યવિધાતા મદનદેવને સ્પષ્ટ સૂચાવી દે છે—

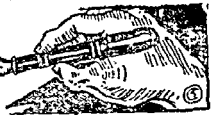
‘આના કરતાં તો તે વધારે સુંદર હશે. આ દંભવેષ કરતાં વધારે હિન્ન એવી મારી જાતને હું તેની સમક્ષ પ્રગટ કરીશ. તેને તે પાછી ડેલશે—મને તિરસ્કારી મારા હૃદયનઃ ભાંગીને બ્રહ્મા કરશે તો તેય હું શાંતિથી સહી લઉંશ.’

ને તેનાં નયનમાંથી ભારતકન્યાની ગંગા સમર્પણભાવનાને પ્રસરાવતું, તેની વિશદ-દિવ્ય મહત્તાને સૂચવતું કરુણ છતાં સૌમ્ય દીપ્તિમયું હઠીકું તેજ વર્ષે છે.

પણ મદનનો પ્રિય વચસ્ય વસન્ત મિત્રના સાત્તાજ્યને આમ—એકાએક તરી પડતું કેમ જોઈ શકે ? પુષ્પધન્વાના શૃંગારશાસનમાં પ્રકૃતિમાં માર્દવ પૂરો તેને હરેક રીતે સફળ બનાવવામાં જ તેના જીવનની કૃતજ્ઞતા. મિત્રની સત્તા ટકાવી તેને સખજ બનાવવા અને ‘થે જ ચિત્રાને આકર્ષિત આપત્તિમાંથી ઉગારી લેવા તે એક સ્વાભાવિક માર્ગ સૂચવે છે—

“મારી શિખામણ સાંભળ, શરદા આગમન સાથે કુસુમઋતુ બ્યારે પૂર્ણ થાય છે ત્યાંને ફળઋતુનો વિજય આવે છે. એની મેજે એક એવો સમય આવશે બ્યારે તારી આતપ-કલાન્ત દેહપ્રભા ઠરમાશે, અને અર્જુન તારામાં રહેલા સનાતનકલિત સત્યનો આનંદપૂર્વક સ્વીકાર કરશે. અત્યારે તો તારા ઉન્માદોત્સવમાં પાછી વળ, વતસા !”

નોંધ

ના. મુનશીએ મુંબઈ વિદ્યાપીઠની દક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળામાં તેમણે

આપેલ ઉલ્લા ભાષણમાં પાછલા પૌરાણિક સાહિત્યમાં મહાભારત કે તેની નામાંકિત વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ ન હોવાનું કારણ દર્શાવીને મહાભારતના મહાન યુદ્ધને અને તેનાં લોકોત્તર પાત્રોને કાલ્પનિક પૂરવાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

ના. મુનશીની નવું સર્જવાની ભાવના જો કે આવકારપાત્ર છે; પણ કેટલીક વખત નવું સર્જવા જતાં તેઓ ભુનાનો એવો ઉચ્છેદ કરી નાંખે છે કે જે ઉચ્છેદ તેમના નવસર્જનથી મળતા લાભ કરતાં અનેકગણો ગેરલાભકર્તા હોય.

તેમણે નવલકથા સહ અને મધ્યયુગની ઉત્તરવર્ણ અને તેજસ્વી જૈન મંત્રકૃતિ સામે બિભરંગી કાચ ધરી દીધો. તેમણે આણક્ય યુગ લીધો અને તેજવર્ષી વાતાવરણને મદિરા-મસ્ત ચીતરી બતાવ્યું. તેમણે પૌરાણિક યુગને સ્પર્શ કર્યો ને હિંદની ભગ્ય પ્રાચીન વ્યવસ્થાના સુરેખ દર્શનને છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યું. અમુક અસ્પષ્ટ ઉલ્લેખોના અસંભવત અર્થ કરીને અને બીજી બાજુને ઝીલવાના કે ઊડાણથી ભેવાના શ્રમને બિનજરૂરી માનીને તેમણે વશિકરે ગણિકાપુત્ર ને સત્યવતીને માછીપુત્રો કહી દીધાં. આજે પુરાણોના પૂરતાં અવલોકન અને સૂક્ષ્મ મંથન વિના તેઓ મહાભારતને કાલ્પનિક કહેવાની હામ બીડે છે.

પૌરાણિક સાહિત્યમાં ઉલ્લેખના અભાવેજ ને મહાભારત બિનઐતિહાસિક કરી જતું હોય તો મેક્સમૂલરે પણ જોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ‘અશ્વલયન’ પુરાણનો અને તેમાં દર્શાવેલી મહાભારતની વિગતોનો ના. મુનશીએ અભ્યાસ કરી લેવો ધરે છે. પણ એ કારણને પૂરતું ગણવામાં ન આવે તો પણ જ્યોતિષ, અન્ય ઉલ્લેખો અને અનુકરણો અને સાંસ્કૃતિક વિકાસક્રમની ગણતરીએ પણ મહાભારતનું યુદ્ધ ઐતિહાસિક જ કરે છે.

જ્યોતિષ-ગણતરીએ તો અનેક પ્રમાણો આપીને ‘કેસરી’ ના વિખ્યાત ગંપાદક શ્રી. કરંદીકરે તેને ઐતિહાસિક પૂરવાર કરી દીધું છે. ઉલ્લેખ-ગણતરીએ મહાભારતનાં નામાંકિત પાત્રોની યુગભુની ભૂતિઓ મળી આવે છે; પ્રાચીન સ્થાપત્યમાં ઠેરઠેર તે યુદ્ધની ઐતિહાસિકતાને મૂંઝી લેવામાં આવી છે; હજારો વર્ષભુની સાહિત્યકૃતિઓમાં એ યુદ્ધ અને એનાં પાત્રોના ઉલ્લેખ મળી આવે છે; એ કાવ્યની ઐતિહાસિકતા પર તેના અનુકરણમાં યુગો પૂર્વે નવીન સાહિત્યકૃતિઓ રચાઈ છે. અને સાંસ્કૃતિક વિકાસક્રમની ગણતરીએ—

રામાયણયુગ અને તે પહેલાંનાં પણ લાખો વર્ષથી હિંદની મહાન આર્ય પ્રજા જે શસ્ત્રવિકાસ સાધતી આવી તે વિકાસને મહાભારતના નદિ તો બીજા એવા કયા સર્વસ્રંહારક મહાયુદ્ધના પરિણામે મર્યાદિત કરી નાંખવો પડ્યો? આદિયુગમાં પાપાણશસ્ત્રો, તે પછી ધનુષ્યવિકાસ, પછી તલ્લવાર અને ધીમે ધીમે વ્યાપક સંહારને સદજ બનાવતાં અનેકવિધ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો હિંદમાં વપરાયાં છે અને રામાયણ તેમજ બીજા યુદ્ધોના ઇતિહાસમાંથી તેના વિગતવાર પુરાવાઓ પણ મળી આવે છે. આ શસ્ત્રવિકાસ લગભગ વિ. સંવત પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ મુધી ચાલુ રહ્યો છે. પણ એ સમયમાં હિંદમાં કેઈ એવું મહાયુદ્ધ ખેલાયું કે જેનું સર્વસંહારક પરિણામ જેઈ પ્રગળે શસ્ત્રમર્યાદા સ્વીકારવાની ફરજ પડી. ને એ મર્યાદા હિંદની

મહાન પ્રગ્નએ એવી સચોટતાપૂર્વક જાળવી છે કે લગભગ અદારમી સદી સુધી યુદ્ધમાં તેણે તીર, તલ્લવાર કે ભાલા સિવાય ચોથી યીજનો ઉપયોગ નથી કર્યો.

જે સત્ત્રમર્્યાદા સ્વીકારવાની કે તેને અમુક દિવસો સુધી પણ ટકાવી રાખવાની આજે યુરોપની શક્તિ નથી એ કરતાં પણ અનેકગણી વિશુદ્ધ સત્ત્રમર્્યાદાને-યુગો સુધી સાચવી રાખનાર ભારતીય પ્રગ્નએ એ મર્્યાદાઅંધન મદાભારતના નહિ તો બીજા કયા સંહારક યુદ્ધમાંથી સ્વીકાર્યું છે ?

x

x

x

આ મહિને હિંદમાં રજુ થયેલાં ત્રણ બજેટો ખાસ ધ્યાન આકર્ષે છે : એક મુંબઈ સરકારનું, બીજું રેલ્વેનું, ત્રીજું દિંદી સરકારનું.

મુંબઈસરકાર મહાસભાવાદી સરકાર હોઈ તેનું બજેટ પ્રગ્નના સુખ અર્થે હોય એ સ્વાભાવિક છે. પણ એ બજેટ એક અણધારી ભાવિ આફતનો માર્ગ તો ખુલ્લો જ રાખે છે.

મુંબઈસરકારે દારૂઅંધીના કારણે આવી પડનારી કોઠ કરોડની ખોટ પૂરવાને નવા કરવેરા નાંખવા વિચાર્યું છે. એ કરવેરા ગમે તેવા યોગ્ય સ્થળે નંખાતા હોય તો પણ તે ઉક્ત આફતનો માર્ગ તો નથી જ અટકાવતા.

મહાસભાએ પ્રાન્તોનું શાસન સ્થાપી સ્વરૂપે તો સ્વીકાર્યું નથી. આજે મહાસભાવાદી સરકાર છે, આવતીકાલે બીજી પણ આવે. મહાસભાવાદી સરકાર દારૂઅંધીના કારણે આવતી ખોટને પૂરવા જે નવા કરવેરાના માર્ગ ખુલ્લા કરે છે એ કરવેરાથી ગમેતેટલું નુકશાન છતાં પ્રગ્ન તે સરકારને પોતાની માની આજે તો ચલાવી લે છે. પણ મહાસભાવાદી સરકાર કદાચ રાજીનામાં આપે અને એ પછી આવનારી બીજી સરકારે દારૂનિષેધની યોજનાના અમલને શિથિલ કરીને પણ એ કરવેરાને ચાલુ નહિ રાખે એની કંઈ ખાતરી ? અને એવી સરકારો જો દારૂ પરના પ્રતિબંધને જ ઉઠાવી લે તો, આજે જે શુદ્ધ કે અશુદ્ધ સ્વરૂપમાં દેશી દારૂનો ઉદ્યોગ અનેક પ્રકારે સચવાઈ રહ્યો છે એ ઉદ્યોગથી તેને સાચવનાર વર્ષે લુપ્ત પડી ગયેલ હોઈ, તે સમયે દારૂની જાંબી થયેલી નવી જરૂરિયાતને પૂરી કરવાનો ઈર્ષા કેવળ પરદેશીઓને હસતક તો નહિ ચાલ્યો જાય ને ?

મહાસભાવાદી સરકારો જ્યાંસુધી સ્થિર સ્વરૂપમાં નથી ત્યાંસુધી અમુક લાભદાયી યોજનાઓના અમલ માટે નવા કરવેરા નાંખવા એ કરતાં એ અમલ લોનદ્વારા કરવો વધુ વ્યાજબી છે. જો મહાસભાવાદી સરકાર ને દારૂનિષેધની યોજના બંને સ્થિર બનશે તો એ લોનો ગમે તે રીતે ભરપાઈ કરી શકશે; ને સ્થિર બનેલી યોજનાની ખોટ નવા કરવેરાથી પૂરી શકશે. પણ આજે નંખાયલ નવા કરવેરાથી પ્રગ્ન પરિચિત યદ્દ જતાં ભાવિ સરકારો દારૂનિષેધને શિથિલ બનાવીને એ નવા કરવેરાને સહેલાઈથી ચાલુ રાખી શકશે અને એ રીતે વધેલી આવકનો ઉપયોગ ગમે તે માર્ગે કરી શકશે.

રેલ્વે-બજેટમાં પોણાપંચાણું કરોડની આવકે ફક્ત એ કરોડની પુરાંત દર્શાવવામાં આવી છે. વાહનવ્યવહારને અનિવાર્ય રીતે વધારી દેવામાં આવેલ હોઈ, રેલ્વે એ બિનહરિક આપારીસંસ્થા હોઈ અને ભાડાના વધારા સંબંધમાં તે સ્વેચ્છિકારી હોઈ તે બજેટમાં ખચત દર્શાવી શકે છે અને લાભમાં ધધેા કરે છે એ અતિપ્રશંસાનો વિષય નથી.

પણ ખેડનો વિષય છે કે પુરાંત છતાં રેલ્વેને વધારી મૂકવામાં આવેલાં ભાડાં જરૂરે જોઈ કરવાની ઈચ્છા નથી, જે વર્ગે પર તેની આવકનો મુખ્ય આધાર છે તે વર્ગના મુસાફરોની સગવડતા વધારવાનો તેને અવકાશ નથી; અને ઉલટું અનેક અકરમાતો કર્યા પછી તે પ્રગ્નને 'રેલ્વેમાં વિકાસ ટકાવી રાખવા'ની શિખામણ આપવા નિકળે છે.

હિંદી સરકારના બજેટમાં રૂ. ૮૨૧૫ લાખની આવક ૮૨૬૬ લાખનો ખર્ચ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. તેમાં પરદેશી રૂ. ૧૫૦૦ નંખાયેલી જકાત હિંદી મીલઉદ્યોગને ફટકા સમાન છે. હિંદી મીલોને હિંદમાં તૈયાર ન થતું એવું લાંબા તારનું રૂ. ૧૫૦૦ પરદેશથી મંગાવતું જ પડશે અને તેના મોંઘા લાવ આપવો પડતાં તેમના સામેથી પરદેશી કાપડની હરિશ્ચંદ્ર વધારે તીવ્ર બનશે. એ જ બજેટમાં 'ખાંડસારી' ખાંડ પરનો કરવટાડો તો ખાંડના મૂલ્યઉદ્યોગને સપડાવવાની એક બાજુ સમાન થઈ પડશે. એ ઘટાડાએ ઉક્ત ખાંડનાં કારખાનાંને જે લાલ કરી આપ્યો છે એ કરતાં અનેકગણો ગેરલાલ એણે ખાંડના ફૂટકા ઉદ્યોગને કર્યો છે. આજસુધી એ ખાંડને લગતી જકાત જે કેવળ કારખાનાંઓને જ લાગતું પડતી તે હવેથી કાલોને પણ લાગુ પડશે. પરિણામે ખાંડ બનાવવાનો ફૂટકા ઉદ્યોગ જે કારખાનાંઓને ભરવા પડતા અને પોતાને ન ભરવા પડતા કરના લાલ નીચે ટકી રહ્યો હતો અને સંદેહ ખાંડ સામે પણ હરિશ્ચંદ્રમાં જિલ્લો રહી શકતો તે હવે તદ્દન ભાગી પડશે અને હિંદનો એ રહ્યોસહી સ્વદેશી ઉદ્યોગ પણ કેવળ મોટાં કારખાનાંઓના હાથમાં ચાલ્યો જશે.

x x x

હિંદની રાષ્ટ્રીય મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયેલ શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝની એ ચૂંટણીમાં થયેલી જીત બ્યાજખી હો કે ગેરબ્યાજખી-પણ એમની જીત સામે અમુક સ્થળે પ્રગટી નીકળેલો રાષ આપણી રાજકીય કચાશ સૂચવે છે.

જે આપણને પ્રજાશાસન પ્રિય છે તે પ્રજાએ ચૂંટેલો પ્રમુખ પણ આપણને શિરોવંદ હોવો જોઈએ. ચૂંટણીમાં કે પ્રતિનિધિસંસ્થામાં સડો કે પક્ષપાતના કારણે જે એમ બન્યું હોય તો સુભાષચંદ્રને એવો પક્ષપાત જમાવવાને જેટલો અવકાશ છે કે ચૂંટાવાના કારણે જેટલો લાલ છે તે કરતાં તો કામ સ્વતંત્ર દેશના સત્તાધારી પ્રમુખને એવો પક્ષપાત જમાવવાને અનેકગણો અવકાશ હોય; ચૂંટાતાના કારણે અનેકગણો લાભ હોય. હિંદનો કેળવણી મહાસભાવાદી વર્ગ પોતાનો પ્રજાકીય નાયક ચૂંટી લેવાને અસમર્થ હોય એ કરતાં તો જ્યાં મિત્રજનવાદ વર્ગને પણ અધિકાર હોય છે એવા સ્વતંત્ર દેશની ચૂંટણી વધારે ભૂલભરી અને અસ્થાને લેખાય. છતાં પ્રજાતંત્રવાદી દેશોમાં ખુબમતિએ પ્રમુખ ચૂંટાય છે; ને નિવૃત્ત થતા પ્રમુખ તેને અભિનંદન આપે છે.

પ્રજાતંત્ર જે આપણને પ્રિય હોય તે પ્રજાતંત્ર પણ પ્રિય હોવો ઘટે. પ્રજાવાદની છાયા નીચે વ્યક્તિતંત્રવાદ ન પોષી શકાય. કાં તો પ્રજાતાંવાદી હોટલર બનવું જોઈએ, ને નહિતર અમેરિકાનો પ્રમુખ-કે જે નવો ચૂંટાયેલ પ્રમુખ કેવો છે એનો વિચાર પણ કર્યા વિના તેને અભિનંદન આપી, ખીજે એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા સિવાય, નિવૃત્ત થતી જાય.

x x x

શ્રી. ગોપાળદાસ જવાહરભાઈ પટેલે 'પ્રસ્થાન' ના કાર્તિક માસના અંકમાં જેનોના પ્રેમ પવિત્ર આગમમન્ય 'ભગવતીસૂત્ર' માંની અમુક પંક્તિઓનો અનર્થ કરી જગતની વિરલ અહિંસામૂર્તિ ભગવાન મહાવીર પર માંસાહારનો આરોપ ઓઢાડી દીધેલો. એ આરોપને તો જો કે, શ્રીયુત પટેલે કરેલો અર્થ કેટલો અસ્થાને અને અપ્રમતિવિત છે એ દર્શાવી મહાન જ્ઞાનાચાર્યોએ અને નામાકિત બ્રાહ્મણ પંડિતોએ હાસ્વાસપદ ઠેરવી દીધો છે. પણ એ આરોપ અંગેની ચર્ચા હિંદની આર્થ પ્રજા પર ઓઢાડાયેલ એ જ આરોપને પણ અસ્થાને ઠેરવવાનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરે છે.

પાશ્ચાત્ય પ્રજાના આશ્રયે કરેલા અજ્ઞાસના પરિણામે, માંસાહાર માટે આપણા માર્ગ ખુલ્લો કરવાને, આપણામાં જેમ મહાવીર સમી પરમ અહિંસામૂર્તિને માંસાહારી ઠેરવવાની વૃત્તિ જન્મી અને એ માટે અર્પણવિત અર્થને પણ બંધબેસતો કરવાની આપણે જેમ જાણવેજાઓ કરી એમ યવનપ્રજાના સંસર્ગે કરેલા અજ્ઞાસના પરિણામે તેમની પાસેથી અવળા અર્થ શીખી કેટલાકે મધ્યકાલીન પંડિતોએ ભારતની મહાન પ્રાચીન વિભૂતિઓના નામ પર માંસાહાર ચડાવી દઇ યવનકાલીન હિંદની પ્રજાને માંસાહારના પન્થે ચડાવી દીધી હોય એમ કાં ન બને ?

ને વસ્તુસ્થિતિ પણ મોટેભાગે એવી જ છે. યવનોના સંસર્ગમાં આવી તેમના હાથે કેળવાયા પહેલાં હિંદની આર્ય પ્રજા માંસાહારી હતી એમ સિદ્ધ કરવાને એક પણ ચોક્કસ પૂરાવો નથી. રમ્તિદેવ ને વસિષ્ઠના નામે ચડાવી દેવાયલ ગોવધ તો અસ્થાને કરી ચૂક્યો છે. એક અનાય - પાર્થીના હાથે થતી કૌંચપક્ષીની હિંસા જોઈ રામાયણના જગવિખ્યાત આલેખકનું હૃદય તીક્ષ્ણ વેદના અનુભવે છે; રામાયણ-મહાભારતનાં નામાંકિત પાત્રોના ભોજનવર્ણન પ્રસંગે માંસનો કયાંય સ્પષ્ટાર્થો નિર્દેશ નથી જણાતો; રાજવંશી કુમારોને ધનુર્વિદ્યા શીખવવાને પક્ષીઓ પણ મોટે ભાગે લાકડાનાં જ વપરાતાં; પરમ અહિંસક જૈન સાધુઓ, દુષ્કાળના સમયમાં દિવસો સુધી સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્તની સાથે જ ભોજન લે છે; ચાણક્યના નામે ચડાવાયલ અર્થશાસ્ત્ર સિવાય હિંદની નગરીઓના વર્ણનપ્રસંગે કયાંય કતલખાનાનો ચોક્કસ નિર્દેશ નથી- આ સર્વ જોતાં લાગે છે કે યવનોના સમાગમ પહેલાં, અને પરમ સૂત્રોના અર્થને પોતાના અંગત લાભને ખાતર અવળી દિશાએ ટોરી અને એને અનુકૂળ નવાં સૂત્રો ગૂંથી પ્રજાને ખાડામાં ગમડાવી નાંખનાર વ્યક્તિઓના જન્મ પહેલાં હિંદની આર્ય પ્રજામાં કયાંય માંસાહાર કે પશુહિંસાનું નામ નહોતું.

આ માન્યતા સક્ષમ પૂરાવાઓ સાથે સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે. પણ તે માટે ટૂંક નોંધમાં પૂરતો અવકાશ ન હોય આવતા અંકે તે એક વિસ્તૃત લેખ રૂપે પ્રગટ કરવાની આશા રાખીએ છીએ.

લેખનોંધ : ‘વટપદના ઐતિહાસિક ઉદ્ભવો’ ની લેખમાળાના બાકી એ હપ્તા હવે પછીના અંકોમાં.

સુધારો : આ અંકના ૫૧૫મા પાના પર, પાંચમી લાઇનમાં, ‘સુદિગ્ય ગુંજને’ને સ્થળે ‘સુદિગ્ય તુજ ગુંજને’ એ રીતે સુધારોને વાંચવું.
ગુજરાત સાહિત્ય સભા—

“ ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ’ તરફથી ૧૯૩૯ના વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યની સમીક્ષા કરવાનું કાર્ય શ્રી. પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી અને શ્રી. પ્રો. વજરાય મુકુંદરાય દેસાઈને સોંપવામાં આવેલ છે. તો આથી સૌ પ્રકાશકો અને લેખકોને વિનંતી કરવાની તેઓનાં પ્રકાશનો નીચેના સરનામે મોકલી આપી સમાને આ કામમાં સહકાર આપે:-

શ્રી. પ્રો. વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી,
એમ. ટી. બી. કોલેજ,
આયવા લાઇન્સ, સુરત.
લી. ઇન્દિરામ દવે
માનદ મંત્રી વતી.

યોગી કોણ ?—લેખક : શ્રી દિગ્વાનંદ; પ્રકાશક : નવચેતન સાહિત્યમંદિર. ૨૪૫૬, ભદ્ર, અમદાવાદ; કિંમત : ૧-૪-૦.

‘જાણી’ અને ‘પ્રીતમની’ ધ્યામ્ ‘ના’ ગણીતા લેખકની આ ત્રીજી કૃતિ તેમની પ્રથમની જે કૃતિઓએ વરી લાવેલ કૃતિમાં ઉમેરા કરે એવી છે.

એક અજ્ઞાંસી અને વિશદ લાવનાશીલ વિદ્વાન પ્રો. દેવપ્રસાદની સુશીલ છતાં આશા-ધેલી પત્ની માલિની, પતિની ગેરહાજરીમાં, રોહી ડોં રમાકાન્ત સાથે એક પ્રસંગે ફસાઈ જતાં, તેના યોગે, શરદ નામે પુત્રને જન્મ આપે છે. ડોક્ટર તો માલિનીનો સકવાસ સદૈવ ઝંખે છે પણ એ સુશીલ નારીના તીવ્ર ઠપકાથી તેની સાન દેકાણે આવે છે અને તે આપઘાતને માર્ગે વળે છે; પણ એન જયવતીનાં સૂચક વેણથી પતનના પ્રાયશ્ચિન તરીકે તે સેવાનો માર્ગ સ્વીકારે છે. પ્રો. દેવપ્રસાદ માલિનીના એ પતનને ગુપ્ત રીતે ગળી જવા છતાં મૌન સેવી પરાયા પુત્રને તે પોતાના તરીકે ઉછેરે છે. પણ જ્યારે પ્રોફેસરનો એ પુત્ર ડોં રમાકાન્તની પુત્રી કુંજન સાથે રોહી વાંછે છે ત્યારે, તે કારણે સંતાપ અનુભવતી પત્નીને સાન્ત્વન આપવા પ્રોફેસર ડોં રમાકાન્તને એ ગને વચ્ચેના રોહીને અટકાવવા બીનવે છે. તે પ્રસંગેજ માલિની અને ડો. દેવપ્રસાદની સાચી મહાનુભાવતા અનુભવે છે પત્નીની પ્રેમધેલી આશાઓ ન સંતોષવા માટે ડોં પ્રોફેસરને કંઈક ઠપકો આપે છે પણ પછી તેની મહત્તાથી અંગત, પોતાની નાલેશીના બાગે પણ તે પુત્રી આગળ પટ ખોલવાની લાવના દર્શાવે છે. ને પરિણામે પુત્રીના મુખે શરદને લક્ષ્મી ના કહેવરાવી દઈ તે માલિની અને તેના પુત્રની વિશુદ્ધિ સાચવી રાખે છે.

દેવપ્રસાદ, રમાકાન્ત, જયવતી, કુંજન, માલિની અને તેનો દાદો—એ બધાં બીજાનાં સંતાપ, રોહી ને વિશુદ્ધિને ખાતર એવી શાંત અથા સહી લે છે કે તેમાંથી યોગી કોને ન કહી શકાય એ વિચારણીય થઈ પડે એવું છે. પ્રો. દેવપ્રસાદનું પાત્ર, કંઈક અંશે, શ્રી રવીન્દ્રનાથના ‘ધરે બાહિરે’ના નિખિલની સમાન્તર, ને માલિનીનું પાત્ર અજ્ઞાંસી ‘વિમલા’ની સજોડમાં જીલું રહી શકે એમ છે.

પણ આ નાટકની લાવના અને મહત્તા ‘ધરે બાહિરે’ કરતાં ખૂબ નીચે જીનરી જાય છે. પોતાનાં પતનને સહી લેવું એ જોટલું વિરલ છે એટલું જ નુકશાનકર્તા એ રીતે સહન કરી લેવાની વૃત્તિઓ કેળવવી એ છે. જ્યાં અસલ છે ત્યાં પ્રસંગે સલ જનાવવું એ શોભારૂપ છે, પણ અસલ સલ તરીકે સ્વાભાવિક બની જાય એ નીતિધાતક છે.

અમુક લાવનાનું પ્રતિપાદન કરવાનું હોષ નાટક ફેટલેક રથજે અર્થાત્મક બની જાય છે છતાં એનો વેગવંત પ્રવાહ વાંચકને ખેંચી રાખે એવો છે. પાત્રનિરૂપણ ફેટલેક અંશે સુરેખ રહી શક્યા છતાં શૈલી વારતવિકતાની ભૂમિકા છોડી કંઈપનાના પ્રદેશમાં વધારે દોડી જાય છે. લાવાનો આંકર, અને જોડણી અને બ્યાકરણની ભૂલો કંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં છે. કલાત્મક નાટક તરીકે મહંશે સજન ન ગણીએ તોપણ આ પુસ્તક આવકારપાત્ર સાહિત્યકૃતિ તો છેજ.

યુગદર્શન—લેખક અને પ્રકાશક : મૂલછબાઈ પિતાંબરદાસ શાહ, ‘સાહિત્ય ભૂપણ’; શાવપુરા, વડોદરા, કિંમત : ૧-૦-૦.

રંગભૂમિ માટે લખાયેલ આ નાટકનું સાહિત્યકૃતિ તરીકેનું અવલોકન અરધાને લેખાપ; જેમ ના. મુનશીનાં નાટકો ‘સાહિત્યકૃતિ તરીકે ગમેતેવાં વિરલ છતાં રંગભૂમિ પરથી

અને સુતરાક અને રેશમી કાપડ ઉપર કર નાંખીને પૂરી કરવામાં આવશે. નવા બજેટમાં રેલવેની પોણા પંચાલું કરોડની આવકની ગણતરી, પણ ખર્ચ વધવાથી પુરાંત બે ન કરોડની. હિંદી સરકારના નવા વર્ષની બજેટમાં ૮૨ કરોડ ૧૫ લાખની આવકે ૮૨ કરોડ ૧૬ લાખના ખર્ચનો અડસટી.

સ્ત્રી-શબ્દ : મુંબઈ પ્રાંતીય મહિલા-પરિષદે ને પ્રદર્શનની શ્રીમતી મુનશીના હાથે થયેલી ઉદ્ઘાટનક્રિયા, લેડી સ્ટીવન્સનના પુનર્લેખ પ્રસંગે, તેમના પુત્રેજ આપેલું માતાનું કન્યાદાન. લોર્ડ સેફ્ટસબરીના કહેવા પ્રમાણે ઇંગ્લાંડને બ્રિટીશ પ્રજાના હિત માટે કુવામાંથી હાથે જ પાણી ખેંચી મજબુત સ્ત્રીઓની જરૂર છે. ગયા વર્ષની સર્વત્રેષ દશ રૂપમુંદરીઓમાં ડચેસ ઓફ વિંડસરનો બીને અને બેગમ આગાખાનનો પાંચમો નંબર આવ્યો છે. એ દશે રૂપરાણીઓનો કાપડખર્ચ એ વર્ષમાં વગભગ ત્રીસ લાખ રૂપિયા થયેલો.

દેશી રાજ્યો : જયપુરની પ્રભાકીય લઠત સમિતે જરૂર પડે તો મશીનગત પણ વાપરવાનો ત્યાંના ગેતા પ્રધાનનો નિશ્ચય; શ્રી. જમનાલાલ બજાજની ધરપકડ; રાજકોટની ઉત્તર બનેલી લઠત. પૂ. કસ્તુરભા, મણીબહેન પટેલ, મૃદુલા શેઠ વગેરેની ધરપકડ. સત્યાગ્રહીઓ પર અત્યાચાર; પૂ. મહાત્માજી તપાસ અર્થે; શાંત સમાધાન માટે તેમના ઉપવાસ; ને છેવટે વાઇસરોયની દરમિયાનગીરીથી થયેલું સમાધાન. લાંબકીમાં શુંકાગીરી, પ્રત્ય-પરિષદને વિખેરી નાખવાના પ્રયત્નો, જુનાગઢ, હૈદરાબાદ, કુતિયાણા, રાધનપુર વગેરે રાજ્યોમાં પ્રજા પર ચાલતું દમન. પંડિત જનાહરલાલના પ્રમુખપદે હુધિયાનામાં મળેલી રાજસ્થાન પ્રજાપરિષદની બેઠક. ગાયકવાડ નરેશ શ્રીમંત સયાજીરાવનું અવસાન. તેમના પૌત્ર શ્રીમંત પ્રતાપસિંહરાવને વડોદરાના ગાદીપતિ તરીકે કરાયેલું રાજતિલક. શ્રીમંત પ્રતાપસિંહરાવે સ્વ. નરેશ પાંચ વર્ષ માટે મહેસૂલમાં કરેલા સવા એકવીસ લાખના ધટાકાને કાયમીરૂપ આપેલું અને સ્વ. નરેશના સ્મારક માટે રૂ. એક કરોડ આપ્યા. ત્રાવણકોરના ખ્રિસ્તીઓ પ્રત્યે કડકાઈ દાખવવામાં આવે છે તે સામે મ. ગાંધીજીનો વિરોધ.

રાષ્ટ્ર : ત્રિપુરી-મહાસત્તાના પ્રમુખ તરીકે શ્રી સુભાષ બોઝની વરણી. પ્રમુખ તરીકે શ્રી સુભાષ બોઝ ચૂંટાવાના કારણે કરોળારીના તેર સભ્યોએ આપેલાં રાજીનામાં. મુંબઈની મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસે મેળવેલો હાકલો વિનય. વડીધારાસભામાં પસાર થયેલું મુસ્લીમ તફાક-બીલ. ધંધુકામાં મળેલી રાજપૂત પરિષદે સરદાર શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ અને કોંગ્રેસની રાજપુતવિરોધી નીતિ સામે દર્શાવેલો વિરોધ. બર્મામાં રમખાણ. સરહદના પ્રધાનો અને તેમના અમલદારો વચ્ચે વધતો જતો મતભેદ. દેરા હિંદુમહાજનમાં સયંકર કોમી રમખાણના કારણે તારાજ થયેલી ૧૧૦ દુકાનો. લખનૌ અને કાનપુરમાં કોમી હુહુડો. બેરિસ્ટર સાવરકરના મતે હિંદની પ્રભાકીય પરદેશીનિતિ કેવળ રક્ષણાત્મક હોવી ધટે. મુંબઈના એક વખતના ગવર્નર, થોડાક સમય પડના હિંદના કામચલાક વાઇસરોય અને બંગાળના ગવર્નર લોર્ડ બેલોર્નનું, આંતરડાના સોળ પરનું આપરેશન નિષ્ફળ જતાં, થયેલું અવસાન. શ્રી સુભાષચન્દ્ર બોઝની માંદગી.

પરદેશ : જાપાને હૈનાન ટાપુનો લીધેલ કબજો. ફ્રાન્સે અમેરિકાને ૧૯૩૮માં ૧૦૦ અને ૧૯૩૯માં ૫૦૦ વરકરી વિમાનો-બાંધવાની આપેલ વરદી. હર હીટલરે નહેર કરેલી ઇટલિ અને જર્મનીની અત્યંત લશ્કરી એકતા. ફ્રેન્ચ વડાપ્રધાને ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે એવીજ એકતા દર્શાવી અને મી. ચેમ્બર્લેઈન એ માન્યતાને ટેકા પણ આપ્યો. ફેસિસ્ટ આન્ડ કાન્સિલની ગંગી સભામાં હીટલરના બાયણ માટે સંતોષ દર્શાવવામાં આવ્યો અને જર્મનીની સંસ્થાન વિધયક માગણીને બ્યાજળી ડેરવવામાં આવી, તેમજ ઇટલિના સામાજિક કાયદાની પુનર્લેખના સંબંધી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ઇટલિ અને જર્મનીમાં લેક્સસલાવાદી દેશોને ઉચ્ચેરતી પ્રે. રૂબેલ્ટની પરદેશીનિતિ સામે હુમલા. રૂબેલ્ટે નહેર કરેલી જગતવા પ્રત્યેક રાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાને વાંછતી પોતાની પરદેશીનિતિ. ઇટલિ, જર્મની, જાપાન, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ ને અમેરિકાએ સત્ત્વસન્નતામાં આદેરેલી વિતારણ હરિકાઈ. જાપાને આવતા વર્ષ માટે મંજૂર કરેલું એકત્રીસ કરોડ પાઉન્ડનું ખાસ લશ્કરી બજેટ-જોમાંથી સાત સત્તાવીસ કરોડ પાઉન્ડ ચીનના સુદ્ધ પાછળ વાળી ગણતરી. જાપાને બંધ કરેલો પર્લ નદીનો માર્ગ. પેસેલ્ટાઈન પરિષદનું ખરાબે ચર્ચેલું નાવ. નેરસલેમમાં ક્લયુ-ઓર્ડર. ચીનના પરદેશમંત્રીનું ખૂન. સ્પેનના આંતરિક યુદ્ધમાં ફ્રાન્કોએ બાસકિયાના પર મેળવેલો વિનય; સમાજવાદી સરકારની નાસભાગ; અમેરિકા સિવાય જગતના લગભગ દરેક દેશે કરેલો ફ્રાન્કોની સરકારનો સ્વીકાર. જુના પોપનું અવસાન. નવા પોપ તરીકે એક રાજદ્વારી રોમન કાર્ડીનલ ચૂંટાતાં ઇટલિમાં ફેલાયેલી હર્ષની સામણી.

Specimen-extracts from Ancient India Vol. II.

[For other particulars, see advertisement elsewhere in this number]

We do not know what his name must have been according to astrological position of constellations at the time of his birth. Jaina books state that his name was Samprati⁹. Sometimes it is written as Sampatti—possibly given to him due to his possessing a vast amount of riches. Aśoka had given him the name Priyadarśin¹⁰, which he got inscribed in the rock and pillar edicts due to his respect for his grandfather. The Purāṇas state that the name of the successor of Aśoka was Indrapālita, which may have been another name of Priyadarśin¹¹. Certain it is that the king who succeeded Aśoka on the throne was his grandson Samprati by name¹². Greek books have called him Amittrochades¹³; Jaina books have given him a similar name, Amitrāghāt¹⁴.

Some scholars say that one of his names was Daśarath.

(9) In Māgadhī language, the name is Samprati. (J. S. L. Saṅgraha, pp. 41).

(10) G. V. S. Aśoka, pp. 6:—"Priyadarśin" means, "One who looks (at others) with love" or "one who is dear to the sight". Cf. pp. 249. Some scholars think that "Priyadarśin" is a mere epithet. Really speaking it is a proper noun.

Smith, Aśoka, pp. 22, f. n. no. 2:—"I do not deny that the chronicles of Ceylon used Piyadasi and Piyadassan as quasi-proper names; but I affirm that, in the inscriptions the titles are not used.

(11) This name is discussed later on.

(12) Rāsamālā, vol. I. pp. 7, (London, 1856 ed.); "Samprati is a fabulous prince". The reader will see that this observation is quite false.

(13) I. C. C. (Hultzsch), Aśoka, pp. 35, and line 25 of 31; Bhilsā Topes, pp. 92; for further details read the next chapter.

(14) Scholars have ascribed this name to Bindusār on the theory that Sandrocottus was Chandragupta. This name belongs to Priyadarśin; while Bindusār's another name was Amitraketu. Pp. 20† f. n. no. 41 and 43.

Daśarath as his successor in absence of having any direct descendant; but when Priyadarśin was born, he must have changed the arrangement and must have appointed Daśarath as the independent king of the province of Magadh; and Priyadarśin must have continued him in the same position, due to his respect for his grandfather²⁶. The separate branch, thus established, may have continued to rule Magadh upto 4th or 6th century A. D.

It might also be suggested that Priyadarśin must have added one more name to his already long list, by assuming the name Daśarath, after his accession to the throne, and thus Samprati, Priyadarśin and Daśarath may have been names of the same individual²⁷. But the fact that, when Daśarath died, Priyadarśin appointed his brother Śālīśuk as the governor of Magadh²⁸, frustrates this theory. Śālīśuk was the governor of Saurāṣṭra at the time of this appointment.

Thus we come to the conclusion that Priyadarśin was the eldest son of Kuṇāl, that Daśarath was the son of the younger brother of Kuṇāl and that Aśoka had appointed Daśarath as the next heir to the throne as long as Priyadarśin was not born.

Samprati was born in B. C. 304=A. M. 223. No sooner was Aśoka made aware of the happy fact that Kuṇāl had a son than

316 B. C. The probable date of Daśarath's birth, therefore, must be 314 B.C. Samprati was born nearly 11 years later in 303 B. C.

(26) Pp. 239 above; M. S. I., pp. 654:—"Evidence to the effect that Samprati ruled over Magadh is not wanting. According to Mr. Smith—Aśoka, Smith, pp. 70—"The Mauryan empire was divided into two parts after the death of Aśoka. The capital of the eastern portion was Pāṭliputra, and it was ruled by Daśarath. Ujjaini was the capital of the western portion and Samprati ruled over it. The Purāṇas have included Samprati in their chronological list of the emperors of Magadh."

(27) C. H. I. pp. 166:—"The account of Daśarath, the governor of Magadh, contains the words, "Samprati, another grandson of Aśoka, who reigned probably at Ujjain." The writer has stated these words on the authority of a Jaina book. One book, however, does not have the word "another" in it, which the writer has added on his own account. But one thing becomes clear from this and that is, Samprati, like Daśarath, was a grandson of Aśoka. (We have yet to decide whether Daśarath and Samprati are names of different individuals or of the same; and who succeeded Aśoka on the throne. Read the appendix at the end of the book for this).

(28) Pp. 239 above.

he sent for him from Avanti²⁹ to Pāṭliputra and declared him as his successor to the throne. At this time Samprati was a babe of ten months³⁰. He was born in Poṣa, and The duration of his rule and of his life was proclaimed emperor probably on Vijayā-daśmi. (P. 256 f. n. 5).

His coronation ceremony took place, as we have already stated, (P. 256), in A. M. 237=B. C. 290. This is independently supported by the fact that king Tissā of Ceylon died during the 26th year of the reign of Priyadarśin³¹ (P. 238 f. n. 71).

Buddhist books contain no information about him, or the tenure of his reign, because he was not a Buddhist³² but a Jain. The information supplied by the Jaina books is also misleading to a certain extent.³³ Pundit Tārānāth, a Tibetan writer, states in his account of Khotān, that Sambāti (Samprati) reigned for 54 years³⁴. Thus his reign lasted from 290 B. C. to 237 B. C. The chronological list of the kings who ruled over Ujjain, as given by the author of the *Parīśiṣṭa-parva*,³⁵ supports these dates³⁶. In

(29) For want of proper information, I have stated Avanti as the place of his birth. It is probable, however, that Kañchanmālā might have gone to her father's place, which was near the Bābhra-vairāṭa edict, during her pregnancy and the child may have been born there, and then, later on, brought to Avanti.

(30) Baroda Library, Samprati Kathā—Manuscript—pp. 88:—The age of the child is stated to have been ten days in place of months. It seems improbable that a ten-day-old child could be safely brought from Avanti to Pāṭliputra.

(31) Tissā died in (290–26), 264–3 B. C. (F. n. no. 71 for the chronological list of the kings of Ceylon). This king, queerly enough, came to the throne when Samprati was born, and died when Samprati got the rock-edicts erected.

(32) For details see the account of his rock-edicts.

(33) Vol. I. pp. 195 and f. n. about it.

(34) Smith, Aśoka, pp. 82:—"The accession of Aśoka apparently 48 or 49 years earlier in B. C. 301 or 302, assigning 54 years to his reign."

Mr. Smith has borrowed this from Paṇḍit Tārānāth's account of prince Kusthan of Tibet. Only he has interpolated the word "apparently," because he does not seem to have full faith in the Paṇḍit's account of Aśoka. Mr. Smith has erred into the belief that the person (Dharmāśoka) whose account is given by the Paṇḍit, was Aśoka. But Aśoka's reign lasted for 41 years, while that of Priyadarśin lasted for 54 years.

(35) F. n. no. 33 above.

short, he was born in 223-4 A. M., was anointed king in 237 A. M.= 290=B. C., and he died in A. M. 290 B. C. 237 at the age of 67.

His picture gives us the idea that his complexion was fair and awe-inspiring on account of broad forehead and chest. He was kind-hearted, brave and peace-loving. His height must have been between nine feet and ten.³⁷ The Stūpas built by him—Sañchī, Bhārhut and others—testify to the truth of this statement. The entrances to these Stūpās are not less than 9 ft. and 7.5 in, in height³⁸. It is a well-known custom among the Jains that their temple-doors are always of less height than the persons who enter it, so that every one who enters it, first bends his head, consciously or unconsciously, as a mark of respect. Priyadarśin's height, therefore, must have been somewhat more than 9 ft. and 7.5 inches; and his height gives us an idea of the average height of men during those times.

His rock-edicts tell us that he had a large family and that he had given shelter to all his relatives—far and near.

Jaina books state that the number of his queens was pretty large³⁹. Even after granting that scholars have committed the same kind of blunder as that of identifying Sandrecottus with

(36) In rock-edict no. 13, names of five contemporary Yavan kings have been given. They also support our theory. Pp. 232 above. The names are:—

(1) Antiok—King of Syria, Antiochus II (B. C. 262 to 246). According to my conclusions, this king must have been Antiochus I. My opinion is supported by M. S. I. pp. 19. It is stated that Antiochus I was called "Sorter", while Antiochus II was called "Theos." His rule lasted from B. C. 280 to 262.

(2) Turumaya, king of Egypt, Ptolemy II, Philadelphus: B. C. 285 to 247.

(3) Muc—Megus of Syrin, B. C. 300 to 250.

(4) Antikini—Antigonus Gaunts of Macedonia; B. C. 276 to 239.

(5) Alexander—Alexander of Kārīnth, B. C. 252-244.

He was not king of Kārīnth but of Epirus. His reign lasted from 272 B. C. to 255; because Priyadarśin's coronation ceremony was performed in B. C. and he finished his conquest tour in 282 B. C. Then there was a lar exchange of ambassadors between the two.

(37) No doubt, the reader will not readily believe this. Mahāvīr, however, who lived 200 years before him, was 10 ft. 6 ins. tall (Vol. I. pp. 29 f. n. no. 60).

(38) Bhilsā Topes; Bhārhut stūpa.

(39) Pp. 205 above, f. n. no. 48.

Chandragupta⁴⁰, it is quite possible that he had at least two queens. (1) The name of the queen consort is His family not known; probably the heir-apparent was not born of her⁴¹. (2) The second queen, Chāruvākī⁴² is mentioned by Priyadarśin himself in the Pillar at Allahbad. (3) Again, he seems to have married the sister of Sātkaṛaṇi II of the Āndhra dynasty of southern India. (Probably Chāruvākī was this sister. F. N. 42). Jaina books proclaim that during his conquest tour, he married numerous princesses of defeated kings⁴³ (the number is 16000). Looking to his prowess, the extent of his territory and the length of his reign, it is not unreasonable to conclude that his harem must have been crowded with a

(40) Pp. 205 above, f. n. no. 48.

(41) Smith, Aśoka, pp. 198, f. n. no. 3:—It is stated there about Kāruvākī (Chāruvākī), that the names are spelled Tibal and Kūluvākī in the dialect of Magadh: The second queen was evidently in high favour as the mother of a son, who might succeed to the throne; but he seems to have predeceased his father. This statement is based on the authority of the rock-edicts. Prince Tibal though he was born of Kūluvākī, who was not the queen-consort, must have been the heir-apparent; but we know that the name of the heir-apparent was Vṛṣasen, who was the governor of Afghānistān during the rule of Priyadarśin. Had his name been Tival, it would have been mentioned in the rock-edicts, just as the names Daśarath, Śālīśuk and others are mentioned. This divergence can be explained as follows:—(1) Either Vṛṣasen was next in age to Tibal and might have been appointed successor after the latter's death; (2) or, Vṛṣasen might have been junior in age, but must have been declared heir-apparent because he was born of the queen-consort. The first theory is the more reasonable of the two, because generally the eldest son is appointed as the heir-apparent, irrespective of the queen of whom he is born. Thus Mr. Smith's conclusions are in keeping with my own.

(42) Smith, Aśoka, pp. 198, f. n. no. 3:—"Kūluvākī is a family or gotra name, meaning—of the Karuvākī race". If this is so, she was probably the daughter of the king of Āndhra (read above, no. 3.) Cf. f. n. no. 41 above, and 43 below.

(43) Sudarśan lake inscription, Epl. Ind. vol. 8, pp. 41 and further in this vol. on the Āndhra dynasty. Chāruvākī might have been the sister of Sātkaṛaṇi. Read further, this chapter.

pretty large number of queens⁴⁴. (4) Kalhaṇ has stated in his *Rājatarāṅgiṇī* that Dharmāśoka had conquered Kaśmir and that after him his son Jālaṅk occupied the throne of Kaśmir. Jainism was prevalent in Kaśmir even before its conquest by Dharmāśoka, who was himself a Jain. Mr. T. W. Thomes has supported this. The name of the queen of this conqueror of Kaśmir, was *Isāndevī*⁴⁵. I have already proved that this Dharmāśoka is none else but 'Priyadarśin'⁴⁶ (Appendix at the end of this volume) and he had appointed his son Jālaṅk as the governor of Kaśmir. This leads us to the conclusion that *Isāndevī* must have been one of the queens of Priyadarśin⁴⁷ and the mother of Jālaṅk. The name of the son of Chāruvākī was Tivar. These two names—Jālaṅk and Tivar—do not seem to have been based on astrological rules, but they must have been names given to them by writers in keeping with their habit of giving suggestive names. The different names connote different individuals with different mothers. (5) It is certain that, none of these two was the heir-apparent, which means that still another queen must have been the mother of the heir-apparent. If either *Isāndevī* or Chāruvākī had been the mother of the heir-apparent, either of them would have been raised to the position of queen consort. Again, the name of either of them, must have been connected with the name of the heir-apparent, just as their names are connected with the names of their own sons. Thus, considering all things, at least five queens must have been the inmates of his harem. Hence it is no exaggeration to say that he had many queens⁴⁸.

(44) Pp. 205 f. n. no. 48, and appendix A, at the end of the book, specially pertaining to No. 5.

(45) *Bhāratiya Prāchin Rājvaṁśa*, vol. II, pp. 133-34: In *Rājatarāṅgiṇī* the name given is *Isvarādevī*.

(46) Dharmāśoka is considered by them as an exploded myth, because they thought that he lived during the 6th century, A. D. But their calculation is wrong.

(47) In *Tarāṅga I*, verse 122, of *Rājatarāṅgiṇī* she is introduced as the wife of Jālaṅk; but this statement is only one of the many inaccuracies that are found in the first and the second part of the book.

(48) P. 205 above, f. n. no. 48.

कविशायकवत्त श्रीभट्ट रामचन्द्राय

श्रीगुरुदेव्यरु श्रीभट्टाय

[चंडादेव-प्रामुख्यविद्याभिरुचि श्रीगुरुदेव्यरु]

અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મોલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પ્રસ્તુત ૧ હું]

વિ. સં ૧૯૮૫ : ચૈત્ર

[અંક ૧૨

યુગવર

ચ

સ્તુત્ય અને સૌન્દર્યને વિશુદ્ધ અને પ્રકુલિક્ષિત રાખવાને ન્યાં જેની ઉણપ હોય ત્યાં તે સ્વરૂપે યથાસમયે પ્રગટવું એ પ્રભુ—પ્રકૃતિનો સદૃજ ધર્મ છે.—સંધ્યાએ ગૃહ—મંદિરમાં દીપક પેટાવાય એટલો એ સ્વાભાવિક છે, ને સાગરમાંથી શોષાતાં જળ વર્ષાવેશે, જેમ પાછાં આવે, કુવામાંથી ગેંચાતું પાણી ભૂગર્ભમાંથી મીઠા નીરની સેરો રૂપે વહે એટલો એ ક્રમબદ્ધ છે.

નીરવ રજનીમાં અમૃતમય ચન્દ્ર તરીકે, રજની અગ્રિય થતાં કિલ્લોલતી ઉષા તરીકે, જગતને પ્રાણુવન્ત તેજે મહતા સૂર્ય તરીકે, દિવાકરનાં તેજ પશુ અકારાં લાગતાં સોહામણી સંધ્યા તરીકે; શિશિરને અનુસરતી રસવર્ષી વર્ષા તરીકે, ગ્રીષ્મને અનુસરતી જળદેવી વર્ષા તરીકે; સ્ત્રીના પુરુષ તરીકે, પુરુષની સ્ત્રી તરીકે; વનમાં સુગંધી પુષ્પ તરીકે, સાગરમાં મોતી તરીકે, સર—સરિતાનાં મીઠાં જળ તરીકે, વેરાળ રણમાં અમૃતવીરડી, કે સ્વર્ગોંધ છાયા વર્ષાવતા એકલા વૃક્ષ તરીકે—તે નૈસર્ગિક લીલા સ્વરૂપે દર્શન દે છે, એજ રીતે—

કંગાલ પ્રગ્માં રસ, સત્ત્વ ને કલા સિંચી તેને શંસ્કારી બનાવનાર પ્રભાભૂતિ તરીકે, દીન પ્રગ્ને ગૌરવે દીપાવનાર નરવીર તરીકે, ધર્મની હાનિ થતાં અધર્મના ઉચ્છેદક પુરુષોત્તમ તરીકે, હિંસા વધતાં અહિંસાના પરમ પ્રતીક તરીકે તે વિભૂતિસ્વરૂપમાં પ્રકાશી જાડે છે.

પ્રજા નૈસર્ગિક લીલાનાં જેમ રસસન્માન કરે છે તેમ આ વિભૂતિતત્ત્વને તે પુરુષોત્તમ કે યુગવર તરીકે પૂજે છે.

આદિયુગમાં એ રીતે સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ, કલાં અને ધર્મનાં નિર્મળ ઝરણુ વહાવનાર શ્રી આદિદેવ જ્ઞાનાય તરીકે પૂજતા થયા; તે પછી પરમ રાજવી રામ વધાવાયા, રસદેવ શ્રી કૃષ્ણ સત્કારાયા, ધર્મમૂર્તિ શ્રી મહાવીર પૂજયા, દયાવીર શ્રી શુદ્ધ સ્તવાયા; નીતિત આણુક્ય, સરસ્વતીપુત્ર કાલિદાસ કે આયુર્વેદવેત્તા ચરકને પણ પ્રગ્નએ તે તે મર્યાદાએ યુગવર તરીકે સન્માન્યા.

ચન્દ્ર, સૂર્ય કે પુષ્પ જેમ સદૈવ પ્રાપ્ય છે પણ ઋતુમાધુર્ય કે વાંચ્છ્યાં રૂણે જેમ અમુક સમયે જ મળી શકે તે વિરલ નક્ષત્રયોગ કે અમૂલ્ય મોતી તો યુગોના અંતરેજ મંભવે એમ સાચાં-મીકાં માનવી સદૈવ પ્રાપ્ય છે, માનવવિભૂતિ અમુક અંતરે મળે, પણ પુરુષોત્તમ તો હુગોના અવકાશેજ સંભવે.

પરમતત્ત્વ-પ્રશ્ન પ્રતિનો પ્રેમ જોટલો જરૂરી છે, જોટલાં જ જરૂરી આવા યુગવરોનાં સન્માન-પૂજન છે. કલા અને યશસ્વી કલાકારોના પૂજન વિના જેમ કલાકાર ન બનાય, જે વિષયમાં પ્રવીણ બનવું હોય-એ વિષય અને એના નિષ્ણાન સાથે એકાકાર બન્યા વિના જેમ એ વિષયમાં પૂર્ણતા ન વરાય એમ પરમમાર્ગોઓના પૂજન વિના પરમ માર્ગ ન સમજાય; યુગવરોનાં સન્માન-પૂજન વિના સાચાં માનવી ન બનાય.

પણ આ પૂજન નિઃસ્વાર્થ ને ભૈમિજન્ય હોવાં ઘટે પ્રભુતાં અને પૂજન સાથે સાંસારિક સ્વાર્થના મિશ્રણમાંથી જગતની અપોગતિ જન્મી છે. યુગવરોના પૂજને એમની સાથે એકાકાર બનાતાં એમનો ભવ્ય માર્ગ જેમ મોકળો બને છે એમ એ પૂજન સાથે સ્વાર્થ સંકળાતાં જગતની મહામોંઘી મિલકત-પૂજન અને ભાવનાનાં મૂલ્ય વિકૃત થઈ અવળા માર્ગનાં દ્વાર ખોલે છે.

પુષ્પ સાથે તન્મય થઈ મધુકર જગતને મધ પાવે છે; માળી તેને સંભાળથી ચૂંટી પુષ્પભોગીઓને ધરાવે છે; પણ માદક જન્તુઓ એજ પુષ્પની સુવાસિત મનોહરતાની એથે છૂપાતાં પરિણામ જેમ અવળું આવે છે એમ.

યુગવરોના સ્વાભાવિક ગુણોથી આકર્ષાઈ એમની સાથે તન્મયતા સાધવાની ભાવના વિના સ્વાર્થસિદ્ધિને ખાતર એમની જો એથ લેવાય તો-

કમંભ કે કેવડાના વનનો માર્ગ અતીવ આકર્ષક છતાં જેમ એ ખૂબ સંભાળભર્યો છે એમ યુગવરોના પૂજનનો માર્ગ પણ સાવધાનીપૂર્વકનો હોય છે.

મૂંગી સહાદત

મોહન

(મિશ્રો-વસંત)

પુષ્પે ભર્યા રૂપ અને સુગંધમાં

મહાલી રહે આ જગ મોહધેલું;

ને ભૂમિ-દાટયાં બીજની ઉવેજે

મૂંગી સહાદત બની જગ કાં કૃતઘ્ની ?

અર્પું શું અંજલિ-અર્ધ્ય ?

ક્રતુનાં કુસુમાકરં :

અમુદ્દૃષ્ટ

- અર્પું શું અંજલિ-અર્ધ્ય, યાંગા એ વીતરાગને,
ધર્મ તીર્થ, કર્મ તીર્થ-મહર્ષિ-મહાભાગને ?? ૧
- સોમનાં સારવ્યાં સર્વો આત્માનાં મધુરાં અમી,
હેમ-જ્યોતિ સત્ય તત્ત્વો, આત્માનાં શું રહ્યાં ઝમી ? ૨
- સાહિત્યતીર્થ એ સાધુ, શુચિ ને જિન શાસન,
છતેન્દ્રિય, તપસ્યાનાં, સેવ્યાં શું આત્માનાં ધનાં ૩
- અહિંસા પરમો ધર્મઃ છવને શું તપોવન !
ઉચ્ચાર્યાં, આચર્યાં સૂત્રો વેદ્યાં મીઠાં મુધાકણ. ૪
- ગરવા ગાંધીજીનાં એ માતા પૂતળીબાઈએ,
પાયાં એ પુત્રને સૂત્રો, મોંઘેરાં શું ધરાધને. ૫
- રાજવિદ્યા-રાજયોગ, ગીતાભાષ્યું સુજ્ઞાન એ,
રાજચન્દ્ર તહમે કીધું મોંઘેરું અમીપાન એ. ૬
- ચાતનાઓ પરની પીપી જન્યા છે જે સુનિ યતિ,
હેમગંગા સુવણ્ણાંશી-તેમની મધુરી મતિ. ૭
- હિરણ્યગર્ભપાત્રેણ, ઢાંકયું છે સત્યનું મુખ,
હું તો છું હેમ નાં પેલાં પાત્રનો નિત્ય કામુક. ૮

હેમ-સ્મૃતિ

—મૂળજીભાઈ શાહ

હેમચન્દ્રની સ્મૃતિ કેરા, હૈયામાં પડ્યા પડે;
તેજસ્વી ત્યાગની મૂર્તિ, કુસુમાંજલિઓ ચડે.
શું કરું સેવનાસિદ્ધિ, જ્ઞાનામૃત પીધાં અને;
પાયાં પ્રેમે મહાયોગી ! તત્ત્વજ્ઞ ! નિર્મળે મને.
લક્ષ્મીની ભાવના કેરા, કે દિવ્ય શક્તિ સિદ્ધિના;
ધર્મના, સંસ્કૃતિના, કે જ્યોતિર્ધર એ જ્ઞાનના.
પ્રતિભા પુષ્પવંતીશી, દ્વિત માનવતાતણા;
રેલાઓ ભાવનો નિધિ, યાત્રાશુ છવનપંથના.

મનુભક્તિ મન્ત્ર મોંઘા, ઉરે ને વળી અંગમાં;
અવિચળ મને શ્રદ્ધા, જીત્યો જીવનજંગમાં.
તું શુજરાતનો આદિ, સાહિત્યે સર્જક અને;
વિધાયક સંસ્કૃતિનો, કર્તવ્યપાલક બને.
વર્ષો તણી શી વાત એ, સ્મૃતિ-સંભાર હું ઉરે;
જીવંતા અક્ષરદેહે, ધન્ય યોગીવર ! ખરે.
ઝણી છે શુજરાતીઓ, શુર્જરી-પણ છે ઝણી;
ગૌરવવંતની શી જો, જળકે કીર્તિકૌમુદી.

ચૈતન પ્રદીપ

મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈ

(જમનાને કોંઠે કળાપલ ગોરલો —એ લય)
ચૈતનપ્રદીપ આજ જ્યોતિ જગાવતો,
ઉલટે પ્રકાશનાં પાંખડીયે પૂર;
જાગ્યા સૂરજદેવ જાગ્યાં સા માનવી,
જાગે સરોદયેણ આતમને સૂર.... ચૈતન.
ચૈતનના આલસા ને ચૈતનના તારલા,
સોહે ચાંદલિયો ચૈતન પ્રચુર,
ચૈતનની વાટ જ્યાંહિ ચૈતનની દીવડી,
આરતી બિતારીએ ચૈતન કપૂર. ચૈતન.
હૃયાં અજવાળતો ને જડતા પ્રજાળતો,
પ્રેરે અનંતતા, અનંત ચક્રચુર;
લેદ ને અલેદલાવ લીતરના ટાળતો,
વિલસે અખંડનાં આંખડીયે તૂર. ચૈતન.

—સંદેશ—

મોહન હાસર

(શાદ્દલવિક્રીડિત)

સંધ્યાની સુરખી સમું પમરતી કો' પુષ્પની પાંખડી
મૂર્છાઈ જળતાં મીઠી સુરભિના સંદેશ દેતી ગઈ;
ઉપા શું જોઈડી, પરાગ અરતી હું ધન્ય હાવાં ખરું,
વાંછે ના સુજ જેમ તુંય પમરી ધન્ય થવા માનવી !

શ્રીમદ્ હેમચંદ્ર : સંસ્કારસ્વામી તરીકે

ભદ્રાચાર્ય ભાતીલાલ મજમુદાર બી. એ., એચ. એચ. બી.

મધ્યકાલીન ગુજરાતનો સૌથી તેજસ્વી સમય સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલના રાજશાસનનો હતો. આ સમયમાં ગુજરાતનો કીર્તિધ્વજ ચારે બાજુ ઊડતો અને ગુજરાતની આજુ લગલગ સારાય હિંદમાં પ્રવર્તતી. હિંદ અને હિંદ બહાર પણ ગુજરાતનો કીર્તિડંકો વાગતો. ગુજરાતના વતની હોવું તે ગર્વપ્રદ મનાવું. ગુજરાતના આ સુવર્ણયુગની સૌથી મહાન વિભૂતિ તે શ્રીમદ્ હેમચંદ્ર સૂરિ. મધ્યકાલીન ગુજરાતની રંગમૂર્તિ ઉપર ગુજરાતના આ પનોતા પુત્રે ભજવેલો યશસ્વી ભાગ ગુજરાતીઓ જૂલો શકે તેમ નથી. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ તેમની અસાધારણ પ્રતિભાને લઈને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં તેમનું નામ અમર કર્યું છે. જેણે

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ સરખા ગુજરાતના બે મહાન રાજાઓને પ્રતિબોધ્યા, જેણે 'સિદ્ધહેમ' અને 'દ્વાયાથય' જેવા ઉત્તમ ગ્રંથો લખ્યા એટલું જ નહિ પણ જેણે ગુજરાતના સંસ્કારોને નવીન રંગે રંગ્યા, એવા જ્ઞાનના વારિ સરખા હેમચંદ્રનું પુનિત સ્મરણ તાજું રાખવા ગુજરાતીઓએ પ્રયત્નશીલ રહેવું ઘટે છે. મહાપુરુષોની જ્યન્તી ઉજવવાથી પ્રગ્નમાં નવું ચેતન પ્રગટે છે. મહાપુરુષોનાં સ્મરણથી પ્રગજ્જવન ઉચ્ચ અને ગ્રંથકારગામી અને છે.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રના જીવન સંબંધમાં જુદા જુદા ગ્રંથોમાં જુદી જુદી હકીકતો આપેલી છે. 'પ્રભાવક ચરિત્ર', 'પ્રબંધ ચિંતામણી', 'કુમારપાલ ચરિત્ર' આ બધા ગ્રંથોમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સંબંધમાં લિખિત માહિતી મળી આવે છે. કેટલેક અંશે દંતકથા અને કેટલેક અંશે ઇતિહાસના રંગોથી હેમચંદ્રની જીવનકથા રંગાયેલી છે.

પરંતુ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનના મહત્વના પ્રસંગો બાળત વિદ્વાનોમાં ઝાઝો તફાવત નથી. વિક્રમ સંવત ૧૧૪૫ ના કાર્તિક સુદ પૂર્ણિમાના રોજ ગુજરાતના આ મહાપુરુષનો જન્મ ધંધુકાના મોઢ વણિકને ત્યાં થયો હતો. તેમને માતા તરફથી ધાર્મિક સંસ્કારોનો વારસો મળ્યો હતો. ન્હાનપણમાં આંગદેવ તરીકે ઓળખાતો બાળક ભવિષ્યમાં હેમચંદ્રાચાર્ય તરીકે વિખ્યાત થઈ, કલિકાળ સર્વજનું શિશુ મેળવી ગુજરાતનું નામ ગૌરવવન્તુ બનાવશે તેની કોઈને ભાગ્યે જ કલ્પના હતી ! બાલક આંગદેવ તેની માતા પાહિણી સાથે શ્રીમદ્ દેવચંદ્ર નામક વિદ્વાન જૈનસાધુ પાસે કથા શ્રવણ કરવા નિત્ય જતો. આંગદેવનો પિતા આયોગ વ્યાપારાર્થે ઘણું ખર્ચ બહારગામ કરતો. દેવચંદ્રના ધર્મબોધને પરિણામે, આંગદેવના ધાર્મિક ગ્રંથકાર ગત્યત

તે વંદે સાધુવંચં સકલગુણવિધિં દ્વસ્તદોપદ્ધિવં તં
સુદ્ધં વા વર્ધમાનં દાતદલનિલયં કેશવં વા શિવં વા ॥

જેના ભવરૂપી બીજના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરનારા રાગાદિ ક્ષય થઈ ગયા છે તે બધા, વિષ્ણુ, હર અથવા જિન ગમે તે હો-તેને નમસ્કાર છે.

જે સાધુ પુરુષોને વંદન કરવા યોગ્ય છે, સંકલ ગુણના લાગર છે, દોષરૂપી શત્રુ જોણે નષ્ટ કરી નાખ્યાં છે એવા તે શુદ્ધ હો, વર્ધમાન હો, સો પાંખડી (કમલ) પર રહેનાર વિશ્વ હો કે શિવ હો તેને વંદન કરે છું.

વિદ્વાનામાં બહુરૂપિત સમા શોભતા આચાર્ય હેમચન્દ્ર મધ્યકાલીન ગુજરાતની સૌથી તેજસ્વી વ્યક્તિ છે તેમના નામ સાથે જૈન ગ્રંથોના લેખકો અનેક ચમત્કાર જોડે છે. પરંતુ હું માનું છું કે હેમચન્દ્રનું ગૌરવ વધારવા ચમત્કારોની કંઈ પણ જરૂર નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં જે સાધન આપણને ઉપલબ્ધ છે તે ઉપરથી શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાતના મહાપુરુષોમાં સહેલાઈથી અગ્રગણ્ય સ્થાન લઈ શકે તેમ છે.

અગાધ વિદ્વતા, તેજસ્વી પ્રતિભા અને ઉચ્ચ ચારિત્રનો સુમેળ હેમચંદ્રમાં થયો હતો. ગુજરાતી સંસ્કારો વિકસાવવામાં હેમચંદ્રસૂરિનો ફાળો અત્યંત છે, ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ઉપર હેમચંદ્રસૂરિએ કરેલી અસર અદ્ભુત છે. જેવો શિવાજી અને રામદાસ સ્વામીનો મંબંધ હતો તેવો જ શુરુશિષ્યનો સંબંધ કુમારપાલ અને હેમચંદ્રાચાર્યનો હતો. કુમારપાલ ન્યારે સિદ્ધરાજના સૈનિકોથી પોતાનું રક્ષણ કરવા નાસભાગ કરતો હતો અને ન્યારે તેને મૂંડી ચણા મેળવતાં પણ મુશ્કેલી પડતી હતી ત્યારે હેમચંદ્રે તેનું અનેક વખત રક્ષણ કર્યું હતું. એક વખત તાડપત્રોનું આગ્રહદાન કરી, કુમારપાલને આશ્રય આપ્યો હતો. હેમચંદ્રે તે વખતે તેમણે ભવિષ્યવાણી બાખી હતી કે તારા દુઃખનો થોડા સમયમાં અંત આવશે અને તું ગુજરાતનો મહાન રાજા થઈશ. આ ભવિષ્યવાણી સાચી પડી અને ઉપદ્રાવણ કુમારપાલે પોતાનું રાજ્ય હેમચંદ્રને ચરણે ધર્યું આચાર્ય હેમચન્દ્રે કુમારપાલને રાજ્ય પાછું સોંપી ધર્મ અને નીતિ અનુસાર રાજ્ય કરવા કહ્યું.

કુમારપાલનીધણી ખરી મહત્તા હેમચન્દ્રસૂરિના ઉપદેશ અને પ્રેરણાને આભારી છે. ગુજરાતના મહાન સંસ્કારસ્વામી હેમચન્દ્રાચાર્યની જ્યંતિ પ્રતિવર્ષે ઉજવવી એ ગુજરાતીઓનો પરમ ધર્મ છે. આવા મહાન ગુજરાતીની ગુણગુણ કરવામાં ગુજરાતનું ગૌરવ છે.

શબ્દ-પ્રમાણ-સાહિત્ય-છન્દોલ્લસવિધાંયિનામ્ ।

શ્રીહેમચન્દ્રપાદાનાં પ્રણાદાય નમો નમઃ ॥

નિશ્ચિંતાકાકા પુરુષ ચરિત્ર વગેરે ઉત્તમ કોરીના ગ્રંથો કુમારપાલના રાજશાસન દરમિયાન રચાયા હતા. સિદ્ધરાજ અને હેમચંદ્રનો ગ્રંથો રાજા અને પંડિતનો હતો. પરંતુ કુમારપાલે તો હેમચંદ્રને ગુરુપદે સ્થાપી તેમની પ્રેરણાથી અનેક લોકોપયોગી કાર્યો કર્યા હતાં. જૈનધર્મના સિદ્ધાંતોને ગુજરાતમાં વધુમાં વધુ વેગ હેમચંદ્રાચાર્યે આપ્યો હતો.

હેમચંદ્રની જીવનલીલા સંવત ૧૨૨૬ માં સમાપ્ત થઈ હતી. તેમણે ૮૪ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યું તે દરમિયાન ગુજરાતને નવીન રૂંદકારો આપ્યા. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યને અનેક ગ્રંથોથી સમૃદ્ધ બનાવ્યું. જૈન ધર્મ તેમના પ્રતાપ અને પ્રેરણાથી રાજધર્મ બન્યો.

ગુજરાતની હાલની સંસ્કૃતિનાં બીજ હેમચંદ્રાચાર્યના સમયમાં નાખાયાં હતાં એમ કહી શકાય. ‘અહિંસા પરમે ધર્મઃ’ના સિદ્ધાંતોના પ્રચાર ગુજરાતમાં હેમચંદ્રે કર્યો. તેમની પ્રેરણાને લઈને સિદ્ધરાજ તેમજ કુમારપાલે જીવહિંસાની ગંધી કરી હતી. કુમારપાલના સમયમાં હેમચંદ્રે જૈન ધર્મના સિદ્ધાંતોનો ખૂબ પ્રચાર કર્યો. તેમણે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલને જૈનધર્મનો બોધ કર્યો, તેના પરિણામે સિદ્ધરાજને જૈન ધર્મ તરફ સમભાવ થયો અને કુમારપાલે તો જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો માંસમંદિરાનો હેમચંદ્રે, કુમારપાલ પાસે ત્યાગ કરાવ્યો એટલુંજ નહિ પણ કુમારપાલે તેમની પ્રેરણાથી માંસમંદિરાથી દૂર રહેવાને ગુજરાતની પ્રજાને ફરમાન કર્યું. કુમારપાલે જે લોકસંહતના કાયદા અથવા ફરમાનો બહાર પાડ્યા હતા તે બધા હેમચંદ્રની પ્રેરણાને આભારી હતા. જનાવરોની સાંકમારી ગંધ કરાવી, છૂતનો પણ નિષેધ કુમારપાલ પાસે તેમણે કરાવ્યો હતો.

કુમારપારપાલના સમયમાં એવો રિવાજ હતો કે જો કોઈ માણસ અપુત્ર મરી જાય તો તેની મિશ્કત રાજ્યમાં જપ્ત થતી. તેની વિધવા અથવા બીજાં સગાંને મિશ્કત મળી શકતી નહોતી. હેમચંદ્રે કુમારપાલ પાસે આ પદ્ધતિ નાબૂદ કરાવી ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુજરાતી કલાના વિકાસમાં હેમચંદ્રનો ફાળો મહાન છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ પાસે તેમણે અનેક જૈન તેમજ જૈનેતર-મંદિરોનો પુનરુદ્ધાર કરાવ્યો. ગુજરાતમાં આજ બીજા પ્રાંતોના મુકાબલે ધાર્મિક સહિષ્ણુતા વધારે પ્રમાણમાં નગર પડે છે તેનાં મૂળ પણ હેમચંદ્રાચાર્યે નાખ્યાં હતાં. કુમારપાલ ઉપર હેમચંદ્રનો ધણો ધણો પ્રભાવ હતો તેમ જનાં હેમચંદ્રે જૈનેતરો ઉપર કોઈ જનનું ગેરવ્યાજબી દંડાણ રાખી પાસે કરાવ્યું નહોતું. ઉત્તરું ધણું શિવમંદિરોનો ઉદ્ધાર કરવાની તેમણે રાજાને સલાહ આપી હતી. ગુજરાતની અહિંસા અને ધાર્મિક સહિષ્ણુતા હેમચંદ્રને આભારી છે. હેમચંદ્રને રથાને બીજાં કોઈ ધાર્મિક આચાર્ય રાજા ઉપરની લાગવગને ઉપયોગ બીજા સંપ્રદાયો વિરૂદ્ધ કરવા કદાચ લક્ષ્યાણો હોત ! પરંતુ હેમચંદ્રને મન સર્વ ધર્મો સરખા હતા. તે જૈન ધર્મનું પ્રતિપાદન કરતા હતા જનાં કોઈ જાતનો દુરામદ તેમણે સેવ્યો નહોતો. સોમનાથ મહાદેવના મંદિરનો પુનરુદ્ધાર કુમારપાલ પાસે હેમચંદ્રે કરાવ્યો તે પ્રસંગે તેમણે વીતરાગ—મહાદેવસ્તોત્ર બનાવ્યું. હેમચંદ્ર કેટલી ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર વસનારા આચાર્ય હતા. તેનો કંઈક ખ્યાલ આ વીતરાગ-સ્તોત્ર ઉપરથી આવે છે.

મવર્ષીજાંકુરજનના રાગાદ્યાઃ ક્ષયમુપાગતા વસ્ય ।

મદ્ધા વા વિષ્ણુર્વા દરો જિનો વા નમસ્તસ્મે ॥

તં વંદે સાધુવંધં સકલગુણનિધિં દ્વસ્તદોપદ્વિયં તં
સુદ્ધં વા વર્ધમાનં શતદલનિલયં કેશવં વા શિવં વા ॥

જેના ભવરૂપી ખીજના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરનારા રાગાદિ ક્ષય થઈ ગયા છે તે ક્ષણ, વિપ્લવ, હર અથવા જિન ગમે તે હો-તેને નમસ્કાર છે.

જે સાધુ પુરુષોને વંદન કરવા યોગ્ય છે, સંપ્રદાય ગુણના લાગર છે, દોષરૂપી શત્રુ જોણે નષ્ટ કરી નાખ્યાં છે એવા તે બુદ્ધ હો, વર્ધમાન હો, સૌ પાંખડી (કમલ) પર રહેનાર વિશ્વુ હો કે શિવ હો તેને વંદન કરું છું.

‘વિદ્વાતામાં અહરુપતિ સમા શોભતા આચાર્ય હેમચન્દ્ર મધ્યકાલીન ગુજરાતની સૌથી તેજસ્વી વ્યક્તિ છે તેમના નામ સાથે જૈન ધર્મના લેખકો અનેક ચમત્કાર જોડે છે. પરંતુ હું માનું છું કે હેમચન્દ્રનું ગૌરવ વધારવા ચમત્કારોની કંઈ પણ જરૂર નથી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં જે સાધન આપણને ઉપલબ્ધ છે તે ઉપરથી શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાતના મહાપુરુષોમાં સહેલાઈથી અગ્રગણ્ય સ્થાન લઈ શકે તેમ છે.

અગાધ વિદ્વાતા, તેજસ્વી પ્રતિભા અને ઉચ્ચ ચારિત્રનો સુમેળ હેમચંદ્રમાં થયો હતો. ગુજરાતી સંસ્કારો વિકસાવવામાં હેમચંદ્રસૂરિનો ફાળો અત્યંત છે, ગુજરાતની સંસ્કૃતિ ઉપર હેમચંદ્રસૂરિએ કરેલી અસર અદ્ભુત છે. જેવો શિવાજી અને રામદાસ સ્વામીનો સંબંધ હતો તેવો જ ગુરુશિષ્યનો સંબંધ કુમારપાલ અને હેમચંદ્રાચાર્યનો હતો. કુમારપાલ ત્યારે સિદ્ધરાજના સૈનિકાથી પોતાનું રક્ષણ કરવા નાસલાગ કરતો હતો અને ત્યારે તેને મૂડી ચણા મેળવતાં પણ મુશ્કેલી પડતી હતી ત્યારે હેમચંદ્રે તેનું અનેક વખત રક્ષણ કર્યું હતું. એક વખત તાડપત્રોનું આગ્રહાદાન કરી, કુમારપાલને આશ્રય આપ્યો હતો. હેમચંદ્રે તે વખતે તેમણે ભવિષ્યવાણી ભાખી હતી કે તારા દુઃખનો થોડા સમયમાં અંત આવશે અને તું ગુજરાતનો મહાન રાજા થઈશ. આ ભવિષ્યવાણી સાચી પડી અને ઉપકારવશ કુમારપાલે પોતાનું રાજ્ય હેમચંદ્રને ચરણે ધર્યું આચાર્ય હેમચન્દ્રે કુમારપાલને રાજ્ય પાછું સોંપી ધર્મ અને નીતિ અનુસાર રાજ્ય કરવા કહ્યું.

કુમારપાલનીયણી ખરી મહત્તા હેમચન્દ્રસૂરિના ઉપદેશ અને પ્રેરણાને આભારી છે. ગુજરાતના મહાન સંસ્કારસ્વામી હેમચન્દ્રાચાર્યની જયંતિ પ્રતિવર્ષે ઉજવવી એ ગુજરાતીઓનો પરમ ધર્મ છે. આવા મહાન ગુજરાતીની ગુણગુણ કરવામાં ગુજરાતનું ગૌરવ છે.

શબ્દ-પ્રમાણ-સાહિત્ય-છન્દોલ્લક્ષમિધાયિનામ્ ।

શ્રીહેમચન્દ્રપાદાનાં પ્રસાદાય નમો નમઃ ॥

હેમચન્દ્રાચાર્યનું રાજકારણ

શ્રી નાગકુમાર મહાત્મા

એ સર્વમાન્ય હકીકત છે કે વિક્રમ-
ની બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં
અને તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં શ્રીમદ્ હેમ-
ચન્દ્રાચાર્યે ગુજરાતના રાજકારણમાં મહત્વનો
ભાગ ભજવેલો છે. ગુજરાત તે વખતે એક
વિકાસ પામતું સામ્રાજ્ય હતું, અને ગુજરાતની
સીમાઓ દૂર દૂર સુધી વિસ્તરેલી હતી.
સિદ્ધરાજ જયસિંહ ગુજરાતને મહાન યના-
વવાનાં સ્વપ્નો સેવતો હતો. તેવામાં તે શ્રી
હેમચન્દ્રના પરિચયમાં આવ્યો.

કુમુદચંદ્ર અને વાઢિદેવચરિના વિક્રમ
સંવત ૧૧૮૧માં થયેલા વાદપ્રસંગથીજ તે
હેમચંદ્રાચાર્યની તેજસ્વી બુદ્ધિનો પ્રસંગ જાણ્યો
હતો. પરંતુ માલવાના વિજય પછી બોજદેવ

કૃત 'સરસ્વતી કંકાભરણ' વ્યાકરણ જોતાં તેનું આત્મગૌરવ હણાયું ત્યારે ગુજરાતનું સાહિત્યપ્રદેશનું
દ્રારિદ્ર્ય દૂર કરવા, નવું વ્યાકરણ રચવા, તેણે શ્રી હેમચંદ્રને વિનંતિ કરી તેમની વિશિષ્ટ શક્તિ
ઓનું પ્રદર્શન અને ગુજરાતના ઘડતરમાં સક્રિય હિસ્સો આપવાનો પ્રારંભ આ પ્રસંગથી થયો.

વ્યાકરણ તૈયાર થયે જે જહુમાનપૂર્વક પોતાના ખાસ હાથી ઉપર પધરાવી તેને રાજ-
મહેલમાં લાવવામાં આવ્યું તે ઉપરથી શ્રી હેમચંદ્ર વિશે સિદ્ધરાજને ઇચ્છું માન છે તે પ્રતિત
થતું હતું. હેમચંદ્રની પ્રતિભાની અસર તો તે ધીમે ધીમે આવતો જતો હતો. પરંતુ
વ્યાકરણની સમાપ્તિ પછી ત્રણચાર વર્ષના ગાળામાં જ-વિ. સં. ૧૧૯૬ માં તે મૃત્યુ પામ્યો
અને શ્રી હેમચંદ્રની જામતી જતી અસર થોડો વખત ખોળાંજો પડી.

કુમારપાળ ગુજરાતના સિંહાસને આવ્યો અને શરૂઆતનાં થોડાં વર્ષો બાદ શ્રીમદ્
હેમચંદ્રની અસર તોળે પુનઃ ગુજરાત આવવા લાગ્યું અને વિ. સં. ૧૯૧૬ થી ૧૯૩૦ સુધી
તે તેમના સોએ સો ટકા પ્રભાવ નીચે રહ્યું.

હેમચન્દ્રનો પોતાનો, રાજ અને રાજ્ય બાબત, વિશિષ્ટ આદર્શ હતો. કુમારપાલની
પોતાના પ્રત્યેની અપૂર્વ શ્રદ્ધાનો તેમણે તે આદર્શ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો.

રાજકારણ ઉપર જખ્ખર પ્રતાપ છતાં તેઓ મેલી રાજરમતમાં કદી પડ્યા નથી.
સ્વભાવ, ગ્રંથોગો, અને સંયમપૂર્ણ જીવનને લીધે તેમ કરવાની તેમને આવશ્યકતા નહોતી.
સ્વભાવથી તેઓ ત્યાગી હોઈ અંગત સ્વાર્થનો તદ્દન અભાવ હતો આ ગ્રંથોગોમાં કુમારપાલનો
તેમનામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ગ્રંથમી જીવનમાં કાવાદાવાને સ્થાન નહોતું.

તેમનું રાજકારણ, અજબગત ધર્મભાવનાના સંમિશ્રણવાળું હતું. પરંતુ તે તદ્દન લોક-
હિતાર્થે હતું તે તેમની નીચેની સિદ્ધિઓથી ખાત્રી થશે:

૧ ગુજરાતનું દૃષ્ટિપરિવર્તન:—અહિંસાના સિદ્ધાંતનો પ્રચાર કરીને ગુજરાતમાં રાજકીય—સાંસ્કૃતિક જીવનમાં તેમણે જગજગત ક્રાંતિ કરી છે. હિંસા એ મનુષ્ય સ્વભાવની વિરુદ્ધની વસ્તુ છે અને માનવતાની દૃષ્ટિએ ત્યાજ્ય છે, ધર્મની દૃષ્ટિએ તેનો કોઈ રીતે પંચાય ધર્મ શકે તેમ નથી, આ મહાન સંદેશથી તેમણે સમસ્ત ગુજરાતનું દૃષ્ટિપરિવર્તન કરી નાખ્યું. અહિંસામાં અનેક ગૂઢ શક્તિઓ અને શક્યતાઓ રહેલી છે એ આજના ગાંધીયુગમાં પ્રતીત થાય છે. ગુજરાત અહિંસાનો સાચા દિલથી અમલ કરી તેની શક્યતાઓ પ્રકટાવે એ ઇચ્છવાયોચ્છ છે.

૨ લોકજીવનની શુદ્ધિ:—હેમચંદ્રાચાર્યે લોકજીવનની શુદ્ધિ અને સાફસફી કરી તેમનાં જીવનધોરણુ જાંઝાં લાવવા પ્રખર પ્રયાસો કર્યા છે. મદિરા, ભુગાર, માંસભંજણુ આદિ પ્રમજીવનમાં ધર કરી બેઠેલાં અનેક અનિષ્ટોને મૂળમાંથી કાઢવા તેમણે સખ્ત આંદોલનો ગતિમાન કર્યા હતાં. તેમના પછી શુદ્ધિનું ધોરણુ ધરી ગયું છે. તોપણ તેમણે પ્રચલિત ક્ષેત્રાં શુદ્ધિનાં આદેશનો આજે પણ તેટલું જ ધ્યાન માગી લે છે.

૩ આદર્શ રાજા:—મુખી પ્રમજીવનની ચાવી વ્યસનરહિત અને આદર્શ રાજામાં રહેલી છે. તે પોતે સંયમી અને ચારિત્ર્યશીલ હોય તોજ પ્રમજીવનનો ઉદ્ધાર શક્ય છે. કુમારપાળને પોતાના આદર્શો પ્રમાણે ધરી ગુજરાતને તેમણે એક સંસ્કારમૂર્તિ રાજા અને તેનો આદર્શ સદાને માટે આપ્યાં છે. ગુજરાતના રાજકીય જીવનને ઉચ્ચ બનાવનાર મહાન શક્તિ તરીકેનું તેમનું સ્થાન અદ્વિતીય છે.

૪ સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય:—સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્ય અને તેમના વારસાના હક્કો સ્વીકારાવી તેમની આર્થિક અસમાનતા દૂર કરાવવાનો યશ તેમને ફળે બધ છે. તેમણે પાડેલા ચીલે આઠી ગુજરાતે હજી ઘણી પ્રગતિ કરવાની બાકી છે. સ્ત્રીઓના આર્થિક સમાનતાના સિદ્ધાંતનો તેમણે ગુજરાતને આપેલો વારસો અમૂલ્ય છે. તેમના સમય સુધી કોઈ પણ માણસ અપુત્ર મરણ પામે તો તેનું તમામ ધન રાજ્યતિબેરીમાં જતું. હેમચંદ્રાચાર્યે આ સર્વે બંધ કરાવી અપુત્રિયાનું ધન તેની સ્ત્રી કે પુત્રીને મળે તેવો ધારો ઘડાવ્યો; અને તેમ કરી સ્ત્રીઓના વારસાહક્કનો સૌથી પ્રથમ સ્વીકાર કરાવ્યો. આ કાયદાથી જોતેર લાખની આવક રાજ્યને બંધ થઈ. પરંતુ અપુત્રિયાનું ધન રાજ્ય લે એ હાહકતો અન્યાય છે એમ તેમણે કુમારપાળને ઠસાવ્યું.

૫ અસ્મિતા:—ગુજરાતની અસ્મિતા તેમના સમયમાં જ જન્મી એમ કહીએ તો ચાલે. રાજા ભોજદેવકૃત વ્યાકરણ બોધ સિદ્ધરાજ ગુજરાતની ગૌરવહીનતા અનુભવવા લાગ્યો ત્યારે હેમચંદ્રે ગુજરાતી અસ્મિતાનો દીપક સૌથી પ્રથમ પ્રકટાવ્યો અને ત્યારપછી અનેક સ્વરૂપે તેનો પ્રકાશ ગુજરાતને ઘેર ઘેર ફરી વળેલો આપણે આજેય બોધ શકીએ છીએ.

ઉપરના મુખ્ય તારણ ઉપરથી બોધ શકારે કે શ્રીમદ્ હેમચંદ્ર માત્ર જૈનસમાજના નહોતા. સમસ્ત ગુજરાતના—ભારત વર્ષના અને જગતના હતા. તેમના જેવી વિમુક્તિઓ કોઈ પણ એક પંથની રહી શકતી જ નથી. તેમની વિશિષ્ટ શક્તિઓ તેમને સારા રાષ્ટ્રની મિલકત બનાવે છે. એક પ્રખર રાષ્ટ્ર અને સમાજ—સુધારક તરીકે તેમનું નામ ચિરંજીવ રહેશે.

તેમનું જીવન સમસ્ત પ્રજાને માટે જ ખર્ચાયું હતું. સદેહે તેઓ સમાજના હતા. વિદેહ છતાં તેમનો અક્ષરરેહ આજે ય સમાજ માટે જ છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશે.

ઉપરની વિગતોથી જણાશે કે તેમની સર્વ શક્તિઓ પ્રજાની આબાદી પાંછળે ખરચાઈ છે. હેમચંદ્રાચાર્ય રાજકારણના તકતા ઉપર આવના પહેલાંથી જ જૈનોની લાગવત ગુર્જરે દરબારમાં હતી. મુંબલ મહેતા, ઉદયન, શાન્તુ મહેતા, સન્નન મંત્રી અને બીજા

અમેક જોતો વચ્ચેવ ભોગવતા હતા. પરંતુ હેમચન્દ્રના પ્રવેશ પછી સ્વાભાવિક રીતે જ જોતોનું સત્તા અને પ્રભાવ વધ્યાં. તેમના ઉત્કર્ષ માટે તે કારણભૂત બન્યા.

જૈનધર્માવસંથી છતાં હેમચન્દ્ર આર્ય સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ હતા. ધર્મના પાયાનાં મૂળભૂત તત્ત્વો ઉપર જૈન અને વૈદિક આદર્શોમાં ભાગ્યે જ અચડામણ હતી. તેથી સિદ્ધરાજને ઉદ્દેશીને શ્રી કર્નયાલાલ મુનશી 'ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ લીડરેચર'—પૃષ્ઠ ૪૧ ઉપર કહે છે તેમ “He was building an empire, and the people of Gujarāta were acquiring the proud consciousness of being a great people. Jaina valour and wealth had a great share in this achievement. Jaina Sādhus, therefore, definitely cast in their lot with this province and decided to make Gujarāta their holy land. Hemchandra gave up even the peregrinations enjoined by his religious vows; and with Masterly skill and statesmanship, he concentrated his intellectual powers upon leaving a great literary heritage to Gujarāta. He assiduously fostered a pride in the greatness of the Calukya kings, who had identified themselves with its glory. In his *Dvyaśrayamahākāvya*, he described the glories of the Cālukyas in the orthodox literary style, and invested the king of Pāṭāṇa with the dignity which classical poets had reserved for the ancient royal houses of the Sun and the Moon. Gurjara Bhūmi became a great country. Pāṭāṇa rivalled the glories of ancient Pāṭliputra and Ayodhyā.”

આ ઉપરથી જણાશે કે તે વખતના ગુજરાતના રાષ્ટ્રધડતરમાં હેમચન્દ્રનું વચ્ચેવ કેટલું બધું હતું. જૈન ધર્મનો પ્રચાર તેમને મન સર્વોદાર—mass uplift નું સાધન હતું. જૈન રાજ્યકારણમાં ભાગ લઈ આ પ્યેની સિદ્ધિ અર્થે જ તેમણે પ્રયત્ન કર્યા છે.

કુમારપાલનાં રાજ્ય તરીકેનાં તમામ ફરમાનોમાં શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રનો પ્રભાવ દષ્ટિગોચર થાય છે. તે પ્રભાવ જનસમાજની કલ્યાણની લાવના અને તેમના મંચમરંગથી રંગાયેલો છે. તેમનું રાજકારણ ખટપટથી તદ્દન અલિપ્ત, ઉચ્ચકોટિનું અને સામાન્ય રાજકારણથી નિરાળા પ્રકારનું છે; ચાલુક્ય સમી તેજસ્વી શુદ્ધિની દોરવણીવાળું છતાં તે તેની રાજરમતથી મુક્ત છે. તેમના રાજકારણને ધર્મનો અવિદ્ય રંગ લાગેલો છે. રાજ્યધ્વજ ધર્મસિદ્ધાન્તોથી દોરવાયેલું હોવું જોઈએ એમ તેઓ માને છે. ધર્મરાજ્ય એ જ રાજ્યધર્મ, એ જ રાજ્યાદર્શ. ગુજરાતમાં એ ધર્મરાજ્ય ઉતારવા પૂરતું જ તેમનું રાજકારણ હતું.

જ્યાં સત્તાની પ્રાપ્તિ માટે ખેંચતાણ ચાલતી હોય, સત્તાનાં રચાનો કબજો કરવાની દરિદ્રાધ્રિઓ થતી હોય ત્યાં રાજરમતનું ગંદું સ્વરૂપ દેખા દે છે. હેમચન્દ્રને સત્તાનો મોહ નહોતો. તેમની રાજ્યનીતિ સ્પષ્ટ અને પુલ્કી હતી. તેમને કશું સંતાડવાપણું ન હતું. સત્ય અને અહિંસા ઉપર જ તેમની રાજ્યનીતિનું ગંધારણ થયેલું હતું. સત્યને ભોગે નહિ પણ સત્યને માટે તેમનું રાજકારણ હતું. અહિંસાને ભોગે નહિ પણ અહિંસાને માટે તેમનો પ્રયત્ન હતો. જૂઠું, પ્રખંધ, અને કુટિલતા રાજ્યમાંથી દૂર કરવા તેમની રાક્ષિઓ ખરગાર્થ હતી.

તેમનું રાજકારણ સ્વચ્છ અને નિર્મળ હતું. સત્ય અને અહિંસાના પાયા ઉપર રચાયેલું—સત્ય અને અહિંસાને વિજયધ્વજ ફરકાવવા અર્થે હતું. તેમના રાજકારણથી ગુજરાત હતું

તે કરતાં વધુ સમૃદ્ધ, વ્યસનોથી વધુ મુક્ત અને વધુ તેજસ્વી ખંન્યું હતું; ગુજરાતે તે પહેલાં અને પછી કદિ ન જોયેલા એવા સુવર્ણયુગનાં દર્શન કર્યા હતાં.

કુમારપાલ અને હેમચન્દ્રાચાર્યે આરંગેલી રાષ્ટ્રઘડતરની, સત્ય અને અહિંસાની નીતિ ચાલુ રહે તે માટે હેમચન્દ્રાચાર્યે કુમારપાળની હયાતિમાં તેને યોગ્ય સૂચનાઓ આપેલી. કુમારપાળને પુત્ર નહોતો. તેના મૃત્યુ પછી તેના ભાઈનો પુત્ર અજયપાળ અને પોતાની દીકરી પ્રતાપમાળાનો પુત્ર પ્રતાપમલ્લ એમ બે જણ રાજ્યગાદી ઉપર દાવો રાખતા હતા. અજયપાળ ખુદ્દલી રીતે કુમારપાળની રાજ્યનીતિનો વિરોધી હતો, તુચ્છ મનોવિકારને આધીન હતો અને હેમચન્દ્રેથી હોઈ તેમની પ્રેરણાથી પોતાના કાકા કુમારપાળે ઘડેલા તમામ કાયદાઓ બાબુએ મૂકી દે તેવો હતો. પ્રતાપમલ્લ લોકપ્રિય અને ધર્મશ્રદ્ધાવાળો હતો. તેની લાયકાત જોઈ હેમચન્દ્રાચાર્યની ભક્ષામણુ ઉપરથી કુમારપાળે પોતાના ગાદીતારસ તરીકે પ્રતાપમલ્લને જાહેર કર્યો. આ ઉપરથી અજયપાળે દેવ રાખી કુમારપાળને જોર આપ્યું અને તેની અસર દૂર થાય તેમ નહિ લાગવાથી કુમારપાળ જૈનવિધિ મુજબ અનશન કરી આહાર પાણીનો સર્વથા ત્યાગ કરી શુદ્ધ ભાવનાપૂર્વક મરણ પામ્યો.

કુમારપાળના મરણ પછી અજયપાળ બ્રાહ્મણપક્ષના અને હેમચન્દ્રાચાર્યના એક શિષ્ય બાલચન્દ્રના ટેકાથી ગાદીએ બેઠો. તેણે કુમારપાળે શરૂ કરેલી નીતિનો સર્વથા ત્યાગ કરી જૈનો સામે સખત જોહાદ જગાડી; પ્રતાપમલ્લનો પક્ષ કરતા હેમચન્દ્રાચાર્યના પદ્ધતિશિષ્ય મહાકવિ રામચન્દ્રશરિને તપાવેલા લોહાના આસન ઉપર બેસાડી તેમનો ઘાત કર્યો; કેટલાંય જૈન મંદિરોનો નાશ કરાવ્યો.

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે શરૂ કરેલી રાષ્ટ્રવિધાનની નીતિને કુમારપાળના મૃત્યુ પછી જગરો પ્રત્યાઘાત નડ્યો, અને ત્યારથી સોત્રંપ્રાણીનો અંચનતિનો પણ પ્રારંભ થયો.

ચંદ્ર ગિગરવા

સારથિ

અહા ! રજનિ આજની અવનવી અહીં ઝોપતી,
પ્રભા પ્રસરતી ત્યહીં મધુર ચાંદની શોભતી.
વળી ક્ષિતિજમાં દિસે પથિક એકલો દોડતો,
ક્ષણે પ્રતિક્ષણે સ્વરૂપ મનકાવતાં ધારતો;
દિશા નિજ સુમાર્ગની પ્રગળ અંધકારે ભરી
છતાં પથિક ધૈર્યને અડગતા હૃદયે ધરી,
જતો નિરંવ પાયથી સકળ આંભને વીંધતો
અને કવચિત્તો વળી શરદ ચાંદની ઢાંકતો. ૮

અહા ! સકલ સૃષ્ટિ જ્યાં મધુરપે છવાઈ રહી,
ત્યહીં નભ વિપે વિભો ! તિમિર મૂર્તિ શાથી રહી?
મને સતત મૂંઝવે જીવનચાંદની નિર્મળી,
મહાન અથરાશિના વિપુલ જોજને ઝીલતાં,

સોપારાના પ્રાચીન અવશેષોની શોધ

રણછોડલાલ ઘ. જ્ઞાની

અર્વાચીન મુંબઈની આસપાસ અનેક પ્રાચીન ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સ્થળો, આશ્રમો, શુક્રામંદિરો અને અસ્તવ્યસ્ત થએલા શહેરોના ભાગાવશેષો રહેલા છે. તે બધાનું યથોચિત્ત જ્ઞાન અને તેમના મૂળ મહત્વનું વાસ્તવિક જ્ઞાન મુંબઈની પચરગી પ્રજામાંથી ભાગ્યે જ મળ્યામાંથી નાગરિકોને હશે. એવા વીસરાઈ ગયેલા સ્થાનો પૈકી એક સોપારા પણ છે. અત્યારે તો એ મુંબઈના પરાતી વિદ્યુતરેલવેલાઈનના અંતિમ સ્ટેશન વિરાટ અને વસઈની વચ્ચેના મુંબઈથી લગભગ ૭૩ માઈલને અંતરે આવેલું સાધારણ ગામ છે. થાણા જીલ્લામાં આવેલા વસઈ તાલુકામાં તેનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ અતિ પ્રાચીન કાળથી તે દેહ મુસલીમ રાજ્યના

આરમ્ભકાળ સુધી પશ્ચિમ હિંદનાં બંદરોમાં સોપારાનું જાણ સૌથી મોટું હતું. આજે મુંબઈ સંસારની પ્રજાઓના પ્રતિનિધિત્વવાળું જગવિખ્યાત વેપારી મથક છે તેવુંજ અગત્યનું જ્ઞાન પ્રાચીન હિંદમાં સોપારા ભોગવતું હતું. ઇર્ષિય, ઇર્જાન બેખીલોન, ક્રીસ અને રોમના વેપારીઓ વેપારધંધાને અંગે સોપારામાં આવી વસ્યા હતા તેમ જ્યાંના નિવાસીઓ પણ ફેશફેશાંતરોમાં જઈ હિંદની જાહોજલાલી અને મહત્તાની છાપ બેસાડતા હતા એના પુષ્કળ પૂરાવા મળી આવે છે. પ્રો. શ્રી. રેલિન્સનજીત હિંદના પ્રાચીન વડાણ-વડાના ઇતિહાસમાં એ પૂરાવા એકત્રિત કરવામાં આવ્યા છે.

પૌરાણિક કાળમાં પણ સોપારાને સ્પર્ષરેક અથવા પરશુરામતીર્થને નામે જાણખતા. એ કથાઓ પ્રમાણે અપરાંત અથવા કોંકણનો આજો સમુદ્રતટનો પ્રદેશ શ્રી. પરશુરામે છાલોજોના વસવાટ માટે સમુદ્રનું પાણી ખસેડી કાઢી આપ્યો હતો. મુંબઈના એક બે રેકસમેશન જેવી વિધીએ દરિયો પુરાયો હતો કે અન્ય પ્રકારે ?—તે જાણવાનું આજે કંઈજ સાધન નથી. પરંતુ એ આખીએ પૌરાણિક કથાનું તાર્કિક રહસ્ય સમજાય તો સંભવતઃ એ પ્રાચીન વિધિ પર પણ વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશ પડે. વિસ્તારભર્યે એ કથાનો આ લેખમાં હિસેબ થઈ શકે એમ નથી. મહાભારતના વનપર્વના ૧૧૮ મા અધ્યાયમાં એ સ્પર્ષરેક તીર્થમાં દક્ષિણથી અર્જુનનું આગમન અને સમુદ્રમર્ગે એક અદ્ભુત વનમાં નિર્ગમન તથા અનેક

અપિ મુનિઓનાં દર્શન અને તત્ત્વજ્ઞાત સમુદ્રમાર્ગે સોમનાથપાટણ તરફ કરેલા પ્રયાણનું વર્ણન આવે છે.

• જૈન ધર્માવલંબીઓની દૃષ્ટિએ પણ સોપારા પવિત્ર સ્થાન ગણાય છે. હાલના સોપારાથી એ માઈલને અંતરે આવેલા નાળા ગામમાં એક જૈન દહેરું છે તેમાં ઘણી પ્રાચીન મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. જૈનોના ૮૪ ગચ્છ પૈકી એક શ્વપરિક ગચ્છ પણ છે. હજીએ કેટલાક આવકા પોતાને સોપારક ગચ્છ (જથા) ના શ્વાક તરીકે ઓળખાવે છે. • ૧૪ મી સદીમાં શરૂ થયેલા જૈન સાધુ જિનપ્રભાકરિકૃત ગ્રંથમાંથી પણ ઉપલી હમીકતને પુષ્ટિ મળે છે. એમના સમયમાં સોપારામાં તીર્થંકર ન્કપભદેવનું દહેરું હોવાનું પણ એમણે જણાવ્યું છે. જૈન પુરાણોમાં સોપારક નગરીના રાજા મહાસેનની પુત્રી તિલકસુંદરી સાથે રાજા શ્રીપાલના લગ્ન થવાની કથા પણ આવે છે.

• બૌદ્ધ ધર્મની દૃષ્ટિએ પણ સોપારા મહત્વનું સ્થળ લેખાય છે. જનકકથાઓ પ્રમાણે ગોધિસત્ત્વ સુપારકનો ત્યાગ જન્મ થયો હતો અર્થાત્ લગવાન છુદ્ધ પૂર્વજન્મોમાંથી એકમાં આ સ્થળે જન્મ્યા હતા. —એટલુંજ નહિ પણ છેલ્લા અવતારમાં પણ સ્વયમ્ લિખ્જુ પુણ્ય (પૂર્ણ)ની પ્રતિષ્ઠાને માન આપી અને પદાર્થ દાના તે સમયે તેમણે જોગેશ્વરી સ્ટેશનની પાસે આવેલ પડણુ ટેકરી પર વસતા વાકલ અપિને તેમજ અપરાંતના રાજપુત્રો કૃષ્ણ અને ગૌતમને બૌદ્ધ ધર્મની દીક્ષા આપી હોવાનું કહેવાય છે. એ બૌદ્ધધર્માવલંબી રાજા કૃષ્ણના નામ ઉપરથી જોરીવડી નજીક આવેલી કુંગરીનું નામ કૃષ્ણગિરિ પડ્યું હતું જે પ્રાકૃત અપભ્રંશ પ્રમાણે કન્હગિરિ અને ત્યારપછી કન્હરી અને કન્હેરીને નામે ઓળખાવા માંડ્યું હશે.

• બ્રાહ્મણીય, જૈન અને બૌદ્ધ પૌરાણિક કાળમાંથી ઐતિહાસિક કાળમાં પ્રવેશ કરીએ કે તરન સમ્રાટ અશોકના વખતનો શિલાલેખ જોનો અમુક લાગ સોપારામાંથી મળ્યો હતો તે એ શહેરના તત્કાલીન મહત્વ પર પ્રકાશ પાડે છે. આ શિલાલેખ રાને ૧૮૮૨ માં સદ્ગત પંડિત લગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ શોધી કાઢ્યો હતો અને એનો એક લાગ જે અશોકની ૮ મી ધર્મારના ૧/૩ જેટલો લાગ છે તે મુંબઈના પ્રિન્સ એન્ડ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં હાલ સુરક્ષિત છે. બાકીના લેખવાળા પથ્થર હજી ઉપલબ્ધ થયા નથી.

તદુપરાંત કોર્ષા, ભાગ, નાશિક અને કન્હેરીની કેટલીક ગુફાઓના શિલાલેખોમાં સોપારાના વણિકો, ધનિકો અને દાનશીલ નાગરિકોએ એ ગુફાઓમાં રહેતા સાધુઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને ત્યાં આવળ કરતા લાવિક યાત્રિઓના લાભાર્થે કાતરાવેલ ગુફાઓ, પાણીની ટાંકીઓ અને ધન કે જમીનના કરેલા દાનોનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. એ લેખો ઇસવીસન પૂર્વની ત્રીજી સદીથી ઠેક ઇસવીસનની ત્રીજી સદી સુધીના અર્થાત્ લગભગ પાંચસો વર્ષના ગાળામાં કાતરાએલા હોવાથી એ કાળની સોપારા ધનિકોની આર્થિક સ્થિતિ અને દાનશીલતા પર પ્રકાશ પથરાય છે.

શકે ૧૦૧૬ (ઇ. સ. ૧૦૬૪) ના સિવહારવંશીય રાજા અનંતદેવના શિલાલેખમાં ૧૧ મનોઓ લગણુ, ધણુ નામક અને ભાઈ જોને શ્રી રંગથક (ચાણુ) શ્વપરિક (સોપારા) અને એમુળી (ચિમુક) ના બંદેશ પર અપાતા કરથી મુક્ત કરવામાં આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તે જ પ્રમાણે ખારમી સદીના સિવહારવંશ અપરાધિત્ય ખીમના કાળમાં સોપારાના પંડિત

તેજકંઠને કાશ્મીરમાં થયેલી વિકૃતપરિવર્તમાં કાંકણના પ્રતિનિધિ તરીકે મોક્ષવામાં આવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે ઢેક બારમી સદી સુધી પણ સોપારા અગત્યનું ખંદર, વેપારી મથક અને વિદ્વાન પડિતોનું ધામ હતું.

વિદેશી સાથેના પ્રાચીન હિન્દના વેપારમાં પશ્ચિમ હિન્દ અને વિશેષતઃ કાંકણના ખંદરો મારફત મનુષ્યોની આવજન અને માલની આયાત-નિકાસ થતી હોવાથી એ ખંદરોનો ઉલ્લેખ તે દેશોના વેપારીઓ, યાત્રીઓ અને વિદ્વાન લેખકોની ઉપસૃજ્ય કૃતિઓમાં મળે છે. એવા વિદેશી સાહિત્યમાં સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ આયજ્ઞમાં છે. તેમાં રાજા સાંભોમનના વહાણોની ઓશીર (સોપારા) ખંદરે આવજન તથા એ રથગના ધર્મધોધાર વેપારની ચર્ચા છે. ઓશીરથી હિરમદ્વારા તાપરના રાજા પાસે પુષ્કળ પ્રમાણમાં સોનું, ઝવેરાત અને હાથી દાંત તથા વાંદરા અને મોર વગેરેની નિકાસનો ઉલ્લેખ છે. તેજ પ્રમાણે ચરણી, ગ્રીક અને હેબ્રુ સાહિત્યમાંથીયે સોપારાના મહત્વસૂચક ઉલ્લેખો મળી આવે છે. ગ્રીક ભૂગોળવેત્તા ટોલેમીએ પૂર્વના ખંદરોમાં સોપારા ખંદરને અગત્યનું સ્થાન આપ્યું છે. ગ્રીક વેપારી અને સાધુ કાસમાસ ઇડિકાપલિયસડિસે ૫૪૫ ઈ. પૂ. ના અરસામાં સિજોર નામથી સોપારાની નોંધ લીધી છે. લગભગ ૯૧૫ ઇ. પૂ. માં ચરખયાની મસદીએ પશ્ચિમ હિન્દના કિનારાના મુખ્ય શહેરોમાં યાના, સેમૂર અને સોપારાનું વર્ણન આપ્યું છે. લગભગ ૧૦૩૦ ઇ. પૂ. માં ચરખ ભૂગોળવેત્તા, જ્યોતિષી અને સાહિત્યક યાત્રી અલબેરૂનીએ સુગારાની સુંદર નોંધ લીધી છે. બારમી સદીના મધ્યમાં-સને ૧૧૫૩ ઇ. પૂ. ના અરસામાં આફ્રિકાના ભૂગોળ અને ઇતિહાસના અરખ વિદ્વાન અલઇદ્રીસીએ સોપારા શહેરને સમુદ્રતટથી ૧૩ માર્ગલને અંતરે આવેલા, ધીચ વસ્તીવાળા, હિન્દના એક મુખ્ય વેપારી મથક તરીકે વર્ણવ્યું છે. ૧૩૨૨ ઇ. પૂ. ના ખ્રિસ્તિ પાદરી નેરડીનસના વર્ણન ઉપરથી સોપારાના ધાર્મિક ઇતિહાસ પર પણ પ્રકાશ પડે છે. તે સમયે ત્યાં સેન્ટ થોમસ કેથેડ્રલ નામક મોટું ખ્રિસ્તિ દેવળ હતું અને એ ખ્રિસ્તિઓ હિન્દમાં પોર્ચુગીઝોના આગમન પહેલાં મુસલિમ રાજ્યકાળમાં જ હતાં આવી ચઢ્યા હતા અને ધણા ભોગો આપી હતાં વસ્યા હતા. ચાલુ ઇસ્લામાં ધણીવાર મુસલિમો સાથે એમને અથડામણમાં આવવું પડતું. છેવટે મુમલિમ રાજ્ય આવ્યું, ગુજરાતના સુલતાનો પાસેથી પોર્ચુગીઝોએ આ પ્રદેશનો કબજો લીધો અને વસઇનું મહત્વ વધ્યું ત્યારથી સોપારાની પડતી દશા આવી અને મુખ્ય વસ્યા પછી તો ધીમેધીમે પશ્ચિમ હિન્દનો વિદેશી સાથેનો આખો વહીવટ આ તરફથી ચાલુ થયો એટલે સોપારા તારાજ થઇ ગયું.

હવે તો સોપારા એક સાધારણ ગામ છે. અડવાડિયામાં એ વાર બગ્ગર ભરાય છે. ત્યારે ખૂબ પ્રગતિમાન જણાય છે. બાકી તો સ્થાનિક કેળાં અને પાન વગેરે ના વેપારને અંગે રહેલા લાંના નિવાસીઓ સિવાય બહુ ઓછા લોકોની હાં આવજન રહે છે. પાસે આવેલા નાળા સાથે એનું નામ જોડી દઈ હવે આ સ્ટેશન નાળા-સોપારા કહેવાય છે. ત્યાંથી ગામમાં જવા માટે થોડાગાડી કે મોટરબસ મળે છે. રસ્તામાં લગભગ ૧૬ માર્ગલ જેટલું ખુલ્લું મેદાન નજરે પડે છે. ત્યાં મૂળ દરિયાનો ખાડી હતી જે હાલ સુકાઈ ગઈ છે. સોપારા ગામમાં લગભગ ૫૦૦ થી ૬૦૦ ઘરની વસ્તી છે. પરંતુ આસપાસ ૩-૪ માર્ગલ સુધી પ્રાચીન અવશેષો મળે છે તેને આધારે કહી શકાય કે સોપારાની મૂળ વસતી એટલા વિસ્તારમાં ફેલાયેલી હતી. જૂના રિવાજ પ્રમાણે હજી એ લાંના મકાનોમાં લાકડાનો બહોળો ઉપયોગ

ધાય છે. જૂની ઇમારતો તો જણાતી નથી પરંતુ ઢેકઢેકાણે નજરે પડતી કોતરેલી જાત-જાતની નકશીવાળી શિલાઓ, મૂર્તિઓ અને પ્રાચીન લીપિના અક્ષરોવાળા પત્થરો તથા ઓટલા એમાં, લીંતોમાં કે અન્યત્ર ચણાએકા અગર ખેતરોમાં પડેલા અવશેષો પોતાની જીવનકથા મૂક મુખે વર્ણવે છે. પ્રાચીનતાના ચોક્કસ ચિન્હસ્વરૂપ જળાશયોની વિપુલતા અને આસપાસની જમીન કરતાં રસ્તાઓની નીચી સપાટી, રસ્તાની બંને બાજુએ આવેલી વૃક્ષરાશિથી વટે-માર્ગુઓને મળતી શીતળ છાયા ઇત્યાદિ હાં અનુભવી શકાય છે.

હાલ પણ સોપારામાં લગભગ સાત સરોવરો વપરાશમાં છે. તેમાં કમળપુષ્પો ખીલેલાં હોય છે અને આસપાસ ખોદતાં પ્રાચીન દહેરીઓના અવશેષો મળી આવે છે. ચક્રેશ્વરનું મંદિર અને તેની પાસેનાં પુષ્કરિણી તળાવ, ગાસ તળાવ, ભટાળા તળાવ, શ્રીમૌળી તળાવ ઉપરાંત પોખરણનો કુંડ, રામકુંડ, ચંદન તળાવ અને કેટલીક વાવો છે. ગાસતળાવનો વિસ્તાર બહુ મોટો છે અને અન્ય તળાવો પ્રમાણે આ તળાવમાંએ ઢેકઢેકાણે ખેતરોને પાણી પાવા માટે ઘટમાળો ચાલે છે. તેથી કેળાંતી વાડીઓ પુષ્કળ પોષાય છે. જ્યાં પાણીની વિપુલતા નથી ત્યાં તાડ, નાળિયેરી અને આંગાની વાડીઓ છે. મતલબ કે આખું સોપારા હજી એ રમ્ય સ્થળ લાગે છે અને પ્રગ્ન સુખી છે. પ્રાચીન અવશેષોના નિરીક્ષકો અને પુરાતત્ત્વાન્વેષકો માટે તો આ સ્થળ વિશેષ આનંદમય અને ઉત્સાહસ્પર્શક નીવડે છે. જે બાજુ ફરે તે બાજુ કંઈને કંઈ જોવા જાણવાનું મળી જ આવે છે.

ખેતરો, તળાવો અને મકાનના પાયા ખોદાવતાં વખતોવખત મળી આવતી ખંડિત મૂર્તિઓ તો ઘણી નજરે પડે છે પરંતુ તે પૈકી જે સારી દશામાં મળી આવી તે સઘળી હાંનાં ચક્રેશ્વરના મંદિરમાં એકઠી કરવામાં આવી છે. એ મંદિરની હાલતની ઇમારત તો બહુ જૂની નથી પરંતુ અંદર ચક્રેશ્વરનું લિંગ જૂનું જણાય છે. પાસે જ અર્વાચીન રામ-મંદિર છે અને મોરેશ્વર જોશીની સમાધિ છે. હાં યલુવેંદી મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણ શ્રી ગોવિંદ મોરેશ્વર જોશી તેના માલિક અને સંરક્ષક છે. એ મંદિરની અંદરના ભાગમાં તેમજ બહારના યોગાનમાં કેટલીક બ્રાહ્મણીય મૂર્તિઓ સુરક્ષિત છે તે લગભગ ૯ મી થી ૧૨ મી સહી સુધીની છે અને બધી સોપારાના ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોમાંથી મળી આવેલી છે. એ મૂર્તિઓમાં વર્ણનીય મૂર્તિઓ બ્રહ્મા, હરિહર, સૂર્ય, વરાહ, મહિસાસૂર મર્દિની, ચન્દ્રશેખર, પાર્વતી અને રંભાની છે. તેહુપરાંત કેટલાકે પાળિયા અને શિલ્પકામના નમૂનાઓ પણ રાખેલા છે. તે બધાનું વર્ણન અત્રે (વિસ્તારભર્યે) થઈ શકે તેમ નથી. ઈત્યન્મૂર્તિઓ જે જે મળી આવી તેમાંની ઘણીખરી નાળા અને અગાશના દહેરાસરોમાં સુરક્ષિત છે. આ મૂર્તિઓમાં એક રક્ટિકની પણ છે. બૌદ્ધ મૂર્તિઓ મળી નથી પરંતુ બૌદ્ધધર્મના મધ્ય સ્વરૂપ સ્થળોના અવશેષો વિદ્યમાન છે. દાખલા તરીકે બૃહલ ટેકરી જ્યાં ગૌતમજીવે સ્વતઃ પોતાનો મુકામ રાખ્યાનું કહેવાય છે તે હજી વાકફ ટેકરીને નામે ઓળખાય છે. ત્યાંથી સને ૧૮૮૨ ઈ. માં ડૉ. લગવાનલાલ ઇન્દ્રજીને બ્રાહ્મી અક્ષરોવાળા કેટલાક પત્થરો મળી આવ્યા હતા. તે હવે ત્યાં નથી પરંતુ પાસેના ગાસ નામક ગામમાં આવી ચડ્યા છે. બીજી મહત્વનું બૌદ્ધ સ્થળ તે બૃહકાટ છે. સ્થાનિક દંતકથા પ્રમાણે હાં બૃહ રાજ રહેતો અને તેણે કાટ બંધાવ્યો હતો તેના અવશેષો હાં ડટાએલા છે. તે બહુ સાદુ જીવન વીતાવતો હતો અને તેની સ્ત્રી પરમ સાધ્વી સતી હતી અને ચક્રેશ્વરના તળાવમાં પાણી ભરવા જતે આવતી. પાણીની સપાટીપર ચાલી મધ્યભાગથી પાણી બરી લાવતી ઈ. વાતો પ્રચલિત છે. સંભવિતઃ આ બૃહ રાજ કોઈ મધ્યકાલીન સ્થાનિક

સત્તાધીશ હશે પરન્તુ તે માટે ઐતિહાસિક પૂરાવો કંઈજ નથી. જ્યારે સને ૧૮૮૨ માં સફળતા ડો. લગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ આ સ્થળ જોયું ત્યારે તેમને પોતાના અનુભવ અને જ્ઞાનને આધારે સ્ફુરિત થયું કે આ સ્થળે કોઈ પ્રાચીન યૌદ્ધ સ્તૂપ હટાએલા હશે અને તેથી તેમણે એ વર્ષની ઇસ્ટરની ચાર દિવસની રમઝામાં હાં મધ્યભાગે ખોદકામ કરી સફળતાપૂર્વક પ્રાચીનાવશેષોવાળી પેટી શોધી કાઢી અને પોતાનાં અનુમાનને સત્યસિદ્ધ કરી બતાવ્યું.

ડો. લગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ મેળવેલા આ સ્થળના અવશેષો એ ટેકરીના મધ્યભાગે બંધાયેલા પાકા ચણતરવાળા પોલા ચોરસ ચાંલલામાંથી લગભગ ૧૨ ફીટની ઊંડાઈમાંથી મળી આવ્યા હતા. એ અવશેષો એક મોટી પત્થરની ગોળ પેટીમાં સાચવી રાખેલાં હતા—આ પત્થરના ડાબડામાં એક ત્રાંબાનો ડાબડો અને તેની આસપાસ ૮ યૌદ્ધ મૂર્તિઓ હતી તે જુદા જુદા બોધિસત્ત્વોની હતી. વચક્ષા ત્રાંબાના ડાબડામાં એકની અંદર બીજી એમ અનુક્રમે બીરતા આકારની ચાર—ચાંદી, પાપાણુ, સોના અને સ્ફટિકની ડાબડીઓ હતી. જેમાંથી સોનાનાં ફૂલ, પાંદડાં અને જુદી જુદી જાતના મણિમુક્તા, એક ગોતમોપુત્ર સાતકર્ણોનો ચાંદીનો સિક્કો તથા એક સોનાની જુદા લગવાનની મૂર્તિ મળી આવી હતી. એ બધી વસ્તુઓ હાલ મુંબઈની રાયલ એશિયાટીક સોસાયટીના પુસ્તકાલયમાં સુરક્ષિત છે. આ શોધને આધારે પંડિત લગવાનલાલે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો હતો કે આ સ્થળે મૂળ ઇસવીસનની બીજી સદીમાં યૌદ્ધસ્તૂપ બંધાયો હશે અને લગભગ આઠમી સદીમાં ફરીવાર તેનો જીર્ણોદ્ધાર થયો ત્યારે બીજી કેટલીક મૂર્તિઓ આદિ મૂળ અવશેષોમાં ઉમેરી મધ્યભાગે દાટવામાં આવ્યા હશે.

જાપર જણાવેલી ડો. લગવાનલાલ ઇન્દ્રજીની શોધ પછી કોઈએ એ સ્થળે વધુ અન્વેષણ કર્યું ન હતું. લગભગ એ વર્ષ પહેલા મુંબઈમાં સ્થપાયેલા ગુજરાત-મંરોધન મંડળે એ સ્થળની મુલાકાત લીધી અને ત્યાંના પ્રાચીન અવશેષોનું મહત્વ અને તેના અન્વેષણની આવશ્યકતા દર્શાવતું નિવેદન પ્રકાશિત કર્યું હતું, જેમાં પુરાતત્ત્વ ખાતાના અધિકારીઓનું ધ્યાન આકર્ષિત કરી કંઈક સક્રિય પગલા ભરવા વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. તે પરથી હાલના ડિરેક્ટર જનરલ ઓફ ઓર્કિયોલોજી—રાવબહાદુર કાલીનાથ એન. દીક્ષિત સ્વતઃ એ સ્થળો જોવા પધાર્યા અને કેટલાંક સ્થળો અન્વેષણ માટે પસંદ કર્યા અને રીતસરની કાર્યવાહી શરૂ થઈ. તેને પરિણામે હાલ તરત તો ત્રણેક સ્થળ ડિંદી સરકારના પ્રાચીન અવશેષ-સંરક્ષણના કાયદા હેઠળ સુરક્ષિત ગઢેર કરવામાં આવ્યાં છે અને વિશેષમાં આ વર્ષે બેડ રામના કોટ પર ખોદકામ હાથ ધરવામાં આવ્યું. એ ખોદકામ એ ખાતાના પશ્ચિમ વિભાગમાં મદદનીશ સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ મિ. કુરેશી મુહમ્મદ મુનીરની દેખ-રેખ નીચે થયું હતું અને તેમાં એમની ઇચ્છાનુસાર સ્થાનિક પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ એમને સહકાર આપવા માટે આ લેખના લેખકની નિમજ્જક કરી હતી. એ કાર્ય જનવારીના મધ્યથી ફેબ્રુઆરીના અંત સુધી એટલે લગભગ દોઢ માસ ચાલ્યું અને તેમાં આશરે રૂ. ૨૪૦૦ નું ખર્ચ થયું છે. એ ખર્ચનકાર્યને પરિણામે જે યૌદ્ધ સ્તૂપનું પંડિત લગવાનલાલે કલ્પનાચિત્ર દોર્યું હતું તે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં પ્રકાશમાં આવ્યું છે. આ સ્તૂપમાં વપરાયેલી છોટા ઇસવીસનની સફાતના કાળની છે અને નીચેથી લગભગ ૪ ફીટ સુધીની

ઊંચાઈવાળો - ભાગ તે તદ્દન સુરક્ષિત સ્થિતિમાં મળી આવ્યો છે. તેની ઉપર લગભગ ૧૦ ફીટ જેટલો ધુમટનો ભાગ અસ્તવ્યસ્ત હાલતમાં છે. ઉપરના થર પડી ભાંગ્યા છે પરંતુ અંદરની છંટો સરસ ગોડવાએલી છે. ફેંક ઉપરની છંટો કંઈક નાની અને પાછલા કાળની લાગે છે. આ સ્તૂપ ગોળાકાર બંધાયેલો છે અને તેની

નીચેના ભાગનો ઘેરાવો લગભગ ૨૭૨ ફીટ જેટલો છે. આજમુખી મળી આવેલા છંટના ચણતરવાળા સ્તૂપો પૈકી આ સ્તૂપનો ઘેરાવો સૌથી મોટો છે. વચલા ભાગમાં પહેલા અવશેષો મળ્યા હતા એ પોલા ચાંલકામાં પણ લગભગ ૩૦ ફીટ જેટલી ઊંડાઈ મુખી ખોદકામ કર્યા છતાં કોઈ પણ ગતતા અવશેષો મળી શક્યા નહિ, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે મૂળ અવશેષોની સાથે બીજી વસ્તુઓ ઉમેરી પાછળથી ઉપલા ભાગમાં જ એ પેટી મૂકી તે પર વધારાનું ચણતરકામ કરી દેવામાં આવ્યું હશે ને પેટી ડો. ભગવાનલાલે ત્યાંથી આજથી ૫૭ વર્ષ પહેલાં ખસેડી મુંબઈમાં સુરક્ષિત રાખી છે. હવે ત્યાં વધુ અવશેષની આશા નથી.

આ સ્તૂપની આસપાસ ખોદકામ કરતાં કેટલીક છંટની ફરસબંધીઓ મળી આવી છે જે સંભવતઃ પાછળથી જોડ સાધુઓએ કે બીજાઓએ પોતાની રહેવાની ઝોરડીઓ માટે ત્યાંની મૂળ ઇમારતોની નીકળેલી છંટોનો જ ઉપયોગ કરી બાંધી હશે. તદુપરાંત એ નાના સ્તૂપ પ્રભુ મળી આવ્યા છે. આસપાસ ખોદતાં ચારે બાલુથી પથ્થરના બાંધેલા કોટની નિશાનીઓ પણ મળી આવી છે. આ કોટ બહુ મોટો અર્થાત લગભગ ૧૩મી કે ૧૪મી સદીમાં બંધાયો હશે એમ લાગે છે કારણ કે એની લીંતોના વચગાળામાં મધ્યકાલીન મૂર્તિઓના ખંડિત ભાગો ચણાએલા મળી આવ્યા છે. વસ્તુઓમાં મહત્વનું કશું મળ્યું નથી. માત્ર થોડીક કોતરેલી શિલાઓ, ઘડેલી જૂની છંટો અને રંગીન માટીના તથા ચીનાઈ વાસણોના કટકા મળ્યા છે જેને આધારે એમ કહી શકાય કે ઇસવીસનના પ્રારંભકાળથી ફેંક ૧૪ મી કે ૧૫મી સદી સુધી ત્યાં પ્રાચીન ઇમારતોનો ઉપયોગ ચાલુ હશે. ૧૮ મી સદીમાં રમઝાનખાન નામક કુટીર અને ધાડુપાડુઓની એક ટોળીના ગ્રુમ નિવાસ તરીકે પોલીસે આ સ્થળ પર આક્રમણ કર્યું હતું. પરંતુ ત્યારપછીથી આ સ્થળ તદ્દન ઉત્તર સ્થિતિમાં આવી પડ્યું માટીનાં આવરણ છવાઈ

સ્મૃતિસમ્રાટ ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ કહેવાય છે. વિદ્વાનો તરફથી એમને જે એ પદ આપવામાં આવ્યું છે તે સાર્થ છે. સર્વજ્ઞ એટલે સર્વ વસ્તુઓને જાણનાર. કોઈ પણ વિષય એમને સંપૂર્ણ રીતે અવગત ન હોય એમ ન બને. કોઈપણ વિષયનો વિચાર કરતાં તેનું તત્ત્વસ્પર્શી જ્ઞાન એમને થઈ જાય. સરસ્વતી એમને પ્રસન્ન હતી અને જાણે સકલ વિદ્યાઓ શીખીને જ જન્મ લીધો હોય તેમ છેક નાનપણથી જ શુરુ પાસે વિદ્યા ભણતાં ઇસારા માનથી જ એ સમજી જતા અને એમ જોતજોતામાં જ એ સર્વવિદ્યાપારંગત થઈ ગયા હતા. એટલું જ નહિ પણ નવા નવા વિષયો એમને સૂરી આવતા અને તેને યથાસ્થિત ગ્રંથાકારે ગેઠવતા. સરસ્વતીની પેઠે સર્વ વિષયોમાં એમની ગતિ હતી. સરસ્વતી શબ્દનો અર્થ જ એ થાય છે કે-સર: પ્રસર: ગતિ: સંવેષુવિષયેષુ ગત્યા: સા એટલે કે જેની દરેક વિષયમાં ગતિ છે, કોઈ પણ વિષય જેને અજ્ઞાત નથી, તે સરસ્વતી. સુ ધાતુ ગતિવાચક છે ને તેના ઉપરથી સર શબ્દ ભાવવાચક નામ બનેલો છે તેનો અર્થ ગતિ અથવા વેગ થાય છે. એટલે એ સરસ્વતી શબ્દની એ અર્થ સાર્થ કરે છે. ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્યની પણ સર્વ વિષયોમાં ગતિ હતી અને સરસ્વતીદેવી જેમ સર્વજ્ઞ છે તેમ ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્ય પણ સર્વજ્ઞ જણાય છે. કલિયુગમાં એવો બીજો કોઈ પુરુષ ઉત્પન્ન થયો નથી તેથી એમને કલિકાલસર્વજ્ઞ કહેવામાં આવે છે તેમાં કંઈજ ખોટું નથી. ભગવાન શ્રીમદ્ આદ્ય શંકરાચાર્ય પણ સર્વજ્ઞ હતા. સાત વર્ષની ઉંમરમાં તો વેદ, વેદાંગ, પુરાણ, ઇતિહાસ આદિ સર્વવિદ્યાપારંગત થઈ તેમણે સંન્યસ્ત-દીક્ષા લીધી હતી. પરંતુ તેમણે એકલા અધ્યાત્મ વિષયને જ પોતાનો કરી લીધો હતો અને તે વિદ્યામાંજ દિગ્ગંજ્ય મેળવ્યો હતો. પરંતુ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે તો ન્યાય, વેદાન્ત, રસ, અલંકાર, કાવ્ય, જાતકરણ, ઇન્દ્રિયાસ. આદિ સર્વ વિષયોમાં પોતાની શુદ્ધિનો વેગ વહેતો મૂકી દીધો છે. એક પણ વિષય આલોચવાનો એમણે આપી રાખ્યો નથી. અને એ રીતે તે સમયમાં ઉપયોગી સર્વ વિષયોને તેમણે ન્યાય આપ્યો છે. પ્રાકૃત-દેશી ભાષાના બુધારણનો પણ તેમણે વિચાર કર્યો છે. અને દેશી નામમાજાનો કોસ રચ્યો છે.

સિદ્ધરાજની રાજસભાના એ સમયે પંડિત હતા. માળવા ઉપર સ્વારી કરી યંશોવર્માને છતી લાવ્યા પછી ત્યાંની સાહિત્યસંપત્તિ ગુજરાત કરતાં તેને ચઢતી કાઢિતી માલમ પડી એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતના પ્રજાજનો ભોજનું બનાવેલું શ્રેષ્ઠ વ્યાકરણ લખતા હતા એ સિદ્ધરાજને બહુજ ખટકવા લાગ્યું. સિદ્ધરાજે હેમાચાર્યને કહ્યું કે મહારા રાજ્યમાં કોઈ એવો પંડિત નથી કે જે શ્રેષ્ઠ વ્યાકરણ બનાવી શકે? મહારા પ્રજાએ શા માટે પરદેશીએ બનાવેલું વ્યાકરણ શીખવું જોઈએ? આ ઉપરથી હેમચંદ્રજીએ પાણિની જેવું સૂત્રાત્મક હેમવ્યાકરણ બનાવી મહારાજને અર્પણ કર્યું. અને ઇતિહાસનાં વર્ણનો સાથે વ્યાકરણનાં સૂત્રો પણ અંદર આવી શકે એવું ઇતિહાસ અને વ્યાકરણ બંનેના આશ્રયવાળું દ્વાયત્રય મહાકાવ્ય બનાવી સિદ્ધરાજને સમર્પણ કર્યું. એ બંને ગ્રંથો પાંડિત્યના નમુના રૂપ જોઈને સિદ્ધરાજ બહુજ પ્રસન્ન થયો. અને હાથી ઉપર એ ગ્રંથોને પધરાવી તેની સવારી કાઢી રાજમહેલમાં તે પધરાવ્યા.

હેમાચાર્ય મહાન વિદ્વાન હતા તેની સાથે સમયે યોગી પણ હતા. યોગશાસ્ત્ર ઉપર તેમણે એક ઉત્તમ ગ્રંથ પણ લખેલો છે. એમની યોગકળાનો પરચો કુમારપાલને એમણે બતાવ્યો પણ હતો. સોમનાથ મહાદેવનાં દર્શને કુમારપાલ ગયો હતો ત્યારે તેણે હેમાચાર્યને પૂછ્યું કે—“મહારાજ તમે મને બધો ઉપદેશ કર્યો પણ હવે કલ્યાણને માટે કયો ધર્મ આચરવાયોગ્ય શ્રેષ્ઠ છે તે કહો.” ત્યારે હેમાચાર્યે તેને કહ્યું કે, “હું તને કહું તેના કરતાં ભગવાન શંકર જ તને તે વાત કહેશે.” પછી તે કુમારપાળને શકરના દેવળમાં લઈ ગયા, અને પુષ્કળ ધૂપદીપ કરી મહાદેવની મૂર્તિ સામે એકીદષ્ટિએ જરાન ધરીને બેસવાનું કહ્યું. થોડોવાર થઈ એટલે મહાદેવની મૂર્તિ ઉપર કોઈ આકૃતિ પ્રગટ થતી દેખાઈ. એના તેજથી બધી દિશાઓ ઝળાંઝળાં થઈ. કુમારપાલની આંખો એ તેજથી ઝાંઝાઈ ગઈ એટલે તેણે આંખ આડા બે હાથ દઈ દીધા. પણ પછી હિંમત લાવીને, ધીમે રહીને મૂર્તિ સામું જોયું તો એક જટાન્મયધારી, શરીરે લસમ લેપન કરેલો, વાદ્ધાભર પરિધાન કરેલો અને હાથમાં ત્રિશૂળ ધારણ કરેલો પુરુષ મૂર્તિ ઉપર બેસો રહેલો તેણે જોયો. એ પુરુષે ગંભીર સ્વરે રાજાને કહ્યું કે, “હે રાજા આ આચાર્ય હેમચંદ્ર જે બતાવે છે તે જ કલ્યાણનો માર્ગ છે. માટે જો કહે તે પ્રમાણે જ તું કરજે, એથીજ તારું કલ્યાણ થશે એમ નિશ્ચય જાણજે.” પછી એ પુરુષાકૃતિ અદસ્ય થઈ ગઈ. અને કુમારપાલ શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી હેમચંદ્રને પગે પડ્યો ને બોલ્યો કે, “મહારાજ, આપજ મને હવે કલ્યાણનો માર્ગ બતાવો. હું આપની આજ્ઞાને આધીન થઈશ.” હેમાચાર્યે કહ્યું—“એ ભગવાન શંકર સાક્ષાત્ હતા. હવે તારી ખાતરી થઈ દશે.” આ યોગચમત્કાર નહિ તો બીજું શું ?

હેમચંદ્રાચાર્ય બીજા ધર્મો ઉપર પણ પૂરા સમભાવશીલ હતા. પોતાને જૈન ધર્મ પર પૂરા પક્ષપાત હતો છતાં બીજા ધર્મની તે નિંદા કરતા નહિ અને અન્ય દેવોના તરફ પણ પૂજ્યભાવથી જોતા. આથી વિધર્મીઓ પણ તેમના ઉપર પ્રેમ રાખતા. એક વખત કુમારપાળે તેમને પૂછ્યું કે—“કોઈ સારા ધર્મકાર્યમાં મારે ધનનો અપ્ય કરવો છે તો મને કોઈ સારું ધર્મકાર્ય બતાવો કે જેમાં ધન ખર્ચો કૃતાર્થ થાઉ.” ત્યારે હેમાચાર્યે તેને કહ્યું કે, “પ્રભાસ-પાટણમાં સોમનાથ દેવાલય જુઓ ધર્મ દૂટી ગયું છે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરો.” આ ઉપરથી કુમારપાળે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. તે કામ પૂર્ણ થયા પછી મહાદેવના દર્શને જવાનો કરાવ થયો. બ્રાહ્મણોએ

રાગને સંમળ્યું કે હેમચંદ્ર જૈનમતાગ્રહી હોવાથી મહાદેવનાં દર્શન કરવા આવશે નહિ અને આવશે તો મહાદેવને પગે લાગશે નહિ. પણ હેમચંદ્ર તો ત્યાં આવવાને તૈયાર થયા. પછી કુમારપાલ રાજસવારી સાથે પ્રભાસ પહોંચ્યો અને હેમચંદ્ર પગે ચાલી ગિરનાર વગેરેની જાત્રા કરતા ત્યાં જઈ તેને મળ્યા. ત્યાં જઈ કુમારપાલની સાથે મહાદેવનાં દર્શન કરી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા અને સ્તુતિ કરી કે:—

“મવ્વબીજાઙ્ગરજનના રાગાઘાઃ ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥ ૧

સંસારરૂપી ખીજના અંકુરને ઉત્પત્ત કરનારા રાગાદિ દોષો જેના નાશ પામેલા છે તે પ્લહા હો, વિષ્ણુ હો, કે જિન હો, તેને હું નમસ્કાર કરું છું.

યત્ર તત્ર સમયે યથા તથા ચોડસિ સોડસ્યમિષયા યથા તથા ।

વીતદોષકલ્પઃ સ ચોદ્ગવાનેક એવ મગવત્રમોડસ્તુ તે ॥ ૨

જે ગમે ત્યાં હોય અને જેનું ગમે તે નામ હોય, પણ જોણે દોષમાત્રનો ત્યાગ કર્યો છે તે ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું.

ત્રૈલોક્યં સકલં ત્રિકાલવિષયં સાલોકમાલોકિતં ।

સાક્ષાયેન યથા સ્વયં કરતલે રેસ્રાત્રયં સાન્નુલિ ॥

રાગદ્વેષમયામયન્તક જરા લોભત્વ લોભાદયો ।

નાલં યત્પદ લગનાય સ મહાદેવો મયા વંચતે ॥ ૩

હાથની આંગળીઓ અને રેખાસહિત હથેળીની પેઠે જોણે ત્રણે લોકને ત્રણે કાળને ત્રણે વિષે પ્રત્યક્ષ જોઈ નાંખ્યા છે અને રાગ, દ્વેષ, ભય, રોગ, મૃત્યુ, જરા, લોભ, લાલચ વગેરે જેની પાસે જઈ શકવાને સમર્થ નથી તે મહાદેવને હું નમસ્કાર કરું છું.

યો વિશ્વં વેદ વેદ્યં જનનજલનિષેર્મેગિનઃ પારદશ્વા ।

પૌર્વાપર્યાવિદ્ધં વચનમનુપમં નિષ્કલંકં યદીયમ્ ॥

તં વેદે સાધુવંશં સકલગુણનિધિં પ્વસ્તદોષદ્વિવંતં ।

બુદ્ધં વા વર્ધમાનં શતદલનિલયં કેશવં વા શિવં વા ॥ ૪

જે આખા વિશ્વને જાણે છે, સંસારસાગરને જે તરી ગયા છે, જેનું નિષ્કલંક અનુપમ વચન પૂર્વાપર વિરોધનું છે, જે સાધુપુરુષને વંદન કરવા યોગ્ય સકલ ગુણના ભંડાર છે તે શુદ્ધ હો, વર્ધમાન હો, પ્લહા હો, વિષ્ણુ હો કે મહાદેવ હો, તેને હું નમસ્કાર કરું છું.

હેમચંદ્રાર્યાજી આજપણથી જ તેજસ્વી જણાતા હતા. એવી દંતકથા છે કે એ ચાર પાંચ વર્ષની ઉંમરના હશે ત્યારે એમની માતા પાહિનીદેવી એમને લઈને દેવચંદ્ર ગુરુને દર્શને અપાસરામાં ગયાં હતા. તે વખતે એ રમતારમતા ગુરુની ગાદી ઉપર ચઢી બેઠા. બાળકની આ દ્વિંમત અને તેજસ્વી અહેરો જોઈને ગુરુને લાગ્યું કે આ કોઈ મતાપી પુરુષ થશે. તે ઉપરથી ગુરુએ તેને યતિ બનાવવા માટે તેની માતા પાસેથી માગી લીધા અને દીક્ષા આપી સૌમદેવ નામ પાડ્યું. તે નાની ઉંમરમાં જ સર્વ વિદ્યા લાગુ પડી તેને પારંગત

ખનાવ્યા એક દિવસ ગુરુ-શિષ્ય વિહાર કરતા હતા ત્યારે એક કોલસાનો ઢગલો રસ્તામાં પડ્યો હતો તે જોઈને સોમદેવે ગુરુને કહ્યું કે આ રસ્તામાં સોનાનો ઢગલો કાણે કરી મૂક્યો હશે ? ખરી રીતે એ સુવર્ણઢગ જ હતો. જ્યાં પ્રારબ્ધહીન લોકોને તે કોલસા દેખાતા હતા ગુરુએ જ્ઞાનદષ્ટિથી એ જાણી લીધું અને શિષ્યને દિવ્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે એમ જાણીને તેનું હૈમચંદ્ર નામ પાડ્યું. મૂળના નામના સોમ શબ્દનો પર્યાય ચંદ્ર શબ્દ સાથે દિવ્યદષ્ટિએ જોયેલા સુવર્ણ શબ્દનો પર્યાય હેમ શબ્દ ઉમેરીને હૈમચંદ્ર નામ ગુરુએ સિદ્ધ કર્યું અને તે નામથી જ તે જગતમાં અમર થયા. જૈન જગતમાં ચંદ્ર જેવા શીતળતાથી ભરેલા અને જ્ઞાનસપત્તિથી સુવર્ણસમાન શોભતા હોવાને લીધે એમનું હૈમચંદ્ર નામ સાર્યક છે.

સર્વધર્મસમભાવી આ મહાપુરુષને મહારા હજારો વદન છે

રમકડાં

કુમાર

[પૃથ્વી—સેનેટ]

પચાસ દિનનો ચતાં ચરણઅંગુલી ધાવતો,
પછી રણરણાટ રમ્ય વૃધરાતણો ગચતો,
વિવિધ જડ કાષ્ટનાં રમકડાં ઘણાં ખેલતાં,
જરી છુટણ ટેકતાં, સમય વીતતાં સૌ તખ્યાં.
કિશોર વયમાં ઝહી ચલિત આંખથી પૂતળી પ
અલૌકિક ઘડીક નર્તનથી મોહ પમાડતી.
જોડે મતિ—પતંગ તો ગહનતા ભણી શોવને,
કલા પ્રણય ગૂઢ ભાવ થકી નેન જ્યાંત્યાં કરે.
પિતા મુજ ભગિનિ માત સંઘળાં તદા કે' નવા
ખળે ઉર ગમ્યાં; લલિત લલના, વિલાસો ખીભ ૧૦
મને—રસિક અતરે, અવનવા કરે સ્પર્શતા;—
પ્રબંધન મહી ખધી રમતમાં વહી જિંદગી.
હવે શિથિલ ગાત્ર; આ રમકડાં રમાયે નહિ.
કરે ભજનમાળ ને મુખથી શબ્દ શ્રી ઈ મરે. ૧૪

(પ્રગટ થનાર "કુમારના કાવ્યો" માથી)

સોલંકીયુગ અને જૈનસમાજ

લેખક : કેશવલાલ હિં. અમદાર એમ. એ.

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય આચાર્યના વખતમાં જેનો ગુજરાતના રાષ્ટ્રમંડળમાં કેવું કામ કરી રહ્યા હતા તેનો અહીં વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. એ વખતના જૈન સમુદાયના મુખ્યત્વે બે વિભાગ પાડી શકાય: સાધુવર્ગ અને શ્રાવકવર્ગ. પહેલાં હું સાધુવર્ગ લઈશ. અને તેમાં માત્ર સામાન્ય રૂપરેખા આપીશ. અવતરણો, નામો વગેરે તેમાં આપવામાં આવશે નહિ.

એ વખતનો જૈન સાધુવર્ગ માત્ર જૈન સમુદાયમાંથી આવતો નહોતો અને ઘણા સાધુઓ સંસારપક્ષે જૈનેતર હતા. પણ સાધુ થયા પછી તેમને ખાસ અધ્યયન કરાવવામાં આવતું. તેઓ વ્યાકરણ, કાવ્ય, નાટક વગેરે વાંચતા અને જૈન તથા જૈનેતર બધાં સાહિત્યોને જોઈ જતા. જૈનઆચાર્યોએ પાટણ વગેરે કેદાણે અન્યઆચારો રાખ્યા હતા અને વિદ્વાતા પરંપરાએ ચાલતી આવતી તેથી બાળવયના તથા તરુણ અભ્યાસીઓને વિદ્વાન થવામાં ઘણી સરળતા મળી શકતી હતી. જૈન સાધુઓ ચાતુર્માસી ગૂજરાત, કચ્છ, કાઠિયાવાડ, મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન, માળવદેશ અને મધ્ય હિંદમાં ફરતા હતા. તેથી તેમને એ દેશોના સમાજોના વ્યવહારનું સાદું જ્ઞાન મળી શકતું હતું. એ સમાજોની સાથે તેમનો નિકટ પરિચય હતો તેથી જૈન ગ્રંથદાય સારી રીતે ટકી શક્યો હતો, અને જૈનેતર સમાજમાંથી પણ તેમને મદદ મળતી હતી. જૈન સાધુઓ વિદ્વાનો હતા તેથી તેઓ રાજદરબારમાં સાદું માન પામતા હતા. અને એ દરબારી વગેરે રાજવહીવટમાં તેઓ જૈન સિદ્ધાંતોને અનુકૂળ ફેરફારો કરાવી શકતા હતા. એ ફેરફારો લોકોને ઉપયોગી થાય તેવા હતા. વાય, દૂધ, સરોવરો, જળાશયો, ધર્મશાળાઓ, પાંજરાપોળો, દવાખાનાં, મંદિરો, વગેરે તૈયાર કરાવવામાં જૈન સાધુવર્ગ અગ્રમાગ લેતો હતો. વારસ વગર મરી જતા લોકોનું ધન ધર્મોદાના કામમાં વપરાય તેવો નિયમ કરવા તેઓ રાજ્યોને સલાહ આપતા હતા. લોકો નકામી હિંસા ન કરે તથા મદિરા જેવાં વ્યસનો ન સેવે તેની તેઓ ખાસ તકેદારી રાખતા હતા. મંદિરોનો વહીવટ શુદ્ધ રાખવામાં તેઓ ઉત્સુક રહેતા હતા અને ચૈત્યવાસીઓને તેમણે શુદ્ધ બનાવ્યા હતા. જૈન સાધુઓ રાજદરબારના તથા લોકોના માનીતા હતા તેથી તેમનામાં કુનેહ, આચાર, વ્યવહારશુદ્ધિ, વક્રત્વ વગેરે સારી રીતે વિકસી શક્યાં હતાં. અને તેમનું આગ્રિત શુદ્ધ રહી શક્યું હતું.

તે વખતનો શ્રાવકવર્ગ આજના શ્રાવકવર્ગ કરતાં ઘણો અડિયાતો હતો. તે વખતના શ્રાવકો માત્ર વણિકો નહોતા. મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠાપનાના લેખો વાંચતાં એટલું ચોક્કસ દ્વિત થાય છે કે જૈનેતર અને વણિક સિવાયના બીજા સમુદાયનાં માણસો પણ શ્રાવક-શ્રાવિકાના વર્ગમાં આવી જતાં હતાં, જો કે તેમની સંખ્યા ઘણી થોડી હતી. એ વખતના કેટલાએક શ્રાવકો વિદ્વાનો હતા. તેઓ વિદ્વાને અને વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતા હતા. કોઈ કોઈ શ્રાવકો એટલા તો ધનાઢ્ય હતા કે તેમની સંપત્તિની જોડ અત્યારે આપણને અમેરિકામાં જ મળી શકે.

તેમના ધર્મઉત્સવો વિદ્વાન સુરિશ્વરોને હાથે થતા હતા, અને તેમનાં બાળકોના સંસ્કારોમાં પણ સાધુવર્ગનો ઉપકાર હતો એ શ્રાવકો યોદ્ધાઓ હતા, લશ્કરોના સરદારો હતા, મન્ત્રીશ્વરો હતા, રાજવીઓના કોઠારીઓ હતા, રાજાઓના સહીસિક્કાનો ઉપયોગ કરવાની સત્તા ધરાવનારા હતા; કવિઓ હતા પ્રત્યંધર્ત્તાઓ હતા, શિષ્યસાતા હતા, ધુરધર મુત્સદ્દીઓ હતા.

ઉપર લખ્યું તેવો તે વખતનો જૈન સમુદાય હતો. એ સમુદાય ગુજરાતમાં ખાસ વગવાળો હતો, કારણ કે ગુજરાતના આવડા અને સોલકા રાજવંશોએ તેમનો આશ્રય લઈ રાજ્ય કેળવ્યું હતું, રાજ્યને પકવ્યું હતું અને રાજ્યને પચાવ્યું હતું. જો કોઈ એમ ધારે કે જૈનોથી ગુજરાતની રાજ્યલક્ષ્મીનો દ્વામ થયો હતો તો તે ગુજરાતને અને ગુજરાતના રાજવંશોને અન્યાય કરે છે.

[અનુમંધાન પૃષ્ઠ ૫૭૮]

ગયાં અને છટોનાં ગાડાં ભરીભરીને દર વર્ષે ગામના લોકો ત્યાંથી ખોદીખોદીને ધર બાંધવા લાઈ જતા. એ અથળ હાલ સ્થાનિક મુસલિમ છુરહાનસાહબની માલિકીનું છે. ત્યારનું હવે આ પ્રાચીન અવશેષ મળી આવવાને કારણે સરકાર એ જમીન (જેનો વિસ્તાર લગભગ ત્રણ એકરનો છે) વેચાતી લાઈ લેશે અને, સભવતઃ આવતે વર્ષે વધુ રકમ મંજૂર કરી આખી જમીનમાં ખોદકામ કરી જે કંઈ મળી આવશે તે જનતા સમક્ષ રજૂ કરશે. આ સ્થળ ઉપરાંત ખીર્ગ પણ કેટલાંક સ્થળો ત્યાં એવાં છે કે જેમાંથી પ્રાચીન અવશેષો નિકળવાનો મંભવ છે.—અત્યારસુધીમાં એકે જોદ્ધામૂર્તી કે શિલાલેખ આ, વર્ષે આ સ્થળેથી મળી શક્યો નહિ એ નવાઈની વાત છે. જ્યાંસુધી ખોદકામ પૂરું કરી નીકળેલા અવશેષોનો ઝીણવટથી અભ્યાસ ન થાય ત્યાંસુધી પુરાતત્વની દૃષ્ટિએ ઉપર જણાવ્યું છે તે કરતાં વિશેષ કંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી.

આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્ર

(ઐતિહાસિક પ્રામાણિક પરિચય)

[લેખક—પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, વડોદરા.]

“ શબ્દ—પ્રમાણ—સાહિત્ય—ચ્છન્દો—લક્ષ્મવિધાયિનામ્ ।

ધ્રીહેમચન્દ્રપાદાનાં પ્રસાદાય નમો નમઃ ॥ ”

[નાટ્યદર્પણ—વિવરણમાં મહાકવિ રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર]

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રનું સંસ્મરણ એ એક રીતે દેવી સરસ્વતીનું મંગલ સંસ્મરણ ગણી શકાય. સરસ્વતીના અવતાર જેવા સિદ્ધસારસ્વત એ મૂર્તિવરનું સન્માન-પૂજન એ સરસ્વતીના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું ક્રિયા ગુજરાતની સરસ્વતીનું જ સન્માન-પૂજન છે. આઠ સૈકાઓ પહેલાં પ્રબલપ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વરનાં ઉન્નત મરતકો જેમને ભક્તિથી નમ્યાં, સરસ્વતીના પવિત્ર તટપર સરસ્વતીનો સાક્ષાત્કાર દરાવતા જે સૂરી-શ્વરનાં ચરણ-કમલોને ગૂર્જરેશ્વરે સુવર્ણ-કમલોથી પૂજ્યાં અને જેમને સેકડા સાક્ષર-સુગ્ગનોએ સુવર્ણ-મય સુવાસિત સુવચન-કુસુમાંળલિથી વધાવ્યા; તેમને સામાન્ય અસ્પષ્ટ મનુષ્ય શું અર્ધ ધરી શકે ?

ગુજરાત પર જેમના ચિરસ્મરણીય અગણિત ઉપકારો છે, કાશ્મીર-વાસિની દેવી સરસ્વતીને જેમણે ગુજરાત-વાસિની કર્યા, જેમણે ગુજરાતમાં જ્ઞાન-ગંગા વહેવડાવી, જેમણે ગુજરાતને અદ્ભુત જ્ઞાનામૃત પાત્રું, જેમણે ગુજરાતને સદાચાર-સુસંસ્કારો શીખવી આચાર્ય તરીકેની ગંભીર જવાબદારીવાળી પોતાની ઉત્તમ ફરજ બજાવી તથા વિદ્વતા સાથેની સાધુતાની ઉચ્ચ કિંમત અંકારી.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવા પ્રબલપ્રતાપી મહારાજાધિરાજ ગૂર્જરેશ્વરે પ્રતિભાસાક્ષી જે વિદ્વદ્ગણની ઐઠ વિદ્વતાનાં પૂજન કર્યા અને પ્રાર્થના કરતાં જેમણે શ્રેષ્ઠ શબ્દાનુશાસન રચ્યું.^૧ સિદ્ધ-હેમચન્દ્ર નામથી સુપ્રખ્યાત થયેલા જેમના અશસ્ત્ર શબ્દાનુશાસનને પદ્મસ્તી પર સ્થાપી ગૂર્જરેશ્વરે જેમની વિદ્વતાનું ગૌરવ પ્રકટ કર્યું,^૨ સેકડા પુસ્તક-પ્રતિયો લખાવી

૧. “ x x x સેનાતિવિસ્તૃત-દુરાગમ-વિપ્રકીર્ણ શબ્દાનુશાસનસમૂહદર્શિતેન ।

અભ્યર્થિતો નિરવનં વિધિવદ્ વ્યગ્રત્ શબ્દાનુશાસનમિદં મુનિહેમચન્દ્રઃ ॥ ”

૨ પ્રભાવકચરિત્રમાં વર્ણન કરેલા એ જાપને સૂચવતું એક ચિત્ર, પાટણમાં રહેલી એ વ્યાકરણની પ્રાચીન તાલપત્રપોથી પર છે, જેનું સૂચન અગ્રે ‘પત્તનસ્પર્જન માળાગારીયમન્યસૂત્રી (આ. ઓ. સિ. નં ૭૬)માં કર્યું છે.

તેને સરસ્વતીભંડારમાં આપી અભ્યાસીઓને અને અધ્યાપકોને અનુકૂલતા કરી આપી પહેન-પાઠનાદિ પ્રબંધ કર્યો તથા પરીક્ષા, પારિતોષિક, પ્રોત્સાહનાદિની ઉત્તમ યોજના કરી ગુજરાતમાં વિદ્યા-પ્રચાર માટે ગુજરાતની તત્કાલીન રાજધાની(પાટણ)ને વિદ્યાઓનું કેન્દ્ર બનાવ્યું, વિદ્યા—વૃદ્ધિથી વિદ્વતામાં અન્ય દેશો કરતાં ગુજરાતને અગ્રગણ્ય ઉન્નત બનાવ્યું.

જેમના શબ્દાનુશાસન (અષ્ટાધ્યાયી સંસ્કૃત-પ્રાકૃતાદિ પાંચાનાં વ્યાકરણ, લિંગાનુશાસન, ધાતુપારાયણ, ઉણાદિગણપાક વિગેરે અંગો અને લઘુવૃત્તિ, ગૃહ્યવૃત્તિ, ગૃહ્ય-ન્યાસ વિગેરે સાથે)નો અભ્યાસ કરી સંકેડો અભ્યાસીઓ વ્યુત્પન્ન શબ્દશાસ્ત્રજ્ઞો અને પાંચાના-વિશારદો થયા.

જેમની દેશી નામમાલા (રતનાવલી), અભિધાનચિંતામણિ નામમાલા, અને જેમના અન્યેકાર્ય-સંગ્રહ, નિષેધુશેષ (વનસ્પતિશાસ્ત્ર વિષયક કાશ) વિગેરે સ્વોપજ વિવરણવાળા, વિશિષ્ટ સુગમ સરસ સંકલનાવાળા સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષાના કાશોએ સાહત્યસેવી જનતા પર-તે તે વિષયના અભ્યાસીઓ પર જે અસાધારણ ઉપકાર કર્યો છે, તે સ્વસ્થ શબ્દોથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી.

જેમના કાવ્યાનુશાસન (અષ્ટાધ્યાયી; અલંકારચૂડામણિ નામના સ્વોપજ વિવરણ અને વિવેક સાથે)ના અને છંદોડનુશાસન (અષ્ટાધ્યાયી સ્વોપજ વિવરણ સાથે)ના અભ્યાસથી સંકેડો અભ્યાસીઓ, કવિઓ, સાહિત્યકારો, અલંકારશાસ્ત્રજ્ઞો અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ ભાષાના છંદ:શાસ્ત્રના મર્મજ્ઞો થઈ શક્યા છે. એવી રીતે વિદ્વાતાનાં જે મુખ્ય-ફલો-વૃક્તૃત્વ અને કવિત્વ આપવા માટે જગતના સાક્ષરો હૃદયંદ્રાધાર્યના સદા ઝાણી છે.

જેમણે મુખ્યત્વે ગુજરાતના મહાસામ્રાજ્યના અબ્યુદય માટે જીવન-સર્વસ્વ સમર્પણ કર્યું, સંસારનો સાક્ષર-સમાજ જેમના રમેલા ગ્રંથ-વૈભવ માટે સદા ઝાણી છે, તે અમૂલ્ય અખૂટ ઐશ્વર્ય જ્ઞાન-ભંડારનો ઉત્તમ વારસો જેમણે ગુજરાતને અર્પણ કર્યો, વાકમયના વિશાલ વિવિધ પ્રદેશોમાં અત્યુપકારક આવશ્યક અસાધારણ સર્વગ્રાહ્ય વિશિષ્ટ રચનાઓ કરનાર જે વિદ્વિષ્ણોમણિને કેટલાકે ગુજરાતના પાણિનિ કહ્યા, કેટલાકે જેમને પતંજલિ, પિંગલ, મહાકવિ કાલિદાસ, અમરસિંહ, મમ્મટ અને ભટ્ટિના અભિનવ સ્વરૂપમાં ઓળખ્યા, કેટલાકે જેમને સિદ્ધસેન દિવાકર અને આર્ય મુહુરિતનું અનુકરણ કરતા જોયા, બીજા કેટલાક વિચારકોએ જેમને ' કલિકાલસર્વજ્ઞ ' બિરુદથી સંબોધ્યા, જેમણે ગર્વિષ્ઠ વાદીઓના અને વિદ્વાનોના ગર્વ ગાળી ગુજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું, ગુર્જરેશ્વરોની રાજસભાને શાલાવી, ગુજરાતની વિદ્વત્પરિષદને વિકસિત-પ્રકુલિત બનાવી, જૈન સંઘ-સમાજનો જ નહિ, ગુજરાતના વિશાલ સામ્રાજ્યની પ્રગતિના મુખને ઉજાગવલ અને મુખસ્રવ કર્યું.

અપાર વિદ્યા-પારાવારોનું અવગાહન-પાન કરી જવા છતાં જેઓ વિદ્યાઓને પચાવી શક્યા, વિદ્યાઓને પરાપકારાર્થે વાપરી તેનો સદુપયોગ કરી શક્યા, વિદ્વાતાનો વિશિષ્ટ લાભ જન-સમાજને આપી શક્યા જીવનની અમૂલ્ય ક્ષણોને સુવિવેકથી સાર્થક કરી શક્યા; માત્ર પાતાના જીવનને જ નહિ, હજારોના જીવનને સુધન્ય, કૃતાર્થ, સફલ બનાવી શક્યા.

રાજ-માન્ય, સંઘ-માન્ય, લોકમાન્ય અને વિદ્વ-માન્ય સન્માનનીય પુણ્ય રાજગુરુ હોવા છતાં જેઓએ અપૂર્વ નમ્રતા અને ગંભીરતા ધારણ કરી, વિદ્યાની અદ્યપમાત્રાથી પણ ઊજળતા-કૃદતા કૃપમંદૂકાને-પંડિતમન્ય ઉચ્છ્રંખલ ખડોને પણ જેમણે પ્રધારાન્તરથી ઉત્તમ વિદ્યા-શિક્ષાના પાક પઢાવ્યા.

ચૌલુક્યવંશને ઇતિહાસમાં અમર કરતા જેમણે ચૌલુક્યવંશ અપરનામવાના દયાશ્રય મહાકાવ્યદ્વારા સમસ્ત રાષ્ટ્રાનુશાસનને અદ્વલુત રીતે ક્રમશઃ ઐતિહાસિક કાવ્યમાં ઊતાર્યું અને ચૌલુક્યવંશી (સોલંકી) ગુર્જરેશ્વરોના સુવશને વિશ્વ-વિખ્યાત કર્યો. જેમાં શ્લોકોનાં મહાકુલકો અને ગાથાઓનાં કુલકો રચી ગુજરાતની તત્કાલીન રાજધાની અણહિલપાટક નગર (પાટણ)ની યશઃ-પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી છે; ગુજરાતની સમૃદ્ધિ અને વિશિષ્ટતાની ગુણ-ગાથાઓ ગાઇ ગુજરાતની પ્રશસ્ત કીર્તિ વિસ્તારી છે.

અયોગવ્યવહરેદ તથા જેના પર મદિલપેણુચરિત્રે રચાદાદમંગરી વિવૃત્તિ રચી છે, તે અન્યયોગવ્યવહરેદ નામે ઓળખાતી દ્વાત્રિવિંશતી જેવી રચેલી વીરસ્તુતિઓમાં તથા વીતરાગ-સ્તોત્રમાં અને મહાદેવસ્તોત્રમાં પણ જેમણે ગંભીર ભાવ લયો છે અને ન્યાય-શક્તિથી ઊંચું તત્ત્વજ્ઞાન આપ્યું છે, તથા પ્રમાણભૂત સાક્ષાર ન્યાય-પરામર્શ કર્યો છે અને અર્હન્તીતિ જેવા ગ્રંથદ્વારા રાજદ્વારી દક્ષતા દર્શાવી છે, તે સર્વ લક્ષ્યમાં લેતાં તેમની વિવિધ વિષયક અદ્વલુત પ્રતિભા માટે બહુમાન લેખજો તેવું છે.

જેમની પ્રશંસનીય પ્રબોધશક્તિથી, અને જેમના સચ્ચરિત્ર-પ્રભાવથી ગુર્જરેશ્વર ચૌલુક્ય કુમારપાલ, રાજર્ષિ અને પરમાર્જુન નામથી પ્રખ્યાત થયો, પુત્ર વિના મૃત્યુ પામનારનાં-નિર્વોરનાં ધનને તથા શક્યો, પ્રાણિ-વધ નિવારનાર-મારિ-વારક(અમારિ-પ્રવર્તક) થયો અને નરકનાં કારણભૂત મનાનાં શિકાર, જૂગાર, મદિરાપાન વિગેરે અસતોને દૂર કરાવી વ્યસન-વારક અને ધર્માત્મા તરીકે નામના મેળવી શક્યો.

જે કૃપાસિંધુના સુમધુર સદુપદેશો અને સદાચરણે તથા સર્વપ્રાણિ-હિતકર શુભ-પ્રેરણાઓથી ગુર્જરેશ્વરના વિશાલ સામ્રાજ્યમાં-તેના અધીનના ૧૮ દેશોમાં અભય-દાનની ઉદ્ધોષણાઓ પ્રકટ થઇ અને અમારિ-પટહો વાગ્યા; જેથી કૃપાપાત્ર અવાચક પરુ-પક્ષી-મૃગિ અને જલચર જંતુ-મતિ પણ દૂર કર્મ કરનારાઓના ત્રાસથી મુક્ત થઈ. જેમના પ્રભાવે દિગ્વિગતની અન્ય પ્રજા પણ અદ્વિસાને ઉચ્ચ આદર્શ શોધી.

સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધવિહાર, અણહિલવાડ પાટણમાં રાજ-વિહાર, ત્રિભુવન-વિહાર અને પાટણ, દેવપત્તન, થારાપદ્ર (થરાદ), લાટાપદ્મી(લાડોલ), જાવાલિપુર (જાલોર) વિગેરેમાં અનેક કુમાર-વિહારો (જન-ચૈત્યો) દ્વારા ગુજરાતને રાણુગારવામાં અને ધર્મપ્રેમી-જનાવવામાં જેમની ઉચ્ચ પ્રકારની શુભ પ્રેરણાઓ સફલ થઈ.

કુમારપાલના આદેશથી દંડનાયક અભયે તારંગામાં કરાવેલ અગ્નિત મિતેન્દ્રનું ઊંચું મનોહર મંદિર, કુમારપાલને ધર્માચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે પરિચય કરાવનાર માન્ય અમાત્ય લાગ્ગટે (મહત્તમ બ્રાહ્મદેવે) નિ. સં. ૧૨૧૩માં કરાવેલો શત્રુજયનો ઉદ્ધાર, તથા જેની ઉત્તમતા અને કર્તવ્ય-દક્ષતાની પ્રશસ્તિ રાજ-માન્ય કવીશ્વર સિદ્ધપાલે ઉચ્ચારી હતી, તે સોરઠના અધિપતિ દંડનાયક ચંચળે(આત્રે) કુમારપાલની આજ્ઞાથી ઉજ્જવંત(ગિરનાર) પર સ્ત્રીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો અને માંદાઓથી પણ સહેલાઈથી જઈ શકાય તેવી, ત્રીસામા વિગેરે યોજનાવાળી કરાવેલી પદ્મા(પામ્-રચના વિ. સં. ૧૨૨૨, ૧૨૨૩), તથા કુંભાધીશ મદિલ કાલુર્ન પર નિર્મિત મેળવી દશિણને અનુપમ રાજ-ચૈત્ય ગુર્જરેશ્વરને ખેડ કરનાર એ જ

અંબડે ભર્યમાં કરાવેલ શકુનિકા-વિહાર નામના મુનિસુવંત-પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર એ વિગેરેમાં તે આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રની શુભ પ્રેરણાઓ હતી-એ આપણે ન જૂલી રાકીએ. કાલ-ખલે આજે એનાં સ્મૃતિ-ચિહ્નો પત્રટાઇ ગયેલા સ્વરૂપમાં હોય-તો પણ તત્કાલીન ઇતિહાસમાં તેના ઉલ્લેખો છે.

જેમના સુજન્મ(નામ અંગદેવ)થી ધંધૂકાની ધરણી ધન્ય થઈ (વિ. સં. ૧૧૪૫ કા. શુ. ૧૫) માતા પા(ચા)હિણી સાચા ધન્યવાદને પાત્ર થઈ, પિતા અચ્ચ અને મામા નેમિ નામાંકિત થયા, મોઢ વણિકોની ઝાતિ પ્રૌઢ તરીકે પંગાઈ. જેમની પ્રવળ્યા (વિ. સં. ૧૧૫૪ નામ સોમચંદ)થી સ્તંભતીર્થ(ખંભાત)ની જૂમિ ભાગ્યશાલી થઈ. જે સુસિધ્વના સદ્ભાવે ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિ દેવની જેમ વંદનીય થયા; જેમના સૂરિપદ (વિ. સં. ૧૧૬૬)નો મહોત્સવ કરવાનું માન નાગપુરની જનતાને મળ્યું, જેમનાં પવિત્ર દર્શન કરવાનું અને અમૃત જેવાં મધુર વચ્ચનો શ્રવણ કરવાનું વિશેષ સદ્ભાગ્ય-આનંધ્ય ગુજરાતની તત્કાલીન રાજધાની (અણહિલવાડ પાટણ)ને પ્રાપ્ત થયું. જેમના દિવંગત (વિ. સં. ૧૨૨૯) થવાથી તત્કાલી વૈદુષ્ય આશ્રય-વિહીન થયું, એમ કવિઓએ ઉચ્ચાર્યું.^૧ ગુજરાતના એ સપૂત મહાન વિદ્વાન આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રનું સ્મારક આપણે શું કરી રાકીએ ?

જેમના સાહિત્ય-સેવાના અને સદ્ભાવનાના અપૂર્ણ કાર્યને પૂર્ણ કરી નામને દીપાવે તેવા પદ્ધતિ પ્રબંધશતકાર મહાકવિ રામચંદ્ર, તેના નાટ્યદર્પણ-વિવરણ, અને દ્રવ્યાલંકાર-વૃત્તિમાં સહકાર કરનાર ગુણચંદ્ર, તેમના અનુકાર્ય-કાશને ફેરવાકરકૌમુદીથી વિકસાવનાર મહેન્દ્રસૂરિ, સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન પર ન્યાસ રચાવનાર ઉદયચંદ્ર, કુમારપાલ(જિનધર્મ)-પ્રતિબોધ ગ્રંથ શ્રવણ કરનાર વર્ધમાનગણિ, ચંદ્રલેખા-પ્રકરણકાર દેવચંદ્રમુનિ, અને પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યમાં સાહાય્ય કરનાર યશચંદ્ર જેવા ગુરુમક્ત વિદ્વાન શિષ્યો^૨ ગુજરાતને અર્પણ કરી પરલોક-પ્રવાસી થયા છતાં જેઓ યશોદેહે અદ્યાપિ અમર છે.

અજયદેવરાજના માન્ય રાજનીતિજ્ઞ મંત્રીશ્વર કવિ યશપાલે મોદરાજ-પરાજય નાટક(રચના વિ. સં. ૧૨૩૦-૩૨ ગા. ઓ. સિ. પ્ર.) દ્વારા, સોમપ્રભાચાર્યે કુમારપાલ-પ્રતિબોધ (રચના વિ. સં. ૧૨૪૧ ગા. ઓ. સિ. પ્ર.) દ્વારા, પ્રભાચંદ્રસૂરિએ પ્રભાવદ-ચરિત(રચના વિ. સં. ૧૩૩૪)માં, મેરુતુંગસૂરિએ પ્રબંધ-ચિંતામણિ(રચના વિ. સં. ૧૩૬૧)માં, રાજશેખરસૂરિએ પ્રબંધકાશ(રચના વિ. સં. ૧૪૦૫)માં, જયસિંહસૂરિએ કુમારપાલ-ચરિત મહાકાવ્ય(રચના વિ. સં. ૧૪૨૨)માં, જિનમંડનગણિએ કુમારપાલ-પ્રબંધ (રચના વિ. સં. ૧૪૬૨)માં, ચારિત્રચંદ્રગણિએ કુમારપાલચરિત કાવ્ય(રચના આશરે વિ. સં. ૧૫૨૫)માં, તથા દેવપ્રભાગણિ, હીરકુશલ, કવિ ઋષભદાસ, કવિ જિનહર્ષ, વિગેરેએ કુમારપાલ-રાસો(રચના વિ. સં. ૧૬૪૦, ૧૬૭૦, ૧૭૪૨)માં અને ખીન્ન પણ અનેક વિદ્વાનોએ પોતપોતાના ગ્રંથોમાં તથા હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથો પર વૃત્તિ, વ્યાખ્યા, અવચૂરિ, ટીકા-ટિપ્પની કે અન્ય યોજના કરતાં જેમના જીવનનાં સુપ્રસા-સુવાસને મનોહર વચન-જ્યોથી સુવાસિત કરી પ્રકાશિત કર્યો છે; પરંતુ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે પોતાના ગ્રંથોમાં

૧ 'વૈદુષ્યં વિગતાધય ધિતવતિ શ્રીહેમચંદ્રે દિવમ્ ।'

—શૂનરેશ્વર પુરોહિત કવિ સોમેશ્વર.

૨. વિશેષ માટે લેખકની નસ-વિશ્વાસ નાટક(ગા. ઓ. સિ.)ની પ્રસ્તાવના જુઓ.

પોતાનો પ્રાસંગિક પરિચય કેવી રીતે કરાવ્યો છે ? મુખ્યત્વે કુમારપાલ સાથે સંબંધ ધરાવતો પરિચય દર્શાવવા અહીં પ્રયત્ન કરીશું.

ત્રિપટિસલાકાપુરપચરિત્ર મહાકાવ્ય (પર્વ ૧૦ માના સર્ગ ૧૧, ૧૨) માં ભગવાન મહાવીરની ભવિષ્યવાણી સૂચવતાં તેઓએ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—[સધુ સૌવીર દેશના વીતભય પતનમાં પોતાના સમયમાં બનેલી, કપિલ ઋષિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી અને પાછળથી ધૂળમાં દટાયેલી ઉચ્ચ જાતિની પોતાની ચંદનમયી દિવ્યપ્રતિમાને કુમારપાલ ત્યાંથી મેળવી તેનું સન્માન-પૂજન કેવી રીતે કરાવશે ? તે સંબંધમાં અભયકુમારના પૂછવાથી મહાવીરે જણાવ્યું હતું; તેમાં સૂચવ્યું છે કે:—

“સૌરાષ્ટ્ર, હાટ અને ગુર્જરની સીમામાં અનુક્રમે અણહિલપાટક નામનું નગર મહાવીરની યશે. આર્યભૂમિનું શિરોમણિ, કલ્યાણનું નિકેતન-રથાન, તે ભવિષ્યવાણીમાં અર્હદ્ધર્મનું એકછત્રરૂપ તીર્થ યશે.

ત્યાં ચૈત્યો(જિન-મંદિરો)માં રહેલી રત્નમયી નિર્મલ અર્હ-પ્રતિમાઓ નંદીધર (દ્વીપ) વિગેરેની પ્રતિમાઓની કથાને સત્ય માનવા પ્રેરશે સૂર્ય જેવા દેદીપ્યમાન સોનાના કલશોથી અલંકૃત ચચેલાં શિખરોવાળાં ચૈત્યો(જિનમંદિરો)રહે તે(પાટણ નગર) મુશોભિત યશે.

ત્યાં વસનાર સકલ શ્રમણોપાસક(શ્રાવક) જનો પ્રાપ્તે અનિયમોને સવિભાગ કરીને (મુનિજનોને દાન આપીને) ભોજન માટે પ્રયત્ન કરશે.

ત્યાં વસનાર લોકો પર-સંપત્તિમાં ઈર્ષ્યા ન કરનારા, પોતાની સંપત્તિથી સંતુષ્ટ રહેનારાં અને પાત્રોમાં દાન-શીલ (દાન-સ્વભાવ-સદાચારવાળા) યશે.

અલકા(કુશેરની રાજધાની)માં રહેલા યક્ષો જેવા ત્યાંના ધનિકો અદ્વાલુ આર્હતો(જૈનો) સાત ક્ષેત્રો(૧ જિન-ગિય, ૨ જિન-ભવન, ૩ જિનાગમ, ૪ સાધુ, ૫ સાધ્વી, ૬ શ્રાવક અને ૭ શ્રાવિકા)માં દ્રવ્ય અત્યન્ત વાવશે.^૨

તે નગરમાં વસનાર સર્વ કોઈ લોક, સુયમાકાલના લોકની જેમ પર-ધન અને પર-દારા પ્રત્યે પરાક્રમુખ યશે.

હે અભય ! અમ્હારાં નિર્વાણ પછી જ્યારે ૧૬૬૯ (વિ. સં. ૧૧૯૯) કુમારપાલ વર્ષો જશે, ત્યારે તે નગર(પાટણ)માં ચૌલુક્ય-કુલમાં ચંદ્ર જેવો મહાઆહુ(મહાપરાક્રમી), પ્રયત્ન અર્પત શાસન(આજ્ઞા)વાળો કુમાર-પાલ જન્મી યશે.

૧. શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્ય ચૈત્રકચવંશ અપરનામવાળા સંસ્કૃત દ્વયાધ્ય મહાકાવ્યમાં પ્રથમ સર્ગના પ્રારંભમાં જોયા પદ્યથી ૧૩૪મા પદ્ય સુધી ૧૩૦ શ્લોકોદ્ધારા અણહિલપાટક પુર(પાટણ)નું વિવિધ પ્રકારે વિસ્તારથી મનોહર વર્ણન કર્યું છે, તથા તેઓએ પ્રાકૃત દ્વયાધ્ય મહાકાવ્યના પ્રારંભમાં પ્રથમ સર્ગની બીજી ગાથાથી ૨૭ મી ગાથા પર્યન્ત ૨૬ ગાથાઓથી અણહિલનગર(પાટણ)નું ઉત્તમ વર્ણન કર્યું છે. પોતાના સમયની પાટણની ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિનો જે જોયો ખ્યાલ તેઓએ કરાવ્યો છે; તે પાટણની સાચી પ્રભુતા જણાવવા હચ્છનારિ-ખાસ કરીને ગુજરાતના દરેક સાક્ષરે લક્ષ્યમાં લેવો જોઈએ. ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને એમાંથી ધણું જણવાતું મળી શકે તેમ છે.

૨. આ ૭ ક્ષેત્રોમાં ધન વાવવા સંબંધમાં હેમચન્દ્રાચાર્ય પોતાના યોગશાસ્ત્ર(નિનધર્મ-પ્રસારક સલા-ભાષનગરથી પ્રકાશિત)ના ત્રીજા પ્રકાશમાં મહાશ્રાવકનું સ્વરૂપ સૂચવતાં ૧૧૯મા શ્લોકના વિવરણમાં વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ધર્મવીર, દાનવીર અને યુદ્ધવીર તે મહાત્મા પોતાની પ્રગતે પિતાની જેમ પરિપાલન કરતાં પરમ ઋદ્ધિ પમાડશે (અબુધુદય તરફ લઈ જશે).

ઋણ (સરલ) હોવા છતાં પણ અતિચતુર, સાંત હોવા છતાં પણ આત્મા ચાલન કરાવવામાં ઇષ્ટ જેવો, ક્ષમાવાન હોવા છતાં પણ અધૃષ્ટ (પરાલભ ન કરી સકાય તેવો) તે રાગ (કુમારપાલ) લાંબા સમય સુધી પૃથ્વીનું પાલન કરશે.

હિત કરનાર ઉપાધ્યાય અંતેવાસી (શિષ્ય) ને જેમ ત્રિદાપૂર્ણ બનાવે, તેમ તે રાગ લોકાંતે પોતાની સદશ ધર્મનિષ્ઠ કરશે.

શરણ મન્નજનારાએને શરણ (શરણ આપવામાં સાધુ), પરનારી—સહોદર તે રાગ, ધન કરતાં અને પ્રાણો કરતાં પણ ધર્મને બહુ માનશે (બહુ માન આપશે).

તે (કુમારપાલ), પરાક્રમવડે, દાનવડે, દયાવડે, આજ્ઞાવડે અને બીજા પુરુષ-ગુણોવડે અદ્વિતીય થશે.

તે (કુમારપાલ), કીમેરી (ઉત્તર) દિશાને તુરુષ (તુર્કસ્તાન) સુધી, ચૈનદ્રી (પૂર્વ દિશા) ને ત્રિદશાપગા (ગંગા નદી) સુધી, દક્ષિણ દિશાને વિશ્વાચક્ષ સુધી અને પશ્ચિમ દિશાને સમુદ્ર સુધી સાધશે.

૧. કુમારપાલનો રાજ્યાલિપેક થતાં તેને અસમર્થ સમજ સંપાદલક્ષના શાકંભરીશ્વર આનંદરાજે (અર્જુનરાજે) અન્ય રાજ્યો સાથે મળી નઈ વિરોધ દર્શાવતાં કુમારપાલે ત્યાં નજરણસંગામમાં પરાક્રમથી યુદ્ધ ખેલી તેના હાથી પર ચડી નજર આનંદ (અર્જુનરાજ) ને હાથી પરથી પાકી શરવીરતાથી પરાસ્ત કર્યો; એથી આનંદરાજે પોતાની કન્યા ૧૮૬૬ના કુમારપાલને પરણાવી અને રત્નો, હાથી વિગેરેની ઉત્તમ ભેટોથી સંતુષ્ટ કર્યો. એનું વિસ્તારથી વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે સંસ્કૃત દ્વયાધ્ય મહાકાવ્ય (સર્ગ ૧૬થી ૧૮) માં આપ્યું છે, તથા કુમારપાલની સેનાએ માલવાના રાજા બલ્લાલને જીત્યાનું પણ ત્યાં વર્ણન છે. મહારાષ્ટ્ર વિગેરે દેશોમાંથી આવેલા મંગલપાકોદ્ધારા કરાતી કુમારપાલની તદ્વત પ્રાકૃત દ્વયાધ્ય મહાકાવ્ય (સર્ગ ૧૯) માં સૂચવી છે. તથા કુંજલ (કંજલ) ના અધીશ મહિલકાલુનને કુમારપાલે યુદ્ધમાં પરાસ્ત કર્યો, કુમારપાલના સૈન્યે મહિલકાલુનને શિરચ્છેદ કર્યો અને દક્ષિણ દિશામાં કુમારપાલનું સ્થાપિત્વ થયું—એ વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃત દ્વયાધ્ય મહાકાવ્ય (સર્ગ ૬૪) માં આપ્યું છે; તથા પશ્ચિમ દિશાને સ્વામી સિંધુપતિ કુમારપાલનો આજ્ઞાવર્તી થયો હતો, ચવનદેશ (તુર્કસ્તાન) ના રાજાએ કુમારપાલને પ્રસન્ન રાખવા ઉપાય ચિન્ત્યો હતો, ઉગ્રેશ્વર તેનો મિત્ર થયો હતો, વારાણસીના સ્વામીએ કુમારપાલના દ્વારને શોભાવું હતું, મગધદેશના રાજાએ ભેટનું આપ્યું હતું, ગૌડદેશના રાજાએ મોઠા હાથીઓ ભેટ આપ્યા હતા, કુમારપાલની સેનાથી કન્યકુબ્જ (કનૌજ) ના રાજાને લાય થયો હતો, જૂનૈશ્વર કુમારપાલના સૈન્યની ધાવણી જોતાં લાયથી દશાણુદેશના રાજાનું મરણ થયું હતું અને કુમારપાલના સૈન્યે તેની રાજધાનીની (દશાણુદેશની) રાજ-સમૃદ્ધિને કુમારપાલને સ્વાધીન કરી હતી, કુમારપાલની સેનાએ ચેટ્ટીશ્વરના માનનું ખંડન કર્યું હતું, કુમારપાલે રૈવા (નર્મદા) ના તટ પર પરાક્રમનાથો હતો, મહુરાશીશે કનક વિગેરે સમર્પણ કરી કુમારપાલના સૈન્યથી પોતાના પુરની રક્ષા કરી હતી, કુમારપાલના આરાધન માટે જંગલપતિ (રાજપૂતાનાના રાજા) એ હાથીઓ ભેટ ધરી નમ્ર વિજિતિ કરી હતી. એ સર્વનું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટ-જ્ઞાન પ્રામાણિક વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે ઉપર્યુક્ત પ્રા. દ્વયાધ્ય મહાકાવ્ય (સર્ગ ૬૪) માં આપેલું છે.

મિષ્ટિસાક્ષાપુરુષ (૨૪ તીર્થકરો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૯ બલદેવો ૯ વાસુદેવો, અને ૯ પ્રતિવાસુ-ત્વો) નાં ચરિત્રની રચના કરવામાં કારણભૂત કુમારપાલની પ્રાર્થના-પ્રેરણા હોવાથી હેમચંદ્રાચાર્યે તે મહાકાવ્યના અંતમાં પણ પરિમિત શબ્દોમાં કુમારપાલનો ઉચિત પરિચય કરાવનાં પ્રકાશિત કર્યું છે કે

“ચેદિ, દશાણુ, માલવા, મહારાષ્ટ્ર, અપાન્ત, કુરુ, સિન્ધુ, અને અન્ય ક્ષેત્ર દુર્ગ (દુર્ગ-દિશાવાળા અને દુઃખે ગમન કરી સકાય તેવા) દેશોને બાહુ-પરાક્રમશક્તિથી જીતનાર, વિશ્વજીતે,

તે રાત્રિ (કુમારપાલ), અન્યદા વૃન્દાશાખામાં મુનિ ચંદ્રનાર કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા
આચાર્ય હેમચંદ્રનાં દર્શન કરશે. મેઘનાં દર્શનથી મયૂરની જેમ, તેમનાં

શ્લોકો, મૂલરાજના અન્યમાં થયેલા, પરમાર્હત, વિનયવાન્ કુમારપાલ પૃથ્વીપાલે એક વખતે તે
(આચાર્ય હેમચંદ્ર)ને નમન કરી આ પ્રમાણે કહ્યું કે—

“હે સ્વામી! ૧ શિકાર, ૨ ભૂતાર, ૩ મહિતા વિગેરે જે કંઈ પણ નાશીના આયુષ્યના નિમિત્તરૂપ
છે, તે સર્વ—નિર્નિમિત્તાનિષ્કારણ ને દોષ પણ પ્રકારના સ્વાર્થ વિના ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિવાળા—
જેવા આપની આજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરી મેં પૃથ્વીમાં નિષિદ્ધ કર્યું છે—અટકાવ્યું છે, તથા પુત્ર-નંદિત મૃત્યુ
પામનારનું ધન મેં મૂકી દીધું છે—લેવું બંધ કર્યું છે, તથા અર્હત્યૈયાગિન-મંદિરો)થી પૃથ્વીને મેં
વિશૂષિત કરી છે; એવી રીતે હાલમાં હું સંપ્રતિ(પહેલાં થયેલ જનનાત્) જેવો થયો છું.

પહેલાં આપે મહારા પૂર્વજ સક્તિમાન સિદ્ધરાજ મહારાજની પ્રાર્થનાથી સુંદર વૃત્તિથી સુશુભ,
તથા અંગોદ્ધિગાનુસાસન, ધાનુપારાયણ વિગેરે સહિત વ્યાકરણ રચ્યું હતું, અને મહારે માટે નિર્મલ
યોગશાસ્ત્ર રચ્યું હતું, તથા લોકો માટે દ્વયાધ્યય, છંદ, અલકાર, નામસ ગ્રંથો(કાશો) વિગેરે અન્ય
શાસ્ત્રો પણ રચ્યાં છે. જે કે લોકો પર ઉપકાર કરવાના કાર્યમાં આપ સ્વયમેવ(પોતાની મેળે જ) સમર્થ
છો; તો પણ હું આ પ્રાર્થના કરું છું કે—મહારા જેવા મનુષ્યના પરિભ્રમ(પ્રતિભ્રમ) માટે આપ ૬૩
શાલાપુરુષો(ઉત્તમરેખાને પામેલા પુરુષો)નાં ચરિત્રને પણ પ્રકાશિત કરો.” એ પ્રમાણે તે(કુમારપાલ)ના
ઉપરોક્ત(પ્રેરણા)થી હેમચંદ્રાચાર્ય ધર્મોપદેશરૂપ અદ્વિતીય ક્વથા પ્રધાન અને મનોહર એવા શાલાકા-
પુરુષોના ઇતિવૃત્ત(ઇતિહાસ)ને લયનોના વિસ્તારમાં સ્થાપ્યો. એ આશયને સૂચવતાં પદો આ પ્રમાણે છે—

“ જિણુરચેદિ-દશર્ણ-માલવ-મહારાષ્ટ્રાપરાન્તાન્ કુરુન્

સ્તિન્ધૂનન્યતમાંલ દુર્ગવિપયાન્ દોર્બીયેશવરયા હરિઃ ।

ચૌહુલ્લપઃ પરમાર્હતો વિનયવાન્ શ્રીમૂલરાજાન્યયો

તં નલેતિ કુમારપાલપૃથ્વીવીણાલોડમ્બીદેકદા ॥

પાપહિ-ચૂત-મદ્યમમૃતિ કિમપિ યન્નારકાયુનિર્મિતં

તન્ સર્વં નિર્નિમિત્તોપજૃતિકૃત્તથિયોં પ્રાપ્ય યુષ્માકનાજ્ઞામ્ ।

સ્વામિન્ ! ડર્બ્યાં નિષિદ્ધં ધનમસુતમૃતસ્યાય મુસ્તં તથાડર્હ—

ચ્ચૈત્યૈઠતંસિત્તા મૂરમવમિતિ તમઃ સમ્પ્રતેઃ સમ્પ્રતીહ ॥

પૂર્વ પૂર્વજસિદ્ધરાજનૃપતેર્મેકિરુષો યાચમયા

સાન્ વ્યોદ્ધરણં મુશ્તિ-મુગ્ધં ચકુર્મેવન્તઃ પુષ ૧

મદ્દેતોરય યોગશાસ્ત્રમમલં લોકાય ય દ્વયાધ્યય—

ચ્છન્દો-ડલ્હૃતિ-નામસદ્મદ્મુલ્લાન્યનિ શાસ્ત્રાન્યપિ ॥

લોકોપકારકરણે સ્વયમેવ યૂયંસઃજાઃ સ્વ યદપિ તથાપ્યહમપ્યયેડ્ઃ ।

માહઃજનસ્ય પરિબોધજૃતે શાલાકા પુંસાં પ્રકાશયત વૃત્તમપિ ત્રિપાટ્ટેઃ ॥

તસ્યોપરોષાદિતિ હેમચંદ્રાચાર્યઃ શાલાકાપુરુષેતિવૃત્તમ્ ।

ધર્મોપદેશકફલપ્રધાનં ન્યવીવિદાત્ત્વાહ ગિરાં પ્રપઞ્ચે ॥ ”

૧-૨. આ વૃન્દાશાખા અને ચંદ્રકુલનો વિસ્તારથી પરિચય, હેમચંદ્રાચાર્ય પરિશિષ્ટપર્વમાં આપ્યો છે.
હેમચંદ્રાચાર્ય અનિવિરુદ્ધ છત્રીશાહનાર શ્લોકપ્રમાણ દસ પર્વવાળા ત્રિપટિશાલાકાપુરુષચરિત્ર
નામના મહાકાવ્યના અંતમાં પોતાની ગુરુ-પરંપરા દર્શાવતી પ્રદર્શિત પ્રકાશિત કરી છે. ત્યાં વિરોધમાં
કેટલક મહુ, વૃન્દાશાખા અને ચંદ્રપરંપરામાં થયેલા પોતાના મુખ્યશસ્ત્રી પૂર્વજ યશોભદ્રચૂરિ(ગિરનારમાં

આચાર્ય હિમચંદ્રનાં દર્શનથી તે (રાગ) પ્રમુદિત થશે. તે ભદ્રાત્મા, તે મુનિ(હિમચંદ્રાચાર્ય)ને દર્શન પછી વંદન કરવા માટે ત્વરા કરશે (હિતસુકતા દર્શાવશે), જિન-ચૈત્યમાં ધર્મ-દેશના કરતા તે સૂરિને વંદન કરવા માટે, તે રાગ આવક અમાત્ય સાથે જશે.

તે રાગ(કુમારપાલ), તરત(૧ દેવ, ૨ ગુરુ, ૩ ધર્મ)ને નંજલુવા છતાં પણ ત્યાં દેવને નમસ્કાર કરીને, તે આચાર્ય(હિમચંદ્ર)ને ભાવ-શુદ્ધ ચિત્તવડે વંદન કરશે.

તે રાગ(કુમારપાલ), તેમના (આચાર્ય હિમચંદ્રના) મુખથી વિશુદ્ધ ધર્મ-દેશના પ્રીતિપૂર્વક સાંભળીને સમ્યક્ત્વપૂર્વક અણુમતો, શ્રાવકોનાં મનો) સ્વીકારશે. બોધ પામતાં તે રાગ શ્રાવકોના આચારનો પારગામી થશે. આર્યાન(રાજ-સલા)માં રહ્યા છતાં પણ ધર્મ-ગોષ્ઠી દ્વારા પોતાના આત્માને રમાડશે-વિનોદ પમાડશે.

નેમિજિન-સામુખ શિક્ષા પર સમાધિસ્થ થઈ ૧૩ દિવસોના અનશનથી સ્વર્ગવાસો થનાર)નો ઉલ્લેખ કરી તેમના શિષ્ય પ્રદુમ્નસૂરિ (પ્રા. સ્થાનક ગ્રંથના કર્તા)ના પ્રશિષ્ય અને શુભસેનસૂરિના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિનો પોતાના ગુરુ તરીકે પરિચય કરાવ્યો છે કે—

“અવતિને પવિત્ર કરનાર, અદ્વિતીય જંગમતીર્થ, સ્યાદ્વાદરૂપી ગંગાને પ્રકટાવવામાં હિમાચલ જેવા, વિશ્વને પ્રગોથ કરવામાં સૂર્ય જેવા, જેઓ સ્થાનકવૃત્તિ અને શાંતિ-ચરિત(વિ. સં. ૧૧૬૦માં ખંભાતમાં જયસિંહના રાજ્યમાં પારહુબર ૨ ચોકપ્રમાણ પ્રાકૃત મહાકાવ્ય)ની રચના કરીને પરમ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા; તેઓ અત્યંત તપસ્વી અને પ્રભાવશાલી દેવચંદ્રસૂરિ થયા; તેમના ચરણ-કમલને સેવતા ભ્રમર જેવા, તથા તેમના પ્રસાદથી જ્ઞાન-સંપત્તિ અને મહોદય પ્રાપ્ત કરનાર આચાર્ય હિમચંદ્ર થયા.” એવી રીતે પોતાનો ગમ્મ પરિચય કરાવ્યો છે—

“શિષ્યસ્તસ્ય ચ તીર્થમેકમવને: પાવિત્ર્યજગ્જ્ઞાનમં

સ્યાદ્વાદ-ત્રિદશાવગા-હિમગિરિવિશ્વવથોધાર્યમા ।

હૃત્વા સ્થાનકવૃત્તિ-શાન્તિચરિતે પ્રાપ્ત: પ્રસિદ્ધિ પરં

સૂરિર્મૂરિતપ:-પ્રભાવવસતિ: શ્રીદેવચન્દ્રોઽમવત્ ॥

આચાર્યો હેમચન્દ્રોઽમ્ભૂત તરપા(ત્પ)વામ્બુજ-પટ્પદ: ।

તત્પ્રસાદાદધિગતજ્ઞાનસમ્પન્નમહોદય: ॥ ”

તેમના યોગશાસ્ત્રમાં હિંસા-નિષેધ, તથા માંસ, મદિરા, શિકાર વિગેરેના ત્યાગ માટે અનેક ઉપદેશો તથા શ્રાવકોનો આચાર પણ દર્શાવેલ છે.

પરમાર્હત શ્રીકુમારપાલ જૂનાપાલે સાંભળવા ઇચ્છ્યું હતું, એથી એ જ ચૌહુકમ મહારાજની અન્વયર્થનાથી તેમણે આ યોગશાસ્ત્રની રચના કરી હતી, તથા એ અધ્યાત્મોપનિષત્ નામના પદ્યબંધવાળા ઉત્તમ ઉપદેશમય બાર પ્રકાશોથી શોભતા સ્વોપજ્ઞ યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ (૧૨૦૦-આરહુબર ૨ ચોકપ્રમાણ) પણ એ જ મહારાજની પ્રાર્થનાથી પ્રેરાઇને તેઓએ રચી હતી-તેવા ઉલ્લેખ ત્યાં કર્યો છે—

યા શાસ્ત્રાન્ સ્વ(સુ)ગુરોર્મુસાવસુમવાચ્ચાહ્વાયિ કિઞ્ચિન્ ક્વચિત્

યોગસ્યોપનિષદ્ વિદેકિપરિપચ્ચૈત્તચમત્કારિણી ।

શ્રીચૌહુકમકુમારપાલનૃપતેરત્વર્થમભ્યર્ચનાદ્

આચાર્યેણ નિવેશિતા પથિ મિર્સા શ્રીહેમચન્દ્રેણ સા ॥

તથા વિષરણુના અંતમાં—

“ઇતિ શ્રીપરમાર્હતશ્રીકુમારપાલમૂળાલગુપ્તિતે આચાર્યશ્રીહેમચન્દ્રવિરચિતેઽધ્યા-ત્મોપનિષદ્નામિ સજ્જાતપટ્ટવન્ધે શ્રીયોગશાસ્ત્રે સ્વોપજ્ઞ દ્વાદશપ્રકાશવિવરણં સમાપ્તમ્ ॥

પ્રતિદિન (પર્વ દિનોમાં) પ્રાચે બ્રહ્મચર્ય કરનાર તે રાગ, અન્ન, શાક, ફલ વિગેરેનાં નિયમોને ગ્રહણ કરશે.

સુશુદ્ધિશાલી તે રાગ્ન(કુમારપાલ), સાધારણચારી(વેશ્યા)ઓને જ નહિ, પરંતુ ધર્મપત્ની-ઓને પણ વર્ગશે અને બ્રહ્મચર્ય-પાલન માટે બોધ પમાડશે.

તે મુનિ(હેમચંદ્રાચાર્ય)ના ઉપદેશ દ્વારા જીવ, અજીવ વિગેરે તત્ત્વોનો તપશ્ચાર થઈ તે રાગ્ન બીજાઓને પણ બોધિ(જ્ઞાનધર્મ-ગ્રહણ)-પ્રદાન કરશે.

અર્હંત-ધર્મ પ્રત્યે દ્વેષ કરનારા જે કોઈ પાંકુર વિગેરે બ્રાહ્મણો વિગેરે હશે, તે પણ તે(કુમારપાલ)ની આરાધી ગર્ભ-આવરકો જેવા થશે.

આવકનાં વતોને સ્વીકારનાર તે ધર્મસ્થ રાગ, ૧ ચૈત્યો(શિવો)ને પૂજ્યા વિનાં અને ગુરુઓને પ્રણામ કર્યા વિના બોજન કરશે નહિ.

તે (કુમારપાલ રાગ્ન), પુત્ર વિના મૃત્યુ પામનાર પુરુષોનાં દ્રવ્યને ગ્રહણ કરશે નહિ; ખરેખર જે વિવેકનું ફલ છે, અવિવેકી અતૃપ્ત હોય છે.

શ્રીચૌહક્યક્ષિતિપતિકૃતપ્રાર્થનાપ્રેરિતોઽહં

તત્ત્વજ્ઞાનામૃતજલનિધેયોગિશાસ્ત્રસ્ય શ્રુતિમ્ ।

સ્વોપજ્ઞસ્ય વ્યવચયમિમાં તાવદેવા ચ નન્દ્યાદ

વાવૃજૈનપ્રવચનવતી મૂર્ધ્નવઃસ્વદત્રવીશમ્ ॥ ”

૧ કુમારપાલ ભૂપાલના પ્રતિદિન પકન માટે (તેણે પૂર્વે કરેલા અમર્ય-અક્ષણથી અપવિત્ર થયેલા ૩૨ દાંતોની શુદ્ધિ માટે ૩૨ પ્રકાશમાં) તેઓએ વીતરાગના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરવું વીરાપ્રકાશમય વીતરાગ-સ્તોત્ર રચ્યું હતું, તેના અંતમાં પણ તેઓએ કુમારપાલ ભૂપાલ માટે શ્રમ આરોપિત પ્રકટ કર્યો છે—

“ શ્રી હેમચન્દ્ર પ્રમવાદ વીતરાગસ્તવાદિતઃ ।

કુમારપાલભૂપાલઃ પ્રાપ્નોતુ ફલમીષ્ટિતમ્ ॥ ”

૨. દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (સર્ગ ૨૭ સ્તો. ૩૮-)માં હેમચંદ્રાચાર્યે આ સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે— “મહારાજ કુમારપાલે એક વખતે મધ્યરાત્રે કોઈ રડતી સ્ત્રીના કંઠજી આર્તસ્વર સાંભળ્યો. વેપ-પરાવર્તન કરી મહારાજ ત્યાં ગયા અને તેના દુઃખનું કારણ જાણ્યું કે— ‘પતિ-પુત્રના મરણ સમાચાર જણાતાં પોતાનું ધન રાજ સહ લેશે, એવા અધિક દુઃખદાયક આપાતથી જીવનથી કંટાળી તેણી ગમે કાંસો ખાઈ મરી જવા તત્પર થઈ હતી.’—રાજાએ તેણીને આશ્વાસન આપી શ્રદ્ધા કરાવી કે— ‘પુત્ર-નહિત મૃત્યુ પામનારનું ધન, આ રાજ લેશે નહિ’ અને એ પછી કુમારપાલે અમારોને ફરમાવી તેવી આજ્ઞા પ્રકટ કરાવી હતી.”

હેમચંદ્રાચાર્યના સમકાલીન સોમપ્રભાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૨૧માં પાટણમાં રચેલા કુમારપાલ-પ્રતિજ્ઞા(ગા. ઓ. સિ.) નામના વિસ્તૃત ગ્રંથમાં આ સંબંધમાં હૃદયેષ કર્યો છે કે—હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી ત્રીજા અણ્ણવતમાં અદત્ત-ધન ન લેવાનો નિયમ લેતાં બહુ પીડા કરનાર અને પાપ-અંધનનું કારણ સમજી કુમારપાલે તે રડતી સ્ત્રીના ધનને નહિ લેવાનો નિયમ સીધો હતો—એ પ્રસંગે ગુરુ હેમચંદ્રાચાર્યે તેની પ્રશંસા કરી હતી કે—

“ ન યન્મુક્તં પૂર્વ રઘુ-નણુ(હુ)પ-નાભાગ(ક)-મરત—

પ્રમૃત્યુર્વીનાર્વિઃ કૃતયુગકૃતોત્તિમિરપિ ।

વિમુચ્ચન્ સન્તોષાન્ તદપિ રુદ્ધતી-ચિત્તમણના

કુમા/ક્ષમાપાલ ! સ્વમસિ મહતાં મત્તકમણિઃ ॥ ”

બાવાર્થ:—હે કુમારપાલ ! પૂર્વે કૃતયુગમાં થઈ ગયેલા રઘુ, નણુ(હુ)પ, નાભાગ(ક), બરત વિગેરે

જે મૃગયા(શિકાર)ને પાંડુ વિગેરે (રાગ્નઓ)એ પણ તજી ન હતી, તેને પોતે (કુમારપાલ) તજશે અને તેની આજ્ઞાથી દરેક જન પણ ત્યાગ કરશે.

હિંસાનો નિષેધ કરનાર(અમારિ-અર્દિસા પળાવનાર) તે રાગ્ન (કુમારપાલ) વિદ્યમાન રહેતાં મૃગયા(શિકાર) વગેરે તો દૂર રહે; માંકણ, જૂઠૂ વિગેરેને પણ અંત્યજ્ઞે(અંકાત્ર જેવા દલકા ગણાતા લોકો) પણ હણશે નહિ.

પાપર્હિ(પારધી-શિકારી-કર્મ)નો નિષેધક તે રાગ્ન વિદ્યમાન રહેતાં અરણ્યની મૃગજાતિઓ(જંગલમાં વસતાં દરણો વિગેરે) ગોષ્ઠ(વાડા)માં રહેલી ગાયોની જેમ સદાય નિર્વિધે શેમંથ કરતી(વાજોળતી) થશે.

શાસનમાં(આજ્ઞાનું પાલન કરાવવામાં) ઈર્દ્ર જેવો તે રાગ્ન, જલચર, સ્થલચર અને ખચર(પક્ષીઓ) પ્રાણીઓને મારવામાંથી સદા બચાવશે ?

રાગ્નઓએ પણ જે મુક્યું ન હતું, તે કદતી-વિત્ત (પતિ-પુત્ર વિનાની રહતી-નિર્વોરા સ્ત્રીઓના ધન)ને હાથ, (કલિયુગમાં પણ) સંતોષથી મૂખી દેતો તે મહાપુરુષોમાં પણ શિરોમણી છે.

મોહરાજ-પરાજય નાટકમાં કુમારપાલનો ગરિયય કરાવતાં જણાવ્યું છે કે—

“ પદ્માલસ કુમારપાલવૃત્તિર્જે સ ચન્દ્રાન્વયી

જિનં ધર્મમવાપ્ય પાપશમનં શ્રીહેમચન્દ્રાદ ગુરોઃ ।

નિર્વોરાધનમુજ્જતા વિદયતા દ્યૂતાદિનિર્વાસનં

યેનકેન મટેન મોહવૃત્તિર્જિગ્યે જગત્કળકઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—અંદવંશી તે કુમારપાલ રાજ લક્ષ્મીના આશ્રય-સ્થાનરૂપ થયો, શ્રીહેમચંદ્ર ગુરુ પાસેથી પાપ-શમન કરનાર જૈનધર્મને પ્રાપ્ત કરીને નિર્વોરાઓના ધનને મૂખી દેતાં, તથા ધૃત (નૂંગાર) વિગેરે વ્યસનોને દૂર કરાવતા જે અદ્વિતીય સુમટે જગત્માં કંઈક જેવા મોહરાજને હત્યો હતો.

મોહપરાજય નાટક (ગા. ઓ. સિ.)માં કુમારપાલ ધર્મશાળને હરેશી કહે છે કે—

“ નિર્વોરાધનમુજ્જિતં વિદલિતં દ્યૂતાદિલીલાયિતં

દેવાનામપિ દુર્લભા પ્રિયતમા પ્રાપ્તા કૃપામુન્દરી ।

ધૃસ્તો મોહરિપુઃ કૃતા જિનમયો પૃથ્વી અવરસજ્ઞમાતૃ

તીર્ણઃ સજ્જરસાગરઃ કિમ્પરં તત્ સ્વાદ્ યદાશાસ્મહે ॥ ”

ભાવાર્થ:—હે ધર્મરાજ ! આપના સંગમથી નિર્વોરા(પતિ-પુત્રાદિરહિત સ્ત્રીઓ)નું ધન મૂખી થીપું, ધૃત વિગેરેની લીલાઓ વિદલિત કરી, દેવોને પણ દુર્લભ એવી પ્રિયતમા કૃપામુન્દરી પ્રાપ્ત કરી, મોહરિપુને નષ્ટ કર્યો, પૃથ્વીને જિનમયી કરી, અને સુદસાગર તર્યો, તો ખીલું શું છે ? કે જેની આગે આશા કરીએ ?

પાછળના શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે—આવા નવારસીયા ધનથી રાજધને હર લાખ રૂપીયાની વાર્ષિક આવક થતી હતી.

૧. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે સં. દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (૨૦મા સર્ગમાં, પ્રજ્ઞા. ૫થી ૨૨)માં જણાવ્યું છે કે-રાજધનું ન્યાયપૂર્વક પરિપાલન કરતાં કુમારપાલે એક વખતે—કામણ શુદ્ધિ એકાદશી જેવા પર્વનાદિવરો રસ્તામાં ત્રણ ચાર દીન(નિરાધાર અનાથ-દૃષ્ટાપાત્ર-ગિયારાં) પશુઓને બકાલકારથી ખેંચી-પકડીને વેચવા માટે લઈ જતા એક માણસને જોયો. તેને બોલાવી પૂછતાં જણાવ્યું કે-પૈસા માટે તે, ખાટકી-કસાઇની દુકાને પશુઓ(બકરા)ને આપવા જતો હતો. એવી રીતે માંસ ખરીદનારા અને પોતાની આજીવિકા માટે જીવોની હિંસા કરનારા મનુષ્યો તરફ તેને ધિક્કાર આવ્યો. ‘એવી રીતે પશુઓનો વંધ થાય-એમાં પૃથ્વીનું શાસન કરનાર બૂપાલના સુવાસિત ગયાની ક્ષાતિ ગણાય’ કૃતકૃદ અધવાગા દૂધને

જેઓ જન્મથી માંડીને માંસ-ભક્ષણ કરનારા હશે, તેઓ પણ તે રાત્રની આત્માને વશ થઈ ખરાબ સ્વપ્નની જેમ માંસની ક્યાને પણ બૂલી જશે.

જે મઘ (મદિરા) ને પહેલાં દશાહો(યાત્રો)એ શ્રાવકો હોવા છતાં પણ સર્વથા તજ્યું ન હતું, તે મઘને પવિત્રાત્મા તે (મદિરાત્યાગી કુમારપાલ) સર્વત્ર અકાવરી.

તે રાત્ર, મહીતલમાં મઘ-સંધાન(દારૂની ઉત્પત્તિ)ને તેવી રીતે રોકશે, કે કુમાર પણ મઘનાં ભાંડો(વાસણો) ધડશે નહિ.

અને સુગંધી કલમ(ગોખા તથા અન્ય ધાન્ય)ને તથા લોકો દુર્ગંધી માંસને સુગંધી બનાવી ખારી. આદે-એ શાસન કરનાર રાત્રનો દુર્ભિવેક ગણાય. પ્રજા રાત્રને અનુસરનારી હોય છે. એવી રીતે નિરપરાધી પશુઓને વધ થાય અને એવા મોટા અન્યાયને હું ન ચટકાવું-ન શકું. તેા મહારામા ન્યાયની કે ધર્મની ગંધ પણ છે-જેમ ન ગણાય; હું કર લઈ છું, તે પૃથ્વીના રક્ષણ માટે લેતો નથી, શરીરના રક્ષણ માટે લઈ છું-એવી રીતે ધિક્કારપાત્ર ગણાઈ. ગંગાતટ પર વસનારા મુનિઓ મહારી સ્તુતિ કરે છે કે-‘કુમારપાલ અત્યંત ન્યાયી, ધાર્મિક (ધર્મનિષ્ઠ) અને કૃપાલુ છે’ તે સ્તુતિ, આવી રીતે પશુ-વધ થવા દઈ તેા ધિક્કારપાત્ર ગણાય. મહારા જેવો રાત્ર હોવા છતાં યમ-રાત્રના કિકર લેવા કૂર મનુષ્યો આવી રીતે પશુ-વધ કરે તે અયોગ્ય ગણાય. આ! ખેદની વાત છે કે-કૂર કર્મવાળો લોકો હસતાં હસતાં પશુઓને હણે છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં યમ-દૂતો દ્વારા હણનાર પોતાના આત્મા સંબંધમાં શોક કરતા નથી.’ જન્તુ-વધ કરવામાં મહાપાપનો વિચાર કરી તે રાત્રએ(કુમારપાલે) તેણું મહાપાપ કરનારને ખીન્ન પાપ કરનારા કરતાં અધિક શિક્ષા કરવા અધિકારીઓને આજ્ઞા આપી હતી. અને અધિકારીઓએ રાત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે રાત્રમાં સર્વત્ર અમારિ-પોષણ પ્રકટ કરી હતી.

કુમારપાલના શ્રેષ્ઠ રાત્રમાં પશુ-વધ બંધ થયો, માંસહાર તથા લોકો નિર્દોષ બોજન કરતા થયા, ‘વિક્રમ, અમય દાન, ન્યાય-પાલન વિગેરે સફળથે વડે અમારિ-પ્રવર્તક કુમારપાલ જેવો અન્ય નથી’-એવી પ્રખ્યાતિ થઈ. હદમીના ગર્વથી માંસ ખરીદનારને તે હદમી-સંહિત કરી શકતો, કચ્છા (છવ-દયા) વિષયમાં મદ્ધારહિતોને તે સાર્થક વચ્ચેના વડે હલ્લશિત મજાવાળા કરતો, તેના પ્રશંસનીય શાસનમાં દેવીઓ પણ પશુવધવાળાં બલિ-દાન પામતી ન હતી, શિકારીઓ પણ શિકાર કરતા નહિ. યજ્ઞોમાં ઋષિઓ દ્વારા પશુઓની આહુતિ આપતી નહિ, પરંતુ યજ્ઞથી આહુતિ આપતી-એ વિગેરે સંબંધમાં હેમચંદ્રાચાર્યે સં. દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય(સર્ગ ૨૦)માં લલ્લેષે કર્યા છે.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે અભિધાનચિંતામણિ નામમત્સા (કાંડ ૩, સ્તો. ૩૭૬-૩૭૭)માં કુમારપાલનાં નામોલો નિર્દેશ કરતાં પરિચય કરાવ્યા છે કે—

“ કુમારપાલદ્વૈલકયો રાજર્ષિઃ પરમાર્હતઃ ।

મૃતસ્વમોક્ષા ધર્માત્મા મારિ-વ્યવનવારકઃ ॥ ”

કુમારપાલનાં ઉપર્યુક્ત ૮ નામોની વ્યુત્પત્તિ-વ્યાખ્યા કરતાં તેઓએ સૂચવ્યું છે કે-કુમારો(શિશુ-બાલકો) ની જેમ પ્રજાને પાલન કરવાથી અને કુપૃથ્વી તથા માન્વહદમીને અત્યંત પાલન કરવાથી ૧ કુમારપાલ, સુહુકના અપત્ય હોવાથી ૨ ચૌહુકય, ૭ અંગોવાળા રાત્ર વડે શોભતા હોવાથી રાત્ર તથા ક્ષમા વિગેરે ગુણો ધારણ કરવાથી ઋષિ=૩ રાત્રર્ષિ, આત્મા અર્હન્ દેવતા હોવાથી તથા ક્ષમા વિગેરે ગુણો વડે પરમ હોવાથી ૪ પરમાર્હત, મૃત્યુ પાળનારના-નિર્વૃત્તાના દ્રવ્યને મૂકનાર-ન મહણ કરનાર થવાથી ૫ મૃતસ્વમોક્ષા, અહિંસા વિગેરે લક્ષણવાળો ધર્મ જ એનો આત્મા હોવાથી ૬ ધર્માત્મા, મારિને-પ્રાણિવધને સર્વથા લોકમાં વાલણ કરનાર-નિરોધક થવાથી ૭ મારિવારક તથા શિકાર, ભૂગાર, અને મદિરાપાન વિગેરે વ્યસનોને સર્વથા લોકમાં વારનાર-નિરોધક થવાથી ૮ વ્યસનવારક એવાં નામોથી વિખ્યાત થયો હતો.

જે મૃગયા(શિકાર)ને પાંકુ વિગેરે (રાગઓ)એ પણ તથા ન હતી, તેને પોતે (કુમારપાલ) તજશે અને તેની આજ્ઞાથી દરેક જન પણ ત્યાગ કરશે.

હિંસાનો નિષેધ કરનાર(અમારિ-અદિસા પળાવનાર) તે રાગ (કુમારપાલ) વિદ્યમાન રહેતાં મૃગયા(શિકાર) વગેરે તે દૂર રહે; માંકણ, જૂ વગેરેને પણ અંત્યજ્ઞો(અંશક જેવા હલકા ગણાતા લોકો) પણ હણશે નહિ.

પાપહિં(પારધી-શિકારી-કર્મ)નો નિષેધક તે રાગ વિદ્યમાન રહેતાં અરણ્યની મૃગન-તિઓ(જંગલમાં વસતાં હરણો વિગેરે) ગોષ્ઠ(વાણ)માં રહેલી ગાયોની જેમ સદાય નિર્વિધને રામથ કરતી(વાગોળતી) થશે.

શાસનમાં(આજ્ઞાનું પાલન કરાવવામાં) ઈદ્ર જેવો તે રાગ, જલચર, સ્થલચર અને ખચર(પક્ષીઓ) પ્રાણીઓને મારવામાંથી સદા બચાવશે.

રાગઓએ પણ જે મૂક્યું ન હતું, ને કેદી-વિત્ત (પતિ-પુત્ર વિનાની રહતી-નિર્વોરા સ્ત્રીઓના ધન)ને હાથ, (કલિયુગમાં પણ) સંતોષથી મૂકી દેતાં તે મહાપુરુષોમાં પણ શિરોમણિ છે.

મોહરાજ-પરાજય નાટકમાં કુમારપાલનો પરિચય કરાવતાં જણાવ્યું છે કે—

“ પદ્માસન કુમારપાલનૃપતિર્જ્ઞે સ ચન્દ્રાન્વયી
જનં ધર્મમવાપ્ય પાપશમનં શ્રીહેમચન્દ્રાદ ગુરોઃ ।

નિર્વોરાધનમુજ્જતા વિદધતા દ્યુતાદિનિર્વાસનં

યેનૈકેન મટેન મોહનૃપતિર્જિગ્યે જગદ્ગુપ્તકઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—અંદ્રવંશી તે કુમારપાલ રાજ લક્ષ્મીના આશ્રય-સ્થાનરૂપ થયો, શ્રીહેમચંદ્ર ગુરુ પાસેથી પાપ-રાગન કરનાર જૈનધર્મને પ્રાપ્ત કરીને નિર્વોરાઓના ધનને મૂકી દેતાં, તથા દ્યુત(નૂંગાર) વિગેરે વ્યસનેને દૂર કરાવતા જે અદ્વિતીય સુખદે જગત્માં કંટક જેવા મોહરાજને હત્યા હતો.

મોહપરાજય નાટક (ગા. જો. સિ.)માં કુમારપાલ ધર્મરાજને હૃદયે કહે છે કે—

“ નિર્વોરાધનમુજ્જિતં વિદલિતં દ્યુતાદિલીલાયિતં

દેવાનામપિ દુર્લભા પ્રિયતમા પ્રાપ્તા કૃપાહુન્દરી ।

અસ્તો મોહરિપુઃ કૃતા જિનમયી પૃથ્વી સર્વસન્નિભાત્ .

તીર્ણઃ સઠ્ઠરસાગરઃ કિમપરં તત્ સ્વાદ્ યદાશાસ્મહે ॥ ”

ભાવાર્થ:—હે ધર્મરાજ! આપના સંગમથી નિર્વોરા (પતિ-પુત્રાદિરહિત સ્ત્રીઓ)નું ધન મૂકી દીધું, દ્યુત વિગેરેની લીલાઓ વિદલિત કરી, દેવોને પણ દુર્લભ એવી પ્રિયતમા કૃપાહુન્દરી પ્રાપ્ત કરી, મોહરિપુને નષ્ટ કર્યો, પૃથ્વીને જિનમયી કરી, અને યુદ્ધસાગર તર્યો, તો ખીનું શું છે કે જેની અગ્રે આશા કરીએ ?

પાછળના ગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે-આવા નવારસીયા ધનથી રાજ્યને ઉર લાખ રૂપીયાની વાર્ષિક આવક થતી હતી.

૧. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય સં. દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય (૨૦મા સર્ગમાં, શ્લોક ૫થી ૨૨)માં જણાવ્યું છે કે-રાજ્યનું ન્યાયપૂર્વક પરિપાલન કરતાં કુમારપાલે એક વખતે-કૃપાગુણ શુદ્ધિ એકાદશી જેવા પર્વના દિવસે રસ્તામાં ગણ ચાર દીન(નિરાધાર અનાથ-કૃપાપાત્ર-બિચારો) પશુઓને યજ્ઞાદકારથી ખેંચી-પકડીને વેચવા માટે લઈ જતા એક માનુસને જોયો. તેને બોલાવી પૂછતાં જણાવ્યું કે-પૈસા માટે તે, ખાટકી-કસાઇની દુકાને પશુઓ(બકરા)ને આપવા જતો હતો. એવી રીતે માંસ ખરીદનારા અને પોતાની આજીવિકા માટે જીવોની હિંસા કરનારા મનુષ્યો તરફ તેને ધિક્કાર આવ્યો. ‘જેવી રીતે પશુઓનો વધ થાય-એમાં પૃથ્વીનું સારાન કરનાર બ્રૂપાલના સુવાસિત મનની ક્ષતિ ગણાય’ કટકૃષ્ઠ અધવાળા દુધને

જેઓ જન્મથી માંડીને માંસ-ભક્ષણ કરનારા હશે, તેઓ પણ તે રાગની આત્માને વશ થઈ ખરાબ રવિનની જેમ માંસની કથાને પણ બૂલી જશે.

જે મઘ(મદિગ)ને પહેલાં દસાહો(દાસો)એ શ્રાવકો હોવા છતાં પણ સર્વથા તત્ત્વું ન હતું, તે મઘને પવિત્રાત્મા તે(મદિરાત્યાગી કુમારપાલ) સર્વત્ર અક્રાવરી.

તે રાગ, મહીતલમાં મઘ-સંધાન(દારની ઉત્પત્તિ)ને તેવી રીતે રોકશે, કે કુમાર પણ મઘનાં ભાંડો(વાસણો) ધડશે નહિ.

અને સુગંધી કલમ(ચાખા તથા અન્ય ધાન્ય,ને તથા લોકો દુર્ગંધી માસને સુગંધી બનાવી ખાશે. આદે-એ શાસન કરનાર રાજાનો દુર્વિવેક ગણાય. પ્રજા રાજાને અનુસરનારી હોય છે. એવી રીતે નિરપરાધી પશુઓનો વધ થાય અને એવા મોટા અન્યાયને હું ન અટકાવું ન શકું. તે મહારામાં ન્યાયની કે ધર્મની ગંધ પણ છે-એમ ન ગણાય; હું કર લઉં છું, તે પૃથ્વીના રક્ષણ માટે લેતો નથી, શરીરના રક્ષણ માટે લઉં છું-એવી રીતે ધિકારપાત્ર ગણાઉં. અંગાતટ પર વસનારા મુનિઓ મહારી સ્તુતિ કરે છે કે- 'કુમારપાલ અત્યંત ન્યાયી, ધાર્મિક (ધર્મનિષ્ઠ) અને કૃપાલુ છે' તે સ્તુતિ, આવી રીતે પશુ-વધ થવા દઉં તેા ધિકારપાત્ર ગણાય. મહારા જેવો રાજા હોવા છતાં યમ-રાજના ક્રિડર જેવા હૂર મનુષ્યો આવી રીતે પશુ-વધ કરે તે અયોગ્ય ગણાય. આ! ખેદની વાત છે કે-હૂર કર્મવાળા લોકો હસતાં હસતાં પશુઓને હણે છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં યમ-દૂતો દ્વારા હણનાર પોતાના આત્મા સંબંધમાં શોક કરતા નથી, જન્તુ-વધ કરવામાં મહાપાપનો વિચાર કરી તે રાજા(કુમારપાલ) તેવું મહાપાપ કરનારને બીજા પાપ કરનારા કરતા અધિક શિક્ષા કરવા અધિકારીઓને આજ્ઞા આપી હતી. અને અધિકારીઓએ રાજાની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્યમાં સર્વત્ર અમારિ ધોણા પ્રકટ કરી હતી.

કુમારપાલના શ્રેષ્ઠ રાજ્યમાં પશુ-વધ બંધ થયો, મારાહાર તથા લોકો નિર્દોષ જોગન કરતા થયા. 'વિક્રમ, અત્યંત દાન, ન્યાય-પાલન વિગેરે સદ્ગુણો વડે અમારિ-પ્રવર્તક કુમારપાલ જેવો અન્ય નથી' - એવી પ્રજામાં યદ્યપિ દક્ષીના ગર્વથી માંસ ખરીદનારને તે દક્ષી-રહિત કરી રાકતો, કબજા (જીવ-દેશ) વિષયમાં મદ્ધારહિતોને તે સાધક વચનો વડે ઉદ્ગ્રસ્ત બ્રહ્મવાળા કરતો, તેના પ્રસંગીય સાસનમાં દેવીઓ પણ પશુવધવાળાં બલિ-દાન પામતી ન હતી, શિકારીઓ પણ શિકાર કરતા નહિ. યજ્ઞમાં ઋષિઓ દ્વારા પશુઓની આહુતિ અપાતી નહિ, પરંતુ યજ્ઞોથી આહુતિ અપાતી-એ વિગેરે સંબંધમાં હેમચંદ્રાચાર્યે સં. દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય(સર્ગ ૨૦)માં ઉલ્લેખો કર્યા છે.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે અભિધાનચિંતામણિ નામભાષા (કાંડ ૩, શ્લો. ૩૭૬-૩૭૭)માં કુમારપાલનાં નામોનો નિર્દેશ કરતાં પરિચય કરાવ્યો છે કે--

“ કુમારપાલઃ સ્વૌલ્ભવો રાજર્ષિઃ પરમાર્હતઃ ।

મૃતસ્વમોક્ષા ધર્માત્મા મારિ-વ્યસનવારકઃ ॥ ”

કુમારપાલનાં ઉપર્યુક્ત ૮ નામોની વ્યુત્પત્તિ-વ્યાખ્યા કરતાં તેઓએ સૂચવ્યું છે કે-કુમારો(સિંહ-બાલકો) ની જેમ પ્રજાને પાલન કરવાથી અને કુ-પૃથ્વી તથા મા-લક્ષ્મીને અત્યંત પાલન કરવાથી ૧ કુમારપાલ, સુલુખના અપત્ય હોવાથી ૨ સ્વૌલુક્ય, ૭ અંગોવાળા રાજ્ય વડે શાસતા હોવાથી રાજ તથા ક્ષમા વિગેરે ગુણો ધારણ કરવાથી ઋષિ-૩ રાજર્ષિ, આનો અર્હત દેવતા હોવાથી તથા ક્ષમા વિગેરે ગુણો વડે પરમ હોવાથી ૪ પરમાર્હત, મૃત્યુ પામનારના-નિર્વૃત્તિના દ્રવ્યને મૂકનાર-ન મહાત્મ્ય કરનાર થવાથી ૫ મૃતસ્વમોક્ષા, અદિશા વિગેરે હૃદયપાત્રો ધર્મ જ એનો આત્મા હોવાથી ૬ ધર્માત્મા, મારિને-પ્રાણિવધને સર્વથા લોકમાં વારણ કરનાર-નિષેધક થવાથી ૭ મારિવારક તથા શિકાર, જીનાર, અને મદિરાપાન વિગેરે વ્યસનોને સર્વથા લોકમાં વારનાર-નિષેધક થવાથી ૮ વ્યસનવારક એવાં નામોથી વિખ્યાત થયો હતો.

મઘના નિત્ય વ્યસન(કુટેવ)થી ક્ષીણ—સંપત્તિ(દરિદ્ર) થયેલા જે મઘ પીનારા (દારીદ્રીયા), તે રાગ(કુમારપાલ)ની આરાધી મઘ તજશે, તેમને સંપદાઓ થશે.^૧

જે દૂત(જૂગાર)ને પૂર્વે યદ્ય ગયેલા નહિ વિગેરે રાગઓએ પણ તત્ત્વું ન હતું, તે દૂત(જૂગાર)નું નામ પણ, તે રાગ(કુમારપાલ) પોતાના વૈરીના નામની જેમ ઉન્મૂલન કરશે.^૨

તે રાગ(કુમારપાલ)ના ઉદયવંત શાસનમાં, તેની મેદિનીમાં પારેવાની પણ-ક્રીડા (હોડ-સરતથી થતી રમતો) અને કૂકડાઓનાં યુદ્ધો વિગેરે પણ થશે નહિ.^૩

અનહદ વૈભવવાળો તે રાગ(કુમારપાલ), પ્રાયે પ્રત્યેક ગામોમાં જિનાવતનો (જિન-મંદિરો) દ્વારા પૃથ્વીને વિભૂષિત કરશે.^૪

તે રાગ(કુમારપાલ), સમુદ્ર પર્વતના મહીતત્ત્વ પર પ્રત્યેક ગામ અને પ્રત્યેક પુરમાં અર્દ્ધપ્રતિમા(જિન-મૂર્તિ)ઓનો રથયાત્રાનો ઉત્સવ કરશે.

તે રાગ(કુમારપાલ), દ્રવ્યોનું દાન દઇ, જગતને અનુજી કરી, પૃથ્વીમાં પોતાના સંવત્સરને અંકિત કરાવશે.”

ભગવાન મહાવીરની લવિષ્યવાણીને સાચી પૂરવાર કરનારા કુમારપાલ જેવા પ્રતાપી મોર્ચેશ્વરના ધર્માચાર્ય હેમચંદ્રના ઉપર્યુક્ત સુયશસ્ત્રી પ્રવચનો પ્રત્યે સર્વે કોઈ સન્મનો આદર દર્શાવે અને સહસા ગ્વણ્ણતા—અગ્વણ્ણતાં તેવા મહાપુરુષ તરફ થયેલા મિથ્યા આક્ષેપો-અનાદરો દૂર કરી સાચી કૃતજ્ઞતા અને સુજ્ઞતા દર્શાવે એમ ઈચ્છીશું.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે મહારાજ કુમારપાલના પદિવ્ય અને વર્ણન સંબંધમાં સંસ્કૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યના ૧૬મા સર્ગથી ૨૭મા સર્ગ સુધીના પાંચ સર્ગો અને પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્યના આઠે સર્ગો રોક્યા છે. પોતાના સમકાલીન સુપરિચિત અને પ્રતિભોધિત ભક્ત મહારાજનું સદ્ગુણમય સત્કૃત્ય-વિભૂષિત જીવન-ચરિત્ર, વિસ્તારથી પણ સમુચિત મર્યાદિત રીતે મહાકવિની પદ્ધતિથી તેઓએ આલેખ્યું છે. તથા સ્વોપત્ત દેશીનામમાલાની અને છંદોડનુશાસનની વ્યાખ્યાઓમાં ઉદાહરણ તરીકે અનેકવાર ચોક્કસ કુમારપાલની પ્રશંસાના પદો ઉચ્ચાર્યા છે.

૧, ૨, ૩. હેમચંદ્રાચાર્યના યોગશાસ્ત્રમાં તથા મોહરાજપરાજય અને કુમારપાલ-પ્રતિબોધમાં જે વિશે વિસ્તારથી પ્રવચન છે.

૪. હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રા. દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય(સર્ગરત્ન)માં કુમારપાલના જીવનની નિલયર્થા દર્શાવતાં વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે કે—“કુમારપાલ, ભગ્ય દ્વાથી પર આરૂઢ યદ્ય ચતુરંગી સેના સાથે પોતાના નામાંકિત કુમાર-વિહાર નામના પાર્શ્વજિન-મંદિરમાં જતો અને ભક્તિથી જિન-સ્તુતિ, જિન-સ્નાત્ર વિગેરે જિન-પૂજા કરતો અને આકર્ષક અદ્ભુત સંગીત-નૃત્યાદિ દ્વારા જિન-ભક્તિ કાવતો, તે પછી શુરને પ્રભાગ કરતો, તેમના ઉપદેશો સાંભળતો હતો.”

પાઠણમાં કુમારપાલે કરાવેલા મનોહર એ કુમ.૨-વિહારનું વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યના પદૃધર મહાકવિ શામચંદ્રે કુમારવિહારશતક નામના છાંદમય સુંદર કાવ્યમાં કર્યું છે; તેના પ્રારંભનાં અને પ્રાંતનાં તે નામના નિર્દેશાર્થનાં પદો આ પ્રમાણે છે—

“ભાષ્યમન્દિરમુદારગુણામિરામં વિદ્યમ્મરા-પણવધૂ-તિલકાયમાનમ્ ।
તેજાંસિ ચચ્છતુ કુમારવિહારનામ મૂર્તિમુજદચ્છુલકંદશમવસ્ય ચૈત્યમ્ ॥”

“આસ્તાં તાવન્મનુષ્યઃ પ્રકૃતિમલિનધીઃ શાસ્વતાલોકચક્રુ—
વૈવંતું વચ્ચૈશ્વતુર્ભિર્ધિરિપિ કિમલં તસ્ય સૌન્દર્યલક્ષ્મીમ્ ? ।

ક્ષીણાણેપામિલાપઃ પરમલયમયં સ્થાનમાત્મોડપિ ઘરિમન્

ભાષ્યાં શ્રીપાર્શ્વનાપત્તિમુવનકુમુદારામચન્દ્રધકાર ॥”

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય

લેખક-મોહનલાલ દલોચંદ દેસાઈ

B. A. L. L. B. Advocate-મુંબઈ

૧

કલિસર્વત્ર! ત્રિશક્તિ વંદન હો!!!

સિદ્ધરાજ કુમાર પ્રતિબોધી

મહિમા વધાર્યો જૈન શાસન હો-કલિ ૦ ૧

અમારી-પણ વજગાવી જન્તુ

દાન અભય દીધું હેમ સુધન્ય હો-કલિ ૦ ૨

ધરણપ્રતિગીત ગાઈ એ ત્હારાં

ગૂજર બાલ ચર્ચ સુપ્રસન્ન હો-કલિ ૦ ૩

‘કલિકાલસર્વત્ર’ એ નામનું ઉત્તમ ગિરુદ

ધરાવનાર, ગૂજરાતની ગ્રામમાં થી કુમારપાલ

રાજનુંદારા અમારિ-પણ વજગાવી માંસાદાર

—મદિરાપાનને દેશવટો અપાવનાર, અખંડ-

આજન્મ અહ્મચારી, શાસનપ્રભાવક મદામુનિ

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યથી કોણ અપરિચિત છે?

જૈન તેમજ જૈનેતર સર્વે શિક્ષિત જગતમાં

તેમનું નામ સજીવન, જ્યંત્રિત અને પ્રસિદ્ધ છે.

લઘુવયદીક્ષા-નૈષ્ઠિક અહ્મચર્ય-દીર્ઘજીવન:—ગૂજરાતમાં ‘ધંધુકા નગરમાં’ સં. ૧૧૪૫ ની કાર્તિકપૂર્ણિમાએ મોઢ વણિકને ત્યાં જન્મ. પ્રભાવકચરિત્ર અનુસાર બાલકની સવાપાંચ વર્ષની વય થાય છે ત્યાં સં. ૧૧૫૦ના માઘ શુદ્ધિ ૧૪ ને ચાર શનિએ ક્રમ્પત એની માતાની આત્મા લઈ ને ખંભાન લઈ આવી દેવચન્દ્રચરિ નામે જૈન આચાર્ય તેમને દીક્ષા આપે છે. તે ચંદ્રદેવ મટી સોમચંદ્ર બને છે. આ દીક્ષાવય સ્વીકારીએ તો જૈનશાસ્ત્રમાં દીક્ષાનિમિત્તે લઘુતમવય ‘જન્મથી આરમ્ભી-કોઈ કહે છે કે ગર્ભથી આરમ્ભી-આઠ વર્ષ પછી’ જણાવી છે (જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર પ્રવૃત્તિ સૂત્ર ૭૬૧), કારણ કે તે પહેલાંની વયવાળાને ‘બાલ’ ગણી તેને ‘દીક્ષેચિત’ સ્વીકારવામાં આવેલ નથી, તે ગણતરીએ આ દીક્ષા પણ વજન-સ્વામીની માફક ‘કાદચિત્કી આશ્વર્થભૂત’—અપવાદજનક, લેખાય; પણ તે બાલક પછી મદાન વિજયો આચાર્ય થાય છે એટલે ‘no success like a success’—વિજય જેવો કોઈ વિજય નથી, એ ન્યાયે આ દીક્ષા સરથાને-યોગ્ય સ્વીકારાય દીક્ષા દેનાર પણ વિદ્વાન ગ્રંથકાર આચાર્ય હતા. તેમણે પ્ર. ચ. પ્રમાણે માતાના જ્વન અને દોહડા પરથી, કે તે બાલકના અંગપ્રત્યંગાદિનાં લક્ષણો પરથી સૂચિત મદત્તા તેમાં પારખી દશે ત્યારે જ પિતાને પૂછ્યા વગર વયના શાસ્ત્રમાન્ય ધોરણથી પણ ઝોટી વયે દીક્ષા આપી હશે.

અન્ય સાધન પરથી જણાય છે કે આઠ કે નવ વર્ષની વયે દીક્ષા અપાઈ હતી. જો તેમ હોય તો જૈનશાસ્ત્રની વયમર્યાદાનો ભોગ થતો નથી. દીક્ષા આપનાર શાસ્ત્રનામય

મુકી આ અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઈએ. અત્યારે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન-રાજસ્થાનથી માંડી દક્ષિણમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યના પ્રદેશ સુધીના ભાગમાં જે અપભ્રંશ સાહિત્ય જડ્યું છે તે રચનામાં પણ મોટા અંશ જૈનોનો છે. પણ હેમચંદ્ર વગેરેએ ઉચ્ચરેલાં ઉદાહરણો જોતાં કેટલુંક સાહિત્ય જૈનોતર થઈ પણ રચાએલું હોય તે તે સંભવિત છે. એ સંબંધે સાહિત્ય શોધવાનો આપણે પ્રયત્ન પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્ય મૂળ હિન્દુસ્તાનના ઉત્તર-દક્ષિણ 'અપરાન્તનું' છે, તથાપિ એના સૌથી વિશેષ ઉત્તરાધિકારીઓ આપણે ગુજરાતી છીએ. આપણા ગુજરાતમાં આવ્યાના ઇતિહાસ ઉપરથી આપણી ભાષાનો ઉદ્ભવ-પ્રાચીન આર્યભાષા, પછી સંસ્કૃત, પછી પાલી, પછી શૌરસેની પ્રાકૃત પછી શૌરસેની અપભ્રંશ, અને તે ઉપરાંત ગુજરાતી મૂળ ભાષા દર્દરતાની યા પૈશાચી: આટલાં તત્ત્વોમાંથી થયેલો મનાવ છે. હવે આ સંબંધો તત્ત્વોને પૃથક્ કરી આપણી ભાષાના પ્રત્યેક શબ્દની ઉત્પત્તિ આપણા કાપમાં આપણે ગતાવધી જોઈએ."

રાજકારણમાં પડ્યા નથી:-પંડિત શિવદત્તશર્મા કહે છે કે 'વળી કુમારપાલના ઇતિહાસમાં એમનું (હેમચંદ્રશરિનું) સ્થાન ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના રાજ્યમાં ચાલુક્યના જેવું જ રહ્યું' એ વાત યથાર્થ લાગતી નથી. તેમના સંબંધી પ્રબંધો તેમજ ગ્રંથોમાંથી જે કંઈ મળી આવે છે તે સર્વમાંથી એવું કંઈ પણ ઉપલબ્ધ થતું નથી કે તેમણે રાજકીય ક્ષેત્રમાં સક્રિય ભાગ લીધો હોય એમ જણાય, સિવાય કે કુમારપાલે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે કોણ ચોગ્ગ થઈ પડશે એ જાતની એક પૂર્વપુરુષ અને પોતાના ગુરુપદે નિયુક્ત કરેલ આ આચાર્યની સલાહ લીધી હતી અને તે તેમણે આપી હતી. (આ સલાહ બદાર પડ્યાથી જો કે જૈન સંપ્રદાયને તથા મંદિરોને અજ્યપાળના દ્વારે મૂળ શોસનું પડ્યું તે છતાં તે માત્ર સ્થળનરૂપે હતી, અટપટરૂપે નહિ.) તેમણે સામાજિક અને સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિમાં અને જૈન ધર્મની ઉન્નતિમાં જ પોતાના ઇવનનો સવિશેષ ભાગ, ગુરુની આજ્ઞાથી જ, પાટણમાં જ -ગુજરાતમાં પીતાવ્યો હતો. દાર્ણધી, પ્રાણીકતલનિષેધ, જુગારનિષેધ, મૃત મનુષ્યોના દ્રવ્યનું રાજ્યે ન લેવું વગેરે અનેક સકલ સમાજને ઉપયોગી કાર્યો રાજ્યદ્વારા પોતાના પ્રભાવથી કરાવ્યાં હતાં. એની અસર ચાલી આપી છે અને હજી સુધી તેનાં ચિન્હો ગુજરાતમાં વિદ્યમાન છે. જૈન ધર્મની ઉન્નતિમાં મંદિરોનું નિર્માણ, દાનશાળાઓની સ્થાપના, દેવદ્રવ્યને ધર્મોદા દ્રવ્યનું વ્યવસ્થાપન વગેરે કાર્યો રાજ્યની સહાયતાથી કરાવ્યાં હતાં. તેમની શક્તિ એટલી બધી હતી કે તે ધર્મનો એક અલગ પોતાના નામનો પંથ સ્થાપી શકત; પણ તેમ કરવામાં કદાચ નથી એટલે તેમ તેમણે કરવાની ઇચ્છા સરખી કાઢી નથી અને સર્વે પક્ષના વિદ્વાનો આચાર્યો વગેરે સાથે સહકાર વા સમદષ્ટિ સેવેલ છે.

તેમના સંબંધી અધિધસનીય કથનો-મારા સ્નેહી મિત્ર પંડિત બહેચંદ્રદાસ (૧૨-૭-૩૧ના 'જૈન' ના અંકમાં) 'અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોની સત્ય શોધ (?)' નામના લેખમાં જણાવે છે કે 'ફારબસ સાહેબે તો હેમાચાર્ય વિષે લખતાં ૬૬ વાળી દીધી છે. તેમણે રાસમાળામાં લખી નાંખ્યું છે કે, 'હેમાચાર્ય અંત સમયે મુસલમાન થયા હતા; પણ એના પ્રમાણ માટે કશું જ મૂક્યું નથી. સત્તા, સામાન્ય અને રંગના મદ સિવાય આવું હડહડતું જણાવું કેણ લખી શકે? રાસમાળાનું ગુજરાતી ભાષાંતર તપાસતાં ર. ઉ. (સ્વ. દિ. બ. રણછોડરામ ઉદયરામ) ની સહી ઉપર હેમાચાર્યની મુસલમાન થવાની કદ્દિપત કે

સાંભળેલી વાત મુકાયેલી જણાય છે. તે ઉપરાંત રાસમાળામાં ભાટની વાત પરથી શંકરાચાર્યે મહેલ સુધી સમુદ્રનાં મોળાં જીછળે તેવાં પાણી પોતાની અદ્ભુત શક્તિથી લાવી કુમારપાળ અને હેમાચાર્યને જલશાયી મરણના ભયમાં સપડાવી હોડીનું દશ્ય બતાવ્યું. કુમારપાળે પકડી રાખ્યા, જ્યારે હેમાચાર્ય તે હોડીમાં જીવ બચાવવા ફૂદી પડ્યા.— ‘દરિયોને હોડી એ સર્વ કાર્મિક હતું તેથી તે નીચે ફરસઅંધી ઉપર પડ્યા. ને બેચા નીકળી ગયા (કેવા સુંદર શબ્દો વાપર્યા છે!!) જૈન ધર્મ પાળનારાઓને કતલ કરવાનું કામ આદ્યું; પછી કુમારપાળ શંકરસ્વામીનો શિષ્ય થયો. ’—

‘આવી વાતો ઉપર કશો આધાર રાખી શકાય તેમ નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમાં જરાયે સત્યનો અંશ હોય એમ સામાન્ય બુદ્ધિવાળો પણ સર્જિત હોય તો સ્વીકારી શકે તેમ નથી, છતાં તેને ઐતિહાસિક ગ્રન્થમાં સ્થાન આપવું અને સ્થાન અપાય તો તે ન બનાય તેવી, કાલ્પનિક, જણાય છે એટલું જે ન જણાવવું, એ અસંતત્ય છે.

‘સત્યગવેષક વિદ્વાનોનો સ્વભાવ છે કે તેમણે મૂકેલા વિચારો, મતભ્યો કે સાંભળેલાં કથનો બુદ્ધિઘાત, પ્રબલપ્રમાણોથી ફેરફાર કરવાને યોગ્ય જણાય તો તેઓ પોતાના વિચારોને ફેરવવાને કદી ચૂકતા નથી;’ તો આવા ભ્રમો જેમણે જીભા કરેલા છે તેમણે અગર બીજા સર્જિત વિદ્વાનોએ તે વિષે સવિશેષ જીહાવોહ કરીને તેનું નિરસન કરવાનું કર્તવ્ય બજાવવું ઘટે અને ‘ઈતિહાસને દેશનું ધન સમજીને પ્રત્યેક ઇતિહાસપ્રેમીએ હિંદુસ્તાનના, ગૂજરાતના કે સમાજના કોઈએ લખેલા ઇતિહાસમાં કોઈપણ પ્રકારની અસત્ય અને ભ્રામક કલ્પનાને આગળ વધવા દેવી ન જોઈએ.’

ગુજરાતની અસ્મિતાનો પાષો નાંખનાર જ્યોતિર્ધર—સુપ્રતિષ્ઠિત સાહ્ય શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી કરાંચી—સાહિત્યસંગ્રહનના પ્રમુખ તરીકે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કહે છે: ‘જો કોઈએ ગુજરાતને સસંકલ્પ જીવંત વ્યક્તિ તરીકે કલ્પવાનો પહેલો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે ધંધુકાના મોટ વાણિયાએ, ગુજરાતના સાહિત્યસ્વામીઓના શિરોમણિએ, કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસરિએ; એનું ‘કુમારપાલચરિત’ પાટણની મહત્તાની ભાવનામાંથી ગુજરાતની અસ્મિતા પ્રગટાવવાનો પહેલો પ્રયત્ન. આ જ્યોતિર્ધરના તેજ વસ્તુપાલ તેજપાલના કાળમાં અનેક દૃવિઓએ પોતાની કૃતિઓને ઉર્જવળ કરી...કાષ્ઠિક દિવસ આ વિદ્વાનિધિનાં સ્મરણો સતેજ રાખતી પ્રવૃત્તિ સાહિત્યપરિષદ આદરશે અને પાર ઉતારશે ત્યારે તે ઋણમુક્ત કહેવાશે.’ એમના આ આગ્રહભર્યા સૂચનથી તે પરિષદમાં હેમસારસ્વતસત્ર ઉજવવાનું નક્કી થયું અને પાટણમાં તેના સમારંભ આ એપ્રિલ માસમાં થનાર છે, એ તે પ્રમુખ અને પરિષદ માટે અભિનંદનીય છે.

તેઓશ્રી પ્રયેતું ઋણ—એમણે સર્જેલા-પ્રયોજેલા આકાર ગ્રન્થોનું સ્પષ્ટ અને સર્વ-ગ્રાહી ટિપ્પણો સહિત સંસ્કરણ વિદ્વાનો પાસે કરાવી બહાર પાડવું જોઈએ. તેમના કાવ્યાનુયાયન નામના ગ્રન્થનું-અલંકાર ચૂકામણી અને વિવેક નામની વૃત્તિ સાથેનું વિદ્વદ્વર્ચ શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે ઇતિહાસસંશોધનવાળી વિસ્તૃત અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સહિત સંસ્કરણ કર્યું છે, તેમાં પ્રોફે. આચવલેએ અંગ્રેજી ટિપ્પણો આપી અભ્યાસી માટે ઉત્તમ સાધન પૂરું પાડ્યું છે. તે બે વિદ્વાનો અને તેના પ્રકાશક મુંબઈની શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય નામની સંસ્થાને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેનું સંસ્કરણ બીજા ગ્રંથો અને ખાસ કરીને તેમનું છંદોનુયાયન

ગુજરાતની અસ્મિતા

પ્રમા

પંચાસરના યુધ્ધમાં પ્રગટેલી એક ચિનગારી—અને એ ચિનગારીમાંથી ગુજરાતની અસ્મિતા જન્મી છે.

‘ફપમુંદરીનો લાડકવાયો ને તેજસ્વી પુત્ર વનરાજ : બાળવયમાં તેણે સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ વિકસાવ્યું; યુવાનવયે તેણે ગુજરાતનો અગત્યનો ભાગ જીત્યો, રાજધાની પાટણની સ્થાપના કરી. તે મધ્યકાલીન ગુર્જર સંસ્કૃતિનો સ્થાપક ને ધર્મસંહિપણાનો અવતાર હતો. ગુજરાતની રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં, જૈનત્વના આશ્રયે, અહિંસા અને સત્યને ગૂંચનાર તે પ્રથમ રાજવી હતો.

પછી આવ્યો ચોગરાજ : વીર વનરાજનો સુચરિત પુત્ર. પણ પ્રભાતસૂર્યના પૂજન આગળ દેદિપ્યમાન સૂર્ય જેમ ઉપેક્ષિત લાગે એમ વનરાજના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વે તેના તેજને ઢાંકી દીધું. સરસ્વતીનો તે પ્રિયતમ હતો; ન્યાય અને નીતિનો અવતાર હતો. પુત્રે કરેલ નીતિભંગનું પ્રાયશ્ચિત આત્મજાગૃદાનથી વાળવાનું જગતના ઇતિહાસને તેણે જવંત દષ્ટાંત આપ્યું.

પછી આવ્યા અનુક્રમે ક્ષેમરાજ, જૂયડ, વૈરિસિંહ, રત્નાદિત્ય અને સામંતસિંહ. પૂર્વજોની અગાધ શક્તિનો તેમનામાં અભાવ હતો. છતાં રત્નાદિત્ય વગેરેએ પાટણની રાજ્યલક્ષ્મીના વિકાસક્ષેત્રને વિશાળ બનાવ્યું; ચોર-લૂંટારાઓનો કાંટો કાઢ્યો; પિતૃઓએ સોંપેલી મિલકતને સ્થાયી રાખી.

છેલ્લા રાજાની વિપયલંપટતા, અશક્તિ અને દારૂના વ્યસને વનરાજના વંશનો ઉચ્છેદ કરાવ્યો. તેના વિશ્વાસઘાતી ભાણેજ મૂળરાજે તેનો અને તેના કુટુંબનો નાશ કરી રાજ્ય પચાવી પાડ્યું. લૂંટેલ રાજ્યને પચાવવાની તીવ્ર આકાંક્ષાએ તેને અમર્યાદિત બનાવ્યો. પાટણ ઉપર હુલ્લો લઈ આવતાં લાટ અને અજમેરનાં સૈન્યોને તેણે નસાડ્યાં; ગિરનારના ગ્રાહરિપુનો નાશ કર્યો. તૃદાવરચામાં તેણે ઉત્તરાપથના પાદ્રજો નિમંત્ર્યા. ને તે રીતે, યુવાન વયે કરેલ પાપોનાં પ્રાયશ્ચિત માટે તેને નિષ્કુળ ફાંફાં મારવાં પડ્યાં.

પિતાના રાજશાસનમાં જ પરાક્રમની અવધિએ પહોંચનાર ચામુંડ મૂળરાજના રાજસિંહાસને વિરાજ્યો. ઇતિહાસકારોએ તેની કારકિર્દી વિષે જે કે ચૂપકીદી સેવી છે પણ, જે વસ્તુ ઉપલબ્ધ છે તેથી, માની શકાય છે કે પિતાનાં પાપી કાર્યોના સ્મરણે તેને નીતિશિથિલ બનાવ્યો. પાપનાં પ્રાયશ્ચિતાર્થે, બહેનના અતૂટ ને તેજભર આગ્રહથી, રાજ્ય છોડી તેને કાશીનો માર્ગ ચઢણ કરવો પડ્યો.

પછી આવ્યો વહલરાજ. પિતાના અપમાનનો બદલો લેવા જતાં દેહનો તેણે ભોગ આપ્યો. તેનો નાનો ભાઈ દુર્ગમરાજ તેના સિંહાસને બેઠો. શાન્તિ ને સુલેહનો તે દ્વંત બન્યો. મોઢ પર જળ મેળવી, નાના બાઈના પુત્ર બીમને રાજધૂરા સોંપી તેણે સંન્યસ્ત ધારણ કર્યું.

ભીમ એટલે દુઃશાસનવિજેતા બીમનો અવતાર. સિન્ધ, ગેદી અને અવંતિપતિ ભોજને હરાવી તેણે ગુજરાતનો ડંકો વગાડ્યો. વિમળશાહે તે સમયમાં આણનાં જગપ્રસિદ્ધ દહેરાં

બંધાયાં. તેના સમયમાં સોમનાથની સ્વામી મુખ્ય ગણી શકાય. પણ સોમનાથના પરાજયમાં પણ તેની કીર્તિ તો ઝળહળી ઊઠી. મુસલમાન ઇતિહાસકારાએ તેના શૌર્યનાં મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં. મૂળરાજ સરીખા દાનેશ્વરી પુત્રનું તેને પિતૃપદ મળ્યું.

તેના અવસાન પછી સુવરાજ ક્ષેત્રરાજે રાજત્યાગ કરી નાનાભાઈ કર્ણને ગોતાના પદ પર અધિષ્ઠિત કર્યો. રાજ કર્યું કરતાં મીનજીવેલીના પતિ અને સિદ્ધરાજના પિતા તરીકે તે વધારે વિખ્યાત છે. પુત્રને ખાળવચેજ રાજ્ય સોંપી તેણે કર્ણાવતી વસાવી, ત્યાં જ રહેવાનું પસંદ કર્યું.

સિદ્ધરાજ એટલે મહત્વાકાંક્ષાની પ્રતિમૂર્તિ. માળવા, લાટ અને જુનાગઢ પર તેણે વિજય મેળવ્યો. સહસ્ત્રલિંગ અને રૂદ્રમાળ સરીખાં અનેક ભવ્ય સ્થાપત્યમંદિરોને તે સ્થાપક બન્યો. કુમારપાળને પણ ટપી જાય એવી તેની રાજ્યવ્યવસ્થા હતી પણ ચરિત્રના એકજ દુર્ગુણને લીધે તેને કુમારપાળ કરતાં હીણપદ પ્રાપ્ત કરવું પડ્યું. કુમારપાળ રાજગાદીનો વારસ ન બને તે માટે તેણે અજમાવેલી સર્વ યુક્તિઓ વ્યર્થ ગઈ.

તેના યુગમાં મુંબલ, શાન્તુ, સજ્જન ને ઉદયન સમા મંત્રીશ્રેણી થયા. તેજસ્વર વ્યક્તિત્વે સોપતી મીનજીવેલી કે નિર્મળ સતીત્વે પૂજ્યતા પ્રસરાવતી જસ્મા ને રાણકદેવીની વિરલ મૂર્તિએ પણ તેનાજ યુગનો વારસો છે. પણ જેના નિર્મળ છતાં દિગ્વિજયપી પ્રતાપી યશો તેના યુગને અમર બનાવ્યો. એ કલિકાળસર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યનો જન્મ અને વિકાસ તે પ્રતાપી રાજવીના ભાગ્યમંદિરે સુવર્ણકળશ સમ નીવડ્યો છે.

એ બંનેનાં તેજસંયોગે ગુજરાતને સમૃદ્ધ વ્યાકરણ આપ્યું, સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ આપ્યું ઉત્તર ભાવના આપી. પણ સિદ્ધરાજને ભોગવિકાસ પ્રિય હતા. તે હેમચન્દ્રને, સ્વકીર્તિને આશય સિવાય, પૂરા ઝીલી કે ઝીણાવી ન શક્યો.

પણ ન્યારે વીર કુમારપાળ ગુજરાતના સિંહાસને બેઠો-પંચાસરમાંથી પ્રગટેલી ચિનગાર સ્વર્ગીય પ્રભાકરે ચમકી ઊઠી. અને ગુજરાત સંસ્કાર, સમૃદ્ધિ, ધર્મ, સાહિત્ય ને પર ભાવનાના કીર્તિમંદિર સમું બન્યું. મહાન ભારતવર્ષના નવનતેજ તરીકે, દેવી ભારતીના વિશુદ્ધ હૃદય તરીકે જગતમાં તેની સ્થાપના થઈ. તેને આંગણે અસ્થિતાનો ઝળહળતો દીપક પ્રગટ્યો.

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૬૦૧ થી ચાલુ]

અવશ્ય માગે છે. હંદ:શાસ્ત્રમાં નિષ્ણાત અને ગંરકૃત ભાષાના જ્ઞાતા પ્રો. વેલણકરની પાસે હંદોતુશાસનનું સંસ્કરણ-સંશોધન કરવાય તો ઉચિત થશે.

‘નિપદિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ મૂળ ભાવનગરની જૈનધર્મ-પ્રસારકસભા દ્વારા છપાયેલ તે હાલ અનુપલબ્ધ હોઈ શ્રી આત્માનંદ શતાબ્દિ સ્મારક-ફંડમાંથી તેનું પુનઃ પ્રકાશન કરવાની વ્યવસ્થા થઈ રહી છે તો તેમને નમ્ર સૂચના એ છે કે તેની જુદી જુદી પ્રતોપરથી પાંચતરે સદિત તે પર પ્રકાશ ફેંકનારી વિરલ પ્રસ્તાવના, ટિપ્પણ વગેરે આપીને અસલ છપાયેલ માંની અશુદ્ધિઓ-બૂલો ટાળીને નૂતન વર્તમાન પદ્ધતિએ તૈયાર કરાવી તે ફંડ છપાવશે એવી આશા છે.

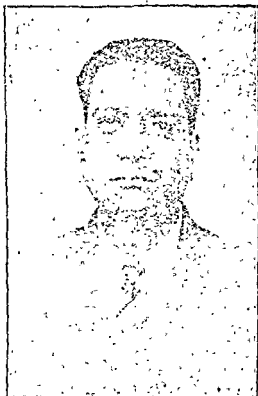
ઉક્ત ચરિત્રમાં તેમજ અન્ય ગ્રન્થોમાં ઘણાં મુખાપિતો લખ્યા છે. તે પૈકીના નમુનારૂપ શાંતમૂર્તિ ત્રિનિથી જ્યોતિર્વિજયજીએ ‘હેમચન્દ્ર વચનામૃત’ એ નામથી ગુજરાતી અનુવાદસદિત એક નાનું પુસ્તક છપાવેલ છે. તે જ રીતે બીજાનો પૂરા ગ્રંથદળદાર પટે નો ગોચર થશે.

આ સાહિત્યસ્થાળી સરિના જીવન ગંગાથી જે પ્રકટ અને અપ્રકટ પુષ્કળ સાધનો છે તે સર્વમાંથી ઐતિહાસિક પ્રમાણોની પુષ્ટિ સદિત સમગ્ર જ્ઞાતાં, અને તેમના સર્વે ગ્રંથોની વિવેચકદૃષ્ટિએ આલોચના તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરવી એ સાથી વિશેષ ઉપયોગી કાર્ય છે. ત્યાંસુધી તે ન થાય ત્યાંસુધી તેમના પ્રત્યેના ઋણુથી મુક્ત નહીં થવાય.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય

પ્રો. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ
એમ. એ., એલએલ. બી.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્ર ગુજરાતના અગ્રગણ્ય જ્યોતિર્વર અને યુગકર્તા મહાપુરુષ હતા. એમનો યુગ-હેમયુગ નામ પ્રમાણે સાચો જ હેમયુગ-સુવર્ણયુગ હતો. સિદ્ધરાજનો સમય ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પરમ યશસ્વી અને ગૌરવયુક્ત હોઈ સુવર્ણાક્ષરે અંકિત થયેલો છે. એવા સુભગ અવસરે સિદ્ધરાજ અને હેમચંદ્રનો વિરલ સંયોગ સોના ગાથે સુગંધ મળવા સમાપ્ત છે. એ જ મહાવિભૂતિઓના અદ્ભુત સંયોગે ગુજરાતની યશકલગીમાં અદ્ભુત રંગો પૂર્યા છે-ગુજરાતના ગૌરવમાં અનન્ય ઉમેરા કર્યો છે.

હેમચંદ્ર એટલે સર્વતોમુખી પ્રતિભા, સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ અભ્યાસ,

અત્યુન્નત સર્વગ્રાહી સર્જકતા. હેમચંદ્રાચાર્ય અંગે સાહિત્યસૃષ્ટિ હતા; અનુપમ યુગદૃષ્ટિ હતા; કુશળ રાજનીતિવિદ્યારદ્ધ હતા; જૈનશાસનના પ્રભાવક પુરુષ હતા. હેમચંદ્ર એટલે વિદ્યાના મહાસાગર, ભૂતિમંત જ્ઞાનચક્ર, કલિકાલસર્વજ્ઞ, કલિકાલસર્વજનું અહુમાન ગિરદ પ્રાપ્ત કરવું એ કોઈ પણ વિદ્વાન માટે નહાનીસૂની વાત નથી. એ જોતાં કહેવું જોઈએ કે હેમચંદ્ર એટલે ગુજરાતના સાક્ષરશિદ્ધિમણિ, એમના એક શિષ્ય પોતાના 'ચંદ્રલેખા' નાટકમાં એમને 'વિદ્યાભોનિધિમંથમંદરગિરિ' કહે છે તે સર્વથા સાર્થક છે. એવા અગાધ શક્તિશાળી સખત માટે ગુજરાત જેટલાં ગર્વ અને ગૌરવ ધરે એટલાં ઝોઝાં છે.

હેમચંદ્ર જેટલા જૈનોના તેટલા જ જૈનેતરોના—સમસ્ત ગુજરાતીઓના માન અને પૂજને પાત્ર છે. કેમકે તેઓ શાસનના જેટલા જ સાહિત્યના બેળધારી છે. એ કલિકાલ-સર્વજનની કુશાચ કલમે એક પણ વિષય હેડવો બાકી રાખ્યો નથી. એમની સાર્વત્રિક પ્રતિભા વ્યાકરણ, હન્દ, કાવ્ય, અલંકાર, કાશ, ન્યાય, યોગ, ચરિત ઇત્યાદિ અનેક વિષયોને પહેંચી વળી છે.

આજથી સારીઆદસો વર્ષ ઉપર સં. ૧૧૪૫ના કાર્તિકની પૂર્ણિમા-દેવદિવાળીને દિવસે-ધંધુકાના એક ધર્મિષ્ઠ કુટુંબમાં ચંગદેવ જન્મે છે. નવમે વર્ષે અત્યન્ત આશાસ્પદ જણાતો એ આલાક ચંગદેવ આચાર્યશ્રી દેવચન્દ્રસૂરિને હાથે દીક્ષા પામી સોમચંદ્ર બને છે, અને બાર વર્ષ સુધી એકધારે અભ્યાસ એકલચના જેવી એકાગ્રતાથી કરી સર્વ વિદ્યામાં પારંગત થાય છે. એટલે સં. ૧૧૬૬ ની અક્ષયતૃતિયાએ એને આચાર્યપદ આપવામાં આવે છે, અને માત્ર એકવીશ વર્ષની ન્હાની ઉંમરે સોમચંદ્ર હેમચંદ્રસૂરિ બને છે. પછી તો હેમચન્દ્રના પુણ્યપ્રભાવે ખંભાત વિદ્યાવ્યાસંગીઓનું તીર્થધામ બની રહે છે. એમની વ્યાખ્યાનધારાના પાવન પ્રવાહે ખંભાતનું જિનમંદિર એક મહાન પાઠશાલા બની ગય છે.

કેટલાક સમય બાદ મંત્રી ઉદયનની પ્રેરણાથી અને ગુરુની અનુગ્રાથી પોતે પાઠ્ય પ્રતિ વિહાર કરે છે અને ત્યાં સોના અને સુગંધનો મુંદર ગ્રંથોગ થાય છે—સિદ્ધરાજ અને હેમચંદ્રનો સમાગમ થાય છે. માળવાના વિજય પછી ત્યાંનો જ્ઞાનભંડાર પાટણ લાવવામાં આવેલો. તેમાં ભોજરચિત ‘સરસ્વતીકંઠાભરણુ’ અને અન્ય ગ્રંથો જોતાં મહત્વાકાંક્ષી સિદ્ધરાજના અંતરમાં દુઃખ થાય છે કે આવા ગ્રંથો મારે ત્યાં કેમ ન હોય! એટલે પોતે હેમચન્દ્રને વ્યાકરણ, છંદ, અલંકાર, કાશ આદિ રચવાને પ્રાર્થના કરે છે; કાશ્મીરથી વ્યાકરણના આક ગ્રંથો તાક્રીદે મંગાવી આપે છે અને બીજી બધી બાવસ્થા કરી દે છે. અસાધારણ શક્તિશળી હેમચન્દ્ર વર્ષ—સવાવર્ષમાં તો પોતાને અને પોતાના આશ્રયદાતા રાજાને અમર કરતો અદ્ભુત ગ્રંથ સિદ્ધહૈમ તૈયાર કરી દે છે. આ મહાન ગ્રંથને દળદળાપૂર્વક સવારીમાં હાથી ઉપર દરબારમાં લાવવામાં આવે છે, રાજસભાના વિદ્વાનો સમક્ષ વાંચવામાં આવે છે, અને સમુચિત પૂર્વોપચારથી એની સરસ્વતીકાશમાં રચાપના કરવામાં આવે છે. ગુજરાતના પરમ ગૌરવ સમા એ વ્યાકરણની પ્રશસ્તિમાં તત્કાલીન વિદ્વાનનો એક શ્લોકમાત્ર બસ થયો:—

ઘ્રાતઃ સંશુળ વાણિનિપ્રલપિતં કાતન્નકન્થા કૃષા
મા કાર્પ્યાઃ દટ્ટશાકટાયનવચઃ હુદ્રેણ ચાન્દ્રેણ કિં ॥

કિં કળ્પાભરણાદિભિર્ઘટયત્યાત્માનમન્યૈરપિ
ધૂવન્તે ચદિ તાવદર્થમધુરાઃ શ્રોસિદ્ધહેમોક્તયઃ ॥

સિદ્ધહૈમ કિંવા શબ્દાનુશાસનની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં સંસ્કૃત સાથે પ્રાકૃતનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. પહેલા સાત અધ્યાય સંસ્કૃત માટે છે, બ્યારે છેલ્લો—આક્રમો—અધ્યાય પ્રાકૃત શૈરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી અને અપભ્રંશ માટે છે. આપણી ગુજરાતી ભાષા અપભ્રંશમાંથી જીતરી આવી છે, એટલે આપણી ભાષાના અભ્યાસીએને સિદ્ધહેમચંદ્ર પરમ આશીર્વાદરૂપ છે. હેમચંદ્રે એ ઉપરાંત ચાર કાશગ્રંથો રચ્યા છે:—૧. અભિધાન ચિંતામણિ, ૨. હેમ અનેકાર્યસંગ્રહ ૩. દેશીનામમાલા અને ૪. નિષંદુશેષ. અભિધાનચિંતામણિમાં એક અર્થના જેટલા શબ્દો હોય તે આપેલા છે, બ્યારે અનેકાર્યસંગ્રહમાં એક શબ્દના જેટલા અર્થ થતા હોય તે આપેલા છે. દેશીનામમાલા એ દેશ્ય શબ્દોનો મંગ્રહ છે, અને આપણી ભાષાના તેમજ અન્ય દેશી ભાષાના અભ્યાસ માટે અત્યંત ઉપયોગી છે. નિષંદુશેષ વૈદક શબ્દોનો કાશ છે. આ ઉપરાંત એમણે અલંકાર અને કાવ્યસાસ્ત્રના મહાન વિવેચનયુક્ત કાવ્યા-

પુરાણસન અને છંદને માટે છંદોનુશાસન પણ રચ્યા છે. આ બધા ઉપરથી હેમચંદ્ર કેવા મહાન વैयाકરણ, આલંકારિક અને ભાષાશાસ્ત્રી હતા તેનો આપણને ખ્યાલ આવે છે.

સં. ૧૧૬૯ માં સિદ્ધરાજનું અવસાન થતાં કુમારપાળ પાટણની ગાદીએ આવે છે, અને પોતાની પૂર્વાવસ્થામાં હેમચંદ્રે જે આશ્રય આપેલો—જે મદદ કરેલી તેને કૃતજ્ઞતા અને ગુરુ-ભક્તિપૂર્વક સંભારી હેમચંદ્રનો પાટણમાં સત્કાર કરે છે. હેમચંદ્ર અને કુમારપાળનો સંબંધ સિદ્ધરાજ સાથેના સંબંધ કરતાં વધુતર અને ગાઢતર બને છે, અને એને લઈને હેમચંદ્ર રાજ્ય પાસે માંસ-મદ્ય-નિષેધ, દેવીનિમિત્તે પશુવધનો નિષેધ, અપુત્રનું ધન લેવાની મના, સ્ત્રીનો વારસાહક ઇત્યાદિ રાજકીય સુધારા કરાવે છે. રાજ્ય કુમારપાળને ઉપદેશ માટે હેમચંદ્ર યોગશાસ્ત્ર નામનો અપૂર્વ ગ્રન્થ રચે છે. તે ઉપરાંત ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપરનો એમનો પ્રમાણુભીમાંસા ગ્રન્થ પરમ મહત્વનો છે. આ રીતે આપણને હેમચંદ્રનું એક મહાન રાજનીતિજ્ઞ, સમાજશાસ્ત્રી અને ધર્મશાસ્ત્રી તરીકે દર્શન થાય છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય એક મહાન પ્રતિભાશાળી કવિ પણ હતા. એમની અદ્ભુત કાવ્યશક્તિ માટે દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્ય એક જન્મવંત ઉદાહરણ છે. એ મહાકાવ્યમાં સોલંકી અથવા ચૌલુક્ય વંશનો ઇતિહાસ રસિક રીતે રજુ થાય છે અને સાથે સાથે એ સિદ્ધહેમચંદ્રનાં સૂત્રોનાં ઉદાહરણ રૂપે પણ કામ લાગે છે. આમ એવડો અર્થ સારતું હોવાથી એ ઐતિહાસિક મહાકાવ્યને દ્વાયાશ્રય નામ આપ્યું છે. એવું જ બીજું પ્રાંત દ્વાયાશ્રય કિંવા કુમારપાલચરિત એમણે રચ્યું છે, અને એમાં એક બાણ કુમારપાલનું ચરિત્ર અને બીજી બાણ સિદ્ધહેમના છેલ્લા અધ્યાયનાં—પ્રાકૃત ાકચૂનાં ક્રમવાર ઉદાહરણો આપેલાં છે. તે ઉપરાંત ત્રિપટિશલાકાપુરુષચરિત્ર નામનો જૈન-ચરિત્રોનો કાવ્યગ્રન્થ અને સર્વધર્મસભાષની ઉદાત્ત ભાવનાભર્યું વીતરાગસ્તોત્ર કિંવા મહાદેવ સ્તોત્ર પણ એમનો કવિ તરીકેનો સરસ પરિચય કરાવે છે.

આ રીતે આજીવન અખંડ સાહિત્યસેવા કરી, ગુજરાતની યશપતાકા ભારતવર્ષને દિગ્ગન્તે ફરફરાવી, પોતાનાં અધુરાં કાર્ય ઉપાડી લે એવા શિષ્યો, જેમાં રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર જેવા પ્રૌઢ પંડિતો, ઉદયચંદ્ર જેવો વિશિષ્ટ વैयाકરણ અને યશચંદ્ર, બાલચંદ્ર, વર્ધમાનગણિ, મહેન્દ્રમુનિ જેવાં નરરત્નો હતાં, તેમને પાછળ મૂકી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સં. ૧૨૨૯ માં ૮૪ વર્ષનીવયે પાટણમાં કાલધર્મ પામ્યા.

જેમના ગ્રન્થમાં અગાધ વિદ્યા હતી, ઉપદેશમાં ઓજસભર્યું માધુર્ય હતું, રાજગ્રંથમાં સહૃદય ગાંભીર્ય હતું, રાજકારણમાં ઔચિત્યભરી દીર્ઘદષ્ટિ હતી, શાસનસેવામાં સુંદર વ્યવસ્થા હતી, સાહિત્યસેવામાં અપ્રિતમ પ્રતિભા હતી, યોગમાં અનુભવનું નવનીત હતું, અલંકારમાં અનનવો ચમત્કાર હતો, વાણીમાં અમૃતભરી મીઠાશ હતી, વર્તનમાં વિશુદ્ધિમય ઉદાત્તતા હતી, કવનમાં અરુણલિત રસધારા હતી અને જીવનમાં વિજયવતી કલિકાલસર્વજ્ઞતા હતી એવા એ મહાન ગુજરાતી શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યને હમણે વન્દન હો! વન્દન હો!

મહત્તા અનેક સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે. સુદૃઢીરને જ મહાન માનવાની બૂલ કરતી માનવજાત મુત્સદીઓને પણ ઓળંગી સાહિત્યકાર, વિદ્વાન, વૈજ્ઞાનિક અને સાધુ-જીવનની મહત્તા પરખે તો જગત વધારે સુખી થવાનો શ્રેભવ છે. મહત્તા ભૂમિવિજયમાં ઊતરે ત્યારે અતિમોહક લાગે છે એ ખરું. પરંતુ ઇતિહાસ તપાસીએ તો કેટલા વિજયો સ્થિર રહી શક્યા છે? કેટલાં વર્ષ પૂહોંચ્યા છે? છેલ્લાં વીસ વર્ષોમાં જ કેટકેટલા વિજયો પરાજય બની ગયા?

ગુજરાતનો સોલંકીયુગ મહાન હતો. સોલંકીઓ પરાક્રમી હતા. મહારાજ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ મહારાજવીઓ હતા. તેમના વિજયો મહાન હતા. પરંતુ તેમના ભૂમિજયો આજ ક્યાં છે? એ વિજયોના લીસોટા પણ ળસાઈ ગયા છે.

અને એવા પરાક્રમી મહારાજોએ પણ પોતાના વિજયોનો અસંતોષ રહેતો હતો. એ અસંતોષને સંતોષવા તેમની દૃષ્ટિ વિદ્વાનો, સાહિત્યકારો, તપસ્વીઓ અને સાધુઓ તરફ વળતી. અને ભૂમિવિજય કરતાં વધારે શાંતિ, વધારે સુખ તેમને એ શસ્ત્રરહિત વીરો પાસેથી જ મળતાં.

ગુજરાતના શસ્ત્રરહિત વીરોના એક મહાન અગ્રણી તે હેમચંદ્ર. તપશ્ચર્યા એ તેમનો જીવનક્રમ. વિદ્વતા એ તેમની મોજ. સાહિત્ય એ તેમની સેવા. અહિંસાનો જ આગ્રહ રાખી, અહિંસાને જ આદર્શ ગણી આગળ વધવા મથતા જૈન ધર્મનું સ્થાન માનવ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં અનેરું જ છે. ધર્મો તો સઘળા અહિંસાને મહત્ત્વ આપે જ છે. છતાં જૈન ધર્મની સમગ્ર રચનામાં રહેલી અહિંસા એ આત્મજીવનો પ્રથમ સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરનાર માર્ગસ્તંભ છે. એ ધર્મના એક મહાન પરિણામ સરખા હેમચંદ્ર જૈનોના જ નહિ પણ સમસ્ત ગુજરાતની મહત્તાના પ્રતિનિધિ છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના વિજયો પણ હેમચંદ્ર વડે ઓળખાય છે.

બ્રાહ્મણ ધર્મ-વૈદિક ધર્મ અને જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મની પરસ્પરમાં મળી જવાની વિશિષ્ટ હિદાયતનો સાચો ઇતિહાસ ન્યારે લખાય ત્યારે ખરો. પરંતુ એ આર્ય સંસ્કૃતિની ત્રણ પાંખડીઓની ન્યારે ઓળખ થશે ત્યારે તેમાં હેમચંદ્રનું સ્થાન મહત્ત્વનું જ રહેશે. શૈવ માર્ગો સિદ્ધરાજના પૂજ્ય બની ચૂકેલા આ જૈનાચાર્ય આપણા આર્ય મતમનાંતરોની વિશિષ્ટ હિદાયતના એક ભવ્ય પ્રતિક સરખા છે.

અને તેમની વિદ્વતા? એકજ વાત કહી દઉં. હેમચંદ્રનું એક પ્રકરણ અભ્યાસ અર્થે તૃદારે જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એ પ્રકરણનાં અદ્ભુત હિદાયરણોમાં રહેલું તે સમયનું ઉત્કૃષ્ટ

સાહિત્ય આજ પણ ગુજરાતી સાહિત્યના આદિ પ્રવાહ તરીકે ઓળખી શકાય એમ છે. વ્યાકરણના નિયમો તો મને ન આવડ્યા. આવડ્યા હશે તો ભૂલી ગયો. પરંતુ દૃષ્ટાંતોમાં રહેલા સાહિત્ય—અને એ સાહિત્યમાં રહેલા જૂના ગુજરાતના સંસ્કારની છાપ હજી જૂંસાતી નથી એટલું જ નહિ, તે તરફ વારંવાર વળવાની—અભ્યાસ કરી તેની ખૂબીઓ સમજવાની ઇચ્છા રહ્યા જ કરે છે. અને તેમ નથી બની શકતું એનો ભયંકર અસંતોષ રહ્યા કરે છે.

આજસુધી જેની પ્રેરણા પહોંચ્યા કરે છે એવા મહાન ગુજરાતી હેમચંદ્રનો વિન્ય જૂમિવિન્યથી વીરો કરતાં વધારે વિસ્તૃત, વધારે વ્યાપક અને વધારે દીર્ઘ છે. સિદ્ધરાજ કરતાં હેમચંદ્ર વધારે જીવંત છે. ચક્રવર્તી સિદ્ધરાજે પણ એ સ્વીકાર કર્યો જ હતો. નહીં તો હેમ વ્યાકરણ-સિદ્ધવ્યાકરણને હાથી ઉપર મૂકી તેનું રાજવૈભવી સરખસ કહાડનાર મહારાજાએ સો, બસો, હમ્મર કે લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ આપી-વેચાતું લેવાની સરળ આવડત બતાવી ન હોત ?

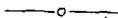
વિદ્વાન હેમચંદ્રને આ માનની જરૂર ન હતી. કલિકાળસર્વજ્ઞને માનની—અંગત માનની અપેક્ષા નજ હોય. પરંતુ પુસ્તકને અપાયલા ઐતિહાસિક માનમાં વિદ્વાનવીર-સાધુવીર સાહિત્યવીરના માનસ્વીકારનો એક ભવ્ય પ્રસંગ સમાયેલો છે. કલમ અને વાણી અહિંસાનો આશ્રય લે, કલમ અને વાણીનો ઘડનાર અહિંસાનો આશ્રય લે, તપસ્વી બને તો તેનું સાક્ષર જીવન આઠસો વર્ષ જેટલું તો લાંબુ ચાલે જ. એ હેમચંદ્રના જીવનનું રહસ્ય.

એ મહાન ગુજરાતીની જ્યંતિ પ્રસંગે આપણે અહિંસાને વધારે ઓળખીએ, આપણે વિદ્વાનને વધારે ઓળખીએ, આપણે સંસ્કાર વધારે ઓળખીએ તો આપણી માનવતા વધારે ઓળખી થાય. માનવતા વગર મહત્તા કેવી ? માનવતાભરી મહત્તા જેવી હોય તો હેમચંદ્રને આપણે પ્રથમ જોઈએ. એ હજી સજીવન છે. આપણે સૌ જૂલાર્ધ ગયા હોઈશું ત્યારે એ જીવતા હશે કારણ ? હેમચંદ્રની માનવતા-તપશ્ચર્યા વચ્ચે સચવાઈ રહેલી વિદ્વતા—અને એ વિદ્વતામાં પણ જળવાઈ રહેલી સેવાભાવના. નહીં તો એ ગ્રંથરચના કેમ કરત ?

અને હેમચંદ્ર કેટકેટલું લખ્યું છે ? આજનો કોઈ સાહિત્યકાર તેનું માપ પણ કહાડે તો ખરો !

એ સ્વતંત્ર ગુજરાતનો, ધાર્મિક ગુજરાતનો, સેવાભાવી ગુજરાતનો પ્રતિનિધિ હતો. અને આજનો સાહિત્યકાર ?

એ પ્રશ્ન પૂછીને વિરમું છું.

અપરાધ—

ગૂર્જરાજીના તમામ સમાજે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની અપ્રતિમ પ્રતિભા માટે અભિમાન ધરાવવું જોઈએ. હેમચંદ્ર આચાર્ય માત્ર જોન વિભૂતિ નહોતા; તેમનું વ્યક્તિત્વ ગૂર્જર હતું, આર્ય હતું, અગમ્ય સર્વરાત્વવાળું હતું. જે નવાજૂના ગૂર્જર લેખકોએ તે સર્વજ્ઞ વ્યક્તિત્વનો ઉપહાસ કર્યો છે તેમણે અક્ષમ્ય ગુન્હો કર્યો છે. હેમચંદ્રની પ્રતિભાની રજઃકણ જેટલી પ્રતિભા જેની નથી તેઓ આવો ગુન્હો કરી શકે, એ હજી ચાલુ છે તે જ આપણી અયોગ્યતા સૂચવે છે.

યોગીશ્વર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અને ધ્યાનનિરૂપણ

લેખક : શ્રી મોહનલાલ ભગવાનદાસ ઝવેરી
બી. એ. (ઓનર્સ), એલ એલ. બી., સોલિસિટર

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની સર્વતોમુખી પ્રતાપે યોગના વિષયને પણ સ્પર્શ્યો છે. યોગના યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ પ્રસિદ્ધ ઐક્યંગને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી જૈનોના પાંચ મહાવ્રત તથા આચારનો યમ—નિયમમાં સત્તાવેશ કરી બીજાં ઐગોનાં નિરૂપણમાં જૈન તેમજ જૈનેતર દૃષ્ટિઓનો અને તેટલો સંમન્વય કરી તેમણે યોગશાસ્ત્રનું નિરૂપણ કર્યું છે.

આ શાસ્ત્રની રચનામાં વિશેષતા એ છે કે ગૃહસ્થીઓનો પણ યોગમાં અધિકાર છે તે એ સ્વીકારે છે. જ્યારે ધણાખરા યોગીઓ યોગસાધના સંપૂર્ણ ત્યાગ વગર શક્યજ નથી એમ કહી ગૃહસ્થીઓના યોગસાધનાના અધિકારનો અસ્વીકાર કરે છે, ત્યારે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય યોગ સાધનાની પગથી-ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી જ માંડે છે. આ નિરૂપણ જૈન દૃષ્ટિએ યુક્ત જ છે. તેમની યોગની નીચે આપેલી વ્યાખ્યા પરથી તે સ્પષ્ટ થાય છે. તેઓ કહે છે કે ઉત્કૃષ્ટ પુરુષાર્થ-મોક્ષનું કારણ યોગ છે અને તે યોગ, જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, તથા ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીય છે. એ રત્નત્રયની ઓછેવધતે અંશે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પણ શક્યતા જૈન દર્શન સ્વીકારે છે. આ રહી તેમની વ્યાખ્યા:—

चतुर्वर्गेऽप्यणोमोक्षो योगस्तस्य च कारणम् ।

જ્ઞાનધર્મજ્ઞાનચારિત્રરૂપ રત્નત્રયં ચ યુઃ ॥ પ્ર. ૧ શ્લો. ૧૫

ગૃહસ્થી પણ યોગના બળે કેવલજ્ઞાન અને અંતે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે, તે ચક્રવર્તી ભરત રાજર્ષિ તથા શ્રી મરુદેવાના દૃષ્ટાંતથી તેઓશ્રી બતાવે છે. યોગશાસ્ત્ર પ્ર. ૧ શ્લોક ૧૦ તથા ૧૧.

અન્યની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યોગશાસ્ત્રની રચના શ્રી ચૌકુલ્ય નૃપતિશુભાર-પાલની અત્યંત પ્રાર્થનાથી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે શાસ્ત્ર, ગુરુના ઉપદેશ તથા અનુભવના આધારે કરી છે તેથી ગૃહસ્થી પણ યોગનો અધિકારી છે એ શ્રી કુમારપાલ જેવા ભૂપતિ-શિષ્યને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે બતાવવું બહુ જરૂરી હોવાથી તે ઉપર વિવિધ દૃષ્ટાંતોથી મૂળ તથા ટીકામાં ભાર મુકાયો છે. યમ-નિયમનું વિસ્તૃત વર્ણન તેથી જ ઉપયોગી છે. એટલું જ નહિ પરંતુ સર્વસ્વત્યાગી પુરુષોને પણ તેનું મહત્વ હસાવવા જરૂરી છે. આથી જ આદ્યાર જેવા વિષય ઉપર સરખામણીમાં નાના ગ્રન્થ ધૈર્યસંહિતામાં પણ વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંથી એકજ શ્લોક અત્ર ઉતારીશું જે મિતાહારની આવશ્યકતા દર્શાવે છે:—

“મિતાહારં વિના યત્તુ યોગારંભે તુ કારયેત્ ।

નાભારોગો મરેત્તસ્ય કિંચિયોગો ન સિધ્યતિ ॥ ” ૫-૧૬ ધૈર્યસંહિતા

“મિતાહાર વિના જે યોગનો આરંભ કરે છે તેને જાતજાતના રોગ થાય છે ને યોગ જરૂરી પણ સિદ્ધ થતો નથી.”

મિતાહારનું વિવરણ કરતાં ત્યાંજ કહ્યું છે કે "અર્ધ પેટ અન્નથી ભરવું, પા ભાગ નેટલું પાણી પીવું તે પેટનો બાકીનો પા ભાગ વામના સંચાર માટે ખાલી રહેવા દેવો."

ક્રમે આવતાં ત્રીજા યોગાંગનું વિવરણ કરતાં સાધુની પડિમાઓ (ધ્યાનપદ્ધતિઓ) માટે ઉપયોગી, તથા જ્ઞાન તેમજ પાતળા મનુષ્યોની અને બળવાન તેમજ દુર્બળ મનુષ્યોની અપેક્ષાએ ઉપયોગી જુદા જુદા આસનોનું આચાર્યશ્રી સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરે છે. છેવટમાં કહ્યું છે કે જે જે આસન કરવાથી મન રિચર થાય તે તે ધ્યાનના ખરા સાધનરૂપ હોવાથી તે જ કરવું. એમણે (૧) પર્વકાસન, (૨) વીરાસન, (૩) વજ્રાસન, (૪) પદ્માસન, (૫) લદ્દાસન, (૬) દ્વડાસન, (૭) ઉત્કટિકાસન, (૮) ગોદોલ્લિકાસન, તથા (૯) કાયોત્સર્ગાસન વર્ણવ્યાં છે.

પછી તેઓ કહે છે કે સુખે બેસી શકાય તેવા આસને બેસી, બંને હોડો હીક બીડી નાસિકાના અગ્રભાગે ઉપર દષ્ટિ રિચર કરી ઉપરના દાંત નીચેનાં દાંતને સ્પર્શે નહિ એમ રાખી પ્રસન્નવદને પૂર્વે કે ઉત્તર સામું મુખ રાખી અપ્રમત્તપણે ટટાર બેસી ધ્યાન કરનારે ધ્યાનમાં ઉદયત થવું.

ક્રમે આવતાં ચોથા યોગાંગ પ્રાણાયમનું વર્ણન કરતાં તેઓ કહે છે કે ધ્યાનસિદ્ધિ માટે કેટલાક પ્રાણાયમનો આશ્રય લે છે, કારણ કે તેમના મતે મન તેમજ શ્વાસ પર જય મેળવવો બીજી કોઈ રીતે શક્ય નથી.

પરંતુ જૈન મતમાં કહ્યું છે કે:-

"હસાતે ન નિરુદ્ધ બામિગહિઓં વિ કિમુચ ચિદ્રાણ."

સજ્જમરણ નિરોધે મુદ્ધમોસાસં તુ જયણાણા ||" ટીકા પ્રકાશ ૫ શ્લોક ૧ યોગશાસ્ત્ર

"આભિગ્રહિક (જેણે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે) પણ શ્વાસને ન રોકે તો પછી ચેષ્ટાથી તે કેમ રૂંધે? શ્વાસનો નિરોધ કરવાથી તરત મરણ થાય છે. માટે જર્થજ્વાથી પત્નપૂર્વક સક્ષમ શ્વાસોશ્વાસ લેવા."

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય પ્રાણાયામને શરીરના આરોગ્ય તેમજ અવિધ્યમાં થનાર મૃત્યુને આગળથી જ્ઞાન થવા માટે ઉપયોગી ગણી વિવરણ કરે છે, અને પ્રમંથગાનુસાર કાળજાત કરાવનાર યંત્ર, મંત્ર, જ્યોતિષ, સ્વપ્ન, ઉપશ્રુતિ, શકુન, સ્વરોહય આદિ બીજાં નિમિત્તોનું પણ વર્ણન કરે છે. તે પ્રસંગે વર્ણવેલી પ્રતીકાપાસના- જ્ઞાયાપુરુષસિદ્ધિ અન્ય યોગ અંગોમાં ચર્ચાયેલી છે.

પ્રાણાયામના રેચક, પૂરક, કુંભક, પ્રત્યાહાર, શાંત, ઉત્તર તથા અધર એવા સાત પ્રકાર તેઓ બતાવે છે. પ્રાણાયામના છેલ્લા ચાર પ્રકારનો કુંભકમાં સમાવેશ કરી શકાય, કારણ કે શરીરની અંદર શ્વાસને રૂંધવાથીજ તે થઈ શકે છે.

પ્રાણાયામની સિદ્ધિથી પરકાર્યપ્રવેશ પણ સાધી શકાય છે, છતાં તેથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી. પ્રાણાયામથી ચિત્તને ક્લેશ થાય છે તેથી મુક્તિમાં તે અંતરાયરૂપ થાય છે. એટલે પ્રાણાયામ જાણવાયોગ્ય છે, પણ આદરવાયોગ્ય નથી.

પછી ક્રમે આવતું પાંચમું યોગાંગ 'પ્રત્યાહાર' તેઓ વર્ણવે છે. તે ઉપયોગી છે, કારણ કે તે દ્વારા મનની શુદ્ધિ થાય છે, મન નિશ્ચલ થાય છે, ને વિવેકશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. વિષયોમાંથી ઈન્દ્રિયો સંહત મનને ખેંચી લેવું તેજ 'પ્રત્યાહાર' છે.

જૈન ધર્મ પુરાતન કાળથી આખા ભારતવર્ષમાં ફેલાયેલો છે, પણ તેણે ગુજરાતમાં જેવું પ્રાધાન્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવું બીજે ક્યાંઈ પ્રાપ્ત કર્યું નથી. ૨૨મા તીર્થંકર શ્રી અગ્નિદેવિએ ગુજરાતમાં તપશ્ચર્યા કરેલી અને ગુજરાતમાં જ તે નિર્વાણ પામ્યા હતા. મહાગુજરાતના ગિરનાર અને શત્રુંઘ્ન પર્વતો ઉપર ઘણા જૈન ધર્મીઓ મોક્ષ પામેલા. વીર ગંવન ૯૮૦માં અહીં વલ્લભનગરમાં પ્વેતામ્બર સાધુઓનો મંથ મળેલો અને પોતાના ધર્મ-શાસ્ત્રોને વ્યવસ્થિત કરેલાં તે વાન પ્રમાણ આપે છે કે ગુજરાતમાં પ્રાચીન કાળે જૈન ધર્મ કેટલું બધું મહત્વ મેળવતો હતો.

વિવિધ વંશના પ્રખ્યાત રાજાઓ ગુજરાતમાં જૈન ધર્મના છત્રધારો થઈ ગયા છે. ચાવડા વંશના રાજા વનરાજને (૭૨૦-૭૮૦) રાજા થતા પૂર્વે વનમાં જૈન સાધુ શીલગુણસુરિ એ ઉછેરેલો અને પાછળથી તે રાજાને જૈનધર્મનો શિષ્ય બનાવેલો. ત્યારે વનરાજે અણહિલવાડ પાટણ વસાવ્યું. ત્યારે જૈન મંત્રોથી ક્રિયા કરાવી હતી, અને એ પ્રસંગે વનરાજે પાટણમાં એક જૈન મંદિર બંધાવ્યું હતું તે પાર્શ્વનાથના મંદિર તરીકે હજી મોજુદ છે. જૈન ધર્મના એથી પણ વધારે આશ્રયદાતા ચોલુક્ય (સોલંકી) વંશના રાજાઓ હતા. એ વંશ સ્થાપનાર મૂળરાજ (ઈ. સ. ૯૬૧-૯૯૬) શૈવધર્મી હતો તોપણ તેણે જૈન મંદિર બંધાવેલું. ૧ લા ભીમ (૧૦૨૨-૧૦૬૬)ના રાજ્યકાળમાં શ્રદ્ધાળુ શ્રાવક વિમલે આશુ પર્વતના ભવ્ય શિખર પ્રદેશ ઉપર ૧૦૩૨માં પ્રખ્યાત જૈન મંદિર બંધાવેલાં તે હજીએ વિમલ-વસદિ (વિમલનો બાસ) એ નામે પ્રખ્યાત છે. તોપણ પ્રખ્યાત હેમચંદ્રાચાર્ય જેમની પવિત્ર યાદગીરી નિમિત્તે "હેમ સારસ્વત સત્ર" ઉત્ત્વચાનો સમાવેશ તા. ૭-૮-૯ એપ્રિલના શુભ દિવસોમાં મુંબઈ સરકારના ગૃહસચિવ શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે પાટણમાં થવાનો છે, અને જેમના નામે, પાટણના કિમતી અન્યભંડારોને સાચવી રાખવા, એવી મોહનલાલ મોતીચંદના મુખેત્રીએ, પિતાના સ્મારક અર્થે, બંધાવેલ જ્ઞાનમંદિરની એ જ પ્રસંગે ઉદ્ઘાટન ક્રિયા થવાની છે. તેમના પ્રજાવ અને પરિબળે જ ગુજરાતમાં જૈન ધર્મ એકદમ મહત્વનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

હેમચંદ્રાચાર્યનું પૂર્ણકથાનું નામ ચંગદેવ હતું. ધંધુકામાં એક જૈન વણિકને ઘેર તેમનો જન્મ ૧૦૮૮માં થયો હતો. આ જુહિશાળી યાગક તરફ દેવચંદ્ર નામના એક સાધુનું ખ્યાન ખેંચાયું હતું અને તેના માગાખાની સંમતિથી તેમણે તેને ધર્મશિક્ષણ આપ્યું હતું; અને આક વાંની ઉંમરે વન આપી તેનું નામ સોમચંદ રાખ્યું હતું. સોમચંદે જૈન ધર્મની સર્વ

તાખાઓનું મહત્વનું બધું જ્ઞાન પોતાના અલૌકિક બુદ્ધિબળે નાનપણથી જ પ્રાપ્ત કર્યું એટલું જ નહિ પણ બ્રહ્મણવિદ્યાઓમાં પણ તે પારંગત થયા હતા અને ૨૭ વર્ષે આચાર્ય થયા ત્યારે તેમનું નામ હેમચંદ્ર પાઠવામાં આવ્યું, અને તેમના ગુરુને સ્થાને તેમને બેસાડવામાં આવ્યા. એમના જ્ઞાનથી, એમની કથાવાર્તાઓથી અને તેમની નિપુણતાથી ચાલુક્ય વંશનો રાજા જ્યસિંહ સિદ્ધરાજ (૧૦૯૪-૧૧૪૩) આકર્ષાયો અને આચાર્યની સાથે મિત્રતા બાંધી. આ રાજાને સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર ઘણો પ્રેમ હતો. જો કે પોતે શૈવધર્મ પાળતો તો પણ અણહિલવાડ પાટણના પોતાના દરબારમાં હેમાચાર્ય અને બીજા જૈન સાધુઓને તેડાવતો અને તેમના બોધમાં ઘણો રસ લેતો. રાજાને ઉપદેશ આપીને હેમચંદ્રાચાર્યે જૈન ધર્મની મહત્તા તેને સમજાવી. અને તેથી જો કે જ્યસિંહે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો નહિ તોપણ હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રેરણાથી તેણે સિદ્ધપુરમાં મહાવીરનું મંદિર બંધાવી આપ્યું અને તેમની સાથે નેમિનાથનાં દર્શન કરવાને ગિરનાર જાત્રાએ ગયો. એ ઉપરથી એ રાજા જૈનધર્મમાં ફેરવેલો રસ લેતો હતો એ જણાય છે. પોતાના આશ્રયદાતાની પ્રેરણાથી હેમચંદ્રે સિદ્ધહેમચંદ્ર [સિદ્ધરાજને માટે હેમચંદ્રે લખેલું] નામનું વ્યાકરણ અને બીજા અનેક ગ્રંથ લખ્યા. ઈ. સ. ૧૧૪૩માં જ્યસિંહ રાજા મરણ પામ્યો ત્યારે તેને પુત્ર નહિ હોવાથી તેના ભાઈનો પુત્ર કુમારપાળ ગુજરાતની ગાદીએ બેઠો. તેના ઉપર હેમચંદ્રે ઘણો પ્રભાવ પાડ્યો હતો. ધીરેધીરે તેને જૈનધર્મ તરફ આકર્ષી અંતે તેને જૈનધર્મની દીક્ષા પણ આપી. કુમારપાળે હેમચંદ્રના બોધથી માંસાહાર છોડી દીધો, શિકાર કરવાનું છોડી દીધું અને જુગાર રમવાનું બંધ કરાવ્યું; પરિણામે આસ્તે આસ્તે ગુજરાત ઇમુનેદાર જૈન-રાજ્ય બનવા લાગ્યું. કુમારપાળે જૈનોનાં ઘણાં તીર્થોની યાત્રા કરી અને દેવળ બંધાવ્યાં. પોતાના રાજના આશ્રયે રહીને હેમચંદ્રે અનેક સાહિત્યગ્રંથો લખ્યા; જેમાં યોગ-શાસ્ત્ર, ત્રિપટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, કુમારપાળ ચરિત, વગેરે મુખ્ય છે. ૮૪ વર્ષ સુધી પ્રભાવશાળી જીવન જીવ્યા પછી હેમચંદ્રે ૧૮૭૨માં ઉપવાસ કરીને દેહત્યાગ કર્યો ત્યાર પછી થોડે વખતે કુમારપાળે પણ તે જ રીતે દેહત્યાગ કર્યો.

જૈનોએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કેટલું બધું કર્યું છે તેનો કંઈક ખ્યાલ જૈન લાંગરામાં હજી સુધી સચવાઈ રહેલ, ભોજપત્ર ઉપર, લાકડાંનાં પાટિયાં ઉપર, તાલપત્ર ઉપર અને કાગળ ઉપર લખ્યા લેખો અને ગ્રંથો ઉપરથી આવે છે. હેમચંદ્ર અને એવા બીજા જૈન ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત થયેલા પ્રતાપી આચાર્યો એકરચાને રહીને ગ્રંથ લખતા. તેમ બીજા વિદ્વાન સાધુઓ આતુર્ભાસમાં વિહાર કરવાના નિષેધને લઈને આતુર્ભાસમાં એક ઠેકાણે રહેતા તે વખતે ગ્રંથો લખતા. લેખકો મોટે ભાગે ધાર્મિક શ્રેણીના હતા તેને પરિણામે ગ્રંથો પણ મોટે ભાગે ધાર્મિક શ્રેણીના લખાયા છે તોપણ ભારત સાહિત્યના ધીર ક્ષેત્રોમાં જે વિષયો ઉપર ગ્રંથો લખાયા છે તેમાં જૈન લેખકોનો પણ સારો ફાળો છે. આધ્યાત્મિક ભાવનાઓ, ધાર્મિક કથાઓ, શિષ્યશાસ્ત્ર અને તીર્થકરનાં સ્તોત્રો એ સાહિત્ય મુખ્ય છે; તે ઉપરાંત વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, કાવ્યો, વાર્તાઓ, નાટકો વગેરે સાંસારિક વિષયના ગ્રંથો દ્વારા પણ જૈન લેખકોએ પોતાના ધર્મને પોપણ આપ્યું છે; જૈન ગ્રંથકારોએ પ્રાચીન (સંસ્કૃત) માધ્યમિક (પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ) અને અર્ધપ્રાચીન (ભાષા) એ ત્રણે ભાષાઓનો ઉપયોગ કર્યો છે. લખાણની સ્વચ્છતામાં અને શુદ્ધતામાં જૈન હસ્ત-લેખો, બીજાઓના કરતાં ચઢી જાય છે. અનેક રંગની શાહીનો ઉપયોગ તેમાં કરેલો હોય છે. અનેક પુસ્તકોમાં નાનાં ચિત્રો ચિત્રવાનો લેખકનો શોખ પણ તરી આવે છે. એક

એક પુસ્તકમાં અનેક લખચોરસ પાનાં હોય છે તેને એક-ખીંગ ઉપર ગોઠવે છે. પછી તેમની ઉપર-નીચે મળખૂત ઢાંકણ (પાટલી) મૂકે છે અને પછી તે સૌને એક સાથે દોરીએ બાંધે છે. તાડપત્ર ઉપર લખે ગ્રંથોનાં પાનામાં વચગાળે ઘણું કરીને કાણું પાડવામાં આવેલું હોય છે તેમાં ચર્ચને દોરી પુરોવે છે અને પછી તેનાં અમુક પાનાં અમુક રીતે બાંધેલા હોય છે.

પૂર્વકાળથી જૈનો સાહિત્યના આશ્રયદાતા છે અને ધર્મગ્રંથોની નુકલો કરાવવામાં પુણ્ય માને છે. તેથી જૈન હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો મોટો ગ્રંથસ સચવાઈ રહ્યો છે; અને છાપખાનાં નીકળ્યા પછી તો ઘણા જૈન ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યા છે. જાનતો પ્રચાર કરવો એ જૈનોમાં મોટા પુણ્યનું કામ ગણાય છે અને તેથી કેટલાક શ્રીમન્ત જૈન ગૃહસ્થોએ પુસ્તકપ્રકાશન માટે મોટી મોટી રકમને અલગ કરી છે તેમાંથી ધર્મગ્રંથોનાં લાપાંતર થાય છે, - તે છાપાય છે, અને તેની લદાણી થાય છે અગર જૂજ કોમતે વેચાય છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત દ્વાયત્રય કાવ્ય, કે જેની રાજદ્રવ્યના એવી ખૂબીથી કરેલી છે કે તેમાંથી વ્યાકરણ સંગ્રંધી અને ઇતિહાસ સંગ્રંધી એ પ્રમાણે એ અથ નીકળે છે; તેનું લાપાંતર ગુર્જરનરેશ, સદ્ગત શ્રીમન્ત મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ એમણે - સદ્ગત સાક્ષર મણિલાલ નણુભાઈ પાસે કરાવી પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું છે.

જો કે જૈનભંડારો પૈકી ઘણા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે તોપણ હજી ઘણા પ્રસિદ્ધ થવાના બાકી છે. ગુજરાતના ધનાઢ્યોમાં મોટા ભાગ જૈન બંધુઓનો છે. તેઓને આ શુભ પ્રસંગે આ બાબત વિચારમાં લઈ પુસ્તકપ્રકાશન તરફ વિશેષ લક્ષ આપવાને વિનંતિ કરું છું.

પ્રથમ “શ્રી પ્રભાવક ચરિત્ર” નામના જૈન ગ્રંથનું ગુજરાતી લાપાંતર મારા વાંચવામાં આવેલું તેમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે તે વાંચી મને ઘણો આનંદ થયો હતો અને તે પછી તેમણે પોતે લખેલા ત્રિપિઠિસલાકાપુરુષચરિત્ર નામના મોટા ગ્રંથનું લાપાંતર વાંચવામાં આવતાં મને ગમ્મત સાથે ઘણું જ્ઞાન મળ્યું હતું. જાણે કે કોઈ કાદમ્બરી કે નવલકથા વાંચતો હોઉં એવી રીતે વાર્તાઓ, વર્ણનો, દષ્ટાંતો વગેરેથી લારપૂર અને રસમય અને મધુરી લાપામાં લખાએલું પુસ્તક વાંચતાં જે ભાગ મને ફરી વાંચવા અને મનન કરવા જ્યો લાગ્યો તેના ઉપર નિશાન કરતો ગયો; અને એ નિશાની કરેલો ભાગ એક નાનકડા પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થાય તો જેમને મોટું પુસ્તક વાંચવાનો વખત ન હોય તેમને મને મળ્યો હતો તેવો આનંદ સાથે જ્ઞાન મેળવવાનો લાભ મળે અને કદાચ મોટું પુસ્તક આપ્યુંએ વાંચવાને મન થાય એટલા માટે, મેં તે “ધર્મોપદેશ” એ નામથી નાનકડા પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ પણ કરાવેલો.

સ્વીકાર.-

અવન્તીનાથ; પ્રમળખંધુ (મહાસમા-અંક); માધુરી, કાર્ણસ ત્રૈમાસિક, કુસુમ, સર્વોદ્ધાર, જૈન સિદ્ધાન્ત ભાસ્કર, દેશી રાજ્ય; પ્રસ્થાન, બાલમિત્ર, બાલજીવન, સ્ત્રીબોધ, યુવક, કમર, ઓસવાલ, દીપક, જૈનસત્યપ્રકાશ, આત્માનંદ પ્રકાશ, ફોરમ, ગુજરાત શાળાપત્ર, બ્યાબામ, શિક્ષણ-પત્રિકા, વૈદ્યકદંપતરુ, ખેતીવાડી વિજ્ઞાન, કચ્છી દશા ઓસવાલ પ્રકાશ, બાલવાડી, નવરચના, ગીના, કળ્યાણ, અનાવિત્ર જગન, ક્ષત્રિપત્રિત્ર, અનેકાન્ત; ઓસવાલ નવયુવક, જ્યોર્તિધર, દુન્દુભિ; પ્રમળખંધુ, ગુજરાતી, નવસૌરાષ્ટ્ર, જૈન, જૈન જ્યોતિ, સ્ત્રીશક્તિ, ગુજરાતીપંચ. રાજધાન.

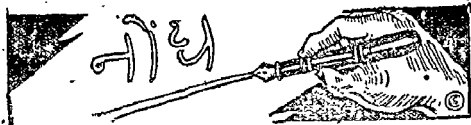
[પરિચય હવે પછી]

શિક્ષણ-સાહિત્ય-સંસ્કૃતિ:—જર્મનીમાંથી હદપાર થયેલ યહુદી ડૉ. ઓટો હરમન સ્વૈસ કલકતા-વિદ્યાપીઠમાં તુલનાત્મક તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર તરીકે નીમાયા છે. હેમસારસ્વતસન્ની યોજનામાં તા. ૭ મી એપ્રિલે ના. મુનશીનું સન્માન ને તેમના હાથે હેમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદીરની ઉદ્ઘાટનક્રિયા, તા. ૮ મીએ નિગંધવાંચન અને ના. મુનશીના પ્રમુખપદે સત્તરઉત્તરણી ને સમેલનની ખેડક, તા. ૯ મીએ ના. મુનશીને માનપત્ર-કાર્યક્રમ રહ્યો છે. પાવાગઢ જોતે વધાયોજનાનાં શુભ મહાણુ. ડેવીડસાસુન—ઈન્ડસ્ટ્રીયલ-સ્કુલના મેળાવડામાં ના. ગવર્ડરે કરેલી ના. મુનશીની પ્રતિષ્ઠા અને તેઓ રખડતાં છોકરાને ઠેકાણે પાડશે એવી દર્શાવેલી આશા. પંજાબના સમિચદાનંદ ર.ગોએ એક કાર્ડ પર વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથેની આખી ગીતાંજલિ મુદ્રમ અક્ષરેમાં ઉતારી છે મ ગાંધીજીના હસ્તે દિલ્હીમાં ખુદ્દુ મુકાયલ સર્વધર્મ પ્રતિમામંદિર. છાપાઓમાં પ્રગટ થતા વાણીહિંસક અને અલિષ્ટ લેખો સામે શ્રી. કૃષ્ણરાલાલ મશરૂવાળાની ગંભીર ચેતવણી. મ. મ. શ્રી હાથીભાઈ હરિશંકર શાસ્ત્રી અને દિ. બ. નર્મદાશંકર દેવરાંકર મહેતાનું અવસાન.

ઉદ્યોગ-વિજ્ઞાન-સમૃદ્ધિ:—ઓટાવા કારારનું સ્થાન લેવાને રચાલય નવા કરારોમાં બ્રિટિશ કાપડ પરનો જકાનઘટાડો અને બદલામાં હિંદનું જે ૩ બ્રિટન સ્વાભાવિકપણે લે છે તે લેવાની ખાત્રી. પોસ્ટકાર્ડના દર ઘટાડવા મુશ્કેલીમાં ધારાસભાની માગણી નામંજુર. દરવર્ષે હિંદમાંથી જે અજળ વીસ કરોડ લગભગનું સોનું પરદેશ જાય છે. ટારમાનિયામાં ગરમ પાણીની નદીની શોધ.

દેશી રાજ્યો:—રાજકોટ—પ્રદરણુ ગ્રંથમાં મ. ગાંધીજીના તા. ત્રીજીએ શરૂ થયેલ ઉપવાસ અને ના. વાઈસરોયની દરમિયાનગીરીની વ્યાપક માગણીના પરિણામે એ નામદારે દરમિયાનગીરી કરતા મ. ગાંધીજીએ સાતમીએ કરેલ પારણું. મહાત્માજીએ રાજકોટ—પ્રદરણુમાં સમાધાનનો ના. વાઈસરોયને બક્ષેલો યશ. રાજકોટ કોકોર અને મ. ગાંધીજી બંનેએ ફેરલ કોર્ટના ચુકાદાને માન્ય રાખવા બતાવેલ તૈયારી. તેમાં રાજકોટના વપ્રાલ તરીકે મી. મહમદઅલી ઝીણા, ચૂકાદો મહાત્માજીની તરફેણમાં લગવાનો પૂરતો સંભવ. વીરાવાળાને રેશીડેન્ટની ચેતવણીઓ. લીંગડીમાં ચુંડાગીરી અને હદપારી. હિંદી વજરે રાજ્યોને રક્ષણ આપવાની નીતિનો સ્વીકાર કરવા સાથેજ રાજ્યો—ન્યાય અને પ્રમાણિકતાથી વર્તે એ જરૂરી દર્શાવ્યું છે. ત્રાવણકોરના દીવાન સર. સી. પી. રામસ્વામી આયર અને મ. ગાંધીજી વચ્ચે પ્રગટ થતાં પરસ્પરની ભૂલો અને ગેરસમજો દર્શાવતાં નિવેદનો. ભાવનગરમાં નેતાઓને લડાવવાની ચાલગાજ. જયપુરસત્યાગ્રહ અંગે જમનાલાલ બખ્તની ગંભીર ચેતવણી અને તપાસમાગણી. મહાત્માજીની ના. વાઈસરોય સાથેની મુલાકાત અને તે પછી જયપુર—ત્રાવણકોર—કચ્છ વગેરે સ્થળે સત્યાગ્રહ મુવતવી રાખવાની તેમની સલાહ. હૈદરાબાદમાં ગંભીર સત્યાગ્રહ અને રાજ્યની મુદ્દારાઓ આપવાની તૈયારી. ઇન્દોરનરેશનાં એક આંગળાગા સાથેનાં લગ્ન. હાથરસના રાજ્યની જર્મન રાણીએ પતિદેવ સામે માંડેલો ૧૯૧૦૦૦ નો ખાધાપોરાક્રીનો દાવો. ભાવનગરમાં મેજર નેરાવરસિંહજીનું રાજનામું ના. વાઈસરોયે નરેન્દ્રમંડળની ખેડક ખુદી મૂકતાં રાજ્યોને આપેલી પ્રગ્નગૃતિને સમજી જવાની સલાહ.

આજે ગુજરાત અને તેની પ્રાચીન રાજધાની પાટણ. હર્ષવેદના અંતરે, મધ્યકાલીન અને તે પછીના પણ પશ્ચિમ હિંદના સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ, ધર્મ, સમાજ અને સાહિત્યના પ્રવાહ પર અનન્ય વર્ચસ્વ ભોગવનાર અને ગુર્જર જૈન સંસ્કૃતિના પ્રાણુસમા કલિકાળસર્વત્ર શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યનો સારસ્વતસત્ર ઉજવી રહ્યાં છે. આ સત્ર ગુજરાત અને તેની છેલ્લી મંદીના સાહિત્યકારોએ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય, જૈન સમાજ અને જૈન સાહિત્ય પ્રત્યે જે અમૂલ્ય આક્ષેપો કર્યા છે તેના પ્રાયશ્ચિતરૂપે હોય તો તે આપણી દૃષ્ટિએ જેટલો શોભારૂપ અને જૈન દૃષ્ટિએ જેટલો આવકારપાત્ર છે એટલો જ એ જોઈ વ્યક્ત કે વર્ગના સ્વાર્થસાધન અર્થે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યને હથિયાર બનાવવા પૂરતોજ હોય તો તે જૈન અને જૈનેતર બંને દૃષ્ટિએ અયોગ્ય ને અસ્થાને છે.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય પર સરૂઆતમાં હર્મન જોડાખીએ છન્દ અને વ્યાકરણ-રચનાને લગતી ભૂલો સંબંધી અમૂલ્યવિત આક્ષેપો કર્યા. પણ બ્યારે સમર્થ જૈન વિદ્વાનો દ્વારા એ આક્ષેપોને અસ્થાને, ભૂલના પરિણામરૂપ અને હાસ્યારૂપ ટેરવવામાં આવ્યા ત્યારે શ્રીમાન જોડાખી એ સામે એક હરફ પણ ઉત્તરારી ન શક્યા. છુટ્ટરે પણ કંઈક એવાજ અમૂલ્યવિત આક્ષેપો કર્યા. તે પછો મણીલાલ નભુભાઈએ શ્રીમદ્ની અહિંસકનીતિ ઉપર અનુચિત પ્રહારો કરવા ઉપરાંત તેમના દ્વાશ્રય મહાકાવ્યને ભારવીના ભટ્ટીકાવ્ય કરતાં ઉતરતી કોટિનું કહ્યું: ભટ્ટીકાવ્ય ભારવીએ નહિ પણ ભટ્ટીએ લખ્યું છે એ પણ ન જાણનાર વ્યક્તિએ ભટ્ટીકાવ્યનો અભ્યાસ કર્યો હોય એ બ્યારે સંભવિત નથી, ત્યારે તે તેની ખીજ સાથે તુલના શી રીતે કરી શકે? ભટ્ટીકાવ્ય વર્ણનપ્રધાન કાવ્ય છતાં તેમાં પાણિનીના પ્રયોગોનો ક્રમ પણ સચવાઈ શકેલ નથી ત્યારે શ્રીમદ્નું કાવ્ય ઈતિહાસપ્રધાન છતાં તેમણે તેમાં ભાષાની સુંદરતા અને વર્ણનની સુરેખતા ઉપરાંત વ્યાકરણનો વ્યવસ્થિત ક્રમ જાળવી રાખ્યો છે. નવલકામે વીરમતી-નાટકમાં અદ્યતિત આક્ષેપો કર્યા અને ગુજરાતનાં કેટલાંક પાઠ્યપુસ્તકોમાં એ આક્ષેપોવાળા ભાગનેજ પત્રદગી આપવામાં આવે છે. તે પછી વર્તમાન યુગના ના. ક. મા. મુનશી વગેરે કેટલાક લેખકોએ ઉપર્યુક્ત આક્ષેપોને તોળી જોવાનો વિચાર પણ કર્યા વિના તે પરથીજ પોતાનાં પુસ્તકોમાં સ્વરવિહારી પદ્ધતિએ મરજીમાં આવ્યું એમ લખી નાખ્યું. “રાજાધિરાજ”માં મંજરી-હેમાચાર્યનો પ્રસંગ મંજરીના વ્યક્તિત્વના વિદ્વાસ અર્થે હોય તે કરતાં હેમચંદ્રાચાર્યની તે કેવળ મશ્કરી જ સૂચવે છે. ‘Gujarat and its Lit.’માંના હેમચંદ્રવિભાગ એ તુલનાત્મક વિવેચન નહિ પણ તેમની સર્જનશક્તિ પર આજસુધીમાં થયેલ અદ્યતિત આક્ષેપોની તારવણીસમા છે.

આવી ભૂતકાલીન ભૂલોને આ સત્રમાં વીસરી જવામાં આવે એથી વધુ સુંદર સત્રનું પરિણામ ખીજું શું હોઈ શકે?

; ને તેમના પર ને બીજા જૈન ઇતિહાસકારો પર પક્ષપાતનો જે આરોપ મૂકવામાં આવે છે તે સમૂળગો અસ્થાને છે. એમણે જૈનોને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે તે વિગત કંઈક અંશે કદાચ જ્ઞાતી હોય તોપણ તે ત્રુટી નથી પણ આદિકાળથી ચાલ્યા આવતા માનવસ્વભાવનું નૈસર્ગિક પરિણામ છે, જગતની દરેક વ્યક્તિ કે વિગ્નિ જે તે પોતે માનતી હોય તેને જ પ્રાધાન્ય આપતી આવી છે અને આજના જગતમાં પણ એજ ક્રમ ચાલુ છે. આજે આપણે જેને ધુતકારતા હોઈએ તેને જ આવનીકાલે મહાત્માજીના વાદમાં બળતાં આપણે પૂછ્યો છીએ; આજે જેને પૂજતા હોઈએ તે મહાત્માજીને છોડી જતાં આવતી કાલે જ આપણે તેને ધુતકારીએ છીએ. પૃથ્વીસિદ્ધ મહાત્માજીના આશ્રમે આવતાં આપણે એની જીવનકથા વાંચીએ છીએ, પણ પૃથ્વીસિદ્ધતા પૂર્વપક્ષમાં રહેલા એમનાર્થીએ અનેકજણા અધ્યાતા નરવોરા કે મહાત્માજીને છોડી જતા કેટલાય પૃથ્વીસિદ્ધોનાં આપણે નામ પણ વીસરી જવા ઇચ્છીએ છીએ.

આ જોમ આપણી જૂઠ નથી પણ કુદરતી ક્રમ છે એમ જૈન ઇતિહાસકારોએ જૈનત્વને પ્રાધાન્ય આપ્યું એ એમનો પક્ષપાત નથી પણ આપણા કરતાં ક્યાંય અધિકારીને વધારે તટસ્થ નૈસર્ગિક ક્રમ છે. ઇતિહાસ કોઈ પણ કાળે નિરપેક્ષ હોતો જ નથી. જૈન ઇતિહાસકારો પાસેથી એવી આશા રાખવામાં કાં તો આપણે આપણી જૂલો-પર પડેલા નાંખવા માગીએ છીએ અથવા તો પછી કુદરતની મશ્કરી દ્વારા જૈન ઇતિહાસકારો પ્રત્યેના આપણા અંભાવનું આપણે પ્રદર્શન કરીએ છીએ.

[અનુમંધાન પૃષ્ઠ ૬૧૪ થી ચાલુ]

રાષ્ટ્ર—ગંબીર માંદગી છતાં શ્રી સુભાષચાણુએ ત્રિપુરી-મહાસભામાં આપેલ હાજરી. એમની વિશ્લેષણની મહાસભાના મોવડીવર્ગની બહુમતિ. ગરમાગરમ વાતાવરણ વચ્ચે ત્રિપુરીની બેઠક. કેવળ મહાત્માજીની અમાન્ય નેતાગીરી સ્વીકારતો પંડિત પંતનો પસાર થયેલો ઠરાવ. સુભાષચાણુ કાં તો રાજીનામું આપશે ને નહિતર મહાત્માજીની ઇચ્છા પ્રમાણે મહાસભાનું કાર્યવાહક-મંડળ ચૂંટશે. સરહદી પ્રદેશના રક્ષણ મંત્ર્યમાં સરકારને છેલ્લાં ત્રણ વર્ષમાં બદલી કરોડનો ધૂમાડો થયો છે. હિંદને હવે વધુ કંઈજ નહિ મળે એવો સર જહોન સાર્થમનનો ખુલાસો. સર સી. પી. એ કયેલી મહાત્માજીના શસ્ત્રની નિબંધન. ગોરખાડ તાલુકામાં બંધ થતી હાલીપ્રયા. બેટલપમ-કોંગોમાં હિંદીઓની શરમજનક હઠધૂતી. કારો-બારીની નિમજૂક અને નવી નીતિ મંત્ર્યમાં મહાત્માજી અને સુભાષચાણુ વચ્ચે ચાલતા પ્રદેશ. યુરોપને હોટલરની ગુંડાગીરી સામે શસ્ત્ર છોડી દેવાની મહાત્માજીએ આપેલી સલાહ.

પ્રદેશ—અમેરિકામાં લશ્કરવધારા માટે બે અબજ રૂપિયાની માગણીને સેનેટની મંજૂરી. એક પ્રેસીડેન્ટની માગણીને માન આપી હોટલરે એક પ્રદેશને રીશંતા રક્ષણ નીચે લીધો; સ્લોવોકિયા પર પણ જર્મનીનું એટલુંજ આધિપત્ય; રુમાનિયા સાથે જર્મનીને લાભદાયી વેપારી દરાર; જર્મનીએ મહાયુદ્ધ પહેલાંના પોતાના મેમ્બર પ્રદેશને લીધેલો પુનઃ કબજો. મી. એમ્બરલેઈન હોટલરના આ વિજયને મ્યુનિચ-કરારના બંગરૂ જણાવે છે. ફ્રેંચ પ્રેસીડેન્ટ લેલુન લંડનમાં. મોરિશીનો રક્ષણ માટે ફ્રાન્સની જંગી તૈયારી. ઇટલીના રાજ્ય અને મુસોલિનીનાં ભાષણો. મેડ્રીડની લગોલગ પહોંચેલ ફેન્કો ને તા. ૨૮ મીએ તેણે લીધેલો મેડ્રીડનો કબજો. તુર્કિસ્તાનમાં સ્ત્રી-પુરુષોનાં પ્રેમ અને સૌંદર્યનાં મૃતિમ પ્રદર્શનો સામે નીતિમર્થાદ સાચવનાર કાવદાઓ.

Specimen-extracts from Ancient India Vol. II.

[For other particulars, see advertisement elsewhere in this number]

The name of the heir-apparent⁴⁹ was Vṛṣsen. He was probably not born of the chief queen. The Tibetan books tell us

that prince Vṛṣasen was appointed as the governor of the province on the other side of the Indus⁵⁰. The chronological list of the Maurya

kings, as supplied by Purāṇas, contains his name. Hence he succeeded Priyadarśin on the throne of Ujjain⁵¹. The second prince was Tivar⁵², who had a sister named Chārumatī. Both of them were children of Chāruvākī, as the pillar-edicts tell us. Chārumatī was given in marriage to Devpāl, the king of Nepal.

His rock-edicts reveal the fact that he had divided his vast empire into several provinces, had appointed the members of the royal family, including relatives far and near as governors of these provinces. Such governors are called "Devkumārs" in the rock-edicts.⁵³ Names of some of the provinces⁵⁴ over which such Devkumārs were appointed are given below:—(1) Saurāṣṭra (2) Gāndhār-Taxilā, (3) Kāśmīr, (4) Kauśāmbī (5) Khoṭān. (6) Nepāl (7) Tibet. (8) Sindh. (9) Afghanistan. (10) Suvarṇagiri⁵⁵, (11) Keral district—main part of Malbār. (12) The province, the capital of

(49) He was not the heir-apparent at first, (f. n. no. 41 above) he was declared as the successor when the heir-apparent died. (See rock-edicts of Śāhajāgrahi and Maṇḍera about the death of prince Suman.)

(50) The real name is Śindhu. It ought to be the region on the other side of the Indus, because he was the Governor of Afghānistān.

(51) Pp. 236, the chronological list.

(52) The real name of Tivar is as yet unknown; he may have come to the throne of Avantī, having assumed another name; it is as good as certain that he must have been appointed as governor of the region about the Kauśāmbī-Allahbad-rock-edict. (Cf. f. n. no. 41).

(53) Bh. Aśoka, pp. 49-50:—"Kumāras were appointed as governors of provinces."

(54) Chap. IV, later on; details about "administration."

(55) Bh. Aśoka, pp. 49, f. n. no. 1.

became a nun.⁶³ The descendants of Devpāl were known as kings of the "Pāl" dynasty, which ruled wisely over Nepāl for a long time.⁶⁴ Devpāl himself was a staunch Jain. Like Piyadāsīn, he had also spared no pains to spread Jainism into all corners of the country and had got numerous monasteries, temples and Vihāras (now known as Upāśraya) built. Both he and Piyadāsīn had sent missionaries to distant countries for the spread of Jainism. These missionaries (Dhamma-mahāmātras) were not quite the Jain monks, who renounce the world and hence preached the gospel of Jainism imperfectly. The result was that though the people in the countries which they visited, grasped the essential principles of Jainism, yet their beliefs, opinions, and religious rites differed in many ways from those preached in Jainism proper. Hence even in Nepāl proper, though people continued to follow Jainism, their Jainism differed in many ways from the original faith. (Chap. I, Part III; see details about Buddhism). In the course of time, temples to gods like Sun and Śiva were erected⁶⁵ and thus we see the results of imperfect⁶⁶ preaching.

Upto this time Pāṭliputra was the capital of Magadh. The Mauryan empire having spread itself almost throughout the whole of India, it was not found advisable to have the seat of the

(63) She must have become a nun after the death of her husband.

(64) Bh. P. R. Bh. II, pp. 101:—Devpāl—(better it is to say, Samprati), founded Lalitapaṭṭaṇ as the capital of Nepāl. Its ruins can be seen near the modern capital, Khaṭamaṇḍu. Lalitapaṭṭaṇ was also called Devpaṭṭaṇ from the name of its founder. (E. H. I. 3rd edi. pp. 162).

(65) Aśoka, Smith, pp. 77:—"Lalitapaṭṭaṇ 2 miles S. E. of Khaṭamaṇḍu was laid out by king Aśoka, as the capital of Nepāl."

Ibid pp. 78:—"Aśoka was accompanied in his pilgrimage (in Nepāl) by his daughter Chārumatī, the wife of a kṣatriya named Devpāl: both the husband and the wife settled in Nepāl near the holy shrine of Paśupati where they founded and peopled Devpaṭṭaṇ."

(66) This will make it clear that the original religion of the Nepālese was Jainism, though a little perverted (cf. f. n. no. 66 below).

(66) Chap. I part III; Buddha himself was first a Jain monk and hence the similarities between Buddhism and Jainism.

capital in a corner of it. Again, as we know, as long as Priyadarśin was not born, Daśarath was appointed as the next heir by Aśoka.

When, however, Priyadarśin was born, Aśoka

His capital appointed Daśarath as the governor of Magadha province, with Pāṭliputra as its capital. The dutiful Priyadarśin continued the arrangement of his grandfather and hence arose the necessity of choosing a new capital for the empire⁶⁷.

As we have already seen, the political importance of Avantī was only next to that of Magadh. It was, indeed, a custom to appoint the heir-apparent as the governor of this province. Moreover, it was situated in the centre of the empire. From the astrological and astronomical point of view the experts had given their choice to this city.⁶⁸ The famous astrologer Varāhamihir⁶⁹ and his elder brother Bhadrabāhu—the great Jaina monk under whom Chandragupta had entered the Jaina holy order,—who was more proficient than his brother⁷⁰, had started the calculations of latitude from Ujjain⁷¹. From the religious point of view, also Avantī scored the palm as against any province⁷². The two capitals of the two divisions of Avantī⁷³,—Vidiśa of the east, and Ujjaini of the west—were flourishing industrial and commercial⁷⁴.

(67) Pp. 152 f. n. no. 47.

(68) Pp. 53, above.

(69) The Vedic books tell us that he lived during the 5th or 6th century B. C.; but that Varāhamihir must have been another individual. The one whom we refer to here lived in about A. M. 140=B. C. 387. A native of Paiṭhaṇ in the south, he had become a Jaina monk like his elder brother, Bhadrabāhu. For details read Bharateśvar Bāhubali.

(70) The Bharateśvara Bāhubali throws much light on the learnedness of these two brothers. His elder brother's superiority was the cause which made Varāhamihir enter the Jaina holy orders.

(71) It may have been before their time. As no proofs are, however, available, we have taken this time as the beginning.

(72) For details, vide the account of Chandragupta.

(73) Vol. 1. pp. 178-181; E. I. vol. VIII; Sudarśan lake inscription, pp. 39 and further.

centres, healthy from climatic considerations also. The Jains themselves are more or less ignorant of the religious importance of these places, though Priyadarśin was one of the staunchest Jains⁷⁵. (We shall discuss this when we come to the account of rock and pillar edicts⁷⁶.) This Avanti was selected from various points of view.

So Priyadarśin changed his seat of capital to Avanti. He divided the province into two parts⁷⁷, with Vidiśā as the capital of the eastern portion and Ujjaini as that of the western⁷⁸. The Śuṅga kings who established their rule when the Mauryan empire ended, continued to have their capital here. It enjoyed this position during the rule of many subsequent dynasties, because of its central position and only with the advent of the Muslims was the seat of the capital shifted to Delhi.

It is stated in Buddhist books that during the last two or three years of his life Aśoka had given over the whole of the empire in charity. This statement does not bear out any piece of historical evidence⁷⁹. For 14 years he was a mere regent for Priyadarśin and a man like Aśoka would not make a travesty of his regency by giving away in charity what did no longer belong to him. Priyadarśin would not have been proclaimed emperor, had Aśoka given over the whole of his empire in charity. Again, even after the period of regency was over and Priyadarśin became full-fledged emperor, Aśoka was alive for 20 years and certainly he could

(74) Vol. I. pp. 18 f. n. no. 32.

(75) More details are given on pp. 189 to 194 of vol I. and also in the account of Chandragupta in this vol. also f. n. no. 76 below.

(76) F. n. no. 72 above. Full details will be given in my "Life of Mahāvīr", which is to be published in a short time.

(77) Whether this division was made from climatic considerations or otherwise is not known. It was certainly made for some political purpose.

(78) J. B. B. R. A. S. IX, pp. 154:—"His (Kupāl's) son Samprati reigned in Ujjain." Bh. P. R. vol. II, pp. 135; and f. n. no. 105 further.

(79) Pp. 250 above, and f. n. no. 120.

not have given over anything during this period of complete retirement. All these considerations lead us to the conclusion that either the statement in the Buddhist books is false⁸⁰, or at least a highly exaggerated description is given there of Aśoka's charities. Certain it is that Aśoka must have given over certain provinces in charity; otherwise Priyadarśin would not have divided his empire⁸¹ into already "surrendered" and "conquered by his own valour" provinces.

When Priyadarśin came to the throne, he found the empire in an unsteady condition⁸² and he decided to consolidate it. Beginning from Avanti in the west, he conquered one by one Maru, Saurāṣṭra, Śvabhra⁸³, Cutchha, Anarta⁸⁴ within nearly 2½ years. Next he began with Gāndhār⁸⁵ and subdued Kamboj⁸⁶, Kāśmir⁸⁷, Yona⁸⁸, Afganistan⁸⁹, Persia, Arabia⁹⁰ and Babylonia.

(80) Many such instances can be given; vol. I. pp. 273 f. n. no. 94 & 96; C. H. I. Pp. 49.

(81) Sudarśan Lake inscription; Epi. Ind. vol. VIII, pp. 39 and further; scholars believe that it was Rudradāman who got it inscribed; it is my conviction that Priyadarśin is its author; refer to the appendix at the end of the book for arguments in favour of the theory.

(82) Coronation ceremony A. M. 237=B. C. 290-89; a year after this means in 289 B. C.

(83) The region around the modern Ahmedabad and Sābarmati.

(84) It seems to have been a part of central Kāthiāwād, and not of Gujarāt. (Buddhiprakāśa, 1934, no. 1).

(85-86) Vol. I, chap. IV.

(87) It is not certain whether he conquered Kāśmir during this tour or during his conquest tour of Nepāl, Tibet and Khoṭān. It is stated in the Gāndhār rock-edict:—(Ind. Ant. vol. 37, pp. 342, art. by Mr. Thomas), "Pārśva-nāth attained supreme knowledge here; and the Takṣillā rock-edict contains his name."

M. S. I. pp. 448:—It is found out that besides Kaling, Aśoka (it ought to be Priyadarśin) conquered Kāśmir also, which did not form a part of the empire either of Chandragupta or of Bindusār." Ibid, pp. 449;—"The region which was ceded to Chandragupta (it ought to be Aśoka) by Seleucus did not include Kāśmir"—i. e. it was conquered by Priyadarśin, who had also conquered the neighbouring provinces of Yona (Bactria), Khoṭān and Tibet. Mr. Thomas

In short he subdued all the territory lying between India and the

has called Aśoka to have been a Jain, in his edition of Rājatarāṅgī; it ought to be Priyadarśin; (cf. First Taraṅga verses nos. 101 to 106); Appendix on Jālauk at the end of the book. He not only conquered Kāśmir but found Śrinagarī as its capital. Bh. P. Rājavamśī, pt. II, pp. 101.

Sir Cunningham says in his "Ancient Coins of India", pp. 62:—"A large coin was found in a stūpa at Uskar in Kāśmir". (For details about this coin, vide pp. 61 no. 4, plate I, no. 4).

(38) The region around the river Oxus on the N. W. of Mount Hirkudūs and on the N. E. of Alaghānistān—Bactria—was called Yona during those times. "Yona" and "Yavan" had different meanings at first: the yonas were a branch of the yavans; later on both the words began to connote the same thing, (f. n. 93 below; vol. I. p. 38 and 99).

Trans. of Aśoka by G. V. S.—(Dr. Bhandarkar) p. 27:—"The Greeks inhabites the N. W. Frontier of India before the time of Alexander; the region was between the rivers Kofan and the Indus." This proves that the Bactrians were originally Greeks and had migrated to this territory before the time of Alexander; they were not a section of the generals of Alexander as is commonly supposed. For details read Vol. III—the chapter on foreigners.

(89) We know that Seleucus had ceded Afganistan and certain other territories to Aśoka according to the terms of the treaty. Priyadarśin, though he inherited them, must have found it necessary to consolidate his power over them. General Cunningham has stated in C. A. I. pp. 62:—"Double coins with elephant and lion types are very common, not only in the western Punjāb but also in the Kābul valley." (Coins nos. 5-6). This makes it clear that Priyadarśin's power extended over these territories. F. n. no. 85, 87 above, about Gāndhār; again he had got the Māñikyāl Stūpa erected there. (Details about Stūpas given further; and vol. I. pp. 294 and f. n. no. 78; and ibid pp. 37 and f. n. no. 82).

(90) The Jaina missionaries must certainly have sown seeds of the faith in Arabia also. Nearly a century and a half later, Jāvaḍasāh, a Jain of Mahuvā (Madhumāvanti) in Kathiawar, ruled it. The same Jāvaḍasāh got the Śatrunjaya temples repaired at the instance of the greatest Jaina monk of the time, Vajra Sūri, in A. M. 470=B. C. 57. Thus Jainism had spread in Arabia before and after the time of Jāvaḍasāh. (Another piece of evidence has been published, which supports this theory.) I do not remember the title of the book, nor have I any extract at hand to quote from it; it is probably one of the numbers of R. A. S. It is as follows:—A certain European traveller